

श्रीः । प्रारम्भिकं वक्तव्यम् ।

गङ्गाधरो दिविपत्स्विव रसगङ्गाधरोऽयमलङ्कारशास्त्रग्रन्थेष्वद्वितीयः कमपि महि-
मानमाविष्करोतीति मन्ये नात्र कश्चिदपि विवेकशीलो विद्वान् विवदेत् । न्यायमी-
मांसादिशास्त्रसरणिमनुसरन्ती येयं विवेचनापद्धतिः श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्यैरल-
ङ्कारशास्त्रेऽङ्कुरिता, बागदेवतापरावतारैः श्रीमम्मटमहैः कन्दलिता, श्रीमदप्पय्यदी-
क्षितप्रभृतिभिः पुष्पिता, सेयं पण्डितराजेतियथार्थविरुदेन धीजगन्नाथत्रिशूलिना
कलवत्तामापादितेति नास्त्वत्र संशयावसरः ।

‘साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहप्रस्थिते—

तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती’

इति तत्र भवतः कवितार्किकशिरोमणेः श्रीहर्षस्य गर्वोक्तिः पण्डितराजेनाप्यक्षरतः।
कृतार्थतां नीता । अयं तु विशेषः—श्रीहर्षस्य काव्यानामिव विवेचनावचसामपि
ग्रन्थग्रन्थभेदो विदुषामपि दुष्करमायः, पण्डितराजस्य तूभयत्रापि प्रसङ्गगम्भीरा
सरस्वती सुरसोत्प्लिनीमनुक्षणमनुसारयति । नाप्ययं महोदारो मम्मटमह इव
संक्षिप्तवाक्, न वा विधनाथ इव विवेचनादरिद्राणां दर्पणदर्शकः, न च दीक्षितस्यैवै-
कदेशितास्य वचःसु । सर्वशास्त्रसारः साहित्यमिति स्फुटमुपदर्शयतानेन रसनिरूपणे
दाशनिकाः सिद्धान्ता यथा प्रौढ्या विवेचिताः, तथैवालङ्कारनिरूपणे शब्दलज्जडवि-
चारा अपि कणेहस्य प्रतिपादिताः । मम्मटस्याभिमतं सर्वथा निर्दोषं काव्यमपि च
यद्युपलभ्यते, तर्हि पण्डितराजस्य कृतिष्वेवेत्यपि सम्यगनुभूतम् । मधुररसगन्धकेष्वपि
पद्येषु माधुर्यप्रतिकूलतया सर्वैरालङ्कारिकैरभिमतानां वर्णानां नितान्तमभावो यत्र
भवेद्, तादृशानि पद्यानि संस्कृतभाषायां सन्ति न चेत्यस्मिन्प्रगोष्ठगमेकदा
विचारः प्रावर्तत । तदा—क्रियमाणेऽन्वेषणे महाकवीनामपि सुवर्णमस्मिन्निरूपे न
विद्वत्कालिमादिग्रन्थमवातरत्, पण्डितराजस्य तु सन्ति तथाविधानि पद्यानि येषां
रेखात्रापि न मनागपि मलिनयते । अलङ्कारशास्त्रस्य मार्मिको विद्वान् यदि कविर्म-
येत्, कीदृशः स भवेदिति पण्डितराजनिदर्शनेनैवानुमातुं शक्यते । अखट्गुरचरणै-
र्भारतेनिवृत्तिसारे प्रतिपादितम्—यत् पण्डितराजादनन्तरं न तथाविधः संस्कृतकविः

१ यत्तु कैश्चिद् त्रिशूली जगन्नाथोऽपर एव, पण्डितराजस्तु न त्रिशूलीनि समूहितम्, न
तदुच्यते । आस्तां कश्चिदपरोऽपि त्रिशूली जगन्नाथः, पर पण्डितराजोऽपि त्रिशूलीत्युपनाम
दधारेति साहित्याचार्यश्रीपुरुषोत्तमचतुर्वेदगङ्गाधरेण स्वीयहिन्दौरसगङ्गाधरभूमिकाया दृढं प्रमाण-
मवलम्ब्य सुनिर्णीतम् ।

प्रादुरभूत् । अस्माभिस्तु इदमपि वक्तुं साहसमवलम्ब्यते यदेवंविधोऽलङ्कारशास्त्रवि-
वेचनो न ततः प्राह, न चानन्तरमुदपद्यते जगतीतले । यद्यप्यं ग्रन्थो नाभविष्यत्,
नूनं साहित्यपदार्थानो मार्मिकः परिचयो नैव पदमलप्स्यतेति नात्र कश्चिदत्युक्तिरिति ।

यथानेन रसगङ्गाधरप्रवाहिता, तथैवालङ्कारा अपि निर्मलीकृत्य कामपि पुनिमातो-
पिताः । रसगङ्गाधरमधीत्य 'कस्यावद् रसपदार्थः' 'कथं तत्र गुणसमावेशः' 'के
वा इमे स्थायिग्व्यभिचारिभावाः' इति यथा स्पष्टा प्रतिपत्तिर्न जायते, धारिभाषिका
इवेमे शब्दाः प्रतीयन्ते, परोक्ष इव चैवामर्थो निध्यायते तथैवालङ्कारपदार्थोऽपि न
स्पष्टं प्रतिभासते । विवेचकप्रवरैरप्यलङ्कारसामान्यविशेषलक्षणेभ्यः स्पष्टमभिप्रायं नि-
वेद्य कथं भ्रमचक्रमारोपिता जिज्ञासव इति रसगङ्गाधरमधीत्यैव करतलामलकायते ।

आस्ताम्-ग्रन्थाध्ययनेन सर्वमिदं विज्ञायत एव विद्वद्भिः । तत एव चालङ्कारशा-
स्त्रस्योच्चशिक्षायां सर्वत्रैव ग्रन्थरत्नस्यास्य परमः समादरः । परमेवविधस्य ग्रन्थस्य
मुद्रणाशुद्धिबाहुल्यं चन्द्रस्य कलङ्क इव, पारावारस्य क्षारतेव, तरणीपुष्पस्य कण्टकि-
त्वमिव चाल्पयैमुद्देज्जमासीत् सहृदयानाम् । 'भारतीया विद्वांसः प्राथमिकमुद्रि-
तपत्र (मूक) शोधने न पटवो भवन्ति' इति युरोपीयैर्विद्वद्भिरारोप्यमाणः कलङ्कः
अचिन् इतिदत्यर्थं स्फुटीभवति, यद्य त्वरोपरवसानां यच्चालयाध्यक्षाणामनुवर्तन-
मसहमाना महान्तो विद्वांसः शोधकत्वेन स्वीयं नाम तु निर्दिशन्ति, परं कार्यं कस्य-
चिदभतिप्रौढस्य शिष्यस्य भृत्या स्वीकृतस्य यां शिरसि निक्षिपन्ति ।

शुद्धसंस्करणप्रकाशने निर्णयसागर प्राप्तयत्स्कः, परं रसगङ्गाधरस्य तु तस्मिन्
यच्चालये मुद्रितस्यापि विचित्रैराभवदन्ता । काश्यामपि मर्मज्ञानां महापण्डितानां
संशोधकत्वमुद्घोष्य मुद्रितोऽयम्, परं तत्राप्यशुद्धिपरिमात्रेण तु का कथा, अशु-
द्धिबाहुल्यमेव दुर्भाग्यादनेन लब्धम् । क्वचित् सर्वथा विपरीतार्थशोधका, पाठा
वैचित्र्यमुद्भावयन्ति स-क्वचिन्पाठनिर्धारणमेवातिदुःशकमासीत् । निरामविद-
वाक्यभेदादिभिश्चापरेव विशद्वला समुद्भाविता । दिङ्मात्रमुदादिपते—

निर्णयसागरस्य पूर्वसंस्करणे—

पृष्ठ १४—'एकग्रानैकान्तिकत्वमस्येव बहुग्रानैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्र-
तिकूलत्वाद् व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च' । उचितं तु 'एकग्रानैकान्तिकत्वमस्येव
... .. अनुमितिप्रतिकूलत्वाद् व्यक्त्यप्रतिकूलत्वाच्च' इति । दृश्यतां
मनाम् विद्वद्भिः—'दिवसस्य रात्रिरेव' ज्ञाता न वा ?

पृष्ठ १५—'तत्त्वमस्य न, अस्तुता, प्रतिपादकत्वस्य, प्रतिपत्तिरेव' अत्र, 'तद्वत्-
तया च अस्तुतप्रतिपादकत्वस्य' इत्याद्युचितम् ।

पृष्ठ १४६-‘मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः । तत्रत्ये तु ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादि ।

उचितं तु ‘मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेस्तत्रत्ये तु ‘काकेभ्यो’ इत्यादि ।

तत्रैवाग्रे ‘तत्र निरुद्धलक्षणाया अनुकूलप्रतिकूलानुलोमप्रतिलोमादय उदाहरणम् । नीलादयश्च धर्मस्य । “अयमनुकूलः” इत्यादौ’ अत्र धर्मसेति पदं कुत्रान्वेतीति जगदीश्वर एव विजानीयात् । वस्तुतस्तु “तत्र निरुद्धलक्षणाया अनुकूल उदाहरणं नीलादयश्च । “धर्मस्यायमनुकूलः” इत्यादौ”-एवमुचितं स्यात् ।

पृष्ठ १५२-‘इत्यादौ धर्मान्तरस्यापि प्रतिभानादसुन्दरत्वाच्च’ । अत्र-धर्मान्तरस्या-प्रतिभानादसुन्दरत्वाच्च’ । इत्युचितम् ।

पृष्ठ २०१-‘तृतीयसदस्यवच्छेदापत्तेः’ अत्र ‘तृतीयसदस्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः’ इत्युचितम् । १०६ पृष्ठे ‘सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्नादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः’ अत्र न वाक्यसमाप्तिरेव, किन्तु प्रकरणसमाप्तिरपि कृता । परं विचार्यमाणेऽत्र वाक्यसमाप्तिरपि नास्ति, ‘स्फुटे प्रकरणे श्रुतिप्रतीतेषु’ इत्यादिना सहास्यैकवाक्यताया एव प्रतिपद्यमानत्वात् ।

एवम् १२६ पृ. आरम्भे-‘तदा प्रायशो लिङ्गभेद एव । एतेन सर्वथैव ततः स्वतन्त्र इति बोध्यम्’ । अस्य यादव्य कोऽप्यर्थं प्रतिपत्तुमसमर्थः स्यात् । उचितं तु ‘तदा प्रायशो लिङ्गभेदा एव एते । न तु सर्वथैव ततः स्वतन्त्रा इति बोध्यम्’ अवगते शुद्धपाठे नात्र किमपि काटिन्वम् ।

पृष्ठ १८८-‘धात्वर्थेनितृत्यादेर्न्यभिचारः’ इति सर्वथा दुरवगमः पाठः, ‘धात्वर्थेनितृत्यादेर्न्यभिचारः’ इति मुख्ये पाठे तु सर्वथा सुखमो ग्रन्थः ।

पृष्ठ ३१३-‘तेनैवानुपूर्वी । अस्य च निगरणे’ । उचितं तु ‘तेनैवानुपूर्वस्य निगरणे’ । मन्ये संशोधकेन विच्छिद्य सरलत्वमापादयता वञ्चिताः सरलबुद्धयः । कियद्दोदाहरणः-संख्यातिगा अंशुदयो विदुषोऽपि भ्रमिचक्रमारोपयन्ति ।

काशीमुद्रितेऽपि—

पृष्ठ ४९१-‘न विपर्ययभिन्नत्वेन’ इत्यस्य स्थाने ‘विपर्ययभिन्नत्वेन’ इति । ‘विपर्ययभेदः’ इत्यस्य स्थाने विपर्ययभेदो भासते ।

पृष्ठ ४९२-‘इदन्वादेः’ इत्यस्य स्थाने ‘इन्दुत्वादेः’ । [अतिशयोक्तिस्थलमित्यदशुद्धं यच्छोधनमकृत्वा ग्रन्थसंगनिरसंभवप्रायैव]

‘विपर्ययवच्छेदकाऽनवगाहिनि’ इत्यस्य स्थाने-‘विपर्ययवच्छेदकावगाहिनि’ इति (पृष्ठ ४२४) ।

‘सातिसप्तमी नानुरूपा’ इत्यस्य स्थाने ‘इति सप्तमी नानुरूपा’ । नागेशदाकायामपि ‘सप्तसप्तमीत्यर्थः’ इत्यस्य स्थाने ‘इति सप्तमीत्यर्थः’ इति (पृष्ठ ५३१)

‘अथ लुब्धकधीवरः’ इत्यस्य स्थाने आद्ये लुब्धकधीवरः इति । अन्यत्र बहुत्र आवश्यकतायामपि पदार्थैक्यं न कृतम् । किन्तु-‘ज्ञानादपिशब्दसाचिव्यात्’ इति एकपदतायामपि ‘ज्ञानादपि शब्दसाचिव्यात्’ इति पृथक् पृथक् पदद्वयं स्थापितं येन पण्डितस्यापि ग्रन्थभ्रंशो भवेत् । इत्यादि । उदाहरणमात्रमेतद्, ग्रन्थपाठादेवा-
शुद्धिबाहुल्यं यथावदवभासेत विदुषाम् ।

सत्यप्यशुद्धिबाहुल्ये यदि ग्रन्थाक्षरसमुद्भासिनी सुस्पष्टा काचन टीका भवेत्, तर्हि न दुष्करमशुद्धिशोधनम् । इह तु महानयं खेदः, यदेवंविधस्य गम्भीरतम-
स्यास्य ग्रन्थस्य टीकापि नैकाप्युपलभ्यते सर्वाङ्गपूर्णा । काव्यप्रकाशव्याख्याने यदा व्याख्यातृणां संप्लव (बाढ) एव लक्ष्यते—तदा रसगङ्गाधरव्याख्याने नैकस्यापि
लेखनी कुरकुरायितेति महदाश्चर्यम् ।

नागेशभट्टस्य तूपलभ्यमानं यत्र कचन व्याख्यानं टिप्पणपदेनाभिलष्यम्—टीका-
पदेन वेति संशयास्पदमेव । तत्रापि स महानुभावः स्वप्रकृतिमनुसरन् ग्रन्थप्रतिक्षेपे
प्रथा यदपरिकरस्तथा न ग्रन्थलापने । नास्ति च साहित्यविषयाणां मार्मिकता
नागेशभावितायं विचक्षणस्य नागेशस्येति—ग्रन्थसम्पादकेन भट्टमहाशयेनैतद् स्पष्टीकृ-
तम् । तदित्थं ग्रन्थरत्नस्यास्य प्रभा मलिनवस्त्रनिषेद्धस्य रत्नस्येव नाखिलजननयना-
नन्दकरी समभूत् ।

पण्डितराजस्य जीवनकाले तत्प्रतिभाप्रसारे जयपुरराष्ट्रमेव हेतुतामासादितवादि-
त्यस्ति किंवदन्ती । तथैवेदानीमप्यशुद्ध्यापत्पतितस्य पण्डितराजयशसः समुद्गारे जय-
पुरेणैव पराक्रान्तम् । प्रथमं—साहित्याचार्यधीपुरोत्तमशास्त्रिणा (इदानीमजय-
मेरुस्य ‘मेयो कॉलेज’ धर्मशिक्षकेण) आपानुवादं प्रकाश्य ग्रन्थग्रन्थिभेदनत्वाच्चा
विशदीकृतः । परं तत्र पुस्तके मूलपाठाप्रदानात् प्रतिपदमनुवादाभावाच्च सर्वविधा-
धिकारिणां मूलपाठशोधनं न सौकर्यमवगाणाहत् । तत एव तामेतामनुपपत्तिं सर्वथा
परिहर्तुं जयपुरमहाराजसंस्कृतकॉलेजस्य साहित्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः साहित्या-

१ ‘न सन्तीदानीं क्षत्रियाः, परशुरामेण च विंशतिवारं नि.येसितत्वाद्’, ‘नास्ति सरकृतभा-
रती सर्वविभूता, अपि तु अरबीभाषातः सा समुत्पन्ना इति दिलीन्द्रस्य (शाहजहाँपानशा-
हस्य) परिषदि प्रसङ्ग्य प्राचलत् । तत्समाधिल्लुरामेराधिपतिः (इदानीं यदराष्ट्रं जयपुरराज्यमु-
च्यते) प्रथमः भीमसिंहः (मिरजाराजेत्युपपदः) नादयां विद्यासमन्विष्यन् जगन्नाथमास-
साद् । तमेन प्रतिभाशालिनमभिज्ञायानीतत्वात् । तस्मिन्नेवावसरे जगन्नाथेनागरानगरेऽप्यरबी-
भाषाशिक्षार्थं कियन्तन्त्रिकाखण्डितम् । आमेरप्रान्तेऽपि च महाराजेन सह नियन्त्रितकाल
सितः । तदनु धीजयसिंहमहाराज एव जगन्नाथपण्डित दिलीन्द्रस्य समायां नीतवान् । तत्रा-
नेन पूर्वोक्तं वादद्वयं सम्पङ्क प्रतिक्षिप्तम् । निराकृताश्च यवनपण्डिताः । तत एव पानशाहस्य
कृपाभाजनतां पण्डितराजपदं चासाध्याय दिलीनगरे स्तिन इति प्राचीनपण्डितेभ्यः श्रूयते । श्री-
पुरवोत्तमसाहित्याचार्यमहाशयेन दिन्दीरसगङ्गाधरभूमिकायामिव प्रसिद्धिनिष्ठरेण निरूपिता ।

चार्यश्रीमंधुरानाथभट्टमहाशयः ससत्ताहं प्रवृत्तः । महाभागो नानेन सुबहु परिश्रम्य पाठशोधनं तथा विहितम्, यद्वलोक्य सहृदयाः प्रसीदेषुरिति रदो मे विश्वासः । कियत्कष्टं महत्सन्निधिमप्यनेन सोढमित्यंशवोऽहमस्मि साक्षी । सहृदयाश्चानुमानेनैवावागच्छेषुः । एवंविधेषु जटिलेषु विषयेषु निश्चलायं प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रलेखापेक्षयापि ग्रन्थकृदभिमतक्षरोहः कठिनो भवति-इति नैतत्परोक्षमेव सिद्धान्तं कदाचिद्वक्त्रिणां नाम् । तत्रानेन महाशयेन सर्वथा साफल्यमासादितमिति ग्रन्थं पदालोक्य प्राचीनसंस्करणेन तुलनां य कृत्वा विद्वांस एव साक्षिणः स्युः । नैतावदेवात्र भट्टमहोदयेन विहितम्, अपि तु 'सरला' टीकापत्र निबद्धा ।

तेषां सरला जटिलमपि ग्रन्थं विचार्यिनामबोधाय सरलीकृतं चेष्टते । लेखे मा भूद्विस्तार इति गुलकोद्घाटने स्वत एवोपस्थितं निदर्शनमिदमुपस्थापयामि-पृष्ठ २५ । "अरविन्दवत्सौन्दर्यमत्येतद्व्याख्येन्द्राद्व्यारविन्दसौन्दर्यलक्षणनिकृतयाऽरविन्दसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यधिकरणमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति गुणवारविन्दसौन्दर्ययोः सादृश्यबोधे शाब्दे, तयोरेवेदाप्यवसायादभिन्नधर्ममूला पञ्चानुगारविन्दयोगे सादृश्ययोः" [इति मूलग्रन्थः] । टीका—'अर्थात् अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यार्थं लक्षणा, ततश्च अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यमित्यर्थः । सौन्दर्यं च सादृश्यस्य निरूपकम् (प्रयोजकम्) । तथा च अरविन्दसौन्दर्यनिरूपितं (प्रयोज्यम्) यत्सादृश्यं तदधिकरणम् (तदाधारः, आधार्यः) अस्य सौन्दर्यस्य अर्थात् पृतत्संबन्धिः (गुलसंबन्धिः) सौन्दर्यमित्याशयः । अस्मिन् शाब्दबोधे सौन्दर्यरूपताधारणधर्मस्य 'अस्य' इत्युपमेये, 'अरविन्दे' इत्युपमाने च संबन्धः सुस्पष्टं प्रतीयते ।'

क्षोदक्षेमेपि प्रवर्तते सरला । अत्र हि—“तत्र तस्येवेति दत्तेरिवाधे विहितत्वेन सादृश्यार्थकस्य तत्प्रयोजके लक्षणयाऽरविन्दसादृश्यप्रयोजकमेतत्संबन्धिः सौन्दर्यमिति बोधे उपपन्ने अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला किंभ्रमाणा चेति धिन्यमिदम्” इति नागेशो मूलं खण्डयति । सरलाऽत्र साधु समाधत्ते—

“अरविन्दसादृश्यप्रयोजकम् पृतत्संबन्धि सौन्दर्यमिति नागेशो नोपपादिते शाब्दबोधे तु उपमेयमात्रे सौन्दर्यस्यान्वयः प्रतीयते । अरविन्दवत्सौन्दर्यमत्येतद्व्याख्येन्द्राद्व्यारविन्दसौन्दर्यलक्षणो मयत्र संबन्धः । एवं सत्यपि 'अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला' इत्यादिना मुधैव खण्डयन् नागेशमहोदयस्तु स्वूलदश्चैव ।” इति ।

तपोरभेदाप्यवसायादभिन्नधर्ममूलेत्यादिग्रन्थं विशदीकरोति—“तयोः उभयसंबन्धिसौन्दर्ययोः सादृश्यमूलकस्य अभेदस्य निश्चयात् अभिन्नधर्मो(सौन्दर्य)मूला, गुलस्य अरविन्दस्य चापि सादृश्यबुद्धिः सिध्यति ।” इति ।

यद्यपि यावत् टीका सर्वविधविवेचनापूर्णस्य ग्रन्थस्यापेक्ष्यते, न तथाविधेषु, संक्षिप्तत्वात् । अद्यापि ग्रन्थग्रन्थिभेदनेऽवश्यं विदुषां साहाय्यमा-

चरिष्यतीति मे विश्वासः । तदेवंविधविद्वज्जनोपकारकविद्वदुचितकार्यसंपादने लब्ध-
साफल्यं पण्डितप्रकाण्डं भट्टमहाशयमहं धन्यतादैरभिनन्दामि । सफलयन्तु चास्त
परिष्कृतं दृष्टिपातेन विद्वांस इत्याशासे ।

१४।४।३९.

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी.

[महामहोपाध्यायायनेकविरदालंकृते
भारतमुग्रसिद्धः सनातनधर्मनेता यागिमतावाचस्पतिः
जयपुर'महाराजसंस्कृतकालेजस' अध्यक्षः]

श्रीः

समुत्सृष्टरिसदुक्तिसौष्ठवा स्फुटसुधासारसहोदरोत्सवा ।
सुरैः सदा सुरिररथ सेविता सुसंनिधत्तां सत्ता सरस्वती ॥

उपोद्घातः

साहित्ये उत्तरोत्तरविकासः

संगीतमथ साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम् ।

एकमापातमधुरमन्यदालोचनाऽमृतम् ॥-

साहित्यशास्त्रे यावदेव गभीरतरमालोचनं त्रियते नावदेव तस्मिन्नुत्तरोत्तरं मर्म-
स्पर्शिता, तत्कालभूते काव्ये चाधिकाधिकांमुपादेयता संपद्यते । यावज्जापासाहित्या-
नामुद्गमस्रोतस्वत्याः संस्कृतसरस्वत्याः साहित्यमिदमनादिकालादुद्भूतम्, उत्तरोत्तर-
मन्तस्तलस्पर्शितां साहित्यसाराणां गभीरतरैर्विचारैश्च क्रमशो मार्मिकतायाश्चरमसी-
मानमधिगतमिति सर्वैरालोचकैरनुमोदितम् । 'एचिरार्थानां शब्दानामुचितः संनि-
धेता काव्यमिदम्' कैः कैः साधनैर्लोकांतां हृदयावर्जनाय प्रचुरं भ्रमयतीति प्राचीन-
वाल्मीकिरभ्यासापि सर्वे एव साहित्यसाराः स्वीयनियन्त्रेषु यथामनि मर्मतो व्यष्टि-
दान् । विमर्शाय कूलतया त्रिस्वरूपोऽवतिष्ठते—

१—पृष्ठः स काल भारतीयस्य वाग्यसारीरभूतयोः दास्यार्थयोः प्रत्युद्गमुत्फुरण-
लंकाराद्योऽतिशय एव काव्ये चमत्कारकारणं पर्यगम्यत । यतो हि विविधतिविशो-
पतालिनी पदरचनेय तासामपिकैरालंकारिकैः काव्यस्यात्मभूता निरादिश्यत ['रीति-
सामा काव्यस्य'] । भगवद्भट्टभट्टादीनां वाग्यादभिमत्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिभातोऽ-
वश्यमभूत्परं सोऽप्यर्थो वाग्यार्थस्योपस्कारक एव सैः प्रत्यपाद्यतेति भलंकारसंकरे
पृष्ठासौ संनिधिते । रद्वटादयः प्राग्यो रसमावादिक्मभिचिन्वन्तोऽपि वाग्यार्थस्य-
योपरकारकमिदं निरादिशन् । अत एव हि ते रसवर्णयमादीनलंकारानेव तान्यर्थ-
गणयन् ।

२—द्वितीयः स समयोऽभूद्यत्र अभिधालक्षणादिभ्यः परां व्यञ्जनाकृतिं परिसा-
ध्यद्विध्वनिकारादिभिर्वाच्य-लक्ष्यतो विलक्षणो व्यञ्जन-व्यञ्जनादिव्यपदेश्येन विशि-
ष्टेन व्यापारेण शब्दो व्यङ्ग्योऽर्थः परेण प्रतिवादसंघर्षेण सुस्पष्टं साधितोऽभूत् ।
विभ्रान्तिधामतया सोऽयमेवार्थः प्रधानीभवन् इतिवाग्यमुत्तममापादयति [अस्मि-
न्मध्यकाले धीमान् भगवद्भट्टो यन्मु भलंकार रसेति त्रिविधमपि ध्वनिं काव्यस्यात्म-
त्वेन साधयामास] ।

३—एतदनन्तरं स समयः समुपतिष्ठते यत्र हि त्रिविधेष्वपि व्यङ्ग्येषु रस एव काव्यस्यात्मतया संमन्यते । अर्थात् उत्तरोत्तरमन्तस्तलं गयेपयत् साहित्यकाराणां हृदयं चरमविधान्तिधाम रसमाप्तायैव मुप्रसीदति ।

प्रपट्टकेनानेन स्फुटमवबुध्येरन्मार्मिका यद्विचसाहित्यजन्मदायुषां संसृजन्माहि-
त्यकाराणां मर्मगवेषिणी दृष्टिरुत्तरोत्तरं तत्प्राख्योचनप्रवर्णनाऽभूत्, यद्वि साहित्यस्य
चरमं श्रेयम् । एतर्हि महाभागैः सूक्ष्मेषु शैलमजस्वापयन्ती मर्मणोऽपि मर्मस्पर्-
दिनी तादृशी सूक्ष्मतमा समालोचनपद्धतिरुत्ताविता यस्याः प्रभावेण कवीनां प्रतिभा
लोक्यते बहुशैरुदगाच्छत् । सोपमुक्त्वैः जनैः शनैरेतावद्रूपे येन साधारणलोकानां
कवीनां च विचारेषु भूयान् निप्रकर्षः समपद्यत । कवीनामियं साधारणी दृष्टिरभू-
यथा हि ते भूतलगतैर्हरितैर्मणिकिरणैर्दिव्यलोकस्यामपि देयमयीं हरितपायमैगिनीं
ददन्तु । मध्यन्दिने मध्यगगनारोहेण शिथिलीभवतो रश्मिपुरगान् राजमौघसिम्बर-
गता मध्याह्नमरता प्रचुरस्नी सेवे भवनपटादिव वनारूपेणोत्तेजयतीति ते निस्पष्टं
विलोकयामासुः । तेषां हृदयमेतावज्मर्मस्पर्शमयम् यत् मधुररसलीनतामयमे मधु-
देतराण्यक्षराणि तेषां वर्णयोः कटुकतामगृह्णन् ।

साहित्यशास्त्राभिधाना मेयमौचित्योपनिषत् [मार्मिकाख्योचनपद्धतिः] यद्विदित-
रात्रं जगन्नाथमागम्य विधायनीय । नेतः परं समग्रस्यापि काव्यशास्त्राभ्यासानु-
शासको विधमनीनः साहित्यनिष्पन्नो जनिं लेभे । यद्यपि भ्रमरभारत्याः संसृजन्सर-
स्वत्याः साहित्य[अलंकारशास्त्र]विभागो नाद्यावदपि नवीनतया निजान्तं प्रदी-
णस्तथापि रसगङ्गाधरस्य समग्रमुक्त्वैः शास्त्रमंशेष्वपि वा साक्ष्यपमानाद्देदीप्ताः
सर्वमाग्नयः साहित्यशास्त्रनिष्पन्ने न पुनराविरभूदिति मनाद् मान्यमेव भवेत्तर्हि ।
सर्वं यापि ।

रसगङ्गाधरः

गुणवन्धस्य गुणभाग एवोद्भूते पद्ये ['संगीतमय साहित्यम्' अत्र] साहित्यशा-
स्त्रस्य यद् आलोचनाप्रमाणमुदुप्यते, रसगङ्गाधरद्वयेमिश्रवन्धनायके तदेव प्रति-
पदं प्रस्तुरति । रसगङ्गाधरस्य यावान् भाग उपलब्धमस्मिन् साहित्यशास्त्रस्य ते ये
विषयाः प्रतिपादितास्ते ते पूर्वनिबन्धानामवेक्षया अतीव विचाराः, अस्याहवतिष्ठा-
सिद्धिनेन शुद्धेन प्रतिपादनप्रकारेण स्थिराः, पूर्वनिबन्धप्रतिपादिनाविषयाद्
पूर्वप्रविषयाः वन्धस्य मर्मसंज्ञितानि विचारमंत्रमेव परतः सिद्धान्तानि, यावत्स-

१—'देवमणिकिरणैः मणिकिरणैः' इति—

मणिकिरणमन्तस्तलं रसोत्तरोत्तरं ।

यस्य मर्मगवेषिणी दृष्टिरुत्तरोत्तरं ।

देवमणिकिरणैः मणिकिरणैः' इति—

मर्मगवेषिणी ।

भवं सर्वमप्यानुपदिक्ं परिकरविषयमप्युपादाय साकल्येन समुपवृंहिताः, वादयुग-
कालिकया नन्यन्याथानुगतया प्रौढतावच्छेदकतावच्छिन्नया भाषया चोपपादिताः,
यद्गुणाल्लितलुलिताकीर्णमिति कृत्वा साहित्यक्षेत्रेऽस्मिन् न यस्य कस्यचिद्वृद्धिः
क्षोभमुत्पादयितुं शक्येत् । सर्वतोऽतिशायी विशेषश्चायमेवाऽस्य ग्रन्थस्य यदस्मिन्
सर्वेष्वपि विषयेषु अन्तस्तलस्पर्शा विमर्शः कृतः । पूर्वाचार्यनिबन्धेषु नाभूत्सुवि-
धाऽप्येतस्मै विषयाय, यतो हि ते प्रायः पद्यनिबद्धाः । अतितमां समर्थोपि पद्यनि-
बन्धा नियतेष्वक्षरेषु सर्वमपि तत्तच्छास्त्रीयमतिशयं साकल्येन समावेशयितुं शक्ये-
दिति घोरतरं कठिनमेव किं प्रायः असंभवमिव । काव्यप्रकाशे याः कारिकाः सन्ति
ताः स्वयं ग्रन्थकारस्य स्युः, भरतादेरन्यस्य वा, परं किं ताभिः सर्वोपि प्रतिपादयि-
तुमिष्टो विषयो निम्नं बुद्धिगम्यो भवति ? यद्येवं तर्हि संक्षेपवादिनां शिरोमणिः
श्रीमान् मम्मदभट्ट एव वृत्तौ किमिति तं विषयं विशदीकर्तुं चेष्टते ?

किञ्च—साहित्यशास्त्रस्य केचिद्विषयाः प्राचीनतमसाहित्यकाराणां समये पूर्णपरि-
णति लभमाना लप्स्यमाना वा आसन्, यथा वामनादीनां समये ध्वनिप्रपञ्चः । एवं-
विधेषु विषयेषु चूडान्तविचारः कथं वा तेषु निबन्धेषु संभवत् ? बहुषो
विषया एवंविधा भवन्ति ये विकासवादस्य सिद्धान्तानुसारं क्रमिकविपरिवर्तनेन
बहुविधाः परिस्थितौ अनुभूय क्रमश एव परिनिष्ठिता भवन्ति । यथा संस्कृतसाहित्ये
काव्यानां वर्णगुणनियमस्य कालप्रचलितानां भाषाणां सहयोगेनैव शैथिल्यं तत्प्राज
[भवं विषयः परस्ताद्विस्तार्यते] ।

साहित्ये यावन्त्येव काव्यानि जनि लभन्ते साहित्यशास्त्रे काव्यानां गुणदोषावे-
पणा तावदेव मर्माभिमुखी संपद्यते, नानाविधानामुदाहरणानां प्रत्यक्षोपलब्धात् ।
शब्दसाधुत्वानुशासके व्याकरणशास्त्रेऽपि सेयमेव परिस्थितिः । अत एव हि सोयम-
नुगम एव निष्पन्नः—‘उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’ इति ।

रसगङ्गाधरे सेयं सर्वविधापि सुविधा संघटिता । भरतमारभ्य श्रीमदानन्दवर्धना-
चार्याभिनवगुप्तादादिभिर्यानि किल काव्यस्य जीवभूतानि तत्त्वानि रावेपितानि,
वादिप्रतिवादिसंघर्षोत्तर सिद्धान्ततया निश्चितानि च तानि पण्डितराजाजगन्नाथात्पू-
र्यभाविनां सर्वेषामेव साहित्यकाराणां निबन्धेषु पूर्णां परिनिष्ठां प्रापुः । अत एव तेषां
रूपपनप्रयासो नाऽऽवश्यकोऽभूत्पण्डितराजस्य । अपि तु सिद्धेषु तेषु उत्तरोत्तरं मर्म-
स्पर्शीं परिष्कार एव तस्य कृतिवत्यातयेऽवाशिष्यत । पण्डितराजापूर्वकाल एव
संस्कृतकाव्ये तादृशाः सर्वसमर्थाः कवयोऽभूवन् येषां काव्यानि सर्वेऽस्मिन् भूम-
ण्डले रूपातिमवापुः । अत एव नानाविधानामादर्शानां पुरः स्फुरितत्वात्काव्यगु-
णेषु अनालक्षितपूर्वा सूक्ष्मेक्षिका पण्डितराजस्यासाधारणायां बुद्धौ प्रास्फुरत् । एष
हि मान्यतमं धीर्दृष्टस्य नैपथीयचरितकाव्यमेव मर्मालोचनायाः पात्रीकरोति ।
सूक्ष्मदर्शनामपि दृष्टौ निर्दोष एवैवस्मिन् पद्ये स हि वाक्यार्थस्य सामान्यदोषम्

‘असंप्लुता’ख्यमाह । पण्डितराजस्य गभीरतमे औचित्यविचारे एतत्पद्यनिर्मातरी व्युत्पत्तिरौचित्यं भासते । श्रूयन्तां पण्डितराजाक्षराणि—‘वाक्यार्थो हि गाढतरव्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्तःकरणैर्नानाविधपदार्थरचनापरिवृत्तिसमर्थरेव कविभी रचितः कामपि कमनीयतामाधत्ते, नेतरः । तथा हि—

‘उपासनामेव पितुः स्मरज्यते दिने दिने साऽवसरेषु बन्दिनाम् ।

पठसु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमाऽजनि शृण्वती नलम् ॥’

अस्मिन्नेपधीयपद्ये द्वयोः क्रिययोरहेश्यविधेयभावेन गुणप्रधानभावमकुर्वता बन्दिनः पद्यन्ततया सप्तम्यन्ततया च द्विः पराश्रुता कविना वाक्यार्थः प्रमेयकवदसंप्लुतां प्रापितः (पृ. ४५०)

न केवलमालोचनाकरण एव पण्डितः पण्डितराजः । स हि पद्येऽस्मिन् संतो-
धनं प्रदर्श्य स्वस्वासाधारणम् ‘गाढतरव्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्तःकरणत्वं पदार्थरचना-
परिवृत्तिसमर्थत्वं च’ प्रत्यक्षतः प्रकटयति । कथयत्ययम्—‘यदि स एव वाक्यार्थः
प्रकारान्तरेण निर्मीयते—

‘उपासनार्थं पितुरागतापि सा निविष्टचित्ता वचनेषु बन्दिनाम् ।

प्रशंसतां द्वारि महीपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

इति, तदा ललनाद्गसंनिवेश इव कीदृशीं कमनीयतामाबहेदिति सहृदयैराकल-
नीयम् ।’

द्वयोरपि कवयिभ्योः पदरचनासु किमन्तरं संवदितमिति स्पष्टगोधनाय तत्स्था-
नीयां मम टीकामविकल्मुद्गरामि—‘निविष्टचित्ता० इत्यादिपाठे—पितुरपासनार्थ-
मागतानां द्वारि राजसामान्यं प्रशंसतां बन्दिनां वचसु निविष्टचित्तां (दमयन्तीम्)
उद्दिश्य विनिद्रोमत्वं वर्णितमिति द्वयोः क्रिययोरहेश्यविधेयतया गुणप्रधानभावः
संपन्न इति वाक्यार्थस्य न विसंप्लुता । नैपधीयपाठे तु ‘सा बन्दिनामवसरेषु
रज्यते’ ‘नलं शृण्वती विनिद्रोमाऽजनि’ इति द्वयोर्वाच्ययोः स्वतन्त्रत्याज्ज्ञ गौणमु-
च्यमान इत्याशयः ।’

विषयप्रतिपादनशैली

रसगङ्गाधरस्य विषयप्रतिपादनशैली अतिनम्रा रक्षिता । यत्किल वक्तव्यं तत्ताद-
र्शरन्मूनातिरिक्तैः प्रौढैर्मपुर्वाशरैरुपपादयति यत्र न स्वल्पोपि संदेहस्य अर्थान्तरक-
ल्पनस्य वाऽवकाशः । पद्यद्वेषु प्रमेयलक्षणेसु यथा स्वप्रतिपाद्योपपादनाय विवक्षा-
तया संकोचः कर्तव्यो भवति, अन्यथाद्वारा अर्थान्तरकल्पनस्याप्यवकाशो यथा
मुक्तद्वारो भवति, न तथाऽत्र ग्रन्थे । संक्षेपेच्छया वा, प्रमेयप्रतिपादनप्रकारस्य
प्रौढताप्रकटनाय वा, देवदत्तात् अस्पष्टभाषितायाः स्वभासाद्वा, प्रामाणिकतया

१ अत्र यत्र मया प्रोक्तमन्ये—‘यत्र प्रसङ्गप्रतिपादनमपि मान्यवाच्यान्यालोचनानिकटमाप्य भव-
त्यनुनि । न चाप्ये यदिह दोषनिरूपणे तु वाः क्यः वशीन्द्रकृतयोऽपुत्रयोऽभविष्यत् ॥’

प्रणम्येऽपि प्राचीनग्रन्थेषु विषयप्रतिपादनशैल्यां हन्त हन्त सेदजनिकैवाऽस्पष्टता प्राप्यते । लेखनाय पत्राणां दौर्लभ्यादियं ते ग्रन्थलेखे इत्यस्संशेषमुमिच्छन्ति यत् अति-सावधानत्वेऽपि तेषां वक्तव्यविषयो भृशमस्पष्टः परिणमति । कारिकायां कतिपयानामेवाक्षराणां संशेषाय वृत्तौ तरेव भूयसः पङ्क्तयो लेखितव्या भवन्ति, वराकैष्टीकाकारैस्तु कतिपयानि पत्राण्येव मपीभिरपरज्यन्ते, परं तथापि स विषयः प्रत्यूपान्ध-कारेऽदृष्टः पदार्थ इव न तथा स्पष्टो भवति । प्रत्युत टीकाकागणां स्वस्वमत्यनुसारं ग्रन्थलापनभेदेन परस्परं विसंवादस्य मतभेदस्य च तथा सृष्टिर्भवति येन मूलग्रन्थस्य बालवं तथैव सपत्नीमध्यपतितो बहुपत्नीकः प्रेषानिश्च देवरक्षणीयतामेवा-पद्यते ।

काव्यप्रकाशशैली

आलोचनाक्षेत्रे पुरपुरपाणामवतारणं यदि न महदतिरुचनपाठकेषु परिगण्यते तर्हि श्रीमन्मम्मटमहस्य लेखो भूयस्संशेषस्योदाहरणं स्यात् । काव्यप्रकाशस्य स्थाने स्थाने मूलकर्तुस्तथाऽक्षराणि सन्ति यानि वृत्तौ विशदीकरणेऽपि, टीकासु बहुधा व्याख्यानेषु, न बालवं स्वारस्यं मिश्रममश्रूयन्ति इदमपदे । प्रत्युत नानाविधानां मतानां नानाविधा मार्गा इतस्ततो भिद्यमाना इव दृश्यन्ते । पूर्वत एव जानन्तो विवेचकमहाभागा एकद्वाम्यामेव निदर्शनाभ्यां स्पष्टं प्रतिपद्यन् । लक्षणा-लक्षण-माह—‘मुख्यार्थवाधे तद्योगे रुढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यस्मा लक्षणारोपिता विधा ॥’

मुख्यार्थस्य वाधे सन्ति, तद्योगे (तस्य मुख्यार्थस्य योगे), रुडेः (प्रसिद्धेः) प्रयोजनात् (शैलपावनत्वादिरूपात्फलात्) वा, [शब्देन कर्त्री, उपरित भाक्षि-प्यते इदम्] यत् अन्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणा । अत्र ‘यत्’ इत्यस्पष्टार्थपदानिये-शेनैव विराद्वीजवापो जागः । एके कथयन्ति ‘यत्’ इति लक्षणरूपनिर्याविशेषणम् । ‘अन्योऽर्थो यत् लक्ष्यते यत् प्रतिपाद्यते सा लक्षणा’ । लक्ष्यते इति हि निजन्तादा-रुपातम् । निजयो हेनोः (प्रयोजककर्तुः) व्यापारः । हेतुः (प्रयोजककर्ता) च शब्दः । तथा च अन्यार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दव्यापारो लक्षणा ।

अपरे कथयन्ति—‘यत्’ इति ‘यथा’ इत्यर्थे लुप्तकरणवृत्तीयान्तमन्ययम् । यथा वृत्त्या अन्योऽर्थः (मुख्यार्थाद् भिन्नोऽर्थः लक्ष्यः तदादिरूपः) लक्ष्यते प्रतिपाद्यते सा (वृत्तिः) लक्षणा, इति । एते साधयन्ति यदियं ग्रन्थस्मारस्यास्य शैत्येव, अन्य-शाण्वेषमेव ‘यत्’ इति प्रयुक्तमनेन । क्वचित् ‘यस्मात्’ इत्यर्थे यथा ३४ तमकार-कायाम् “यस्सोऽर्थान्तरयुद्धं तथा” इति । क्वचित् ‘यत्’ इत्यन्वयं प्रयुज्यते, न विशेष-णम् । यथा १६० तमकारिकायाम् “उपमानाद्यदन्वस्य स्थानैरेकः स एव सः” इति ।

अस्याऽस्पष्टलेखस्यायं परिणामोऽभवद् यदेका टीका लिखन्ति—“यत्र यत्र यद्वि-विधाविशेषणम् । तथा च यत् लक्ष्यते यत्रनिपाद्यते सा प्रतिपत्तिरेव (ज्ञानमेव)

लक्षणेति कैश्चिद्व्याख्यातम्, सदृशानविजृम्भितम् । लक्षणाया अभिधायजनयोरेव
वृत्तिरूपतया वृत्तिजन्यायाः प्रतिपत्तेर्लक्षणात्वाऽसंगत्वात्" इत्यादि ।

द्वितीयपक्षवादिना कथयन्ति यत् 'ज्ञानमेव लक्षणा' इत्येव मम्मटस्य हृदयम् ।
अत एव 'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते' इत्यस्य समर्थनाय श्रोतम्—'ज्ञानस्य
विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' इति स्वरसवः संगच्छते ।

रौदस्वयमेव यद् वृत्तावपि ग्रन्थकारस्यैव संदेहमभवत्माह—'मुख्येन अमुद्यो
उद्यो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा' इति । दृश्य-
ताम्, मुख्योर्थः इति पुमान्, सा लक्षणेति स्त्री । अत्र विशेषणीभाषणाय द्वयोरनयो-
रपेक्षापामपि त्रिलक्षणं 'यत्' इति स्त्रीयं मम्मटमहाभागः प्राह, येन मूर्तिमती भव्य-
वृत्ता जनिं लेभे ।

जीवतो मम्मटमदृश्याक्षराण्येव तथा भवन्ति येषामिदं तथा निश्चितोर्थं न केन-
चिद्वचोर्दुं शक्यते । एतन्नर वचनमवबुध्यते, अपरर्नरेवाक्षररन्वयमर्थं समर्थयते—

‘मित्रे वापि भने, सरोरहस्ये यदाने तावपि,

बन्धसु भवरेषु, वीक्ष्य दयितामर्षं पुरः सारगम् ।

चक्राद्देश विद्योगिना विमलता नाम्नादिता मोरिशना

कण्ठे केवलमार्गदेव निहिता जीवस्य निर्गच्छनः ॥’

इति पद्यमुदाहृत्योच्यते—‘इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रम्यम् । अत्र विमलता न जीव
रोदुं क्षमा, इति प्रकृताननुगुणोपमा’ । (वामनटीका पृ. ५१७)

अव्यार्थमेवे सुर्वस्मि—‘अत्र वृत्तादनादिप्रलम्भारस्यापाम् विमलता जीवं रोदुं
जीवनिरोधाय न क्षमा नाऽप्यिदं योग्या । जीवनिरोधनिमित्तं कण्ठे विमलतार्पणम-
नुपिनमित्यर्थः । विमलमोक्षार्थं जीवनिर्गमोदाय वृत्तावच्छेदने न तु निरोधोदाय
इति तेषामाशयः ।

अन्ये कथयन्ति यत्—‘अत्र विमलता जीवं निरोदुं न क्षमा न शक्ता’, इति प्रकृ-
ताननुगुणा उपमा । अपमानाय—‘उपमायां हि द्वयोः शब्दरूपमनुगुणं भवेन्नदैव सा
शोभते । अर्गला मनुष्यादेर्गमनागमनादिकं रोदुं शक्नोति । इत्यु विमलता निर्ग-
च्छनं प्रागवायं न निरोदुं शक्ता । अत्रः अर्गलस्य सह मन्ददयस्य वरगोऽनुगुणा-

कुला सुरताशिवानितुमक्षमा हरेरिप्सोः दक्षिणनयनं स्वयमिति' इति निरगलं व्याख्यानं टीकाट्टमिः कर्तव्यं भवति । विमेतत् ?

समासोक्तिर्यत्ने अग्रहणार्थस्य व्यञ्जनया प्रतीतिरिति सर्वेषां प्राचां मतम् । स्वयं प्रज्ञानारोऽपि स्वयमेतस्मीकरोति, किन्तु 'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टः समासोक्तिः' इति स्वक्षणे, तद्व्याख्यायां च—'श्लिष्टविरोपणमाहात्म्यात्, न तु विरोप्यस्य सामर्थ्यादपि यत् अग्रहणार्थस्याभिधानम् सा समासोक्तिः' । अत्र 'अभिधानम्' इति कथनं विवक्षितम् ? मूलकारो यच्चिद्विदाह । किन्तु परावैष्टीकाररहितत्वनिर्वाहणं कर्तव्यं भवति—“अभिधानम् अग्रहणगतव्यवहाररूपस्वार्थस्य व्यञ्जनया बोधनम् इत्यर्थः ।” अभिधानमिति पदेन व्यञ्जनया बोधनमित्यर्थं, विना पक्षपोषकैः कश्चिदोक्तुं शक्नुवान् ? (पृ. ७४१) ।

रसगङ्गाधरशैली

रसगङ्गाधरे नैरन्निधा रिद्धता । तत्र हि यावदपेक्षितानि पदान्युपादाय स्वयनस्यै तादृशी दृढता संप्राप्यते यत्रैकमपि पदं न मंदिग्धम्, नाधिकम्, न न्यूनम्, न पर-
रहायतयाऽप्येवमधिकम् । संस्कृतसाहित्ये तदेतदाद्युगमासीत् । अत्र हि नव्यस्याप्य-
संपुटेन तादृशी मुनियद्धा भाषा संपदिता यत्र न तिलमात्रस्यापि हतस्ततः संभवः ।
अन्वया तु आसन्नभासकसंनिहितः प्रतिगदी स्वरितमेव निर्दयतया मर्दयेत् । ग्रन्थ-
शीर्षके प्रतिज्ञाय पण्डितराजेन कृता—“मया सर्वाङ्गपि पूर्वाश्रित्यन्धानन्तस्तलं विचार्य
सारद्वेन मुह्येन मननेन सोऽयं ग्रन्थो रचितो येन न कोऽप्यत्र दोषं शक्वेदयितुमक्ष-
मासौ लभ्येत, प्रयुक्त अस्यामे पुरातना. सर्वेऽपि मित्रग्रा निष्पन्नाः (कुला इत्यर्थः)
प्रनीयेरन् ।” सोऽप्राप्तमाह सः—

‘निमज्जेन केसरीमननजलधेरन्तरदरं

मयोप्रीतो श्लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।

हरद्वन्तर्ध्वान्तं हृदयमधिकृतो गुणवता-

मलंकारान्सर्वानपि गलितगारांश्च रचयन् ॥’

ग्रन्थस्वरूपनिज्ञासूनां वृत्ते एकमात्रमुदाहरणं पर्याप्तं स्यात् । उपमालंकारस्य स्वतः
पूर्वाणि सर्वाण्यपि लक्षणानि आलोचनान्तिक्वे कथितानि पण्डितराजेन—

‘उपमिति श्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः’ इति महता
दाढ्येन घटितमप्ययदीक्षितलक्षणमेवं रण्डितं यत्—“उपमा अर्थालंकारः । अत एव
शब्दवाच्यता अपेक्षिता । वर्णनस्य यत्तलंकारत्वं तर्हि स्वयं शब्दरूपं वर्णनं शब्द-
वाच्यं कथं स्यात् ? अव्यङ्ग्यत्वादिपददानमपि व्यर्थम्, व्यङ्ग्यत्वाऽलंकारत्वयोरवितो-
धात् । इत्यादि ।’

‘स्वतन्त्रिदेन मित्रेण संमतेन च धर्मतः । साध्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेक-
गोपमा ॥’ इति विद्यानाथेन (प्रतापरुदीये) प्रोक्तं लक्षणं निरस्तम्—‘यत्र सार-

इयस्य निषेधे पर्यवसानं भवति तस्मिन्व्यतिरेकालंकारेऽपि तादृशं साम्यमस्त्येव । अतः अतिव्याप्तं लक्षणमिदम् ।'

'उपमानोपमेयत्वयोग्ययोरर्थयोर्द्वयोः । ह्यं साधर्म्यमुपमेयुच्यते कान्यवेदिभिः ॥' इत्यन्यदपि प्राचीनानां लक्षणं दूषितम्—'हृद्यपददानेनैव विवक्षितार्थलाभे पदान्त-
रदानं स्वर्थम् ।'

तत्रमथवा मम्मटेन काव्यप्रकाशे प्रोक्तं लक्षणम्—'साधर्म्यमुपमा भेदे' इत्यपि न रमणीयम्, पूर्ववद् व्यतिरेकेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किञ्चायं प्रसङ्गः काव्योपस्कार-
कस्याऽलंकारस्य । अत्र 'साधर्म्यम् उपमा' इति सामान्यलक्षणे उपस्कारार्था (व्यङ्ग्या)
यास्या लौकिकी अलौकिकी सर्वाप्युपमा अन्तर्भवति । अतः असमर्पकमिदं
लक्षणम् ।'

एवमेव 'भेदाभेदनुत्पत्त्ये साधर्म्यमुपमा' इति सामान्यतः प्रोक्तम् 'अलंकारस-
र्वस्व'कारस्य लक्षणमपि निरस्तम्, अत्रापि सर्वविधानामप्युपमानां बोधसंदेहात् ।

इत्थमेव—'प्रसिद्धगुणेनोपमानेन, अप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यमुपमा' इत्य-
लंकाररत्नाकरोक्तं लक्षणमपि दूषितम्—'रूपमूलिकायामुपमायां छिद्यशब्दरूपो धर्मः
कविनैव कल्प्यते, न पूर्वतः प्रसिद्धो भवति । अत एव तस्यासंग्रहः स्यात् ।'

एवं सर्वाणि लक्षणानि निरस्त—'धर्मकृत्याधायकं वाक्यार्थोपस्कारकं सादृश्यमु-
पमा' इति स्वलक्षणं तथा दृढैरक्षरैः संघटयति येन स्वल्पमपि सौधिल्यं न प्रसजितुं
शक्नुयात् ।

शीर्षकप्रतिशानुसारमयं प्रबन्धः सर्वातिशायी । अत एवास्मिन् कस्यापि स्वलक्षा-
नुपक्रिकोऽपि विषयो नाऽवशिष्येत तथाव्यापिनी दृष्टिर्मन्यकारस्य । उपमायाः प्राची-
नान् भेदान्साकल्येन प्रतिपाद्य, उदाहृत्य, 'इहान्यानपि भेदानन्दे निरावृन्ति' इति
पुनर्भेदान्गवर्णयित्वा द्वात्रिंशद्भेदा उपमा संपादितः । एतावद्भेदवत्यपि सेयमुपमा
यस्त्वलंकाररूपार्था प्रधानम्यङ्ग्यानाम्, यस्त्वलंकारयोर्वाच्ययोश्चोपस्कारिका भव-
तीति उपस्कार्यभेदेन प्रत्येकं पञ्चभिर्भेदैः [३२×५=१६०] षष्टयुत्तरं शतं भेदा जाताः ।

इतोऽप्यग्रे भेदानाह—'इतश्चान्येऽपि प्रभेदाः तु शास्त्रीयधिपणैः स्वयमुद्भावनीयाः ।
कचिदनुगाम्येव धर्मः, कचित्केवलं विम्बप्रतिविम्बभावापन्नः, कचिदुपमयम् । कचिद्-
स्तुप्रतिवस्तुभावेन कर्मिणं विम्बप्रतिविम्बभावम् (आपन्नः) । कचिदुपचरितः ।
कचित्केवलशब्दार्थकः ।' एवमुपमाघटकस्य सामान्यधर्मस्याऽतिसूक्ष्मरूपेणानुसंधानं
विधाय उपमायामतीव सूक्ष्मतमं विचारं संचारयति ।

पुनरप्यसंतोषः । पुनः प्राह—'इतोऽप्यधिकं प्रकारान्तरं च लक्ष्यानुसारेण सु-
धीभिः स्वयमुद्घेयम् । यथा—

'यथा लतायाः स्तम्भकानतायाः स्तम्भावनन्ने नितरो समासि ।

तथा लता पल्लविनी समर्वे शोणाधरायाः सदृशी तत्रापि ॥' (५.२३२)

अत्र हि सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारस्याप्यतिशयं दर्शयति । इह हि पद्ये तिस्र उपमाः सन्ति । यथातथाप्रतिपाद्या एका प्रधानम् । 'समासि' 'सदृशी भवति' इतिरूपेण प्रतिपाद्ये द्वे उपमे तु प्रधानभूतावास्तस्याः समानधर्मभूते । उपमायाः साधारणधर्मो गुणक्रियादिस्तु सर्वैरन्विष्ट एव, परम् उपमायाः साधारणधर्मः स्वयमुपमैव भवतीति चमत्कारः पण्डितराजेन प्रत्यक्षं दर्शितः । सोऽयं चमत्कारः सहृदयानां तदैव प्रत्यक्षीभूतो यद्वा हेतादद्या विलक्षणोपमाया उदाहरणमपि किञ्चित्संमुखस्यमभूत् । परं धादेवतावतारभूता अपि श्रीमन्मम्मटादयः परकीयानां पद्यानामेव मुरमवेक्षन्ते, येन यस्य स्थलस्योदाहरणमुपलब्धं तदेव तेनिर्दिशितम् । उदाहरणेऽप्यपि यदि किञ्चिद्गुणम्, अनुचितं च, अत एव स्वस्याऽसंमतं तथापि परवशादया तद् ग्राह्यमेवाऽभूत्, उदाहरणान्तरालाभात् । [यथा संवत्संबन्धस्य व्यङ्ग्यस्य देवतारतिरूपं पूर्वोक्तमुदाहरणम्]

किन्तु सर्वविषयेषु समर्थः अद्वितीयः कविः पण्डितराजस्तु उपस्थितविषयस्य तदैव अद्भिष्टं मधुरं चोदाहरणं स्वयं निर्माति । अनेन हि वादसंघर्षेऽप्यसाधारणो लाभः सोऽयं भवति यद् वादी मुद्रितमुखः सन् भूमिमेवाल्लिखति, नान्य उपायः ।

उदयताम्—

अप्ययदीक्षितकृतानां प्रतीपालंकारभेदानां खण्डनेऽयमाह—

'उपमानस्याऽद्वितीयतागर्वं परिहर्तुं तत्समानस्य द्वितीयस्य प्रदर्शनेन तत्तिरस्कारो यदि द्वितीयं प्रतीयं तर्हि तिस्कारवत् पुरस्कारेऽपि कश्चिन्नतीनेऽलंकारः कल्पनीयः स्यात् ।' परम् उदाहरणं विना अन्यः साहित्यकारो नेमाभापतिं यथावत्साधयितुमशक्यत् । किन्तु पण्डितराजः स्वयमुदाहरणं निर्माति—

'एको विश्वसर्गा हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य मा स्म मनसि व्याधाऽनुतापं कृधाः ।

भूपर्या भवनेषु किञ्च विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः

साधूनामरथो वसन्ति कति न स्वतुल्यकक्ष्याः खलाः ॥' (पृ. ६६९)

किमिदानीं प्रतिविधानम् ? तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि धरं न प्राग्यमग्नोत्तरम् ।

समासोक्तौ प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारसमारोप एव मन्यते दीक्षिणेन, न रूपसमारोपः । किन्तु पण्डितराजस्त्वदेतत्स्वण्डयस्तादृशमुदाहरणं सद्यो निर्माति यत्र रूपसमारोपं विना नान्य उपायः—

'निले हमीकाऽभवत्पाची प्रतीचीं याति भास्करे ।

प्रिये विपश्चरमणीरक्ते का मुदमञ्जति ॥'

अत्र पूर्वार्धगतायां समासोक्तौ भास्करादीनां नायकत्वं यावच्च प्रतीयेत तावत् उत्तरार्धे 'प्रिय'पदेन समर्थेनरूपोऽर्थोन्तरन्यासः कथं सिध्येत् ? नायकत्वारोपश्च रूपसमारोप एव । उच्यतां किमग्नोत्तरम् ? (पृ. ५०४)

मिथ्याध्यवसित्यलंकारं स्पष्टयन्नाह—‘यदि मिथ्याध्यवसितिरलंकारस्तर्हि सत्या-
ध्यवसितिरप्यलंकारः स्वीकार्यः स्यात् । किन्तुन्यः साहित्यमिवन्धकारः कुत्रोदाहरणं
प्राप्नुयात् । पण्डितराजस्तु तत्कालं स्वयं निर्माति—

‘हरिश्चन्द्रेण संज्ञाः प्राप्ता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोन्मद्वे मातर्गद्वे गुणास्तव ॥’ (पृ. ६७९)

एवं किल सत्यः स्वयमुदाहरणसामर्थ्येन स्थाने स्थाने विजितं पण्डितराजेन ।
अयमप्यस्य ग्रन्थस्य सर्वातिशायी विशेषः ।

प्रौढतया ग्रन्थस्य दुष्प्रधर्ष्यता

नवीनग्यायशैलीपरिमहणेन ग्रन्थो दुष्प्रवेशोऽवश्यमभूत् किन्तु अभ्यासयतिव्या-
सिहिततया निश्छिद्र-प्रमेयनिरूपणार्थं तमिमं प्रकारं विहाय नासीदस्य उपायः ।
किञ्च चाप्युक्तं संस्कृतवाक्यमात्रे सेवं शैलीं पाण्डित्यप्रतिष्ठानुकूला पर्यगपयत् ।
एतस्मिन् प्रशान्तविवादस्थानिकरे भगवत्याः सुरसरस्तस्या विभ्रान्तिमयेऽपि समये
कतिचित्पण्डितमहाभागाः सांप्रतमपि वादशीमेव भार्या प्रौढपाण्डित्यविशुनां मन्मथे
यां हि न कोपि संस्कृतज्ञः कोपादिदर्शनं विवा सहसा बोधुं प्रभवेत्, तर्हि तस्मिन्
प्रज्वलत्परस्परपाण्डित्यसंघर्षानले काले निश्छिद्रप्रमेयप्रतिपादनपरः पण्डितराजसां
शैलीमादातुं परवशाः स्यात्तर्हि किमाश्चयेयुः ।

किञ्च—कोमलकान्तपदावलीकलितकाव्यकलापोषकारकतया साहित्यं सुप्रधर्ष-
मिति कृत्वा मास्मिन्नन्यशास्त्रज्ञाः सङ्गतया खेलन्तिवति बुद्धिपूर्वकमेव पण्डितरा-
जेन सुम्रीढा प्रतिपादनशैली पर्यगृह्यत । व्याकरणदिपु प्रौढपण्डितः उपनिषदादिपु
प्रविष्ट एव चाऽत्राधिकारीति सूचयन् प्राय उदाहरणान्यपि (पूर्वपक्षाभेदे) तादृ-
शानि वदन्ति यत्र सामान्यानां तु चन्द्रप्रवेश एव न सुसंभवः । योतशब्दा न सर्व-
त्राऽर्थः, असिमुदाहरति—‘ईवानो भूतभव्यस्य ॥ एवाय स उ वा’ (पृ. १४५),
‘शब्दादेव प्रमितः’ (अक्षसूत्रम्) । सादृश्यमात्रं यद्युपमा तर्हि यत्र परस्परसाभ्यस्य,
तत्रोपमा स्यात् । अत्रोदाहरणम्—‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ (पाणिनीयसूत्रम्)
(पृ. २०९) । स्थाने स्थाने धात्वर्थे—अत्ययार्थविचारमदशा व्याकरणशास्त्रस्य प्रौढा
विषया विस्तरेणालोचिताः । ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इति यास्कवाक्यस्य वैयाकरणा-
मुत्तरं विरुद्ध्य विचार उल्लेखायाम् (पृ. ३९३) कृतः । अन्ते च ‘अत्ययार्थं प्रकृ-
त्यर्थो विशेषणम्’ इति सर्वत्र स्वीकृतस्रोतसर्गस्य विरोधं प्रदर्श्य वैयाकरणानां भूतं
स्वतन्त्रतया तिरस्कृतम्—“न च वैयाकरणविरोधो दूषणमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रत्वे-
नाऽऽलंकारिकतया तद्विरोधस्याऽदूषणत्वात्” (पृ. ३९५) ।

अलंकारेषु शब्दबोधस्य मार्मिकतया विचारः कृतो यत्र हि आख्यातवादशिरोम-
णिग्याख्यातसद्भा. अपि प्रत्याख्यायन्ते (पृ. २४७) । साहित्यशास्त्रस्याऽक्षोभ्यता-

प्रदर्शनायैव बहुत्र दार्शनिकपदार्थानां विस्तृत विचारः । यथा विभावनायां कार्यकारणभावस्य (पृ. ५७८-५८५) । व्याप्यत्व-पक्षधर्मतयोः कान्यलिङ्गे (पृ. ६२९) । योग्यताज्ञानस्य कारणत्वं यथासंख्ये (पृ. ६४२) । कुत्रचित्तु प्रमत्तानुप्रसक्तेनापि शास्त्रीयविचारः परिगृहीतः । यथा हि प्रश्न उत्तरं चेति सर्वेषामेव परिज्ञाते । ततश्चोत्तरालंकारे तस्य भेदादिकमेव वर्णनीयमासीत्, किन्तु 'दृष्टसाधनदाशने जाते जिज्ञासैव नोदेति' इति सुप्रसिद्धं निगूढार्थं चोपन्यस्यति (पृ. ६९९) । एतत्सर्वमभिसंधायैव मया स्वटीकासमाप्तौ प्रोक्तम्—

‘पुरा प्रविश्यान्न निजप्रसङ्गादन्ये व्यजृम्भन्त जुधाः कदाचित् ।
अद्यानया पण्डितराजशक्त्या स्वसाधि साहित्यमभेद्युर्गम् ॥’

रसगङ्गाधरस्य वर्ण्यविषयक्रमो विशेषश्च

प्रथमानने—पूर्वैः साहित्यकारैः काव्यस्य त्रयो भेदाः स्वीकृताः, पण्डितराजेन तु चारवारस्य मार्मिकतया समर्थिताश्च । काव्यस्यैकमात्रं कारणं प्रतिभा स्वीकृता । रसस्य स्वरूपं दार्शनिकविधया विस्तृत्य विवेचितम् । भग्मदादीनां ग्रन्थे लोहतादीनां चान्वार्यैव मतानि वर्णितानि, अत्र तु एकादश । तेषु पदं स्फुटरूपाणि । अन्यानि तु स्वस्वरभेदादेव पृथक् व्यपदेश्यानि । करण-बीभत्सादीनां रसत्वं विमर्शपूर्वकं रुचिरतया समर्थितम् । वीरस्य भेदविषये रुचिरो मार्मिकश्च विमर्शः । प्राचीनैः स्वीकृतानां दशगुणानामिह विशदं विवेचनम् । तत्तद्गुणानुगुणरचनायां वर्जनीयवर्णादीनां सूक्ष्मो रोचकश्च विचारः । भावध्वनेर्लक्षणविचारो मार्मिकः । संचारिभावानां लक्षणोदाहरणादिना विस्तृत्य विवेचनमस्मिन्नैव ग्रन्थे । रस-भावादयः पूर्वैरसंलक्ष्यक्रमा एव स्वीकृताः, अत्र तु ध्वनिकारावृत्तेन मंलक्ष्यक्रमा अभीमे साधिताः ।

द्वितीयानने—अभिधानियामकानां संयोजादीनां विस्तृतो मार्मिकश्च विचारः । ध्वनिप्राधान्यविषये मर्मस्पर्शी विमर्शः । शक्ति-लक्षणार्थानां मौढ्या प्रणाल्या स्वरूपादिकमुपपादितम् । रूपके लक्षणया, अथवा अभेदाव्यवयवैर्नवोपपत्तिरिति प्राचीन-नवीनमतविषयो मार्मिकविधया सुरचिरमुपपादितः । लक्षणाप्रसङ्गेनैव च अलंकाराणां निरूपणम् । अलंकाराणां विषये ॥ सर्वापेक्षयाऽप्यपूर्वो मार्मिकश्च विमर्शः । तत्र उपमारूपकपरिणामोपेक्षाविशयोक्तिप्रतिवस्तूपमानिदर्शनासमाप्तोत्तयप्रस्तुतप्रशंसाविभावनाशृङ्खलातद्गुणोत्तरादयः के के वर्ण्यन्ताम् ? सर्वं एव रुचिरया सरण्या निरूपिताः । उत्तरालंकार एव चाऽपूर्णतया ग्रन्थस्य परिसमाप्तिः ।

अतिमार्मिकमालोचनम्

एकस्यालंकारस्याऽपरसिद्धान्तर्भावविचारो बहुत्र अप्यवदीशितादिप्रतिस्पर्धावशात्कृत इव प्रनीयेत यथा पूर्वरूप-ललित-विक्रमरात्रिषु । किन्तु कुत्रचित्कुत्रचित् तथा मार्मिक्यालोचनासि या झालोचनाचतुराणामपि चमत्करोति चेत्तः । आह सः—

‘गुणग्रहणहेतोर् उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधाने सत्यपि तद्गुणग्रहणरूपकार्याऽभावोऽयमतद्गुणो विरोधोक्तेरवान्तरभेद एव न त्वलंकारान्तरम् । ननु कार्यकारणभावो नात्र विवक्षितः, किं तु संनिधानेपि तद्गुणग्रहणाभाव इत्येतावन्मात्रम् । अतो विरोधोक्तेरतद्गुणो भिन्न एव । इति तु न युक्तम् । ‘संनिधानेपि’ इत्यपिना विरोधोपि विवक्षित इति गम्यते [अर्थात् उत्कृष्टगुणवस्त्वन्तरसंनिधाने न्यूनगुणेन वस्तुना तदीयगुणोऽवश्यं ग्राह्य आसीत्तथापि न गृहीत इत्याकारः] । विरोधो नास्तीति तु न शक्यतेऽपि केनचिद्वक्तुम् । यतो ह्ययमलंकारो विरोधमूलकेष्वन्यतमः । अत्र यदि विरोधव्यामिश्रणं न स्यात्तर्हि चमत्कार एव सिद्धः स्याद्येनायमलंकारकोटिभुक्तो भवेत् । विरोधे तु स्वीकृते कार्यकारणभावोऽपि विवक्षित एव [कारणसत्तायां कार्योत्पत्तिसंभवेऽपि कार्यं न जातमिति] (पृ. १९२-९३) ।

पद्यरचनायाः प्रतिपदसमालोचनायां कीदृशी मर्मस्पर्शनी पण्डितराजदृष्टिरिति स्थालीपुलाकन्यायेन परीक्षेरभिव्यक्षणा इति पद्यस्यैकस्याऽऽलोचनाऽविकलमुद्दिश्यते—(भ्रान्तिमदलंकारेऽप्यवदोक्षितैरदाहृतम्—)

‘शिशुनैर्मञ्जरीति मनकलशयुगं शुम्भिव चञ्चरीकै-

स्रपासोहासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।

तलोपायाऽऽलपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रिपं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदंशं नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’

तत्र विचार्यते—मनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीसादृश्यं कविसमपसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरुपनिबध्येत । दोषान्तेरमूला तु सा नालंकार इत्यनुपदमेव निरूपितम् । अपि च घर्मिणि कलशरूपकानुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिबध्यमानमुद्वेजकमेव सहृदयानाम् । नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलमलंकारान्तरं शोभते । यथा ‘मुखकमलं तव चन्द्रवामसीमा’ इति प्रागेव निवेदनात् । अत्र्युन कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । ‘तस्मासोहासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः’ इत्यत्र विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् । ‘कीरदष्टाः’ इति भाव्यम् । जाता इत्यप्याहारेपि विवक्षितस्याविधेयत्वमविवक्षितस्य च विधेयत्वं प्रसज्येत । एवं ‘तलोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैः’ इत्यत्र न तावत्पिकनिनदाम्नाहनयोग्याः काकानाम्, येन तद्विया आलपन्त्यसंज्ञाव्येष्टम् । नापि पिकनिनदश्रम आलपन्तीषु संभवति । संभवन्वा न सादृश्यमूलः । पिकनिकरधियेति तु भाव्यम् । अथ तदाहापेषु पिकनिनदपुटैरपि तासु पिकत्रुडुत्पादनद्वारा संभवत्येव तादृनोपयोग इति प्रयोजकत्वार्थक-

१ उन्माद-प्रमदादिना वा भ्रान्तिः सा नालंकार इति पूर्वं साधितं ग्रन्थवृत्ता ।

२ आलपन्तीषु (घर्मिषु) निनदस्य (घर्मस्य) अग्रः कथं स्वादिश्यावः ।

तृतीयया पिकनिन्दधीप्रयोज्यकाककर्तृकताडनकर्मत्वमालपन्तीनां सुप्रतिपादमेवेति चेत्, नैवम् । तथाप्रतीतेरसिद्धेः । 'चोरबुद्ध्या हतः साधुः' इत्यादौ चोरबुद्धि-हननयोः सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः । एवं 'दन्तिबुद्ध्या हतः शूरैर्यराहो वनगोचरः' इत्याद्यापि विशेष्यतया वराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहननहेतु-भावावगमः । एवमुक्तरीत्या दन्तिबुद्ध्येति कृते बोधकदर्थनैव । किंच पिकानां हि कृजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंहदुन्दुभ्यादिशब्दप्रयोगयोग्यैः । तथा प्रथमद्वितीयचरणस्थयोः स्तनपाणयोर्वयाकथंचिद्व्यवहितमपि जाता-न्वयमपि त्वद्विरसृगदशामिति पद्यन्तमन्वेतुं शक्नुयात्, न तु तृतीयचरणस्थे भाल-पन्त्य इत्यस्मिन्विशेषणे विशेष्यभावेनेति तादस्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणतावपि प्रक्रममद्वाऽसंयुल्लघान्यां स्थितमेवेति पद्यमप्युत्पन्ननिर्मितमेव ।^१

मार्मिकस्तत्त्वविमर्शः

आमुखे निषेदितवानस्मि यासंस्कृतसाहित्य (अलंकारशास्त्र) काराणां विचार-पद्धतिरुत्तरोत्तरं सूक्ष्मताऽभिमुखी । तर्हि काव्यानां कृते उत्तरोत्तरं तथा सूक्ष्मा अतिशया भाविष्कृता धैर्यमपारः काव्यसंसारो लोकतो बहुरूपः समजनि । यावत्किंल लोकापेक्षया कश्चिदतिशयो न भवेन्न तावत्काव्ये चमत्कारकारणमुत्पद्यते । अत एव लोकतो नवीनमेव कश्चिदर्थं घटयन्ती कविप्रतिभा अलंकाराणां जीवानुजायत इति प्राञ्चः प्रोषुः । सूचितं चैतत् 'नियतिकूलनियमरहिताम्' इत्यादिना तत्रभवन्मम्मट-भट्टादिभिः । पीयूषवर्ष-अप्ययदीक्षितादिभिः-सोयमर्थो विशदीकृतः । अतएव स-होक्ति-विनोक्तयादिषु 'जनरजनः' इति विशेषणेन 'लोकविलक्षणतया कविप्रतिभा-कल्पितत्वाच्चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिः' इत्यादिरर्थस्तत्र तत्रालंकारे सूचितस्तैः । मन्तजलधेरन्तस्तलं प्रविष्टेन पण्डितराजेन तु साहित्यकारैर्गवेपितः सोयमतिशय उत्तरोत्तरं चरमसीमानमारोपितः । अत एव प्रायः सर्वेष्वेवालंकारेषु मुरचिरपवगु-ञ्जेन प्रकटितोऽप्यर्थो यदि चास्त्व एव (न लोकविलक्षणः) तर्हि न तत्रालंकार-त्वस्य स्वीकारः । किमधिकम् अलंकारमर्थस्वकारादिमस्यैः प्रामाणिकैरलंकारत्वेन निरूपितोऽप्यर्थः स्पष्टैरक्षरैर्निरस्तः । यथा 'पद्मानां विजेता चन्द्रोपि येन विजित-स्तेन मुखेन पद्मानि विजितानीनि किमु वक्तव्यम्' इत्येवं कमुत्वेन यत्रापार्यस्य सिद्धिः साऽर्थोपत्तिरिति सर्वैः प्रामिगरभ्युपगतम् । अत्राह पण्डितराजः—“अस्यां चार्थान्तरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयिष्ये यथापाद्यते तदाऽलंकारत्वम् ।

१ अर्थात् पूर्वं तदालापेषु पिकनिन्दबुद्धिः । तादस्तुद्ध्या च तासपि विरबुद्धिः । पिकबुद्ध्या च तासु ताडनमिति प्रयोज्यार्थकतृतीयया सोयमर्थः सुप्रतिपाद इति शङ्का ।

२ वराहे वर्तमाना दन्तिबुद्धिर्वराहवृत्तिहननस्य हेतुरित्याशयः ।

यथा 'पणिनां शकुन्तशिखः' इत्यादौ । अन्यथा तु वैयुक्तिकन्यायमात्रम् । एवं च—
'कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः' 'अवस्थेयं स्थानोरपि
भवति सर्वांमरुतोरुर्विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितयति वयं के पुनरमी' इत्यादि तर्पस्वकृता
यदुदाहृतं तच्छास्त्रीचहृदयंगमम्" ।

एवं परिसंख्यायाम्—'सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्याचिद्विशेषाद्व्यावृत्तिरेव न
परिसंख्या । किन्तु कविप्रतिभाभिर्मिता या व्यावृत्तिः सा । यथा—'यस्मिन् शासति
ब्रह्ममतीपाकनासने महानसेषु संताप', शरपिङ्गवेषु सख्यवता, मञ्जरीषु मौख-
र्यम्'.....इत्यादौ ।

एवं काव्यलिङ्गे—काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैविध्यात्मनो विच्छित्तिविशेषस्याभा-
वात् । इत्यादि (पृ. ६६२) ।

एवं विपत्ते—ननु 'क मुक्तयः क वा मुक्ताः क पङ्क्तः क च पङ्क्तम् । क मृगाः
■ च कस्तूरी विमिवधातुर्विदग्धताम् ॥' इत्यादौ वस्तुकथनमात्रे विपमालंकारम-
सङ्गः । न चेद्वापत्तिः, वस्तुवृत्तस्य लोकसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात् । यतो बहिरसन्तः
कविप्रतिभामात्रकविता अर्थाः काव्येऽलंकारपदास्पदम् । ".....तेन 'भरण्यानी विषं
शूनकनकसूय. क ■ मृगः' इत्याद्यलंकारसंघेस्वकृत्वोदाहृतमपि प्रायुक्तम् ।

एवं परिवृत्तौ—दानादानव्यवहारः कविकविपत एव न बाधकः । यत्र बालव-
स्तत्र नालंकारः । यथा 'श्रीणमि त प्रविक्चछोचनाः समन्तान्मुक्ताभिर्वैदूरफलाणि यत्र
बाळा.' इत्यादि ।

एवमुक्तासे—'अन्यदीयगुणदोषाभ्यामन्यस्य गुणदोषयोराधानरूप उल्लासः' ।
'छौकिकार्धमयत्वादनलंकार एव' इत्यपरे, इत्यादि ।

किनेवविधया उत्तरोत्तरमर्मविवरणतया पण्डितरात्रविमर्शस्य मार्मिकत्वं न क्षयते
साधयितुम्?

पदरचना [अनुपमो मर्मविचारः]

काव्यजीवभूतस्य व्यङ्ग्यार्थस्याधारतया शरीरस्थानीयायाः पदरचनायाः (शब्दस्य)
काव्ये महन्महायम् । काव्यकृतकान्तासंमितोपदेशाथ विनेयानभिमुखीकर्तुं प्रथमतः
सोऽयं शब्द एवोपतिष्ठते । यदि पदरचनैव पूर्वतः श्रोतुमनसमाकर्तुं न प्रभवेत्तर्हि
अर्थोऽपि विचारमेव कः कुर्यात् ? अत एव पदरचनायां महत्पाठ्यमपेक्षते कव-

६ 'श्रीलज्जितशारदापुरमहासखङ्गराणां शुरो

विवासवनिर्गलत्कण्ठमुपो वल्गन्ति चेत्तामरा ।

अथ यः पणिनां शकुन्तशिखो दन्तावलानां शशां

सिंहानां च मुखेन मूढेषु पदं शासन्ति शाण्डकाः ॥'

यितुः । उक्तमाकरग्रन्थेषु—‘रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे । मुपां तिङां च
श्रुत्यपत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् । तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थन्युत्पत्तिरीदृशी ॥’ ।
प्राचीनतरैस्तु पदरचनाया प्रतावत्पर्यन्तं गौरवमुद्घोषितं येन हि सा काव्यस्यात्मरू-
पापि स्वीकृता [सीतिरात्मा काव्यस्य], किन्तु मध्यकालिका अपि तस्या महत्त्वमुचरो-
त्तरं पर्यसाधयन् । एतन्मूलका एव स इमे प्रसंसावादाः—

‘अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु चमति मधुघाराम् ।

अनभिगतपरिमलापि च हरति दृशं मालवीमाला ॥’

किन्तु व्याकरणनियमैः शुभ्रङ्गलितायामेवसां संस्कृतभारत्वां मधुरासानुकूलं केवलं
मधुराणामेव पदानां गुणो न कठिन एव, अपि तु किञ्चिदसंभय इव । एतत्कथनेन
न सहसैवोत्तम्येयुः साहित्योजस्विनः, अभिवेदनं सूक्ष्मतयाऽऽलोचनीयम् । दवर्गम्,
ज्ञातसंयोगम्, सद्यप्यतिसंयोगपरहृत्वादिकं च परिहृत्य, करण-विप्रलम्भादिषु केव-
लकोमलपदरचना कियत्कठिनेति स एव ज्ञातुं शक्नुयुर्वैर्यं व्यवसितं स्यात् । इदं-
साम्, पूर्वकालिकोऽर्थः पदे पदे उपतिष्ठत्येव । तत्र हि संयोगवाही ‘त्वा’प्रत्ययोर्यं
मधुराक्षरघटितमपि हलन्तधातुं ‘इद्वा’ ‘ऊद्वा’ इत्यादिरूपे परिणमयति । उपसर्ग-
योगं कृत्वा ‘य’ (इयच्) रूपे आनीयते चेदप्यपि हलन्तधातोर्योगे एकसंयुक्ताक्षरं
त्वनिर्वाप्यमेव । एवं हलन्तधातोः ‘क,’ ‘तुमुन्नादिप्रत्ययेष्वपि कटाक्षरत्वमभिमुख-
मेति । अस्तु. मुधैव विस्मरो भवेत्, परं संस्कृतभाषायां केवलमधुरवर्णसंघटना न
सामान्यकवेः कार्यम् । अमरकृतसमः कविर्यस्यैकैकं पद्यं प्रबन्धशैतवात्समानमुप-
पाति सोऽप्यस्मिन्निपये स्थाने स्थाने निराधारमधोमुखः पतति । तत्रभवान्
मम्मटोपि च शृङ्गारे तानीमान्युदाहरन् पदरचनापरिचये अप्रीड इव परिगण्यते ।
तथाहि—

दूतं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

निर्वाध्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं सुम्बिता ॥’

इत्यस्मिन्पद्ये—उत्थाय, किञ्चिच्छनैः, शनैर्निद्रा, निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् । विश्रब्धम्,
परिचुम्ब्य, लज्जा-नम्र इत्यादीनि बहूनि माधुर्योद्दिप्रतीपानि पदानि । सत्या वार्ता
रियम्—यत्साहित्यकारैर्मोघुर्गुणार्थम्—‘अटवर्गाः संयुक्ताक्षरपररहिताः’ इत्यादि-
रूपेण वर्णाः कामं परिगणिताः, किन्तु प्रयोगे तदिदं न यथावज्जिर्वोदुमशक्यत ।
अत एव हि यस्मिन्काले प्राकृतभाषा पूर्णं प्रकर्षमभिगतवती तस्मिन्काले सेयं संस्कृ-
तपदरचना क्षिष्टाक्षर पर्यगण्यत ।

उक्तं हि प्राकृतकविभिः—

‘लेलिप् मधुरस्वरप् जुषईजणवलहे ससिंगारे ।

संते पाइजकन्वे को सकइ सकअं पडिउं ॥’

प्राकृतभाषाकवय एव केवलमात्मप्रज्ञं सामिमामकुर्यन्तित्येव न । संस्कृतग्रन्थः, तेवपि मूर्धन्यतमाः धीमन्तो राजसेखरसदृशा अपि प्राकृतमाधुर्यमुग्धाः संस्कृतपद-
व्यञ्जिमं कटिनमुक्थोपयन्ति स्म । आह स कर्तुरमश्रयाम्—

‘पेरसा सकभवंधा पाउअयंधो वि होइ सुउमारो ।

पुरुसमहिलानें जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमार्णं ॥’

किमधिकवित्प्रेष, साहित्यशास्त्रस्य यन्किञ्चिदनुशासकपुस्तकं गृह्यतां तस्मिन् मधुररसस्रोदाहरणीभूतानि कतिचिदेधेयशानि पद्यानि मधेयुर्यानि निपिद्धमयुक्ता-
क्षरविरहादिपरीक्षानिरूपे निष्टं निर्दोषानि सिध्येयुः ।

प्राकृतसाहित्यस्य सहयोगेन यदा सेवं मार्मिकता संस्कृतकविभिरपि हृदयतो-
ऽभिमता तदा हि पदरचनायां भूयस्त्रासमेव समवधानमदीयत । मार्मिकैरालोच्यताम्-
मग्नमदभङ्गस्य समये संस्कृतभाषाया मधुररचनाविषये यावाम्बिषारोऽक्रियत तदपे-
क्षया साहित्यदर्पणस्य निर्माणकाले किञ्चिदधिको विचारः प्राचलत्, येन हि स्वयं
विश्वनाथरचितान्यन्यानि या तत्सामयिकानि पद्यानि भूयस्त्रां लालित्यमभिरू-
षन्ति । श्रीमत्तः पण्डितराजस्य तु स समयो यस्यिहि संस्कृतसाहित्यासुन्दरसुन्दर-
मंतामादाय समृद्धास्ती सेवं प्रजभाषा (हिन्दी) पूर्णमुत्कर्षमविन्दत् । सूरदास-
तुलसीदासाभ्यां प्रजभाषासाहित्यस्य यद् गौरवमाविष्कृतं ‘सतसई’ निर्मात्रा विहा-
रीलालेन तद्भूयस्त्रां संवर्धितम् । आम्बेरधरणीशो विहारिणे प्रतिपद्यतेकां स्वर्णमु-
द्रामदिशदिनि तु नाधिकं महत्त्वम्, किन्तु सूरतुलसीरसश्यामामपि हृदि विहारिणः
प्रत्येकं पद्यं वाण इव वैभीरममैष्टमभूविति सत्यं महते गौरवात् । अनेन हि दोहा-
सदृशे लघुकाये छन्दसि ध्वन्यांर्धविस्तरः, व्यङ्ग्यचमत्कारः, तत्तदङ्ककारशाङ्कारः,
वर्णगुणपरिस्कारश्च स दर्शितो यमास्त्राद्य राजानमारभ्य रङ्गपर्यन्तः सहृदयसमा-
जोऽस्य वशीभूतोऽभवत् । प्रजभाषायामपभ्रंशद्वारा वर्णानां लघुगुरूकरणादिप्रिये
यद्गुतरं स्वातन्त्र्यमासीत्तेन हि रचनायां विहारिणा महत्सौकर्यमुपलब्धम् । विहारिणः

१ ‘लेलिप् मधुरासरे जुषईजणवलहे ससिंगारे ।

संते प्राकृतकान्ये क’ द्रकोवि संस्कृतं पठितुम् ॥’

२ ‘पेरसाः सरङ्गनन्धाः प्राकृतवन्धोपि भवन्ति सुकुमारः ।

पुरुषमहिलानां वायदिहान्तर तापदेवेनाम् ॥’

३ ‘तवसद्व्यासो दोहरा ज्यो नामको वीर ।’

प्रायः प्रत्येकमेव पद्यमस्योदाहरणमिति केवलमेकेनोदाहरणेन परीक्षेरन्प्रामाणिकाः ।
आह बिहारी—

‘दीटि न परत समानदुति कनक, कनकसे गाव ।

भूपन कर करकस लगत परस पिठाने जात ॥’

अत्र हि दृष्टि, श्रुति, गात्र, कर्कश, स्पर्शशब्दा यदि साक्षात्संस्कृतरूपेणैव प्रयुज्ये-
रंस्तर्हि माधुर्यमवश्यं हीयेतेति को वा न मार्मिको मन्येत । अस्तु. एवं किल हिन्दी-
साहित्यस्य, तेन सहैव च कवेर्विहारिलालस्यापि महती प्रतिष्ठा सर्वस्मिन्नपि सह-
व्यसमाजे देशमाप्रव्याप्ताऽभूत्स्मिन्समये । जयपुरराजधान्याम्, देहलीनगरे
चेत्युत्तरभारते एव स्वकविताप्रसारं कुर्वन् पण्डितराजसदृशः सर्वतोमुखः कविर्ग्रन्थ-
भाषायास्तादृशं प्रभावं माऽवेदीदिति को वा मन्येत ? निशेषतः किल बिहारिमहा-
कवेर्भांगिनेयः कुलपतिमिश्रः श्रीमतः पण्डितराजस्य साहित्ये शिष्यं पूवासीत् ।
अत एव पूर्वं यथा प्राकृतस्य सहयोगेन संस्कृतपदरचनायामधिकाध्वानं प्रारभ्यत
तथा पण्डितराजस्य समये हिन्दीसाहित्यस्यापि भूयान्प्रभावः संस्कृतपदरचनायाम-
पनदिति वक्तव्यं भवेत् । यदा हि ग्रन्थभाषाकवयः शृङ्गार-कदगादिरसेषु तदनुकूलां
मधुरवर्णसंघटनां यथावद्विवाहयन्ति तद्द्वारा च रमपरिपोषं परितः प्रसारयन्ति
तदा देवभाषायामेवायं नियमः सिधिलः स्यात् (केवलं साहित्यपुस्तकेष्वेव नियमः
स्यात्) इति नाभयसह्यं मानिनः पण्डितराजस्य ।

अत एव संस्कृतसाहित्यस्य पुरातनं सर्वमपि विषयजातं विमर्शनिक्षेपेण प्रस्फुटं
परिष्कुर्वता पण्डितराजेन रसगङ्गाधरे पदरचनाविषये बहवो नियमा दृढीकृताः ।
शृङ्गारादिषु संयुक्तवर्णविषयका बहवश्च नवीना योजिताः । (पृ. ७९) । पण्डित-
राजो हि प्रतिभावतां चूडामणिरासीत् । अतएव पदरचनाविषये संस्कृतसाहित्ये तादृशो
मार्मिकविचारः प्रवर्तितो यस्यामे ग्रन्थभाषापक्षपोषकः अपि (ये हि मधुररचनायां
संस्कृतात् स्वस्य गौरवमघोषयन्) निष्प्रभा अभवन् । वर्णानां स्थानन्तर्यादिविषये
(पृ. ८२) तादृशो मार्मिको विचारः प्रास्त्यत यो हि वासीतरसाश्चिदपि भाषायाः
साहित्ये । न केवलं नियमनिर्माणमेव, प्रत्युत तेषामनुवर्तनमपि पण्डितराजेन प्रत्य-
क्षतो दर्शितम् । वाग्देयताऽवतारभूता अपि स्वग्रन्थेषु मधुररचनायां केवलं नियम-
मात्रमलिखन्, स्वयं तादृशोदाहरणनिर्माणस्य का कथा, परकीयोदाहरणान्यपि मधु-
रसंघटनायामविकलमनुकूलानि नाऽलभन्त । किन्तु पण्डितराजेन मधुरसंघटनाया
उदाहरणानि तादृशान्यदीयन्त येषु प्रतिपक्षी न कथंचिदपि दोषमाविष्कर्तुं प्रभवेत् ।
यथाहि—

१ ‘दृशमुपति कनक न चपुराप्य कनकसमधानि ।

भूपगानि करकर्कशस्पर्शनवा प्रणिधानि ॥’ इति ‘साहित्यवैभवे’ बिहारिणोनुवादः ।

२ ‘हिन्दीरसगङ्गाधर’स्य भूमिका द्रष्टव्या । विस्तरमवात्रावोद्धिष्यते ।

‘लोलालकावटिवल्लयनारविन्द-

स्यैलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।

सायाहनि प्रणयिनो भवनं व्रजन्त्या-

श्वेतो न कस्य हरते गतिरद्वनायाः ॥’

(पृ. ८५)

‘वस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं

स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

म्रीहिं व्रजन्तु पुमुदामि मुदामुदारा-

मुतासपन्तु परितो हरियो मुञ्चानि ॥’

(पृ. ८९) इत्यादि

पृथाहो, मार्मिकविचारः पण्डितराजस्य तद्वन्यस्य वा न किं विशेषः परिगण्येत?

अनुप्रासः (पदान्तानुप्रासः)

अनुप्रास—यसकाद्वयः शब्दालंकारः अनुशिष्टा एव संस्कृतसाहित्यकारैः । प्रयुक्ताः अपि तैस्तैः संस्कृतकविभिरिति को वा न जानाति । किन्तु जगन्नाथपण्डितराजस्य समग्रपर्यन्तं व्रजभाषाकविभिः प्रयुक्तः पदान्तानुप्रासः स्थानविशेषमहिम्ना तथा माधुर्यमलभत येन समग्रस्यापि तस्य पद्यस्य शोभेवाऽऽम्बावती समभवत् । विशेषतो हि ‘घनाक्षरी’ छन्दस्सु । यथा ‘तुलसी विलोकिं भकुलानी जातुधानी कहै, चित्र हूके कपिसों निसाघर न लागि हैं’ । ‘बीती औधि आवनकी लाल मनभावनकी टग भई बाँवनकी सावनकी रतियों’ (सेनापतिः) । विहारिणो दोहाछन्दस्सु यथा—

‘देहकी घोई घोवती चटकीली मुख जोति ।

छसति रसोई के वगर जगरमगर दुति होति ॥’

‘मभ लाली चाली निसा चटकाली धुनि कीन ।

रति पाली आली भनत आवे वनमाली न ॥’

‘छिनक चलति छिठकति छनक भुज ग्रीवम गलज्जारि ।

चढी अटा देखति घटा धिगुछटासी नारि ॥’

परस्ताब्दादिनां पद्माकरादीनां तु सुप्रसिद्धा एव पदान्तानुप्रासाः । यथा—‘कदि-
गो अहीर पै महीरको कहै नहीं’ । ‘इन्दीवरसैनी तू कलिन्दीतीर जैये ना ।’
इत्यादि । ‘बाने परतापके मुहाने जगजाने आज, जयके बिसाने फहराने माधवे-
सके ।’ [अक्षद्वंद्वजाः सरस्वत्युपनामकाः श्रीहाराकानाथकवयः]

१ ‘रुचिरा मुखरुचिरावति विजया शायी नाति ।

महाकविरामाऽऽवहा महानसे प्रतिमाति ॥’

‘क्षमएवमप्रीति निसा नपरकीषतिरेति ।

रतिपाली परया सम वनमाली न समेति ॥’

‘क्षण चनेचिछेक्षण नारौ धिममासाव ।

हर्षव्रताए पदवति धामवणा तदिच्छटाऽथ ॥’ ‘साहित्यवेम्बे’ विदार्त्तनुवादः ।

अयं किलाऽन्तानुप्रासः प्राचीनसंस्कृतकविभिर्नोपात्त इति न । बहुत्रोपात्तः, सफलतया चोपात्तः । किन्तु पण्डितराजपक्षेण पदान्तानुप्रासस्यापूर्वैव छटा, विशेषतश्च मालभारिणीछन्दस्सु । सेयं ब्रजभाषाकवीनां तामिमां सरणिमाश्रित्य प्रसूदापि पण्डितराजस्य प्रतिभापाटवेन यतोऽप्यतिशयं लेभे इति मार्मिका एव परिचिनुयुः । यथा—

‘नितरां हितयाऽद्य निद्रया मे यत यामे चरमे निवेदितायाः ।

सुप्तो यचनं शृणोमि यावन्मयि तावत्प्रचुकोप वारिवाहः ॥’ (श्र. १०९)

‘प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्वया विनिवद्धाञ्जलिरेकमेव याचे ।

जनुरस्तु कुले कृषीषण्णामपि गोविन्दपदारविन्दभाजाम् ॥’ (श्र. १८९)

‘कुसुमानि शरा मृणालजालान्यपि कालायसकर्कशान्यभूवन् ।

सुप्तो दहमावसे स्म राका भस्माकाशमथाऽभवत्प्रपोधिः ॥’ (श्र. ५०१)

शिल्परिण्यां सोयमनुप्रासः शंकराचार्य—भवभूतिप्रभृतिभिरपि प्रायुरप्यतेव । यथा—

‘तद्योत्सङ्गे गङ्गे यदि पतति कापस्तनुभृतां

तद्वा मातः क्षातकृतवपद्व्यामोऽप्यनिलयुः ॥’ (शङ्करा.)

‘तथाप्येषा तन्वी रमयति च संतापयति च’ । (भवभूतिः)

किन्तु पण्डितराजस्य शिल्परिणीप्त्रपूर्ववानुप्रासच्छटेति किं बोद्धाहरणशानेन । सोयं परिपाको ब्रजभाषाकवीनामपि पदान्तानुप्रासान्बहुधा विभाषयता धीमता पण्डितराजेन परितेष्टापित इति मार्मिका जानीयुः । अथघाटीछन्दसोऽनुप्रासं बहुधा भाषाकवयः अमृतैश्च निच्छन्दस्सु घनाक्षरी (कवित्त) चतुर्थचरणेषु चोपजीव्य शनैः शनैस्तस्मिन् भूयसीमुष्णतिमदसंयन् । किन्तु स्थाने स्थाने स एव परिपाकः प्रदर्शितः पण्डितराजेन । यथा—

१ ‘किं गादरागपरिवद्गादनारतमनद्वाकुलोभिरससे

शृङ्गारवीथिनवमृद्व्यावितो रणितरङ्गान्तरापनसि सिन्धु ।

गङ्गामवाप्य शृङ्गमङ्गान्धुदस्य हृदि रङ्गान्तराहितममे

त्वं गाव भूतिमवमङ्गाय तोषितुरङ्गावनाद्रिक्रमठम् ॥’

(मादिसदैवमे मम)

२ ‘तरङ्गिण होत मुनेंगवर, परत गंग तव इत ।

जटावट छूटन जगहि, मृत्तन हर निच ॥

मृत्तनहर निचचरदि दुविच तियुवन ।

विचतन पुनि विचतजहि न विचतनु गन ॥

विचतनगुन निचमिरमपविचतनित ।

विचतनसतिविचतकहि चविचतरति ॥’

(भस्मार्दराजाः श्रीकृष्णमहर्षिरिचान्तिवधः)

‘वल्गाद्गापिडवमुक्तकाण्डवलयज्वालावलीताण्डव-

अश्यत्वाण्डवरूपपाण्डवमहो को न क्षितीक्षः स्मरेत् ॥’ (पृ. २८५)

मार्मिकाः पण्डितराजकवितां सुदमेक्षिकया विविच्य मिश्रिनुयुयंत्तस्य पदरचनायां कश्चन चमत्कारकोऽनुप्रासः अन्यो वा कश्चन शब्दकृतो विशेषो वाऽवश्यं प्राप्येत । न चतुन्यं प्रायो नैकमपि यत्ने भवेत् । व्यङ्ग्यादिकृतचमत्कारसत्तायामपि शब्दकृतः कश्चिदतिशयः कवितायामवश्यं स्यात् । यतो हि तद्द्वारैव विनेयानां प्रथमभाकर्षणम् । शब्द एव प्रधानतः कविप्रतिभाया आधारभूतः । अत एव हि काव्यलक्षणेपि ‘शब्दः काव्यम्’ इत्यस्योपरि पण्डितराजस्य भूयानाग्रहः । ये त्वालोककम्पन्याः शब्दकृतानि शयेन कश्चिक्वि ‘शब्दकवि’नाम्ना व्यपदेयुं चाष्ट्यंमाचरन्ति ते स्खलन्ति । अर्धेचानुर्येण सह शब्दकृतोऽतिशयोऽपि यस्य कवेः, स एव प्रशंसनीयः । अस्तु. सोऽयमतिशयः पण्डितराजे पूर्णरूपेण प्रतिभासत इति विवेचनीयं मार्मिकैः ।

सामयिकः प्रभावः

पण्डितराजस्य विचारशैल्यपि तत्सामयिकैरन्यभापासेविभिः सह भूपस्तारं संवदते । यथा हि—

‘कैशोरे धयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-

धागामिन्यश्लिखरे रतिपत्नी तत्कालमसाक्षया ।

आस्ये पूर्णशलाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यममोराहां

किं चासीदद्युतस्य भेदविगमः साचिस्मिते सारिखकः ॥’ (पृ. ३२१)

इति धय.सन्धि.—

‘छुटी न सिन्धुताकी शलक शलकयो जीवन अह ।

दीपति देह दुहून मिलि दिपति ताफतारह ॥’

‘अपने अंगके आभिके जीवन-नृपति प्रवीन ।

छानमननैनमितम्बको बडो हुआफा कीन ॥’

‘नवनागरितन-मुलक लहि जीवन-आमिल जोर ।

घटि बड़ितै घटि घटि रकम करी औरकी ओर ॥’

इत्यादीनि विहारिपद्यानि स्मारयति ।

१ ‘छुटी न सिन्धुताकी’ इत्यादीनां त्रयाणां विहारिपद्यानामव ‘साहित्यरैषवे’ऽनुवादः—

‘गता न शिन्धुतापुतिरितो यौवनमङ्गमुपैति ।

द्विविधरज्जुचैवमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ॥’

‘निजाङ्गानि भत्वाऽभिनवयौवननृपतिवरेण ।

छाननिनम्बद्वन्द्वेनर्ता रचितोन्नतिरुचिरेण ॥’

‘नवललनातनुजनपदे यौवनसामन्तेन ।

रुन वस्तु एषु शुस्तरम्, युग्म लु कृत बलेन ॥’

इयामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किं तु स्फुटं गरलमेतदर्थामृतं च ।

नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव

मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥' (पृ. ११५) इति पद्यम्

'अमीहलाहलमदमरे स्वेतं स्याम रतनार ।

जियत मरत ह्रुविश्रुकि परत जिहिं चितवत ह्कवार ॥'

इति प्राचीनतमं भाषापद्यमुपजीवति ।

'नीलाञ्जलेन संवृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ।

प्रतिविम्बित इव यमुनाद्यभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥' (पृ. १५६)

इति पद्यम्—

'छिप्यो छपीलो मुँह लसै नीले आँचलधीर ।

मनों कलानिधि झलमलै कालिन्दीके नीर ॥'

इति विहारिपद्येनाऽधिकलं संबद्धे । समसामयिकयोरनयोः केन क उपजीवित
इत्यत्र तु गवेषकमहोदया एव हस्तलाप्यं दर्शयेयुः ।

विलासमयमोगलराजधान्या अपि तत्सामयिकान् विलासान्निकलमयं चित्रय-
तीति पण्डितराजाक्षररेव प्रत्यक्षीक्रियताम्—

"कुतश्चिदागच्छत्या. पथि तदीयरूपयीवनगृहीतमानसैर्युग्मभिरनुगम्यमानायाः
कल्पाश्चिद्वनप्रवेशसमये निजसेवासाध्यैक्यविज्ञानाय गमनाशरणरूपलाभलालसेपु
सेपु परमपरिधमस्मरणसंजातकरणाया गमनाशादाननिवेदकस्य विलोचनाश्रुजमा-
लापरिसेपस्यानुभावस्य वर्णनादभिव्यज्यमाना रतिर्वहुयचनेन बहुविपया गम्यते" ।

तथा हि पद्यम्—

'भवनं कङ्गावती विज्ञन्ती गमनाशालयलाभलालसेपु ।

तद्वेषु विलोचनालमालामय माला पथि पातवांसभूष ॥'

(पृ. १९०)

गृहे कपोतमिधुनाना पालनं तत्सामयिकानां मोगलविलासिनां धिनोदेषु पर्याग-
म्यत, यं हि शिष्टाचारं तत्संप्रदायाभिमानिनः साम्प्रतमपि निर्वाहयन्त्येव । अस्तु-
उक्तं पण्डितराजेन—

'निदग्धर यान्तीं तरसा कपोतीं कृतकपोतस्य पुरो ददाने ।

मयि स्मिताद्गं यदनारविन्दं सा मन्दमन्दं नमसांयभूय ॥ (पृ. ९७)

पण्डितराजोक्तौ काश्चिद्विप्रतिपत्तयः

ग्रन्थस्यास्य विशेषं निरुत्तरमयादिध्यात्रो दर्शिता एव । मिन्तु पण्डितराजविधा-

रेपु याः काश्चिद्विप्रतिपत्तयो मम प्रतिमानास्ता अपि सरलायां यथास्थलं सूचिताः ।
यथा—

‘धात्रा सुमेपोरविलङ्घनीया किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा शङ्खन्तला वा मुनिवन्धकेयम् ॥’ (पृ. ३४५)

अत्र किंपदसत्त्वेपि वाच्यं ससंदेहालंकारं नाङ्गीकरोति पण्डितराजः । किन्तु ‘किं
तारण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी’ इत्यादिषु किंशब्दस्य ससंदेहवाचकत्वं
प्रसिद्धं सर्वत्र । अन्यभाषासाहित्यकारा अपि ‘कैधौ ये उजागर प्रभाकरस्वरूप राजै’
इत्यादिषु किंशब्दार्थकानां पदानां संदेहवाचकत्वमाहुः । ‘संशय’-‘संदेह’ प्रभृतिप-
दानामेव सत्तायां संशयस्य वाच्यत्वमिति तु केवलमाग्रहः स्यात् । स्वयं पण्डितराजे-
नापि ‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्’ इत्यादिषु मम्मटप्रोक्तः संदेहोऽनुमतः
[संशयादिपदाभावेऽपि] ।

‘धर्मानां स्वानन्तर्यं सङ्कष्टेष्वप्युच्यते किञ्चिद्व्यञ्ज्यम्, यथा ‘पल्लमिवाभाति’
इत्यादि । असङ्कष्टेष्वधिकम् । अमङ्गलक्षपदत्वे यतोऽप्यधिकम्’ । इत्याह पण्डित-
राजः (पृ. ८९) । किन्तु ‘मुदितं च सकलललनाचूडामणिशामनेन मदनेन’ (पृ.
१७०) इति स्वयं प्रयुज्यते पण्डितराजेन । मधुररसेषु ‘क्षत्’ (‘य र ल व श य
स ह’ पृताग्निहाय व्यञ्जनवर्णाः) घटितसंयोगपरहस्यं सवर्णसमूहयघटितसंयोगं
रेफघटितसंयोगपरहस्यं च विदोपतो वर्जनीयमाह (पृ. ८४, ८५) । किन्तु सोऽयं पण्डि-
तराजोक्तावपि दृष्टः । यथा—‘निर्यग्रीवं यदद्राक्षीत्तत्पिप्पन्नाऽकरोजगत्’ (पृ.
४१५) । अस्तु. एवमादिकं पौरोभाग्यायितमपि विमर्शानुरोधेन कृतं तत्तत्स्थल एव
मम टीकायां दृश्येतेत्यलमेतेन ।

पण्डितराजस्येतिवृत्तविषये—

नाहं प्रवर्तितुमिच्छामि । सोऽयं विषयः प्राक्संस्करणप्रस्तापनया, हिन्दीरसगद्गा-
धरभूमिकया च परिचीयेतैवेति विष्टेपणं नाहमभिरुचयामि । किन्तु जगन्नाथस्य
यवनसंसर्गापवादे कारणमिदमनुमीयते यत् आचाररक्षायामनितमामवहितेन तैल-
ङ्गसमाजेन सर्वतः प्रथमं तु यवनसेवास्वीकारः । ते हि असूयया जातिद्वेषेण वा अथ
पाण्डित्यादप्रभवन्तो जातिस्वभावानुसारं निन्दां चक्रुः । अन्यथा न किञ्चिप्रमाण-
मुपलब्धमस्मिन् । (संस्कृतचन्द्रिकासंपादक) अप्यास्तास्त्रिमृतिभिरपि स्रण्डित-
मिदम् । किञ्च स्वयमिदं पञ्जीनां लेखको जाता दाक्षिणाल्यः, तैलङ्गः । अयं समयस्तु
जातीनां वराक्षीणां मोक्षकाल एव । सुधारकसमाजेन किम्, भगवता कालेनैव
संप्रति सर्वांसामपि जातीनां यन्वनानि न केवलं शिथिलितान्येव, अपि ॥ भग्न-
न्येव । किं तु त्रिंशत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं यैर्मातृवर्षीयो जातिविभागश्चमुभ्यां च
सुदृढा चालोचितछे जानन्ति यत् तत्तज्जानिसमाजे रुदिरशायां कीदृशी सुदृढता
यत्प्रतिताऽऽसीत्ता हि साम्प्रतिकैः ‘संरीर्णता’नाश्या व्यपदिश्यते ।

नाधिकमनुधावनस्यापेक्षा । प्रत्यक्षीकृतमावेक्षते—चत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं यदा स्थापितृभ्या राजकीयाङ्गलविद्याशालायामाङ्गलभाषाध्ययनाय प्रविष्टवन्तस्तदा निष-
मरक्षापरैर्जातीयैरनाचार इति कृत्वा तत्कुटुम्बीया बहुतरमधिक्षिताः, यमदण्डस-
महचारी जातिदण्डश्च निचिक्षिपिपितः । यदा पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वमेव तैलङ्गद्विजपु-
ङ्गवानां सेयं जाति‘कट्टर’ताऽभूत्तदा सार्धद्विशतवर्षेभ्यः पूर्वमदृष्टवैदेशिकसम्भवा-
कस्य, अदृष्टजात्यौदार्यस्य तैलङ्गसमाजस्य का वा परिस्थितिः स्यादिति स्वयमिदमनु-
भविभिरनुमातव्यं स्यात् । आषाध्ययनप्रवृत्तिमात्र एव यदा सेयमारूढता, तदा
यवनराजामाभाध्ययणमेव किम्, ‘दिहीशरो वा जगदीशरो वा मनोरथान्पूरयितुं
समर्थः’ इत्याकारकसाग्रहम्, वादानुशीलनप्रसङ्गेन वा, राजपरिवारकृतचेहेन वा,
पण्डितराजोचितमर्षादया वा, दयात्यादिलामलोभेनैव वा रात्रिदिपं यवनराजसह-
वासं च निसर्गत एव परोत्कर्षाऽसहिष्णुजानीयरक्तं मुद्रितमुखं सर्किं सोढुं शक्नुयात् !
तस्मादस्मादशैस्तु निर्भ्रममेवानुमीयते यज्जरातीयानां राजामाध्ययमेव दृष्ट्वा भाहिता-
भयसौलङ्गपुङ्गवा अस्मत्पूर्वजान् अन्यदैव दृष्ट्वा यदा ददृशुर्लहि—यवनसम्राज गृता-
दशं संसर्गम् इष्यप्राचीनसौलङ्गसमाजः कया दृष्टा पश्येदिति ।

विशेषतरे हि जयपुरमहाराजानां सानिधायगौरवमाध्ययं विरादनुवर्तमानानामस्म-
त्पूर्वजानां पण्डितराजेन सह संबन्धोऽपि कश्चिदासीत् । पण्डितराजो यदा जयपुर-
माजगाम तदा समभूदस्मत्पूर्वजैः सह सख्यं वा छेदो वा जातिगतसमवायो वा ।
पुतदुत्तरमन्यस्याऽनुवृत्तिर्न निरुद्धा । अस्मत्पूर्वजेषु नारायणभट्टो जगन्नाथपण्डित-
राजस्य सविधे अधिजगो । (सप्तदश) शतके लिखिते ‘कुलप्रबन्धे’ लिखितम्—

‘लङ्काया विद्या निखिलाः पण्डितराजाजगन्नाथात् ।

नारायणस्तु देवादरूपायुः स्व.पुरीमगमत् ॥’ इति ।

यत्किञ्चिदस्तु, ये किल महोदयाः पण्डितराजस्य तामेतामपवादकथां परमाग्रहे-
णोद्घोषयन्ति ते हि प्राचीनमिदं मनोरञ्जकमिनिवृत्तमिति वृत्तमिदं हृदयमभूपायां
निवृत्तं निदधतु । अलि च कश्चिद्भूमिकासु तदिदमुद्धतमपि । यद्यं तु महारत्नसामा-
धारणीं प्रभाम्, लोचनतोषकं वर्णम्, अनितरमामान्यां महामुख्यताम्, अनुपमं
भाङ्गव्यं च वर्तमानमभिनन्दामः । न तस्य कृपणापुरातनीमनभिज्ञकृतमवहेष्टाम् ।

अस्तु. दर्शनव्याकरणन्यायादीनां प्रगाढपण्डितोऽसौ परममार्मिकेऽस्मिन्विमर्श-
ग्रन्थे यास्त्रिबन्धान् प्रमाणरूपेण खण्डनविधया वा जग्राह तेषां परिज्ञानम् ‘रसरा-
ज्ञापरं प्रमापकाः’ इति क्षीर्पकेण पृथक् संगृहीताःपत्राज्ञवेत् ।

नागेशमट्टस्तटीका च

टीकाकारस्य नागेशमट्टस्य विषये शान्त्यो भूयान्तः प्राचीनसंस्करणस्याप्तद्विवर-

१ साहित्यवेमवस्य ‘वचनीय्याय’ द्रष्टव्यमिदं भाष्यम् । साहित्यवेमं ‘अनुपुनानावःपत्नी,
भट्टगार्दन रेजिडेन्सीरोड, जयपुर (राजपुताना)’ इति स्थानात्प्राप्यम् ।

णादवगम्येतैव, किन्तु तद्दीकायाः स्वरूपमिह बोधनीयमत्यावश्यकं मन्ये । टीका हि ग्रन्थस्य सर्वांशतस्तत्त्वबोधनाय भवति । टीक्ते सह गच्छतीति टीकापदेन, ग्रन्थस्य प्रत्येकमर्मविषये तस्याः साहाय्यं भवतीति महद् गौरवं टीकायाः । यत्र ह्यन्यान्यैरा-
हैरपि ग्रन्थस्य मर्म अन्यथा बोध्यते तत्र हि सिद्धान्तस्य स्थिरीकरणाय टीकामुख-
मेवापेक्षन्ते प्रामाणिकाः । अत एव सर्वतः प्रसिद्धं 'टीका गुरुणा गुरुः' । यस्य
निदर्शनभूता राजवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरा, अनुस्मृतेः बुद्धरुभट्टीयटीकादयः । एता हि
मूलस्य सुविशदमर्थमादौ बोधयित्वा ततस्तत्संबद्धमपेक्षितं ज्ञातव्यप्रपञ्चम्, अन्ते
च परमतक्षोदसेममारमन्ते ।

नारेशभट्टस्य समये संस्कृतवाङ्मयस्य परिस्थितिः

किन्तु भगवत्याः संस्कृतभारत्या इतिहासे विलक्षणविकासमयः सोऽपि समयः सम-
भवद्यत्र हि नवीनन्यायस्य व्याकरणस्य च परिष्कारपरिजृम्भणेन पण्डितानां परिसरे
(वि)षादवायैव वेगतः प्रावहत् । पदार्थपरिष्कारे पण्डितानां प्रतिभा तादृशविका-
सोन्मुखी समभवद्येनैकवाक्यस्य का कथा, एकैकशब्दस्य एकैकवर्णस्य एकैकमात्राप-
र्यन्तस्यापि विषये तेषां गभीरतमो विचारसंघर्षः समघटत । विचारपर्यवसाने जाते
विवादविषयीभूतायाः पूर्णाया एकस्या मात्राया अलाभावस्थायाम्, अर्थमात्राया
अपि लाघवलाभो जातस्तर्ह्यस्मिन् लोके तु तेषां कृते नातः परो लाभः । यतो
'अर्थमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ।'

आर्यविचारानुसारं पुरुषस्य कृते परमार्थबोधकानां वेदानामहभूतमिदं व्याकर-
णम् । एतस्य संक्षेपाय सत्रभवान्पाणिनिः सूत्राणि, तेष्ववश्यकविक्षराय वृत्तिकारो
वृत्तीः, श्रीमान् भाष्यकारश्च भाष्यं प्रणिनाय । एतदधीपरिष्कृतस्य व्याकरणस्य
विशदीकरणाय व्याडिप्रभृतीनां संप्रदायौ ग्रन्थाः, माधव-जयन्तादीनां काशिका-
दयो वृत्तयश्च प्राचीनकाले प्रादुर्यभूयुः । एतदुत्तरं पूर्वसूचितस्य विवादयुगस्य मध्य-
काले शास्त्रार्थसंपर्पेण प्राचीनान्वेयाकरणाधिरस्यन् भट्टोजिदीक्षितः कौमुदीं कौस्तुभा-
दींश्च निषयन् । अनेनैव महाभागेन व्याकरणे वादसंघर्षस्य चीजवापः कृतः ।
यतो ह्यनेन तादृशानां पण्डितानां मतनिरासः कृतोऽभूद्ये हि तस्मिन्समये परमां
प्रतिष्ठामधिजग्मुः । अस्तु. तस्मिन्काले पण्डितानां वादोन्मुखी विकासशक्तिरासीदेव,
अत एवैते परमोत्तमज्ञोऽज्ज्वलिताः सर्वरूपेण प्रतिभाया अस्मिन्नेवोपयोगमकार्षुः ।
नवीनन्यायस्य पुटं प्रदाय व्याकरणपारदस्य तथा संस्कारा अक्रियन्त यथा तत्संवे-
नेन पण्डितमहानां शक्तिर्निःसीममुदजृम्भवत् । सीमानिशापित्वादेवैतेषु परस्परं मह-
व्यायोगा इव शास्त्रविचाराः प्राचरन् । प्रकृततत्त्वविचारमुपसर्जनीकृत्य (उपेक्ष्ये-
त्यर्थः) परस्परस्य शब्दसंनिवेश एव प्रायो भूयान् संरम्भोऽभवत् । अस्तु. धीमतः
पण्डितराजस्य प्रतिभोज्जृम्भणं तदा भवति यदा हि वयसः परिपाकमुपगच्छन् भट्टो-
जिदीक्षितः स्वग्रन्थान् प्रणीय लोकेषु ख्यातिमरमिव जरसमप्यधिगच्छति । पण्डित-

राजः स्वगुरुकुलनिकारमसहमानः कविजनोचितैर्नाम्ना ग्रन्थेन भट्टोजिदीक्षितमतं
स्वण्डयन् विवादक्षेत्रेऽवतरति ।

शुरुभर्मप्रकाशस्य समयः

श्रीमतो नागेशभट्टस्य प्रतिभोज्ज्ममणसमयस्तु वादप्रणाल्याः पक्षे पूर्णोहासमयः ।
तस्मिन् समये हि संस्कृतभारव्याः साहित्याऽवनौ प्रकटौ वादप्रणालीपादपः शास्त्रा-
प्रशास्त्राभिः पूर्णोज्ज्ममणमगमत् । न केवलं न्याये ध्याकरण एव वा, संस्कृतवाङ्-
मयस्याऽग्न्याग्न्येवपि विभागेषु ये ये ग्रन्थास्तस्मिन्काले प्राणीयन्त प्रायः सर्वेऽप्येव
तेषु सेयं प्रणाली प्रचुरं प्राचरत् । नवीनग्रन्थप्रणेतुः कृत्स्नविमयतैव परीक्ष्यते
स्य यदनेन सुपरिष्कृतभाषया तथा विषयविचारः कृतोऽस्ति तस्मिन् क्षोदक्षेमस्य
मूयान्वितारः । श्रद्धया मृदुलहृदयेषु धार्मिकेषु धर्मतत्त्वबोधनाय प्रवृत्ततया सरल-
सुबोधभाषोचिता धर्मशास्त्रनियन्धा अपि तस्मिन्नेव रागे रञ्जिताः प्रावुरासन् ।
भगवन्नायनामयेषु सरसहृदयेषु भक्तेषु भगवत्तत्त्वप्रकटनाय सरसभाषानियन्धर्नोक्तैः
साम्प्रदायिकनियन्धा अपि तमेव वीरवेपं वहन्तोऽदृश्यन्त । किमधिकम्, तस्य पण्ड-
तस्य व्युत्पत्तिरेव मुग्धा जागृयत चेन हि स्वग्रन्थे नेयं प्रणाली परिगृहीता । किं
घटुना, प्रसादमाधुर्ययोगुणगीतीगौरवेण भाष्यन्तः साहित्यनिबन्धकारा अपि तदा
ग्रन्थप्रणयनविषये एतस्या एव वीर्या संमुखे निजमल्लकं नमयामासुः । एतस्य हि
प्रत्यक्षं प्रमाणं वपुष्मानयं रसगङ्गाधरः ।

परमितोऽप्यधिकोज्ज्ममणस्य समयो नागेशभट्टस्य ग्रन्थप्रणयनकालः । भट्टोजिदी-
क्षितस्य समये योऽसी वादभानुरदगान्नागेशभट्टस्य समये तस्य पूर्णो अभ्याह्वकाल
आसीदिति मग्ये नाऽयुच्यते । यतो हि मध्यमव्याप्ते सूर्यस्योत्तापस्त्रायतीं परफाष्टा-
मारोहति यस्या अग्रे पुनः सोयं जमेणावसादमेवाधिगच्छति । भोगलसन्नादसु
औरज्ज्वलस्य शासनकालः प्रतापस्य चरमसीमानमधिरुदः स्याप्यते, यतो हि तद-
धिको नाभवत्प्रतापः । प्रयुक्त शनैः शनैरवरोह इव प्रारम्भ्यत । एवमेव एतग्रन्था-
वलम्बिषु सर्वसंभावितग्रन्थकारेषु धीमाद्यानेशोऽन्तिमः । एतस्मादग्रे ॥ वादरङ्गभू-
मिरियं कदाचित् कदाचित् समरमूमावपि परिणमन्ती दृष्टा, यत्र हि परेषां कृते
विपदिगैरिव नञ्यन्यावधटितैः कूटतल्लैर्बहुधा भर्मघात एवाक्रियत, न ॥ भर्मवि-
चारः । प्रावृत्सरितां पूरोपत्रव इव ('बाढ') सोयं वादविद्वत्स्त्रादसीं परिस्थितिम-
वाप यत् जलोपप्लवस्याऽपगमोत्तरं यथा तद्भूमिभागस्य विरूपा दशाऽवलोक्यते तथा
वादयुगस्य व्यतिक्रमेऽस्माकं वाङ्मयस्यापि । सामयिकी आवश्यकताऽस्मान् जनप्र-
वाहाभिमुखं नेतुमिच्छति, वादयुगीया. पाठ्यग्रन्थास्तु शब्दजालमये निर्जने प्राचीन-
विपिने । अत एव समयपरिवर्तनहृत्कमिदमेतदपि आचमणि—'घनाशरी'—

‘शब्दशास्त्रोवधिसिद्धिक्रियामयीत्य मनाह्
नस्यतर्कफक्किङ्कासु ह्यम्पाः प्रतिदीयन्ते
बाह्यज्ञानसंपादकसामयिकचर्चा नास्ति -
स्युत्पादककाव्यकथाः कर्णे नोपनीयन्ते ।
अधुतान्यवाक्यं घोरनिर्घोषाः क्रियन्ते तत्रां
मञ्जुनाथ सत्यं वधिम्, चेन्मे क्षमा दीयन्ते
विषमविवादोदैर्देहसास्त्रकमात्रपराः
केवलमल्लकसमाः साम्प्रतं प्रतीपन्ते ॥’

विज्ञानभाषायां ‘क्षितिजं’ तद्वति दृष्टिप्रसारे कृते यत्र हि स्थाने गगनं च भूतलं
च मिलितमिवालोक्यते । मन्मत्सनुसारं मीमतो नागेशभट्टस्य कालो वादशील्योः
‘क्षितिज’स्थानीयः । यतो ह्यसिन्धेव समये कूटप्रधाया अप्यारम्भोऽभूत् । यद्यप्ये-
तस्याः प्रधायाः सूत्रपातो यहोः कालादेवासीत्परं मुस्फुटरूपे दर्शनं निदर्शनं चास्यैव
समये प्राप्यते । पिचारशीला विद्वांसः आलोचनाप्रवर्णं हृदयमादाय धियेण येन्म-
न्निवेदनं शृणुयुः, सर्वमहं विज्ञापयेयम् ।

टीकानां चास्तवं स्वरूपम्

गुरुणामपि गुरुभूतायाटीकाया ग्रन्थयोजनाविषये कियद्वा महत्त्वपूर्णं स्थानमिति
नागेशभट्टप्रघट्टकारम्भ एव निवेदितवानस्मि । ग्रन्थपारगामितायै इमाटीका एव
नौका इय परमं साहाय्यमारचयन्ति । इमा ग्रन्थस्य तथा सहगामिभ्यो भवन्ति
यथा विभ्रष्टो मूलग्रन्थ एतासां साहाय्येन गवेषकैः पुनः समीकृत इति श्रूयते ।
असंदादीनां गुरुरीर्विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्मैर्मथिलमहाभागैरेव टीकाद्वारा
जानकीपरिणयनाटकं साङ्गीकृत्य तत्काळिकशिक्षाविभागाध्यक्षाय प्रचम् । किन्तु
मूलकारो यथा दिशा प्रचलति टीकाकारस्ततो विपरीतयैव दिशा गच्छेत् । ग्रन्थत-
त्त्वजिज्ञासूनां का स्यादशा ? किञ्च टीकाकारस्यासनं मूलकारस्य परिचर्यानुगुणम् ।
अप्रगामिना मूलकारेण यो मार्गः परिगृहीतटीकाकारस्तं सर्वेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सुस्पष्टी-
कुर्वन् तत्कण्टकाऽवकरादीन् दूरे करोति । यदि टीकाकारस्तं मार्गमन्योद्ययित्वा सर्वत्र
विपरीतमेव मूयात्, मार्गेऽधिष्ठाधिकं कण्टकानेव किरिचर्हि किं टीकाकारेणानेन कृतं
स्वातनोचितं कर्तव्यम् ?

अपि च-मूलकारटीकाकारश्चेति द्वावपि संयूय साहित्यसेवामारचयतः । सेवं च
सेवा परमार्थतः सहृदयानां सेवा । यदि टीकाकरणसमये द्वयोस्तुमुलं संपदते तर्हि

१ व्याकरणशास्त्ररूपस्य निधेः खिडकिर्का लघुदारम् । निधेर्गुंतीवरणाव यथा लघु द्वार
निर्मायते तथा निरवृते संस्कृतवाक्ये प्रवेशाय सक्षिप्तनमिदं व्याकरणम् । २ श्रुताः (प्रकार-
बहुसाद्रुवचनम्) । ३ विषयो विवाद एव उदकः (परिणामः) येषां तादृशश्च, ते इत्याश्च ।

विषयजिज्ञासोन्मुखानां सहृदयानां का दशा स्यात् ? मृदङ्गवादनगुणो न सामान्यः । प्लवसिन्पारगामी संगीतसमाजे महान्तमादरं लभते । गायकपेक्षयापि मृदङ्गवादक-
स्त्रालविषये प्रधानभूतः । किन्तु गानसमये स गायकस्यानुचर एव शोभते, न
स्वतन्त्रः । तौ यदि संगीतगोष्ठ्यां परस्परसंघर्षमवलम्ब्येते तदा रसलोलुपानां संगीत-
भोदृणां का दशा भवेत् ?

कूटप्रयोगः

वाद्ययुगे—पण्डितमण्डले खण्डनमण्डनयोः काण्डमेवाऽखण्डं यदा प्राचरत्तदा-
परमतखण्डनस्य प्रकारा जनतायां सत्प्रचारेपाया अपि विविधा आविर्भूताः । छोट-
संमानितस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्य निकाराय कूटप्रयोगोऽयमवलम्बितः पण्डितैर्वत्
टीकाया व्याजे कृत्वा सत्प्रखण्डनस्य प्रचारः प्रचलति । ग्रन्थस्य स्वारस्यमवगम्यन्तु लोका-
धीकानुपादद्वय परं मूलकारस्य सत्पक्षीयाणां च खण्डनमेव बहुधा तत्राऽलम्ब्यत तैः ।
प्रकृतविषयं परित्यज्य येन केनापि प्रकारेण पराभिमतधर्म-संमदायादेस्तिरस्कारही-
कया पर्यसाध्यत पण्डितपुङ्गवैः । इत्यत्राम्, अमरकोषेणानेन व्युत्पत्त्यर्थं क्रियानुप-
कारः कृतः क्रियते चेति नाऽविदितं कस्यापि । न चार्थं ग्रन्थो धर्मसंप्रदायविषयक
एव । किन्तु विद्याद्युगे टीकाव्याजेन पण्डितपुङ्गवैरसायपि प्रसादः भूत एव । शा-
क्यमुनेर्नामटीकायां प्रोक्तम्—‘यद्यपि येदयिरुद्धार्थानुष्ठात्वाग्निनशाक्यौ मरकत्तौ
वस्तुमुचिता । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धपुषारोहादत्रैवोच्यते ।’ [व्याख्यामुद्रा पृ. ९]

इदं स्यान्मार्मिकैः—भाव्या एककरोकटिचालकेषु यदा कदाचिन्मिथः स्पर्धा संभ-
वति तदा हि स्पर्धमानाभिमौ द्वावपि चालकौ पुनःपुनः कक्षाप्रहारवर्षया घोटकं
तथा प्रबाहयतो यथा शकटिस्थिता यात्रिणः पतनोन्मुखा एव भवन्ति । अभीष्टस्था-
नप्राप्तेः का कथा, प्राणभिक्षामीश्वराघातन्ते वराकाः । एवमेव यत्र मूलग्रन्थ एव
हुरुहः, विषयोपि जटिलतमस्तत्र परमया प्रत्याशया वराको जिज्ञासुर्नचिद्दीकोपरि
वीणां दृष्टिं ददाति । किन्तु टीकायां इत्यते—ग्रन्थयोजनस्य का कथा, जिज्ञासुना
स्वप्रतिभया यावान् विषयो बुद्धौ उपारोहितः सोपि टीकयाऽन्यथा कृतः ।

अयमेव कूटप्रयोगः श्रीमता नागेशमहर्षेण रसगङ्गाधरटीकायां व्यवहृतः । साहित्य-
विषयमात्राय काव्यप्रकाशादिसदृशदुरुद्धग्रन्थानां विमर्शात्मको विषय एव पूर्व
कठिनः । ततो वाद्ययुगीया प्रणाली । तदुपर्यपि—तुद्धिपूर्वकमेव तारती दृढमौढा सर-
गिर्ग्रन्थकारेणोपात्ता येन साधारणबुद्ध्या नासिन् ग्रन्थे यः वञ्चन प्रतिचार्दा प्रवेश-
मर्हेत् । प्लवदुपर्यपि कुठे खर्वरिव सोयं संकटो यन्मुद्रितो ग्रन्थः स्थाने स्थाने तथाऽ-
शुद्धो यथा ग्रन्थाशयो न कथंचिद्बुद्धिगम्यो भवेत् । अतएव संपतः काटिन्ये प-
तितो जिज्ञासुरपतस्रः सन् नागेशटीकायां दृष्टिं ददाति । किन्त्वतो नागेशस्याभिस-
न्धिरेवाऽन्यात्ताः । स हि ग्रन्थयोजनाय न प्रवृत्तः, अपि ॥ अगलाधस्याभिभवं

कर्तुम् । अत एव सावजिज्ञासाख्याकुलैरस्माभिर्जीचेष्टैः दत्तायां बहुत्र 'चिन्त्यमिदम्' इति खण्डनमुपलभ्यते । यद्दि कुत्रचिदग्रन्यो लाप्यतेऽपि, तर्हि मूलाद्विपरीतपथे-
नैव, येन हि खण्डनाय तन्मार्गः प्रशस्तो भवेत् । बहुधा तु अतीव दुरूहैरक्षरैरष्टिप-
णीमात्रं क्रियते । समग्रोयं ग्रन्थः कष्टं सोढ्वा यैरवधानेन योजितस्ते तदेतद्वगन्तुं
शक्नुयुः । पण्डितराजेनापि विमर्शविधया परपक्षनिरासः कृत एव, परं स्पष्टरूपेण ।
व्याकरणादिविषयेषु यत्र परपक्षखण्डनमावश्यकमासीत्तत्र द्विगुणमधोपपूर्वकं
स्वतन्त्रो ग्रन्थ एवावश्यो न तु टीकारूपः कृत्ययोगोऽवलम्बितः । 'तस्मिन् समये
खण्डनमण्डनादेः सैषा सरणिरेषासीदिति' वक्तुं शक्येत, किन्तु टीकामिषमवलम्ब्य
ग्रन्थयोजनस्थाने ग्रन्थभ्रंशो न न्यायदृष्ट्या समाधातुं पार्येत ।

अस्तु, रसगङ्गाधरे—यस्य पण्डितराजस्य संमुखे साहित्यसौधे बलाप्रवेशार्थं न,
तन्मतखण्डनायापि चेष्टते सोयं श्रीमान् नागेशमहः साहित्यमर्मसु कियन्निपुण इति
नातिसूक्ष्मस्य विचारस्य विषयः । स्थूलदृष्ट्यापि टीकादर्शनेन प्रतीयेत यत्काव्य-
साहित्यविषये नागेशमहाभागस्य प्रौढिरत्यन्तं परिमितैव ।

नागेशटीकायास्तत्त्वविमर्शनम्

नागेशः स्वटीकायां बहुधाः शब्दविषयकं विचारमेव व्याख्यातुं समाधातुं च
चेष्टते । अलंकारविषये तु यत्र यत्र कुचलयानन्दकारस्य पक्षपरिपुष्टिं करोति भूय-
स्स्वशेषु तत्र तत्रालंकारचन्द्रिकायाः (कुचलयानन्दटीकायाः) विचारा एवाऽऽधाराः ।
यथा—चिक्कीर्पायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वं यदयं खण्डयति तदेतदसंगत्यलंकारस्या-
लंकारचन्द्रिकास्यमखिलम् । पङ्क्तयोऽप्यधिकलास्या एव (पृ. ५९४) ।

त्रिप्तोसि भुजेत्यादिपथे पण्डितराजेन साधिताया अनिष्टप्राप्तेर्निरासः अलंकारच-
न्द्रिकास्य एव । किन्त्वलंकारचन्द्रिकोपजीवनेपि तस्या यथा मर्मस्पर्शान्विशराणि न
तथा नागेशस्य । केवलं विषयमात्रमपहृत्योजगार । (पृ. ६०१) ।

एवमेव अनिष्टस्याऽप्यवाप्तिश्चेत्यत्र अपिना इष्टानवाप्तेः संग्रहोऽप्युत्तराया कृपितः
पण्डितराजेन । एतस्य समाधानमप्यत्र अलंकारचन्द्रिकास्यमेव (पृ. ६००) । एव-
मेव 'मह्यशयाहिमज्जुपाम्' इति पद्यस्थन्यूनपदत्वदोषसमाधानमप्यलंकारचन्द्रि-
कास्यमेव (पृ. ६०१) । एवं स्थाने स्थानेऽलंकारचन्द्रिकाऽऽचमनेपि न कुत्रचि-
दुद्देशः । किन्तु पर्यायोक्तप्रकरणे प्रत्येतुं शक्येत यन्नागेशमहोदयः कुचलयानन्दप-
क्षपरिपुष्टिं क्रिमाधारेण करोतीति । यतो हि तत्राकस्माद्वेत्तनीतो निर्गतम्—“अन्वे-
ष्टव्या इत्यन्तो ग्रन्थश्चिन्त्य इति कुचलयानन्दे प्वन्तिं तटीकायां रपष्टं तत एव यो-
प्यमिति दिह्” । (पृ. ५५६) ।

‘उन्मूलितः सह मद्देन बलाद्वलारेरेण्यापितो बलमृतां सह विसर्पेन ।

नीलातपप्रमणिदण्डरचा महेव पाणौ घृतो गिरिधरेण गिरिः पुनातु ॥’

अत्र गिरिधरेण मणिदण्डकान्त्या सह गिरिः पाणौ घृतः । मणिदण्डकान्तिर्मणि-

दण्डे तिष्ठेत् सा कथं पाणौ प्राप्नुयात् । अत एव अन्य(उपमान)धर्मस्य अन्यत्र (उपमेये) आरोपास्पदार्थनिदर्शनेति स्पष्टं सर्वेषाम् । किन्तु नागेशो व्याख्याति 'सदृशवाक्यार्थयोरैक्यारोपाधिदर्शना ।' अर्थात् वाक्यार्थनिदर्शना । को वाऽऽलंकारिको नोपहसेदिदम् ? अत्रैव उन्मूलितः इत्यस्य व्याख्यां करोति 'समूलं खण्डितः' । किन्तु गोविन्देन गोवर्धनः खण्डित इति नाचारधि कापि पुराणे ध्रुतम् (पृ. ४८९) । मद्बुद्धानुसारम् 'उन्मूलितः' इत्यस्य 'समूलमुत्खातः' [उत् (उत्स्तात्)मूलं करोतीत्युन्मूलयति (णिच्)] इति व्याख्यानमुचितम् ।

। 'प्राची सङ्घारः' इति पद्यस्थपरम्परितरूपके नयनशोणिसि ज्वालात्वारोपस्तदैव भवेद्यद् श्लोके कालानलवारोपो भवेत् । किन्तु राज्ञां हितेष्वपि नागेशः 'राशि अनलसमारोपम्' करोति ! धन्यः । (पृ. ३०९) ।

। निर्भिद्य इमारहाणामितिपद्यस्यभ्रान्तिमदूष्वनौ 'भ्रान्तिमतां तिरश्चामप्येवमानन्द' जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवानिति व्यज्यते' इत्यनेन तिरश्चामेव भ्रमं स्पष्टमाह पण्डितराजः । किन्तु 'स्वर्णदण्डभ्रमेण भृतं पोषितं मनो धेयां ते जनाः पादान् किरणान् धिस्मन्ति धर्तुमिच्छन्ति' इति जनानां भ्रममाह । स्थापनार्थकस्य 'धा'धातोर्महणे न कश्चिदप्रयोगः । अत्र हि वालगोऽयमर्थः—'पृक्षाणामतिगहनं मध्यं निर्भिद्य गोघ्राम् (पृष्ठीम्) गतेषु चेषु (प्रातःकालिककिरणेषु) स्वर्णदण्डभ्रमेण संभृतमानसाः झुकशिशवः पादान् स्वचरणान् धिस्मन्ति स्थापयितुमिच्छन्ति, निर्यकप्रसूतवाक्त्रासु स्थित्यभ्यासिवात् । विविच्यतामिदानीं साहित्यमार्मिकं नागेशमहोदयस्य । झुकशावरा इत्यादिप्रयोक्तव्ये 'शुकपालकाः' इति प्रयोग एव साहित्याक्रमणपरारम्भं सूचयेत् । (पृ. १९९) ।

'निजसेविगाध्यनाशनचतुरो हरिर्भूतयेस्तु' अत्र हरिपदं सूर्ये विष्णौ च स्थितम् । जाड्यस्य अज्ञानस्य नाशने 'चतुरो विष्णुः, जाड्यस्य हिमकृतगात्रपिण्डीभावस्य नाशे चतुरः सूर्य इति प्रसङ्गे नागेशकृतोऽर्थः—'जाड्यमज्ञानं सूर्यत्वं च' । अन्विष्यन्तु तत्त्वमस्य वैज्ञानिकाः । (पृ. ५९३) ।

'पुरः पुरस्तादरिभूपतीनाम्' अत्र अरिभूपतीनां पुरः (नगर्यः) भस्मावशेषा भवन्तीत्यादिः स्पष्टोऽर्थः । किन्तु नागेशः 'पुरःपुरस्तात् पूर्वं पूर्वं'मिति पैयाकरणानामतीव हास्यास्पदं द्विर्भावं प्रयुज्य श्लोकमेवाऽसंगतं चकार । तथा हि 'भस्मशेषाः' इति बहुमीहिममासाश्रयणे 'अरिभूपतीनाम्' इति पृष्टीविभक्तेरनन्ययः । तदा हि 'अरिभूपतयः' इति प्रथमा योग्या । शत्रुरूपाणां राज्ञां भस्मरूपाः शेषा भवन्ति इति तत्कृतव्याख्यानेऽपि राज्ञामिति पद्यः शेषा इत्यग्रान्वये, शेषा इत्यस्य चोद्देश्यसमर्पकत्वे 'राज्ञां शेषाः' कीदृशा भवन्तीति विधेयममर्पकपदाभावात् वाक्यार्थाऽनिवृत्तिः । 'भस्मशेषाः' इत्यस्य विधेयममर्पकत्वे, 'के भस्मशेषा जायन्ते' इत्याकाङ्क्षा जायते, न तु केषामिति । किञ्च 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रेण 'पुरःपुरः' 'पुरस्तात् पुर-

स्तात्' इति वा द्विर्भावो युक्तः, न तु असंप्रत्ययान्त-अस्तातिप्रत्ययान्तपदयोः, अस्ताप्रदाधिकत्वात् । (पृ. ४१६) ।

'सरसि ह्रवदाभाति जम्बीरं सुपचेलिमम्' अत्र सुपकृतया सुवर्णवत्पीतवर्णं जलोपरि ह्रवत् (तरत्) जम्बीरसुपमेयम् । तोयौघोपरि भासमानं सुवर्णमयं ग्रहाण्डं चोपमानम् । अत्र हि जम्बीरसोपमेयस्य ग्रहाण्डमुपमानं प्रमाणतो नानुरूपम् (अत्यधिकविस्तीर्णत्वात्), इति ग्रन्थज्ञायेऽपि नागेशो व्याख्याति—'ह्रवत्' ! 'चञ्चलम्' । किन्तु ग्रहाण्डमण्डले चञ्चलमिति विशेषणं कियदुचितमिति सुधिय एव विभावयन्तु । पुनः स्वारसं दृष्टव्यम् । नागेशमहोदयो व्याख्याति—'अत्र प्रमाणत आननुरूप्यम्, तयोस्त्यन्तवैलक्षण्यात् । एतस्योपकमपि 'सुपचेलिमम्' इति विशेषणम् । पक्षस्य अत्यन्तसूक्ष्मत्वात्' । आननुरूप्यस्य वचेलिममिति कथं पोषकम् ? पक्षे हि जम्बीरे पीतवर्णेन ग्रहाण्डेन सह आनुरूप्यमुदेति, अथवा अननुरूप्यम् ? नागेशमहोदयः प्राह—'पक्षं जम्बीरमतिसूक्ष्मं भवति, अत एव तत् अननुरूप्यम् ।' पक्षं जम्बीरं रसाधिक्येन परिमाणाधिक्यं लभते, उत सूक्ष्मत्वम् ? अस्तु, यदि सुपचेलिमम् इति विशेषणं नाऽदास्यत तर्हि किं ग्रहाण्डेन सह उपमाया-माननुरूप्यमभविष्यत् ? अत एव न तरत् ज्ञायते, किमुच्यते नागेशेन । यदि पक्षप-देन शुष्कत्वं स्वीक्रियते तर्हि न पक्षशब्दस्य तादृशोऽर्थः । तदर्थेस्वीकारेपि शुष्कस्य तस्य धूसरवर्णत्वं निश्चोन्नतत्वं च जायते । कविवर्तुलेन पीतवर्णेन च ग्रहाण्डेन कथं तस्य तादृश्यं निवर्त्तनीयात् ? (पृ. २५५) ।

'निदर्शनं पारदोऽत्र रसः' 'दृष्टान्तो वा' । इति पण्डितराजाक्षराणि । अर्थात् 'नि-दर्शनं पारदोऽत्र रसः' 'दृष्टान्तः पारदोऽत्र रसः' इत्युभयमपि उदाहरणस्योदाहरणं भवति । किन्तु नागेशमहोदयपरीक्षयति—'वा शब्द एवार्थे' । स्वयमवतरणिकं पूर्व-मकरोत्—'निदर्शनपदस्थाने पादान्तरमाह—दृष्टान्तो वेति' । (पृ. २८२)

'शरदिन्दुरिवाऽऽह्लादजनको रघुनन्दनः ।

वनस्रजा विभाति अस्मिन् च अप ह्वामनुदः ॥'

अत्र शरदिन्दुरित्यादिपूर्वार्धे आह्लादजनक इति धर्मः सकृन्निर्देशात् रामे मेघे चानुगामी । द्वितीयार्धे (वनस्रजेत्यत्र) तुभयम् । अर्थात् 'विभाति स्मेति' मेघ-रामयोरनुगामी, वनमाला-इन्द्रधनुषोश्चाभेदाप्यवसानेन विभ्यप्रतिविम्बभावापन्न इत्युभयविधः । इति पण्डितराजाक्षरयः । किन्तु नागेशो व्याख्याति—'द्वितीयार्धे कापायवसनो यातीत्यादौ' । अत्र हि कुङ्कुमालेपादेर्यतिमात्रविशेषणतया साधारण-धर्मैवाभावेन उपमैव न संभवतीति न ज्ञातं नागेशेन । (पृ. २२८) ।

इदानीं पदार्थज्ञानविषये काचिद्वर्त्मिका ('वाक्यी') दृष्टव्या—

'अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तः०' अत्र 'वानीर'पदस्य तृणयान्यतृणेत्यर्थेनाह । विचा-यन्तामिदं मामिकैः (पृ. २९०) ।

‘वत्सीकोदरसंभूतः कपिकच्छः सहोदराः’ । अत्र कपिकच्छः ‘कौष्ठ’ इति भाष्येन तौषधिः सर्वत्र प्रसिद्धा । किन्तु नागेशमहोदयः प्राह—कपिकच्छवृक्षिकः । (पृ. ६७०) ।

एवमेव ‘लवली’ ‘रायआवळे’ इत्याह (पृ. ६७१) ।

‘साम्राज्यलक्ष्मीरियमृष्यकेतोः’ इत्यत्र ‘मृष्यसूक्ष्मकेतुः स्यात्’ इति कामदेवार्थ-
बोधकोऽमरकोषः सुप्रसिद्धः । किन्तु नागेशो व्याख्याति—‘मृष्यकेतोश्चन्द्रसः’ ।
‘मृष्य’पदस्य कोषान्तरात्कुरङ्गरूपार्थस्य साधनेऽपि स्पष्टमस्वारस्यम् । सहृदयसं-
दाये स्मर एव कामिनां सम्राट् समीर्यते । मुरभि-मुधाकरयोस्तु सचिवतैव साहिदै
समीक्षिता, समुचिता च । (पृ. ३४४) ।

इदानीं भक्ति—पुराणयोरपि नागेशसंबन्धी परिचयः प्राप्यताम्—अजामिलस्यो-
द्धारो भगवत्कथासु सर्वत्र सुप्रसिद्ध इति सर्वेऽपि जानन्त्येव यदजामिलः क आसी-
दिति । किन्तु नागेशमहोदयो व्याख्याति—‘अजामिलो राजा !’ । नेदमेतानवेव,
किन्तु स्वस्य पुराणपरिचयं प्रत्यापयन्प्राह—‘भागवते प्रसिद्धोऽयमर्थः !’ । कथा-
मात्रेण भागवतं श्रुतयन्तस्तु जानन्ति—‘काम्यकुम्भे द्विजः कश्चिदासीपतिरजा-
मिलः’ (पृ. ७६) ।

काव्यादिषु विषयपरिचय इत्यपि परिचीयताम्—‘अस्याः सर्वविधौ प्रजापतिरभूत्’
इति सुप्रसिद्धं कालिदासस्य विक्रमोर्वशीयं पद्यं यद्वि काव्यप्रकाशे दर्पणे चाप्युदा-
हृतम् । किन्तु नागेशो पृथग्व्याख्यायामाह—‘मालतीमाधवे मालतीवर्णनमिदम्’ ।
इत्यादि (पृ. ३४३) ।

लघुनि मुष्टे महती घातेति न भ्रमोपरि कुप्यन्वार्थमिधाः । किन्तु नश्यन्वायप-
विहताः केवलवैयाकरणा वा स्वस्वविषयस्य संबन्धमात्रेण ये सरलतममिति पराके-
ऽस्मिन् सारित्ये ‘दीनस्य योपिजगतः प्रजावती’ति इटाग्रगृहभन्ते, अन्तल्लपरी-
क्षायां तेषां सर्वेषामियमेव दक्षा विलोक्येतेति कृतं कोपाविष्कारेण हृदयद्राहेन वा ।
अस्तु भूमिकायां मुधा विस्तरः स्वाद्यतो नागेशमहाभागस्य विषये वा विप्रतिपत्तयो
मया स्वटीकायां दत्तास्तासु काश्चिदृष्टाङ्गं प्रदाय सूप्यन्ते । सहृदयास्तत्र तत्र निरी-
क्षितुं प्रभवेयुः ।

‘रतिं तदीयामपि’ अत्र अप्यर्थविषये (पृ. ११९) । वष्टवविषये (पृ. ७८) ।
यन्धनैशिल्ये (पृ. ७२) । ‘गावदक्षाः’ इति विदोषणविषये (पृ. ६१) ।
‘गामवतीर्णा’ अत्र व्याजोक्तिविषये (पृ. १३३) । अभिधया प्रतिपादकत्वमित्यस्य
समाधाने (पृ. १७७) । अरविन्दवन्मोन्दर्यमस्येत्यस्य शाब्दबोधे (पृ. २५१) ।
आरोप्यमाणस्य प्रत्यूषयोग इत्यत्र (पृ. ३३२) । ‘नरमिह घराणाय’ अत्र (पृ.

३३९) । सुभांशुः प्रेयसीमुखमित्यस्य समाधाने (पृ. ३६८) । द्विनेत्र इव वासव इत्यस्यार्थे (पृ. ३८२) । नासत्ययोग इत्यस्यार्थे (पृ. ४०६) । 'पियतामनल्पसुखदा' अत्र (पृ. ४०७) । 'न मनागपि निश्चिन्ते' इत्यत्र समाधाने (पृ. ४२५) । वासयति हीनसत्त्वमित्यत्र (पृ. ४३२) । दिवि भाति यथा भानुरित्यत्र (पृ. ४४१) । ईश्वरेण समो ब्रह्मा इति व्यतिरेकोदाहरणे (पृ. ४७९) । उन्मीलन्तो निर्मीलन्तः' अत्र (पृ. ४८२) । आवासासीति पद्ये (पृ. ४९३) । 'श्लेषप्रकरणे' 'तत्र' इत्यस्यार्थे (पृ. ५९९) । रूपकदाक्षिण्यकौपीनमित्यस्यार्थे (पृ. ६९९) । 'अनन्वयप्रकारस्य न व्यङ्ग्यता' इत्यस्यार्थे (पृ. ७०६) इत्यादि ।

सस्यं विदन्—अर्थबोधाय कीदृशी टीकाऽपेक्षितेति विचारो नागेशमहाभागस्य नामूदावश्यकः, खण्डनमात्राय टीकायां प्रवृत्तत्वात् । न चास्य विषयस्य सर्वथाऽनुभव एव । यतो हि टीकाप्रापेक्षाणि कठिनस्थलानि सर्वथा परिलज्जतीति तु स्पष्टमेव । किन्वाश्रयमिदं यत् अतिप्रसिद्धान्पद्यानां वाच्यं बालकोऽपि जानाति सान् स्थाने स्थाने व्याख्याति । यथा—'कीर्णं व्यासम् । तन्मी कृत्वा । शिथं शोभाम् ।' (पृ. ८९) ।

'कलितकुलिशपाता.' (पृ. ८९) एवंविधपद्यानां प्रतिपदव्याख्यां करोति । 'स्वाभावाद्गच्छन्नुपाकल.' (पृ. ९१०) एवंविधपद्यानि तु स्पष्टास्यपि न ।

टीकायां लेखनक्रमोऽस्यन्तं आमकः । बहुलासुसंधानेन बहुसमयव्ययेन च कथं-विदधस्य प्रतीतिः स्यात्सापि फलः । यथा—'परस्परार्थापनस्य बाधान्माधुर्यसं-क्रान्तिविशेषस्य लक्षणया' इति मूलं व्याख्यातुं टीकाऽस्ति—'लक्षणयेत्यस्याध्यापयितुमिति पदेत्यादि.' । कोऽर्थ इति भीमांसदां महेलिकेयम् । नागेशमहोदयेनोप्यस्य 'माधुर्यसंक्रान्तिविशेषस्य अध्यापयितुं पदलक्षणया' । अर्थात् अध्यापयितुं पदस्य माधुर्यसंक्रान्तिविशेषरूपे लक्षणां कृत्वा । इदानीं विचार्यताम्—कियन्तो धुधेरश-नया टीकायां ? (पृ. ९१८) ।

'भग्नैतस्य इतीत्यादिः' । अर्थात् 'अहं छतायाः' इत्यनन्तरं केवलम् 'अत्र' इति न घट्टनम् । किन्तु 'इत्यत्र' इति घट्टनम् । किमनेन खण्डनाभासेन निष्पन्नमिति मार्मिका उपधेयम् (पृ. २६५) । एवं प्रायः स्थाने स्थाने ।

प्रतीकद्वयप्रकारोऽस्यन्तं आमकः । 'विभेति० । प्रवदिति०' प्रतीकैः 'विभावादीनां बोधे' 'प्रवत्स्यपतिका' इत्यादिपदं बोधयितुमिच्छति । त्रिमेतत्सालतया उपधेयम् ? व्याकरणे 'लशकु' 'अदकु' इत्यादीनां 'लशक्तद्विते' 'अदकुष्यादनुमुष्यवायेऽपि' इति यथा पुषोपयिपति तयाऽत्रापि 'मञ्जीति०' इत्येतद्वन्मात्रं लिखति । अनेन 'मञ्जिनिताः पद्म लहयः' इति प्रतीकं कथं वा झयितुं उपधेयम् ? (पृ. १३३) ।

निश्च—'अनुत्थानात्' इति पदं सूचयितुम् 'उदिति' पदं कथमपि बोधकं भव-तिविति धीमात्राग्रेस एव जानीयात् (पृ. १०३) ।

एवं सत्यपि मर्मस्पर्शिनो विद्वांसष्टीक्याऽनया संकेतेनापि सूचितं तद्यमरगम्य
ग्रन्थयोजने साहाय्यमुपलभन्त एवेति को वा न वदेत् ?

१५

पूर्वसंस्करणम्

ग्रन्थस्यास्य दुरूहत्वाच्छुद्धपुस्तकानां चाऽलाभाल्लुपेण संस्करणेऽपरिज्ञाता अशु-
द्धयस्तथाऽवाशिष्यन्त याभिर्वास्तवतत्त्वावधारणं विवेकिनामपि कठिनतममेवामूढ ।
शुद्धिपूर्वकं सुरङ्ग-प्रौढभाषया निबद्धत्वात्प्रथमतो ग्रन्थ एवायं दुष्प्रवेशः । ततोपि
मार्मिकतमानां निगूढमाहित्यविषयाणां गभीरतमो विमर्शः, यद्विषयको नान्यो ग्रन्थः
संस्कृतसाहित्ये । तत्रापि चाम्पैराहंकारिकैः सह संधर्षविषय इत्युत्तरोत्तरं काटिन्परा-
स्परैव । यद्यपि नयन्यवादादिपण्डिताः प्रकटं प्रगल्भन्ते किन्तु तेषां कृते वाचस्पति-
हित्यग्रन्थानां मर्मपरिज्ञानमनिवार्यमेव, यतो हि त एवाऽश्रालोचनाविषयाः । एवं
सत्यपि ये महानुभावाः प्रतिपदपाण्डित्यमुष्मा न वेचलं वाचा, अपि तु पाठनसंरम्भे-
णापि सर्वतो दिपिडिभं घोषयन्त्येतद्ग्रन्थगतविशेषाभिज्ञताया आरमनस्ये न कथं
धन्याः ? तैरेतद्विषयको विशेषो यथावाचमयस्यावश्यं प्रकाश्य एव । बह्वयः खलु
सुरतो घोषयन्त एव वराकाः परलोकपथिकां बभूवुः । कायंयुगमिदम्, न केवलं
विकारधनेन प्रतिष्ठादम्परं निष्ठेम् । प्रकाशपण्डितस्वभावाजुसारं लेखनादिषु न प्रवृ-
त्तिश्चेन्मादराः सेवको नियोऽवो येन तावदिलोपस्तु न भवेत् । निश्छलनिषेदनं हि
मम 'साहित्यवैभवे'—

'कवित्त'

'वाचां मर्मं निशायैव याचो विसृजन्ति सदा
ये केचिद्, ययं ये तेषां गृह्यकां गुणज्ञानाम्
सुरुदां सहायाः, पुनः प्रणताः प्रसन्नहृदा,
चारोश्चतुराणां, ययं बन्धवो बहुज्ञानाम् ।
मशुनाथ मिथ्यैवाऽभिमानमरास्तुतमुताः
केचिदुर्मुखा ये, तेषां भेत्तारोऽनभिज्ञानाम्
अज्ञानां सपत्नाः, आद्यविज्ञानां कृतघ्नाः, पुन-
र्निश्छलप्रतिज्ञा वयं सेवका रसज्ञानाम् ॥'

मार्मिकाणामपि मार्गे भ्रममुपादयन्त्यः किवलय कीदृशव्याशुद्धय आसन्ति तु
न संप्रति मुक्तो यन्मयस्याऽऽनश्यकता । एतन्मस्करणेन निष्पत्त्या विद्वांसः स्व-
मेवावगच्छेयुः ।

काशीसंस्करणम्

आश्चर्यमिदं यद्विषयिदिनर्षीर्त्तानां सुप्रसिद्धिदिग्दम्हाभागाणां नाप्ता यत् पुस्तकं
काश्यां मुद्रितं तदपि इयदनुद्धं यत्तेन पुस्तकेन यथाथेज्ञानं गृह्यतामिदमेव । प्रथम

विच्छेदो विरामचिह्नादिपरिष्कारस्तु संस्कृतपण्डितानां कृते विमर्श्य एव, मुद्रणस्व-
लितान्यपि सोढव्यान्वेव । किन्तु मार्मिकस्थलेषु मूलशुद्धिं तु सुप्रसिद्धपण्डितेभ्य
आशासीरन्नेव जिज्ञामुवतांकाः । विद्वन्महाभागैर्ममिनायां काव्यमालातः पूर्वमेव वा
समकालमेव वा काश्यामेतन्मुद्रणं सूचितम्, किन्तु तैरेव लिखितं यत् 'यावद्वयं
संपूर्णरसगद्गाधरस्यान्येषां कुर्मस्ततः पूर्वमेव काव्यमालायां प्राकाशयत तदिदम् ।
लामोपि मुंयइमुद्रितपुस्तकेनैव, तथापि जनैरनुसूता वयमेतत्प्रकाशयामः' । स्पष्टमस्य
प्रकाशने शास्त्रिमहाभागानामरचिरभिन्यज्यते । भूमिकायां श्रीमन्तो लिपन्ति—
'यथाशक्ति शोधने यनितम्, परमव्यक्ताः काश्चिद्विद्वत्स्य व्यक्ताः शोधिताः' । एवं
सत्यपि प्रतिस्थलं मुच्यक्तमानानामनुदीर्घां बाहुल्यं श्रीमताममनोयोगं स्फुटमभिव्य-
नक्ति । श्रीमद्भिः स्वयमकृत्वा, एतस्य शोधनमव्युत्पन्नस्य फट्टिकापण्डितस्य कल्पचि-
ह्नस्ते दत्तम् । फलमस्येदमभूत् यत् श्रीमतां नाममुद्रया स्थाने स्थाने सत्यमार्गास्था-
विता वराकाः ।

एतान्तविधया यच्चिन्म, न मे दुरभिसन्धिः । साहिताचार्येण श्रीमता पुरपोत्तम-
शर्मेचतुर्वेदमहाभागेन रसगद्गाधरे क्रियान्परिश्रमः कृत इति त एव तत्त्वतो जानीयु-
र्येनन्दनूदितो हिन्दीरसगद्गाधरस्याप्रायधि मुद्रितो भागो मनोयोगेन पौरोभाष्येनापि
पा दृष्टः स्यात् । मूलशोधनं कृत्वा, एवंविधभाषायां लिखितस्य पुस्तकस्य हिन्दीभा-
षायामर्थविशदीकरणं न यस्य कल्पयित्कार्यम् । सोपि यद् यत्र कुत्रचिन्मार्गं परित्य-
जति तत्र सेपं काशीनाममुद्रयापराध्यतीति जाने । भावोदयध्वनौ—वीक्ष्य वक्षसि०
इति पद्ये (प्राची० सं० १०३) 'हारलक्ष्मदर्शनं विभावः । बाहुलताकर्षणमनुभाषः ।
रोपोदयो व्यङ्ग्यः' इति सुस्पष्टोऽयं ग्रन्थः (यतो हि भावोदयध्वनिरुद्वाह्यते) ।
किन्तु मुंयइपुस्तके मुद्रितमस्ति 'रोपादयो व्यङ्ग्याः' । शास्त्रिनाममुद्रावाहिनि काशी-
पुस्तकेपि तथैव । अत एवाहं तु सुदृढं विश्वसिमि यच्चतुर्वेदमहाभागो 'रोपादयो
व्यङ्ग्याः' इत्यत्र पुष्पकद्वयसंवाद् इष्टैव 'इनसे रोपादिक व्यङ्ग्य है' इति हिन्दीनक-
रोत् । (पृ. २८१) ।

अतिशयोक्त्यादीनि कानिचित्स्थलानि तु काशीपुस्तके तथाऽमुद्रानि सन्ति यानि
दृष्ट्वा प्रत्येकमनसि भवेत् 'वाचाल(बहुगुणवाक्)तापेक्षया वराकस्य मूकस्य यथा
मूकतैव वरं तथा ईदृशमुद्रणाऽपेक्षयाऽमुद्रणमेव श्रेयस्करम्' इति ।

अस्तु, यथामनि विहितमिदं मे शोधनं संमुख्यमेव । मम नितान्तं मन्दप्रज्ञतया
भूयांसि स्खलितानि संभाव्यन्तेऽस्मिन्सांप्रतमपि । अक्षरयोजकृत्वा दृष्टिदोषनिमित्ता
अनुद्वयस्वनिवार्या एव । यथा 'केवला मालारूपछिप्रपरिता' इत्यग्रिमपङ्क्तिः
केवलापदमाकृष्य, पूर्वपक्षयां संयोज्य 'मालारूपताविरहाच्च केवला' इत्यस्मिन् संस्कर-
णे कृतम् । किन्तु अक्षरयोजकानां कृपया 'केवला'पदरूपो वेतालः पुनस्तत्रैवावल-
म्बितो दृश्यते (पृ. २४२) । किन्तु ग्रन्थयोजने वैपरीत्यमुपतिष्ठेतादृशमुद्वयो न
कथंचित्स्युरिति मे विश्वासः ।

लघुटीका सरला

साहित्यशास्त्रे विमर्शविषय एकमात्रोच्यं ग्रन्थ इति सर्वेषामेव साहित्यमार्मिकाग्राम-
धद्यानुशीलनीयत्वेऽपि सांप्रतमाचार्यपरीक्षायां पाठ्यतया नियत इति यथा कथंचि-
त्पाठनोपयोगमयमहंति । किन्तु पूर्वोक्तकारणैर्विधार्थिनां हेतुमुपतर्कयता मया वर्षभू-
याभ्यामेव पञ्चदशवर्षैर्निजानुभवानुसारमध्यर्धग्रन्थस्य विस्तृतेन टीका शर्तः शर्तः
समगृह्यत । किन्तु पश्चमेऽस्तिन्तस्वरणे लघुटीकामयोजनमेवान्वमन्वत 'निर्णयमा-
गरा'धिपनिभिः । अत एव प्रथमानने अत्यन्तदुर्लभं विज्ञेयन्ती लघुटीका सेयं
'सरला'समारम्भत, किन्तु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन शर्तः शर्तमेऽस्याः स्वरूपं विस्त-
तमेवाऽभवत् । प्रथमानने हि न तादृशः क्लिष्टो विषयः, आपानुदितग्रन्थोपि च
विधार्थिनां बहुत्रोपररोतीति तर्क्यन् द्वितीयानने एव यथाऽपेक्षमन्वयं विनिरम् ।
गुणग्राहिणो मुद्रणालयाधिकृता अपि तमिममभ्यनन्दन् ।

अत्र हि तर्कशैलीपरिणताः पदार्थाचार्यद्वयं विनदीकृताः । प्रतियोगि-अनु-
योगि-अवच्छेदकादीनां प्रतिशब्दाभावेऽपि तन्महिताधर्मादिभिरेव शब्दैरेषामर्थ-
स्था विनदीकृतो येन विज्ञासूनां तात्पर्यबोधे न बाधो भवेत्, कामं रुचिभगा
विरता भवेयुः । एवं मूलपद्धतीनामर्थविनदीकरणेऽप्यनिसरला भाषा व्यवहृता । अर्थ-
बोधे भ्रमो मा भूदित्यभिर्महिना व्याकरणसन्धिरपि न कृत इति न कुर्वन्तु निग्रहं
पण्डितपुंगवा इत्यर्थे । आरम्भे प्रकाशकानां संक्षेपेन कविचित्तप्रेष्यनिष्कृतं टी-
कात्मि, यत्र जटिलार्थानां व्याख्यानं पदानां च अवयवविश्लेषणेन सह तान्त्रार्थबो-
धाय यतिगम् । द्वितीयानने तु—पद्धतीनां दुरूहतायां प्रतिपदव्याख्या, संपूर्णप्रपञ्च-
वर्णनं काटिग्ये 'प्रपञ्चकल्याणस्यैवं विनदीकरणम्' इत्यादिशीर्षकेण संदर्भयन् नव्य स्वष्टी-
करणम्, इत्यादिवद्भिः—प्रकारिग्रन्थसारव्याख्यं चेष्टितम् । उल्लेखनीयैः पद्योक्तं मंडु-
कम्भी नागोन्नयनादया केवलं नाममात्रायैव । आपदपचना च तत्र पूर्वोक्तोप्यधिक ।
तत्र हि सेयं सरलैव मूलविनदीकरणाय प्रयतत इति दृष्टमेव भवेत्पाठकानाम् ।

उपकारः

अस्य ग्रन्थस्य संपादने—प्राह्वयनलेखनेन, पाठमंशोधनानुमननेन, ग्रन्थप्रतिध-
निधिलीकरणेन च जयपुरशास्त्रविषयसंरचनालेखाप्यश्वमेधमहिनिष्टिर्मेहामहोरात्र्या-
यधीगिरिघरनामं जयपुरं दमहोदयैर्महत् साहाय्यं मे व्यधापीति हृदयतलेरां हृत्तना-
मावहामि । दर्शनादिशास्त्रादिग्रन्थेषु संस्कारसाहित्ये कविनागान्धित्ये धर्मोद्देशने
नीतिनैतुण्येऽधिकारोपेक्षितग्रन्थपाठ्ये वाग्यमतायां च धीमन्तः सर्वत्रापि लब्ध-
यसम् इति महद्गौरवं संरक्षकपण्डितममाव्रज्य । अस्मैव परममार्मिकस्य माहि-
रवाचार्यप.धीपुरतोत्तमजयपुरं दमहमागव्याप्युरकारभारमहमनसं धारयामि यत्रो
दिन्द्रीतमगङ्गाधरागणेशकृतमपि मे शोधने साहायकमासीत् । धीमन्तारविहृत्त
भूशम्पानमिदुषा माहित्वा संस्कारमोक्षदोषोपदेशान्निदुषा जम्बूवद्वाराचार्येण सह

दशपृष्ठादिमहायां लघुभाषां पुस्तिकायां रसगङ्गाधरपूर्वसंस्करणगत-११५, १७४,
१९१, २१२, पृष्ठेषु वा नागेशस्य टीका तस्याः सम्यक्प्रवृत्तिं कृतम् । अग्रेपि यदि
चेंकटाचार्यमहोदयः प्रैक्षिष्यत तर्हि नागेशस्य रहस्यान्तुपाल्प्यत । महाभागमिम-
मभिनन्दनं सरलमिमामैश्वरं ब्रह्मनुरन्धे । अस्तु, अस्मिन्नाध्यवसाये यः कश्चन
गुणलेखः स एतदादीनामनुग्रहजन्यः । पदे पदे संभाव्यमाना दोषास्तु ममैव मति-
र्यभ्रमिति सविनयं विज्ञान् विज्ञापयामि—

दुर्दैवादनमस्तोपि प्रशस्तोऽयं प्रबन्धराद ।

एषोऽशुभाज्जेषोऽपि राक्षसो रमयेन्मनः ॥

श्रीराक्षसीनाथेशास्त्रिप्रवरवरगया मापितो वाक्प्रवेसं

श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिप्रवरपरिषदाच्छास्त्रपाण्डित्यमात ।

साहित्यं कृष्णशास्त्रिप्रणिहितदयया लब्धवान्, मातुलैः स्वै-

वांग्मुक्तं लब्धितोऽमायिनि विनयभराद्बन्धते मधुनाथः ॥

विशुषामनुषतो

पालु. पु. ४ }
सं. १९९५. }

मधुनाथोपनामा भट्टधीमधुराणाथशाली

रसगङ्गाधरे प्रमापकाः ।

अप्पयदीक्षितः १४ ४१, १४९, १७६,
इत्यादि.
अभिनवगुप्तपादान्धार्याः २७, १३०, ३४८,
इत्यादि.
अलंकारभाष्यकारः ३१७, ४९१
अलंकाररत्नाकरः २१२, २१४, २६८,
इत्यादि.
अलंकारसर्वस्वम् २१२, २६६, २७४,
५६८ इत्यादि.
आख्यातवादिशिरोमनिव्याख्यातारः २४७.
आनन्दवर्धनाचार्याः १३०, ३२७, ३४८.
आलंकारिकाः २३०, २८७, ५६८, इत्यादि.
आलुबन्दावलोचनम् ४५०.
उत्तरीमासा १४५, ५३४.
उद्भटाः ४९८, ५१०, ५२५, इत्यादि.
औद्भटाः ५३५, ६४३.
वरुणालहरी ४३.
कालिदासः २९७, २८४.
काव्यप्रकाशः १५, २०, ४५ इत्यादि.
काव्यप्रकाशटीकाकाराः ७१, १२५, १५३,
इत्यादि.
सुखलयानन्दः २९१, २९९, ३०२, इत्यादि.
कैयटः २२३.
गीतगोविन्दम् ६४.
गीता (गद्यमारुते) ५२, १०६, ६५७,
चित्रगीतामासा १४, १९, २०९, इत्यादि.
जयदेवः ६४.
ध्वनिकारः ७, १६, १३७, इत्यादि.
ध्वनिसाराध्यायिनः ५५३.
ध्वन्यालोचनम् ५५९.
नेयायिकाः २५४, ५३४, ५७०, इत्यादि.
नेपथीयम् ४५०.

पद्म लहरीः १३३.
वादरायणचरणाः १४५, ५३४.
महनायकः २८.
मरतमुनिः ५६.
भवभूतिः २२९.
भागवतम् ५५.
नामहः ४९८, ६१०.
मनोरमाकारः ४८४.
मम्मटभट्टाः २७, ३७, ६७, इत्यादि.
महाकविः (कालिदासः) २२५.
महाभाष्यम् २०१, २२३.
सुरारिः ४५३.
यमुनावर्णनम् २३, १५९.
यस्कः ४६५.
योगवाशिष्ठम् १३३.
रत्नावली १३३.
रामायणम् १३३.
ल्येचनकारः ५५२.
वामनः ५०८, ६४४.
विद्याधरः ३३६.
विद्यानाथः २११.
रिमार्गिनीकारः २६७, ३००, ३४२, इत्यादि.
वृत्तिमार्तिकम् १४३, १७६, १७७.
वेदः ६२५.
वेदान्तवास्यम् ५३४.
वैयाकरणः २२५, २५४, ५७०, इत्यादि.
व्यक्तिविवेककृत १६.
शार्ङ्गदेवः ५४.
श्रीनृसिंहाभ्युदयः ४७.
संगीतरत्नाकरः (रत्नाकरः) ३६, ३८.
साहित्यदर्पणम् ८.

जगन्नाथपण्डितराजः ।

“जगन्नाथपण्डितसैलज्जदेशाश्रयपुरे समागत्य पाठशालां स्थापितवान्, पराजित-
वांश्च विवादे तत्र दिल्लीनगरादागतं ‘काजी’ति प्रसिद्धं कंचन यवनपण्डितं सत्वरमेव
तन्मतग्रन्थानधीत्य. ततश्च ‘काजी’मुखात्तद्विद्यातुद्धिचमत्कारमारुर्ण्य परितुष्यता दिल्ली-
नरेन्द्रेण पण्डितो जयपुरात्समाहूतः, सभाजितश्च. तत्र च कस्यांचन यवनकन्या-
यामासक्तो वादशाहाजुग्रहेण तां परिणीय यथा सह सुखेनातिवाहितवान्यौवनं वाद-
शाहसमाश्रय एव. वार्धके च वाराणस्यां गतो ‘यवनीसंसर्गदूषितोऽयम्’ इत्यप्य-
दीक्षितादिपण्डितैस्त्रिस्तुतः ज्ञातिबहिष्कृतश्च गङ्गातटे गत्वा सोपानपद्मिनिखरे
समुपविष्टस्तक्ष्णनिर्मितैर्मंक्तिभरितैः पद्मैर्गङ्गां सोनैमुपचक्रमे. भक्तवत्सला गङ्गापि
प्रतिश्लोकमेकैकं सोपानमधिरोहन्ती द्वापञ्चाशमिते श्लोके प्रणीते प्राप्तवती पण्डित-
राजोपकण्ठम्, प्लावितवती च सत्वरमेव यवनीसमेतमेनम्. ततश्चासूयामरसराभ्यां
दूषिता वाराणसेयाः पण्डितास्तासां पण्डितराजप्रभावमालोक्यासीव विलक्षा बभूवुः”
इत्येके वदन्ति. अपरे त्वेवं कथयन्ति—“दिल्लीनरेन्द्रकृपापात्रतां प्राप्तस्य तत्प्रसादा-
लुब्धभ्रियस्त्वारण्यतिमिरतिरस्कृतविवेकालोकस्य जगन्नाथपण्डितस्य यभूव कस्यांचन
यवनपुत्रत्वामासक्तिः सा च किमरकालानन्तरं पञ्चत्वं गत्वा. ततस्तद्विरहातुराः पण्डि-
तोऽपि दिहीं परित्यज्य वाराणस्याभागतस्तदाचरणमाकर्णितवन्निसाग्रस्यैः पण्डितैर-

१. जयपुरे तु महाराष्ट्रदेशस्यमाझगः सम्राज्जगन्नाथपण्डितो भिन्न पवासीय, वरसंततिरचापि
जयपुरसमीपे महापुर्यां वर्तते, यश्च महाराजसवाईजयसिंहादया १७३१ ख्रिस्ताब्दे सिद्धान्त-
सम्राजम्, सिद्धान्तकौस्तुभम्, पञ्चदशाध्यायात्मकस्य ‘श्रीक’भाषानिबद्धस्य ‘युद्धीद्’प्रणीतस्य
ग्रन्थस्य रैखानगितनामकं संस्कृतानुवादं च विरचितवान्. महाराजसवाईजयसिंहस्तु १६८८
ख्रिस्ताब्दे जन्म लेभे, १७०० ख्रिस्ताब्दे राज्यसिंहासनमधिकृतः, १७१४ ख्रिस्ताब्देऽधमेध-
वारं हुनवान्, १७२८ ख्रिस्ताब्दे च परलोकं जगामेति जयपुरेतिहासे समुपलभ्यते. २ ‘यव-
नीरमणी विपदः शम्भनी कमनीयतया नवनीतमया । वहिजद्विचोऽयत्नपूर्णमुही त्र मुही अग-
हीह यदङ्गता ॥’, ‘यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कदाचिद् । अवनीतलमेव
साधु मन्ये न वनी भाषकनी विनोदहेतुः ॥’, ‘न याचे गजाकिं न वा बायिरावि न विरेपु
चित्तं मदीयं कदापि । इयं मुस्तनी मल्लकन्यस्तद्वस्ता एवञ्चो कुतञ्जीदगङ्गीकरोतु ॥’ इत्याद्याः पण्डि-
तराजप्रणीता यवन्यासकलनुमापवाः श्लोकाः सन्दीप्ति केचिद्वदन्ति, परमेते पण्डितराजग्रन्थेष्व-
सादृशेषु नोपलभ्यन्ते. ३. सैव सुतिरधुना ‘गङ्गावहरी’नाम्ना प्रसिद्धा सर्वत्र भागीरथीभक्ताः
पठन्ते. ४. अत्र भूमिनीविलासस्य तृतीयो विलासः प्रमाणमिति वदन्ति, ०स्तु रसगङ्गाधरे
करप्रकरणे समुदाहृताद् ‘अपहाय सनत्त्वान्धवचिन्तामुदास्य शुरुलुप्रणयम् । ॥ तनय विनय-
शालिन्कपमिव परलोकमधिकोऽयम् ॥’ इत्यस्यात्पात्यण्डितराजस्य पुत्रमरणमपि कुनो नानुमीयते ?

नादतो दुराचरणानुसयेन तिरस्कृतेण प्रियतमाविरहानलेन च दूयमानमनाः कुत्रापि निर्वृतिमलभमानः स्वकृतां गङ्गालहरीं पठन्प्रावृषि प्रवृद्धे गङ्गाप्रवाहे शम्भामदत्त, निममज्ज च तत्रैव.” एवमन्या अपि जानाविधाः पण्डितराजविपयिण्यो जनश्रुतयः श्रूयन्ते. एताः सर्वा अपि प्रमाणान्या इत्युपेक्ष्य पण्डितराजप्रणीतग्रन्थेभ्यो यद्वगत् यच्चानुमितं तदेवात्र सप्रमाणमस्माभिः पुरस्त्रियते—

आसीत्तैलङ्गाभिजनो वेगिर्नाडकुलोत्पन्नः पेरैयट्टास्यो महीसुरसत्तमः, यो वाराणस्यां ज्ञानेन्द्रभिक्षोर्वेदान्तशास्त्रम्, महेन्द्रपण्डिताचार्यवैरोपिदर्शने, लण्डदेवा-
स्पृष्टमीमांसां, शेषोपाङ्गवीरेश्वरपण्डिताच्च महाभाष्यमधीतवान्. तस्माद्विद्वत्प्रसिद्धि-
कायां तद्धर्मपत्र्यां जगन्नाथो जन्म लेभे, पठितवांश्च निखिलानि शास्त्राणि प्रायः
स्वपिनुरेव. प्रासयौवनश्चाश्रयेच्छया दिल्लीनगरे समागत्य शम्भोपमवैभयस्य शाहजहा-
नाभिधयचमसार्वभौमस्य संसदि प्रवेशं लब्धवान्. अधिगतवांश्च निजविद्याचमत्कार-
परितोषितासंस्थादेव पण्डितराजपदवीम्. स्थितश्च मध्यमे वयसि प्रायस्तत्रैव तत्समीपे
तत्सूनोर्दाराशिवो हस्य समीपे च. शाहजहानमहीपनिष्ठ १६२८ ख्रिस्ताब्दे राजसिंहा-
सनमधिरूढः, १६५८ ख्रिस्ताब्दे औरङ्गेजेनगद्गा स्वपुत्रेण कारागारे निवेदिताः,
१६६६ ख्रिस्ताब्दे च पञ्चमं गतः. दाराशाहस्य प्रागेव दुर्दशात्मनुभाव्य औरङ्गेजेन
घातितः. पण्डितराजोऽपि चार्पके कैदया मधुरायां वा गत्वा परमेश्वराधीनेन वयःशेषं
नीतवान्. तस्मात्प्रिस्ताब्दीयसप्तदशशतकमध्यभागे पण्डितराज आसीदिति सुव्यक्तमेव.

१. 'तैलङ्गान्वयमङ्गलालय-' इत्यादि प्राणाभरणसमाप्तिष्वे पद्ये, अग्रे समुद्धृते आसक्तविलास-
प्रारम्भस्य गद्ये च एतदमस्य तैलङ्गत्वम्. २. केषुचिद्भामिनीविलासपुस्तकेषु समानौ 'इति श्रीमद-
विलासभवेतिनाडिकुलावनस-' इत्यादि समुपलभ्यते. ३. पेरैयट्टस्य पेरैयट्ट इत्यपि नामान्तर-
प्राणाभरणान्ते समुपलभ्यते. ४. सिद्धान्तबौद्धदीक्षायास्त्वर्थबोधिन्याः कर्ताय ज्ञानेन्द्रभिक्षुः
स्यात्. ५. स्वपितुर्गुरो. शेषोपाङ्गवीरेश्वरपण्डितादसि किञ्चिदधीतवानिति मनोरमाकुचमर्दनारम्भे
समुपलभ्यते. ६ 'अथ स्वललोदयिस्त्रारविस्त्रारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुप-
हन्यन्नद्यप्यपाघनेनविद्याविधोतितान्त. करणैः नमिभिरपास्यमानेन कृतबुधोऽतएवलिपालेन कुमति-
लुण्णालसमाच्छादितेनदवगमार्गविलोदनाय समुदीपितमुर्वदहनज्वालाजालेन मूर्तिमतेन भव्या-
वासफरानमनःप्रमादेन दिङ्कुलसेवाहेवाकिबाध्यन्. कायेन माधुर्युल्लसमुद्भुता रागमुकुन्देना-
दिष्टेन सार्वभौमश्रीशाहजहाप्रमादादधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावनसेन पण्डित-
जगन्नाथेनासफरितासकृदेयमाख्ययिका निरमीयन् । सेनमनुपदेष्ट सद्दयानामनुदिनमुत्ततिता
भवन्त्य ।' एतद्रूपवासफरविलासप्रारम्भे समुपलभ्यते. ७. 'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवले नीलं नवीनं
वयः.' इति भामिनीविलासान्ते वर्तते. ८. जगदाभरणे दाराशाहस्यैव वर्णनं कृतमस्ति.
९. भामिनीविलासान्ते संप्रत्यन्वयशासनस्य नगरे तत्त्वं परं किल्यते' इत्यस्ति. केषुचित्पुस्तकेषु
'संप्रत्युक्तिनवासनं मधुपुरीमध्ये इतिः सेव्यते' इत्यपि पाठः समुपलभ्यते. तत्रान्वयशासनस्य
नगरं काशी, मधुपुरी च मधुरेति शेषम्.

अद्यावधि ज्ञायाः पण्डितराजप्रणीता ग्रन्थास्वेते—

(१) अमृतलहरी—यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः काव्यमालायां मुद्रितः.

(२) आसफविलासः—अत्र नव्यासफखानस्य वर्णनमस्ति. रसगङ्गाधरेऽपि पद्यद्वयमासफनामाङ्कितं समुपलभ्यते, तच्चास्मादेव समुद्धृतं स्यात्. ग्रन्थोऽयमद्यापि नास्माभिरपलब्धः. केवलं पूर्वं टिप्पण्यामुद्धृतं गद्यमलवरमहाराजाश्रितपण्डितमवा-
नन्दोदयानन्दरामचन्द्रशर्मभिरितिवा पूर्वतरे वर्षे प्रहितमासीत्. असत्प्रमीपेऽप्ययं
ग्रन्थः संपूर्णो नास्तीत्यपि तैरुक्तम्.

(३) करुणाळहरी—निष्णुस्तुतिरूपा काव्यमालायां मुद्रिता.

(४) चित्रमीमांसाखण्डनम्—अत्राप्यदीक्षितकृतचित्रमीमांसायां पूरणानि
संरुद्धितानि सन्ति. काव्यमालायां मुद्रितम्.

(५) जगदाभरणम्—अत्र जहाजहाबसूनोद्गाराशिकोहस्य स्तुतिरस्ति. किंतु
प्राणाभरणसमानमेवैतत्काव्यम्. प्रायः प्राणनारायणनामख्येले दाराशाहस्य नाम
न्यस्तमस्ति. अस्यैकं पुस्तकं कोटानगरानरेन्द्राश्रितकैलासवासियद्गावह्वमपण्डितसमीपे
इदमारीद.

(६) पीयूषलहरी—इयं गङ्गालहरीनाम्ना सुप्रसिद्धा सदाशिवचतुर्भुजरामचन्द्रा-
दिकृतकतिपयटीकासमेता सुलभा मुद्रिता च.

(७) प्राणाभरणम्—अत्र कामरूपदेताधिपतेः प्राणनारायणमहीभृतो वर्णन-
मस्ति. मुद्रितं चैतत्काव्यमालायाम्, एतद्विषयमपि पण्डितराजकृतमेवास्ति.

(८) भामिनीविलासः—अयं पण्डितराजप्रणीतपद्यसंग्रहरूपो ग्रन्थः सर्वत्र
सुलभ पद्य, मुद्रितश्च बहुवारम्. मोडकोपाह्वपण्डिताप्युतरायप्रणीता भामिनीविला-
सटीका समूला निर्णयसागरवज्रालये मुद्रिता.

(९) मनोरमालुचमर्दनम्—अयं ग्रन्थो भट्टोजिदीक्षितप्रणीताया मनोर-
मायाः खण्डनरूपो विरलप्रचार एव. तच्चास्माभिरपलब्धस्य पुस्तकस्य प्रारम्भे—
“लक्ष्मीकान्तपदप्रभोजमानस्य श्रेयसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः सति सर्वं
गुरुरुहाम् ॥” इह केषिधिसिखलविद्वन्मुकुटमयूपमालालालितचरणकमलानां शीर्षान-
गणनीरवप्राममांयलमहिममण्डिताखण्डमहीमण्डलानां शेषवंसावतंसानां श्रीकृष्णप-
ण्डितानां विरायार्चितयोः पादुकयोः प्रसादासदितशब्दानुशासनास्तेषु च पारमेश्वरं
पदं प्रयातेषु कलिवालवशंवदीभवन्तर्त्तमभवद्भिरह्लासितं प्रेक्षिष्याप्रशमाशानयानयवे-
धनिवन्धनितं (नववोधनिवन्धनैः) दूषणैः स्वयं निर्मितायां मनोरमायामाहुल्यकार्पुः

१. भट्टोजिदीक्षितनाम् २. भट्टोजिदीक्षिता. ३. अयमेव शेषश्रीकृष्णपण्डितः कस्यच-
पारिजातहरणयोः करोति भानि, यतः कंसवधप्रस्तावनायाश्चान्यत्र मनो रैवाचरणा प्रकटयति,
अथ च समवेऽपि साम्यमस्तीति सुधीर्भिर्विचारणीयम्. ४. शेषश्रीकृष्णैः. ५. प्रक्षिपामश्नाः
प्रक्षिपामोमुदीदीना.

सौ च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौत्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमन्थाचलायमानमानसानामस्मदुत्पण्डितवीरेश्वराणां तनयैर्दूषितापि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्याभिर्निरीक्ष्यते । तत्र तावत्सार्धधातुकमपिदिति सूत्रगतकौस्तुभे—इत्यादिना संख्याबद्धिरूपहसनीयमर्थं निरूपयताम्, तथाप्युदितसूत्रगतकौस्तुभे—इत्यर्थेन निर्णयेन विलक्षणं स्वव्युत्पत्तिपाठसुद्धिरताम्, भवेतर इति सूत्रगतमनोरमायां—शपः प्रवृत्तिं समर्थयमानानां गुणद्वेष्टदूषितमतीनां यद्यपि पुरुषायुपेणापि न शक्यन्ते गणयितुं श्रमादास्तथापि दिव्यात्रेण कानपि कुन्ताप्रीत्यधिपणेन निरूपयामः ।” इत्यादि वर्तते.

(१०) यमुनावर्णनम्—गद्यनिघट्टोऽयं ग्रन्थो नाद्याप्युल्लङ्घ्यः, रसगङ्गाधर उदाहृतानि द्विग्राणि गद्याभ्यस्य समुपलभ्यन्ते.

(११) लक्ष्मीलहरी—काव्यमालायां सुद्वितीय.

(१२) सुधालहरी—काव्यमालायां सुद्वितीय.

(१३) रसगङ्गाधरः—अयं पण्डितजगन्नाथस्य मुख्यो ग्रन्थः, किंतु सर्वत्रासमाप्त एव लभ्यते. अद्यावधि ऐष्टेष्टस्याभिर्मवसु पुस्तकेष्वेकमप्युत्तरालंकारप्रकरणं नातिक्रामति. पण्डितराजाख्यकालानन्तरं समुत्पन्नेन नागेशभट्टेनाप्ययं ग्रन्थ उत्तरालंकारप्रकरणान्तमेव प्राप्तः, यत्तत्प्रणीता रसगङ्गाधरटीकाप्युत्तरालंकारप्रकरणपर्यन्तमेवास्ति. अतः पञ्चाननात्मकः संपूर्णोऽयं ग्रन्थः कदाचिदुपलभ्यत इति दुराशाभात्रम्. ग्रन्थसमाप्तिं कर्तुमपारयन्मप्य एव पण्डितराजः परलोकं गत इत्यपि धर्तुं न शक्यते. यत्तद्विप्रमीमांसाखण्डनमनेन रसगङ्गाधरानन्तरं प्रतीतमिति तत्प्राप्त्येवेत्युक्तमस्ति. केवलमेतावदनुमीयते—अप्ययदीक्षितद्वेषेण चित्रमीमांसाप्रकरणप्रवृत्तः पण्डितराजोऽपि स्वग्रन्थं चित्रमीमांसायदसमाप्तमेव स्थापितवान्. चित्रमीमांसा तु बुद्धिपूर्वमेवाप्ययदीक्षितेन समाप्तिं न कीतेति तत्समाप्तिस्य श्लोकघोषो ज्ञायते.

एवं त्रयोदशग्रन्थाः पण्डितराजप्रणीता ज्ञायन्ते. शशिसेना, पण्डितराजशतकं चेत्यन्यदपि ग्रन्थद्वयं पण्डितराजप्रणीतमस्तीति कैश्चिदुच्यते.

(१) शेषपाटी-रतिमन्मथ-वसुमतीपरिणयकतां तज्जीरनगरवासी जगन्नाथः, (२)

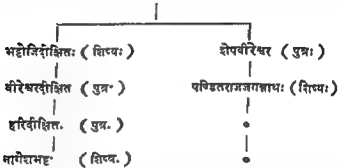
१. मनोरमा. २. पुस्तकप्रश्रवमसाभिः साक्षाद्गृह्य, पुस्तकचतुष्टयस्य स्थितिमा पक्रिरस्मिन्नेः वाङ्मयादिनगरस्थो लिखित्वा प्रहेता दृष्ट. ३. ‘नामं नामं घनत्वायं धाम तामरसेक्षणम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथसर्मा निर्माति शीतुवम् ॥’, ‘रसगङ्गाधरे चित्रमीमांसायां मयोदिताः ॥ ये दोषास्तेऽत्र सक्षिप्य कथ्यन्ते विदुषां मुदे ॥’, ‘सूत्रं विभास्य यत्तच्च समुदीरितानामप्ययदीक्षितकृतमिह दूषणानाम् । निर्गतसरो यदि समुद्ररूपं निदध्यादस्य हमुज्वल्यते श्वरणौ बहामि ॥’ इति चित्रमीमांसाखण्डनप्रारम्भश्लोकाः. ४. ‘अप्ययचित्रमीमांसा न मुदे बल मांमला । जन्तरिव तीक्ष्णशरैरेन्दुरिव भूजटे. ॥’ अयं चित्रमीमांसायाममाशौ श्लोकः. ५. काव्यमालाया द्वितीयेऽङ्के प्राणामरणप्रारम्भटिप्पणेऽश्वपाटी रतिमन्मथं वसुमतीपरिणयं चेति ग्रन्थद्वयं पण्डितराजप्रणीतग्रन्थनाममालायां अत्रेण लिखितमस्तीति ज्ञेयम्.

रेरागगिरिनिर्देशां सप्तादजगन्नाथः, (४) विवाहमहार्णवकर्ता जगन्नाथनरैपञ्चाननः,
 (५) अलङ्कार्यद्विकलादकर्णो जगन्नाथमयिष्ठः, (६) अनङ्गरिजयभागकर्ता श्रीनि-
 थामस्तुर्जगन्नाथपण्डितः, (७) समानरङ्गकर्ता जगन्नाथमित्रः, (८) अद्वैतामृतार्ता
 जगन्नाथसरस्वती, (९) समुदायप्रकरणकर्ता जगन्नाथमूर्तिः, (१०) शरभारामविहाम-
 कर्ता जगन्नाथः, (११) ज्ञानविलासकथ्यकर्ता नागवर्णद्वैपस्तुर्जगन्नाथः, (१२)
 अनुयोगरूपवत्कर्ता जगन्नाथः, इत्याद्या बहवो जगन्नाथनामानः पण्डिताः सम-
 भूवन्, ते सर्वेऽपि पण्डितराजाद्विद्या इति ज्ञेयम्.

नागेशभट्टः ।

अयं रसगङ्गाधरटीकाप्रणेता कालोपनामकदेशस्यमहाराष्ट्रमाख्यशिवभट्टसतीदेव्यो
सूनुर्नागेशभट्टः कादयो कस्मिन्समय आसीदिति विचारे मनोरमाकुचमर्दन-शब्दरत्न
मञ्जूपादिग्रन्थविलोकेनेत्यं पुरुषपरम्परावगता—

शेषश्रीकृष्णः

अत्र पण्डितराजद्वितीयः पुरपो नागेश आसीदिति ज्ञायते. पूर्वलिपींते आम्ने
जगन्नाथपण्डितराजसमये १६६६ ख्रिस्ताब्दे पुरपद्वयपर्याप्तानि चार्थार्थिज्ञापानि
योज्यन्ते चेत्तदा १७०६ ख्रिस्ताब्देऽयमासन्नो नागेशसमयः समायाति. अथ च
“जयपुरमहाराजा” श्रीसवाईजयसिंहयमांजोऽश्वमेधप्रसङ्गे नागेशभट्टाय निमग्नपत्रं
प्रहितवन्तः. तदा नागेशेन ‘अहं क्षेत्रसंन्यासं गृहीत्वा कादयो स्थितोऽस्मि, अतस्मा
परित्यज्यान्वयं शान्तं न शक्नोमि’ इत्युत्तरं प्रहितम्” एषा विवदन्ती जयपुरेऽधुनापि
प्रसिद्धान्ति. श्रीजयसिंहमहाराजाश्च १७१४ ख्रिस्ताब्देऽश्वमेधं कृतवन्त इत्युक्तमेव
प्राक्, अयमश्वमेधसंवत्सरोऽपि पूर्वलिखित १७०६ ख्रिस्तसंवत्सरामत्र एवेति ख्रिस्ता-
ब्दीयाष्टादशशतकप्रथमतुरीयादौ नागेशभट्ट आसीदिति व्यक्तमेव. केचित्तु ख्रिस्ताब्दी-
याष्टादशशतकपूर्वाधानन्तर नागेशसत्ता कथयन्ति

हरिदीक्षितशिष्योऽयं नागेशभट्टः स्वशिष्याच्छृङ्गेरपुराधीशबिसेनवंशसमुद्भूतराम-

१. ‘अपीत्य कणिमाभ्याम्भि मुषीन्द्रहरिदीक्षितात् । शायनञ्च रामरामादादिरक्षोमरामनः ॥
याचकानां कल्पनरोरिकशुशुताशनात् । शृङ्गेरपुराधीशरामनो लब्धजीविनः । वैवाकरणनागेऽ.
रकोटावनकचेनैवम् । परिच्छ्लोक्तशंखेन प्रीयतामुपया शिवः । हृदयतरेऽस्य नाभ्याम हृदि
चिन्त्य न पण्डिते । हृदयेऽपि हि संतीर्णा. पयोधौ रामयोगन. ॥’ एते श्लोका मञ्जूपादि-
ममात्रे वर्तन्ते. २. बिसेनवशात्पथो पूर्णः शीतस्त्रोऽनरः । —नाद्या हिम्मावमांमूर्द्धेन
दिमवानिव । —तन्मात्रानो रामदत्तश्च द्रष्टव्यान्द्रिवापर । —तेन श्रीराममतेन सर्वा
विद्या. प्रयानता । शृङ्गेरपुरेऽन रिपुवधुरवाग्निना ॥ अग्निना कल्पवृक्षेन निदम्बनगमगता । मृ-

नृपालभ्यजीविको बहुन्प्रन्यान्प्रणीतवान्, तत्रात्रावधि ज्ञाता ग्रन्थास्त्वेते—(१) काव्यप्रदीपोद्घोतः, (२) परमलघुमञ्जूषा, (३) परमार्थसारविवरणम्, (४) परिभाषे-
न्दुशेखरः, (५) शायञ्चित्तेन्दुशेखरः, (६) बृहच्छब्देन्दुशेखरः, (७) बृहन्मञ्जूषा,
(८) भाष्यप्रदीपोद्घोतः, (९) योगसूत्रवृत्तिः, (१०) रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशः,
(११) रसतरङ्गिणीटीका, (१२) रसमञ्जरीटीका, (१३) लघुमञ्जूषा, (१४) लघु-
शब्देन्दुशेखरः, (१५) वृत्तिसंग्रहः, (१६) वेदान्तसूत्रवृत्तिः, (१७) सप्तशतीस्रोत्र-
टीका, (१८) सांख्यसूत्रवृत्तिः, (१९) सापेक्ष्यनिर्णयः.

काव्यप्रकाशोद्घोतः, न्यायसूत्रवृत्तिः, मीमांसासूत्रवृत्तिः, वैशेषिकसूत्रवृत्तिः, एत-
द्व्यञ्चनुष्टयमप्यदपि नागेशप्रणीतमस्तीति केचिद्वदन्ति. स्वगुरोर्हरिदीक्षितस्य नाम्ना
शेखरस्य, स्वप्रभोः शङ्करपुराधीश्वरस्य नाम्नाभ्यात्मवासनीकीयरासायनयोरी-
काद्वयं च नागेशभट्टेनैव प्रणीतमिष्यति प्रसिद्धिरिति.

नागेशशिष्येण नभते रामवर्माण ॥ — सेतुः शरोरकृतयेऽध्यात्मरामायणाभ्युपे । एते श्लोका
अध्यात्मरामायणीकाकारण्ये सन्ति. ३. शङ्करपुर गङ्गातीरे वर्णेन स्ति वाल्मीकिरामायणेऽयो-
ध्याकाण्डे पनाशमिते सर्गेऽस्ति. अध्यात्मरामायणेऽयोध्याकाण्डे पञ्चमे सर्गे च 'गङ्गातीरे
समागच्छन्तुः शङ्कराविद्वतः ।' इत्यादि (१०) छन्दोगीकायां 'शङ्करे शङ्करिकाप्यमनः । तद-
विद्वत्सत्पूर्वभागे ।' इत्यादि. कोल्ब्रुक (H. T. Colebrooke) इण्डोसि 'मिस्सेले-
निअस् एसेस्' (Miscellaneous Essays) नामकग्रन्थे (द्वितीयभागे १३ पृष्ठे दिव्ये)
'शङ्करपुर गङ्गातीरेति सेतोरनाम्ना स्तनं प्रयागदुर्गामागे वर्तते' इति वदति.

१. शङ्करसे नागेशस्य तत्कृतयोध्यामञ्जूषयोश्च नाम समुपलभ्यते.

‘पण्डितराजजगन्नाथकृतो रसगङ्गाधरः सत्वरमेव प्रसिद्धिं प्रापणीयः’ इति नाना-
देशवासिभिर्वहुभिर्मित्रैः प्रोत्साहिताः, विशेषतश्च मान्यवर्यभाण्डारकरोपाध्वरामकृष्ण-
शर्मेभिर्विद्वन्मूर्धरत्नैः समादिष्टा वयं काव्यमालायामेतन्मुद्रणे प्रवृत्ताः स्मः, तत्रास-
न्मुद्रणाधारभूतानि पुस्तकान्येतानि सन्ति—

१ जयपुरीयराजगुरुपर्यणीकरनारायणभट्टानां मूलमात्रमुत्तरालंकारप्रकरणान्तं ना
तिशुद्धम्

२ जयपुरीयराजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तमूनुमद्वृद्धीदत्तानां तादृशमेव.

३ जयपुरीयराजगुरुकथाभट्टचन्द्रेश्वरानां मूलमात्रमस्तुतप्रसंज्ञाप्रकरणान्तमशुद्-
मेव प्रायः.

४ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टनारायणभट्टैरेव ग्वाह्येनगरादनायितं मूलमात्रमपह्नुति-
प्रकरणान्तं प्रायः शुद्धम्.

५ जयपुरीयजैनपाठशालाप्रधानाध्यापकद्विविडकाशीनाथसाक्षिणां टीकामात्रं प्रायः
शुद्धम्.

६ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टभट्टवृद्धीदत्तानां दिर्घेणमात्रं शुद्धमेव.

अत्र मूलपुस्तकचतुष्टयेऽप्यशुद्धतामपहाय प्रायो नास्ति पाठभेदः. अत एव पाठा-
न्तरप्रदर्शनाय न यतितम् विहिते चानेकपुस्तकावलम्बेनापि मुद्रणे मानुष्यमुलभा-
त्यमादाद्गुप्तसिद्धिसिद्ध्यादक्षरयोजकादिदोषाद्वा संज्ञाता इति किञ्चिदशुद्धतेति स्थूल-
दृष्ट्या मूलग्रन्थशोधनपत्र विधाय ग्रन्थान्ते निहितम्. अतस्तत्साहाय्येन प्रथमं
ग्रन्थशोधनं कृत्वा विद्वद्भिः पठनपाठनादि विधेयमस्य ग्रन्थस्येति शिवम्

१. एतद्विष्णु तु वेनविज्ञानेश्वररसगङ्गाधरटीकान् एव समुद्धृतम्. २. टीकाया दृष्टमेव
पुस्तकं समुपलभ्यमिति बहुषु स्थेषु संदेहो वर्तते. अत्र एव टीकायाः शोधनपत्रमपि वर्तुं न
परितम्.

रसगङ्गाधरीयविषयानुक्रमः ।

२१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रथममाननम्		शृङ्गारद्विविधम्	४०
मङ्गलाचरणादिकम्	१	करुणः	४२
काव्यलक्षणम्	४	शान्तः	"
वाच्यप्रकाशीयलक्षणे आक्षेपः	६	रौद्रः	४४
साहित्यदर्पणीयलक्षणे आक्षेपः	८	वीरः	४५
प्रतिभाया एव काव्यवारणता	९	अद्भुतः	५१
काव्यस्य वातुर्विध्यम्	११	तत्र प्रकाशोदाहरणे आक्षेपः	५३
उत्तमोत्तमलक्षणम्	११	हास्यः	"
उत्तमलक्षणम्	२०	भयानकः	५४
मध्यमलक्षणम्	२२	शीमत्सः	"
अधमलक्षणम्	२३	रसानां सहायानियमः	५५
प्रकाशद्वयेषु कटाक्षः	२४	रसानां विरोधाविरोधचिन्ता	५६
रसस्वरूपम्	२५	रसदोषाः	५९
तत्र बाधितेन तत्सौष्टी विधाः	२६	गुणनिरूपणम्	६६
भरतसूत्रस्याष्टधा व्याख्यानम्	२६-३४	अत्र स्वमतोक्तिः	६८
रसानां भवभावम्	३५	अत्र कामनादीनां मतम्	"
शान्तस्य रसरसव्यवस्थापनम्	३६	शम्भुगुणानां लक्षणम्	
रतिलक्षणम्	३८	श्लेषः	६९
शोकलक्षणम्	"	प्रसादः	"
कदम्बविप्रलम्भस्यांशतः करणैः संशतः	"	समता	७०
■ शृङ्गारैः संतर्भावः	"	साधुर्धम्	"
निर्वेदः	"	सुन्दरता	"
क्रोधः	३९	अर्थव्यक्तिः	७१
उत्साहः	"	उदारता	"
विस्मयः	"	ओजः	"
हासः	"	छान्तिः	७२
भयम्	"	समाधिः	"
सुगुप्ता	"	अर्थगुणानां लक्षणम्	
विमानादिस्वरूपम्	"	श्लेषः	७३

१ विषयवृत्तीतिवन्धोऽयमन्ते शोचनवचनं न जीमदायुर्वैरिभारदसंगीतकलासर्वसाधीत्यस्य-
 हातिननुगुणा धीविदेन्द्रेण क्षात्रिणा नाव्यनीर्धेन वेदान्तात्मनारेणोद्धृत पूर्वसंस्करणे । २ रम्यता
 इत्यम् । अन्यथा एवादय विधाः । संख्यापूर्वं लघीनसंस्करणेऽस्मिन् मूल एव द्रष्टव्यम् ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रसादः	७३	अमर्यः	१०७
समता	७४	अवहित्यम्	१०८
माधुर्यम्	७४	उग्रता	१०९
मुहुमारता	७५	उन्मादः	११०
अर्थव्यक्तिः	७५	मरणम्	१११
लक्षरता	७५	वितर्कः	११२
श्लोकः	७७	विषादः	११३
क्रान्तिः	७७	मौल्यवयवम्	११४
समाधिः	७८	भावैक्यः	११५
अद्यैतेषां त्रिष्वैवास्तर्मावः	७८	जडता	११६
गुणानां व्यञ्जिका रचना	७९	आलस्यम्	११७
रचनावी वर्जनीयम्	८२	असूया	११८
तत्र विशेषतो वर्जनीयम्	८४	अपसारः	११९
अथ भावध्वनिः	९०	अपलता	१२०
भावलक्षणम्	९२	निर्वेदः	१२१
हृष्यः	९४	व्यभिचारिणां संख्या	१२२
रघुतिः	९५	रसामानाः	१२३
ग्रीडा	९६	भावशान्तिः	१२४
मोहः	९७	भावोदयः	१२५
धृतिः	९८	भावसन्धिः	१२६
शङ्का	९९	भावशयलता	१२७
रत्नाभिः	१००	अलक्ष्यक्रमध्वनेरपि कविर्लक्ष्यक्रमता	१२८
दैव्यम्	१०१	वर्णरचनावीनां रसाभिव्यञ्जकध्वनिरा-	१२९
चिन्ता	१०२	करणम्	१३०
मदः	१०३	द्वितीयमाननम्	
अमः	१०४		
गर्वः	१०५	संलक्ष्यक्रमध्वनिः	१३१
निद्रा	१०६	शब्दशक्तिमूलकध्वनौ मम्मटमतम्	१३२
मतिः	१०७	अत्रैव ध्वनिकारमतम्	१३३
व्याधिः	१०८	अत्रैव स्वमतम्	१३४
त्रासः	१०९	मानार्थे शक्तिनियामकरूपणम्, तत्र	१३५
सुप्तम्	११०	सयोगः	१३६
विबोधः	१११	विप्रयोगः	१३७

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
साहचर्यम्	१४७	अलंकारनिरूपणम्	२०३
विरोधिता	१४९	उपमाश्लेषम्	२१२
अर्थः	१५१	उपमाभेदाः प्राचा दृष्टा	२११
प्रकरणम्	१५२	स्वमतेनाश्लेषः प्राचा नये	२१५
लिङ्गम्	"	पुनः प्रकाशान्तरेण विभागः	२२५
शब्दस्यान्यस्य संनिधिः	"	सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे बोधः	२४५
सामर्थ्यम्	१५४	सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे बोधः	२५३
औचित्यं	"	उपमादोषाः	२५४
देशः	१५५	उपमेयोपमा	२६१
कालः	"	अनन्वयः	२६९
व्यक्तिः	"	असमः	२७७
स्वरः	"	उदाहरणम्	२८०
शब्दशक्तिमूलको ध्वनिः		स्मरणम्	२८५
तन्नालद्वारध्वनिः	१५६	रूपकम्	२९६
तत्र वस्तुध्वनिः	१६३	परिणामः	३२८
अर्थशक्तिमूलको ध्वनिः		संज्ञादेहः	३३९
तत्रःसंभविना वस्तुना वस्तु	१६४	प्राग्निमान्	३५२
तत्रैव वस्तुनाऽलङ्कृतिः	१६५	वस्त्रेखः	३५७
तत्रैवालङ्कृत्या वस्तु	"	अपहृतिः	३६५
तत्रैवालङ्कृत्याऽलङ्कृतिः	१७०	उत्प्रेक्षा	३७३
कविप्रादोक्तिसिद्धे वस्तुना वस्तु	"	अतिशयोक्तिः	४०९
तत्रैवालङ्कृत्या वस्तु	१७१	तुल्ययोगिता	४२२
तत्रैव वस्तुनाऽलङ्कृतिः	"	वीपकम्	४३०
तत्रैवालङ्कृत्याऽलङ्कृतिः	१७२	प्रतिवस्तूपमा	४३९
उभयशक्तिमूलकः	१७३	दृष्टान्तः	४५१
अथ लक्षणांशमूलः		निदर्शना	४५५
तत्र जट्टस्वार्थमूलः	१७४	व्यतिरेकः	४६६
तत्रैवाजहरस्वार्थमूलः	१७५	सहोक्तिः	४८०
अभिधाशक्तिनिरूपणम्	"	विनोक्तिः	४८९
वाचकशब्दनिरूपणम्	१८१	यमासोक्तिः	४९२
लक्षणाशक्तिनिरूपणम्	१८४	परिकरः	५१६
लक्षणिकवाक्यानां शब्दबोध-		दोषः	५२२
निरूपणम्	१८६	अप्रस्तुतप्रसंसा	५३६

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
पर्यायोक्तम्	५४६	परिवृत्तिः	६४७
व्याजस्तुतिः	५५६	परिसंख्या	६४९
आक्षेपः	५६२	अर्थापत्तिः	६५२
विरोधः	५७०	विकल्पः	६५६
विभावना	५७७	समुच्चयः	६५९
विशेषोक्तिः	५८५	समाधिः	६६३
असञ्ज्ञतिः	५८९	प्रत्यनीकम्	६६४
विषमम्	५९५	प्रतीकम्	६६६
समम्	६०३	प्रौढोक्तिः	६७०
विविधम्	६०७	ललितम्	६७३
अधिकम्	६०९	प्रहयणम्	६७९
अन्योन्यम्	६११	विपादनम्	६८१
विशेषः	६१३	उल्लासः	६८२
व्याघातः	६१६	अवशा	६८४
शङ्कालक्षणम्	६१९	अनुशा	६८६
कारणमाला	६२०	तिरस्कारः	६८९
एतावती	६२३	लेशः	६९१
सारः	६२५	तद्वृणः	६९१
वाच्यलिङ्गम्	६२७	अतद्वृणः	६९२
अर्धान्तरन्यासः	६३३	मीलितम्	६९३
अनुमानम्	६३९	सामान्यम्	६९४
यथासद्वयम्	६४१	उत्तरम्	६९९
पर्यायः	६४४		

काव्यमाला ।

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितो

रसगङ्गाधरः ।

नागेशभट्टकृतया गुरुमर्मप्रकाशाख्यव्याख्यया मञ्जुनाथ-
कृतया सरलया च समेतः ।

प्रथममाननम् ।

स्मृतापि सहर्षातपं करुणया हरन्ती नृणा-
ममङ्गुरतनुत्थिषां बलविषा शतैर्विधुताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
• मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

नत्वा गङ्गाधरे मर्मप्रकाशं तनुते गुहम् ।
रसगङ्गाधरमणेरतिगूढार्थसन्दि ॥
आचक्षाना वल्परोररिक्कसुहृन्नाशनात् ।
नागेश शृङ्गवेरेसरामनो लब्धजीविक ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धरुदिरित्यमनाय शृङ्गारालम्ब्यकारिभिर्भाषतया शब्देनानेन च
गमुपितलेटदेवताबलुनिदशरूपं मङ्गलमाचरन्निष्पत्तिधावे व्याख्यातृभोक्तृणामनुपपन्नौ
मङ्गलाय च निबध्नानि—स्मृतापीति । नादम्बिनी भेषपञ्चित्वेनाप्यवसिता वृष्णमूर्ति ।
पिच्छक्षणादयामवतत्तबलमेवकार्यकरावाच । अत एव भेषवेत्यायात् । कामीत्यमेवान्न
तद्धर्मगणवेऽपि कर्त्तुंभिन्नकार्यकारित्वेन प्रसिद्धवादम्बिनीनो व्यतिरेकस्तत्र घोष्यते ।
मतिचुम्बिनी मतिविषय । भवत्विति प्रार्थने लोड् । व्यतिरेकगोपक विशेषणनयम् ।
प्रसिद्धा सा तु दृष्टा वर्षेणद्वारा स्पृष्टा वा स्त्रियाव्यादृष्टमभ्यासात्प्राप्तताप वेपाविद
॥ सर्वेषां भूतमविष्यद्वर्तमानभेदेन हनवती । इयं तु स्मृतापि । दृष्टादिसुमुखायकोऽपि ।
तरणात्तपम् । समपि वदमया न तु यथाव्यवचित् । नृणां सर्वेषां न तु वेपाविद ।
हरन्ती न तु अदार हरिष्यति वा । किंच सा मङ्गलीशतनुकातिविधुता बलविषा वेष्टिता ।

गणनाये प्रणमता ॥ अनुनायेन साक्षिणा । °

गङ्गाधराप्यतरला सरला परितोष्यते ॥

श्रीमज्जानेन्द्रमिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं

शेषाङ्कप्राप्तशेषामलमणितिरमूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

पापाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

तं वन्दे' पेरुमहाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥

तिमग्नेन हेरौर्मननजलधेरन्तरुदरं

मयोश्रीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।

इयं तु विरफाल्प्याधिशरीरकान्तीना विद्युता तत्त्वेनाध्यवसिताना गोपाङ्गनाना धार्तनं
स्वेरद्विन्द्यादिभिर्विलयिता घेष्टिता । यद्वा 'धान्येन धनवान्' इतिवत्तृतीया । तदभिन्नमना-
तबलया । कलिन्दारख्यमहीधरोत्पन्नयमुनातीरे सुरदुमा नीपा । तेषां तत्त्व तु हरिप्रिय
रवान् । 'मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तानिगुहे' इति लिङ्गाच्च बोध्यम् । यद्वा तीरमेव
सुरदुमास्तत्त्वेन प्रणिद्धा पयः, तदाध्यिका । सा तु वियत्सरण्याध्यधिकेति भावः ।
यद्वा कादम्बिनात्वेनाध्यवसिता कान्ती । सा च कृष्णमूर्ता, इन्द्रावनाधिष्ठानी देवता
राधा वा । विद्युत्त्वेनाध्यवसितास्तापविचारबदेव्य । तृतीयविशेषणार्थस्तु स्पष्ट एवेति
बोध्यम् । अत्र व्यतिरेकरूपकतिसयोत्तयोरङ्गाभिभाषणस्य सवरः ॥

स्वाके कल्पितकनिरासाय स्वविद्याया सांप्रदायिकत्वसूचनाय च गुरुनतिं द्वाभ्या-
माह—श्रीमदिति । श्री मरुसती प्रप्रवर्धस वा । ज्ञानेन्द्राख्ययते सराशादित्यर्थः ।
'पूर्वार्धं य इत्युभयनान्येति' उत्तरार्धं च इति त्रिषु । प्रपञ्चे निखिलत्वोक्त्या ऐशतोऽपि
तदस्याग सूचित । कणादाक्षपादाभ्यां प्रोक्तागम्भीरवाप्य । न्यायवैशेषिकशास्त्राणीति
भावः । देवादेव । एव प्रसिद्धौ । खण्डदेवादेवेत्यर्थः । मरेति । कास्या जैमिनिप्रोक्त
शास्त्रम् । शेष इत्यङ्क उपनाम यस्य तस्मादीरेश्वरपण्डिताप्राप्ता शेषस्य पतपलेरमग
मणितिर्महाभाष्यरूपा यन तादृश । उपगहरति—सर्वेति । एतेन तदितरशास्त्रवेदादि-
ज्ञातृत्व सूचितम् । अत्र च इत्यस्य तमिन्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

पापाणादपीति । यच्चैष्टाविशेषेण जडादध्यमृतस्त्रावधेननादिति तु किमु वाच्यम् ।
इत्यनेन महामहिमशालिता वर्णिता । तेन तन्मुखधरणमात्रेण पापाणतुल्यस्य स्वस्य सक-
लमिद्याविर्भावोऽनायासेन सूचितः । लक्ष्मीति उत्पत्तीनाम् । यद्वा लक्ष्मीकान्तं विष्णु
स्वरूपम् । सर्वविद्यानामेरुस्मादेव लम्भात्तत्र महत्त्वम् ॥

ततः किमत आह—निमग्नेनेति । शुचिहेतुकानुचिन्तनरूपोदध्युदरमध्ये न तु यत्र
वचित् । हेरौर्न तु हेरेन । नितरा न तु यथाकथंचित् । मग्नेन मया जगन्नाथेन लोके
भूगोच उज्जीन आनीनो ललितो रमणीयो रसगङ्गाधर एव मणिर्गुणवताम् । अनेन

सतोऽपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्र न प्रतिमोत्पत्तिस्तत्रान्वयव्यभिचार इति
चाच्यम् । तत्र तयोस्तादृशवैलक्षण्ये गानामावेन कारणतावच्छेदकानव-
च्छिन्नत्वात् । पापविशेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकरूपनाम्ना न दोषः ।
प्रतिबन्धकभावस्य च कारणता समुदितव्यक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः श-
क्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टाः । प्रतिवादिना मन्त्रादिभिः कृते कतिप-
यदियसत्यापिनि शक्यस्ये विहितानेकप्रवच्यस्यापि कुर्वेः काव्यानुदयस्य
दर्शनात् ।

तच्चोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा ।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावित्वात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्कस्तदाधम् ॥

आह—पापेति । न पेयमिदमेव गौरवमत आह—अतीति । एवं च काममान गति
प्रतिबन्धकभावस्य कारणत्वात् कृतत्वेन वाच्यं प्रति यथोभाभ्या स्त्रीकथ्यते तद्वान्ना
पीति न भेदधिरूपकत्वनगौरवमिति भावः । समुदितहेतुतादिमते तन्वीकार आवश्यक
इत्याह—प्रतिपादीति । विहितेति । कृतत्वेन चान्वयापीत्यर्थः ॥

तथेति । वाच्य चेत्तत्र । शब्दार्थव्यति । गुणीभावित्वात्मानौ शब्दार्थौ इत
कमप्यर्थमभिव्यङ्क इत्यन्वयः । भूमि निदानम् । व्यक्तपदसोमयत्र संवत् । एवमत्रे-

१ विशिष्टकाम्यं प्रते शक्तिवादिनित्वस्यैव व रण्यवमुपपद्यते । शक्तिर्हि द्विविधा, उत्प-
दिका न्युत्पादिका च । आपदा पदसंवापस्य बोधनेऽपि द्विविधस्या अपावे विनेयसमवेत-
विलक्षणभावादेशिबोऽसंभवेन लोकोत्तरवर्गनामैपुण्यस्य कविजनस्याध्वनिशिशिरविक्रमताया
कारणत्वं एव संभवति । तत्र द्विविधे निपुणता नाम । अन्वयात् लोकोत्तरवत्त्वस्योपपुण्ये ।
तथा च लोकोत्तरवर्गनामिपुणताविशिष्टकविदमैकस्यान्यं प्रत्ये वितवस्यैव कारणवमुचितम्
इति न. म. गङ्गाधरब्राह्मणः ।

अतदुपरि हि दीरसाज्ञावरनिर्मातु साहित्याचार्यपुण्योत्तमवतुर्वेदस्य टिप्पणीमूर —
सर्वेषामेव मतेन अलौकिकवचनकारिण एव गुणकनस्य नाम वाच्यं न पुनस्तद्वदोत्पत्तिवचन-
मात्रस्य । अर्थात् मनस्येव गतिशक्तिं काव्यं तदेव हि सामान्यतः काव्यम् । का कृपा-
दिका शक्तिरुपपेक्षे सा हि काव्यलोत्पादिका तदेव अवेत् यदा सा विशिष्टकविमोत्पादिका
तिष्येत् । अत एव प्रकाशकारोऽपि अनुपहस्यनोपवापतिमात्रादिकं प्रक्षिमायाह । यत्र एव
विशिष्टतापराकितेव प्रतिभेति काव्यं प्रति तस्या एव अरण्यवत्, यदीवाविरास प्रति च
न्युत्पत्त्यभ्यासयोरिति ।

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः ।
 पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्ग्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्धारणाय गुणीभावित
 त्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलनयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रहस्यामादेरुद्दीपनस्य
 च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, प्रपौत्सुक्यादेश्य व्यभिचा-
 रिणः, संयोगादतिरिभ्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
 बाधयं शयितः सात्तदास्थाननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
 व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
 सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
 कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
 कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टे-
 च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
 स्त्वेव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
 भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अगुन्दरस्येति बोध्यम् । गुणीभावितात्मानावित्यनेनाप्यस्य
 निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यनुत्पन्नप्राधान्यकाङ्क्षाशिक्षा-
 मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्व्यतिरिक्तस्य । कारणवत्त्वेऽपि कार्य-
 नावादहो इत्याद्यर्थः । रह एकान्तम् । प्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन श्रया
 यात्वा, निरीक्षणेन चोत्पन्नमिति बोध्यम् । संयोगान्तरङ्गान् । स्तिरिति । नायि-
 ताया इति शेषः । शयित इति । वर्तते भूते च । ‘तदास्थाननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
 त्व उक्तव्यवच्छेदे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथे
 र्थः । तथा च वाच्यम्याव्यङ्ग्यमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
 त्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिद्यत्वं तृतीयार्थः । चमत्कारमात्रे हेतुमाह—न हीति ।
 अ हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनि-
 त्वा एव हेतुमाह । स्पष्टमायमर्थो गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पद्यमोहात्ते रसशे-

नालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रसनुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यङ्ग्ये चुम्बमीति शब्दबला-
च्चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
रसम् । अन्वयावच्छेदकतया प्रतीक्षायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति मानुषावताव-
च्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनात्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-
पृथ्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यङ्ग्यनया
तस्या तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

अथा वा—

॥१८॥

‘शुरुमध्यगता भया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभूरुतिकं मामवलोक्य धूर्जितासीत् ॥’

पलिरूपेण सतामो गते च । व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे वसनाख्यदोष इति प्राप्तः । नन्वन-
पक्षे वक्ष्योच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यत इत्यादिपर्यायोक्तप्रकरणमभू-
त्प्रत्ययविरोधोऽत आह—चुम्बनेच्छाया इति । ससयालंकारनिरूपणे च ह्युद्धतरं
निरूपयिष्यत एष ग्रन्थरता । एवमस्मिन्नाध्यायेन वरदव्यवच्छेदे । तदव्यङ्ग्ये रसव्य-
ङ्ग्ये । एवमिच्छाया इव यथाकथञ्चित्त्वमत्वादाह—प्राधान्येनेति । तस्या उगा-

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः । अ
पराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्ग्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्वारणाय गुणीभाविता
त्मानाविति स्थापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलजयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रहःस्थानादेरुद्दीपनस्य
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, संयोगादतिरिभ्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः स्यात्तदास्थाननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति ‘विषयविशेषविशिष्टे-
च्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
स्यैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
मिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । असुन्दरत्वेऽपि बोध्यम् । गुणीभावितात्मानावित्तरनेनाप्यथ
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एव सद्विग्रहप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाङ्क्षाशिताना
अपि बोध्यम् । स्थापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्विनित्य । कारणसत्त्वेऽपि कार्या-
भावादहो इत्याद्यर्थः । रह एतन्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपा
व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चात्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगान्तबन्धात् । रतिरिति । नायि-
काया इति शेषः । शयित इति । कर्तरि भूते क । ‘तदास्थाननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
एव उक्तव्यवच्छेदे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वे
त्यर्थः । तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यत्वमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति ।
तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनिवि-
शेष एवैतद्वोध्यम् । स्पष्टव्यायमर्थो गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पञ्चमोऽङ्गो रसतो-

नालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकै स्तीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्यनुभावस्तयैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बमीति शब्दबला-
चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एव त्रयाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीताया तस्या मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलन्यनास्यविशिष्टनिरीक्षण विधेयमिति नानुवाद्यताव-
च्छेदकत्व तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलन्यनास्यविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रयाया
एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-
वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रयाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यञ्जनया
तस्या तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

यथा वा—

११०१

‘गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकौरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डव नतभ्रूलतिक मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥’

मतिरूपेण समनोज्ञस्य च । व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणं वमनाख्यदीप इति शब्दः । न वद-
पक्षे यदेवाच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते इत्यदिपर्यायोक्तप्रकरणव्यसू-
त्रप्रत्ययिरोधोऽस्य आह—चुम्बनेच्छाया इति । सत्तायाऽन्तरनिरूपणे च स्फुटतरं
निरूपयित्वा एष प्रत्ययवृत्ता । एवंलद्वयभावेन तत्त्वव्यवच्छेदे । तदव्यञ्जने रत्यव्य-
चने । एवमित्याया इव भवाकथयित्तत्त्ववृत्तादाह—प्राधान्येनेति । तस्या त्रया-
याम् । एवमप्रत्ययः । मुख्येति । मुख्यतया वाक्यतात्पर्यविषयत्वायोगात् ।
तत्कार्येति । नृपाकाकथय । मात्रपदेन तदव्यव्यवच्छेदः । ननु मील-
विधेयमास्तामत् आह—त्रयाया इति । त्रयायनकतया निरीक्षणस्योपयोगादा-
तीति । ननु निरीक्षणे निरीक्षणविशिष्टदरमीलन्यनास्यविधेयमास्ताम-
वाच्येति । भावप्रधानगारुत्यात् मिति सिद्धात्तादिति भावः । तस्या रतौ । त-
गुरुमच्येति । शब्दादिमभीपप्रदेशापविष्टा । चमत्सुकुलेन मन्दं निवृत्तां इत्यन्तो वृत्तिप्रा-
र

कमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः । ४
पराङ्मुखाद्यसिद्ध्यङ्ग्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्धारणाय गुणीभावित
त्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ।

उदाहरणम्—

‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलज्जयना निरीक्षते ॥’

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाशित्तस्य रहःस्वामादेरुद्दीपनस्य
च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचा-
रिणः, संयोगादतिरिमिन्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च
यद्ययं शयितः स्वात्तदास्याननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव
व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थेत्यनेन मनोरथाः
सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतेः । स्वसद्वेदेन मनोरथपदेन सामान्या-
कारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वा-
कारेण सामान्येच्छाया समिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टे-
च्छारत्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादित्य-
सौव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणा-
भिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

ऽपि । निरास इति । अमुन्दरस्येत्यपि बोध्यम् । गुणीभावितान्मानावित्यनेनाप्यस्य
निरास इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यनुत्त्वप्राधान्यकाकाशिताना-
मपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्वितस्य । कारणसत्त्वेऽपि कार्यो-
भावादहो इत्याद्यर्थः । रह एकान्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपा
व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चौत्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगात्संबन्धात् । रतिरिति । नायि-
काया इति शेषः । शयित इति । कर्तरि भूते क । ‘तदास्याननाम्बुजम्’ इति पाठः ।
एव उक्तव्यवच्छेदे । स्वसद्वेदेनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वे-
त्यर्थः । तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति ।
यद्वा सामान्येनेच्छारत्वेन अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति ।
तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च ध्वनिवि-
शेष एवैतद्वोध्यम् । स्पष्टशायमर्थो गूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे यद्यनोरत्ते रसतो-

नाल्लिखितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्ब-
नेच्छाया रत्ननुभावस्यैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बमीति शब्दबल-
चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-
त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीतायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायो-
गात् । न च दरमीलनयनात्विशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति नानुवाद्यताव-
च्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-
त्वेऽपि दरमीलनयनात्विशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया
पय मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वार्द्य-
ष्टया स्तेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यङ्ग्यतया
तस्या तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

यथा वा—

ॐ

‘गुरुमव्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरपुण्डरिकाण्डय नतमूलतिकं मामवलोक्य धर्णितासीत् ॥’

अत्र धूर्णतासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्निमिदमनुचितं कृतवानसीत्यर्थसंवलितोऽमर्षध्ववणाविश्रान्तिधामत्वात्पाधान्येन व्यज्यते । तत्र शब्दोऽर्थशुणः ।

यथा वा—

‘तद्व्यगतापि च सुतनु. श्वासासङ्गं न या सेहे ।

संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति ॥१॥

इदं च पद्यं मन्त्रिमितप्रबन्धगतत्वेन पूर्वसाकाङ्क्षमिति दिव्यात्रेण व्याख्या-
यते—या नववधूः पश्यद्भशयिता श्वासस्यासन्नमात्रेणापि संकुचदङ्गलति-
कामूहसा संप्रति प्रस्थानपूर्वरजन्यां प्रवत्स्यत्पतिका प्रियेण सशङ्केन
समर्पित हृदि पाणिं नववधूजातिस्वामान्यादाक्षिपति; परं तु मन्दम् ।
अत्र शनैः स्वस्थानप्रापणात्मना मन्दाक्षेपेण रत्याख्यः स्यायी संलक्ष्य-
क्रमतया व्यज्यते । उपपादयिष्यते च स्वाद्यादीनामपि संलक्ष्यक्रमेण
ज्ज्वत्वम् । अमुमेव च प्रमेदं ध्वनिमामनन्ति । यत्तु चित्रमीमासायामप्प-
य्यदीक्षितैः 'नि.शेषच्युतचन्दनम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रसङ्गे व्याख्या-

धूर्णनं ध्रनगम् । तादृशी सा मामबलोक्य दरेति नतेति च यथा स्वात्तया धूर्णिताधीदित्य
 न्वयः । मन्दत्वपत दरेति । गुरुमप्यगतत्वाच्चतेति । नायकोक्तिरिय सत्ताय प्रति । दृत्त-
 धानसीत्यर्थेति । अस्याप्यमपं प्रति गुणतैव । तत्कार्यत्वात् । राबलितो विदिष्ट । धर्ष-
 णेति । पार्यन्तिकास्वादाप्रयत्नादित्यर्थः । तन्नामपं । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । तत्प
 निरास इति । नहने हेतुगर्भ विक्षेपण मुतनुरिति । स्वहृदमस्थित शनैः स्वस्थान प्रापयतीत्यर्थः ।
 नमि बोध्यम् । मिनीविलायाश्च । नवोडाप्रकरणादाह—नवेति । आह ईपदर्थः । सप्रतील
 भावादहो इत्य । प्रस्थानेति । प्रकरणादाह—प्रवदिति । सशङ्केनेति । मुतनुवानाश
 व्यङ्ग्या, निरीक्षणे । मन्दमिति । भावविरहजडयेति भावः । संलक्ष्येति । व्यङ्ग्यव्यञ्ज

विधानादयोऽपि नुदया लघ्वेयास्तत्र रसाभिन्धकिसामग्रीविलम्बात् चमत्कृत्योर्ध्वम् । अतः
 “यत्तु” इति चिन्ता यत्तुत्वात्तुदेव “नमस्तु” संलक्ष्यतीति “नमस्तु” “मीलितदेव” “संज्ञा” “नमस्तु”
 “पूर्वं” तस्या नववचनं अन्यैव संज्ञेयपरिलिखितराशौ, अधुना ॥ संकोचस्यापि क्रमिक
 संरोच इति” पूर्वोपरानुसंधानादर्थोपगतिर्विलम्बेव । सप्तम्य क्रमस्य संलक्ष्यतेत्याह ।

तम्—‘उत्तरीयकर्पणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय नि.शेषग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनाय तटग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तव तु स्ननयोस्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाशेषकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽघर इत्यत्र . ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य नि शेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनायाघर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैव’ इत्यादिना, ‘इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्’ इत्यन्तेन सदर्थेण । ‘तटादिघटिता वाक्यार्थाः स्नानव्यापृषिद्वारा संभोगाज्ञानामासेपचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यञ्जनव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति’ इति, तदेतदलंकारशालतत्त्वानवबोधनिबन्धनम् । प्राचीनसकलमन्थविरुद्धत्वादुपपत्तिविरोधाच्च । तथा हि पञ्चमोल्लासशेषे ‘नि.शेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि’ इति काव्यप्रकाशकृतोक्तम् । तथा तत्रैव तेन—

‘भ्रम धम्मिन्न वीसत्यो सो सुणओ अज्ज मालिदो तेण ।

गौराणहकच्छनिकुड्ढं गवासिणा दरिअसीहेण ॥’

कथो क्रम सलक्ष्यो यत्र तथैल्लभं । अयमेव पूर्वतो विशेष । ननु स्वाप्यासीनामसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनरुक्मय आह—उपेति । अनुमुक्तमोक्षमम् । व्याख्यानमेवाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यर्थेत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जन कालविलम्बेन किञ्चिद्विपुलमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमिति । अल्लर्धमित्यापाततोऽर्थः । एतेन कारणान्यथासिद्धिनिरासः । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः स्नानेन सर्वतोऽञ्जनरूपे स्यात्तर तु लोचनयोः कचित्प्रान्त एवानञ्जनवमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादिपरिग्रहः । वाक्यार्था विशेषणवाक्यार्था । प्रधानव्यङ्ग्य संभोगः । तत्र ग्रन्थविरोधमाह—पञ्चमोल्लासेति । अस्योपमित्यन्तान्वयः । गमकेति । सगोहेत्यादि । अत्रैव नि शेषेत्यादौ । प्रतिबद्धानि जन्वतया न तत्रैव सबद्धानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि । तत्रैव पञ्चमोल्लास एव । तेन प्रकाशकृता । अभ्युपगतमित्यन्तान्वयः । अमेति । ‘अयं धार्मिक विग्रह्य स शुनकोऽयं मारुतस्तेन ।

इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेक-
कृतो मत्तं प्रत्याचक्षणेन व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च सदित्यमानादपि
लिङ्गाद्याजनमभ्युपगतम् । इत्यमेव च ध्वनिकृतापि प्रथमोद्घोते । एवं च
व्यञ्जनानां साधारण्यं प्रतिपादयतां प्रामाणिकानां अन्यैः सहासाधारण्यं
प्रतिपादयतस्तत्र ग्रन्थस्य विरोधः स्फुटः । किं च यदिदं नि शेषेत्याद्यना-
न्तरवाक्यार्थानां वापीज्ञानव्यावृत्तिद्वारेण व्यङ्ग्यसाधारण्यं सपाद्यते
तत्किमर्थमिति पृच्छामः ? व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनार्थमिति चेन्न । व्यङ्ग्यकग-
तासाधारण्यस्य व्यञ्जनानुपायत्वात् ।

‘औष्णिहं दोघ्नहं चिंता अलसंतणं सणीससिभम् ।

मह मदनाहणीए केरं सहि तुह वि परिभवइ ॥’

इत्यादौ साधारणानामेवौष्णिद्यादीना वज्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्ज-
कताया अभ्युपगतेः । प्रत्युतासाधारण्यस्य व्याप्यपरपर्यायस्यानुमानानुकू-
लतया व्यक्तिप्रतिज्ञत्वाच्च । अथ तदादिघटितत्वेऽपि न नि शेषेत्यादिवा-
क्यार्थानामसाधारण्यम् । सलिलार्द्रवसनकरणकप्रोञ्जनादिनापि तत्संभ-

गोदानवीरकच्छनिकुञ्जवासिना दत्तसिंहेन ॥’ इत्युपावच्यार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमणेन
खण्डितसक्रेतायास्तन्निवारणोक्तिरियम् । अत्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य ग्रहे ध्वनितस्या
भ्रमणेन निकुञ्जे सिंहेपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । इत्यमेवेति । उक्तं स्त्रीकृतं
चेत्यर्थः । ननु तै साधारण्ये व्यञ्जने स्त्रीकृतं साधारण्ये सुतरामस्त्रीकृतम्, प्रकृते च तथा
सम्बन्धमयोपपन्नमिति वस्तुविरोध इति चेत्सत्यम्, अत एवोपपत्तिविरोधोऽपरो दोषो-
ऽभिहितस्तमुपादयति—किं चेत्सादि । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यवचनोऽप्रत्यक्षसाधारण्य
मित्यर्थः । अनुपायत्वे हेतुमाह—औष्णिहमिति । ‘औष्णिह्य दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनि-
श्चितम् । मम मन्दभागिन्या कृते ससि त्वमपि परिभवति ॥’ इत्युक्तमुक्तसंभोगा इती
प्रत्युपभोगचिह्नस्य ज्ञातवत्या नायिकया इयमुक्तिः । साधारण्येन रोमादितोऽपि तत्संभ-
वात् । यथात्रैव नायिकयास्तद्विबोधः । यज्जादीति । आदिना बोद्धव्यपरिग्रहः । ननु
तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति समवे तत्प्रतिपादनमित्युक्तमेवात आह—प्रत्युतेति ।
व्यक्तीति । व्यञ्जनेत्यर्थः । एवमत्रेऽपि । एव च व्यञ्जनादिद्वारेण न स्यादिति भावः ।
तदादीत्यस्य वापीज्ञानव्यावृत्तौ नायेत्यादि । आदिना जलविन्दुपानादिपरिग्रहः । ‘जाताया’
इति पाठः । नन्वन तदन्तिकमेव रन्तु गतासीति प्राधान्येनापमपदेन व्यच्यत इति प्रका-

वादिति चेत्तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन कः पुरुषार्थः । एकत्रानैकान्तिक-
त्वस्येव बहुध्वनैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्रतिकूलत्वाद्य-
क्षमप्रतिकूलत्वाच्च । अपि चात्र हि तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यश-
रीरे तदन्तिकगमनं रमणरूपफलान्दश्येति द्वयं घटकम् । तत्र तावत्तदन्तिकं
गतासीत्यंशस्य त्वन्मते व्यङ्ग्यत्वं दुरूपपादम् । त्वदुक्तरीत्या विशेषणवा-
क्यार्थानां नि श्लेषेत्यादिप्रतिपादानां वाच्यार्थे वापीस्नाने 'वाधितत्वाद्वाच्यक-
क्षागतप्रधानवाक्यार्थामृतविधिनिषेधप्रतिपादकाभ्यां गता न गतेति शब्दा-
भ्यां विरोधिलक्षणया निषेधस्य विधेश्च प्रतीतिरूपपक्षेः । नहि मुस्त्यार्थमाधे-
नोन्मीलितेऽर्थे व्यक्तियेवतोचिता । यथा 'अहो पूर्ण सरो यत्र लुठन्तः
स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र कर्तृविशेषणानुपपत्त्यधीनोच्छासे पूर्णत्वामाये ।

अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेवत्वेऽपि रमणस्य फलान्शस्य लक्ष्यशक्ति-
मूलध्वननवेद्यत्वमव्याहृतमेवेति चेत्, 'अधमस्त्वमप्रकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा
या भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति' इत्यादिना
संदर्भेण भवतैवार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । अन्यलभ्यस्य च शब्दार्थ-

शराराधुक्तात्मानव्यावृत्तिर्मेया कृतात आह—अपि चेति । त्वन्मत इत्यनेन तेषां
मते तन्तूपपापमिति सूचितम् । त्वदुक्तेति । तदादिपटितत्वरूपवेत्यर्थः । निषे-
धस्येति । यथाक्रममन्वयः । उन्मीलिते प्रवर्तिते । कर्तृविशेषणं लुठन्त इति ।
तदनुपपत्त्यधीन उच्छासे यस्य विरोधिलक्षणया पूर्णत्वानावस्य तत्र यथा न व्यङ्ग्यनावे-
द्यतेत्यर्थः । लक्ष्येति । लक्ष्यं तदन्तिकगमनं तस्य वा शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूल यद्यग्रनं
तद्वैद्यमिस्यर्थः । आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवनामिदुर्तीसभोगादिहीनवर्मातिरिक्तेन'

१ वाच्यवैदी—वाच्यार्थे प्रधानीभूताभ्यां 'वापी स्नानमिहो गताऽति' इति विधेः 'तस्य
अधमस्य अतिवर्क न' इति निषेधस्य च प्रतिपादकाभ्यां 'गता' 'न गता' इति शब्दाभ्यां विप-
रीतरक्षणया 'गता' इति विधिसन्निधौ निषेधस्य 'न गता' इति निषेधस्य स्थाने च विधेश्च प्रतीत्या
अपेक्षोपपादनं भवेत् । अत्रार्थवैवाचे सति तु लक्षणा भवति, न व्यवहरेति मतिदम् । तत्रापि
तदन्तिकगमनरूपे व्यङ्ग्यस्य प्रवर्तमानेऽसिन् का वा व्यङ्ग्यतायाः प्रत्याशेतादयः ।

२ स्नानवर्णनां मानवानां 'लुठन्तः' इति विशेषणस्य चरं पूर्णत्वे अनुपपत्तिः । तत्रापि
विपरीतरक्षणया पूर्णत्वाऽप्यावे साधिते व्यक्तियेवता यथा न भवतीति संवन्धः ।

३ अर्थाद् व्यङ्ग्यशरीरघटकद्वितीयांशस्य ।

ताया व्यस्रीकृतेः । अन्येच यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि
न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामभयत्वस्य च
स्वदुष्करीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया द्वीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्या-
र्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् ।
तथा हि—‘अयि वाम्भवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे ज्ञानकालातिक-
मभयवशेन नदीमदीवमिययोरन्तिकमगस्यैव वापीं सातुमितो नमान्तिकाद्वा-
त्तासि, न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो
निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव भोरःसलम्, वापीगतचहुलपुवजनत्रपा-
दारवश्यादंसद्वयलज्जाम्रस्यस्तिक्किंतमुजलतायुगलेन तटस्वैद्योत्रततया मुहु-
रानर्शात् । एवं त्वरया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मुष्टप्रागोऽपरस्तु
तदपेक्षया गण्डूषजल-रदनशोषनाहुल्यादीनामधिकसमर्द्धमावहतीति तथा ।
किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवानञ्जने ।।
शीतवशाच्चानवाच्च तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धया गूढता-

कर्मणा, तादृशं हि द्वीप्रेषणाप्राचीनं सर्वं सोढमेवेति बोद्धाट्वाहम्, अन्यथा स्वयं द्वीसं-
भेपणानुपपत्तेः । इत्यादिपरिग्रहः । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्धेयत्वेऽपि व्यञ्जना कृतो
भावाद् आह—अन्येति । ‘अग्न्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति म्यायादिति भावः । यथा-
कथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तसाक्षात्वादिति भावः । अत्र रमणे । स्व-
भोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति—एवं चेति ।
उक्तीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गे चेत्यर्थः । एवं चात्र तदनुरोधेन तथोक्तानुपपत्तिविरो-
धवत्तत्र तदनुशेषत्वाग्नेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विच्छेदमेव तदाह—अपीति । कथं तर्हि
यस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशयुक्तमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीक्षानेत्यर्थः । निरूपि-
तेति । बोधितेत्यर्थः । यमे इत्यन्तव्याख्या सार्थेति । अन्तिकमित्यत्र गतादीत्यनुपपत्तिः ।
एवं प्रपापावदयात् । तथा निर्मुष्टप्रागः । तन्वीलस्यार्थमाह—तानवाचेति । वृक्षत्वा-

१ हरमिदं तन्तुमेव गवापीति व्यङ्ग्यार्थेनैव अभयमलक्षणाव्यर्थत्वोपपादनात् ।

२ ध्वनेरेदमुदाहरणमिति लोपपादनस्य विरोधः । किंवा—उपपत्ति—(श्रुति—)द्वारापि भव-
स्त्वयमे विरोध इत्यर्थः ।

सर्वत्रोक्तिरुचिता, अन्यथा, वैदग्ध्यमङ्गापत्तेः । एवं साधारणेष्वेषु वा-
क्यार्थेषु मुख्यार्थे वाच्यमावाचात्पर्यार्थस्य श्रुत्यनाकलनात्कृतोऽत्र लक्षणा-
वकाशः । अनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिषेधैर्वक्तृबोद्धव्यनायकादीनां वैशिष्ट्यस्य
प्रतीतौ सत्यमपमपदेन सप्रवृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्मः
साधारणात्मा वाच्यार्थदत्तायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो
ऋजुनाव्यापारेण दृतीसंभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्या-
लंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अपमत्वमपकृष्टत्वं' तच्च जात्या
कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं नोत्तमनायिका गायकस्य वक्ति ।
नापि स्वापरायपर्यवसायिदृतीसंभोगादिहीनकर्मतिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं
च दृतीसंभेपणात्माचीनं सोढनेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोग-
रूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायि-
कायाः सतीमगं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापरायस्य स्फुटं प्रकाशयितु-
मतिवगमनौचित्येन प्राचीनानामेव सोढानामप्यपराधानामसप्ततया दृती
प्रति प्रतिषिष्यद्विषित्वादिति दिक् ।

ताया अस्तीकृतेः । अन्यच्च यथाकथंचिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि
न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्मादीनामधमत्वस्य च
त्वदुत्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्या-
र्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् ।
तथा हि—‘अयि चान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे ज्ञानफालातिक्र-
ममयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगतैव वापीं ज्ञातुमितो ममान्तिकाद्ग-
तासि,’ न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातृत्वेनाधमस्थान्तिकम् । यतो
निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव नोरःस्पृष्टम्, वापीगतपङ्कजयुवजननवा-
पारवश्यादंसद्वयलभाप्रसक्तिकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्पृशोन्नततया मुहु-
रामशीत् । एवं त्वरया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽपरस्तु
तदपेक्षया गण्डूषजल-रदनशोधनाद्दुस्त्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा ।
किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रसंसर्गादूरमुपरिभाग एवानजने ।
शीतवशात्तानवाच्च तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढता-

कर्मणा, तादृशं हि दुर्तीप्रेयणाप्राचीनं सर्वं सोदमेवेति नोद्गादनाहम्, अन्यथा स्वयं दूतीसं-
प्रेयणानुपपत्तेः । इत्यादिपरिग्रहः । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्वैयर्थ्येऽपि व्यञ्जना कुतो
नान आह—अन्येति । ‘अनन्यलभ्यो हि सन्दाधे,’ इति न्यायादिति भावः । यथा-
कथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यानिरूप्यताभावादिति भावः । अत्र रमणे । सं-
भोगमात्रेति । तदन्वयेन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति—एवं चेति ।
उत्तरीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गे चेत्यर्थः । एवं चायं तदनुपपत्तेन तयोक्तपुनरतिविरो-
धवत्तत्र तदनुपपत्तेरानेकासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह—अपीति । कथं तर्हि
तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रवासाद्युपमाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीज्ञानेत्यर्थः । निरूपि-
तेति । बोधितेत्यर्थः । गमे इत्यन्तज्वारत्या स्वार्थेने । अग्निरभिलष्य गताहीत्यनुद्वेगः ।
एवं प्रगमात्तदपानम् । तथा निर्मृष्टरागः । तन्वीत्यभ्यासमाह—तानवायेति । इति वा-

१ तदन्तिक रन्तुमेव गन्तीति व्यङ्ग्यार्थेनेव अधमत्वरूपवाच्यार्थसोपपत्तिरनाह ।

२ एवमेवेदमुदाहरणमिति सोपपत्तयस्य विरोधः । विवा-प्रसक्ति- (पुक्ति-) द्वाराणि मध-
रूपने विरोध इत्यर्थः ।

त्यर्थेवोक्तिरुचिता, 'अन्यथा वैदग्ध्यमद्वापत्तेः ।' एवं साधारणेभ्यो वा-
क्यार्थेषु मुख्यार्थे वाचाभावात्तात्पर्यार्थस्य श्रुतित्वात्कलनात्तुतोऽत्र लक्षणा-
वकाशः । अनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वैकृत्योद्भवनायकादीनां वैशिष्ट्यस्य
प्रतीतौ सत्यामयमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको ऽखदातृत्वरूपो धर्मः
साधारणात्मा वाच्यार्थदशायां मपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो
व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंमोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्या-
लंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अधमपदप्रकृत्यं तच्च जात्या
कर्मणा वा भवति । तत्र जात्याऽपकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति ।
नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंमोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं
च दूतीसंप्रेषणात्प्राचीनं सोदमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या समोग-
रूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायि-
काया सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितु-
मर्तितमामनौचित्येन प्राचीनानामेव सोदानाद्यप्यपराधानामसद्वृत्त्या दूतीं
प्रति प्रतिपिपादयिषितत्वादिति दिक् ।

बोध्यं । उपसहरति—ध्वमिति । उक्तप्रसारेणैव । प्रायुक्तकक्षणापत्तिरूपेण इह
नेत्याह—ध्वमिति । मुख्यार्थे वाचीकृत्ये । अनन्तेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तर-
नक्षयः । यथा विदग्धोत्तमनायिका । बोध्या दुःखीत्या दूती । नायकस्त्वादृशः । आदिना
काञ्चादिपरिग्रहः । अधमपदेमेति । बोधित इति शेषः । स्वेति । अधमपदप्र-
तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मतरसाधारणेत्यर्थः । दातृत्वरूपेण
स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सख्याधमसाधारणसंस्थाभावात्तत्तद्वर्माखन-
तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया सीवार्थाः । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्य-
कक्षायां तु सत्वेन रूपेणापराधात्तरनिमित्तं तु स प्रवृत्त्यादिव्यावृत्तवीभूय मासते ।
व्यावृत्तकक्षायां तु दूतीसंमोगनिमित्तं तु सत्वेन दूतासंमोगनिमित्तकं तु खमिति भावः ।
तदभिप्रायेणोच्यते स्थितं पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति । स्व नायिका । दूतीसंमोगादि-
रूप यद्हीनकर्मैत्यर्थः । एतेनेत्यासार्थमाह—विदेति । यदुपेति । दृश्यतेत्यर्थः । अपि
तन्नामत्वं तम् । प्राचीति । दूतीसंप्रेषणादित्यादि । अन्यथा वैदग्ध्यमद्वापत्तिः । अपि
दोषात्तरमपि प्रायुक्तं तदाह—दिगिति ।

१ विदग्धायास्तस्या ध्वमसुक्तिगूढापत्त्या । ततश्च तात्पर्यार्थस्य सहस्यैव साधारणव्यापक-
मोदप्रतिपिपादयित्वाऽऽतन्वी कथं कथं संबोधितव्यम् ।

यत्र व्यङ्ग्यप्रधानमेव सद्यमत्कारकारणं तद्वितीयम् ॥

वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतं व्यङ्ग्यान्तरमादाय गुणीभूतं व्यङ्ग्यमादायाति-
व्याप्तिधारणायावधारणम् । तेन तस्य ध्वनित्वमेव । लीनव्यङ्ग्यवाच्य-
चित्रातिप्रसङ्गवारणाय चमत्कारेत्यादि । यत्तु 'अतादृशि गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यम्' इत्यादिकाव्यप्रकाशगतलक्षणे चित्रान्यत्वं टीकाकारैर्वचम्, तत्र ।
पर्यायोक्तसमासोक्त्यादिप्रधानकाव्येष्वव्याप्त्यापत्तेः । तेषां गुणीभूतव्यङ्ग्य-
तायाश्चित्रतायाश्च सर्वास्मिन्कारिकसंमतत्वात् ।

उदाहरणम्—

'राघवविरहज्वालासंतापितसखशैलशिखरेषु ।

शिशिरे मुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनवनयाय ॥' इति ।

अत्र ज्ञानकीकुञ्जलव्यवेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यमाकस्मिक-

द्वितीयमुत्तमम् । ध्यायेति । बाष्पायितं प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधान चमत्कृतं तदा-
दायैत्यर्थः । 'अपराहोदाहरणे' 'अथ स रसनोत्तरी' इत्यत्रापि बाष्पापेक्षया गृहारस न
प्राधान्यम् । शीतौत्तरीयतया गृहारूपव्यापेक्षया बाष्पस्यैव चमत्कारकत्वात् ।
एवं सर्वत्रापराहोदाहरणेष्वुक्तम् । अथवारणे एव । तस्य चाप्रतयुक्तस्य । लीनव्यङ्ग्येति
महतीति । सन्देहेन तदभावादाह—ध्यायेति । तत्रोत्तमत्वादिप्रमोदार्थः ।
उदेति । शिशिरद्वितीयमाव्योदाहरणमित्यर्थः । राघवविरहेति । घीतानिषोयटन

१ अर्थात् 'दृक्'कारनिवेद्यः । अथ माय-वचनं 'व्यङ्ग्यप्रधानमेव सद्य' इत्यवधारण
न दीदेत इति । 'स्वानुयमपान कृत चमत्कारम्' इत्यर्थो भवेत् । उदाह 'अथ स रसनो-
त्तरी' तापपराहोदाहरणेषु कथमपेक्षया अत्रानां गृहारसचमत्कारकारणमस्तीति ध्वनिवत्त्वाने
अस्मान्मुपसङ्गादयत् प्रसङ्गेन । यवकाटिनिवेद्ये तु-यद्यप्यङ्ग्यमन्यवमेव सद्यित्युक्त्वा दृक्-
वापेक्षया गुणत्वेन बाष्पापेक्षेयत्वात् गृहारस्य प्राधान्यमस्तीति ध्वनिकाव्यत्वमप्याशङ्क्याहम् ।
२ अथ 'अथ ॥ रसनोत्तरी'त्यत्र बाष्पापेक्षया गृहारस न प्राधान्यम्, बाष्पस्यैव शोकेरुदाह-
रतया चमत्कारित्वात्' इति ज्ञानेयोक्तित्तु भूयधिक्या चेन्न चमत्कारिकैव । पूर्वोक्तगृहारस
रूपप्रसङ्गे घोषोत्तरीयत्वात् अमत्कारित्वस्य त्रयीपावहीकृतत्वात् ।

३ बाष्प-विषयव्येषु व्यङ्ग्ये लीन भवति, न अकृतप्रसङ्गात् ; तेष्वपि मत्तिकाव्य-
वर्णकारकमित्युक्तम् ।

४ विशदयत्य बाष्पविधादि-मत्कारप्रधानरूपाव्यवित्तवत् ।

५ राघवजीवभाषणे इत्युक्ते 'राघवीकुञ्जलव्यवेदने राघवः शिशिरीकृत' इति व्यङ्ग्यं

कपिकर्तृक-हनुमद्विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्दैववशतो दास्य-
मनुभवद्राजकलत्रमिव कामपि कमनीयतामावहति । नन्वेवं प्रांगुक्तमाक्षेप-
गतं मान्यमपि नववधूप्रकृतिविरोधादनुपपद्यमानं व्यङ्ग्येनैवोपपाद्यत
इति कथमुक्तमोक्षमता तस्य काव्यस्येति चेत्, न । यतो हनुदिनसहस्र-
पदेशादिभिरनतिचमत्कारिभिरप्युपपद्यमानं मान्यमिदं प्रथमचित्तुम्भिनीं
विप्रलम्भरतिमप्रकाशयन्न प्रभवति स्वातड्येण परनिर्वृतिचर्यणागोचरता-
माधातुम् । इत्यमेव निःशेषच्युतचन्दनमित्यादिपक्षेऽप्यधमत्वादीनि धा-
च्यानि व्यङ्ग्यातिरिक्तेनार्थेनापाततो निष्प्रलशरीराणि व्यङ्ग्यकानीति, न
तत्रापि गुणीभावः शङ्कनीयः । अनयोर्भेदयोरनपहवनीयचमत्कारयोरपि
प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्ति कश्चित्सहृदयवेद्यो विशेषः । यत्तु चित्रमीमां-
साकृतोक्तम्—

‘प्रहरविरतौ मध्ये बाहस्रतोऽपि परेण वा

किमुत सकले याते याऽहि प्रिय स्वमिहैष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य गियासतो

हरति गमनं बालाऽऽलौपैः सबाष्पगलज्जलैः ॥’

इत्यत्र सकलमहः परमावधिस्ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति
व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गमतो गुणीभूतव्यङ्ग्यम्’ इति ।
तत्र । सबाष्पगलज्जलानां प्रहरविरतावित्याद्यालपानमेव प्रियगमननिवा-

रामविरहावलज्जालासतापितसन्तानामकादिशिखरेषु शिथिलीं सुरा यथा तथा शयाना
इत्यादिरर्थः । कोपो वाच्यः । प्रागुक्तं ध्वनिनृतीयत्वस्ये ‘तत्प्रगतापि च’ इति पदे
उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्याख्यस्यामिनैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । प्रथममेव । चित्ताह्वामि-
त्यर्थः । अप्रेति । अव्यञ्जयन् । स्वेति । मन्दत्वमात्रेणेत्यर्थः । परेति । परमसुरा-
स्ताद्विषयतामित्यर्थः । अर्थेनापराधान्तरनिमित्तदुःखदातृत्वरूपेण । तत्र ताग्याभा-
वादाह—आपातत इति । ननूकमेदयोधमल्लतेस्तैत्वादैवमेवास्तामत आह—
अनयोरिति । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, ॥ किं प्रहरसमाप्तं दिनमध्ये याते

१ कथमत्वादीनि शेषल इतीहंभोयकादित्यमात्रेणैव न निष्पन्नन्ते, अपराधान्तरादुक्तदुःख-
दातृत्वेनापि संभवन्तीति व्याज्यमानोपपाद्यत्वं वाच्यस्य नास्तीत्याशयः ।

रणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावमावात् । आलापैरिति तृती-
यया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरणताया स्फुट प्रतिपत्ते । न च व्यङ्ग्य-
स्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति तथोक्तमिति वाच्यम् । नि शेषच्यु-
तचन्दनमित्यादाविबाधम्तरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गताया दूतीसंभोगादौ सभ-
वाद्गुणीभावापत्ते । अस्तु वा तत्र पर प्राणाभ्यारयितु न शक्नोमीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गताया गुणीभावस्तथापि नायकादेर्विभावस्य बाष्पा-
देरनुभावस्य चित्तावेगादेश्च संचारिण संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन
ध्वनित्व को निवारयेत् ।

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम् ॥

यथा यमुनावर्णने—‘तनयमैनाकगवेपणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहि-
मगिरिमुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्या सखी’ इति । अत्रोत्प्रेक्षा
वाच्यैव चमत्कृतिहेतु । शैत्यपातालतलबुम्बित्वादीना चमत्कारो

वा मध्याह्नावपि पुरेण तृतीयग्रहरेण यावत् न सर्वदिने गते वैद मत्समापे उत निश्च
येनैव्यस्वागमित्यस्तीत्येव प्रसारेण । आलापेऽस्यावय । अत्र स्पष्टम् । शतगन्दीति
मतसरसाधानी । एवमुक्तव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे । व्यङ्ग्यस्य ध्वनोनीसन्तस्य । ननु किं
गमनाविरहोऽत आह—आलापैरिति । प्रकृत्यर्थस्य तादृशालापस्य । अपिरुक्तम
मुच्यते । ननु सयापम उज्जुतदुष्कापाणा गमनोत्तरविरचालावस्थितिनिवारकतयाप्यु-
पपत्तेर्व्यङ्ग्यसहितानामेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु चेति । आन्तरा
ल्लिख्यत्पमादायैव ध्वनिगुणीभूतव्याख्यादिव्यवहारस्योपपद्यमानतया विप्रलम्भेन ध्वनित्व
को निवारयति त्वित्यम् । अन्यथा ‘आमतद्वगम्’ इत्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्यीयप्रका
शादुक्तोदाहरणानामप्यसंगतापत्तौ व्याजुनी स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यवसकेतमान वाच्यसु
समाप्तिन्यासिदशरूपावभावावमुत्तेवैव विप्रलम्भाभासपोषण न केवरेण संकेतमद्वेन । नत्वा
कर्तव्यत्वबुद्ध्यापि सञ्जायमिति नोच्यम् ।

व्यङ्ग्यपत्ति । तदसमानाधिकरणत्वं चास्फुटतया बोध्यम् । हिमाचलस्य मैत्रा
पुत्र । लम्बीकृत वक्रपिष्टवे मुनविशेषणे । तद्वदाचरिता । ‘उपमानादाचारे इति कथम् ।
सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थे कथं सत्त्वात् । अत्र शैत्यपातालतलगाभिनी भागीरथी
तादृशनिमित्तमुत्पन्नोत्प्रेक्ष्यते । एवम्यावर्त्त व्यङ्ग्यमाह—अथैत्येति । व्याजानामिति

! व्यङ्ग्यपदोपपन्नकारण असमानाधिकरण (असहवादी), व्यङ्ग्यचमत्कारादप्युच्य
वाच्यचमत्कार एषः प्रकृतश्च तत्र स्यात् इत्याह ।

लेशतया सन्नप्युत्प्रेक्षाचमत्कृतिजठरनिलीनो नागरिकेतरनायिकाकल्पितका-
श्मीरद्रवाङ्गरागनिगीर्णो निजाङ्गगौरिमेव प्रतीयते । न तादृशोऽस्ति
कोऽपि वाच्यार्थो यो मनागनामृष्टप्रतीयमान एव स्वतो रमणीयतामाधानुं
प्रभवति । अनयोरेव द्वितीयतृतीयभेदयोर्जागरूकाजार्गरूकगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः
प्रविष्टं निखिलमलंकारप्रधानं काव्यम् ।

यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधर्मं चतुर्थम् ॥

यथा—

‘मित्रान्निपुत्रनेत्राय त्रयीशान्नवशत्रवे ।

गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः ॥’ इति ।

अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना । यद्यपि ‘यत्रार्थचमत्कृतिसामा-
न्यशून्या शब्दचमत्कृतिस्तत्पञ्चममधमाधममपि ‘काव्यविधासु गणयितु-
मुचितम् । यथैकाक्षरपद्यार्थावृत्तियमकपञ्चनन्धादि ।’ तथापि रमणी-
यार्थप्रतिपादकशब्दसारूप्यकाव्यसामान्यलक्षणात्तत्कान्ततया वस्तुतः काव्य-

शेष । नागेति । धर्मोत्प्रेषणार्थः । अत एव सम्बन्धेनान्ताद्भिर्योरुपनिगमणम् ।
काश्मीरप्रव केसररसः । सन्नपीत्यनेन व्यङ्ग्याममानार्थिकरणत्वमित्येव हुतो नोपमित्यस्य
निरासः । तद्वाह—न-तादृश इति । मनागिति । ईगदस्पृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थः ।
उपरस्तव पोषितत्वम् । अत एव तस्या प्रधान्यम् । मित्रेति । गोत्रान् इति तृप्त-
न्तस्य चतुर्थ्यन्तम् । शिवाय विष्णवे वा । स्याच्चन्द्रनेत्राय । त्रयी वेदत्रयी तत्र
शान्नव शत्रुव यस्य भदनस्य, वेपा वा दद्याताम्, तच्छत्रवे । गोत्रारिर्गन्तस्तद्गोत्रजा
देवासद्रश्नायेत्यर्थः । लीनेति । अप्रधानत्वेनास्फुटत्वास्ति भावः । न्यूनता परि-
हरति—यद्यपीति । विधासु भेदेषु । महत्त्वेन तथानिरन्ध्वे योग्यता सूचिता ।
परम्परामिलनेनान्धपरम्परावदधिचार सूचितः । काव्येषु तत्र तत्र स्थलविशेषे ।
प्राचीनोक्ते सूचितासंगत्यहेतुमाह—वस्त्विति । वेदिन् प्रकाशकारादयः । एवं
सारतम्यज्ञानेन । ‘विनिर्गत मानदमात्ममन्दिराद्भक्त्युपश्रुत बह्वृच्छयापि यम् । सप्तध्रमे-
न्द्रदुत्पातितार्गव्य निर्माप्रलिताशीव मियामरावती ॥’ इति प्रकाशायुचम् । ‘स न्निष्ठ-

१ जागरूक चमत्कृतविशाली गुणीभूतो व्यङ्ग्यो यस्मिन् स च, अनायक्यो म रायमानः
गुणीभूतो व्यङ्ग्यो यस्मिन्स चेति तयोः ।

त्वाभावेन महाकविमि प्राचीनपरम्परामनुरन्धानैस्तत्र तत्र काव्येषु
निबद्धमपि नास्माभिर्गणितम्, वस्तुस्थितेरेवानुरोधत्वात् । केचिदिमा-
नपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाच-
क्षते । तत्रार्थचित्र शब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमयुक्तं 'वक्तुम्, तारतम्यस्य
स्फुटमुपलब्धे । 'को ह्येव सहृदय सन् 'विनिर्गत मानदमात्ममन्दिरात्',
'स च्छिन्नमूल क्षतजेन रेणु' इत्यादिमि काव्यै, 'स्वच्छन्दोच्छलद्'
इत्यादीना पामरश्लाघ्यानामविशेष मूयात् । सत्यपि तारतम्ये यद्येकमे-
दत्तं कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरीषदन्तरयोर्विभिन्नमेदत्वे दुरामह ।
यत्र च शब्दार्थचमत्कृत्योरैकाधिकरण्यं, तत्र तयोर्गुणप्रधानमात्र पर्या-
लोच्य यथालक्षण व्यवहर्तव्यम् । समप्राधान्ये तु मध्यमतैव ।

यथा—

'उल्लास फुल्लपद्मेरुहपटलपतन्मत्तपुष्पधयाना

निस्तार शोकदावानलविकलहृदा कोकसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्तामसानामुपहतमहसा चक्षुषां पक्षपात

सद्यत कोऽपि धात्तामयमुदयगिरिप्रान्तत प्रादुरासीत् ॥'

मूल धनत्वेन रेणुस्योपरिष्ठापवनावधूत । अङ्गारनेत्रस्य हुताग्नस्य पूर्वोपितो धूम
इवावभावे ॥ इत्यप्ययदीनितोक्तम् । काव्यै अर्थचित्रमिति शेष । स्वच्छन्दो-
च्छलद् छक्छलद्दुहरच्छासेनराम्भच्छामूर्च्छ मोहमहार्पदपविहितानाहिकाहाय व ।
मिषादुयदुदारदुर्दरीदैव्यादरिद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मदाभिनी मदताम् ॥'
इति प्रकाशायुचम् । पामरेति । शब्दचित्रवादिति भाव । ईषदन्तरेति । प्राधा-
न्याप्राधायकत्वेत्यर्थः । उल्लास इति । रविवर्णनम् । उदयाचलप्रातभागादय कोऽपि
विलम्बो धात्ता तेजसा समूह प्रादुर्भवति । तत्र रूपं चतुर्धा । विरचितकमन्तसू-
हमध्यावधिकनि सरणयुतरमपानगोमादवद्रमराणामुपास । तादृशरेदीना निस्तारा
दु चोद्धर्ता । नागिततेजसा तामसानां तम समूहानामुपातो नागक । नराणां पक्षपात
सहचारी । 'आहूतार्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्राप्तद्वय । यो न स्यात्प्रौढिरर्थस्य सङ्क्षेपो वाति

१ रक्षणादुत्तारम् । अर्थव्यमकृतिप्राधान्ये मध्यमम्, शब्दचमत्कृतिप्राधान्ये चाऽध-
मार्थं व्यपदेशयित्वाशयः ।

अत्र वृत्त्यनुपासमाचुर्यादोजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य, प्रसादगुणयो-
गादनन्तरमेवापिगतस्य रूपकस्य हेतुलंकारस्य वा वाच्यस्य, चगल्लत्योस्तु-
त्यस्कन्धत्वात्तममेव प्राधान्यम् ।

तत्र ध्वनेरुत्तमोत्तमस्यासंख्यभेदस्यापि सामान्यतः केऽपि भेदा निरु-
प्यन्ते—द्विविधो ध्वनिः, अभिषामूलो लक्ष्णामूलश्च । तत्रापिद्विविधः ।
रसवस्तुलंकारध्वनिभेदात् । रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसमायतदामा-
समावशान्तिमाचोदयगावसंविभावशब्दत्वानां ग्रहणम् । द्वितीयश्च द्विविधः ।
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । एवं पद्यात्मके ध्वनौ परम-
रमणीयतया रसध्वनेस्तदात्मा रसप्रापदभिधीयते—

समुचितललितसंनिवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं
प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विमलितदुष्य-
न्तरमणीत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः
शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैः, चन्द्रिकादिभिर्दीपनकारणैः, अश्रु-
पातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च, संभूय प्रादुर्भाषिते-
नालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशवरणाज्ञानेनाव एव
प्रभुष्टपरिमितप्रभातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया पास्तवेन
निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिषिष्टासनारूपो
रत्यादिरेव रसः ॥

भूतलः ॥ ब्रह्मादन्तःस्थितः गवैः स्पष्टमर्थोऽवभासते । गजिलम्बेन गृह्यते न प्रगाढ-
इति स्मृतः ॥ इति तात्पर्यानि बोध्यानि । रूपरम्योपायमेदं रूपकम् । भद्रगमा-
दीनां तत्कार्यवाच्यं रूपकम् आह—हेतुलमिति । हेतोर्हेतुमता गार्धं वर्णनं हेतु-
चिन्त्यते इति तादृशम् । तत्र चतुर्णां मध्ये । प्रविष्योपपत्तये आह—रसेति । एते-
नप्रथितयाप्रविध्यमनुपपन्नमिलानाम् । तदामासेति । रगामागमावाभाउत्तरार्थः ।
एतेषां स्वरूपावयवेषु स्फुटीभविव्यन्ति । एवमुक्तप्रकारेण । पदत्रयं गताम्यर्थः । रगजनेः
परमरमणीयतवेत्यर्थः । तदामा ध्वन्यामा । समुचितेति । तत्प्रगममुचितेत्यर्थः ।
अत एव लीलत इति बोध्यम् । सहस्रीर्भिधेयस्य चर्च्यमाणैरिति शेषः । आनन्दा-
शेति । आनन्दान्तास्यावरणरूपमज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिः । प्रमात्रमिष्टोपपत्तिदम् । अत
एव । आवरणनिवृत्तेरेवेत्यर्थः । तत्रलक्षितप्रज्ञानमभिरादिति भावः । प्रमात्रेरस्य

(२) भट्टनायकास्तु "ताटस्थ्येन रसप्रतीतानुनासाद्यत्वम् । आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घट । शकुन्तलादीना सामाजिकान्मत्यविभावत्वात् । २ विना विभावमनालम्बनस्य रसादेरप्रतिपत्ते । न च कान्तात्वं साधारणविभावत्वं चच्छेदकमत्राप्यस्तीति वाच्यम् । ३ अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गिताऽगम्यात्प्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावताश्चछेदककोटावबश्य निवेश्यत्वात् । ४ अन्यथा स्वसादेरपि कान्तात्वादिना तत्त्वापत्ते । एवमशोच्यत्वकापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसोदौ । ५ तादृशज्ञानानुत्पादस्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरूपपाद । स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेत्, न । नायके धराधारैर्यत्वधी-
रत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरभेदबोध-
स्येव दुर्लभत्वात् । किं च केय प्रतीतिः । ६ प्रमाणान्तरानुपस्थानाच्छब्दीति चेत्, न । व्यावहारिकशब्दान्तरैरज्यनायकमिथुनवृत्तान्तविचीनामिवासा-
ज्जप्यद्वयत्वापत्ते । नापि मानसी । चिन्तोपनीतानां तेषामैव पदार्थानां मानस्या प्रतीतेरस्या वैलक्षण्योपलम्भात् । न च स्थितिः । तथा प्रागननु-

१ ताटस्थ्येन रसेति । स्वसम-धराहितेनत्यर्थः । विभाव विनैवास्यामय आह—
२ विनेति । अनात्मनस्य निराधारस्य । ३ अप्रापि वपेऽपि । अनातिष्ठितत्वं ज्ञानविशेषः । विशेष्यतासम-ध समवायः । ४ आबन्धक-वमुच्य द्रष्टव्य विपरीत-साधकमाह—
५ रसादाविलस्य विभावतावच्छेदककोटावबश्यनिवर्त्यत्वमिति शेषः ॥ ६ तादृशेति । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गित्वेत्यर्थः । ७ धराधारैर्य इति पाठः । निश्चिद्योऽत्र धन उभयवृत्तः ।
८ प्रमेति । प्रत्यगासीत्यर्थः । शब्दान्तरैरेति । काव्यान्वयव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । धृत्ता

१ शृङ्गारे कान्तादेर्विभावताश्चछेदककोटौ (अथाद् विभावत्वनिपातेन) समवायसंबन्धा-
वच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्य ईदृशस्य, अप्रामाण्यनिश्चयवैतारुह्यस्य, 'इयमगम्याऽस्ति' इत्याकार-
कज्ञानस्याऽभावोवश्य निवेश्यः । अयं भावः—क-ताया शृङ्गाररसे विभावत्व-तदैव मनेऽ-
यदा इयमगम्या नास्तीति प्रामाण्येति निश्चयः स्यात् ।

२ अप्रामाण्येतिप्रकारकस्य 'इयमगम्या' इति ज्ञानस्याऽनु-रूपि ।

३ व्यावहारिकदेवतादे-
शब्दैर्वाङ्मनां नायक-नायिकयोश्चानुत्पन्नानां यथा बहुपलं
तथेवामर-वाच्यः ॥

मवात् । तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणाऽगम्यत्वादि-
 रसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा १ कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्य-
 न्ते । एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्तशकुन्तलादेः कालत्रयवस्थादिषु, पक्षौ
 पूर्वव्यापारमहिमनि, तृतीयस्य भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना निगीर्णयो
 रजस्रमसोरुद्दिष्टसत्त्वजनितेन निजचित्तमावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणेन सा-
 क्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीतः ५ साधारणात्मा रत्यादिः स्थायी
 रसः । तत्र मुख्यमानो रत्यादिः, रत्यादिभोगो, वेत्युपपद्यते रसः । सौज्यं
 भोगो विषयसंबलनाद्वासात्सार्दसविषवर्तात्युच्यते । एवं च त्रयोऽंशाः
 काव्यस्य—“अभिधां भावना चैवं तद्भोगीकृतिरेवं च” इत्याहुः । मतस्यैतस्य
 पूर्वसान्मताद्वायकस्य व्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः ।
 भोगकृत्वं तु व्यञ्जनादविशिष्टम् । अन्यं तु सैव सरणिः ।

(१) नभ्यास्तु काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु
 व्यञ्जनव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतो गृहीतायामनन्तरं च सहृदय-

स्तेति । वृत्तान्तज्ञानानामित्यर्थः । अस्या अपि । उक्तशब्दाप्रतीतेरित्यर्थः । १ अगम्य-
 त्यादीति । तत्प्रकारकं रसविरोधि यज्ज्ञानं तत्प्रतीत्यर्थं १२ कान्तेति । कान्तात्वात्
 रसानुकूलो धर्मलक्ष्मिष्ठेनेत्यर्थः । एवमुक्तव्यापारेण १ भावतैष सापत्येनाह—
 ३ पक्षाविति । एतद्विरागमी । तमसोरित्यत्राप्येवम् । उद्वेकश्च स्वेतरावभिभावस्थानम् ।
 ५ साधारणेति । सन्निधिविशेषानवच्छिन्नमेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—तत्रेति । वि-
 शिष्ट इत्यर्थः । भोगश्च सत्त्वगुणोदेकाग्रकायते य आनन्दसत्त्वस्वभावान्यालम्ब्यता या
 संवित्तत्त्वहृषो लौकिकगुणानुभवविलक्षणः । सत्त्वराजस्रमसां गुणानामुदेकेण प्रमात्सु-
 रादुःखमोहाः प्रवाश्यन्ते । सन्निधेति । न तु स एवेति भावः । अशा व्यापाराः ।

१ तासदृशः, ननु ता एव । प्रज्ञानन्दे निषयाणामसंबलनात् ।

२ पूर्वसान्मतात् (अभिनवगुप्तादेः) भावकत्वव्यापारस्य नवीनस्य स्वीकार एव विशेषः ।
 भोगस्तु व्यञ्जना । व्यञ्जनया अज्ञावाकरणमपसार्पं सत्त्वोदेकाग्रभाववर्णयिदिशिधो रत्यादिः,
 अज्ञावरणा चिदेव वा, यथा रसावेनासादविषयीक्रियते तथा भोगकत्वव्यापारेण सरवद्वदो
 सता निजचित्तमावनिर्वृति (चित्तव्यावर्णमहा) लक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृतो रत्यादिरेव
 रसरानामुपेयते । तत्रश्च भोजवत्त्वं व्यञ्जनास्यानीयम् । केवलं विभावादि साधारणीकारको
 भावनाव्यापार एव नवीन इत्याशयः ।

तोहासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते
 स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनि-
 र्वचनीयः साक्षिभास्यशकुन्तलादिविषयकस्त्यादिरेव रसः । अयं च काशो
 दोषविशेषस्य । नाशयश्च तत्राशस्य । स्वोत्तरभाविना लोकोत्तरादादेन
 मेदाऽग्रहात्सुखपदं व्यपदेश्यो भवति । स्वपूर्वोपसितेन रत्यादिना तदग्र-
 हात्तद्व्यतिरिक्त्येनैकस्याध्यवसानाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते । अवच्छादकं
 दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव । अवच्छादकत्वं च रत्यादिविशिष्टदोषे
 विशेष्यतावच्छेदकत्वम् । एतेन—“दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनासाद्य-
 त्वात् रसत्वम् । स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतस्तत्तन्निभिः
 कथमभिव्यक्तिः । स्वसिन्दुष्यन्ताद्यमेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहता” इत्यादि-
 कमपास्तम् । यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन
 शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलाद्यादिप्रकारकयोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु
 शकुन्तलादिषु दोषविशेषकरूपेण विना दुरुपपादम् । अतोऽवश्यकरूप्ये
 दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यमेदबुद्धिरपि सुपपादा ।

नन्वेवमपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता,
 करुणरसादिषु तु स्यायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सह-

स्येति । प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः । तन्नादौति । दोषविशेषनाशेत्यर्थः । स्वपूर्वो-
 पेति । दुष्यन्तादौ एहीतशकुन्तलादिनेत्यर्थः । तदग्रहादिति । मेदाग्रहादित्यर्थः ।
 नन्वेवमपि कथं तदमलामोऽत आह—सम्यतीति । एतेनेति । उक्तरीत्या मर्षोपपाद-

१ सदसदिकलुपनया निर्वचनानर्थः ।

२ रसोत्पत्तेः पूर्वं शकुन्तलादिषु दुष्यन्तादेर्वा रतिर्जनयति इत्यनेन तदा साकं स्वात्मनि
 कल्पिताया रतेः (मिथ्याः) अमेदो महतीति अवयवमपि (रघुः) व्यङ्ग्यो वाच्यश्च प्रतीयत इत्याशयः ।

३ रत्यादिविशेषणकस्यावच्छेदोपे विशेष्यतावच्छेदकत्वम् । अर्थात् सातुतन्निभेन एव रत्या-
 दयः सन्तीति आत्मनि रत्यादीनां विशेष्यताकरूपमेव अवच्छादकत्वमित्याशयः ।

४ भावनाविशेषमदिसां कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते आत्मनि शकुन्तलादिविषयकरतेः
 परिगृहीतत्वात् “दुष्यन्तादिनिष्ठा एहीतनासाया, दुष्यन्ताद्यमेदोषस्य पराहता” इत्यादिमि-
 थादिशङ्कानामनवधार इत्येवमर्थः ।

दयाह्लादहेतुत्वम् । प्रत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवोचि-
त्यात् । न च सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नाय-
कानामेव दुःखम्, न सहृदयस्येति बाध्यम् । रज्जुसर्पादेर्मयकम्पाद्यनुता-
दकतापत्तेः । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेश्चेति चेत् ।
सत्यम् । शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि
केनलाहाद एव सहृदयहृदयप्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनी-
यत्वालोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि
कल्पनीयम् । अथ यथाह्लाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रति-
बन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाद्धोमयमपि भविष्यति । अथ
तत्र कधीना वृत्तुम्, सहृदयानां च श्रोतुम्, कथं प्रवृत्तिः ? अनिष्टसाधन-
त्वेन निवृत्तेरुचितत्वात् । इति चेत् । इष्टस्याधिकवादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्च-
न्दनप्रयत्नेष्वनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यु-
हैव । अक्षुपातादयोऽपि उत्तदानन्दानुभवस्तामाख्यात्, न तु दुःखात् ।
अत एव भगवद्भक्तानां भगवद्भूषणैर्नाकणेनादक्षुपातादय उपपद्यन्ते । न
हि तत्र आरवपि दुःखानुभवोऽस्ति । न च करुणरसादौ—स्वात्मनि शो-
कादिमद्दृशरथादितादात्म्यारोपे यथाह्लादस्तदा स्वमादौ संनिपातादौ वा
स्वात्मनि तदारोपेऽपि स स्यात्, आनुभविकं च तत्र केवलं दुःखमिती-
हापि तदेव युक्तमिति बाध्यम् । अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य
महिमा, यत्प्रयोज्या 'अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमहौ-

मेनेलार्थं । तस्य रसादे । रज्जुसर्पादेरिति । तद्वत्प्रयत्नेरित्यर्थः । क्रियतेति ।
दुःखप्रतिबन्धकत्वं । दुःखप्रतिबन्धकेति । मुक्तकालिकदन्तायापातस्येवेत्यर्थः । प्रमाणस्य
सहृदयेत्यादि । तत्र करुणप्रधानकाव्ये । द्वितीयमतेनेदमुक्तं नाथमतेनेत्याह—केव-
लेति । न चायमतेऽक्षुपातादयो न स्युः, तेषां तु यकार्यत्वात्त आह—अक्षुपाताद-
योऽपीति । नेद वन्निद्रुष्टमत आह—गत एवेति । ज्ञातव्यपीपदपि । तदारोपेऽपि
शोकादिमद्दृशरथादितादात्म्यारोपेऽपि । न चाह्लाद । तत्र स्वमादौ । इहपि करुणरसा-

१ चन्दनद्रव्ये—यथा चन्दनद्रव्यं यम, तेषां लोकोत्तरं शुद्धपदं विद्याधुतिरित्यादिव न-
निर न्यूनम् । इष्टं जैलव वा निवृत्तिस्तथापि इमाऽशापीत्याद्यम् ।

किं जनयन्ति । विलक्षणो हि कमनीयः काव्यव्यापारज आस्वादः प्रमाणान्तरजादनुभवत् । जन्यत्वं च स्वजन्यभावनाजन्यरत्यादिविषयकत्वम् । तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापाराजन्यत्वेऽपि न क्षतिः । शकुन्तलादावगम्या-
स्त्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यते' इत्याहुः ।

(४) परे तु 'व्यञ्जनव्यापारस्यानिर्वचनीयैरुच्यतेश्चानभ्युपगमेऽपि प्रागु-
क्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयक-
रत्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयतां-
शाली रसः । स्वाम्नादिस्तु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न
रसः । तेन तत्र न तादृशाह्लादापत्तिः । एवमपि ससिन्नविद्यमानस्य
रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात् । नैवम् । न ह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो
रत्यादेः, येनावश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात् । अपि तु अमः ।
आस्वादनस्य रसविषयकत्वव्यवहारस्तु 'रत्यादिविषयकत्वालम्बनः' इत्यपि
वदन्ति । एतैश्च स्वात्मनि दुष्यन्तत्वं धर्मितावच्छेदकशकुन्तलादि-

दावपि । 'तदेव तु खमेव । यत्प्रयोज्याः काव्यव्यापारप्रयोज्याः । प्राचीनोक्तदोषमुद्ध-
रति—शकुन्तलादायिति । प्रागुक्तदोषमुद्धरति—स्वाम्नादिस्तिवति । नन्वेवं
बोधस्यैव सत्त्वेन कथमास्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह—आस्वादेति । एतैश्च

१ स्व काव्यं हज्जन्त्या या भावना तज्जन्तो रतादिविषयक आस्वाद एव काव्यव्यापारज
आस्वाद इत्यभिधीयत इति भावः ।

२ 'अनिर्वचनीयः साक्षिमात्रः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः' इति रसानुभवे अनि-
र्वचनीयता (सदसद्विलक्षणतयाऽनिर्वाच्यता) पूर्वमवे स्वीकृत इति तात्पर्यम् ।

३ अमस्य शानरूपत्वात्तादात्म्यदः अर्थं यदेवेति उदाहरणम्—'शकुन्तलादिरतेरात्मनि
अमो भवति । रतेरास्वादस्यानुभवसिद्धः । तस्य रतिविषयकास्वादव्यवहारमवलम्ब्य रसस्वा-
ध्यासादो व्यवहियते' इत्युदाहरणम् ।

४ सट्टदयस निजामनि—दुष्यन्तत्वं धर्मितावच्छेदकं यस्मिन् (अर्थात् यस्मिन् रतिवे-
शिष्टे दुष्यन्तो धर्मा भवति) ईदृशं यत् शकुन्तलाविषयवरतिवैशिष्ट्यं तत्प्रतीपादकः अर्थात्
'शकुन्तलादिविषयिका यो रतिस्तुमुक्तः अहं दुष्यन्तोऽसि' इति मानसः प्रथमो बोधः ।

५ स्वात्मत्वविशिष्टे (स्वात्मनि) शकुन्तलादिविषयिका या रतिस्तद्विशिष्टे यो दुष्यन्तः तस्य
तादात्म्यावगाही (अभेदबोधकः) अर्थात् 'शकुन्तलादिविषयकरतिविशिष्टे दुष्यन्तः अहमसि'
इति द्वितीयः ।

विषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकरति-
विशिष्टदुष्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविष्टे दुष्यन्तत्वशकुन्तला-
विषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाही, वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाभ्यु-
पेयः । तत्र रतेर्यशेषणीमूलायाः शब्दादप्रतीतत्वाद्यज्ञनायाश्च सत्प्रत्यायिकाया
अनभ्युपगमाच्चेष्टादिलिङ्गकमादौ विशेषणज्ञानार्थमनुमानमभ्युपेयम् ।

(५) सुष्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमनीयविभावाध-
मिनयप्रदर्शनकोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तारि, नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते
इत्येके । मतेऽस्मिन्साक्षात्कारो दुष्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानि-
त्यादिः प्राग्बद्धम्यंशे लौकिक आरोप्याशे त्वलौकिकः ।

‘परेष्ट’ इति वादिमिथः । अभ्युपेय इति । निनिगमनाविरहादिति भावः । रस इति ।
रसादिरूपो रस इत्यन्वयः । दुष्यन्ताद्यनुकर्तरीति । ध्वजकाव्ये तु काव्यपाठक इति
बोध्यम् । मतेऽस्मिन्निति । अस्मिन्मते इत्यादि । साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यत्रा-

स्वात्मनि दुष्यन्तः स शकुन्तलाविषयकरतेऽथ वैशिष्ट्यमविपादक अर्थात् ‘मह दुष्य’ तत्वेन
शकुन्तलाविषयकरत्वात् च विशिष्टः भवति इति तृतीयः ।

त्रिष्वपि तारपर्यवेकमेव, किन्तु प्रथमे ‘मह दुष्यत’ इति षष्ठ्यन्तविशेष दुष्यन्तत्वं विधी-
यते । द्वितीये ‘दुष्यन्त महमसि’ दुष्यन्तत्वं वाच्यतादृश्यत्वं अत्रैव विधीयते । तृतीये आत्मनि
दुष्यन्तत्वं रतिश्च विशेष्यते ।

१ त्रिष्वपि बोधेषु रतिविशेषणतया प्रविष्टाः । सः शब्दैस्तु न प्रतीपादयितुं शक्यः ।
अथवा ‘आत्मनि’ मते नाऽऽशीकृत्य । तत्त्व-मयरीत्या चैष्ट्यरूपेण हेतुना विशेषणभूतायास्तस्या
ज्ञानार्थमनुमानं स्वीकार्यमिति तारपर्यन्तः । अनुमानेन शकुन्तलादिरतिदुष्यन्ते स्वीयनीयाः ।
ततश्च दोषविशेषमाद्यात्म्याद्वेदप्रतीतिरूपेण विभाव्य सादृश्यरूपेण दुष्यन्तेन सह आत्मनोऽपि
प्रेमार्थं साधयित्वा ‘मानसो रतिगदेदमेव एव रसः’ इति ‘परे तु’ इति नष्टम् ।

२ अथ (नट) शकुन्तलादिविषयकरतिमान् दुष्यन्तः । इति शेषः साक्षात्कारः प्राग्बद्ध
पूर्वमतत्वे त्रिभिः प्रकारैः [अथ दुष्यन्तः, दुष्यन्तः अथ, अथ दुष्यन्तः शकुन्तलादिरतिमात्रं]
भवति । अथ तत्र भव्यंशे अर्थात् ‘अथम्’ इति नटविषये, यद्विषयः प्रत्यक्षोपलब्धत्वात् सोऽयं
साक्षात्कारो लौकिकः । आरोप्याशे (दुष्यन्तपक्षे) अतथात्वादलौकिकः ।

छोट्यादिमतेऽस्मिन्—चेष्टादिभिर्दुष्यन्ते रतिमनुमाय, तदनुकर्तारि नटे वाभिनयपाठ-
वाद्युष्यन्तसारोप इत्या, आरोपवत्तत्वात् (नटस्य) ऐक्यत्वं दोषविशेषमाद्यात्म्यापवाक्य-
विदारमनि कृत्वा सदृश्येनाभावापमानस्य रत्यादेः परिणति रसो भवतीति बोध्यम् । अत एव
वाच्यमर्थे—यत्नमते सामाजिकस्य रसानुदयरूपया अभ्यासा मता तत्सावतरणम् ।

(६) 'दुप्यन्तादिगतो रत्यादिर्नटे पक्षे दुप्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैर्मिमे विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमीयमानो रसः' इत्यपरे ।

(७) 'विभावादयस्त्रयः समुदिता रसाः' इति कतिपये । (८) 'त्रिषु य एव चेतकरी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न' इति बहवः । (९) 'भाव्यमानो विभाव एव रसः' इत्यन्ये । (१०) 'अनुभावस्तथा' इतीतरे । (११) 'व्यभिचार्येव तथा तथा परिणमति' इति केचित् ।

७- तत्र 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति सूत्रं तत्तन्मत्परतया व्याख्यायते—'विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्व्यञ्जनाद्रसस्य चिदानन्दविशिष्टस्याय्यात्मनः स्थाय्युपहितचिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः स्वरूपेण प्रकाशनम्' इत्याद्ये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां सम्यक्संसाधारणात्मनो यो गाद्भावकत्वव्यापारेण भावनाद्रसस्य स्थाय्युपहितसत्त्वोद्रेकप्रकाशितस्वास्मानन्दरूपस्य निष्पत्तिर्भोगारूपेण साक्षात्कारेण विषयीकृतिः' इति द्वितीये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनाविशेषरूपादोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुप्यन्तरत्याद्यात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति तृतीये । 'विभावादीनां संयोगाद्वाञ्छानाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति चतुर्थे । 'विभावादीनां संबन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोपः' इति पञ्चमे । 'विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः संयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरनुमितिः, नटादौ पक्ष इति शेषः' इति षष्ठे । 'विभावादीनां त्रयाणां संयोगात्समुदायाद्रसनिष्पत्ती रसपदव्यवहारः' इति सप्तमे । 'विभावादिषु सम्यग्योगा-

लौकिक इत्यन्वयः । मतान्तरमाह—दुप्यन्तादीति । कतिपये केचन । त्रिषु विभावादिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थः । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थः । उक्तार्थानां समूलत्वनाह—तत्रेति । उक्तपक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । संयोगादित्यस्य व्याख्या व्यञ्जनादिति । विनिगमनाविरहादाह—स्थाय्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । जायेऽभिनवगुप्तमते । संयोगादित्यस्य विच्छिन्नार्थमोह—सम्यगिति । द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नव-

१ सम्यग् योगक्षमत्वात्, तच्छब्दात् ।

२ भावनायाः (पुनः पुनरनुसंधानस्य) विषयीकृतः ।

धमत्कारात्' इत्यष्टमे । तदेवं पर्यवसितस्त्रिषु मतेषु सूत्रविरोधः । विभा-
वानुभावव्यभिचारिणामेकस्य ॥ रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जकता-
नुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानम् । एवं च प्रामाणिके मिलितानां
व्यञ्जकत्वे यत्र कचिदेकसाधेवासाधारणाद्रसोद्बोधस्तत्रैतरद्वयमाक्षेप्यम् ।
अतो नानैकान्तिकत्वम् । इत्थं नानाजातीयाभिः श्रेणुपीभिर्नानारूपतया-
वसितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविनाभावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मि-
न्सो रमणीयतामावहतीति निर्विवादम् ।

स च—

‘शृङ्गारः करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा ।

हास्यो मयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव ॥’

इत्युक्तेर्नवधा । मुनिवचनं चात्र मानम् ।

केचित्तु—

‘शान्तस्य धमसाध्यत्वाज्जटे च तदसंभवात् ।

अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र गुज्यते ॥’

इत्याहुः । तच्चापरे न क्षमन्ते । तथा हि—जटे धमाभावादिति हेतुर-

भवे । शत्रुर्धे परे त्वितिमते । पद्ममे इलेके इतिमते । अनुमितिरेत्यन्तोऽर्थः । अग्रे
शेषपूरणम् । यष्टे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति इतिपथे इतिमते । अष्टमे इति
बहव इतिमते । उपसंहरति—तदेयमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वग्निषु ।
ननु तत्रैव त्रयाणां त्रिमित्युपादानं येन मतत्रये सूत्रविरोधोऽत आह—विभावेति ।
निर्धारणार्थयम् । रसान्तरेति । तदुक्तम्—‘व्याप्रादयो विभावा भयानकस्येव
रौद्राद्भुतवीर्याणाम् । अधुपानादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो
व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव करुणवीरभयानकानाम्’ इति । एवं च उच्येतेषां तदनुप-
पत्तां च । यत्र कचिदिति । ‘परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि
परिवारप्रार्थनाभिः निवृत्तः । कलयति च हिमाङ्गोर्नेत्रलङ्घ्य लक्ष्मीमभित-
वरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥’ इत्यादावित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति—इत्य-
मिति । उपप्रचारैरेत्यर्थः । श्रेणुपीभिर्मतिभिः । अविनेति । तत्तियतसंवेदित-
वैद्यार्थः । तद्भेदमाह—स चेति । अत्राप्राप्ताप्यशङ्कां निराकरो—मुनीति । ‘शृङ्गार-
हास्यरौद्रवीरभयानकः । वीरान्ताद्भुतशान्ताश्च कथ्ये नव रसाः स्मृताः ॥’

संगतः, नटे रसामिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शुभवृत्तेन तत्र रसोद्बोधे बाधकभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वा-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य मयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशक-
ताया अप्यसंगत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्त-
र्याणां वधवन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाम्यासादित
उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ
नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात्सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्तनः
शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबला-
त्तद्वीतबाधादेस्तस्मिन्निरोधिताया अकरुणत्वात् । विषयचिन्तासामान्यस्य
तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य
पुराणश्रवण-सत्सङ्ग-पुण्यवन-तीर्थवलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः ।
अत एव च चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

‘अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् ।

सदचारु, यतः कंचिन्न रसं त्वदते नटः ॥’

इत्यादिनां नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये,
शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकभावान्महाभारतादिप्रब-
न्धानां शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं

इतीत्यर्थः । शमसाध्यत्वाच्छममर्थार्थित्वात् । नाट्ये इत्यस्येतीति शेषः । प्रकृ-
तेऽपि तुल्यमिति । न च शान्तस्य रोगाद्यादिराहित्येनाभिनयेयत्वात्कथं नाट्ये स
इति वाच्यम् । सर्ववैयर्थ्यादित्यस्यैवैव तदभिनयसमवादित्याहुः । अत एव च उच्यते
तत्र तस्य रसत्वादेव च । व्यवस्थापितमित्यत्रान्वयः । वंचित्वचिदपि । नाट्येऽपि
शान्तो रस इति । अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाट्यत्व स्वीकृतं सर्वैः । अभ्युपे-
त्याह—यैरपीति । अत एव काव्ये आवश्यकत्वादेव । उपसमहार्पणसहारे वृत्त
वन्तः । तथा च तेषां भवत्वे न विवाद इति भावः । अमीषा च गृह्यारादीनां च ।
मतयोरभिनयवपुत्रमद्वेष्टनायकोक्तयोः । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे परे त्विति मते । ननु पाट-

१ वास्तवे तत्कार्याणां (क्रोधकार्याणाम्) वधस्य वन्धनादेव उत्पत्तिरसमवा तथापि कृत्रि-
माणां क्रोधकार्याणां वधवन्धनादीनां शिक्षया अभ्यासादिना च उत्पत्तौ बाधो नास्तीत्याशयः ।

॥परम्परया विदग्धचेष्टितस्य तदस्फुटत्वस्य तदुपपाद-
र्त्तुर्ध्वं सामानाधिकरण्यात् संसर्गः शेषः ॥

दर्थकपेदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ॥

यथा—'कमलानुकारि कदनं किञ्च तस्याः' इत्यादि । प्रत्युदाहरणं तु

—'न्यनुकारि वक्त्रम्' इत्यादि ।

प्रकर्मामेकेनार्थघटेनात्मकमवैषम्यं समता ॥

यथा—

'हरिः पिता हरिर्माता हरिर्भ्राता हरिः सुहृत् ।

'रिं सर्वत्र पश्यामि हरेरन्वज्ज भाति मे ॥'

१. 'स्य माधुर्यस्य । घृणस्पदत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन तदभावादिति भावः । सोऽपि
'हः'पि । तथा च स्वार्थमिति भावः । एवं शब्दगुणानां प्रपञ्चमुक्त्वायं-
नां त्रमाह—एवमिति । उक्तवदित्यर्थः । विदग्धचेष्टितस्येति । यथा 'दृष्टे-
तसैनससिते प्रियतमे' इत्याद्यमस्त्वपवादौ । अत्रैकमतिक्रम्यान्वाधुम्यं विदग्धचे-
ष्टितम् । तस्यास्फुटत्वमन्यथा तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिश्च नयनपिधानपूर्वकं क्रीडानु-
गम्यः । एषा च पश्चाद्वागमननयनविधेन क्रीडाकरणादिक्रियापरम्परया सामानाधि-
करण्यं च व्यैतिषदम् । इदं च 'क्रियापरम्परया' इति तृतीयान्तपाठे बोध्यम् । पश्य-
न्तपाठे तु तस्य(स्या) तेषां च सम्भेदापर्यं । याद्यदिति । अर्थाऽन्यूनाधिकपदव-

१ विदग्ध—(चतुर—)चेष्टितस्य, तदस्फुटत्वस्य (तचेष्टितास्फुटत्वस्य अप्रकटत्वस्य)
तदुपपादकतुल्यं (तचेष्टितसामानाधिकरण्यात् तुल्यं) च क्रियापरम्परया (पश्चादोपगत-नववति-
धान-क्रीडानुगमादिक्रियायां शृङ्खलया) सामानाधिकरण्यात्सुः एकसिद्धिपरिचयः (सकलं)
। नपदार्थरूपः संसर्गः । पश्यन्तपाठे तु क्रियापरम्परयाः विदग्धचेष्टितदीप्तता च तत्रैवा
सामानाधिकरण्यात्सुः । अथ अयम्—आहुर्वेण कार्यानुष्ठानम् तद्गोपनम्, तत्साधक-
पदं । यथा कर्मिणः क्रियाद्वारा प्रकलितेन सत्ते तथा वर्णेन वया तेषां परस्परं सदन्यो
पदा । न भवेत्, पतादृशी अवैतपदार्थः शेषः ।

मात्रं लभ्यमानस्योप पदानि, अर्थापेक्षया न न्यूनाणि न पाधिकानि यस्मात् नय,

'दृष्टेकसैनससिते प्रियतमे पश्चादुपेलाऽऽदरा—

देकस्या नयने निमील्य निहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

१. ईषदकितवन्धरः सपुलक-प्रेयोहस्तमानसा—

मन्तर्हासकसत्त्वपोलकत्वां धूर्धोऽपरा जुमति ॥

अत्र विष्णुर्नातित्यादिनिर्माणे प्रक्रममङ्गात्मकं वैषम्यम् । ,

एकस्या एवोक्तेर्मङ्गान्तरेण पुनः कथनात्मकमुक्तिवैचित्र्यं मा-
धुर्यम् ॥

यथा—

‘विधत्तां निःशङ्कं निरवधिसमाधिं विधिरहो
मुखं शेषे शेषां हरिरविरतं नृत्यतु हरः ।

कृतं प्रायश्चित्तैरलमय तपोदानयजनैः

सवित्री कामानां यदि जगति जागर्ति भवती ॥’

अत्र विध्यादिभिर्नास्ति किमपि प्रयोजनमित्येषोऽर्थः समाधिविधानादि-
भरणारूपेणोक्तिवैचित्र्येणाभिहितः । अन्यथाऽनवीकृतत्वापत्तेः ।

अकाण्डे शोकदायित्वाभावरूपमपारुष्यं सुकुमारता ॥

यथा—‘त्वरया याति पान्थोऽयं प्रियाविरहकातरः’ ।

‘प्रियामरणकातरः’ इत्यत्र शोकदायिनो भरणशब्दस्य सत्त्वात्पारु-
ष्यम् । इदं चाश्लीलादोषव्याप्यम् ।

धस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारणक्रियारूपयोर्वर्णनमर्थव्यक्तिः ॥

यथा—

‘गुहमङ्गे कमलाक्षी कमलक्षेण प्रहर्तुं कामं माम् ।

रदयन्नितरसनाग्रं तरलितनयनं निवार्याचके ॥’

स्वैल्यर्थः । प्रत्युदाहरणे पान्तीत्यधिकम् । प्रक्रमेति । उपक्रममङ्गेनेत्यर्थः । शब्दबोधे
शब्दस्यापि प्रारतया भानस्य ‘न सोऽस्ति’ इत्यादिना हरिणा प्रतिपादितत्वादिति भावः ।
अङ्गान्तरेण रीत्यन्तरेण । विधत्तामिति । वैरी प्रति भक्तोक्तिः । कामाना मनोरथानां
सवित्री निष्पादिका एयोऽर्थे इत्यस्यैक एवेति शेषः । अन्यथा तथैव प्रत्येकमुक्ते
अनवीति । दोषोऽयम् । अकाण्डेऽनवसरे । मार्गे विनशितदेशप्राप्तेश्चैवत्यत्वे ना
इति शोकस्थानवसरः । प्रत्युदाहरणमाह—प्रियेति । ननु शोकदायित्वरूपं पारुष्यं
दोषेषु गणितमत्र आह—इदं चेति । तदन्तःपालमङ्गलरूपत्वादिति भावः ।
स्वरूपम् । कमलाक्षीति स्वरूपम् । रदत्वादि क्रिया । अयमेव अर्थव्यक्त्याख्यगुण एव ।

१ अश्लीलादोषो व्यापकः जुगुप्सादायित्वापधिकदेशव्यापित्वात् । इह तु शोकदायि-
(अमङ्गल-)-मात्रसंबद्धतया न्यूनदेशव्यापितया व्याप्यम् । अश्लीलादोषात्प्राप्तमित्यर्थः ।

२ गदां प्रतीतिं मन्ये नागेशाश्रयः ।

अग्रगेवेदानीतैः समाबोक्त्यलंकार इति व्यपदिश्यते ।

‘सुम्भनं देहि मे मायें कामचाण्डालवृत्तये’ इत्यादिग्राम्यार्थ-
विहार उदारता ॥

एकस्य पदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं बहूनां चैकेन तथैकस्य
वाक्यार्थस्य बहुभिर्वाक्यैर्बहुवाक्यार्थस्यैकवाक्येनाभिधानं विशेष-
णानां सामिप्रायत्वं चेति पञ्चविधमोजः ॥

यदाहुः—

‘पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमासौ च सामिप्रायत्तमस्य च ॥’ इति । निर्द्धारणार्थ

पूर्वार्धप्रतिपाद्यं द्वयं व्याससमासौ चेति चतुष्पकारा प्रौढिः, सामिप्रा-
यत्वं चेति पञ्चमकारमोज इत्यर्थः । प्रौढिः प्रतिपादनवैचित्र्यम् ।

यथा—

८१ ‘सरसिजवनमन्धुग्रीसमास्मकाले

रजनिर्मणराज्ये नाशमाशु प्रयाति ।

परमपुरुषवक्त्रदुद्रतानां नराणां

मधुमधुरगिरां च प्रादुरासीद्विनोदः ॥’

अत्रोपसीत्येकपदार्थस्याभिधानाय प्रथमचरणः । इत्याद्यपेऽपि बोध्यम् ।

१२ ‘सण्डितानेककृत्तालिमङ्गुररत्नपण्डिताः ।

सण्डितास्त्रिलदिवप्रान्ताश्चण्डांशोर्मन्ति भानवः ॥’

उक्तकृतेनैवाह—पदार्थे इति । व्यासेति । तथेत्यादिनोचै । अस्म्यभिरोपणस्य । प्रौढि-
पदार्थमाह—प्रतीति । कमेष्णेदाहरणान्याह—यथेत्यादिना । इत्याद्यपेऽपीति ।
द्वितीयचरणोऽपि तदर्थे । तृतीयचरणेन ब्राह्मणानामित्यर्थलभः । ईशमुखजत्वातोपाम् ।
उद्गतानामित्यस्य गिरा चेत्यत्रापि संबन्धः । अत एव च वेदानामित्यर्थलभः । द्वितीयो-

१ एकेन वाक्येन वर्णनीयत्वात्तस्य बहुभिर्वाक्यैर्वर्णनमिति निरुद्धे व्यासः, अनेकैर्वाक्यै-
र्वर्ण्यत्वात्तस्य एकेन वाक्येन वर्णनमित्यर्थस्येव समासः ।

२ यन्त्रः ।

३ सप्तिसप्तमी ।

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥

तच्च स्फुटप्रतीयमानरसत्वम् । उदाहरणं च वर्णितमेव - रसप्रकरणे ।
वर्णयिष्यते च ।

अवर्णितपूर्वोऽयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं समाधिः ॥

ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेनार्थनिष्ठत्वादर्थगुणता ।

आद्यो यथा—‘तनयमैनाकगवेयण—’ (१९ पृष्ठे) इत्यादी । द्वितीयस्तु प्रायशः सर्वत्रैवेत्याहुः । अपरे त्वेषु गुणेषु कतिपयान्भागुकैलिभिर्गुणैर्विद्यमानदोषाभावालंकारैश्च गतार्थयन्तः, कांश्चिद्वैचित्र्यमात्ररूपतया कचिद्दोषतया च मन्यमाना न तावतः स्वीकुर्वन्ति । तथा हि—श्लेषोदारताप्रसादसमोधीनामोजोव्यञ्जकघटनायामन्तर्भावः । न च श्लेषोदारतयोः सर्वांशे गाढबन्धात्मनोरोजोव्यञ्जकघटनान्तर्भावोऽस्तु नाम, प्रसादसमाध्योस्तु गाढशिथिलामनोरंशेनौजोव्यञ्जकान्तर्भावेऽप्यंशान्तरेण कुत्रान्तर्भाव इति चाच्यम् । माधुर्याभिव्यञ्जके प्रसादाभिव्यञ्जके वेति सुवचत्वात् । माधुर्यं तु परेपामसदभ्युपगतमाधुर्यव्यञ्जकमेव । एवं च सर्वत्र व्यञ्जके व्यङ्ग्य-

प्रकृते भवि मुप्ययीमत्वाभावादाह—तथेति । रसेत्यस्य पूर्वान्वयः । छायास्तत्सदृशः । नन्यालोचने शानं तथा मगुणो नार्थगुण इत्यत आह—ज्ञानस्येति । श्लोको तथाभावादाह—प्रायश इति । दोषाभावेति । द्वयोर्वैचित्र्यचनान्ताना इन्द्रः । तावतो दृष्ट । तन्नादौ शब्दगुणानां तेषामन्तर्भावादाह—श्लेषोदेति । घटनाया वर्णरचनायाम् । तदंशे सर्वत्र माधुर्यगत्वे मानाभावात् । प्रसादस्य सर्वरससाधारण्यादाह—प्रसादाभीति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यस्य यदुद्भूतत्वमनुद्भूतत्वं च ताभ्यामिलर्थः । प्राम्य-

१ पृथक्पदत्वं माधुर्यम्, यथाय अतमस्योऽस्यनिकानां पदानां पृथक्पदप्रयोगे सन्निवेश एव माधुर्यमिति वर्णरचनासु व्यवहृतं नामनादिसंज्ञं माधुर्यं मम्मथानुसारं माधुर्यगुणस्य व्यञ्जकं शब्दसंघटनारूपमेव ।

२ अर्थ भावः—मम्मटादीनां मते रसधर्मा अनी माधुर्यादिगुणः शब्दाणां ग्यामभिव्यञ्जकः, तवम व्यङ्ग्येषु (श्लेषे) माधुर्यादिशब्दप्रयोगः । बामनादिरत्ना तु—‘एकजातीय-वर्णमिव्यासः श्लेषः, पृथक्पदत्वं माधुर्यम्, संयोगपरदसबाहुत्वमोदः’ इत्यादिना शब्दार्थ-संपरनेन माधुर्यादिनाशा व्यवदिश्यते । तथा च मम्मटमगुणानुसारं व्यञ्जके (शब्दार्थगुणके) मध्यमराचकानां माधुर्यादिशब्दानामवधारणे प्रयोगः उचित इति ।

शब्दमयोगो भाक्तः । समता तु सर्वत्रानुचितैव । प्रतिपाद्योद्भूतत्वानुद्भूतता-
भ्यामेकस्मिन्नेव पद्ये मार्गभेदस्येष्टत्वात् ।

यथा—

‘निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-

न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्गुराणां गिराम् ।

काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्वं संमुखे मादृशां

नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कथाः ॥’

अत्र पूर्वार्धे तृतीयचरणे च लोकोत्तरनिर्माणप्रतिपादके यो मार्गो
न स चतुर्थचरणे कदर्यकाव्यप्रतिपादक इति वैषम्यमेव गुणः । प्राप्य-
त्वकष्टत्वयोस्स्यात्काव्यमित्यसौकुमार्ययोगतार्थता, प्रसादेन चार्थव्यक्तेरिति ।

अर्धगुणेष्वपि—‘क्षेपः, ओजस आद्याश्चत्वारो मेदाश्च, वैचित्र्यमा-
त्ररूपा न गुणान्तर्भावेमहन्ति, अन्यथा प्रतिशोकमर्थवैचित्र्यवैरक्षण्या-
द्गुणभेदापत्तेः । अनधिकपदत्वात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यवपुर्माधुर्यम्,
अपाह्व्यशरीरं सौकुमार्यम्, अप्राप्यरूपोदात्ता, वैषम्याभावरक्षण-

५

स्वरकष्टत्वयोस्स्यादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—इष्टवमोचोव्यञ्जकवर्णत्वम्, सुसुमारत्वं माधुर्य-
व्यञ्जकवर्णत्वम् । तथा चानयो ‘परस्परमाववाभावात्कथं तेनान्यस्यान्यथा सिद्धिरिति ।
अर्थव्यक्तेरित्यम्य पदार्थतेलस्यानुपपत्तिः । इति शब्दगुणान्तर्भावसिद्धतात्मा । अन्यथा
वैचित्र्यमात्ररूपत्वैवपि गुणान्तर्भावे गुणभेदापत्तेरिति । एतेन समत्कारानुगुणवरूपस्य
वैचित्र्यस्य गुणत्वसाधकत्वेलापास्तम् । कान्तिधेत्वर्थ्यतामीति शेष । अनधिकपदत्वर-

१ कदर्यं कृतिकदृष्टत्वमिति सर्वमिदं काव्यप्रकाशादयः । कृतिकदृष्टं च तस्युद्देशकवर्ण-
व्यञ्जकत्वम् । तद्वत् परस्परवर्णपटनया तस्युद्देशकं कदमित्यर्थः पूर्ववर्तितः । पदविपरीता सुकु-
मारता च अपरस्परवर्णपटितत्वम् । पूर्व च अत्राप्ये ‘परस्परवर्णपटितत्वरूपकदृष्टत्वाभावे एव सौकु-
मार्यमिति स्पष्टमेव । तद्वत् न मम्मतासुखी दोषावकाशः ।

२ नागेशसु—‘ओजोव्यञ्जकवर्णत्वं कदर्यम्’ इति व्याख्याय लेख्येव काव्यप्रकाशाद-
यमपरवर्ण-‘अपरवर्णपटितवर्णं सुकुमारत्वम्’ इति भास्करमण्डलप्रणालाने ‘माधुर्यव्यञ्जकवर्ण-
सुकुमारत्वमिति’ स्वरकवचनया प्राधान्यप्राप्तये कदर्यवन् देव केनापि प्रकारेण मूलतन्म-
पाण्डित्यं प्रकटयितुमभिनिविष्टवे । किन्तु माधुर्यसौकुमार्ययो रपुटपार्थक्यं स्वीकृतं प्राचा-
मनुत्तारनिर् न पठेत् । सेवानुपपन्नकोत्यादेकत्र सखे माधुर्यसौकुमार्ययोः इष्ट-
र्येनाथ । मम्मतापनुत्तारं तु परस्परमाववाभावमेवयोरपि साधितमेवेति सिद्धो निराकुर्वन्तु ।

समुत्ता, सामिप्रायत्वात्मकः पञ्चम ओजसः प्रकारः, स्वभावस्फुटत्वात्मि-
काऽर्थव्याप्तिः, स्फुटरसत्वरूपा कान्तिश्च, अधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपा-
शीलग्रन्थिभक्तप्रकृमापुष्टार्थरूपाणां दोषाणां निराकरणेन स्वभावोक्त्यालंकारस्य
रसध्वनिरसपदलंकारयोश्च स्वीकरणेन च गत्यर्थानि । समाधिस्तु कविगतः
काव्यस्य कारणं न तु गुणः । प्रतिभाया अपि काव्यगुणत्वापत्तेः ।
अतस्तस्य पञ्च गुणा इति गम्भटभट्टावयः ।

तत्र टवर्गेष्वर्जितानां वर्गोणां प्रथमचतुर्थीयैः शर्मिन्तस्यैव घटिता,
नैकट्येन प्रयुक्तैरनुस्वारपरसवर्णैः शुद्धानुनासिकैश्च शोमिता, वक्ष्यमाणैः
सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धैः संयोगाधैरनुम्बिता, अवृत्तिर्मृदुवृत्तिर्वा
रचनानुपूर्व्यात्मिका माधुर्यस्य व्याप्तिका । द्वितीयचतुर्थीयस्तु वर्या
गुणस्यास्य चानुकूलाः, नापि प्रतिकूलाः, दूरतया संनिवेशिताश्चेत् ।
नैकट्येन तु प्रतिकूला अपि भवन्ति, यदि तदायतोऽनुपासः ।
अन्ये तु वर्गस्थानां पञ्चानामप्यविशेषेण माधुर्यव्यञ्जकतामाहुः ।

उदाहरणम्—

‘तां तमारुतरुकान्तिलहिनीं किंकरीकृतनवाम्बुदस्त्रिपम् ।

खान्त मे कल्य खान्तये विरं नैचिकीनयतनुम्बितां श्रियम् ॥’

भ्योकातीति तदर्थः । वमेणाह—अधिकेति । अर्थव्याप्तेः संप्रहायाह—स्वभाविति ।
कान्तेराह—रसेति । प्राधान्ये रसत्वमन्यथा रसपदसंज्ञारसमिति भावः । समाधि-
स्त्विति । शान्तस्य इत्यर्थः । तस्यामगुणत्वादिति भावः । तदाह—कवीति । न तु
गुण इति । अर्थस्य तत्त्वारणमिति शेषः । प्रतीति । तस्या अपि विषयतात्त्विक्येन
तद्वदर्थव्याप्तिरिति भावः । उपसंहरति—अत इति । अर्थं यामु रचनासन्तर्भाष्य
उच्यता रचना आह—तत्रेत्यादिना । तत्र तासां मध्ये । शभिः शपसैः । ‘अन्तः-
स्थाभिः’ इति पाठः । यत्नवैरिति तदर्थः । वक्ष्यमाणैरित्यस्यानुपदमित्यादि । अ-
तिर्हसितानामन्यामाववती । बाधादाह—मृदुवृत्तिरिति । गुणस्यास्य माधुर्यस्य ।
नैकट्येन संनिवेशिताश्चेदित्यस्यानुपपत्तिः । अपिनानुहृतवस्तुचयः । तदेवाह—यदीति ।
तदायत्तस्य दधीनः । वर्गस्थस्य टक्कान्वेत्यादिः । अत्राहविनीजमुच्यमेव । उदेति ।
उदाहरणमेत्यर्थः । तामिति । हे खान्त मयः, तां श्रियं कृष्णमूर्तिशोभां शान्तये मे

• यथा वा—

‘स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालि-

रन्तःसितालसविलोकनवन्दनीया ।

आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि

रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥’

प्रथमे पद्येऽतिशयोक्त्यलङ्कृतस्य भगवद्भक्त्युक्त-
रतेर्वा ध्वन्यमानाया, शान्त एव पर्यवसानाचद्रवमाधुर्यस्यामिव्यञ्जिका
रचनेयम् । द्वितीये ॥ स्मृत्युपपद्यशृङ्गारगतस्य ।

नैकट्येन द्वितीयचतुर्थवर्गवर्ण-टवर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गसकार-
बहुलैर्वर्णैर्घटितो श्लेषरेफान्यतरघटितसंयोगपरह्रस्वैश्च नैकट्येन प्रयुक्तैरालिङ्गितो
दीर्घवृत्त्यात्मा गुम्फ ओजसः । अस्मिन्निति । प्रथमतृतीयवर्ग्या गुणस्यास्य
नानुकूला नापि प्रतिकूला, संयोगघटकाश्चेत् । तद्वटकास्वनुकूला एव ।
एवमनुस्वारपरसवर्णा अपि । यथा—‘अयं पततु निर्वयं दलितहस्त-’
(४४ पृष्ठे) इत्यादौ मागुदाहृते ।

क्षुतमात्रा वाक्यार्थं करतलवदरमिव निवेदयन्ती घटना मसावस्य ।

चिर फलयेत्यर्थः । नैचिकयो गावस्तलेप्रजुम्भितामित्यर्थः । स्वेदाम्ब्विति । गतोऽयं
श्लोक (७० पृष्ठे) यद्यपि पाल्यग्रे ‘दोलायितध्रुवकुण्डल’ इति तत्र पाठः, तथापि टवर्गस्य
वर्ण्यत्वादाह—‘अन्तःस्थितालसविलोकन’ इति । अत एवानयोर्वच्ये ‘यथा वा—स्मृतापि’
इति क्वाचित्कोऽपपाठ इति बोध्यम् । अत एवाह—प्रथमे इति । तामिलत्रेत्यर्थः ।
विनिगमनाधिरहादाह—भगवदिति । तद्वत्तेति । शान्तगतेत्यर्थः । द्वितीये
स्वेदाम्ब्विति पद्ये । स्मृत्युपेति । तद्विषयेत्यर्थः । गतस्येत्यस्य माधुर्येत्याद्यनुपपन्नः । प्रसा-
दस्थल आह—नैकट्येनेति । ‘टवर्गजिह्व’ इति पाठः । ‘टवर्गक्षय’ इत्यपपाठः । गुम्फो
रचनाविशेषः । व्यणक्त इति शेषः । बहुलैरिलनेनान्येषामपि सत्ता सूचिता । तदाह—
अस्मिन्निति । वर्ग्या वर्गसंबन्धिवर्णा । अस्य ओजसः । चेदन्तः पूर्वान्वयि । सवर्णा
अपीति । गुणस्येलादे सर्वस्यानुपपन्नः । ओजसो लक्षणमाह—यथेति । मानपदेन

१ ‘शमन् शब्दश्च जवगच्छत् सफळं च तत् कथम्’ इति पाणिनीयव्याकरणप्रसिद्धः ।

वर्णानामादिमाश्रितारो वर्णा इत्यर्थः । एभिर्वर्णै रेपेण वा संपन्नो य संयोगस्तत्परेनिकट-
मिकट प्रयुक्ते ॥ १ इत्यादिहस्ताश्लेषमिहितः ।

अयं च सर्वसाधारणो गुणः । उदाहरणान्यत्र प्रायसो मदीयानि सर्वाण्येव पद्यानि ।

तथापि यथा—

‘चिन्तामोलितमानसो मनसिधः सख्यो विहीनप्रमाः

प्राजेशः प्रणयाकुरुः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ।

एतत्त्वां विनिवेदयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे

मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्भेष्यति ॥’

अत्र सर्वावच्छेदेन प्रसादामिव्यक्तकत्वमंशमेदेन तु माधुर्याजोभिव्यक्त-
कत्वमपि, मनसिजान्तस्य माकुर्वादिश्च माधुर्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्, सख्य-
इत्यादेरोजोममकत्वात् । नन्वत्र शृङ्गाराश्रयस्य माधुर्यस्याभिव्यक्तये तद-
नुकूलस्तु नाम रचना, भोजसस्तु कः प्रसन्नो यदर्थं तदनुकूलवर्णविन्यास-
इति चेत् । नायिकामानोपदान्तये कृतानेक्यत्वाभास्तदीयं हितमुपदिश-
न्त्याः सख्याः सङ्कोपत्वस्य न्यञ्जनीयतया तथाविन्यासस्य साफ्रत्वात् । किं
बहुना रसस्यौजस्विनोऽप्यदिर्भावस्य चाविवक्षायामपि वक्तुरि कुद्वलया
प्रसिद्धे, वाच्ये वा कूरतरे, आख्यायिकादौ प्रबन्धे वा, परस्परवर्षणघटनेभ्यते ।
यथा वा—

‘वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-

स्तां स्मरेऽपि न संस्पृशाम्यहमहंभावावृतो निरुपः ।

इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्त्रीयेषु मां विभ्रत-

स्त्वतो नास्ति दयानिधिर्वदुपते मतो नृमत्तः परः ॥’

अत्र गुणान्तरासमानाधिकरणः प्रसादः ।

दर्शविशेषनियमादिव्यवच्छेदः । घटना रचना । व्यपिकेति शेषः । उदेत्वाय वदपी-
स्मादि । अत्र प्रसादे । तथापि यथेति । विधिप्योदाहरणस्येत्यर्थः । चिन्तेति ।
‘एतत्त्वा विनि-’ इति पाठः । जेष्यति मीमादावेन । मानमलौमसत्त्वनमुखसादस्य
स्वसिन्धुपादनेन वा । अत एव रात्रापतिरित्युक्तम् । रात्रि पूर्णिमा । अन्यदा तु
चन्द्रे सर्वथा साम्याप्रसिद्धिरिति भावः । तथा भोजोनुकूलवर्णत्वम् । रसस्य वीर्य-
दपीमत्तात्मकस्य । भावस्य च व्यभिचारिभावस्य च । प्रसादस्योदाहरणान्तरमाह—
यथा वेति । उदाहरणान्तरदाने वीजमाह—अत्रेति । ध्यानन्तरं साध्यवहितोत्तर-

१ केवलः प्रसादगुण प्रवेत्तव्यः ।

इदानीं तत्तद्गुणव्यञ्जनक्षमाया निर्मितेः परिचयाय सामान्यतो विशेष-
तश्च वर्जनीयं किञ्चिन्निरूप्यते—वर्णानां स्तानन्तर्यं सङ्कदेकपदगतत्वे
किञ्चिदश्रव्यम् । यथा—‘ककुमसुरमिः, विततगन्त्रः, पल्लमिवामाति’
इत्यादौ । असङ्कचेदधिकम् । यथा—‘वितततरस्तरुरेप माति भूमौ ।’
एवं भिन्नपदगतत्वेऽपि । यथा—‘शुरु करोषि कथं विजने रुचिम्’
इत्यादौ । असङ्कद्भिन्नपदगतत्वे ततोऽप्यधिकम् । यथा—‘पिक ककुमो
मुखरीकुरु प्रकामम्’ । एवं स्वसमानवर्गानन्तर्यं सङ्कदेकपदगतत्वे किञ्चि-
दश्रव्यम् । यथा—‘वितथस्ते मनोरथः’ । असङ्कचेदधिकम् । यथा—
‘वितथतरं वचनं तव प्रतीमः’ । एवं भिन्नपदगतत्वे । यथा ‘अथ तस्य
वचः श्रुत्वा’ इत्यादौ । असङ्कद्भिन्नपदगतत्वे तु ततोऽप्यधिकम् । ‘अथ तथा
कुरु येन सुखं लभे’ । एतच्च वर्गाणां प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोरेकान-
न्तर्यम् । प्रथमतृतीययोर्द्वितीयतृतीययोर्वोऽनन्तर्यं तु तथा नाश्राव्यम् । किं
त्वीपत्, निर्माणमार्मिकैकवेद्यम् । एतदप्यसङ्कचेत्ततोऽधिकत्वात्साधारणैरपि वे-
द्यम् । यथा—‘स्वर्ग कलानिधिरेव विमृग्भते’ । ‘इति वदति दिवानिशं स-
द्यः’ । पञ्चमानां मधुरत्वेन स्ववर्गानन्तर्यं न तथा । यथा—‘तनुते तनुतां
तनौ’ । स्तानन्तर्यं त्वश्रव्यमेव । यथा—‘मम महती मनसि व्यथाविरासीत्’ ।
एतानि चाश्रव्यत्वानि गुरुव्यवायेनापोद्यन्ते । ‘संजायतां कथंकारं
काके फेकाकलस्वनः’ ।

यथा वा—

‘यथा यथा स्मरसायतेक्षणा मयां सरागं नितरां निपेविता ।

तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विरूप्य मामेकरसं चकार सा ॥’

त्वम् । किञ्चिदीपत् । एवं वर्णानां स्तानन्तर्यं सङ्कन्विचिच्छ्रव्यमित्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
अत एवामे ततोऽप्यधिकमित्युक्तम् । एतच्चेति । स्वसमानवर्गानन्तर्यं चेत्त्यर्थः । तेषां
तयोद्यनन्तर्यं बोध्यमित्यन्वयः । इत्युदाहरणमाह—निर्माणेति । साधारणैरपि निर्माणमा-
र्मिकभिर्नैरपि । आद्योदाहरणमाह—एतेति । द्वितीयोदाहरणमाह—इतीति । चतुर्थं
गतिमुक्त्वा पञ्चमानामाह—यच्चेति । न तथा नाश्रव्यम् । स्तानन्तर्यमिति ।
पञ्चमानामित्यस्यानुपपत्तिः । एतेषामपवादमाह—एतानिति । गुरुरिति । गुरुव्यव-

इदं तु दीर्घव्याये । संयोगपरव्याये तु—

‘सदा जयानुपज्ञाणमङ्गनां संगरस्यलम् ।

रज्ञाङ्गणमिवाभाति तत्तत्सगताण्डवैः ॥’

इदं तु बोध्यम्—गुरुत्योर्ज्यवधायकस्योरेव वर्णयोरानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमप्यदति । तेनात्र यकारतकारानन्तर्यकृतदोषापवादोऽपि तकारशकारानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमनपोदितमेव । एवं व्यादीनां संयोगोऽपि प्रायेणाश्रव्यः । ‘राष्ट्रे तवोष्ट्रः परितश्चरन्ति’ इत्येवमादयः श्रुतिकाटवन्वेदा अन्येऽप्यनुमयानुसारेण बोध्याः । अथ दीर्घानन्तर्य संयोगस्य मित्रपदगतस्य सहृदय्यश्रव्यम्, असहृदु सुतराम् ।

‘हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।

सेवितं सर्वसंपद्भिर्पि तद्वनं वनम् ॥’

एकपदगतस्य तु तथा नाश्रव्यम् । यथा—‘जाग्रता विचित्रः पन्थाः शात्रवाणां वृथोद्यमः’ । परसवर्णकृतस्य तु संयोगस्य सर्वा दीर्घाद्विन्नपदगतत्वाभावान्मधुरत्वाच्चानन्तर्यं न मनागप्यश्रव्यम् । यथा—‘तां तना-
लतरुशान्ति—’ इत्यादिपद्ये (७९ पृष्ठे) । अत्र तामित्यत्र मीमित्यत्र च परसवर्णस्य पूर्वपदभक्ततया न संयोगो मित्रपदगतः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षेऽपि मित्रपदगतः संयोगो न दीर्घादव्यवहितपरः । नवान्मुदेत्यत्र त्वेकादेशस्य पदद्वयभक्ततया दीर्घाद्विन्नपदगतत्वे सत्यव्यवहितोत्तरत्वं, यद्यपि

यानेनेत्यर्थः । ‘शर’ इति पाठे संशयः । तं श्रुत्वा । बुज्जु सतन्मन्तपाठः । तत्परत्वा मङ्गरभा । सर्वसाक्षिपयावाहृष्य । एकरस स्वयं ब्रह्मयं च । शुद्धं धा, दीर्घं संयोगपरस्य । तत्रायोदाहरणमुक्तम्, अन्यस्योच्यत इत्याह—इदं त्वित्यादि । शुद्धव्यायेन तदर्थे दोषाभावो न सर्वांशे इत्याह—इदं त्विति । प्रायेणेति । शुल्लकदुर्वे तु न तथेति भावः । उपसंहारम्—यद्यमादय इति । आयोदाहरणं हरिणीसन्निधायम् । मतस्तेत्यस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमिति शेषः । न दीर्घादव्यवेति । परसवर्णेनैव व्यवधानादिति भावः । समसो पदे विशेषमाह—नवान्मुदेति । अदोष इति ।

१ देशविशेषाणाम् ।

२ पूर्वपदावपवगणेत्याशयः । यत्रयथेति बोद्धव्यम् ।

३ नव-अमुदेत्यत्र दीर्घादेश पदद्वयस्यापि सन्धी गणयितुं शक्यते । एतद्य पूर्वपदभक्ततया तत्त, नवान्मुदेत्यत्र ‘मु’ इति संयोगो दीर्घात्परो मित्रपदगतश्च यपयितुं शक्यते इति पूर्वोक्तोप-
अस्येति च । समाधानं स्पष्टम् ।

परसवर्णकृतसंयोगस्य भवति तथाप्यत्र भिन्नपदगतत्वमेकपदगतभिन्न-
त्वं विवक्षितमित्यदोषः । असकृच्च सुतराम् । यथा—‘एषा प्रिया मे क
गता त्रपाकुल’ । इदं चाश्रयत्व काव्यस्य पङ्क्तुत्वमिव प्रतीयते । अयं
स्नेच्छया संध्यकरणं सकृदप्यश्रव्यम् । यथा—‘रम्याणि हन्दुमुखि ते किं
लकिञ्चितानि’ । प्रगृह्यताप्रयुक्तं त्वसकृदेव । ‘अहो अमी हन्दुमुखीविरासा’
एवमेव च य-व-लोपप्रयुक्तम् । ‘अपर इषव एते कामिनीना दृगन्ता’ ।

कथं तर्हि—

‘भुजगाहितप्रकृतयोऽगारुडमन्त्रा इवावनीरमण ।

तारा इव तुरगा इव सुखलीना मन्त्रिणो भवत ॥’

इति भवदीयं काव्यमिति चेदकृतैव यलोपं पाठान्न दोषः । एवं, शेरु-
त्वस्य हलि लोपस्य यण्गुणवृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वरूपादीनां नैकव्येन बाहु-
ल्यमश्रव्यताहेतुः । एवमिमे सर्वेऽप्यश्रव्यभेदा काव्यसामान्ये वर्जनीयाः ।

अथ विशेषतो वर्जनीयाः । तत्र मधुररसेषु ये विशेषतो वर्जनीया अनु-
पदं वक्ष्यन्ते त एवौजस्विन्नुकूला, ये चानुकूलतयोक्तास्ते प्रतिकूला
इति सामान्यतो निर्णयः । मधुररसेषु दीर्घसमास शय्यघटितसयोगपरह-
स्वस्य विसर्जनीयादेशसकारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां टवर्गज्ञया रेफह-

पङ्क्तुत एकपदगतत्वेन तद्व्याभावादिति भावः । असकृच्च सुतरामिति । भिन्नपद-
गतस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमसकृच्चैतर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः । अश्रव्यत्वमदोष इति
शेषः । काव्यस्य पङ्क्तुत्वमिवैलान्वयः । रसायप्रतीतेस्तत्त्वमिति भावः । विलकिञ्चितानि
ह्रासविशेषा इत्यर्थः । प्रयुक्तं तु संध्यकरणमित्यनुपदं । एवमप्येऽपि । असकृदेवेति ।
अन्यथा शास्त्रानर्थस्य स्यादिति भावः । यवलोपे ‘लोप आक-यस्य’ इति । तत्र यलो
पोदाहरणमाह—अपर इति । इषव इति ‘इव त’ इति पाठान्तरम् । भुजगेति ।
हे पृथ्वीनाथ, तवामाला गारुडमन्त्रा इव भुजगाहितप्रकृतयः, तारा इव तुरगा इव
सुखलीना इत्यन्वयः । भुजगानां सर्पाणां विगानां चाहिता प्रकृतिर्येषाम् । सुरेष्व-
सत्ता । सुषु खे आकाशे लीना । सुषु खलीन येषां ते तादृशाश्चेत्यर्थः । उपसहरति—
एवमिति । उच्चप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वेऽपि वर्णानां खानन्तर्यमित्यादिनोक्ता । तत्र
तेषां मध्ये । ये चेत्यादौ यथाक्रमं सप्तम्यन्तद्वयानुपदं । समासमित्यस्य वर्णयेदित्यन्वा-
न्वयः । अग्रिमजर्जराण्यन्तानामसकृच्चयोरप्यश्रव्यमित्यन्वयः । सर्ववर्णोति । ‘तुल्यास’मिति

१ मन्त्राणि च ताराविवेलादि षट्नीवमिति भावः ।

कारान्तरघटितसंयोगस्य हलां ल-म-न-भिन्नानां स्थात्मना संयोगस्य द्व्य-
द्वयघटितसंयोगस्य चासकृत्संयोगं नैकछेदेन वर्जयेत् । सर्वज्ञस्य द्वयघटित-
संयोगस्य शर्मिष्ठाप्रमाणघटितसंयोगस्य सकृदपीति संक्षेपः ।

दीर्घसमासो यथा—

‘लोलालकावलिबलत्तयनारविन्द-

लीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।

सायाहनि प्रणयिनो भवनं व्रजन्त्या-

धेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥’

द्वयघटितसंयोगपरद्वयानां प्राचुर्यं नैकछेदेन यथा—

‘हीरस्फुरद्गदनशुभिमशोभि किं च

सान्द्रासृतं घनमेणविलोचनायाः ।

येषा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुभिम्बं

दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥’

अत्र त्रिशब्दपर्यन्तं शृङ्गारानुगुणम् । शिष्टं तु रमणीयम् । उत्त-
राधे ककारतकाररूपक्षपद्वयसंयोगस्य सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावात् दोषः ।
यदि तु ‘दन्ताशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रासृतं’ इत्यादि क्रियते तदा
सर्वमेव रमणीयम् ।

विसर्गप्राचुर्यं यथा—

‘सानुसागाः सानुकम्पाश्चतुराः शीलगीतलाः ।

हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः सान्तवृत्तयः ॥’

अत्र शकारद्वयसंयोगान्तं पूर्वार्धं माधुर्याननुगुणम् ।

मवर्णसज्जकेलधं । अपिना सकृत्समुच्चयः । नैकछेदेन प्रयोगं वर्जयेदित्यस्यानुपपत्तिः । ‘चलद्’
इति पाठेऽपि स एवार्धः । वशंवदितानि स्तापीनीकृतानि । सायाहनि सायंकाले ।
हीरेति । हीरेहीरवद्वा स्पृन्तोः ये रदना दन्तास्तेषां शुभ्रिण्या शुभ्रत्वेन शोभते
तच्छब्दम् । सान्द्रं घनमसृतं यस्मिन्नस्त्वत् । यद्वा नञ् काङ्क्षाम् । अपि तु दूरीकरो-
त्येव । परिषेयच्छेदेनेति भावः । यदि त्विति । दन्तकिरणरम्यं वमलशोभापहारी-

१ अतएव लोकावलिबलत्तयनारविन्दे च यथा लीलावशंवदितानि लोकलोचनानि यथा ।

जिह्वामूलीयप्राचुर्यं यथा—

‘कलितकुलिशघाताः केऽपि खेलन्ति वाताः

कुशलमिह कथं वा जायतां जीविते मे ।

अयमपि वत गुञ्जच्चालि माकन्दमौलौ,

चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥’

अत्र द्वितीयजिह्वामूलीयपर्यन्तमननुगुणं माधुर्यस्य । यदि च ‘कथं

कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयमुज्जगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः’

इति विधीयते, तदा नायं दोषः ।

उपध्मानीयप्राचुर्यं यथा—

‘भलकाः फणिशावतुल्यशीला नयनान्ताः परिपुद्गितेपुलीलाः ।

चपलोपमिता खलु स्वयं या वत लोके सुखसाधनं कथं सा ॥’

अत्र द्वावुपध्मानीयावेव न क्षान्तानुगुणौ ।

द्वर्गक्षयां प्राचुर्यं यथा—

‘वचने तव यत्र माधुरी सा हृदि पूर्णा करुणा च कोमलेऽमृत ।

अधुना हरिणाक्षि हा कथं वा कटुता तत्र कठोरताविरासीत् ॥’

द्वयः । हरन्ति । ममेति दोषः । नायकोक्तिरियम् । पूर्वार्थं तदेवयवभूतम् । जिह्वे-
निसर्गादेशोत्पत्तिः । एवमप्येऽपि । कलितेति । नाविशोक्तिः सानी प्रति । कलित-
कृतः कुलिशवद्भवद्वातो वेन्नादृशः केऽपि विलक्षणा वाताः खेलन्ति कीडां पुपुन्ति
अत इह देशे मम जीविते कुशलं कथं जायताम् । वातान्दः पाददूरण इत्यर्थे वा
कारणान्तरमाह—अयमिति । हे धात्रि, माकन्दतस्मात्परायणतस्मात्के गुञ्जचयनी
चञ्चरीको ध्रमरः । वतेति शब्दः । मदीयां चेतनां चुलुकयति । चुलुकवरापिमतीत्यर्थः ।
मलयचलन्त्यतस्मिन्तर्गमुगानि-गुता इत्यर्थः । अत एव क्षान्तान्ताः । अत्र ता-
स्मात्केऽपि प्राचुर्यभावः । भलका इति । यस्या इति दोषः । पुद्गुक्कषाभ्यगता-
लीलाः । चपला विपुला । एतेनाभ्यगर्वं स्मणीयमिति सूचितम् । वचन इति । हे-
कोमले, तव यत्र वचने मा माधुरी, न्यान्ते पूर्णा करुणा चामूर । हे हरिणाक्षि, मा-

१ पूर्वार्थवयवभूतमिति व्याख्येया इति विनिर्दिष्टं भाष्येऽप्यस्योदवस्य । उक्तारद्वयमप्ये-
शान्तं पूर्वार्थं माधुर्यान्तनुगुणमिति सूत्रे सोऽयमप्येऽप्यस्यः इति ।

२ इह संशोधनं हरीशस्य विदेशनं वेति सहस्यैरिवालीकृतम् ।

‘अधुना सखि तत्र हा कथं वा गतिरन्यैव विलोक्यते गुणानाम्’ इति त्वनुगुणम् ।

रेफपटितसंयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—

‘तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।

लसन्ति नानाफलमारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेण ॥’

यदि तु ‘तुलामनालोक्य महीतलेऽसिन्’ इति निर्मायते तदा साधु ।

इत्वं ल-म-न-भिन्नानां स्वात्मना संयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—‘विग-
म्य मे निकाय्यं तामनुयातोऽसि नैव तन्प्राप्यम् ।’ ल-म-नानां स्वात्म-
॥ संयोगस्तु न तथा पारुष्यमाबहति । यथा—

‘इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिपुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।

अलदालिमयं जगद्विस्तन्यन्कलितः कापि किमालि नीलमेघः ॥’

क्षयद्वयपटितसंयोगस्य यथा—

‘आ सायं सलिलमरे सवितामुपास्य सादरं वपसा ।

अधुनाब्जेन मनाक् तव मानिनि तुलना मुखस्वासा ॥’

अत्र द्वितीयार्थमस्यम् । ‘सरसिजकुलेन संप्रति मामिनि ते मुखतु-
लाधिगता’ इति तु साधु ।

सपर्णक्षयद्वयपटितसंयोगस्य सकृत्प्रयोगो यथा—

‘अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वन्नि यदि मनाकुरूपे ।

अधुनैव कलयन्ममिदं राकारगणस्य हन्त साप्राज्यम् ॥’

धुना । ॥ इति श्लोके । यद्यपि तत्र यथाक्रमं कटुता बहोरता चाक्षिरासीदित्यर्थः । अत्रो-
त्तरार्धे टवर्गकृपा नैवत्येन प्राचुर्यं बोध्यम् । अत एवाह—अधुनेति । असर्वं सर्व-
मिलन्वयः । गहनं वाननम् । साध्विति । एकत्र सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः । इकारपटिः
संयोगस्यासकृत्प्रयोगोदाहरणं युक्तमन । निवाय्यं निवायम् । तां सपत्नीम् ।
नापितोऽस्तिपत्न्यं प्राप्तिः अहतीति । अतस्तदन्वयः । विद्योत्तममिति भावः । इय-
मिति । अधुना द्वितीयेऽपि । अयीति । यदि तन्वन्नि, यदि वदनं मनाक् मन्दस्मि-

१ इति श्लोके । किं नीलमेघः (मेघत्वेनाप्यवसितः श्रीकृष्णः) कलितो मलितः । ‘कल’
कामपेन । अस्ति नाविक्रमः ।

नन्वत्र ककारद्वयसंयोगस्य हृद्यघटितस्वात्मसंयोगत्वेनैव निषेधात्-
स्वसंयोगस्य महाप्राणसंयोगनिषेधविषयत्वात्तृतीयसंयोगस्य चासंभवात्सर्व-
ज्ञस्यद्वयसंयोगनिषेधो निर्व्वकाश्च इति चेत्, न । सकृत्प्रयोगविषयत्वे-
नास्य पार्थक्यात् । अन्यथा मनाङ्कुरूप इति निर्दोषं स्यात् ।

महाप्राणघटितसंयोगो यथा—

‘अयि मृगमदविन्दुं चेद्भाले बाले समातनुपे ।’

उत्तरार्धे तु प्राचीनमेव ।

एवं त्वमत्ययं यदन्तानि यद्गुणान्तान्यन्यानि च शाब्दिकप्रिया-
प्यपि मधुररसे न प्रयुजीत । एवं व्यङ्ग्यचर्वणोतिरिक्तयोजनाविशेषापेक्षा-
नापाततोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान् यमकादींश्च संभवतोऽपि क-
विर्न निषधीयात् । यतो हि ते रसचर्वणायामनन्तर्भवन्तः सहृदयहृदयं
स्वाभिमुखं विदधाना रसपराङ्मुखं विदधीरन्, विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो
मधुरतमत्वेनास्य निर्मलसितानिर्मितपानकरसस्येव तनीयानपि स्वातङ्ग्यमा-
बहन्पदार्थः सहृदयहृदयालुदतया न सञ्जयेव सामानाधिकरण्यामर्हति ।

यदाहुः—

‘ध्वन्यात्ममृते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥’

तमधुर कुरपे तर्हि अधुनैव । न तु कालान्तरे । हन्तेति ह्ये । चन्द्रस्य साप्राज्यं
शमिनं वलय । जानीहीत्यर्थः । कथेति । सादिधानुगते इति भावः । व्यङ्ग्येति ।
व्यङ्ग्यान्वादान्यो यो योजनाविशेषः पदार्थोना तदपेक्षा नैत्यर्थः । यतो हीति ।
निपातगमुदायो हेतुः । सुतरामिति । पूर्वोक्तगर्गानुगतः । तनीयानपि पदार्थो रजःजनः
पदार्थैर्वदेतश्च स्वातङ्ग्यं स्वाभिमुखं चर्चयित्वं । निबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वं

१ सवर्णशब्दसंयोगो यो यः संभवति तस्य प्रकारेणैकस्मिन्निबन्धनमत्रोक्तमर्थे निदिश्य-
‘निदिश्यं (सवर्णसंयोगः) निषेधेषु गणित इति’ शब्दः । अन्येऽप्यमहाप्रयोगो निषेधः,
अस्य तु सङ्गतीति पार्थक्यार्थं गाननिधि समाधानम् ।

२ व्यङ्ग्यात्सार्धं मिहाव शेषां योजनार्थां निषेधप्रकारस्य यदस्मादंशा दृष्टव्याः ।

३ सद्यः संनिवेशम् ।

ये तु पुनरङ्गिष्ठयानुगतस्त्वन्धतया च न पृथग्भावनामपैक्षन्ते, किं तु रस-
चर्येणामेव सुसुखं गोचरीकर्तुं शक्याः, न तेषामनुप्राप्तादीनां त्यागो युक्तः ।

यथा—

‘कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं

सरोरनना सपदि शील्य सौघमौलिम् ।

मौढिं मजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-

मुद्गासयन्तु परितो हंरितो मुल्लानि ॥’

इत्थमेते प्रसङ्गतो मधुररसाभिव्यञ्जिकायां रचनायां संक्षेपेण निरु-
पिता दोषाः ।

‘एभिर्विशेषविषयैः सामान्यैरपि च दूषणै रहिता ।

माधुर्यभारभङ्गुरमुन्दरपदवर्णविन्यासा ॥

व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातुर्या प्रसादयुता ।

तां विबुधा वैदर्भी वदन्ति शुचिं गृहीतपरिपात्राम् ॥’

अस्यामुदाहृतान्येव किञ्चन्यपि पद्यानि ।

यथा वा—

‘आयतैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं दिशामन्तरं

सामिन्यो भवनेषु मूषणगणैरुल्लासयन्ति चियम् ।

बामे मानमपाकरोपि न मनागद्यापि, रोपेण ते

हा हा बालमृणालतोऽप्यतितमां तन्वी तनुस्त्राम्यति ॥’

‘शर्वतीत्यर्थः । अनुग्रहेति । अनुभवविस्तारतया चेत्यर्थः । सुमुखमल्यन्तमुखं यथा
तथा । वपिन् ‘मुखम्’ इत्येव पाठः । सौघमौलिं सुव्यभिचितप्राकारोर्ध्वप्रदेशम् । मुदां
मौढिमित्यन्वयः । उपसंहृति—इत्थमिति । प्रमादवृत्तिं निरूपयति—एभिरिति ।
माधुर्यभारेण भङ्गुरोऽत एव मुन्दरः पदानां वर्णानां च विन्यासो रचना यस्यां सा ।
निर्मानुष्युत्पत्तिमुद्गिरन्तीत्यन्वयः । प्रमादशुभेन युता । गृहीतः परिपात्रो रसचर्येण
यस्यां सा । कीर्णं व्याप्तम् । ध्रियं शोभाम् । तन्वी कृशा । अस्या वैदर्भ्याः । भङ्गमुदा-

१ जनेन हि प्रमादशुभेनैव वृत्तिवृत्तयस्तथा कुमुदादीनामुदाहृतानां पूर्ववदन्तं भवत्ये ।

२ जनेन हि वयोत्प्लावादिभिरुपपन्नवत् ।

३ हरिवः (दिशः) स्तमुदानि उल्लासयन्तु इत्यन्वयः ।

अस्याश्च रीतेर्निर्माणे कविना नितरामवहितेन भाव्यम् । अन्यथा तु परिपाकमङ्गः स्यात् ।

यथामरुककविपद्ये—

‘शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्यर्लां

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥’

अत्रोत्थाय किञ्चिच्छनैरित्यत्र सवर्णश्रयद्वयसंयोगस्तत्रापि नैकद्वेनेति सुतरामश्रव्यः । एवं श्रयघटितसंयोगपरह्रस्वस्यापि । तथा शनैर्निद्रेत्यत्र, निर्वर्ण्य पत्युर्मुखमित्यत्र च रेफघटितसंयोगस्य, श्रयघटितसंयोगपरह्रस्वस्य च प्राचुर्यम् । विस्रब्धमित्यत्र महाप्राणघटितस्य, लज्जेत्यत्र स्वामसवर्ण-श्रयद्वयघटितस्य, मुखी प्रियेणेत्यत्र भिन्नपदगतदीर्घानन्तरस्य संयोगस्य, तथा क्त्वामत्ययस्य पञ्चकृत्वः, लोकतेश्च धातोर्द्धिः प्रयोगः कवेर्निर्माणसामग्रीदारिद्र्यं मकाशयति । इत्यलं परकीयकाव्यविमर्शनेन । इति संक्षेपेण निरूपिता रसाः ।

अथ भावध्वनिर्निरूप्यते—

अथ किं भावत्वम् ? विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति चेत्, रसकाव्यवाक्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः । अर्थद्वारा शब्दस्यापि व्यञ्जकत्वात् । द्वारान्तरनिरपेक्षत्वेन व्यञ्जकत्वे विशेषिते स्वसंभवः प्रसज्येत । भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात्, भावनायामतिव्याप्त्यापत्तेश्च ।

हरति—यथेति । अत्र लज्जेति पृथक्पदम् । तेन गमानकर्तृत्वोपपत्तिः । एवमिति । उक्तमर्थ एवेत्यर्थः । नैकद्वेनासदृश्ययोगोऽश्रव्य इति भावः । प्राचुर्यमिति । तथा चाश्रव्यमिति भावः । स्वात्मेति । स्वात्मघटितः रावः श्रयद्वयघटितधेति दोषद्वयम् । घटितस्येति । द्वयस्य संयोगत्वेत्यत्रान्वयः । सदृशेति तस्य दोषः । तस्य च प्रयोग इत्यत्रान्वयः । एवमप्येऽपि । तस्य प्रकाशने कर्तृत्वम् । निर्माणेति काव्येऽपि । अथ रसानिरूपणानन्तरम् । भावना पुनः पुनरनुसंधानम् । अत एव च भावनायामति-

१ भावना हि द्वारान्तरमनपेक्ष रसं व्यनक्ति । तज्ज्वा लज्जामपि विभावानुभावभिन्नत्वे सति द्वारान्तरनिरपेक्षं रसव्यञ्जकत्वं—भावत्वमिति प्रसक्तमिति भावः ।

अत एव च विभावानुभावमिश्रत्वस्यैव शब्दमिश्रत्वस्यापि तद्विशेषणत्वे
न निस्तारः । प्रधानध्वन्यमानभावे रसव्यञ्जकताभावादव्याप्त्यपत्तेश्च ।
न च तत्रापि भ्रान्ते रसोऽभिव्यज्यत एवेति वाच्यम् । भावध्वनिविलोप-
प्रसङ्गात् । भावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनित्वम् । रसस्तु तत्र व्यज्यमानो-
ऽप्यचमत्कारित्वाच्च ध्वनिव्यपदेशहेतुरित्यपि न शक्यं वदितुम् । चम-
त्काररहितरसव्यक्तौ मानाभावात् । रसे हि धर्मिग्राहकमानेनानन्दांशाऽवि-
नाभावस्य प्रागेवावेदनात् ।

अस्तु वा प्राधान्येन ध्वन्यमानस्यापि भावस्य भ्रान्ते रसमिव्यञ्जक-
त्वम् । तथापि देशकालवयोवस्थादिनानापदार्थघटिते पदवाक्यार्थे तथा-

व्याप्तेरेव च । तद्विशेषणत्वे व्यञ्जकत्वविशेषणत्वे । अस्तु वा प्राधान्येनेति । रसं
श्रुति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यत्वविशेषणित्वात्तद्विलम्बं राजानुगम्यमानपिबहनप्रदत्तमूलस्यैव
रसापेक्षयापि हि अस्य प्राधान्यमस्ति । अत एव न भावध्वनिविलोप इति भावः ।
तथापि उक्तस्थलेऽव्याप्त्यपत्त्यभावेऽपि । तथापि विभावानुभावमिश्रत्वे सति [शब्द-
मिश्रत्वे सति] रसव्यञ्जनत्वमित्युक्तावपि । मिश्रत्वे सतीत्युपलक्षणं शब्दमिश्रत्वे सती-

१ भावना हि शब्दाद् भिन्ना सत्तेषां शब्दान्तरमिरेषा रसं व्यञ्जयतीति ।

२ तत्र हि स भाव एव विभावादिसामग्र्या व्यङ्ग्यो भवति, न स रसव्यञ्जकस्य न भावस्य
न सिद्ध्येदित्याशयः ।

३ चरमा रसमिव्यक्तिरेव चेदपि गण्येत तर्हि भावध्वनिसत्तेषां रसत्वव्यपदेशः स्यादिति
भावध्वनिव्यपदेशस्य लोप एव स्यादित्याशयः ।

४ ननु भावध्वनित्वे रससत्तायामपि भावकृतचमत्कार एव एव प्रकृष्टो न रसस्य चम-
त्कार इति विभावानुभावमिश्रत्वे सति शब्दमिश्रो रसमिव्यञ्जको भाव इति लक्षणे न दोषः
स्यादिति चेत्, न । व्यञ्जक्यो रसव्यञ्जकत्वो भवेदस्य न विधिमात्रम् ।

५ धर्मिणो रसस्य ग्राहकं प्रत्यायकं यन्मानं प्रमाणं तेनैव रसस्य आनन्दांशाऽविनाभाववि-
त्त्वस्य प्रतिपादनात् । अयं भावः—विभावादिब्यञ्जनया यथा सामग्र्या रसमिव्यक्तिः साभिता
वयैव हि रसोऽपि सति आनन्दस्यावस्वमभिव्यक्त्यावेदितम् । मन्त्रावरणस्य विदानन्दस्यैव
रसव्यपदेशात् ।

६ ननु भावध्वनिसत्ते चरमचमत्कारिरसमिव्यक्तौ स्वीकृतायामपि विभावानुभावमिश्रत्वे
सति शब्दमिश्र-रसमिव्यञ्जकत्वरूपे भावत्वे भावध्वनित्वविशेषे न स्यात् । रसं श्रुति गुणी-
मावेति वाच्यताश्रयित्वाद्भावध्वनित्वाऽसत्तेः, रसचमत्कारेऽपि राजानुगम्य विभावप्रवृत्त-
मूलस्यैव ध्वन्यमानभावस्य प्राधान्यात् । इति पूर्वोक्तं च तत्रापि देशकालेत्यादिना
व्योपान्तराशयः ।

प्यतिव्याप्तिः । तस्य विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसामिव्यञ्जकत्वात् । नापि रसामिव्यञ्जकचर्वणाविषयचित्तवृत्तित्वं तत्त्वम् । भावादिवर्णयामतिप्रसङ्गवारणाय चर्वणाविषयेति चित्तवृत्तिविशेषणमिति वाच्यम् ।

‘कालागुरुद्रव्यं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।

अपि नीलोत्पलमाला चाला व्यालावलिं किरामनुते ॥’

इत्यत्र हालाहलसदृशत्वप्रकारज्ञाने- अतिव्याप्ते । तस्य विप्रलम्भानुभावत्वेन रसामिव्यञ्जकचर्वणाविषयत्वात्, चित्तवृत्तित्वाच्च । नाप्यखण्डम् । तत्त्वे मानाभावात् । अत्रोच्यते—

विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् ॥

यदाहु —‘व्यभिचार्यञ्जितो माध’ इति । हर्षादीनां च सामाजिकगतानामेव स्थायिभावस्यायेनाभिव्यक्तिः । सापि रसन्यायेनेति केचित् ।

व्यङ्ग्यान्तरन्यायेनेत्यपरे मेवन्ते ।

तस्यापि । नापीत्यस्य वाच्यमित्यत्रा- वय । चर्वणा आस्ताद् । व्यर्धयणायामतीति । रसामिव्यञ्जकचित्तवृत्तिवत् तस्य सत्त्वादिति भावः । कालागुरुद्रव्यं नितरा हालाहलवद्विजानती सा चाला नीलोत्पलमागमपि व्यालावलिं किरामनुते इत्यत्र यम् । तस्य ज्ञानस्य । चित्तवृत्तित्वाच्चेति । अनुभावानुभावभिन्नत्वे सतीति विशेषणज्ञाने को दोष इति चिन्तम् । अखण्ड भावत्वमिति शेषः । तत्रैवे अखण्डत्वे । विशेष्यमात्रोक्तौ तर्थाशब्दावाच्यत्वे तत्त्वापत्तिः । अतः विभावादीति । तावमानोक्तौ रसेऽतिप्रसङ्ग इति समुदितमुपात्तम् । अभितोऽभिव्यक्तो व्यभिचारी भाव इत्यर्थः । स्थायिभावेति । प्रतिपादितमेतदपेक्षया- यदुक्ता । सापि तद्वतानां तथा अभिव्यक्तिरपि । व्यङ्ग्यान्तरेति । रसापेक्षया भिन्न यद्यप्यवस्थाकारादि तद्रीत्येत्यर्थः । तथा च रसापे-

१ भावत्वमखण्डोपाधि । एतस्मिन् हि लक्षणमिदं शो भावश्चक ।

२ वासनारूपेण सामाजिकानां हृदि स्थिता स्थायिभावा नाटककाव्यादिपुस्तकितैर्विहङ्ग-
ऽविहङ्गभावेन अभिभूततया तत्तदभिव्यक्तिप्राप्त्या यथा स्थिरामभिव्यक्तिं लभन्ते तथा इने
हृषादयोपीति सिद्धान्तभूत प्रथमं पञ्च ।

सामाजिकानां हृदि निवर्तमानेऽपि विभावानुभावप्राप्त्यभिव्यक्तिप्राप्त्या सत्त्वेदेवेन विधाननिवृत्तौ स्थायिभावोपदिष्टो भगवदण्डिदानन्द एव यथा रसत्वेनाभिव्यज्यते तथा विभावप्राप्त्यभिव्यक्तिप्राप्त्या सद्रिचसत्त्वतया भगवदण्डिदिशिष्टा भावा अपि सामाजिकानां हृदि भिव्यज्यन्ते इति केचित्पदसंदृष्ट्यो द्वितीयः कथ्यः ।

वाचक-लक्षकादिशब्दद्वारा वाच्य-लक्षवाच्योपलक्षणवि वक्तृलक्षणादिर्वेदिष्टये सत्पुत्र-
पनयायेन वस्त्वलक्षारमद्वये व्यङ्ग्यो यथा श्रोतॄणां हृषाभिव्यज्यते तथा विभावादिवाचक-
तत्त्वलक्षप्रत्ययानन्तरमनुरणनयायेन भावा अत्रैव सामाजिकानां हृषाभिव्यज्यन्ते इत्यत्रे
पदप्रतिष्ठं दृष्टीयं भङ्गम् ।

विभावानुभावौ चान्न व्यञ्जकौ । न त्वेकस्मिन्व्यभिचारिणि
 ध्वन्यमाने व्यभिचार्यन्तरं व्यञ्जकतयावश्यमपेक्ष्यते, तस्यैव प्राधा-
 न्यापत्तेः । यस्तुतस्तु प्रकरणादिवशात्प्राधान्यमनुभवति कस्मिंश्चिद्भावे
 तदीयसामग्रीव्यङ्ग्यत्वेन नान्तरीयकतया तनिमानभावहतो व्यभिचा-
 र्यन्तस्साङ्गत्वेऽपि न क्षतिः । यथा गर्वादावमर्षस्य, अमर्षादौ वा
 गर्हस्य । न चैवं सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः । पृथग्विभावानुभावाभिव्य-
 क्तस्यैव (भावस्य), गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । अत एव नान्तरी-
 यकस्य भावस्य ध्वननं भवति । अन्यथा गर्वादिध्वनेरुच्छेद एव भवेत् । विभा-
 वस्त्यत्र व्यभिचारिणो निमित्तकारणसामान्यम् । न तु रसस्यैव सर्वथैवाल-
 म्बनोद्दीपने अपेक्षिते । यदि तु क्वचित्संभवतस्तदा न वार्यते । हर्षादयस्तु—
 हर्षस्मृतिर्नाहमोहपृतिर्नाहमिदं न्यचिन्तामुदधुमगर्वनिद्रा-
 मातृव्याघ्रिनासुसुप्तविषाधामर्षाहित्योग्रतोन्मादमेरणवितर्कविषादा-
 रसुखायैगजडतालसाध्यापसारचपलताः । प्रतिपद्यतुतधिकारादि-

क्षयापकर्षं सूचित । अत्र भावे । तस्यैव व्यभिचार्यन्तरस्य । प्रकरणादीनां तापयं
 निवामयत्वेन न तदापत्तिरित्याशयेन तद्वान्तमाह—यस्तुतस्तित्यसि । तदीयेति ।
 प्रधानभावीत्येवम् । नान्तरीयकत्वे हेतुरयम् । अत एवाग्रे 'अत एव नान्तरीयकस्य'
 इति यक्ष्यति । तनिमानमिति । कश्चिमानमित्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—अम-
 र्षादौ चेति । एव एति व्यभिचार्यन्तरस्य प्रधानभावेऽङ्गत्वे सति । भावसारीनिवि
 त्रहर्षादीनाह—हर्षादय इति । एतेन पुनरिदमिदं यत्तेमुनिना भाववगणनेनेत्यर्थः ।

१. नित्यसंभूतया । अथ सङ्गमस्याह—प्रकरणवशात्प्राधान्ये कस्मिंश्चिद्भावे, तेन भावेन
 सह निवृत्तसङ्गः, तनिमानभावद्वय (श्लोक प्रकाशमन) कन्योपि कश्चिद्भावे प्रधानाभि-
 व्यक्तिसामर्थ्येन यद्यङ्गत्वादिभिन्नव्यवहारे, यथा गर्वादावर्ग, तत्र पञ्चभिन्ने भावे न केवलं विभा-
 वानुभावयोरेव, अपि तु भावातरस्यापि व्यञ्जकत्वे न दोषः । ननु भावः प्रति भावोत्र गुणी-
 भूत इतिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य व्यपदेशो भवेन्न ध्वनितस्य । इति तु न शक्येत्यम्, यथाहभूतो
 भाव एवम विभावानुभावभावमेवाभिव्यञ्जयते न तु प्रधानमाकाशिव्यक्तिमाश्रया, तत्रैव
 गुणभूतव्यङ्ग्यत्वव्यवहारात् । अथवा यथाद्विस्थले अमर्षादेर्नान्तरीयकत्वा गर्वादिध्वने-
 रुच्छेद एव साध्यः ।

२. पृथग्विभावानुभावाभिव्यक्तस्य अत एवाङ्गान्तरीयकस्य भावस्य बाह्यान्तरगुणीभूतव्य-
 ङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । इति कान्दीशुद्रिपुस्तकपाठः ।

जन्मा निर्वेदथेति त्रयस्त्रिंशद्विचारिणः । गुरुदेवनृपपुत्रादिविषया
रतिथेति चतुस्त्रिंशत् ।

एतेन वास्तव्याख्यं पुत्राद्यालम्बनं रसान्तरमिति परास्तम् । उच्छृङ्खलताया
मुनिचचनपराहतत्वात् ।

तत्र

इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः ॥१॥

तदुक्तम्—

दिवभर्तृगुरुत्वामिप्रसादः प्रियसंगमः ।

मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरघनागमः ॥

तथोत्पत्तिश्च पुत्रादोर्विभावो यत्र जायते ।

नेत्रवरप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥

अश्रुलेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत् ॥ इति ।

उदाहरणम्—

अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना ।

अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥^१

अत्रावधिकाले प्रियागमनं विभावः । सुखविकासोऽनुभावः ।

संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥२॥

यथा—

तन्मम मन्दहसितं श्रुतितानि तानि

सा वै कलहविधुरा मधुराननश्रीः ।

अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हेन्त

सायंतैनाम्बुजसहोदस्लोचनायाः ॥^२

तदाह—उच्छृङ्खलेति । तत्र हर्षादीनां मध्ये । देवेत्यादि उत्पन्नो विभावो यत्र
जायते, नेत्रेलापुला अनुभावो यत्र जायन्ते त हर्षमादिशेदित्यर्थः । तदा अवधिकारे ।
अथ हर्षानन्तरम् । श्रीरित्येवेति शेषः । तद्वन्निव माध्वनिचम् । पूर्वमते स्मृति-

१ कथुनो रज्ज्वमयणादिना दृश्ये योऽयं संस्कारः सर्वथाते तद्वन्त्यं ज्ञानमित्यर्थः ।

२ उद्योत्तरे निमीलनोन्मुख-जवनाया इत्याशयः ।

चिन्ताविशेषोऽत्र विर्भावः । अत्रतिगात्रनिश्चलतादय आशेषगंगा
 अनुभावाः । यत्रप्यत्रास्या एव स्मृतेः संचारिण्या, नायिकारूपस्य विभा-
 वस्य, हन्तपदगम्यस्य हृदयवैकल्यरूपानुभावस्य, संयोगाद्विप्रलम्भर-
 ताभिव्यक्तेरसंख्यनित्वं शक्यते बह्वम्, तथापि स्मृतेरेवात्र पुरःस्फूर्तिक-
 त्वाद्यमत्कारित्वाच्च तद्वनित्यमुक्तम् । तदादेर्बुद्धिस्वपकारावच्छिन्ने शक्ति-
 रिति नये बुद्धेः शक्यतावच्छेदकानुगमकतया न वाच्यतासंस्पृशः ।
 बुद्धिसत्त्वं शक्यतावच्छेदकमिति नयेऽपि स्मृतित्वेन स्मृतेर्न्यक्तियेयतेष ।

एतेन स्मृतेर्वाच्यत्वारूपं भाष्यनिर्गतमाह—बुद्धेरिति । वाच्यतावच्छेदकतावच्छे-
 दकत्वेऽर्थः । द्वितीयमतं बुद्धिस्थान्यस्य वाच्यत्वेऽपि न स्मृतिरित्यत्र वदन्मिलाह—स्मृति-
 रित्येव स्मृतेरिति । न्यायिभ्यस्तथा । 'न्यायिभ्यः कथमपि वाच्यत्वं स्वभावात्तिष्ठान्तेन

तस्याश्चात्र वाक्यवेद्यत्वेऽपि पदस्यैव कुर्वद्रूपत्वात्पदध्वनिविषयत्वम् ।
एतेन भावानां पदव्यङ्ग्यत्वे न वैचित्र्यमिति परास्तम् । सायंतनान्बुजोप-
मानेन नयनयोरुत्तरोत्तराधिकनिमीलनोन्मुखत्वध्वनेनद्वारा तस्या आनन्द-
ममताप्रकाशः ।

‘दरानमत्कंधरबन्धगीपन्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।

अनुरूपनिःश्वासमरालसाङ्गं सरामि’ सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥’

इत्यत्र स्मृतिर्न भावः, स्वशब्देन निवेदनादव्यङ्ग्यत्वात् । नापि सार-
णालंकारः, सादृश्यमूलकत्वात् । सादृश्यमूलकस्यैव सरणस्यालंकारत्वम् ।
अन्यस्य तु व्यञ्जितस्य भावत्वमिति सिद्धान्तात् । किं तु विभावै एव
सुन्दरत्वात्कथंचिद्रसपर्यवसायी ।

२५- स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः, पुंसां च प्रतिज्ञामङ्गपरामर्शादेरु-
त्पन्नो वैचण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चिच्छृत्तिविशेषो ब्रीडा ॥ ३ ॥

चमत्कारित्वमित्यालंकारिकम्भवः’ इति पूर्वतन्मन्थेन विरोधाच्चिन्त्येतेतत् । व्यङ्ग्यना-
वच्छेदकतया भासमानजालादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैवाचमन्कारिता । चूडोदाहरणे
हि मनोरंघत्वेच्छात्वयोर्षट्ठत्वनलशतवर्द्धनतया तेन रूपेणैव वाच्यतास्तीति न दोषः
इत्यपि कश्चित् । तस्या नायिकायाः । विभाव एव नायिकारूप एव । कथंचिरनाम-

१ सर्वेण वाक्येन स्मृतिभावो यद्यपि बोध्यते तथापि ‘यत्पदमेव प्राधान्येन शृणुमिष्य-
जने स्फुरन्नामर्षमिति पदमकारव्यञ्जितत्वव्यवदेश इत्याशयः ।

२ उपमया ।

३ नायिकैव चमत्कारितया ईषत्बन्धराज्यमनारिकमनुभावम्, आधिष्ठान् श्रीशरीर-
सौचरिणः, समुपभ्यान्द रसमभिव्यनत्तीत्याशयः । स्वनाशेषे परम्परामपन्नित्येव हेतुः इति
कथंचित्पदस्याकृतम् ।

४ शयिता सविधे इत्युदाहरणे वाच्यशृतेः कथमपि रूपेण-स्वनित्वमिपात्रम् शयुक्तम् ।

अथ च बुद्धिसारवर्षितितुद्वित्वरूपेण शृतेरपि सामान्यतया, वाच्यता रूपेण इति कथमर्ष-
व्यतिः पूर्वग्रन्थविरोधात् । इति चेत्तद्विदासैः ।

व्यङ्ग्यतावच्छेदकतया भाग्यमाना या, जातिस्तजालादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैव भवन-
स्वारकृतो ध्वनित्वनिरासः । शयिता सविधे इत्युदाहरणे षट्ठत्वनलशतवर्द्धन मनोरंघत्वेच्छा-
वच्छेदकतया तमेव रूपेण वाच्यतारूपको भवतीति यत्र ध्वनिरव निरस्यते । अथ ॥ तदा नेति
षट्ठत्वनलोत्ती न दोषः इति क्षमाधानम् ।

यथा—

‘कुचुकलशयुगान्तर्गमकीनं गत्वाहं
सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना ।
विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
चकितनतनताक्षी सद्य सद्यो विवेश ॥’

अत्र प्रियस्य दर्शनं तेन नायिकाकर्तृकतत्त्वचान्तर्यतिप्रियमलक्षतावलो-
कनजन्यहर्षावेदकतत्पुलकादेर्दर्शनं च विभावः । सद्यः सदनप्रवेशोऽनुभावः ।

यथा वा—

‘निरुद्धा यान्ती तरसा कपोती कूजत्कपोतस्य पुरो ददाने ।
मयि स्मिताद् वदनारविन्दं सा मन्दमन्दं नमयान्मूव ॥’

पूर्वत्र त्रास इवात्रापि हर्षो लेखतया सन्नपि ग्रीडाया अनुगुण एव ।
प्रियकर्तृकं कपोतस्याग्रे कपोत्याः समर्पणं विभावः । वदननमनमनुभावः ।
—मयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्गोहः ॥
‘अवस्थान्तरशयलिता सां तथा’ इति तु नव्याः ।

उदाहरणम्—

‘विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयित दयितेति ।
आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ॥’

अत्र कान्तवियोगो विभावः । इन्द्रियवैकल्यं लज्जाधभावध्वानुभावः ।

यथा वा—

‘शुण्डादण्डं युण्डलीकृत्य कूले कलोलिन्ध्या किचिदाकुञ्चिताक्षः ।
नैवाकर्षत्यम्बु नैवाम्बुजालिं कान्तापेत कृत्यशून्यो गजेन्द्रः ॥’

मन्तराभावकृत लेशः । सपुलकतन्विति क्रियाविशेषणम् । गवाक्षे विनिहितवदनमे-
त्यन्वयः । चकितेत्यत्र कर्मधारयद्वयम् । तेनेति । प्रियेणेत्यर्थः । तत्कर्तृकमिति यावत् ।
पुलकादेर्दर्शनमित्यत्रान्वयः । तत्कुचेति । नायिकाकुचेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । सप्त-
व्यार्थमाह—सदनेति । तरसा भीष्मम् । स्मितेनार्द्रमिव नमयावमूव नमयाचकार ।

१ तेन प्रियेण अर्थात् विवशतः ।

२ वस्तुतत्त्वानवधारणरूपमवस्थान्तरे प्राप्ता सा चिन्तास्थचित्तवृत्तिरेव तथा अर्थात् गोहः ।

चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु नाशरूपाया ग्लानेः कथं समावेश इति ध्येयम् ।
यद्यपि 'बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिसमुद्भवः ।' इति लक्षणवा-
क्यादपचयशब्देन नाश एव प्रतीयते, तथापि प्रागुक्तानुपपत्त्या बलनाश-
जन्यं दुःखमेव बलापचयशब्देन विवक्षितम् ।

दुःखदारिद्र्यापराधादिजनितः स्वापकर्षमापणादिहेतुश्चित्तवृत्ति-
विशेषो दैन्यम् ॥ ८॥

उदाहरणम्—

'हृत्केन मया वनान्तरे वनजाश्री सहसा विवासिता ।

अधुना मम कुत्र सा सती पतितस्यैव परा सरस्वती ॥'

सीतां परित्यक्तवत्तो भगवतः श्रीराममद्रत्येयश्रुतिः । अत्र सीताप-
रित्यागरूपोऽपराधतज्जन्यं दुःखं वा विभावः । पतितसाम्यरूपसापकर्ष-
मापणमनुभावः ।

यदाहुः—

तत्र 'चित्तौत्सुक्यान्मनस्तापदौर्गत्याश्च विभावतः ।

अनुभावास्तु शिरसोऽभ्याहृतेर्गात्रगौरवात् ॥

देहोपस्करणत्यागादैन्यं भावं विभावयेत् ॥' इति ।

'दौर्गत्यादेरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिकृत् ।' इति च । तदाह—

अत्र हृत्केन मया विवासिता न तु विधिनेत्येतस्यार्थस्य पतितोपम-
यैव परिपोषः, न तु शृङ्गाशुपमया । यतः शृङ्गस्य जात्यैव श्रुतिदीर्घभ्यं
विधिना कृतम् । पतितस्य तु व्यासनादेर्विधिना श्रुतिसुलभत्वे स्वभावेन

मुन्युपेक्षादिः । अनुपपत्तिरस्मादेवेत्या । विवक्षितमिति । एवं तु कविद्वन्द्वो-
ऽपि मयोज इति भावः । हृत्केन हृतसदृशेन । भाग्यरहितेनेति यावत् । वनजाश्री
जलजाश्री । सहसा कारणं धिनेव । यस्य उत्पत्त्य सरस्वती । श्रुतिरित्यर्थः । विनिगम-
प्रभावादाह—तल्लन्यमिति । चित्तौत्सुक्यादिरूपविभावप्रयतः, शिरसोऽभ्या-
स्यत्यादिष्वपसुभावप्रयतो दैन्यं भावं जानीयादित्यर्थः । वचनान्तरमाह—दौर्गत्यादे-
ति । अनौजस्यमनौजसुभावाः । सर्वं वाच्यं भावधारणमिति न्यायपलभ्यमर्थमाह—
तु विधिनेति । जाल्यैव स्वभावेनैव । तेनैव पतितेनैव । तथाविधं पातितजनकम् ।

कृतेऽपि तेनैव तथाविधं पापमाचरता स्वतः श्रुतिदूरीकृतेति तस्य पति-
तेन सायम्, तस्याश्च श्रुत्येतुपमालंकारो दैन्यमेवालंकुस्ते । तथा मयेति
सेति चोपादानलक्षणा मूलध्वनिभ्यां कृतमन्त्रकृतज्ञात्वनिर्दयत्वदयावतीत्या-
द्यनेकधर्मप्रकाशनद्वारा तदेव परिपोष्यते, सेति स्मृत्या च लेशतः
प्रतीयमानया ।

३२- इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखना-
धोमुखत्वादिहेतुश्रितवृत्तिविशेषश्चिन्ता ॥ १६

यदाहुः—

‘विमावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यमंशनं तथा ।

इष्टार्थापहृतिः शब्दच्छासोच्छ्वासावधोमुखम् ॥

संतापः स्मरणं चैव कार्श्यं देहानुपस्कृतिः ।

अधृतिश्चानुमावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता ॥

वित्तकौस्त्याः क्षणे पूर्वं पाश्चात्ये चोपजायते ॥’ इति ।

‘ध्यानं चिन्ता हितानां संतापादिकरी मता ।’ इति च । २

उदाहरणम्—

‘अधरद्युतिरक्षपलका मुखदोषा शशिकान्तिलङ्घिनी ।

अकृतप्रतिमा तनुः कृता विविना कस्य कृते मृगीदृशः ॥’

तस्य रामस्य । तस्याः सीतायाः । साम्यमित्यस्यानुपपत्तिः । एवालमिति । अलंकृत-
एवेत्यर्थः । न ह्य स्वयं प्रधानं येन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरिति भावः । उपादानलक्षणा-
मूलध्वनिभ्यामिति । स्वार्थमुपादायेतरार्थलक्षणमुपादायलक्षणा । लक्ष्यतावच्छेद-
भानिक्रियो तदलक्षकं मत्पदस्य । वनवाससखीन्वमित्यादि च तत्पदस्य । व्यङ्ग्यार्थमाह—
कृतमन्त्रवेत्यादि । यथाक्रममन्वयः । तदेवेति । दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यर्थः । न ह्य
प्राधान्यं येन दैन्यध्वनितोच्छेद इति भावः । सेतीति । यतस्तेन तद्वर्मप्रकाशोऽपि
लेशतोऽंशतः प्रतीयमानया सेति स्मृत्या च दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यस्यानुपपत्तिः । न ह्य
प्राधान्यं येन हृत्तिध्वनिश्च स्यात्, न दैन्यध्वनित्वमिति भावः । यत्र चिन्तायाम् ।
अथ विभावकयनानन्तरम् । ‘अस्माः’ इति पाठे चिन्ताया इत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तदा
चेतः प्राणनाभिर्भावः । अस्या इत्यस्यानुभावा इत्यनेनान्वयान् । देहानुपस्कृतिर्देहाप्रा-
धनम् । वित्तकौस्त्याः वक्ष्यमाणस्वरूपः । अस्तपहवेति पद्यमर्थे चतुर्ग्रीहिः । पल्लवपदै-
तच्छोभा । अकृतप्रतिमेति । उपमानमित्यर्थः । कृता मृगीदृश इत्यनयोः सर्व-

इदं वा पुनरुदाहरणम्—

‘मधुरसान्मधुरं हि तवापरं तरुणि मद्ददने विनिवेश्य ।

मम गृहाण करेण कराम्बुजं पप्रस्तामि हृदा ममभूतले ॥’

अत्रापि स एव विभावः । अधिकवर्णोच्चारणादिरनुभावः । पूर्वार्धगता
ग्राम्योक्तिरुत्तरार्धे च तरुणीकरेऽम्बुजोपमेयतया निरूपणीये स्वरस्य
तदुपमेयतया निरूपणं च मदमेव पोषयतः ।

४- बहुतरशारीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसमर्दनिद्रादिकारणीभूतः
खैदविशेषः श्रमः ॥ ११॥

उदाहृ-—

‘अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः ।

गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गमोटनैः ॥

निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः प्रादोत्प्लेपैः श्रमो मतः ॥’ इति ।

‘श्रमः खेदोऽध्वगत्यादेर्निद्राश्वासादिकृन्मतः ॥’ इति च । १२॥

अयं च सत्यमि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते, न तु
ग्लानिः । अतो ग्लानेः श्रमस्य भेदः ।

उदाहरणम्—

‘विधाय सा मद्ददमानुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाया ।

चिराय चित्रे लिखितेषु तन्वी न स्पन्दितुं मन्दमपि क्षमासीत् ॥’

अत्र विपरीत्स्वरूपः शारीरव्यापारो विभावः । स्पन्दराहित्यस्य
नादयोऽनुभावाः । न चात्र निद्राभावध्वननेन गतार्थतेति शङ्क्यम् । सुप्त-
सौ हि ज्ञानराहित्येनैव यत्नराहित्यान्मन्दगपि स्पन्दितुं न क्षमासीदित्य-

इदं वा पुनरिति । हि यतो मधुरसान्मधुरं तव स्वस्य । स एव आदकद्रव्यसेवनस्य
प्राशुष्य एवमर्थः । अधिकेति । पप्रस्ताममेत्यर्थः । निरूपणं चेत्यस्योमे इति शेषः । अन्वेति
त्रयाणां द्वन्द्वगर्भो बहुमीहि । अनुभावैरित्यस्याभेदनिर्वचनः । संवाहनं सेवनम् । मोटनं
मोहनमिति भागप्रसिद्धम् । मन्दैरित्युत्तरान्वयि । अतो ग्लानेरिति । चण्डेऽ-
द्वयादुत्तरेण सचचादित्यर्थः । दृष्टान्तेन सुपुत्रेरेव श्रमः, न तु स्वप्रत्येकाशयेनाह-
सुपुत्रो हीति । नैवेति । यत्नं प्रति तस्य कारणत्वादिति भावः । ननु स्पष्टार्थेनैव

स्नानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः, श्रीङ्गमिहिततया तस्या व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेश्च ।
श्रमे त्वानुगुण्यमुचितम् ।

रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः ॥१२१॥

उदाहरणम्—

‘आ मूलाद्रत्नसाधोर्मेलयवलवितादा च कूलात्पयोधे-

र्यायन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।

सूद्रीकामध्यनिर्यन्मसृणरसक्षरीमाधुरीमाग्यमार्जा

वाचमाचार्यतायाः पदमनुमवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥’

अत्र स्वकीयकविताया अनन्यसाधारणताज्ञानं विभावः । पराधिक्षेप-
पैतादृशवाक्यप्रयोगोऽनुभावः । इमं चासूयापि लेशतः पुष्पाति । उत्सा-
हप्रधानो गूढगर्वो हि वीररसध्वनिः, अयं तु गर्वप्रधान इति तस्मादस्य
विशेषः । तथा हि वीररसप्रसङ्गे प्रागुदाहृते ‘यदि वक्ति—’ इत्यादि पद्ये
गीष्पतिना गिरामधिदेवतयापि साकमहं वदिष्यामीति वचनेनाभिधक्त-
स्योत्साहस्य परिपोषकतया स्थितः सर्वेभ्यः पण्डितेभ्योऽहमधिक इति
गर्वः, न तु प्रकृतपद्य इव नास्त्येव महीतले मदन्य इति स्फुटोदितेन
सोल्लुण्ठवचनेनानुभावेन प्राधान्येन प्रतीयमानः ।

१५-श्रमादिप्रयोजनं चेतःसंमीलनं निद्रा ॥ १३१॥

नेत्रनिमीलनगात्रनिक्रियत्वादयोऽस्या अनुभावाः ।

उदाहरणम्—

‘सा मदागमनवृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।

बोधितापि बुबुधे मधुपैर्न प्रातराननजसौरमल्लज्यैः ॥’

रात्रिजागरणश्रमोऽत्र विभावः । मधुपैर्बोधमागवोऽनुभावः ।

१२-शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्धारणं मतिः ॥१४॥

अत्र निःशङ्कतदर्थानुष्ठानसंशयोच्छेदादयोऽनुभावाः ।

तदस्तु अत्र आह—श्रीङ्गेति । प्रकाशयतीति भावः । तस्या विश्रयाः । रत्नसानुः
सुमेरुः । सूद्रीका द्रव्या । निर्यजिः सरज्ज् । जरी प्रवाहः । तस्माद्वीररसध्वनेः । मदन्य
इतीति गर्वाकारः । सोल्लुण्ठं लामिप्रायम् । वचनेन आ मूलादित्यादि मदन्य इत्यन्तेन ।

१ ‘यदि वक्ति’ इत्यादिपद्ये उत्साहस्य परिपोषकतया अहमावेन स्थितो गर्वः ‘आमूलात्’
इति पद्यवत् प्राधान्येन प्रतीयमानो नास्तीति भावः ।

उदाहरणम्—

‘निखिलं जगदेव नन्धरं पुनरसिन्नितरां कलेवरम् ।

अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त मया परिधम ॥’

‘शरीरमेतज्जलबुदुदोपमं—’ इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनमत्र विभावः । हन्त-
पदगम्या स्तनिन्दा राजसेवादिविरतिर्वितृष्णता चानुभावः । श्रुति मतेरेव
चमत्काराद्भुनित्यपदेशहेतुता, न शान्तस्य । विलम्बेन प्रतीतेः ।

२१ रोगविरहादिप्रमथो मनस्तापो व्याधिः ॥ १५ ॥

गात्रशैथिल्यश्वासादयोऽत्रानुभावाः ।

यदाहुः—

‘पृक्फणो द्वन्द्वसो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः ।

घातपित्तकफानां स्युर्व्याधयो ये उरगदयः ।

इह तत्रप्रमथो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥’

उदाहरणम्—

‘हृदये कृतशैथिल्यानुपपन्ना मुहुरग्नानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।

तदुदन्तपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥’

विरहोऽत्र विभावः । अत्रक्षेपादिनुभावः ।

२२ भीरोर्धोरसत्त्वदर्शनस्फूर्जधुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषस्त्रासः ॥

अनुभावाश्चास्य रोमाद्यकम्पस्तन्मग्नमादयः ।

यदाहुः—

‘भीत्पातिकैर्मन क्षेपस्त्रासः कम्पादिकारकः ।’

उदाहरणम्—

‘आलीपु केलीरमसेन नारा मुहुर्ममारापमुपालपन्ती ।

आरादुपाकर्ष्य गिरं मदीयां सौदामिनीयां सुप्रमाययासीत् ॥

दोषा रात्रि । ये ज्वरादय इति । एके इति शेषः । इह शास्त्रे । तत्रप्रमथो उरगदि-
प्रमथः । तदुदन्तसेति । नायकोदन्तैलव्यं । मुखे इदं कवचनेनैव चार्त्तं मार्त्तमिदं च
इति व्यभिचरम् । तदत्रामार्त्तं दृष्टी । भीरोर्ध्वशीलस्य । सरस प्राणी । स्फूर्जधुश्रव-
णस्य । औत्पत्तिकैर्मनस्फूर्जधुश्रवणवददर्शनादिभिः । मन क्षेपयित्वावृत्तिविशेषः । केली-
रमसेन क्रीडाशक्त्येन । नायकोपकारिणम् । आरादूरम् । ततोऽविरत्यायित्वेन निमुच्यो-

अत्र पत्या स्ववचनाकर्णनं विभावः । पलायनमनुभावः । न चात्र लज्जाया व्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम् । शैशवेनैव तस्या निरासात् ।

इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

‘मा कुरु कशां कराब्जे करुणावति कम्पते मम स्वान्तम् ।

खेलन्न जातु गोपैरग्य विलम्बं करिष्यामि ॥’

एषा भगवतो लीलागोपकिशोरस्योक्तिः ।

१-निद्राविभावोत्पन्नानं सुप्तम् ॥ १६^१

सुप्त इति यावत् । अस्यानुभावः प्रलापादिः । नेत्रनिमीलनादयस्तु निद्राया एवानुभावा न त्वस्य, अनिदंजन्यत्वात् । यत्तु प्राचीनैः ‘अस्या-
नुभावा निभृतगात्रनेत्रनिमीलनं—’ इत्याद्युक्तं तदन्यथासिद्धानामपि तेषामे-
तद्भावव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

उदाहरणम्—

‘अकरुण शृणुभाषासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं

तव परिचितः स्नेहः सम्यग्भवेत्यनुभाषिणीम् ।

अविरलगलद्वाष्पां तर्ष्णीं निरस्तविभूषणां

क इह भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ॥’

एषा प्रवासगतस्य सप्रेऽपि प्रियामेवंभाषिणीं दृष्टवतो निद्रां प्रति कस्यचित्तुक्तिः । यद्यप्येवंभूतायाः प्रियतमावस्थाया निवेदनेन निद्रे, मम भवत्या महानुपकारः कृत इति वस्तु, विप्रलम्भशृङ्गारश्चात्र प्रतीतिपथ-

भावात् । पत्या तत्कर्तुम् । ‘शब्दानुशासनमाचार्येण’ इतिवत्प्रयोगः । शैशवेनै-
वेति । बालापदबोध्यनेत्यर्थः । तस्या लज्जाया । एवं च शूले कुठारात् तदाशङ्केति
भावः । ननु बालापदं न शैशवबोधरुम्, किं तु विशेषबोधकमत आह—इदं वेति ।
कशा ताडनरज्जुम् । वस्तुतस्तत्त्वाभावादाह—लीलेति । अनिदंजन्यत्वादिति ।
एतज्जन्यत्वाभावादित्यर्थः । सुप्तजन्यत्वाभावादिति यावत् । अन्यथेति । निद्रयेत्यर्थः ।
एतदिति । सप्रेत्यर्थः । मृपेति । मिथ्याभाषिन् । इह प्रवासे । प्रियतमेति । नायि-

१ शिशुनया लज्जा सतो निरस्ता, अतो लज्जाया व्यङ्ग्यत्व माशङ्कनीयम् । शिशुनामेवं-
विषे स्थले प्राप्नो भवति न लज्जेत्याशयः ।

२ निद्रार्था संभवन्तस्ते सुप्तमपि व्याप्नुवन्ति (सप्तमप्यधिकुर्वन्ति) इति सुप्त-भावेऽपि नेत्र-
निमीलनादयः प्रोक्ता इत्याशयः ।

मवतरति, तथापि पुरःस्फूर्तिकृतया स्वप्नध्वननमत्रोदाहृतं न प्रान्ते तयो-
र्ध्वननं निरोद्धुमीष्टे ।

निद्रानाशोच्चरं जायमानो बोधो विबोधः ॥ १८१

निद्रानाशश्च तत्पूर्ति-सम्प्रान्त-बलवच्छब्द-स्पर्शादिभिर्जायत इति त एवात्र
विभावाः । अक्षिर्मर्दनगात्रमर्दनादयोऽनुभावाः ।

सत्र संक्षेपेणोदाहरणम्—

‘नितरां हितयाप निद्रया मे वत यामे चरमे निवेदितायाः ।

• सुदृशो वचनं शृणोमि यावन्मयि चाकम्पुकोप यारिवाहः ॥’

अत्र गर्जितश्रवणं विभावः । प्रियावचनश्रवणोत्तासनाशोऽनुभावस्तूजेयः ।

• केचिदविद्याध्वंसजन्यमप्यमुमामनन्ति । तेषां मते

‘नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वमसाक्षान्मयाच्युत ।

सितोऽसि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥’

इति गीतापद्यमुदाहार्यम् । न तु यारिवाहविषयाया असूयाया एवात्र
यावयार्थतेति शङ्क्यम् । विबोधप्रतीतौ हि सत्यां तस्मिन्ननौचित्यावगमे
सत्यनुचितविबोधजनकत्वेन यारिवाहेऽसूयाया विलम्बेन प्रतीतेः, परमु-
त्तं निरीक्षकत्वात् । स्यादपि तस्या अपि प्राधान्यम्, यदि यारिवाहे निष्क-
रुणत्वादिवोधकं किंचिदपि स्यात् । नापि स्वप्नस्य, यारिवाहनादेन
तन्नाशस्यैव प्रतिपत्तेः । अस्तु वा स्वप्नभावप्रमत्तमेवासूयाया च सहास्य
संकरः ।

केलार्थः । अत्रोदाहृतमिति । अस्यापि बाध्य-निश्चादित्वादेव निश्चयशयोऽपि । तथा
च साक्षर्यमिति भावः । तत्पूर्तिर्निद्रापूर्तिः । यारिवाहो मेघः । अमुं विबोधम् । निद्राप-
शोचनन्यायेनासूयाध्वनिकं निराचष्टे—न त्यजति । हि यतः । तस्मिन्विबोधे । तस्या
अप्यसूयाया अपि । स्वप्नस्य बाध्यकार्यतेति शङ्कान्तिव्याप्त्यनुव्रतः । जलाहरणकर्तृत्वेन बोध-
यारिवाहसम्बन्धस्य सत्त्वात्, अत आह—अस्तु वा स्वप्नभावेति । इदं वाच्यमात्रम् ।
सकलां यामिनीं भव्याप्य गृहमिषयवर्णी निद्रां गात्रमग्निनाश च प्राणनां विहाय स

१ परंते यदि वरपु-नियन्त्रमावर्णी अने वरुतदेलावने भवत दोलापः ।

२ विबोधोच्चरं आचयनतया तद्वीजवन्निव-उपः ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

‘गण्डमालिङ्गस्य सकलां यामिनीं सहस्रस्युपीम् ।

निद्रां विहाय स प्रातरालिलिङ्गाय चेतनाम् ॥’

विबोधस्य चेतनापदवाच्यत्वात् । यथा कश्चित्सत्यप्रतिज्ञो ह्याभ्यां नायिकाभ्यां द्वौ कालवपुषोभोगार्थं दत्त्वा यथोचिते काले एकानुपमुज्य कालान्तरे प्रवृत्ते तां विहायापरां मुक्ते, तथैवायं रात्रौ निद्राम्, प्रातश्चेतनामिति समासोत्तरेयेह प्रकाशनात् ।

दुष्परकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुष्यादिकारणीभूत-
श्चित्तवृत्तिविशेषोऽमर्षः ॥ ११ ॥

प्राग्भकारणानां कार्याणां च क्रमेण विभावानुभावत्वम् ।

उदाहरणम्—

‘वक्षोज्ञात्रं पाणिनामृश्य दूरे यातस्य द्रागाननान्त्रं प्रियस्य ।

शोणाग्राभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां जोषं जोषं जोषमेवावतस्ये ॥’

इह स्वाकस्मिकस्तनाग्रस्पर्शो विभावः । नयनारुप्यनिर्निमेषनिरीक्षणे अनुभावौ । ननु क्रोधामर्षयोः स्वायित्त्वारिणोर्भावयोः किं भेदकमिति चेत्, विपर्ययावैलक्षण्यमेवेति गृहाण । तत्र तु गमकं हसिति परविनाशादौ प्रहृष्टिर्वचनवैगुण्यादिकं चेति कार्यवैलक्षण्यम् ।

चेतनानालिलिङ्गेत्यन्वयः । नन्वेवं विबोधभावध्वनित्वाभावेऽपि कस्येदमुदाहरणम्, अत आह—यथेत्यादि । प्राग्भविबोधवत् । कारणानां परकृतावज्ञादीनाम् । कार्याणां मौनादीनाम् । आमृश्य संस्पृश्य । जोषं जोषमिति । निर्निमेषं दृष्ट्वा दृष्ट्वेत्यर्थः । जोषमेव तृष्णीमेव । भामिनी वर्या । अत्रादिसंश्लेषविभावानुभावयोः सत्त्वमिच्छाह—इह हसित्येति । इदं च निर्निमेषनिरीक्षणं सेवार्थकमुपमा समुदाहृत्य तदाह—निर्निमेषेति । इदमुपलक्षणम् । मौनमप्यनुभावो बोध्यः । किं भेदकमिति । उक्तकारणकार्यबोद्धवैक्यमेवेति भावः । तत्र तु विपर्ययावैलक्षण्ये तु । कार्येति । क्रोधामर्षयोर्-

१ द्रव्यविषया मित्रा ध्वन्यतीति ।

२ उदाहरणस्याप्यत्र भावः श्लेषः, क्रोधव्यवसाययोऽमर्ष इति उक्तवत् ।

‘व्रीडादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्यम् ॥१०१॥’

तदुक्तम्—

‘अनुभावपिधानार्थेऽवहित्यं भाव उच्यते ।

तद्विभाव्यं मयव्रीडाघातार्थकौटिल्यगौरवैः ॥’

यथा—

“प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-

रुपाकर्ण्य स्विद्यत्पुलकितकपोलां कुलवधूः ।

विपज्ज्वालाज्वालं क्षगिति वमतः पन्नगपतेः

फणायां साध्वर्यं कथयतितरा ताण्डवविधिम् ॥’

अत्र व्रीडा विभावः । तादृशकालियकथाप्रसङ्गोऽनुभावः । एवं भयादिप्रयोज्यमप्युदाहार्यम् ।

९० अधिक्षेपाद्गमानादिप्रमवा किमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिरुपगता ॥१०१॥

यदाहुः—

‘नृपापराधोऽसद्वेषकीर्तनं चौरधारणम् ।

विभावाः स्युरथो बन्धो वधस्ताडनभर्त्सने ॥

एते यत्रानुभावास्तदौघ्य निर्दयतात्मकम् ॥’ इति ।

यथा—

‘अवाप्य भङ्गं खलु सङ्गरात्रणे नितान्तमज्ञाधिपतेरमङ्गलम् ।

परप्रभावं मम गाण्डिवं धनुर्विनिन्दतस्ते हृदयं न कम्पते ॥’

धाक्कमिल्यादि । हर्षाद्यनुभावानामिति । हर्षादिजन्यानुभावानामित्यर्थः । भावविशेषोऽभिप्रायविशेषः । अनुभावेत्यस्य हर्षादिजन्येत्यादि । तदवहित्यम् । भयादिभिर्विभाव्यं जन्यमित्यर्थः । गुरुषु तत्समीपे गोपानां प्रसङ्गे इत्याद्यवयवः । पन्नगपते काटियस्य । साध्वर्यमाध्वर्येण सहितम् । ताण्डवविधिं यदुपतेरिति भावः । तादृशेति । विपमनवर्त्तित्यर्थः । असदिति । अविशमानदोषाद्यनमित्यर्थः । अत्राधिपते कर्णात् ।

१ पूर्वापार्श्वे स्वेद रोमावौ प्रेमनितौ न, अपि तु पराक्रमवर्णनजन्याभिति प्रकटनेन भावयुतिः ।

एषां कर्णेन पराभूतं गाण्डिवं निन्दन्तं युधिष्ठिरं प्रति धनंजयस्योक्तिः ।
युधिष्ठिरकर्तृकं गाण्डिवनिन्दात्र विभावः । वषेच्छानुभावः । न चानर्पो-
प्रत्ययोर्नास्ति भेद इति वाच्यम् । प्रागुदाहृतेऽभर्षध्वनावुक्ताया अप्रतीतिः ।
नाप्यसौ श्लोकः । तस्य स्थायित्वेनास्थाः संचारिणीत्वेनैव भेदात् ।
विग्रलम्भमहापत्तिपरमानन्दादिजन्माऽन्यसिन्नन्यावभास उन्मादः ॥ २२ ॥
शुक्तिरंजतादिज्ञानव्यावृत्तये जन्मान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।

इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजन्स विकला सा ॥’

एषा प्रवासगतं त्वनाविकावृत्तान्तं पृच्छन्तं नायकं प्रति कस्याश्चित्-
देशहारिण्या उक्तिः । प्रियविरहोऽत्र विभावः । असंबद्धोक्तिरनुभावः ।
उन्मादस्य व्याघातान्तर्भावे संभवत्यपि धृयगुणादानं व्याध्वन्तरापेक्षया वै-
चिध्यविशेषस्फोरणाय ।

२३ रोगादिजन्मा मूर्च्छारूपा मरणप्रायवस्था मरणम् ॥ २३ ॥

न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चित्तवृत्त्या-
त्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्ते । भावेषु च सर्वेषु कार्यसहवर्तितया शरीरप्रा-
णसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

उदाहरणम्—

‘दयितस्य गुणाननुसरन्ती शयने सप्रति या विलोकितासीत् ।

अधुना खलु हन्त सा कृदाङ्गी निरमङ्गीकुस्ते न भावितापि ॥’

प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । हन्तपदस्यात्रात्य-

परेति । उक्तं तस्यैव पराभूतमिति युधिष्ठिरविशेषणम् । न चानर्पोप्रेति । कारणा-
धिन्यादिति भावः । अप्रतीतिरिति । अस्या वषादीच्छापि न, तस्मिन्निशुभावभेदा-
दिति भावः । अज्ञायुता । भेदादिति । गुरुलब्धुग्राहिजन्यः म्हाप्री, व्यापराद्यदि-
जन्य संचारीति भेद इत्यपरे । व्यावृत्तये इति । ज्ञानस्योन्मादत्वव्यावृत्तये इत्यर्थः ।
तस्याप्रसक्तेरिति । मुख्यमरणस्यान्तर्भावासंभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भावेषु
चेति । अप्रीकृते न । न प्रतिवर्तीत्यर्थः । अत्र मरणे हन्तपदस्य सातिशयबोध-

न्तमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यक्तयोऽप्ययं भावः पदव्यञ्ज्यतामावहति । एतेन
भावस्य पदव्यञ्ज्यतायां नष्ट्यन्तं वैचित्र्यमिति प्राप्तम् । दयितस्य गु-
णानुस्मरन्तीत्यनेन व्यञ्ज्यमानं 'चरणावस्थायामपि तस्या दयितगुणविस्म-
रणं नाभूदिति' वस्तु विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरममभिव्यक्तस्य पोष-
कम् । अयं च भावः स्वव्यञ्जकवाक्योत्तरवर्तिना वाक्यान्तरेण संदर्भघटकेन
भायिकादेः प्रत्युज्जीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषकं इति
विवेकः । कथयः पुनस्तु प्राधान्येन न वर्णयन्ति, अमङ्गलप्रापत्वात् ।

३) संदेहाद्यनन्तरं जायमान ऊहो वितर्कः ॥ २४ ॥

त च निश्चयानुकूलः ।

'यदि सा मिथिलेन्द्रनन्दिनी नितरामेव न विद्यते सुवि ।

अथ मे कथमस्ति जीवितं न विनालम्बनमाश्रितस्थितिः ॥'

स्वात्मनि मग्नवतो रामस्यैषोक्तिः । सुवि सीतास्ति न वेति संदेहोऽत्र
विभावः । अत्रापिशिरोऽङ्गुलिनर्वनमाश्रितमनुभावः । न चासौ चिन्तेति शक्यं
वदितुम्, चिन्ताया नियमेन निश्चयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । किं भविष्यति
कथं भविष्यतीत्याद्याकारायाश्चिन्तायाः, इदमित्थं भविष्यतीति प्रायश
इत्याकारस्य वितर्कस्य, विषयवैलक्षण्योपलम्भाच्च । न विनेत्यादिनोक्तोऽर्थ-
न्तरन्यासोऽप्यसिञ्चेवानुकूलः ।

कत्वादिति भावः । प्रकृतेऽनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या विप्रलम्भासंभवादाह—शोकेति ।
करणस्थायिभावस्येत्यर्थः । अस्य पुनोऽनभिव्यक्तेराह—चरममिति । अत एवेतदुनि-
त्यम् । तदेवाह—अयं चेति । नन्वस्य प्रधानोदाहरणं कुतो न दत्तमत आह—कथय
इति । पुन शब्दो हि सद्भावेन । आदिना विपर्ययपरिग्रहः । आलम्बनमाधारभूतम् । ननु
नियमे तदभावेऽपि लक्षणे तदमिवेति प्रकृते स संभव एवान् आह—किं भविष्य-
तीति । ननु न विनेत्यादिपार्श्वन्तरन्यासस्य प्रतीतिः कथं ध्वनिचमन आह—न विने-

१ चिन्तायागते नियमेन निश्चयः सादिति भावः । अयं तु निश्चयानुकूलः ।

२ अर्थान्तरन्यासः (आधारं विना आवेदस्थितिर्नैति) निश्चयानुकूलस्य विवरणस्य अनुकूलो
न तु चिन्तायाः । तथा च सोऽयं भावरोधकत्वात् अत्र न तु प्रधानमिति नास्त्युपपत्त्यान्वयः ।

२५ इष्टासिद्धिराज-गुर्वाघपराधादिजन्योऽनुतापो विपादः ॥ ५५१

उदाहरणम्—

‘भास्करसूनावस्तं याते जाते च पाण्डवोत्कर्षे ।

दुर्योधनस्य जीवितं कथमिव नाद्यापि निर्यासि ॥’

अत्र स्वापकर्षपरोत्कर्षयोर्दर्शनं विभावः । जीवितनिर्याशांसा, तदा-
क्षिप्तं वदननमनादि चानुभावः । अस्मिन्नेव च विपादध्वनौ दुर्योधनस्येत्य-
र्थान्तरसकमित्वाच्चध्वनिरनुग्राहकः । न चात्र श्रासभावध्वनित्वं शङ्क्यम्,
परवीरस्य दुर्योधनस्य श्रासलेशस्वाप्ययोगात् । नापि चिन्ताध्वनित्वम्,
युद्धा मरिष्यामीति तस्य व्यवसायात् । नापि दैन्यध्वनित्वम्, सकलसै-
न्यक्षयेऽपि विषदस्तेनागणनात् । न वा वीरसध्वनित्वम्, मरणस्य श-
रणीकरणे परापकर्षजीवितस्योत्साहस्याभावात् ।

इदं पुनरत्र बोधाहार्यम्—

‘अयि पवनरयाणां निर्दयानां हयानां

श्लथय गतिमहं नो संगरं द्रष्टुमीहे ।

श्रुतिविवरममी मे दारयन्ति प्रकुप्य-

द्भुजगनिभुजानां बाहुजानां निनादाः ॥’

अत्र श्रासस्यैव प्रतीयमानत्वेन विपादस्याप्रतीतिः । लेशतया प्रतीतौ वा
श्रास एवानुगुण्यौचित्येन ध्वनिव्यपदेशायोग्यत्वात् ।

२६ अधुनेवास्य लामो ममास्तिवतीच्छा औत्सुक्यम् ॥ ५५२

स्यादीति । सामान्येन विशेषसमर्थनमत्र बोध्यम् । भास्करसूजो कर्णे । दुर्योधनस्य
जीवितेति यदुद्धि । हे वीरेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्याल्लभारे । निर्यासि गच्छति । विपा-
दध्वनित्वं द्रष्टव्यमिति—अस्मिन्नेवेति । वाच्यध्वनिरिति । कल्पसावन्तेदकं च कर्णे-
दर्शनावधिजीवितम्, एकादशाक्षौहिणीपतिवन्द्यत्वम्, प्रतापेनागणितपाण्डवतेजस्त्वम्,
पाण्डवानां वनवाससिद्धावृत्तं वा, अतिदुस्मिन् व्यङ्ग्यम् । परेति । उक्त्युल्लेखः ।
युद्धेति । तथा च किं भविष्यतीत्याधाकारायास्तस्या असम्भवं इति भावः । तेनागेति ।
तथा च तद्विभावस्याभाव इति भावः । उत्साहस्येति । उत्साहविभावः । अयमिति
धोमलामप्यने । ‘अमी मे’ इति पाठः । बाहुजानां क्षत्रियाणाम् । अस्य पदार्थस्य ।

१ परापकर्षो जीवितं कथम् । अतएव हि परस्वापकर्षं यत्र प्रयोजनम्, अत्र तु स्वापकर्षो
बोध्यत इत्यर्थः ।

इष्टविरहादिरत्र विभावः । त्वरान्तितादयोऽनुभावः ।

यदाहुः—

‘संजातमिष्टविरहादुद्दीप्तं प्रियसंस्मृतेः ।

निद्रया संन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ॥

अनुभावितमाख्यातमौत्सुक्यं भावकोविदैः ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘निपतद्वाप्यसरोचमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।

कदा नयननीलाब्जमालोकेय मृगीदृशः ॥’

३ अनर्थातिशयजनिता चित्तस्य संभ्रमारुह्या वृत्तिरावेगः ॥ २७ ॥

उदाहरणम्—

‘लीलया विहितसिन्धुबन्धनः सोऽयमेति रघुवंशनन्दनः ।

दर्पदुर्विलसितो दशाननः कुत्र यामि निकटे कुलक्षयः ॥’

एषा स्वात्मनि मन्दोदर्या उक्तिः । रघुनन्दनागमनमत्र विभावः

कुत्र यामीत्येतद्व्यङ्ग्यः सैर्याभावोऽनुभावः । न चात्र चिन्ता प्राधान्ये

व्यज्यत इति शक्यते वक्तुम्, कुत्र यामीति स्फुटं प्रतीतेर्यसैर्याभावेनो-

द्वेगस्येव चिन्ताया अप्रत्यायनात् । परं त्वावेगचर्वणायां तत्परिपोषकतया

शुणत्वेन चिन्तापि विपरीय भवति ।

५ चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थ-

प्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता ॥ २८ ॥

इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते ।

यदाहुः—

‘कार्याविवेको जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा ।

तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥

निपतदिति । निपतद्वाप्यसरोचेन मुक्तचाञ्चल्यास्तारका यत्नेत्यर्थः । आलोच्य । लिङ्गे

हृषम् । उद्वेगस्येवेति । उद्वेगावेगौ पर्यायौ । चिन्तोत्कण्ठेति । ‘चिन्तोत्कर्षं’ इति

‘पाठान्तरम्’ । ‘इष्टानिष्टेति’ । ‘प्रियाविच्छेदार्थः’ । ‘तद्विमेति’ । ‘जडताविभावाः’ इत्यर्थः ।

१ यदि वेत्तुकाऽनुदिर्ग, तर्हि रघुनन्दनमिदं प्रयोक्तुं शक्यत इति भवति ।

अनुभावास्त्वमी तूर्णीभावविस्मरणादयः ।

सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति त्रिदां मतम् ॥'

उदाहरणम्—

'यदवधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि दैववशेन दूरतोऽमृत ।

सदवधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥'

प्रियविरहोऽत्र वियावः । करणैश्चाक्षुःश्रवणादिभिः क्रियासु तत्तत्प्र-
मितिषु प्रणयस्य शिथिलीकरणमनुभावः । मोहे चक्षुरादिभिश्चाक्षुषादेरज-
ननम्, इह ॥ प्रकारविशेषवैशिष्ट्येन बाहुल्येनाजननमिति तस्मादस्य
विशेषः । अत एवोदाहरणे शिथिलीकृत इत्युक्तम्, न तु त्यक्त इति ।

अतितृप्तिगर्भव्याधिश्रमादिजन्या चेतसः क्रियानुन्मुखताऽऽलस्यम् । २७

अत्र च नासामर्थ्यम् । नापि कार्याकार्यविवेकशून्यत्वम् । तेन कार्या-
करणरूपस्यानुभावस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदः ।

उदाहरणम्—

'निखिलां रजनीं प्रियेण दूरादुपयातेन विबोधितां कथामिः ।

अधिकं नहि पारयामि वक्तुं सखि मा जस्य तर्वायसी रसज्ञा ॥'

एषा हि प्रियागमनद्वितीयदिवसे मुहुर्निशावृत्तान्तं पृच्छन्तीं सखीं
प्रति रजनिजागरणजनितालस्यायाः कस्याश्चिदुक्तिः । अत्र रजनिजाग-
रणं विभावः । अधिकसंभाषणभावोऽनुभावः । जडतायां मोहात्पूर्ववर्ति-
त्वमुत्तरवर्तित्वं वा नियतम्, न स्वत्रेत्यपरो विशेषः । गोपनीयविषयत्वा-
द्यदि कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यं तदा अमोऽस्तु परिपोषकः । अमज्जन्वे

रजा रोगधेलथं । वास्तव्यः समुच्चये । विदमर्याद्वयतानां मतमिष्टम् । दूरतो दूरे ।
करणैरितिद्वयैः । प्रणयः क्रोधः । अन्यासामर्थमवादाह—तत्तत्प्रेमिति । चाक्षुषादिस्थासि-
त्यर्थः । चाक्षुषादेरिति । सामान्येनेति भावः । प्रकारेति । तत्तत्प्रवारेणेत्यर्थः ।
अत एव बाहुल्येन । अत एव सर्वथाऽस्मादादेव । अस्मात्तस्यस्य तुल्यत्वेऽपि सान्त्वनादा-
मिति शेषः । यथासंख्यमन्वयः । पारयामि शक्नोमि । आयसी ह्येहमयी । रसज्ञा जिज्ञा ।
प्रियेति । प्रियस्सागमनं यस्मिन्नेदने ततो द्वितीयेत्यर्थः । जडतायां भेदान्तरमाह—
जडेति । वास्तव्यार्थः । अशालस्ये । कथाभिरित्यविवक्षितेति । कथाभिरिति
सुरतापरं तत्पमेव लक्ष्यतावच्छेदकम् । अनिधमपुष्टत्वं व्याहृतम् । अम इत्यस्य व्याख्ये-

१ देन प्रकारेण कथाक्षुषादिप्रसङ्गं अवति तेन प्रकारविशेषेण न भवति । सङ्गपरूपेण-
अनन्यनिताशयः ।

२ कथादेदुना भाषारता । कथाज्ञाया जिज्ञाया वा ।

छालस्ये धमस्य पोषकताया अकार्यत्वात् । अतितृत्यादिजनिते त्वालस्ये
अमाद्विविक्तविषयत्वं बोध्यम् ।

२६ परेत्यर्कदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूतश्चित्तश्रुतिविशेषोऽस्य ॥ ३० ॥

इमानेवासहनादिदानैर्व्यवहरन्ति ।

— यथा—

‘कुत्र दैवं घनुरिदं क वायं प्राकृतः शिशुः ।

भद्रस्तु सर्वसंहर्त्रा कालेनैव विनिर्मितः ॥’

एषा ममहरकामुकस्य मगवतो रामस्य पराक्रममसहमानानां तत्र-
स्यानां राक्षसुक्तिः । अत्र च श्रीमदाश्वमेधवलयस्य सर्वोत्कृष्टताया दर्शनं
विभावः । प्राकृतशिशुपदगम्या निश्चानुभावः ।

‘तृणालोलविलोचने कस्यपि मार्ची चकोरमने

गौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे घनपुङ्गवति ।

माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना

घातः किं नु विधौ विधातुमुचितो धारापराङ्मवः ॥’

अत्रापि यद्यपि तदीयोच्छृङ्खलादिदर्शनजन्या अनुचितकारित्वस्य
पनिन्दाप्रकाशानुभाविता कविगता विधात्रालम्बनाऽस्य व्यग्न्यन इति
शक्यते यत्तु, तथापि कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादभिष्यक्तेनामर्पणं शक्यं-

राशिः । परितोषक इत्यनेन अन्तर्धानं निरुक्तम् । ननु तत्र तत्र प्रहृते गौरवजन
आह—धमेति । नन्वेवं सर्वत्र तत्रत्येन विनाशमेवेति शङ्कया आह—अतीति ।
प्राकृत इति । अविदोद्भव इत्यर्थः । तत्रत्येनां वीर्यवर्धनार्थं जलपट्टे पान्थानां
वदन्त्युपनिशानम् । शिशुपदेति । एतदुपदेत्यर्थः । तृणालोलेषु राक्षसाणां पीडा
कथयितुमाह—मुञ्चति । कस्यपि नादि कतिपयवन्तम् । कस्यपि नादिशानार्थं
संयुज्यते । चकोरमने इत्यनेन । पुनरपि टकारवति । रिशं चन्दे ।
धाराधरेति । मेघपदाध्वनिर्ध्वं । तदीयेति । पत्रदेत्यर्थः । प्रचयेत्येव । तदा
वाप्यर्थं सूचितम् । यत्तुमिति । तथा चेदमप्यस्य उदाहरणमिति भव । कार्यका-
रणयोस्तुल्यत्वादिति । अत्रापि कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादिति शक्यं विद्वान्मनसा-

तेरासौ न विधिक्तया प्रतीयते । नहि विधातुरपराध इव भगवतो राम-
स्यापराधोऽस्ति येन- कवेरिव वीराणामप्यमर्षोऽभिव्यज्येत । स्वभावो हि
महोन्नतक्रियानिप्यादनं वीराणाम् । अत्रापस्तुतचन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुत-
राजकुमारादिवृत्तान्तस्य ध्वननात्तास्त्यमूयाध्वनित्वमिति तु न वाच्यम् ।
एकध्वनेर्ध्वन्यन्तराविरोधित्वात् । अन्यथा महावाक्यध्वनेरवान्तरस्वाभ्य-
ध्वनिभिः, तेषां च पदध्वनिभिः सह सामानाधिकरण्यं कुत्रापि न स्यात् ।

९१ वियोगशोकमयलुगुप्तादीनामतिशयाद्गद्गदशब्देष्वोत्पन्नो व्या-
धिविशेषोऽपसाराः ॥३१॥

व्याधित्वेनास्य कथनेऽपि विशेषाकारेण पुनः कथनं वीभत्सभयानक-
योरस्यैव व्याधेरङ्गत्वं नान्यत्वेति स्फोरणाय । विप्रलम्भे तु व्याध्वन्त-
रस्यापि च ।

उदाहरणम्—

‘हरिमागतमाकर्ण्य नधुरामन्तकान्तकम् ।

कम्पमानः श्वत्सुकंसो निपद्यन् महीतले ॥’

अत्र भयं विभावः । कम्पनिःश्वासपतनादयोऽनुभावाः ।

० अमर्षादिजन्यपापपाक्यादिकारणीभूता चित्तवृत्तिध्वलता ॥३२॥

रितार्थः । अतो भूत्वा प्रतीयत इत्यन्वयः । एवम्यच्छेपसाह—नेति । मेदेन
नेत्यर्थः । अत इदं नोदाहृतमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणेऽपि-पापवित्तत्वनत आह—
महीति । ननु राममा पुनो नापराधोऽन आह—स्वभायो हीति । अत्रानुनप्रसंगे-
त्रेति नानिरावृष्टे—अत्रात्रेति । तेषां च अन्तरवाक्यध्वनीनां च । अयं अयमा-
रस्यः । विरोधेति । अयन्तारत्वेनेत्यर्थः । बीभत्सेत्यनुक्तिव्याख्यासाह—विमेति ।
मत्स्येति च अयमारम्भादि । अङ्गव्यमित्यनुवृत्तः । कम्पमान—ध्वनिति ।

१ पूर्वोदाहरणे (अथ केदम्) रामस्याशेषो मातीति वीरहनेन भयमेव प्रमेयितव्यम् ।
गुप्तेपुत्रादयो तु पातुपराधेन कोरमर्ष इति अनर्पयस्तीत्युच्येति हेतुभेदः ।

२ इत्येवमन्वोः संहार इति भावः ।

यदाहुः—

‘अमर्षपातिकूल्येर्प्यारागद्वेषाश्च मत्सरः ।
इति यत्र विभावा स्वरनुभावस्तु मर्त्सनम् ॥
आकषारुप्यं प्रहारश्च ताडनं वधबन्धने ।
तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमिष्यते ॥’ इति ।

उदाहरणम्—

‘अहितव्रत पापात्मन्मैवं मे दर्शयाननम् ।
आत्मानं हन्तुमिच्छामि येन त्वमसि भावित ॥’

एषा भगवदनुरक्तिविषयनोपायमपश्यतः प्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपो-
रुक्तिः । भगवद्वेपोत्थापितः पुत्रद्वेषोऽत्र विभावः । आत्मवधेच्छा परुष-
वचनं चानुभावः । न चामर्ष एवात्र व्यज्यत इति वाच्यम् । सदैव
भगवदनुरागिणि प्रह्लादे हिरण्यकशिपोरमर्षस्य चिरकालसंभूतत्वेनात्मव-
धेच्छाया इदमथमतानुपपत्तेः । इदमथमकार्यस्य चेदप्रथमकारणमयोज्यतया
प्राचीनचित्तवृत्तिविरक्षणायै एव चपलताख्यचित्तवृत्तेः^१ सिद्धेः । न चा-
मर्षप्रकर्ष एवात्मवधेच्छादिकारणमभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । प्रकर्ष-
स्यापि स्वामात्रिकविरक्षणलक्षणताया आवश्यकतया तस्यैव चपलता-
पदार्थत्वात् ।

१ नीचपुरुषेष्वक्रोशनाधिक्येपद्याधितादनदारिष्येष्टविरहपरसंपदार्थ-
नादिभिः, उत्तमेषु त्ववज्ञादिभिर्जनिता विषयद्वेषाख्या रोदन-दीर्घ-
श्वासदीनमुखतादिकारिणी चित्तवृत्तिर्निर्वेदः ॥ ३३ ॥

आत्मजन्यकम्पवानित्यर्थः । च मत्सर इति । मत्सरेत्यर्थः । अहितेति । न हित
व्रत भगवदनुरक्तिरूपं यस्य तत्संबुद्धिः । अत एव पापामन्त्रह्लादः । भावित
इति । उदादिन इत्यर्थः । अवज्ञादिभिरिति । आदिना विरहादयः ।

१ स्वामात्रिकरूपादिरुष्ण लघुन यस्य तत्ता । प्रकर्षे सति वस्तुन पूर्वसिद्धाद्रुपादिवि-
मर्शयः भवत्येव । तद्वत्त्वमर्षाद्विज्ञो यः प्रवृत्तामर्षस्तस्यैव नाम चपलतेत्याशयः ।

उदाहरणम्—

‘यदि लक्ष्मण सा भृगोक्षणा न मदीक्षासरणिं समेप्यति ।

अमुना जडजीवितेन मे जगत्ता वा विफलेन किं फलम् ॥’

नित्यानित्यवस्तुविवेकजन्यत्वाभावात्तासौ रसव्यपदेशहेतुः ।

देवादिविषया रतिर्यथा—

‘सर्वद्वारि कुध्यज्जयविजयदण्डाहसिदल-

त्किरीटास्ते कीटा इव विधिमेहेन्द्रप्रभृतयः ।

नितिष्ठन्ते युष्मन्नयमपरिपातोत्कलिकया

वराकाः के तत्र क्षपितसुर, नाकार्षितयः ॥’

अत्रापमानसहनमगबह्वारनिषेवणभगवत्कटाक्षपाताभिलाषादिभिर्त्रसादि-

गता भगवदालम्बना रतिर्नाभिष्यज्यते, अपि तु भगवदैश्वर्यमवाङ्मनसृगो-
चर इति चेत्तथापि सादृशभगवदैश्वर्यवर्णनानुभावितया कविगतभगवदा-
लम्बनरत्या ध्वनित्वमस्तमेव ।

इदं बोदाहरणम्—

‘न धर्मं न च राज्यसंपदं नहि विष्णुमिदमेकमर्थये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणामन्त्रितरङ्गितां हृदम् ॥’

यदीति । भगवतो रामस्येयमुक्ति । सा सीता । जडेति । अचेतनजीवितेनेत्यर्थः । विफलेन । निरुदकलेन । नन्दन विवेकस्याधिकशान्तरसम्बन्धित्वमेवात आह—नित्येति । अतौ निवेद । भयवदिति । विष्णु प्रणि अक्षोकि । हे क्षपितसुर सुरजित्, जयविजयो हारणानी । ते अनिर्वचनीयभगवाप्तास्ते सर्वद्वारि भगवत्परातोत्कण्ठया कीटा इव निति छन्त इत्यन्वयः । वराका कीटा । नाभिष्यज्यत इति । धनादाभिलाषेणापि तदुपपत्तेरिति भावः । इतीत्यस्याभिष्यज्यत इत्यत्रातुपपत्तिः । केन रंयपि । नन्दस्या वैश्रान्धान्येन कर्म तत्त्वमत आह—इदं वेति । अस्य भावस्य । अन्तर्भावे हेतुमाह—

१ नयनयोर्व्यः परितः पाठः, सन्वद निरीक्षणविलम्बे, तदुत्कलिकया वटाउसाराभ-
जेन । नितिष्ठन्ते, अभिवृत्त्यास्यापेक्षया निश्चितप्रकारेण तिष्ठन्ति ।

२ मदीदृश पूर्वमुक्तत्वादन नाकयावत्सावित्रय कुपेत्तदयोर्ज्वे प्रसा ।

३ इति वराकाभिष्यज्यते । तत्र नास्ति भावध्वनिरिति दाह्य । ऐश्वर्यवर्णनानुभावेन क-
नित्या भगवद्रतिरभिष्यज्यत इति स्थापनम् ।

४ रतिप्रधानम् । ऐश्वर्यवर्णनेनैव प्रथममत्र एव रतिभावस्योदाहरणान्तरं दत्तमित्याशयः ।

अत्र धनाद्यपेक्षाशून्यस्य भगवद्गन्तपाताभिलाषो हि भगवत्पत्यन्ता-
नुरक्तिं व्यनक्ति । एवं संक्षेपेण निरूपिता भावाः ॥

अथ कथमस्य संख्यानियमः । मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्याविवेकनिर्णयकैव्य-
क्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयघाट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्श-
नात् इति चेत्, न । उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेन संख्यान्तरानुपपत्तेः । अ-
सूयातो मात्सर्यस्य, त्रासादुद्वेगस्य, अवहित्यास्याद्वादादम्भस्य, अमर्षा-
दीर्ष्यायाः, मतेर्विवेकनिर्णययो, दैन्यात्कैव्यस्य, धृतेः क्षमाया, औत्सु-
क्यात्कुतुकोत्कण्ठयो, लज्जाया विनयस्य, तर्कात्संशयस्य, चापलाद्वा-
ह्यस्य च वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदनतिरिक्तसैवाध्य-
यसायात् । मुनिवचनानुपालनस्य संभव उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात् ।
एवं च संचारिभावेषु मध्ये केचन केषांचन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति । तथा
हि—ईर्ष्याया निर्वेद प्रति विभावत्वम्, असूयां प्रति चानुभावत्वम् । चिन्ताया
निद्रां प्रति विभावत्वम्, औत्सुक्यं प्रति चानुभावतेत्यादि स्वयमूहम् ।

अथ रसाभास — तत्र

अनुचितविभावालम्बनत्वं, रसाभासत्वम् ॥

विभावादावनौचित्यं पुनर्लोकाना व्यवहारतो विज्ञेयम् । यत्र तेषाम-
युक्तमिति धीरिति केचिदाहुः । तदपरे न क्षमन्ते । मुनिपण्यादिविषयक-
रत्यादेः संग्रहेऽपि बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च रतेरसंग्रहात् ।
तत्र विभावगतस्मानौचित्यस्याभावात् । तस्मादनौचित्येन रत्यादिविशेष-
णीयः । इत्थं चानुचितविभावालम्बनाया बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठा-
याश्च संग्रह इति । अनौचित्यं च प्राग्भवेत् । तत्र रसाभासत्वं रसत्वा-

असूयात् इति । ननु सूक्ष्मभेदप्रयुक्तभेद कुतो नात आह—मुनीति । सचारीति
षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तत्र निरूपणीये रसाभासे । यत्र विभावादौ । तेषां लक्षणानाम् । आदिना
गुरुपरत्यादिसंग्रह । तत्र तयो । तस्मादिति । तथा चानुचितविभावालम्बनकैरित्यं
तत्त्व ज्ञेयम् । आदिना हासादिसंग्रह । इयं च तथाभिधेयणे च । इतिरपरमनसमाप्तौ

१ नित्यसंबन्धनया तदभिन्नस्वरूपस्यैव (भावस्य) निवेद्यम् । अर्थाद् यत्र मात्सर्य भवे-
त्त्रासादुद्वेगादप्यवश्यमेवोपलभ्येत । तल्लक्षणयोरभेदस्वीकार एव समुचितो न तु मुनिवचनेभ्यु-
च्छृङ्खलता । एव त्रान्मोदेगादिष्वपि नोदम्भम् ।

२ अनेन हि अनुचितविभावालम्बना, स्वयमनुचिता च रतिविवक्षिता । अनुचितप्रवृत्-
त्यादित्वं, रसाभासत्वमिति तु सरलम् ।

दिना न समानाधिकरणम्, निर्मलस्यैव रसादित्वात्, हेत्वाभासत्वेमिव हेतुत्वेन इत्येके । 'नहनुचितत्वेनात्महानिः', अपि तु सदोपत्वादाभास-
व्यवहारः । अश्वाभासादिव्यवहारवत् इत्यपरे ।

उदाहरणम्—

‘शक्तेनोपायानां कथमपि गतः सौधशिवरं

मुधापेनसच्छे रहसि शयितां पुष्पशयने ।

विबोध्य क्षामाङ्गौ चकितनयनां स्नेहवदनां

सनिःश्वासं श्लिष्यत्यहह मुकृती राजरमणीम् ॥’

अत्रालम्बनमनुचितप्रणया राजरमणी । रहोरजन्याद्युदीपनम् । साह-
सेन राजान्तःपुरे गमनम्, माणेषूपेक्षा, निःश्वासाश्लेषांदयश्चानुभावाः । शङ्का-
वयः संचारिणः । निषिद्धालम्बनकत्वाच्चात्सा स्तेराभासत्वं रसस्य । न
‘चात्र चकितनयनामित्यनेन परपुरुषस्पर्शत्रासाभिज्यवत्त्वा स्तेरनुभयनिष्ठते-
त्याभासताहेतुर्वाच्यः । अस्याश्च चिराय तस्मिन्नासक्त्या अन्तःपुरे परपु-
रुपागमनस्यात्यन्तमसंभावनया क एव मां बोधयतीत्यादावुचित एव श्रासः ।
अनन्तरं च परिचयाभिष्यवत्या सोऽयं मत्प्रियो मदर्थं प्राणानपि तृणीकृत्या-
गत इति ज्ञानादुत्पन्नं हर्षमभिध्यज्यतस्नेहवदनमिति विशेषणं रतिं तदीया-

वक्ष्ये । तत्र रसाभासेषु । आदिना नावपरिग्रहः । निर्मलस्य निर्दुष्टस्य । हेतुत्वेने-
त्यस्य न समानाधिकरणमित्यस्यानुराहः । ‘नन्वत्र मते दुष्टे हेतुरेतिबुद्धौ स इत्या-
दिव्यवहारानुरागितरतो मतान्तरमाह—अस्तीति । आत्महानिः स्वरूपहानिः । अश्वा-
भासेति । अथ इति नावः । सौधेति । मुधानिर्निमराजपृष्ठोर्गतितनप्रदेशमित्यर्थः ।
पेनमालान्तस्यच्छेदादुचितः । पुष्पशयने पुष्पाध्यायाम् । अहहेति शङ्कायाम् । अनु-
चितेति । अनुचितः प्रणयो यस्यामित्यर्थः । यस्या इति वा । इदमाशङ्काहरणमित्याह—
निषिद्धेति । अग्रा नायकनिष्ठायाः । परेतस्य विबोध्येति । बोधितेत्यादिः ।
स्पर्शेति । स्पर्शरहितप्रासेत्यर्थः । अनुभयेति । नायके स्पर्शेऽपि नायिकायामभावादिति
भावः । हेतुरिति । तथा च मूलीबोधाहरणनेतभाष्येति भावः । समाधत्ते—अस्या-
धेति । यो यत् इत्यर्थः । न्यनलीलप्राप्त्यान्वयः । रतिसिति । नायिकामवधिर्धनी

‘ । रसाभासत्वं यथा हेतुत्वेन, तथा रसाभासत्वं रसत्वेन ॥ मधमाधिकरणम् । अ-
र्थाः पत्र दोषभासत्वे यथा तत्र यथा हेतुत्वं न, तथा यत्र रसाभासत्वं तत्र रसत्वं ॥
विष्णुभाष्यः ।

मपि व्यनक्ति । परं तु प्राधान्यं नायकनिष्ठाया एव रतेः, सकलवाक्यार्थत्वात् ।

यथा वा—

‘भवनं करुणावती विशन्ती गमनाज्ञालबलमल्लसेषु ।

तरुणेषु विलोचनाकमालामय बाला पथि पातयांमभूव ॥’

अत्र कुतश्चिदावच्छन्त्याः पथि तदीयरूपयौवनगृहीतमानसैर्बुधभिरनु-
गम्यमानायाः कस्याश्चिद्भवनमवेदतसमये निजसेवासार्यकयविज्ञानाय गमना-
ज्ञापनरूपरामल्लसेषु तेषु परमपरिश्रमस्मरणसंज्ञातकरुणाया गमनाज्ञा-
ननिवेदकस्य विलोचनाञ्जुमालापरिक्षेपस्यानुमावस्य वर्णनादभिव्यज्यमाना
रतिबंधुवचनेन बहुविधया गम्यत इति भवत्ययमपि रतामासः ।

रतिमैरीत्यर्थः । हर्षतमुवायमोऽपि । नन्वेवं विविगमनातिरहोऽत आह—परं रिचति ।
नामिदानीद्या तु स्मेरेति पदमात्रव्यङ्ग्यत्वाच्च वाक्यार्थः । तथा चाधोवाहरणत्वात् तुल्येति
भारः । द्वितीयोदाहरणमाह—यथा ज्ञेति । भवनं स्मरहम् । विज्ञानाय तदप्रीकाराद्यम् ।
तेषु तरुणेषु । वरुणायामन्वयः । परमेत्यस्य तरुणस्यन्धीत्यादिः । यद्विचति । तरुणेष्विति

१ ग्रन्थकर्तृविद्वद्भिरुक्तम् । ‘तदीयामपि रतिम्’ अर्थात् नायिकाया अपि रतिमिति वदन्ना
ग्रन्थकृता अपिना नायिकाया रतिः समुचीयते । अर्थात् उपर्युक्तस्यैव सौचशिष्टरमारोनुजाय-
कस्य रतिस्तु हस्तुत्यैव, परं सोदवदनाया नायिकाया अपि रतिरस्त्वैवेति । स्फुटं येदमुच्यते ।
पूर्वश्रुतिः—परपुरपञ्चासमिधजकेन अकितमयनानिति विदोषेन नायिकाया रतमार्थो
वदा कश्चित् तदा साधयमाने ‘तदीयामपि रतिम्’ अत्र स्पष्टं नायिकाया पथ रतिमैरीदुमुच्यते ।

नागेदमहोदयस्तु—‘तदीयामपि रतिम्’ (नायिकासंनिधीनामपि रतिम्) इति स्फुटं
वदन्तं ग्रन्थकारं पराम्भूय ‘रतिमपि’ इत्यर्थं वदन् हर्षतमुवायमह । अर्थात् ‘नायिकाना
रतिमभिप्रेतयति, हर्षमपि’ इति । ग्रन्थकारस्य सिद्धदूरं गच्छन्तिमिति मयैविदो विदुषेव ।
‘हर्षमभिप्रेतयति’ इति मूलोत्तरपुटोक्तवति न दीक्षाकर्तृद्विरिति इत्यतः । यत्रोक्तं म्याने
स्थाने साहित्यमार्मिकावमन्तिनं वदित्वाविदेव निदर्शितमिहलं प्राचा वाचा विचारेव ।

यथा वा—

‘मुजपङ्कजे गृहीता नवपरिणीता चरेण वधूः ।

तत्कालजालपतिवा बालकुञ्जरीव वेपते नितराम् ॥’

अत्र रतेनैववध्वा मनागप्यस्पर्शादनुमयनिष्ठत्वेनाभासत्वम् ।

तथा चोक्तम्—

‘उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुमयनिष्ठायाम् ॥’ इति ।

अत्र मुनिगुरुष्वयोरुपलक्षणपरतया राजादेरपि ग्रहणम् ।

अथात्र किं व्याख्यम्—

‘ध्यानमग्नधलिताद्यैव स्मारिताः परमाकुलाः ।

पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चास्याः पतन्ति प्रथमा दृशः ॥’

अत्र ध्यानमग्नतया धर्मात्मताप्रयोज्यं मुषिष्ठिरे समकित्वम्, चलिततया स्थूलाकारताप्रयोज्यं भीमसेने सत्रासत्वम्, स्मारिततया अलौकिकशौर्यध्वण्यप्रयोज्यमर्जुने सहर्षत्वम्, परमाकुलतया परमसौन्दर्यप्रयोज्यं नकुलसहदेवयोरौत्सुक्यं च व्यञ्जयन्तीभिर्हृन्मिः पाञ्चास्या बहुविषयाया रतेरभिव्यञ्जनान्नसामास एवेति नव्याः । पाञ्चस्त्वपरिणेतृबहुनायकविषयत्वे रतेरभासतेत्याहुः । तत्र शृङ्गाररस इव शृङ्गाराभासोऽपि द्विविधः, संयोगविप्रलम्भभेदात् । संयोगाभाससत्वनुपदमेवोदाहृतः ।

वदितव्यं । तृतीयोदाहरणमाह—यथा वेति । भुजेति हरकम् । उपेति । आभासत्वमिति शेषः । प्रथमोदाहरणसंग्रहायाह—अत्रेति । अत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे किं रसो वा तदाभासो वेत्यर्थः । स्मारिता विस्तृताः । प्रथमा दृशनेन पूर्वं दर्शनमात्रं सूचितः । समकित्वमित्यादिद्वितीयान्तानां व्यञ्जयन्तीमित्वत्वेनाम्बयः । भास एवेत्यस्य व्यञ्जय इति शेषः । एवेन रसव्यवच्छेदः । प्राञ्जस्त्विति । अत्राद्यविचीर्यं तु रत्यनौचित्यस्यापरेणीये इवाभापि सत्त्वम् । नहि लक्षणे तया निवेशोऽस्तीति । तत्र रसाभासानां

१ भाषिणीविभक्तौ तु ‘चरेण रहति वधूः’ इति वाक्ये दृष्टः । अतस्मिन्निदिरसगङ्गाधरे तु रहसिपदमित्थं उद्गीय ‘अवलवययि रहति रसाभासः’ इति उपरिपक्षो गतम् ।

विप्रलम्भामासो यथा—

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमथो मौनं समालम्बते
सर्वेसिन्विदधाति किं च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम् ।

श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनाग्रेषु धत्ते धृतिं

वैदेहीकमनीयताकबलितो हा हन्त लङ्घेश्वरः ॥'

अत्र सीतालम्बनेयं लङ्घेशगता विप्रलम्भरतिरनुमयनिष्ठतया जगद्-
रूपस्त्रीविषयकतया चाभासतां गता, व्यत्यस्तं लपतीत्यादिभिरुक्तिभिर्व्य-
ज्यमानैरुन्मादधममोहचिन्ताव्याधिभिस्तथैवाभासतां गतैः प्राधान्येन परि-
पोष्यमाणा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । एवं कलहशीलकुपुत्राद्यालम्बनतया वीत-
रागादिनिष्ठतया च वर्ण्यमानः शोकः, व्रक्षविद्यानधिकारिचाण्डालादिग-
तत्वेन च निर्वेदः, क्रदर्यकातरादिगतत्वेन पित्राद्यालम्बनत्वेन वा क्रोधो-
त्साही, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनत्वेन च विस्मयः, गुर्वाद्यालम्बनतया च
हासः, महावीरगतत्वेन भयम्, यज्ञीयपशुवसासृक्षांसाद्यालम्बनतया वर्ण्य-
माना जुगुप्सा च रसाम्भासाः । विस्तृतिमयाचामी नेहोदाहृताः सुधीभिरु-
त्तेयाः । एवमेवानुचितविषया भावाभासाः ।

यथा—

‘सर्वेऽपि विस्तृतिपथं विषयाः प्रयाता

विद्यापि सेदकलिता विमुलीचमूव ।

सा केवलं हरिणशावकलोचना मे

नैवाप्याति हृदयादधिदेवतेव ॥'

मयि एवं क्षणमिति पूर्वान्वयि । अपरमुत्तरान्वयि । अनु सीतायामादभावेऽपि एदेसी
तत्तत्परवमत आह—जगदिति । उक्तिभिरिति । यथाक्रममिति शेषः । तथैव जग-
द्गुणस्त्रीविषयकतया । प्राधान्येनेति । तथा च न तद्वत्ताभासपरभिरुक्तिभिः भावः ।
कलहशीलेति । वीतरागादिविषयनिर्दयम् । अत एवाह—धीरेति । क्रदर्यो
निन्द्यः । क्षातरो भीतः । एवमेव रसाम्भासवदेव । सेदकलिता सेदव्याता । विनिगम-

१. स्वलक्षणमेव उन्मादः, मौनेव भयः, निराश्रयनहरता शोकः, दीर्घमोहचिन्ता,
महावीरपशुवसा च व्याधिः, छत्रादरो व्यस्तव इति बोधम् । अनुविस्तृते मनुष्या व्यधि-
कारिणोऽप्यामात्रा वक्ष्यन्तीति इन्द्रजालो दृष्टिमानेव ।

गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्यान्यस्य वाः
कस्यचिदतिप्रतिषिद्धगमनां सरतो देशान्तरं गतस्यैवमुक्तिः । अत्र च
स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां सक्चन्दनादिषु विषयेषु चिरसेवितायां विद्यायां
च कृतव्रतत्वम्, अस्यां च लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकैवपुः स्मृतिमेव
पुष्पातीति सैव प्रधानम् । एवं च त्यागामोवगतं सार्वदिकत्वं व्यञ्जयन्त्य-
धिदेवतोपैमापि । एषा चानुचितविषयकत्वादनुभयनिष्ठत्वाच्च भावामासः ।
यदि पुनरियं तत्परिणेतुरेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव ॥

अथ भावशान्तिः—

भावस्य प्रागुक्तस्वरूपस्य शान्तिर्नाशः ॥

स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव भावः, तस्यैव सहृदयचमत्कारित्वात् ।

उदाहरणम्—

‘मुञ्चसि नाचापि रूपं मामिनि मुदिरालिरुदिंयाय ।

इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाक्षकोणशोणरुचिः ॥’

इह तादृशमियवचनश्रवणं विभावः । नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः, तदभि-
व्यक्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकालवच्छिन्नो रोपनाशो व्यङ्ग्यः । तथा—

भावोदयो भावस्योत्पत्तिः ॥

नाविरहादाह—अन्यस्येति । अत्र च स्वात्मत्यागेति विषयविरोधयकर्तृवत्स्वसागेन
विषयविशयो. कृतव्रतत्वम्, नामिककर्तृवत्स्वीयात्यागेन चास्यां नायिकाया लोकोत्तरत्व-
मित्यर्थः । एवं स्मृतिमेव पुष्पातीत्यर्थः । स च नाशध्वन्यवच्छिन्न एवोत्पत्तिकाला-
वच्छिन्न एव । मुदिरालिर्मेघपङ्क्तिः । नन्दास्य साक्षात्तन्मार्गन्वभावादाह—तदमीति ।

१ चिरसेवनेति मिथुने विषय विधे कृत्रे, तदपेक्षया न्यूनकालाऽभिधानेऽपि सर्वदानुगा-
मिनी भामिनी तु लोकोत्तरकृत्रेति व्यञ्जमानोऽपि व्यतिरेकात्कारः स्मृतिभावचोपकृत्या
अप्राधान्यात् अभित्यम्पदेशहेतुमित्यर्थः ।

२ तत्पदमुनोऽपिछात्री देवता यथा न जानु तत्परिलजति तथा सेपमपि भृगुलोचना
अरुतमद्दयनोचनान्छाति विपमालंकारेणापि नास्य काव्यस्य व्यपदेशः, उपमाया अपि प्रधान-
स्मृतेरैव प्रसाधकत्वादित्याशयः ।

उदाहरणम्—

‘वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।

अंसदेशवलयीकृतां क्षणादाचकर्म निजबाहुवल्लरीम् ॥’

अत्रापि दयितवक्षोगतविपक्षकामिनीहारलक्ष्मदर्शनं विभावः । प्रियां-
सदेशवलयीकृतनिजबाहुलताकर्षणमनुभावः । रोपोदयो व्यङ्ग्यः । यद्यपि
भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य, भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्य-
कत्वानानयोर्विचित्रो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कार-
विरहात्, चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य भस्ति विषयविभागः ।

एवम्—

‘भावसंधिरन्योन्यानमिभूतयोस्त्योन्यामिमयनयोर्ययोः सामा-
नाधिकरण्यम् ॥

उदाहरणम्—

‘यौवनोद्गमनितान्तशक्तिः शीलशौर्यबलकान्विलोमिताः ।

संकुचन्ति विकसन्ति रापवे जानकीनयननीरजश्रियः ॥’

अत्र भगवद्वाद्यारभितस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य, सादृश्यस्यैव शील-
शौर्यादिभ्यः दर्शनं विभावः । नयनगतसंकोचविकासरावनुभावः । श्रीदौ-
रमुक्ययोः संधिर्यङ्ग्यः ।

ननु तत्र, किमत्र आह—चमत्कारेति । एवं च गृह्यते यत्र चमत्कारस्तत्र तय-
वहार इति भावः । सामानाधिकरण्यमिति । एकदेशगतत्वविशिष्टैककालावृत्ति-
रूपमित्यर्थः । सूत्रभेदस्यैकचित्कर इति भावः । शब्दलगायां त्वेकदेशवृत्तिव्यवहार-
मेव

१ श्री भावां परस्परस्याभिमतयोग्यतां चारवयो न च परस्परमभिप्रेतौ (अरवदान्योन्य-
चमत्कारौ), तयोरेकस्मिन् सत्वे एकस्मिन् काले अभिप्रेतौ चमत्कारमित्याशयः । परस्परमभिप्रेत-
योर्मत्वयोः सन्धौ द्वयोरेव न चमत्कारः, अस्मादीययोः (परस्परमभिमतयोग्यताविरहितयोः)
अभिमतयो न सन्धिर्यङ्ग्यो निश्चितव्यवहार इति तदविरोधेनानवस्थाहृत् ।

२ यत्र सन्धिमाह्वया अनुदावाः शीलाया यौवनोद्गमस्य भगवन् इत्या प्रथमवच. सा-
माध्याह्निकेति संज्ञः ।

तथा—

भावशबलत्वं भावानां बाध्यबाधकभावभाषनानामुदात्तीनानां वा
व्यामिश्रणम् ॥

एकचमत्कृतिजनकज्ञानोचरत्वमिति यावत् ।
उदाहरणम्—

‘पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यथापिजा
सा मामिन्दुमुखी विना यत वने किं जीवितं धासति ।
आलोकेय कथं मुस्त्वानि कृतिनां किं ते वदिष्यन्ति मां
राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राप्नुतुं क्षमये ॥’

अत्र मत्स्यस्याविषादस्मृतिवितर्कग्रीवाशङ्कानिवेदानां प्रागुक्तस्वविभाव-
जन्मतां शबलता । यत्तु काव्यमकाशटीकाकारैः ‘उत्तरोचरेण भावेन पूर्वपूर्व-
भावोपमर्दः शबलता’ इत्यभ्यधीयत, तत्र । ‘पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का
स्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हृद्वा म्युत्कमः कासि यासि’ इत्यत्र शङ्का-
स्त्याघृतिस्मृतिधर्मदैन्यमत्स्यौत्सुक्यानामुपमर्दलेशशून्यत्वेऽपि शबलताया राज-
स्तुतिगुणत्वेन पञ्चमोल्हासे मूलकृतैव निरूपणात् । स्रोतरविशेषगुणेन

सामानाधिकरण्यमिति विशेषः । तादृशैव लोकोत्तरत्वात् । एकेति । एकं यत्तादृशं
ज्ञानं महावानयार्थबोधसद्विषयत्वमित्यर्थः । पापमिति । अत्र पापमित्यनेन मतिः, हते-
कादिनाद्या, सीतापीत्यादिना विषादः, खेलेन स्मृतिः, मामित्यादिना वितर्कः, आलो-
केयैत्यादिना शङ्का, किं त इत्यादिना शङ्का, राज्यमित्यादिना निवेदः, इति बोध्यम् ।
पश्येत्कश्चिदिति शङ्का । चल चपल रे इत्यस्या । या त्वरेति श्रुतिः । अहं कुमारीति
स्मृतिः । हस्तालम्बं वितरेति भ्रमः । हृद्वा इति दैन्यम् । म्युत्कम इति दैन्यम् । कासीति
मतिः । यासीत्यौत्सुक्यम् । औत्सुक्यानामिति । मध्ये पूर्वपूर्वलोत्तरोत्तरेणेति

१ सस्तामिष्यककेः पृथग्व्यवहारविशेषज्ञानानामपि तद्वद्भावानां चयत्कारजनके . रक्तसि-
न्धवाकाव्यार्थबोधे सङ्घट्टानुभवविषयत्वमित्याशयः ।

२ दिक्षुविरूपा जमी भावा नैवाविक्रानां नये इच्छादिषु विशेषगुणेष्वेव समाविष्टाः स्युः ।
उत्तरे च पूर्वमादय जग्धि सत्त्वेद भवान्तरसोदयः साक्षरय कयमेककाले नानाभावानुभव-
रूपा सेवं शबलतेति शङ्का । ईदृशे नाशो व्यवहय एव कथं भवेत् । न चायमुपमर्दपदेनाभि-
धातुं शक्य इत्यादिकं समाधानम् ।

जायमानस्तु नाशो न व्यङ्ग्यः, न चोपमर्दपदवाच्यः, नापि च-
त्कारी । तस्मात्

‘नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे ।

‘विलक्षणो यथास्वादो भावानां संहतौ तथा ॥’

अत्रेदं बोध्यम्—य एते भावशान्त्युदयसंधिशबलताध्वनय उदाह-
रतास्तेऽपि भावध्वनय एव । विद्यमानतया चर्च्यमाणेष्विवोत्पत्त्यवच्छिन्न-
त्व-विनश्यदवस्तव-संधीयमानत्व-परस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्च्यमाणेषु
भावेभ्येव प्राधान्यसौचित्यात्, चमत्कृतेस्तत्रैव विधान्तेः । यद्यप्युत्पत्ति-
विनाशसंधिशबलतानां तत्संबन्धिनां भावानां च समानायां चर्चणाविषय-
त्वायां न प्राधान्यं विनिर्गन्तुं शक्यते, तथापि स्थितौ भावेषु प्रधानतायाः
सुसत्त्वात्, भावशान्त्यादिष्वपि-तेष्वेव शान्तिप्रतियोगित्वादिभिर्चर्च्यमान-
नेषु तस्याः कल्पयितुमौचित्यात् । किं च यदि भावशान्त्यादौ भावो न

क्षेपः । मूलरूपेण प्रकाशरूपेण । तत्त्वेऽप्याह—न वेति । तत्त्वेऽप्याह—नार्पीति ।
अत्र च गृह्यद्वयमेव प्रमाणमिति भावः । उपसंहारं—तस्मादिति । तर्जनेन ।
संहतौ मिश्रणे । भावशान्त्युदेति । भावसंबन्धिशान्त्यादीनां ध्वनय इत्यर्थः । स्थितौ
तद्विषये । तेष्वेव भावेष्वेव । तस्याः प्रधानतायाः । ननु तत्र तत्त्वप्रमाणकारः, अत्र
त्वेन त्वेन इति वैयाक्यमत आह—किं वेति । सामान्येनोक्तमर्थं निश्चिष्योपपादयति—

१ अन्यपदार्थस्याऽऽत्मादमनुवृत्त्यो नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे । तस्मात्
तत्त्वं यद्यप्यनन्तरं तथा वृत्त्यनुवृत्त्यनुवृत्त्यानां ध्वनौ भावा महावाक्कापेक्षोरे संनिविष्ट-
पूर्वं यमत्कारमुपजनयन्तीत्याशयः ।

२ भावप्रसिद्धिः (यत्र हि विद्यमानत्वावस्थायां भावो भवति, तेषु) भावसंबन्ध
इत्यर्थः, न विद्यमानत्वावस्थायाः, तदनुसारमप्युदेति । यत्रैव भावोऽयं—भावशान्त्यादि-
ष्वपि उत्पत्त्यवच्छिन्नत्व-विनश्यदवस्तवत्वादीनां प्रकाशत्वात् (कवत्वात्) न भावशान्त्यु-
त्तम्, अपि तु भावानामेतेत्याशयः ।

३ भावोऽयं—भावशान्त्यादिसर्वे ।

४ तावत्ति—विनाशापवस्थानां तर्जनेन भावानां च सर्वे वृत्तयः प्रकाशयन्ती
निर्धारयन्ती न तावत् इत्यर्थः ॥

५ शान्तिप्रतियोगित्वादिभिः प्रकाशैः (यत्र भावस्य शान्तिर्भवति सा शान्तिरेवेति । यत्र
‘मुद्राणि भावस्य’ इति बोध्यं शान्तिः) सर्वे भावस्य शान्तिरेव तेषु भावेष्वेव प्रधानतायाः
इत्युक्तिरिति शेषः ।

प्रधानम्, किं तु तदुपसर्जनकस्यान्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानमा-
वेवमिहिततत्प्रशमादिषु कव्येषु भावप्रशमादिध्वनितं न स्यात् ।

तथा हि ।

‘उपसि प्रतिपक्षनायिकासदनादन्तिकमद्यति प्रिये ।

सुदृशो नयनाब्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुमद्युतिः ॥’

अत्रोत्पूर्वकेपैतिना भावोदयस्य वाच्यतयैव प्रत्यायनात् । (ननु) उदयस्य
वाच्यत्वेऽपि भावस्यावाच्यत्वाद्धनित्वं ह्युक्तमिति चेत्, प्रधानस्य व्यपदे-
शानौपयिकत्वेऽप्यपानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः । अस्मन्मते तूत्पत्तेर्वाच्यत्वे-
ऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्यामर्पस्य प्रधानस्यावाच्यत्वाद्युक्त एव भावोदयध्वनि-
व्यपदेशः ।

एवं व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्य प्रथमस्य वाच्यत्वे भावशा-
न्तिध्वनित्वं न स्यात् ।

यथा—

‘क्षमापणैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये ।

शेमुः सरोजनयनानयनारुणकान्तयः ॥’

ननु शब्दपाच्यानां प्रशमादीनामव्यपदेशान्तेवान्वयात् - अदृगकान्ति-
प्रशमादेरेव वाच्यत्वं पर्यवसितम्, न तु तादृशप्रशमादिव्यङ्ग्यस्य शेष-

तथा हीति । अकृतीति सप्तमी । उत्पूर्वकेपैतिनेति । तदुपसर्गपूर्वकेणैषाणुने-
त्यर्थः । शङ्कते—उच्येति । अनौपयिकत्वेऽप्यपानेत्तरावरप्रभेय । उदयस्थले दोषं
एवमा शान्तिस्थले तगाद्—एवमिति । एकउदयोरसाधारण्यप्रधानयोः । पततीति
सप्तमी । उभयत्र शङ्कते—नन्विति । पाच्यान्वयेति । सचलपदानामिति शेषः ।

१ सः (भावः) उपसर्जनं गौणो यस्मिन्निदृशः स्यान्त्यादिरेव प्रधानमिति भावुरेवते
तीक्ष्णये ।

२ व्यज्यमानो भावो येषु, अविहितस्य कव्यप्रशमादिषु कव्येषु । अर्थाय येषु कव्येषु
भावो व्यज्यमानः स्यात् प्रशमादिषु अविषया येषु ।

३ मन्मते प्रधानं य उदयदिक्षस्य व्यपदेशार्थं (ध्वनित्युत्पत्त्यर्थः) अनुपयोगित्वे
अवधानकृतो व्यपदेशो नोदयस्य कल्पितः ।

४ व्यज्यमानो भावः प्रतियोगी यस्य, अर्थाय यस्य प्रथमो वाच्यः स भावो व्यङ्ग्यः,
प्रथमस्य वाच्य इत्यर्थः ।

प्रशमादेः, व्यङ्ग्यव्यञ्जकमेदसावश्यकत्वात् । न चारुण्यव्यङ्ग्यरोपस्यैव वाच्यीभूतप्रशमाद्यन्वय इति वाच्यम् । वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येण सिद्धतया वाच्यान्वयबोधवेलायां वाच्यैः सह व्यङ्ग्यान्वयानुपपत्तेः । अन्यथा 'सुदृशो नयनाब्जकोणयोः' इत्यस्यान्वयो न स्यात् । नैवम् । एवमपि—

‘निर्वासयन्तीं धृतिमङ्गनानां शोभां हरेरेणदृशो घयन्त्याः ।

चिरापराधस्मृतिमांसलोऽपि रोषः क्षणप्राप्नुणिको बभूव ॥’

इत्यादावपि भावप्रशमभ्वनिस्त्वापत्तेः, भावस्य वाच्यत्वेऽपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यङ्ग्यत्वात् । उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमिति चेत्, प्रागुक्त-पद्यद्वये शमत्वोदयत्वाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणत्वापत्तेः । इष्टा-पत्तिस्तु सहृदयानामनुचितैव । तस्माद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावा-नामेव चमत्कारित्वम्, प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतो न 'तस्य वाच्यतादोषः । इदं पुनर्भावभ्वनिभ्यो भावशान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानम्—

वाच्यैः प्रशमादिभिः । व्यङ्ग्यधान्ययेति । आदम्बव्यङ्ग्यरोशान्वयेत्यर्थः । अन्यथा तदमीकारे । न स्यात्, रोषोदये सुदृक्त्वस्य बाधान् । तथा च रोषप्रशमादिभ्वनित्वं सुस्थमिति भावः । निर्वासयन्तीं दूरीकृतम् । मान्तरं पुष्टः । क्षणप्राप्नुणिकोऽस्तिथिः । शङ्कते—उभयोरपीति । एवमेव उच्यतेऽस्याभावेऽपि । प्रधानप्रधानयोरपीत्यर्थः । पद्यद्वये 'उपनि-' 'क्षमाप-' इत्येत्येत्यर्थः । सहृदयानामिति । अत्र शास्त्रे तेनामेव मुख्यप्रमाणत्वेनोक्तिरादिभिः भावः । अपिभावंस्थितिसमुपायकः । मन्वेद्यं वैलक्षण्याना-पद्या भेदेनोक्तसमस्यापत्तिरत आह—इदं पुनरिति । यदेकत्र शब्दभावभ्वनी ।

॥ 'ननु' इत्याख्य 'सुदृशो नयनाब्जकोणयोः' इत्यस्यान्वयो न स्यात्' एतत्पर्यन्तं प्रशमादिप्राधान्यादिभिः पूर्वपक्षिण उक्तिः । सर्वस्य निर्गलितः सारस्वरूपम्—

शेमुः इतिपदेन अरणकान्यैः प्रशमं यत्र वाच्यो जातो न त्वङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य रोषस्यैवान्वयारमियेयता विवक्षितेति न न शक्यं वक्तुम् । वाच्योत्तरमेव व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिर्भवतीति क्रमः । तदर्थं वाच्यान्वयसमये व्यङ्ग्यस्य बोध एव न पूर्ववत्तीयते । कर्त्तुं तेन सहान्वयः । एवं च क्षमापन-वेत्युदाहरणं प्रशमस्य व्यङ्ग्यत्वात् व्यङ्ग्योदाहरणं न स्यादिति बोध्यमस्मात्तत्र रोषो दृष्टः स न तिष्ठति । रोषप्रशमस्य व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनेरेवमुदाहरणम्, इति पूर्वपक्षिण उक्तेः, नैवम् इत्यादिना सिद्ध्यतिनः समवतरणम् ।

यदेकत्र चर्वणायां भावेण स्थित्यवच्छिन्नोत्कर्षादित्वम्, अमर्षादित्वमेव वा प्रकारः, अन्यत्र तु प्रशमावस्यत्वादिरपीति । रसस्य तु स्थायिमूलकत्वात्प्रशमादेरसंभवः, संभवे वा न चमत्कारः, इति न च विचार्यते ।

सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः स्फुटे प्रकरणे^२ जगिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणम्, उन्नेया वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविलम्बाधीनं चमत्कृतेर्मान्यमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति । यथा—‘तत्स्वगतापि च सुतनुः’ इति प्रागुदाहृते (१४ पृष्ठे) पद्ये ‘संप्रति’ इत्येतदर्थव्यगतिर्विलम्बेन । न खलु धर्मिप्राहक-मानसिद्धं रत्यादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । अत एव लक्ष्यक्रमप्रसङ्गे—

‘‘पर्ववादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

इत्यत्र कुमारीस्वाम्यादप्यधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगण-
नस्योपपत्त्या मनाविलम्बेन नारदकृतविवाहादिप्रसङ्गविज्ञानोत्तरं श्रीडा-

विशेषणस्याव्यावर्तकत्वाद्विशेष्यमात्रवृत्तचमत्काराभाह—अमर्षादित्वमेव वेति । अन्यत्र भावशान्त्यादिध्वनौ । इति निर्दानसमाप्ती । ननु भावशान्त्यादिवद्वसन्त्यादि-
श्रुतौ नोदाहृतोऽत आह—रसस्येति । असंभवे इति । तद्वे स्थितिस्तानुपपत्तेरिति भावः । मन्वभिव्यक्तिनाशादिवैव प्रशमादिरम आह—संभवे चेति । रत्यादिलक्षणो रत्यादिस्वरूपः । समयेन कालेन । हेति धिति । विभावादिरत्यादौ रित्यर्थः । प्रकरणस्य स्फुटत्वेऽप्याह—उन्नेया चेति । अत एव तन्मात्रत्वाभावादेव । अस्योभयनान्वयः ।

१ भावध्वनौ—स्थित्यवच्छिन्नोत्कर्षादित्वस्य, केवलममर्षादित्वस्य ॥ प्रकारतया चर्वणा भवति, भावशान्त्यादिध्वनिषु तु भावत्वेन सह प्रशमावस्यत्वावस्थापि । अर्थात् नावधनौ अमर्षादिकृतचमत्कार इत्यादादनीयो भवति, भावशान्त्यादिषु तु भावैः सह प्रशमोदयादि-
वृत्तचमत्कारोपस्थादनीयो भवतीत्याशयः ।

२ यत्स्वगतीकरणं पूर्वपद्यदिष्णवर्णा इत्यन्वयः ।

३ धर्मिणो प्राहकेण भावेन सिद्धम् । अर्थात् रत्यादीनां ध्वनयो वेन प्रमाणेन गृह्यन्ते तेनैव प्रमाणेन वेदामर्षलक्ष्यकवतापि गृहीता भवेदित्यपि नास्तीत्याशयः ।

याश्चमत्करणाद्वक्ष्यक्रमोऽयं ध्वनिः" इति आहुरानन्दवर्धनाचार्याः ।
 "रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव, न वाच्यः । तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक-
 मस्य विषयः" इति चाभिनवगुप्तपादाचार्याः । स्यादेतत्, यद्ययं रसादिः
 'संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्—अनुरणनमेदगणनप्रस्तावे "अर्थशक्ति-
 मूलस्य द्वादश भेदाः" इत्यभिनवगुप्तोक्तिः, "तेनायं द्वादशात्मकः" इति
 मम्मटोक्तिश्च न संगच्छेत, वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतः-
 संभवित्व-कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्व-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिः-
 पाधिभिर्नैविध्यमापन्नेन पञ्चात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यञ्जना-
 दष्टावशात्प्रसङ्गात् ।

अत्रोच्यते—प्रकटैर्विभावानुभावव्यभिचारिभिरलक्ष्यक्रमतयैव व्यञ्ज-
 मानो रत्यादिः स्वाभिभावो रसीभवति, न संलक्ष्यक्रमतया । रसीभावो हि
 नाम श्रुतिरिति जायमानालौकिकनैमित्तकारविषयस्यापित्वम् । संलक्ष्यक्रम-
 तया व्यञ्ज्यमानस्य रत्यादेस्तु वस्तुमात्रतैव, न रसादित्वमिति तेषामाश-

देवस्य नारदे । पितृहिंसात्मकस्य । तथापि ध्वन्यमानरसान्त्येऽपि । अनुरणनमेदेति ।
 ध्वनिनेवेत्यर्थः । तदेत्यादिः । रसीभवत्सरसो रसः संप्रपते । एवमप्युच्यते—न
 संलक्ष्येति । एवमप्येति । तेषामभिनवगुप्तादीनाम् । वर्गनेन । व्याख्याकारैरिति शेषः ।

१ एवंविधा चेहा कुमारीस्वभावादिषु संभवति । ततश्च तेषां चैष्टा स्वाभादिनी आहोसिद्ध
 कस्यचिद्भावात् गोपनानेति जिज्ञासायां प्रकरणावन्नेष्टुमे सोऽयं गीतायाः (तद्गोपनात्मकं सा-
 वलिरयस्य) चमत्कारः परस्तादुदेतीति संलक्ष्यक्रमत्वमित्याशयः ।

२ अर्थात् संलक्ष्यक्रमोपि च भवतीति ।

३ स्यादित्यनेन पुनः दाह—यदि रसादिः संलक्ष्यक्रमः स्यात्तदा कस्य कस्यतया अनु-
 रणनमत्रापि सिद्धम् (पूर्वं वाच्यानां रिमावादीनां प्रतीतिसूत्राय व्यर्थस्य रसस्याप्रतिष्ठापि-
 त्तिः) । एवं च यथा वस्त्वलंकाररूपोर्व्यञ्जयोः स्वतःप्रमत्तित्वादिविषयाविधिः प्रत्येकं म-
 मेदगा तथा रसस्यापि स्यादिति मयागममहादशपादस्य स्यादिति ।

४ शनिति जायमानो यः जलौकिकचमत्कारात्मक विषयः स्यादी यस्तु वदतम् । अर्थात्
 दाहचमत्कारस्य विषयो यत्र रसादित्वाविषयः स्यात्तु यत्र रसः ।

५ काशीमुद्रितपुस्तके तु "वस्तुमात्रतैव" इत्यस्य स्थाने "भावतैव" । यत्र "न वस्तुमात्र-
 तिरोषः" इति नकारोपि दृश्यते । सोऽयं पाठो आमक एव जलियात्तम् ।

यस्य'वर्णनेन न तदुक्तीनां विरोधः । उपपत्तिस्त्वर्थेऽस्मिन्विचारणीया ।
रसभावादिरर्थ इत्यत्र रसादिशब्दो रत्यादिपदः ।

तदित्थं निरूपितस्यास्य रसादिध्वनिप्रपञ्चस्य पदवर्णरचनावाक्यप्रबन्धैः
पदैकदेशैरवर्णात्मकै रभादिभिश्चाभिव्यक्तिमामनन्ति । तत्र वाक्यगतानां
पदानां सर्वेषामपि स्वार्योपस्थितिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपायत्वे समानेऽपि
कुर्वद्रूपतया चमत्कारयोगव्यवच्छिन्नत्वेन कस्यचिदेव ध्वनिव्यपदेश-
हेतुत्वम् । यथा 'मन्दमाक्षिपति' . (१४ श्लो) इत्यत्र मन्दमित्यस्य ।

उपपत्तिस्त्वर्थे इति । विभावादिप्रतीते रसप्रतीतेषु विद्यमानस्य सूक्ष्मबालान्तराव-
स्थास्य क्रमस्य सहृदयेनावृत्तेन तस्य विगलितवेद्यान्तरत्वावापत्त्या रसत्वभावापत्तिः । विग-
लितवेद्यान्तरत्वं च सफलमहृदवानुभवसाक्षिरिति तथापि संमतमिति तदुपपत्तिर्विष्या ।
नव्यास्तु—यन्मूर्धेतिष्टप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात्तत्तद्विहितविभावादिज्ञानोत्तरं
जायमानरसप्रतीतेर्विभावादिज्ञानापेक्षया विद्यमानक्रमालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वम् । तस्य
प्रकरणादिज्ञानविलम्बेन विभावादिज्ञानविलम्बेऽपि पूर्वोदाहरणेऽक्षतमेव । नहि विभा-
वादिज्ञानस्य तज्जनकस्य च क्रममादायालक्ष्यक्रमत्वम्, अपि तु तज्जन्यस्य । एतदेवा-
भिप्रेत्य . 'अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशमेदाः' इत्यभिनवगुप्तोक्तिरिति चिद्वाच्यार्थपेक्षया
क्रमोऽपि गृह्यत इत्यभिप्रेत्य लक्ष्यक्रमत्वोक्तिर्यथाकर्मविधेया । नहि विभावादिप्रतीति-
रहितयत्किञ्चिद्वाच्यार्थेनाप्रतीतौ विगलितवेद्यान्तरता सहृदयानुभवसाक्षिका । येन
तत्क्रममहृदयेऽपि रसत्वज्ञानिः न्यादित्याहुः । रसभावादिरर्थ इत्यभिप्रेति । अभिनव-
गुप्तभाष्य इत्यर्थः । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टवेति भावः । कस्यचिदेव पदस्य । यथेति ।

१ कालीमुद्रितपुस्तके तु 'उपपत्तिस्त्वर्थे सति चारणीया' इति पाठो विविक्तः यः ।

२ 'रसभावादिरर्थे' इत्यन्वयमान एव, न वाच्यः । तथापि-न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः

इत्यभिनवगुप्तवाक्ये रसभावादिरर्थेन रसादिग्रन्थाः । यतो हि कर्मबालानुसारमन्तरावस्थक्रमग्रायमेव
रसत्वं भवति । अन्यथा अनुसरणानुसार रसस्यापि बन्धितत्वं संभवेत्, तत्र च 'रसभावादि'-
पदेन रसादयो ग्राह्याः ।

३ चमत्कारस्य लक्ष्योऽयः अर्चयन्मः तेन व्यवस्थितं रसितम् । जगत् सर्वदा चमत्कार-
मयमेव (तदुपपन्नम्) उपपन्त्येत ।

रचनावर्णानां । पदवाक्यान्तर्गतत्वेन व्यञ्जकतावच्छेदककोटिप्रविष्ट-
त्वमेव न । व्यञ्जकत्वमिति यद्यपि सुवचम्, तथापि पदवाक्यविशिष्ट-
रचनात्वेन, रचनाविशिष्टपदवाक्यत्वेन वा व्यञ्जकत्वमिति विनिगमना-
विरहेण घटादौ दण्डचक्रादेः कारणत्वमेव प्रत्येकमेव व्यञ्जकतायाः
सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

वर्णरचनाविशेषाणां माधुर्यादिगुणामिव्यञ्जकत्वमेव न रसामिव्यञ्जक-
त्वम्, गौरवान्मानामावाच । न हि गुण्यमिव्यञ्जनं विना गुणामिव्यञ्जकत्वं
नास्तीत्यसि नियमः, इन्द्रियत्रये व्यभिचारात् । इत्थं च स्वस्वव्यञ्ज-

४

प्रतिपादितमधस्तात् । अभ्यर्हितत्वाद्वचनाशब्दस्य पूर्वनिपातः । कोटीति । रचना-
विशिष्टपदत्वादिना व्यञ्जकत्वमिति भावः । इति इत्यन । घटादाविति । दण्डविशि-
ष्टचक्रादेषांकादिविशिष्टदण्डादेर्वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण यथा कारण-
तायाः प्रत्येकपर्याप्तिस्तथात्र व्यञ्जकताया इति भावः । नव्यमतमाह—यर्णेति ।

१ रचना (वर्ण-पद-गुणः) वर्णा वा पृथग्रूपेण नोपलभ्यन्ते, किन्तु पदानां वाक्यानां
वा अन्तर्गताः प्राप्यन्ते । एवं च रचनाविशिष्टपदत्वेन रचनाविशिष्टवाक्यत्वेन च पदानां
वाक्यानां वा व्यञ्जकत्वम्, वर्णविशिष्टपदत्वेन वाक्यत्वेन च वर्णानां व्यञ्जकत्वं निश्च्येत ।
ततश्च रचनावर्णानां व्यञ्जकतावच्छेदक- (व्यञ्जकविशेष-) कोटिप्रविष्टत्वमेव, न स्वतन्त्र-
तया व्यञ्जकत्वमिति शङ्का । अत्र पद-वाक्यविशिष्टवर्णरचनात्वेन व्यञ्जकत्वं प्राप्तमाहोस्तिवत्
वर्ण-रचनाविशिष्टपद-वाक्यत्वेनेति विनिगमनाविरहात् (एकदशस्थानावयव दृढतरप्रमाणा-
भावात्) 'प्रत्येकस्मै व्यञ्जकता प्राप्ता । यथा हि पदं प्रवि दण्डविशिष्टचक्रस्य कारणत्वम्, उच-
चक्रविशिष्टदण्डत्वेति, सम्यक् विनिगमनाऽभावे कारणता प्रत्येकपर्याप्ता गृह्यते इति समाधानम् ।

२ रसव्यञ्जकानां संख्या मुक्तिं प्रयुक्ता स्यादिति गौरवम् ।

३ प्राण-रस-ओषेय । इति हि गन्धादिगुणनामेव प्रत्यक्षं भवति, न गुणिनां पृथिव्या-
दीनामपि ।

४ गुणिनो गुणाश्च (पृथिव्याद्या गन्धाद्याश्च), उदासीना वा (येषां स्थितौ गुणगुणित्वादि-
संबन्धो नास्ति ते) स्वस्वव्यञ्जकैः (शब्दादिभिः साधनैः) पृथक्पृथक्प्रस्थाप्यन्ते । परमिमे
कदाचित्परस्परमिलिताः कदाचिच्च तत्सङ्गाः सन्तः प्रसिद्धेः (प्रत्यक्षस्य) गोचरा भवन्ति
[अर्थात् नान्यं नियमो यद् गुणेन सह गुणिनोऽपि प्रत्यक्षं भवेदेव] । यत्रमेव रसा गुणाश्चापि
स्वस्वव्यञ्जकैः पृथक्पृथक्प्रस्थाप्यन्ते अपि कदाचित्समिलिताः कदाचिच्च तत्सङ्गाः सन्तः अभि-
व्येष्टेर्विषया भवन्ति (अभिव्यञ्ज्यन्ते) । अर्थात् अत्रापि जायमानुपपन्नः कर्तुं शक्यते यद्
गुणानामभिव्यञ्जने गुणिनाम् (रसानाम्) अपि अभिव्यञ्जनं स्यादिति । तत्रश्च वर्णरचनायाः
स्वतन्त्रतया माधुर्यादिगुणानामेव व्यञ्जकाः स्वीकार्यौ न रसादेरिति नवीनानां मतम् ।

कोपनीतानां गुणिनां गुणानामुदासीनानां च यथा वरस्परौपरेणैषौदासी-
न्येन वा तत्तत्प्रमितिगोचरता तथा रसानां तद्गुणानां चाभिव्यक्तिविषय-
तेति तु नव्या । उदाहरणं तु 'तां तमाल' इत्यादि प्रागुक्तमेव (७९ पृष्ठे)
वाक्यस्य व्यञ्जकतायामपि 'आविर्भूता यदवधि' इत्यादि च (४१ पृष्ठे) ।
प्रयत्नस्य तु योगवासिष्ठसंज्ञास्थाने शान्तकरुणयो, रत्नावल्यादीनि च
शृङ्गारस्य व्यञ्जकत्वान्निर्देशनानि प्रसिद्धानि । मन्त्रिर्मिताश्च पञ्च लक्ष्यो
भावस्य । पदेकदेशस्य च 'निखिलमिदं जगदण्डकं वहामि' (५० पृष्ठे)
इति करुणतद्वितो वीररसस्य प्रागेवोदाहृतः । एवं रागादिभिरपि व्यञ्जकत्वे
सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । एरमेवां रसादीनां प्राधान्येन निरूपितान्यु-
दाहरणानि । गुणीभावे तु वक्ष्यन्ते, नामानि च । तत्र प्राधान्य एवैषां
रसादित्वम्, अन्यथा तु रत्यादित्वमेव । आमेनि रसपदं तु रत्यादिपर-
मित्येके । अस्त्येव रसादित्वं किं तु न ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमित्यपरे ॥

इति मद्रोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीरधीपैरमभट्टस्य
सूत्रे सूत्रज्ञा वणिक्तराजजगन्नाथेन निर्मिते रसगङ्गाधरे
रसनिरूपणामक पूर्वमाननम् ।

मन्त्रीति । भावस्य तदाहृत्यसन्निवृत्तप्रयत्नधातिरूपव्यञ्जकस्य । उदाहरणानीति शेषः ।
पदेकदेशस्य चेति । चरुषर्षे । उदाहरणमिति शेषः । वीररससेलस्य व्यञ्जक इति
शेषः । रागादिभिरपीति । रससेति शेषः । वक्ष्यन्ते इत्यन उदाहरणानीत्यस्यानु-
पग, तस्य नामे नामानीति । रसवदित्यनेत्यर्थः ॥

इति प्रथमाननप्रकाशः ।

१ योगवासिष्ठ शान्तस्य, रागाद्यस्य करुणसेति यथासंख्य प्रयत्नव्यञ्जकतायामुदाहरणे ।

२ ननु प्राधान्य एव यदा, रसादिव्यपदेशादिं गौणानां 'रस'वत् इति नाम कथमिति
शङ्का ।

३ मन्त्रिर्मिता पञ्चलक्ष्य इति प्रतीकम् ।

मुद्रणद्रोपान् जहती दधती विषमेषु सान्द्रसाहाय्यम् ।

पूर्वानवधसंसार-का सरला सरलायता पञ्चमा ॥

१ मुद्रादारकविरोधादिग्रहण ध्वनिसामवेकसाहाय्यं चादधत् उद्गारपुस्तोति पूर्व-
माननपदमुपदिशतीत्यादिरूप्यर्थो विद्य विहितप्राय एव ।

द्वितीयमाननम् ।

अथ संलक्ष्यक्रमध्वनिर्निरूप्यते—

स च तावद्विविधः, शब्दश्चकिमूलोऽर्थश्चकिमूलश्च । तत्राद्यो द्विविधः, व्यङ्ग्यस्य वस्तुत्वालंकारत्वाभ्यां द्वैविध्यात् । द्वितीयोऽपि वस्तुत्वालंकारात्मना लोकसिद्धेन, तथाभूतेनैव प्रतिभामात्रनिर्वर्तितेन च व्यञ्जकेनार्थेन चतुर्विधेन वस्तुत्वालंकारात्मनोऽद्विविधस्य व्यङ्ग्यस्य मत्येकं व्यञ्जनादष्टमूर्तिः । प्रतिभानिर्वर्तितत्वाविशेषाच्च कवितुदुग्मितवक्तृमौढोक्तिनिष्पन्नयोरर्थयोर्न पृथग्भावेन गणनोचिता, उग्मितोग्मितत्वादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युग्मितत्वावपायात्तत्प्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति नाच्यम् । प्रथमोग्मितस्यापि लोकोत्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकवित्वानपायात्पृथग्भेदप्रयोजकतानुपपत्तेः । एवं साकस्येन दशभेदोऽयम् ।

तत्र केचिदाहुः—नानार्थस्य शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु संकेतमहस्य तुल्यत्वाच्छ्रुतमात्र एव तस्मिन्सकलानामर्थानामुपसितौ, शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति संदेहे च सति, प्रकरणादिकं तात्पर्यनिर्णायकं पर्यालोचयतः पुरुषस्य सति तन्निर्णये, तदात्मकपदज्ञानजाया एकार्थमात्रविषयायाः पुनःपदार्थोपसितेरनन्तरमन्वयबोध इति नये द्वितीयायाः पदार्थोपसितेः प्राथमिक्या इव न कुतो नानार्थगोचरतेति प्रकरणादिज्ञानस्य तदधीनतात्पर्यनिर्णयस्य वा पदार्थोपसितौ प्रतिव-

तथाभूतेनैवेति । वस्तुत्वालंकारात्मनेत्यर्थः । अन्येषां भेदानां संग्रहायाह—प्रतिभेति । तदुग्मितेति । तन्निवदेत्यर्थः । तस्यापि उग्मितोग्मितत्वापि । प्रतिपन्त्या समाधत्ते—प्रथमोग्मीति । पृथग्भेदेति । वृद्धोक्तिविषयाच्छ्रुतिविषय इव कव्युक्तिविषयात्कविनेववृद्धोक्तिविषये चमत्काराधिपयानुभविक्त्वात्पृथगुक्तिः । ततः परं च प्रतिनिधानसाध्यप्रतीतिकतया चमत्कारस्थगनाद्योग्मितोग्मितत्वादेः पृथगणनेति तु नव्याः । साकस्येन मिलित्वा । अयं संलक्ष्यक्रमध्वनिः । तन्निर्णये तात्पर्यनिर्णये । तदात्मकपदेति । तात्पर्यज्ञानात्मकपदेत्यर्थः । तस्य नष्टत्वादाह—तदधीनेति ।

१ कविर्मौढोक्तिनिष्पन्नः, तदुग्मित—(कविनिवद—)वक्तृमौढोक्तिनिष्पन्नश्च तयोः ।

२ 'पुरः' इति काशीपुस्तके ।

३ अर्थात् प्रथमा उपसितिर्देवा नानार्थविधिविनी मरुति, तथा तत्प्रत्ययनिर्णयोच्चरं आपमाना द्वितीयाप्युपसितिः कुतो न नानार्थविषया ।

न्यक्तत्वं वाच्यम् । अन्यथा श्रान्दनुद्धेरपि नानार्थविषयत्वापत्तिः ।
अत एवोक्तम्—“अनवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति । अनव-
च्छेदे तात्पर्यसंदेहे । विशेषस्मृतिरेकार्थमात्रविषया स्मृतिः ।
इत्थं च सुरभिमांसं मशयतीत्यादेर्वाक्याज्जयमाना द्वितीया प्रतीतिर्गवाद्यु-
पसितेरनावात्कथं स्यादिति तदुपस्थित्यर्थं व्यञ्जनव्यापारोऽभ्युपेयः । अथै-
कया शक्या प्राकरणिकार्थोपसितेरनन्तरं द्वितीयया शक्या द्वितीया-
र्थोपस्थितिस्यपि स्यादिति चेत्, न स्यादेव, प्रकरणादिज्ञानस्य प्रति-
बन्धकस्यानुपरमात् । अन्यथा प्राकरणिकार्थोपसितावेवाप्राकरणिकस्वा-
प्यर्थस्य विषयत्वं स्यात् । न च प्रकरणादिज्ञानस्य सादृशपदजन्यार्थोप-
स्थितिसामान्य एव प्रतिबन्धकत्वाद्याकस्यापि कथमर्थान्तरोपस्थितिरिति
शङ्क्यम् । धर्मिग्राहकमानेनाप्राकरणिकोपस्थापकतयैव सादृशव्यक्तेरुत्ता-
सातदजन्योपस्थितिं प्रत्येव प्रकरणादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

द्वितीयैति । गवादिविषयैत्यर्थः । प्रतिबन्धकसत्त्वादिति भावः । तदाह—गवादीति ।
नानाशक्तिरिति मताभिप्रायेण शङ्कते—अथेति । तथापि प्रतिबन्धकसत्त्वैऽपि । तस्य
पूर्वशक्त्या पुनरनुपस्थितौ चारिताभ्याम् । तथा च व्यञ्जनाव्यापारो निष्कल इति
भावः । शान्त्येत्युपलक्षणं तात्पर्यनिर्णयस्यापि । एवमग्रेऽपि । अनुपरमादनाशात् ।
सत्त्वादिति यावत् । शोभेर्नामापि न मानम्, सरवैऽपि वा तत्तद्योच एवेति भावः ।
अन्यथा सरसरवैऽपि । तदानीवारे व्यञ्जनाशोकारेऽप्यविवाद इति शङ्कते—न चेति ।
सादृशेति । द्वितीयैत्यर्थः । व्यक्त्यापि व्यञ्जनयापि । सादृशेति । अर्थान्तरोपस्थाप-
कैत्यर्थः । तदजन्येति । व्यञ्जनाख्यवृत्त्यजन्यैत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—

१ नावाशक्तिवादिनो मते एकया शक्त्या पूर्वं गुणनिष्पत्यैत्योपस्थितौ, द्वितीयया (गोवि-
षयया) शक्त्या द्वितीयस्य गवादिरर्थस्योपस्थितिः स्यात् । अर्थात् शक्त्या एकवारं यथा गुणनि-
सार्थस्योपस्थितिस्तथा द्वितीयवारं शक्तेन गवादयोपस्थितिरेति पूर्वपक्षः ।

२ नानापेककजन्या वा द्वितीयार्थोपस्थितिस्तत्सामान्ये । अर्थात् नानार्थकपदेन शक्त्या
व्यञ्जनया वा बाहुरपि द्वितीयार्थोपस्थितिर्भवेत्ता सर्वा प्रति तात्पर्यशब्दस्य प्रतिबन्धकत्वं
स्यादिति शङ्का ।

३ धर्मिगो ग्राहक यस्मान् तेन । अर्थात् येन प्रमाणेन व्यक्तेरुत्तासो विदितस्तेनैतदपि
विदितं यत् प्रकरणादिज्ञानं व्यञ्जनजन्योपस्थितिम् (अर्थात् व्यञ्जनाशोभितिरिक्ता वा अभिधा
सम्बन्धाधोपस्थितिम्) क्लेशेव प्रतिबन्धकमिति ।

व्यक्तिज्ञानस्योत्तेजकत्वकल्पनाद्वा । एतदेव सर्वमभिसंधायोक्तम्—

‘अनैकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियमिते ।

संयोगाच्चैरवाच्यार्थधीकृद्वापृतिरञ्जनम् ॥’

यद्यप्यमपराधोपस्थापनप्रतिबन्ध इति ।

अपरे त्वाहु —नानार्थशब्दजशब्दबुद्धौ तात्पर्यनिर्णयहेतुताया अवश्य-
कल्प्यत्वात्प्रथमं नानार्थशब्दादनेकार्थोपस्थानेऽपि प्रकरणादिभिस्तात्पर्यनिर्ण-
यहेतुभिरुत्पादिते तस्मिन्त्यत्र तात्पर्यनिर्णयस्तस्यैवार्थस्यान्वयबुद्धिर्जायते, ना-
न्यस्येति सरणावाप्नीयमाणाया नैकमात्रगोचरस्मृत्यपेक्षा, नाप्यपराधोपस्थान-
प्रतिबन्धकत्वकल्पनम् । एव च प्रागुपदर्शितनानार्थस्थले प्रकरणादिज्ञानाधीना-
स्तात्पर्यनिर्णयात्प्राकरणीकार्थशब्दबुद्धौ जातायामतात्पर्यार्थविषयापि शब्द-
बुद्धिस्तसादेव शब्दोच्चार्यमाना कस्य व्यापारस्य साध्यतामालम्ब्यताम्, ऋते
व्यञ्जनात् । न च शक्तिसाध्या सेति वाच्यम् । तदधीनबोध प्रति
तात्पर्यनिर्णयस्य हेतुत्वात् । व्यक्त्यधीनबोधस्तु नावश्य तात्पर्यज्ञानमपेक्षते ।

नन्वेकमात्रगोचरस्मृतेस्तच्छाब्दबुद्धावनपेक्षितत्वे ‘विशेषस्मृतिहेतवः’ इति
प्राचा ग्रन्थ कथं संगच्छते? कथं वा प्रकरणादिज्ञानस्यापराधो-

व्यक्तिज्ञानस्येति । बोधकताविशेष शक्ति, तद्विशेषो लक्षणा तद्विशेष एव च व्यञ्जने
स्थानकारिकसमय । तज्ज्ञानं च शब्दबोधे हेतुरित्यभिप्रायः । उक्तम् । काव्यप्रकाश
कृतेति भावः । प्रथमं तात्पर्यनिर्णयपूर्वम् । तस्मिन्तात्पर्यनिर्णये । इति पूर्वोक्तार्थस्या
प्रिमनिषेधद्वये हेतुबोधकः । नाद्यदयमिति । न विषयनेत्यर्थः । व्यञ्जयानेकस्थले
त्वपेक्षेति भावः । तात्पर्यज्ञानमपेक्षते इति । चात्रमाहकमानेन तस्यास्तथैव सिद्धे
रिति भावः । इतिरपरमतसमाप्तौ । उक्तिधेयस्य कथं संगच्छत इत्यनानुपपन्नः ।

१ प्रकरणादिज्ञानेन नानार्थकल्पन्यागोपरिणतिः प्रतिबन्धः, किन्तु व्यञ्जनाजन्यं ज्ञानं
सत्रोत्तेजकमिति न तदगोपरिणतौ बाधः । यथा प्रतिबन्धकसत्तायामपि उत्तेजकस्य मग्न्यादे
सत्त्वे बद्धोत्तेजकस्य न प्रतिबन्धः ।

२—३ अस्मिन्नेव—पूर्वमवगतं यद्वार्थविषयिणी या पुनः पदार्थोपस्थितिर्भवति न तदपेक्षा ।
द्वितीयोपस्थितौ प्रकरणादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमपि नावश्यकम्, पूर्वमेव तस्य प्रतिबन्धत्वात् ।

४ काव्यापेक्षानाशयेपकमतीर्त्वा साऽवश्यं भवति । कवेरपि च तत्र संरम्भः, तादृश-
(नानार्थबोधक)प्रयोगात् ।

पदानप्रतिबन्धकत्वविरहे संयोगधैरनेकार्यस्य शब्दस्य वाचकताया
नियमप्रणोक्तिश्चेति चेत्—इत्थम्—स्मृतिशब्दस्य निश्चयपरतया विशेष-
पस्मृतिशब्देन विशेषविषयसत्तात्पर्यनिर्णयो गृह्यते । संयोगधैर्वाचक-
ताया नियमप्रणं चैकार्थमात्रविषयकतात्पर्यनिर्णयजननद्वारा शब्दबुद्ध्या-
नुकूलत्वम् । अवाच्यार्थोऽन्तात्पर्यार्थः । एवं च न ग्रन्थासंगतिरि-
त्यपि यदन्ति । अयं प्राकरणिकार्थबोधानन्तरं तादृशपदज्ञानस्योपर-
मात्कथं व्यक्त्यादिनाप्यर्थान्तरधीः सुपपादेति चेत् । नैवम् । प्रथमार्थ-
प्रतीतेर्यापारस्य सत्त्वाददोष इत्येके । अर्थप्रतीतौ शक्यतावच्छेदकस्यैव
पदस्यापि विशेषणतया भावात्प्राथमिकशक्यार्थबोधस्यैव पदज्ञानत्वादि-
त्यपरे । आधृत्वा पदज्ञानं सुलभमित्यपि कश्चित् । तदित्यं नानार्थस्य-
लेऽनुरणनीयं व्यञ्जनं शब्दशक्तिमूलम्, शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादिति
ध्वनिकारानुयायिनो धर्मेयन्ति ।

अन्ये त्वत्र मत्प्रवृत्तिमुन्ते । यत्तावदुक्तमेकार्थमात्रविषया पदार्थोपस्थिति-

इत्यपि यदन्तीति । अत्रे इति भावः । तादृशेति । तात्पर्यज्ञानारम्भकेत्यर्थः ।
सत्त्वादिति । तथा च तेन संगन्धेन तत्तत्प्रमिति भावः । पदस्यापीति । 'न सो-
ऽस्ति प्रलयो लोके यः शब्दानुगमादते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥'
इति ह्युपेति भावः । परिगृहीति । पर्यायान्तेनाऽऽशेषनादिति भावः । अत्र
मनस्ये । तत्रायमते आह—यत्तावदिति । ननु तात्पर्यज्ञानस्य तत्रैवोरयोग इति

१ तथा च 'संयोगो निप्रयोगश्च' इत्यादिकारिकाया अन्वयमर्थः—'शुद्धार्थस्य अनवच्छेदे
तात्पर्यसंदेहे सति संयोगो निप्रयोगश्च इत्याशयः निप्रयोगश्चेत् निप्रयोगस्य तात्पर्यनिर्णयस्य
हेतवो भवन्ति' इति ।

अन्यमात्ररूपोपिकायाः 'अवेकार्थस्य शब्दस्य' इत्यादिकारिकाया अन्वयमर्थः—'अनेका-
र्थस्य शब्दस्य संयोगादेः वाचकत्वे निवृत्तिरेव प्रकाशविषयकतात्पर्यमिज्जेदेन (अनात्मवार्त्ति
मिहय्य) अभिवाज्ये शब्दशेषे निमित्ते (पुनरपि) अवाच्यार्थस्य अतात्पर्यविषयस्य (सु-
मीत्यादी गवाधर्थस्य) बोधकत्वं यो व्यापारः सा व्यञ्जयेति ।

२ पदज्ञानोत्तरं प्राकरणिकार्थबोधः, 'तदन्तर्गतं च अप्राकरणिकार्थं—(व्याख्यापार्त्ति)—बोधः,
तथा च पदज्ञानोत्तरं बोधनव्यापारस्य शङ्कया न निमित्तज्ञातव्यः ।

३ प्राथमिके यः शक्यार्थबोधः (प्राकरणिकार्थबोधः) तस्मिन् विज्ञेयविषया पदस्यापि
धाने स्यात् (न होति प्रलय इति ह्युक्तनुसारम्) । एतच्च स प्राकरणिकार्थबोधः पद
पदज्ञानस्थानीयः स्यात् ।

सदन्वयबोधोऽपेक्ष्यत इति तदसास्म् । नानार्थादर्थद्वयोपस्थितावपि प्र-
 रणादिज्ञानाधीनतात्पर्यमहिम्नैव विवक्षितार्थशब्दबोधोपपत्तेः, एकार्थमात्रोप-
 स्थित्यपेक्षायां मानामावात् । अपरार्थोपस्थापकसामग्र्याः पदज्ञानस्य सत्त्वेन
 तदुपस्थितेरप्यौचित्याच्च । न च प्रकरणादिज्ञानं तदधीनतात्पर्यज्ञानं वा
 परार्थोपस्थाने प्रतिबन्धकमिति शक्यं वक्तुम् । संस्कारतदुद्बोधकयोः सत्त्वे
 स्मृतेः प्रतिबन्धस्य काप्यहृष्टत्वात् । अत्रैव स्पष्टावयं प्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
 कभावः कल्प्यते, न स्मृत्यन्तरे इत्यप्यहृदयंगमम् । सादृश्यरूपनाया निष्क-
 लत्वात्, अनुभवविरुद्धत्वाच्च । तथा हि नानार्थशक्तिविषयकदृढसंस्का-
 रशालिनां प्रकरणज्ञानवतामपि पयो रमणीयमित्यादेर्वाक्यात्प्रथममर्थद्वयो-
 पस्थितिरनुभवसिद्धा । अत एव पयो रमणीयमित्यादिवाक्यमकस्मादप्या-
 कर्णितवद्भिः प्रकरणाद्यभिज्ञैरप्रकरणज्ञाः पांसुरपादा बहुस्तात्पर्यं बोध्यन्ते,
 नूतमस्य दुग्धे तात्पर्यं शब्दस्य, न तु जल इति । यदि च प्रकरणादि-
 ज्ञानं नानार्थशब्दाज्जायमानामाकरणिकार्थोपस्थितिं प्रतिबन्धीयात्तत्कथमेते
 तदानीमनुपस्थितर्जलाः प्रकरणज्ञा जलतात्पर्यं निषेधेयुरित्यहृदयंगम एवा-
 यमप्राकरणिकार्थोपस्थापनप्रतिबन्धकभावः प्रकरणादिज्ञानस्य ।

तदावयवकथयन्त आह—अपरेति । तदुपस्थितेरपि अपरार्थोपस्थितेरपि । साङ्गते—
 अत्रैवेति । ननूपायस्योपायान्तरादुपपत्त्यात्सायुचित्यात् आह—अनुमवेति । प्रकर-
 णेति । प्रकरणादीत्यर्थः । अपिना तदज्ञानिसमुच्चयः । अत एव तस्या अनुभवसि-
 द्धत्वादेव । विपक्षे चाध्वरमाह—यदि चेति । अनुपस्थितजला इति हेतुगर्भं विशेष-

१ 'तत्र त्रैचिदाह' इत्यादिना यदाच अतस्तु तत्र प्रथमा नानार्थविषयिणी । द्वितीया च
 तात्पर्यज्ञानाधीना एकार्थमात्रविषयिणी पदार्थोपस्थितिः । सदन्वयबोधे पदार्थान्वयबोधे (शब्द-
 बोधे) अपेक्षते इत्युक्तम् । तत्रान्येषां (अन्यकारणीनाम्) निप्रतिपत्तिः । अत्रमाशयः —
 वस्तु हि कञ्चित्सत्प्रमाणमप्येष तत् नानार्थशब्दमुच्चारयेत् । तदा प्रसङ्गाधीनेन तात्पर्य-
 ज्ञानेन (भवन्मतानुसारं नानार्थविषयकपदार्थोपस्थितिप्रसङ्गः यः) विवक्षितार्थविषयकः शब्द-
 बोधो भवेत् । का आवश्यकता एकार्थमात्रविषयिण्या, पदार्थोपस्थितेः ?

२ कोषादिज्ञानकलाज्ञानार्थकशब्दे यो जनेकार्थविषयको दृढः संस्कारः, सादृश्यप्रसङ्गादित्यस्य
 तदुद्बोधकस्योः सत्त्वे ।

३ भवन्मतानुसारं प्रकरणेन जले तात्पर्यं प्रतिबद्धम् । जलो जलार्थस्योपस्थितेरेव तेषां न
 भवेत् । दृढः रूपमेते जलतात्पर्यं निमित्तेषु ? न हि जग्रात प्रतिबिम्बत इति ।

यदप्युच्यते 'प्रकरणादिज्ञानात्माकरणिकेऽर्थे तात्पर्यविषयतया' निर्णीते
 तदीयशब्दबोधानन्तरमतत्पर्यविषयीमूलार्थबोधो जायमानो व्यञ्जनव्यापार-
 साध्य इति । तत्र किमर्थं नानार्थसत्ते सर्वत्रैव व्यञ्जनोच्छासः, आहोस्वि-
 त्कचिदेवेति संयतम् । नाद्यः । प्राकरणिकमाकरणिकयोरर्थयोः शाब्द-
 बुद्धौ सर्वत्राभ्युपगम्यमानायां तात्पर्यज्ञानकारणतायाः कल्पनेनैव नैरर्थ-
 यथापत्तेः । न च शक्तिजबोधे सा कल्प्यते । शक्तिजबोधस्तु तात्पर्यज्ञानं
 विनापि भवतीति तत्स्थाने शक्तिजबोधधारणाय तत्कल्पनमिति वाच्यम् ।
 अत्रारपर्यार्थबोधस्य सर्वत्रिकल्पे तस्य शक्तिजर्तयामपि बाधकाभावात् ।
 अथ नानार्थशब्दार्थद्वयोपस्थितौ सत्यां प्रकरणादिना सत्येकसिद्धये तात्प-
 र्यनिर्णये तस्यैवार्थस्य प्रथमे शब्दबुद्धिर्जायते, नापरस्वार्थस्येति 'नियमर-
 क्षणाय' शक्तिजबोधेदर्थशब्दबुद्धौ तदर्थतात्पर्यज्ञानं हेतुरिष्यते । अन्यथा
 तात्पर्यविषयतया निर्णीतस्वार्थत्वेवातथाभूतस्यापरस्वार्थस्य प्रथमं शब्दबोधिः

यम् । ननुपस्थितेरेवामावादिति भावः । तत्स्थाने व्यक्तिजबोधस्थाने । तत्कल्पनं
 तात्पर्यज्ञानकारणताकल्पनम् । कार्यकारणभावानुविकारे नियममत्रमाह—अन्यथेति ।

१ प्राकरणिकार्थसंबन्धिशब्दबोधानन्तरम् ।

२ अमाकरणिकार्थस्यापि बोधो यदा आरब्धता इति पक्षे प्रकरणात्तस्य ? । तत्रि अमाकर-
 णिकार्थनिवारणार्थम् । यदा हि नानार्थसत्ते सर्वत्रैव (प्राक्० ७ प्राक्०) अपेक्षयोपस्थितिरा-
 निर्वहेकमेव तात्पर्यज्ञानकारणतावचनमित्याशयः ।

३ अर्थात्तात्पर्यज्ञानकारणता न सिफला, शक्तिजन्ये बोधे तात्पर्यार्थे बबोधविज्ञते नान्य
 इति शक्तिजन्यबोधार्थं तदुपयोग इत्याशयः ।

४ यद्यन्यमातुसार यदि सर्वत्रैवाऽऽपारपर्यार्थबोधोपि भवति, यदि सोपि शक्तिजन्य एव जायते ।
 यस्मिन् शब्दे उच्चारिते वस्तुार्थस्य सार्वभौमिती लक्ष्यविरुद्धे वस्तुार्थस्य शक्तितात्पर्यसात्त्विकारे
 का वा बुद्धिमत्पेलाजवः ।

५ शक्तिजन्यो व. प्राकरणिकार्थविषयकः शाब्दबोधस्तस्मिन् तदर्थविषयकं तात्पर्यज्ञानं
 हेतुः । अर्थं नाद्यः—ज्ञानार्थज्ञानकारणताया विभक्तये ननु कं वजाति । नानार्थशब्दार्थ-
 द्वायोपस्थितावपि प्रकरणादिना तात्पर्य बोधिते प्राकरणिकस्वार्थस्य शाब्दबोधो नाप्यते
 नापरस्येति, शाब्दबोधे प्राकरणिनाबोधसाधनमेव तस्याः कलम् ।

त्वात् । अनन्तरं तु तात्पर्यविषयार्थबोधोपादत्तात्पर्यविषयार्थविषयापि
 शाब्दधीरिष्यत इति तज्जन्यतावच्छेदककोटी शक्तिजत्वं निवेक्ष्यत इति
 चेत् । मैवम् । 'सोऽव्यादिष्टमुजंगहारवस्त्यत्वां सर्वदो माधवः' इत्यादौ
 शेषकाव्य इव प्रकृतेऽपि प्रकृताप्रकृतयोरर्थबोधोपपत्तयः स्वीकारे बाधकमाभावात् ।
 न च दृष्टान्तेऽर्थद्वयेऽपि प्रकरणसाम्यात्तात्पर्यज्ञानमस्तीति युगपदर्थबोध
 उपपद्येत । दार्ष्टान्तिके त्वेकत्रैव प्रकरणादिवशाच्चदिति न युगपदर्थद्वय-
 बोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानकारणताया एवासिद्धत्वेन युगपदर्थ-
 द्वयबोधानुपपत्तिवाच्योपपत्तिरमणीयत्वात् । तादृशज्ञानहेतुतासिद्धौ तु शक्ये-
 तापीत्यर्थं वक्तुम् । तर्हि तात्पर्यज्ञानस्य कुत्रोपयोग इति चेत् । अस्मिन्नर्थेऽयं
 शब्दः प्रमाणमयमर्थः प्रमाणवेध इत्यादिनिर्णये प्रवृत्त्याहुषयोगिनीति
 गृहाण । इत्थं च नानार्थस्वलेऽपि तात्पर्यविधयः कारणतायां शिथिली-
 भवन्त्यामतात्पर्यार्थविषयशाब्दबुद्धिसंघटनाय व्यक्तिस्वीकारोऽनुचित एव,
 शक्यैव बोधद्वयोपपत्तेः ।

नापि द्वितीयः । हेतोरभावात् । व्यङ्ग्यार्थविषयककवितात्पर्यज्ञानं तथेति

अतयाभूतस्यातात्पर्यविषयस्य । अनन्तरं स्थिति । बोधादित्येऽन्वेति । युगपदिति
 शेषो बोधस्त्वस्य बोध्यः । तत्तात्पर्यज्ञानम् । वाच्य इति । तद्वत्वाच्योपपत्तिरित्यर्थः ।

द्वितीय इति । नानार्थस्वले कविदेव व्यञ्जनोक्तस्य श्नीलार्थः । दृष्टे—व्यङ्ग्ये-

१ तात्पर्यार्थज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी । पूर्वपक्षिण उच्येत तादृश-तात्पर्यज्ञानकारणतायाः
 स्वीकारे नानार्थस्वलेषु प्राकरणिक एवापेक्षे । शब्दबुद्धौ भासेत, तात्प्रकरणीकः । तादृश
 शक्तिजन्यतावच्छेदोऽपि प्रति तात्पर्यज्ञानकारणता न निष्पद्यते । एवंविधशक्तिजन्यतावच्छेदोऽपि
 व्यञ्जनयाऽप्यपि कोको मयतीति द्वितीया कथा । किन्तु शक्तिजन्ये तात्पर्यार्थं व्योपपत्तिहेतुः ।

२ तादृशजन्यानुपपत्तयस्त्येऽपि । एवकारमेव द्वयोरर्थबोधे न बाधकमित्याशयः ।

३ 'नानार्थस्वले-सर्वत्रैव व्यञ्जनोक्तस्य, तज्जन्यः कमाकरणीकपर्यबोधोऽपि' प्रथमपक्षे
 तात्पर्यज्ञानकारणत्वे निष्कटक्षया न सिध्यतीत्याशयः ।

४ प्रयोगप्रवृत्तपर्यमावस्थते "अस्मिन्नर्थे कथं शब्दः कविभिः प्रमाणतया स्वीकृतः", रसादि-
 निर्णये तत्प्रयोग इत्यर्थः ।

चेत् । न । व्यक्तिजयोधे तात्पर्यज्ञानकारणतायास्त्वयानम्युपगमात् । यत्रा-
 श्रीलं दोषद्वयप्राकारणिकेऽर्थे सकल्यनुभवसिद्धे कवितात्पर्यस्य विरहात्-
 पञ्चानस्य तादृशमुद्दिहेतुताया व्यभिचारदूषितत्वाच्च । अथ श्रोतुः शक्ति-
 विशेषो व्यक्तेरुत्तासे हेतुः, स च फलमलघमत्कारिण्येवार्थे व्यक्तिमुल्लासयति
 नाचमरकारिणीति सिद्धं व्यञ्जनोल्लासस्य काचित्कत्वमिति चेत् । न । हन्तैवं
 स नियमितशक्तेरेवोल्लासकोऽस्त्विति कृतं नानार्थसत्ते व्यक्तिकल्पनया । किं
 च 'उल्लास्य फलकरवालम्बहाम्नुवाहम्' इत्यादि नानार्थव्यञ्जनसत्तेऽगृहीतद्वि-
 तीयार्थशक्तिकस्य गृहीतमिस्मृतद्वितीयार्थशक्तिकस्य या पुंसः सर्वथैव व्यञ्ज-
 नया द्वितीयार्थवोपानुदयात्तत्र तयो तदापविस्त्व दुर्बारा । न च येन
 शब्देन योऽर्थो व्यज्यते तस्य शब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं तदर्थव्यक्तेरुत्तासे

ति । तथा हेतुः । नन्वेवमपि फलवतात्मीयवत्वेऽत आह—यत्रेति । विरहा-
 दिति । दोषद्वयनिपादने तात्पर्यमिति भावः । तज्ज्ञानस्य कवितात्पर्यज्ञानस्य । तादृ-
 शेति । व्यर्थेऽर्थेऽर्थः । व्यभिचारेति । व्यभिरेव व्यभिचारेणार्थः । शक्तिविशेष
 इति । मुद्रितविशेष इत्यर्थः । सः शक्तिविशेषः । नियमितेऽस्य प्रकरणादिनेत्यादि ।
 अभ्युपेक्षाह—किं चेति । विनिगमनाविरहादाह—गृहीतेति । सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव ।
 विद्वान्ते इत्यादि । तथेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । तदापतिर्द्वितीयार्थवोपापतिः । एतद्वे-

१ नानार्थसत्ते कश्चिदेव व्यञ्जनोत्ताम इति भवदभिमतानुसारं चमत्कारिणि नानार्थसत्ते
 प्रकरणादिना निवृत्तिवत्तेरेवोत्तामो नाहचमत्कारिणीति स्वीकृते व्यञ्जनालोकारंगोरं न
 भवतीत्याशयः ।

२ श्रोतुमुद्रितविशेषेव एव व्यञ्जनां व्यापकरीति व्यञ्जनायाः काचित्कत्वसत्तायै भवदनु-
 गमे शोभेऽपि । तथा वृत्तास्य कालेलादिष्वेव अगृहीतद्वितीयार्थशक्तिः विरगृहीतद्वितीयार्थशक्तिः
 कस्य वा पुरतस्त व्यञ्जनवा शोभो न भवतीति श्रुतिः । श्रुत्यु भवदनुगमानुसारं 'चम-
 त्कारिण्येव व्यञ्जनोत्तामः' इति कृत्वा चमत्कारिण्यन्तिगमयेति व्यञ्जनवा भवतापेक्षोन्मुत्ता-
 मन्ततो मोऽ ।

३ तस्य व्यञ्जकशब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं तादृशव्यञ्ज्यार्थसंनिवृत्तिज्ञानं तदर्थव्यञ्ज-
 नोत्तामे हेतुः । अर्थात् अनेकार्थव्यञ्जकस्यैव पूर्वं शक्तिज्ञानं भवेत्तदेव द्वितीयार्थवोपिद्य व्यञ्ज-
 नादनुपेक्षते । एवं च अगृहीतवत्तेरेवोत्तामे न व्यञ्जनवापिः इति पूर्वश्रुतिः समाधा-
 तम् । श्रुत्यु एवं तति नि. दोषद्वयनेति प्रतीयव्यञ्जनात्मन एव 'एतुं भवति' इति व्यञ्ज्यार्थ-
 वोभो न मोऽ, 'व्यञ्जकशब्दस्य शक्तिज्ञानं व्यञ्जनोत्तामे हेतुः' इति भवदनुगमानुसारं व्यञ्ज-
 कशब्दवाच्यस्य एतदेवोत्तामेऽपि समाधातम् ।

४ व्यञ्जनात्मने शोभे हेतुः भवदनुगमस्य व्यभिचार इत्यर्थः ।

हेतुरिति वाच्यम् । 'निःशेषच्युत—' इत्यादौ रमणव्यक्त्यनापत्तेः । नञ्धम-
पदस्य कस्यचिद्रमणे शक्तिग्रहोऽस्ति । सति वा तस्मिन्नेनैवोपपत्तौ
व्यक्तिकल्पनवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च नानार्थव्यञ्जनस्य एवैवजातीयकः
कार्यकारणभावः कल्प्यते,† तत्र च शक्तेर्निवृत्तित्वेन तद्गृहेत्याप्रयोजकतया
व्यक्तिकल्पनौचित्यादिति वाच्यम् । नवीनकार्यकरणभावकल्पने गौरव-
प्रसङ्गात् । नियन्त्रणस्य पूर्वमेव दूषितत्वेन तद्धेतोरेवेति न्यायावताराच्च ।

अथास्त्वप्राकरणिकोऽप्यर्थः शक्तिवेद्य एवान्वयधीगोचरः, परंतु यत्र न
बाधितं स्यात् । यत्र तु बाधितस्य 'जैमिनीयमूलं धत्ते रसनायामयं द्विजः'
इत्यादौ जुगुप्सितोऽर्थो बहिना सिद्धतीत्यादौ बह्विकरणकसेक इवाबोधो-
पैह्य एव स्यात् । बाधनिश्चयस्य तद्व्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकतायाः सर्वज-
नसिद्धत्वात् । व्यक्तेस्तु बाधितार्थबोधकत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति व्यक्ति-
वादिनामदोष इति । मैवम् । 'गामयतीर्णां सत्यं सरस्वतीयं पतञ्जलि-
व्याजात् ।', 'सौधानां नगरस्यास्य मिलन्त्यर्केण मौलयः ।' इत्यादौ बाध्या-
र्थान्वयबोधोपपादनायानुसरणीयेन यत्नेन नानार्थस्यलेऽपि बाधितार्थबोधस्यो-

पोक्षराय शङ्कते —न चेति । रमणेति । नायकर्तृवरतीत्यर्थः । सति चेति ।
नायके तच्छक्तिग्रहसत्त्वादिति भावः । तेनैवेति । शक्तिग्रहेणैव बोधोपपत्तावित्यर्थः ।
एवजातीयकौ येन शब्देनेत्याद्युक्तः । तथा च नि शेषेत्यादौ न दोष इति भावः । नन्व-
न्ययानुपपत्त्या गौरवमुत्तममत् आह—नियन्त्रणेति । तद्धेतोरिति । व्यक्त्युत्पत्ति-
सोत्सदर्थगतशक्तिज्ञानस्यैव तदर्थबोधजनकत्वमस्तु किं व्यक्त्युत्पत्तिजनकत्वेनेत्यर्थः । अपि
प्राकरणिकार्थसमुच्चयकः । तत्रैवसेत्यादावित्यनेनान्वयः । जैमीति । जैमिनिप्रोक्त
पूर्वमीमांसाशास्त्रं अत्र परिपूर्णं धत्ते इत्येकोऽर्थः । जैमिनिप्रोक्तशास्त्राभ्येतृणां मूलं विद्वा
धत्ते इत्यपरोऽर्थो निन्दितः । गामिति सौधानामिति च भिन्नपदार्थः । गामित्यस्य यत्
इत्यादि । यत्नेनेति । बाधज्ञानं शब्दज्ञानेन न प्रतिबन्धकम्, अयोग्यतानिश्चयश्च ।

† नि शेषेत्यत्र अधमपदं नावैकारिकमिति नात्र कार्यकारणभाव इत्याशयः ।

२ द्वितीयार्थे शक्तिग्रहस्य ।

३ बहिना सिद्धतीत्यत्र यथा न बोधस्तत्रैव जुगुप्सितोऽपरोऽर्थोऽपि नापादोषाभावः । व्यञ्ज-
नादा ॥ बाधेऽपि बोधोद्गीक्रियत इति बाधितद्वितीयार्थबोधाव व्यञ्जनास्तीकार इति पूर्वपक्षः ।

४ रूपके व्यञ्जनिबोधस्यैव बह्वेते—'बाधनिश्चयप्रतिबन्धकत्वच्छेदकस्येति अनाहार्यत्वस्यैव
शान्दान्यत्वस्यापि निवेदकत्वात् ।',—'मुक्तं चन्द्र इत्यादौ आहार्यबोध्यताज्ञानाग्राज्यम् ।'
'आहार्य एव बाधेदनोपेऽस्तु' इति ।

पपत्तिः स्यात् । अन्यथा प्रायद्वयः सर्वेष्वप्यलंकारेषु वाच्यार्थबोधोपपत्तये व्यञ्जनाङ्गीकरणीया स्यात् । तस्मान्नानार्थस्याप्राकरणीकेऽर्थे व्यञ्जनेति प्राचां सिद्धान्तः शिथिल एव । प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरर्थयोरुपमायां तु सा कदाचित्सादृशीत्यत्रास्माकं प्रतिमाति ।

एवमपि योगरूढिसूत्रे रूढिज्ञानेन योगाफरुषस्य सकलतन्त्रसिद्धतया रूढनधिकरणस्य योगार्थालिङ्गितस्यार्थान्तरस्य व्यक्तं विना प्रतीतिर्दुष्पपादा ।

यथा—

‘अञ्जलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहानिद्रम् ।

तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपस्थितः ॥’

अत्राशक्तानां द्रव्यमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चन्द्रयो रमन्त इत्यर्थान्तरं न तावदञ्जलवारिवाहचपलाशन्दैर्योगरूढ्या शक्यते बोधयितुम्, मेपत्वविधुत्वाद्यर्थेऽतिशयैव तत्सार्थस्य प्रतीतेः । अन्यथा

एवं योग्यताज्ञानमपि न कारणम् । आहार्यो वा बोध इत्यादि यत्रोऽमे मूल एव शुद्धः । अन्यथा तत्रैव यशानुसरणमावे । सर्वेऽप्येति । यमिलन व्याजोक्तिः । सौधानागि-
दन सन्ध्यातिशयोक्तिः । एवमन्यत्रापि योग्यम् । नानार्थस्य शब्दस्य । ता व्यञ्जना ।
तथा कोपमा व्यञ्जेति शब्दः । स्मादपीलसदिग्धे सद्विधयचनाम्, वेदाः प्रमाणं
यतीतिवत् । तादृशद्वितीयार्थमाश्रय्य नान्यार्थस्यासम्भवादर्थत्वं मा भूविति कल्पमानो-
पमाया अर्थापत्तिनेपत्वस्यापि सम्यक् इत्यत उक्तं कदाचिदिति । अपहरण बाधः ।
योगार्थेति । योगशब्दोत्तरं । अथलेति । विधुतो मेपे सह नाविनाना शोभा-
मपहृत्य यत्र तिष्ठन्ति स कालः समागत इति शब्दार्थः । तत्सार्थान्तरस्य ।

॥ रुढि न अधिकरोति, केवल योगार्थेवेवाऽऽलिङ्गितः, तादृशसार्थान्तरस्य व्यवज्ञा विना प्रतीतिर्दुष्पपादेया उदरं व्यवज्ञास्वीकार इत्यभिप्रेतमस्मात् ।

२ अञ्जलानां द्रव्यमपहृतेत्याशयं मेपत्व-विधुत्वादिको रूढार्थः ॥ संवर्तितः । एता-
दर्थस्य प्रतीतिर्बोध्यरूढ्या न संभवति । सा हि रूढ्यर्थेऽपि सङ्करोति । न च केदञ्जला
योगशब्दा, रूप्यदिशब्दा योगशब्देः केवलार्थोभिवर्तनोपपत्तिमप्याह । रुढ्यर्थः (विपुल-
वादि) संवर्तितः पुंश्चन्द्रादिकोर्बोधवैयर्थ्ययोगशब्देः सर्वथा अधिकारः । अत एव उदरं व्यञ्जना
स्वीकार्यं । तस्य च तादृशार्थप्रतीतिरिति सर्वसाध्यः ।

३ सौधानागिद्वितीयादी संवर्तितोपयोक्तिं स्वोदुर्गता पञ्चम्यादयश्च द्वैतवापदमित्येव
रूढ्या । निवारणार्थं भाषिकैः ।

चैर्मत्कारो न स्यात् । अत एव न योगशक्त्यापि केवलया । रूढ्यर्थसंवलितार्थबोधकत्वस्य तस्या रूढिसमानाधिकरणाया असंगतेः । पुंश्चलीत्वादेः सर्वथैव तदविषयत्वात् । एवं यौगिकरूढिस्थलेऽपि बोध्यम् ।

यथा वा—

‘चाञ्चल्ययोगि नयनं तव जलवानां श्रियं हरतु ।

विपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणां कथं हरति ॥’

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहितानां कमलानां चाञ्चल्यगुणाधिकेन तव लोचनेन शोभायास्तिरस्कारः, आश्चर्यकृतु हरिणानां तद्गुणयुक्तानां तस्या स इति वाच्यार्थे पर्यवसनेऽपि रूढिनिर्मुक्तफेवल्योगमर्यादया मूर्खपुत्राणामत एव प्रमथानां नेष्टुमिश्रोराचैः श्रियो धनस्य हरणं सुशकम्, न तु गवेपकाणामत एवाप्रमथानामिति जलजनयनमृगशब्देभ्यः प्रतीयमानोऽर्थः कथं नाम व्यञ्जनाव्यापारं विनोपपादयितुं शक्यते । अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदाद्युपस्थितिर्लक्षणयैवेति

अन्यथा तदप्रतीती । तदप्यतिस्यैव प्रतीताविति यावत् । अत एवेत्यस्यार्थमाह—रूढ्यर्थेति । तस्या इति । योगशक्तेरित्यर्थः । ननु फलबलात्तया वरप्यतेऽत आह—पुंश्चलीति । आदिना पुरयत्वरनित्यपरिग्रहः । योगरूढस्योदाहरणं तत्रमाह—यथा चेति । तद्गुणेति । चाञ्चल्यगुणापिम्येत्यर्थः । तस्याः स इति । शोभायास्तिरस्कार इत्यर्थः । जलजनयनमृगेति । जलयोरैकसाज्जटनत्वेन मूर्खपुत्राणामित्यस्य, नयतीति नयनमित्यनेन नेतृत्वेन चौराचैरित्यस्य, मृगयन्तीति मृगा इत्यनेन गवेपकाणामित्यस्य लभः । ‘मृग अन्वेपणे’ इत्यदन्ताष्टस्यैव पचायच् । अत एव योगशक्त्या अत्रमादेव । एतन्मतेऽपि । ईशान इत्यस्य ‘अद्भुतमात्रं पुरयो ज्योतिरि-

१ तादृशद्वितीयार्थस्य प्रतीतिरेव न भवतीत्युक्तिस्तु चमत्कारमिषीत । अनुमतिविधिं सह-
दर्परेतत्तं वक्तुमर्हन्नितायव ।

२ मण्डपादिशब्दपठितकाम्येपु ।

३ पङ्कजनिकर्तृत्वस्य (योगार्थस्य) नैवाश्रयित्वेनैव प्रसक्ततया रुढिबलात्तद्वत्तं कमलमेव गृह्यते । ईदानीं तु ‘रूढिर्बोधावधारणी’तिस्मिन्प्राये पङ्कजपदेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेण योगमद्विष्टा कमलपेक्षेयाणां कुमुदानां बोधो न भवेदत एव लक्षणा तत्र कर्तव्येति नैपालिकाः ।

नैयायिका मन्यन्ते । अत एव च 'ईशानो भूतमव्यस्य स एवाध स उ
 श्वः' इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्टः कश्चिज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्यत
 उत्तेश्वर इति संशये, जीव एवेति पूर्वपक्षे च, 'शब्दादेव प्रमित' इति
 सूत्रितमुत्तरगीमांसाकारैर्वादशयणचरणैः (ब्रह्मसूत्रे १ । ३ । २४) ।
 तस्मादर्थान्तरमिह न शक्तिवेद्यम्, अपि तु व्यक्तियेद्यमेव । यथाश्रुतार्थस्यै-
 वोपपत्तेर्गोषार्थमेव लक्ष्यमित्यपि न शक्यं वक्तुम् । तात्पर्यार्थबोधस्तु तदर्थ-
 बोधोत्तरं बोध्यः । स एव तु कथं स्यादित्युपायोऽयं विचिन्त्यते । नह्यप-
 र्त्तव्यवहारो वक्त्रा विवक्षित इति श्रोतुर्गोषे कश्चिदुपायोऽस्ति कृते सह-
 चयहृदयोन्मिषितादस्माद्व्यापारात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । साहचर्यप्रतिपत्तिरेव
 नास्तीति तु गान्तरक्षब्दार्थव्युत्पत्तिमसृणीकृतान्तःकरणैर्न शक्यते वक्तुम् ।

बाधमरु' इत्यादि । वक्तव्योऽस्मिदम् (अनुर्थवर्णी । १३) । अथ वर्तमानकाले स
 एवास्ति । श्रो भविष्यत्कारे स एव भविष्यत्यर्थः । जीव एवेति । अहङ्गपरिमाणस्य
 लिङ्गस्य ब्रह्मण्यसम्भवादिति भावः । सूत्रितमिति । सिद्धान्तार्थमिति शेषः । स चे-
 त्थम्—परमात्मानं प्रतिपाद्य प्रमित । कुत । शब्दादेव । ईशानो भूतमव्यस्येत्यनेशान-
 शब्दात् । नहि जीवे ईशानशब्द आश्रितः । त्रिभुवोर्विरोधे श्रुते प्राचल्यात् ।
 एतात्पूर्वगार्थमेवैवकारः । अहङ्गमात्रत्वं तु अहङ्गमात्रतीक्ष्णानुवादेन ब्रह्माभेदप्रतिपादना-
 शानुपपन्नमिति । ननु शक्त्यवेषात्वेऽप्यन्वयं लक्षणावेषत्वमेवास्त्वामत आह—यथेति ।
 तथा च मुख्यार्थवाचरूपलक्षणावीनामावाच सति भावः । नन्वेव तथापि कथं निर्वा-
 होऽत आह—तात्पर्यार्थेति । ननु यत्र तद्व्याप्येन तदर्थाव्यवबोधोपादानप्रज्ञातन्तरेण
 तदर्थं वक्तुं तात्पर्यमवहस्तत्रास्तु नाम 'वाचिभ्यो ऽधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्त्या
 लक्षणा, प्रवृत्ते तु न संशेत्याह—नह्यपर्त्तव्यवहार इति । असामान्येन रूपेण ।

१ यथाऽत्र (ऐश्वर्यविशिष्टः ईशानः) इति योगरुद्रिशब्दे वैचल्ययोगशक्त्या जायमानो
 जीवाभ्यो बाधितस्त्वया पूर्वोदाहरणेऽपि यौगिकोऽर्थो बाधेत । तदस्य साहचर्यार्थेनाप्य व्यञ्जना
 भावश्चरीति उदाहरणस्य तात्पर्यम् ।

२ मुख्यार्थबोधे सति लक्षणा भवति । अथ च 'वाचिवाचां शोभां हृत्वा विमुक्तो मेघे स्रष्ट
 रमते' इत्यादिको यथाश्रुतार्थस्तु—नानुपपन्न इति तात्पर्यानुपपत्तिरुपादानावात्कस्य लक्षणा-
 ऽवतार एतादृशः ।

३ 'तात्पर्यार्थबोधस्तु' इत्यारम्भे 'असामान्यतायात्' यत्तात्पर्यं तस्य अर्थस्य तस्य भावः—
 यवधिमे योगरुद्रेण लक्ष्यत्वा न निर्वाहः । तात्पर्यानुपपत्तिरिति लक्षणावीजः । तदर्थं वाच-

तथा चेत्थं संग्रहः—

‘योगरूढस्य शब्दस्य योगे रूढ्या नियमिष्यते ।

धियं योगस्पृष्टोऽर्थस्य या सूते व्यञ्जनैव सा ॥’

एवं स्थिते नानार्थस्थलेऽप्युपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्त्येऽवश्यं वाच्यया व्यञ्जनयैवाप्राकरणिकस्याप्यर्थस्य प्रतिपत्तावलं-
-क्षिष्टकल्पनयेत्याशयेन प्राचीनैरुक्तं नानार्थव्यञ्जकत्वमपि न दुष्यति । तत्र
नानार्थशक्तिनियमनाय तैः संयोगादयो निरूपिताः—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सानर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः सरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्थितिहेतवः ॥’

तत्र

संयोगो नानार्थशब्दशक्यान्तरवृत्तितया अप्रसिद्धत्वे सति तच्छ-
-ब्दवृत्तितया प्रसिद्धः संयन्धः ॥

यथा—‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र शङ्खचक्रयोः संयोगो भगवन्मात्र-
-निष्ठतया प्रसिद्धो भगवति हरिशब्दस्याभिधाया नियमेनावस्थापकः ।

तादृशेति । अन्येत्थं । अन्वयं वाच्ययेति । अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वे मानामा-
-कादिति भावः । क्लृप्तेति । पूर्वोक्तैर्लक्ष्यं । तत्र निरूपिताया व्यञ्जनायाम् । ते प्राचीनैः ।
तत्र संयोगादीनां मध्ये । मात्रपदेन विशेषणदलगतता सूचिता । भगवति विष्णौ ।

स्वातन्त्र्यवैरोधो न भवेत्तावच्छेदकं वाच्यं न चावयितुं शक्यः । अत्र च (अवयवानामि-
-त्यादी) अवयवानां द्रव्यमपहृत्य अवयवार्थे प्रवृत्तेः तत्र प्रवृत्त्यो रमण्ये रथाकार्यो मेपरव-
-विपुलवापत्तिश्चो वक्तुं तावच्छेदकं न भवेत् । अवयवकारिणावयवकारादौ वेवर्त्तं योगशक्तिमात्रा-
-वृत्तित्यादिके शुद्धयोगार्थे निष्पादिते न भवेत् । उच्यते तत्र कथं भवेत् ? (स्वभावानु-
-त्वात्) । अत्रार्थमेव तु व्यञ्जनादिक उपायो भवेत्तत् । तदर्थं तावच्छेदकं न भवेत् । अत्रार्थ-
-वाच्यवैरोधो न निष्पादितः । द्वितीयोर्थे तु सवयवनिष्ठो व्यञ्जनादिकमवच्छेदकः । अन्य-
-वयवमात्राद् यत्र प्रकारान्तरेण वक्तुं तावच्छेदकं (द्वयपुष्पादिकेभ्यो रथाऽप्य विहीयता इति)
शक्यते तत्रैव ‘वाच्यवैरोधो दधि रक्षत्रात्’ इत्यादौ स्पष्टम् । अत्र (अवयवानां मियम् इत्यादी)
पुष्पलीलादिभ्यवधारः, (चाद्यस्वयोगिनपदेत्यादौ) अवयवव्यवहारो वाच्यः निश्चित इति
नोपपत्तिरप्यत्रोपार्थं विना न चाप्यः । तथा च तावच्छेदकवैरोधो दधिरक्षत्रादिकं न निर्वहः ।

न त्वार्युधत्वेनायुधसामान्यसंयोगः, पाशाङ्कुशादिसंयोगो वा, दलद्वयाभावात् ।
न चासौ लिङ्गान्तर्गत इति मन्तव्यम्, शक्यान्तरे नियमेनावृत्तेरेव प्रकृते
लिङ्गत्वात् । शङ्खचक्रयोस्त्विन्द्रादिनापि कदाचिद्धारणसंभवात् ।

विप्रयोगो विश्लेषः ॥

यथा—‘अशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र तयोरेव विश्लेषस्तथा । अत्र हि
विश्लेषनियतपूर्ववर्तिनः संश्लेषस्य प्रागुक्तदलद्वयाकान्तत्वमपेक्ष्यते । तेनायु-
धसामान्यविभागः, पाशाङ्कुशादिविभागो वा न तथा । यद्यप्यत्र गुणैतया
वर्तमानस्तादृशसंयोग एवाभिधानियमनायासम्, तथापि गुणप्रधानयोः
संनिपाते प्रधानानुरोध एव न्याय्य इत्याद्ययेन विप्रयोगस्य नियामकत्व-
मुक्तम् । यद्वा संयोगस्यैव केवलत्वेन, विश्लेषगुणीभूतत्वेन च द्वैविध्यप्र-
दर्शनाय तथोक्तम् ।

साहचर्यमेकसिन्कार्ये परस्परापेक्षित्वम् ॥

यथा—‘रामलक्ष्मणौ’ इत्यत्र रामे लक्ष्मणसाहचर्यं रामशब्दस्य । अथ
किमिदं परस्परापेक्षित्वं यत्किञ्चित्कार्यं, सर्वेषु कार्येषु वा । नाद्यः । घटा-

कमेण दलद्वयकृत्यमाह—न त्वार्युधेति । अर्था संयोगः । लिङ्गत्वात्तत्पेव ग्रहणात् ।
तथा च विश्लेषणदले नियमेनेति पूरणीयमिति भावः । तयोरेव शङ्खचक्रयोरेव । तथा
अभिधानियामकः । एवमग्रेऽपि । अतिप्रसङ्गवारणाय—अत्रेति । तेन संश्लेषपूर्वकस्यैव
तस्य ग्रहणमिति नातिप्रसङ्गः । प्राक्कृतकृत्यमाह—तेनेति । गुणतया प्रसारतया । ता-
दृशेति । दलद्वयाकान्तत्वेऽर्थः । अल समर्थः । विश्लेषस्य नियामकत्वकल्पनजगौरवा-
दाह—यद्देति । केवलत्वेन शुद्धसंयोगत्वेन । रामशब्दस्य राघवेऽभिधानियामकमिति

१ सायुधो हरिरित्यत्र सायुधत्वम् (आयुधसंयोगः) शक्यान्तरे इन्द्रादौ अप्रसिद्धो नास्ति
अपि तु सायुधत्व सत्वाप्यस्तीति, प्रथमदलेनैवा तद्व्यवस्थंभूतस्य निरासः । यत्र सप्ताङ्गुली
हरिः इत्युक्तौ पाशाङ्कुशसंयोगो हरौ (विष्णौ) यत्र प्रसिद्धो नास्तीति, द्वितीयदलेन तद्विरासः ।

२ अनायुधो हरिरित्यत्र विश्लेषनियतपूर्ववर्ती संयोगः शक्यान्तरे इन्द्रादावप्यस्ति । एवं
अपाशाङ्कुशो हरिरित्यत्र पूर्ववत् संयोगो विष्णवावप्रसिद्ध इति विभागोऽत्राभिधानियामको न ।

३ अशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र प्रसारतया संयोगोऽवश्यमप्येवेति, संयोगपूर्वकत्वादिभागस्य ।
तत्र च पूर्वरीत्या दलद्वयाकान्तः संयोग एवाभिधानियमनायासः किं एवाविभागव्यवस्थया इति
शङ्कायां शुचीभूतस्य संयोगस्यापेक्षया प्रधान विभाग एव नियामकत्वोचितः ।

अध्यावर्तनाद्धसाहचर्यस्यापि रामपदशक्तिनियामकतापत्तेः । न द्वितीयः ।
 लक्ष्मणसाहचर्यस्यापि निवारणापत्तेः । पक्षद्वयेऽपि रामाद्योध्ये रघुरामावि-
 त्यत्रानियमापत्तेश्च । न च नानार्थपदसममिन्याहृतपदान्तरार्थस्य प्रसिद्धः
 संबन्धस्तत् । स चैकजन्यत्व-दांपत्य-जन्यजनकभाव-स्वामिमृत्युभाव-स्वस्वामि-
 मावादिरेकविधः । तेन रामलक्ष्मणौ, सीतारामौ, रामदशरथौ, रामहनु-
 मन्तौ, रामाद्योध्ये, इत्यादौ साहचर्यं नियामकमिति वाच्यम् । लक्ष्मणा-
 दिसंबन्धापेक्षया चक्रादिसंबन्धस्याविशिष्टतया सशङ्खचक्र इत्यत्रापि साह-
 चर्यस्यैव नियामकतापत्तेः । न च सशङ्खचक्र इत्यादौ यत्र संबन्धः संयोग-
 रूपस्तत्राद्यस्य, यत्र च संबन्धान्तरं तत्र तृतीयस्यावकाश इति वाच्यम् ।
 संयोगस्यैव पृथक्कारे बीजाभावात् । न च यत्र संयोगः शब्दोपात्तस्तत्र स
 एव नियामकः, यत्र तु संबन्धिमात्रं न तु संबन्धस्तत्र साहचर्यम्, अत एव
 सशङ्खचक्र इति संयोगस्य, रामलक्ष्मणाविति च साहचर्यस्योदाहरणमिति

शेषः । निवारणेति । सर्वकार्ये तदभावादिति भावः । पक्षद्वयेऽपीति । कार्यमात्रे
 तयोस्त्वदभावात् । आद्येऽसंभवात्, अन्ये तदा रघोरगृहवादिति भावः । प्रसिद्ध इति ।
 नानार्थपदार्थे इति शेषः । तत्साहचर्यम् । उक्तसंबन्धानां कमेयोदाहरणम्याह—ते-
 नेति । यत्र सशङ्खचक्र इत्यादौ विलम्बः । आद्यस्य संयोगस्य । यत्र च रामलक्ष्मण-
 मित्यादौ । संबन्धान्तरमेकजनकजन्यत्वादिरूपम् । तृतीयस्य साहचर्यस्य । संबन्धिमात्रं

१ इतिरिक्तकार्ये वदन्त्यापि राक्षसे साह सापेक्षमिति वदन्त्याहितिने जातेलाद्यः ।

२ नानार्थपदेन सममिन्याहृतं (संयुक्तम्) वाच्यत्वात् तदर्थस्य नानार्थपरत्वेन सह
 प्रसिद्धः संबन्धः साहचर्यम् । संबन्धस्य पक्षजन्यत्वादिरूपे नक्षयकोटिनेदीयः । यदा राम-
 लक्ष्मणावित्यत्र-नानार्थपदपदेन (राक्षसे) सह संयुक्तं वदन्त्याहृतं कृत्वा इति तदर्थेन लक्ष्मण-
 मप्यप्य नानार्थपदार्थस्य (रामस्य) पक्षजन्यत्वकथः संबन्धः स एव साहचर्यं किं न स्मरति
 पूर्वपक्षः । एवंविधसंबन्धस्वीकारे सशङ्खचक्र इतिरिक्तवती स्वस्वामिभावसंबन्धात्साहचर्येन
 नियामकतापत्तिः ।

३ कविदेवाद्या (अनुवर्ततेलाद्यः) ।

४ अविश्वविकारहेतु इत्यप्येन संबन्धः किमिति परिकथितः, तत्संबन्धस्य साहचर्येन
 सिद्धेरीत्याद्यः ।

वाच्यम् । सलक्ष्मणो रामो विरक्ष्मणो राम इत्यत्र संयोगविभागयोरुणयो-
रप्रतीत्या साहचर्योदाहरणत्वायां प्रसक्तायां सशब्दचक्र इत्यादेरपि तदुदा-
हरणत्वाया एवौचित्यादिति चेत् । उच्यते—संयोगशब्दस्य संन्यसनागा-
न्यपरतया यत्र शब्दोपात्तं प्रसिद्धं संबन्धसामान्यं शक्तिनियामकं तदाद्यस्य,
यत्र तु द्वन्द्वादिवत् संबन्धेव केवलस्तदा तत्साहचर्यस्योदाहरणमिति
प्राचामाशयात् । इत्थं च सगण्डिवोऽर्जुनः इति संयोगस्य, गण्डिवार्जु-
नाविति साहचर्यस्योदाहरणम् ।

विरोधिता प्रसिद्धं वैरम्, सहानवस्थानं च ॥

तत्राद्यस्य 'रामार्जुनौ' इत्युदाहरणं प्राप्नोति वदन्ति । यत्तद्व्यप्यदौक्षितौ
वृत्तिवार्तिके प्राचामुदाहरणं निराकुर्वाह—'रामार्जुनपदयोर्यध्यघातकना-
वविरोधाद्गार्वकादर्थयोरभिधा नियम्यत' इति, तदयुक्तम् । रामपद-
स्याभिधानियमने सति तद्विरोधप्रतिसंधानेनार्जुनपदस्य कर्तृवीर्येऽभिधानि-
यमनम्, तस्मिन् सति तद्विरोधप्रतिसंधानेन रामपदस्येत्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।
तस्मादन्यतरपदस्य व्यवस्थितार्थत्वं एव स्मृततद्विरोधप्रतिसंधानान्नानार्थ-
पदस्याभिधानियमनमिति रामरावणयोरित्युदाहरणं भवितुमर्हति इति ।

शब्दोपात्तमित्युपपद्यते । मात्रपदव्यवच्छेदमाह—न स्थितिः । गुणयोरप्रतीत्येति ।
अवयवादिभिः भावः । किं तु साहित्यतदभाषयोः प्रतीत्येति शेषः । आद्यस्य संयोगस्य ।
संबन्धेवेति । द्वन्द्वादिवत् केवल संबन्धेव सया प्रसिद्ध शब्दोपात्त इत्यर्थः ।
भावेति । भावस्य विरोधादित्यर्थः । तत्परश्चरामेत्यर्थः । तस्मिन् सति कर्तृवीर्येऽभिधा-
नियमने सति । तत्कर्तृवीर्येत्यर्थः । रामपदस्य परञ्चरामेऽभिधानियमनमिति शेषः । व्य-
वस्थितेति । निधितेत्यर्थः । नियामकत्वस्येत्यस्योदाहरणमित्यन्वयः । एव स्थितेऽपि

१ संयोगविभागौ विरुद्धा गुणौ (द्रव्यधर्मौ), तयोर्द्वन्द्वस्य (सद्वयस्य) प्रतीतिर्न
शुभवत्तया । तदर्थं संयोग-विभागयोरप्यवयवयोः सलक्ष्मणो राम इत्यादिकं साहचर्यस्योदा-
हरणं स्यात् । यदा यत् सलक्ष्मणो राम इति साहचर्यस्योदाहरणं तदा स शब्दचक्रो दारित्त्यादि
साहचर्यस्योदाहरणमुचितमिति पूर्वनिर्धारितवैवाच्ये प्रसज्येतेति शङ्का ।

किंवा गुणयोर्गुणीभूतयोरित्यर्थः । अथ भावः—सलक्ष्मणो राम इत्यत्र लक्ष्मणसंयुक्तो
धर्मो प्रतीयते धर्मः संयोगस्तु गुणीभूतः । यथमेव विच्छेदनादपि लक्ष्मणदेशेन धर्मो भगवन्
साहित्याभावेन गुणीभूत इत्यन्वयः ।

रमावान्नदति चैलक्षण्ये शब्दान्तरतनिष्ठुदाहरणमायोगात् । एवमपि काय-
प्रकाशमात्रम् 'रमारुनगतिस्त्रयो' इति विरोधितोदाहरणसामगतिः निवृ-
त्तेति चेत् । न । तयोः षयोधित्वसिद्धिनिरोधयो रमारुनगती रमारु-
नगदशी गतिसचरणमिति तदर्थवर्णने विरोधेन प्रकाशवशात्स्वीतेन युगे-
दागैरकार्त्तवीर्ययो रमारुनशब्दाभिप्राया नियमनस्योपरवेः । न च प्रक-
रणाद्विशेषः । विरोधस्य प्रकाशवत्त्वेऽपि मार्गवकार्त्तवीर्ययोः शक्तिनियमा-
धिकरणयोरप्रकाशवत्ता । सहानवसानलक्षणा विरोधिका तु छायावता-
पित्यादौ बोध्या ।

अर्थः प्रयोजनं चतुर्ध्यायभिधेयम् ॥

यथा—'स्वाणुं भज भजच्छिदे' इत्यादौ भजच्छिदेनादि स्वाणुवत्स्य
भजे । गन्धर्भस्य लिङ्गात्को भेदः । न च लिङ्गमन्यसाधारणस्तद्धर्मः,
अर्थस्तु तद्भजनदेः कार्यम्, न तु तद्धतो भर्ग इति स्तुट एव भेद इति
वाच्यम् । भजच्छिदेन भजनभजनभजेत्यस्य कार्यवृत्तिमवर्णनादिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तस्य विशिष्टधर्मस्य शाब्दबोधोत्तरभाविमानसबोधविषयत्वेन प्रकृतशाब्दबोधाविषयत्वाल्लिङ्गतो वैलक्षण्योपपत्तिरिति । लिङ्गं त्वेकपदार्थः कोपादिः, अनन्वित एव यः पदार्थान्तरेण प्रकृतशक्यधर्मतां शक्यान्तरव्यावृत्ततां च भजते । उक्तधर्मस्तु न तथेत्यपि केचित् ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता ॥

यथा—राजानं संबोध्य केनचिद्ब्रूत्येनोक्ते 'सर्वं जानाति देवः' इति वाक्ये देवपदस्य युष्मदर्थे ।

लिङ्गं नानार्थपदशक्यान्तरावृत्तिरेकशक्यगतः साक्षाच्छब्दबोधो धर्मः ॥

यथा—'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र कोपो मकरध्वजपदस्य ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नानार्थपदैकार्यमात्रसंसर्ग्यर्थान्तरवाचकपदसममिव्याहारः ॥

सूचितम् । उक्तस्य भवच्छेदजनकभजनर्मत्वस्य । शाब्देति । भवच्छेदफलकवैभवाभिन्नकर्तृकस्थानुकर्मकभजनमित्यस्यैव शाब्दबोधव्यादिति भावः । प्राचीनाग्रयसूचकं मत्तान्तरमाह—लिङ्गं त्विति । एकपदार्थ इत्यस्य विवरणं पदार्थान्तरेणान्वित एवेति । एवं चासमस्याखण्डैकपदार्थो विभ्रमिति कथितम् । भवच्छेदनादिकं च भजनादिरूप-भिन्नपदार्थान्वितमेव भवधर्म इति भावः । कोपादिरिति । कुपितो मकरध्वज इत्यादौ । उक्तेति । भवच्छेदजनकभजनकर्मवरूपस्तु भजनादिरूपभिन्नपदार्थान्वित एव भवधर्मो नानन्वित इत्यर्थः । अप्राप्तयिः स्फुटीभवित्यल्लुपदमेव । युष्मदर्थे । शक्ति-

१ नानार्थपदस्य प्रकृतशक्यत्वं अन्यस्मिन् शब्दे अवर्तमानः । 'कुपितो मकरध्वजः' अत्र प्रकृतशक्यत्वादन्यस्मिन् शब्दे समुदे सौख्यं बोधोऽवर्तमानः ।

२ नानार्थपदस्य अनेकार्थानां मध्ये यदार्थमात्रसंसर्गिणा, अर्थान्तरवाचकेन पदेन सममिव्याहारः सह पठने (संयोगः) अनिधानियमनं करोतीति पूर्वसंरम्भः । यथा—राजि-शुण्डे-त्यनेकार्थवाचकस्य कापदस्य अनेकगौरवैभोर्मत्वे शुण्डावावाचकसंसर्गिणा अवान्तर (सर्प)-वाचकेनापि सहा गजवाचकेन 'शान्पदेन सममिव्याहारः शुण्डापदम्, एवं नापरपदस्य कर-पदेन सममिव्याहारो गते अतिनियमनं करोतीति । अत्र हि करनागरपरबोधिं शिशिरावैशिश्या अर्थान्तरप्राप्तेरनेकस्य एव बोधपत्रे । अत्र यत्र ह्येतेषां पदबोधोऽवर्तमानः अनिधानियमो भवति, तेन नान्येन्यामयः ।

'देवस्य पुत्रादयः' अत्र तु नानार्थकरोऽंशोऽपि पदयोः अर्थद्वयपदार्थस्य कस्याप्यर्थस्योपस्थितापि अन्यस्य व्यपपन्न एव (नगरदेविणः राज्ञः, त्रिपुत्रपुरदेविणः पुरस्य शिरस्य) इति ॥

तथा य-अन्वयातुपपत्तादेव यदार्थमात्रसंसर्गि-पदान्तरसममिव्याहारः । शक्तिनियमनं करोतीत्याशयः ।

यथा—‘करेण राजते नागः’ इत्यत्र करपदस्य नागपदमादाय, नाग-
पदस्य च करपदमादाय शुण्डायां गजे च । न चात्रैकशब्दशक्तिनियमन-
मपरशब्दशक्तिनियमोऽपेक्षते, येनान्योन्याश्रयः स्यात् । किं तु करनाग-
शब्दयोरर्थान्तरग्रहणेऽवयवानुपपत्त्या युगपदेव शक्तिर्निगम्यते । देवस्य पुरा-
रातेरिति प्राचामुदाहरणे मुरत्वमूर्पत्वाभ्यां देवपदालगारित्वासुरविशेषारि-
त्याभ्यां पुरारातिपदोपस्थितेरुभयोरपि नानार्थत्वादर्थान्तरस्वीकारेऽप्यन्व-
योपपत्तेश्च कथं शक्तेर्नियमः स्यात् । न च पुरारातिपदं योगरूढम् । तथा
च रूढेयोंगापहारितया शिवत्वेनैव तस्य बोधकत्वादेवपदशक्तिनियामकतेति
वाच्यम् । पुरारातिपदस्य रूढौ मानामावात् । अथ ‘देवस्य त्रिपुरारातेः’
इति पाठस्तथापि पदान्तरोपस्थापितस्य त्रिपुरामुरवैरित्वस्य लिङ्गतया लिङ्गो-
दाहरणत्वमेवास्य स्यात्, न तु शब्दान्तररानिष्पुदाहरणत्वमिति यद्वन्ति ।
सन्नैकपदार्थः कोपादिः पदार्थान्तरेणानन्वित एव यः प्रकृतशक्यमर्पमात्मा,
शक्यान्तरव्यावृत्तां च भजते स लिङ्गपदेनात्रोक्त इति माचानाशये तु
नोक्तदोषः । यत्तु शब्दस्याभ्यभिचरितस्य संनिधिः सामानाधिकरण्यम्
इति काव्यमकाशटीकाकैरुक्तम् । ‘तत्तु करेण राजते नागः’ इत्यादाव-
व्यापैनाच्छ्रियामकान्तरस्य गवेपणे गौरवात्, ‘कुपितो मकरध्वजः’ इति
तन्मूलोक्ते लिङ्गोदाहरणेऽतिव्यापैनाचोपेक्ष्यम् ।

नियमनमिति शेषः । एवमत्रै सर्वत्र । न चेति । गहीत्यर्थः । अर्थान्तरेति । हस्त-
पैत्यर्थः । प्राचोक्तं खण्डयन्ति—देयस्येत्यादि । वदन्तीत्यन्वेव । अर्थान्तरेति । भूष-
नमरादिरूपेत्यर्थः । तस्य पुरारातिपदस्य । देवेति । शुरेत्यादि । पदान्तरेति । त्रिपु-
रारातेरित्येत्यर्थः । अस्य देवस्य त्रिपुरारातेरित्यस्य । वदन्तीति सूचितामवचि-
माह—तत्रेति । ‘देवस्य त्रिपुरारातेः’ इति पाठे इत्यर्थः । प्रकृते च वैरित्वं त्रिपुरामुरा-
न्वितमेव शक्यान्तरव्यावृत्तमतो न दोष इति भावः । वस्तुतस्तु त्रिपुरारातिपदस्य योग-
रूढत्वेन हृदयान्वितत्रिपुरामुरवैरित्वस्य तत्पीड्यमानभूतस्त्वपि सर्वत्रैव शक्यान्तर-
व्यावृत्तत्वाभावात् । एवं नैकपदार्थं इत्यस्य यथाशुक्तमेवास्त्विति बोध्यम् । नोक्तदोष-
इति । शब्दान्तररानिष्पुदाहरणत्वाभावरूपदोषो नैत्यर्थः । अन्यभिचरितस्यार्थान्तराप्र-

१ देवपदात् सुराव-भूतत्वाभ्याम् (अशक्तिमिति शास्त्र्याम्), पुरारातिपदाच्च नगरातिव-
भूतविशेषादित्याभ्याम् (पञ्चनि०), सुरभूतयोर्दोषोः व्यतिरेकित्वात्तस्य;

२ कर-नागपदे अर्थान्तरस्य प्रलापके एव सः ।

३ अभ्यभिचरितया अवयवमपि लिङ्गत्ववैरुक्त्यो जात इति ।

सामर्थ्य कारणता ॥

यथा—‘मधुना मत्तः कोकिलः’ इत्यत्र कोकिलमदजनकता मधुशब्दस्य वसन्ते । ‘अत्र कोकिलमादने मधोरेव शक्तिर्न तु मधुनः । मादकत्वं मधु-
न्यपीति न लिङ्गम्’ इति वदन्ति । तत्र सामर्थ्यं लिङ्गान्तर्गतमेव कुतो न
स्यात्, इति शङ्कायाः कथमेतदुत्तरं संगच्छते । न च मादनसामर्थ्यस्य
सुरावृत्तितया नासाधारणधर्मत्वरूपं लिङ्गत्वमिति वाच्यम् । मादनसामर्थ्यस्य
सुरावृत्तित्वेऽपि कोकिलमादनसामर्थ्यस्य वसन्तासाधारणतया लिङ्गस्य दुर्वा-
रत्वात् । न च पाणिनात्रमादनसामर्थ्यस्य मधुनः कोकिलमादनसामर्थ्यम-
प्यस्तीति वाच्यम् । एवं सैति सामर्थ्यस्य वाचकत्वानियामकत्वमसंगतं स्यात् ।
न तु मधुन इति खोक्तिविरोधश्च भवेत् । प्रसिद्धाशये पुनर्लिङ्गत्वमप्रच्युतम् ।
शब्दत्वादाशब्दत्वाभ्यामेकानेकपदार्थत्वाभ्यां वा विशेषस्तु स्यात् ।

औचित्यी योग्यता ॥

यथा—‘पातु यो दयित्तामुत्सम्’ इत्यत्र दयित्तामुत्सकर्तृकरणकर्मोपा-
क्षिप्तकामार्तानां संशोध्यपुरुषाणां प्राणं हि तस्याः सामुल्लेखेनैव भवति, न तु

सायकस्य । मधेदनेऽन्वेदने । तन्मूलोपे प्रकाशकारोके । मधुनो मयस्य । वदन्तीति धुपि-
तामदयिमाद—तनेति । मधुनेत्युदाहरणविषयभूतमित्यर्थः । मादने करने स्तुद ।
वाचकतेति । शणीत्यर्थः । असाधारणत्वाभावादिभि भावः । इत्यापत्तावाद—न
तिथिति । अप्रच्युतमिति । कोकिलमादनसामर्थ्यस्य वसन्त एव प्रतिदेरिति भावः ।
शब्दत्वादाशब्दत्वाभ्यामिति । मधुकरणमदाधयः कोकिल इति हि तत्र बोधः
शब्दः । धुपिनी मकरध्वज इत्यत्र तु बोधाधर्माभिन्नः इत्येव तमेति भावः । एवं
नेदस्य प्रागनुषंगसत्तायि बोधसाधनोद्देशस्य सुरावृत्तावाद—एकानेकेति । आक्षि-

१ यदा हि सामर्थ्यस्य लिङ्गान्तर्गतत्वमादाहृत्य उचितिव्याख्येण पृथक्प्राप्तमस्य विप्रतिपक्षे
तदा असाधारणधर्मोक्त्यापत्तेरिति लिङ्गस्य नोत्तरम् । सामर्थ्यस्याऽपि असाधारणतायाः ‘न च
मादनसामर्थ्यस्यैतादृशो भूतव्यतिरेक इव लिङ्गत्वम्’ ।

२ एवं असाधारणधर्मोक्त्या उचितिव्याख्यरूपस्य निमित्तबोधत्वा न विप्रतिपक्षोक्तयः ।

३ कोकिलमादनसामर्थ्यं वसन्तस्यैव प्रतिपक्षम्, तदपि मधुनः सामर्थ्यमप्रतिपक्षमिति साय-
कस्य पृथक्प्राप्तत्वेन प्रतिपक्षबोधत्वे, तदपि असाधारणधर्मोक्त्या लिङ्गत्वं न दूरीभूतम् ।
अर्थम् सामर्थ्य-लिङ्गबोधत्वे पृथक्प्राप्तत्वोक्तिरिति बोधे न तावतिः ।

४ सायकस्य दयोनेदमाह ।

५ दयित्तामुत्सकर्तृकं वदन्तं तत्तदर्थं देन आदित्यन्तं कामार्तं गतम् ।

मुस्तमात्रेण, वैमुख्ये तेन त्राणायोगात् । अतस्त्राणार्हत्वं वदन-सांमुख्योभय-
प्रत्यायकस्य मुखशब्दस्य ।

देशो नगरादिः ॥

यथा—‘मात्यत्र परमेश्वरः’ इत्यादौ परमेश्वरादिशब्दस्य राजादौ । तस्य
नगरादिसंबन्ध-तदभावयोः संभवेनागाव्यावृत्त्यर्थमधिकरणकीर्तनस्य सार्ध-
वयात् । परमात्मनस्तु सर्वगतस्य व्यावर्त्याभावात्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । एवं
‘वैकुण्ठे हरिर्यसति’ इत्यत्रापि बोध्यम् । एकत्रार्थान्तरोपमहेऽधिकरणोक्ति-
वैयर्थ्यम्, अपरत्र तु तदधिकरणत्वाप्रसिद्धिरिति विशेषः ।

कालो दिवसादिः ॥

‘चित्रमानुर्दिने भाति’ इत्यादौ चित्रमान्वादिपदानां सूर्योद्विषु । एवं
‘चातुर्मासे हरिः शेते’ इत्यस्य ।

व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि ॥

यथा—‘मित्रो भाति’, ‘मित्रं भाति’ इत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंनपुंसके
सुहृत्सूर्ययोः । एवं ‘नभो भाति’, ‘नभा भाति’ इत्यत्रापि ।

स्वर उदात्तादिः ॥

यथा—‘इन्द्रशत्रुः’ इत्यत्र सप्तासान्तोदात्तत्वमिन्द्रशत्रुशब्दस्येन्द्रस्य
शत्रौ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरमाप्तमायुदात्तत्वं लिन्द्रशत्रुके । आदिनामिनयादि-
परिमहः । यथा—‘एदहमेतत्स्थगिआ’ इत्यादौ ।

इहार्थसामर्थ्याचित्तिनामुदाहरणेषु चतुर्थ्याच्चेत्तृतीयाधैर्यसामर्थ्येन च

मेति । विशेषरूपेणाहितेत्यर्थः । सांमुख्येन संमुखत्वेन । तेन मुखेन । तदुक्तीति ।
अधिकरणोक्तीत्यर्थः । एवत्र आये । अर्थान्तरेति । परमात्मवत्तरादावित्यर्थः ।
आदिभ्या एतद्वद्व्यादिपरिमहः । शेते श्लक्ष्णस्येनापि बोध्यमिति शेषः । पुंनपुंसके पुंन-
पुंसकत्वे । सुहृत्सूर्ययोरिति । सर्वसुहृदोरिति कमो बोध्यः । पाठ एव केचम् ।
नभा आवण । एदहमेति । ‘एदहमेतत्स्थगिआ एदहमेतेहि अचिच्छतेहि । एदहमे-
तावत्या एदहमेतेहि दिवाएहि ॥’ ‘एतानन्मात्रस्त्वन्तिरा एतावन्मात्रं रात्रिपरे । एता-
नन्मात्रावस्मा एतावन्मात्रैर्दिपथै ॥’ [इति च्छाया ।] अर्थसामर्थ्येन अर्थयोग्यतया ।
यथासंख्यमन्वयः । बोधवैचित्र्येऽपि पदार्थयोर्वै, अर्थकारणभावप्रदोपकेत्यर्थः ।

प्रकृताप्रकृतयोस्त्यमानोपमेयभावः प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यत इत्युपमालंका-
रध्वनिः । अथ छिद्यविशेषणायाम् समासोक्तौ व्यङ्ग्यस्याप्यप्रकृतव्यवहारस्य
प्रकृतधर्मिण्यारोप्यमाणस्य प्रकृतोपस्कारकतया यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवमि-
हाप्युचितम् । न चोपमा प्रकृतार्थोपस्कारिका न भवतीति शक्यं वदितुम् ।
'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुबाहम्', 'गुदात्मनो दुरधिरोहतनोः' इत्यादौ
प्राचीनानां पद्ये 'करतल-' इत्यादि प्रागुदाहृतपद्ये च व्यङ्ग्योपमया प्रकृतस्य
राज्ञः प्रकर्षस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् । अनुभवोपमापे तु समासोक्तावप्यप्र-
कृतव्यवहारस्य प्रकृतोपस्कारकत्वं नेति शङ्कत्वात् । अनु समासोक्तावत्र चास्ति
विशेषः—यत्तत्र व्यवहारिणो नानार्थशब्दानुपस्थाप्यत्वम्, इह तु तदुपस्था-
प्यत्वम्, इति चेत्, किं चातो न हि व्यवहारिणो नानार्थशब्दोपस्थाप्यता-
मात्रेणामप्रकृतधर्मिनिरूपिताया उपमायाः प्रकृतवर्ण्योपस्कारकत्वं वार्यते, येन
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं न स्यात् (न चात्रोपमादीनामलंकाराणां स्वभावतः सुन्दर-
त्वात्काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया च यस्तुमात्रे गुणीभावो न सम्भवति, यथा वस्तुमा-
त्रेणामिभ्यक्तानांमलंकाराणाम्, तुल्यन्यायत्वात् । अप्रकृतव्यवहारस्य तु समा-

दस्य । निरूपेति । 'अयमेन्द्रीमुखे पदय' इत्यादौ । व्यवहारस्य सुगन्धस्वनादिरूपस्य
कारोप्येति । अन्यथा असंयद्वाभिधानं स्यादिति भावः । इहापि करतलेसादोषवि ।
तथा च मध्यमकाव्यत्वम्, नीतमग्न्यत्वमिति भावः । व्यङ्ग्योपमयेति । व्यङ्ग्यरूपो-
पमयेत्यर्थः । समासोक्तावपि उक्तहृत्पादाम् । अत्र च करतलेत्यादौ । एवमग्रेऽपि ।
व्यवहारिणो जातदेः । तदुपेति । 'छावैर्बौमेति नानार्थपदोपेत्यर्थः । स्वभावसुन्द-
रस्यापि शृङ्गारदिः कविद्वेषमावदर्शनादाह—काव्यप्रवृत्त्युद्देश्यतया चेति । अ-
न्यथा नानार्थशब्दप्रवृत्तिकाव्यकरणस्यैकविप्रवासानर्थन्यापत्तिरिति भावः । यस्तुमात्रे
प्रवृत्तार्थः । यथा वस्तुमात्रेति । 'वीरहृदभयान्दृष्ट्वा जयलक्ष्मीसमाहातान् । रणे कर्त-
व्यरिवधूकेनास्ते चक्रकिडमाः ॥' इत्यादाविति भावः । तुल्येति । उक्तहेनोस्तुल्यत्वा-

१ अयं सार्वभौमः (चक्रवर्ती) सार्वभौमः (दिग्गजः) इति ।

२ अप्रधानशब्दाद्यनुपस्थाप्यत्वमिति काशीपाठो विज्ञाने एव, समासोपमोपमार्थानां च
मध्यमत्वात् । व्यवहारी प्रकृतव्यवहारनिर्वाहको धर्मः । यथा समासोपमोपमार्थानां चन्द्रः ।
सः (विशेष्यभूतः) च अनेकार्थः । अथ तु व्यवहारी 'सार्वभौमः' वाचायेक इति विशेषः ।

३ वदः किम् । प्रजाकृपात्रेण किमिलयः ।

४ अप्रकृतधर्मे (दिग्गज) निरूपितायाः ।

५ प्रधानताकृतधर्मोपस्कारकत्वेति अलंकाराणां स्वयन्तिकं गौणवर्णमादाव-वस्तुनामिभ्य-
क्तानां देशा ध्वनित्वमेव न गुणीभूतत्वम् । उक्तं प्रकाशकत्वा-अन्यत्वे वस्तुमात्रेण यदाद-
कं

सौक्यवयवस्य निरलंकीरतया वस्तुन्युपस्कारकत्वं समासोक्तावविरुद्धमिति वाच्यम् । एवमपि 'बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्' इति न्यायेनोक्तयुक्तेः सिथिलत्वात्, अपराङ्गताया दुरपहृत्त्वात् ।

अथोच्येत—उपमानमुपमेयं साधारणो धर्म इति क्षुपमाशरीरघटकम्, न तु ततः पृथग्भूतम्, तैर्विना तस्या अनिष्पत्तेः । इत्थं चोपमेयस्य सादृश्याशेनोपस्कारेऽप्युपमाया नापराङ्गत्वम्, उपमेयस्यापरत्वाभावात् । यथा समासोक्तावप्रकृतव्यवहारेण प्रकृतस्योपस्करणेऽपि न समासोकेरपराङ्गत्वम्, प्रकृताप्रकृतघटितत्वात्, एवमिहापि स्यादिति । तथापि समासोकेरिवास्यापि प्रमेदस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः, अत्येव वा समासोकेरपि ध्वनि-

द्वित्वं । अतल्लग्नत्वेऽवयवत्वं हेतु । अदृढे इति च्छेद । सादृश्याशेन तद्रूपोपमाशेनोपमानेन । उत्तमेवार्थे विनिययति—यथेति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेरिति । अयं भावः—विशिष्टस्योपमाशरीरत्वेऽपि उपमेयास्तस्य न व्यङ्ग्यत्वम् । शक्यत्वं तात्पर्यम् । एवं च तदपटव्यङ्ग्यत्वाद्यस्य तदपटववाच्यादनतितावित्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं दुर्वारमिति । अत्र वदन्ति—अलंकाराणामुद्दीपनविधया रसाद्युपयोगित्वेनालम्बनपेक्षयोद्दीपनेऽधिन्यस्तत्कारित्वस्य सर्वोभयसिद्धतया वस्तुतरेनिपदवाच्यालम्बनविभावपेक्षयान्तितावित्वात्तत्त्वमन्यादृतमेव । रसाद्यपेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं त्विष्टमेव । समासोक्ते तु 'आगत्य सप्रति वियोगविशङ्कुलाश्रीम्' इति मन्वीसिगावाक्येऽप्रवृत्तनामकृतान्तात्प्राप्तिरपि विना तदनुपपत्तेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं स्पष्टमेव । यत्र तु तस्यापि रगाद्युपस्कारतया वाच्या-

कृतमस्ति । एवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तद्विषयात् । एवं च अलंकारगतवैमल्यारहेतोरुत्तरादनापि गुणीभूतत्वं न स्यादिति शङ्का । यदि वाचिका (दत्तशेषनिवारिका), युक्तिः शिथिला, तर्हि अन्यस्यैव एवं वाचयति दृष्टान्तेन किं साध्यम् ? [यथाऽप्येव मन्वा-राणामुपस्कारकत्वेति ध्वनित्वं प्रकाशे उक्तमिति दृष्टान्तेन न चत्तम् ।] युक्तौ मन्वायाग्य अन्यदपि (निदर्शनस्वरूपं) बाध्यताम् । अर्थात् प्रधानस्योरस्काररते गुणीभावो भवतीति अनुगमे दृष्टे प्रकाशयुक्तमिति—गुणीभाव एवोक्तिः । इति समाधानम् ।

१ उपमाशरीरसंपादकसामग्री ।

२ सावैभौमेन (दिग्गजेन) साम्यम् (यकि उपमायां यद्येवम्) प्रवृत्तस्य राज उपरदा-रवन्ति, अङ्गित्वा उपमाया अपराङ्गत्वं न स्यात् । अपरवन्ति अङ्गत्वं तदैव मतेऽपरा इवमु-पमा स्वसादृश्यस्य कस्यचिदङ्गं स्यात् । अत्र तु उपरकार्यम् उपमेदमुपमापटवमेव । तत्र अपर-वदेन न च ॥ तदुपपदेन चचितः । कदा समासोक्तेरङ्गत्वं प्रकृतव्यङ्ग्यत्वं च । तत्र अपरवृत्तस्य प्रक-लोपरकारकत्वेति प्रकृतापटवपदिताया अङ्गित्वाः समासोक्तेर्न अपराङ्गत्वं व्यतिहिते रति शङ्का ।

न्यपदेश्यत्वापत्तेः । अन्यच्च—स्तेषु हि छेपमितिकमभेदाध्यवसानं द्वयोरर्थ-
मोरिति सकलालंकारिकनिबद्धम्, अनुभवसिद्धं च । तत्र मूलान्वेषणे वि-
धीयमाने एकपदोपात्तत्वात् शक्यते मूलमन्यविर्वक्तुम् । एकपदोपात्तो ह्यने-
कोऽप्यर्थोऽभिमतयैव भासते । इत्थं च 'उल्लास कालकरवाल-' इत्यादाव-
प्येकपदोपात्ततया द्वयोरर्थयोरभेदाध्यवसानस्य युक्तत्वेनाभेदस्यैव व्यङ्ग्य-
त्वमुचितम्, नोपमायाः । स्तेषु द्वयोरर्थयोर्वाच्यत्वम्, एककालत्वं च । इह
स्वेकस्य वाच्यत्वम्, अपरस्य व्यङ्ग्यत्वम्, भिन्नकालत्वं चेति । एतावन्मात्रेणै-
वैकपदोपात्तत्वप्रयुक्तमभेदाध्यवसानं न शक्यं त्वक्तुम्, व्यङ्ग्यताया भिन्नका-
लत्वस्य चाभेदप्रतिपत्तावभाषकत्वात् । एतेन 'रूपकस्योपमाज्ञानाधीनज्ञानत्वेन
प्रथमोपस्थिततया तस्या एव संबन्धत्वं कल्प्यम्' इति काव्यप्रकाशटीका-
कारैरुक्तं नातीव श्रेयमिति । प्रकृतमनुसरायः ।

षष्ठमलंकारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरूपनस्य विषयः । यथा यमुना-
वर्णने—'रविङ्कुलीतीतिमावहन्ती नरविकुलीतीतिमावहति । अवारितप्रवाहा

दतिराधितत्वं प्रागुक्तरीत्या तत्रास्तु नाम ध्वनित्वं तस्याः । न चैकमप्युपमाकृतोत्कर्षमा-
दायास्तु ध्वनित्वम्, झलंकारध्वनिरिति तु वयमिति वाच्यम् । अलंकारकृतोत्कर्षध्वनावे-
वालंवारध्वनिरिति व्यवहारश्चेति । विनिषमनाविरहादाह—अस्येच चेति । प्रवेदस्येवे-
त्यर्थः । प्राचोक्तमुपमालंकारध्वन्नुदाहरणं खण्डयति—अन्यथेति । किं त्वेत्यर्थः ।
छेपमितिकं तन्मूलकम् । विधीयमान इति । कियमाण इत्यर्थः । एकपदोपात्तत्वाद्-
न्यद्विज्ञान्ययः । इह तु 'उल्लास-' इत्यादी तु । इतिः पूर्वप्रपञ्चसमाप्तौ । अलं-
कारान्तरमिति । उपमातिरिक्तमपीत्यर्थः । रवीति । सर्ववर्णमतीति ननुपपत्त्युभय-
समुद्गमितीति च । गद्यारीति । अश्रुतिवदप्रवाहा । शोभनं वार्ज्यत्वं तन्मतेजार्तं यस्य

१ यदि समासोक्त्या सह सार्धं सपाठये तांश्च यथा समासोच्छेर्गुणीभूतव्यङ्ग्येभ्यः गगना
तथा अस्या उपमाया अपि स्वीकार्या (वा ॥ असाभिः, साध्यते) । ननु समासोच्छेरेन पञ्च-
स्तमाना कृतो न स्यादिति भाग्युक्ते, तदा भवमुक्त्या समासोच्छेरेन ध्वनिकान्यं स्यात् ।
तथादेवंविधं तेषु अभेदाध्यवसानमेव (रूपकमेव) व्यङ्ग्यं नोपमा । इति स्वतिसङ्गत्वं साध-
यति, प्राचोक्तं च खण्डयति ।

२ प्राचामनुसारं तत्र प्रकरणादेरभिधानियमाऽभावात् । अर्थाद्वयोरैव प्रकृतत्वात् ।

३ इह तु प्रकरणाद् राजानस्य वाच्यत्वम्, दिग्गजानस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।

४ पूर्वमुक्त्या अभेदस्यैव (रूपकस्यैव) व्यङ्ग्यत्वं सिद्धं नोपमायादेरा उल्लास कालकरैल्ल
उपमाया एव प्रकृताप्रकृतयोः संबन्धवद्वचनमसंगतमेवैत्यर्थः । तथा आत्रापि एकपदोपात्ताप्य-
स्वरूपभेदाध्यवसानेन रूपकस्यैव व्यङ्ग्यत्वमित्याशयः ।

मुबारितमवादा ।' इहं नरानां यीनां च कुट्स्य भीतिमारदतीति महतेऽर्थे
 सिद्धे रविकुलप्रीतिं नावदतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थः विरोपश्च । एवमन्य-
 त्रापि । यदि तु रविकुलप्रीतिमावदन्त्यपि न रविकुलप्रीतिमारदति । अरा-
 रितमवादापि मुबारितमवादा इत्यपिरन्तर्भाष्यते तदा विरोपांशस्तान्नोछ-
 त्वाद्द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात् ध्वनित्वम् । निराज्ञानं घोटकजनयेऽपि
 स्फुटमोतिर्वत् तदाक्षिप्तस्य च वाच्यकक्षणात् तथैवम् । ननु 'धृनादय-
 र्छपादि द्रवदहनशक्तिः' इत्यत्र विरोपाभासस्य कार्यं वाच्यार्थकारकम् ।
 विरोपांशस्य शब्दवाच्येऽपि विरुद्धेन व्यग्रवज्रया प्रामुख्येऽन्तर्भाष्यते । न च
 विरोपविशिष्टाभेदस्य संसर्गत्वाद्वाच्यार्थबोधोपपन्नत्वात् विरोपस्य वाच्यत्व-
 मिति वाच्यम् । विरोपाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनैव कारणवत्त्वेऽनेन संसर्ग-
 रत्नानुपपत्तेः । नानार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात् विरोपस्यापि संसर्गरे मन्त-
 माराय । पर्यन्ते द्रवदहनशक्तिरस्य सदृशशक्तिरपि विरोपांशस्य विरो-

घानाच्च । मैवम् । उक्तपद्यस्य विरोधोदाहरणतामात्रे तात्पर्यात्, व्यङ्ग्य-
त्वेऽपि तथात्वस्यानपेक्षात् । वाच्यविरोधोदाहरणतायां त्वगिरन्तर्भावः ।
केचित्तु—‘विरोधांशस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि विरोधिद्वयस्य वाच्यतामात्रेण विरो-
धाभासस्य वाच्यालंकारव्यपदेशोपपत्तिः । इत्यमेव चांशान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वेऽप्ये-
कांशमादाय समासोक्त्यादीनामपि वाच्यालंकारव्यपदेशः’ इत्याहुः ।

यथा या—

‘कृष्णपक्षधिकरुचिः सदासंपूर्णमण्डलः ।’

भूयोऽयं निष्कलङ्कात्मा मोदते वसुधातले ॥’

अत्र भगवत्पक्षधिकप्रीत्यादिरक्षणे प्रकृतभूयोपयोगित्वात्प्रकृतेऽर्थे शक्य-
मतीतिपथमवतीर्णे द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृतो वैधर्म्यात्मा तत्प्रयुक्तो व्यतिरेकश्च ।
न चात्र व्यतिरेकस्य कविगतराजविषयकतिभावोत्कर्षकतया गुणीभूतस्य
कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम्, ममानस्यैव ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वादिति वाच्यम् ।
उदासीने वक्तरि वत्त्वार्थकथनपरत्वात् पद्यस्य वक्तृगतरतिव्यङ्ग्यकत्वासंगतेः,
गुणीभूतस्याप्यर्थस्य वाच्यार्थापेक्षया प्रधानतया ध्वनिव्यपदेशहेतुतायाः
मार्धानिः स्वीकाराच्च । अन्यथा—

‘निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाशाय्याय शूलिने ॥’

अन्तर्भावः कृणोतेत्यादौ । शब्दशक्तिमूलालंकारान्तरत्वनिरुदाहरति—यथा चेति ।
भगवत्पक्षेऽधिका प्रीतिर्यस्य । उद्गिरा समन्तात्परिपूर्ण मण्डले यस्य । निष्कलङ्कः
पवित्र आत्मा यस्य सोऽयं भूयो भुवि मोदत इति प्रकृतोऽर्थः । कृष्णपक्षेऽतिरसोऽधि-
करुचिः । यदा सर्वकाले संपूर्णमण्डलः । ‘निष्कलङ्कः कलशश्च आत्मा यस्य सोऽयं
भुवि मोदत इति शब्दवैधर्म्यात्मा प्रकृतोऽर्थः । यदा कृष्णपक्षे वाक्कर्मव्यधिकरुचिः ।
यदासं यथा तथा पूर्ण मण्डले यस्य । निष्कलङ्कोऽत्यन्तकलङ्क आत्मा यस्य सोऽय-
मेलप्रकृतोऽर्थः । तत्रेति । अप्रकृतार्थप्रयुक्तव्यतिरेकलंकार इत्यर्थः । व्यन्यत इति
शेषः । उदासीने । रतिर्येषोभयानविष्टे उदासीने शेषः । अन्यथा यथानुसारे । निरु-
चेति । उपादानसंभार उपकरणसमूहसूक्तिकादिकं तद्वर्तिनं यथा स्यात्तथा । अभित्तावेव

१ ‘वाच्यार्थं अतीवविभिन्नं व्यङ्ग्ये, उक्तपद्य (ध्वनिः)’ एतदेव ध्वनिव्यङ्ग्ये केवलम्,
उक्तपद्यं वाच्यार्थेयता अतीववाक्यं सदति कस्यचिद्व्यङ्ग्यत्वात्तरसापेक्षया अतीववाक्यं न स्यादिति
तत्र बोध्यम् । संवितरात्रेण तु ध्वनिव्यङ्ग्ये गुणीभाषितावयवानीति विधेयेन वरराजानीनां
मिरासो विदित इत्याहुः ।

इत्यत्र व्यतिरेकध्वनित्वं तैरुक्तमसंगतं स्यात् । व्यतिरेकस्य भगवद्विषयकरतिभावाज्ज्ञताया अनुभवसिद्धत्वात् ।

शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्यथा—

‘सञ्ज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद्भयमुपस्थितम् ।
बाले वात्य ग्रान्थस्य वासदानविधानतः ॥’

अत्रोपभोगं देहीति वस्तु राजपदशक्तिमूलानुत्पन्नविषयः । राजपदाच्चन्द्रोपस्थितावेव चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेनोपभोगस्याभिव्यक्त्येः । न चात्र नृपचन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः, मेदापोहरूपं रूपकं वा तथास्तिवति वाच्यम् । इह नृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थगोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युगपदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमारूपकयोस्तात्पर्यविषयताया अपोगात् । न चासंज्ञद्वयबोधने वाक्यभेद इति वाच्यम् । तुल्यकक्षतया द्वयोरसंसृष्टयोरर्थयोः प्रतिपिपादैविपितत्वं एव तस्याभ्युपगमात् । इह त्वाच्छादकप्रतीतिसमये आच्छाद्यप्रतीतिः, आच्छाद्यप्रतीतौ आच्छादकन्यम्भाव एवेति नास्ति तुल्यकक्षता ।

काव्यमकाशे तु—‘शनिरशनिश्च तमुच्चैः’ इत्यादिकमुदाहृत्य ‘अत्र विरुद्धौ द्वावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यत’ इत्युक्तम् ।

शून्य एव चित्र नावानारं जगत्तन्वते तस्मै अनिर्वचनीयस्वरूपाय, बलं चन्द्रस्य योऽशो भागतेन स्थाप्याय शालिने महादेवाय नमः । पक्षे चित्रमालेख्यम् । कला आलेख्यक्रिया योऽशुल च । तै आचीनै । राज्ञ इति । हे बाले, त्वं मत्प्रतिकूलप्राज्ञं सकाशादुपस्थितं महत्पान्थस्य मम भयं वासदानविधानतो वारयेत्यन्वयः । वासदानं दानं धैर्यम् । मेदापोहेति । अमेदेत्यर्थः । तथास्तु अनुत्पन्नविषयोऽस्तु । तथा च तादृशालंकारध्वनेरेयोदाहरणम्, न वस्तुध्वनेरिति भावः । युगपदुल्लसिते उपमानोपमेये ययोस्तयोरित्यर्थः । तस्य वाक्यभेदस्य । आच्छादकेति । नृपरूपार्थेत्यर्थः । आच्छाद्येति । चन्द्ररूपार्थेत्यर्थः । शक्तिनियमेनेति भावः । अत्र बाले इति पदेन व्यङ्ग्यस्य वाच्ययमानताकरणादयोग्यमेतद् । शनिरिति । शनिर्षट्, अशनिर्वज्रं च । पुनस्तर्षे । उदार उद्भट ।

१ उपभोगरूपोऽस्त्वत्र सतिद्वितीयां न गोचरः स्यादिति शङ्कस्य दृष्टतर्कम् । चन्द्रेण सशो-
यमाडेभदयेस्तु सोऽथ स्पष्टः स्यादित्याशयः ।

२ प्रतिपादयिष्यम् एव, प्रविष्टिपादयिषिष्व सत्त्वे ।

तच्च 'द्वौ शन्यशनी उदारानुदारौ चैकं कार्यं हननं भानं च' इति व्याख्या-
तृभिर्व्याख्यातम् । तत्र शन्यशन्योर्हननक्रियाकर्तृत्वान्वयेऽप्युदारानुदार-
योर्भानकर्तृत्वपदार्थविशेषणयोस्तत्प्रकारविशेषणयोर्वा साक्षाद्भानकर्तृत्वान्व-
याभावात्कथमेककार्यकारित्वं सगतं स्यात् । अतो विरुद्धौ द्वावित्यादि
प्रथमार्थविषयम् । द्वितीयार्थे तु विरोधार्थस्य एव । कर्तर्यभेदेनान्वयमात्रेण
कुरुत इत्यस्योपपत्तिश्चेत्, अस्तु द्वितीयार्थेऽपि विरुद्धौ द्वावित्यादि वस्तु
व्यङ्ग्यम् । परं त्वर्धद्वयेऽपि विरोधाभासालंकारशबलितमेव । शत्रुविरुद्धस्य
शत्रुत्वासंभवादेकस्य शन्यशनिकर्तृकहननकर्मत्वायोगेनाद्यर्थे, उदारत्वानुदा-
रत्वयोरेकाधिकरणवृत्तिवायोभाद्वितीयार्थे च विरोधस्य स्फुटत्वात् ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनं यथा—

‘गुलन्ति मधु परितो गत्वा घावन्ति संमुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुमया ॥’

अत्र मधुमत्कर्तृकमङ्गुलानाद्यैर्वस्तुभिः कविकल्पितरविरहेण स्वतः -

अनुदार अनुगतदार, रूपदत्तैर्ध्वेणाप्रवायात् । न उदारो यस्मादिति वा । पक्षे-
ऽस्मिन् शनिविरोधी । नम्र अमुरादावित्र विरोधार्थकत्वात् । अनुदार उदारादन्य
शबलितमेव । उक्तवस्तु व्यङ्ग्यमित्यनुपपत्तिः । तदलंकारसत्त्वे हेतुमाह—**शत्रुषि
रुद्धस्येति ।** विरोधिनोर्विरोध-तरमित्रवादेकस्य विरोधिद्वयकर्तृकहननकर्मत्वायोगेन
तादृशहननकर्मत्वयोरपि विरोधादिति भावः । शत्रोऽविहताम्रमाराय धोषस्यातिशयि
तत्त्वमादाय वा तन्परिहारः । अशनिरिध्यत्र मधु विरुद्धार्थक इत्युक्तम् । न चैव विरो-
धेऽस्य कथं व्यङ्ग्यता । तन्मूलरहननकर्मत्वयोर्विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वेनाक्षते । तमादायैव
च विरोधाभासः । तस्यैव समाधानात् । न स्वयनोर्विरोधस्यास्य समाधानमस्ति ।
एतेनैवधर्मिगतत्वे एव विरोधस्यालंकारत्वाभावात् विरोधालंकार इति परासम् । तादृशकर्म-
त्वयोरेवधर्मिगतत्वस्य स्पष्टत्वात् । अन्ये तु विरोधिनोरप्येकशत्रुसंभवाच्च तादृशहनन-
कर्मत्वयोर्विरोध इत्याहुः । द्वितीयार्थे नानुगतदार इत्यर्थेन तत्परिहार उक्त एवेति दिक् ।
रणानं यथेति । स्वतः संभवित्वस्तुना वस्तुध्वनिर्वैध्वन्यं । संमुखमिति । सरस्या

१ कुरुत इत्यनुपपत्तिः । तत्र हननकार्यकर्तृत्वैः भानकार्यकर्तृत्वं नास्ति । ‘न उदार
अनुदारश्च भाति’ अत्र प्रथानवर्जो च, उदारानुदारौ तद्विशेषणे । तत्रापि विरुद्धो उदार
अनुदारौ भानकर्तृत्वकौ ।

२ भातिक्रियाशब्दां च तत्पदार्थं तद्विशेषणयोः । तत्राप्यस्य प्रकारविशेषणयोर्वा ।

३ अर्थात्पूर्वादिं वस्तु व्यङ्ग्यम् । उत्तरार्थे अलंकारो व्यङ्ग्यः ।

संमविभिरासत्तरसिजोत्पत्तिघननद्वारा द्यस्दागमनैकव्यक्त्यं वस्तु व्यज्यते ।
 काव्यमकादौ तु—‘अरससिरोमणि घुत्तागं अग्निन—’ इत्याह्वाद्य ‘ममै-
 वोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते’ इत्युक्तम् । तत्र येन वस्तुनेदं वस्तु,
 व्यज्यते ! न तावदलसशिरोमणित्वादिकान्तविशेषैः, तेषां धाम्यादिषु दर्शनी-
 निरूपितत्वेन तथैवोपभोग्य इत्यादिरूपेणैव व्यक्त्यस्य वक्तव्यताये । विशेष-
 यगानां कामिनीनिरूपितत्वे तु मनेवेत्यादि व्यक्त्याकारैः स्यात् । नापि परि-
 पुष्टपिलोचनत्वेन, तस्य हर्षमाकनुमायत्येव दर्शय्यज्जन्ताया एव हृष्टाकार ।
 ननुपभोग्यत्वं हि हर्षभावस्य विभाव । ननु नृणां रमावो व्याप्य इति तद्विभाव-

व्यञ्जनं शक्यं वक्तुम् । केवलस्य परिफुल्लविलोचनत्वस्य भवैवेत्यादिव्यञ्जन-
व्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । पुत्रागमनघनप्राप्त्यादिविभावकेऽपि हर्षभावे परि-
फुल्लविलोचनताया अवैकान्तिकत्वादिति । सत्यम् । 'इय भणिमि' इत्या-
दर्थवशप्रापितालसशिरोमणित्वादिविशेषणश्रवणविशिष्टपरिफुल्लविलोचनत्वेन
मदुपमोग्यत्वलक्षणविभावामिव्यक्तिद्वारा हर्षभावोऽभिव्यज्यते । तत्र द्वारीभू-
तविभावामिव्यक्तिमादाय काव्यप्रकाशग्रन्थसंगतिः । न च भावध्वनेः संल-
क्ष्यक्रमत्वापत्तिः, द्वारस्य संलक्ष्यक्रमत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । न चाप-
सिद्धान्तः, तस्य योगेवोद्धारत् ।

‘मृद्रीका रसिता सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः

स्वर्गातेन सुषाप्यघाशि कतिधा रम्भाघरः खण्डितः ।

तत्त्वं ब्रूहि मदीय जीव भयता मूयो भवे भ्रान्त्यता

कृष्णेत्यक्षरयोस्यं मधुरिमोद्धारः कचिच्छक्तिः ॥’^१

कथत्वे हेतुमाह—केवलस्येति । विशिष्टस्य तत्त्वस्य सिद्धान्ते वक्ष्यमाणत्वादिस्य विशेषे
पणम् । विलोचनताया इति । सत्येन तस्या इति शेष । अनैकान्तिकत्वावधि
धारितत्वात् । इय भणीति । इति भणितेनेत्याप्तुसतार्थस्य योऽर्थस्तदुद्देशेन प्रापितो
यस्तादृशपरिफुल्लविलोचनत्वरूपो धर्मस्तेनेत्यर्थः । तस्यैकपदानोभ्यत्वादर्थवशप्रापित्वेत्तु-
कम् । विभावैति । हर्षभावविभावैत्यर्थः । भावध्वनेर्हर्षभावध्वने । द्वारस्य तद्वि-
भावाभिव्यक्तिरूपस्य । तस्येति । अपसिद्धान्तत्वस्येत्यर्थः । तथा च सिद्धान्त
एवायमिति भावः । मृद्रीकेति । खतं सुभविस्तुनालकारध्वनिर्यथेत्यादि । मृद्रीका
द्राक्षा । सिता खण्डशर्करा । स्वर्गातेन स्वर्गं प्रति गतेन । अपे समुपेयमाह—रम्भेति ।

१ इत्यापर्वध्वनेन उपस्थापितम्, अलसशिरोमणित्व-भूताग्रणीत्वादिविशेषणश्रवणेन सद-
कृतम्, वरप्रपुल्लविलोचनत्वम् (अनुभाव), तेन मदुपमोग्यत्वमिति मदुपमोग्यत्वरूप-
विभावामिव्यक्तिद्वारा (मदुपमोग्यत्वरूप विभावामिव्यञ्जनं) वतः हर्षभावोऽभिव्यज्यते ।

२ कर्तुं भावः—अत्र चरम हर्ष विभावामिव्यज्यते परतु सदभिव्यक्तेश्चरभूतं मदुपमोग्योद-
मिति विचाररूप हर्षभावस्य विभावम् अभिव्यज्य तत्र सोऽभिव्यज्यते । एतच्च—हर्षाभिव्यक्ते-
श्चरभूता मध्यवर्ता विभावामिव्यक्तिमादाय काव्यप्रकाशेनोक्त—‘हर्षवशवशप्रापित्वेत्तु-
कम्’ इति ॥ काव्यप्रकाशसंगतिरित्याद्यम् ।

अत्र निष्कृष्टजीवसंबोधक-परिदृश्यमानस्थूलदेहेन्द्रियादिचेतनाचेतनसं-
घातात्मकास्तत्पदबोधकर्तृकप्रश्नविषयेणार्थेन वस्तुना तथाभूतेन भगव-
न्नाम्नोऽनेकजन्मवृत्तान्ताध्यक्षीकरणकारणयोगसिद्धिविशेषतादात्म्याध्यवसाय-
रूपातिशयोक्तिर्व्यज्यते । अथ प्रश्नविषयस्यात्र नानाजन्मगतवृत्तान्तरूपतया
तज्ज्ञं प्रत्येव प्रष्टुमौचित्येनानभिज्ञं स्वजीवं प्रति प्रष्टुमयोग्यत्वात्प्रश्नान्यथानु-
पपत्त्या आक्षिप्ता, वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपा वा, प्रागुक्ताति-
शयोक्तिरिह कथं ध्वनिव्यपदेशहेतुः स्यात् ? इत्यमेव च 'तदप्राप्तिमहादुःख-'
इत्यत्राप्यतिशयोक्तेरर्थापत्तिविषयत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वा युक्तम् । अनेक-
जन्मोपभोग्यदुःखसुखराशिभ्यां तदप्राप्तिमहादुःखतच्चिन्ताविपुलाद्वादयोरनि-
गरणेऽद्वीपपाप-पुण्यपुञ्जनाशकताया अनुपपत्तेः । तच्चदुःखमुखानां स्वस्वफलो-
पहितपापपुण्यनाशकताया एवान्यत्र क्लृप्तत्वात् । निगरणे तु तयोस्तन्नाशक-
ताबुद्ध्युपपत्तिः । न चं वस्तुमात्राभिषेक्तस्यालंकारस्य न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

भूय पुनः । अयं सांप्रतमनुभूयमानः । निष्कृष्टेति । परिदृश्यमानैतच्छरीरारिपृथ-
ग्भूतेत्यर्थः । तत्त्वं च तस्य भवता भवीयेत्याभ्यामाविष्टम् । अर्थेन मधुरिमोद्गारलक्षण-
रूपेण तथाभूतेन स्वतः सभविना । नात्र इत्यस्य तादात्म्याध्यवसायेत्यनान्वयः । अनेक-
जन्मस्ववृत्तान्तप्रत्यक्षीकरणे कारणभूतो यो योगाभ्यासजन्यसिद्धिविशेष इत्यर्थः ।
अर्थापत्तेर्मानन्तरत्वाभावादाह—वाच्येति । तदिति । 'तदप्राप्तिमहादुःखविभीनाशेप-
पातका । तच्चिन्ताविपुलाद्वादशीणपुण्ययया तथा ॥ चिन्तयन्ती अगत्सृतिं परमद्व-
न्द्वरूपिणम् । निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्धरा ॥' इति । जगत्सृतिं धीरुष्णम् ।
तत्संभोगाग्राप्ता महादुःखम् । तच्चिन्तया विपुलाद्वादः । 'वास्य प्राणा समुन्नामनि ।
अत्रैनं समबलीयन्ते' इति श्रुतेर्मोक्षमाले निरुच्छासता । चयसादृश्यमाह—पुञ्जेति ।
स्वस्तेति । तसद्दुःखगुणरूपफलजनकेत्यर्थः । सांख्यमन्त्रवृत्तीनाम् । अथ प्रवृत्तलक्षणे ।

१ शरीरादित् । ध्रुवविभाषितो यो जीवः स संरीच्यो दक्षिण, परिदृश्यमानो यः रथ-
देहेन्द्रियारिचेतनाचेतनसंघातः । तदारण्यकः अस्तरपरबोधः कर्ता भस्तिन्, एतादृशेन प्रश्न-
विषयेणार्थेन—“भगवन्नाम अनेकजन्मसंबन्धिसवृत्तान्तप्रत्यक्षीकरणस्य कारणभूतो यो योग-
सिद्धिविशेषः तदारण्यकमस्ति” अर्थात् भाव्या सिद्धिविशेषो भवतीति न, नाम स्वयमेव सिद्धि-
विष्टेरूपम् इति योगसिद्धिविशेषेण सह नात्र तादात्म्याध्यवसानरूपा अतिशयोक्तिर्व्यज्यते
इत्याशयः ।

२ श्रीकृष्णं विगुणरूपेण प्रथमांशे यथोदयेऽप्याये (२१।२२) वर्तते, उदाहरणं च कथ-
प्रधाने चतुर्थोत्तारे.

‘व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ।’

‘युवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥’

इति सिद्धान्तादिति वाच्यम् । वापे दृढे सिद्धान्तमात्रेणात्र ध्वनित्वस्य स्थापयितुमशक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । यादृशव्यङ्ग्यपतिर्वाचि विना यत्र वाच्यस्य सर्वथाप्यनुपपत्तिस्तत्र तद्वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । यत्र च प्रकारान्तरेणापि तस्योपपत्तिः शक्या कर्तुं न तत्र तथा । अन्यथा हि ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्’ इत्याद्यधमत्वसिद्ध्यङ्गत्वाद्वृत्तीरमणस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । प्रकृते च भगवन्नाम्नि योगसिद्धिदात्म्याध्यवसायरूपामतिशयोक्तिं विनापि भगवन्नामोच्चारणमाहात्म्यप्राप्तसार्वज्ञशुद्ध्याऽपि प्रश्नोपपत्तेर्न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । एतेनासंबन्धे संबन्धरूपतिशयोक्तिर्नामोच्चारणमाहात्म्यप्रभवसार्वज्ञ्याध्यवसायेऽपि स्थितेति स दोषस्तदवस्य इति परास्तम् । भगवन्नामोच्चारणस्याचिन्त्यमाहात्म्यतायाः पुराणप्रसिद्धत्वात् । अथ वा नास्तु प्रागुक्तनुदाहरणं वस्तुनोऽलंकारव्यङ्ग्यकतायाः, इदं तु भविष्यति—

तथा च सिद्धान्तोऽन्यविषयक इति भावः । तथा नाच्यविज्यङ्गम् । वाच्येति । वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं यद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं तत्त्वापत्तेरित्यर्थः । यथा चात्र प्रकारान्तरेणाधमत्वसिद्धिरुपपत्तिरप्यसम्भवात् । सार्वज्ञ्येति । सर्वज्ञत्वेत्यर्थः । स्थितेतीति । सर्वज्ञत्वासंबन्धे तत्करणमादिति भावः । स दोषो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिरूपदोषः । पुराणेष्वुपलक्षणं श्रुत्यादेरपि । तथा च वस्तुतस्तत्त्वत्वेन, न करणमिति च संबन्धातिशयोक्तिरिति भावः । अभ्युपेक्षाप्याह—अथ चेति । अनुगमः संबन्धः । पारदुभावः पाण्डुत्वम् । उपचीयते

१ ‘मय प्रशरिषयस्य’ इत्यारभ्य, ‘सलङ्ग’ इत्यतः प्राक् पूर्वपक्षस्यायं भावः—अनेकजनसंबन्धिभूतान्तविषयकः सोऽयं प्रश्नः अनभिष्ट जीवं मति कृतः । ततश्च अममत्तकविट्मस्य प्रमत्तस्यान्यवानुपपत्तिरुपपत्तिर्वाच्यतायाः (प्रमाथयिष्येतेषां) पूर्वोक्ता साऽतिशयोक्तिः (भगवन्नामो योगसिद्धिदात्म्याध्यवसायरूपा) आक्षिप्यते (यथा अनुपपत्तिमरमस्य दीनत्वस्तोऽप्यर्थः रात्रिभोजनम्) न त्वसिद्ध्यङ्गत्वे ।

अर्थापत्तिमनोहरीति मते तु—यावत्कालमनीश्वर्योक्तिरियं नोपपत्तिरुदे जायमान्यस्तास्य प्रशरिषयार्थस्य सिद्धिरिव न सर्ववीति सेवमतिशयोक्तिर्नामसिद्धिरङ्गता ।

एवमेव ‘तदमासिमहादुःख’ इत्यादिप्रकाशोदाहरणेऽपि अनेकपातकानां पुण्यचंदस्य च क्षयसावत्कालं नोपपद्यते यावत्कालं तदमासिमहादुःखस्य अनेकजनोपभोग्यदुःखसिद्धिः, उचित्वापिपुलाहादिस्य च अनेकजनोपभोग्यदुःखस्यगृहेन च तादृशव्यङ्ग्यवर्गं न भवेत्, (महादुःखोपभोग्यैव पुण्यपापयोर्नाशनीयत्वात्) । ततश्च सन्दर्भेऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वात्कथं ध्वनित्वमिति शङ्का ।

‘न मनागपि राहुरोधशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुमावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अत्र राहुरोधशङ्काऽभावादिभिर्निरपेक्षैर्वस्तुभिर्व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिप्रजाः

पठन्ति बिहदावलीमहितमन्दिरे वन्दिनः ।

इदं तदवधि प्रमो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणश्रुतिः ॥’

अत्र युगान्तदहनोपमया यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपूणां संपदो भस्म-
साद्भविष्यन्तीति वस्तु व्यज्यमानं राजनिषयकरतिभावेऽहमपि वाच्यापेक्षया
सुन्दरत्वाङ्गुनिर्व्यपदेशहेतुः । न च भस्मीकरणपटुत्वरूपस्य साधारणधर्मस्यो-
पमानिष्पादकत्वाद्वाच्यस्य वाच्यसिद्धाङ्गत्वं शङ्क्यम् । उपात्तशोणत्वरू-
पसाधारणधर्मेणापि तन्निष्पत्तेः संभवात् । उपमेयीभूतशोणश्रुतिगत्वस्य

वर्धते । नदन्तीति । स्वतः सभज्यलकारेण वस्तुनो मयेतरादि । मदशब्दे अर्शभा-
वच् । बिहदावलीं श्रुतिपरम्पराम् । अहितमन्दिरे शत्रुगृहे । तदवधि तावत्पर्यन्तम् ।
एवमयेऽपि । उपमयेति । वाच्ययेति शेषः । व्यङ्ग्यस्येति । तच्छरीरनिविष्टादिति
भावः । तन्निष्पत्तेरुपमानिष्पत्तेः । निविगमनाविरहेऽप्याह—उपमेयीभूतेति ।

अगवन्नामनाहारमात्सर्ववृत्ताप्राम्नाऽपि सोप प्रश्न उपपत्तेः, इति न वाच्यतिरुपपत्तिम-
तिशयोक्तिरिति तत्समाधानम् ।

१ आचामनुसारमिदमुक्तं पण्डितराजेन । अन्वयात् सहोपपत्तिरुच्यते ॥ ‘युगीभाविता-
माली’ इति विशेषणेन अपराह्मण्यवयवस्य श्रुत्येव निरासः । श्लोकमिदं ‘कृष्णपद्माधिकरञ्जि-
’ इति शब्दशक्तिमूलात्कारणवन्निरुदाहरणे ।

२ रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति व्यवहृतवा श्लोकं भस्मीकरणपटुत्वं तदेवोपमां निष्पा-
दयतीति शङ्का । अत्र भस्मीकरणपटुत्वं साधारणधर्मतया न विवक्षितं किन्तु—यथा मदनको-
णश्रुतिः शोभा तथा युगान्तदहनोपमा शोण इति शोणत्वस्यैव धर्मतया विवक्षितेति समाधानम् ।

३ ननु भस्मीकरणपटुत्वमपि तु साधारणधर्मः । संभवति, तदा भवन्ति कथमित्याह—अत्र
‘यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्ति’ इति व्यवहृत्पक्षे भस्मीकरणपटुत्व-
यथा वाच्याया नयनकोणवर्धनेर्भस्मस्य व्यवहृत्य कोपस्य । तत्र च वाच्यनयनकोणश्रुतिगत्वं
भस्मीकरणपटुत्वमेव साधारणधर्मं तत्र वाच्यामुपमां निष्पादयेत्, उपमेयेन (नयनकोणश्रुत्या)
अभिप्रेत्यस्य कोपस्य सङ्गतिं भस्मीकरणपटुत्वं तु न । यतो ह्युपमा वाच्या, अत्र एव वाच्या-
वसायां य. साधारणधर्मं च एव तां निष्पादयेत् । व्यवहृत्यवाच्ययोरेकव्यवहृत्यमात्राद् व्यवहृ-
तत्वं साधारणधर्मो न तां संशयविग्रहहेतित्याह ।

भसीकरणपटुत्वरूपसाधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वेऽप्युपमेयव्यङ्ग्यकोपगत-
भसीकरणपटुत्वात्तथात्वाच्च ।

यथा वा—

‘निर्भिद्ये क्षमास्वाणामतिघनमुदरं येषु गोत्रां गतेषु
द्राघिष्ठस्वर्णदण्डभ्रमभूतमनसो हन्त धित्सन्ति पादान् ।

यैः संभिजे दस्यग्रपचलहिमकर्णे दाडिमीवीजबुद्ध्या

चञ्चूचाश्चस्यगच्छन्ति च शुक्रशिखवर्लेऽश्वः पान्तु भानोः ॥’

अत्र आन्तिभृतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवा-
निति व्यज्यते । एवंरूपाया आन्तेर्लोकैऽपि संभवास्ततःसंभवित्वम् ।

उपमाया मान्यत्वेन तदवस्थायाम् यदुपमेय तद्वत्तत्त्वस्यैव तद्विषयवृत्तकम्, न तदुपमेयभू-
तोपमानव्यङ्ग्यरूपकोपगतस्य तद्वत्तत्त्वस्य । तदा तस्यानुस्थिते । तथा च सस्य तद्विषयवृ-
त्तव न तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यस्य तत्त्वं न तस्य तत्त्वम् । सोऽनुपास इत्यन्यत् । असोदाहर-
णान्तरमाह—यथा येति । ते रविकिरणा गुम्मान्मानु । ते के । येषु तद्विषयमतिनिवि-
ष्टमन्त प्रदेश विद्यते भूमिं गतेष्वतिदीर्घसुवर्णदण्डस्यप्रभ्रमेण सृतं पोषितं मनो येषां
ते जना । हन्तेत्याश्रयम् । पादान्भिरणान्धित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति । किं च शुक्रवा-
त्कृत्वा वै संभिजे निभिद्ये तरपग्रपचलहिमकर्णे वा दाडिमीवीजस्य बुद्धित्वया
चञ्चूचाश्चस्य ग्रहणार्थं व्यापारमश्नुति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र आन्तिभृतां भगवांः ।

१ क्षमास्वाणाम् (कुशाणाम्) अतिगहनमुदरम् (मध्यम्) निर्भिद्य गोत्राम् (पृथ्वीम्)
गतेषु वेदु (किरणेषु) अतिदीर्घ-स्वर्णदण्डभ्रमेण संभ्रमयन्ता (शुक्रशिखम्) पादान् स्वच-
रणान् धातुमिच्छन्ति । अतिनिविष्टवृत्तकम् प्रविश्य भूमौ बसन्त्यान् (किरणान्) तिर्यक्-
चक्रान् अतिदीर्घान् स्वर्णदण्डान् आम्वा तिर्यक्प्रसृतश्लाघासु स्थितव्यासिते पक्षिणोऽवस्था-
नार्थं पादान् धातुमिच्छन्तीत्यर्थः । यैः (किरणैः) संभिजे (अत इव अश्ववधे) पञ्चाग्रि-
हनीहारकर्णे च दाडिमीवीजबुद्ध्या स्वचञ्चूचाश्चस्य (ग्रहणाच्च) कुर्वन्ति, ते भानो किरणाः
पान्तु ।

२ अत्र गुणविवेकिनां मनुष्याणां कश्चन, आन्तिभृता तिरश्चामप्येवमानन्दं भानुमान्
जनयतीत्युक्तौ ‘अभि’ इत्यन्तरस्यात्, ‘जजन्ति च’ इति ‘च’ पश्येत्तथा, ‘शुक्रशिख’ इति
विशुभदेन आन्तिपात्रतासंघटनोचितेन च, तिरश्चामप्येवमानन्दं स्पष्टमुपनिबद्धं कविना ।

साहित्यमार्मिको नागेश्वरहोदयस्तु वृक्षमिषेवतविकीरेषु स्वर्णदण्डभ्रमं वनागमेवाह । ते
(जनाः) च पादान् (किरणान्) धित्सन्ति धर्तुमिच्छन्ति इति व्याचष्टे । ‘धा’ धातोर्धारेण न
वचित्तवयोग इति चिन्तयन् वक्तव्यम् । ‘किरणान्’ इति यदि मुदपठेत्, स्यात् । किन्तु ते जनाः

‘न मनागपि राहुरोधशङ्का न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपनीयत एव कापि शोभा परितो मामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अत्र राहुरोधशङ्काऽप्यावादिभिर्निर्णयैर्वस्तुभिर्व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

‘नदन्ति मददन्तिनः परितस्तन्ति वाजिनजाः

पठन्ति, विरुदावलीमहितमन्दिरे बन्दिनः ।

इदं तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणघुतिः ॥’

अत्र युगान्तदहनोपमया यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपूणां संपदो भस्म-
साद्भविष्यन्तीति वस्तु व्यज्यमानं राजविषयकरतिभावेऽङ्गमपि वाच्यापेक्षया
सुन्दरत्वाद्भुविष्यपदेशहेतुः । न च भस्मीकरणपदुत्तरूपस्य साधारणधर्मस्यो-
पमानिष्यादकस्याद्यङ्गस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं शङ्क्यम् । उपात्तशोणस्वरू-
पसाधारणधर्मेणापि तन्निष्पत्तेः संभवात् । उपमेयीमूतशोणघुतिगतस्य

वर्धते । नदन्तीति । सतःसंभव्यतंशरेण वस्तुनो यथेत्यादिः । मदसम्पदे अर्थाभा-
वात् । विरुदावली स्तुतिपरम्पराम् । अहितमन्दिरे शत्रुगृहे । तदवधि तापवर्त्यन्मम् ।
एयममेऽपि । उपमयेति । वाच्येति शेषः । व्यङ्ग्यस्येति । वच्छरीरनिविष्टत्वादिति
भावः । तन्निष्पत्तेरुपमानिष्पत्तेः । विनिगमनामिरहेऽप्याह—उपमेयीमूतेति ।

भगवन्नाममाहास्यात्सर्वव्याप्राप्त्याऽपि त्वोयं वक्ष्यते उपपत्तेः, इति न वाच्यसिद्धयङ्गनियम-
तिशयोक्तिरिति वस्तुमाधानम् ।

॥ मायामनुसारनिदमुक्तं पण्डितराजेन । भगवन्नाममाहास्यात्सर्वव्याप्राप्त्याऽपि त्वोयं वक्ष्यते उपपत्तेः, इति न वाच्यसिद्धयङ्गनियम-
तिशयोक्तिरिति वस्तुमाधानम् ।

१ रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति व्यङ्ग्यतया प्रोक्तं भस्मीकरणपदुत्वं तदेषोरमां निष्पा-
दयतीति शङ्का । अत्र भस्मीकरणपदुत्वं साधारणधर्मतया न विवक्षितं किन्तु—यथा नयनको-
णघुतिः शोभा तथा युगान्तदहनोपमा शोण इति शोणत्वसंबन्धेन विवक्षितेति स्यात्तद्वत् ।

२ ननु भस्मीकरणपदुत्वमपि तु साधारणधर्मः संभवति, तदा ध्वनितं कथमित्याह—अत्र
‘यदैव तव कोपोदयस्तदैव रिपुसंपदो भस्मसाद्भविष्यन्तीति’ इति व्यङ्ग्यतया तदेव भस्मीकरणपदुत्वं
यथा वाच्याया नयनकोणघुतिर्धर्मस्य व्यङ्ग्यस्य कोपस्यापि । तदुक्तं वाच्यनयनकोणघुतिगतं
भस्मीकरणपदुत्वमेव साधारणधर्मं सत् वाच्यानुपमां निष्पादयेत्, उपमेयेन (नयनकोणघुत्या)
अभिष्यङ्गस्य कोपस्य संबन्धि भस्मीकरणपदुत्वं तु न । यतो ह्युपमा वाच्या, अत्र एव वाच्या-
वस्थायां यः साधारणधर्मः स एव तां निष्पादयेत् । व्यङ्ग्यवाच्ययोरेकव्यङ्ग्यत्वाभावात् व्यङ्ग्य-
गतः साधारणधर्मो न तां संशयविमुक्तमर्थेदित्याशयः ।

भलीकरणपटुत्वरूपसाधारणधर्मस्योपमानिष्पादकत्वेऽप्युपमेयव्यङ्ग्यकोपगत-
भलीकरणपटुत्वस्यातथात्माश्च ।

यथा वा—

‘निर्मिथं क्षमास्त्रहाणामतिघनमुदरं’ येषु गोत्रां गतेषु

द्राघिष्ठस्वर्णदण्डभ्रममृतमनसो हन्त धित्सन्ति पादान् ।

यैः संभिजे दलाग्रप्रचलहिमकणे दाडिमीवीजबुद्ध्या

चञ्चुचाश्चस्यमञ्चन्ति च शुक्रशिखवत्तैः शवः पान्तु मानोः ॥’

अत्र आन्तिमुतां तिरश्चामप्येवमानन्दं जनयतीति जगदानन्दहेतुर्भगवा-
निति व्यज्यते । एवंरूपाया आन्तेल्लोकेऽपि संभवात्सतःसंभवितम् ।

छपमाया वाच्यत्वेन तदवस्थायां बहुपमेयं तद्वतधर्मस्यैव तन्निष्पादकत्वम्, न तूपमेयभू-
तोपमाव्याप्यरूपकोपगतस्य तद्वर्गस्य । तदा तस्यानुगस्थिते । तथा च यस्य तन्निष्पाद-
कत्वं न तस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यस्य तत्त्वं न तस्य तत्त्वम् । सोऽनुपात्त इत्यन्यम् । असोदाहर-
णान्तरसाह—यथा येति । ते रविकिरणा युष्मान्पान्तु । ते के । येषु तद्वर्णमतिनिवि-
डमन्त प्रदेशां विदार्य भूमि गतेष्वतिदीर्घमुवर्णदण्डसंबन्धिध्रमेण स्पर्श पोषितं मनो येषां
ते जनाः । हन्तेत्याक्षर्यम् । पादान्किरणान्घिसन्ति धनुमिच्छन्ति । किं च शुक्रवा-
लान् यैः संभिजे मिथिते तरुप्रभमिष्ठचञ्चलहिमकणे वा दाडिमीवीजस्य शुद्धितया
चञ्चुचाश्चस्यं ग्रहणार्थं व्यापारमञ्चन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र आन्तिमानल्लोकार्थः ।

१ क्षमास्त्रहाणाम् (शृङ्गाणाम्) अनिगहनमुदरम् (मध्यम्) निर्मिथं गोत्रान् (पृथ्वीन्)
गतेषु येषु (किरणेषु) अतिदीर्घ—स्वर्णदण्डभ्रमेण संभ्रममानसाः (शुक्रशिखरः) पादान् स्वच-
रणान् बाहुमिच्छन्ति । अतिनिविडशृङ्गस्थं प्रविश्य भूमौ गतान् दान् (किरमान्) तिथेकप्र-
सृष्टान् अतिदीर्घान् स्वर्णदण्डान् आन्त्या तिर्यक्प्रसृतशृङ्गास्तु रिपवन्म्यासिनः पक्षिणोऽवस्था-
नार्थं पादान् बाहुमिच्छन्तीत्यर्थः । यैः (किरणैः) संभिजे (जत एव अरण्ये) पत्राग्ररिप-
सनीहारकणे च दाडिमीवीजबुद्ध्या स्वचञ्चुचाश्चस्यं (ग्रहणाव) कुर्वन्ति, ते मानोः किरणाः
पान्तु ।

२ अत्र गुणविवेकिनां मनुष्याणां का कथा, आन्तिमतां तिरश्चामप्येवमानन्दं मानुषान्
जनयतीत्युक्तौ ‘अपि’ वदस्वारस्यात्, ‘अत्रान्ति च’ इति ‘च’ वदोक्त्वा, ‘शुक्रशिखरः’ इति
शिङ्गुपदेन आन्तिपात्रज्ञासक्यनौचित्येन च, तिरश्चामेवाऽऽनन्दं स्पष्टमुपनिबद्धः कवेना ।

साहित्यमार्मिको भाग्येयमहोदयस्तु शृङ्गमिथंरविकिरेषु स्वर्णदण्डभ्रमं जनानामेवाह । ॥
(जनाः) च पादान् (किरणान्) धित्सन्ति धनुमिच्छन्ति । इति व्याचष्टे । ‘धा’ धातोर्ग्रहणे न
वचित्प्रयोग इति विन्त्य वयाधर्म्यः । ‘किरणान्’ इति यदि मुद्रणदोषः साधु । किन्तु ते जनाः

उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्णेन ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥

अत्र समुच्चयेन क्रियायौगपद्यात्मना कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मि-
कातिशयोक्तिः । एषु स्वतःसंभवी व्यञ्जकः ।

‘तदवधि कुशली पुराणशास्त्रस्थतिशतचारुविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चित्ते हरिणकिञ्चोरदृशो दृशोर्विलासः ॥’

अत्र कामिनीहृदयलासे चेतसि पदमार्पितवति विवेकस्य नास्ति कुशल-
मिति वस्तुना हृदयलासकर्तृकपदार्पणस्य लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्ति-
निष्पन्नत्वेन ह्युक्तिषण्णे तस्मिन्का कुशलचर्चा विवेकस्येति वस्तु व्यज्यते ।

‘कस्यै हन्त फलाय सज्जन गुणभामार्जने सज्जसि

स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पर्यं समाकर्ण्य ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः संश्रुता-

स्तरेवास्य कलेः कलेवरपुपो दैनंदिनं वर्तनम् ॥’

इह यद्यपि रमणीयाः पदार्थाः कलेर्नित्यपदनीया इति वस्तुना प्रौढो-

क्तं व्यञ्जयमाह—अत्रेति । अपिना अतिरधाम् । उदितमिति । तादृशल्लकारेणाल्ल-
कारस्य यथेत्यादिः । तदवधीति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुना वस्तुनो यथेत्यादिः ।
तदवधि तावत्पर्यन्तम् । एवमग्रेऽपि । निष्पन्नैव वस्तुनेत्यन्वयः । व्यञ्जयमाह—मुनीति ।
हृदयलासे सुस्थित इत्यर्थः । अस्मोदाहरणार्थं खण्डयति—कस्मा इति । उपस्कर-
णाय भूषणाय । भावाः पदार्थाः । वर्तनं कृतिः । जीवनमिति यावत् । उत्तरार्धमाह—
रमेति । अदवीया मशणीया । अस्य नियमेन लोकसिद्धत्वाभावादाह—प्रौढो-

त्कर्णदण्डेषु तेषु पादान् शरणात् स्थापयितुमिच्छन्तीति न्यगेशस्वाश्रयस्तरा भावे गण्डर्वा पुष्-
पाणामकाण्य एव कर्णदण्डभ्राष्टिः, तत्रोऽपि मार्गवमनं परित्यज्य तदुपरि पादभूषणैः क्रीनोत्ता-
दितामेव तेषां निश्चिनयतीति किं वा वक्तव्यं विचारणीयेषु । पाददा इत्यादिप्रसक्त्ये ‘शुद्धा-
वका.’ इत्यादिप्रसक्त्ये व्याकरणद्विकर्णव्याप्तिनोऽस्य सारिताकमण्यपराक्रमं श्रवणपरीचयम् ।

१ ‘तकारस्य सञ्ज्ञानान्तर्याम्यं स्ववमुपनिबद्धं कविना ।’ इदं हि मन्त्रे वरा विष्-
हर्षं तथा वपारोऽपि हेतुवद्वाहम् । अथ कल्याणप्रतिपत्तेनेव तु वेदं हरवद्वारे साह ।

किसिद्धेन मर्तुं कामयसे चेद्गुणप्राप्तौ यत्नेति वस्तु व्यज्यते, तथापि
तस्य पर्यायोक्तालम्बो वाच्यपेक्षया सुन्दरत्वानिरुद्धाद्गुणीभूतत्वमेव । अलं-
कारा हि वाच्यसौन्दर्यसाराः प्रायस्तः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः
कुर्वन्ति ।

देवाः के पूर्वदेवाः समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्का-

देयं जल्पन्ति तावत्प्रतिमटपृतनावर्तिनः क्षत्रवीराः ।

यावत्तायाति राजन्नयनविषयतामन्तकत्रासिमूर्ते

दुग्धारिमाणदुग्धारणमसृणरुचिस्त्वत्कृपाणो मुञ्जगः ॥^१

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकेण त्वय्युद्यतकरवाले सति का परेषां
जीवनसाधेति वस्तु व्यज्यते ।

साहंकारसुसामुदावलिकराकृष्टमम्मन्दर-

सुम्भक्षीरधिवस्तुवीचिवलयधीगर्भसर्वकपाः ।

तृष्णाताम्यदमन्दतापसकुलैः सानन्दमालोकिता

भूमीभूयण भूयन्ति मुक्तामोगं भवत्कीर्तयः ॥^२

अत्र कीर्तः सानन्दालोकनेन वस्तुना कविकक्षितेन दुग्धम्रान्तिस्वाप-

कीर्ति । शचीत्यादिः । गुणेति । सज्जनेत्यादिः । तस्य व्यञ्जयभूतवस्तुनः । पर्या-
योक्तेति । 'पर्यायोक्तं तु गम्भस्य वयो भद्रपन्तराधयम्' ।^१ इत्युक्तेति भावः । हि
यतः । देया इति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नालंकारेण वस्तुनो वक्षेत्यादिः । के इति
सम्पत्तिन्यायेनान्वेति । पूर्वदेवा अतुराः । समिति सद्भावे । मम पुरन्तादित्यन्वयः ।
नर इति वस्तुतम् । मुञ्चेति । दुग्धरूपशत्रुसवन्धिप्राणरूपदुग्धमोजनवृत्तमिष्टिपद्ये-
नितित्वर्थः । रूपकेण राजगर्भरूपकेण । साहंकारेति । कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नवस्तुना
अलंकारम् वक्षेत्यादिः । व्याख्यातमिदमथस्यात् । अविवेद्योऽभेदः । इदं च व्याख्य-
य-

१ मरुतोर्ध्व इदमहारी-शोभाभरेषु भारेषु यदि ते कपना कामनीया तर्हि गुणप्राप्तौ यत्ने-
रूपे व्यञ्जनेन भद्रपन्तरेण अभिप्राया शोभनेति पर्यायोक्त्यालंकारतया परेषां तस्य व्यञ्जयसासा-
येनवा साम्प्रदायिकव्यवहारादलंकारोनेन (गुणीभूतत्वज्ञानेन) व्यपदेश इत्याशयः ।

२ समिति मम पुरस्कारेशः के, के पूर्वदेवाः, नये मा के सन्दीप्तवयः ।

सगता व्यज्यते । न च सानन्दालोकनस्यैव चाक्षुषभ्रान्तिरूपतया व्यङ्ग्य-
जकयोरविवेको व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । वस्तुन एकत्वेऽपि कीर्ति-
रूपविशेष्यावृत्तिदुग्धत्वप्रकारकत्वात्मकभ्रान्तित्वेन सानन्दावलोकनत्वेन च
व्यङ्ग्यव्यञ्जकविवेकस्य व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यताया अभावाद्यङ्गत्वस्य
नोपपत्तेः । तथा चाहुः—‘यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । यथा तु व्यङ्ग्यं
न तथोच्यते’ इति ।

‘दयिते रदनत्विषां मिषादपि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवेषधारिणो मकरन्दस्पृहयालवोऽहम् ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धवृत्तिनीम्यामपहुतिभ्यां न त्वं नारी ॥ तु नलिनीति
तृतीयापहुतिर्व्यज्यते । एषु प्रौढोक्तिनिष्पन्नो प्यञ्जकः ।

यद्यपि शब्दशक्तिमूलकत्वमर्थशक्तिमूलकत्वं चैतुमयमपि सकलव्यङ्ग्य-
साधारणम्, शब्दार्थयोरनुसंधानं विना व्यङ्ग्यस्यैवानुज्ञासात्, तथापि परि-

गभ्युपेत्य वस्तुनस्तदेव मेलाह—व्यङ्ग्यत्वेति । वाच्यत्वात्स्येति भावः । कीर्तयति ।
यथासह्यमन्येव । उपपत्तेरिति । ‘शयिता सविधे-’ इत्यत्र । ‘व्यङ्ग्यतावच्छेदके
पछात्वहपनासिहप’ इति पाठः । तेन रूपेणैव मनोरथपदेन बोधनात् पूर्वमन्यविरोधः ।
मनोरथत्वेच्छात्ववर्षट्पत्तकत्वावदेकत्वात् । इह तु भ्रान्तित्वसानन्दावगैकतययो-
र्व्याप्यव्यापकभावेन भेदादिति बोध्यम् । यथा तु येन रूपेण । एवमप्येऽपि । दयितेति ।
कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नकारणालंकारस्य यथेत्यादि । पूर्वोत्तरेति । स्मरविद्राघामावेन
कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नान्यामित्यादि । अनुसंधानं ज्ञानम् । तत्प्रयुक्ततदहङ्गिणुशब्दभ्रा-

१ प्रपञ्चकस्यास्य सार — अमृतोया कीर्ति सानन्दालोकनमेव भावितः । पदत्रयस्य व्यङ्ग्यता
भ्रान्तिः, एव व्यङ्ग्यता (अर्थाद् वाच्यता) नास्ति । तथा च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरभेदः स्फुट्येव
प्रसक्तः (प्रथमशब्दाः) । किञ्च या भ्रान्तिर्वाच्यता स व्यङ्ग्यता कथं स्यात् ? इति व्यङ्ग्यतायानुप-
पत्तिः (द्वितीयशब्दाः) । व्यङ्ग्यता हि भावितः—कीर्तिरूपे विद्येते अहङ्गि (अथर्वमानसः) पद-
त्रयस्य प्रकारकत्वम् । तद्वर्णिका, अर्थाद् कीर्ती (कीर्ति इति) इदं दुग्धमित्याकारिका । व्य-
ञ्जिका (अर्थाद् वाच्यता) ॥ सानन्दावलोकनात्मिका । अत्रे इत्यभेदः (प्र. पा. समारपणम्) ।
भावितावाच्यता इत्यपि न । यथा व्यङ्ग्यं तथा (सा) नोभ्यते । अर्थाद् व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण
(कीर्तिरूपविशेष्यावृत्तिदुग्धत्वप्रकारकत्वात्मकभ्रान्तित्वेन) सा नोभ्यते, अपि तु सानन्दा-
व्यङ्ग्यता (प्र. पा. समारपणम्) ।

वृत्तसहिष्णूनां शब्दानां प्राचुर्ये तत्प्रयुक्ताभाधान्यास्तस्या अप्यर्थशक्तेरभा-
धान्याश्च व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेशः । परिवृत्तिसहिष्णूनां
तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यास्तस्या अपि शब्दशक्तेः प्रधानानुगुण्यार्थतया
मल्लप्रामादिवत्प्रधानेनैव व्यपदेशः । यत्र तु कव्ये परिशुद्धिं सहमानानाम-
सहमानानां च शब्दानां नैकजातीयप्राचुर्यम्, अपि तु साम्यमेव, तत्र
शब्दार्थोभयशक्तिमूलकस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिरिति द्रष्टव्यो ध्वनिः । न चायं
शब्दशक्तिमूलकतयैवार्थशक्तिमूलकतयैव वा व्यपदेष्टुं शक्यः, विनिगमका-
भावात् । नापि शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयोः संकरेण गतार्थयितुम्,
व्यङ्ग्यमेव एव संकरस्येष्टेः । इह तु व्यङ्ग्यस्यैक्येन तस्मानुत्थानात् ।

उदाहरणम्—

‘रम्यहासा रसोद्धासा रसिकालिनिषेविता ।

सर्वाङ्गशोमासंभारा पद्मिनी कस्य न प्रिया ॥’

अयं च वाक्यमात्रे । पदसमूहश्च वाक्यम् । तेनास्य नानार्थानानार्थ-
परितसमासविषयत्वेऽपि न विरोधः । न तु शुद्धैकपदे, तस्मिन्नानार्थानामा-

धुर्यप्रयुक्तम् । प्रधानेति । तदुपकारकत्वेत्यर्थः । चशब्दानामिति । निर्धारणे पट्टी ।
अयं द्रष्टव्यो ध्वनिः । एकमप्येऽपि । विनिगमनाक्षरहादाह—अर्थेति । गतार्थयितुमिति
वानवोऽनमित्येतानुगतः । उदेति । सुख्यप्यनेरित्यादिः । अत्र हास्यरसालिपिप्रतीतिशब्दा-
स्तदसाहा, अन्ये तत्साहा इति साम्यम् । तेन पदसमूहरूपवाक्यनिष्ठायेन । अस्य द्रष्टव्य-
ध्वनेः । न विरोध इति । तस्मात्प्रयोजान्तरपदत्वमादाय पदसमूहादिति भारः ।
मात्रपदव्याप्यत्वाद्—न त्विति । सामान्यशून्यत्वमिति । साम्यन्याभाव इत्यर्थः । तथा

१ प्रधानानुगुण्येन अर्थो यस्याः तत्तया । प्रधानानुगुणः (प्रधानानुगुणः) अर्थो यस्या
इति वाच्यम् । प्रधानानुसारमर्थस्य व्यवस्थेताशयः, यथा यत्प्रामेय इत्यत्र । अन्येषु श्लोकेषु स-
रसपि मठानां तत्र प्राधान्यात्तथा नापेक्षानयः ।

२ शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयोः संकर एव शुद्धो नाप्रोक्तः, उपपन्नानुगत इति
पुष्पभेदः क्रिमिलिप्रीति इति श्रुतिः । व्यङ्ग्यभेदे सत्वेन संकरस्य वृत्त्यर्थः । सर्वत्र समपठ-
कृत्ये द्वयोः उत्तमोः मिथौ मिथौ व्यङ्ग्यो वक्ष्यमिष्येति साक्षात् तदेव संकरत्वं संपदेत् ।
महत्वे तु—उभयशक्तिमूलके अधिक्यप्रयुक्तः एक एव व्यङ्ग्यो व्यवहृति न संकरसोत्पन्नमिति,
समाधानम् ।

र्थयोरसमावेशात् । अन्ये तु—‘अर्धशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे नानार्थप्रकाश-
कशब्दशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तत्रम्, विषयप्राचुर्यात् । शब्दशक्ति-
मूलकत्वव्यपदेशे तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तथा, विषयदौर्लभ्या-
पत्तेः । नहि नानार्थशब्दमात्रघटितं पदं प्रचुरविषयम् । अतः शब्दशक्ति-
मूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः’ इत्यप्याहुः । इत्यममिषामूलस्त्रि-
विधोऽपि संक्षेपेण निरूपितो ध्वनिः । निरूपयिष्यते चांशतो यथायसरम् ।

लक्षणामूलस्तु निरूप्यते—

तत्र वक्ष्यमाणलक्षणायां लक्षणायां प्रयोजनवत्याः पङ्क्तिधायाः सारो-
पसाध्यवसानाभ्यां गौणीशुद्धाभ्यां च विभक्तानां भेदानां चतुर्णामलंकारा-
त्मना परिणतत्वाद्भौ भेदो ध्वन्याश्रयतया स्थितौ, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था
चेति । तन्मूलौ च द्वौ ध्वनेः प्रभेदौ ।

तयोर्जहत्स्वार्थामूलो यथा—

‘कृतं त्वयोजतं कृत्यमर्जितं चामलं यशः ।

थावज्जीवं सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिपः ॥’

तत्रम् । कारणमिति तदर्थः । अत इति । तथा बहुमराक्यत्वेन । तद्विभक्त एव
तत्त्वस्यावश्यमकथ्यत्वादित्यर्थः । अयं सुतो ध्वनिः । उक्तीत्या भेदसंभव एकाग्रारुचिः ।
उपसंहरति—इत्यमिति । तत्र निरूपणीये तस्मिन् । वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणं
लक्षणं यस्यास्तस्यामित्यर्थः । सत्यामिति शेषः । अलंकारगमनेति । रूपरातिगयोक्ति-
हेत्वर्थवारात्मनेत्यर्थः । जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति । जनयोरेवोपादानलक्षण-
लक्षणैति व्यवहारः । कथं कीदृशम् । अत्रोपतादिपदानां स्वार्थसाधनेनापनारी लक्षणा ।

१ यत्र व्यङ्ग्योपस्थापका नानार्थशब्दाः सर्वथा न भवेयुस्तत्रैव अर्धशक्तिमूलकत्वनिमित्तवहा-
ररूपा च अर्धशक्तिमूलकत्वनिमित्तव्यवहारे नानार्थशब्दशक्त्युल्लास्यत्वमात्रः कारणम् । अन्ये-
रनीदृशानि बहूनि अर्धशक्तिकाम्यानि यत्र नानार्थशब्दप्रयोगो न स्यात् । शब्दशक्तिमूलकत्व-
व्यवहारे तु अर्धशक्त्युल्लास्यत्वमात्रः कारणं न । अर्थात्तत्रैव शब्दशक्तिनिमित्तव्यवहारे भवेयमित्यु-
क्त्यामे सर्वानि पदानि नानार्थोपस्थापकान्येव स्युः, किञ्चिदपि पदमेकपदे न स्यादिति न
शक्यते यत्तुम्—यन्नुपस्थापकत्वेव तानानार्थशब्दपदितानि काम्यानि अतिनिरागानि स्युरिति ।
२ यथा च शब्दशक्तिमूलकत्वनिमित्तकाम्ये नानार्थशब्दप्रयोगो न भवेत् शब्दा यवन्तीति सिद्धम्, एवं
च रम्यहासा रसोत्पादेष्वदि ह्युक्तव्यनिमित्तकाम्यं शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यवहरेत् शक्यम्, न
इयमिति अन्येषां मतेषु ।

इयं कस्याचिदपकारिणं प्रत्युक्तिः । त्वया कृतेऽप्यपकारे परमलोदहेतौ मधुरमेव यो भाषेय, न परुषं तस्मिन्नेवंजातीयके भवि पापमाचरतस्तव पापिष्ठत्वं कथं शक्यते वक्तुमिति व्यङ्ग्यम् ।

अपरामूलो यथा—

‘वधान द्रागेव द्रदिमरमणीयं परिकरं

किरीटे बालेन्दुं निवमय पुनः पत्रगणैः ।

न कुर्यात्स्वं हेत्यमितरजनसाधारणधिया

जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः ॥’

अत्र जगन्नाथस्येत्यनेन शक्य एवानेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते । पापानां पदान्तरेणानिर्वाच्यत्वं व्यङ्ग्यम् । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ तु वाच्यगततैक्ष्ण्यादिलक्ष्यम् । तदेवमेते प्रागुक्ता द्व्युत्थातिरिक्ताः सर्वेऽपि ध्वनय एकस्मिन्याच्ये यथेकपदमाश्रयतास्तदा पदध्वनितया व्यपदिश्यन्ते । नानापदगततायां तु मावयध्वनितयेति ।

अथ केयमभिधा नाम यन्मूलः प्रथमं निरूपितोऽयं ध्वनिप्रपञ्चः । उच्यते—

शब्दस्वरूपोऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थगतो वा संबन्धविशेषोऽभिधा ॥

सा च यदर्थान्तरमिति केचित् । ‘अस्माच्छब्ददादयमर्थोऽवगन्तव्य-

अपरेति । अत्रहस्ताभेत्तर्था । इदमेति सुतीबालत्वरूपः । निवमय वधान । शान्प्रप्येति । जगन्नाथत्वेनेति शेषः । अनेनावहस्ताभेत्तर्था प्रकटितम् । पदान्तरेण जगन्नाथपदातिरिचन । तैक्ष्ण्यादिलक्ष्यमिति । वाच्यार्थगतं तैक्ष्ण्यादि तत्त्वव्यवृत्तिनया व्याख्यमित्यर्थः । उपसंहरति—तदेवमिति । विविचयनाविरहादाह—शब्द-

१ जगन्नाथत्वेन श्रवणः अभिधेयः (जगन्नाथः) एव अनेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते । अर्थात् जगन्नाथपदस्य अनेकपापविशिष्टेऽर्थे लक्षणा । अनेन जगन्नाथपदस्य अनेकपापविशिष्ट-जगन्नाथे लक्षणेति स्वार्थापत्तेलापः सूचितः । ईदृशोऽर्थो भवति यत्पदान्तरेण न वक्तुं शक्यः, अतिशयवापिर्त्वं व्यङ्ग्यमित्याशयः ।

२ कुन्ताः प्रविशन्तीति अत्रहस्ताभायां तु कुन्तपदेन कुन्तकन्तः परावृत्त्यनेन, ततश्च एतद्वत् स्वार्थाऽपरित्यागः । वाच्यार्थः कुन्तः वदगतं यत् तैक्ष्ण्यादि, यत् लक्ष्यं यत् ईदृशं व्यङ्ग्यम् । अर्थात् वाच्यार्थगतं तैक्ष्ण्यं लक्ष्ये (कुन्तवति) व्यङ्ग्यत्वेन प्रतीयत इत्याशयः ।

३ अर्थे शब्देन, शब्दमयेन च संज्ञात् (शब्दव्यतिरेकः) अभिधेति यावत् ।

इत्याकारेश्वरेच्छेनामिधा । तस्याश्च विषयतया सर्वत्र सत्तात्पदादीनामपि
 घटादिपदवाच्यता स्यात् । अतो व्यक्तिविशेषोपघानेन घटादिपदाभिवाच्यं
 वाच्यम्' इत्यपरे । 'एवमपीश्वरज्ञानादिना विनिगमनाविरहः स्यात्,
 अतः प्रथमप्रतमेव ज्यायः' इत्यपि वदन्ति । यत्तु वृत्तिवार्तिके—'शक्त्या
 प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्यप्ययदीक्षितैरुक्तं सत्तुच्छम्, उपपत्तिविरोधात् ।
 तथाहि—इह शब्दाज्जायमानायामर्थोपसिद्धौ कारणीभूतं यदीयज्ञानं सा शब्द-
 वृत्तिरभिधात्या लक्ष्यतया प्रस्तुता । प्रतिपादकत्वस्य च प्रतिपत्तिहेतुत्वरूपस्य
 शब्दगतस्य न ज्ञानं प्रतिपत्तौ कारणम् । अतः कथं नाम प्रतिपादकत्वम-
 भिधेस्तुच्यते ? अथ प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापाररूपं ज्ञातं सदैवो-
 पयुज्यते प्रतिपत्तावित्युच्येत, एवमपि शक्त्येत्यनेन शब्दगतार्थगता वा
 काचिच्छक्तिः प्रतिपत्तिहेतुतया विवक्षिता, सैवामिधेति 'अभिधया प्रति-
 पादकत्वमभिधा' इति लक्षणं पर्यवसन्नम् । तथा च स्फुटैवासंगतिराभास-
 यश्च । न चामिधातः शक्तिरतिरिक्ता शब्दजन्यप्रतिपत्तिप्रयोजिका काचि-
 दस्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति ।

स्येति । केचित्, वैषादरणादीनामपि । अपरे, नैयायिका । एवमपि उक्तरी-
 त्यातिप्रसङ्गकारणेऽपि । निवक्षितेति । शस्तेति । तृतीयाधुवेति भाष । सज्ञाने
 स्वज्ञानापेक्षत्वेनात्माभ्रयस्य स्पष्टत्वादसंभक्तिमुत्पादयति—न चेति । नहीत्यर्थः ।
 प्रमाणमस्तीति । प्रह्लादित्वाद्यान्येन धनवानित्यादिवचनीयाया अभेदायैवत्येन न

१ इश्वरेण विषयतासंभवेन यथा घटे तथा घटेऽपि वर्तमाना । अभेदोपिकायास्तस्याः
 सर्वत्र समानं वर्तमानतया घटपदसौवर्णमये यथावैद्रीशिरसि सार । अतो व्यक्तिविशेषमुपावि-
 रूपेण संरूप्य-पदोपदिता घटपदमभिधा, एतद्विधा यथामिधेति नैयायिकानां मतम् ।

२ ननु ईश्वरज्ञानेनैव अभिधारूपेण कुतो न सीधार्यमित्यन्वयमन्विताये न किञ्चिदप्रमाण-
 मिति वैषादरणादीनामेव अर्थ सम्पत्तिर्लभः ।

३ काशीयुक्ते तु इदं वाक्यमेव सर्वं बाधलेख्यम् ।

४ उपरिप्रोक्तस्य स्पष्टनप्रपञ्चकारणं सार—उद्यो प्रोक्तं प्रतिपादकत्वं प्रतीपदेः
 (ज्ञानस्य) हेतुत्वमिति निरुच्यते । तच्च अभिधावद्व्यवहृत्यं सारम् । यद्यप्यभ्यन्तरे प्रति-
 पादकत्वमस्तीत्येवज्ञानभावेन किं प्रतिपत्तिः (ज्ञानम्) भवेत् ? तत्र, कथं प्रतिपादकत्वम-
 भिधेति कथयन् ?

यदि तु प्रतिपादकत्वस्यार्थः, प्रतीपत्त्यनुगुणः (येन बोधो भवेत् तादृकः) व्यापार इति ।
 स च व्यापारे दातृ इव अभिवैचारिकत्वे तदनुक्तः सादित्युच्येत [दातृशक्तिः व्यापारिणी

सेयमभिधा त्रिविधा—केवलसमुदायशक्तिः, केवलावयवशक्तिः, समुदायावयवशक्तिसंकरभेति । आधाया हित्यादिखदाहरणम्, तत्रावयवशक्तेरभावात् । द्वितीयायास्तु पाचकपाठकादिः, तत्र धातुप्रत्ययशक्तिबोध्ययोरर्थयोरन्वयेनोद्धसितात्पाककर्तृरूपदर्शोद्धतेऽर्थान्तरस्यानवभासेन समुदायशक्तेरभावात् । तृतीयायाः पङ्कजादिः । इह धातूपपदप्रत्ययरूपावयवशक्तिवेद्यानां पङ्कजननकर्तृणामाकाङ्क्षादिवशादन्वये मकाशमानात्पङ्कजननकर्तृरूपादर्शोद्धतिरिक्तस्य पञ्चत्वविशिष्टस्य प्रत्ययेन तदर्थं समुदायशक्तेरपि कल्पनादुभयोः संकरः । एता एव विधा रूढि-योग-योगरूढिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । यद्यु 'अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्यप्रतिपादकत्वं रूढिः । अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं पदसैकार्यप्रतिपादकत्वं योगः । उभयशक्तिसापेक्षमेकार्यप्रतिपादकत्वं योगरूढिः ।' इति वृत्तिवार्तिकेऽप्ययदीक्षितैरुक्तम्, तत्र । अग्निवालक्षणोक्तदूर्वणानामिहापि दुर्वारत्वात् ।

अथ अश्वगन्धा-अश्वकर्ण-मण्डप-निशान्त-कुवल्यादिसन्धेयु का शक्ति-

कश्चिरोप इति चिन्त्यमेतैस्सर्वम् । निरूपिताभिधा विमजते—सेयमिति । धातुप्रेति पद्मादिभिर्मयार्चयन्नान्वयः । उभयोः समुदायावयवशक्तयोः । विधा. प्रकारः । दृष्टणानां

कार्त्तव्यम् । ततोऽपि 'अध्याया प्रतिपादकत्वम्' इति कथनं नोपपेयम् । अकिरि अभिधाख्येव । ततश्च 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इति स्वार्ण स्वभावे स्वज्ञानपेक्षया आत्माश्रयदोष-इहम् । अभिधातोऽन्धा शक्तिः कश्चित्प्रमाणसिद्धेव नेति स्वल्पे भर्तृवतिरपि स्फुटम् ।

१ पञ्चधातुः, पञ्चप्रत्ययः. अनयोर्थां शक्तिसारोध्ययोः ।

२ जम्धातुः पदेत्युपपदम् अक्षयकरुणा ये अन्वयान्तरेण शक्त्या वेधाः पङ्क-जनन-कर्तृ-रूपाः तेषामाकाङ्क्षादिवशात् अन्वये ।

३ पङ्कजननकर्तृरूपोक्तः शैलाद्यदिष्वपीति उग्रिवारकस्य पञ्चत्वविशिष्टस्य पञ्चरूपार्थस्य प्रतीत्या ।

४ स्वल्पे गृहीतस्य प्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादकत्वं न संभवति, शक्तेरन्वयत्वाभावादसंशयिः, पूर्वोक्तं आश्रयमाश्रयेति ।

५ तृतीयाविभक्तिषाञ्चत्वसाधनं यदेदेवाकरण्युद्भवस्य यामेश्वरोदयस्य मते घमाधानम्, किन्तु यत्र शब्दपुनरुक्तिरेव देवा तत्र साहिते 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्यसेदमुत्तरं किं प्राग्गता नाशयेत् ।

रिति । अत्र केचित् 'अश्वगन्धारसं पिबेत्' इत्यादिषु विषयविशेषे केवल-
समुदायशक्तिः । अश्वगन्धा वाजिशाला, इत्यादिषु तु केवलयोगशक्तिः ।
समुदायावयवशक्त्योरुभयोरेकशब्दाश्रयत्वे कथं केवलत्वविशेषितयोराद्यद्वि-
तीयभेदयोः प्रसक्तिरिति तु न शङ्क्यम् । समुदायावयवशक्तिवेद्ययोरर्थ-
योरनन्वयेन तादृशशक्त्योः केवल्यस्य साम्राज्यात् । इदमेव हि केवलत्वमिह
विवक्षितम्, यदन्वयायोग्यार्थबोधकत्वम् । संकरस्त्वन्वययोग्यार्थबोधकयो-
रेवेति न तस्यात्र प्रसक्तिः' इत्याहुः । अन्ये तु—'अश्वकर्णादिशब्देषु
नाभिधायाः प्रथमद्वितीययोर्विधयोः प्रसक्तिः, केवल्यविरहात् । परंतु संकरस्य
द्वौ भेदौ—योगरूढिर्योगिकरूढिभ्येति । तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दाः ।
द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः' इत्याहुः । 'चतुर्थ एवायमभिधाया भेदः' इत्य-
प्यन्ये । 'अखण्डा एव हि शब्दाः । तत्र समासेषु पदानाम्, कृच्छ्रितितिव-

प्रतिपादकत्वनिष्ठत्वासंभवार्तगतिरात्माश्रयणम् । विषयविशेष इति । ओषधिरूपे-
त्यर्थः । शङ्कते—समुदेति । अनन्वयेन मित इत्यादि । यदन्ययायोग्येति । एवं च
'योगबोध्यापान्दयायोग्या' प्रतिपादकत्वं रुढेः केवलत्वम् । रुढिबोध्यापान्दयायोग्या-
यप्रतिपादकत्वं योगस्य, केवलत्वम् । परस्परप्रतिपाद्योरन्वययोग्यत्वे संकर
इति फलितम् । बोधकयोरेवेतीति । भेदबोक्त्यर्थः । तादृशकेवल्यविषयार्था
मानाभावादाह—अन्ये त्विति । संकरस्य योगरूढिशब्देनैव प्रसिद्धेर्भेदान्तरमाह—
चतुर्थ एवेति । एतेनाभिप्रायपदसंबन्धेन संकरभेदनिरासः । तथा चाभिधा चतुर्विधेति
माह । सिद्धान्तमाह—अखण्डा इति । हित्वर्थे । तत्र अखण्डाना मध्ये । तथा

१ अर्थात् केवलसमुदायशक्तिः—केवल्यवयवशक्त्योरय एकसिद्धेव अश्वगन्धापदे कथं प्रसङ्गः
स्यात् । केवलपददानं केवला समुदायशक्तिमेव स्वीकरोति नावयवशक्तिम् । एवमेव केवला-
वयवशक्तिपदे केवलविशेषणमवयवशक्तिमेव स्वीकरोति, न समुदायशक्तेः सहकारम् । अत्र
लोकसिद्धेव पदे केवेति विशेषणविशिष्टे लभे शरी स्वीकियेते, कथमेतत्संगच्छेतेति शङ्का ।
अत्र ■ केवल्यस्य (केवलपददानस्य) अवयवार्थो यत् 'यदन्वयायोग्यार्थबोधकत्वम्' सप्तमा-
दन्या वा (शक्तिः) सत्संबन्धिवोऽन्वयस्य अवयवो बोधेत्तद्विशेषरत्नम् । अथवा यस्मिन्समये
समुदाय(रूढि)शक्तेरन्वयेन औषधिरूपोऽपेक्षसिन् समये अवयवशक्तेः अवयवो न । यस्मिन्
समये अवयव(योग)शक्त्या नाविशालाऽर्थः कियते तस्मिन्समये समुदायशक्त्येवो न । तत्र
परस्परमन्वयशक्त्येव एव केवल्यमिति समाधानम् ।

२ चतु द्वयोः शक्त्योः संकर एवाय स्वीक्रियताम् । न । अत्र द्वयोः शक्त्योः (समु. अव.)
अन्वयेन अपेक्षयैव तयोः संकरः । तत्रात्र संकरे बोधिकयोः शक्त्योः स्वीक्रियते । अत्र तु
यस्मिन्समये एका, तस्मिन्समये द्वितीया भास्तीति न संकर इत्याशयः ।

न्तेषु च प्रकृतिप्रत्ययानां विभागः काल्पनिक एवेति कुत्रास्ति योगशक्तिः ?
विशिष्टस्य विशिष्टार्थे रूढेरेवाम्युपगमात्' इत्यपि वदन्ति ।

अथ

*

‘गीष्पतिरप्यान्निरसो गदितुं ते गुणगणान्सर्वो न ।

इन्द्रः सहस्रनयनोऽप्यद्भुतरूपं परिच्छेत्तुम् ॥’

इत्यादौ रूढ्यर्थमादाय पुनरुक्त्यापत्तिः । न चैवंविधपदद्वयसमभिव्याहारस्यैव
योगरूढपदस्यावयवार्थमात्रबोधकत्वम्, सावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोग्यतिशय-
विशेषसमर्पकत्वात्, इति वाच्यम् । एवमपि योगरूढपदस्य रूढिशक्तेर-
नियन्त्रणेन योगार्थमात्रप्रतिपादकताया अनुपपादनादुक्तदोषस्यानुवृत्तेः । एके-
नैव पदेन योगार्थरूढ्यर्थयोरुभयोरप्यावश्यकयोरर्थयोरुपस्थितिसंभवेन द्विती-
यपदप्रयोगस्य नैरर्थक्यापत्तेश्च, इति चेत्, अत्राहुः—‘एकपदोपात्तत्वाद-
न्तरङ्गाकाङ्क्षावशेन प्रथमं योगार्थरूढ्यर्थयोरन्वये सति समुल्लसितस्य विशि-
ष्टार्थस्यैव पदान्तरार्थेनान्वयः, न तु तयोरेव विशिष्टयोरिति यद्यपि
न्यायसिद्धोऽर्थः, तथापि शक्यत्वाऽर्थस्य प्रतिपादने स्यादेवम् । लक्षणाया तु
योगरूढेन योगार्थमात्रप्रतिपादनेन न किञ्चिद्वाचकमस्ति । नापि द्वितीय-
पदप्रयोगस्य नैरर्थक्यम् । तथा सति रूढ्यर्थबोधनेन गतार्थेन योगरूढशब्देन
प्रतिपाद्यमानस्य योगार्थस्य मङ्गलाश्लीत्यादाविव नान्तरीयकत्वशङ्कया कुर्न-
द्रूपताया अपहृत्यै प्रकृतोपयोग्यतिशयविशेषव्यञ्जनस्य वाक्षिकत्वापत्तेः ।

आगिभाषा रूढ्यादय एक एव भेद इति भावः । अत्र शङ्कते—अयेति । गीष्पति-
रिति । राजवर्णनमिदम् । अतिशयेति । रात्रिपृष्ठगुणानि शक्येत्यर्थः । अनियन्त्रणेन
संयोजनेन । प्रहरणादिसेवेन दशभागादिति भावः । प्रहरणादिपदत्वे आह—एकेनै-
येति । आदयकमिति । पदद्वयोत्प्रेतेनोक्तानि शक्यन्त्यनापत्तेरिति भावः । एकपदो-
पेति । अन्तरङ्गादौ हेतुरयम् । तयो योगार्थरूढ्यर्थयोः । निराकलितेति । पदा-
न्तरार्थेनान्वय इत्यस्यानुपपत्तिः । एवं योगार्थमात्रबोधकत्वानुपपादनादुक्तदोषमुद्धृत्य द्विती-
यपदमुद्धरति—नापीति । तथा सति द्वितीयपदानुपादाने सति । नान्तरीयकत्वेति ।
मुख्यतारपर्यायिपदत्वेत्यर्थः । शङ्कया अभावे विशयदर्शितिरत आह—वाक्षि-

द्वितीयपदयोगे तु तेनैव रूढ्यर्थप्रतिपादने सिद्धे योगरूढपदप्रतिपाद्यस्य योगार्थस्य नान्तरीयकत्वद्रव्याया अयोगात्कुर्वद्रूपत्वेन व्यङ्ग्यविशेषव्यङ्ग्यत्वं नियमेन सिद्ध्यति । एषा पदद्वयोपादानस्य गतिरुक्ता ।

यत्र तु 'पुष्पयन्वा विजयते जगत्कल्पावशात्' इत्यादावेकेनैव पदेन रूढ्यर्थोपस्थितियोगार्थद्वारा निःसारत्वाद्यवगमश्च भवति, तत्र कविकृतमन्मथरूढपदान्तरानुपादानपूर्वकपुष्पयन्वपदोपादानप्रतिसंधानेन तदीययोगार्थे कुर्वद्रूपताधानं बोध्यम् । तदित्यं द्वितीयपदस्योपादानेऽनुपादाने वा न क्षतिः । एवं आत्यन्तरविशिष्टवाचकपदसमभिव्याहारेऽपि । 'दिशि दिशि

केति । अत एवाग्रे नियमेनेति वक्ष्यामि । जगत् कर्म । कविकृतत्वमुपादानेऽन्येन ।

१ योष्पदिरप्या० इत्यादेः प्रपट्टकस्य दुरुहत्वादिर्दृष्टिगोचरकणम्—'योष्पतिः (वर्षान् समर्थानां वायव्यान्तरिणां स्वामी) अपि आहिरतो गुणवर्णने—एवं प्रत्यक्षीकरणसाधनः । तद्वत्-नमनैर्विशिष्टोपि इन्द्रजित् रूपस्य वपश्चां कर्तुं समर्थो न' इति उक्तवर्णनपक्षे योगरूढपदार्थावयवयोगार्थरूढ्यर्थयोः प्रतीतिः संभवे—आहिरस्य—इन्द्र—पदप्रयोगो रूढ्यर्थेतिवत्ये पुनरविवेकाभावेति शङ्का । एवविषयस्य योगरूढपदं केवलं योगवाचकमेव, तावन्मात्रेणैव ग्रहणस्यातिशयस्य प्रतिपादनात्, इत्यपि न शक्यं समाधानम् । अद्वयपरिचयस्य अतिमं बोधकत्वमात्रेण ह्येवैवपदस्य साधनपदवाचीनरूपस्योपादानीयात्वात् । अतिसंक्षेपत्वेन हिम्बुः, एतेनैव योगरूढपदेन समवाययोः संभवे द्वितीयपदस्य स्वयं निरर्थकत्वापेक्षेति पूर्वपक्षः ।

यद्यप्युपादानादिमिश्रपदप्रतिषेधः संमिश्रितव्यक्तिद्वयेन संश्लिष्टविशिष्टार्थस्य (योग-रूढि) योष्पत्वादिपदस्य पदान्तरेण (आहिरस्तादिना) योगः स्यात् इति संशया पदार्थोपस्थितौ स्यात् । अर्थं तु अप्रमत्तस्य कवेः पुनः पदप्रयोगरूपेण बाधेन—योष्पतिरप्यसमवनेतिपदार्था लक्षणा योषा-धेमात्रमुपस्थाप्य, तदुत्तरं प्रमुक्तान्वामाहिरस्तादिपदार्था संश्लेषेन निरिच्छतिरा स्वामी गुह्यति तत्र गुणवर्णने न समर्थ इति शङ्कोतिशयं साधयामः । एकेनैव योगरूढपदेनार्थद्वयव्यतिरेको द्वितीयपद निरर्थकत्वमिति न दोषः । बहुव्रीह्यादौ पञ्चमपदेन रूढ्यर्थः (रमणम्) एव गृह्यते । तत्र योगार्थः नान्तरीयकः (मुख्यशक्त्याऽविवक्षितः), इति तस्य कुर्वद्रूपता (उत्तरार्थानुगुणत्वेन एतद्रूपता) अपरीक्षते । परमेव गीष्पत्वादिस्तरेति—रूढ्यर्थोपपन्नस्य योगार्थस्य कुर्वद्रूपताभावेः शङ्का तथा तु निरर्थकत्वमिति योगार्थस्याप्येतिशयो न । वरा तु सा शङ्का नोदेति तदा कुर्वद्रूपता योगार्थेन होतिशयो नाभावे इति उक्तवर्णनेऽस्मिन् अपि शङ्को वैदग्ध्यिकः स्यात् । द्वितीयपदप्रयोगे तु आत्यन्तरविशिष्टवाचकत्वादेन निरर्थकत्वेन होतिशयोः परीत्य इति द्वितीयपदप्रयोगस्य न निरर्थकत्वमिति समाधानम् ।

२ आत्यन्तर (रमणपदस्योपादानात्) विशिष्टस्य अर्थस्य (रमणस्य) वाचकं वाचकम् ।

जलजानि सन्ति कुमुदानि' इत्यत्रापि जलजादिपदानां लक्षणया योगार्थ-
मात्रबोधकत्वम्, योगशक्त्युल्लासितस्य तु तादृशार्थस्य रूढ्यर्थोपक्षिप्तत्वेन
स्वातन्त्र्येण कुमुदादावन्वयायोगात् । इत्थमभिधा निरूपिता ।

अनया यः शब्दो यमर्थं बोधयति स तस्य वाचकः । इयं च यस्य
शब्दस्य यस्मिन्नर्थेऽस्ति तस्य सोऽर्थोऽभिधेयः । स च जातिगुणक्रियाया-
द्विच्छिकात्मकः । तत्र जातिगोत्वादिः संस्मानविशेषामिध्यङ्गा प्रत्यक्षसिद्धा
गवादिपदानामभिधेया । अनुमानसिद्धा च प्राणरसनत्वादिप्राणरसनादिपदा-
नाम्, आनन्त्यात्, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामभिधेयताया अकल्पनात् ।
न च ज्ञातगोत्वादिरूपया गोत्वादिज्ञानरूपया वा प्रत्यासरया प्रत्यक्षेण
परिकलितासु सकलतदीयव्यक्तिष्वभिधायाः कल्पने नास्ति दोष इति

प्रतिसंधानेन श्रोतुमिति शेषः । इत्यत्रापि इत्यादावपि । शक्त्या न निर्वाह इत्याह—
योनोति । प्रत्यक्षेति । गवादीनां प्रत्यक्षत्वादिति भावः । अनुमानेति । प्राणेश्चि-
दादीनामतीन्द्रियत्वादिति भावः । आनन्त्यादिति । अनन्तशक्तिरूपनजगत्परादित्यर्थः ।
हायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिरिति मतेनाह—ज्ञातगोत्वादीति । सामान्यज्ञानं

१ ध्यक्ती शक्तिस्वीकारे अनन्तव्यक्तीनामुपस्थितिरवसमवैव । इतश्च प्रत्यक्षोपस्थितायां
यस्या व्यक्ती सकेनग्रहे भवेत्तस्यामेव तदभिधायाः प्रत्यक्षत्वादितरव्यक्ती तत्पदमभिधेयताया
व्यभिचारः स्फुट एव । तेन च कर्मवैगुण्यम् । यथा—'गौरज्वलन्मयः' इति पदानुशिष्यते तत्र
यावद्गोव्यक्तीनामनुबन्धनाऽसम्भवाद् गवानुबन्धनकर्मणः स्फुटमेव वैगुण्यम् ।

२ अलौकिकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्नैवापेक्षैः स्वीकृता । तत्र 'हायमानं सामान्यं
प्रत्यासत्तिः' इति मते यत्प्रतिशिक्षले मुद्रया परिगृहीतं वरमागम्य (गोत्वादिकम्) तदेव
प्रत्यक्षाय सनिकर्षस्थानीयं भूत्वा यावद्गोव्यक्तीनामुपस्थितिं कारयति । अर्थाद् अनन्ता व्यक्ती-
रनामन्तोपि ययं गोत्वादिसामान्येन (इयं गोपदवाच्या इत्येकत्र परिज्ञाय) तत्पदवादीनाम्
न्यासपि गोव्यक्तितु गोपदवाचित् गृहीतः ।

यत्रैको घटः संयोगसंन्येन भूतले शाकस्तदनन्तरं तादृशानां सर्वेषामेव घटवतां भूतानां
सामान्यलक्षणया भावः भवति । तत्र यावद्भूतत्वनं घटवत्त्वज्ञानार्थं घट एव सनिकर्षो भवति ।
किन्तु यत्र घटप्राप्तोत्तरं घटवद्भूतत्वमासीदिति स्वरूपं तत्र सामान्यलक्षणया यावद्भूतत्वानं
घटवत्त्वमानं न स्यात् । सामान्यस्य (सनिकर्षस्थानीयस्य घटस्य) अभावात् । एसाद् 'सामा-
न्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः' इति द्वितीयः पक्षः ।

पञ्चदशानुसारमपि सामान्यलक्षणया गोव्यक्तितु गोपदवाचिणा ग्रहणे न व्यभिचारः
इति शङ्का ।

वाच्यम् । सामान्यप्रत्यासत्तेर्निराकरणात् । गौरवदोषस्यानुद्धास्य । एतेन शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशब्दबोधानां समानप्रकारकतयैव हेतुहेतुमद्भावादगृहीतसंकेतानामपि व्यक्तिविशेषाणामन्वयबोधविषयतया उपपादनेऽपि न निस्तारः । व्यक्तीनां प्रत्ययस्त्वाक्षेपैल्लक्षणया वेत्यन्यदेतत् । अयं च जातिरूपः शब्दार्थः प्राणद इत्युच्यते । प्राणं व्यवहारयोग्यतां ददाति संपादयतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तम्—‘गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्धाद्गौः’ इति । अस्यार्थः—गौः साक्षादिमान्धर्मा स्वरूपेण अज्ञातगोत्वकेन धर्मिस्वरूपमात्रेण न गौः न गोव्यवहारनिर्वाहकः । नाप्यगौः नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः । तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् । स्वरूपस्याविशेषाद्भेदे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसंबन्धाद्गोत्ववचनया ज्ञानाद्गौर्गोशब्दव्यवहार्य इति ।

प्रत्यासत्तिरिति मतेनाह—गोत्वादिज्ञानेति । प्रत्यक्षेण अर्थकिंचेन । गौरवदोषस्येति । द्वितीयदोषोक्तरेऽप्याद्यदोषस्येत्यर्थः । एतेन गौरवदोषानुद्धारेण । एकारेण समानविशेष्यकत्वादिव्यवच्छेदः । तदुक्तमिति । प्रत्यासत्तेरिति शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा मति धर्मस्वरूपमात्रेण व्यवहारनिर्वाहकत्वाङ्गीकारे सति । गौरिति व्यवहारे इष्टपरया आह—गोभिन्न इतीति । अविशेषादिति । व्यक्तिरूपाणां स्वतोऽव्यावृत्त्यादिति भावः । गौरित्यत्र विशेषणज्ञानविधया तस्योपयोगेऽपि नाप्यगौरित्यनेन व्यवहारमात्रं धर्मज्ञानसाध्यमित्युच्यते । अभावज्ञानेऽपि

१ सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरित्येवं स्वीकृता । प्रत्यक्ष द्वि विशेषविशेषप्रत्ययार्थम् । अस्मिन् प्रसङ्गे किं तत्तद्व्यक्तीनामविशेषविशेषपरिचयो भवेत् । तथा चाकिञ्चित्कथं सैषा प्रत्यासत्तिरिति तद्भावः ।

२ व्यक्तिग्रह—पदार्थोपस्थिति—शब्दोपेयु पूर्वपूर्वस्य तत्त्वोपरं प्रति समानप्रकारकत्वाद् हेतुता । अर्थात् यत्प्रकारको यद्विशेष्यकस्य व्यक्तिग्रहः स तत्प्रकारक—अद्विषेय्यकपदार्थोपस्थिति प्रति हेतुः, एवं यत्प्रकारिका यद्विशेष्यकस्य च पदार्थोपस्थितिः स तत्प्रकारकताद्विशेष्यकज्ञानोपरं प्रति हेतुः । तथा च व्यक्तीनामनन्ततया येषु व्यक्तिविशेषेषु शक्तिप्रशो न जानन्नविषयकपदार्थोपस्य पूर्वोक्तरीत्या (बोलेन प्रकारेण) सिद्धिः स्यात् । इत्येवं उपरंवेति न दोषमुक्तः, अथैवभारतरेणैव अस्मत्तत्त्वोपरं गौरवत्तत्त्वमात्रमिति वा ।

३ ननु जातिशक्तिकारे तत्त्वकार्याभेदावश्यकं व्यक्तीनां भानं कर्तव्यमित्याह—व्यक्तिविना जातेरभावात् आलोच्य अनुमानम् । अनुपपत्त्या बोत्वादिज्ञानेर्भवेत् हेतुता वा ।

गुणः शुक्लादिः शुक्लादिपदानामभिधेयः । क्रिया चलनादिशब्दानाम् ।
 शुक्लादीनां चलनादीनां च प्रतिव्यक्तिभेददर्शनादानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्ति-
 शक्तिवाददोषाभ्यामिहापि कल्पणीकरणमिति चेत्, तेषां व्यधवात्मत्यभिज्ञा-
 बलाद्यैकताया जम्बुपगमात् । तदुक्तम्—‘गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत
 एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते’ इति । तथा च भेदप्रतीतिर्भ्रम
 एवेति भावः । इदमुपलक्षणम् । उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तथैव, वर्णनित्य-
 तावादे गकाराद्युत्पत्तिविनाशप्रतीतिर्भ्रमत्वस्य लोकारात् । यादृच्छिकंस्तु
 वक्ता स्वेच्छया दित्यादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे संनिवेशितो धर्मः । स
 च ‘परम्परया व्यक्तिगतधर्मवर्णाभिव्यक्त्योऽखण्डः स्फोटः’ इत्येके ।
 ‘आनुपूर्व्यवच्छिन्नो वर्णसमुदायः’ इत्यपरे । ‘केवल व्यक्तिरेव’ इतीतरे ।
 तत्राद्यमतद्वये विशेषणज्ञानाद्विशिष्टप्रत्ययः । तृतीयमते च निर्विकल्पका-

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्य वा हेतुत्वादित्याहुः ।
 शङ्कते—शुक्लादीनामिति । इहापि गुणक्रियायोरभिधेयत्वेऽपि । चेदित्यस्य
 तत्रेति शेषः । एकताया इति । तथा च नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः । तथैव
 भ्रम एव । व्यक्तिगतोऽर्थव्यक्तिगतः । अतिरिक्तस्फोटात्मीकारे फलाभावादाह—
 आनुपूर्व्येति । वर्णानां जन्यत्वेन समुदायासंभवादाह—केयलेति । दर्शनं मतम् ।

१ यथा हि कृपाण्युत्पत्तिरुत्पत्तिर्गतीनां प्रतिविम्बाभाराणां भेदादेकभेदं मुपलब्धं कीर्तय, शुक्लरे
 भणु—नदृष्टम्, तैत्ते लिङ्गम्, र्वरीत्या नानाकारत्वेन भासते, तथैव शुक्लादिगुणव्यक्तिमादि-
 क्रिया चाश्रयभेदेन नानाकारा भासत इत्यानन्त्यव्यभिचारश्चा देलाशयः ।

२ यदृच्छाशब्दस्य पाद्व्यक्त्योऽर्थव्यक्तिगतो व्यक्तिरूप एव सिध्यति, अथ यथात्र वक्ष्यमपि
 ‘केवल व्यक्तिरेव’ इतीतरे । किन्तु कृपाविशक्तिमादिभिः ॥ हि व्यक्तेः पृथगवस्थाप्यते । एत-
 दुत्पादने प्रकारभेदः । एके आहुः—‘परम्परया व्यक्तिगतः’ । अर्थं भावः—आनुविनाशिता
 क्रमिकानां वर्णानां मेलनमावादादर्जनुपूर्व्यां अस्त्यत्तौ कथं वा स स्फोटोऽभिव्यक्त्यां यो हि
 शब्दानामभिधेयः प्रसूयते । तत्रापि पूर्वपूर्ववर्णानुपवर्तनितसंस्काराद्यदिनान्तिमवर्णेन यः
 स्फोटः (स्फुटयत्यर्थम्) अभिव्यज्यते स एव यदृच्छाशब्दानामभिधेय इत्यर्थः । ॥ वाचं
 स्फोटो बभ्रुगता आकाशमिह पश्य । किन्तु तत्परमं कलं व्यक्त्यभिव्यक्त्यवर्तेत्यत आह—‘पर-
 म्परया व्यक्तितः’ ।

३ अर्थात् विरव इति संज्ञाशब्दस्य अर्थं वर्णसमुदायं यथायं इति ।

४ नित्यशब्दस्य तत्रानिश्च व्यक्तिरेवाभिधेय इत्यर्थः ।

५ विशेषणयोः (स्फोट-वर्णसमुदाययोः) कानाद् विशिष्टस्य (विशेष्यस्य) तादृशव्यक्ति-
 रूपाधेय प्रत्ययः ।

६ निविशेषणतया शुक्लाया व्यक्तेरेव बोध इत्यर्थः ।

लभः प्रत्ययः । तदित्यं चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनं व्यवस्थितम् । सर्वेषां शब्दानां जातिरेवार्थः । गुणक्रियाशब्दानां गुणक्रियागतायाः, यद्-च्छाशब्दानां च बालवृद्धशुकाद्युदीरिततत्त्वच्छब्दवृत्तेस्तत्समयमिन्नार्थवृत्तेर्वा जातिरेवाभिधेयतासंभवात् । इति जातिशक्तिदर्शनम् ।

अथ केयं लक्षणा, यन्मूलश्चरमं निरूपितो ध्वनिः । उच्यते—

शक्यसंबन्धो लक्षणा ॥

तस्याश्चार्थोपस्थापकत्वे मुख्यार्थतावच्छेदके तात्पर्यविषयान्वयितावच्छेद-
कताया अभावो न तत्रम् । शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमानस्य स्वीका-
रात् । किं तु तात्पर्यविषयान्वये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्यार्थप्रति-
योगिकताया अभावो रूढिप्रयोजनयोरन्यतरच्च तत्रम् । मुख्यार्थान्वयानु-

भतान्तरमाह—सर्वेषामिति । जातिगुणक्रियावच्छेदशब्दानामित्यर्थः । शब्दवृत्ते-
परम्परया तन्निष्ठत्ववत्त्वेन गौरवादाह—तत्तत्समयेति । बालत्वयुवत्ववृद्धत्ववत्त्वे-

१ बालवृद्ध-शुकादिभिरुदीरिताः ये नानाविधादिशब्दास्तेषु सर्वेषु विरच्यमानेका जातिर-
भिधेया सिध्यति । अर्थगता जातिरिति पक्षे—तत्तत्समये शल्प-यौवन-वार्धक्यसमये भिन्ना
ये विभाग्यः । (व्युत्पन्नः) तेषु विरच्यमानेका जातिरभिधेया भवतीत्याशयः ।

२ शक्यस्य प्रवाहरूपस्य अन्वेन तदादितद्व्याप्येन सह संबन्धः । अर्थात् शक्यसंबन्धि-
तया तत्संबन्धस्य अन्वार्थस्य प्रत्यापनं कथ्यतेत्याशयः ।

३ मुख्यार्थतावच्छेदकम् (गङ्गापदस्य मुख्योऽर्थः गङ्गा (प्रवाहः), मुख्यार्थतावच्छेदकं
गङ्गात्वम्), तद्वि सर्वदेव तावच्छेदविषयान्वयितावच्छेदकं न भवेत्, अर्थात् तावच्छेदविषयीभूतेऽ-
न्वये मुख्यार्थतावच्छेदकस्य (गङ्गात्वस्य) सर्वथैव यथान्वयस्तदेव लक्षणाऽवतरेत् इति न कार-
णम् । नन्वस्य तदावर्धस्य मुख्यार्थतावच्छेदक- (प्रवाहत्व)-रूपेण प्रतीतेः स्वीकारात् । तदेव
हि दौत्यपावनस्वरूपप्रयोजनस्य प्रतिपत्तिः ।

४ तात्पर्यविषयीभूतेऽन्वये मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण मुख्योऽर्थः अभावस्त प्रविशो-
यवति, अर्थात् तत्र मुख्योऽर्थः (प्रवाहः) मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेण नाऽन्वेति, अपि तु तद्व्या-
प्येन सह संबन्धतयाऽऽनुपगमिरूपेण । तत्रैव—लक्षणाया मुख्यार्थत्वान्वये सत्यपि मुख्यार्थत्व-
रूपेण मुख्यार्थस्य अभावो न भवति । इव च मुख्यार्थतावच्छेदकतया मुख्यार्थप्रतियोगिको-
ऽभावः, रूढिप्रयोजनवोर्ध्वे एकतरच्च लक्ष्यार्था कारणमिति शारम् ।

तत्रार्थवर्गे सादृश्यसंबन्धेन द्वितीयवर्गे च तदितरसंबन्धेन लक्षणायाः प्रवृत्तिरुद्भायामपि गौणीत्वशुद्धताभ्यां द्वैविध्यमनन्ति ।

विषयविषयिणोः पृथङ्निर्दिष्टयोरभेद आरोपः । अपृथङ्निर्दिष्टे विषये विषयभेदोऽध्यवसानम् । तत्राद्येन सहिता सारोपा । द्वितीयेन तु साध्यवसाना । उदाहरणानि च 'मुखं चन्द्रः' इत्यादीनि गौण्याः सारोपायाः । 'पुरेऽस्मिन्सौधशिखरे चन्द्रराजी विराजते' इत्यादीनि च तस्याः साध्यवसानायाः । अत्राद्यायां विषयप्रतिपादकैश्चन्द्रादिशब्दैर्लक्षणयोपस्थापितानां चन्द्रादिसदृशानामभेदसंसर्गेण मुक्तादिशब्दोपस्थापितैर्मुखसत्त्वादिविशिष्टैर्मुक्तादिभिरेवैव्यः । सादृश्यरूपधर्मलक्षणयां तु तेन सह मुक्तादीनान्वयो न स्यात्, नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंसर्गेण विशेष्यविशेषणभावस्यानुपपत्तेः । नन्वेवं सति बोधावैलक्षण्याच्चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमातो मुखं चन्द्र इति रूपकस्य कथं भेदः । न च सदृशविशेषणचन्द्रैस्संबन्धासंबन्धाभ्यामिति

कत्वम् । विषयविषयिणोरिति । उपमेयोपमानयोरित्यर्थः । आद्येनारोपेण । द्वितीयेन स्थिति । अभ्यवसानेनेत्यर्थः । सहितेत्यस्यानुपपत्तिः । तस्या इति । गौण्या इत्यर्थः । ननु गौरवात्सदृशरूपधर्मलक्षणा न युष्मा अत आह—सादृश्येति । तेन सादृश्येन । न स्यात्कथमपि न स्यात् । अतिरिक्तेति । अभेदेन तु बोधादिति भावः । एवं सति धर्मलक्षणयाऽभेदेनान्वयाद्वीकारे सति । धर्मलक्षणया व्युत्पत्तिचक्रोपमाहूय भेदान्वये तु स्याद्वैलक्षण्यमिति भावः । बोधावैलेति । उपमायामभ्यवसानेनैव बोधादिति

१ अनुशुल—प्रतिशुल्यदिपु ।

२ गौण्यादिपु ।

३ ततश्च गौण-सारोपलक्षणायां सत्ताम् 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखमिति सादृश्योपमा सारः ।

४ ननु लक्षणायां रूपकेऽपि चन्द्रसदृशमिति बोधे जायमाने, चन्द्रसदृशं मुखमिति प्रसिद्धोपमापेक्षया बोधस्य अवैलक्षण्यरूपमास्यरूपकयोः कथं दृश्यलक्षणायां साधनीयेति पूर्वपक्षः ।

५ नन्वसति रूपके उपमायां च शिथो बोधवैलक्षण्यम् । यतो हि—मुखचन्द्र इति रूपके सदृशलक्षणया चन्द्र इत्येकेनैव पदेन चन्द्र-तत्सदृशयोर्बोधानां द्वयोरनयोः संबन्धः संसर्गवदा न भासते [मित्रपदोपस्थाप्यबोधावैव्योः संबन्धः संसर्गतया स्वीकृत इति नियमान्] । चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमायां तु चन्द्र-तत्सदृशयोर्निवृत्तपदार्थत्वात्तयोः संबन्धस्य संसर्गतयेव मानमिति शङ्कायाम्—यदावन्मात्रभेदेन मुख चन्द्रः इति साध्योपमायाः, चन्द्रसदृशं मुखमित्या-

पपत्तेः तद्वत्त्वे तु 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र लक्षणोत्थानं न स्यात् । 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र सगीप्यम्, 'मुखचन्द्रः' इत्यादौ सादृश्यम्, व्यतिरेकलक्षणायां विरोधः, 'आयुर्वृत्तम्' इत्यादौ कारणत्वादयश्च संबन्धा यथायोगं लक्षणाशरीराणि ।

इयं तावद्विविधा, निरुद्धा प्रयोजनवती च । तत्रापि द्वितीया द्विविधा, गौणी शुद्धा च । तत्राद्या सारोपा, साध्यवसाना चेति द्विविधा । अन्त्या चतुर्विधा—जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था, सारोपा, साध्यवसाना चेति प्रयोजनवती षड्विधा संपद्यते । तत्र निरुद्धलक्षणाया अनुकूलप्रतिकूलानुलोमप्रतिलोमलक्षण्यदय उदाहरणं नीलादयश्च । 'धर्मस्यायमनुकूलः' इत्यादौ मुख्यार्थस्य कूलानुगतत्वादेर्वाधात् अनादिप्रयोगप्रवाहवशादेकवस्तुप्रवर्णत्वात्मना कूलानुगतादिरूपशक्यस्य सादृश्येन संबन्धेनानुकूलादिशब्दैरनुगुणादयो लक्ष्यन्ते । एवं नीलादिपदानां लाघवाद्गुणगतजातेरेव शक्यतावच्छेदकतया गुणद्रव्ययोः 'नीलो घटः' इत्यादौ सामानाधिकरण्येनान्वयस्यानुपपत्तेः समवायात्मना गुणरूपशक्यस्य संबन्धेन नीलादिशब्दैर्गुणिनो लक्ष्यन्ते ।

अर्थ । तत्रं कारणम् । व्यतिरेकलक्षणेति । 'उपकृतं बहु नाम—' इत्यादौ । यथायोगं यथासंभवम् । लक्षणाशरीराणीति । लक्षणाज्ञानकार्यतावच्छेदकं च सादृशशक्यसंबन्धप्रकाररूपलक्ष्यविशेष्यकान्द्वन्द्वद्वित्वमिति प्राचीनालंकारिकमतम् । तदनन्तरं व्यजनया सादृशशक्यतावच्छेदकप्रकाररूपलक्ष्यबोध इति च । एकप्रवणत्वं तदेकस-

१ काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, अत्र काकपदमुख्यार्थस्य काकस्य रक्षणक्रियामये न बाधः, तेभ्योऽपि दधिरक्षा इत्थुर्निबध्नितेव । ततश्च मुख्याणान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति स्वोक्तादे काकपदस्य दधुपधातुके लक्षणा नावतरेदित्याशयः ।

२ अनुकूलपदस्य 'कूलम् अनुगतः' इति यः शक्योऽर्थः, तस्य एकवस्तुप्रवणत्वात्मना (एकसिन्धु वस्तुनि सत् प्रवणत्वं संसृज्यम् वदूपेण) सादृश्येन संबन्धेन ।

३ नीलादिपदानां नीलादिगुण-वदिशिष्टद्रव्यैरुभयवाचकत्वापेक्षया गुणमात्रावच्छेदे लाघवम् । ततश्च-नीलादिपदानां शक्यतावच्छेदकं नीलादिगुणगता जातिर्न तु द्रव्यगता । 'नीलो घटः' इत्यत्र तु नील इति गुणस्य घट इति द्रव्यस्य च सामानाधिकरण्येन (विशेषण-विनेयभावेन) अन्वयस्य बाधात् नीलादिगुणरूपशक्यस्य समवायरूपेण संबन्धेन नीलादिश-

ायते । तत्तत्पदलक्षणाज्ञानस्य तत्तत्पदशक्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यान्वय-
 पोषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतायाः, पदार्थोपस्थितिशब्दबोधयोः समानाकार-
 वस्यानुभवसाक्षिकवैलक्षण्यकलाक्षणिकनोधातिरिक्तविषयतायाश्च कल्पनात् ।
 अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र तदत्वेनाप्युपस्थितस्य तदस्य गङ्गात्वेनान्वय-
 बोधस्तत्प्रयोज्यः शैत्यपावनत्वादिप्रत्ययश्च संगच्छते । प्रकृते तु विषयि-
 चन्द्रादिनिष्ठासाधारणगुणवत्त्वप्रत्ययः फलम् । न हि चन्द्रत्वप्रतीतिं विना
 मुखे चन्द्रत्वनियतगुणवत्त्वधीः शक्योपपादयितुम् । ताद्रूप्यपदेन तदसाधा-
 रणगुणवत्त्वमेव प्राचीनैरुक्तम् । इत्थं च स्वरूपसंविचिह्नतः फलीभूतसंवि-
 चिह्नतश्चोपमातो रूपकस्य भेदः स्फुट एव' इति वदन्ति ।

यथं तथा बोधोऽत आह—तत्तत्पदेति । नन्वेवमपि तदुपस्थितिबोधयोः समानप्रकार-
 त्वनियममज्ञोऽत आह—पदार्थोपेति । कल्पनाया आवश्यकतामाह—अत एवेति ।
 अपिना समीपत्वमुच्यते । ननु प्रकृते फलभावोऽत आह—प्रकृते स्थिति । नन्वेवं
 प्राचीनविरोधः । ताद्रूप्यसंवेदनस्य फलत्वस्य तैरुक्तत्वादत आह—ताद्रूप्येति ।
 तदसाधारणेति । विजातीयसद्वत्त्ववैलक्ष्यं । इत्थं चेति । रूपके तथा बोधे तथा
 फलेऽज्ञीक्रियमाणे चेत्यर्थः । उपमातो रूपकस्येति । उपमाया तथा बोधाभावात्सा-

१ नन्वेवं चन्द्रसदृशमिदं मुखमिति लाक्षणिकबोधः पूर्वमुक्ते विरुद्धः स्यादित्येको दोषः ।
 पदार्थोपस्थिति—शब्दबोधयोः समानप्रकारकत्वनियमोपि च खण्डितः स्यादित्यपरो दोष इति
 द्वयोः समाधानार्थमाह—तत्तत्पदलक्षणेति०—

तत्तत्पदानां (चन्द्रादीनाम्) यत् कस्यानन्वयं ज्ञानं (चन्द्रसदृशमिति) तद्वि लक्षणायां
 (चन्द्रसदृशदीनाम्) ताद्रूप्यं लक्ष्यान्वयबोधे प्रति हेतुर्भव तत्तेषां पदानां (चन्द्रादीनाम्)
 शक्यतावच्छेदक (चन्द्रत्वम्) प्रकारः (विशेषणीभूतः) स्यात् । अर्थात् चन्द्रसदृशदीनां
 लाक्षणिकपदानामन्वयबोधे चन्द्रादीनां शक्यतावच्छेदक चन्द्रत्वमपि प्रवेष्ट भवति, ततश्च
 चन्द्रत्वेन रूपेण मुखस्याग्नेशो न दुर्लभ इत्याशयः ।

द्वितीये च—पदार्थोपस्थिति—शब्दबोधयोः समानाकारकता अनुभवसाक्षिकं वैलक्षण्यं
 यस्य ईदृश लाक्षणिकबोधन् अतिरिक्तं (विहाय) एव कल्प्यते । लाक्षणिकबोधत्वादेन तदुल-
 लूनेन न दोष इति ।

२ लक्ष्यार्थस्य तदत्वेन रूपेण शब्दबोधान्वये तु शैत्यपावनत्वप्रतीतिर्न स्यात् ।

३ केचित्तु इति अत्र उपमाया रूपकेण सह ताद्रूप्यसंवेदनकृता एव भेदः, स्वरूपसंवेदन
 त्वेकमेव । अस्मिन्मते तु—मुखचन्द्र इति रूपके पदार्थोपस्थितिः 'चन्द्रसदृशं मुखम्' इति,
 शब्दबोधरतु चन्द्ररूपं मुखमिति द्वयोर्भेदः । उपमाया तु चन्द्रसदृशं मुखमिति पदार्थोपस्थितिः
 शब्दबोधश्च द्वावपि समानाकारौ । एवं च—स्वरूपसंविचिह्नतत्ताद्रूप्यसंविचिह्नतश्च द्विविध
 एव द्वयोर्भेदः ।

अपरे तु—“भेदकरम्बितं सादृश्यमुपमाजीवातुभूतम्, भेदकरम्बितं च
गौणसारोपलक्षणाया इति स्फुटे भेदे कृतं फलकृतवैलक्षण्यपर्यन्तानुधावनेन ।
पक्षेऽस्मिन्भेदगर्भसादृश्यप्रतिपक्षेऽप्यप्रतीतिः कथं नाम फलं भवितुमीष्टे,
इत्यनुपपत्तिं परिहर्तुमायातोऽपि नापततीत्यपरमनुकूलम्” इत्यप्याहुः । तदित्थं
माचामाशयो मतभेदेन वर्णितः ।

नव्यास्तु—“मुखं चन्द्रः, बाहीको गौः” इत्यादौ चन्द्रादीनां मुक्ता-
दिभिः सह संभवति लक्षणां विनैवाभेदसंसर्गेणान्वयबोधः । बाधनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वस्यैव शाब्दान्यत्वस्यापि निवेद्यत्वात् ।
अत एव ‘अत्यन्तासौम्यपि स्वर्णं ज्ञानं शब्दः करोति हि’ इति मार्चा प्रवा-
दोऽपि संगच्छते । न च ‘वह्निना सिध्यति’ इत्यतो वाक्यादपि शाब्द-

धारणस्यैव गुणस्य प्रतीतेरिति भावः । अत्रापि पक्षेऽपि स्वयन्मतान्तरमाह—अपरे
निरुक्तिः । फलम्बितं विधिः । सादृश्यस्य धर्मरूपयोः द्विविधत्वे च भेदगर्भत्वादिति
भावः । जीवातुजीववैषम्यम् । स्फुटे भेद इति । उपमायां चन्द्रभिन्नं चन्द्रसदृशमिति
बोधः । रूपके तु चन्द्रसदृशमित्येवेति भावः । पक्षेऽस्मिन्वैलक्षण्यपरमित्यनेनान्वयः ।
ननु मुपं न चन्द्र इत्यादिवाच्यज्ञानसरूपेण कथं तथा बोधोऽत आह—मापेति । अना-
हार्येति । तत्सर्वेऽपीच्छास्योत्तेजकवशादाहार्यस्य जायमानत्वारिति भावः । न चेतस्त्व-
मिति शेषः । शाब्दान्यत्वनिवेदो इति वदर्थः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि बोधवत्ताज्ञानाभावात्कथं

१ भेदो गर्भे दत्त्वा ईदृशी सादृश्यप्रतीतिरुक्त्यायां भवति, तद्वैसादृश्यप्रतीतिः फलं सादृ-
ष्य(भेद)प्रतीतिः कथं स्यात् । भेदाभेदबोधिबो विवक्ष्यताम् । रूपके सादृश्यबोधिं सत्येव
सादृश्यप्रतीतिरेव व्युत्पन्नायाः फलं स्वीक्रियते । तथा च द्रव्योत्पत्त्योत्पत्त्योः द्रव्यभेदसाधनाय
नापातः कर्तव्यो भवतीत्याशयः ।

२ बाधनिश्चयेन कञ्च ज्ञानं प्रतिबध्यते तद्वच्छेदक (साध्याह्वं) कोटौ यथा व्याहर्तृज्ञा-
नमिदं निवेद्यते तथा शाब्दान्यत्वमपि निवेद्यम् । अर्थात् बाधे सत्यपि कश्चित् बोधः
(आहार्यः) यथा बाधज्ञानेन न प्रतिबध्यते तथा शब्दज्ञानेन जनेनः (न तु यदावदारीक-
रूपेण जगत्पुत्रकः) बोधोति न प्रतिबध्यते । तथा च मुपं चन्द्र इत्यादिः शब्दमात्रभेद-
बोधावाप्यन्यां विनैव कर्तव्योऽस्तीत्याशयः ।

३ अत्रापि शब्दमात्रवन्निबोधे स्वीकृतं शाब्दबोधः स्यादिति उक्तम् ।

बोधोपत्तिः । योग्यताज्ञानविरहात् । मुखं चन्द्रः, गौर्वाहीकः, इत्यादौ त्विष्ट-
चैमस्कारप्रयोजकताज्ञानाधीनाया इच्छायाः सत्त्वादाहार्ययोग्यताज्ञानसाप्ता-
ज्यम् । अत एव शब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वोक्तिः प्राचा संगच्छते ।
आहार्य एव चाऽभेदान्वयबोधोऽस्तु । मास्तु बाधबुद्धिमतिवध्यतावच्छेद-
ककौटौ शब्दान्वयत्वम् । मा चास्तु शब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम् ।
आहार्यं प्रात्यक्षिकमेवेति नियमश्च । अवश्यं मुखचन्द्र इत्यादौ पराभिमतसा-
रोपलक्षणोदाहरणे बाध्यार्थयोरैवाभेदान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः, न तु बाध्य-
लक्ष्ययोः । अन्यथा 'राजेंनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्', 'पादा-

बोधोऽत आह—मुखमिति । अत एवाहार्ययोग्यताज्ञानसत्त्वादेव । शब्दबोधे शब्द-
बोधत्वावच्छिन्ने । साधवान्मतान्तरमाह—आहार्य एव वेति । मा चास्त्विति ।
बहिना सिद्धतीत्यादावप्याहार्यज्ञानस्येष्टत्वादिति भावः । अस्योभयतान्वयः । उक्तं
ब्रूयति—अद्ययमित्यादिना । अभेदेत्यस्याद्यर्थेत्यादिः । एवव्यवच्छेदमाह—

१ मुखं चन्द्र इत्यादिबोधः अनीष्टस्य चमस्कारस्य प्रयोजक इति ज्ञानाधीनाया अस्मादभि-
च्छायाः सत्त्वात् आहार्य (मातोमि) योग्यताज्ञानस्य तत्राधिकारो भवति येन न शब्दबोधे
प्रतिबन्ध इत्याशयः ।

२ आहार्यमातोमिर्न प्रत्यक्षमितिमेव भवतीति नियमश्चापि 'मास्तु' इति पूर्वोक्तान्वयः । अर्थात्
शब्दजन्यस्यापि तस्य स्वीकारे तोयं निवस्ये न स्वीकार्य इत्याशयः ।

३ परैः (प्राचीनैः) मुखं चन्द्रः अत्र लक्षणां लीकृत चन्द्र इति लक्ष्यस्य मुखमिति
वाक्यस्य न परस्परभेदान्वयः प्रोक्तः । अयं तु लक्षणां विनैव बाध्ययोरैवान्वयोः अभेदं (नामानं
योक्तव्यैरोचितत्वात्) स्वीकुर्वे इति सम्भावनामाशयः ।

४ 'अन्वया रात्रनारायणं लक्ष्मी' इत्यादौ 'तन्निर्वर्तकताया अवोगादिति' पर्यन्तं
मपहृत्कार्यं सारः—

रात्रा नारायण इत्युपमितसमासाधीनायामुपमायां लक्ष्मीकृतमालिङ्गनं नोपपद्यते
लक्ष्म्याल्लिङ्गनार्थं हि रात्रि नारायणोऽभेदोऽपेक्ष्यते न तु नारायणसदृश्यम् । तस्य रूपके उप-
पद्यते, नोपमयाम् । एवमेव अयूरत्वंसकं विशेषणं समासापीने रूपके पाद एवागुत्र
मिन्नत्र पादस्य अयुर्वरूपत्वे छिद्रे नूपुरमनोहरत्वं नोपपद्यते । नूपुरधारणं चरणे उपपु-
द्यते न तु कमले ।

प्राचीनानां रीत्या रूपके सदृशलक्षणास्वीकारे तु रात्रैव-नारायण इति रूपकेऽपि सदृश-
लक्षणाया नारायणसदृश इति बोधे आलिङ्गनानुपपत्तौ तत्रैव स्थितायाम् उपमानुपपत्तौ रूपक-
निर्णायकता प्रोक्ता न सपच्छेदः । एवमेव पादानुबन्धितस्य रूपकस्वीकारेपि प्राचीनानां मते
लक्षणाया अगुत्रसदृश्यमिति बोधेन नूपुरलिङ्गितद्वारा मनोहरत्वात् उपपत्तौ उपमितसमासस्य
रूपकनिर्वर्तकताया उक्तिः प्राचा नोपपद्यते । तस्यान्मुखं चन्द्र इत्यादौ बाध्ययोरैवाभेदः न तु
बाध्यलक्ष्ययोरिति ।

म्बुजं भवतु मे विजयाय मन्त्रमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकाया.' इत्यादौ क्रमेणोपमारूपकयोरुपमितविशेषणसमासाधीनयोर्लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमन्त्रमञ्जीरशिञ्जितमनोहरत्वयोरनुपपत्तिर्निर्णायिका रूपकोपमयोः प्राचीनैस्तत्र तत्रोपनियद्धा विरद्धा स्यात् । आद्यपद्ये उपमाया इव रूपकस्यापि स्वीकारे बाधकस्य तुल्यतया तन्निर्णायकताया असंगतेः । द्वितीयपद्ये रूपकस्यापि स्वीकारे बाधकाभावेन तन्निवर्तकताया अयोगात् । न च मुखचन्द्रादौ समासे कचिदस्तु नाम प्रागुक्तरीत्या लक्षणा विनापि बोधोपपत्तिः, व्यासे तु लक्षणाया नास्ति बाधकमिति वाच्यम् । 'कृपया सुषया सिद्ध हरे ना तापमूर्च्छितम्' इत्यादौ व्यासेऽप्यनुपपत्तेः । न च सिद्धतेरपि विषयीकरणे लक्षणाया नानुपपत्तिः । उल्लेखाद्यतिरिक्तातिशयोक्त्यपह्नवादिष्विवाहार्यज्ञानेनोपपत्तौ लक्षणाया बीजाभावादनुभवविरोधाच्च ।

अपि चोपमानवाचकस्य चन्द्रादिपदस्य रूपके उपमानसदृशे लक्षणा इति हि प्राचा समयः । तत्र च लक्ष्यतावच्छेदक सादृश्यम् । तच्च

न त्विति । अन्यथा वैपरीत्याग्रीकारे । विरुद्धेत्यस्यान्यत्र । उपमितविशेषणेति । 'उपमित व्याघ्रादिभिः' । 'मयूरव्यसकादयश्च' इतीत्यर्थः । तत्र तयो स्वीकारे वा तदनुपपत्ति सा वैपरीत्ये निर्णयित्वेन लक्षणार्थः । बाधकस्य तत्कर्तृकाङ्गिणसम्भवस्य । बाधकाभावेन तद्वत्तमनोहरत्वाद्यभावभावेन । प्रागुक्तेति । प्राचीनोक्त्यर्थः । नास्ति बाधकमिति । प्राचानुक्तादिति भावः । सिद्धतेरिति । अपिरेवार्थः । उत्प्रेक्षेति । अत्र तु यथा लक्षणा तथा स्फुटीभविष्यति । विविगमनाविरहादाह—अनुमवेति । तत्र वित्वादादाह—अपि चेति । कुं च समानधर्मश्च । एवमादौ

१ समासाभावे तु सदृशलक्षणमेव कार्यं स्यादिति दाहः । कृपया सुषयेत्यत्र व्यासेऽपि सदृशलक्षणायां सुषासदृश्या कृपया सेचनं तावच्च संपठ्ये यथा सुषाऽभिप्रेत्या । अत्र पदवचनयोर्द्वयोरभेदः स्वीकार्य इति समाधानम् ।

२ अतिशयोक्तौ विषयिण (उपमानस्य) एव यथा विषयीकरणम् (उपमेयतया स्थापनम्) तथाऽत्रापि 'कुरु' इत्यस्य (विषयस्य) स्थाने सिद्धेति विषयिण प्रयोगः । अतिशयोक्तिसंबन्धने चापमथ — 'तापमूर्च्छितस्य यमोपरि सुषासेचनसदृशीं रूपं कुरु' इति कलितोऽर्थः । तथा च असंगतसम्बन्धेऽपि लक्षणास्वीकारे नानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षः । उल्लेखादिक विहाय अतिशयोक्त्यपह्नवादिषु यथा आहार्यज्ञानेनोपपत्तिस्तथात्रापि आहार्यज्ञानेनैकोपपत्तौ लक्षणास्वीकारे हेतोरभावः, अनुभवविरोधेति तत्समाधानम् ।

समानधर्मरूपम् । स च लक्ष्यांशे सुन्दरत्वादिना विशेषरूपेण प्रतीयते, उताहो सामान्यरूपेण ? नाद्यः । सुन्दरं मुखं चन्द्र इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तेः । न चैवमादावुपात्तधर्मके रूपके तद्धर्मातिरिक्तो धर्म एव लक्ष्यतावच्छेदकीभूत-सादृश्यरूप इति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् ।

‘अङ्कितान्यक्षसंघातैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणां शरीराणि कमलानि न संशयः ॥’

इत्यादौ छेपमिच्छामेदाध्यवसितधर्मं विना धर्मान्तरस्य सर्वधैवास्फूर्तेश्च । नान्त्यः । सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेनोपमात्वापत्तेः । न च सादृश्यस्य

इत्यादौ विलम्बः । अत्रादिसदृश्यस्य प्रकारार्थत्वात्तत्रयोजकधर्ममाह—उपात्तेति । तद्ध-
र्मेति । उपात्तधर्मान्याह्लादकरत्वादिरित्यर्थः । तच्चानुभवे विसंवादादाह—अङ्कितानीति ।
अङ्गाणीन्द्रियाणि, अङ्गाः पद्याद्याश्च तत्समूहैर्युजायते । रोगसहितानि, सरोगामी-
नीत्यर्थः । श्लेषेति । शब्दछेपनिमित्तरो यो विशेषणार्थयोरभेदाध्यवसायस्तद्विषयी-
भूतो यो धर्मस्तस्यातत्त्वसरोगत्वरूपस्तमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । एवं चान्न पौनरुक्त्यं
दृढमिति भावः । शब्दोपात्तेति । लक्षणेति भावः । तथा च रूपकोच्छेदापत्ति-

१ समानधर्मो यदि सुन्दरत्वादिना विशेषरूपेण प्रतीयते तर्हि सुन्दरं मुखं चन्द्रः अत्र
सुन्दरत्वस्य शब्दद्वारा वक्तिः पौनरुक्त्यम् । यतो हि सुन्दरत्वमेव वदा लक्ष्यतावच्छेदकं तदा
मुखं चन्द्र इत्यस्यैव चन्द्रेण समानं सुन्दरं मुद्रमित्यर्थसंपत्त्या पुनः कथनं पुनरुक्तिरेव ।

२ शरीराणि कमलानीति व्यवहाररूपकम् । लक्षणायां कमलसदृशानाम् (शरीरानाम्)
लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं च शब्दछेपरूपया मिथ्या (निमित्तेन) विशेषणीभूतयोरर्थयोः एक-
पदोपस्थाप्यत्वरूपस्य अभेदाध्यवसानस्य विषयीभूतो यो धर्मः अक्षसंघातैः (इन्द्रियसमूहैः
पद्याद्वाराशुभिश्च) व्याप्यत्वम्, सरोगतत्वं (रोगसहितत्वं सरोगामित्वं) च विहाय नान्यो
(धर्मः) भवितुमर्हति । अर्थात् ‘सुन्दरं मुखं चन्द्रः’ अत्र तु उपात्त धर्मं सुन्दरत्वं विहाय
अन्योपि कश्चन धर्मः (आह्लादकरत्वं गौरत्वं वा) लक्ष्यतावच्छेदकसादृश्यरूपेण निर्वृत्तुं शक्यते ।
अत्र तु शरीरानाम् (उपमेयानाम्) कमलानाम् (उपमानानां) च पूर्वोक्तं अभेदाध्यव-
सितधर्मं विना अन्यो न कोपि समानधर्मः प्रतीयते । तस्य च अनन्ततानुसारं लक्ष्यतावच्छेद-
कसादृश्यरूपत्वेन ‘शरीराणि कमलानि’ इत्यस्यैव ‘कमलसदृशानि अक्षसंघाताङ्कितानि सरो-
गाणि शरीराणि’ इत्यर्थो जातः । पुनः एवे ‘अङ्कितान्यक्षसंघातैः’ इत्यामुक्तिः पौनरुक्त्यादेव ।
ततश्च लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं विशेषरूपेण न प्रतीयते पौनरुक्त्यापत्तेः । इति वक्तव्यं स्यात् ।

३ लक्ष्यतावच्छेदकं सादृश्यं सादृश्यत्वेन सामान्यरूपेण प्रतीयते इति मन्योपि पक्षो न ।
तथा सति लाक्षणिकेन चन्द्रादिपदेन यथा लक्ष्योर्थः प्रतिपादयते तथा लक्ष्यतावच्छेदकम् (साद-
ृश्यम्) अपि प्रोच्यते । ततश्च रूपकेऽपि शब्दोपात्तस्य सादृश्यस्य सिद्धत्वादुपमात्वेकारो भवेत् ।
रूपकस्य चोच्छेदः स्वादित्वात्तदर्थः ।

वाच्यतायामेवोपमाव्यपदेशः । 'नलिनप्रतिपक्षमाननम्' इत्यादौ तदभावापत्तेः । किं च 'विद्वन्मानसहंस—' इत्यादौ छिद्यपरम्परितरूपके श्लेषनिष्पत्तौ श्लेष-
मिच्छिकामेदाध्यवसानेन मानसवासित्वरूपे भूपहंसयोः सादृश्ये सिद्धे
सदृशलक्षणाभूतस्य भूपे हंसरूपकस्य सिद्धिः । तस्यां च सत्यां सरोमनोरूपा-
र्थद्वयाभिधानलक्षणस्य श्लेषस्य निष्पत्तिरिति परस्परपक्षयः । नहि रूपका-
स्फूर्तौ सरोरूपेऽर्थे मानसशब्दस्य सात्पर्यं वेदयितुं किञ्चित्प्रमाणमवसरति ।
स्फुरिते तु रूपके तद्वदकसादृश्यान्वयानुपपत्तिरूपेण प्रमाणेनार्थद्वयानेव-
बोधफलकस्य तदुभयप्रतिपादनात्मनः श्लेषस्य निष्पत्तिः । अतो नामार्थयोर-

रिति भावः । वाच्यतायामेवेति । शक्येति भावः । तदाभावेति । प्रतिपक्ष-
न्दस्य न सादृश्ये दाकि- किं तु व्युत्पत्तेरिति भावः । दृष्टान्तावाद—किं चेति । विद्व-
दिति । 'विद्वन्मानसहंस' वैदिकमलासकोरक्षीतपुत्रे दुर्गामार्गणनीललोहित समिस्ती-
कारवैधानर । सत्यप्रतिविधानदक्ष विजयशायभास्मीभ प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सर-
दात वैरिषमुचैः क्रियाः ॥' इत्यादावित्यर्थः । अत्र मानसमेव मानसमित्यादिश्लेषः । तस्यां
रूपकसिद्धौ । तद्वदकेति । तत्त्वतावच्छेदकत्वर्थः । अर्थद्वयेति । सरोमनोरूपै-

१ यत्र सादृश्यमभिधया प्रतिपाद्यं तत्रैवोपमा । अत्र तु सादृश्यं कथयता प्रतिपाद्यं तस्य
नोपमा प्रसज्येति उक्ता । नलिनप्रतिपक्षम् इत्यादावपि प्रतिपक्ष (पुत्र)पदेन सादृश्यं च
वाच्यम्, अपि तु कथयताम्यमेव । सर्वसमता चैवमुपमा । एसादृशियया शब्दे यत्र सादृश्ये
उपमा इति शीघ्रपक्षमिति समाधानम् । तद्वत् रूपके कथयतावच्छेदकं सादृश्यं न विशेषकरणेन,
न वा सामान्यरूपेण प्रतिपादयितुं शक्यत इति सर्वसाधारणः ।

२ विदुषा मानसम् (मनः) एवं मानसम् (सरः) तस्य हंसः । वैदिकमलायाः (उक्थ्याः)
संज्ञेय यत्र वैदिकमलानाम् आ (समन्तात्) संज्ञेयः तस्य कृते शीतपुत्रे (चन्द्रः) । इत्या-
दिषु मानसवासित्वरूपे भूपहंसयोः सादृश्ये सिद्धे सति (कथयतावच्छेदकस्य भूमेस्य संश्रया)
भूपे हंसरूपकस्य सिद्धिः । रूपकसिद्धौ तस्यां तु राजमि इत्यप्राप्त्यतिवशात् सरोमनोरूपस्य
वर्णद्वयस्य प्रत्यायकः मानसपदकेन सिध्येत् । [वाच्यत्वं राजमि हंसरूपकं न सिध्यति
तत्र च विद्वत्पदसदृशतया मनोरूपार्थे दृढीभूतस्य मानसपदस्य सरोमनोरूपस्य बोधयितुं न शिभि-
तप्रमाणान्तरमस्ति] एवं च रूपकसिद्धौ केवापेक्षा, केवसिद्धौ च रूपकमपेक्षितमिति भण्योन्वा-
अवशेषादप्ययोरभेदान्तरवसरिरेवोपमा, न तु सदृशकथनेलाभः ।

भेदान्वयसरणिरेव रूपकस्थले रमणीया । सदृशलक्षणायाः फलं रूपके ताद्रूप्यप्रत्यय इत्यपि न हृदयंगमम् । तत्सदृश इति शब्दात्सादृश्यप्रत्यये सत्यपि ताद्रूप्यप्रत्ययापत्तेः" इत्याहुः ।

अत्रेदं विचार्यते—यत्तावदुच्यते नामार्थयोरभेदान्वयबोधेनैवोपपत्तौ रूपके नास्ति लक्षणेति, तत्र चमत्कारिसाधारणधर्मानुपस्थितिदशायामुपमालंकारस्येव रूपकालंकारस्यापि नास्ति निष्पत्तिश्चमत्कारो वेति सकलहृदयसिद्धम् । कथमन्यथा 'भारतं नाकमण्डलम्', 'नगरं विधुमण्डलम्' इत्यादिवाक्यध्रुवणानन्तरमनुष्मिपन्त्या रूपकप्रतिपत्तेः सुपर्वालंकृत—सफलकलादिशब्दध्रुवणोचरमेव तमुन्मेषः सर्वेषाम् । इत्यमेव च मुखं चन्द्र इत्यादिप्रसिद्धोदाहरणेऽपि । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्र साधारणो धर्मः प्रसिद्धतया नियमतः सर्वोपकथ्युक्तिं नापेक्षते । इतरत्र स्वप्रसिद्धतया तथा । एवं स्थिते

ह्यादि । प्राचोक्तमन्यत्त्वञ्चयति—सदृशेति । नास्ति लक्षणेतीति । नास्त्यलक्षणा । नामार्थयोश्चाभेदान्वय एवास्तु । न च बाधशानं प्रतिबन्धकम् । सादृश्यज्ञानरूपदोषस्योत्तेजकत्वात् । एतज्ज्ञानं च प्रतिदृशादृश्यस्थले साधारणधर्मनुपादाने एकसर्वविघ्नानादपरसर्वविघ्नसरणन्यायेन । साधारणधर्मस्मृतौ दोषविशेषसहकारेण शब्दादभेदप्रत्ययः । यद्वै पीतत्वाभावनियधये वाच-कामलादिदोषेण तत्पीतत्वप्रत्यक्षवत् । रूपके आहार्यबुद्धिरिति प्राचीनव्यवहारे बाधबुद्धिकालिकाकालिकरुचमाने आहार्यपदं व्यक्षणािकम् । इव शब्दादिसमभिव्याहारे तु तेन भेदधर्मसादृश्यसंज्ञोपस्थापनाच्चाभेदप्रतीतिरिति मनःप्रतिभाति । तत्र दोष बहुमाह—तत्रेत्यादिना । चमत्कारी यः साधारणधर्मस्तदनुपेक्ष्यम् । उभयत्र क्रमेण साधारणधर्ममाह—सुपर्वेति । देवालंकृतत्वं पण्डितालं-

१ यथा सदृशलक्षणायां तत्सदृशेऽर्थे आते ताद्रूप्यलक्षणाप्रयोजनं रुपायते तथा 'तत्सदृश' इति परेति ताद्रूप्यम् (अभेदः) प्रतीयेत । न तु तथा भवतीति रूपके सदृशलक्षणा नोक्तिरेति नवीनानामाशयः ।

२ 'भारतं नाकमण्डलम्' इति ॥ रूपकप्रतीतिः पूर्वं नाम्युरेति स, सा 'सुपर्वालंकृतम्' (सुपर्वमिति; देवैः अलंकृतं सर्वमण्डलम्, सुन्दरैः समा-वन-निगद्यमिति । पर्वमिव अलंकृतं महाभारतम्) इति साधारणधर्ममवगते स्फुट स्फुटि । यत्रमेव 'नगरं विधुमण्डलम्' इति रूपकमपि 'सकलकलम्' (सकला. कला. योऽवशभागा. यत्र वाऽवश चन्द्रमण्डलम्, कलकलेन संपितं चतुःषष्टिकलासङ्गठनं वा नगरम्) इति सामान्यधर्ममवगते हुत इदमालंकृतं भवति ।

३ स्वस्य (साधारणधर्मस्य) नोक्तिकां ह्यति शब्दमवगन् । साधारणधर्मवाचकशब्दध्रुवणमिलधैः ।

साधारणधर्मवत्त्वरूपं सादृश्यं यदि रूपकमध्वं न प्रविशेत्तदा कथमिव धर्म-
विशेषानुपस्थितिदशायां रूपकं न पर्यवस्येत् । चमत्कारं वा न जनयेत् ।
उपमानोपमेययोराहार्याभेदबुद्धेरनन्यापेक्षपर्यवसानायाः साम्राज्यात् । न
चाहार्यपदार्थद्वयाभेदबुद्धौ तच्चमत्कारे वा साधारणधर्मविशेषज्ञानं प्रयोजक-
मिति शक्यं वक्तुम् ।

‘यद्यनुष्णो भवेद्वह्निर्गच्छीति भवेज्जलम् ।

मन्ये हृदयतो रामसदा स्वादप्यसत्यवाक् ॥’

इत्यादौ साधारणधर्मस्याप्रत्ययेऽपि बहुवचनपुष्पात्वादीनामभेदप्रत्ययोपातेः ।
न चोपमानोपमेयस्य एवायं नवीनो विशेष इति वाच्यम् । ईदृशविशे-
षरूपने मानाभावात् । साधारणधर्मानुपस्थितिदशायामपि ‘मुलं यदि

तत्त्वं सकलफलत्वं चेत्तर्ह्यः । कला षोडशो भागः क्षेत्रत्वं च । एकत्र प्रविद्धोदाहरणे ।
इतरत्राप्रविद्धोदाहरणे तु । तथेति । नियमेन संबोधकश्रुतिमपेक्षत इत्यर्थः । कथ-
मिव कथमपि । अनन्यापेक्षेति । रूपकस्य तु धर्मविशेषोपस्थित्यपेक्षं पर्यवसानमिति
भावः । विशेषज्ञानमिति । तथा च तदभावाद्भेदबुद्धिरपि न स्वादिति भावः ।
बहुवचनपुष्पेति । बहुवचनपुष्पाद्यभेदप्रतीतेरित्यर्थः । न चोपमेति । बहुवचनपुष्पा-

१ न अन्यत् (साधारणधर्मवत्त्वरूपं) अपेक्षते सर्ववसान (सिद्धिः पूर्णता वा) वसात्,
ईदृशः उपमानोपमेययोः आहार्याभेदबुद्धेः सामान्यात् पूर्णाधिकात् । अर्थात् नवीनीत्या-
नामाभेदयोः आहार्याभेदस्य बुद्धिनिष्प्रतिरोधं तत्र वरं एव । वसां बुद्ध्यां च न कस्यचित्
साधारणधर्मवत्त्वरूपपेक्षा । एवं तस्यपि साधारणधर्मवत्त्वम् (सादृश्यम्) यावत्तत्त्वं कृत्र-
मप्यं न प्रविशति तावत् (नामाभेदोद्देशोत्प्रेरकबुद्धौ विद्यायामपि) रूपकं न पूर्णं भवति, नापि
वा चमत्कारकं भवति । निमित्तम् ।

२ ‘वह्निः अनुष्णः’ ‘अद्वीत जलम्’ अत्र अनुष्णविशेषो वह्निः, अद्वीताभिधं जलम्, इति
द्वयोः पदार्थयोरेदप्रतीतिः साधारणधर्मज्ञानं निवैव भवतीत्यर्थः ।

३ उपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोराहार्याभेदः साधारणधर्मं प्रयोजकं कृत्रेण संभवति,
अन्यथा न, इत्यपि न शक्यं वक्तुम् । यतो हि ‘मुखं यदि पद्मः स्यात् तदा भूयस्वसितं
न स्यात्’ अत्र मुखचन्द्रयोरेकमेवोपमानत्वे सत्यपि साधारणधर्मस्य (आकारव्यवहारः) अभा-
वेऽपि आहार्याभेदज्ञानं स्वीकृत्यते । अन्यथा ‘मुखं पद्मः स्यात्’ इत्यप्यत्र एव न संभवेत् ।
इत्येतां नामाभेदयोरेतादृशप्रतीतिं संभवत्येव अन्यवक्ष्येतादृशीकात् । तस्य मुखचन्द्रादपि उपमेयो-
पमानेन साधारणधर्मोपस्थितिं विनापि अभेदबोधः संभवति, परं साधारणधर्मवत्त्वस्य सादृ-
श्यस्याभावे आहार्याभेदज्ञानमात्रेण रूपकं न सिध्यति । एवं च रूपकविद्वदपेक्षेति तस्य
सादृश्यस्य प्रतीत्येव तदुक्तद्वयस्य स्वीकृत्येतादृशः ।

‘चन्द्रः स्यात्तदा मूयवस्थितं न स्यात्’ इत्यादौ तादृशप्रतीत्युपगमाच्च । ननु रूपकप्रतीतेरुपमानाभेदविषयत्वविरहे ‘सिंहेन सदृशो नाय किं तु सिंहो नराधिप’ इत्यादौ निषेध्यविधेययोरसंगतिरिति चेत्, न । अनुपदमेव प्राचीनमतद्वयेऽपि रूपके तादृश्यप्रतिपत्तेः स्वीकारस्य प्रतिपादनात् ।

अथ विधेयकोटौ प्राचा मते सादृश्यस्यापि प्रविष्टतया तन्निषेधानुपपत्ति-
स्तथापि स्थितैवेति चेत्, भेदघटितसादृश्यरूपाया उपमाया एव निषेध्य-
त्वात् तिरोभूतभेदसादृश्यलक्षणस्य रूपकस्य विधेयत्वाच्च नानुपपत्तिः । यद-
प्युक्त रूपके लक्षणास्वीकारे ‘राजनारायणम्’ इत्यत्र ‘पादाम्बुजम्’ इत्यत्र
चोपमारूपकयोर्बाधकतया रूपकोपमयोर्निर्णायकतया च रक्ष्मीकर्मकालिङ्ग-
नमञ्जुमञ्जीरशिञ्जितसत्त्वयोरनुपपत्तिः प्राचीनैरुक्ता विरुद्धा स्यादित्यादि, तदपि
न । रूपके उपमानतावच्छेदकरूपेण तत्सदृशप्रत्ययस्योपपादितत्वेन ‘राज-
नारायणम्’ इत्यादौ विशेषणसमासायत्तस्य रूपकस्य स्वीकारे प्रधानीभूतो-

धीना तु नोपमानोपमेयत्वम् । अत एव तत्र रूपकादिकं न । अभेदशुद्धिस्तु तत्रास्तीति
भाष । न त्वन्यवानुपपत्तिरेव मानं तत्राह—साधारणेति । तादृशेति । उपमानोपमे-
ययोश्चन्द्रमुखयो रूपकसत्त्वेनाभेदप्रतीत्यङ्गीकारादित्यर्थः । तस्मादभेदशुद्धौ ‘तस्य प्रयोज-
कत्वस्य दुर्वचतया सैव स्यात् । रूपकं न पर्यवस्येत् । अतस्तदुपस्थित्यर्थं लक्षणावश्यमा-
श्रयणीयेति भाष । तत्र शङ्कते—ननु रूपकेति । विरहे इति । नामार्थयोरभेदान्वय
इति सरण्यनङ्गीकारे इत्यर्थः । विधेयकोट्यामिति । ‘सिंहो नराधिप’ इत्यादावि-
त्यर्थः । तथापि तादृश्यप्रतिपत्त्यङ्गीकारेऽपि । एवेन सादृश्यस्य विधिनिषेधव्याप्तिः ।
तिरोभूतभेदेति शङ्क्यीहि । सादृश्येति । सादृश्यरूपस्येत्यर्थः । विशेषणसमासेति ।

१ रूपके कवल लक्षणेन न, उपमानाभेदोऽपि स्वीक्रियत इति शङ्कासमाधानाभ्यां सिटी-
करोति । ‘ननु रूपकप्रतीतेः’ इत्यादिना ।

२ ‘किं तु सिंहो नराधिप’ अनेन निषेधोत्तरं यदिधीयते तत्रापि प्राचामनुसारं सदृशलक्ष-
णया ‘नराधिप सिंह’ अत्र ‘सिंहसदृश’ इत्येवार्थः स्यात् । ‘अथ सिंहेन सदृशो न, किं
नराधिप सिंह.’ अत्राह सिंहसदृश । एव च ‘सिंहसदृशो न अपि तु सिंहसदृश’ (उप-
माया) इत्येवार्थः संपन्नो यो हि स्फुटमनुपपन्नः । तत्रैव लक्षणायां कर्मवर्तिनिदि । इति शङ्का ।
सिंहेन सदृशो नायमित्यत्र सदृशस्य निषेधः सिंहत्वस्य विधानं न । अपि तु भेदघटितसादृश्या
उपमा निषिध्यते । तिरोभूतसादृश्यस्य रूपकस्य विधानम् । इति न काविदसंगतिरित्युत्तरम् ।

३ ‘चन्द्रसदृशत्वेनापि रूपेणोपस्थितानां मुख्यादीनां चन्द्रत्वेन रूपेणैव मुख्यादिप्रशंसोपस्थापितै-
रसंभेदान्वयबोधो जायते’ इति ।

परपरायत्वं नागवपसदस्यत्वापि नागवपत्वेनैव प्रतीतिर्हृनीकृष्टातिप्रान-
 कर्मताया अनुपपत्तेरभावात् । उपमाया उपमितसमासावच्छायाः सीमारे तु
 मयानीभूतपूर्वपदार्थस्य राज्ञो राजत्वेनैव प्रत्ययाद्यादयकर्मताया अनुपपत्तेः ।
 'पादाम्बुवम्' इत्याद्यावपि रूपकस्य सीमारे मयानीभूतोपरपरायत्वापेक्षामुप-
 सद्गत्याम्बुवत्त्वेनैव प्रतीतिर्भूतमङ्गीरिजितनरोदरताया अनुपपत्तेः । उप-
 नितसमासावच्छायायां तु प्रधानस्य पादस्य पादत्वेनैव प्रतीतत्वं नास्ति तन्मा
 अनुपपत्तिरिति न कोऽपि दोषः । न चोपनितसमासे पूर्वपरायत्वापेक्ष-
 स्योपमेयतावच्छेदकत्वमेव प्रतीतिरिति न शुक्लम् । 'वक्त्रे चन्दनमिति'
 इति भाग्युक्तरूपक इषोपमानतादृश्यवद्भेदयुक्त्या तदपेक्ष्यत्वाभावि प्रतीतिरु-
 द्दाम्भराताक्षणायास्तुल्यत्वादिति बाध्यम् । उपमितसमासे भेदपदितवत्त्वस्यैव
 लक्ष्यकोटिप्रविष्टतया वैदध्यन्त्यस्य चक्ष्यमानरात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य

मयूरज्यायक इति गमाच्छेदयेत् । उपमितसमासेति । 'उपमितसमासे' इति शब्द-
 चोत्पत्तिः । तादृशेति । तस्मात्पूर्वपदार्थत्वेनैव । तस्य इति । मयूरज्यायक-
 मयोदरताया इति । उपमानतादृश्येति । तदपेक्ष्यत्वापेक्षोपरपरायत्वापेक्षामु-
 त्पादयमानराताक्षणायास्तुल्यत्वादिति बाध्यम् । उपमितसमासे भेदपदितवत्त्वस्यैव
 लक्ष्यकोटिप्रविष्टतया वैदध्यन्त्यस्य चक्ष्यमानरात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य

१ म'रु' शब्दस्य चोत्पत्तिः । इति चेन्न इति न शुक्लम् । 'वक्त्रे चन्दनमिति'
 चोत्पत्तिः । तादृशेति । तस्मात्पूर्वपदार्थत्वेनैव । तस्य इति । मयूरज्यायक-
 मयोदरताया इति । उपमानतादृश्येति । तदपेक्ष्यत्वापेक्षोपरपरायत्वापेक्षामु-
 त्पादयमानराताक्षणायास्तुल्यत्वादिति बाध्यम् । उपमितसमासे भेदपदितवत्त्वस्यैव
 लक्ष्यकोटिप्रविष्टतया वैदध्यन्त्यस्य चक्ष्यमानरात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य

नामिदमप्युक्तं भेदपदितवत्त्वस्यैव लक्ष्यकोटिप्रविष्टतया वैदध्यन्त्यस्य चक्ष्यमानरात् । यदप्युक्तं सादृश्यस्य

‘शब्देनोपादानादुपमात्वापत्तिरिति, तदपि न । भेदाकरमितसादृश्यविशिष्टस्य रूपके लक्ष्यत्वादुपमाव्यपदेशस्यापसक्तः । ‘सादृश्यमुपमा भेदे’ इति तत्सिद्धान्तात् । ननु यत्र भेदपटितसादृश्यवति वक्रा लक्षणया मुसं, चन्द्र इति प्रयुक्तं तत्र तथाप्युपमालंकारापत्तिः स्मितैवेति चेत्, भेदपटितसादृश्यप्रतिपिपादयिषाकाले लक्षणया तद्वति शब्दप्रयोगस्य विरुद्धत्वात् । लक्षणायास्त्राद्व्यप्रतिपिपादयिषाधीनत्वात् । नहि प्रयोजनमनुदिश्य रूढिव्यतिरिक्त्या लक्षणयार्थं प्रतिपादयन्त्यार्याः । भेदत्राद्व्ययोर्विप्रतिपिद्वत्वेन युगपत्प्रतिपक्षबुद्धयुपासरोहासंभवाच्च ।

अथोपमितसमासे पुरुषव्याघ्र इत्यादौबुत्तरपदस्य स्वार्थसदृशे लक्षणेवोपगन्तव्या । अन्यथा बोधकाभावेन समासे सादृश्यप्रत्ययो न स्यात् । न च व्याघ्र इवेतीवशब्दस्तद्वोधक इति वाच्यम्, तस्य समासे संबन्धाभावात् । सति च संयन्धे तन्निवृत्तेरयोगात्, निवर्तकशक्त्यासम्भवात् । विमद्व्याघ्रगतस्तत्त्ववशब्दः स्वघटितवाक्यस्योपमाप्रतिपादकत्वं संपादयितुमीष्टे, न वाक्यान्तरस्य । तस्य विवरणत्वानुपपत्तेश्च । नहि विवरणीयवक्यगतशब्दाप्रतिपाद्यस्यार्थस्य विवरणं युज्यते । इत्थं च लक्षणाया एवाभ्युपगम्यतया सत्यां

सत्त्वेन तस्याः समत्वादित्यर्थः । भेदाकरम्वीति । भेदाविशिष्टेत्यर्थः । दोषान्तरमाह—भेदेति । संयन्धमाधादिति । द्वयोरेव पदयोः समासादिति भावः । अभ्युपेत्याह—सति चेति । उपमाप्रतीतिः । उपमालंकारप्रतीत्यर्थः । वाक्यान्तरस्य समासवाक्यस्य । ननु समासे नास्तु सादृश्यप्रतीतिरित आह—तस्येति । विमद्व्याघ्रस्येत्यर्थः । इत्थं च ।

१ भेदनिमित्तं सादृश्यम् (पुरुषव्याघ्र इत्यादौबुत्तरपदस्य), भेदपटितं सादृश्यं च (मुसं चन्द्र इत्यादी रूपके) इत्युपपत्तिरिति सादृश्यं लक्षणया बोध्यम् इति सिद्धम् । तत्र च सादृश्यप्रयोगस्य रक्तुर्लक्षणाधीनत्वात् भेदपटितं सादृश्यं द्वयवयव इव पदोभ्य ‘मुसं चन्द्र’ इत्यभिहितम् । तत्र सादृश्यस्य भेदपटितत्वादा उपमालंकारत्वं प्रसङ्गेति युक्तम् । समाधानं तु मूलं यत्र एतत् ।

च तत्प्रयोजनीभूततादृश्यप्रतिपत्तौ कथमुपमा द्वितुसा तत्र प्रार्थनैरुक्तेति चेत्, अत्रोच्यते—उपमितसमासस्य भेदघटितोपमानसादृश्यविशिष्टोपमेये शक्येत्तद्वदङ्गीभूतोपमानशब्दस्य भेदघटितसादृश्यविशिष्टे निरूढलक्षणाया वा स्वीकाराददोषः । इयमेव निपातानामिवादीनां चोत्कर्तव्ये मुखं चन्द्र इवेत्यादौ, वाचकलुप्तयामुपमायां च गतिरनुसरणीया । वाचकलोपस्तूपमाना-

उक्तदोषे चेत्त्वर्थः । द्वितुसेति । उक्तरीत्या धर्मवाचकयोः सत्येन कथं धर्मवाचकतुतो-
चेत्त्वर्थः । विशिष्टगुणै गौरवादाह—तद्वदङ्गीति । भेदघटितेति । तथा च साधा-
रणधर्माभावात्तत्तत्तत्त्वं सुस्थम् । नन्वेवमपि तादृश्यप्रतीत्या कथं धर्मतुतवमत आह—
निरूढलक्षणेति । इयमेवेति । उच्यते गतिरित्यर्थः । धर्मतुतोदाहरणमाह—मुखं चन्द्र
इवेति । वाचकलुप्तयामिति । तद्विहीतत्वादिति । नन्वेवमपि सादृश्यवाचकस्यो-
पमानशब्दस्यैव सत्त्वात्तत्त्वं वाचकतुतवमत आह—वाचकेति । वाच्ये इत्यानुमाने

१ धर्म-वाचकतुसा कथमुक्ता । तादृश्यस्य (व्यापाररूपस्य धर्मस्य) रसाधेस्य सादृश्यस्य
च लुप्तगया प्रतिपादितत्वादिति उक्ता ।

२ अर्थात् पुरुषव्याप्त इति समासनेव्यवहारत्वेन व्याप्यविश्वो व्याप्यसदृशः पुरुष इत्यर्थो-
ऽभिप्राया भवति, तादृशं कथ्यता ।

३ अर्थात् उपमितसमासघटितव्याप्यशब्दस्य भेदघटितसादृश्यतुते (व्याप्यविश्वे व्याप्यसदृशे)
निरूढा (प्रयोजनानुसंधानरहिता) कथ्यता । यत् च व्याप्ये कथ्यतायां यदाऽप्यनेन, इतिव-
पक्षे च कथ्यतायां कदाचित् तादृश्यप्रतिपत्तेः संभवः । तदर्थं द्वितुसादृश्यतो न प्रसङ्गः
इति पूर्वोक्तशङ्कायाः समाधानम् ।

४ इवस्य प्रयोगेऽपि तस्य (इवस्य) चोत्कर्तव्येन वाचकत्वाभावात्सादृश्यस्य वाच्यत्वं न
व्यपदिश्येत । तदर्थं वाचकतुतवमतं माहिरिति 'चन्द्र इव' इति समुदायस्य चन्द्रनिधेय-
सदृशे शक्तिः । किं वा चन्द्रोपमानस्य चन्द्रनिधेयसदृशे निरूढा कथ्यता ।

५ तद्विहीतरीत्यादौ वाचकस्य लोके तद्विहातृत्वप्रत्ययार्थं समुदायत्वेन तद्विहीतप्रतिपत्ति-
दृशनीया शक्तिः, उपमानस्य तद्विहीतं वा तद्विहीतसदृशत्वोपायं निरूढा कथ्यतेत्याशयः ।

६ नन्वेव व्याप्यदेवव्याप्यस्यैव (ज्ञाता कथ्यता वा) सादृश्यवाचकस्योपायं पुरुष-
व्याप्य इत्यर्थं वाचकलोपः कथं व्याप्यदिश्येत उक्ता । उपमानापरिनिवृत्तस्य (उपमानादिनो
निवृत्तस्य), सादृश्यवाचकः (इवस्य) तदा (सादृश्य) वदित्वाचकः (खन-सदृशस्य)
अनयोपपत्तयस्त्य प्रतिपादयेत् यः शब्दः तत्पुनरावाहकः । अर्थः अत्र—उपमानेन साद-
र्यप्रतीत्यर्थे सादृश्यवाचकस्य नाङ्गीक्रियते । तदर्थं हि एवमेव, सत्य-सदृशसदृशानां
वा पुरुष प्रयोगोऽपि शङ्कः । प्रकृते च उपमानं यत् सादृश्यवाचकः, न एवमेव सदृशसदृशेति न
दोष इति समाधानम् ।

धकरन्वितसादृश्यतद्विशिष्टान्यतरप्रतिपादकशब्दशून्यत्वादुपपन्नोदनीयः । 'यच्च
'विद्वन्मानस—' इत्यत्र दूषणमभिहितं तद्रूपकप्रकरणे परिहरिष्यते । यदप्युक्तं
रूपके सदृशलक्षणायाः फलं ताद्रूप्यप्रत्ययो न युज्यते । तत्सदृश इति शब्द-
जबोधानन्तरमपि तथाप्रत्ययापत्तेरिति, तन्न । तत्सदृश इत्यत्र लक्षणाया
अभावेन ताद्रूप्यप्रत्ययस्यापादनायोगात् । ताद्रूप्यप्रत्ययो लक्षणायाः फलमिति
प्राचां समयः । महाभाष्यादिग्रन्थानामलिखेवानुकूलत्वाच्च । नव्यनये तु
तेषामाकुलीभावः स्यादिति दिक् ।

“साध्यवसानायां च ‘चन्द्रराजी विराजते’ इत्यादौ चन्द्रादिशब्दैर्लक्ष-
णया मुखत्वेनोपस्थापितस्यापि मुत्तादेः शाब्दबोधश्चन्द्रत्वादिना भवति,
लक्षणाज्ञानस्यैव माहात्म्यात्” इत्येके । “लक्षणाया मुखत्वेन मुत्तादेः शाब्द-

वाचकलक्षणम्—सादृश्येति । समसदृशाद्यप्रयोगे तस्यायाह—तद्विशिष्टेति ।
सादृश्यविशिष्टत्वार्थः । परिहरिष्यत इति । अयं भावः—उपमेयोपमानबोधेन एव
रूपकमिति मते सादृश्यज्ञानमूलकभेदप्रतीतिविषय एव ॥ । एवं च ‘पौरुषाब्धेस्तरुः
प्रत्यर्धिवंशोत्पन्नविजयकरिप्रौढदानाम्बुपट्टः खड्गे मालवस्य’ इत्यादौ खड्गे शब्दात्प्रतीय-
मानदानाम्बुपट्टभेदे प्रत्यर्धेषु वंशभेदप्रतीतिमूलकतत्त्वेतुसंबन्धित्वरूपं साधर्म्यं मूलम् ।
प्रत्यर्धेषु वंशभेदे च खड्गे दानाम्बुपट्टभेदप्रतीतिमूलकतद्वद्भग्यमानत्वम् । तथेति ।
ताद्रूप्यत्वार्थः । तस्मादवश्यं रूपके लक्षणा । अत्र युक्त्यन्तरमाह—महाभाष्यादीति ।
तथा च ‘गुणयोगादाक्यायाम्’ इति सूत्रे भाष्यम्—‘मिथ्यानामभेदान्नात्वात्, कथं पुन-
स्तस्मिन् स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः प्रकारैस्ताद्रूप्यमारोप्यते, न तु मुख्यम् । तात्स्प्यात्,
तादृम्यात्, तत्सानीप्यात्, तत्साहचर्यात्, इति । तात्स्प्याद्यया नया हसन्ति । तादृ-
म्याद्यया—‘जटी वज्रदत्तः’ । वज्रदत्ते यानि कथं चिदित्यपि तानि कियन्ते । तत्सा-
नीप्याद्यया—‘गङ्गाया घोषः’ । तत्साहचर्याद्यया ‘कुन्तान्प्रवेक्ष्य’ इति । लक्षणाभाव-
वादिनापि कथमन्योन्याश्रयः परिहार्यः । किमर्थं वा श्लिष्टपर्यन्तानुपावर्तनं नवीनैर्दाडितैः

* १ पदार्थोपलक्षितशाब्दबोधोः समानाकारकत्वनिवमस्य व्याख्यिकरोपेतरबोधविषयज्ञायाः
पूर्वमुपपादितत्वात् चन्द्रादिशब्दानामर्थोपलक्षितमुखत्वेनोपस्थापितमुखरूपेण भवति तस्यापि
शाब्दबोधश्चन्द्रत्वावच्छिन्नमुखरूपेण भवतीति एकेषां मतस्य साहः ।

नानुचितैव । शुक्तिरजतमानस्यले तु शुक्तित्वेन भाते पुरोवर्तिनि रजतत्व-
मानस्य संशयेव विरुद्धशब्दजतत्वमानसमये शुक्तित्वमाननिवारणमावश्यकम् ।
न चेद्वापि तथा, अनुभवविरुद्धत्वात् । यदि तु तत्र प्रामाणिकं तदा सोचि-
तैव ।

अथास्य प्रागभिहितलक्षणस्य काव्यात्मनो व्यङ्ग्यस्य रमणीयताप्रयोजका
अलंकारा निरूप्यन्ते—

तत्रापि विपुलालंकारान्तर्गतेन्युपमा तावद्विचार्यते—

सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंकृतिः ॥

सौन्दर्यं च चमत्कृत्यापायकत्वम् । चमत्कृतिरानन्दविशेषः सद्वदयद्व-
यप्रमाणकः । अत्रन्वये च 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादौ सादृश्यस्य द्वितीय-
समसंचारिनिवर्तनमात्रार्थमुपासत्त्वेन स्वयमप्रतिष्ठानादचमत्कारितैव । अत एव
तस्यान्वयाभावादन्वयं समाहुः । व्यतिरेके 'सवाननस्य तुलना दधातु जडजं
कथम्' इत्यादौ चमत्कारिणो निषेधस्य निरूपणाय प्रतियोगिनः सादृश्यस्य
निरूपणमचमत्कारकमेव । एवमभेदप्रधानेष्वपि रूपकापदुतिपरिणाममान्ति-
मदुतोखादियु, भेदप्रधानेषु दृष्टान्तप्रतिवस्तुपमादीपस्तुल्ययोगितादियु चम-
त्कादियु तत्तदभिप्रायकतयावस्थितस्यापि सादृश्यस्य चमत्कारित्वाविरहेण
नास्त्युपमालंकृतित्वम् । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीये, चन्द्र इव मुखं मुख
इव चन्द्र इत्युपमेयोपमायां च सादृश्यस्य चमत्कारित्वाभातिमसन्नः घट्ट-
नीयः, तयोः संमाद्यत्वात् । ननु 'स्वयि कोपो ममाभाति मुपांशादिव पावकः'

इति । सम्यगावच्छेदकेत्यर्थः । अत्रापि च पाठः । सम्यगावच्छेदकं च व्यङ्ग्य-
भान्तिगन्तव्यारब्धभावेतन्वये बोध्यम् । तथेति । ततो भेदकेत्यर्थः । अक्षेप्य-
काव्यात्मन इति । भेदं प्रतीयन् । काव्यात्मनो व्यङ्ग्यं तत्केत्यर्थः । यदा चान्या-
त्मन इत्यन्वयाद्य इत्यनेनान्वेति । तस्याप्यवच्छेदकत्वाद्—व्यङ्ग्यस्य रमणीय-
तेत्यादि । तथापि न्येपि । विपुलेति । बहुलार्थः । वाक्यार्थोपस्कारकमित्यन्वयस्य
गुणरत्नस्य भावजन्याद्—अनन्यये चेति । तस्यान्वयप्रमाणम् । सङ्गच्छा-
रीति । तद्वेत्यर्थः । स्वयमिति । स्वयमर्थवत्कारित्वार्थः । अत एव सार्धोपमे
तत्तदभिप्रायकैव । तस्य सादृश्यस्य । द्वितीयं सादृ—व्यतिरेक इति । अन्यदपि
सादृ—एवमिति । अक्षेप्यवच्छेदकेत्यर्थः । तत्तदभिप्रायकेति । अनेना-

इत्यादावुपमानस्यात्यन्तमसंभावितत्वात्सादृश्यमेव न तावदुपतिपत्तुं शक्यम्, चमत्कारस्तु पुनः केन सादिति चेत्, कविना हि स्रष्टृशः पदार्थोपसि-
तिमत्ता स्वेच्छया संभावितत्वेनाकारेण चन्द्राधिकरणकमनलं प्रकल्प्य तेन
सह साम्यस्यापि कल्पने बाधकाभावात् । कल्पितमसत्सादृश्यं कथं चमत्का-
रजनकमिति तु न वाच्यम्, परमसुकुमारीमवत्कनकनिर्मिताङ्गा मणियय-
वदनकान्तिनिर्वासितघ्वान्तायाः कान्ताया भावनाया पुरोऽवस्थापिताया
आलिङ्गनस्याह्लादजनकत्वदर्शनात् । उपमानोपमेययोः सत्यत्वस्य लक्षणे प्रवे-
शाभावाच्चात्र दोषलेदोऽपि ।

महर्षादिनिष्ठादृक्त्वस्य । तयोस्तादृशप्रतीतिरुपमेयोरनानयोः । संप्राहात्वादिति । विप्र-
नीमाद्योपमानालक्षणरूपणावसरे इति भावः । नञ्चास्तु “यत्र चन्द्राद्युपमानप्रतियोगिक-
त्वात्सादृश्यानुयोगिकत्वबुद्धिकृतधमत्कारस्योपमालंघनत्वम् । अनन्वये तु न सादृश्य-
बुद्धिकृतः स, किं तु निरुपमत्वबुद्धिकृत इति नोपमानम् । उपमेयोपमायामपि न पर-
स्परसादृश्यबुद्धिकृतः स, किं तानयोरेव साम्यं न त्वीय एतत्सादृश्य इति बुद्धिकृत इति
तस्यामपि न तत्त्वम् । मुपमिव चन्द्र इति प्रतीयेऽपि मुपारौ सादृश्यप्रतियोगिकत्व-
बुद्धिकृत एव सः, न तदनुयोगिकत्वबुद्धिकृत इति तत्रापि न तत्त्वम् । ‘अहमेव मुप-’
इति प्रतीयेऽपि उपमानविरक्तत्ववृत्त एव स, न तु सादृश्यबुद्धिकृत इति न तत्रापि
तत्त्वम् । अलंकारानेदे च चमत्कारनिदानमेव एव निदानम् । रूपभेदेभ्यामौ तथा
सुतत्वाद्, महदयानुभवसाक्षित्वाच्च । एतेन सादृश्यताप्रतिष्ठानं यदि सादृश्यप्रतीति-
साधनोपमविधेयः । यदि नेदगर्भे तदप्रतीतिवदा नेदाग्रनिवेद्येन तद्विरापे किं फलम् ।
उपमेयोपमावत्साध्यास्तुनात्वमिलपात्तम्” इत्याहुः । उपमानस्य चन्द्राधिकरणजन-
कत्वम् । अमुभाषितत्वेन न तु सत्त्वेन रूपेणैति नात्र । कल्पितमिति । याः कल्प-
तनव्युत्पत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं नवतु सादृश्यस्यापि सादृश्यस्य चमत्कारजनकत्वं तदपि
लक्षणे उपमानोपमेययोर्निवेद्येन तयोः सत्यत्वसाधोपमत्वात्वेन कथमुपसम्भवे निरादोऽत

१ ‘मुपारौ’ इति । इति संनिधित्वस्य पदार्थस्योपनिर्दिष्टत्वम् न । अपि तु चन्द्रस्य भेदेभ्य
तस्य उभयं पृथगुपनिर्दिष्टः । ततः कविः संप्रत्यनुसारे संभावनाविधौभूतेनाङ्गकारेण चन्द्र-
रूपेऽधिकारेण अदृक् प्रकल्प्य साम्यं कथयतीति । येनितु—‘संप्रत्यसा अङ्गकारेण’
अर्थात् यत्र संभवो नास्ति सादृश्येन यत्रः कल्पितेन आकारेण न तु सादृश्येदेत्यर्थाद् ।

२ उपमानस्य कल्पनः साधनव्युत्पत्तेरिति उपस्था न सिद्धिरावकमिति साधनः ।

अत एव

‘क्षुनाभोगे पतन्माति कपोलकुटिलोऽलकः ।

शशाङ्गबिम्बतो मेरौ लम्बमान ह्वोरागः ॥’

इत्यादावपि नानुपपत्तिः । परे तु अस्याः कल्पितोपमाया उपमानान्त-
रभावफलकत्वेनालंकारान्तरतामाहुः । तन्न । सादृश्यस्य चमत्कारितयोप-
मान्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । सन्निरूपितत्वस्य लक्षणे प्रवेशामावात् । उप-
मानान्तराभावफलकत्वं धुपमाविशेषत्वे साधकम्, न तूपभावहिर्भावे ।

अथ

‘विलसत्याननं तस्या नासाम्रस्वितमौक्तिकम् ।

आलक्षितबुधाश्लेषं राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥’

इत्यादौ साधारणधर्मस्याभावात्कथमुपमानिष्पत्तिः ? बुधमौक्तिकयोरेकैक-
मात्रवृत्तित्वात् । न चात्र यदि नासाम्रस्वितमौक्तिकं तस्या आननमालक्षित-
बुधाश्लेष राकेन्दोर्मण्डलमिव विलसतीति तादृशराकेन्दुमण्डलनिरूपितसादृ-
श्यप्रयोजकविलासाश्रयस्तादृशमाननमिति तात्पर्यं तदा विपूर्वकलसत्यर्थशो-
भाविशेष एव समानो धर्मः । यदि च तादृशमिन्दुमण्डलमिव यत्तादृशमाननं
तद्विलसतीति तादृशसादृश्यावच्छिन्नमाननमुद्दिश्य विलासाश्रयत्वं विधेयतया

आह—उपमानोपेति । भावफलकत्वमिति । उपमानान्तराभावस्य फलत्वेऽपि
कविकल्पितसादृश्यकृत एव चमत्कार इति नव्यमतेऽपि न दोषः । आलक्षितेति ।
आलक्षिताच्छिद्युधमिलयं । तथा पाठस्तुष्टिः । अत एव वक्ष्यति—बुधमौक्तिक-
योरिति । कथमिति । तदर्थमस्मिन्नेव कारणत्वस्य तत्र प्रागभिहितत्वादिति भावः ।
तादृशराकेन्दुमण्डलेति । तद्विशिष्टराकेन्द्वलयं । एवमप्येऽपि । तथा वक्तुं तु

१ अर्थात् जगति नान्यः कश्चन पदार्थः प्राप्यते येन धारं तुल्या प्रकृतस्वोपमेयस्य दीदे-
तेति कवेस्वात्तयेण उपमायाश्चपर्यवसानेन अलंकारान्तरमेव किञ्चिदिति शङ्का । सुन्दर (चमत्क-
रविजनकम्) सादृश्यमुपमेति लक्षणेन चमत्कारजनकस्य सादृश्यस्य प्रत्यक्षमुपलब्ध्यादुपमाया
एव निष्पत्तिः । सादृश्यं सन्निरूपितम् अर्थात् सन्नं सत्त्वेन उपमानेन निरूपितं स्यादिति तु
लक्षणे नानुपपत्तिः । अन्वदुपमानं नास्तीति प्रतीतिरत्र फलभूतेलेवावकाशे उपमाया निराशो
न भविते, प्रत्युत विशिष्टोपमात्वमेव साध्यत इत्युच्यते ।

न च अमालकेनाहार्याभेदबोधेन कथं नाम कुङ्कुमालेपकोमलातपादीनां वस्तुतो भिन्नानां साधारणत्वसिद्धयेऽत्यन्तमसन्नभेदः सेद्धं शक्यम्, अमेणार्थसिद्धेरभावादिति वाच्यम् । प्रागुक्तेऽपि 'त्वयि कोपो ममाभाति सुधा-
शात्रिव पावकः' इत्यादावुपमानोपमेययोरत्यन्तासत्यत्वेऽपि कल्पनाभात्रतो यथा निष्पत्तिस्तथैव प्रकृते साधारणधर्मस्वापीति व्यक्तमुपपादयिष्यामः । अयमेव विश्वप्रतिबिम्बभाव इति प्राचीनैरभिधीयते ।

एवम्

‘मुञ्जो भगवतो भाति चञ्चन्वाणुरचूर्णने ।

जगन्मण्डलसंहारे वेगवानिव धूर्जटिः ॥’

अत्र धूर्जटिभगवद्भुजयोराकारेण सादृश्यस्याभावात्प्रकारनिर्मुक्तस्य केवल-
भानस्याप्रयोजकतया चाणुरचूर्णननिमित्तकचाञ्चस्ववत्त्व-जगन्मण्डलसंहारनि-
मित्तकवेगवत्त्वयोरभेदाध्यवसानेनाभिधर्मप्रकारकभानविशेष्यत्वस्य साधार-
णधर्मस्य सिद्धेरुपमासिद्धिः । तत्र चाणुरजगन्मण्डलयोर्वस्तुतो भिन्नयोर्महाका-

प्रस्तु किममुना भेदाध्यवसायेनेति वाच्यम् । साधारणधर्मणोपमानोपमेययोरभेदप्रतीतिरु-
त्तमत्कारणोपमायामिष्टस्य धर्मयोरभेदाध्यवसानं विनानुपपत्तेः । तथा चोक्तमलंकार-
सर्वलङ्कारा—‘भेदाभेदप्रधानोपमेयी’ति कोप्यम् । प्रागुक्त इति । एव इत्यादिः ।
अयमेव सादृश्यमूलभेदाध्यवसाय एव । प्राचीनैर्विश्वप्रतिबिम्बभाव इत्यभिधीयत इत्यर्थः ।
एवम् उक्तोदाहरणे उपमासिद्धिरुक्ता । भगवत् कृष्णस्य चञ्चन् चाञ्चस्ववान् । धातूनाम-

१ अत्यन्त विशुद्धकलितयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः कृतापि सादृश्येन भेदप्रतीतित्वमनु-
मिताशयः ।

२ भानक्रियायाः उभयपक्षाऽन्वयात्सैव साधारणधर्मस्वानीया स्यादित्यपि न संभवति ।
प्रकार(विशेषण)शून्यावास्तव्याः सादृश्य प्रति अप्रयोजकत्वादित्याशयः ।

३ चाणुरचूर्णन निमित्तकत्वं (अर्थात् चाणुरभर्दनाभेद्यं) चाञ्चस्ववत्त्वस्य (उपमेयगु-
णस्य), जगन्मण्डलसंहारे निमित्तकत्वं यस्य सादृश्यस्य वेगवत्त्वस्य (उपमानधर्मस्य) चेति
भानस्य (प्रतीतेः) प्रकारयोः (विशेषणयोः) मनयोः पूर्वोक्तरीत्या भवेदाध्यवसानेन
अभिधीयते । प्रकाशे (विशेषणे) यस्याः पटादृश्या भानक्रियाया विशेष्यत्वं यद्वि शिवे
भवद्भुक्ते चोभयपक्षादि [पटादृश्या वैवायिकानुसारम्, तेषां गते कर्तृविशेषकशब्दबोधाय]
पटादृश्येभ्योऽप्येव साधारणधर्मकोटौ परिगण्यते । अत एवावोपमासिद्धिरित्याशयः ।

यत्वादिना सादृश्याद्विभक्तिविभक्त्याः । पूर्णनसंहारयोश्चाञ्चल्यवेगवत्त्वयो-
स्त्वाश्रयभेदाद्भिन्नयोरपि वस्तुत एकरूपतैवेति वस्तुप्रतिबन्धुभावः । इत्येवं
निरूपितमुपमालक्षणम् ।

अथेयमुदाह्रियते—

‘गुरुजनभय-मद्विलोकनान्तःसमुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।

दरदलदरविन्दमुन्दरं हा हरिणदृशो नयनं न विस्मरामि ॥’

अत्र दलदरविन्दशब्दस्योपमानवाचकस्य सुन्दरशब्देन सामान्यवचनेन
समासे प्रतीयमानोपमा सकलवाक्यार्थस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य स्मृत्युपस्करण-
द्वारोपस्कारकतयालंकारः । न चात्र स्मृतिः प्रधानतया ध्वन्यत इति वक्तुं
शक्यम्, न विस्मरामीति स्मृत्यभावनिषेधमुखेन स्फुटमावेदनात् । नापि
पूर्वार्धगतत्रासौत्सुक्ययोः परस्परभिन्नवकामयोः संधिः प्रधानम्, तस्य नाभि-
कागतत्वेनानुवाधत्वात्, उत्तरार्धगतस्मृत्यङ्गत्वाच्च । तस्माद्भावसंध्युपमालंका-
राभ्यामुपस्कृता स्मृतिर्हापदगम्यः संतापोऽनुभावश्च विप्रलम्भमेवोपस्कुरुत
इति तस्यैवात्र प्राधान्यम् ।

नैकार्थत्वात् । चाण्डो दैत्यः । तत्र धर्मगोर्मध्ये । वस्तुप्रतिबन्धुभाव इति ।
तत्र पूर्णनसंहारयोश्चाश्रयभेदजभेदप्रत्ययस्यैव निष्पाद्यमानमण्डलयोर्भेदबुद्धिर्बहिर्ज्ञा-
नोदीतीति भावः । चाञ्चल्यवेगवत्त्वयोस्त्वाश्रयभेदाद्वेदेऽपि एकनिमित्तकत्वेनानेदमादाय
साधारणतेति बोध्यम् । समासे इति । ‘उपमानानि—’ इति सूत्रेणेति भावः । अतः
एव न श्रौतीत्याह—प्रतीयेति । सकलवाक्यार्थस्य सकलवाक्यतात्पर्यविषयभूतस्य ।
शृङ्गारस्येत्यस्योपस्कारकतयैलान्वयः । त्रासेति । गुरुजनभयमद्विलोकनपदयोश्चयो-
र्गुरुजनभयमद्विलोकनगोर्मध्ये व्याकुलत्वोदयेन द्वयोरपि तुल्यकक्षत्वं । अत आह—

१ वस्तुतो मित्रयोरपि पदार्थयोस्तद्वत्त्वमाणास्मिन्नतया येनकप्रतिपासते विभक्तिविभक्त्या
श्लाघयः ।

२ वस्तुतः अभिन्नयोरपि आश्रयस्य (आधारस्य) भेदात् (मित्र-विश्वशब्दमतिपादत्व-
रूपभेदाच्च) मित्रत्वेन प्रतीयतोः पदार्थयोरेकप्रतीतिर्वस्तुप्रतीतिस्तुपायः ।

३ गुरुजनानां भयम् मद्विलोकनं चेतनयोः मन्तः (मध्ये) समुदयन्तं व्याकुलभावं
भारयन्त्याः ।

४ अत्र विप्रलम्भशृङ्गारः सकलवाक्यार्थतया प्रधानम् । स्मृतिभावश्च तस्माद्भूतः ।
तदवस्थाभूतं स्मृतिभावशृङ्गारकृतं (प्रसाद) प्रधानं शृङ्गारमुपशोषयन्ती उपमाऽश्लाघा-
रपदमागित्याशयः ।

अप्पयदीक्षिताः पुनश्चित्रमीमांसायाम्—‘उपमितिक्रियाणिष्पत्तिमत्ता-
दृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः । स्तनियेधोपर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा
तथामृतं तथा’ इति लक्षणद्वयमाहुः । तच्चिन्त्यम् । वर्णनस्य विलक्षणश-
ब्दात्मकस्य विलक्षणज्ञानात्मकस्य वा शब्दवाच्यताविरहेणार्थालंकारताया
चाभात् । तस्य सर्वथैवाव्यङ्ग्यत्वादव्यङ्ग्यत्वविशेषणवैयर्थ्याच्च । अथ यदि
वर्णनविषयीभूतं तादृशसादृश्यमुपमेत्युच्यते, तदा यथा गौस्तथा गवय इत्य-
त्रोपमालंकारापत्तेः । एवं ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इत्यादावपि । अशिष्य-
त्वादिना प्रधानप्रत्ययार्थवचनसादृश्यस्याप्रापि प्रतिपादनात् । न चात्र वचन-

परस्पररेति । तस्य सधेः । पुनः शब्दार्थे । शब्दस्य शब्दवाच्यत्वमते नार्यं दोषोऽत
आह—विलक्षणज्ञानेति । अव्यङ्ग्यत्वाद्यङ्ग्यत्वाभावात् । तादृशेति । अदुष्टा-
व्यङ्ग्याद्यविशेषणद्वयान्वयतरेत्यर्थः । इत्यादावपीति । उपमालंकारपत्तिरित्यस्यानु-
पपन्नः । आदिसंप्राप्तं चिन्त्यम् । अत्रापि कालोपसर्जनयोरपि । अत्र ‘कालोपसर्जने च

१ दसाद उपमितिक्रियायाः (मुक्तवायाः) सिद्धिर्भवेत् ईदृश सादृश्यवर्णनमित्यधेः ।

२ स्तस्य (उपमायाः) निषेधे वचन पर्यवसानं न भवेत् ।

३ उपमा अर्थालंकारः । अर्थश्च शब्दवाच्यो भवति । (सादृश्य) वर्णनस्य सर्वं शब्दा-
त्मकस्य शब्दवाच्यत्वं कथं स्यात् ? यथाकथञ्चित् शब्दस्य शब्दवाच्यपरत्वापत्तेरपि वर्णन-
पदेन यदि आन्तरिकज्ञानं नुप्येत तादृ ज्ञानस्य सर्वथैव शब्दवाच्यत्वाभावात् (वच-
नम् उपमा) इति लक्षणमसंगतमित्याशयः ।

४ ‘प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात्’ इति धामिनीयसूत्रस्य ‘प्रत्ययार्थः प्रधानं
भवति, एवंरूपं वचनमशिष्यम् (शास्त्रद्वारा नाऽनुशासनीयम्), एतः अर्थस्य लोकात् एत-
सिद्धेः ।’ इति वृत्तिः । अयमर्थो लोक एव प्रसिद्धः । अतस्तदर्थं शास्त्रानुशासनं नापेक्षितमिति सूत्र-
स्याशयः । षट्सुत्तर ‘कालोपसर्जने च तुल्यम्’ इति सूत्रम् । ‘अतीतावा राज्ञेः पश्चादेन आगा-
मिन्याः पूर्वार्थेन च सदितो दिवसोऽप्यतनः । विशेषणमुपसर्जनम्’ इत्यादि वत्पूर्वार्थैः परिग्रा-
यितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम्, लोकत एव प्रसिद्धेः । अर्थात् प्रत्ययार्थः प्रधानम् इत्यादिवचनं
‘यथा अशिष्यं तथा अपठनोऽर्थं काठः, विशेषणं हि उपसर्जनं भवतीत्यादिकमप्यशिष्यम् (लोक-
प्रसिद्धत्वात्) । अत्र हि प्रधानप्रत्ययार्थवचनस्य कालोपसर्जनयोश्च अक्षिप्तत्वरूपप्रामाण्यवर्धने
सादृश्यं प्रतिपादये, तद्व्याख्याप्युपमालंकारः स्यादित्यापत्तिः ।

भेदस्य दोषस्य सत्त्वददुष्टत्वविशेषणेन वारणं सविध्यतीति वाच्यम् । एत-
द्वाक्योपप्लुतवाक्यान्तरप्रतिपादितैकोपमेयके सादृश्ये तथाप्यतिप्रसङ्गात् । न
चात्रोपमितिक्रियाया निष्पत्तावपि न सादृश्यवर्णनम्, विषयस्याचमत्कारि-
त्वात्, चमत्कारविषयककविव्यापारस्यैव वर्णेनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । एवं
हि चमत्कारित्वस्य लक्षणेऽवश्यं निवेद्यत्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तिविशेषणस्य
वैयर्थ्यात् । ननु निष्पन्नगापाततः प्रतीयमानं सादृश्यं चमत्कृतिमाधत्ते । एवं
द्वितीयलक्षणेऽपि निषेधापर्यवसायित्वं निरर्थकम् । व्यतिरेके कमलादिसादृ-
श्यनिषेधस्यानन्वये च सर्वथा सादृश्यनिषेधस्य चमत्कारितया तदर्थं सादृ-
श्यस्य निरूपणमिति प्रागेवाभिधानात् । किं च ।

‘सुनाभोगे पतन्माति कपोलकुटिलेऽलकः ।

शशाङ्कविम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥’

इत्यादौ मुख्यवाक्यार्थत्वेनानलंकारैर्भूतायामुपमायामतिव्याप्तिः । उपमिति-
क्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनस्यादुष्टाव्यङ्ग्यत्वस्य चात्रापि सत्त्वात् । न चेय-

तुल्यम् इत्यत्र । द्विवचनोपादानापिति भावः । एवदर्पमेव द्वितीयवोचोक्तिः । उप-
सृतेति । फलित्वेत्यर्थः । प्रधानप्रत्ययार्थवचनयत्नक इत्यादीति भावः । तदाह—
एकोपमेयेति । अत्रेति । यथा गौरित्यादावित्यर्थः । व्यतिरेक इति । तथान-
सौत्वादावित्यर्थः । कमलादिसादृश्येति । कमलादिनिष्ठसादृश्येत्यर्थः । ननु वर्णन-
दस्य चमत्कारजनकज्ञानविषय्यभूतानुयोजिकत्वार्थं तात्पर्यमाहकमिदम्, न तु लक्षणस-
रीरपदमिति चेत्, तत्राह—किंचेति । वाक्यार्थत्वेनेति । तथा च न वाक्यार्थो-
पत्कारकत्वमेति भावः । तदाह—अनलमिति । ननु अलंकारोक्तिं योग्योपहितोपत्ता-

१ ननु कालोपसर्गेने इति दिवचनम्, पुनश्च इत्येकवचनम् । इति वचनभेदरूपेण
दोरेन दुष्टत्वादियुपमा न सिद्ध्येत्, लक्षणे बहुवचनं विशेषणम् । इति पूर्वपक्षः । पदमा-
चरार्थरोधनाय उपप्लुतेन (वदित्वेन) वाक्यान्तरेण (काव्यः प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन पुनश्चः ।
उपसर्जनं प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन पुनश्च । श्लाकारेण) प्रतिपादिते, परमुपपदे च ईदृशे
सादृश्ये वचनदोषस्याभावात्सादेव उपमावसक्तिरिति समाधानम् ।

२ निषेधाभेदः । तत्रैव सादृश्ये न चमत्कार इत्यर्थः ।

३ एतदुपमेयं सत्त्वददुष्टत्वविशेषणम् । अचमत्कारमुपमेयम् (सादृश्यमन्वयं प्रशंसाम्)
उपत्कारको भवति । तत्रैव अनलंकारोक्तिरतिव्याप्तिरित्याशङ्कः ।

मप्युपमा लक्ष्येति वाच्यम् । ध्वन्यमानोपमानिवारणप्रयासस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । नद्यत्रामेदप्रधानोत्प्रेक्षा श्रवया वक्तुम् । कल्पितोपमाया निर्वि-
षयत्वमसङ्गात् ।

‘व्यापार उपमानाख्यो भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालङ्कृतिस्तु ता ॥’

इति स्वकृतसूत्रेऽलंकारभूतोपमाया एव लक्ष्यत्वेनाभिधानात् । अलंकार-
भूतोपमालक्षणेन तदेवादुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषितमिति तत्रैव पुनरभिधानाच्च ।
नद्यत्रोपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादस्ति कश्चिदतिरिक्तो वाक्यार्थः, येनो-
पमा समलक्ष्यतात् । अपि च लक्षणे सादृश्यविशेषण निरर्थकम् । ‘उप-
मिति क्रियानिष्पत्तिमद्वर्णनमुपमा’ इत्येतावतैव स्वाभीष्टार्थलभात् ।

एवम्

‘सत सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः ।

साम्यमन्येन वर्ण्यस्व वाच्य चेदेकदोपमा ॥’

इति विधानाथोक्तं लक्षणमपास्तम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि साद-
ृश्येऽतिव्याप्तेः ।

रक्तस्मालमारसमान्यस्वरूपवेन निक्षेपलक्षणेषु तदनिवेशेऽपि क्षयभाव इत्यत आह—
अपि चन्ति । अत एव चित्रभूतोपमालक्षणं स्थिति तैर्नोक्तम् । पूर्ववदस्यापि तात्पर्यप्रा-
प्तत्वादिति चेन्न । अन्यङ्गत्व न तल्लक्षणे प्राधान्येनाव्यङ्ग्यत्व बोध्यमिति हिक् ।
एवमर्थमाह—इत्यतीति । तवाननसेत्यादावित्यर्थः । एकमेवैषिः । यथास्तनवम्

१ उपमानाख्यः (गुणनामक) व्यापारः उपमिति क्रियासिद्धिपर्यन्तः यदि विवक्षितः
तर्हि उपमालङ्कृतिरित्यर्थः ।

२ अलंकारभूताया उपमाया यदीदं लक्षणद्वयं भवेत्तर्हि इदम् अदुष्टाव्यङ्ग्यत्वविशेषित
सादित्युक्त्या अलंकारभूतोपमाया लक्ष्यत्व स्पष्टमभीष्टमित्याशयः ।

३ उपमेयाङ्गिनेन ।

४ एकदा एकवारं सादृश्यम् ।

५ यथाऽदृश्यं निषेधस्य प्रतिषेधोक्तिः यदीति । अर्थात् यस्य निषेधं कर्तव्यो भवति । ‘तवान-
नस्य गुणता दबाहु जलज कवच’ इति व्यतिरेके जलजातेन कमलेन व्यवनस्य सादृश्यमेव
नास्तीति पर्यवसाने सादृश्यनिषेध इव कथ्यतीत्याशयः ।

एवम्

‘उपमानोपमेयत्वयोर्मययोरर्थयोर्द्वयोः ।

इदं साधर्म्यमुपमेत्युच्यते काव्यवेदिभिः ॥’

इति प्राचामपि रुक्षणं प्रत्युक्तम् । ह्यत्तामात्रेण निर्वाहे विशेषणान्तर-
वैयर्थ्यात् । एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ इति रुक्षणं नातीव
रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनात् । न च
पर्यवसितत्वेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयससादृश्यस्याप-
र्यवेसादित्वेनैव चारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । काव्यालंकारप्रस्तावे लौकि-
कालौकिकप्रधानवाच्यन्वयस्योपमासामान्यलक्षणकरणानौचित्यात् । अत एव
‘भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा’ इत्यलंकारसर्वसोक्तमपि रुक्षणं तथैव । एवं
‘प्रसिद्धगुणोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यमुपमा’ इत्यलंकाररता-
वरोक्तमपि न अभ्यम् । श्लेषमूलकोपमायां तादृशशब्दात्मकस्य धर्मस्य कवि-
नैव कंठ्यतात्, तेन रूपेणोपमानस्याप्रसिद्धेऽथ इत्यलं परकीयदूषणमावेपणया ।
प्रकृतमनुसारेण ।

अस्याधोपमायाः प्राचामनुसारेण केचिद्भेदा उदाह्रियन्ते । तथाहि—
उपमा द्विविधा, पूर्णा रुक्षा च । पूर्णा तत्र—औती, आर्धा चेति द्विधा
भूयती वाचकस्मात्तद्विगतगमितया षोढा । रुक्षा च—उपमानरुक्षा, धर्म-
रुक्षा, वाचकरुक्षा, धर्मोभानरुक्षा, वाचकधर्मरुक्षा, वाचकोपमेयरुक्षा,

एवमयमाह—इत्येतेति । ननु तत्रैव तात्पर्यमाहकं तदत आह—काव्येति ।
अत एवेति । प्रत्युक्तमन्ये । उक्तदोषगणदेवेलभ्यः । तथैव नातीव रमणीयमित्यर्थः ।
एवमिति । व्यतिरेकेऽतिव्यापनादित्यर्थः । ननु पर्यवसितत्वेन विशेषणस्य दोषोऽव-
भाह—इत्येति । प्राचा प्रकाशप्रकाशनीनाम् । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र तासां सप्ताना

१ दस साधर्म्यस्य साधर्म्ये एव पर्यवसानं भवेत्, न निवेशती । तथा च निवेशावक-
सादिनो व्यतिरेकगततादृश्यस्य मितया ।

२ अनन्वयस्य तादृश्यस्यापि निषेधे एव पर्यवसायकम् ।

३ भेदस्य भेदेदस्य च तुल्यत्वे ।

४ श्लेषमूलको धर्मो न प्रसिद्धः, कविप्रकाशः । न च वचनेन नानुमानेन प्रसिद्ध-
तापि श्रोतव्या वचति ।

धर्मोपमानवाचकलुपेति तावत्सप्तविधा । तत्रोपमानलुप्ता—वाक्यगता, समासगता चेति द्विविधा । धर्मलुप्ता—समासगता—श्रौती, आर्धी । वाक्यगता—श्रौती, आर्धी । तद्विगतता च—आर्थ्येव, न श्रौती । इति पञ्चविधा । वाचकलुप्ता—समासगता, कर्मव्यङ्गता, आधारव्यङ्गता, व्यङ्गता, कर्मण्युल्लङ्घिता, कर्तृण्युल्लङ्घिता चेति षड्विधा । धर्मोपमानलुप्ता—वाक्यगता, समासगता चेति द्विविधा । वाचकधर्मलुप्ता किञ्चगता, समासगता चेति द्विविधैव । वाचकोपमेयलुप्ता त्वेकविधा । धर्मोपमानवाचकलुप्ता तु समासगतैकविधा । इति । एवं साकस्येनैकोनविंशतिर्लुप्तामेदाः पूर्णामेदेः सह पञ्चविंशतिः क्रमेणोदादिष्यन्ते ।

तत्र पूर्णा श्रौती वाक्यगता यथा—

‘प्रीप्मचण्डफरमण्डलप्रीप्मज्वालसंसरणतापितमूर्तेः ।

प्राकृपेण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिबरेण्यः ॥’

अत्र प्राकृपेण्य इत्यनेन वारिधरविशेषणेन नैराकाङ्क्षयात्, इवेन समास इत्येव पाठलित्यन्ताभावाद्धारिधरेणापि नेचस्य समासः । एषा चोपमानोपमेययोर्धारिधरमगवतोर्वेदनाहरणकर्तृत्वस्य साधारणधर्मस्य सादृश्यबोधकस्येव शब्दस्य चाभिधानात्पूर्णा । सादृश्यस्य मृत्वा बोधनाच्छ्रौती ।

पूर्णा आर्धी वाक्यगता यथा—

‘प्राणापहरणेनासि तुल्यो हासदलेन मे ।

शशाङ्क केन मुग्धेन सुधांशुरिति भाषितः ॥’

मन्वे । तत्र पञ्चविंशतीनां मन्वे । प्रीप्मेति । मण्डलस्य प्रीप्मा उग्रा तत्र तत्र देहे यद्येवमस्य मननं देनेत्यर्थः । वृष्णिबरेण्यः कृष्णः । वाक्यव्यङ्गतामाह—मयेति । इषेत् समास इति ‘मुग्धुच’ इत्यन्तानि तावतास्य तावदवधार । एवं च वैदर्भिकव्यासद्वारा । पूर्णव्यास—एवेति । भुत्येति । इवेनेत्यर्थः । मिथेभ्यनयेति भावः । प्राप्तायेति ।

। प्राकृपेण्य इति द्वि वारिधरस्य विशेषणम्, अत्रत्य विशेष्याद्वृत्त्यात् रसगङ्गाधरेण्यस्य व्याख्येया । तदि वारिधर इति विशेष्येव सह समासोऽस्तु । एतद्वि व । इति सह समास एव अभिधावात् (वेदविशेषात्) वारिधर इत्यनेनापि सह रसस्य व सत्यम् ।

‘पूर्णा श्रौती समासगा यथा—

‘हरिचरणकमलनखगणकिरणश्रेणीव निर्मला नितरम् ।

शिशिरयतु लोचनं मे देवव्रतपुत्रिणी देवी ॥’

अत्रेवेन समासः ।

पूर्णा आर्षी समासगा यथा—

‘आनन्दनेन लोकानामातापहरणेन च ।

कलाभरतया चापि राजन्तिनूपमो भवान् ॥’

पूर्णा श्रौती आर्षी च तद्वितगा यथा—

‘निखिलजगन्महनीया यस्यामा नवयोधस्वत् ।

अम्बुजवद्विपुलतरे नयने तद्गङ्गा संश्रये सगुणम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे वृत्तेः ‘तत्र तस्येव’ इति सादृश्ये विधानाच्छ्रौती । उत्तरार्धे ‘तेन तुल्यं—’ इति विधानात्सादृश्यवदर्थकतया आर्षी ।

उपमानलुप्ता वाक्यगा यथा—

‘यस्य तुलामधिरोहसि लोकोत्तरवर्णपरिमलोद्गारैः ।

कुसुमकुलतिलक चम्पक न वयं तं जानु जानीमः ॥’

‘यत्तुलनामधिरोहसीत्याद्यचरणनिर्माणे इयमेव समासगा । उपमानाभावेन सादृश्याभावस्य पर्यवसानात्सादृश्यपर्यवसानस्य चोपमाजीवितत्वादलंकारान्तरमेवात्र नोपमानलुप्तेति नाशङ्कनीयम् । यस्य तुलमारोहसि न तं वयं जानीम इत्युक्त्या अस्माकमसर्वज्ञत्वादस्मदगोचरः कोऽपि तद्योपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानमस्तीत्युपमानलुप्तेवेयमुपमा, नालंकारान्तरम् ।

अत्र समासाभावाद्वाक्यगतत्वम् । विषयचन्द्रयोः श्रृणोपहारकस्वरूपधर्मस्य तुल्यशब्दस्य चोपादानात्पूर्णात्वम् । तुल्यशब्दस्य सरस्वत्यैकत्वेऽपि श्राधान्येनेवशब्दवत्सादृश्यबोधकत्वामावादाप्यत्वम् । इतीति । देवव्रतेन पुत्रिणी । पुनर्वतीत्यर्थः । अत्रापि चतुर्णामिवस्य चोपादानात्पूर्णात्वं योवीत्यं च । समासगात्वमाह—अत्रेति । आनन्दनेनेनेति । करणे त्युद् । लोकानामिति मध्यमविव्यायेनान्वेति । आ समन्तात्प्रेक्ष्यर्थः । इन्दूपमो भवानिति । अत्र समासस्य धर्मिशक्त्यात्कर्मपाधनेनोपमाशब्देन समासाद्वा आर्षीत्वं समासगतत्वं च । पूर्णात्वं तु स्पष्टमेव । सगुणं वद्वा कृष्णरूपम् । कुसुमकुलानां तैलुणां तिलक श्रेतेति चम्पकविशेषणम् । यत्तुलनामिति । यस्य तुलनां यत्तुलनामित्यर्थः । शब्दे—उपमानेति । यस्येति । अत इत्यादिः । इत्युक्त्येति । य नाखी-

एतेन

‘हुँहुँणतो हि मरीहिसि कंटककलिआहँ केवइवणाइं ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमंतो न पावहिसि ॥’

इत्यत्रासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति वदन्तोऽलंकाररत्नाकरादयः

परास्ताः ।

धर्मलुप्ता श्रौती वाक्यगता यथा—

‘कलाधरसेव कलावशिष्टा विलुप्तमूला लवलीलतेव ।

अशोकमूलं वरिपूर्णशोका सा रागयोषा चिरमधुवास ॥’^१

‘ग्रीष्मचण्डकरमण्डल—’ इति प्रागुदाहृते पूर्णया उदाहरणे प्रावृष्यो

वारिधर इव यो वृष्णिवरेण्यः स मे वेदनां हरस्विति वृष्णिवरेण्यमात्रगतत्वेन वेदनाहरणकर्तृत्वं विवक्षितम्, वारिधरसादृश्यं च इयामत्वादिना यदि, तदा तत्राप्येया बोध्या । इयांस्तु विशेषः—यत्पूर्णायां वृष्णिवरेण्यमात्रमुद्दिश्य प्रावृष्यवारिधरसादृश्यप्रयोजकं तादृशवारिधरसादृश्यामित्रं वा वेदनाहरणकर्तृत्वं विधेयमित्युपमाविधेयिका धीः । धर्मलुप्तायां तु वारिधरसादृश्याव-

त्युक्तिरन्यथा स्यादिति भावः । एतेनेति । उक्तीत्या सादृश्यपर्यवसानेनेत्यर्थः । अत्रापि तत्प्राप्तित्वेन दुर्लभेत्युक्तं न तु स नास्तीति भावः । ‘हुँ हुँ कृत्वा हि मरिष्यसि कण्टकलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन् प्रप्यसि ॥’ सवलीलता ‘हरपादपदी’ इति भाषया प्रसिद्धा । अशोकमूलमिति । ‘उपान्व—’ इत्याधारः कर्म । इयामत्वादिनेति । विवक्षितमित्युपमा । सादृश्यस्यतिरिक्तत्वे आह—प्रावृष्येति । धर्मरूपत्वे आह—तादृशेति । प्रावृष्येत्यर्थः । अवच्छेदिकेत्येतीति शेषः । साद-

१ इयामत्वादिना धर्मेण यद्भयोः सादृश्यं विवक्षितं तच्छब्दोपात्तं न, यच्च वेदनाहरणरूपं शब्दोपात्तं तद्वत् संप्रयेये वृष्णिवरेण्यमात्रे संबन्धत्वात्ताभारणधर्मसादृश्यं नेति धर्मलुप्ता सेवमित्याशयः ।

२ ‘वारिधर इव वृष्णिवरेण्यो मे वेदनां हरतु’ इति पूर्णोपमायां वृष्णिवरेण्योरेत्यर्थं यद् वेदनाहरणकर्तृत्वम् (वेदनाहरणम्) इत्यस्मिन् शब्दे विधीयते तदेव वृष्णिवरेण्यवारिधरयोः सादृश्यं प्रयोजयति (संपादयति) । [यदि तु सादृश्यमतिरिक्तः परार्थो न, किन्तु सादृश्यभावः सादृश्यमिति धर्मरूपम्, तेषां यत् हरणकर्तृत्वमेव सादृश्यम्] । सादृश्यं चोरमा । अत एव उपमा विधेया वसिष्ठीवृत्तः शब्दबोधः ।

च्छिनवृष्णिचरेण्यमुद्दिश्य वेदनाहरणकर्तृत्वमात्रं विधेयमित्युपमोद्देशयतां
च्छेदिका ।

धर्मलुप्ता आर्थी वाक्यगता यथा—

१. 'कोपेऽपि क्लृप्तं तन्वि तुल्यं कोकनदेन ते ।

उत्तमानां विकारेऽपि नापैति रमणीयता ॥'

धर्मलुप्ता समासमा औत्पार्थी तद्विगतार्थी च यथा—

२. 'सुधेव वाणी वसुधेव धूर्तिः सुभाकरासीसदृशी च कीर्तिः ।

पयोधेर्धर्कस्या मतिरासफेन्दोर्महीसलेऽन्यस्य नहीति मन्ये ॥'

ईषदसमाप्तिरपि भक्षणन्तरेण सादृश्यमेव ।

वाचकलुप्ता समासमा—'वरदलदरविन्दसुन्दर' इति प्रागुदाहृते पदे ।

३. कर्माधारक्यगता क्यज्ञता च यथा—

४. 'मलयानिलमनलीयति मणिभवने काननीयति क्षणतः ।

विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥'

अत्रानलमिवाचरतीत्यर्थेऽनलशब्दात् 'उपमानादाचारे' इति सूत्रेण,
कानन इवाचरतीत्यर्थे काननशब्दाच्च तत्सूत्रत्वेन 'अधिकरणाच्च' इति वार्तिकेन
क्यच् । निर्जलमीनशब्दाच्च 'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च' इति क्यच् । आचार-

इयमेवेति । तथा च तद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वादायी । कर्माधारेति । वाचकलुप्ते-

त्यादिः । नन्वेवमाचारवत्सादृश्यस्यापि क्यत्वादिना बोधवाक्ये वाचकलुप्तात्वमत आह—

आचारेति । सादृश्यवाचकत्वादायिति । द्रष्टव्येति भावः । ननु नेदं युक्तम् । अत्र मते

इवारीना बोधकत्वात्तन्वे सर्वत्रैव वाचक्यभावाद्विचकलत्वात्प्राप्ते, चन्द्रयतिपङ्कमाननमि-

१. 'वदित ॥ (इत्यमरः) को वृष्णिप्रोक्तः स मे वेदना हर्तु' इति उदाहृते सादृ-

श्य (सामान्यधर्मः) इत्याकलम् । तद्वि पूर्वतः सिद्धम्, चरेत्यच्चेति प्रविष्टम्, नात्र विधी-

यते । तद्वच्च सादृश्यबोद्देशव्योष्टिप्रविष्टत्वेन, अत्र उच्यते चरेत्वावच्छेदिका अर्थात् चरेत्य-

व्योष्टिनिमित्ता भवतीत्याहुतः ।

२ सुधेव वसुधेवैवमुच्यते धर्मलुप्ता समासगता औती ।

३ धर्मलुप्ता समासमा आर्थी ।

४ धर्मलुप्ता तद्विगतपक्ष आर्थी ।

५ वराह आसफाज्ज् इति वाक्य प्रत्येकम् ।

मात्रार्थकतया क्यञ्चयदोः प्रकृत्यैवं लक्षणया स्वार्थसादृश्यमतिपरिरिति नये सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्ता । अनलीयतीत्यादिसमुदायस्यैवानलादि-सादृश्यप्रयोजकाचरणकर्तृशक्तत्वमिति नयेऽपि सादृश्यसादृश्यविशिष्टान्यतर-मात्रवाचकाभावाद्वाचकलुप्ता ।

कर्तृकर्मणमुत्पत्ता यथा—

‘निरपायं सुधापयं पयस्तव पिबन्ति च ।

जहुजे निर्जरावास वसन्ति सुवि ते नराः ॥’

अत्र सुधापायमिति सुधामिव, निर्जरावासमिति निर्जरा इवेति ‘उपमाने कर्मणि च’ इति कर्मणि चकारात्कर्तृयुपमान उपपदे णमुल् ।

धर्मोपमानलुप्ता वान्यथा समासगा च यथा—

‘गाहितमखिलं विपिनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन तथापि ते समं जगति ॥’

तथापि ते समं’ इति हित्वा ‘भवत्सम’ इति यथार्या शुद्धैव विधीयते’ तदेदमेवोदाहरणं समासगायाः ।

त्यत्रापि वाचकलुप्तात्वापत्तेश्च । तत्र हि प्रतिपक्षपदेन सादृश्यं सम्भवेव । तस्मात्सादृश्य-सादृश्यविशिष्टान्यतरमात्रबोधवाभाव एव वाचकलोप इति तत्त्वम् । अत आह—अनली-यतीत्यादीति । गाहितमिति १ यद्यपीत्यादि । तथापि हे सहकार ! जगति तव तुल्य वस्तु भ्रमरेण न प्राप्तमित्यर्थ । शुद्धैवेति । आर्यासामान्यलक्षणाकान्तत्वात् । शा ५.

१ क्यञ्चवदादिः प्रलयो यस्मात्प्रियते तेन (अनल-कानन-नीलादिना प्रकृतिभागेन) लक्षणाद्वारा स्वस स्वस मध्येस (अर्थात् अनलादेः) यत्सादृश्यं तस्य प्रदीतिर्मेवतीति मुक्ते सादृश्यस्याऽभिधाप्रतिपाद्याभावाद्वाचकलुप्ता ।

२ अनलीयतीत्यादिवदक्यवहन्तानां पदानामेव अनलादिसादृश्यहेतुभूत यदाचरणं दृक्-वेति-उक्तिरिति मते तु सादृश्यस्यापि प्रत्ययवाच्यतया वाचकलुप्तात्वं न स्यादित्याह—सादृ-श्य-सादृश्यविशिष्टान्यतरमिति । अनलीयतीत्यादि पदं न केवलं सादृश्यस्यैव, न वा सादृश्यविशि-ष्टस्यैव वाचकम्, आचार्यदेरन्यार्थस्यापि वाचकत्वात् ।

३ सुधामिवेत्यादिप्रसङ्गे सादृश्यवाचकनिवृत्तं श्रूयते, अत्र तु चेति वाचकलुप्ता श्रेयम् ।

वाचकधर्मलुसा किंवाता यथा—

‘कुचकलशेष्ववलनामलकायामथ पयोनिधेः पुलिने ।

क्षितिपाल कीर्तयस्ते हारन्ति हरन्ति हीरन्ति ॥’

अत्र हारहरहीरशब्दा आचारार्थके किमि लुप्ते घातवः । तत्र हारादि-
शब्दा लक्षण्या हारादिसादृश्यं बोधयन्ति । लुप्तोऽपि स्मृतः किवाचारमिति
पक्षे वाचकधर्मलोपः स्पष्ट एव । हारादिशब्दा एव लक्षण्या सादृश-
स्याभिज्ञमाचारमिति पक्षे सादृश्यत्वेन धर्मस्यापि तन्मात्रबोधकाग्राह्यत्वोप एव ।

वाचकधर्मलुसा समासगा यथा—

‘शोषाधरांशुसंभिन्नोत्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥’

अत्र वदनाम्बुजयोरभेदविवक्षया विशेषणसमासे दन्तालिकान्तीनां के-

मिधितेति भावः । घातय इति । तथा च हारन्तीत्यादिप्रयोगविधिरिति भावः । तत्र
उक्तप्रयोगेण । आचारमिति । बोधयतीति शेषः । स्पष्ट पचेति । सादृश्यस्य घात-
प्रतिपाद्यत्वात्किमपि लुप्तत्वाच्चेति भावः । सादृशेति । हारादीत्यर्थः । तद्विलुचितम् ।
अभिज्ञमिति । तस्य धर्मरूपत्वादिति भावः । सभिज्ञा मिथ्याः । वान्ताश्च ते दन्ता-
श्लेषः । विशेषणेति । मयूरम्यंसकेतीत्यर्थः । अधिकरणेति । वदनाम्बुजे इत्यत्र-

१ अनिधया केवलसादृश्यवाचकत्वं दरादी, धर्मभूतो च आचारसद्व्यवहारस्य विषय
दुपलब्धेनाभावात् ।

२ हारादिशब्दा एव हारादिसादृश्याभिज्ञम् (हारादिसादृश्यरूपम्) आचारस्य बो-
धयति । एवं च एकेनैव हारादिपदेन सादृश्यस्य, साधारणधर्मस्य (आचारस्य) च बोधो
चतुर्भिः । तथा च सादृश्यमात्रवाचक-सादृश्यविशिष्टमात्रवाचकान्यतरस्याभावे यदा वाचक-
कोषो व्यपदिश्यते, तत्रैव धर्ममात्रवाचकत्वाभावे धर्मलोपः कुर्यादेत । अत्र च हारादिशब्दा
यथा सादृश्यमात्रवाचका न, साधारणधर्मरूपस्य आचारस्यापि वाचकत्वात्, एवं वे (हारा-
दिशब्दाः) धर्ममात्रवाचका अपि न, धर्मरूपस्य सादृश्यस्यापि वाचकत्वात् । तथा चैवंविधे
सले उभयलोप एव स्वीकार्य इत्याशयः ।

३ आर्यमिथ्याः । केन मिधितेति लीकप्रतिरिति किं सादृश्यं, शीघ्रमिति । अस्तु ‘तथापि ते
समम्’ इतिपठिशुच्यर्थः ‘शोतेः’ स्यात् । ‘अवतत्तमम्’ इति परिवर्तने तु शुद्धा आर्याः ।
अर्थात् आर्यासामान्यम्, न तु पद्म्या-निपुल्यादिभ्योपदेयविशेषैर्बुद्धम् ।

सरसादृश्योक्तिरसंगता स्यात् । यतो अम्बुजतादात्म्यसाधकं दन्तालिका-
न्तीनां केसरतादात्म्यं न तु केसरसादृश्यम् । उपमितसमाप्ते ॥ वदनाम्बुज-
योर्धर्मिणोरौपम्ये केसरदन्तालिकान्तीनामपि तद्धर्मिणामौपम्योक्तिरुचितैव ।
अतोऽधिकरणतावच्छेदकोपमामादाय वाचकधर्मल्लसोदाहृता । विधेयताव-
च्छेदिका ॥ पूर्णैव ।

वाचकोपमेयलुप्ता क्यजाता धर्मोपमानवाचकलुप्ता समासगा च यथा—

‘तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।

ममायं मानुषो लोको नाकलोक इवामवत् ॥’

तिलोत्तमीयन्त्येति तिलोत्तममिवात्मानमाचूरन्त्येत्याचारार्थके क्यञि
तिलोत्तमापदस्य तिलोत्तमासादृश्ये लक्षणिकतया वाचकस्य, स्फुटत्वेन प्रती-
यमानतया आत्मन उपमेयस्य चानुपादानाल्लोपः । स्वयं तु सा नोपमेया ।
आचारकर्मण उपमानस्य तिलोत्तमारूपस्य तत्कर्त्र्यामुपमेयायामुपमानत्वासं-
गतेः । अत आत्मैवात्रोपमेयतयोन्नेयः । मृगचक्षुषेति मृगस्य चक्षुषी इव

स्यामित्यर्थः । अचच्छेदिका तिष्ठति । उपमेति शेषः । कान्तय- केसर इव वाज्ञान्ते
इत्यत्रत्येति भावः । वाचकस्येति । इवशब्दस्येत्यर्थः । उपमेयानुपादाने हेतुमाह—
स्फुटत्वेनेति । स्वयं तिष्ठति । तिलोत्तमीयन्तीति बोध्येत्यर्थः । तत्कर्त्र्यामाचारकर्म्याम् ।

१ वदनमेव अम्बुजमिति अम्बुजेन सह अमेदस्यपक केसरसादृश्यम् (अमेदः, दन्त-
श्लिष्टात्मकं यत्र केसर इत्यकारकः) मयं स्याम तु दन्तपट्टिकादन्तीनां केसरैः सह सादृश्यम् ।

२ दन्तकान्तीनां केसरिणां आचारभूतयोर्वदनान्मुजयोरेकस्या वाचकधर्मोदाहृति (वाच-
कस्य इवस्य, धर्मस्य मुन्दरमित्यादेरनुपपत्त्यात्) , सैवात्रोदाहरणभूतत्वात् ।

३ ‘तिलोत्तमीयन्त्या’ अत्र तिलोत्तमापदस्यैव तिलोत्तमादृश्ये लक्षणा, अन्यथा तिलोत्तमा-
मिव-आत्मानमाचूरन्त्येति विग्रहस्यार्थः सिद्धरूपे न प्रतीयेत । तत्र सादृश्यतयावधारकस्य
इवादेरनुपादानात्, क्यञ्चप्रत्ययेनेव (तिलोत्तममिव) अत्रानुपादानीति उपमेयभूतस्य
आत्मनः स्फुटं प्रतीतिर्भवति, ततश्च—स्फुटत्वादेव उपमेयस्यानुपादानाच्च वाचकोपमेयत्वस्य
स्यमित्याशयः ।

४ ननु तिलोत्तमारूपस्योपमानस्य उपमेव नास्ति । तदाचकमत्र ‘तया’ इति न स्फुट-
मुपात्तम् । तत्कर्त्रमुपमेयलोप इति शङ्का ।

अत्र तिलोत्तमारूपमुपमानम् आचरत्युक्तिर्याः कर्त्री नास्ति
तु प्रथमान्तम् । अत्रानुपमेययोः स्यादन्वितादित्येवमाह अत्रान्तस्य (नास्ति-

चक्षुषी, अस्या इति 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य' इति समासोत्तरपदलोपी । मृगप-
दस्य मृगचक्षुःसदृशलाक्षणिकत्वपक्षे, वृत्तेर्विशिष्टार्थतावाचकतापक्षेऽपि स्वस्व-
भात्रबोधकपदाभावात्रयाणां लोपः । इति पञ्चविंशतिरूपमाभेदाः ।

इहान्यानपि भेदानन्ये निगदन्ति—वाचकलक्षा षड्विधोपवर्णिता ।
'कर्तुर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते । कोकिल इवालपति कोकि-
लालपिनीति । तथाष्टम्यपि—'इवे प्रतिकृतौ' इति कनि 'लुम्भानुन्ये' इति
लुपि चञ्चेवेत्यर्थे 'चञ्चा पुरुषः सोऽयं यः सहितं नैव जानीते' इत्यत्र ।
नवम्यपि—आचारकिपि पदान्तरेण प्रतिपादिते समाने धर्मे दृश्यते ।
'आह्लादि वदनं तस्या शरद्वाकामृगाङ्गति' इत्यादौ ।

उपमानलुप्ता वाक्यसमासयोर्द्विविधोपवर्णिता, तृतीयापि दृश्यते—

७) 'यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वंधोऽस्य कृतः ।

ॐ उपनतमेतदकस्मादासीत्तत्काकतालीयम् ॥'

इत्यत्र काकतालशब्दयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनबोधकयोरिवार्थे
'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकारसमासे काक इव ताल इव काकतालमिति
काकतालसमागमसदृशचोराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमि-

तयोः समानरूपस्य तत्र तत्रत्वादिति भावः । शरद्वाकेति । शारदपूर्णिमाचन्द्र इवा-
चरतीत्यर्थः । पूर्वोक्तेन 'समासाच्च' इत्यनेन । स्थिते इत्यस्यार्थे इत्यादि । तृतीयचर-

कायाः) उपमेयस्य तिलोत्तमामिवेति द्वितीयान्तमुपमानं न भवितुमर्हति । आदारवक्त्र च
वधज्विधायकक्षेत्रे उपमानस्य कर्मत्वम् । तथा च आत्मानमितिलोपमेयं न नायिका ।
आत्मानमिति तु न दृश्यते इत्युपमेयलोपकथातिः ।

१ मृगपदस्य मृगचक्षुःसदृशमिति लक्ष्यमपि बोधः । ततो मृगचक्षुःसदृशवाचकस्य, मृग-
पदस्य चक्षुःशब्देन बहुव्रीहिसमासे मृगचक्षुः (अर्थात् मृगचक्षुर्वचः) चक्षुषी यस्या इत्यर्थः ।
इत्येकः पक्षः ।

२ इतिः बहुव्रीहिसमासवृत्तिरेव पूर्वोक्तस्य विशिष्टार्थस्य वाचिका । अर्थात् 'मृगचक्षुः'
इति समासपठितवपदस्यैव मृगचक्षुःसदृशचक्षुःशब्दोत्पत्तिरिति । इति द्वितीयः पक्षः । उभय-
त्रापि उपमानवाचकस्य चक्षुःशब्दस्य [समासे चक्षुःपद सूचते तत्तु उपमेयस्य नायि-
काचक्षुषो वाचकम्], केवलसादृश्यवाचकस्य इवादेः, साधारणपदवाचकस्य विशाल्यदिपदस्य,
चेति त्रयाणामभावाद् अर्थोपमानवाचकलुपेति स्वपदेयः ।

वेति द्वितीय इकार्थे पूर्वोक्तैरेव सूत्रेण छप्रत्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृ-
शधोरकर्तृको देवदत्तवध इत्येवं स्थिते प्रत्ययार्थोपमायामुपमानस्य तालपतन-
जन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानमुक्ता ।

वाचकोपमानमुक्ता तु नामैर न निर्दिष्टा । साप्यत्र प्रकृत्यर्थे दृश्यते ।
धर्मोपमानमुक्ता वाच्यसमासयोर्द्विविधैवोक्ता । सा चात्रापि तृतीयचर-
णोक्तधर्मनिरासे प्रत्ययार्थे दृष्टा ।

वाचकधर्ममुक्ता किम्पसमासयोर्द्वयोरिव कथिता । सापि 'चञ्चा पुरुषः
सोऽयं योज्यन्तं विषयवासनाधीनः' इत्यत्र स्वहिसकरणरूपस्य धर्मस्यानुपा-
दाने कनो लोपे विलोक्यते । एवं च द्वानिश्चद्वेदाः ।

अत्रेदमवधेयम्—कर्माधारव्यति वयडि च वाचकमुदाहरणं प्राचा-
नसंगतमिव प्रतीयते, धर्मलोपस्यापि तत्र संभवात् । न च व्यजायर्थं
आचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपेसाचारस्योपमा-

नोक्तेति । 'उपनतमेतदस्मात्' इत्यस्य स्थाने चरमान्तरनिर्माण इत्यर्थः । धर्मलोप-
स्यापीति । 'उपमानादाचारे' इत्युपमानमन्वयानिर्दिष्टमेव गृह्यते । उदाहरणे च
पुत्रपदस्य पुत्रधर्मकाचारगच्छे तत्समं वैनाकरणनले च सुतरं धर्मलोपः । न नैत-
न्मते 'प्रिविष्टं सत्पुत्रं भारतावते' इत्यत्र कश्चोऽनुपपत्तिः । भारताचारसदृशाचारस्य
प्रिविष्टादुत्तरमपिदेः । 'गुणवन्नि. धोभितम्' इत्यस्य श्लेषामेकाध्वपचाय एव, न
सादस्यावगाय इति बाध्यम् । एकप्रसङ्गोपात्तत्वेनाभेदबुद्धेरेव शब्दरूपमाधर्मेण साह-

१ उपलव्यमठिभावस्य कादशाकनित्यार्थः । एवं हि उपमाने कादशाकनित्यमनः, तथा
च समानमवाचकपदाभावादुपमानस्य, एवम् इत्यादिवाक्याप्यवाचाज्ञाचकोपमानकोरः ।

२ उपलव्यमठि कादशाकनित्यार्थः ।

३ विषयवासनाधीनस्य तु पुरुषभावनिष्ठस्य च साधारणधर्मः, चञ्चार्थः (पुत्रमेव पुत्रे)
उदाहरणेन उभयसाधारण्यवाचावात् ।

४ धर्मोऽयं धर्म—वाचकमुदाहरणव्यति ।

५ वसिष्ठश्चैतन्यरूपस्य आचारस्य सत्तदा साधारण्यवैधत्त्या संक्षेप्य धर्मद्वयत्वाभावे न
वाचविशेषं दृष्टव्यम् । 'धर्मलोप' इति उदाहारे धर्मोऽनुपपदेव विवक्षितो धर्मवशात् यो धर्मोपमानो-
पकाः स्यात् ।

प्रयोजकत्वाभावात् । 'नारीयते सपत्न्येना' इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितैः कातरत्वादिभिरभिन्नतयाध्यवसितस्याचारस्योपमानिष्पादकत्वात् । यदि च कथञ्चन आचारमात्रमुपमानिष्पादकं स्यात्तदा 'त्रिविष्टपं तत्सलु भार-
तायते' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारोपस्थितवप्युपमालङ्कृतेरनिष्पत्तेः । तस्यैव च 'सुपर्वभिः शोभितमन्तराश्रितैः' इति चरणान्तरनिर्माणे तस्या निष्पत्तेः कथञ्चनार्थः साधारणोऽपि नोपमां प्रयोजयति । उपमाप्रयोजक-
तावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकशून्यत्वस्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधानात् । अन्यथा 'मुसरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पद्मम्' इत्यादौ पूर्णोपमा-
पत्तेरिति विद् ।

यच्चाप्यदीक्षितैरस्मिन्नेव प्रस्तावे "वर्मलुप्ता वाक्यसमासतद्धितेषु दक्षिता द्विर्भावेऽपि दृश्यते । 'पटुपटुर्देवदत्तः' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सादृश्ये द्विर्भावविधानात्" इति निगदितं तत्तुच्छम् । अत्र च वाच-
कस्याप्यनुपादानाद्वाचकधर्मलुप्तागमेतदाधिक्यमुद्गावयितुमुचितम्, न तु

स्यमुद्देशेनोपपत्तेः । इत्याहुः । ननु नारीयते इत्यादौ तस्य सरवमस्तीत्यत आह—नारीति । वृत्त्यन्तरेति । मात्रपदेन किञ्चिदभिन्नतयाध्यवसितत्वव्यवच्छेदः । तस्यैव पक्षस्य । तस्या उपमालङ्कृते । साधारणोऽपि धर्मयनिष्ठोऽपि । ननु कथञ्चनार्थाचारमात्रस्यो-
पमाप्रयोजकत्वाभावेऽपि साधारणत्वेनोभयधर्मत्वात्तत्तत्वाच्च कथं तापोपसम्बोद्धत आह—उपमेति । अत्र चेति । चो द्वयैः । सूत्रार्थे इति । द्विर्भावस्य सादृश्योत्त-

१ 'नारीयते' अत्र नारीयतेन कातरत्वा (नीरुता) रूपस्वरूपेणापि वृत्त्यन्तरेण । व्यञ्ज-
नया । प्रतीयमानतया यस्मिन्निर्दिष्टधर्मरूपस्य आचारस्यैवोपमासाधकत्वं न, अपि तु व्यञ्जनानिवे-
दित-कातरत्वेन सः अभिन्नतयाध्यवसितस्याचारस्यैव । नारी अर्थात् अयच्छास्त्रिणी (स्त्री)
यथा नीरुचितमाचरण करोति तथा नीरे तत्र इह्य उपसम्बोद्धेति तत्सादृश्यम् ।

२ आचारो यपि उपमानोपपत्तेयमिदृशत्वा साधारणत्वायपि नोपपत्त्युपादकः । किन्तु
साधारणतया तादृशधर्मस्वरूपेणा, यो उपमाप्रयोजकः सत्यः ।

३ अर्थात् यो धर्म उपमाप्रयोजको भवेत्, तादृशसाधारणधर्मवाचकपदशून्यत्वाभावेन
धर्मलोपव्यपदेशो भवति ।

४ वस्तुतः (पदार्थतः) मुखे दृष्टेऽपि च साक्षात्साधारणधर्मवाचकपदशून्यत्वाभावेन
प्रयोजकत्वाभावात् कस्याप्येवमद्वयो धर्मोऽनुभवः ।

धर्मलुप्तायाम् । धर्ममात्रलुप्ताया एव धर्मलुप्ताशब्देन तैर्विवक्षणात् । अन्यथा एकलुप्तास्येव द्विलुप्तानां त्रिलुप्तायाश्च ग्रहणात्पृथगुपादानमसंबद्धमेव स्यात् । न चात्र वाचकस्य द्विर्भावस्यैव सत्त्वान्नास्ति लोपः, अपि तु धर्ममात्रस्येति वक्तुं शक्यम् । द्विर्भावस्य सादृश्यवाचकत्वोक्तेर्माप्यकैयटादिविरुद्धत्वात् । तदुक्तं कैयटेन 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सूत्रे सिद्धं त्विति प्रतीकमुपादाय—'द्विर्यचनस्य प्रकृतिः स्थानी इति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्यभिचाराभावात् । तद्वद्गुणगुणवचनो यः शब्दो निर्जातस्त्वस्य सादृश्ये द्योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः' इति ।

इदं चान्यत्तस्मिन्नेव प्रस्तावे चित्रमीमांसाकृद्भिरभ्यधीयत—

“नृणां यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं जगत्प्रभजन्मर्त्यध्वया चन्द्रकलाधरम् ॥”

अत्र किष्कनोलेपि प्रत्येकं वाचकधर्मलोप उभयत्रापि, तदरमणीय-

कत्वैऽपि भक्तत्वरूपवाचकत्वाभावाद्वाचकत्वं इति तत्र हृदयम् । तत्तु इवादेशैतकता-
मये चन्द्र इव मुखमित्यत्र, चन्द्रसुदन्मुखमित्यत्र च वाचकलुप्तान्वयहाराभावात् साद-
र्यतद्विशिष्टान्यतरबोधभावात्स्यैव वाचकलुप्तान्वयहारप्रयोजकत्वस्य वाच्यत्वेन द्योतक-
त्वापि बोधकत्वानुपायेन नास्ति वाचकलोप इति तदाश्रयादबोधमूलकमिति चिन्त्य-
मिदम् । इदं चान्यदिति । वक्ष्यमाणमन्येष्वस्य । किष्कनोलेपे तथोपेयुक्तत्वेऽपि

१ धर्मलुप्ताया वाचकादरेण्यस्यापि लोपे सत्यपि यदि धर्मलुप्तेनैव व्यवहारः स्यात्तदा भव-
न्मतानुसारमेकलुप्तायामेव द्विलुप्ताखिलुप्ता अप्युपमा. संगृहीतः स्युः (धर्मलुप्तायाम् अन्यलोपे
सत्यपि भवता एक(धर्म)लुप्तेनैव व्यवहारः कियते) तत्रश्च द्विलुप्ता-त्रिलुप्तामा दृष्टव्य-
गणनं व्यर्थं स्यादित्याशयः ।

२ प्रकारे गुणवचनस्तेतिरूपसं गुणवचनपद प्रकारस्य (सादृश्यस्य) विशेषणमुत्र स्था-
नितम्. (यस्य दिव्यं नियते तस्य प्रकृतिर्भावस्य) । तत्र प्रकारस्य विशेषणं व्यर्थम्, प्रकारस्य
(सादृश्यस्य) सर्वत्रैव गुणवाचकत्वात् [तद्वि न क्रियारूपं न वा जगत्क्रियम्] । 'सर्वव्य-
भिचाराम्या स्याद्विशेषणवर्धकम्' इति नियमानुसारं प्रकारे गुणवचनत्वाया नास्ति व्यभि-
चारः । तत्रश्च तद्वद्गुणवचनपदग्रहणात् (अर्थात् गुणवचनपदग्रहणात्) गुणवचनो यः शब्दः इत्यादिने
मूलप्रोक्तोऽर्थो निष्पन्न इति सर्वस्वाशयः । तत्रश्च द्विर्भावः सादृश्यस्य बोधको न वाचकः, एव
च पदपद (अर्थात् पदसदृशः) इति धर्मवाचकलुप्तेनैव व्यवहारः न धर्मलुप्तायाः ।

मेव । कनो वाचकस्य लोपेऽपि तं चन्द्रकलाधरमभजन्निति चन्द्रकलाधरमभ-
नराहित्यरूपस्य धर्मस्य चञ्चामर्त्यसाधारणस्योक्तत्वात्कथं । तावद्धर्मस्य लोपः ।
न चोपमेयमर्त्यविशेषणतयोपात्तस्य चन्द्रकलाधरमभजनराहित्यस्य सादृश्योप-
सर्जने चञ्चायामनन्वयाच्च साधारण्यमिति वाच्यम् ।

“यद्वक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति ।

तं संभुममजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः ॥”

इति पाठे धर्मश्चवर्णमप्युभयत्रापि संभवति” इति स्त्रोकेरसंगतत्वापत्तेः ।
इहाप्युपमेयसंसारविशेषणतयोपात्तस्य सुखमयत्वस्य सादृश्योपसर्जनेऽपवर्गेऽ-
नन्वयाभावात्कथंकारं धर्मस्य साधारण्यम् । उपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन
वोपात्तस्य धर्मस्य शाब्द उभयान्वयेऽसत्यपि वस्तुत उभयवृत्तित्वज्ञानमेव
साधारणत्वाया नियामकमिति चेत्, चन्द्रकलाधरमभजनराहित्येऽपि दीय-
तामेवनेव दृष्टिः । यदि चोपमेयतावच्छेदैकतयैव चन्द्रकलाधरमभजनराहित्यं
मम विवक्षितम्, साधारणधर्मश्च स्वात्महिताऽकरणरूपः स चात्र लुप्त एवेति
शपथेन स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते तदा निवारितोऽयं दोषः । तुंष्यतु भवान् ।

इदमप्यन्यत्तैरेव वाचकोपमेयलुप्तायामुदाहरणं निरमीयत—

‘रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः ।

पुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति ॥’

फल्लोपेऽप्युक्तत्वमिलाह—फलन इति । तामुपपादयति—इहापीति । कथंकारं कथं-
कृत्वा । पाठान्तरवाच्यं साक्ष्यमाह—उपमेयेति । एवमेवेति । एवं च तुल्यतेवि
भावः । प्रकारान्तरेण ■ साक्ष्यमाह—यदि चेति । इदमप्यन्यदिति । वाचमाण-

१ सादृश्यं प्रति उपसर्जनीभूते (विशेषणीभूते) । अयमाशयः—इदानीं विहितस्य कनो
लोपेपि चञ्चापदस्य चञ्चातद्वृत्तः पुरुषोऽर्थः । ततश्च सङ्गच्छदार्थं प्रति शुचीभूतश्चञ्चा । किञ्च
चन्द्रकलाधरमभजन्निति विशेषणमुपमेयेन पुरुषेणैव संबद्धमित्युभयत्र योग्यमात्रात्रास्य साधा-
रणधर्मतेलवान्तरपूर्वपक्षः ।

२ अर्थात् नत्र सुखमयविशेषणस्य सादृश्योऽन्वयः उपमेयेन पुरुषेणैवास्ति, तथापि शब्दः
(असद्वृत्तावभिप्रेतः) अन्वयः उपमानेन अपवर्गेणापीति साधारणत्वात् न वाचकमिति
चेतनापीयते यदि चन्द्रकलाधरमभजन्नित्यस्यापि वीर्येऽन्वये (उपमानेन चञ्चया) संभवति
धर्मलुप्तोदाहरणत्वमसंगतं स्यात् ।

३ असद्वृत्तापि केवलमुपमेय-पुरुषविशेषणतयेव तदिदं वक्तुमभिप्रेतमित्याशयः ।

४ अर्थात् मौखिकरूपेण इदमिति विवक्षितत्वात्सादृश्यत्वः शेषम् ।

इदं च पथमपञ्चदशदुष्टमवैयाकरणां कर्तुः प्रयोजयति । तथा हि पुरत इति नगरवाचिनः पुरश्चन्द्राचसिलि हरिणाक्षीणां नगरादित्यर्थेऽसंगतेः । नहि पूर्ववाचकः पुरश्चन्द्रः कापि श्रूयते । पूर्वश्चन्द्रास्तु 'पूर्वाधरावराणामसि-
पुरावधेषाम्' इत्यसौ पुरादेशे च पुर इति भाव्यम्, न तु पुरत इति । अत एव 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' इति प्रायुक्त महाकविः । एवमेव "मुत्स्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः—इत्यप्रस्तुतप्रशंसा" इति द्वितीयप्रकरणारम्भेऽप्यप-
द्यब्दितं वै । तथा चाहुर्वैयाकरणाः—"पत्या पुरतः परतः", 'आत्मीयं चरणं दधाति पुरतो निमोक्षतायां मुवि', 'पुरतः मुदती समागतं माम्' इत्यादयः सर्वेऽपि व्याकरणाज्ञानगूला अपञ्चन्दाः" इति ।

इयं चैवंभेदोपमा वस्त्वलंकारसरूपाणां प्रधानव्यङ्ग्यानां वस्त्वलंकार-
योर्व्याच्ययोश्चोपस्कारकतया पश्यथा ।

तत्र व्यङ्गावस्तूपस्कारिका यथा—

'अविरतपरोपकरणव्यग्रीभवदमलचेतसां महताम् ।

आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥'

'अत्र तादृशि वचनान्यर्थद्वारा सेवमानस्य मनागप्यनुभवतः परिणामे
परमं सुखं भवतीति भाषान्येन व्यङ्ग्यस्य वस्तुन उपस्कारिका भेषजोपमा ।

निलयः । तसिलीति । इदं चिन्तम् । तदगतेः । आपारित्यातवापिस्तुचितम् ।
महाकविः काटिरावः । तैः अपनवीक्षितैः । इदं चिन्तम् । "पुरत इति निराताही-
काराः । अत एव 'इयं च तेषां पुरतो विद्यमाना' इति व्यतिशयः, 'पर्याप्तिं तामित
इतः पुराव पथार' इति भवभूतिथ संगच्छते" इति चेत्ति । अन्ये तु "कश्चि-
न्तोत्पन्नमलमुष्टं इत्यत्र तमुष्टं पुंस्त्वानेन सिद्धेभ्यश्चिन्तानन्वत्तादपीति प्राप-
नाय । तेन पञ्चमज्जालपुरश्चन्द्राचसिलिचिद्विदिः ।" इत्युक्तः । वस्तुतस्तु—"पुर
अप्रगमने" इति चोदितव्यमिदमात्रे इत्युक्तत्वे के 'कारिर्निर्दिष्टव्यतिः' इति
बोध्यम् । वैयाकरणा इति । अत्र इत्यसिः । एतेषां वचनान्यर्थद्वारा । तदेव
सिद्धिमाह—वसिष्यति । आपातेति । अप्रगमनमलमुष्टमलमुष्टम् । तादृशि
आपातकाटवानि । भाषान्येन व्यङ्ग्यस्येति । तेनान्यथाप्यनोति पदव्यङ्ग्यस्ये-

१ अत्रात्रेति काटस्तु सर्वत्रात्रादीवचनरूप-वेत्तरी ।

२ भेषजस्याप्यत्र एव कटुधने, परित्यजे तु परित्यजेत्यत्राव कटुवद्वचनानि भव-
न्तीत्यर्थे एवमपीति चेदप्यत्राव दूरीकृत्यति अत्र प्रत्ययवद्वचनम् ।

व्यङ्ग्यालंकारोपस्कारिका यथा—

‘अङ्गायमानमैलिके मृगनाभिपङ्कं

पद्मेरुहासि वदनं तव वीक्ष्य भिन्नम् ।

उल्लासपल्लवित्तोमलपक्ष्ममूला-

क्षत्रपुटं चपलमन्ति चकोरपोताः ॥’

अत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्ये आरोप्यमाणचन्द्रके आन्तिमत्यलंकारे उपपादकस्य मालस्यमृगमदपङ्कविषयकस्याङ्गाभेदारोपस्याङ्गाहृदयरूपद्रोपमूलकस्यानुपमानालंकारः ।

रसोपस्कारिका तु ‘दरदलदरविन्द—’ इत्यत्र प्रागेवोदाहृता । रसपदेनासंलक्ष्यक्रमस्योपलक्षणाद्वाचाद्युपस्कारिकाप्यत्रैवान्तर्भाव्या । यथा—
‘नैवापयति हृदयादधिदेवतेव’, ‘वन्यकुरङ्गीव नेपथे नितरां’ इत्यादिषु प्रागुदाहृतेषु ।

वाच्यवस्तूपस्कारिका यथा—

‘अमृतद्रवमाधुरीभृतः सुलमन्ति अयसी सखे गिरः ।

नयने क्षिप्रिरीकरोतु मे शरदिन्दुमतिमं मुसं तव ॥’

अत्र नयनक्षिप्रिरीकरणरूपे वस्तुनि वाच्ये मुसस्य शरदिन्दुमनोपस्कारिका ।

सर्पः । नन्वत्रोपमालंकारो नैवात आह—अत्र प्राधान्येनेति । व्यङ्ग्ये इति । वाच्यवस्तु इत्यर्थः । अलंकारे सतीति शेषः । उपपादकेऽस्य तस्येत्यादि । अत्रालंकार इति । तथा च तदुपस्कारकत्वमप्याः स्पष्टमिति भावः । ननु वस्तुतन्मरयोरित

१ अलिके अशुभवाक्यम् (चन्द्रगजनेनकविदलदम्) मृगनाभिपङ्कं रिभद तव वदनं नीरयेतन्वयः ।

२ वाच्यमेव पङ्क्तिरे (पञ्चकारतया एतुं प्रकृतिरे) शेषेरे पङ्क्तिरे (पञ्चकोन्दरेरे) वेपाम् ।

३ आरोप्यमाणः चन्द्रो दलित् अर्वाव चकोरपोता आन्तिमत्यलंकारे चन्द्रसाधेरे कुनीतीति आन्तिम्यम् प्रथमव्यङ्ग्यः । तन्निप्रपदादः (सापदः) उदात्तकरादीरे वदन्त्य भवेनापोः । अभेदारोपे च मृगमददलस्य कङ्कडस्य च सादृश्यत्वे रोपो मूढम् । सादृश्यत्वे चोपमा । तथा चैवैतल उचना व्यङ्ग्यस्य आन्तिमत्यलंकारत्वेनरक्षयिष्यतीति संज्ञाप्यः ।

वाच्यालंकारोपस्कारिका यथा—

‘शिशिरेण यथा सरोरुहं दिवसेनामृतरश्मिमण्डलम् ।

न मनागपि तन्वि शोभते त्व रोपेण तथेदमाननम् ॥’

अत्र वाच्यस्य दीपकस्योपमोपस्कारिका ।

रसादिस्तु न वाच्य इति प्रागेवाभिहितम् ।

अथ कथमलंकारस्यालंकारान्तरोपस्कार्यत्वमुच्यते । प्रधानस्यैवालंकार्यत्वादिति चेत्, नैवम् । अलंकारस्योपमादेर्ध्वन्यमानतायां प्राधान्याद्वरसादिवदलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे न कोऽपि तावदस्ति विरोधः । एवमेव मुख्यतया वाच्यतायामपि । यथा ह्यापणादौ विक्रीयमाणतायां कनकताड्यस्य रत्नाद्यलंकारान्तरोपस्कार्यत्वे तस्यैव च कामिनीकर्णालंकरणतायां पुनः प्रधानान्तरसांनिध्यात्ताड्यस्य तद्वत्तरत्नानां च साक्षरत्नम्परत्वा च कर्णादिशोभोपस्कारकतया यथा तदलंकारत्वम्, एवमेव रसादिसांनिध्ये रूपकादेस्तदुपस्कारकस्यालंकारान्तरस्य च रसाद्यलंकारतेति ।

एवं च प्राचां मते पञ्चविंशतिभेदायाः पुनः पञ्चविधतायां सपादशतं भेदाः । द्वात्रिंशद्भेदादिनां तु पष्ठ्युत्तरं शतम् । इतश्चान्येऽपि प्रभेदाः कुशाग्रीयधिपणैः स्वयमुद्गावनीयाः । तत्र कचिदनुगाम्येव धर्मः । कचिच्च केवलं विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नः । कचिदुभयम् । कचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन फग्भितं विम्बप्रतिविम्बभावम् । कचिदसन्नप्युपचरितः । कचिच्च केवलशब्दात्मकः ।

रसस्यापि वाच्यत्वेन षोढा वस्तुमुचितेयमत आह—रसादिरिति । प्रधानस्यैवेति । अलंकारत्वप्रधानमेवेति भावः । वाच्यतायामपि निरोध इत्युपपन्नः । उभयं अनुगामित्व

१ अर्थाद् मुख्यतया वाच्यतादृशतायामपि अलंकारः । अलंकारान्तरोपस्कार्यतां भवन्ति ।

२ पूर्वस्य प्रधानस्य (ताड्यस्य) अपेक्षया अन्यस्य (कामिनीकर्णस्य) सान्निध्याद् तद्वत्तरत्नसाक्षात् ; रत्नानां च परस्परत्वात् कर्मशोभनतया अलंकारत्वम् ।

३ आपन्नः च धर्म इति पूर्वोक्तवचनः ।

तत्राथो यथा—

‘शरदिन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः ।

वनसञ्जा विभाति स सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥’

अत्र पूर्वाधे सङ्क्षिप्तदेशाद्धर्मोऽनुगामी ।

केवलविम्बप्रतिबिम्बमावापन्नः ‘कोमलातपशोणाग्र—’ इत्यत्र बोध्यः ।

द्वितीयधे तु मयम् ।

तृतीयोऽपि त्रिविधः—विशेषणमात्रयोर्विशेष्यमात्रयोस्तु गलयोर्वा वस्तु-
प्रतिवस्तुभावेन करम्बितः ।

तत्राथो यथा—

‘चलद्भ्रमिवाभ्योजमधीनयनं मुखम् ।

तदीयं यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं सतः ॥

अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोर्वस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादा-
नाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च भ्रमनयनयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः ।
इति तत्करम्बितोऽयमुच्यते ।

तत्र द्वितीयो यथा—

आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं

लमः प्रियंगुलतयेव तल्लभाळः ।

देहावसानसमये हृदये मदीये

देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥’

विम्बप्रतिबिम्बभारं च । अयं बोचान्तर्यतोवतिरिष्टो मेरुः । अत एव पश्यति—
तृतीयोऽपि त्रिविध इति । पठ इति च । वनसञ्जा आश्रिततलावतम्बिमाला ।

१ शरदिन्दुरिति पञ्चम द्वितीयाधे । अत्र द्वि विभाति सेति मेघ-रागवोलुगानी । वन-
मातेन्द्रधनुशोरमेदरुदय विम्बप्रतिबिम्बमावापन्नः इत्युपपत्तिः । द्वितीयाधे इत्यस्य ‘अवाप-
नस्यो वादीलाशी’ इति टीकव्याजनेशसु भ्रान्तः । कुकुमादेवादेवंतिमात्रविशेषपदस्य स्वाध-
रत्वाभावेन उपमाया यथाव्यवहारः ।

२ चलनाधीरो विशेषण्ये सपोखयोर्विशेष्ययोः ।

अत्रालिङ्गितत्वलक्ष्ययोर्वस्तुप्रतिबस्तुभावः । तद्विशेष्यकयोश्च जलधि-
कन्याप्रियंगुलतयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । इत्ययमपि तत्करम्बित एव ।

तत्र तृतीयो यथा—

‘दक्षाननेन दृष्टेन नीयमाना बभौ सती ।

द्विरदेन मदान्धेन कृष्यमाणेव पद्मिनी ॥’

अत्र विशेषणयोर्दृष्टत्वमदान्धत्वयोर्विशेष्ययोश्च नीयमानत्वकृष्यमा-
णत्वयोर्वस्तुप्रतिबस्तुभावेनोभयतः संपुरितो दक्षाननद्विरदयोर्विम्बप्रतिबिम्ब-
भावः । इत्ययमपि तत्करम्बितः ।

‘विमलं वदनं तस्या निष्कलमृगाङ्गति’ इत्यत्र वैमल्यनिष्कलङ्कत्व-
योर्वस्तुत एकरूपयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावनिर्मुक्तं वस्तुप्रतिबस्तुभावमापन्नयो-
रुपमानिष्पादकत्वं यद्यस्ति तदा शुद्धं वस्तुप्रतिबस्तुभावमापन्नोऽप्येव
पष्ठो धर्मः । न च ‘कोमलतपशोणात्रसंध्याकालसहोदरः’ इत्यादौ यति-
संध्याकालयोरुपमायां धर्मान्तरस्थानवगमात्कुङ्कुमालेपकपायवसनयोः कोम-
लतपशोणात्रयोश्च विम्बप्रतिबिम्बभावो यथावश्यमभ्युपेयः, प्रकृते तु न
तथा वस्तुप्रतिबस्तुभावः । वदनमृगाङ्गयोः सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य
प्रतीयमानत्वेन धर्मान्तरानपेक्षणादिति वाच्यम् । एवं तर्हि ‘यान्त्या
मुहुर्वैलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या’ इति भवभूतिपद्येऽपि

द्वितीयार्धे तु ‘वापाययस्रनो याति’ इत्यादौ । यद्यस्ति तदेत्येवैतद्विः सूचिता । तद्विजं
तु—एकोऽप्यर्थो भिन्नशब्देनोपातो भिन्न इव प्रतीयते । अत एव ‘उदेति सविता
ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च’ इत्यादौ ‘रज एवास्तमेति च’ इति पाठे दुष्टेति
प्रावः । प्रकृते संबन्धिभेदादपि भेदप्रत्ययस्तयोः । भिन्नरूपेण प्रतीयमानस्य
च न साधारणता । साधारणीकरणस्य च न कश्चिदुपायः, विना विम्बप्रतिबिम्ब-
भावापन्नैकधर्मसंबन्धित्वम् । तथा च शब्दभेदेन प्रत्यये, संबन्धिभेदाच्च भेदप्र-
त्यये, विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नैकधर्मसंबन्धित्वेन तयोरभेदाप्यवसाये साधारणत्वमस्तेति
कथं शुद्धस्योपमाविष्पादकत्वम् । अत एव प्रावः विम्बप्रतिबिम्बभावकरम्बित
एवायमित्याहु रिति । प्रकृते तु न तथेति । तथा तु प्रकृते नेत्यर्थः ।

१ ते आलिङ्गितत्वलक्षणे विशेष्ये ययोः, अर्थात् आलिङ्गित० विशेषणीभूतयोः (जलधि-
कन्या आलिङ्गितः इत्याकनये) जलधिकन्या विशेषणम् आलिङ्गित इत्यादि च विशेष्यम् ।

प्रतीयमानेन सौन्दर्येणैव सामान्येन निर्वाहे कंधरादन्तयोर्विम्बप्रतिबिम्बभा-
वस्य बलितत्वावृत्तत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य च सकलैरालंकारिकैः स्त्रीकारो
विरुद्धः स्यात् । अतो यथास्थितमेव साधु ।

उपचरितो यथा—

‘श्रुतंकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयनूर्तः ।

येनाकारिणि मित्रं स विकलद्वयो विधिर्वार्यः ॥’

एषा स्त्रीतां विवासितवतः स्वात्मगता रामलोकिः । अत्र काठिन्यं
पार्थिवो धर्मश्लेषे उपचरितः ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘यत्र वसन्ति मुमनसि ननुवपशौ च क्षीलवन्तः सर्वत्र समाना भविष्यो
मुनेय इव ।’

अत्रोपमानोपमेयगतस्वार्थस्यैकस्याभावाच्छब्द एव धर्मः ।

एवमेतेषां धर्माणां ध्यानिधनं च संभवति ।

१ अयमस्य प्रकृतस्य सार—येनोपमाया ० स्वामी उपमायस्यारक—बन्धु-वशात्पुत्रादयः
विम्बप्रतिबिम्बभावो परेतया सादृश्यदे । विनय वरनन् ० एतच्च तु वरनपूजादयोः को-व-
वंकषापात्रेणभर्तृभोवमादिदि । साधुतः काद्वरवपशौ वस्तुवपशुभासस्य साधारण्यवै-
स्त्रीकारे इति यच्छ ।

उपमासाधनाय देशं पदार्थानां विम्बप्रतिबिम्बभावो वस्तुवपशुभासो वा साधारण्यवै-
तया करिता स्वरूपमात्रादूतेन श्रुतिगो बनेत्र, उपमावपशुभासो वा साधारण्यवै-
संप्रदायः, ठञ्ठदनुसारनेन उपमा उपमायस्यारकः । अन्यथा वस्तुवपशु ० इति वपशु-
वपशु चोत्प्रेनेन साधारण्यवैतया वपशुवपशु विम्बप्रतिबिम्बभावो साधारण्य काद्वरव-
यता सादृश्ये साधनायानम् ।

२ वपशु ।

३ विन्दनीयः ।

४ इति वपशुवपशु वपशु वपशु विप्रे व्यापेति ।

५ ‘उपमा वपशुवपशु (विप्रे) ननुवपशौ (वपशु) च सर्वत्र समाना भविष्य’
अत्र उपमाने पुत्रो समानवपशु वपशुवपशुः । उपमेवे वपशु (वपशु नाना वपशु
देशं ये वपशुः वपशुः) उपमावपशुवपशु वपशुवपशुः वपशुवपशुः ।

यथा—

‘श्यामलेनाङ्कितं माले चाले केनापि लक्षणा ।

मुखं तवान्तरासुप्तमुद्गफुल्लान्मुञ्चयते ॥’

अत्र भाङ्गाताद्वप्रसुप्तमुद्गौ विम्बप्रतिविम्बभावमापनौ क्यङ्कर्थे आचारे-
ऽनुगमिन्यभेदमापय स्मितौ ।

यथा वा—

‘सिन्दूरारुणवपुषो देवस्य रदाङ्कुरो गणाधिपतेः ।

संध्याशोणाम्बरगतनन्दुलेखायितः पातु ॥’

अत्र सिन्दूरसंध्याभ्यां गणाधिपगगनाभ्यां च विम्बप्रतिविम्बभावमा-
पनाभ्यां [धर्माभ्यां] संपादित्वाभेदेन विशिष्टधर्मणेणाभेदेनावस्थितः क्यङ्क-
र्थोऽनुगामी ।

कचिद्वेत्तुदेतुमैव्रावेन । यथा—

‘खलः कापट्यदोषेण कूरेणैव विसृज्यते ।

अपायशङ्किभिलोकैर्विषेणासीविपो यथा ॥’

गणाधिपगगनाभ्यामिति । गणाधिपगगनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावे च विम्बप्रति-
विम्बभावापन्नसिन्दूरसंध्याविशेषणद्वारुणत्वशोणत्वे वस्तुप्रतिवस्तुभावापत्ते एव साधा-
रणधर्म इति तयोरेभेदेन विशिष्टधर्मणेत्युक्तिरिति भावः । क्यङ्कर्थोऽनुगामीति ।
यद्यपि प्रतिद्वन्द्ववस्तुयोर्भाविक्षेपादिकमादायाप्याचारोऽनुगामी कर्तुं शक्यते तथापि

१ ‘मुखमनुजायते (अनुजयदावर्तते)’ इत्युक्त्या क्यङ्कप्रत्ययान्वे आचरणम् उपमेये
मुखे, उपमाने अङ्गुले वानुगामि (उपसर्गद्वय) इत्यनुपपत्त्ये । मुखस्य अनुजयदाचरणं
य—भाङ्गगतस्याङ्गस्य अन्तरासुप्तस्य मुद्गस्य च विम्बप्रतिविम्बभाव(अभेदारोप)रूप एव । एवं
च अस्मासुप्तमायां विम्बप्रतिविम्बभावस्य अनुगामिणो पर्येव च व्यापियन्तं जायतित्योपाद ।

२ अर्थ भावः—वस्तुप्रतिवस्तुभावापत्ताभ्यामरुणत्वशोणत्वभ्यामन्वित्रयोः सिन्दूर-सन्ध्या-
योर्विम्बप्रतिविम्बभावः । हाङ्गविम्बप्रतिविम्बभावापत्त-सिन्दूरसन्ध्याविशिष्टयोर्गणपतिग-
नयोश्चापि विम्बप्रतिविम्बभावः । स च क्यङ्कर्थे आचारात् (यः उपमानोपमेययोर्लु-
गामी) धर्मिणः, अर्थात् व्यङ्ग्यधर्मविशिष्टयोर्गणाधिपगगनयोरेव (विम्बप्रतिविम्बभावः)
एवं स आचाररूपः साधारणधर्मोऽस्ति यदेतुना दन्ताङ्कुरचन्द्रेखयोरेव सिध्यति ।

३ भ्यामिति पूर्वसम्बन्धः । यथा इत्यापत्तेन • सिन्दूररूप • इति पूर्वोदाहरणयोर्वि-
म्बप्रतिविम्बभावः अनुगामिणि अभेदेन भ्यामिदं, तथाच विम्बप्रतिविम्बभावः अनुगामिनि
कार्यकारणभावेनेत्यर्थः ।

विदध्याः । यतः शोणाधराया उपमेयाधास्यपि पृष्ठविनी लतोपमानं भवतीति वाक्यार्थे यथातथापदप्रतिपाद्या कान्तोपमानिका लतोपमेयिकोपमा निष्पादिका । अस्यां चोपमायां निरूपकतासंबन्धेनोपमानोपमेयगते द्वे उपमे समसदृशशब्दाभ्यां प्रतिपादिते बिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्ने साधारणधर्मतया स्थिते । तत्र निरूपकतासंबन्धेन प्रधानीभूतोपमोपमानकान्तागतायामुपमायां प्रतिबिम्बभूतायां मुच्छस्वनयोर्वस्तुप्रतिबस्तुभावाद्यन्नमन्नतन्म्रीभवन्नविशेषणयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नयोः साधारणधर्मत्वम् । एवं तेनैव संबन्धेन लतारूपोपमेयगतायां बिम्बभूतायामुपमायामधर-

न स्यादिति भावः । उपमा निष्पादिकेति । एवं च वाक्याणां पस्कारिकेयमुपमेत्वर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्ने इति । यद्यपि समसदृशशब्दाभ्यां प्रतिपादितोपमयोर्वस्तुप्रतिबस्तुभाव एव, तथापि तद्विशेषणयोः शोणाधरनामिकास्तयकावनमन्नलन्तयोर्विम्बप्रतिबिम्बभाव आवश्यक इति भावः । तयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावे सादृश्यानुयोगित्वमेव साधारणो धर्म इति ध्येयम् । तत्र तयोपमयोर्मध्ये निरूपकतेति । प्रतियोगित्वत्वर्थः । तेनैव संबन्धेनेति । प्रतियोगितासंबन्धेनेत्वर्थः ।

१ कान्ता उपमाने यस्यात् ।

२ यथातथापदप्रतिपाद्या प्रधानभूता सेयमुपमा वाक्यार्थोपस्कारिका । वाक्यार्थसंसादिया च ।

३ अस्य प्रवृत्तत्वायं सारः—अस्मिन्पथे तिस्र उपमाः । तामु ‘यथा त्वं लतासदृशी, तथा लता त्वं सदृशी’ इति यथातथाप्रतिपाद्या वाक्यार्थभूता प्रधानम् । प्रधानभूताया भव्या उपमायाः ‘त्वं लतासदृशी’, ‘लता त्वं सदृशी’ इति द्वे उपमे साधारणधर्मभूते । भक्तभूते इमे द्वे नपि उरमे परस्पर बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्ने । अनयोर्मध्ये ‘स्वनावनम्रा त्वं स्वस्वनागताया लतायाः सदृशी’ इत्याकारिकायाः प्रतिबिम्बभूतायाः प्रथमोपमायाः वस्तुप्रतिबस्तुभावापन्नयोर्म्रीमन्न-नमन्नयोर्विशेषणीभूतौ स्वन्-स्वन्तौ [स्वनाभ्याम् आनया इत्यन्वये स्वनी आनमीभवनपदार्थे विशेष्येते इति विशेषणत्वमनयोः] साधारणधर्मभूतौ, यौ हि विधौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नी, एव ‘पृष्ठविनी लता शोणाधरायाः त्वं सदृशी’ इति बिम्बभूताया द्वितीयोपमायाश्च भवत्-पृष्ठौ साधारणधर्मौ, यौ हि विधौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नी । [अत्र हि बिम्बप्रतिबिम्बभावो वस्तुप्रतिबस्तुभावपरम्परे नालीति पूर्वोपमायां भेदः] । पूर्वमुदाहरणम्

पल्लवयोः । न च तेन सदृश इत्यादौ तन्निरूपितसादृश्याश्रयसोपमे-
यस्य, तस्य सदृश इत्यादौ च तत्संबन्धिसादृश्याश्रयसोपमानस्य प्रतीतेः
सिद्धत्वात्प्रकृते च सदृशीति शब्दाद्विवेचमानेऽप्युपमानभावे कथं नाम
लताया उपमेयतेति वाच्यम् । सदृशशब्दप्रतिपादधर्ममृतोपमायामुपमान-
त्वेऽपि यथातथाशब्दवेचोपमायां लताया उपमेयत्वे बाधकाभावात् । एव-
मन्येऽपि प्रकाराः ।

‘यथा तवाननं चन्द्रस्तथा हासोऽपि चन्द्रिका ।

यथा चन्द्रसमश्चन्द्रस्तथा त्वं सदृशी तव ॥’

एभिर्भेदैः प्रामुक्तानां सधर्माणां भेदानां यथासंभवं गुणने बहुतरा भेदा
भवन्ति । तथा धर्माणां वाच्यतायां वाच्यधर्मा बहुवोक्ता । व्यङ्ग्यत्वे
व्यङ्ग्यधर्मा धर्मलोपे गदितैव ।

लक्ष्यतायां यथा—

‘सर्व इव शान्तमूर्तिः श्वेदायं मानपरिपूर्णः ।

क्षीय इव सावधानो मर्कट इव निष्क्रियो नितराम् ॥’

इत्यत्रोपमानमहिम्ना शान्तमूर्त्यादिसद्वैर्विरुद्धा धर्मा लक्ष्यन्ते ।

अधरपल्लवयोरिति । कान्ताल्लवादिश्लेषणयोर्विभक्त्यतिविम्बभावमापन्नयोः साधारण-
धर्मैरवमिलत्वं । तन्निरूपितेति । तद्विधियोरिकेत्तर्यः । सादृश्याश्रयस्य तद्विधियोरिव
इत्यर्थः । सधर्माणां भेदानामिति । साधारणधर्मभेदसहितानां पूर्णलतादिभेदाना-
मित्यर्थः । व्यङ्ग्यत्वे इति । धर्माणामित्यस्यानुपपत्तिः । लक्ष्यतायामिति । धर्माणामि-
त्यारिः । महिम्नेति । तेषु शान्तमूर्तित्वादेरभावादिति भावः । धर्मा लक्ष्यन्ते इति ।

उपमाद्यु अन्वयान्ते नानाविधाः साधारणधर्मा उक्ताः, अथ तु उपमाया इमे द्वे उपमे एव
साधारणधर्मभूते इत्येव नवीनः प्रकार इत्युदाहरणदानस्य विधेयः ।

१ चन्द्रेण सदृशम् इत्युक्ते चन्द्रनिरूपितं यत्सादृश्यं यदाश्रय इत्यर्थप्रतीक्षा चन्द्रः
उपमानिरूपकः (उपमानम्), सादृश्याश्रय उपमेयं च उपमाया अधारः (अभिधानम्)
भवति । ‘चन्द्रस्य सदृशम्’ अर्थात् चन्द्रस्य सादृश्यं भवति इत्युक्ते सादृश्यं चन्द्रस्य
संबन्धि भवति तदाधारश्लेषमानं भवति [चन्द्रसंबन्धि सादृश्यं शृङ्गवे वसाधारः चन्द्र एव
स्वार्थः] सादृश्यस्य (उपमायाः) निरूपकं च उपमेयं भवति । ततश्च—उदायाः सदृशीत्युक्ते
उदा उपमानम्, सादृश्यं उदाया उपमेयत्वमिति उक्ता । उदायाः सदृशीति शब्दे उदाया
उपमानत्वेति ‘यथा उदायाः सदृशी त्वं तथा उदा एव सदृशी’ इति वाक्ये तु वसा उपमेय-
त्वमेवेति समाधानम् ।

इयं चोपमा मुख्यार्थस्य कचित्साक्षादुपस्कारिणी कचिचोपस्कारका-
रोपस्करणद्वारा । तत्र साक्षादुपस्कारिणी प्राम्बहुधोदीरिता ।

परम्परया यथा—

‘नदन्ति मददन्तिनः परिलसन्ति वाजिघञ्जाः

पठन्ति बिरुदावलीमहितमन्दिरे वन्दिनः ।

इदं तदवधि प्रभो यदवधि प्रवृद्धा न ते

युगान्तदहनोपमा नयनकोणशोणद्युतिः ॥’

अत्र मुख्यार्थस्य राजविषयायाः कविरतेरुपस्कारकस्य यदैव तव
कोपोदयस्तदैव रिपूणां सपदो भसताद्भविष्यन्तीति वस्तुन उपस्कारिका
नयनकोणशोणद्युतेर्युगान्तदहनोपमा । इयं चैक्ययावादिस्तद्वैर्वाचकैः
प्रतिपादिता नाच्यालंकारः । लक्ष्यापि चालंकुर्वाणा इश्यते ।

यथा—

‘नीधीं नियम्य शिथिलमुपसि प्रकाश-

मालोमय वारिजदृशः द्रयनं जिह्वासोः ।

नैवावरोहति कदापि च मानसाम्ने

नाभेर्निभा सरसिजोदरसोदतायाः ॥’

अत्रैकोदरप्रभवस्वरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधातदीयशोभालक्षणसमानाशङ्क-
रत्वस्य प्रयोजनस्य सच्चात्सोदरपदेन सदृशो लक्ष्यते । आर्थी च तत्रोपमा
प्रतीयमाना । अवरोहति लक्ष्यस्य विषयतया स्मृतिशून्यीभवनस्य निषेधनेन
प्रतीयमानायाः स्मृतेरुपस्कारिका । एव प्रतिभट्टप्रतिमह्यादिशब्दानां तदी-
यन्यप्रभवतदीयशोभास्वरूपसर्वस्वापहरणादेः प्रयोजनस्य सच्चात्सादृश्यवति
लक्षणैव, न व्यञ्जना । मुख्यार्थस्य बाधात् । प्रयोजने पुनर्व्यञ्जनैवेति ।

लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणेति मतेनेदम् । इयं चेति । उपमेत्यर्थः । तत्र नाभी ।
अवरोहति लक्ष्यस्येति । एतत्पदलक्ष्यस्येत्यर्थः । व्यञ्जनैवेति । इत्यस्य बोध्यमिति

१ नाभिरुच्यन्तिनी या शोभा वद्वूपसमानाशङ्करत्वस्य ।

२ प्रतीका भवतीत्यर्थः ।

३ (मानसाम्ने) अवरोहति पदस्य लक्ष्यशोभायैव यत् विषयरूपया स्मृता शून्यीभवनम्
(नर्थाद् विस्मृतोदयशून्यीभवनम्) उचितेनैवेति ।

४ चन्द्रप्रतिभट्टशिरशुचया चन्द्रस्य -व्यञ्जनं प्रयोजनमिताशङ्कः ।

कचिद्व्यङ्ग्यापि चैयमुपमालङ्कारः । यथा—

‘अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्रं हृष्यति ।

भृगुण्डलमिदं मूढं केन वा विनिभालितम् ॥’

कस्यचिद्विदेशस्थितस्य किरणैरात्मानं संज्ञापयन्तं चन्द्रं प्रत्येयोक्तिः ।
अत्र च अस्ति मम प्रियायाः कदापि बहिरनिर्गतायाः, अत एव तया-
प्यदृष्टाया आननं त्वत्सदृशमिति प्रतीयमाना उपमा मूढपदेन ध्वन्यमा-
नायां चन्द्रविषयायां वक्तृगतायामसूयायामलङ्कारः । एतेनाप्पयदीक्षितै-
रुपमालक्षणे दत्तमव्यङ्ग्यत्वविशेषणमयुक्तमेव । नहि व्यङ्ग्यत्वालङ्कार-
त्वयोरस्ति कश्चिद्विरोधः । प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायां तु प्रधानत्वालङ्कार-
त्वयोर्विरोधादलङ्कारलक्षणं तत्र मातिप्रसाङ्गीदित्युपस्कारकत्वेन पुनर्विशेष-
णीयम्, न त्वव्यङ्ग्यत्वेन, प्रागुक्तायामसूयालङ्कारोपमायामव्याख्यापतेः ।
विशिष्टोपमादिस्थले विशेषणायुपमानां वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यतया गुणीभूतव्य-
ङ्ग्यत्वम्, सिद्धार्थस्योपस्करणाभावात् नालङ्कारत्वमिति न काप्यसंगतिः ।

यद्यापि “सैयमुपमा संक्षेपतत्तिविधा—कचित्स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता ।
यथा ‘स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः’ इत्यादौ । कचिदुक्तार्थोपपादनपरा ।
यथा ‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यादौ” । कचिद्व्यङ्ग्यप्रधाना सा इति तैरेव द्रविड-

शेषः । विनिभालितमिति । विशेषेण दृष्टमित्यर्थः । अथ चेति । प्रतीयमानेस्वना-
स्यान्वयः । प्रतीयमाना उपमेति । अत्रोपमानस्योपमेयत्वकरणनात्मकप्रतीपस्यैव
व्यङ्ग्यत्वम्, मूढपदस्वारस्यात्, चमत्कारातिशयाच्च । किं हृष्यसीत्येतत्स्वारस्याचेति
केचित् । एतेनेति । एतेनापीत्यर्थः । अपिना प्रागुक्तदूषणममुच्यः । तैरेवेति । अप्प-

१ अलङ्कारस्यैव प्राधान्येन व्यङ्ग्यतायाम् ।

२ विम्बप्रतिविम्बमात्रावपत्रसाधारणपरमादिका या विशिष्टाः (विशेषप्रकारिकाः) उपमाः
पूर्वं निदर्शितास्तास्तु विम्बप्रतिविम्बभूतयोर्विशेषणयोर्था अवान्तरा उपमा भवति सा व्यङ्ग्यैव
भवति । तस्या निरासाय अव्यङ्ग्यविशेषणदानं न निरर्थकमिति ज्ञेयम् । यत्रविशेषमात्रायाः
प्रधानोपमासाधकतया वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । कस्यचित्पूर्वतिद्वयार्थस्वाल-
करणं तथा ॥ किंपते अपि तु प्रधानभूता उपमैवालङ्कारित्वे इति तस्या अलङ्कारत्वमपि नास्तीति
तन्निरासार्थं यतो व्यर्थं इति समाधानम् ।

शिरोमणिभिरभ्यधीयत । तदप्यह्वयमेव । 'नयने शिशिरीकरोतु मे शर-
दिन्दुपतिमं मुखं तव' इति वाच्यवस्तूपस्कारिकायाः शरदिन्दूपमाया अको-
डीकरणात् । अलंकारभूतोपमासु सर्वैविध्यमात्रविधान्ताया उपमायाः संग्रहे,
को नाम ध्वन्यमानायास्तस्या निरासायाव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानदुराग्रहः ।
अहो महदेवेदमन्याभ्यम्—यदलक्षणीयायाः संग्रहः, लक्षणीयायाश्चासंग्रह
इति । प्राचीनानां तूपमासामान्यं लक्ष्यतां ध्वन्यमानाया इवास्या अपि
संग्रहो नानुचितः । न तु स्वस्य यत्नेन ध्वन्यमानोपमां निरस्य कण्ठर-
वेणालंकारभूतोपमालक्षकस्य । यदि च प्रबन्धव्यङ्ग्योपस्कारकत्वेनेयं
संगृह्यत इत्युच्यते तदा 'सर्वैविध्यमात्रविधान्ता' इति श्लोक्तिर्विर्हृदा स्यात् ।

यदीतिरैवेत्यर्थः । स्वस्येति । तवेत्यर्थः । नानुचित इत्याहानुपात्तः । इयं सर्वैविध्य-
मात्रविधान्ता । विरुद्धा स्यादिति । यत्तु तस्य उपमासामान्यलक्षणास्यापि प्रकृतत्वे-
नोपमासामान्यत्वैवायं विभागः । उपमानोपमेयतावच्छेदक्योर्भेदाभास्तेवोपमितिनि-
रपत्तिः । अत एव सेयमुपमेत्येवोक्तम्, न त्वलंकार इति । 'नयने शिशिरीकरोतु मे
शरदिन्दुपतिमं मुखं तव' इत्यत्र तु उक्तार्थोपपादनपर्यं मुक्तकर्तृकनयनरमकमिशिरीक-
रणस्य कञ्चुकस्येन्दूपमयैवोपपत्तेः । उक्तार्थोपपादनेत्यस्य चोक्तार्थोपपादनमुक्ताथ

१ संग्रहे कृते सति । अर्थोपमासु संग्रहः कृतः, व्यङ्ग्याया निरासार्थं यत् इत्याक्षर्यम् ।

२ सर्वैविध्यमात्रविधान्ता न कस्यचिदनुनः शोभकरी, अत एव अलक्षणीया सा ।

३ या स्वस्य व्यङ्ग्या सति प्रभावव्यङ्ग्यस्योपस्कारिका (सा शोभाकरत्वात् लक्षणीया)
तस्या असंग्रहः ।

४ ननु प्राचीनैरालंकारिकेभ्यः सर्वैविध्यमात्रविधान्तायाः संग्रहः कृतः, को मे दोष इति
वेदाह—प्राचीनानां तु । तैः सान्द्रव्यङ्ग्यं कृतम् । तत्र यथा व्यङ्ग्यायाः संग्रहो नानु-
चितस्तथा सर्वैविध्यमात्रविधान्ताया अपि संग्रहो नानुचितः ।

५ यत्नेन ध्वन्यमानोपमां निरस्य कण्ठरवेण अलंकारभूतोपमालक्षकस्य स्वस्य (उप) सर्वै-
विध्यमात्रविधान्तायाः संग्रहो न नानुचितः, अपि तु अनुचित एव । इत्यर्थः ।

६ प्रबन्धस्य व्यङ्ग्यो यो शीरसातिष्ठस्योपरकृतिर्यथा (यथा सङ्घट्टः सदर्थस्त व्यङ्ग्य-
भूतो यो शीरसातिष्ठस्योपरकृतिः) सा सर्वैविध्यमात्रविधान्ता कस्यचिद्विरोधः ।

‘अनन्तरत्नप्रभवस्य’ इत्यत्र गुणसमूहसमैनाधिकरण एको दोषो दोषत्वेन न स्फुरतीत्यस्यार्थस्य पूर्वार्धप्रतिपादितार्धसमर्थनात्मकस्य सामान्य-
रूपस्य विशेषरूपोदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण सम्यगनाकलनादिन्दुकिरणसमा-
नाधिकरणोऽह उदाहृतः, न तूपमानतया निर्दिष्टः । सामान्यादिशेषस्य
भेदाभावेनोपमिति क्रियाया अनिष्पत्त्या उपमालंकृतेरत्रानवतारादुदाहरणा-
लंकारोऽयमतिरिक्तः । यथा ‘इको यणचि’ इति वाक्याधेयस्य सामान्यस्य
विज्ञानायोकारे दधुदकेकास्तेवेति वाक्यान्तरेण तद्विशेष उदाह्रियते
तद्वदत्रापीति तत्प्रसङ्गे विवेचयिष्यामः ।

यच्चाप्यवदीक्षितैः ‘लुप्तायां तु नैवं’ भेदाः । तस्यां साधारणधर्मस्यानुगा-
मितानियमात्’ इत्युक्तम्, तत्र । ‘मलयं हव जगति पाण्डुर्वस्मीक इवा-
धिधरणि धृतराष्ट्रः’ इत्यत्रानुगामिधर्मस्याप्रत्ययाच्चन्दनानां पाण्डवानाम्,

योरपादनमित्यर्थद्वयम्, विभिन्नमनापिरहात् इति न दोष इति चिन्त्यमिहमिति
बोध्यम् । उक्तार्थोपपादनपरोपमायास्तदुक्तमुदाहरणं कूपयति—अनन्तेति । ‘अनन्त-
रत्नप्रभवस्य यच्च हिमं न सौभाग्यमित्येपि ज्ञातम् । एते हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाह ॥’ इत्यनेत्यर्थः । स्फुरतीत्यस्यार्थस्य तृतीयचरणप्रति-
पादस्य । तद्वेना निर्दिष्टत्वे हेतुनाह—सामान्येति । अनवतारादिति । अथ तथा
चेति शेषः । अलंकारोऽयमतिरिक्त इति । ‘अदत्त्वा मारुतो मा भूर्दत्त्वा त्वं त्वा-
हवो भव’ इत्याभिप्रायनिर्देशेपमायानुपमानतावच्छेदकोपमेवतावच्छेदकभेदेनोपमिति क्रिया-
निष्पत्तेरुपमालंकारव्यवहारस्य च सर्वसमतवेन तद्वदिहापि सामान्यधर्मविशेषधर्मयो-
स्तयोरभेदेन तन्निष्पत्तेः सभवादुदाहरणालंकारो मास्त्वतिरिक्त इति तदाद्यथाभिन्त्य-
मेतत् । उदकोकारे दधीकारस्य च इति पाठः । तत्रप्रसङ्गे उदाहरणालंकारप्रसङ्गे ।

१ गुणसमूहेन समानमधिकरणं यस्य (गुणसमूहसहवाची) ।

२ अनन्तरत्नसमानाधिकरणो यस्य द्वयः सौभाग्यत्वेन न ज्ञात इत्ये पूर्वार्धोक्तानेच्छास-
मर्थनात्मकस्य ।

३ इन्दुकिरणैः समानमधिकरणं यस्य ईहजोऽहः कलहः ।

४ सामान्ये विशेषोऽप्यन्तर्भवतीति न द्रव्योन्निधे भेदः । चरुनिष्ठस्य भिषग्वेदेऽर्थोऽयम् ।

५ विष्णुप्रतिविम्बमावापद्यादिनानानिधानां साधारणधर्मो भेदाद् वे नञ् इति चे । अस्मां
तु साधारणधर्मः केवलमनुगामी भवती नञ् इति चेत्तर्पेः ।

सर्पाणां दुर्घोषनादीनां च विम्बप्रतिविम्बभावस्यैव प्रतिपत्तेः । न च शब्दे-
नोपात्तत्वं, विम्बप्रतिविम्बभावे तन्मिल्याग्रहो विदुषामुचितः । श्रौतत्वा-
र्थत्वाभ्यां विम्बप्रतिविम्बभावस्य द्वैविध्यौचित्यात् । अत एवाप्रस्तुतमशंसादौ
प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरौपम्यमवयवविम्बप्रतिविम्बभावमूलं संगच्छते ।

इयमपि रूपकवत्केवलनिरवयवा, मालारूपनिरवयवा, समस्तवस्तुविषय-
साधयवा, एकदेशविचर्तिसाधयवा, केवलछिद्यपरम्परिता, मालारूपछिद्य-
परम्परिता, केवलशुद्धपरम्परिता, मालारूपशुद्धपरम्परिता चैत्यवृथा । तत्रो-
पमायां केवलत्वं मालानन्तर्गतत्वं निरवयवत्वं चोपमान्तरनिरपेक्षत्वम् ।
इयं च शतशः प्रागेवोदाहृता ।

मालारूपनिरवयवा यथा—

आहादिनी नयनयो रुचिरैन्दवीव
कण्ठे कृतातिशिरसिराम्बुजमालिकेव ।
आनन्दिनी हृदि गता रसभावेनैव
सा नैव विस्मृतिपथं मम जातु याति ॥^१

यथा वा—

‘कलेव सूर्यादमला नव्रेन्दोः कृशानुपुष्पात्मतिमेव हैमी ।
विनिर्गता यातुनिवासमध्यादध्यायनौ राघवधर्यपत्नी ॥’
पूर्वमनुगौमिना धर्मेण भिन्नदेशकांठावच्छेदेन, अत्र तु विम्बप्रतिवि-
म्ब-

अत एव तस्य द्वैविध्यादेव । इयमपि उपमापि । नत्र तासां मध्ये । इयं च केवलनिरवयवा
य । ऐन्दवीति । ऐन्दवी स्मिरिरेत्यर्थः । यस्तुनिवासेति । राक्षसनिवासैत्यर्थः ।

१ येन हि चन्दना इव लोकानन्दयाः पाण्डवा उत्पादिताः । येन च सर्पाः ॥ नवप्रसन्नौ
दुर्घोषनादयो वनिताः ।

२ भवयवानाम् अर्थः (अयं वदामाशेषः) यो विम्बप्रतिविम्बभावमूलम् । तथा च
शब्देतरः (अर्थः) अति आवश्यक इत्याशयः ॥

३ पूर्वशब्दे आहादिनीत्यादिर्धर्मोऽनुगामी ।

४ यो देशकाश्चैन्दुध्यादेर्नौ भाविकायाः ।

५ एतेषां कृशानुपुष्पा यं यातुनिवासेन सह विम्बप्रतिविम्बत्वः ।

म्भाषमाणेनैकदेशकाव्यवच्छेदेनेति विशेषः । अत्राधिकदीप्तिरूपे वाक्यार्थे उपमे उपस्कारिके । आत्यन्तिकविनाशहेतुत्वेन देदीप्यमानत्वेन च साधारण्येन सूर्यमण्डलस्य, निष्कलङ्कताभिव्यञ्जकत्वेन भस्मीभवनहेतुत्वेन कृशानुपुञ्जस्य च उद्घाप्रतिविम्बत्वे । मालारूपत्वं चात्रैकोपमेयैकानेकोपमासामानाधिकरण्यात् ।

समस्तवस्तुविषया सावयवा यथा—

‘कमलति वदनं यस्यामल्यन्त्यलका मृणालतो बाहू ।

सैवालति रोमावलिद्रुतसरसीव सा चाला ॥’

यथा वा—

‘ज्योत्स्नाममस्तुहसिता सकलकलाकान्तकान्तवदनधीः ।

राकेव रम्यरूपा राघवरमणी विराजते नितराम् ॥’

द्वितीये तमुपपादयति—अत्रेति । द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । सूर्यमण्डलस्येति । उद्घाप्रतिविम्बतेत्यन्वयः । अमाया रावणवधे सति प्रतिपदि सीतानिर्गम इत्येकदेशप्रत्यक्षचित्तमत्वं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यादिति । उपमान्तरनिरपेक्षत्वाच्चिरवयवत्वमिरापि पोष्यम् । कमलतीति । अत्र चतुर्थ उपमानादाचारे विष् । ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नामं

१ एकदेशकालरं दीक्षायां प्रकरम् ।

२ सूर्यमण्डल चन्द्रकलायां आत्यन्तिकविनाशकारण रीतिशक्तिश्च । एवं तस्यापि सीतायां आत्यन्तिकविनाशकारणम् (अधिकनिशते कला व्याघावश्चभावः) सौवर्ग्यरीतिशक्तिनी च । अत्र एव उद्घादाः प्रतिविम्बभूतं तत् ।

अग्निपुत्रोपि सुवर्णप्रतिमाया दिग्बहुश्रविम्बज्ज्यो (तस्याः) भस्मीभवनहेतुश्च । एवं उद्घापि सीतायां निष्कलङ्कश्रविम्बज्ज्यो (तस्याः) भस्मीभवनहेतुश्च । अत्र एव अग्निपुत्रस्यापि उद्घाप्रतिविम्बत्वम् ।

३ एकमुपदेव यामु पदविधानामनेकासानुपमानां सामानाधिकरण्यात् (एकत्वाने उपपत्तेः) ।

४ यस्यां वाक्यवाम् मलकाः मलवन्ति अयरावन्ते । ‘यस्याः मलकचक्रम् ।’ इति ऐदे भक्ष्या मलवन्ति सर्पावन्ते’ इत्येतेन शेषप्रदानसाधेयः ।

अत्र सर्वेषामुपमानानां शब्दैरेवाभिधानात्समस्तवस्तुविषया, अङ्गोपमाभि-
निष्पाद्यमानत्वाच्च साक्षा भवति ।

एकदेशविवर्तिनी सावयवा यथा—

‘मकरप्रतिमैर्महाभटैः कविभी रत्नसमैः समन्वितः ।

कविताऽमृतकीर्तिचन्द्रयोस्त्वमिहोर्वारगणासि कारणम् ॥’

अत्रोत्तरार्धे उपमितसमास एव, विशेषणसमासवेद्यस्य तादात्म्यस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् । राज्ञो अल्यथेरुपमा शब्देनानभिहिताप्यङ्गोपमाभिराक्षिप्ता
प्रतीयते, इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्तिनी ।

केवलछिष्टपरम्परिता यथा—

‘नगरान्तर्महीन्द्रस्य महेन्द्रमहितश्रियः ।

सुरालये खलु क्षीना देवा इव विरेजिरे ॥’

अत्र छेपोपस्थापितेन सुमेरुणा मदिरागारस्योपमा क्षीवानां देवोपमाया
उपाय इति छिष्टपरम्परिता, अन्योन्योपायतारूपस्यैव परम्परित्वस्येह परि-
भाषणात् । मालारूपताविरहाच्च केवला ।

मञ्जु हस्तिर्न यस्याः । सञ्जलः पूर्णवज्रः कल्यणान्तश्चन्द्रस्तद्वद्वदनधीर्यस्याः । अत्र
उदाहरणद्वये । सर्वेषामवयवरूपाणामवयवविरूपाण्य च । तथा च तेषां तदभिधेयत्वमेव
समस्तवस्तुविषयत्वमिति भावः । अङ्गोपमेति । अवयवोपमेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । साक्षा
सावयवा । तथा न्योपमाना सापेक्षत्वं सावयवत्वमिति भावः । मकरा मत्स्याः । कविता
अमृतमिव । कीर्तिश्चन्द्र इव । विदोपमेति । मयूरव्यंसकेतीत्यर्थः । नगरान्तरिति ।
महेन्द्रवत्पूजिता धीर्यस्य तस्य राज्ञो नगरमध्ये सुरालये मत्ता देवा इव खलु विरेजिरे
इत्यर्थः । गारस्योपमेति । सुरालये इतीति भावः । नन्वेवं छिष्टत्वेऽपि कथं परम्प-
रितत्वमत आह—अन्योन्योपायतारूपस्यैवेति । सावयवायां परस्परसमवयवकत्वेऽपि
नोपायता । ज्योत्स्नायां हस्तितात्पारोपं विनापि औज्ज्वल्यादिना सीतायां राकासाभ्य-
सिद्धेः । इह तु मदिरागारेषु सुमेरुपमा विना क्षीवेषु देवोपमाया न क्वचित्साधर्म्यम् ।
तस्मिन्नेव तादृशसादृश्यप्रतीतिमूलभेदमापन्नं सुरालयवृत्तित्वमेव । तथा मदिरागारेषु सुमे-

१ एकदेशे (अवयवे) विवर्तनात् स्वस्वरूपगोपनेन अन्यथात्वेन वर्तनात् । यदा एकदेशे
विशेषेन स्फुटतया वर्तनादेकदेशविवर्तिनीति रूपके स्फुट्यभिनेत ।

२ साधर्म्ये च तादृश (छिष्टतया एकव्यञ्ज्योपस्थाप्यतारूप) सादृश्यप्रतीत्या सुरालयः
(मदिरागारम्) सुरालयात् (सुमेरोः) अनेदमापन्नो भवति । ततश्च तादृशसुरालयवृत्तिव-
मेव उपायः ।

उपमानयोः परस्परमुपमेययोश्चानुकूल्ये उपमयोरेपोपायता निरूपिता ।

प्रातिकूल्ये उपायता यथा—

‘राजा दुर्योधनो नाम्ना सर्वसत्त्वभयंकरः ।

दीपानामिव साधूनां क्षन्दावात इवामवत् ॥’

अत्रोपमानयोर्दीपक्षन्दावातयोरन्योन्यमुपमेययोश्च साधुदुर्योधनयोः प्राति-
कूल्येऽप्युपमेयोः परस्परमानुकूल्यादुपायतैव ।

एवम्—

‘सरोजतामय सतां शिशिरतंबताधुना ।

दर्भतां सर्वधर्माणां राज्ञानेन विदर्भितम् ॥’

इत्यादौ मालारूपतायामपि ।

उपमेयानां स्वस्वोपमानानुपमानानामुपमानतायां रश्नोपमा । यथा—

इवाचरन्, वृक्षा इवाचरतां तेषां मध्ये पटीरवंधन्दनद्वरिवाचरन्, त्वं ऋक्षतां नक्ष-
त्राणीवाचरतां तेषां मध्ये भूतले चन्द्रवदाचरसीत्यर्थः । आनुकूल्ये इति । अनुकूल-
ताख्यगुणे सतीत्यर्थः । मृगतं हरयन्मिलप्रापि मृगाधिपत्वादानुकूल्यमेवेति बोध्यम् । एवं
प्रातिकूल्ये द्रुदपरम्परितामुदाहरति—एवमिति । कमलवदाचरतां सतां मध्ये शिशि-
रतुंबवाचरतानेन राज्ञा अधुना दर्भवदाचरता सर्वधर्माणां मध्ये विदर्भदेशवदाचरितमि-
त्यर्थः । स्वस्वोपमानानुपमानानामिति । इवं विशेषणमुपमेयोपमायामतिव्याप्ति-

१ मृग—मृगाधिपयोर्वृक्ष—चन्दनयोश्च (उपमा० उपमे०) परस्पर योगानुकूलत्वात्पूर्वाधोक्तस्य
उपमाद्वयस्य ‘इन्द्रवती’ति प्रधानोपमां प्रति उपायता, अत एव परम्परितत्त्वमित्यर्थः ।

२ अङ्गभूता उपमा ‘दीपानामिव’, अङ्गिनी च ‘क्षन्दावात इव’ इत्यनयोरङ्गाद्विषया पर-
स्परमानुकूल्यादुपायता (साधकता) । सर्वं प्रातिकूल्ये केवलद्रुदपरम्परिता । ‘सरोजतामय’
इत्यादि तु प्रातिकूल्ये मालारूपद्रुदपरम्परितेति बोध्यम् ।

३ विदर्भदेशे यथा दर्भं न प्ररोहन्ति तथासिन् राशिः सर्वधर्मा इत्याशयः ।

४ यत्र उपमेयानि निजोपमानानामुपमावानि न भूत्वा अन्येषामुपमानानि भवन्ति तत्रे-
त्याशयः । उपमेयोपमायाम् उपमानानि स्वोपमानस्वैव उपमावानि भवन्ति । यथा ‘धर्मः
अर्थ इव पूर्वभीः’ अत्र धर्म इत्युपमेयम् ‘अर्थो धर्म इव स्वमि’ इत्युपमायाम् स्वोपमानस्य
अर्थस्यैव उपमानं भवति । तथा च उपमेयोपमानिराधार्य ‘स्वोपमानानाम् अनुपमानानि यानि
उपमेयानि तेषामुपमानतायाम्’ इत्युक्तम् ।

‘वागिव मधुरा मूर्तिर्मूर्तिरिवात्यन्तनिर्मला कीर्तिः ।

कीर्तिरिव जगति सर्वेस्त्वनीया मतिरमुष्य विभोः ॥’

इयं धर्मभेदे ।

धर्मक्ये तु—

भूधरा इव मचेमा मचेमा इव सनवः ।

सुता इव भटाक्षस्य परमोजतविप्रदाः ॥’

धर्मलोपे तु तस्येत्यस्यान्तरम् ‘भटा इव युधि प्रजाः’ इति बोध्यम् ।
इयमेवंभेदा प्राचीनैर्भेदेर्गुणने वागमोचर भूमान भजमाना नेयतामर्हतीति
दिह ।

एवैव च यदा सकलेन वाक्येन प्राधान्येन ध्वन्यते तदा परिहृतालं-
कारभावा ध्वनिव्यपदेशहेतुः । अस्या चालंकारव्यपदेशः ‘कदाप्यलंका-
रभावमभासेषु मञ्जूषादिगतेषु कटकादिप्रिवालंकुर्वाण्यतधर्ममात्रसंस्पर्ध-
निबन्धनः । कचिदसौ शब्दशक्तिमूलानुध्वननविषयः । कचिदर्धशक्तिमू-
लानुध्वननविषयः ।

आद्यो यथा—

‘अविरलविगलहानोदकधारासारसिकपरणितलः ।

धनदाममहितमूर्तिर्जयतितरा सार्वभौमोऽवम् ॥’

यथा वा—

‘विमूलतरमतिगभीरं सुप्रवित्रं सत्त्ववत्सुरसम् ।

हंसावासं स्थानं मानसमिह शोभते नितराम् ॥’

अत्रानेकार्थानामपि शब्दानां प्रकरणेन कृतेऽपि शक्तिसंकोचे तन्मूलकेन

चरणार्थम् । भूधरा इति । परमोजतविप्रदात्वमेवोऽन पदम् । एवैव च उपमेव । पदमिति ।
स्वफालकारत्वकेत्यर्थः । नन्वेव कथं तत्रालंकारव्यपहारोऽल आह—अस्यां चेति ।
धर्मभावेति । उपमात्वेत्यर्थः । मानपदेनालंकारत्वव्यपदेशः । अविरलेति । अयं
राजा सार्वभौम सर्वभूमीश्वर । उदग्दिग्गजश्च । धारापदं व्यर्थमेति केचिद् । ‘रा-
जीवकै -’ इति वत्प्रयोग इत्यन्ये । धनदानुपायमे पूजितमूर्ति । कुन्तेरामे पूजितमूर्तिश्च ।
सत्त्व प्राणी नल च । रसो नल शृङ्गारादिश्च । इह पशौ परमात्मा च । अभेति ।

ध्वननेन प्रतीयमानस्य, सरोवररूपसार्थान्तरस्यापस्तुतस्यभिधानं मा भूदिति ।
प्रकृताप्रकृतयोरुत्तमानोपमेयभावः प्रधानवाक्यार्थतया कल्प्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘अद्वितीयं रूपात्मानं दृष्ट्वा किं चन्द्र इष्यसि ।

भूमण्डलमिदं सर्वं केन वा परिशोधितम् ॥’

अत्र मूढादिपदाप्रयोगादसूयादेरप्रत्ययान्मुख्यतयोपमैव व्यङ्ग्या ।

अथात्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे बोधो विचार्यते—अरविन्दसुन्दर-
मित्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते । तच्च सुन्दरपदार्थैकदेशेन
सौन्दर्येणानेदसंसर्गेणान्वेति । तेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकमिन्नसौन्द-
र्यवदभिन्नमिति धीः । निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद-

उदाहरणद्वये इत्यर्थः । अद्वितीयमिति । वाच्यो हेतुर्थः । असूयादेरप्रत्ययादिति ।
अत्र मूढादिपदाप्रयोगेऽपि किं चन्द्र इष्यसीत्याक्षेपेणासूया व्यङ्ग्या न वेति सहृदयैर्विभा-
व्यम् । लक्ष्यत इति । अरविन्दपदेनेति शेषः । अमेवानुसरणमिति । प्रयोज-
कसौन्दर्ययोरिति भावः । ननु नित्यसाक्षात्स्थले तयाग्राकारेऽप्यत्र न तथेति चेदत एव

१ सार्वभौमः (राजा) सार्वभौमः (उत्तरदिग्भ्यः) इवास्ति । यवन् मानसम् (मनः)
मानसम् (सरः) इवास्ति । इत्याकारकः । सा चैवमुपमा वाचकाभावाद् व्यङ्ग्या । यानादि-
पदानां परिशुद्धसङ्गहाद् अस्मदशक्तिभवनविषयः सेवमुपमा । अद्वितीयमिति पदे तु पदानां
परिशुद्धिसङ्गहादर्थशक्तिरिति ज्ञेयम् ।

२ अरविन्दसुन्दरमित्यत्र अरविन्दवत् सुन्दरमित्येवप्रतीत्यावसि सादृश्यवाचकसाधवणात्तदर्थं
लक्षणा । उपमायां हि सादृश्यस्य निरूपके (प्रवर्तकम्) उपमानं भवति । तद्व्याज—अर-
विन्दपदेन अरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं सत्प्रयोजकं लक्ष्यते । सुन्दरपदस्य च सौन्दर्यवृ-
त्त्यर्थः । ततश्च सुन्दरपदमवग्रे पकदेशे (अवयवे) पूर्वं सौन्दर्यं तदुक्तो धर्मो च प्रतीयते ।
निपातातिरिक्तयोर्नामार्थयोर्भेदेनैवान्वय इत्यनुपमः पूर्वं प्रतिपादितस्यदनुसारं ‘अरविन्द’
‘सुन्दर’ इति प्रातिपदिकयोरपि अभेदान्वय इव स्यादिति स्थितिः—सुन्दरपदार्थस्यैकदेशेन
सौन्दर्येण सह अरविन्दपदार्थसाभेदः कर्तव्यः [पकदेशान्वयो हि ‘देवदत्तस्य नद्या’ इत्यर्थं
सर्वदेव स्वीकर्तव्यः] ततश्च—अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकमिन्न यत् सौन्दर्यं तद्वत्
(तदुक्तेन) सह अभिन्नम् [अत्रापि नामार्थयोर्भेदात्] (शुद्धम्) इति शब्दशेषः ।

‘पकदेशान्वयः सर्वत्र नाजुमयः’ इति मते ‘अरविन्दसुन्दर’मिति समासस्यैव अरविन्दनिरू-
पितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिजे शक्तिरिति सिद्धसाधुशोऽर्पणोपः । अन्ये तु—समासघटि-
तस्य अरविन्दपदस्यैव अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नमित्यर्थो लक्षणा । सुन्दर-
पदं तु सात्यर्थमाह्वयम् । यथा प्रभवतीत्यादी प्रकृतमवर्तनं भवतीत्यस्यैवार्थः, ‘प्र’उपसर्गसात्यर्थ-
माह्वयः ।

भेदानुसरणम् । एकदेशान्वयस्तु देवदत्तस्य नष्टेत्यादापिवात्राप्यभ्युपेयः ।
 'समासस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिः' इत्येके । 'अरविन्दपदमेव लक्षणया सर्व-
 र्थबोधकं सुन्दरपदं तु तात्पर्यग्राहकम्' इत्यपरे ।

तथा अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रेवार्थे सादृश्येऽरविन्दस्य निरूपितत्वं
 संसर्गेणान्वयः । तस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण सौन्दर्ये । एवं चारविन्द-
 निरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवद्भिनमिति । अरविन्दमिवेत्यत्र त्वर-
 विन्दनिरूपितसादृश्येवदिति निपातजन्योपसितिप्रयोज्यप्रकारतानिरूपित-
 विशेष्यता—निपातजन्योपसितिप्रयोज्यविशेष्यतान्यतरभिन्नविशेष्यतासं-
 र्गेण नामार्थप्रकारकबोध एव विशेष्यतया विभक्तिजन्योपसितेर्हेतुत्वादिवा-
 र्थस्य नजर्यस्येव भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यत्वे विशेषणत्वे च न दोषः ।
 अरविन्दमिव भातीत्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासंबन्धेन धारार्ये-

मतान्तरमाह—समासेति । अत्र यत्वे गौरवान्मतान्तरमाह—अरविन्देति । तथेति ।
 समस्तवच्योऽपीत्यर्थः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया विभक्ति-
 जन्योपसितेर्हेतुत्वात्कथमिदमर्थगारह्येऽरविन्दस्यान्वयशक्त्यं च कथं सौन्दर्येऽन्वयोऽऽ-
 भाह—निपातेति । उद्येदादरमे इयार्थगारह्ये प्रकारताविशेष्यतान्यतरवत्तत्वादन्य-

१ सादृश्यस्य ।

२ इदं च यत्ति सादृश्यमेवार्थः, किन्त्यपि कथमावसिद्धये सुखेनाम्बो निरुद्धः । स च
 नामावयवविभाजनः । अत्र दशम 'सादृश्यस्य' इति धर्मवचनबोधो बोधः ।

३ यत्र विशेष्यताद्वयमिति वा विशेष्यता सादृश्येन यत्र नामार्थप्रकारकता (विशेष्य-
 त्वम्) बोधो भवति सादृश्यताद्वयमेव यत्र विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया हेतुत्वम् । अत्र यावत् —
 भेदसंसर्गेण सादृश्यविशेष्यः सर्वत्र विभक्त्यर्थे यत्र विशेष्यत्वे यद्वि, विभक्त्यर्थस्य विशेष्यताया
 धारार्येन सादृश्यविशेष्य-उपसर्गेण वा युज्यते । यत्र यत्र निपातप्रयोज्यो भवति तत्र निपातार्थः
 सादृश्यताद्वयविशेष्यः विशेष्यत्वे भवितुमर्हति, विभक्त्यर्थे न । सादृश्यविशेष्यत्वे विभक्त्यर्थे
 विशेष्यता भवितुमर्हति । एवं च—निपातार्थे यत्र विशेष्यता भवेत्, निपातार्थे विशेष्यत्वम्
 नास्त्यर्थे वा विशेष्यता (निपातजन्योपसितिप्रयोज्यप्रकारताधिक्येऽविशेष्यता) भवेत्, यत्रैवं
 विशेष्यताद्वयविशेष्य विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया बोधो भवति इति साधम् । यत्र तु 'यत्र' निरुद्ध
 दशमि, अत्र यत्र यत्तद्वत्तद्वयमिति विशेष्यता न, अपि तु अत्रात्रात्रेव । तत्र च यत्तद्वय
 यथा नामार्थस्य विशेष्ये विशेष्यत्वं वा भवति [यथा यत्र यत्तद्वय, यत्र यत्तद्वयविशेष्यविशेष्यता
 यत्र यत्र यत्तद्वय यत्तद्वय यत्तद्वय यत्तद्वय विशेष्यत्वं यत्र विशेष्यत्वं । अत्र यत्र विभ-
 क्त्यर्थेन न संभवः] यत्रयथा इत्यर्थस्य सादृश्यस्य भेदसंसर्गेण नामार्थस्य विशेष्यताया
 विशेष्यताया वा बोधो न दुष्प्रतीत्यादयः ।

ऽन्वयादरविन्दसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इति । तत्रैव सौन्दर्येणेति धूमो-
पादाने तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं धात्वर्थे भाने इवार्थे सादृश्ये वान्वेति ।
तेन सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकधीविशेष्य इति । तथा
गज इव गच्छति, पिक इव रौतीत्यादावुपमानयदानां तत्कर्तृकक्रियायां
लक्षणया गजादियमनादिसदृशगमनाद्यनुकूलकृतिमानिति ।

ननु पटो न पश्यतीत्यत्र यदन्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गेणान्वय-
धारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधं प्रति
विशेष्यतया निबन्धत्थोपस्थितेर्हेतुत्वम् । एवं च गज इव गच्छति, पिक
इव रौतीत्यादौ नेवाद्यर्थस्य सादृश्यस्य धात्वर्थेऽन्वयः संभवति । तस्माद्गजा-
दिसादृश्यस्य गमनादिकर्तृयैवान्वयः स्वगमनादिसदृशगमनादिकर्तृत्वेन समा-
नधर्मेण । इत्थमेव चाख्यातवादशिरोमणिव्याख्यातुभिरपि सिद्धान्तितमिति

तत्रभिन्नत्वनिवेष्टः । एवेनोक्तद्वयकारणभावव्यवच्छेदः । धात्वर्थमाह—धीति । तत्रैवेति ।
अरविन्दनिव भातीति वाक्य एवेत्यर्थः । तृतीयार्थाभिन्नं प्रयोज्यत्वम् अन्वये कर्तुं । भा-
नस्य तत्प्रयोज्यत्वमावादाह—इद्वार्थ इति । कर्तृयैवेति । एवेन लक्षणदिभ्यवच्छेदः ।

१ धीः भानं तत्र विशेष्यं । अर्थात् भावयः कर्ता (मुखारि) । नेवाहरणान् सत्वे तु-
मुक्तकर्तृक वर्तमानकालिकम् अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकं भावमिति बोधः ।

२ यत्रो यथा गच्छति तथापि, इति बोधवत्तत्त्वात् यत्रकर्तृकगमनक्रियायां दिक्कर्तृहर-
वक्रियायां च लक्षणम् ।

३ यदामात्र पश्यतीति द्वितीयाविभक्तिवारणम् ।

४ अयं भावः—आख्यात (सिद्धान्तक्रिया) एते यत्र धात्वर्थो विशेष्यम् (प्रधानम्)
भवति तत्र प्रकारः निगद्यन्वयोऽर्थो भवति । यत्रो न पश्यतीत्यत्र यदन्विताभावो विमलता
उपसापिबो भातीति धात्वर्थम् (दर्शनम्) प्रति न तस्य विशेष्यत्वोऽन्वयः । तदर्थं न
कर्तृत्वग्राहः ।

५ इवाधिल सादृश्यस्य (प्रकारतया) धात्वर्थे (गमने) अन्वयो न सारः, किन्तु कर्तृ (गजादौ) । कर्तृस्य धात्वर्थेऽन्वयः । तदर्थं यत्रयमनसरूपमनानुकूलकृतिमान् इति धात्व-
र्थेन च सादृश्यान्वयस्यास्मिन् भावबोधः कथमिति दृष्टम् ।

चेत्, नैवम् । गज इव गच्छतीत्यत्र सादृश्यस्य विधेयतया प्रतीतेरपला-
पापचेः । गज इव यः पुरुषः स गच्छति, पुरुषो यः स गज इव गच्छतीति
वाक्याभ्यां भिन्नप्रतीत्योरनुभविकत्वात् । एवं वनं गज इव गृहं देवदत्तो
गच्छतीत्यादौ वनादेः सर्वथैवानन्वयापचेश्च । एवं त्रिम्बप्रतिविम्बभूतस्य
कारकमात्रस्यानन्वयो बोध्यः । तस्माद्गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमना-
श्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यत्र धीः । कारकोपौदाने तूपमानपदानां तत्क-
र्तृकक्रियायां लक्षणेत्येव साधु । न च प्रागुक्तकार्यकारणभावस्य धात्वर्थ-

समानधनशैलस्य पूवग्रान्वयः । ननु तस्य तत्त्वेन प्रतीतावेव न मानमत आह—गज
इवेति । अनन्वयो बोध्य इति । वस्तुतस्तु वनं गज इव रणभूमिं शूरो गच्छती-
त्यादौ वनकर्मकगमनानुबूलकृतिमद्गजसदृश समरभूमिर्मकगमनानुबूलकृतिमागच्छत इ-
त्यादिबोधः । इवाप्येन च त्रिम्बप्रतिविम्बभावापन्नवनसमरभूमिविदोषणरूपगमनमेव धर्म-
त्वेन बोध्यते । इवादयश्च धर्मत्वेनैव बोधका इति सर्वसमतम् । गज इव यः पुरुषः स
गच्छतीत्यत्र चेन्नैव गमनान्वित एव शूरादि धर्मत्वेन बोध्यते । पुरुषो यः स गच्छती-
त्यत्र तु गमनमेव तत्प्रेति तयोर्वदोषोऽप्युपपद्यते । एव । उपमायां विधेयत्वं चैतदेव यद्विधे-
यस्यैव धर्मत्वेनोपमाबोधकबोध्यत्वमिति चिन्तयामिदम् । वैयाकरणनये तु क्रिययोरेवोप-
मानोपमेयभावः । गच्छतीत्यस्य चापूवबोधग्रान्वयः । गजादिपदानां स्वकर्तृकक्रियायां
लक्षणा वेति हि । कारकोपेति । कर्माधीत्यर्थः । अत्रोपादेः दोषमाह—

१ गमनगत सादृश्यं यद् विधेयतया (तात्पर्यविधेयतया) प्रतीयते तस्मात्तापः, कर्तव्यं
सादृश्यान्वये कर्त्रोरेव उपमानोपमेयभावात् ।

२ पूववाक्ये कर्त्रो सादृश्यम्, गमनं च न समानधर्मं । अपि तु स्त्रीत्वादित् । उच्य-
ते तु उपपत्तौ कर्तृयोग्यमनयोक्तव्यता । कर्त्रेव सह धात्वर्थान्वये तु सम्बन्धः सनाता प्रतीयते
साधु ।

३ अस्मान्मते तु कारकोपौदाने उपमानपदानां तत्कर्तृकक्रियायां लक्षणवाङ्मयः ।

४ गज इव इत्यस्य गजनिरूपितं यत्सादृश्यम् इत्यर्थः, गच्छति इत्यस्य प्रयोजकगमनाश्रय
इति । अर्थात् गजेन सह सादृश्यस्य निमित्तं सादृश्यं गमनमेवास्ति, तस्याभयोऽपमितादयः ।

५ अर्थात् कर्मादिकारकं यत्र गच्छतीत्यनेन सह उपास्य तत्र । कर्मादि कारकमिति आपेक्ष-
यीका तु विचारवतीदेव, गजादेः कर्तुः पूर्वत एवोपादायात् । अत एव यत्र त्रिम्बप्रतिविम्ब-
भावेन कर्मादिकारकमुपास्य यथा वनं गज इव गृहं देवदत्तो गच्छतीत्यत्र 'वनकर्मकगमन-
सदृश-गृहकर्मकगमनानुबूलकृतिमान् देवदत्तः' इति बोधः ।

निष्ठेत्यादेर्व्यभिचारः, तस्यानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे च तूर्णमीमारात्पृथगित्याद्य-
र्थानां धात्वर्थान्वयोऽनुभवसिद्धोऽप्यलैपनीयः स्यात् । कथं तर्हि घटो न पश्य-
तीत्यादौ घटाभावं पश्यतीति नान्वयबोधः । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
प्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधं प्रति नञ्जन्योपस्थितिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नात् । धात्वर्थस्य नामार्थभिन्नत्वेन विशेषणं तु द्वयोस्तुल्यम् । तेन पाको
न याग इत्यादौ न व्यभिचारः । इत्यलमप्रसक्तविचारेण ।

अथारविन्दतुल्यो भातीत्यत्र कथं धीः । तुल्यपदार्थस्य निपातभिन्न-
नामार्थत्वेन धात्वर्थे भेदेनान्वयायोगात् । तादृशतुल्यत्वादेर्मानोद्देश्यतावच्छे-
दकत्वे भानमात्रविधेयतायां विवक्षितार्थाप्रतीतिः । न च तुल्यपदेन तुल्य-
त्वप्रकारको लक्षणयोपस्थापितो ह्यभेदेन धात्वर्थेऽन्वेष्यतीति वाच्यम् ।
क्रियाविशेषणत्वेनारविन्दतुल्यशब्दस्य नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, व्याकर-
णस्य सिद्धानुवादकत्वेन स्तोकं पचतीत्यादिमात्रविषयत्वेन क्रियाव्ययवि-

अङ्गीति । उक्तदोषमुद्धरति—कथमिति । मात्रपदेनेतरनिपातव्यवच्छेदः । कथमिति ।
भेदेनाभेदेन वैलक्षण्यं । सन्नात्वा इत्याह—तुल्येति । उक्तमुत्पत्तेरिति भावः । नाप्यभे-
देनेत्याह—न चेति । धात्वर्थं भानरूपे । उपपत्तेरिति । तथा चोक्तरीत्या भनेदेनैवा-

१ यतो ह्यत्र सादृश्यस्य धात्वर्थेन सहान्वयः कृतः, पूर्वोक्तकार्यकारणभावानुसारं साद-
ृश्यस्य सर्वत्र अन्वयः अचित्तो न धात्वर्थेन ।

२ तूर्णी तिष्ठति, अस्माद् वसति, इत्यादौ निभक्षयनुपस्थानित्वोरपि तूर्णीम् आत्मा इति
निपातार्थयोर्धात्वर्थेऽन्वयः सकलानुसङ्गिकः ।

३ अर्थात् धात्वर्थं विशेषणीकृतं (प्रधानीकृतं) प्रकारता(निष्ठेयता)संसर्गेण नञ्जन्या
उपस्थितिः अन्वयबोधे प्रतिबन्धिका, सन्धान्यबोधो न भवत्यर्थः । ततश्च नञ्पदस्य सन्ध्याप्रति-
बन्धे न कर्मताऽऽपत्तिः ।

४ अत्र धात्वर्थभेदेन नामार्थे (प्राप्तिपदिक)भिन्नो धात्वर्थो मृशदे । तथा च पाको न
यागः अत्र नञो धात्वर्थेन संज्ञान्वे शब्दबोधमिदमिति न व्यभिचारः, शाक इत्यादेर्नामार्थात्वात् ।

शेषणानां क्लीवतेष्यते इत्यस्योपपत्तेः । घातोरेव लक्षण्या सकलार्थबोध-
कत्वमितरस्य तात्पर्यग्राहकतेत्यपि केचित् । अरविन्दवत्सुन्दरमित्यत्र वतेः
'तेन तुल्यम्-' इति विहितस्य सादृश्यवदर्थकस्य सादृश्ये लक्षणा । तस्य

न्यय इति भावः । मतान्तरमाह—घातोरेवेति । तथा च तस्य तादृशो निश्चित एवार्थ
इति नोपप्लुपरत्ययस्य इति भावः । इत्यपि केचिविति । वस्तुतस्तु उपनाविधेयबोधोपे
तात्पर्य अरविन्दतुल्यमित्येव साधु, न तुल्य इति । यदि तु विधेयस्य धर्मत्वेनेना
बोधकबोध्यत्वमेव विधेयत्वमुपमाया इति विभाव्यते तर्हि अरविन्दतुल्यविषयक भाव
भावविषयोऽरविन्दतुल्य इति वा बोधेऽपि भावस्य धर्मत्वेन भावावुपमाया अभिधेयत्व-
मेव । धर्मान्तरस्य तथा भावे तु अरविन्दतुल्य इत्येव प्रयोगः संयुज्जनः । उपमाया उदे-
-इयतावच्छेदकस्य पति ध्येयम् । अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रेवेति । वस्तुतस्तु किना-
मास्तुल्यत्वे एव 'तेन तुल्यम्-' इति पतिविधानादरविन्दमिव सुन्दरमित्यादिवत्कर्तृबोध
इति चिन्त्यमिदम् । अत एव ग्राहणवदधीते इत्यत्र ग्राहणकर्तृकाध्ययने ग्राहणपदस्य
लक्षणेति महाभाष्यकारादयः । अरविन्दवत्सुन्दरं सुखमित्यत्र च भवतिकियाप्याह्वार्या ।
अरविन्दपदेन च सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते । तथा च सुन्दरारविन्दभवनस्य सुन्दरं

१ अकार-देलादस्य, 'उपपत्तेः' पदार्थ-तस्य संदर्भसाधमात्र — निष्पत्तिबोधो
नामाधो धारवर्धे दक्ष्येति तद्वदभेदेनैव । स च किमिदं विवक्षितं इति स्पष्टीकृत्य । एतत्तुल्यार
तुल्यत्वप्रकारकतुल्यविधेयकस्य तुल्यपदार्थस्य भावीलनेन सह कथं योगः । ननु अरवि-इत्यस्य
इति हि कर्तुः । परन्तापि विधेयमित्युदेरपरा-भेदकस्योपपत्तिश्च । भावीलनेन तु केवलं
भावमात्रं निधीयते । तत्रैव निवर्तने भावीलनेन सह तुल्यस्यान्वयः यत्र भाववत्क इति तु
नोचितम् । अरवि-इत्यस्य भावीति प्रमुखानस्य तुल्यत्वनिमित्ते भावमात्रे तादृशभावः न ।
तत्रैव अभेदावयानुरोधेन तुल्यपदस्य तुल्यत्वप्रकारकतुल्यविधेयक इत्यर्थमप्याह तुल्यत्वव-
कारक इति भागमात्रे लक्ष्यम् । लक्षितः तुल्यत्वप्रकारक इत्यर्थो-भेदेन चार्थे भावे-नेति । एवं
च अरवि-इतिस्मृतिरनुसाराप्रकारकाभिधेय भावमिति बोधः । किमिदं विवक्षितं अरविन्दतुल्य-
त्वस्य ननु सहावच्छेदितं न । आकारकं हि तिस्रस्तुल्यत्वम् (अर्थात् यत्र बोधानां प्रवर्त-
नानुसृतमनुशासनम्) । तत्रैव किमप्यविधेयमानां बोधेतुल्यत्वस्य प्रवर्तितुल्यत्व-
पवतीलादिभ्यः प्रवृत्तिः, नात्र । तस्मात्पूर्वोक्तो बोधो निर्वोच्य इत्याशयः ।

२ अर्थात् भावीत्वस्य अरविन्दतुल्यत्वप्रकारकं भावनिषेधः । अरविन्दतुल्य इति तु
तादृशमाह्वयमात्रः । यत्र च अभेदबोध इति तुल्यत्व-मवच्छेदक इति बोधः ।

३ सहजापेक्षस्य तुल्यपदस्य सहस्यत्वम् इत्यर्थः । तत्रैव तुल्यत्वे निमित्तस्य 'नर' प्रव-
स्यति ग्राह्यवदर्थः । तत्रैव लक्ष्यस्य तस्य (१३) अत्रैव-नर- । तस्य सादृश्यस्य
(पदार्थ-तदर्थे) लोकेन सह प्रवर्तमानत्वप्रकारकमात्रेण नानावशात् 'अरविन्द' इति तुल्य-
इतिवत् अरवि-इति-विषय-इत्यनयोक्तृ-इति-इति-इति (तुल्यम्) इति साधयितुम् ।

सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रैव बोधः ।
एकत्र शक्त्याऽपरत्र लक्षणाया च सादृश्यप्रतिपादनाच्छ्रौत्यर्थी चेति ।

अरविन्दवन्मुखमित्यत्र त्वरविन्दनिरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति । अर-
विन्दवत्सौन्दर्यमस्येत्यत्रारविन्दशब्दस्यारविन्दसौन्दर्यलाक्षणिकतयारविन्द-
सौन्दर्यनिरूपितसादृश्याधिकरणमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति मुखारविन्दसौन्द-
र्ययोः सादृश्यबोधे शाब्दे, तयोरभेदाध्यवसायादभिन्नधर्ममूला पश्चान्मुखा-
रविन्दयोरपि सादृश्यधीः । अरविन्देन तुल्यमित्यत्र तृतीयार्थो निरूपि-
तत्वम् । तस्य च सादृश्येऽन्वयादरविन्दनिरूपितसादृश्याश्रयैभिन्नमिति ।
तत्रैव सौन्दर्येणेति धर्मनिर्देशे तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वम् । तेनारविन्दनि-

मुखभवनमिति शाब्दे बोधे वृत्ते अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्मकृतसादृश्यं व्यञ्जनया
शुद्ध्यते । एवमारविन्दवन्मुखमित्यत्रापि अरविन्दभवनसादृश्यं मुखभवनमित्येव बोधो युक्त
इति बोध्यम् । एकत्र अरविन्दमिवेत्यत्र । अपरत्र अरविन्दवदित्यत्र । सादृश्यवयव-
भिन्नमिति चेति । बोध इत्यस्यानुपपत्तिः । लक्षणा चेति भावः । अत एव तु, प्रयुज्य ।
सौन्दर्यलाक्षणिकतयेति । तत्र तस्येवेति वृत्तेरित्यर्थे विहितत्वेन सादृश्यार्थरूपस्य
तात्पर्ययोजके लक्षणयारविन्दसादृश्यप्रयोजकमेतत्संबन्धिसौन्दर्यमिति बोधे उपपत्तेरारवि-
न्दपदस्यारविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला किंप्रमाणा चेति चिन्त्यमिदम् । शाब्दे इति ।
वृत्ते इति शेषः । तयोर्मुखारविन्दसौन्दर्ययोः । अभेदेत्यस्य सादृश्यमूलेत्यादि ।
अभिन्नधर्मेति । सौन्दर्यरूपैत्यर्थः । सादृश्ये तुल्यपदार्थैकदेशे । अभिन्नमिति तस्य

१ अर्थात् अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्यार्थे लक्षणा, ततश्च अरविन्दपदस्य अरविन्दसौन्दर्य-
मित्यर्थः । सौन्दर्यं च सादृश्यस्य निरूपकम् (प्रयोजकम्) । तथा च अरविन्दसौन्दर्यं दर्शयितुं
यत् सादृश्यं सवधिकरणम् (तदाधारः, आधारः) अस्य सौन्दर्यम्
न्यायं पठ्यत्संबन्धिसौन्दर्यमित्याशयः । अस्मिन् शाब्दबोधे सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य मूल
रसप्रपञ्चे अरविन्दे इत्युक्त्याने च संबन्धः गृह्यत प्रतीयते ।

अरविन्दसादृश्यप्रयोजकम् पठ्यत्संबन्धिसौन्दर्यमिति नापेक्षेनोपपादिते शाब्दबोधे तु उ-
पपत्तेरसौन्दर्यस्यान्वयः प्रतीयते । अरविन्दवत्सौन्दर्यमस्येत्यत्रोक्तं सारसिकं च सौन्दर्यलोभक
सौन्दर्यम् । यत्र सत्यपि 'अरविन्दसौन्दर्यलक्षणा किंफला' इत्यादिना उपपन्नं सादृश्यं नापेक्ष-
मशोदयस्तु स्मृत्तमिव ।

२ तयोः उभयसंबन्धिसौन्दर्ययोः सादृश्यमूलरूपस्य अभेदस्य निश्चयात् अभिन्नधर्म (सौन्दर्य-
मूला, मुख्य अरविन्दस्य चापि सादृश्यशक्तिः सिध्यति ।

३ मुक्तमित्यनेन सादृश्यत्वे द्वयोरभेदस्यानुगोचरमिति ।

निष्पत्तिप्रयोजकत्वात्प्रयोज्यत्वेन सादृश्येऽन्वयः । एकदेशान्वयः पुनरेषु पक्षेष्वगतिकृत्याश्रीयत इत्युक्तमेव ।

सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु अरविन्दसुन्दरं वदनमित्यत्र लक्षणयार-
विन्दवृत्तिसमानधर्मः प्रतीयते । तस्य चाभेदेन सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दर-
त्वेनान्वयः । अरविन्दमिव सुन्दरमित्यत्रारविन्दपदार्थ आधेयतया संसर्गेण
इवपदार्थेन समानधर्मेणान्वेति । शेषं प्राग्वत् । सौन्दर्येणारविन्देन सममित्यत्र
सौन्दर्योत्तरवृत्तीयया घान्येन धनीत्यत्रेव अभेदार्थिकया अन्यया च निरूपि-
तत्वार्थिकया सौन्दर्याभिन्नमरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तद्वदभिन्नमिति धीः ।
व्यङ्ग्यार्थो धर्ममात्रम् । तस्य चोपमानपदेन लक्षणयोपस्थितं तन्निरूपित-
सादृश्यं प्रयोजकतासंसर्गेणामेदेन वा विशेषणम् । विशेष्यं चाश्रयतयोप-
मेयम् । व्यङ्ग्यार्थार्थाध्वानुरूपक्रियादिरिति दिक् ।

लक्षणयेल्लारविन्दपदस्येत्यादि । शेषमिति । तस्य चाभेदेनेत्यादीत्यर्थः । अन्यया
चेति । अरविन्दपदोत्तरया चेत्यर्थः । एकदेशान्वयः प्राग्वदेवेत्याह—सादृश्यमिति ।
उत्तास्थले बोधमाह—व्यङ्ग्येति । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे आह—प्रयोजकतेति ।
धर्मरूपत्वे आह—अभेदेति । विशेष्यमिति । अस्य चेत्यादि । तत्र सादृश्ये । ननु

१ ननु कुटुमाळेपादेः सहोदरपदस्य भवे सहादे अन्वय उचितो न तु सादृश्यैकदेशे
सादृश्ये इति शङ्कायामाह—एकदेशान्वय इति ।

२ अरविन्दवृत्तिसमानधर्मोऽभिन्न—सुन्दरत्ववदभिन्नं मुखमिति बोधः ।

३ तेन—अरविन्दवृत्तिर्यः समानधर्म इत्याह ।

४ अर्थात् तस्य समानधर्मस्य अभेदेन सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयः । ततश्च पूर्व-
वत् अरविन्दवृत्तिसमानधर्मोऽभिन्न—सुन्दरत्ववदभिन्नं वदनमिति बोधः ।

५ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यनुशिष्टया ।

६ अरविन्दापदे मुखम् इत्यस्य बोधः सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे समानधर्मरूपत्वे वा आह ।

७ तथा च अरविन्दनिरूपितं यत्सादृश्यं तत्प्रयोजको य आचारः (मुखवृत्तितत्परमैरूपः)
तदाश्रयो मुखमिति पदार्थान्तरत्वे, तदभिन्नो य आचारसादृश्यो मुखमिति समानधर्मत्वे बोधः ।

८ ततश्च चन्द्रीयति मुखं नायकः इत्याद्यौ मुखविषयकः चन्द्रनिरूपितसादृश्याभिन्नः
(सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे) सादृश्यप्रयोजकः (इति सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वे) य आचारसादृश-
कूटकुनिमात्रायक इति बोधः ।

तत्रेवादीनां द्योतकत्वेनैव न वाचकत्वम्, निपातत्वादुपसर्गवत् । द्योत-
कत्वं च त्वेवमभिव्याहृतपदान्तरेण शक्त्या लक्षणया वा तादृशार्थबोधने
तात्पर्यप्राप्तकत्वेनोपयोगित्वमिति नैयाकरणाः । उपसर्गाणां द्योतकत्वमावश्य-
कम् । अन्यथा उपास्यते गुरुः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ गुर्वादिर्लेनाभि-
धानं न स्यात् । यत्त्वर्थकर्मताविरहात् । इवादीनां तु वाचकत्वम्, वाचक-
भावात् । प्रागुक्तहेतुस्त्वप्योजकत्वान्न साधकः । अन्यथा अव्ययरादिति
हेतुना अव्ययमात्रस्यैव द्योतकतापत्तिरिति नैयायिकाः ।

अथास्याश्चमत्कारस्यापकर्षकं यावत्तत्त्वमपि दोषः । कविसमयपसिद्धि-
राहित्यम्, उपमानोपमेययोर्जात्या मनागेन लिङ्गसंख्याभ्यां चाननुरूप्यम्,
विश्वप्रतिविम्बभावे धर्माणामुपमानोपमेयगतानां न्यूनाधिक्यम्, अनुगामिता-
यामनुपपद्यमानकालपुरुषविध्यापथ्यकारम्, एवमादि ।

न द्योतकत्वं ग्राह्यम् । अनर्थकनिपातेषु निपातत्ववत्तु द्योतकत्वाभावेन स्थानिवारम् ।
अत एव द्योतकं ग्राह्यमाह—न घावकत्वमिति । तथा च वाचकत्वाभावे तात्वे नो-
स्थानिवार इति भावः । नानार्थनिपत्त्युपेक्षया बोधने तात्पर्यप्राप्तकत्वमप्यहह—
लक्षणमेति । तेन लक्षणेन प्रयोजकताविरादिति । 'यत्प्रतिविम्बते दक्षिण'
इत्यादौ तेन दक्षिणरेखनिधानमिदमे निपातये द्योतकतावच्छेदकत्वात् अस्या एव
विश्वमेतत् । द्योतकतापत्तिरिति । न पञ्चार्णतः । गगणैर्न मानवदेव प्रयो-
नान्तरेति भावः । अस्याः प्रयोजकतायाः । एवमेव गणैः । आननुरूप्यमिति ।

१ 'निपातवात्' इति हेतुना निपातस्य वाचकत्वमात्राः तात्पर्ये । ७३४ 'अस्मिन्मन्त्रे'
इत्यत्र अस्मिन्मन्त्रेतिगतादयम् अस्मिन्मन्त्रेतिश्रुतेः । '६९' निपातस्य तात्पर्यबोधने
तात्पर्यप्राप्तकत्वात् इत्याशयः ।

२ तेन निपातेन (व्यतिरेकात्) समनिष्ठाद्वयं लक्षणेति च तात्पर्यवत् (व्यतिरेकात्) तेन ।

३ तात्पर्यबोधनेति श्रुतेः ।

४ अर्थ भावः—ननुपसर्गस्य वाचकत्वं न्याय्ये 'उपसर्ग' अर्थ बोधकत्वेः । '३९' एक-
मन्त्रेणैव स्यात्, 'अप्य' वाचकत्वेनैवमन्त्रार्थव्यापारः । एवमेव 'अनुभूयते सुखम्' अर्थ-
बोधकत्वात् वाचकत्वे ॥ 'अनु' वाचकत्वेनैवैवः स्यात्, 'यु' वाचकः प्रयोजकत्वात् ।
७३४ उच्यते । एवमेव च वाचकत्वं त्रये कर्तव्यं न विद्येत । [वाचकः 'आयु' 'यु' इति । तात्पर्य-
बोधने । कर्तव्यं त्रयेति] ३९ च 'उपसर्ग' इत्यादौ बहुवचनेन प्रयोजकत्वं कर्तव्यं न त्रये-
नैव न त्रयेति नैववचनं स्यात् । उच्यते । उपसर्गस्य द्योतकत्वमेव लक्षणेनैवमन्त्रार्थव्यापारः ।

५ अस्मिन्मन्त्रेणैव बोधने तात्पर्यबोधकत्वात्प्राप्तकत्वात् तात्पर्यवत् ।

क्रमेण यथा—

‘प्रफुल्लकङ्कहारनिभा मुसोत्री रदच्छदः कुङ्कुमस्यरागः ।

नितान्तशुद्धा त्वं तन्वि बाणी विभाति कर्पूरस्पर्शरेव ॥’

‘मुनिः श्वदयं भाति सततं पर्यटन्महीम् ।

विनिवृत्तक्रियाजातः श्यापि लोके शुक्लवते ॥’

‘सरसि छवदाभाति जम्बीरं सुपचेलिमम् ।

आदिकारणतोयैव इव ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥’

एतस्यैव किञ्चित्पदव्यत्यासे ब्रह्माण्डस्योपमेयतायां चायमेव दोषः ।

‘द्राक्षेव मधुरं वाक्यं चरितं कौमुदी यथा ।

सदैवाद्राणि चेतांसि सुखेव सुमहात्मनाम् ॥’

‘वामाकल्पितवामाङ्गो भासते माललोचनः ।

शम्पया संपरिप्यक्तो जीमूत इव शारदः ॥’

अत्र जीमूतगतो मालस्यलोचनप्रतिबिम्बो नोपाच इति न्यूनत्वम् ।

‘भगवान्भवः’ इति कृते तु बिम्बसैवाभावाच्च प्रतिबिम्बापेक्षेति साधु ।

‘विष्णुक्लृप्तः स्थितो भाति नितरां कौस्तुभो मणिः ।

अङ्गारक इवानेकवारके गगनाङ्गणे ॥’

नञ्मन्तासोत्तरं भावश्रवणः । कालो भूतादिः । पुरुषः प्रथमादिः । प्रफुल्लेति । अत्र कङ्कहारमुपयोः केयरोपयोः कर्पूरवाण्योश्च तत्पूर्वं सत्सङ्केताप्रतिद्वयम् । कङ्कारं पुष्पविशेषः । रदानां दन्तानां छदोऽपवारकः पल्लवः । ओष्ठः इति यावत् । विनीतिः । विशेषेण निवृत्तक्रियासमूहः । अत्र श्रमुन्योः शुक्लशुनोश्च चाल्याननुरूप्यम् । छवद्वचनम् । सुपचेलिमं अत्यन्तपक्वम् । आदिकारणेति । ‘अथ एव सप्तर्षीदां तासु बीजमवा-
सजत’ इति श्रुतेस्तत्त्वप्रति- भावः । अत्र प्रमाप्यत आननुरूप्यम् । तयोरेत्यन्तवैक्य-
प्यात् । एतत्तयोपक्रमेण सुपचेलिममिति विशेषणम् । पक्वस्यात्यन्तपक्वत्वात् । किञ्चि-
त्पदेति । इत्यन्तस्यदशोरित्यर्थः । ‘सरसीव चमाभाति छवद्रह्माण्डमण्डलम्’ इति
यावत् । अयमेव प्रमाणतोऽननुरूपतास्य एव । द्राक्षेति । अत्र पूर्वार्थं विशेषाद्वरणम् ।
उत्तरार्थं लिङ्गसंख्योदाहरणम् । घामेति । वामया पावंला-भस्तिवं स्वीकृतं वामाङ्गं

कितमित्यागमनविशेषणमपि वस्तुतो विचार्यमाणमीकृजविशेषणीभवत्तत्त्वैवा-
नुकूलम् । इति स्थिते भविष्यत्कालवच्छिन्नशिशिरीकरणस्य साधारणधर्म-
स्योपमेयान्वितत्वमिव नोपमानान्वितत्वम् ।

‘एतावति महीपालमण्डलेऽवनिमण्डन ।

तारकापरिषन्मध्ये राजन्तजेव राजसे ॥’

अत्र क्रियायां संबोध्योपमेयान्वय इव नोपमानान्वयः ।

‘राजेव संमृतं कोपं केदारमिव कर्पकः ।

भवन्तं त्रायतां नित्यं भयेभ्यो भगवान्भवः ॥’

अत्र प्रार्थ्यमानत्राणकर्तृत्वमुपमेये भव इवोपमानयो राजकर्पकयोर्नास्ति,
तयोत्राणकर्तृत्वेन सिद्धत्वात् । यदि तु त्रायत इति प्रार्थनानिर्मुक्तं त्राण-

मिति । पुष्पातीत्यस्यानुपपन्नः । तस्यैवेक्षणस्यैव । नोपमानाम्बितत्वमिति ।
तथा चानुपपद्यमानकालार्थकत्वं सर्वत्र बोध्यम् । एष सर्वेषु भूतभविष्यत्तत्त्वदा-
र्भानामेवोपमानीकरणेनान्वयस्य संभवोऽस्त्विति विन्यास्येतान्युदाहरणानि । ‘सङ्ख्यामि
मैवेहकुलं पुरस्तात्तमुदनेमि पितुरास्त्रयेन’ इत्यादि यदाहर्षमुच्यते । राजेव चन्द्र
इव । नोपमानेति । तथा चानुपपद्यमानपुरुषार्थकत्वनत्र बोध्यम् । विष्वासीत्यादिपद-
प्राप्त्यर्थनोदाहरणमाह-राजेवेति । नास्तीति । विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टभावोऽत्र ।
तदाह-तयोरिति । त्रायते । इतीति । लङन्तमिति भावः । लङन्तपक्षे चङ्गते-

१ मृगेयणापटितलेक्षणस्य विशेषणम्, अर्थात् सुगन्ध चषितमीक्षणं वस्त्रा इत्यर्थः । एवं
प्रकारेण ईदृजविशेषणीभावो लिङ्गायो विवेकिनाम् ।

२ उपमेया कान्ता आरासे भविष्यत्काले एव लोचने शिशिरीकरीष्यति, उपमानमूला
कौमुदी तु सर्वदेव शिशिरीकरोति, न तु भविष्यत्काले एव करिष्यतीत्याशयः ।

३ ‘सं राजसे’ इति मध्यमपुरुषस्य उपमेयेऽन्वयः, राजेव (चन्द्र ॥) इति शुभम्
मित्रे उपमाने नान्वय इति ध्वनस उपमानोपमेयसाधारणत्वाभावे दोष इत्यर्थः ।

४ राजा कोपन्, कर्पकश्च केदारं त्रायत पठेति त्राणकर्तृत्वस्य सिद्धत्वा एव प्रार्थनाना-
नास्तीत्यर्थः ।

५ सर्वसङ्ख्यादिनो हि त्रिजगत्कर्तृमुदाहरः । तथा च भविष्यत्कालिकानां वेदानुप-
मानीकरणे अनुपपद्यमानकालत्वं नास्ति । सङ्ख्यामि वेदेहसङ्ख्यामित्यत्र च विन्यासः पूर्व सङ्-
ख्याभविष्यत्कालान्वयो दुष्टः ।

कर्तृत्वमुच्यते तदा धर्मस्य साधारणत्वान्न दोषः । अथ त्रयत इति प्रार्थ्यमानतानिर्मुक्तैऽपि त्राणकर्तृत्वे न साधारणत्वम् । प्रार्थ्यमानताया इव विधेयतानुवाद्यत्वयोर्भेदकत्वादिति चेत् । सत्यम् । इह हि धर्मलोपरहितायामुपमायां धर्मवाचकशब्दप्रतिपाद्यैः प्रार्थना । भूतमविष्यद्वर्तमानत्वादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टधर्मस्योपमानोपयोग्यसाधारण्याभावे प्रयोजकाभावात्प्रमानिष्यत्वरिति निर्विवादम् । तत्र विधेयत्वानुवाद्यताभ्यां शब्देनानिवेदिताभ्यां विधेयताभ्यां विशिष्टस्य धर्मस्य यदि नास्ति साधारण्यं भास्तु नाम । नमुदासीनैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य धर्मस्य साधारण्यमपेक्षितम् । अपि तु धर्मवाचकशब्दनिवेदितैः । एवं चन्द्रवत्सुन्दरं सुखमित्यत्रापि सुन्दरत्वस्योपमानेऽनुवाद्यत्वे उपमेये च विधेयत्वेऽपि न साधारण्यहानिः ।

ननु

‘नीलाश्वत्थेन संवृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ।

प्रतिपिम्बित इव यमुनागभीरनीरान्वरेणाङ्कः ॥’

अथेति । विधेयतेति । उपमाननिष्ठे तत्रानुवाद्यत्वमुपमेयनिष्ठे तत्र विधेयत्वमिति भावः । प्रार्थ्यमानताना इत्येतस्य प्रार्थ्यमानतातदभावयोरित्यर्थः । साधारण्याभावे सतीति शेषः । प्रयोजकतेति । तद्वत्प्रयोजकतासाधारण्यधर्ममात्रादित्यर्थः । तत्र तस्यामुपमायाम् । उदासीनैः सम्प्राप्रतिपाद्यैः । अविदोदाहरणैः प्रमेयेष्वेताह—एषमिति । तथा च तत्कृतनेदेऽपि तस्यापेक्षितस्य तद्वत्प्रयोजकतातदन्तर्गतादे न दोष इत्युक्तं उपमेयेति भावः । प्रतीतिः । यमुनायनीरजलप्रभे प्रतिपिम्बितधन्व इत्येत्यर्थः ।

१ त्रयतमिति पाठे प्रार्थ्यमानता तथा इत्योः साधारण्यप्रतिपादयित्री वादीयता यावदे इति पाठेति उपमान(साधारण्य)मिदं त्रानं पूर्वमिति तत्रानुवाद्यत्वम्, उपमेयमिदं त्रयं तु नीलनयना इत्यादी विधेयमित्युक्तं विधेयत्वस्योदाहरणं भागस्य साधारण्यधर्मत्वमिति सूत्रम् ।

२ धर्मस्योपमायामुपमायां साधारण्यधर्मस्य उपमाधर्मता आवेदितम् । उपमाधर्मस्य धर्मोपमाधर्मस्य भूत-अविष्यद्वर्तमानत्वविशेषधर्मस्य इत्योः साधारण्यविशेषादिति उपमायां प्रयोजकस्य साधारण्यधर्मस्य अतएव नोपमानिष्यत्वरिति सर्वसंशयम् । तथेति एते तु विधेयानुवाद्यत्वे उपमाधर्मस्य न । अत्र एव सम्प्राप्रतिपाद्यविशेषधर्मस्य धर्मस्य साधारण्यताद्वयमेति न हानिः । धर्मसाधारण्यमिदं विशेषधर्मस्य विधेये धर्मो यदि साधारण्यो न भवेत्तदेव दोषः एतदप्यत्र इति सन्धानम् ।

३ यनीरजलस्य अन्तः अन्तर्गते यन्त्रः अन्तः ।

इत्युपमाने चन्द्रे योगमर्यादया भासमान एणरूपोऽङ्ग आननरूपोऽमे-
यविशेषणस्वविम्बाभावात्कस्य प्रतिविम्बः स्यात् । अत आधियापादकतयो-
दोषः । न च हरिणनयनसदृशस्य नयनस्वोपादानात्तस्यैव विम्बस्य प्रति-
विम्बः स्यादिति वाच्यम् । तादृशनयनस्य बहुव्रीह्यर्थकान्ताविशेषणतया
आननाविशेषणत्वेन विम्बत्वाभावादिति चेत्, यैवम् । शब्देनाननविशेष-
णत्वेन तादृशनयनस्याप्रतिपादनेऽपि कान्ताविशेषणत्वेनैवाननवृत्तिरस्यपि
प्रतिपत्तेः । नञ्ज्ञाननमविषयीकृत्य कान्तां विशेषष्टुमीष्टे नयनम्, अनुभ-
वविरोधात् । तथैपि समभिव्याहारविशेषमापन्नेन शब्देनाप्रतिपादना-
च्छाब्दे बोधे नान्तस्य नयनविशिष्टत्वेन विषयत्वमिति चेत्, संसर्गत्वे
बाधकाभावात्त्वविशिष्टज्ञानसंसर्गेण तादृशनयनस्य कान्ताविशेषणत्वात् ।

योगेति । बहुव्रीह्यर्थः । सेति । अङ्गत्वर्थः । तादृशेति । हरिणनयनसदृशत्वर्थः ।
एवमप्येति । ईष्टे इति । नयनस्याननमात्रसंबन्धित्वादिति भावः । तदाह—अनुभ-
वेति । शब्दे—अर्थापीति । तद्वत्स्वस्वार्थिकप्रतिपत्तावपीत्यर्थः । सममीति । न-
यनरूपत्वर्थः । शब्देन हरिणनयनशब्देन । अप्रतीतिः । नयने आननवृत्तित्वस्येत्यादि ।
विषयता त्रिविधा—प्रकारता, विशेष्यता, सात्त्विकी च । तत्राद्ययोरभावेऽप्यन्यथा
सुप्रत्येसाह—संसर्गत्य इति । आननस्वेत्यादि । तदेवाह—स्यपिशिष्टेति ।

१ उपमेयस्य विशेषणीभूतो यः स्वस्य (यथाकृत्य) विम्बः, वत्साऽभावात् ।

२ हरिणनयनसदृशं नयने वत्साः इत्यर्थवाचकहरिणनयनपदे हरिणनयनसदृशं नयन-
मुपास्यते, तस्यैव विम्बभूतत्वाय प्रतिविम्बः स्यादिति पूर्ववक्षिणः समाधानम् ।

३ अर्थात् हरिणनयनज्ञातं नयनपदं शब्देन कान्ताया विशेष्यत्वं सदापि आननस्यापि
विशेषणमस्ति, नयनस्य आननमात्रसंबन्धित्वात् । अथ भावः—विषयतासम्बन्धेन आनने
वर्तमानमेव नयनं कान्ताया विशेषणं भवति, तथा च नञ्ज्ञानविशेषणमपि आननस्यापि वि-
शेषणं स्यादेव ।

४ एवं सत्यपि समभिव्याहारविशेषम् (सहोच्चारणविशेषम्) आपत्तेन शब्देन अर्थात्
नयनेत्याकारणेन शब्देन नयने आननवृत्तित्वस्याऽप्रतिपादनात् आनने नयनविशिष्टत्वेन
शब्दबोधस्य विषयो न स्यादिति शङ्का । बाह्यत्वे ज्ञानन नयनविशिष्टम् । अत्र एव स-
(नयन) विशिष्टज्ञानसंसर्गेण हरिणनयनं कान्ताविशेषणं भविष्यतीति । अर्थात् संसर्गविषया
नयनस्य आननविषयतायाः शब्दबोधे प्रतीतिः स्यात् । अथ भावः—विषयता त्रिविधा ।
तत्र प्रकारता—विशेष्यता इत्येवयोरसिद्ध्यापि सात्त्विकी विषयता स्यादेवेति समाधानम् ।

यथाकथंचिदुपमेयवृत्तिताज्ञानस्य विम्बताप्रयोजकत्वात् । यद्वा कान्ता-
विशेषणतया तादृशनयनयोः शब्दे बोधे वृत्ते पश्चादाननस्य तद्विशेष्य-
तया वैयर्थ्यनिके मानसे वा बोधे बाधकामावात् । एवं च तादृशवाक्य-
प्रयोज्ये ज्ञाने उपमेयविशेषणतया भातस्य तादृशनयनस्य विम्बस्य
सत्त्वात्तदर्थं च चन्द्रगतस्यैकरूपस्याङ्गस्य प्रतिनिम्बतयोपादानमावश्यकमे-
वेति नाधिक्यं दोषः । कविसमयसिद्धतया चमत्कारापकर्षकत्वाभावेन
लिङ्गभेदोऽपि नात्र दोषः । एवं च कविसमयसिद्धतया प्रकारान्तरेण वा
प्रागुक्तानां दोषाणां चमत्कारानपकर्षकत्वे नास्त्येव दोषत्वम् ।

यथा—

‘नवाङ्गनेवाङ्गणेऽपि गन्तुमेष प्रकम्पते ।

इयं सौराष्ट्रा नारी महामट इवोद्भूया ॥’

एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शेषं सारणाढंकारप्रकरणे विकल्पप्रकरणे च
वक्ष्यामः । इत्युपमानिरूपणसंक्षेपः ॥

इति रसगङ्गाधरे उपमाप्रकरणम् ।

नयनविशिष्टत्वार्थः । नन्वेवमपि प्रथमतया विशेष्यतया वा उपमेयवृत्तिताज्ञानस्य विम्ब-
ताऽप्रयोजकत्वात्कथं विम्बत्वमनत आह—यथाकथंचिदिति । न तूपरीत्येव । तथा
च संतर्गतया तत्त्वमुरवात्तत्वं गुरुत्वम् । नन्वेवमन्यतिप्रसङ्गापत्तिः । नहि संतर्गतया
भावनानस्य शान्दात्मकता आह—यद्येति । तादृशेति । इतिपीयूषनाय प्रियावर्गविशिष्टे-
त्यर्थः । तद्विशेष्येति । नयनविशिष्टत्वार्थः । तादृशेति । कान्ताविशेषणतयेन नयनबो-
धकत्वार्थः । साक्षात्तन्मन्दावाग्यवादाह—प्रयोज्ये इति । ज्ञाने वैयर्थ्यनिघटौ । तदर्थं
तत्प्रतिविम्बावाह्यान्तरात्मम् । एवमन्यतिदोषं परिहृत्य नीतावयवेत्येतत्प्र तिङ्गभेदोप-
भुज्यति—कथंति । एवमन्यत्राप्यपवादकाह—ययं चेति । तरनारविद्यं पदार्थः ।
तत्रादौ कविसमयसिद्धतयेवमस्य सङ्गनाह—यद्येति । ननु किं तद्व्यवहारादरे येनावुद्-
त्यमत्र आह—दोषमिति । परमं प्रकृतगुरुवद्वि—इत्युपमेति । वन्नात्येके
तु—‘अनेहसार्पुष्मस्य गाह्ये द्यवधेयम् । प्रियोऽस्मि चत्प्रे मित्येवंद्वयानरथी
नवा ॥ स्वातन्त्र्यपूर्वकता यत्र दूष्येति विधेयता । पञ्चमीव विनिश्चयि नेशान्तावयवत्वं ॥’
इति भेदप्रत्ययविस्मृतम् ॥ इति रसगङ्गाधरनन्दप्रसङ्गे उपमाप्रकरणम् ॥

१ नवांशु जगदे बोधे तु इतिमहाइत्येवमने कान्ताविशेषने एव । इति द.प्र.विशेषणम्
ज्ञानस्य इति(प्र.प्र.)नयनविशिष्टता बोधे व्यक्त्यात्म्ये ज्ञानयो वा चरतीति
विशेष्यं कदापानम् ।

२ नयनम् एवम् इति, नयनं दवाकने मनुष्यवृत्तिविशेषद्वयेत्यवधारणः ।

अथास्या एव मेद उपमेयोपमा निरूप्यते—

तृतीयसदृशव्यवच्छेदबुद्धिफलकवर्णनविषयीभूतं परस्परमुपमानो-
पमेयभावमापन्नयोरर्थयोः सादृश्यं सुन्दरमुपमेयोपमा ॥

‘तडिदिव तन्वी भवती भवतीवेयं तडिल्लता गौरी’ इत्यत्र परस्परोप-
मायामतिव्याप्तिवारणाय भूतान्तम् । अत्र तानवगौरीमभ्यामनुगामिधर्माभ्यां
प्रयोजितमुपमाद्वयं न तृतीयं सदृशं व्यवच्छिन्नमिति । एकेन धर्मेणैकमति-
योगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकस्यैकानुयोगिकस्यापि
तेन धर्मेण सादृश्यस्यार्थतः सिद्धतया शब्देन पुनस्तदुक्तिः स्वैरर्थक्यपरि-
हाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति । प्रकृते चैकेन तानवरूपेण धर्मेण
तडिल्लतियोगिके कामिन्यनुयोगिके सादृश्ये निरूपिते तेनैव धर्मेण कामि-
नीप्रतियोगिकस्य तडिदनुयोगिकस्य सादृश्यस्यार्थतः सिद्धावपि न गौरत्वेन
धर्मेण सिद्धिरिति तदर्थमुपात्तस्य द्वितीयसादृश्यवचनस्य न तृतीयसदृशव्यव-
च्छेदफलकत्वम् ।

‘सदृशी तव तन्वि निर्मिता विधिना नेति समस्तसंमतम् ।

अथ चेन्निपुणं विभाव्यते मतिमारोहति कौमुदी मनाक् ॥’

इति तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषये सादृश्येऽतिव्याप्तिवारणाय
परस्परमिति । लिङ्गवचनभेदादिदुष्टसादृश्यवारणाय सुन्दरमिति । ८

उपमाद्वयमिति । यतोऽतः पुनर्वर्ण्यमानमिति शेषः । एकैकेत्यस्य यत इत्यादिः ।
सदृश्यं तेन धर्मेण सादृश्यसिद्ध्यर्थम् । सदृशीति । व्यक्तिरित्यर्थः । समस्तेति । सर्व-
व्याप्यः । विभाव्यते विभावनाविषयीक्रियते । मतिमिति । तदेत्यादिः । तदेवं बुद्ध्याकृतं
भवति कौमुदी इत्यत्र सदृशीत्यर्थः । अत्र कौमुदीभिधेयान्तासादृश्यनिषेधस्य
शब्दतः कथनानीपत्सादृश्यस्य चन्द्रिकायां कथनात्तृतीयसदृशव्यवच्छेदः फलितस्तदाह—
तृतीयेति । परस्परमिति । कौमुदीसादृश्योपेक्षानाभाव इति भावः । दुष्टेति ।

१ तृतीयस्य सदृशस्य व्यवच्छेदबुद्धिः फलं यस्य सदृशस्य वर्णनस्य विषयीभूतम् (उप. मे.
भावम्) ।

२ ‘तडिदिव तन्वी’ अत्र तानववचनेन यथा त्वं तडिसदृशी तथा तडिरपि त्वत्सदृशी
इति वचनेन अनुपपन्नमिति अर्थतः सर्वं सिध्यति । एवं लिङ्गावपि यदि ‘तडिदिव तन्वी भवती,
भवतीव तडिल्लता तन्वी’ इति पुनस्तुतः प्रोच्येत, तर्हि सर्वं पुनस्तद्विपर्ययमाप्नुयति
‘दे एव तुतां सप्तयो सः, तृतीया नास्ति’ इति तृतीयव्यवच्छेदः कथ्यते । एवंदवमवधि-
त्वात् परस्परोपमायां तु न लोपेति तद्वारणाय भूतान्तम् ।

अथेयवदादिपते—

‘कौमुदीव भवती विनाति मे क्वतराक्षि भवतीव कौमुदी ।

अम्बुजेन तुलितं पिबोचनं लोचनेन च तवाम्बुजं सनम् ॥’

इयं च तावद्विषया—उक्तपर्णा व्यक्तपर्णा च । उक्तपर्णा तादृशगु-
म्यादिभिः प्रागुक्तैर्धर्मैरनेकधा ।

अनुगामी धर्मो यथा—

‘निश्चिते निगमकर्म्ये लोकेष्वप्येव निर्दिशरोऽर्थे ।

शिव इव गुरुर्गरीयान्गुरुरिव सोऽयं सरागिरोऽपि तथा ॥’

विश्वप्रतिविम्बभावमात्रं यो यथा—

‘रमणीयस्तज्जकुता पितृसितवधोऽत्रयुगलशालिन्वा ।

सतिक्वा इव वा वनिता वनिता इव रेभिरे कतिक्वाः ॥’

अत्र रमणीयस्तज्जकुता पितृसितवधोऽत्रयुगलशालिन्वा च
विशेष्यार्थः परस्परं वापुप्रतिपत्तुभावनाशालिन्वा पुटितः क्षवकृश्वनस्त-
परस्परं विश्वप्रतिविम्बभावमात्रं धर्मः ।

उपचरितो यथा—

✓ ‘तुनिगनिव कटिनस्तत्रा ददय अनादि ददयैव कुतेयम् ।

प्रहृतिः सत्रां मुनयुग दुपेव हि महतीतिव च गुण ॥’

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अविरतचिन्तो लोके वृक इव पिशुनोऽत्र पिशुन इव च वृकः ।

भारतमिव सच्चित्त सच्चित्तमिवाय भारतं सकृदपि ॥’

व्यक्तधर्मो यथा—

‘वारिधिराकाशसमो वारिधिसदृशस्तथाकाशः ।

सेतुरिव सर्गज्ञा सर्गज्ञेवान्तरा सेतुः ॥’

अत्रापारत्वादिर्यज्यमानो धर्मः । एषा सर्वापि स्फुटे वाक्यभेदे प्रपञ्चिता ।

आर्थे तु वाक्यभेदे—

‘अभिरामतासदनमम्बुजानने नयनद्वयं जनमनोहर तव ।

इयति प्रपञ्चविषयेऽपि वैषये तुलनामुदञ्चति परस्परात्मना ॥’

अत्र परस्परात्मना तुलनामुदञ्चतीति संक्षिप्ताद्वाक्यादिदमेतेनैतच्चात्र तुलनामुदञ्चतीति वाक्यद्वयं विचारकमुल्लसति । एवं पूर्णास्तुतादयोऽप्यस्या उपमाया इव प्रायशः सर्वेऽपि भेदाः संभवन्ति । ते चासुयैव दिशा सुबुद्धिमिरुवेतु शक्या इति नेह निरूप्यन्ते ।

चित्रमीमासाकृतस्तु प्राचीन लक्षणमव्यास्यतिव्यास्यादिभिर्दूषयित्वा

अन्योन्येनोपमा बोध्या व्यवस्था वृत्त्यन्तरेण वा ।

एकधर्माश्रया या स्वात्सोपमेयोपमा मता ॥’

अवीति । निरन्तरचित्तत्वस्य पिशुनवृत्तित्वेऽपि वृकावृत्तित्वात्सङ्गत्वस्य साधुचित्त-
तात्त्विकेऽपि भारतमम्भावृत्तित्वात्तद्वद् एव समानोऽत्र धर्मः । न चोपचरितत्वं शङ्क्यम् ।
एकनिष्ठस्यान्यत्रारोपे तत्त्वेऽपि प्रकृते तत्त्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अन्तरा आकाशमध्ये, समु-
द्रमध्ये च । आदिना दुर्घटत्वं सेतुस्त्वङ्गयोः सगृह्यते । व्यक्तपदार्थं सूचयितुमाह—
व्यज्येति । वाक्यभेद इति । उदाह्रियत इति शेषः । वैषये विधातृनिमित्ते । उदञ्चति
प्रकाशयति । परस्परात्मना परस्पररूपतया । इव नयनम् । एतेन नयनेन । एवम-
त्रेऽपि । विचारकमिति । विवरणरूपमित्यर्थः । एवमनुगाम्यादिधर्मभेदेव । अस्या
उपमेयोपमाया । असमाधितभेदवास्याय आश्रय इति । दिशा रीत्या । प्राचीनेति ।
‘उपमानोपमेयत्व द्वयोः पर्यायतो यदि । उपमेयोपमा सा स्वाद्विविधेषा प्रकीर्णता ॥’
इत्यर्थः । अव्याप्तीति । ‘तद्वस्तुना युगपदुन्मिषितेन तावत्’ इत्यत्राव्याप्तिः । ‘रजोमि-

१ भविष्य (भेषु) रता चिन्ता मनो-वाधारी वस्तु ईदृशो वृकः, निरन्तरचिन्तः पिशुनः ।

२ सदय सच्चित्तम्, कृपाचार्यसहितं च भारतम् ।

इति स्वयं लक्षणमाहुः । अस्यार्थः संक्षेपेण सप्तदशवृत्ततुक्करीत्या सह-
दयानां सौकर्यायोच्यते—अन्योन्येनेति । अन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टा
व्यक्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण वृत्त्यन्तरेण श्रवत्या वा बोध्या वेद्या एकधर्माश्रया
एकधर्मप्रयोज्या या उपमा सा उपमेयोपमा मतेत्यन्वयः । अन्योन्येनेति
विशेषणादिदं तच्च समभित्युभयविश्रान्तोपमाया निरासः । अत्रान्योन्यप्रति-
योगिकत्वस्य व्यञ्जनव्यापारमात्रगम्यत्वेनोपमायाश्च शक्तिवेद्यतया परस्पर-
निरपेक्षेणैकेन व्यापारेणान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टायास्तस्या अवोधनात्,
परस्परनिरपेक्षस्यात्र वाकारेणामिधानात् । एकधर्माश्रयेति विशेषणात् 'रजो-
भिर्भूरिव द्यौर्यनसनिर्गैर्गजैश्च द्यौरिव नृ' इति कस्यचित्स्यस्यार्थे परस्पर-
ोप-
माया नातिव्याप्तिः, तत्रोपमाप्रयोजकधर्मैक्याभावात् । भूतलोपमानिकाया
प्रयोजकस्य रजसामनुगामिधर्मस्य, नभस्तलोपमानिकायां प्रयोजकस्य घनस-
द्भानजाना बिम्बमितिबिम्बभावापन्नधर्मस्य च भेदात् । न्यक्त्येति च विशेषणं
व्यञ्ज्योपमेयोपमासंग्रहार्थमिति वस्तुप्रमेयोपमात्वप्रयोजकं लक्षणमिति, तन्न ।

सन्दर्भोदूत इत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तृतीयार्थं प्रतियोगित्वमित्याशयेनाह—
अन्योन्यप्रतीति । लक्षणाया असम्भवादाह—शक्येति । इवादिशक्ये इति भावः ।
विश्रान्तेति । उभयत्र पर्यवसिता न भौवी तस्यामित्यर्थः । शक्येति । समपदे
त्यादि । ननु निधो निरपेक्षत्वं न निविष्टमत आह—परस्पररेति । अन्यथा पक्षान्त
रक्षणासंगतमिति भावः । अर्थ इति । अर्थरूपाया तस्यामित्यर्थः । रजसामिति ।
प्रयोजकीभूतरजोमिश्रानुगामिधर्मस्येत्यर्थः । समानविभक्तिकत्वस्यैव समानवचनत्वसा-
भेदान्दये न तद्वत्त्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि । घनगजयोर्मैदेन साधारणत्व कथमत
आह—विम्बेति । प्रयोजकमिति । अनुवतानन्तिप्रसक्तलक्षणमात्रं तु 'महासं
तृतीयस्य व्यवच्छेदाय युद्धयोः । अन्योन्येनोपमेयत्वमुपमेयोपमा मता ॥' इति द्रष्टव्यम् ।
अत्रान्योन्येनेति विशेषणम् 'अहमेव गुरुः सुदारुणानाम्' इति प्रतीतिविशेषव्यावृत्त्यर्थमिति

१ अत्र भावः—'इदं त्वं समम्' अत्र उपमा तु समम् इति शब्दवाच्यतया अभिधा-
त्मा, अन्योन्यप्रतियोगिकत्वम् अर्थात् 'इदं तेन समम्, त्वं अनेन समम्' इति परस्पर-
मानभावस्तु व्यञ्जनया गम्यः । तद्वत्त्वास्यामुपमेयोपमायां शक्तिव्यापारस्य व्यञ्जना व्यापारस्य
चेत्तुमशोरेयत्वात् । परस्परनिरपेक्षेण यत्नेन व्यापारेण (व्यञ्जनाद्यतया ॥) बोध्यत्व
न बाधोदेन प्रोक्तमेव ।

‘अहं लतायाः सदृशीत्यखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि यायाः ।

गवेपणेनालमिहापरेषामेषापि तुल्या तव तावदस्ति ॥’

अत्रान्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टाया उपमायास्तनुत्वादिरूपैकधर्माश्रयाया वृत्त्यन्तरेण शक्या बोधनादुपमेयोपमात्वापत्तेः । न चान्योन्यप्रतियोगिकत्वमुपमायां न प्रतीयते, लतादिसंबन्धिसादृश्याश्रयत्वस्यैवात्म्यदार्थ्येऽन्वयादिति याच्यम् । ‘मुखस्य सदृशश्चन्द्रश्चन्द्रस्य सदृशं मुखम्’ इत्युपमेयोपमायामव्याप्तेः । न ह्यहं लताया इत्युपमेयोपमा भवितुमर्हति । गर्वमात्रनिरासपरत्वेनोत्तरार्धोपमायास्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः । अत एव अत्यान्यपि तव-सदृशानि सन्त्येव तेषां गवेपणेन किं फलमित्येतदर्थकं ‘गवेपणेनैत्युत्तरार्धं संगच्छते । तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदो ध्रुपमेयोपमाजीवितमित्यालंकारिकसिद्धान्तः । अन्यथा ‘भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्’ इत्यत्राप्युपमेयोपमास्वनिवारणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । न च तृतीयसदृशव्यवच्छेद-

भावः । अहमिति । लतानुयोगिकसादृश्याश्रयामित्यर्थः । अखर्वं महान्तम् । एषापीति । त्वदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकेत्यर्थः । अत्रेत्यस्य इतीत्यादि । तनुत्वेत्यस्य अनुपातेत्यादि । लतादीति । लताद्यनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिकत्वस्यैवेत्यर्थः । एवेन सादृश्यव्यवच्छेदः । सदृशादिपदानां धर्मबोधस्त्वात् । एवं च सादृश्यस्य तदन्वये इयम्, न तु तत्रेति भावः । मुखस्येति । अत्रापि सदृशपदसत्त्वेन तदनुन्ययोगोक्तत्वाविति भावः । नन्वेवं तथा दुर्बलमिति न्येतत्समग्रहणमाह—लताया इति । अस्यापि समग्र इष्ट एवेत्यविव्याप्तिर्नात आह—न ह्यहमिति । अतु तन्मानपरत्वं एव किं वीजमत आह—अत एवेति । तत्परात्वेन तस्याः साफल्यदेवेत्यर्थः । उत्तरार्धं तदेकदेशः । अन्यथा तुर्यचरणेनैवेत्यर्थत्वात् मध्ये एतत्कथनानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । नन्वेवमुपि तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतिवैधेयमित्यत्र किं विनिगमनमत आह—तृतीयेति । समग्रहेति । सदृशेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । ‘सिद्धान्तः’ इति पाठः । ‘सिद्धान्ताद्’

१ परस्परोपमानभावाया इत्यर्थः ।

२ अत्र तनुत्वादिधर्मोऽवैकल्यादादिप्यपत्तेः । तमेकं पर्यमाश्रितं खेयमित्यर्थः ।

३ ‘लतायाः अखर्वी, तव तुल्या’ इति कथनात् सादृश्याश्रयभूतस्य सदृशस्य धर्मिण्युपमेयोपमा सादृश्यहेति सकृदेतिनः समाधानम् ।

४ परस्परोपमायां पुनरुपमेयोपमात्वं प्रसज्येतैव । तृतीयसदृशव्यवच्छेदसत्त्वं लीकारे तु नात्र प्रसज्यते, तृतीयसदृशव्यवच्छेदे सात्पर्याभावात् ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरारमन्त-

अक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥'

इति कालिदासपद्ये प्रतिपाद्यायामुपमानोपमेययोरुपगुणदुपमेयोपमानभावा-
यामुपमेयोपमायां वाक्यभेदाभावादव्याप्तेश्च । न चात्रापाततः शब्दैक्येऽपि
पर्यवसितो वाक्यभेदोऽस्तीति वाच्यम् । तथापि—

‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥’

इति कस्यचित्कवेः पद्ये परस्परोपमायामतिव्याप्तेः । न चेयमुपमेयोपमेति
शक्यते वक्तुम्, सुखसमये दुःखदोऽपि सुखयति, दुःखसमये च सुखदोऽपि
दुःखयति इत्येतावन्मात्रस्यार्थस्य विवक्षितत्वात्तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेः ।

एवम्—

‘रजोभिः स्यन्दनोद्धतैर्गजैश्च वनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्यन्व्योमेव भूतलम् ॥’

इत्यत्र परस्परोपमायामतिव्याप्तिः । सदृशान्तरव्यवच्छेदफलकत्वेन विधीष्य-
माणे ॥ तस्मिन्नसदुक्त एव पर्यवसानम् ।

यच्च विमर्शिनीकारेणोक्तम् “स च वाक्यभेदः शाब्द आर्थश्च । तत्र
शाब्दो यथा—‘रजोभिः स्यन्दनोद्धतैः’ इत्यादिः । अस्याश्चोपमानान्तरति-
रस्कार एव फलम् । अत एवोपमेयेनोपमेयस्त्वार्थाभिधत्तम्” इति, तजु-
च्छम् । न हि ‘रजोभिः स्यन्दनोद्धतैः’ इत्यत्रोपमानान्तरतिरस्कारः प्रती-
यते । द्वयोरुपमयोरैकधर्मकत्वाभावात्, आद्याया उपमाया अनुगामिधर्म-

भावायामिति । उपमेयोपमानात्मिकायामित्यर्थः । विधवतीत्यादीन्याचारविबन्तानि ।
यथासंख्यमन्त्रयः । न चेति । गृहीत्वर्थः । तथा च लक्ष्यत्वात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः ।
मानपदव्यवच्छेदं स्फुटंवायाह—तृतीयेति । सदृशान्तरेति । तृतीयसदृशत्वार्थः ।
विधीति । विधेपविपरीकृते वित्वर्थः । तस्मिन्नुपमानोपमेयत्वे । अस्मादिति ।
तृतीयसदृशव्यवच्छेदेत्यामुञ्चे एवेत्यर्थः । विमर्शिनीति । अलंकारसर्वस्वव्याख्याकारेण-
त्वर्थः । स चेति । गृहीयत्वेन प्रायुक्त इत्यर्थः । अस्या उपमेयोपमायाः । उपमाना-
न्तरेति । तृतीयसदृशत्वार्थः । हि यतः । अनुगामीति । रजोस्त्वर्थः । विम्येति ।

प्रयोज्यत्वात्, द्वितीयायाश्च विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मप्रयोज्यत्वात् । यदपि 'परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा' इति लक्षणं विधाय 'सविता विधवति—' इत्यादि प्रागुक्तपद्यं स्वाकरेणोदाहारि, तच्च तदीयेनैव 'स चोपमानान्तरनिषेधार्थः' इति ग्रन्थेन विरुद्धम् । न ह्यसिन्ध्ये उपमानान्तरनिषेधः प्रतीयत इति प्रागेवावेदनात् । प्रतीयत एवेति चेत्, पुनरपि पृच्छ हृदयमेव सक्तीयम् । इत्यलं विवादेन ।

इयं चोपमेयोपमा यदि कस्याप्यर्थस्योत्कर्षाधायिका तदालंकारः । अन्यथा तु सवैचित्र्यमात्रपर्यवसितेति । एवमलंकारान्तरेऽपि ज्ञेयम् ।

अथ ध्वन्यमानेयमुदाह्रियते—

‘आग्नीर्येणातिमात्रेण महिम्ना परमेण च ।

राघवस्य द्वितीयोऽन्धिरम्बुधेऽपि राघवः ॥’

द्वितीयशब्दस्य सादृश्यविशिष्टे श्रवणभावादाकिरेव ।

यदि तु लक्षणा तदेदमुदाहरणम्—

‘सुधातमुद्रं तव रम्यवाणी वाचं क्षमाचन्द्र सुधातमुद्रः ।

माधुर्यमध्यापयितुं दधते सर्वेतरामान्तरगर्वमुद्राम् ॥’

अत्र वागादिकर्तृकस्य परस्परार्थापनस्य बाधान्माधुर्यसंक्रान्तिविशेषस्य

लक्षणया बुध्यमानस्य प्रयोजनं स्वप्रयोज्यान्योन्योपमानोपमेयभावः ।

अथ दोषाः—

तत्र तावत्प्रागुक्ता यावन्त उपमाया दोषाः, अनुक्ताश्च विस्तृतिभयात्,

फलमज्ञेयार्थं । तत्र च सिद्ध उपमानोपमेयभावश्च । द्वि. पूर्वद्वे उपमानोद. । इतीति । अस्य बोध्यमिति शेषः । अत्रिमात्रेणातिमात्रेण । अकिरेव व्यञ्जनेन । इदं ध्वन्यमानपमम् । सुधेति । राजान प्रति कम्बुकि । हे क्षमाचन्द्र, तव रम्यवाणी सुधातमुद्रमाधुर्यमध्यापयितुं सकलम्वितुं सुधातमुद्रश्च तव वा । माधुर्यमध्यापयितुं च महती मानसिकगर्भमूलकाकारण्यकिं भवति इत्यर्थः । लक्षणे तस्याप्यपवित्रमिति एदेनादि. । एवं सुधातार्थनाशाययोगात्सुखा प्रयोजनवर्ती चमाह-प्रयोजनमिति । स एवम् । प्रतीतिनिधयैवजनितयेवेति भावः । दोषा इति । अन्ना इत्यादि । उच्यन्ते र्ज्ञातोप. । तत्र पक्षस्थानां तेषां मध्ये प्रागुक्तानामनुपमा यावन्तो दोषा इत्यन्वयः । न तत्रादिगणनमिति-

ते सर्वेऽप्युपमात्वाक्रान्तत्वादस्यामपि बोध्याः । अयं पुनरन्योऽपि दोषः—
यदेकोपमावैलक्षण्यमपरस्यामुपमायाम् । यथा—‘कमलमिव वदनमस्या वद-
नेन समं तथा कमलम्’ अत्र श्रौत्यार्थाकृतं वैलक्षण्यम् । ‘कमलमिव वदनं
तस्याः कमलं वदनायते जगति’ किंप्रत्यङ्गकृतमत्र वैलक्षण्यम् । एवमत्रैव
‘पद्मं वदनायते’ इति निर्माणे ‘वक्रायते’ इति वा उपमानोपमेयवाचकवैलक्ष-
ण्यम् । एवं प्रकारैरनेकैर्वैलक्षण्यं यदि सहृदयोद्वेजकं तदा दोषः ॥

इति रसगङ्गाधरे उपमेयोपमाप्रहरणम् ।

अथानन्वयः—

द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकर्णनविषयीभूतं यदेकोपमानोपमे-
यकं सादृश्यं तदनन्वयः ॥

स च कस्याप्युपस्कारत्वेऽलंकारः । अन्यथा तु शुद्धः ।

‘लोहितपीतैः कुसुमैरावृतमाभाति भूभृतः शिखरम् ।

दावज्ज्वलेनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव समये ॥’

अत्र लोहितपीतकुसुमावृतं भूभृतः शिखरं स्तेनैव कस्मिंश्चित्समये दाव-
ज्वालाकीर्णेनोपमीयते, इति तत्सादृश्यवारणाय भूतान्तम् ।

इदं वा प्रत्युदाहरणम्—

‘नखकिरणपरम्पराभिरामं किमपि पदाम्बुरुद्वयं सुरारैः ।

अभिनवसुरदीर्घिकाप्रवाहप्रकरपरीतमिव स्फुटं चकासे ॥’

अत्रापि नखकिरणपरम्पराभिरामं हरेः पदाम्बुजं स्वात्मनैव सुरदीर्घि-
काप्रवाहप्रकरपरीतेनोपमीयते । संप्रति सुरदीर्घिकाप्रवाहेण भगवत्पादाम्बु-
रुद्वयं संवन्धाभावात्सुरनिम्नगोत्यचिकाढावच्छिन्नस्य तस्योपमानतावगमाया-

स्माद्—अनुक्ताश्चेति । ननुमादोषा अत्र कथमन आह—उपमात्वेति । अत
एवास्या एव नेद इति प्रतिज्ञावाक्ये उक्तम् । तद्वत्त्यन्यदोषमाह—अयं पुनरिति । इति
वेति । कमलमित्यादि । निर्माणे इत्यस्यानुग्रहः । उपसंहरति—अयमिति । यदीत्यनेन
तदभावेऽदुष्टत्वमेवेति सूचितम् ॥ इति रसगङ्गाधरसमप्रकाश उपमेयोपमाप्रकरणम् ॥

शुद्ध इति । सर्वविध्यमात्रविधान् इत्यर्थः । भूभृतः पर्वतस्य । कदाचित्समये
तैराकीर्णं समिवेत्यर्थः । स्फुटत्वाय प्रत्युदाहरणान्तरमाह—इदं वेति । अत एवाह—
अत्रापीति । स्वात्मनैव पदाम्बुजद्वयेनैव । संप्रति वर्णनमाह । तस्य प्रवाहस्य । अत्र

मिनवेति प्रवाहविशेषणम् । नद्यत्र सादृश्यवर्णनस्य फलं द्वितीयपत्रसूचार्थ-
व्यवच्छेदः, तस्याप्रतिपत्तेः ।

‘सूनाभोगे पतन्माति कपोलकुटिलोऽलकः ।

सुधांशुबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥”

इति कल्पितोपमानिकाया मुपमायामिति प्रसङ्गवारणायैकोपमानोपमेयकमिति ।
अत्रासत् उपमानस्य कल्पनया सदुपमानं नास्तीति द्वितीयसदृशव्यवच्छेद-
स्यास्ति मतीतिः ।

उदाहरणममृत(पीयूष)रुदर्याल्ये मदीये गन्नासुवे—

‘कृतशुद्धापीपानथ सपदि संतुष्टमनसः’

समुद्रर्षु सन्ति त्रिभुवनवले तीर्थनिबद्धाः ।

अपि प्रायश्चित्तप्रसङ्गपश्चात्तीतचरित्वा-

मरानुरीकर्तुं त्वमिव जननि त्वं विजयसे ॥'

यथा वा—

‘इयति प्रपञ्चविषये तीर्थानि कियन्ति सन्ति पुण्यानि’

परमार्थतो विचारे देवी गता तु गमेव ॥१॥

पूर्वपक्षे वाच्योऽनुगामी धर्मः । इह तु व्याप्ता इति विशेषः ।
 'तुशब्दोऽयं तीर्थान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपादयंस्तत्प्रयोजकं भगवद्वासुदेवा-

तस्त्वं धर्मं श्रीगङ्गायां व्यनक्ति । उभयत्रापि श्रीगङ्गाविषयकरस्युपसर्ग-
कत्वादलंकारोऽयम् । विष्णुपतिविष्णुभावापन्नो धर्मस्त्वत्र नास्ति । तस्मिन्
सति किञ्चिद्भर्मावच्छिन्नेन स्वेन सादृश्यस्य धर्मान्तरावच्छिन्ने ललितान्वये
बाधकाभावात्सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपत्तेश्चानन्वय एव न स्यात् ।

स च पूर्णो लुप्तश्चेति तावद्विविधः । पूर्णस्तु यथावत्पञ्चिधोऽपि संगमति ।
यथा—

‘गङ्गा इवा यथा गङ्गा, गङ्गा गङ्गेव पावनी ।

हरिणा सहस्रो बन्धुर्हरितुल्यः परो हरिः ॥

गुरुबद्गुरुराध्वो गुरुबद्धौरवं गुरोः ॥’

लुप्तेष्वपि धर्मलुप्तः पञ्चविधोऽपि संभवति, प्रामुक्त्यै सार्धपदे धर्मवाचक-
पदमपह्नाय पदान्तरशाने । तथा वाचकलुप्तः—

‘समायमाणः श्रीरामः सीता सीतामनोहरा ।

ममान्तकरणे नित्यं विहरेतां जगद्गुरु ॥’

इत्यत्र पदसमासयोः ।

एवम्—

रतीति । इतिनिष्ठेत्यादि । अत्र उभयत्र । बाधकाभावादिति । चो वाक्यान्तरे,
हेतौ वा । सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतिपत्तावन्वये बाधकाभावे हि हेतुः । स च अनन्वयश्च ।
पञ्चिधोऽपीति । धीनार्धबोध्यो प्रत्येक वाक्यसमासगदित्यभिप्रेतौति भावः ।
गङ्गेति । अत्राप्यपदे धीनो वाक्यस्य पूर्णः । द्वितीयपादे यमास्य धीन पूर्णः । तृतीयपादे
आर्धो वाक्यस्य पूर्णः । तुल्यपादे यमास्य आर्धः पूर्णः । पवनपादे ‘तेन तुल्य-’ इति बवे-
त्तत्त्वार्थः । स तद्विधः पूर्णः । पञ्चपादे ‘तत्र तस्यैव’ इति बवेत्तत्त्वार्थः । तत्राच्छ्रितव्यमित्यर्थः
पूर्ण इति ज्ञेयम् । ‘लुप्तेष्वपि’ इति पाठः । वेदेतिपि शेषः । विधारेण एव चनामगते ।
पञ्चविधोऽपीति । धीनो वाक्यस्य, आर्धो वाक्यस्य, धीनः समास्य, आर्धः
समास्य, आर्धस्तद्विधः येल्लेखित्यर्थः । पूर्वं तेषामेवोदाहरणमिति भावः । पदान्त-
रेति । ‘मत्रा समन्वया मत्रा मत्रा मत्रे । मत्रेण । हरिणा सहस्रो निष्पुर्णिगुल्य मत्रा
इति ॥ गुरुबद्गुरुराध्वो गुरुबद्धो गुरुः ॥’ इति न्याय इत्यर्थः । सम्युक्तमुदा-

१ निश्चिन्नावच्छिन्नेन स्वेन सह धर्मान्तरावच्छिन्नस्य सत्य सादृश्यमने द्वे निष्पुर्णि-
विष्णुभावावपत्तावापत्तये । ‘अनन्वयः’ उदाहरणं नयेत् । एव सति सादृश्यत्वान्वये वात्र
यत् । तथा च ‘न अनन्वयः सादृश्यत्वः, अनन्वयः’ इति सद्गङ्गा प्रत्यक्षेण सारस
न विषयः । इति न निष्पुर्णिविष्णुभावावपत्तये ।

‘लघापुरादतितरां कुपितः फणीव निर्गत्य जलु प्रतनासतिभिः परीतः ।

मुदं रणे सपदि दाक्षरथिं दद्यात्सः संरम्भदाशरथिदर्यमहो ददर्यं ॥’

एवं कर्तृणमुलादावप्ययम् ।

‘अम्भस्त्यम्बरं यद्वत्समुद्रोऽपि समुदति ।

विक्रमार्कमहीपाल तथा त्वं विक्रमार्कसि ॥’

अत्र वाक्यार्थावयवेष्वनन्वयेषु धर्मवाचकयोर्योः । मुम्भवानयार्थस्य-
नन्वयकृतेन निरुपनत्वेन समानधर्मेण प्रयोजितो मातृभवेव । एषा च श-
नसौकर्यायानैव निरूपिता ।

‘एतावति प्रपद्येऽस्मिन्सदेवापुरमातुषे ।

केनोपमीयतां तद्गौ यनो रागरसादयः ॥’

अत्र वाचकधर्मोपमानानां लोपः । अत्र चोपमाननुसृष्टादयोऽन्वे भेदा
असंभवाददृष्टत्वाच्च नोदाहृताः ।

यत्तु—“तेन तदेकदेशेनावसितभेदेन उपमानतया कस्मिन्नेन सार-
मन्वयः । उभेयभेदोपमानतया कस्मिन्नेनोपनेयत्तामु-पाश्र्वाद्यनाश्रय-
पादभेदोऽनन्वयः । उपनेयैकदेशस्य एवोपमानवाक्यस्यनन्तरः । उपने-
यस्यैव प्रतिविम्बत्वादिना भेदेनावसितस्य तद्वत्स्वनं गृहीतः ।

आपो यथा—‘मुद्रेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रभितप्रभारः’ इत्यादि ।

द्वितीयो यथा—

‘एतावति प्रपद्ये सुन्दरमहिलासहस्रमरितेऽपि ।
अनुहरति मुग्धं तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥’

तृतीयो यथा—

‘गन्धेन सिन्धुरधुरंधरवक्त्रं मैत्री-
मैरावणप्रभृतयोऽपि न शिक्षितास्ते ।
तत्त्वं कथं त्रिनयनाचलरत्नमिति-
स्त्रीप्रतिच्छविषु यूथपतित्वमेपि ॥’

एवंप्रमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि भेदेषु गम्यते । इत्यनन्वयस्त्रिविधः ॥”

इति रत्नाकरेणोक्तम् । तन्न । उपमानान्तरविरहप्रतीतिमात्रादेवानन्वयत्वे
‘स्नानाभोगे पतन्माति—’ इत्यत्रोपदर्शितायाः कल्पितोपमाया अपि तथात्वा-
पत्तेः । यद्यर्थान्तिशयोक्तावतिप्रसक्तेश्च । तादृशप्रतीतिफलकैकोपमानोप-
मैकसादृश्यस्य तत्त्वे पुनः कथं नाम वामार्धदक्षिणार्धयोर्भिन्नयोः सादृश्ये
तद्भेदत्वोपन्यासः । न च स तदेकदेशस्तत्प्रतिविम्बश्चेत्येतदन्यतमप्रतियोगि-
कसादृश्यमनन्वयः इति कतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । नास्त्यन्वयोऽस्येति

तस्य । तस्येति । उपमानत्वेत्यर्थः । महिला स्त्री । दक्षिणार्धस्येति कर्मणः शेषत्ववि-
वक्षाया पट्टी । अत्रोपमेयं समुदिता नायिका । गन्धेनेति । हे सिन्धुरधुरंधरवक्त्रं गन्ध-
धेनुमुखं गणपते, ऐरावणप्रभृतयोऽयैरावतादयोऽपि ते त्वया गन्धेन मुग्धेन मैत्री-
न शिक्षिताः । यद्वा गन्धेन सवन्धेन लेशेन गर्वेण वा । अपिगन्धपदोत्तरं मैत्रीपदोत्तरं
वा योज्यम् । तत्तस्मात्कारणत्वं कैलासाचलरत्नचित्रमिषयाधारकस्यप्रतिनिम्बेषु यूथ-
पतित्वं दिग्गजत्वं स्वमेयीत्यर्थः । उपमानान्तरविरह इति । तत्रापि स्फुटं एव ।
द्वितीये तदवयवस्य तदवयवान्तरोपमेया तस्यां निरुपमत्वं सिध्यति । अन्यथा तत्तद्वश-
पदार्थावयवपेनैतदवयवस्योपमा दद्यात् । तृतीयेऽपि प्रतिविम्बस्योपमानत्वनरूपनयान्य-
स्योपमानस्याभावो गम्यते । तथात्वेति । अनन्वयत्वेत्यर्थः । इष्टाप्रसादाद्—यद्यर्थेति ।
सादृशेति । उपमानान्तरविरहेत्यर्थः । सादृश्यविशेषणमुभयत्र । तत्त्वे अनन्वयत्वे ।
इतन्तद्वस्तुतयाप्यर्थः । भिन्नयोरिति । तथा च द्वितीयविशेषणाभाव इति भावः ।
तद्भेदत्वेति । अनन्वयविशेषणत्वेत्यर्थः । सेति । उपमेयेत्यर्थः । इदानीमायविशेषणं न

१ ‘यद्यर्थोक्षे च कल्पनम्’ इति वाम्यप्रकाशोक्तद्वितीयाविवक्षितोत्पुत्रादरणे—‘राकारा यदि
चन्द्रस्य निष्कलं वपुः स्वार्थं तस्या मुक्तं यद्यभूयैव’ इत्यादि पूर्ववदस्य निष्कल-
इति न संभवतीति निरूप्यते तस्या मुक्तमित्यर्थः प्रतीयते, यत्राद्याऽतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

योगार्थविरहेण तदेकदेशसादृश्यस्यानन्वयपदार्थत्वासंभवात् । अपि चानन्वये 'गगनं गगनाकारम्' इत्यादावुपमेयस्यैवोपमानत्वेनोपन्यासादुपमेयातिरिक्तोपमानविरहप्रतीतिद्वारा निरुपमत्वमुपमेयगतं सिद्ध्यति । अत्र च वामार्धस्योपमेयस्य दक्षिणार्धरूपोपमानकथनेन निरुपमत्वं विरुद्धमेव । कान्तागतनिरुपमत्वप्रत्ययस्तु नानन्वयस्य फलं भवितुमर्हति, तस्या अनुपमेयत्वात् ।

यदपि चालंकारसर्वसङ्कृता 'अनन्वयध्वनित्वमत्र भविष्यति । अन्यथाऽलंकारध्वनेर्विषयापहारः स्यात्' इत्युक्तम्, तदपि तुच्छम् । अस्य ह्युपमाननिषेधफलरूपमभिज्ञोपमानोपमेयकं सादृश्यं स्वरूपमित्युक्तम् । प्रकृते च वामार्धदक्षिणार्धयोस्तद्व्यतिरिक्तमित्युक्तमेव । कान्तायाः पुनरुपमाननिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि अभिज्ञोपमानोपमेयकसादृश्यस्य स्वरूपस्याप्रत्ययात् । नहि निरुपमत्वप्रतीतिषु सर्वास्वभिज्ञोपमानोपमेयकसादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमिति नियमोऽस्ति । कल्पितोपमातिशयोक्त्योरसमालंकारध्वनौ च व्यभिचारात् । तस्मात्तस्मैवात्रानन्वयगन्धोऽपि ।

देयम् । तद्विरहस्य नान्तरीयकत्वादिति भावः । विरहेणेति । अनादितावादिति भावः । ननु कृतमेवौनन्वयपदमते आह—अपि चेति । अत्र द्वितीयभेदे च । निरुपमत्वं एवोपमानान्तरेत्यादिना प्रतिपादितम् । ननु तेन ग्रन्थेन कान्ताको निरुपमत्वं प्रतिपादितं न तत्रात आह—कान्तेति । अनन्वयध्वनित्वमिति । तद्वामार्धं दक्षिणार्धमनुहरतीत्युच्यतां सोऽनुहरतीति व्यङ्ग्यमिति भावः । एवं चास्य ह्रीत्यादिना किमुच्यते तद्विवारं सादृश्यैः । ईदृगव्यङ्ग्यव्यञ्जने उपायाभाव इत्यपि कश्चित् । अत्र द्वितीयलक्ष्ये । हि यतः । अस्यानन्वयस्यैव स्वरूपमित्युक्तमतस्तु तुच्छमिलधं । तदुपपादयति—प्रकृते चेति । तत् स्वभिज्ञोपमानोपमेयकं सादृश्यं तयोर्भेदात् । ननु कान्तागतनिरुपमत्वस्य व्यङ्ग्यत्वेन तस्या एवोपमेयाया उपमानत्वरत्ननेन सादृशसादृश्यप्रतीतिरूपयोस्तस्य बाधितत्वेऽप्यस्येति आह—कान्ताया इति । सादृश्येऽप्यन्वयः । कल्पितोपमेति । स्वनाभोगे श्लेषमिलधं । अतीति । यद्यपीतीत्यर्थः । उपसंहृति—तस्मादिति । सैव त्वदागमन-

१ अभिज्ञोपमानोपमेयकमुपमाननिषेधफलकं सादृश्यगमनन्वय इत्युच्यते अत्र कान्तागतः ॥
२ केवलमुपमाननिषेधः प्रतीयते, न सादृश्यं सादृश्यम् । ततश्च कान्तागतनन्वयः । ननु उपमाननिषेधेनैव अभिज्ञोपमानोपमेयकं सादृश्यमपि सिद्धं । प्रतीयेत इति शङ्का दृष्टि निषाद्य स्वयं परीहरति—न हि निरुपमत्वप्रतीत्यादिना ।

यच्च “अस्मन्नन्वयो व्यङ्ग्योऽप्यस्ति ।

यथा—

‘अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्णते ।

कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तपैवागमनात्पुनः ॥’

अत्र गृह्णते श्रौकृष्णं प्रति विदुस्वावये इयं त्वदागमनप्रभवप्रीति-
र्देहुकालव्यवहितेन पुनरपि त्वदागमनेनैव भवेत् नान्येन, इत्युक्तिमद्वा
त्वदागमनप्रभवप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवा इति व्यज्यते” इत्यप्य-
दीक्षितैरभिहितम्, तदपि न । अमुष्यास्त्वदागमनप्रभवायाः प्रीतिर्वान्त-
स्त्वदागमनप्रभवा प्रीतिः सदृशीति प्रत्ययस्य सर्वजनसिद्धवया श्रौकृष्णागम-
नजन्यप्रीतिसामान्यावयवयोर्द्वयोः प्रीतिव्यक्त्योः सादृश्यस्यावधितत्वाद्यो-
गार्थाभावेनानन्वय एव नायं भवितुमर्हति । ‘सस्मिन्सादृश्यस्यान्वयाभावा-
दनन्वयः’ इत्युपमाप्रकरणे स्वयमेवाभिधानात् । उपमेयस्य प्रीतिव्यक्तिवि-
शेषस्य ‘सदृशान्तरव्यवच्छेदे बाधात्, सादृश्यप्रीतिसामान्यस्य चावयविनो
निरुपमतया प्रतीयमानस्यानुपमेयत्वात्पूर्वोदाहरणतुल्यमेवेतत् । कचिदवय-

प्रभवेत् । अमुष्या इति । यत इत्यादिः । व्यन्त्योक्तिर्भेदेनेति शेषः । ‘योगार्थेति ।
अनन्वयपदयोगार्थत्वार्थः । ननु रुद्धमेवानन्वयपदमभिमतमत आह—सस्मिन्निति ।
व्यवच्छेदे बाधादिति । तस्य व्यवच्छेदकरणेऽसामर्थ्यादित्यर्थः । कालान्तरस्यप्रीति-
व्यक्तिविशेषस्य एतत्तस्य एतत्वादिति नायः । सादृश्येति । श्रौकृष्णागमनजन्यत्वार्थः ।
पूर्वोदाहरणेति । अनुदासीत्युदाहरणेत्यर्थः । अनन्वयविनो निरुपमत्यतीतिवन्मन्वे

१ श्रौकृष्णागमनजन्यं प्रीतिसामान्यम् अवयवति । तस्यावयवभूते—अथ कृष्णागमनजन्या
प्रीतिः, वारान्तरे संभावमानकृष्णागमनजन्या प्रीतिश्च । तत्र उपमेया या (अवयवभूता)
अपजनी प्रीतिस्तस्याः सदृशान्तरव्यवच्छेदः (ससदृशस्य अन्यस्याऽप्यारः अपांश्च निरुपम-
त्वम्) बाधितः (न भवितुमर्हति) वारान्तरे संभावमानया प्रीत्या सदृश सादृश्यस्य प्रतीति-
त्वात् । यदि तु अवयविभूतस्य कृष्णागमनजन्यप्रीतिसामान्यस्य निरुपमत्वमादाय अनन्व-
यत्वं साध्यते तर्हि तत् (प्रीतिसामान्यम्) उपमेय न । उपमेयत्वैव सादृशान्तरवः (निरु-
पमत्वम्) अनन्यकारणं निराश्रितः न तु यस्य कस्यचिदनुपमेयत्वात् । अत्र एव रत्ना-
करोपसाधितवानार्थे इति शब्दोपपत्तिश्चेति पूर्वोक्तम्—‘अन्त्यागमननिर्वाहप्रतीतिस्तु नाम-
रसस्य कर्तृ भवितुमर्हति, तस्या अनुपमेयत्वात्’ इति । तथा च पूर्वोदाहरणे (एवावय-
विनो) एवा अनन्वयो निरुपमत्वसाधनोत्पादकः ।

वयोरुपमाप्यवयविगतनिरुपमत्वव्यञ्जिकेति स्थिते सामान्यस्य श्रीकृष्णागम-
नजन्यप्रीतेः सैव सदृशीति मध्ये स्वसादृश्यप्रत्ययकल्पनं पुनर्न सदृश-
यहृदयमारोढुमीष्टे । रत्नाकरोक्तसैवानन्वयप्रकारस्यात्र व्यङ्ग्यतेत्यपि न
युक्तम्, तस्य प्रागेव दूषितत्वात् प्रकृतेऽवाच्यत्वात्, स्वयमनन्वयप्रकरणे तस्य
प्रतिपादनविरहीच ।

इदं पुनरनन्वयध्वन्युदाहरणम्—

“पृष्टाः सल्ल परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

भेदेन भुवि न पेदे साधर्म्यं ते रसाल मधुपेन ॥”

अत्र भेदेनेत्युक्त्याऽभेदे सादृश्यमनन्वयात्मकं तु पेदे इति ध्वन्यते ।

सादृश्यप्रतीतिरप्यस्तु अत आह—कंचिदिति । पूर्वोदाहरण इत्यर्थः । सैव श्रीकृष्णा-
गमनजन्यप्रीतिरेव । मध्ये वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोर्मध्ये । ननु कपीला न व्यङ्ग्यत्वं किन्तु रसा-
करोक्तरीत्येति नोक्तदोषोऽत आह—रत्नेति । तस्य प्रकारस्य प्रकृतेऽवाच्यत्वान् । जग-
त्पत्ये हेतुः प्रागेव दूषितत्वादिति । ननु त्वना दूषितोऽपि न मया दूषितस्तप्राह—
स्वयमिति । ‘अन्यथात्वं नारथनैवपचापहारः स्यात्’ इति रत्नाकरोक्तिं लभ्यमि-
नाह—इदं पुनरिति । परपुष्टाः बोधिताः । हे आश्चर्य, तव भुवि भेदेन सादृश्यं
भ्रमरेण न पेदे । न दृष्टीतमित्यर्थः । नगेभ्यः । पर्वतेभ्यः । कपरो जटाजूटः । अत्र पूर्वापे

१ अनयोदवर्धभूतयोः प्रीत्योक्तमप्य ‘कृष्णागमन-य प्रीतितापाम्बु (भवयति) निव-
पमम्’ इति ध्वन्यते । किन्तु निवपमापि सा प्रीतिः उपनेषा न । तस्या उपनैवतवापमार्थं
यद्युच्येत यत् वाच्यायाः भवयवोपमायाः स्वहृत्स्य निरुपनत्वस्य च मध्ये इदमपि प्रतीयतेऽन-
यत् ‘श्रीकृष्णागमनजन्यप्रीतितापाम्बुस्य सैव प्रीतिः सदृशी, नाम्ना ।’ तथा च भवयतिभूय-
प्रीतितापाम्बुस्य निरुपमस्य उपनेषादमपि संशयमेति स्मादनन्वय इति पूर्वपक्षिणोऽप्युच्यते ‘सह-
दयहृदये नैर्दक्षिणा प्रतीतिर्भनितुमर्हति’ इति सिद्धान्ते निरासः ।

२ भवशीला अनन्वयस्य व्यङ्ग्यत्वं मातु पररत्नाकरोक्तेषु त्रिषु प्रकारेषु ‘उदकरेवेन’ इत्यादि-
प्रकारस्य अङ्गनशा स्थाप, इति यदि कनापीदेव, तदिति न । स प्रकारः अनुशरीत्युदा-
हरणविचारे पूर्वं उच्यते इति न पुनरेव स वाच्यः । ननु येषु प्रकारेषु नरेतेः उच्यते-
तत्वेभ्योभिरिदोऽयः प्रकारो ममाभिमत इति उक्तं परीक्षति—स्वयमनन्वयेति । यस्मिन्
प्रकारोऽभिहितस्तर्हि अनन्वयप्रकारे तदप्रतिपादनं कर्तव्यमासीत् । किन्तु तत्प्रामाण्यं न ।

३ भान्तोऽत्र नागेभ्यः । ‘रत्नाकरोक्तसैव अनन्वयप्रकारस्ताव व्यङ्ग्यम्—’ इति वदतो मन्व-
कृतः अनन्वयस्य प्रकारः (भिदा) विवक्षितः, न तु अङ्गनशाया प्रीतिः । यत्र हि ‘न पेदे
दूषितत्वात्’ इत्यस्य व्याख्यायां सत्यं नागेभ्योऽत्र व्याख्यायते—‘तस्य प्रकारस्य दूषितत्वात्’
इति । किन्तु अङ्गनशा व्यङ्ग्यतायाः प्रकारो न दूषितः, यत्र तु अनन्वयसैव—रत्नाकरोदाहरणम् ।

यथा वा—

‘नगेभ्यो यान्तीनां कथय सटिनीनां कतमया
पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोऽधिरुहः ।

कया वा श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलै-
स्तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥’

अथ कया वा त्वदितरया श्रीभर्तुः पदं सलिलैरक्षालि यस्यामितरस्यां
कविभिस्तव तुलालेशोऽपि दीयेतेत्यर्थेन त्वयि पुनः सलिलक्षालितश्रीरमण-
चरणायां सव तुल्य दीयेतेवेत्यर्थोऽनन्वयात्मा श्रीगङ्गागतनिरुपमत्वपर्यवसायी
इतरपदमहिम्ना व्यज्यते ॥

इति रसगङ्गाधरेऽनन्वयप्रकरणम् ।

सर्वथैवोपमानिपेधोऽसमाख्योऽलंकारः ॥

अयं चानन्वये व्यक्त्योऽपि तच्चमत्कारानुगुणतया रूपकदीर्घकादावुपमेव
न पृथगलंकारव्यपदेशं भजते । वाच्यतायां तु स्वातन्त्र्येण चमत्कारितया
पृथगव्यपदेशं भाक् ।

यथा—

‘भूमीनाथ शहाबदीन भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं भूमहे ।

धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-

न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः ॥’

तादृशव्यञ्जनाभावादाह—अथ कया चेति । पूर्वोदाहरणे भेदेनेत्युक्त्या तादृशव्यञ्ज्यस्य
स्फुटं प्रतीतिः । अत्र त्वस्फुटा । अत एवोदाहरणान्तरदानं ध्वनयसाह—इतर-
पदमहिम्नेति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽनन्वयप्रकरणम् ॥

उपमानिपेध इति । साक्षात्परम्पराया वैसादि । तच्चमत्कारेति । तजिरेपङ्क-
तचमत्कारपरिपोषकत्वोत्तर्य । पृथगिति । पृथगस्मारोत्तर्यः । शहाबदीनेति राज्ञो
नाम । एतद्भूतेति । अनेन कारणान्तरस्याप्यादौ निर्माणेन तेनाग्रिमसृष्टिकरणयोग्यत्वा
सूचिता । अन्यथा तेषामेवासत्त्वादसंगतिः स्पष्टैव । तदाह—नूतनेति । प्रविज्यप्रपञ्च-
तातिरिक्तस्वनिर्मितकारणैरित्यर्थः । अत एव सृष्टेरपि न तत्त्वम् । न स्यादेवेत्यर्थं इतीति

॥ अनन्वये व्याप्तः ‘असमः’ पृथगलंकारव्यपदेशं न भजते, वाच्यस्तु पृथक् चम-
त्कारितया भजत इत्याशयः ।

२ एतैर्वर्तमानैः भूतैः पञ्चमहाभूतैर्वर्तिते प्रपञ्चविषये ।

२४ रस०

यथा वा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुल्यपदम् ॥’

राजस्तुत्युत्कर्षकत्वादत्रासमालंकारः । आत्यन्तिकः क्वाचित्कश्च सदृश-
निषेधोऽसमोपमानतुल्ययोर्विषयः । सर्वथैवोपमाननिषेधेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठा-
नालोपमागन्धोऽपि ।

यद्गु—

“दुण्डुलन्तो मरीहसि कण्टककलिआहं केअइवणाहं ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमतो न पावहिसि ॥’ इति ।

नेयमुपमानतुलोपमा, तस्याः ‘संभवदुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि
स्वसमालंकारः” इति रत्नाकरेणोक्तम्, तदसत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर
भ्रमरपि न प्राप्स्यसीत्युक्त्या वर्तमानं तत्सदृशं कापि, स्वया तु दुष्प्राप-
मेवेति प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिषेधाभावादुपमानतुलोपमैवेयं भवितुमर्हति,
नासमालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव श्रूयात्, न तु प्राप्स्य-
सीति । अथासमालंकारध्वननेनैव चमत्कारोपपत्तेरनन्वयस्य पृथगलंकारता
कथमिति चेत्, सत्यम् । दीपकादेरप्युपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तो कथं

ज्ञेयः । नृपेति सन्धोषणम् । पदं स्थानं विहं वस्तु वा । आरयोर्भेदसम्बन्धः । अन्त्ये-
ऽभेदः । कालत्राससत्त्वसुषोदाहरणाद्विज्ञेयः । ननूदाहरणद्वयेऽपि निषेधस्य प्राधान्यात्क-
थमलंकारत्वमत आह—राज्ञेति । अत्र उदाहरणद्वये । ननूपमानतुल्यैव गतार्थोऽयमत
आह—आत्यन्तिक इति । यथासध्यमन्त्रयः । नन्वात्यन्तिकनिषेधेऽपि कुतो नोपमा-
नतुल्यता आह—सर्वथैवेति । निषेधामावादि । समवदुपमानत्वाच्चेलपि बोध्यम् ।
अन्यथा तस्यैव । एवं वाच्यताया निषेधस्यासमालंकारे सिद्धेऽनन्वये निषेधस्य व्याप्त्यै
वासमालकारस्य ध्वननाङ्गीकारे चमत्कारस्य एवास्तु नावन्वयकृत इत्यनेनैव गतार्थः
स इत्याशयेन शङ्कते—अथेति । प्रविशन्वा समाधत्ते—सत्यमिति । अत

१ असमालंकारे लीकृते, भवन्वयस्य (स्वमेव जननि सन्निवस्ये इत्यादि) ‘एव सादृश्यं
जगति नास्ति’ इति निषेधस्य व्यङ्ग्यतया तत्तत्त्वेन व्यङ्ग्येव असमालकारेणैवास्तु व्यपदेशः,
विमन्वमालकारस्वीकारेणेति शङ्क ।

नाम पृथगलंकारत्वमिति तुल्यम् । न च दीपकादावुपमाया व्यङ्ग्यत्वेऽपि गुणीभावात्प्रकृते तु स्वसादृश्यस्य स्वसिन्नतितमां तिरस्कारेणासमालंकारस्यैव मुख्यतया ध्वननाद्वैषम्यमिति वैच्यम् । यथा हि दीपकसमासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यलंकारत्वं न हीयते एवमनन्वये प्रधानव्यङ्ग्यसत्त्वेऽपीति न किञ्चिद्विरुद्धम् । अनन्वयध्वनीरस्य स्वसादृश्यमात्रस्य वाच्यत्वेन वाच्यालंकारव्यपदेशोऽपि सुस्य एव । दीपकाद्यलंकारकाव्ये गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वादस्तु नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । ध्वनित्वं पुनर्न काव्यलंकृतिकाव्ये दृष्टमिति चेत्, पर्यायोक्तसादृश्यमूलप्रस्तुतप्रशसादिकाव्ये ध्वनित्वस्य स्फुटत्वात् । प्राञ्चस्तु नेदमलंकारान्तरमित्यप्याहुः ।

अयं चासमालंकारो व्यज्यमानो यथा—

‘मयि त्वदुपमाविधौ वसुमतीश वाचयमे

न वर्णयति मामयं कविरिति कुपं मा कृथाः ।

चराचरमिदं अगज्जनयतो विधेर्मानसे

पदं न हि दधेतरा तव खलु द्वितीयो नरः ॥’

एव पूर्वं दृष्टान्तोक्ति । दीपकादेरित्यस्य पृथगलंकारत्वमित्यन्वयः । हि यत । सत्त्वेऽपीति । अलंकारत्वं न हीयते इत्यस्यानुपपत्तिः । एवमलंकारत्वव्यपदेशे साधिते वाच्यालंकारव्यपदेशे तस्य साधयति—अनन्वयेति । दाहते—दीपकाद्यलंकारेति । बहुमीदि । अलंकृतीति । तस्युक्तवाक्य इत्यर्थः । तथा चैवमित्याद्युक्तिरुच्येति भावः । अग्रस्तुतप्रशसाया अनेकविधत्वादाह—सादृश्येति । अलंकारान्तरमिति । अशोपपत्तिर्भ्यतिरेकात्कारप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । त्वदिति । त्वदुपमावर्णनमिषये । वाचयमे भीनप्रतवति । पदं चरणम् । द्वितीयं सहाय । सहाय इति भावः । ननु निषेधस्य

१ दीपकादौ उपमाया व्यङ्ग्यत्वेति दीपकादे पृथग्व्यपदेशस्तदाहृतं यत् न काव्ये दीपकादिव्यपहारस्तथापीति प्रतिशब्दा समाधानम् ।

२ ननु दीपकादिसत्त्वे उपमा गुणीभूता, तत्रां गुणीभूतां उपमादाय च ‘व्यपदेशः’, अनन्वयसत्त्वे तु असमालंकारस्य मुख्यतया ध्वनित्वसत्त्वादसमालंकारव्यपदेशे प्रयोजित इति दृष्टम् ।

३ प्रधानीभूततया ध्वनिरूपस्य असमालंकाररूपव्यङ्ग्यस्य सत्त्वेपीत्यर्थः । ननु असमालंकारमुख्यतया ध्वननादसौव प्राधान्येन असमालंकारध्वनिव्यवहारोक्तुं शक्येति तु न शङ्क्यम् । त्वनिव ज्वनि त्वनित्वं यद्वागवतरैरेव चरमव्यङ्ग्यतया ध्वयमानस्यापि असमस्य अलंकारत्वात् । अलंकारत्वस्य व्यङ्ग्यत्वस्य च न विरोध इति स्वानि स्थाने प्रोक्तमेव ग्रन्थकृता ।

४ सेनेव सस्य सादृश्ये अविषया प्रतिशब्दे वाच्योऽनन्वय इत्यर्थः ।

अत्र य एतावन्तं समयं विधातुर्मानसं नाधिरूढः सौऽप्येऽपि मानाभावा-
चारोद्देत्, अतः सर्वथैव नास्तीति गम्यते । एवं च न्यज्यमानोऽप्यसमोऽत्र
प्रधानीभूतराजस्तुत्युत्कर्षकतयालंकार एव ।

मुख्यतया ध्वन्यमानोऽयं यथा—

‘सदसद्विवेकरसिफैरालोक्य समस्तलोकमथ कविभिः ।

गणिता गगनलतादेर्गणनायां तन्वि तत्र सदृशी ॥’

अयं कचिदुपमानस्य निषेधात्कचिच्च साक्षादुपमाया एव । आद्यस्तुप-
वर्धितः ।

द्वितीयो यथा—

‘पूर्णमसुरै रसातलममरैः स्रगौ बभुंधरा च नरैः ।

रघुवंशवीरखुलना तथापि स्रष्टु जगति निरवकाशैव ॥’

एवं पूर्णतया लुप्ततया चास्यापि यथासंभवं भेदा उल्लेखाः ॥

इति रसगङ्गाधरेऽसमालंकारप्रकरणम् ।

सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरूप्य
तयोर्वयवावयविभावं उच्यमान उदाहरणम् ॥

अर्थान्तरन्यासवारणायोच्यमान इति । वचनं च इव-यथा-निदर्शन-

वाच्यत्वेन कथं तस्य व्याख्यात्वम्, किं च छिटा भूतनिषेधप्रतिपादनेनास्तन्तिकनिषेधाप्रतीक्षा
कथमयमत आह—अत्रेति । पदे इत्यर्थः । एवं च पदधारणनिषेधस्य शाब्दत्वेऽप्युपमा-
ननिषेधस्य व्याख्यात्वमेवेति भावः । प्राग्वदाह—ययमस्मि । अथ अनन्तरम् । हे तन्वि,
तत्र तुल्या अस्तुपदार्थगणनायां गणिता । एवं च त्वस्तुत्या असतीति प्राधान्येन ध्वन्यते
इति ध्वनिरयम्, मालंकारः । निरुक्तेति । निष्प्रसरेत्यर्थः । निराधारेति यावत् । एवं
उक्तभेदवत् । अस्याप्यसमालंकारस्यापि ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽसमालंकार-
प्रकरणम् ॥

सुखेति । हृततरंगुग्राह्यत्वम् । तयोः सामान्यैकदेशयोः । अवयवावयविभावस्त-

१ गुणवदस्तुसंसर्गोपाधि स्वच्छेपि गौरवम् । पुष्पमात्रपुष्पेभ्यः ह्यं शिरसि धार्यते ॥
इति विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपेऽर्थान्तरन्यासे गुणवदस्तुरूपस्य सामान्यस्य तदेकदेशस्य पुष्प-
मात्रायाश्च अवयवावयविभावः (विशेषसामान्यात्यकः) यद्यप्यस्ति, परन्तु १६-यथादिवापक-
सूत्रेऽप्रतिपाद्यतया न च उच्यमानः (वाच्यः) ।

दृष्टान्तादिशब्दैः कान्येषु स्फुटम् । न च इव-यथाशब्दयोः सादृश्यवचन-
योरवयवावयविभावे विशेषसामान्यात्मके नास्ति वृत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष-
णायाः साम्राज्यात् । अन्यथा छुल्लेखबोधकतापि दुर्घट्य स्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति ।

निस्त्रिरसायनराजो गन्धेनोग्रेण लघुन इव ॥’

न चात्र पदार्थलघुनयोरुपमा श्रव्या वक्तुम् । तयोः सामान्यविशेषभा-
वेन सादृश्यस्यानुष्ठाप्तात् । तथात्वे तु इवादिशब्दानामिव सदृशादिशब्दा-
नामप्यलंकारेऽस्मिन्मयोगः स्यात् ।

यथा वा—

‘अतिमात्रबलेषु चापलं विदधानः कुमतिर्विन्दयति ।

त्रिपुरद्विषि घोरतां बहन्नबल्लिः कुसुमायुधो यथा ॥’

अत्र त्रिपुरद्विष्टीरते अतिमात्रबलचापल्योर्विशेषौ । अवलेपकुसुमायुधौ च
कुमतिरित्यत्र गुणप्रधानयोः ।

यथा वा—

‘उपकारमेव कुरुते विपद्रुतः सद्रुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥’

रूपमाह—विशेषेति । अन्यथा लक्षणांशोकारे । अनुष्ठाप्तादिति । शिषो भेदाभा-
वेन स्फुटमग्रहीतेरित्यर्थः । तथात्वे तु सादृश्योक्तत्वे तु । अस्योपरतिरमेऽनेव हनुदीभवि-
ष्यति । इवयुतोदाहरणमुक्त्वा यथापठितमुदाहरणमाह—यथा वेति । गुणेति । कुत्सित-
मत्तिद्विशेषयोरित्यर्थः । विशेषावित्यानुपपन्नः । निदर्शनपदघटितमाह—यथा वेति ।
सद्रुणो विपद्रुतोऽपीत्यर्थः । दृष्टान्तपदघटितस्यापीदमेवोदाहरणमिति च्छनयितुं निदर्शनप-

१ इनादीनाम् अवयवावयविभावे वृत्तिर्नैवमानता अवशेषकता, (शक्तित्वां) नास्तीति
शङ्का । इनादिभिर्लक्षणा लोऽर्थो बोध्यत इति समापत्ताम् ।

२ सामान्याद्विशेषस्य भेदाऽभावेन वेदसमेषु सादृश्य स्थितः कश्चिदुल्लेखित्वाद्यर्थः ।

३ अर्थात् अतिमात्रबल-चापले सामान्ये (अवयविभूते) । त्रिपुरदिष्ट-घोरते च तदि-
शेषौ (वेदभेदौ) ।

४ कुमतिरित्यत्र कुमतिविशिष्टः पुरुष इति बोधेन कुत्सिता मतिः गुण (विशेषण)भूता,
यदिदिष्टः पुरुषश्च प्रधानम् (विशेष्यभूतः), तस्य विशेषणविशेष्यभूतयोः कुत्सितमति-यदि-
शेष्यपुरुषयोः साधनभूतयोः अवलोक-कुसुमायुधौ विशेष (कदेष्ट)भूतौ रत्नाद्यर्थः ।

दृष्टान्तो वा । इवादिशब्दप्रयोगे सामान्यार्थप्राधान्यं वाक्यैक्यम्, निदर्शनादिशब्दप्रयोगे तु विशेषप्रधान्यं वाक्यभेदश्चेति विशेषः । तत्र तावत् 'अमितगुणः—' इति पद्ये क्रियाप्रधानमाख्यातमिति नयेऽमितगुणपदार्थकर्तृकमेकदोषहेतुकं निन्दाविषयीभवनां निखिलरसायनराजलुगनकर्तृकोपगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवनावयवकमिति धीः । प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिनां तूपगन्धहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रयतादृशलुगनावयवकतादृशपदार्थ एकदोषहेतुकनिन्दाविषयीभवनाश्रय इति । तत्रापि विशेषवाक्यार्थे क्रियान्वयो भूयते हेत्वन्तरान्वयार्थम् । अन्यथा तादृशलुगनावयवके तादृशपदार्थ एव क्रियान्वये नोपपत्तिः स्यात् । एवं यथाशब्दसत्तेऽपि । उपकारमेवेत्यत्र

वस्थाने पाठान्तरमाह—दृष्टान्तो चेति । वाचन्द एवार्थे । इवैत्यस्य तत्रैत्यादिः । सामान्यार्थप्राधान्यमिति । तस्यापि प्राधान्यमित्यर्थः । तमेव विशेषं प्रदर्शयति—तत्रैत्यादिना । तत्र तेषां मध्ये । तादृशेति । निखिलरसायनराजैत्यर्थः । तादृशेति । अमितगुणैत्यर्थः । एवमग्रेऽपि धीरित्यस्यानुपपत्तिः । ननु निन्दितो भवतीत्यादेरेकत्रैवोपादानात्कथमुभयत्र बोधोऽत आह—तत्रापीति । हेत्यन्तरान्वयेति । उपगन्धादिरूपहेत्वन्तरेत्यर्थः । अन्यथा तद्वन्नन्वये । नोपपत्तिरिति । उपपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

१ उभेप गन्धेन लुगल ॥ एकेन दोषेण अमितगुणोपि पदार्थो निन्दितो भवतीत्यत्र अमितगुणपदार्थस्य सामान्यस्य प्राधान्यं वाक्यैक्यं च स्पष्टम् ।

२ लुगलशाली उपकारमेव कुरुते । शृंगः पारदोऽत्र निदर्शनम्, अत्र विशेषस्य पारदस्य प्राधान्यं वाक्यभेदश्चेति स्पष्टम् । इसारो वाक्यैक्यम्, निदर्शनादिशब्दप्रयोगे वाक्यभेद इत्यादिकं दृष्टान्तप्रयोगे स्पष्टीकृतं प्रयोज्यम् ।

३ लुगलकर्तृकम् उपगन्धहेतुकं निन्दाविषयीभवनम् अवयवो यस्य, अर्थात् अमितगुणपदार्थस्य (सामान्यस्य, अवयवविभूतस्य) एकदोषहेतुके निन्दाविषयीभावे रसायनराजलुगनस्य (सामान्यैकदेशभूतस्य, विशेषस्य) उपगन्धेन हेतुना निन्दाविषयीभावः अवयवः एकदेशभूत इत्याशयः ।

४ अर्थ आहः—एकदोषादिताया निन्दितो भवतीति क्रियाया अन्यतो यक्यभेदस्य प्राप्तत्वाभावि विशेषवाक्यार्थे (लुगलवाक्यार्थे) उपगन्धेति हेत्वन्तरवार्थं दिवारवाक्यार्थे । यदेककारणेन क्रियान्वयः स्यादिति—'रसायनराजलुगनावयवक' अर्थात् अमितगुणपदार्थसामान्यस्य एकदेशभूतो लुगलः यत्र) अमितगुणपदार्थकर्तृकम् एकदोषहेतुकं निन्दाविषयीभवनम्' इत्येकदा क्रियान्वये छति, एकदेश (अवयव)पठितवानने क्रियाजन्यत्वात् पूर्णवाक्यार्थस्योपपत्तिर्न स्यादित्याशयः ।

५ पाठान्तरं शृङ्गोपि नावेदस्य छेवं व्याख्या प्रयास्यता ।

तु विभक्तताभिन्नः सद्गुण उपकारानुकूलकृतिमानिति पूर्ववाक्यार्थः, अत्रास्ति-
न्नर्थे मूर्च्छां गतो भूतो वा पारदो निदर्शनमेकदेश इत्युत्तरवाक्यार्थे गुण इति
केषांचित् । इतरेषां तु तादृशकर्तृका तादृशक्रियेति पूर्ववाक्यार्थे तादृशः पारद
एकदेश इति । प्रधानैवावयवलोच गुणावयवस्यापि विशिष्टार्थावयवत्वात्,
घटमानयेत्यत्र नीलपटवत् ।

‘अर्धिमिश्रितमानोऽपि स मुनिर्न व्यकुम्भत ।

विनाशेऽप्युन्नतः स्वैर्यं न जहाति हुमो यथा ॥’

अत्र दधीच्यालम्बनायां तदीयलोकोत्तरचरितस्तरणोद्दीपितायामेतत्पदप्र-
योगानुभावितायामेतत्पदनिर्भातृगतायां रतो प्रधानीभूतायामर्थालम्बनसल्ल-
तयाच्चाश्रयणोद्दीपितो गात्रच्छेदाभ्यनुष्ठानानुभावितो घृत्या संचारिभावेन
वोपितो मुनिगत उसाहो गुणः । तत्र चाध्यर्थतृतीयचरणगतस्यार्थान्तरन्यास-

पदस्थानेयत्वापेमाह—अस्मिन्निति । केषांनिधेयाविद्यनाम् । इतरेषां च वेवापर-
जानाम् । तादृशेति । विपक्षतानिष्ठसद्गुणकर्तृभेदपरादिभेदस्य । पदस्थानेयत्वापे-
माह—पूर्ववाक्यार्थ इति । मूर्च्छां गतादिरूप पारद पूर्ववाक्यार्थस्यावयव इत्यर्थः ।
ननु कियत्पारदस्य पूर्ववाक्यार्थस्य कथं द्रव्यरूप पारदोऽवयव इत्यत आह—प्रधानेति ।
घटमानयेति । एवम सवेनते गुणवादित्य । नीलपटवदिति चिन्त्यमिति कथिद् ।
अत्रोवाहरण एकवाक्यतासंशयेऽपि वाक्यैक्यावयवता पूर्वस्यादिशेषः । पूर्वत्र तु पदेक्या-
वयवैवेति बोधम् । ग दधीचि । तन्नेत्र कथमलम्बनत्वमत आह—तत्र चेति ।
रतामित्यर्थः । उक्तपदस्थानेयत्वासात्वय । अध्येषेति । अपर्पिस्तृतीयचरणो यस्मि-

१ गुणः गुणीभूतः । अर्थात् विदेह (पारदः) पतिपारद उचरसावयवः प्रधानम्,
छान्दस्य (अवयवि) नतिपारद पूर्ववाक्यार्थस्य तत्र गुणभूतः । उक्त पूर्व वाक्यार्थान्तर-
नेवादिशेषस्येति तु विदेहवाक्यान्व वाक्यभेदश्च इति ।

२ अर्थात् विपक्षविशेषकरोपकारिणां वेवाक्यार्थानां मते तु—तादृशकर्तृका पारदविदेहे
पूर्ववाक्यार्थे अर्थात् विपक्षवाग्विषयसद्गुणकर्तृभेदपरादिभेदात् तादृशः पारदः मूर्च्छां गतो
गुणो वा पारदः निदर्शनम् (एकदेशः) —इत्याशयः उचरसावयवः ।

३ ननु उचरस्य विदेहवाक्यार्थस्येकदेश पारदः पूर्ववाक्यार्थस्य (विशेषः) कथमेकदेश
इति उक्तम् । घटमानयेति वाक्यस्य वयावयवेत्यत्र, एव कथमे पदे समवेतत्वात् गुणभूतो
नीलपटोवदिव । एवमेव पूर्ववाक्यार्थस्य यथा उचरसावयवोऽवयवत्वात् तादृशवाक्यार्थः
पारदोऽप्येकदेश इति वाक्यार्थम् ।

४ गुणभूतः ।

स्योत्कर्षकतया स्वितस्य विवेचनद्वारालंकरणं चतुर्थचरणशकृलगतमुदाहरणम् ।

एवमेव—

‘अनुन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाहः ॥’

इति कालिदासपद्येऽपि बोध्यम् । अस्मिन्ध्वलंकारेऽवयवावयविभावबोधकत्वेव शब्दादेः प्रयोगः, सामान्यविशेषयोरेकरूपविधेयान्वयव्यर्थान्तरन्यासमेवाद्वैलक्षण्याधायक इति तत्प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

प्राध्वस्तु “नायमलंकारोऽतिरिक्तः । उपमयैव गतार्थत्वात् । न च सामान्यविशेषयोः सादृश्यानुज्ञासारक्यमुपमेति वाच्यम् । ‘निर्विशेषं न सामान्यं—’ इति सामान्यस्य यत्किंचिद्विशेषं विना प्रकृतत्वायोगाच्चादृशविशे-

कद्रवत्वेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—‘शकलेति । विवेचनेति । पुष्पापेक्षेणैव । न स हिमाचलस्य । पुष्पप्रभवस्यैव पद्यम् । नन्वेवं शक्येन तद्विशेषत्वस्यैवाम् उपमेन वयमलंकारान्तरत्वमत आह—‘अस्मिन्मेति । भेदादिद्येपात् । तत्प्रमेति । अर्थान्तरन्यासप्रकरण इत्यर्थः । अयमुदाहरणरूपः । नन्वेवमप्युपेक्षादीनां सामान्यविशेषभावा-

१ ‘विद्यमानोति स मुनिर्न स्वकापठ’ इति विशेषस्य, ‘वशात्पुष्पो विभाषेति स्वीयं न जहाति’ इति सामान्येन समवेनादयोऽन्वाधोऽयं दधीष्यात्प्रभवताया रतेरनुपैक्यः (अकाराः) । अर्थान्तरन्यासेन समवेनीयमर्थं तत्रैव उदाहरणं कुर्यात्, वापदेन वशात्पुष्पेन चतुर्थचरणस्य एवमेव शुद्धीभवत् ‘दृष्टो वशा’ इत्युदाहरण [विचरन्वदवसापन्नयेति लिखितं भूतल वज्रतल (सामान्यतल, अवयवितल) द्वयः पकरोत् इति] च अर्थान्तरन्यासत्वात्कारणमित्याशयः ।

२ ननु अर्थान्तरन्यासविशेष(विशेष)एव वशात्पुष्पापेक्षया इति वशात्पुष्पो दोषोरेकमुपपन्नमाह—
‘वशात्पुष्पो सामान्य-विशेषयोः पदरूपे विशेषे (क्रियावाच्य) भवतः । अर्थात् विशेषनिरूपण-
पक्षेऽपि पूर्वप्रतिपादितसामान्यार्थमपेक्षया विधा विशेषा भवति । तथा ‘ज्वरघातेन कुष्ठे निर-
द्यातः सद्यो निवृत्तम् । मूर्ध्नि यतो वृत्ते वा निवृत्तेन पारसेन एव ।’ इत्युदाहरणे
विशेषस्य वशात्पुष्पो पक्षेति ‘वज्रघातेन कुष्ठे’ इति सामान्यव्यतिरेक विशेषः । ‘ज्वरघातेन
कुष्ठे निवृत्तः सद्यो निवृत्तम् । मूर्ध्नि यतो वृत्ते वा पेशानपरादि पारसः पदवाच्यः’
इत्यर्थान्तरन्यासे तु वज्रघात-विशेषरूपेण ‘वज्रघाति’ क्रियान्वयो वज्रघातान्तरन्यासप्रका-
रणे प्रतिपादितम् ।

पमादाय विशेषान्तस्य सादृश्योत्पत्तेः बाधकाभावादिवादिभिरामुखे प्रतीय-
मानस्यापि सामान्यविशेषभावस्य परिणामे सादृश्य एव विधान्तेः ॥”
इत्यप्याहुः ॥

इति रसगङ्गाधर उदाहरणप्रकरणम् ।

सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालंकारः ॥

यथा—

‘दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डध्वनिं-

ध्वत्कोदण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।

वल्लग्नगण्डिवमुक्तकाण्डबैल्यज्वालावलीताण्डव-

अश्यत्साण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीशः सरेत् ॥’

यथा धा—

‘सुजगमितपङ्क्तिरोदलितदृष्टदन्तावळं

भक्तमरिमण्डलकथनं पश्यतः संगरे ।

अमन्दकुलिशादतिस्फुटविभिन्नविन्याचलो

न कस्य हृदयं सगित्पथिरुह देवेश्वरः ॥’

अनयोः पद्ययोः प्रधानीभूताया राजविषयककविनिष्ठरतेरुत्कर्षकतया स्मर-

त्सकावयवादयविभावबोधकत्वेन कथं तदुल्लसोऽत आह—इवेति । आमुखे आदौ ॥
इति रसगङ्गाधरमननं प्रकाश उदाहरणप्रकरणम् ॥

त्वा प्रकृतं राजानम् । मध्येरणमिति । रणमध्ये शूलरथः । वल्लग्ननोहरम् ।
पाण्डवमर्जुनम् । दन्तावलो हस्ती । अरिमण्डलकथनेति संबोधनम् । भग्नन्देति ।
वीक्षणेत्यर्थः । ‘कराज’ इति द्विः पाठः । अगिति जगिति । देवेश्वर इन्द्रः । रतेर्भावस्य ।

१ निविशेत् ॥ सामान्यभिलाषैः प्राचीं सम्यक्कालसाय निर्गच्छिष्यः—यथा जगित्पथोपि
पश्चमं इत्युदाहरणे ऋजुमस्य (विशेषस्य) यस्याने जगित्पथपदार्थसाधनस्य अथकृतस्य
कीर्तनं न युज्यते इति तदन्वयेनैव यत्किञ्चिद्विशेषपदार्थेन सह विशेषान्तरस्य (ऋजुमस्य)
सादृश्योत्पत्तेरुपमा निरूपेति प्राचामाश्रयः । नन्वेतादृशसत्त्वेत्यादिना सामान्यविशेषभावः
(अवयवावयविभावः) नोपपद्यते, ततः कथं सादृश्यमुत्पत्तेरिति चेत् । आदौ मदीयमानस्यापि
सामान्यविशेषभावस्य अन्ते सादृश्ये एव पर्यवसानं भवतीति उपमायां प्राचामाश्रयः ।

२ ध्वनिना ध्वजं विपक्षमण्डल येन तत् ।

३ काण्डवलयस्य बाणसमूहस्य उवाचवलीनां ताण्डवेन अरण्य (नववत्) यत् साण्डव्यं
उग्रामर्कं यत् तत् साण्डवम् ।

णमलंकारः । आद्ये वाच्यम्, द्वितीये तु लक्ष्यमिति विशेषः । वीरसोऽपि चात्र प्रधानोत्कर्षकतया लंकार एव ।

‘एकीभवत्प्रलयकालपयोधिकल्प-

मालोक्य संगरत्तं कुरूवीरसैन्यम् ।

सत्सार तत्पमहिपुंगवकायकान्तं

निद्रां च योगकलितां भगवान्मुकुन्दः ॥

अत्र तत्पनिद्रयोः स्मरणं यद्यपि न तत्पनिद्रासादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कार-
प्रयोज्यम्, तथापि सैन्यगतपयोधिसादृश्यदर्शनोद्बुद्धपयोधिविषयकसंस्कारज-
न्यपयोधिसंस्मरणार्थीनत्वाद्वत्येव यत्किंचित्सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यम् ।
नहि सादृश्ये स्मर्यमाणसंबन्धित्वं विवक्षितम् । एवं वाच्यमोक्षस्मनिद्रासर-
णयोः, एतत्कारणतया आक्षिप्तस्य पयोधिसंस्मरणस्य चाविशेषेण समुदाय लक्षणे
जन्यत्वमपहाय प्रयोज्यत्वमुपात्तम् । केचित्तु सदृशज्ञानोद्बुद्धसंस्कारजन्यं सदृ-
शविषयकमेव स्मरणमलंकारः । भुजगेन्द्रनिद्रादिस्मृतिस्तु नालंकार इत्याहुः ।

लक्ष्यद्रव्याने वीरसाह—आद्ये इति । स्मरणमित्याशुप्रायः । लक्ष्यमिति । अधिो-
द्वेर्लक्ष्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि वीरसंस्मरणयोः प्राधान्येन राजनिष्ठस्य सारवाच्यनिर्देश-
पात आह—वीरेति । प्रधानोत्कर्षेति । पयोधिसंस्मरणस्यैवार्थः । अलमिति । रम-
यदलंकार इत्यर्थः । विवक्षितं लक्ष्ये इति शेषः । एवमिति । वैभवं दयन्तः । एत-
दिति । तत्पनिद्रास्मरणप्रकरणवैलक्ष्यः । समुदाय एतन्मन्थनः । केचित्त्विति । अत्र
मये जन्मरनिवेद्य सादृश्ये स्मर्यमाणसंबन्धित्वमिति पूर्वो बोधः । भुजगेन्द्रेति ।
एकवचन्येति न्यायेन तत्पनिद्रास्मरणस्य पयोधिसंस्मरणजन्यवेऽपि सारसंस्मरणजन्यत्वा-
दसदृशविषयकत्वाच्च पयोधिसंस्मरणं तु तथेति भवति स इति भावः । अत्रादिवीचं तु

१ सादृश्यदर्शनेन समुदाये वा पयोधिविषयकः संस्मरणजन्य-एव पयोधिसंस्मरणार्थीन-
रसात् । अर्थात् तत्पनिद्रयोः स्मरणं केचिदपराधेन सदृशयोः सादृश्यदर्शनात् पयोधिरनयात्
तथापि तयोः सादृश्ये पयोधिसंस्मरणजन्यत्वेन मूलभूतमवश्यमस्ति । अत्राद्येन न्यायेन सदृशपयोधेः
सादृश्यत्वं पयोधेः संस्मरणं समुदायः, तेन च पयोधिसंस्मरणं जातम्, सादृश्यार्थीनं च तत्प-
निद्रयोः स्मरणमिति तयोः स्मरणं (पयोधेः) सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धसंस्मरणजन्यं जातम् ।

२ अर्थात् सदृशस्य स्मर्यमाणसंबन्धित्वमिति सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धत्वं न विवक्षितम् ।

३ सादृश्यदर्शनेनोद्बुद्धसंस्मरणजन्यत्वं पयोधिसंस्मरणं, अत्रोद्भवं तु पयोधिसंस्मरणार्थीन-
तत्पनिद्रास्मरणजन्यत्वात्सादृश्यः ।

‘इत एव निचालयं गताया वनिताया गुरुभिः समावृतायाः ।

परिवर्तितकंधरं नतश्रु स्वयमानं वदन्मनुजं सरामि ॥’

अत्र स्मरणं चिन्तोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यत्वान्नालंकारः । व्यङ्ग्यत्वविरहाच्च न भावः ।

एवम्—

‘दुरानमतकंधरवन्धमीपश्चिमीलितस्त्रिग्वनिलोचनाब्जम् ।

अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गवाः सरामि स्रग् चिरमङ्गनायाः ॥’

इहापि स्मृतिर्न भावो नाप्यलंकारः । व्यङ्ग्यस्यैव व्यभिचारिणो भाव-
त्वात् । यथा ‘सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः’ । अयं चालंकारिकाणां
संग्रदायो यत्सादृश्यमूलकत्वे स्मरणं निदर्शनादिवदलंकारः । तस्माभावे व्यङ्ग्य-
तायां भावः । तयोरभावे तु वस्तुमात्रम् ।

अप्ययदीक्षितास्तु—

“‘स्मृतिः सादृश्यमूला या वस्त्वन्तरसमाध्रया ।

स्मरणालंक्रुतिः सा सादृश्यव्यङ्ग्यत्वविशेषिता ॥’

यथा—

‘अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकल्पं बाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमात्मानुकीर्णे

रतिनिगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥’

सादृश्ये स्मरणसंबन्धित्वनिवेशस्यैव सति कलाभावः । नहि सादृश्यसंस्कारजन्यं स्मरणं
निसदृशविषयकं संभवति । तथा पयोधिसंस्कारस्य शब्दज्ञानत्वेन चेन तत्सादृश्यस्मरणानु-
बन्धसंस्कारस्योद्बोधनसम्भवेन तज्जन्यत्वसत्त्वादलंकारत्वमेव तस्येति । सादृश्यज्ञाननिवेशक-
त्वाद्—इत एवेति । गुरुभिः शब्दादिभिः । परिवर्तितेत्यादिद्वयं स्वयमानक्रियाविशे-
षणम् । इहापि इत्यत्रापि । ननूकरीत्वानलकारत्वेऽपि भावत्वं कुतो न, अन्यव्यङ्ग्यत्व-
स्याप्रतिबन्धकत्वात् । अत आह—व्यङ्ग्येति । तस्य सादृश्यमूलकत्वस्य । व्यङ्ग्यतायां
सत्ताम् । तयोर्भेदत्वसादृश्यमूलकत्वयोः । अपीति । रघुवंशे दशरथमृगयावर्णनम् ।

यथा वा—

‘दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादम्भस्तः स्फुरदरविन्दचाहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्तीमसार्पिज्जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥’

एकत्र सदृशदर्शनात्तत्सदृशकर्मिका स्मृतिः । इतस्त्र सदृशदर्शनात्तद-
शलक्ष्मीसंबन्धिनो जलनिधिमन्यनस्य स्मृतिः । उभयत्रापि सादृश्यमूलक-
स्वन्तरस्मृतिस्त्वमविशिष्टम् । अत एव सदृशात्सदृशसाधारण्यार्थतया लक्षणे
वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवत् ।

‘सौमित्रे ननु सेव्यतां ललितं चण्डांगुरुजृम्भते

चण्डांशोर्निधि का कथा रुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

वस्तैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

कासि भेषसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥’

अत्र श्रुतकुरङ्गसंबन्धिनस्तज्जनस्य स्मरणात्तत्सदृशसीतानयनस्मृतिस्तत्संब-
न्धिर्सीतास्मृतिश्चेति । किं त्वेषा व्यङ्ग्या अलंकार्यभूता च । तद्व्यावृत्त्यर्थम-
व्यङ्ग्यत्वविशेषणम् ।

स दशायः । सादृश्यबोधकं केशपादस्य विशेषणद्वयम् । दिव्यानामिति । मापे जल-
फीडावर्णनम् । अम्भस्तो जलात् । मन्यनसेति ‘अधीगर्थः’ इति कर्मणि द्वेपे पठ्यते ।
तत्सदृश्यदाने बीजमाह—एकयेति । आद्य इत्यर्थः । इतरत्र भन्त्ये । सदृशेति ।
लक्ष्मीरादृशनामिदमेतत् । लक्ष्मणं सममयति—उभययेति । तथा च द्वितीयलक्ष्मणमह
एव वस्तुयन्तरसमाधयेति विशेषणफलमिदमाह—अत एवेति । द्वितीयस्य तत्सदृशत्वादेवे-
त्यर्थः । सदृशात्सदृशेति । स्मृते, सदृशात्सदृशान्तरविषयकत्वताभावेतदेत्यर्थः । अन्य-
ज्जलविशेषणकम्पमाह—सौमित्रे इति । दृढनयारके सीताविशेषे धीमनश्चन्द्रस्य
लक्ष्मणं प्रत्युपिदियम् । ननु निधयेन । चण्डांगुः सूर्यः । तद्व्यपनेति । कुरङ्गनयने-
त्यर्थः । तत्सदृशेति नयनविशेषणम् । इतिर्गुणं पेटमे चोद्यः । एष सीतास्मृतिः । अलं-
कारयामान्यलक्षणमपि नास्तीत्याह—अलमिति । सीतास्मृते, प्राधान्यादिति भावः ।

१ विविधस्तु इहा कुत्रचिद्वस्तुसदृशं वस्तुनः स्मरणम्, कुत्रचिद्वस्तुसदृशं वस्तुनः
संबन्धितत्वात्तस्य यस्य काश्चित् (असदृशतांति) स्मरणम् । उभयत्रापि सादृश्यं मुख्यं यत्
यथाह उच्यते (अर्थात् सादृश्यं इहा) वस्तुसदृशस्य स्मरणं वक्ष्यीत्याह उच्यते ।

‘अत्युच्चाः पतितः स्फुरन्ति गिरयः स्फोरास्तथाम्भोधयः’

स्नानेतानपि विभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रसौमि यावद्भुव-

स्त्रावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तत्र मुञ्जो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

अत्र स्तूयमानभूतबन्धिनो भूतः स्मृतिर्न सादृश्यमूलेति नात्र संरण-
लंकारः । किं तु स्मृतेः संचारिभावस्य भूतद्विषयतिभावान्नत्वात्प्रेयोऽलंकारः ।
एतद्व्यावृत्तये सादृश्यमूलेति विशेषणम् ।’ इत्याहुः ।

तदेतत्सर्वमरमणीयम् । यत्तावदुच्यते सदृशसदृशयोः केशपाशजलनि-
धिमन्थनयोः संग्रहाय लक्षणे वस्त्वन्तरग्रहणमर्थवदिति । तत्र सादृश्यमूला
स्मृतिः संरणलंकार इत्येतावतैव केशपाशसंरणस्यैव जलनिधिमन्थनसंरण-
स्यापि संग्रहाद्वस्त्वन्तरग्रहायस्त्वविशेषणमनर्थकम् । एकत्र सादृश्यदर्शनो-
द्बुद्धसंस्कारजन्यत्वेन, अपरत्र च सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृति-
संस्कारजन्यत्वेन च सादृश्यमूलत्वाविशेषात् । नहि सादृश्यमूलेत्युक्ते सद-
शविषयेति लभ्यते, येन जलनिधिमन्थनस्मृतेरसंग्रहः स्यात् । यदपि ‘सौमित्रे
ननु सेव्यता-’ इत्यत्र स्मृतिर्गण्यत्वा अलंकार्यभूता च, तद्व्यावृत्तयेऽप्यप्य-
त्वविशेषणमित्युक्तम् । तत्र नेयं स्मृतिरलंकार्यभूता । किं तु जानक्यालम्बनो

अत्युच्चा इति । भुवं प्रत्युत्थियम् । प्रसौमि करोमि । इमा भुवम् । न सादृश्येति ।
किं त्यक्तबन्धीति रीलेति भावः । रतिभावेति । कलनेनिष्ठेत्यादि । संरणमणी-
यमिति । नश्यमाणदोषादिति भावः । तमेव दाढ्यायादृशह—यथायदिति । तत्र
उच्यमाने तस्मिन् । भूम इति शेषः । तदाह—सादृश्येति । एकमपेक्षि । केशेति ।
तस्य सदृशत्वेन दृष्टान्तत्वमिति भावः । स्यादिति । इतीति शेषः । सादृश्यपदस्य निव-
त्तसंबन्धकृतया संबन्ध्याकाङ्क्षायामुपस्थितसर्वमाणसैनान्वयापत्तिः । नहि जनकत्वमूला
भूतत्वं इत्युक्ते पुत्रजनकत्वेन भार्या पूज्यते । अतो वस्त्वन्तरग्रहाभवेत्सावश्यकमिति
चिन्तयामिदम् । नेयं स्मृतिरलंकार्यभूतेति । अत्र स्मृतेः हा काशीत्यादिपदयाम्य-
त्वेन धिवहनप्रसृताजानुगम्यमानमूलवत्, ‘घटेन विधिना निशदरीकृतः’ इत्यादौ
शठारिपदगम्यानुशाचदा तस्या एव प्राधान्यादलंकार्यत्वम् । अनुपसंस्कारकत्वाच्च विप्र-

१ संरणार्थं यत् कदाचिद्विषयः, तेन बहुशो यः संस्मृतः (जलनिधिमन्थनविषयः)
संस्मृतः । जलनिधिमन्थनसंरणम् । वराहम् ।

निशासमयोद्दीपितः संतापादिनानुभावित उन्मादेन संचारिणा परिपोषितं
विप्रलम्भः प्रधानत्वेनालंकार्यः । तस्य च स्मृतिरुत्कर्षहेतुत्वादलंकार एव
अतो नितरां तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यङ्ग्यत्वविशेषणदानमनुचितम् । नहि व्यङ्ग्य
त्वालंकारस्वयोर्विरोध इति वक्तुं शक्यम् । नित्यव्यङ्ग्यानां रसभावादीनामपि
पराङ्गतायामलंकारत्वाभ्युपगमात् । प्रधानव्यङ्ग्यव्यावृत्त्यर्थं पुनरुपस्कारकत्वं
सर्वेष्वलंकारलक्षणेषु देयमिति प्रागेवावेदितम् । यदप्युक्तम् ‘अत्युच्चाः परितः
स्फुरन्ति गिरयः’ इत्यत्र स्मृतेः संचारिभावस्य भ्रूद्विषयरतिभावाद्भ्रूत्वात्मे-
योऽलंकार इति, तत्र । भावस्य हि भावाद्यङ्गतायां प्रेयोऽलंकारत्वम् । नह्यत्र
स्मृतिर्भावः । तस्याः स्मरतिना वाचकेनाभिधानात् । नहि वाच्यस्य व्यभि-
चारिणी भावत्वं वक्तुं युक्तम् । ‘व्यभिचार्यञ्जितो भावः’ इति सिद्धान्तविरो-
धात् । तथा चोक्तं सर्वस्वकृता—

“प्रेयोऽलंकारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिर्विषयः । त-
त्रापि विभाषाद्यागूरितत्वे, यथा ‘अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्’ इति । न तु
स्वशब्दनिवेद्यत्वे ।

यथा—

‘अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गचातेन विनीतत्वेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा सरामि बानीरगृहेषु सुप्तम् ॥’

तन्मन्त्रस्यैव तत्वाचेति चिन्त्यम् । विप्रलम्भः श्रीरामचन्द्रनिष्ठः । नितरामित्यस्यार्ग-
त्वेऽन्वयः । तदाशयं खण्डयति—नहीति । नित्येति । सर्वपक्षेऽर्थः । यदाप्यवाच्यत्वं
क्ष्येति यावद । नन्वेवं प्राधान्येऽप्यलंकारत्वापत्तिरत आह—प्रधानेति । सर्वेषु न
स्वयैव । तथा चालंकाररक्तमान्यलक्षणप्राप्तत्वात्तस्य जातिप्रचय इति भावः । सिद्धा-
न्तेति । मम्मटभट्टादीनामिति शेषः । तद्वन्वमाह—प्रेयोऽलमित्यादि । इतीत्यन्वेन ।
तत्रापि तदुत्थापितस्मृतिष्वपि । आगूरितत्वे आविष्कृतत्वे । अचेति । पुष्पकेन
लङ्घातोऽयोध्यां गच्छतः धीरामस्य सीता प्रत्युत्तिरेयं स्ववंशे । अनुगोदं मोदासमीपे ।
बानीरेति । लणधान्यदृष्टेत्वं । सुप्तं स्नापः । इत्यपत्तिं परिहरति—एवं चेति ।

— १ तस्य (विप्रलम्भस्य) उत्कर्षहेतुत्वात्स्मृतिरुत्कर्ष इत्येवमन्वयः ।

२ सामिन्ने भव रगृहेः सादृश्यमूलकत्वं उपस्कारकत्वं च यदा सिद्धं तदाऽस्या भङ्गकार-
यपि न स्यावर्तनीयम्, व्यङ्ग्यत्वं तु भङ्गकारत्वे न विरोधीति तु शोचयेत् ।

इत्याद्यादिति ।" ननु भाषापञ्चीकृतमोक्षं न प्रेषोऽङ्कारलक्षणम् । अस्मि
 तु भाषापञ्चीकृतसंनारितमात्रम् । तथा च प्रकृते जलस्य सप्तन्दनिरेष-
 सेन भावव्यतिरेकेऽपि संनारितानायात्वेवोऽङ्कारस्त्वमविशदमेवेति चेत्,
 एवं तर्ह्येव पञ्चीकृतस्यापि सनात्रं रसाङ्कारताम्, न तु व्यङ्ग्यमानराविनि-
 र्दम्, इत्यस्यापि तुल्यताम् ।

एवं च—

'यथाचरोमयाकारवगरास्त्वपि महम् ।

कस्यान्तश्चात्तुं हरें सर्वदरं नमः ॥'

इत्यत्र कोपस्य सप्तन्दनिरेदित्वेऽपि देवताविषयकस्मितापञ्चीकृतत्वा-
 दितानायात्प्रसाङ्कारता स्यात् । न चेष्टापरिः, अपसिद्धान्तात् । तस्मा-
 द्भ्यन्तमानस्यैव स्थापितः यथाचरो यथा रसाङ्कारमेवं व्यङ्ग्यमानस्यैव
 संनारितो भाषापञ्चगमां प्रेषोऽङ्कारादिति नान्य स्मृतिमाशय प्रेषोऽङ्-
 कारता यावत्, किं तु भूविषयकस्मिताः पूर्वार्थेऽप्यत्राया उपरार्थेऽप्यत्राया-
 द्भूविषयिभाषात्तत्त्वानुच्छा प्रेषोऽङ्कारता वस्तुम् । उक्तं च मम्मटभट्टैः—'अथ
 भूविषयो तत्त्वानुच्छा भूविषयिभाषात्तत्त्वानुच्छा' इति । अति च महदिद-
 म्भूविषयं ननु क्षेत्रेण निर्मितः कृतव्यङ्ग्यमानस्यः सर्वभो विमृशः । उक्तं च
 यत्—'विभावानुभावाभ्यामभिव्यक्तिद्वये निर्भेदादिभ्याम्, स यथातत्त्वात् स
 प्रेषोऽङ्कारः' इति ।

यदपि 'हृदयानुभव' इत्यन्तराश्रयिः कारणम्' इत्यङ्कारसंज्ञित-रत्नाक-

रयो* सरणालकारलक्षणमुक्तम्, तदपि न । सदृशसरणादुद्बुद्धेन संस्कारेण जनिते सरणे अव्याप्ते ।

—यथा—

‘सन्त्येवासिजगति बहव पक्षिणो रम्यरूपा-

स्तेषा मध्ये गम तु महती वासना चातकेषु ।

यैरध्यक्षैरथ निजसख नीरव सारयन्नि

स्मृत्यारूढ भवति किमपि ब्रह्म कृष्णामिधानम् ॥’

अत्र च चातकदर्शनादेकसवपिज्ञानादुत्पन्नेनापरसंवन्धिनो जलधरस्य भगवत्सदृशस्य सरणेन जनित भगवत् सरण भगवद्विपरतिभावाद्भेदम् । यदि च ‘सदृशानुभवात्’ इत्यपह्वाय ‘सदृशज्ञानात्’ इति लक्षणे निवेदयते तदा भवत्यस्यापि सम्यह इति दिक् ।

अथास्य ध्वनि ।

यथा—

‘इद एताभि स्तवकानताभिर्मनोहरं हन्त वनान्तरालम् ।

सदैव सेव्य स्तनभारवत्यो न चेद्युवत्यो हृदय हरेषु ॥’

अत्र स्तवकानताभिर्लताभि स्तनभारवतीना युवतीना सरणमलकार्य-
स्यान्यस्याभावाद्नुपसर्गम्, स्तनस्तवकरूपस्य निम्बमतिनिम्बभावमापन्नस्य

सर्वसरजादयोर्येन्ययोः । अन्त्ये प्रत्यये । अथ प्रत्यक्षान्तरम् । अनुपसर्गन मिति । प्रधानमित्यर्थः । एवमन्तरात् नित्यं ध्वनित्वमुपपादयितुमाह—स्तनेति ।

१ इह हि चातक इह तदेकाधारस्य जलधरस्य सरणं पूर्णं जायते, तदत्र च जलधरा इत्येनं भगवत् रम्यतिवर्तिष्ठते । तत्र भगवत् तेषां रम्यति सदृशस्य सरणानुरूपो यः सदृशविषयः (मीकृष्णविषयः) संस्कारलक्षणादभ्येता नर्तते, न तु सदृशानुभवः, एते पदेऽस्मिन् सरणावधारकश्रुणुसाध्यापनारम्भातिशयः ।

२ रतिभावः प्रधानम्, सरणं तु तदुपरकारकत्वाद्भेदम्, इत्यलक्ष्यं यथापमिताशयः । सेवमलकारता रसाकराभिमतत्वात् न संगृह्यत इत्यादि ।

३ ‘सदृशज्ञानात्’ इत्युच्यते तु सदृशस्य (जलधरस्य) ज्ञानात् (हेतोः) यथा इ जल-
धराद्यहमज्ञानहेतुक भगवद्भूषणस्वरूपस्य सरणमनोपपत्तिरिति सारणालकारः संभवतः पदे
लाभः ।

४ यथा पूर्वोदाहरणेषु कृष्णविषयकृतिभावादि प्रधानं जलधरं च तदुपरकारकम्, यथा नालि । सरणध्वनाय यथाकारजननतया तदिदं प्रधानमित्याशयः ।

साधारणधर्मस्य वाच्यत्वेऽपि तत्प्रयोजितसादृश्यमूलकस्य सत्यस्य शब्दवाच्य-
त्वविरहाद्यङ्गं च । युक्त्य इति च 'सर्वतोऽकिञ्चर्यात्' इति ङीप् साधुः ।

यथा वा—

‘इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्गुतम् ।

सखे मा जल्प नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥’

अत्रापि सरसिजज्ञानाधीनतत्सदृशनयनस्मृतिः प्राधान्येन ध्वन्यते ।

अथास्मिन्सरणालंकारे उपमादोषाः प्रायशः सर्वे एव दोषाः । निशेष-
स्य नियमेनास्मिन्व्यज्यमानसादृश्यके सादृश्यस्य शब्दवाच्यतायां दोषः ।

यथा—

‘उपकारमस्य साधोर्नैवाहं विसरामि जरुदस्य ।

रुष्टेन येन सदसा निवेद्यते नवधनश्यामः ॥’

अत्र स्मृत्यैव धनसादृश्यं भगवतः प्रतीयमानं वाच्यवृत्त्या कदर्थितं
निवेद्यते, देवकीतनय इति तु साधुः ।

अत्र सादृश्यप्रयोजकस्य साधारणधर्मस्य साक्षादुपादानानुपादानयोस्त-
मायामिवात्रापि व्यवस्था । तथा हि उपमायां तावत्कचिद्धर्मो नियमेन प्रती-
यमानः साक्षात्तुपादेय एव । यथा ‘शङ्खवत्पाण्डुरच्छविः’ इत्यत्र पाण्डुर-
रङ्गम् । ‘शङ्खवत्पाण्डुरोऽयम्’ इत्यादौ तु नानाविधेषु धर्मेष्वनेनैव धर्मेण

सत्यस्य सरणस्य । व्यङ्ग्यं च सरणमिति पूर्वग्रन्थः । ङीप् साधुतेति । यांतेः श्रुतान्तात्
ङीप्पि साधुत्वं भवति । ‘सर्वत -’ इत्येतत्पर्यन्तनुधानं व्यर्थं दुष्टं चेति प्रवृत्त-
मन्यत । व्यज्येति । अर्थाप्रतीयमानसादृश्यक इत्यर्थः । अत्र सरणालंकारे ।
अस्मिन्साधनसाधकान्वयः । दानयोः सत्त्वोरिति शेषः । अत्रापि सरणालंकारेऽपि ।
सदृशत्वात् पुनरुक्तिः । प्रतीयमानो गम्यमानः । साक्षादुपमानोपमेयविशेषणत्वेन ।
यथेति । उपमेयविशेषणच्छविविशेषणतयोपस्थितपाण्डुरत्वसौव प्रलाभत्वात् अत्र गम्य-

सादृश्यमित्यस्य दुरवगमत्वात्, सर्वत्रोपमानोपमेयसाधारणस्य छिद्यश्चब्दात्म-
कस्यान्यस्य च स्वानभिप्रेतस्य साधारणधर्मस्योपमाप्रयोजकत्वसंभवाच्चद्वाराण्य
पाण्डुरत्वादिधर्मो वाच्यतां नीयते । यथा वा 'अरविन्दमिव सुन्दरं मुखम्'
इत्यादौ सुन्दरत्वादिः । न नीयते च क्वचित्, वस्तुन्यस्यानुपस्थानात्प्रसिद्धेः
प्रावक्ष्यात् । यथा 'अरविन्दमिव मुखम्' इत्यादौ स एव । अप्रसिद्धश्च
धर्मोऽवश्यं साक्षादुपादेयः । अन्यथा तस्याप्रतिपक्षौ कवेस्तदुपमानिर्माण-
प्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । यथा 'नीरदा इव ते नान्ति बलाकाराजिता भटाः'
इत्यादौ छिद्यश्चब्दात्मकः । इत्थं च कश्चित्साधारणो धर्मः साक्षादनुपादेयं
एव । कश्चिदुपादेयानुपादेयश्च । कश्चिदुपादेय एवेति सहृदयसंमतः समयः ।
एवमेवोपमाजीवातुकेऽसिन्सरणालंकारेऽपि बोध्यम् । तत्रानुगामिनि धर्मे
'स्मृत्यारूढं भवति किमपि' इत्यादौ पद्ये निवेदितमेव स्मरणम् । विम्बप्रति-
विम्बभावापत्तेऽपि धर्मे 'भुजप्रमितपट्टिशः' इत्यादिपद्ये निरूपितम् । कुलि-
शपट्टिशयोर्मूषारदन्तावलयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावात् ।

मानत्वादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्योपमाप्रयोजकत्वाभावादेव नैव सादृश्यं दुरवगममत्त
आह—सर्वत्रेति । अस्य द्वितीयमुदाहरणं विशेषं बहुमाह—यथा चेति ।
न नीयते चेति । वाच्यतामित्यनुपपन्नः । अनुपस्थितौ हेतुमाह—प्रसिद्धे-
रिति । स एवेति । सुन्दरत्वादिरित्यर्थः । बलाकाराजिता इति । ब-
लादा बलपङ्क्तिस्तया राजिताः । बलाकाराभ्यामजिता इत्यर्थः । उपसंहारसि—इत्थं
चेति । ययोपमायामिति शेषः । जीवानुबोधनोपधम् । तत्र अनुपादेयादिधर्मार्ण
मध्ये । स्मृत्यारूढमिति । अत्रानुगामी इयामत्वधर्मोऽनुपादयः । निरूपितं स्मर-
णमित्यनुपपन्नः । एवमप्येऽपि । अत्रोक्तहेतोस्तस्योपादानमिवाह—कुलिशेति ।

१ बाहुः अङ्गस्य धर्मस्य उपलक्षिर्न भवतीति हेतुः ।

२ यथा—'शङ्करपाण्डुरच्छत्रिः' इति ।

३ उपादेयो यथा—'शङ्करपाण्डुरोऽयम्' 'अरविन्दमिव सुन्दरं मुखम्' इत्यादिः । अनु-
पादेयो यथा—'अरविन्दमिव मुखम्' ।

४ अर्थात् साक्षात् (उपमानोपमेयविशेषणत्वेन) उपादेय एव यथा—नीरदा इव ते नान्ति
बलाकाः ।

५ पट्टिशपञ्चावलीविम्बत्वं कुलिशमूषरदोश्च प्रतिविम्बत्वमिति बोध्यम् ।

उपचरिते यथा—

‘कचिदपि कार्ये मृदुलं कापि च कठिनं विलोक्य हृदयं ते ।

को न सरति नरापि नवनीतं किं च शतकोटिम् ॥’

यथा वा—

‘अगाधं परितः पूर्णमालोक्य स महार्णवम् । ✓

हृदयं रामभद्रस्य ससार पवनात्मजः ॥’

अत्र मृदुलत्वादयो धर्मा हृद्युपचरिताः । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्रा-
नुमूयमाने हृदये सूर्यमाणनवनीतादेः सादृश्यस्य सिद्धिः, अपरत्र तु सूर्य-
माणे हृदयेऽनुमूयमानसमुद्रस्येति, सादृश्यस्योभयाश्रयत्वात् ।

केवलशब्दात्मके यथा—

‘अनुनाजं अमरहितं यदाहमाकर्णयामि नियमेन ।

आरोहति स्मृतिषयं तदैव मयवान्मुनिर्व्यासः ॥’

अत्र अमरहितशब्दो व्यासवसन्तयोः साधारणः । एवमन्येऽपि प्रमेयाः
सुधीभिरुक्तेयाः । इह पुनर्दिव्यानुपदर्शितम् ।

इति रसगङ्गाधरे स्मरणालंकारनिरूपणम् ।

स पवनात्मज इत्यन्वयः । अत्रानयोः । आदिना कठिनत्वाद्योपात्तादिपरिग्रहः । द्वितीयो-
दाहरणदाने बीजशब्द—इयानिति । एकत्र आये । अपरत्र द्वितीये । समुद्रस्यो-
क्तीति । सादृश्यस्य सिद्धिरित्यस्यानुपपत्तिः । उभयाश्रयत्वाद्भयनिरूप्यत्वात् । अनुनाजं
यद्यन्तम् । अमरुणां हितम् ; नानापुष्पविकासद्वारा अभ्युपगत्वात् । व्यासपक्षे ध्वनेन
रहितमित्यर्थः । नियमेनेत्युत्तरान्वयि । इति स्मरणम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रसङ्गे
स्मरणालंकारनिरूपणम् ॥

१ उपचरेते त्वे स्मरणं यथेत्युपपत्तिः । यथेत्येऽपि ।

२ मृदुलत्वाकठिनत्वे मृदुलं (हृदयमात्रं) परार्थवर्धनं, अगाधत्वं च समुद्रवदः, एवं तत्रापि
हृदये उपचरिताः (आरोहिता इति अन्वयः) ।

३ मृदुलत्वादिसिद्धिरस्य हृदयस्यानुपपत्तिः प्रत्यक्षः, नवनीतादेस्तु स्मरणं यवरीलाद्यवः ।

अथामेदप्रधानेषु रूपकं तावन्निरूप्यते—

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानता-
दात्म्यं रूपकम् । तदेवोपस्कारकत्वविशिष्टमलंकारः ॥

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणेति विशेषणादपह्नुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्ति-
निदर्शनानां निरासः । अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात्, भ्रान्तिमति च
तज्जनकदोषेणैव प्रतिबध्यमानत्वात्, अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसा-
नलक्षणामूलकत्वात्, उपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति
विशेषणात् 'मुखमिदं चन्द्रः' इति प्रालम्बिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादा-
त्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानमिति विशेषणात्संभावनात्मनो 'नूनं मुखं चन्द्रः',
इत्याद्युपमेयाया व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणभ्यां सादृश्यलाभात् 'मुखं
मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च
तादात्म्यं रूपकमामनन्ति ।

प्रधानेष्वलंकारेषु । एवं च पूर्वं मेदामेदोभयप्रधाना निरूपिताः, इदानीं बहुलंका-
रव्यापित्वेन प्रसिद्धतया प्राधान्येन च रूपकनिरूपणमिति भावः । उपमेयतावच्छेदक-
मात्रप्रकारकप्रतीतिजनकशब्दबोधे विषये इत्यर्थः । तेनातिशयोक्ती चन्द्रादिपदान्मुख-
त्वादिना मुखोपस्थितिरिति मतेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । तज्जनकेति । भ्रान्ति-
जनकेत्यर्थः । उपमेयतेति । मध्यमविन्यायेनोभययान्वयोऽस्य । संभावनात्मनस्तद्रू-
पाया उत्प्रेक्षाया वस्तुप्रेक्षायाः । उपमानोपमेयेति । एतद्व्यपविशेषणभ्यामित्यर्थः ।

१ मुखं चन्द्र इत्यत्र उपमेयतावच्छेदकं मुख्यम्, तद्वत् उपमेये अर्थात् मुख्यविशिष्टमुखे ।

२ प्रालम्बिको य आहार्यनिश्चयः (अर्थात् चन्द्रादौ अमेदारोपे च, अपि तु 'मुखमिदं
चन्द्रः' इति बाहुलादिप्रत्यक्षद्वारा यः कालमिच्छे निश्चयः) तद्विषयकस्य चन्द्रादौ शब्दस्य
व्यवच्छेदो निरासः । अर्थात् चन्द्रादिरुक्तं तु 'मुखं चन्द्रः' अत्र अन्यसिन् अन्यचन्द्रव्य-
पेक्षा इति शब्दिक एव अमेदारोपः, न तु प्रालम्बिके निश्चय इति सुवर्तं सिद्धपति व्यवच्छेद
इत्याशयः । 'प्रालम्बिकाहार्यनिश्चयसमये च' इति काशीपुस्तकपाठः ।

३ अयं भावः—उपमेये उपमानस्य तादात्म्यमिति रूपकस्वरूपम् । तद्वत् उपमेयमुपमान-
मिति द्वे अपि तादात्म्यं प्रति विशेषणभूतम् । उपमानोपमेयभावस्य सादृश्यमित्यतः अर्थात् सादृश्यं
सत्त्वेव भवति । तद्वत् विशेषणभ्यामाभ्याम् (उपमा० उपमे०) 'उपमेये चन्द्रादिनिश्चीयमानम्
सादृश्यमूलकं यत् उपमानतादात्म्यं तद्रूपकम्' इत्यर्थः कल्पितः । एवं च 'मनोरमा रामा
मुखम्' अर्थात् चन्द्ररश्मी मुखकारणभूता एव किम्, सर्वं मुख्यरूपा । अथ आरोपस्य (उप-
प्राप्तयेः) सादृश्येतरा (कार्यकारणभाव) संबन्धमूलकत्वात् मुखोऽप्यमारोहः । एवं च चन्द्रा-
रोपविषयस्य तादात्म्यस्य निषेधे सति 'उपमा मुखम्' इति रूपकं न भवतीत्याशयः ।

तथा चाहः—

‘तद्रूपकमेवो यं उपमानोपमेययोः ।’

‘उपमेव तिरोभूतमेदा रूपकमुच्यते ।’ इति ।

तच्च यत्र विषयविषयिणोरैकविभक्त्यन्तत्वेन निर्देशस्तत्र संसर्गः, अन्यत्र तु शब्दार्थतया कचिद्विशेषणं विशेष्यं चेति विवेचयिष्यते ।

यत्तु “सादृश्यप्रयुक्तः संबन्धान्तरप्रयुक्तो वा यावान्भिन्नयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशः स सर्वोऽपि रूपकम् । सारोपलक्षणा मूलकत्वस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तावात्स्थस्येव संबन्धान्तरप्रयुक्तस्यापि तावात्स्थस्य संग्रहीतुनी-
चित्वात् । तस्मात् दुराग्रह एवायं प्राचाम्—उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम्, न तु कार्यकारणयोः” इति रत्नाकरेणोक्तम्, तत्र । अपदुल्लादौ भिन्नयोः सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्प्रातिपक्षेः । किं च ‘सादृश्यमूलकं सरणं सरणालंकारः, न तु चिन्तादिमूलम्’ इति भवतैव पूर्वमुदितम् । तत्र यदि सादृश्यमूलकस्यापि कार्यकारणादिकयोः कश्चित्स्य तौद्रूप्यस्य रूपकत्वमभ्युपेयते तदा सादृश्यामूलकस्य चिन्तादिमूलस्य सरणस्याप्यलंकारत्वमभ्युपेयताम् । न च सरणस्य भावत्वमुच्यमानं निर्विषये स्यादिति वाच्यम् । तस्य व्यज्यमानविषयत्वेनोपपत्तेः ।

अप्ययदीक्षितास्तु—

“विभवाविशिष्टे निर्विष्टे विषये यच्चनिदुते ।

उपरलकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

उपमानोपमेयत्वयोः सादृश्यनियतत्वादिति भावः । आहुरिति । मम्मटमहादय इत्यर्थः । अत्रार्थं मम्मटीयम् । अर्थमन्यटीयम् । तथा च भिन्नं लक्षणद्वयमिदम् । तद्येति । उक्तरूपतादात्म्यं चेत्यर्थः । संसर्ग इति । अपदार्थत्वादिति भावः । विभिन्नमकानामादाह—कचिदिति । भिन्नयोरिति । न रूपमानोपमेययोरित्यर्थः । किं चेति । यत् इति शेषः । निर्विषयमिति । सर्वस्यैवान्वेतरत्वेन तदन्यत्वाभावादिति भावः । व्यज्यमानेति । व्यज्यमानसरणविषयत्वेनेत्यर्थः । नखरत्नानामिति रूपकम् । विभ्येति । अयं भावः—यथा चन्द्रः सतः शुभ्रत्वात्तन्नाशनीयभावत्वस्यया नखाः

१ अपदार्थः (पदानामर्थः) न भवन्नपि संसर्गविभवा भवत इत्यर्थः ।

२ यत्र एकविभक्त्यन्तत्वेन न निर्देशस्तत्र ।

३ कारणस्य कार्यस्य च कश्चित् यत्सादृश्यम् (अभेदः) तस्य । यथा सुखधारणमूढाया अपि रामायाः सुखमिवभेदः ।

अथ विम्बाविशिष्ट इति विषयविशेषणात्

‘स्वत्पादनस्तरत्नानां यदलककमार्जनम् ।

इदं श्रीसुण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति निदर्शनाया निरासः । तत्र विषयस्य मार्जनस्वालककादिरूपविम्ब-
विशिष्टत्वात् । निर्दिष्ट इति विशेषणाजिगीर्णविषयायाम् ‘कमलमनम्भसि
कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्’ इत्याद्यतिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः ।
अनिबुते निषेधास्पृष्ट इति विशेषणादपदुत्तौ नातिव्याप्तिः । उपरजकतामा-
हार्यताद्रूप्यनिश्चयगोचरतामेतीत्यनेन संसदेहोत्प्रेक्षासमासोक्तिपरिणामभ्रान्ति-
मत्स्रतिव्याप्तिनिरासः । संसदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चयस्यैवामावात् । समासोक्तिपरि-
णामयोर्विषयिताद्रूप्यस्यागोचरत्वात्, समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात् ।
परिणामे चारोप्यमाणस्यैव विषयताद्रूप्यगोचरत्वात् । भ्रान्तिमति च सतः
कल्पितस्य वा प्रकृत्यादिर्यन्तिकस्वारसिकेभ्रमस्यैव निबन्धनेन तस्यानाहार्य-
त्वात् ।” इत्याहुः । तत्र । ‘स्वत्पादनस्तरत्नानाम्’ इत्यादिनिदर्शनाध्यावृत्त्यर्थं
विम्बाविशिष्टत्वं विषयविशेषणं तावदयुक्तमेव । यद्यत्र ‘मुखं चन्द्रः’ इत्या-
दिरूपकान्तैर इव सत्यपि औत्तारोपे नेदं रूपकम्, अपि तु निदर्शनेत्युच्यते,

स्ततोऽरुणत्पादनासज्जनीयारुण्या इति सारस्येन नयानां चन्द्रस्य च विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । अलककचन्दनयोरन्यत्र स्वर्णासज्जकत्वेन सः । तथा च विम्बप्रतिविम्बभा-
वापन्नतालककविशिष्ट एव रज्जने तत्प्रतिविम्बभूतचन्द्रचन्दनविशिष्टं पाण्डुरीकरण-
मुपरजकमिति । निर्दिष्ट इति । उच्चारित इत्यर्थः । यत्र येन यस्य व्याप्तिस्तत्क-
मेणाह—सप्तमिति । अगोचरत्वे क्रमेण हेतु आह—समेति । अत्र तत्पादेलयः ।

॥ परिणामे आरोप्यमाणस्य (विषयिणः) एव विषयताद्रूप्यं चरति । यथा ‘दृष्टमेन वीथिं
मदिरेक्षणा’, अत्र विषयिणः अक्षयस्यैव दृष्टताद्रूप्यनिष्पत्तेः, वीथ्येष्वेवोक्तित्वात् । न तत्र
विषयस्य विषयिताद्रूप्यम् ।

२ मद्रुयादिवर्णं सारसिको वो भ्रमस्य निबन्धनेन, यथाप्य सारसः मद्रुयादिवर्ण-
भ्रम एव भवति । यथा ‘वलाङ्गमुत्तमभ्रान्ता वृक्षगुण्डे पतति.’ अत्र वृक्षगुण्डे मद्रु-
यवोन्मो भ्रमस्य चः वलाङ्गमुत्तमभ्रमः (वृक्षगुण्डे पतन्नुत्तमभ्रद्रूपनिधयः) भवति
न च आहार्यं रत्नाग्रहः ।

३ रूपकान्तरे रूपकमप्ये ।

तदा 'मुखं चन्द्रः' इत्यपि निदर्शनेत्युच्यताम् । निरसतां च रूपकदाक्षिण्य-
कौपीनम् । किं च 'त्वत्पादः' इत्यत्र किं पदार्थनिदर्शना, आहोस्त्रिद्वया-
र्थनिदर्शना ? नाद्यः । निम्बप्रतिनिम्बभावापन्नपदार्थघटितविशिष्टार्थयोरे-
वात्रामेदप्रतीतेः । कुवलयानन्दगतनिदर्शनाप्रकरणे त्वयोकभागैर्धर्म्यन्तरे
पदार्थं तद्वैचित्र्यस्य पदार्थस्य भेदेनारोपस्याभावाच्च । न द्वितीयः । वाक्या-
र्थरूपकोच्छिन्त्यापत्तेः । इष्टापत्तौ वैपरीत्यस्य सुवचत्वाच्च । अस्माभिर्निदर्श-
नाप्रकरणे वक्ष्यमाणया ससण्या अमेदस्य श्रौतस्वार्थत्वाभ्यामुद्देश्यविधेयभा-
वाल्लिङ्गनामालिङ्गनाभ्यां च रूपकनिदर्शनयोर्वैलक्षण्येन सकलव्यवस्योपपत्तेः ।
तस्मादत्र वाक्यार्थरूपकमेव, न वाक्यार्थनिदर्शना । तस्याभैवमुदाहरणं
निर्मातव्यम्—

दाक्षिण्येति । रूपकमुखस्योच्चरूपकौपीनमित्यर्थः । निर्लज्जत्वादिति भावः । विशिष्टार्थयोः
वाक्यार्थयोः । त्वत्पदपदार्थनिदर्शनालक्षणमपि नास्तीत्याह—कुवलयेति । वैपरी-
त्यस्य वाक्यार्थनिदर्शनोच्छित्तेः । समते न कस्याप्युच्छेद इत्याह—अस्माभिरिति ।
श्रौतस्येति । यथासंख्येनान्वयः । नन्वेवं तर्हि तस्याः किमुदाहरणमत आह—तस्या-

१ रूपकाङ्कारेपि परिहानदाक्षिण्यमस्तीति विदित्तु तस्य निर्लेभ्यतानिराकरग्रयुष्मन्तं संप्रति
निरसताम्, एवविधस्यैव रूपकमनङ्गीकृत्य प्रसक्त निर्लेज्जतामकटनादित्याद्यः । रूपकमुख-
संकोचेत्तादित्यागेष्टाक्षरत्वारसं तु नान्येव एव विनानीयात् ।

२ निम्बप्रतिनिम्बभावापत्ता ये पदार्थाः (अस्माकत्तत्त्वचन्द्रचन्दनाः) एवविधयोर्विशि-
ष्टार्थयोः (मार्जन-पाण्डुरीकरणयोः) । 'विशिष्टयोः (निम्बप्रतिनिम्बभावापन्नपदार्थयोः)
धर्मयोरेवयोरो वाक्यार्थनिदर्शना' इति कुवलयानन्दोक्तरीत्या नान्य पदार्थनिदर्-
शनेत्याद्यः ।

३ 'अपमानोपमेययोरप्यहरतिप्रत्ययतरपमारीयोः पदार्थनिदर्शना' इति उपमेयोक्तेः अन्यतर-
स्तिप्रत्ययतरपमारीयोवाभावाच्च पदार्थनिदर्शनेति भावः ।

४ श्रौतः (शाब्दः) यथाभेदः, उद्देश्यविधेयभावस्याल्लिङ्गं यत्र यद्रूपकम् । एषा 'मुखं
चन्द्रः' अत्र शाब्दः अमेदः, मुखमुद्दिश्य चन्द्रस्यामेदो विधीयते इत्युद्देश्यविधेयमात्रेति स्फुटः ।
यत्र आप्तेः (अर्धवत्पादः गन्धः) यत्रामेदः, उद्देश्यविधेयमात्रस्य अन्वयलिङ्गं यत्र सा निदर्शना ।
यथा—'यो नक्षत्रं कावके रजयति स चन्द्रं चन्दनेन पाण्डुरीकुरुते' अत्र यः सः तत्के-
विमञ्चिकयोः कर्त्रोरामेदः शब्दतः प्रतीयते, पर रजयति—पाण्डुरीकरोत्योरपेदो न शाब्दः ।
एवमेव उद्देश्यविधेयमात्रेति नान्येति द्वयोरलंकारयोर्व्यवस्था ।

‘तत्सादवस्तराजानि यो रक्षयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

अत्र कर्त्रोरभेदस्य शाब्दत्वेऽपि क्रिययोरभेदस्याशाब्दत्वात्तस्यैव च सम-
प्रभरसहिष्णुत्वाभिदर्शनैव । ननु यदीदमुदाहरणं निदर्शनायां न स्यात्तदा
कथमलंकारसर्वस्वकृता तत्त्वकरण उदाहृतमिति चेत्, भ्रान्तेनैव प्रसारि-
तोऽस्ति । नहि मामाधिकेन भवता कदापि परेणानुक्तं किञ्चिदुच्यते । यदपि
रूपके विम्बप्रतिविम्बभावो नास्तीत्युक्तं तदपि भ्रान्त्यैव । तथा च सर्वस्व-
दीकायां विमर्शिन्यामुदाहृतं विम्बप्रतिविम्बभावेन रूपकम्—

‘कंदर्पद्विपकर्णकम्बु मलिनैर्दानाम्बुमिलोन्मिष्ठं

संलमाज्जनपुञ्जकालिमकलं गण्डोपधानं रतेः ।

व्योमानोकहपुष्पगुच्छमलिमिः संछाद्यमानोदरं

‘पश्यैत्च्छयिनः मुपासहचरं विम्बं कलङ्काद्वितम् ॥’

अत्र कलङ्कस्य दानाम्बुवादिभिः प्रतिविम्बेनम्, लाम्बितत्वाद्वितत्त्वयोः
शुद्धसामान्यरूपत्वमित्युक्तं चेत्याह्लां तावत् । तथा निर्दिष्टे शब्देनाभिहिते
इत्यस्य येनकेनचिद्विषयेण शब्देनाभिहित इत्यर्थः, उदाहो उपमेयताबच्छेदक-
रूपेण शब्देनाभिहिते । । आद्ये ‘सुन्दरं कमलं भाति लतायामिदमद्भुतम्’

श्लोकेति । वाक्यार्थनिर्दर्शनाया इत्यर्थः । यावकैः अलक्ष्यरसैः । ननु कर्त्रोरभेदमादाव
वाक्यार्थरूपकमेवास्ति तत्र आह—तस्यैव चेति । क्रिययोरभेदस्यैव पदार्थः । सम-
मेति । सुस्मरत्वादित्यर्थः । इदं पृथिव्योच्यम् । भ्रान्तेनैवेति । भ्रान्त्येति मुख्य-
पाठः । कंदर्पद्विपेति । सर्वत्र पृथिव्युत्पत्तिः । कम्बु पाण्डुः । कलं रमणीयम् । ‘अनो-
कहः कुटः शाठः’ । शुद्धसामान्येति । अनयोर्वैयर्थ्यादित्युक्तं भावापेक्षया निदर्शितं ।
उक्तं चेति । अत्र उदाहृतगमुपायकः । द्वितीयमिच्छेपणं रूपयति—तथेति ।
उदाहो अथवा । इत्यत्र रूपयतिशयोक्त्यविशेषः । अन्वय एवेति । एष एव
चमत्कारयत्नानिभ्यामेति भावः । रूपयतिशयोक्त्यं चनविमुखाह—कमलेति ।

२ ‘अं लेनेव’ इति काशीपुस्तकपाठः सुन्दरः ।

३ अथ उचितिभ्ये कम्बु-मन्दोपधानं (करोमोपराहं ‘वाक्यमर्थी’ इति व्याख्याम्) प्रभु-
वीनां रूपम् । रूपके आह उपमेयं (उचितिभ्यः) धनं कलङ्कस्य दानम् । पु-मन्नादितिः
चन्दनान् (कर्णकम्पादि) धनैः सह निम्बप्रतिविम्बभावः ।

इत्यत्रातिप्रसङ्गः । सुन्दरपदेन सुन्दरत्वेन रूपेण इदंपदेन च विषयस्यान-
नस्य प्रतिपादनात् । न चात्र सुन्दरपदार्थस्यारोप्यमाणकमलान्वय एव, न तु
वदनरूपविषयान्वय इति वाच्यम् । कमलपदेन कमलताद्रूप्येणाननस्यैव
लक्षणयोपस्थानात्तत्रैव सुन्दरादिपदार्थान्वयो युक्तः, न तु विशेषणीभूते
कमले । अथ तादृशं विषयमुद्दिश्य विषयितारूप्यं यत्र विधीयते इत्यपि लक्ष-
णवाक्यार्थः । प्रकृते च सुन्दरत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यस्याविधानाना-
तिप्रसङ्ग इति चेत् । न । 'मुखचन्द्रस्तु सुन्दरः' इत्यादिरूपके समासगतयो-
र्विषयविषयिणोः पृथग्विभक्तिमन्तरेणोद्देश्यविषेयभावाभावादव्याप्त्योपपत्तेः ।
द्वितीये त्वनिर्द्भुत इति विशेषणवैयर्थ्यम् । अपभ्रुतावुपमेयतावच्छेदस्य निषिध्य-

तनैव आनन एव । न त्विति । पदार्थः पदार्थेनेति व्याप्तादिति भावः । तादृशं
येनकेनचिद्रूपेण शब्देनाभिहितम् । इत्यपि उद्देश्यविषेयभावपटितोऽपि । अविधाना-
दिनि । तादृशमाननमुद्दिश्य भानकियाया एव विषेयत्वादिति भावः । यद्वा सुन्दरत्वादे-
कमलत्वादिविशिष्टे विशेषणत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । इयास्तु विशेषः—यदतिशयोक्ता-
वुपमेयधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव एव । रूपके त्वनियम इतीति भावः । अत एवाह—
मुखचन्द्रस्त्विति । पृथगिति । उद्देश्यविषेयभावेन बोधेऽभिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेस्त-
त्त्वात् । तथा च व्यस्ते तथा प्रतीतिः, न समासे इत्यत्राव्याप्तिरिति भावः । अनूपमेयताव-
च्छेदकरूपेण शब्देनाभिहिते इति तदर्थं न प्रागुक्तदोषोऽत आह—**द्वितीये त्विति ।**

१ येनकेनचिद्रूपेण (सुन्दरत्वेन रूपेण), शब्देन (इदंपदेन) विषयस्य (आननस्य) प्रति-
पादनात् सुन्दरं कमलमित्यत्र अतिशयोक्तिं परिहृत्य रूपकमेव प्रसज्येतेत्यापत्तिः ।

२ सुन्दरपदार्थस्य आरोप्यमाणे (विषयिणि) कमले यवान्वयः, न तु वदनरूपे (विषये)
अन्वय इति शङ्का ।

३ 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थकदेवेन' इति व्यावानुसारं कमलपदेन लक्षणया
उपस्थिते आनन एव सुन्दरपदार्थान्वय उच्यते इति तत्तत्प्रमाणम् ।

४ तादृशम् अपाठ्यं येन केनचिद्रूपेण, शब्देनाभिहितं विषयमुद्दिश्य विषयिणः क्रमेण यत्र
विधीयते इत्युद्देश्यविषेयभावपटितो रूपकलक्षणवाक्यार्थः स्वीक्रियते । रूपकातिशयोक्ती
(सुन्दरं कमलम् ० अत्र) च मुखमुद्दिश्य कमलताद्रूप्यं न विधीयते, अपि तु सुन्दरम् आन-
नमुद्दिश्य भान (प्रतीति) क्रियेव विषेयः । तत्रैव तादृशोद्देश्यविषेयभावाऽपटितत्वात् रूप-
कापत्तिरिति पूर्वपक्षी ।

५ उद्देश्यविषेयभावस्वीकारे 'मुखचन्द्र' इत्यादावेव रूपकं न सादिति सिद्धान्ती पूर्वपक्षं
समाप्यते ।

६ उपमेयतावच्छेदकं मुखत्वम्, अवच्छेदं च मुखम् तस्य ।

मानतया तेन रूपेण विषयस्यानिर्दिष्टत्वादेव लक्षणस्यापसक्तेः । निश्चयगता-
हार्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं च । भ्रान्तिमति दोषविशेषेण प्रतिबध्यमानतया ना-
स्त्युपमेयतावच्छेदकसंस्पर्श इति तावतैव वारणात् । अपि च 'नायं सुधांशुः
किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इति कुवल्यानन्दे स्वयोक्तायामपह्नुतावति-
प्रसङ्गः । अत्र सुधांशौ सुधांशुत्वनिवृत्तेऽप्यारोपविषयस्योनिहवात् । न चेदं
रूपकमेवेति वाच्यम् । त्वदुक्तिविरोधापत्तेः । यच्चाप्युक्तमव्यङ्ग्यत्वविशेष-
णाच्चेदमेवालंकारभूतस्य रूपकस्य लक्षणमिति, तदपि न । नहि व्यङ्ग्यत्वा-

अपह्नुता 'नायं सुधांशुः किं तर्हि ज्योत्स्नासरोरुहम्' इत्यत्र । भ्रान्तिर्निर्दिष्टत्वादेवेति ।
अत्र निषेधप्रतियोगिविधया निर्दिष्टत्वादिवं चिन्त्यम् । न च तथा निर्दिष्टत्वेऽपि पुर-
स्काराभावः । तर्हि तावत्पर्यन्तविवक्षाबोधनार्थमेवानुदिते इति विशेषणसाफल्यमिति
बोध्यम् । तावतैव उक्तार्थकनिर्दिष्टे इति विशेषणेनैव । इदं चिन्त्यम् । आहार्यत्वविशे-
षणस्य निर्दिष्टे इति विशेषणलभ्यार्थक्यनतात्पर्यकत्वात् । अतिशयोक्तौ लक्षणाभावा-
त्स्याज्यायमानज्ञानस्यानाहार्यस्यैव जायमानत्वेन तावतैव वारणात् । शक्यतावच्छेदकल-
क्ष्यतावच्छेदकयोर्भानमिति त्वद्विहितमतान्तरेऽपि युगपदेवोभयोर्भानेन बाधस्यैवानुप-
स्थितत्वात् तदुदेरुदात्तम् । किं न चन्द्रवृत्तिगुणवत्त्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य चन्द्रत्वस्य
च मियो विरोधाभावेन न बाधप्रतिसन्धानम् । मुखत्वेन मुखं लक्ष्यत इति त्वद्विधेयमेव ।
रूपकं तु बाधस्य दृढमुपस्थितत्वेन साक्षाद्यजनया वा जायमाना ताद्रूप्यप्रतिपत्तिर-
ह्यवैवेति धीक्षिताशय इति दिष्टम् । अपह्नुतौ पर्यसापह्नुतौ । विषयस्य सुधांशोः । इद-
मपि चिन्त्यम् । उपमेयोपमादीना वैविध्यविशेषेणालंकारान्तरत्वविरहाप्युपपत्तेः । 'मता-
न्तरेऽप्यभेदादिकृते चमत्कारे रूपकम्, निहवादिकृते तस्मिन्नु सेति विषयविभागस-
म्भवात् । चमत्कारित्वस्यालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तत्वात्समुदितस्यालंकारत्वेनाद्ये रूपकत्व-
इष्टापत्तेश्चेति दिष्टम् । चित्रमीमांसायामप्ययधीहितोक्तमत्रापि स्पष्टयति—यच्चापीति ।

१ 'आहार्यो यस्ताद्रूप्यनिश्चयसङ्गोचरताम्' इति नदता दीक्षितेन भ्रान्तिमति भ्रमवशा-
ज्जायमानस्य ताद्रूप्यनिश्चयस्य ग्रहण मा भूदिति 'आहार्य'विशेषण दत्तम् । 'निर्दिष्टे' इत्यस्य
'उपमेयतावच्छेदकरूपेण, शुद्धेनाभिहिते विषये' इत्यपेक्षीकारे तु प्रमत्तमपुनस्तत्रमुख पद्वजं
चेष्टीत्यत्र भ्रान्तौ पद्वजप्रदोषेण विषये (मुखे) उपमेयतावच्छेदकस्य (मुखत्वस्य) ररशोनि
नास्तीति 'निर्दिष्टे' इति विशेषणेनैव वारणादाहार्यपदनिवेशो व्यर्थ इत्याशयः ।

२ अर्थात् 'सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यन्ते उपमेयतावच्छेदकरूपेण शुद्धेनाभिहिते 'सुधांशुः'
इति विषये 'प्रेयसीमुखम्' इति विषयिण उपरञ्जनात् रूपक प्रसङ्गेरेत्यापत्तिः ।

लोकेऽपि यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि देयम्', 'तत्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तत्संप्रदानातिरिक्तं दध्नः संप्रदानमिति वाच्यम् । वैषम्यात् । विशेषशास्त्रं हि स्वविषयातिरिक्तं विषयं ग्राहयत्सामान्यशास्त्रस्य बाधकमित्युच्यते । प्रकृते च रूपकस्य लक्षणं धर्मः । स यद्युत्प्रेक्षादिवृत्तिः स्यात् कष्टमसाद्विषयान्निरस्य विषयान्तरं ग्राहयेत् । नहि घटत्वं स्वाधिकरणात्पृथिवीत्वं द्रव्यत्वं वा निरस्य विषयान्तरं ग्राहयितुमीष्टे । तस्मादतिप्रसक्तिर्लक्षणेऽस्मिन्दोषः । ननु संभावनात्मिकोत्प्रेक्षा, कथं तस्वामभेदत्वात्मकरूपकलक्षणातिप्रसक्तिरिति चेत् । न । विनिगमकाभावेन संभाव्यमानाभेदस्याप्युत्प्रेक्षास्वरूपत्वात् । विषयसंभावनाऽभेदाभ्यामुत्प्रेक्षायामलंकारद्वयव्यवहारापत्तेश्च । निश्चीयमानत्वेनाभेदो विशेषणीय इति चेदस्मदुक्त एव तर्हि पर्यवसितिरिति दिक् ।

तदिदं रूपक सावयवं निरवयवं परम्परितं चेति तावन्निविधम् । तत्रायं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । द्वितीयमपि केवलं मालारूपकं चेति द्विविधम् । तृतीयं च स्तिष्ठपरम्परितं शुद्धपरम्परितं चेति द्विविधं सत्यत्येक केवलमालारूपत्वाभ्या चतुर्विधमित्यष्टविधमाहुः ।

हित । ग्राहयत् न त्वग्राहयत् । तस्यैव तद्दीजत्वात् । धर्मं अभेदस्वरूपं । संभावने-
वोत्प्रेक्षेति पक्षे आह—विषयेति । अलंकारद्वयेति । रूपकोत्प्रेक्षेतीत्यर्थः । नहि प्रधा-
नत्वं तद्विशेषणम्, तत्त्वस्यैव भङ्गापत्तेः । तावत् आसीत् । आहुः प्रवाचयामासुः । एत-

१ विशेषशास्त्रं हि स्वप्रवृत्तेर्विशेषे सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्तिं वारयितुं शक्नोति, एतेन शास्त्रेण अपरशास्त्रस्य प्रवृत्तेर्वारयितुं शक्नोतात् । निन्दु रूपकस्य लक्षणम् अभेदरूपो धर्मः । स (अभेदः) यद्यप्युत्प्रेक्षादिवृत्ति उत्पलभ्येत, तर्हि उत्प्रिवारणं केन शक्नोत् ? यदात्र हि पृथिवीलक्ष्णं द्रव्यरूपस्य वाऽप्रेक्षया विशेषधर्मः । यदात्र लक्ष्यं (घटत्वम्) अधिकरणे (कन्दुमीवादिमदस्यज्जो) सामान्यधर्मं पृथिवीत्वं द्रव्यत्वं वा वाच्यत्वात् (निरस्य) एव घटत्वं तिष्ठेदिति किं संभवपरम् ? तस्मादलंकारेषु (१५) बाधकभावकभावः शालोच्चिधः न घटते, इति स्पष्टं वैयर्थ्यम् । इत्युत्तरं पक्षः ।

२ अभेदो रूपकमित्यभिप्रेक्षोच्चैः संभाव्यमानोऽप्यभेदो ग्रहीतुं शक्नोतेत्यर्थः ।

३ ननु मरद्दीला संभाव्यमानः अभेदः उपप्रेक्षा । ये तु विषयसंभावनामेव उपप्रेक्षां मन्यन्ते तन्मते तु रूपकलक्षणस्य नातिप्रसक्तिरुत्प्रेक्षायात् । इति शङ्क्यामाह—विषयसंभावना—तथा सति लक्षणभेदात् उपप्रेक्षायामेव उपप्रेक्षा—रूपकमित्यलंकारद्वयव्यवहारः स्वादित्यापत्तिः ।

४ उपप्रेक्षायाभेदस्य संभाव्यमानतया न निश्चय इत्यतिप्रसक्तिवारणाय निश्चीयमानः अभेदः इति विशेष्यते चेत् ।

तत्र—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवम् ॥

तत्रापि—

समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपादानि यत्र तत्समस्तवस्तु-
विषयम् ॥यत्र च कचिदवयवे शब्दोपात्तमारोप्यमाणं कचिच्चार्यसामर्थ्या-
क्षितं तदेकदेशे शब्दानुपात्तविषयिके अवयवरूपके विवर्तनास्वस्व-
रूपगोपनेनान्यथात्वेन वर्तनादेकदेशविवर्ति ॥

यद्वा—

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्तनादेक-
देशविवर्ति ॥

समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा—

‘सुविमलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।’

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेहः ॥’

अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि वस्तुतः सम-
र्थ्यसमर्थकभावस्य परस्परं तुल्यत्वेऽपि कवे राकारूपस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रे-
तत्वात्समर्थकतयोपादानमितरेयमिति गम्यते । एवं स्थिते समर्थकरूपकाणां
विषयविषयिणोः पृथग्विमक्तेरश्रवणादनुबाधत्वेऽपि समर्थ्यरूपकस्य तयोः
पृथग्विमक्तिश्रवणाद्विधेयतया तदादाय सघातात्मकस्य सावयवरूपकस्यापि

तत्त्वचिन्ताऽरुचिस्त्वमे रफुडीभविष्यति । यत्र च यत्र तु सघातात्मकतावयवरूपके । अव-
यवरूपके इति । रूपकसघातसावयविनोऽवयवे कसिधिरूपक इत्यर्थः । विवर्तना-
दिति । विरुद्धतया वर्तनादित्यर्थः । विरुद्धत्वमेवाह—स्वेति । विनिगमनाविरहादाह—
यद्वेति । अवयवे अवयवरूपके । अवयवानां मुक्तानश्वनवश्रज्योत्स्नामुखचन्द्रनामिवा-
पूर्णमारुपाणाम् । अभिप्रेतेति । विधेयत्वेन वर्ण्यत्वादिति भावः । तयोर्विषयवि-

१ परस्परसापेक्षा निष्पत्तिर्वेशम्, अवयवरूपकाणां तिदि विना प्रधानरूपकस्य तिदि-
रेव यत्र न भवेदित्याशयः ।

विधेयत्वमत्र व्यपदिश्यते । यथा भटसंघातान्तर्गतस्य मुख्यस्य कक्षापि भ-
टस्य जयपराजयाभ्यां भटसंघातो जितः पराजितश्चेत्युच्यते ।

‘व्योमाङ्गणे सरसि नीलिमदिव्यतोये
तारावलीमुकुलमण्डलमण्डितेऽस्मिन् ।

आभाति षोडशकलादलमङ्कभृङ्गं

सुरामिमुष्यविकचं शशिपुण्डरीकम् ॥’

अस्य तु सावयवरूपकस्यानुवाद्यत्वमेव । अत्र वर्ण्यस्य पूर्णचन्द्रस्य सूर्या-
भिमुख्यं ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । तेन सूर्याभिमुख्ये चन्द्रस्य कथं विकास इति
न शङ्कनीयम् ।

एकदेशनिवर्ति सावयवं यथा—

‘भवप्रौढप्रौढातपनिचहसंतप्तवपुषो

बलादुन्मूल्य द्राङ्गिगडमविवेकव्यतिकरम् ।

विशुद्धेऽस्मिन्नात्मावृतसरसि नैरादयश्चिशिरे

विर्गाहन्ते दूरीकृतकलुषजालाः सुकृतिजः ॥’

अत्र सहचरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिषु गजरूपकमाक्षिप्यते ।

यथा वा—

‘रूपजला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलीभुजगा ।

मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणीतरङ्गिणी विपमा ॥’

विगोः । तदादाय तदीयविधेयत्वमादाय । अत्र पद्ये । अन्यधर्मेणान्यत्र व्यपदेशो मान-
माह—यद्येति । लक्ष्यान्तरमाह—व्योमेति । लक्ष्यान्तरदाने विशेषमाह—अस्य
त्विति । अत्र कापि पृथग्विभक्तेश्चवर्णान्मिथ उद्देश्यविधेयभावाभावेन सर्वमुद्दिष्टाभावा
एव विधेयत्वादिति भावः । स्पष्टत्वादितरदुपेक्ष्याह—अप्रेति । प्रौढातपेत्यत्र कर्मधा-
रयः । व्यतिकरः संबन्धः । सहचरैरित्यनेनाशेषकत्वयोग्यता, गजरूपकस्य प्राधान्यं च

१ ‘मुन्दरि त्वं राकासि’ अत्र मुन्दरी उद्देश्यं राकास्यं विधेयमिति यथा एतदं प्रदीयते
यथा सुविमलमौक्तिकतारे ! (सुविमलमौक्तिकादि ताया यस्याम्) इत्यादिसंश्लेषविशेषणै-
र्मौक्तिकादीन्मुद्दिश्य तायादित्यविधानं (वर्णनम्) न एतदं प्रदीयते, समासेन उद्देश्यविधेय-
भावस्यैवक-विभक्तिजोपायः । इति ग्रन्थाः—समर्थं (प्राधान्यं) रूपकस्य विधेयत्वमादाय संपूर्ण-
रूपकस्यापि विधेयत्वं व्यपदेशयमिति समाधानम् ।

२ मज्जनपूर्वकं स्मरितम् ।

पूर्वं तु कथेः समर्थत्वेनाभिमतस्य रूपकस्याक्षेपः, इह तु समर्थकत्वे-
नाभिमतस्य नयनयोगीनरूपकत्वेति विशेषः । अत्र च चमत्कारविशेषजन-
कतया रूपकसंघातात्मकमपि सावयवरूपकं रूपकालंकृतिभेदगणनायां ग-
ण्यते । यथा मौक्तिकालंकृतिभेदगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव संघाता-
त्मकमौक्तिकमज्ञादयोऽपि गण्यन्ते । अन्यथा मालारूपत्वोपभादेस्तद्वेद-
गणनेऽगणनप्रसङ्गात् । एतेन 'गवां संघातो गोभेदानां कपिलादीनां गणनायां
यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुतौ न तत्संघातात्मकं सावयवं गण-
नीयम्' इति परीक्षा । एवमस्मात्संघातात्मकात्सावयवान्मालारूपकस्य संघा-
तात्मकत्वेनाविशेषेऽप्येकविषयकत्वपरस्परनिरपेक्षत्वाभ्यामस्ति महान्विशेषः ।

निरवयवं केवलं यथा—

‘बुद्धिर्वीपका लोके यया सर्वं प्रकाशते ।

अधुद्विस्त्रामसी शनिर्यया किञ्चिन्न भासते ॥’

अत्र रूपकद्वयमपि सापेक्षरूपकसंघातात्मकत्वविरहाभिरवयवम् । माला-
नकत्वविरहाच्च केवलम् ।

निरवयवं मालारूपकं यथा—

‘धर्मस्यात्मा भागधेयं क्षमायाः सारः सृष्टेर्जीवितं शारदायाः ।

आश्वा साक्षाद्ब्रह्मणो वेदमूर्तेस्तकस्यान्तं राजतामेव राजा ॥’

सूचितम् । लक्ष्म्यान्तरदाने बीजमाह पूर्वं स्थितिः । रूपकस्य गजेत्यादि । मीमेति ।
सन्त इत्यत्र तु साधनः मुहुरदयेत्यर्थद्वयमिति भावः । जनकत्वमेति गणनाया हेतुः ।
गण्यत इति । पृथगिति शेषः । लोकादृष्टान्तेन सिद्धमर्थं प्रतिपाद्य व्यतिरेकमुखेन दृढ-
यति—तद्वेदेति । उपमालङ्कारभेदेत्यर्थः । प्रस्तुतौ प्रस्तावे । एवं अस्य पृथग्गणनवत् ।
एकविषयत्वेति । एतौ च मालारूपकनिष्ठौ धर्मौ । सावयवानेकविषयकं परस्पर-
सापेक्षं चेति बोध्यम् । शारदायाः सरस्वत्याः । साक्षादिति । अत्रतिहतसत्त्विकादिति

१ यदि संघातप्रत्येक रूपक तद्गणनायां न गण्येत तर्हि मालोपमायाः (उपमासंघाता-
त्मिकायाः) अपि उपमाभेदेषु गणनं न कर्तव्यं साहित्युपपत्तिः ।

२ चमत्कारविशेषजनकत्वात् मौक्तिकालंकृतिभेदेऽपि संघातात्मक-मौक्तिकमज्ञादयो यथा
गण्यन्ते तथा संघातात्मकं सावयवरूपकमपि रूपकभेदेषु गणनीयमेवेत्याशयः ।

एकविषयकनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालारूपमिदम् । परस्परसापेक्षत्वि-
रहाच्च निरवयवम् ।

यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तत्परम्परितम् । तत्रापि
समर्थकत्वेन विवक्षितस्यारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम् ॥

यथा—

‘अहितापकरणभेषजं नरनाथं भवान्करस्वितो यस्य ।

तस्य कुतो हि भयं स्यादस्त्रिलामपि भेदिनीं चरतः ॥’

अत्र द्वयोरप्यारोपयोः समर्थ्यसमर्थकभावस्य वस्तुतस्तुभ्यावेऽप्यहिता-
नामपकरणभेषजादीनां तापकरणमिति श्लेषमूलकेनारोपेण राजनि भेषजतादा-
त्म्यारोपस्य समर्थनीयतया कवेरभिप्रायः । अत एव भक्षश्लेषनिवेदितोऽहि-
भयभावोऽपि संगच्छते ।

इदमेव मालारूपं यथा—

‘कमलावासकोधारः क्षमाधृतिफणीश्वरः ।

अयं कुवलयसेन्दुरानन्दयति मानवान् ॥’

शुद्धपरम्परितं केवलं यथा—

‘देवाः के पूर्वदेवाः समिति मम नरः सन्ति के वा पुरस्ता-

देवं अरूपन्ति तावत्प्रतिभटपूतनावर्तिनः क्षत्रवीराः ।

भावः । एकेति । राज्ञेयार्थः । द्वयोरपीति । अद्विसवन्वितापकरणभेषजारोपयोरित्यर्थः ।
‘समर्थनीयतायाम्’ इति पाठः । कवेरिति । अप्रत्याहारिति भावः । अत एव तस्य
तात्पर्यवियक्तत्वेन समर्थनीयत्वेन तद्वैयर्थ्यादेव । भङ्गेति । पदच्छेदेत्यर्थः । इदमेव श्लिष्ट-
परम्परितमेव । कमलेति । कमल्यनामावासः । कमलाया वासः । धृज्जीति । क्षान्ति-
धृतिः । धृज्जीमण्डलस्य प्रमुदस्य च । अयं नृप्यो राज्ञः । अत्र समर्थककमलावा-
सादारोपस्य श्लेषमूलकस्य चन्द्रारोपे निमित्तत्वाद्भक्तिः कथातत्पत्तेरुपपन्नारोपेरुपपत्त्या
मालाश्लिष्टपरम्परितरूपकता । पूर्वदेवा देवाः । ‘समिति’ इति ‘क इह’ इति द्विः पाठः ।

१ अहितानामपकरणभेषजं अदीनां तापकरणमिति रूपक समर्थकम्, येषन्तादात्म्यारोपस्य
समर्थनीय इति कवेरभिप्रायः ।

२ एवं भेषजमिति अतएव अद्विसवन्विता इत्यर्थः ।

३ रूपकया वाच्य एव रूपकानाम् व्यासक्तः तत्कृते व्यासक्तः (सरोरररर), परंपरारोप
सर्वत्र परम्परितया समर्थनीयाः ।

यावन्नायाति राजन्नयननिपयतामन्तकत्रासिमूर्ते

मुग्धारिप्राणदुग्धारनमसृणरुचिस्त्वत्कृपाणो भुजंगः ॥

यत्रापि भुजंगारोपो दुग्धारोपसमर्थ्यत्वेनाभिमतः ।

तदेव मालारूपं यथा—

‘माची संध्या समुधन्महिमदिनमणेर्मानमाणिवयकान्ति-

र्वाल्यमाला कराला क्वलितजगतः क्रोधकालनलस्य ।

औज्ञा कान्तापदाम्मोरुहतलविगलन्मल्लुलाकारसनां

क्षोणीन्दो संगरे ते लसति नयनयोरुद्वय शोणिमथ्रीः ॥’

यद्यपि सार्वयवेऽप्यारोपे आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपातिरिक्तेन कविसमयसिद्धसादृश्येनाप्यारोपान्तरसिद्धिः संभवति । यथा प्रागुक्ते ‘सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः’ इत्यत्र मौक्तिकदीनां तारत्वाद्यारोपं विनाप्यौज्ज्वल्यमात्रेणापि सुन्दर्यां राकारोपसिद्धेः, इह तु नयनशोणिमि ज्वालाद्यारोपोऽनलसमारोपं नियमेनापेक्षते । एवं ‘कारुण्यकुसुमाकाशः खलः’ इत्यत्राकाशखलोः सादृश्यस्यापसिद्धतयारोपसिद्धार्थमारोप एवोपाय इति वैलक्षण्यम् ।

कश्चित्तु महारोपात्मकात्सावयवादारोपद्वयात्मकमेवास्व वैलक्षण्ये बीजमित्याह ।

म्याख्यातमिदम् । दुग्धारोपेति । अनेन परम्परितत्वमुक्तम् । शेषमात्रयोरभावाच्च्यु-
त्क्रेयत्नवे । तदेव शुद्धपरम्परितमेव । प्राचीति । अपिना मालारूपकपरिग्रहः ।
‘तत्र सावयवे सिद्धि’ इति पाठः । अनलसमारोपमिति । रौप्रीति शेषः । कश्चित्त्विति ।

१ सा-वापादकाक्षारसन्नाम् आज्ञा, तद नयनयोः शोणज अक्षरसन्नामादेन शोण-
काक्षपादमित्रीलाभ्यः ।

२ सावयवे रूपके—आरोपे परस्मिन् आरोपे सति, द्वितीयस्य आरोपस्य उपायो भव-
तीत्यर्थः ।

३ अक्षरेण नागेश्वरशेखरस्य, शेषे इति वाच्यम् ।

‘काव्यं सुधा रसज्ञानां कामिनां कामिनी सुधा ।

धनं सुधा सलोमानां शान्तिः संन्यासिनां सुधा ॥’

अत्र विषयमालाङ्कृतो न कश्चिद्व्यभिचारविरोध इति न पृथग्भेदगणनायां गण्यते । आरोप्यमाणमाला तु चमत्कारविशेषशालित्वाद्गण्यते एव ।

अथ कथं नाम छिद्यपरम्परिते ‘कमलावासकासारः’ इत्यादावेकसारोप-
सारोपान्तरोपायत्वम् । यतः श्लेषेण कमलनामानासस्य कमलाया वासस्य वा-
भेदमात्रमत्र प्रतीयते, नैकत्रान्यारोपः । तस्य स्वतन्त्रविषयनिर्देशापेक्षत्वात् । न
च शुद्धाभेदप्रत्यय एवारोपः । विषयनिगरणाभिक्रियाभिमतिशयोक्तावपि तत्प्र-
सङ्गात् । न च शुद्धाभेदप्रत्ययेनात्रार्थः यस्तद्वन्धिनि यस्तद्वन्ध्यभेदसंज्ञित-
त्वमेव इति ‘कमलावासकासारः’ इत्यादौ राजनि कासारारोपो राजसंबन्धिनि
लक्ष्याश्रयत्वे कासारसंबन्धिसरोज्यश्रयत्वामेदारोपेण समर्थयितुं शक्यः ।
श्लेषेण तु पुनर्लक्ष्याश्रयत्वसरोज्यश्रयत्वयोरभिमतत्वेन प्रत्ययादभिन्नधर्मनि-
म्ननो राजकासारयोरप्यभेदप्रत्ययः स्यात्, न तु राजनि विषये कासारवि-
षयिकसारोपस्य प्रकृतस्य सिद्धिः । इमावभिजावित्याधाकारस्य शुद्धाभेदप्र-
त्ययस्याप्रकृतत्वात्प्राप्त्युक्तं आरोपो मृग्यः । स च न श्लेषसाध्य इति । स-
त्यम् । श्लेषेण शुद्धाभेदप्रतीतो सत्यां प्रकृतारोपसमर्थनायान्तरा मान-

अत्रावशिष्यते तु प्रागुक्तरीत्या निर्वाह इति । विषयमालाङ्कृत इति । एकलोपमेव स
नानोपमानकृत इत्यर्थः । या माला । तस्मैकप्रामाण्येण नानुपपत्तिरिति । अत्रेदं विमर्श-
म्—कमलावासेनायं राजा कासार इत्यादौ मया श्लेषगुल्यभेदाप्यवधारणेनैव ताभ्या-
मपर्मनादाय राजकासारयो रूपकस्य गाम्भीर्येण समुद्रोऽयमित्यादाविव अभयद्वाराकम-
लावासप्रसार इत्यादावपि संभवतिद्वयार्थोऽयं द्वयः । ताभ्यामपर्मनायस्य चाभेदरो-
पप्रयोजकत्वात् । इदमेव चासुरोपास्तमारापे एवन्मूलीनृतताभ्यामपर्मनापराधः ।
ताभ्यामपर्मनायस्य आरोपेणैवेत्यत्र न किञ्चिन्नानम् । एतत्पर्यं ह्यप्यवधारणाद्य
भाष्यः । तदापि छिद्यं सारस्यमूलकमभावात्तद्वत्क- । एवं च ‘अस्मत्कृत्युपादान-
स-

१ ‘सत्यम्’ पञ्चम्ये-तस्य पूर्वपक्षेति विग्रहीतव्यम्—‘कमलावासकासारः’ अथ कमला-
वासे कमलानामावासादस्य कासारः (रूपकम्), एतस्मिन् कासारस्य जातरे वरापदम् ॥
अथ यत्र दि पदार्थोऽस्य भवेत्तज्ज्ञः इति कथं कथं संवदते ? केन कमलाया वासस्य
कमलानामावासस्य च परस्परभेदः प्रतीयेत सत्यम्, परत्वं यत्र (कमलाया वासे) अन्यस्य
(कमलानाम् आवासस्य) आरोपो न सिध्यति ; आरोपे सतश्च सत्यं (शुद्धाभेदप्रतीतिः)

सस्ये राजसंबन्धिनि कासारसंबन्ध्यमेदारोपस्य कल्पनावानुपपत्तिः । कथं तर्हि परम्परितरूपके 'सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्रो राजा' इत्यादौ रूपकत्वम्, अभेदा-
रोपस्य सत्त्वेऽपि तस्य सादृश्यमूलकत्वाभावात् । इति चेत्, न । समर्थकारो-
पेण धर्मैक्यसंपादने सादृश्यस्य निष्पत्युहत्वात् । स्यादेतत् । सौजन्यचन्द्रि-

रत्न 'इत्यादौ ध्वन्यमात्रान्योन्याश्रयोऽपि न । यत्नाकाशरूपरोपयुक्ताकाशभ्यकुमुदमनो-
रभेदप्रत्ययस्येच्छापीनाह्वर्यस्य समवेन तावतैवोपपत्तेः । न तु समर्थकारोपे सादृश्यमूल-
कजनमापन्नकमित्यनुपपदमेवेकोक्तम् । एतेन स्यादेतद्विलादिना सौजन्यचन्द्रिकाचन्द्र इत्य-
त्रत्यपूर्वपक्षसमाधाने परास्ते । असङ्ख्यरीत्या पूर्वपक्षस्यैवाभावादिति । समर्थकारोपेण

विषय (कल्पने) निर्वैयर्थ्याऽपेक्षितत्वात् । शुद्धः (साधारणः, इतरादिभिदः) अभेदप्रत्यय
यस्य ॥ नाऽऽरोप (रूपक) प्रवर्धयः, अतिशयोक्त्यापि तदुपक्रमत्वात् ।

अनु शुद्धाभेदप्रत्ययस्य अथमर्थो यत्-यस्य (राजः) संबन्धिनि (कल्पनाया वास्तवे कल्पना-
श्रयत्वे) यस्य (कासारस्य) संबन्धिनः कल्पनायावास्तवस्य (सरोजामयत्वस्य) अभेदः, तस्मिन्
(राशि) तस्य (कासारस्य) अभेद इति । अर्थेण यथोर्थमिच्छेः संबन्धिवशात्पर्यायानाम् (धर्माणाम्)
परस्परभेदः, यथोर्थमिच्छेति परस्परभेदः सिध्यति । तत्रैव धर्मयोः (कल्पनायास-सरोजा-
भेदयोः) अभेदेन धर्मयो राज-कासारयोरभेदः स्यात्, येन च राजनि कासाराऽऽरोपोपि
स्यादिति चेत् । न । केवमूलकेन धर्मयोरभेदेन धर्मिणोरभेद एव सिध्येत् न त्वेकसिद्ध्य-
रोपः । इमौ द्वयसि पदार्थौ भिन्नौ इति शुद्धः अभेदप्रत्ययस्तु न प्रकृतः (प्रकृतकार्योपयोगी),
अपि तु राजनि कासारादौ च प्रकृतः । स चारोपः अन्वेषणीयः (सापत्नीयः) एव,
नाशुनाशुपक्षः । आरोपस्य केवसाध्याभावात् । इति पूर्वपक्षः ।

१ द्वयोः शुद्धाभेदप्रत्यये सति, राजसंबन्धिनि पदार्थे कासारसंबन्धिनः पदार्थस्याऽभेदा-
रोपो मानसः कल्प्यते । अर्थात् केवेष द्वयोरभेदः, अभेदोपर परस्परमारोपस्तु मनसा
(भाषनेन) कल्प्यते, इत्युत्तरः पक्षः ।

२ अर्थेण सौजन्य-चन्द्रिकयोरभेदे स्यादिते सचन्द्रिकस्य द्वयोरभेदसिद्ध्यर्थः ।

३ जंशमात्रं स्वीकृत्य अशान्तरे श्रूयते—'सौजन्यमेव चन्द्रिका' इति पटीत्युक्तात्
समानाधिकारणतत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् विरोधभूतायां चन्द्रिकायां सौजन्याभेदेऽभि-
वाद । तत्रैव सौजन्याभेदे सति चन्द्रिका सौजन्यरूप परिणमेत् । चन्द्रिकायाः श्रेष्ठ-
त्वं तु न राजनि चन्द्रात्मकत्वं (रूपकम्) साधयेत् । 'यत् सौजन्ये' (चन्द्र-
कायात्) यत्संबन्धिनः (राजसंबन्धिनः) सौजन्यस्याऽभेदः, तस्मिन् (चन्द्रे) इव (चन्द्रः)
अभेदः' इति न्यायेन चन्द्रे राज्याभेदः सिध्येत् । अभिप्रेतस्तु द्वौ चन्द्रयोः । ननु
चन्द्रिकायां सौजन्याभेदः सौजन्ये वा चन्द्रिकाभेदे इवमेव स्यात् । अत्रैव स-
धनेन, एकविधकित्तया संसर्गत्वेन बोध्यम् । अत एव चन्द्रिकायां चन्द्रिका

काचन्द्र इत्यत्र तत्पुरुषान्वये समानाधिकरणतत्पुरुषे चन्द्रिकायामभेदसं-
र्गेण सौजन्यस्य विशेषणत्वात्तृतीयमानश्चन्द्रिकागतः सौजन्याभेदो न राजति
चन्द्राभेदात्मकं रूपकं समर्थयितुं प्रभवति, यत्तन्वन्निनि यत्तवन्ध्यभेद
इत्यादिप्रागुक्तन्यायात् । अपि तु सौजन्ये विषये चन्द्रिकाऽभेदः । यथा—
'सौजन्यं ते धराभीष्टं चन्द्रिका त्वं सुधानिधिः ।' स च दुरुपपाद एव ।
न चानयोः समानवित्तिनेचत्वाच्चानुपपत्तिरिति शङ्क्यं बह्वम्, प्रात्यक्षिके हि
सामर्थ्यास्तुल्यत्वात्तत् । न तु शाब्दबोधे व्युत्पत्तिवैविध्यनियमिते । एवम-
न्यत्रापि कथं सचासगतशुद्धपरम्परिते द्वयोरारोपयोर्निर्वाहनिर्वाहकभावः ।
कथं च दशिपुण्डरीकमित्यादौ पुण्डरीकरूपकमुच्यते ? पुण्डरीकाभेदात्म-
कस्य पुण्डरीकताद्रूपस्याभावात् । दृश्यभेदप्रत्यगाच्च पुण्डरीकं दृशीत्य-
त्रेव दशिरूपकमुच्यते । एवं नीलिमदिव्यतोये तारावलीमुकुलमण्डलम-
ण्डिते पोडशकलादलमङ्गमृन्ममित्याप्युत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थाभेदस्यैव भानात्पू-
र्वपदार्थरूपकापत्तिः ।

तथा—

‘सुविमलमौक्तिकसारे धवलाशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥’

इत्यत्र सुन्दर्या विषयभूतायां राकातादात्म्यावगमात्सुदृढमेव तावद्राका-
रूपकम् । तत्र चरणत्रयगतानि राकारूपकाण्यनुगुणतयोपात्तान्यपि नानुगु-

चन्द्रिकायां सौजन्याभेदारोपेण । चन्द्रिकाऽभेद इति । तदप्रत्यकरूपकं समर्थयितुं प्रभव-
तीत्यस्यानुपपत्तिः । स च स तु, सौजन्यचन्द्रिकेत्यत्र । अनयोरभेदयोः । तद्वत्प्रातिपद-
त्वम् । अन्यत्रापि उदाहृतानिरेकस्थलेषु । उदाहृतस्थले एव दृश्यते—कथं चेति ।

मेशोपि द्रवयते प्रहोदम् इति शब्दः । न । प्रलयमिवैव तुल्यसाम्यीकत्वमादाय स्यादविति-
वेत्यस्य स्वीक्रियते । शाब्दबोधे भेदं मनुमुच्यते । सत्यम्—दशिपुण्डरीकम्, नीलिमदिभ्यशेदे,
सुविमलमौक्तिकसारे, इत्यादीं सर्वत्र तत्पुरुषपरिते अक्षरपदार्थे पूर्वपदार्थाभेदः प्रदीदेत,
अर्थात् तादासिपु मौक्तिकसारीनामभेदः प्रदीदेत । न चावयुः (मौक्तिकभेदः) सुन्दर्या राका-
तादात्म्यं साधयेत्, अपि तु मौक्तिकसारेण तादासीनामभेद एव राकाभेद साधयेत् दुरुपादः ।
इति ‘मत्र वदन्ति’ इत्यतः प्राक् पूर्वपदम् ।

१ ‘सुविमल’ इति अर्थापुस्तकपठः ।

प्यमाचरन्ति । तारा-चन्द्रिका-पूणेचन्द्राणां मौक्तिक-घषलांशुक-वदना-
मिश्रत्वे सिद्धेऽपि न सुन्दर्या राकातादात्म्यं सेदुमीष्टे । प्रसृत विपरीतं रा-
कायां सुन्दरीताद्रूप्यम्, तेषां राकासंविधत्वात्सर्वमेव व्याकुलमिति ।

अत्र वदन्ति—अभेदस्तावद्विशेषणस्य संसर्गो भवति । स च यथा मुखं
चन्द्र इत्यादौ वाच्यगते रूपके स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्नानुयोगिनि मुखे
विशेषणताया निर्वाहकस्तथैव समासगते मुखचन्द्र इत्यादौ रूपके स्नानुयो-
गिनो मुखस्य प्रतियोगिनि चन्द्रे विशेषणतायाः । एवं चोभयत्रापि वस्तुतः
चन्द्राभेद एव संसर्गः । कचिदनुयोगित्वंमुखः, कचिच्च प्रतियोगित्वंमुखः,
विशेषणविशेष्यभाववैचित्र्यात् । न तु मुखचन्द्र इत्यत्र मुखभावेदः संसर्गः ।
तथा सति चन्द्ररूपकानापत्तेः, मुखरूपकापत्तेश्च । स्वप्रतियोगिकाभेद एव
विशेषणसंसर्गो न तु स्नानुयोगिकाभेद इति तु दुरामहः । एवं च सौज-
न्यचन्द्रिकेत्यादौ वस्तुतः सौजन्याभेदो न सौजन्यस्य चन्द्रिकाविशेषणस्य
संसर्गः, अपि तु चन्द्रिकाऽभेद एव । तथा च सौजन्यनिष्ठाभेद-
प्रतियोगिनी चन्द्रिकेति पर्यवसितेऽर्थे, भद्रपन्तरेण सौजन्ये चन्द्रिकाऽ-
नेवसिद्धौ जातायां राज्ञि चन्द्राभेदोऽपि निष्पद्यते इति परम्परिते

श्वसवर्थः । ईष्टे तदभिप्रायमिति शेषः । सुन्दरीताद्रूप्यं तदाभिप्रायं सेदुमीष्टे इत्यस्नानु-
पन्नः । कचित्समासगते कचिच्च वाच्यवपत्तेः । एवम्यावर्त्तमाह—न त्यजति । इत्यत्र

१ वाच्ये—‘मुखं चन्द्रोक्ति’ इत्यभेदः स्वप्रतियोगिवः (चन्द्रस्य) अनुयोगिनि (मुखे)
विशेषणताया निर्वाहकः । समासे—‘मुखचन्द्रः’ नञ् तु स्नानुयोगिनो मुखस्य प्रतियोगिनि
चन्द्रे विशेषणताया निर्वाहकः । उभयत्रापि चन्द्रसैवाऽभेद इत्याह्वयः ।

२ समासे—स्नानुयोगिनो मुखस्य प्रतियोगिनि चन्द्रे अभेद इति सोऽवयवभेदः अनुयोगित्व-
मुखः । अनुयोगित्वं मुखे आदौ यस्य ।

३ वाच्ये—स्वप्रतियोगिनश्चन्द्रस्य स्नानुयोगिनि मुखे अभेद इति प्रतियोगित्वमुखः ।

४ भर्ताय प्रतियोगित्वमुखस्य एव विशेषणस्य संसर्गो भवति, न तु अनुयोगिःमुख इति
तु इह प्रत्येकपदः ।

नानुपपत्तिः । शक्तिपुण्डरीकमित्यादावपि शक्तिनिष्ठाभेदप्रतियोगि पुण्डरी-
कमिति पर्यवसितेऽर्थे पुण्डरीकाभेदस्य भानात्पुण्डरीकरूपकमप्यादितम् ।
एवमन्येष्वप्यवयवरूपकेषु बोध्यम् । एवं सुविमलमौक्तिकतारे इत्यादावपि
तारायभेद एव मौक्तिकादिगतो मौक्तिकादीनां तादादिविशेषणानां संगी-
भवन्तराकारूपकस्य समर्थको भवतीति सर्वं सुखम् ।

सोऽयमभेदो यत्रानुयोगित्वमुल्लेख्य रूपकस्य विधेयता । यत्र च प्रति-
योगित्वमुल्लेख्यानुवाच्यत्वमिति दिक् ।

तत्र 'प्राची संध्या समुपनमद्दिनमग्नेः' इत्यप्रारोप्यमाणयोः परस्परमा-
रोपविषययोश्चानुक्त्ये रूपकयोरनुमापानुमाहकभावो दर्शितः ।

प्रातिकूल्ये यथा—

‘आनन्दमृगदावाग्निः शीलखास्त्रिमद्विषः ।

ज्ञानदीपमहावायुरयं सलसमागमः ॥’

यथा वा—

‘कारुण्यनुमुमाक्वचः क्षान्तिक्षैत्यहुताशनः ।

यशःसौरभ्यलघुनः पिशुनः केन वर्ण्यते ॥’

एकत्र नाश्वनाशकभावरूपमपरत्र चात्यन्तिकसंसर्गशून्यतारूपं प्राति-
कूल्यमुपमानयोस्तथैवोपमेययोश्च । अनुप्रासानुग्रहकभावः पुनरारोपयोर-
विशिष्ट एव ।

तथा—

‘अयं सज्जनकार्यासरक्षणैकहुताशनः ।

परतुःस्त्रास्त्रिमनगरुतः केन वर्ण्यते ॥’

अत्र रक्षणक्षमनपदे विरोधिलक्षणया विपरीतार्थबोधके ।

एवं पदार्थरूपकं लेखतो निरूपितमेव ।

वाक्यार्थे विषये वाक्यार्थान्तरसारोपे वाक्यार्थरूपकम् ।

यथाहि विशिष्टोपमायां विशेषणानामुपमानोपमेयभाव आर्धसमाध्यापि
वाक्यार्थघटकानां पदार्थानां रूपकमर्थवसेयम् ।

न्वमः । तत्त्वान्तरक्षणे कीदृशमाह—युक्तमेति । आये ह्यर्थः । अयं पिशुनः । अर्था-

१ दावाग्निना यथा मृगस्य वा शूलसमागमेन आनन्दो नाश्वते, एव च दावाग्निरेवा
मृगार्थं प्रतिशूलस्य वा आनन्दकृते शूलसमागमे इत्यादिरूपे प्रातिकूल्ये परम्परितकृतम्
[आनन्दमृगस्यादिपदे] ।

२ आकाशे यथा पुशुनस्य तथा खले कारुण्यस्य सर्वेषां संसर्ग्ये रेखादिरूपे प्रातिकूल्ये
परम्परे [कारुण्येत्यादिपदे] ।

३ आनन्दे मृगरूपकेनेव शूलसमागमे दावाग्निरूपकं समर्थते, इत्यादिरूपः ।

४ पुशुनस्यैव कारुण्यरूपकैकं रक्षणे यथा यत्पितृ तथा पिशुनस्यैव शून्यनरूपं
वाशितमिति रक्षानरूप (आश्वते) लक्ष्यम् । एवं यमनपरस्य वर्णने ।

५ परतुःस्य पदार्थे (विषये) वाक्यार्थान्तर (विषयिणः) व्यपेक्षा ।

‘आत्मनोऽस्य तपोदानैर्निर्मलीकरणं हि यत् ।

सालनं भास्करस्येदं सारसैः सलिलोत्करीः ॥’

अत्रात्मनि तपोदानेषु चारोपविषयविशेषणतया विम्बभूतेषु, भास्करस्य सलिलक्षालनादीनां च विषयविशेषणत्वेन प्रतिविम्बानां रूपकं गम्यमानं प्रधानीमूतचिशिष्टरूपकात्मम् । ‘नेदं रूपकम् । रूपके च विम्बप्रतिविम्बभावो नास्ति’ इति केनाप्यालंकारिकमन्येन प्रचारितस्य दीर्घध्वस उक्ति-
अद्वेयैव । ययोरेवादिध्वन्ययोगे उपमा तयोरेकत्रान्यारोपे रूपकमिति नि-
येमात् । अत्र यदि रूपकं नास्तीकुरुषे भैयास्तीकुरु, तर्हि तत्रेवमथादिसङ्-
प्रयोगे उपमावपि । एवं ‘त्वयि कोपो महीषाळ सुपाशापिब पावकः’
इत्यादौ स्वकल्पितेन विशिष्टेन धर्मिणा सादृश्यस्य प्रत्ययादुपमा मूले मूर्द्धि

वक्ष्यमाश्रितम् । एवमस्यमाह—आत्मन इति । सारसैः सर.संवन्धिभिः । ‘गच्छिन्ने’
रक्षणीनां च’ इति पाठः । नेदमिति । हि तु निदर्शनेत्यर्थः । सोऽप्यर्थः । रूपाधारो
तन्मङ्गलम् । इतिरस्याप्यवशीरितस्य । तपोरिति । तदभावे इति शेषः । पुनस्तत्पर-
माह—एवमिति । वाच्यम् । शोणभ इत्यर्थः । विषयविषयव्यापिकरमस्मिन्प्रयोग-
माह—एवमिति । वाच्यम् । शोणभ इत्यर्थः । विषयविषयव्यापिकरमस्मिन्प्रयोग-

१ अत्र प्रधानीभूतं विहितं रूपकम् ‘यत् निदर्शितवत् (निरवयः), इदं वाच्यम्
विषयि)’ इति । प्रधानेऽस्मिन् रूपके आधेयविषयस्य (निर्देशितवत् इत्येवम्) आधेय-
तपोदानानि विशेष्यमिति विम्बभूतमिति । अत्र सर-सलिलोत्करीमिति च आरोपविषयि (आ-
कनम् इत्येवम्) विधेयमिति, अतः प्रतिविम्बमिति । तदस्य निदर्शितवत् आधेय-
प्रधानं रूपकं यथा वाच्यम्, तथा विम्बभूतेषु आधेय-तपोदानेषु प्रतिविम्बानां भास्कर-
सलिलोत्करीणामारोपकृतम् अत्रभूतं रूपकं भास्करस्यवशीरितवत् ।

२ अर्थात् उपमायाश्च १६-२४वादिवाचकध्वन्ययोगे, कुर्यात् च दत्तमित्त्वं कदापि
अत्राधारः । अत्राधेयं सामर्थ्यं (विम्बप्रतिविम्बभासावप्रचायादप्यर्थं इत्येवम्)
उपमा-रूपकयोः समाना अवशीरितव्यमिति निरवयः ।

३ उपमावपि सा महीषाळेतनुवत् । अर्थात् तत्र (आधेय-निदर्शितवत्) इतिरित्य-
प्रयोगे उपमा मदीयः । यथा—‘तपोदानैः आत्मनो निर्देशितवत् सर.सलिलोत्करीणादिव
वन्ति’ इति । तदस्य विम्बप्रतिविम्बभासावप्रचायादप्यर्थं इत्येवम् । अत्राधेय-
साधारण्यं विहितम् । एवं च रूपके विम्बप्रतिविम्बभासो कार्यो ये कवचवत्तुवत्तद्वेत्तादयः ।

४ अत्राधेयं (महीषाळ) कुर्यात्तद्विहितं धर्मिणि क्षेत्रे, अत्राधेयं तदाधेयविदे-
यधर्मिणि क्षेत्रे धर्मिणा वाच्येन सह सादृश्यं प्रत्यक्षं उपमा (विम्बप्रतिविम्बभासावप्रचा-
या) मूले, धर्मि-तपोदानैः (धर्मि क्षेत्रः) इत्यस्य विहिते महीषाळविदेयधर्मिणि क्षेत्रे,
तदाधेयविदेयधर्मिणि क्षेत्रे (विदेयस्य) स्वकल्पितस्य धर्मिणे इत्येवमर्थः अत्राधेय-
धर्मि (विहितम्) कुर्यात्तद्विहितं धर्मिणि क्षेत्रे ।

तर्हि तत्रैवैवस्य निरासे 'त्वयि कोपो महीपाल मुषांशौ हव्यवाहनः' इत्यादौ रूपकमपि ।

तथा—

‘कुङ्कुमद्रवलिस्तावः कापायवसनो यतिः ।

कोमलतपस्वालयः संध्याकालो न संशयः ॥’

इत्यादावपि विशिष्टरूपकं बोध्यम् । त्वयि कोष इत्यत्र विषयिणः स्वबुद्धिदृष्टितत्वात्कल्पितं विशिष्टरूपकम् । इह तु न तथेति विशेषः ।

न चैवमादौ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वक्तुं शक्या, अमेदस्य निश्चीयमानत्वात् । प्रमेक्षायां च सत्यां संभाव्यमानता स्यात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षापत्त्या रूपकविरोधापत्तेः ।

अथ बोधो विचार्यते—

तत्र प्राञ्चः—“विषयिवाचकपदेन विषयिवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोप्योपस्थितौ, विषये तस्याऽमेदेन संसर्गेण विशेषणतयान्वयः । एवं च मुखं चन्द्र इत्यत्र चन्द्रवृत्तिगुणवदमित्रं मुखमिति धीः । अत एवालंकारमाप्यकारः ‘लक्षणापरमार्थं यावता रूपकम्’ इत्याह । न च चन्द्रसदृशं मुखमित्युपमातोऽस्य को भेदः । बोधवैलक्षण्याभावेन विच्छित्तिवैलक्षण्याभावात् । वृत्तिमात्रवैलक्षण्यस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । लक्षणिकबोधोत्तरं जायमानेन प्रयोजनीभूतेनामेदबोधेनैव वैलक्षण्यात् । निरुद्धलक्षणातिरिक्ताया लक्ष-

नस्य । इह तु कुङ्कुम इत्येवमिति । एवमादौ आत्मनोऽस्त्वैवादी । इत्याद्यप्रयोगादाह—
अस्तीयेति । अन्यथा तस्य सम्भाव्यमानत्वे दृष्टापत्तौ । तत्र बोधविषये । इत्योपादा-
नादाह—सारोपेति । उपस्थितौ सत्यमिति शेषः । विषये तस्यामेदेनेति । विषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषये पूर्वोपस्थितत्वेत्यर्थः । वृत्तीति । अतिलक्षणाभ्यासतरेत्यर्थः ।

१ ‘यतिः (विप्रवः) संध्याकालः (विपरी)’ इति प्रपादवत् अति रूपकम् । असिद्ध-
रूपके कुङ्कुमद्रवलेपः कापायवसन चेति विप्रविशेषणतया निम्बभूते । निम्बभूतपोरेतपोः
(सप्तमी) यथाक्रमं कोमलतपस्व-शोषाप्रयोः विपनिविशेषणयोः प्रतिनिम्बपूतपोः, इति
निम्बप्रतिनिम्बभावविशिष्टमिदं रूपकम् ।

२ विषयिणि (चन्द्रादौ) कवेयाना ये गुणलक्षणः सारोपया लक्षणया विषयिवाचकपदेन
उपस्थितौ सत्यमिति बोधवत् ।

भाया. प्रयोजनवचानियमात् । अमेदबुद्धेश्च वृत्त्यन्तरविविधभाष्यत्वेन न वाप-
बुद्धिप्रतिषेधत्वम्" इत्याहुः ।

नव्यास्तु—“नागार्थयोरभेदसमर्पणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धताच्चन्द्रमि-
श्रुसमिति लक्षणा विनेव बोधः । फल्गुस्यान्धैवोपपत्तेर्लक्षणाकलनस्यान्या-
य्यत्वात् । किं च यदि च रूपके लक्षणा स्यान्मुखचन्द्र इत्यत्रोपमितविशे-
षणसमासयोरुत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वाविशेषादेकस्योपमात्वान्यस्य रूपकत्वे-
मिति व्याहतं स्यात् । अपि च मुखं न चन्द्रसदृशमपि तु चन्द्र इत्यादौ
सादृश्यव्यतिरेकमिहिते सादृश्यबुद्धेस्योगात् । एव देवदण्डमुखं चन्द्र एव,
यद्यवत्मुखं तु न तंथा, अपि तु चन्द्रसदृशमित्यादौ नमर्थस्य लक्ष्यमाणच-
न्द्रसदृशान्वयित्वात् ‘न चन्द्रसदृशश्चन्द्रसदृशम्’ इति बोधकदर्शनापत्तेश्च ।
नहि नमः फलीभूतज्ञानविषयेणाभेदेनान्वयो युक्तः, एतदन्वयेत्यायां तस्या-

वृत्त्यन्तरविचीति । व्यञ्जनाशानेत्यर्थः । भावुरिति । एतन्मते त्वेन रूपकतया—
अनिहुतविषयकं पुरस्त्वविषयतावच्छेदकं वा आहार्यभेदप्रतीक्षितभ्रममानवापक-
दान्यप्रतीक्षितविषयीभूतं माधर्म्यमिति । पञ्चम्याभेदमुद । अन्यथैव, उक्तप्रकारेण । न
तथा, न चन्द्र । सदृश इति । मुखप्रकारं इति शेषः । ननु समवेतापवादः न कथमभेद-

१ गुणः पदं भवेत्पुनर्मिश्रमात्रे भवन्मन्त्रावच्छेदकत्वात् च इत्यर्थस्य प्रतीक्षे च इ-
त्युच्यते लक्षणा भवति । इदानीं निवेदयामहे (५१०) कथमेति लक्षणायां स्वीकृतायां गुणव-
मिश्रसमाप्तेः च उक्तं (५११) इत्यस्य लक्षणावच्छेदकत्वम् ।

२ तथा रूपं चन्द्रो न, अपि तु चन्द्रसदृशम् । रूपके चन्द्रासदृशत्वे तु ‘चन्द्र-
इत्यस्य ‘चन्द्रसदृशम्’ इत्येव स्यात् । उक्तं—‘तथा न, अपि तु चन्द्रसदृशम्’ इत्यस्य
‘चन्द्रसदृशम्’ न अपि तु चन्द्रसदृशम् इत्येव उच्यते बोधस्तं तदा चन्द्रसदृशत्वम् ।

३ ननु नमः ‘तथा’पदस्येव चन्द्रेन (चन्द्रस्य चन्द्रसदृशत्वे) वाच्यता, अपि
तु लक्षणायां कथीकृतं दत्तं वाच्यम् (मुखं चन्द्रसदृशम्) इति चेन्न नमरेण नमः नमो-
नमः । तथा च—‘मुखस्य चन्द्रेन नमरेण न, अपि तु मुखं चन्द्रसदृशम्’ इत्येव उच्यते
कान्तिरूपमिति चेत् । न । वाच्यतापेक्षेया इत्येवमभेदस्य पर्यायत्वमिति चेत् ।
ननु एव कथमभेदः । उक्तं हि बोधस्तं तदा चन्द्रसदृशत्वम् ।

नुपसितेः । तादृशाभेदबोधस्य चाहार्यत्वाच्च बाधबुद्धिप्रतिबन्धत्वम् । यद्वा
आहार्यान्यत्वस्येव शाब्दान्यत्वस्यापि बाधनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदरुकोटो
निवेशः । सति च बाधनिश्चये तद्वत्ताशाब्दबुद्धेरनुत्पादः, योग्यताज्ञानविर-
हात् । सति च कचिदाहार्ये योग्यताज्ञाने तद्बुद्धेरिष्टत्वात् । अत एव योग्य-
ताज्ञानस्य बाधनिश्चयपराहृतस्यापि शाब्दपीहित्वम् । तस्मादेतदन्वयप्रकारेण
काव्ये सर्वत्र बोधोपपत्तिः । अपि च तद्गतैर्मवस्त्वबुद्धेः कथं तदनेदबुद्धिः

धीरत आह—तादृशेति । इदं च शाब्दे तस्या प्रतिबन्धकत्वमपीकृत्य । यस्तुतत्त्वदेव
नेत्याह—यद्वेति । न-धेव सति बाधनिश्चये तदभावो नोपपद्येतात् आह—सति
चेति । बुद्धेरनुत्पाद इति । इदं तु चि-लम् । शाब्दबोधो हि भवत्येव । अत एव
बहिना सिचितीति वाच्यप्रयोजकप्रवेण बहिना कथं चेत्तु त्वपीत्युक्त्याश्च समगच्छते ।
अबोधे हि एतदपकटमिडभाषाध्वजोत्तर पाथात्यसेव मूलस्य स्यात् । ननु पदार्थस्म-
रणमेव न शाब्दबोध इति चेत्, किमनेन प्रह्लादाख्येन । बाधज्ञानापीना च तद्बो-
धेऽप्रामाण्यज्ञानजननद्वारा प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वम्, योग्यताज्ञानापीना च तज्जननत्वमेव

१ तादृशाभेदबोधस्येवसारम्भ-सर्वत्र बोधोपपत्तिरेतत्पर्यन्तस्य विधारीकृतम्—अथ च
द्वयो (नामापेयो) अभेदबोध आहार्य (बाधे सति हि उच्यते कश्चित्) । अत एव नार्थ
बाधबुद्ध्या प्रतिबन्ध । अथवा—आहार्योऽभेदबोधो यथा बाधनिश्चयेन न प्रतिबन्ध यथा
शाब्दोऽपि (शाब्दमात्रेण कश्चित्, न तु बाधवत्) । यथा च—मुख्य च इत्यादी आहार्य-
त्वाऽस्तीत्येव शाब्दत्वेन बाधनिर्वाह । आहार्य-शाब्दबोधोऽपि बाधनिश्चयप्रतिबन्धकत्वे उच्य-
तेति आह—सति च बाधनिश्चयेति—अर्थात् यत्र यद्वत्तावच्छेद बाधनिश्चयो भवति तत्र
तद्वत्ताशाब्दबुद्धिर्नोपपद्यते । अत्र तु कश्चित् योग्यताज्ञान स्तीकृत्य तद्वत्ताबुद्धिरुपपद्यते एव,
न प्रतिबन्धते । तस्मात्—न वतर (आहार्योऽभेदबोधो शाब्दो वा स्तीकृत्य) प्रकारेण
मुख्य च इत्यादी बोधोपपत्तिः, न कष्टाजन्य गौरवमिति न-ध्यानामाश्रय । अथ विषयो
गीणसारोपलक्षणप्रसङ्गे पूर्वमप्युपपादितः ।

२ रूपकस्य—अभेदज्ञानमाहार्य स्तीकार्यम् [आचार्योऽपि अक्षर (अनाहार्य सत्यम्)
ज्ञानमेव बाधबुद्ध्या प्रतिबन्ध भवति । अत एव बोधे न बाध कल्पने] यथवा बोधोपपत्तये
योग्यताज्ञानमेव आहार्यम् (कश्चित्) स्तीकार्यम्, एतदन्वयप्रकारेण बोध इत्याशयः ।

३ सदस्यलक्षणया तदन्वय (चन्द्रगव) साधारण्यमर्थ (आकाशकल) विलोके सति च-द्रा-
भित्तय फल कथं स्यात् ? साधारण्यमर्थता (वस्तुना) सद अभेदस्य ज्ञाने सति साधारण्य-
धर्मवदभेदो गृह्येत, न खलु तद्वत्साधारण्यधर्मवत् ।

फलं स्यात् । नहि साधारणधर्मावच्छिन्नाभेदज्ञानस्य तत्तदसाधारणधर्माव-
च्छिन्नाभेदज्ञाने हेतुत्वं क्वाप्यवगतम् । घटपटयोर्द्रव्यत्वेनाभेदग्रहेऽपि घट-
त्वादिना भेदग्रहात् । तदभिन्नत्वेन ज्ञानस्य पुनस्तद्वर्गप्रतिपत्तिः फलं स्यात् ।
प्रवाहाभिन्नज्ञानस्येव शैत्यपावनत्वादिप्रतिपत्तिः ।

अतएव—

‘कृपया सुषया सिद्ध हरे मां तापमुच्छिद्यम् ।

जगज्जीवन तेनाहं जीविष्यामि न संशयः ॥’

इत्यादावमृताभिन्नत्वबोधे सत्येव कृपायाः सेके करणत्वेनान्वयः । तादृश-
सेकस्य जीवने हेतुत्वेन इति दिङ् ।

अथ कथं ‘गाम्भीर्येण समुद्रोऽयं सौन्दर्येण च मन्मथः’ इत्यत्र बोधः ।

शृणु—मात्रं तावच्छक्यमात्रैकदेशे सादृश्ये प्रयोज्यताया अभेदस्य वा
तृतीयार्थस्यान्वयाद्गाम्भीर्यप्रयोज्यसमुद्रसादृश्यवदभिन्नोऽयम्, गाम्भीर्याभिन्न-
समुद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नोऽयमिति वा धीः । लक्षणां विनैव अभेदसंसर्गेणान्व-
यवादिनां पुनरित्थम्—कविना लेच्छामात्रादुपकल्पिता असन्तोऽप्यन्तःकर-
णपरिणामात्मका अर्था उपनिबध्यन्ते सुखचन्द्रादयः । तेषु च साधारणव-

नेति रनगीयः पन्थाः । अभेदग्रहेऽपीति । अन्वे तु चयत्परिणामधारणधर्मस्त्वसाद-
ृश्यज्ञान एव फलबलात्साधकविरूपने नार्थं बोध इत्याहुः । सेके करणत्वेनेति । न तु
अद्वैतत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाने तत्तदसाधारणधर्मोत्पत्तेरनुभवविरुद्धत्वादिति भावः । नन्वेवमन्व-

१ अभेदज्ञाने सति तु तत्तदसाधारणधर्मप्रतीतिः फलं स्यात् । अयं भावः—लक्षणाया
सादृश्यबोधे सति साधारणधर्मवदभिन्नत्व लक्ष्यस्य बोधः स्यात् न तु असाधारणधर्मवत्तः
साक्षात्तदज्ञानं पक्षाभेदो गृह्येत । द्वयोः (नामार्थयोः) अभेदे तु गृहीते असाधारणधर्म-
वदभेदोऽपि फलवत्या प्रतीयते । एवं च—‘कृपया सुषया सिद्ध’ अथ कृपयायां सुषासद्वारा
कृपया सिद्ध्यत्यर्थे सुषासद्वारा सेचनमनुभवविरुद्धम् । द्वयोर्वेदे तु सुषाभिरुपया कृपया
सेचनमुचितमेव । एवं च रूपके न लक्षणा, अपि तु चापार्थगोरवेदेनैवोपपत्तिरिति
नन्वमत्रम् ।

२ अर्थात् केवलमभेदान्वयेनैव न निर्वाहः, अपि तु यान्तकालं साधारणधर्मोः प्रयोजका
न रयुष्ठावद न रूपद्वेषपक्षिः । सुखचन्द्रयोः तत्तदसाधारणधर्मवत्तद्वर्णनार्थं हि तत्र
(सुखचन्द्र इत्यादिरूपक-)निर्मितिरिति [सुखचन्द्रं सारोपगौणलक्षणाप्रसङ्गे नन्वमत्राजोक्-
नायात् ‘अभेद विचार्यते’ इत्यादिना] ।

भाणानस्त्येव प्रयोजकत्वम्, तद्दर्शनाधीनत्वात्तन्निमित्तेः । एवं च गाम्भीर्या-
दिप्रयोज्यसमुदाद्यमिन्न इति बुद्धिरप्रत्यूहेति । यद्वा ज्ञानजन्यज्ञानप्रकारत्वं
तृतीयार्थः, बहिमान्भूमादित्यादौ पञ्चम्यर्थतया तस्य कल्पनात् । एवं च गा-
म्भीर्यज्ञानजन्यज्ञानप्रकारसमुदायिन्न इत्यादिबोधः । तदिदं रूपकं विषयवि-
षयिणोः सामानाधिकरण्ये उपदार्थतया ससर्गः । यथा 'बुद्धिर्दीपफल'-
इत्यादौ । वैयधिकरण्ये च शब्दार्थतया कचिद्विशेष्यम् ।

यथा—

‘केशोरे वसति क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-

नागामिन्यसिलेधरे रतिपत्नौ तत्कारुमसाञ्जया ।

आसे पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्त्रात्तात्म्यमम्भोरुहां

किं चासीत् सतस्य भेदविगमः सात्त्विसिते सात्त्विकः ॥’

अत्र शशाङ्कता—तादात्म्य—भेदविगमशब्दैरभिधीयमानं रूपकं प्रथमान्त-
विशेष्यतावादिनां मते विशेष्यम् । क्रियाविशेष्यतावादिनां तु तत्रैव किञ्चि-
द्यात्मासेन निष्ठान्तक्रियादाने ।

कवेरुत्तिर्निर्मितं स्यादत आह—यद्वेति । यद्वा तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वेऽपि तस्मात्तस्मा-
दाह—तस्येति । ज्ञानजन्यज्ञानप्रकारत्वस्यान्यं कल्पितत्वादित्यर्थः । कचिद्विशेष्य-
मिति । वाक्यार्थमुपसृष्टविशेष्यमित्यर्थः । अत्रासीति सप्तम्यन्तं प्रयोजितोपगमम् ।
तन्व्यास्तनाविति मन्मथमग्नित्वासेनाग्न्येति । आसीति । अत्रास्त्रा—उपपत्त्या—वेति
भावः । किञ्चिदिति । ‘किं चासीत्’ इत्यस्य स्थाने ‘संपद्ये हि’ इति पाठे इत्यर्थः ।

१ गाम्भीर्यज्ञानेन जन्म बन् नावम् (समुद्रविषयकम्) कस्मिन् प्रकाशमूलो यः
समुद्रस्तदभिधः ।

२ ‘मुक्त चन्द्रः कश्चि’ ‘बुद्धिः दीपफल’ इत्युच्यते समानविशेषिकत्वमेव केशोरेभेदः
(रूपकम्) प्रदीप्यते इति सोपमभेदः । कलचन पदस्य नञर्थः । अत एव संसर्गरूपः, स. ।

३ जलज्ञानविभक्तिप्रकारां तु केनचन द्रव्येन प्रतीपापः, स. (अभेदः) । शब्दप्रतिपापः
भेदः कचिद्विशेष्य कचिन्न विशेषण मन्मथीत्येव उदाहरणान्मां सतीत्युक्तम् ।

४ तथा च ‘आसे पूर्णशशाङ्कता आसीत्’ अत्र आस्येति शब्देन भेदमतिशयोक्तिव्यवहारात् (कान-
घटनभूतकालिकमवनात्पुष्पकृतिवान् पूर्णशशाङ्क इति प्रथमान्तविशेष्यतावादेनाम् (नैया-
यिकादीनाम्) नैव शब्दनोप ।

५ ‘किं चासीत्’ अत्र स्थाने ‘संपद्ये हि’ इति निष्ठा (सा)-व्यक्रियाशब्देन [लिङ्गवेप-
रिपाभेन च पूर्णशशाङ्कतादिभिः सशब्दवै] क्रियाभिन्नेष्वपवादादिवाक्ये मते रूपक विशेष्य
भवेदीत्यन्वयः । क्वद्व्यक्रियावां तेषामपि प्रथमान्तस्य विशेष्यत्वात् ।

कचिच्च विशेषणम् । यथा—

‘अविचिन्त्यशक्तिविमवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपो प्रभावत ।

विधुभावमञ्चतितमा त्वानन नयन सरोजदलनिर्विशेषताम् ॥’

इदं द्वितीयार्थे विशेषणीभूत विधुत्वादि विध्वंभेदात्मकतया रूपकम् ।

एव मुखचन्द्र इत्यादावुपमितसमासे तावदुपमैव । विशेषणसमासे तु रूपकम् । बोधश्च शशिपुण्डरीकमित्यादाविव प्राक्प्रतिपादितदिशा बोध्य ।

‘मीनवती नयनाभ्या करचरणाभ्या प्रकुलकमदवती ।

शैवालिनी च केशै सुरसेय सुन्दरीसरसी ॥’

इत्यादौ तृतीयार्थे अभेदार्थकत्वात्तस्य च प्रागुक्तदिशा प्रतियोगित्वमुखस्या-
र्थवशादन्वये, नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनवतीति बोध । मीनवैश्व च स्वा-
भिलङ्गारकम् । एतत्सफोरणायैव नयनाभ्यामित्युक्तम् । मीनाभिन्ननयनवतीति
तु पर्यवसितम् । नयनाभेदे तु मीनेषु गृह्यमाणे सरसीरूपकापोषणादित्युक्तमेव ।

विभवेनेति प्रख्याने ह्यु । शम्बररिपो कामस्य । द्वितीयार्थं कमेणि । विध्वंभेवेति ।
लक्षणयेति भाव । विशेषणसमासे त्विति । चिन्त्यमिदम् । च द्रमुखमित्यस्यापत् ।
परिणामालङ्कारोदाहरणे तु विशेषणनमास उचित । अत्र तु मयूर-यसवेति समासे त्वित्यु-
चितम् । प्रतीति । मीनप्रतियोगिनाभेदस्य नयने अर्थवशात्सरसीरूपकानुरोधेनान्वये
इत्यर्थः । स्वाभिसेति । मीनाभिन्ननयनस्यार्थः । नयनाभेदे च प्रतियोगिकाभेदे ।

१ विधुभाव (विधुवम्) आनेने न संभजे इति विधुत्वं लक्षणया विध्वंभेदोऽर्थः ।
अभेदो हि रूपकम् । स चाभेद (अभावे रूपकम्) द्वितीयार्थे (कमेणि) विशेषणीभूतः ।
अतो रूपकमत्र विशेषणीभूतमिति व्यपदेशः । आनन विधुभावमञ्चतितस्य विधुप्रतियोगिका
भेदः (विधुभाव) कर्मकाश्रयानां कुलकुलमद आननमिति बोधः ।

२ प्रकुलादि वाद या तृतीया जाता तस्या अभेदोऽर्थः । नयनशृङ्गरेव तृतीयाविधानात्
अयमभेदो नयनरूपप्रतियोगित्वमुख एव यद्यपि ग्रहीतुमाप्सितत्वायापि प्रागुक्तदिशा (सौम-
न्यचन्द्रिकाचन्द्र, सुविमलमौक्तिकद्वारे, इत्यादौ च द्वापरूपकानुरोधेन च द्वादिसप्रतियोगि-
यस्यैवाभेदस्योपपत्तिः शिंता) अत्रापि अवयवत्वात् (सरसीरूपकानुरोधेन) वाक्ययान्तिवशा
प्रतियोगित्वमुखस्य अभेदस्य (अर्थात् मीनप्रतियोगिकाभेदस्य) नयनेऽन्वये सति ।

३ अत्र सामान्यसरसी मीनवत्त्व संभवेत् सुन्दरीरूपायां तु तस्यां वयमित्याह—मीन-
वत्त्वमिति । स्वाभ्याम् (मीनाभ्याम्) अभिजे ये नयने तद्भारकम् । अर्थात् तस्या मीनाभिजे
नयने स्य, अतएव तद्भारा मीनवती सा ।

साधारणधर्मश्चात्राप्युभयायामिव कचिदनुगामी कचिद्विन्मतिविन्मभावमापन्नः कचिदुपचरितः कचिच्च केवलशब्दात्मा । सोऽपि कचिरुच्छेदेनोपात्तः, कचित्प्रतीयमानतया नोपात्तः ।

उपात्तोऽनुगामी यथा—

‘जडान्घोन्पुङ्गवमृकतिवधिरानुक्तिविकला-
महप्रस्तानस्ताखिलदुरितनिसारसरणीन् ।
निलिम्बैर्मर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
नरानम्ब वातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥’

अत्र वातुमिति तुमुवन्तेन शब्देनोपात्तं जडान्घादित्राणं भेषजमागीर्य्योः ।
अपमेवानुक्तो यथा—

‘समृद्धं सौभाग्यं सकलवमुपायाः किमपि त-
न्महेश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः ।
श्रुतीनां सर्वेषां सुकृतमथ मूर्तं मुमनसां
सुधासाम्राज्यं ते सलिलमशिवं नः शमयतु ॥’

अत्र सौभाग्यमागीर्य्योः स्वाभाव्येषाकदौर्भाग्यत्व-परमोत्कर्षायायकत्वा-
दिरुपात्तः प्रतीयमानो धर्मः । एवमोश्वरासाधारणधर्मत्व-परमगोप्यत्व-नि-
रतिशयसुखजनकत्वान्यापापरसकलजनजरामृत्युहरणक्षमत्वं चोपरोच्यारोपेच्च-
नुगामीति ।

विन्मतिविन्मभावमापन्नो विशिष्टरूपकमसम्भे निरूपितः ।

निलिम्बा देवाः । निरयो नरकः । अम्ब रात्रे । भेषजमागीर्य्योः । अनुगामी धर्म इति शेषः ।
समृद्धमिति । यशस्वितरेव । सौभाग्यमागीर्य्योः सौभाग्यमागीर्य्योः स्व-
देन निपन्नविषयिरामर्षः । सुधायाधान्यमित्याह—अपामयेति । निरूपित इति ।
‘कुङ्कुमदवतिताम्रः परात्पवनसन्धे यतिः । शीतलतपसोपाजः संस्थास्यतो न संतापः’ ॥

१ ‘सुधाशोर्व’ इति पाठः ।

२ स्वसाधुभावे श्वार्य्यं दौर्भाग्यं यस्य वसाधु इति । स्वर्गं प्राप्तवद्वाहरेव ।

३ पवनसन्धे यतिः । देवर्षे पादरीमये च श्वरासाधारणधर्मत्वम्, मुठेयुर्नृ-
पतिश्च य इत्युभेधात्मन्, कुङ्कुमे जाडरीक्रे च निरतिशयसुखजनकत्वम्, सुधायाधान्ये
गङ्गाधर्मश्च वापापरसकलजनजराप्राप्त्युहरणक्षमः । अनुगामी धर्मः (अनुगमः) ।

उपचरितो यथा—

‘अपिरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन बनोऽमृतम् ।

अपि च मानसमन्नुनिर्घिर्बशो विमलशारदचन्द्रिरचन्द्रिका ॥’

अत्रामृतरूपके विषये वचस्युपचरितो मधुरिमातिशयः शब्देनोपावः ।
अमृनिर्घ्यादिरूपके गाम्भीर्याद्यनुपावम् ।

केवलशब्दात्मको यथा—

‘अद्वितान्यशतपादैः सरोगाणि सदैव हि ।

शरीरिणां शरीराणि कमलानि न संशयः ॥’

अत्र सरोगशब्दादिरुपाव एव प्रतीयते न लभः । आद्यो खभग्नो द्विती-
यस्तु भग्नः ।

अयमेव साधारणो यत्र युक्तिरूपेणोपन्यस्यते तदेतद्रूपकम् ।

यथा—

‘पञ्चशालः प्रभो यस्ते शाला मुस्तरोरसौ ।

अन्यथानेन पूर्वन्ते कथं सर्वमनोरथाः ॥’

एवम्—

‘माणेन निरहङ्गान्तः कपोलस्तव मुनुरि ।

मनोभवव्याधिमत्त्वान्मृगाहः सल्ल निर्यलः ॥’

इह श्लेपेण रसचन्द्रयोः कपोले तादृश्यमत्ययाद्विरूपकं निरवयवम् । हेतुस्तु
त्रिषु छिद्य एव । एवमन्येऽपि प्रकारा ज्ञेयाः ।

इत्याशयिती भावः । चन्द्रिदेति । चन्द्रेत्यर्थः । उपेति । वस्तुतो मधुरिमातिशयस्य
सन्नासत्वात् । एवमप्येऽपि । अनुपात्तमिति । उपचरितमिति श्लेषः । अद्वितानीति ।
व्याख्यातमिदम् । उपात्त एवेति । एवं चैव एव भवोऽस्य तदाह—सुप्त इति ।
अनुपात्त इत्यर्थः । अमृतः पराकान्तरभद्रपुष्पः । ममस्यपुष्पः । अस्य भेदान्तरमाह—
अयमेवेति । केवलशब्दात्मक एवेत्यर्थः । यथेति । राजानं प्रत्युक्ते । हे राजा, ते
एवमयम् । पञ्चाहुस्त्रिहस्तोऽसौ कल्पद्रुमस्य शाखेत्यर्थः । मृगाहः श्लेपेण चन्द्रो रस-
विशेषश्च । तदाह—इति । निरवयवमिति । निबोधवयवव्यभिचारभागाभावेति
भावः । हेतुर्नोभवेत्यादि योन्तः । त्रिषु उपपन्नद्वये उपमेये चेत्यर्थः । निष्ठ एवेति ।

१ उपचरितरूपेण । अर्थात् विषयविशिष्टाधारण्येव केवलशब्दात्मको यतो यत्र भागिराज
उपपादकः स्यात् । यथा राजाः सुरतवशात्, इति अत्रोपपन्नः ।

उल्लासः फुल्लपद्मेरुदपटलपतन्मत्तपुष्पधयाणां

निसारः शोकदावानलविकलहृदां कोकसीमन्तिनीनाम् ।

उत्पातस्त्राग्मसानामुपहतमहसां चक्षुषां पक्षपातः

संघातः कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिमान्ततः प्रादुरासीत् ॥”

अत्रोपमेय उपमानस्य नारोपः, अपि तु कारणे कार्यस्येति रूपकं न भव-
तीति प्राञ्चः । एतन्मतानुसारेणैवास्याभिरपि उक्तितम् । उच्छृङ्खलाः पुनरा-
रोपमात्रं रूपकं वदन्त इहापि रूपकमेवाचक्षुः इति प्रागेव निरूपितम् ।

ननु—

‘यद्यसौ रभ्यलशुनः शान्तिशैल्यहुताशनः ।

कारुण्यकुसुमाकाशः पिशुनः केन वर्ण्यते ॥’

इत्यत्र लशुनहुताशनाकाशैः पिशुनस्य किं साधर्म्यम्, येन तेषामस्मिन्-
रूपमुच्यत इति चेत्, यद्यसौ रभ्ययोः शान्तिशैल्ययोः कारुण्यकुसुमयोश्च
ताद्रूप्ये शब्दादुपस्थापितेऽन्तरमुपसितं यशोरूपसौरभ्याद्येभावस्त्वमेतत् ।
एवमपि लशुनलशुनोऽस्ताद्रूप्यसिद्धौ सत्यां लशुनरूपस्त्वलवृत्तित्वेन यद्यसौ र-
भ्ययोस्ताद्रूप्यं सिध्येत्, यद्यसौ रभ्ययोस्ताद्रूप्यसिद्धौ च यशोरूपसौरभ्य-
शून्यत्वेन लशुनलशुनोस्ताद्रूप्यम्, इत्यन्योन्याभ्यो नाशङ्कनीयः । सकलसिद्धेः
कल्पनामयत्वेन, कल्पनायाश्च संप्रतिभाषीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परं वष्ट-
म्भमात्राधीनस्वित्तिकाभिः शिलेष्टकाभिर्गृहविशेषनिर्माणाश्च ।

मनसि जातमदनसंनिधिविशिष्टाधिगम्य स्वदमितायाम्, मनोभवव्याधिहमक्षयमन्यक्तव्यं
रहे, मनोभवसंनिधिराजवदमरूपव्याधिमत्त्वचन्द्रे इति भावः । उल्लास इति । तदे-
वुरित्यर्थः । सूर्योदयवर्णनम् । तेषां लशुनादीनाम् ॥ अस्मिन् पिशुने, चक्षुषं ।
नन्वन्योन्याभ्यस्योपपत्तायैव तन्नेऽपि प्रतिबन्धकत्वात् तेषां संप्रतिभाषत आह—

१ यथा च उपमेये विधीयमाचक्षुषमानतादात्म्यमिति रूपकलक्षणे उपमानोपमेयभावो
दर्शितः ।

२ लशुनो हि सौरभ्याभाववान् । अतएव यद्यसौ रभ्यानां तन्निधौ लशुनत्वमुपपद्यते ।
एव हुताशनत्वाच्च ।

३ अन्योन्याभ्यो जेविकपटनाञ्च अविन्यक्तः, कनिप्रतिभोतिप्रकाशनाञ्च नेशाश्वः ।

अथास्य ध्वनि —

तत्र शब्दशक्तिमूलो यथा—

• ‘विज्ञत्वा विदुषां गणे मुकुविता सामाजिकाना कुले

• माज्ञत्य स्वनेषु गौरवमथो लोकेषु सर्वेष्वपि ।

दुर्वृत्ते शनिता नृलोकवलये राजत्वमव्याहत

मित्रत्व च बह्वर्कचनजने देव तमेको भुवि ॥’

अत्र शक्तिनियमनेऽपि कुक्ष्यशुक्लत्वादीनि कुषाद्यभेदलक्षणानि शान्ति
व्यज्यन्ते ।

यथा वा—

‘अविरलविगल्दानोदकधाराऽऽसारसिक्कधारितुलं ।

धनदाममहितमूर्तिर्वैच त्व सार्वभौमोऽसि ॥’

अर्थशक्तिमूलो यथा—

• ‘कस्तूरिकातिलकमालि विषाय साय

सौरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

• मोदि भजतु कुमुदानि मुदामुदारा-

मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुत्तानि ॥’

अत्र त्वदीयमानन कलङ्क-चन्द्रिका-विशिष्टच-द्रामिन्नमिति रूपक कुमु-
दविकासदिना ध्वन्यते, न तु भ्रान्तिमान् । कुमुदाना हरिता चाचेतनत्वात् ।
न चाचेतनेषु मुदामसमवादपदम् कुमुदादिषु चेतनत्वात्पेण भाव्यम्, तेन
च भ्रान्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । मुत्पदस्य विकासे लाक्षणिकत्वात् ।

शिक्षिपभिरिति । विज्ञेति । अत्र शिक्षादयः पाण्डित्यामिव सुभाषीनामपि
वाचका । नानार्थत्वात् । विज्ञत्वा पण्डित्येव उपपन्नं च । मुकुविता शब्दकल्प
शुक्ल्य च । माज्ञत्य सौभन्यमज्ञातकलं च । गौरव भ्रातृत्वं नृहरपि च । उरुत शान्तिता
अशान्तिता च । नृज्ञत्य मन्दलं चेत्यर्थः । राजत्व एष्वर्थं चन्द्रत्व च । मित्रत्व
मास्त्र्य सर्वत्व च । नियन्त्रयेति । प्रकरणादिति शब्दः । धाराधारात्प्रत्ययः ‘ए धीचरे’
इतिवदासारपदं संपातमात्रपरम् । न्याय्यावसिद्धम् । पूर्वं विशेषणेष्वेव ध्वनिः, अत्र
तु विशेष्येऽपीति पूर्यतो भेदः । सार्वभौमशब्दकलौ दिग्गजश्च । सौधमौलि हरशिखरम् ।
मुदां विक्रमानाम् । उदारामतिशयिताम् । हरितो दिग्गजः कश्च । विशिष्य भ्रान्तिमद-

१ अभेदश्च रूपकम् ।

२ क्षान्तिपुत्तके त्वम् पूर्वशब्दाद्यभाषानं च नास्ति ।

इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

‘तिमिरे हरन्ति हरितां पुरः शिवं तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।

वदनस्तिपस्त्रव चकोरलोचने परिसुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः,॥’

इहापि वदनं चन्द्र इति गम्यते ।

आनन्दवर्षनाचार्यास्तु—

“प्राप्तशरीरेण कस्मात्सुनरपि मयि त मन्वस्वेदं विदध्या-”

क्षिद्रामप्यस्य पूर्वामवलसमनसो नैव सभावयामि ।

सेतुं वदति मूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वध्यायाते विकल्पानिति दधत इवामाति कम्पः पयोधेः ॥’

अत्र रूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थापनादपकञ्चति, इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुरत्वेन विकल्पत्रयं कल्प्यते । तच्च प्रकृते राजविशेष्यिका जलनिधिगतामनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपां प्राप्ति-
मेवाक्षिपति, न रूपकम् । तज्जीवातोराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य कम्पा-
जनकत्वात् । कैविलजलधिगतत्वेन वैयधिकरण्याच्च । अज्ञातैमेव केवलं विष्णु-

मिथितम् । तज्जीवातो रूपकजीवातो । वैयधीति । कम्पो जलधौ, आहार्यविष्णुता-
दात्म्यनिश्चयस्तु कजाविति न तस्य तज्जनकत्वम् । सामानाधिकरण्याभावात् । केवल
मित्यस्यैव व्याख्याऽज्ञातमेवेति । चन्द्रादौके तु—‘यत्रोपमानचिन्नेन सर्वथाप्युरज्यते ।
उपमेयवन्मो मित्तिस्त्वन रूपकमिष्यते ॥ समानभयतुस्साध्यारोपात्तोपाधिकरूपकम् ।

१ राजा विशेषो यसा, राजत्वविकामिलये । अवचयत. सार—राजविषये
‘विष्णुरयम्’ इति जलनिधेविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपो भ्रमो जातः । अत एव न भवेद्वरग्यादि-
विषययो विकल्पः, तज्जनितभयेन कम्पश्च जलपेजात् । रूपके तु अमेदनिश्चय आचार्यं
(करिषत) भवति । सकृदिप्युवा मिष्याकल्पनया [अथ नाछवे विष्णुर्न, किन्तु आरोपितो
विष्णु इत्याकारिकया] न कलचिद्वच भवेत् । तज्ज्व जनाद्यविष्णुतादात्म्यभ्रममूल-
कस्य भ्रान्तिमत एव चक्षित्वेति, न तु आरोपिताभेदमूलकस्य रूपकसत्त्वात् ।

२ कृपया सुपदा तिष्ठेत्तत्र’ ऐवमक. वाहार्थभेदतोपि भवादिक काव्यवर्णित सादेष्ट-
दिति उपपन्नान्तर वैयधिकरण्यमाह—

३ यत् तादात्म्य चरेरेव धातव्यं, अतएव सः विकल्पान् दधत एव पयोधे कम्प माभाति’
इति मिष्णुतादात्म्य कणवति । न तु जल्पेच्छाद्वयं जानम् । अत एव अज्ञातं तादृशं प्रारम्भ
न भय (कम्पम्) जनयितुमशकित्वम् ।

तादात्म्यं जलधेः कम्पेऽनुपयुक्तमेव । चमत्कारिण्यपि चात्र भ्रान्तिरेवेति
ध्वनिरपि तस्या एव युक्तः ।

अथास्यापि कविसमयविरुद्धतया चमत्कारापकर्षका लिङ्गभेदादयो दोषाः
संभवन्ति ।

यथा—

‘बुद्धिरब्धिर्महीपाल यत्सखे सुरनिम्नगा ।

कृतयस्तु शरत्कालचारुचन्द्रिरचन्द्रिका ॥’

अत्र विषयविवक्षिणोर्लिङ्गादिरुतं वैलक्षण्यं तयोस्तादृश्यनुद्धौ प्रतिकूलम् ।

कवित्वविसमयसिद्धतया चमत्कारहानिराहित्ये तु नास्ती दोषाः । यथा

‘संतापशान्तिकारित्वाद्वदनं तव चन्द्रमा.’ इत्यादौ हेतुरूपके ।

इति रसगङ्गाधरे निरूपित रूपरूपहरणम् ।

अथ परिणामः—

विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोमी न स्वातन्त्र्येण, स
परिणामः ॥

अत्र च विषयभेदो विषयिण्युपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति रूपका-
दस्य भेदः ।

‘उत्तिष्ठतिभृङ्गप्रपञ्चेदपुरंदर ॥’ साधारणधर्मेभिरुपेयमानस्य यद्वाच्येन इत्यर्थः ।

‘वृथप्रथितसादस इत्यस्मादस्यरूपकम् । उल्लसन्महाप्रपञ्चेऽव राज्ये भुजभूषण ॥’ साद-
प्रपञ्चिरेवेति विषयभावात् रूपकम् । अत्र यद्विषयानुगामीत्यादि रूपितरूपकम् ॥’ इति रसगङ्गाधरे ॥

इति रसगङ्गाधरे मर्मप्रकाशे रूपरूपहरणम् ॥

परिणाम लक्षणम्—अथेति । विषयी उपमानम् । विषयेति । उपनेदेत्यर्थः ।

एवम्यापत्तिमाह—न स्वातन्त्र्येणेति । स्वस्वरूपेणैव । तत्रेति उच्यते । य विषयभेदः ।

अत्र च परिणामे च । नैवमिति । किं तु विषयीतमिति भावः । रूपवाक्यस्य भेद इति ।

य य तु मूल—उपमानप्रतिपादिकभेदो रूपकम् । उपमेवप्रतिपादिकभेदे कारणेन

प्रतीकम् । तत्राभेदे उपमेवप्रतिपादिकभेदोऽस्मात्कारणप्रकारेण । न तु तच्छ-
रीरेऽस्य प्रवेण । एवं च उपमानमात्रं स्वात्मैव प्रकृत्यस्वरूपयोगे न च अस्मात्तन्मात्रं

१ आदिपदेन यच्चनेति गृह्यते । यथा सद्यः ‘कृतयस्तु’ अत्र ‘इति’ इति प्रत्यये ५५१५५५ ३,
विषयी ५५५५५५५ इति ।

अयमुदाहरितो—

‘अपारे संसारे विषमविषयारण्यसरणौ

मम आमं आमं विगलितविरामं जडमतेः ।

परिश्रान्तस्यायं तरणितनयातीरनिरुधः

समन्तात्संतापं हरिनवतमालस्त्रिरयतु ॥’

अत्र भगवदात्मतयैव तमालस्य संसारतापनिवर्तनक्षमत्वम् । मार्गधान्त-
जनसंतापहारकत्वाद्भ्रमणीयशोभाधारत्वाच्च तमालो विपयितयोपायः । अयं
तमानाधिकरणो वाच्यगः ।

समासगो यथा—

‘महर्षेर्व्यासपुत्रस्य आयं’ आयं वचःसुषाम् ।

उप(अभि)मन्युमुत्तो राज्ञ परां मुदमवाप्तवान् ॥’

व्याधिकरणो यथा—

‘अहीनचन्द्रा रुसत्ताननेन ज्योत्स्नायती चासि शुचिस्मितेन ।

एषा हि योषा सितपक्षदोषा तोषाय केषां न महीतले स्यात् ॥’

अत्र हपक्षमेव । एवं च परिणामो विशेषणसमासवत्तः हपक्षं मयूरव्यासकादिव्यमासाय-
न्म् । मुखाब्ज इत्यादी यदि तु चन्द्रमुलमिति प्रवृत्त्ये तदा विशेषणसमासायसंमति
पक्षमिति । परे तु “उपपन्नोपमेकपदनामुपमानप्रतियोगिकाभेदसत्तर्पण बोधकालां
नयूरन्मत्तकावयध” इति समासेन विशेषणसमासवाधाच्च इत्युलमिति प्रयोग एव न”
[आहुः । आमं आमं आन्त्या भ्रान्तत्वा । एवमेवेति । विगलितेति क्रियाविशेषणम् ।
हरिरेव नयतमालः । भ्रमोक्तिरयम् । अमेति । अनेत्यादिः । ननु हरेर्विपयित्वेन हप-
क्षमेवमत आह—मार्गेति । महर्षेति । अरुदेवस्येत्यर्थः । आयं आयं वचःसुषाम्-
नेति विधिर्दं समस्तमेकं पदम् । मयूरव्यासकादित्वात् । स्नात्वाकाव्य इति च । प्रकृत-
धायोपयोगित्वपर्यन्तस्य परिणामशरीरत्वात् । अत एव क्षीरवतुपदस्यायमल्लत्वात्पूर्वोक्तस्य
रावयगतमित्याहुः । अचिच्छु ‘हरिर्हि तमालः’ इति श्रुतिः । तत्र वाच्यत्वं स्यादेव ।
तदा वच सुषामित्येव समस्तम् । आयं आयमिति भिन्नं पदमिति बोध्यम् । उप(अभि)-
मन्युमुत्तः परीक्षितः । आननेनेति स्तेदः । एषा अभिनी अरुपध्यामिनोत्पथः ।

१ संतापस्य संश्रयत्वा ‘संसारे’ इत्यनेन संज्ञकाभावात् ।

२ मङ्गलश्लोकोपयोगित्वव्यपक्षं विरक्त्यपत्तिस्तत्र ‘हरिनवतमालस्त्रिरयतु’ इत्यत्रात्मसंज्ञाया
वारयगतमिति नापेक्षाशङ्क्यः ।

अत्र सर्वेषामेव तोषाय स्यादित्यनेन विरहिजनतोषजनकत्वमपि लभ्यते ।
तच्चारोप्यमाणशुक्लश्वरज्याः स्वात्मना चञ्चितम्, योषारूपेण तु संगच्छत
इति भवति परिणामः । स च परस्परसापेक्षबहुसंघात्मकतया सावयवः ।
तत्राचार्यगतौ द्वावयवौ व्यधिकरणौ द्वितीयार्थगतश्चैकः समानाधिकरणः ।

यच्चाप्पयदीक्षितैर्वैयधिकरण्येन परिणामे उदाहृतम्—

‘तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककंधराय गिरिजासन्नैकशृङ्गारिणे ।

नद्या शेखरिणे दशा तिलकिने नारायणेनाशिने

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नायाम सेयं नतिः ॥’

यथा वा—

‘द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विभुषविदपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य चीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

ज्ञानन्द्यं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥’ इति ।

अत्र चिन्त्यते—तारानायकशेखरायेति पद्ये गिरिजासन्नैकशृङ्गारिणि
भवे, कविकर्तृका नतिः प्रकथ्यता । शृङ्गारिता च शेखरादीनि भूषणान्यपेक्षत

१०

अत्र नय् काकाम् । तद्वन्धमर्थमाह—अजेति । आरोप्येति । योषायामित्यादिः ।
तस्या उदीपयत्वेन तत्तापजनकत्वादिति भावः । नन्वेवं समानाधिकरण एवायमिति
कथं विपरीतप्रतिज्ञा अत आह—स चेति । उपप्रधानपरिणामप्रकरणे ‘इदं वैयधि-
करण्यं रूपकेऽपि दृश्यते’ इत्युक्त्वा तारानायकशेखरायेत्यादि उदाहृतम् । तत्र यो दोषः ।
किं न नद्या शेखरिणे इत्यंशे विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगाभावात्परिणामाभावेऽपि
वाच्यमर्थं वा रूपकमपि न वाच्यम् । उपमानप्रतियोगिकाभेदस्योपमेयेऽभावात् । किं
न शृङ्गारितोपपादकं शेखरादीलप्यशुक्लम् । नारायणेनाशिने इत्यस्य तदुपपादकत्वाभा-
वात् । किं तु नमस्तत्तासपादकशिवनिशेत्तर्पणबोधकानीमानि विशेषणानि । तदुपपाद-
कता च शेखरस्य नदीतादात्म्यापत्त्येति परिणाम एवायम्, शेखरस्य भीमजनसाधार-
णत्वात् । इत एतास्वरसाद्विर्भावः पुष्पकेतोः इति पदान्तरमुदाहरणं तैः । तस्मात् ‘नद्य’
इत्यादि ‘कुत्रास्ति परिणामः’ इत्यन्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । तारेति । चन्द्रशेखराये-
त्यर्थः । धाराधरेति । नीलम्रीचायेत्यर्थः । नद्या यत्रया । इत्य भालचधुया । नगेन

१ आनन-शिलावहरेव योषारूपकं पूर्वत इत्याशयः ।

इति नचा आरोप्यमाणशेखररूपतयैवोपयोगः न, सत्सर्वेण । एवं दृशोऽपि तिलकरूपतयेति रूपकमेव शुद्धं भवितुमर्हति । ननु परिणामे विषयामि-
 न्तत्वेन विषयवतिष्ठत इत्युक्तम्, प्रकृते च विषयवाचकेभ्यो नचादिश-
 व्देभ्यः परस्यास्तृतीयाया अमेदार्थकत्वाच्छेखरादेश्च तदन्वयित्वात्कथं नात्र
 परिणाम इति चेत्, न । विषयामिन्तत्वेन विषयिणो भानेऽपि तेन रूपेण
 तस्यानुपयोगात् । द्विर्भावः पुष्पकेतोरिति पद्येऽपि कोविदानन्दजनन-जग-
 दुत्कर्षो कथ्येते राज्ञो नृसिंहस्य । तत्र कोविदानन्दजननरूपत्वमपि राज्ञ आरो-
 प्यमाणद्वितीयमन्मथादिताद्रूप्येण यथा संभवति न तथा केवलस्वरूपेण ।
 तथाहि—अहो नयनानामसदीयानां साफल्यं यद्यमपरो मन्मथोऽस्माभिरा-
 लोक्यत इति मन्यमानानां तेषां नयनानन्दस्वावत्पुष्पकेतुनैवोपपाद्यते, न तु
 राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्पतरुश्चिन्तामणिर्द्वितीयः कर्ण इन्द्रश्च भूगतोऽय-
 मन्यो दारिद्र्यमस्माकं परिहरिष्यति । हरिः स्वरश्च संसारं हरिष्यतीत्यभि-
 मानाज्जायमानलेपामानन्दोऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषया-
 त्मना विषयिण उपयोगः, अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः ! ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः’
 इति सूत्रयित्वा ‘आरोप्यमाणं रूपके प्रकरणोपयोगित्वाभावात्प्रकृतोपरञ्जक-

कैलासेन । कोविदाना पण्डितानाम् । शुद्धं परिणाममभिप्रेतम् । तदन्वयीति । तृतीया-
 र्थाभेदान्वयित्वादित्यर्थः । कथ्येते इति । शत्रन्तलजन्ताभ्यामिति भावः । तत्र द्वयो-
 र्मध्ये । द्विर्भावः पुष्पकेतोरित्यर्थमाह—द्वितीयमन्मथेति । विवृणोति वाक्यार्थमाह—
 अपरोऽयं कल्पतरुरिति । मिटपिनामिति बहुवचनं कल्पमेदार्थप्रत्येण । विकल्प-
 चिन्तारजस्येति र्थमाह—चिन्तामणिर्द्वितीय इति । द्वितीय इत्यस्याप्रेऽप्यनुपशो-
 बोध्यः । तप्नेलादेरर्थमाह—कर्ण इति । वासवेत्यर्थमाह—इन्द्रश्चेति । भूगत
 इत्यनेन प्रसिद्धेन्द्राश्चतिरेकः सूचितः । द्वैतं देवसेलाद्यर्थमाह—हरिरिति । प्रकरणो-
 पेति । प्रकृतोपेत्यर्थः । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति । तस्य स्तोपरकपुदिविषयीकरणेने-

१ अर्थात् ‘विषयान्मन्मथेन प्रकृतोपयोगी’ इत्युक्त्या परिणामे ‘विषयाऽपेक्षः, प्रकृतोपयोगः’
 इति शब्दशो, तत्र प्रथमसत्त्वेति न द्वितीय इत्याशयः ।

२ देलापिपविषयत्वेन प्रनैयर्वादापालकसु हरेरारोपेण संसारं जननमरणदिदंछरण-
 हारकत्वं कोविदानामाशासमित्याशयः ।

त्वेनैव केवलेनान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतयातोष्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणतया परिणमति' इति व्याख्यातवान् । अत्रापि चिन्त्यते—आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोग इत्यस्य प्रकृतकार्ये उपयोग आहो-
सिप्रकृतविषयात्मतया उपयोगोऽर्थः ? न तावदशयः ।

‘दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रमूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि नालि वृत्ते ।

उपकटोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-

र्यैस्त्रिघते तव पदं ननु सा व्यधा मे ॥’

इति तदुदाहरणरूपकोदाहरणे आरोप्यमाणानां कण्टकानां प्रकृतस्वेदव्यधा-
रूपकार्ये उपयोगेनातिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ।

‘अथ पवित्रमतामुपेयिवद्भिः सरसैर्वक्त्रपथाधिदैवैर्बोभिः ।

क्षितिमर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्तरतस्तुरंगमाद्यैः ॥’

इत्यत्र सौक्ष्म्यधिकरणपरिणामोदाहरणासंगत्यापत्तेः । यतो राजसंघटने
मुपायनस्यारोप्यमाणस्य स्वात्मनैवोपयोगः, न तु विषयवचोरूपतया । यद्यसौ
तु विषयाणामारोप्यमाणोपायनरूपत्वेन परमुपयोग इति प्रत्युत विपरीतम् ।

तर्कः । ‘उपयोग’ इति । वक्ष्यमाणार्थवत्साधारण्यस्य । ‘दासे’ इति । नादिवत्
अनि तापराधस्यानुभूततत्त्वप्रकारस्य नापत्त्योपेयिवत् । नादिसंगतप्राप्त्युद्देशकः ।
पुनश्चन्द्रा एव कण्टकाग्रैः तर्कः । तदुदेति । अनेकारण्येनचन्द्रादुदाहरेत्तर्कः । एषमने-
अपि । आरोप्येति । पुनश्चिन्त्यते । प्रकृतेति । प्रकृतो यः स्वतन्त्राभिव्यक्तिः सौ वा
न्यथेत्यर्थः । परिणमतां प्रकृतम् । तत्तरतस्तुरंगमान् । राजसंघटने राजभोगे । उदा-
हरणं ‘भेट, नगर’ इत्यादिनामप्रसिद्धस्य । आरोप्येति । पञ्चमौत्साहिकः । प्रत्युत विप-
रीति । अनेदं विन्यस्तम्—यत्किञ्चिद्रूपोपायनस्य राजसंघटनानुतापकार, निर्याव-

१ रिचरडो न सीतेन राखनेमितामुक्ता राखणेंद कपडववरेडिउम् । २०४-अपे-
प्याणमुपायन समावका (आरोप्यमाणोपायनार्थेनैव) करणेन, न तु विषयवचन, २०५-
उपा । अथभावः—वचनेषु उपपन्नार्थं दत्ता आरोपितं वदेव तेषां प्रकृतोपयोगेनैव भावः ।
वचनकारेण तु न तेषां प्रकृतोपयोगः । इति कश्चित्पद्यकारेण ‘वचनद्वयवचनस्य उपा
(५५५ राखनकाः) तदुपायकार’ इति अनेकेष्वेतिरिक्तेनैव अनेकस्य ‘विमलम्’ इति
वागुन्वयकारम् ।

तस्मादसदुक्तमेव व्यधिकरणपरिणामस्योदाहरणं साधु । इदं तु पुनर्व्यधि-
करणरूपक भवितुमर्हति । तृतीयार्थभेदोऽपि मीनवती नयनाभ्यामित्यत्रैव
प्रकृत्यर्थानुयोगिको बोध्यः ।

केचित्तु “कचित्केवलो विषयः स्वात्मना न प्रकृतोपयोगीत्ययमारोप्यमा-
णाभिन्नतयावतिष्ठते, तन्मारोप्यमाणपरिणामः । यथा—‘वदनेनेन्दुना तन्वी
तिशिरोकुरुते दृशौ’ । अत्र वदनमिन्द्रभिन्नतयावतिष्ठते, केवलस्य वदनस्य
इच्छाशिरोकारकत्वायोगात् । कचिच्चारोप्यमाणः स्वात्मना न प्रकृतकस्योपयो-
गीत्ययं विषयानभिन्नतयावतिष्ठते, तत्र विषयपरिणामः । यथा—‘वदनेनेन्दुना
तन्वी स्मरताप विलुपति’ । अत्रेन्दुर्वदनाभिन्नतयावतिष्ठते, केवलसेन्वोः
स्मरतापानोदकत्वायोगात् । एवं च परिणामद्वयात्मकमिदं रूपकमेव भवितु-
मर्हति । विषयतावच्छेदक-विषयितावच्छेदकान्यतरपुस्तकारेण निश्चीयमान-
विषयिविषयान्यतरत्वस्य तत्त्वक्षणत्वात् । अत एवोक्तम्—‘तद्व्यपकमभेदो य उ-
पमानोपमेययोः’ इति । तस्माच्च रूपकात्परिणामोऽतिरिच्यते” इति वदन्ति ।

अथ बोधः—

हरितवत्तमाल इत्यत्र भगवदभिन्नतमाल इति निर्विवादैव धीः । तथा
आव आव वच सुधामित्यत्र विशेषणसमाप्तमवपरिणामे वचनोभिर्ज्ञां सुधा-
मिति, पायं पायं वच सुधामिति रूपके तु वचोनिष्ठाभेदप्रतियोगिनीं सुधा-

वचनतुरंगनादिरूपस्यैव न तदुपपत्त्यात्, एवं च राजसघटनोपयोजितं तुरंगमादिरूपे-
भैरोपायनस्यैतदुक्तिरेव विपरीतेति । अग्निमन्त्रभारणमिदं त्वित्यापुञ्च न चिन्त्यमिति
बोध्यम् । वदन्त्येति । तस्य जगभिन्नत्वादिति भावः । इन्दोरिति । तस्योद्गमकत्वेन
तज्जनकत्वादिति भावः । तद्व्यपक्षणेति । रूपकलक्षणेत्यर्थः । तदेवाह—अत एवेति ।
उक्तं मन्त्रटेनेति भावः । केचिद्दन्तीलाभ्यामहसि स्थिता । चमत्कृतिनिदानत्वेनाल-
कारभेद इति सिद्धान्तनादान्येवान्नापि भेद एवेति इति । परिणामे च व सुधामित्यत्र

१ प्रकृतयो नयने, ते न्युपयोगिनी वच । अतएव नयनो (विषयवो) मीनवोरभेदः ।
तेन नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिनीनकटीति बोधः ।

२ विषयतावच्छेदकं (मुख्यत्वम्) पुरस्कृतं निश्चीयमानं विषयि (चन्द्रे) रत्नं, विषयिताव-
च्छेदकं (चन्द्रत्वम्) पुरस्कृतं निश्चीयमानं विषय (मुख्यत्वम्) वा [मुखे (विषये) विषयिण
(चन्द्रस्य) अभेदः, विषयिणि (चन्द्रे) विषयस्य (मुख्यस्य) अभेदो वा] रूपकशैलादयः ।

३ तमालनिष्ठाभेदप्रतियोगिनी हरितित्यर्थः ।

४ सुधानिष्ठाभेदप्रतियोगिनी वचाति ।

मिति बुद्धिः । एवं च 'वदनेनेन्दुनां तन्वी सारतापं विलुम्भति' इति व्य-
परिणामे 'वदनेनेन्दुनां तन्वी क्षिप्ररीकुलते दृश्यौ' इति व्यस्तरूपके च
बोधवैलक्षण्यम् ।

तथा—

‘छान्तिमिच्छसि चेदाशु सदां वागमृतं शृणु ।

हृदये धारणाद्यस्य न पुनः खेदसंभवः ॥’

इति परिणामे, शृण्विति विहाय विवेति कृते तत्रैव रूपके,

‘विद्धा नर्मणि वाचोऽणैर्धूर्णन्ते साधवः सलैः ।

सद्विर्वचोमृतैः सिद्धाः पुनः खल्ल भवन्ति ते ॥’

इति रूपके च बोधव्यवस्थितिः । तथा 'अहीनचन्द्रा लसत्ताननेन उज्जोत्सा-
वती चापि शुचिसितेन' इति अधिकरणपरिणामेऽभेदस्य तृतीयार्थत्वात्-
सदाननाभिजहीनेतरचन्द्रयुकेति धीः । मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र तु सर-
सीतादात्म्यारोपो बाधकामावाच्यवत्सिद्धः । तस्य च मीनयोर्नयनाभेदारोपे-
णासमर्थतास्त्रयनयोर्मात्राभेदारोपो मूल्यः । स च तृतीयायाः प्रकृत्यर्थभेदा-
र्थकतायां न संभवतीति यथाकथंचित्तस्याः प्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वार्थ-

इत्यर्थः । सुधामितीत्यत्र धारित्तत्वात्तु ॥ एवमिति । प्रत्यक्षित्वं । बोधयैलेति ।
अनुयोगित्वमुक्तत्वं प्रतियोगित्वसुखलकृतमिति भावः । एवमप्येऽपीत्याह—तथेति ।
मूल्यं वागमृतस्य । स्वामन्तरे बोधमाह—तथेति । तावत् आह । तत्र च
मुम्ब्यां सरसीजादारम्भः । प्रकृत्यर्थभेदेति । प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकत्वेत्यर्थः । विन-
कृत्वा सत्तर्कबोधनस्य प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकत्वेन व्युत्पत्तिरित्येन उदस्यभावादाह—प्रधा-
कथंचिदिति । अत्र मीनवती नयनाभ्यामित्यत्र । उच्यतेऽप्यत्रे-

१ अनुयोगित्वमुक्तत्वेन—अनुनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वा वदनेनेति बोधः ।

२ प्रतियोगित्वमुक्तत्वेन—वदननिष्ठाभेदप्रतियोगित्वा इत्याह ।

३ वागमिधनपुत्रम्, अर्थात् वागमिधनप्रदप्रतियोगित्वा वाचम् इति परिणामे ।

४ विवेति पाठं कृत्वा रूपके तु—वागमिधनप्रदप्रतियोगि वदनेत्यर्थः, इति ।

५ वागमिधननिर्गमिधनम्, अर्थात् वागमिधनप्रदप्रतियोगिनिर्गमिधनम् इति बोधः ।

६ उच्यतेऽप्यत्रे—तस्याह । मीनवती लज्जामुपसृज्यते । मीनवती लज्जामुपसृज्यते । एवमप्येऽपीत्याह—तथेति ।
आरोपे (रूपके) । विद्धा वाचमिति प्रधानं (विद्येभ्यम्) इदं रूपके प्रथमम् । विद्धेति ।
प्रथमे विदेश्यरूपके नयनाभ्यामित्यर्थभेदार्थकतृतीयाप्रकरणम् यथा प्रकृत्यर्थं (नयनाभ्यामित्यर्थः)

कृत्यं वाच्यम् । तेन नयननिष्ठाभेदप्रतियोगिमीनयुक्तेति धीः । एवं चारो-
प्यमाणे विषयप्रतियोगिकभेदस्यामानाद्य परिणामः, अपि तु रूपकमेव ।
इयमेव सरणिः 'नद्या शैलरिणे दृष्टा तिलकिने-' इति प्रागुक्ताप्यदीक्षि-
तदत्तोदाहरणे, 'चचोमिरुपायनं चकार-' इत्यलंकारसर्वस्योदाहरणे च बोध्या ।
यदि पुनरारोप्यमाणे यथाकथंचिद्विषयाभेदप्रत्ययमात्रात्परिणामतोच्यते, नाद्रि-
यते च प्रकृतोपयोगस्तदा 'प्रकृतोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम्'
इति तदुदाहृतरूपकस्य परिणामतापत्तिः, प्रेमलतिकामिति समासे प्रेम्णो
विषयस्य लतिकायामारोप्यमाणायामभेदेन विशेषणत्वादिति दिक् ।

स्याह—इयमेवेति । उदाहरणे न बोध्येति । परितु "पूर्वपदार्थप्रधानमयूरव्यसकादिसमा-
सेन युधाप्रतियोगिकभेदवद्वय इत्येव बोध । रूपकं मीनवती नयनाभ्यामित्यनं सुन्दर्या
सरसीतादात्म्यरूपं रूपकं मुख्यवाच्यार्थं । तत्र च मीनवर्यादि साधारणो धर्मः ।
तस्य च सुन्दर्यामभावात्प्राप्तबाधकुद्विस्मयनाय नयनाभ्या मीनवतीति सुन्दरीरिशेषणम् ।
सरस्या च मीनवर्य प्रसिद्धमेव । एवं च सुन्दर्या मीनवर्यरूपादनरूपप्रकृतवार्थोपयो-
गिता मीनानां नयनरूपापत्यैवेति तदसौ परिणाम एवेति नयनप्रतियोगिकभेदवन्मीन-
वतीत्येव बोध इति दिक् । 'पादाम्मुज भवतु नो विजयान् मज्जु' इत्यादौ रूपकोपमयोः
संदेह एव" इति प्राहुः । नदाह—दिगिति । युक्तिमित्यस्य चन्द्रालम्बनेतीत्यन्तोनाम्बय ।

अर्थात् नयनप्रतियोगिकभेदः प्राक्तः, ■ तु नयनभेदे तस्य (सरसीरूपकस्य) समर्पणं न
भवति । अत एव नयनयोर्मीनाभेदः अर्थात् मीनप्रतियोगिकभेदः शुभ्यः । (यस्यविशेषणाद्वि-
लीकार्यः) । स चार्थं मीनाभेदो यन्विशेष विना न संभवति । वतो हि प्रकृत्यादिखाद्य या
सुदीया दृष्टा सा प्रकृत्यर्थस्य (सुदीयाप्रकृतिभूतस्य नयनार्थस्य) अभेद बोधयेत्, न तु
मीनयोः । तथापि सरसीरूपकानुरोधेन सुदीयादृष्टायाः प्रकृत्यर्थभेदबोधकतायाः स्थाने
प्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वबोधकता वाच्या स्यात् । अनेन वस्त्रेण-प्रत्यये (नयनयोः)
निष्ठो यः अभेदस्तत्र प्रतियोगित्वं मीनयोरेव सिद्धम् । अर्थात् नयने विषया कृत्वा मीनयोर्वि-
षयिभोरभेदः सप्तमो येन नयननिष्ठाभेदेत्यादिके मूलोक्ते बोधे सिद्धे सरसीरूपकधर्मवेन
निर्वाच्यम् ।

१ नोपसु-नदीनिष्ठाभेदप्रतियोगिभेदरूपकमेवेति । यत्रमेव चचोमिरुपायनमित्युक्तिः ।
तथा च-नैवेदु परिणामः, अपि तु रूपकमेवेत्याशयः ।

२ अर्थात् अत्र लतिकायां मित्रेणमीनस्य प्रेमाः (विषयस्य) अभेदः प्रतीयते । ननु ■
प्रकृतोरयोगाभेदेऽपि परिणामत्वं स्यात् ।

अथ परिणामध्वनिर्विचार्यते—

तत्र यथावदप्यदीक्षितैर्विद्यापरोक्षं ध्वन्युदाहरणमनूप रूपितम्—
“तथाहि—

‘नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाकम्ब यशो यस्य विनृम्भते ॥’

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे सन्नारोप्यमाणस्य नृपत्याक्रमणरूपकार्यो-
पयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते इति, तदयुक्तम् । तत्र आरोप्य-
माणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः, न चन्द्रात्मना” इति ॥ तदसत् !
अत्र विनृम्भणं नाम न केवलं प्रागहम्यमात्रं कवेरभिप्रेतम्, येन यद्यः क-
र्तृत्वाक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मत्वरूप उपयोगः स्यात् । अपि तु निर-
तिशयनेर्मह्यगुणवचायां सत्तमानजातीयद्वितीयसाहित्यप्रयुक्तः श्रौटिविशेषः ।
आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधविनृम्भणे चन्द्रकर्मक्रमेवाक्रमण-
मुपयुज्यते, न तु नृपकर्मकमिति विपर्ययतया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रा-

अत्र प्रागुक्तप्रयोगः । एवं च विनृम्भणायमन्यदोदत्तरूपत्वे च । गुणवत्तयां तदुदाह-

१ श्लोकस्य निर्गन्तव्यत्वम्—‘राजानमाकम्ब यस्य (यस्य) यशो विनृम्भते’ इत्युक्ते
कवेः किञ्चिदप्रयोगतत्त्वस्य ‘प्रतिपक्षितं राजानमाकम्ब यथायं यथा विनृम्भते, तथा
अन्येषां राजा दण्डवत्प्रणमनेन प्रतिक्रियमानम् (चन्द्रम्) आक्रम्य (अदत्त) यस्य यशो
विनृम्भते’ इति प्रागुक्तप्रयोगेन पूर्ववत्प्रतिपक्षितं चन्द्रादेव यत्र कवेः अर्थो व्यज्यते । एवं
च चन्द्रावचके राजानि (विषये) नृपस्य यत्नस्य यशः (विशेषः) अनेन परिहृत्यते । अत्र
हि आक्रमणरूपे नृपविशेषादे आरोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणरूपत्वेनोदाहरण-
प्रयोग इति श्रौटिकः ।

विनृम्भणे इत्यस्य ॥ परस्परतत्त्वविषयकत्वोपपत्त्यर्थं यत्र हि चन्द्रभूतस्य नृपस्योप-
योगः । अपि तु निर्गन्तव्यं निरतिशयप्रतिपक्षितप्रयुक्तः चन्द्रादेर्विशेषः, यत्र हि
[प्रातिपक्षितनैर्नरेण नृपस्य यत्नदेवोपयुज्यते] निरतिशयप्रतिपक्षितप्रयोगेन निरवस्था च-
न्द्रावचकेन नृपस्य यशः । अत्र यत्र अत्रत्ये परिपक्षितप्रयोगे परिहृत्यमाणः ।

२ अर्थात् अत्र विषयवत्तत्त्वप्रत्यक्षप्रयोगे (प्रत्यक्ष) तदुदाहरोदाहरणः, नृपस्य-
यस्य यत्नप्रतिपक्षितप्रयोगेन व्यज्यते । अत्र यत्र हि तत्र चन्द्रादे व्यज्यमान एवम् ।
नृपस्य नृपात्मनैव कर्मत्वरूपत्वात् नृपस्य यत्नप्रतिपक्षितप्रयोगेन व्यज्यमान एवम् ।
अत्र यत्र हि तत्र चन्द्रादे व्यज्यमान एवम् । अत्र यत्र हि तत्र चन्द्रादे व्यज्यमान एवम् ।

एवं चात्र नखचन्द्रसद्भावप्रदर्शनेन तन्निषेवणादयं तव तापः शान्तिमेप्स्यतीति
प्रकृतोपयोगिताया व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदवच्छेदकीभूतस्य विषयिणि विषयतादृश्य-
रूपस्य परिणामस्य वाक्यवाच्यत्वात् शक्यसंसर्गत्वाद्वा सन्निधेय न व्यङ्ग्यतं
वक्तुमुचितम् ।

इदं तूदाहरणं युक्तम्—

‘इन्दुना परसौन्दर्यसिन्धुना बन्धुना विना ।

समायं विषमस्वापः केन वा शमयिष्यते ॥’

अत्र वक्तुर्विरहितया व्यङ्ग्यमानरमणीकदनाभिज्ञत्वेनेन्दुरभिप्रेतः । तेन
रूपेणैव तस्य प्रकृतविरहसंतापशमनहेतुत्वात् । न चात्र विषयनिगमना-
त्मिकातिशयोक्तिर्पुंक्तं शक्या, तस्यां शारोप्यमाणभिज्ञत्वेन विषयस्य प्रत्य-
यात् । यथा ‘कमलं कमलकलतायाम्’ इत्यादी कमलकलताऽभिज्ञायां यनितायां
कमलाभिज्ञं मुक्तमिति । इह तु मुक्तस्य चन्द्राभिज्ञत्वेन प्रत्यये न पुनर्विरह-
तापशमनरूपप्रकृतकार्यमिति द्विरिति चन्द्रसारोप्यमाणस्य मुक्तस्वरूपिण्याभिज्ञत्वं
मृग्यम् । तत्र व्यङ्ग्यतायामेव भवतीति परिणामचरनिरेषायाम्, कातिशयोक्तिः ।
अयं त्वर्थशक्तिमूलः ।

शब्दशक्तिमूलपरिणामध्वनिर्भवा—

‘पाण्य मन्दमते किं वा संतापमनुविन्दति ।
पयोधरं समाश्रित येन शान्तिमसामुपाः ॥’

‘शेषः । यथावरजनवेनाह—यापयेति । नेकविपश्यतेनाह—शक्ययेति । परेति ।
उत्तरदेशार्थः । बन्धुना विनेति । तत्संयुक्तमेव बन्धुनेत्यर्थः । तेनेति । तत्संयुक्त-

१ इन्दुदत्तस्य भास्वरेऽवच्छेदोऽपि निर्विषयकतयाऽत्र विरहशमनकरमर्पणमेव वा ५१-
रवमाशेषते । शारोप्यमाणश्च इष्य विरह(वरन/तादृश्येनेव न कश्चित्(रवजन)शर्त्तु(र) ३१
रवोर्जनशम्युत्प्रेष्यं च स्वहृदयेनेति कतिन्यममभिरिक्ताशयः ।

२ काय विनयेत्यशयः ।

३ ‘समाश्रित’ इति कश्चित्तुल्यशब्दात् शेषशुद्धिवचनम् । कथं ‘उदित’ अवि-
श्रुतप्राप्तवचनम्, न पवनवचनम् । इतिऽश्वत्थविज्ञाशब्देन समाश्रितेति नृ-
शब्दप्रत्यये ।

अत्र इति तापजनहेतुत्वेनोपसिते पश्चान्मन्दबोधनीयविशेषकसार-
तापवचवैशिष्ट्यबुद्धौ सत्यां सहृदयस्य सादृशतापशामकरमणीस्तनुरूपविपर्य-
यादप्यबुद्धिर्भवति । दोषाद्यात्रापि पूर्ववदुच्येयाः ।

इति रसगङ्गाधरे परिणामप्रकरणम् ।

अथ ससंदेहः—

सादृश्यमूला भासमानविरोधका समचला नानाकोट्यवगाहिनी
धी रमणीया ससंदेहालंकृतिः ॥

‘अविरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रञ्चमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति वा न वा युवायं निरुपायं मिथिलापिनाधुपुत्रीम् ॥’

अत्र मिथिलस्वजनोक्तौ तच्चिन्तामिव्यञ्जके सहायमात्रेऽतिव्याप्तिवा-
रणाय सादृश्यमूलेति । सादृश्यज्ञानरूपदोषजन्येत्यर्थः । तेन ‘सिंहवत्प्रान्तरं
गच्छ गृहं सेवस्व वा श्ववत्’ इत्युपमाविकल्पे वाकारप्रतीतविरोधकप्रान्तर-

वत्त्वेन स्वरूपेण तस्य तापजनवत्त्वादिति भावः । अयं तु इन्दुनेत्युदाहृतः । क्षणिति
आदौ । आतपादिकृतस्य तापशाममेतत्त्वेन तस्योपस्थितेति भावः । दोषाद्येति ।
क्षिप्तमेदादव इत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिणामप्रकरणम् ॥

सहायं सङ्गति—अथेति । धी रमणीयेति । सादृशधीश्रुतिसहायत्वप्रकारकज्ञान-
विषया सादृशकार इत्यर्थः । सादृश्यमूलेत्यस्य व्यावर्त्यमाह—अथेति । हन्तेति खेदे ।
बान्धवानां विधामिनादीनाम् । निरुपायं निष्पत्तिवन्धनम् । किमाविशेषणमेतद् ।
तदिति । सादृशत्वेत्यर्थः । मात्रपदेनालंभ्यत्वव्यवच्छेदः । यद्यप्यविरोप्येति पदे
सहायस्य न सादृश्यमूलत्वमिति वयाद्युत्तेनैव कारणं भवति, तथाप्यन्यत्राप्यदोषमाह—
सादृश्येति । व्यावर्त्यमाह—तेनेति । तथार्थविषयत्वेनेत्यर्थः । प्रान्तरमरम्भम् ।
वयाद्युत्तेतिप्रसङ्गमाह—वाकारेति । अपिः अगुणकसमुच्चायकः । तेनेत्यस्यार्थमाह—

१ अयमाशयः—अत्र साधारणतः सादृश्यज्ञानरूपतां पश्येत्परिदृश्य इति विचारोऽर्थः
ज्ञातया चेत्तदुदेति । पर ‘मन्दः’ इति संबोधनादङ्गुतेन संतापपदात् अत्रापानुवचने
‘सादृश्यतापशामकरमणीस्तनुरूपतां स्वजनवा उपसिञ्चते । तथा च पश्येत्परि (रमणीयते)
पश्येत्परि (मेघस्य) आरोधः । आरोप्यमाणः पश्येत्परि स्तनादभिर एव वस्तुमिति,
तस्यैव स्तरसंग्रहनिर्बोधकत्वात् । ‘पश्येत्परि पदमपरीक्षितमिति मन्दमङ्गुलोप्येति ।

२ ‘सादृश्यमूला’ इत्यस्य वयाद्युत्तेनैव—भासमानविरोधके समनयत्कारे जागरोद्वार-
गादिनि उपमाविकल्पेऽलिखतिप्रसङ्गः सादृश्यमूलत्वाद्युपमायाः । ‘सादृश्यज्ञानरूपदोष’ इत्या-
दित्यर्थे तु—वपस्य सादृश्यज्ञानरुपा भवति, न सादृश्यज्ञानरूपेति निरुधः ।

गमन-गृहसेवन-रूपनानाधर्मावगाहिनि सादृश्यविषयकेऽपि नातिप्रसङ्गः ।
तस्य सादृश्यज्ञानरूपत्वात् । मात्ररूपकान्तिप्रसङ्गवारणाय असमानविरोध-
केति । उपेक्षाव्यावृत्तये समबलेति समानभासकसामग्रीत्यर्थकम् । एत-
द्विशेषणद्वयप्राप्तस्यैवानेकत्वस्य स्फुटत्वार्थं नानेति । साधुर्वा पुरुषो वेति
लौकिकसंशयनिवृत्तये रमणीयेति, चमत्कारिणीत्यर्थः । एतच्च विशेषणं
सामान्यालंकारलक्षणप्राप्तमेव । एवमुपस्कारकत्वमपि बोध्यम् । एतद्विशेषण-
द्वयस्य सादृश्यमूलत्वस्य चाभावे संशयमाश्रमेव । यद्वा 'सादृश्यहेतुका निश्च-
यसंभावनाप्यपरमिच्छा धी रमणीया संवत्सलंकृतिः' ।

सा च शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयान्ता चेति त्रिविधा ।

तस्येति । उपमाविफलस्येत्यर्थः । मात्ररूपकेति । 'धर्मस्यास्य भागधेयं क्षत्रया
सारं सृष्टे' इत्यादावित्यर्थः । ननु कोट्योः समबलत्वविशेषणेन कथमुपेक्षाव्यावृत्त,
तत्रापि तयोस्तुल्यकत्ववत्स्य संशयादत आह—समानेति । यत्र तु विधेयाशे भासक-
सामग्री उक्तवेद्वि भावः । नन्वेवं नानेतिमात्रं व्यर्थमत आह—यत्तदिति । भासमा-
नेति । तत्रावच्छेदवित्यर्थः । अनेकेति । अनेकधर्मवत्स्य संशयस्येत्यर्थः । एतदिति ।
रमणीयत्वोपस्कारकत्वद्वयेत्यर्थः । ननु सद्ये विरोधो न भासये । नानानानात् । किं
त्वविरोधित्वज्ञानाभावाविशिष्टनानाद्येष्टिकज्ञानमेव सद्य इति कथमुक्तलक्षणमत आह—
यद्वेति । अन्यतरत्रोभयभेदसंवातयोर्धौ तत्रातिप्रसङ्गापत्तेश्च—अन्यतरेति । तथा
च संभावनाभिधत्ते सति निधिवभिधत्त्वमित्यर्थव्यभाष रूपस्येष्टादावतिप्रसङ्ग इति
भावः । तत्रालिनेत्रं चेति वाग्याद्विशेषभावादिमतेऽभिव्यक्तत्वं समञ्जित्वमिहोदनेन्यववा-
निति विशिष्टवैशिष्ट्यन्यायेन, एकत्र द्वयमिति व्यायेन वा बोधः । अस्तिप्रवरस्य च
वाचान्तप्रमिच्छादारे उभयप्रान्वयः । मृत्युमिहोविच्छात् । केचित्तु वाचान्तद्वय-
नादभिव्यक्तिवदनेनत्ववानयं नेत्रत्वमिहोद्वित्वमिति बोधमाहुः । तदभावात्तदे तु
अभिव्यक्तवानयं नेत्रत्वमिति बोधः । समुच्चये त्वेतन्मतेऽविरोधभावनशीर्षार्थमेति रिहः ।

१ समान भासते सादृशी । भासन्मिहवक्तव्यमपि समाना अनेतिप्रसङ्गः । उपेक्षायां
विषेययोः प्रकाशं यद्वति । यथा भूपक्षोर्ध्वं समः सदे अत्र भूपक्षयोः समाने भासनेति
भूपक्षोर्ध्वेतरकल्पम् ।

२ केचनो विमर्शः केवल्य संशयस्य वा निश्चयसंशयस्य (उपमविषय कथं यत्तदे
यत्ताद्यः ।

आद्या यथा—

‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरुखरोष वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरादपि निरुह्येति संशयः प्रपेदे ॥’

द्वितीया यथा—

‘तरुणितनया किं स्यादेष न सोपमयी हि सा

मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।

इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुके-

प्रेमवसतिभिः कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥’

तृतीया यथा—

‘चपला जलदाह्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ।

गुरुनिःश्वसितैः कपिर्मनीषी निरण्णैर्वीदध तां वियोगिनीति ॥’

एष संशयेषु मञ्जुषादिगतकटकादिविवालंकारव्यपदेशः । एवं च—

‘तं दृष्टवान्ममममद्रुतपर्येयीर्य-

गाम्भीर्यमक्षणविमुक्तसमीपजानिम् ।

वीक्ष्याथ दीनमबलाविरहव्यथार्तं

रामो न वयमिति संशयमाप लोकाः ॥’

इत्यत्रापि सत्यमि चमाकारे सादृश्यमूलत्वाभावात् संशयस्यालंकार-
त्वम् । एवमारोपमूलोऽयं संदेहालंकारः । अथ्यवसानमूलोऽपि दृश्यते ।

मरकतेति । व्याख्यातं प्राक् । इति पूर्वार्थः । प्रपेदे प्राप्तः । तरणीति । काळि-
न्दीत्यर्थः । सा तज्योत्स्ना । इयं तु मधुरेति भावः । वसतिर्वासः । अत्र निषवस्स
[विना] मन्त्रे प्रतिपादनात्प्रमेतम् । अत एव तृतीयाङ्केरः । कपिर्हनुमाद् । वियो-
गिनीति । श्रीरामचन्द्रविमुक्ता सीतेत्यर्थः । नन्वेष्टाहरणेषु संशयस्यैव प्राधान्येनान्या-
नुपकारकत्वात्कथमलंकारत्वमत आह—एष्विति । तथा च तद्वत्तद्योग्यतामात्रेण ‘गौण-
स्त्वयवहार इति भावः । एवं च उक्तीत्या संशयलक्षणपर्यवसाने च । तं श्रीरामम् ।
प्रथमं संयोगदशायाम् । अद्भुतेति बहुब्रीहिः । अक्षणेति । न धृषं विमुक्ता समीप-
प्रदेशाज्वाया सीता येनेत्यर्थः । अथ रावणकृतसीतापहारोत्तरम् । अस्य संशयस्य
विप्रलम्भोपपत्तिरुदाह—सत्यपीति । त्रिभिस्तन्नाप्यस्य द्विभिश्चमाह—एवमिति ।

१ इव किं काळिन्दी ? इति संशये, न अर्थवत् इत्वं यमुना न, [(वतः) या शोषमय-
त्वादिः सर्ववार्थः ।

यथा—

‘सिन्दूरैः परिपूरितं किमथवा लाधारसैः क्षालितं

लितं वा किमु कुङ्कुमद्रवभैरेतन्महीमण्डलम् ।

संदेहं जनयन्मृणामिति परित्रातत्रिलोकस्त्रिपां

त्रातः प्रातरुपातनोतु भवतां भव्यानि भासांनिधेः ॥’

अयं च सद्यः सचितृविषयककविरतिपरिपोषकतया कामिनीकरगत-
ङ्गणादिरिव मुख्यतया लंघ्यते व्यपदेश्यः । अत्र च विवक्षितविवेचने क्रियमाणे
किरणत्राते सिन्दूरत्वादिकोटिकः संशयः पर्यवस्यति । स च न सारोपः ।
विषयविषयिणोस्तदनुकूलविभक्तेरभावात् । अतः सिन्दूरत्वादिना संशयधर्मी
किरणत्रातोऽभ्यवसीयत इति । अब विचार्यते—सिन्दूरैः परिपूरितं किम-
थवेति पद्ये तावत्सिन्दूरादिकरणकपरिपूरितत्वादिकोटिको जगन्मण्डलधर्मिकः
सद्यः शब्दात्प्रतीयते । तस्मिंश्च सद्ये किमिदं सिन्दूरत्वो वा स्यात्,
आहोस्त्रिधाधारसः, उवाहो कुङ्कुमद्रव इति सूर्यकिरणधर्मिकं संशयान्तरना-
नुगुण्यमाधत्ते । यथा पुरोनर्तिनि दुरगे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयो गूढ-
मिदं स्थाणुमपुरुषवद्वेति सद्ये । एवं च सूर्यकिरणधर्मिकः संशयो गुणी-
भूतो व्यञ्जनागम्यत्वाद्विषयविषयिणोरारोपानुकूलविभक्तिकतां नापेक्षते ।
अपेक्षते च साक्षाच्छब्दवेद्यतायामिति कुत्राभ्यवसानमूलता संशयस्य ? एते-
नाभ्यवसानमूलतां सद्यस्य निरूपयतो विमर्शिनीकारस्योक्तिरप्यस्या ।

द्वयोरुपादानादिति भावः । भासानिधे त्वयस्य । पूर्वतो भेदान्तरमाह—अयं चेति ।
नन्वन महीमण्डलस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—अत्र चेति । विवेति । ताल-
गार्थेत्वात् । नन्वेवमपि किरणत्रातस्योपादानात्सारोपत्वमेवात आह—विषयेति ।
तदिति । आरोपेत्वात् । तथा च तत्त्वेनानुपादानमिति भावः । उपग्रहरति—अत
इति । तावदादौ । इदं किरणत्रातम् । अपेक्षते हेतुमाह—अपेक्षतेति । तर्हि कुत्र
तदपेक्षा सत्राह—अपेक्षते चेति । एवं च रूपकमूलप्रायमिल्यभ्यवसानमूल संशयः

१ किरणत्रातो वा सिन्दूर-काष्ठादिक वेलाभ्यवस्यते ।

२ सर्वसदर्थकाय भावः—यत्रारोपमूल, संज्ञकमूल विषयविषयिणोरारोपानुपूर्वा विभक्तिः
(प्रथमादिः) इत्यपेक्षे, यथा—रूपपेक्षेयां (विषयः) मरकतमणिपेक्षिणीपरो वा तमालो वा
(विषयिणी), रूपपेक्षिकायश्च यथा वा, तरणितनवा वा मरकतपेक्षोऽप्येवा, विरोहिणी वा

न चात्र चन्द्रादिधार्मिकः संशयो युक्तो बहून् । एवं न मजापतेः प्रयमोद्देशो
न स्यात् । यदपि, 'साम्यादप्रकृतार्थस्य या धीरनवधात्या' इति प्राचां
लक्षणं महता प्रयत्नेन त एव दूषितवन्तः, तदपि न । साम्यनिमित्तं निध-
यसंभावनान्यतरभिला या धीरिति तदर्थकरणे दोषाभावात् । निधयत्वं तु
संशयापटितमेव निर्वचनीयम् । उक्तैषूदाहरणेषु सोऽयं संशयादंशः
स्वराब्दवेद्यत्वाद्वाच्यः ।

लक्ष्यो यथा—

‘साम्राज्यलक्ष्मीरियमृष्यपेतोः सौन्दर्यसुष्टेरधिदेवता वा ।

रामस्य रामानवतोनय ओषेरिति स दोष एतदे वदानीम् ॥’

अत्र पर्यायिणीर्यमकोट्यालम्बनप्रथा दोषावाह्यत्वात्संशयोऽत्र दोष-
शब्देन लक्ष्यते ।

व्यङ्ग्योऽयं यथा—

‘तीरे वरुण्या वदनं तद्वत् नरे सरोजं च मित्रद्विक्रमम् ।

आलोच्य घापत्युभयत्र मुग्धा नरन्दनुष्पातिक्रिगोरमात्र ॥’

। अत्र कमठधार्मिकोऽनेदेन संशयौ पुरोवर्तिव्यधिरूपमन्तरकः कथं

गम्यन्ति—न चात्रेति । एवं चेति । अथेति । यत्तदर्थं तत्र । तिरस्कारा-
न्वयमिति निवर्तयति । न एव भगवतीत्यादि । अत्राप्राप्तत्वं लक्षणं
माह—निधयेति । नन्वसाम्योक्त्यावर्तयति । अह—निधयत्वं सिद्धिः । अह-
कोट्यन्तम् । अस्याः उक्तः । एतदे वदनीम् । अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । तीरे
इति । आलोच्य । अह । मित्रद्विक्रमः । अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।

१. कामस्य, कामस्यार्थस्येति । अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।
अने कोट्यन्तम् । ‘अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।
येन कामः माते इति । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।
अने वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।
अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।

२. अत्रान्वयः । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् । एतदे वदनीम् ।
एतदे वदनीम् ।

मिदमिदं वेति अमरगतः संशयो व्यङ्ग्यः । न च कमलाभेदबुद्धेर्भ्रमप्रवृत्त्युपायतयापेक्षादिदंपदार्थभेदबुद्धिर्निरर्थिकेति वाच्यम् । एकपदार्थधर्मिकापरपदार्थभेदबुद्धेरपरपदार्थधर्मिकैकपदार्थभेदबोधप्रयोजकत्वेन कमलाभेदबोधसंभ्राज्यात् । कमलत्वमेतद्वृत्ति तद्वृत्ति वेति संशयाकारः । सोऽयं संशयध्वनिः ।

‘आज्ञा सुमेपोरविलङ्घनीया किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा लकुन्तला वा मुनिकन्यकेयम् ॥’

यद्यप्यत्रापि वाचकशब्दभावाद्ब्रह्म एव भवितुमर्हति संशयः, तथापि विषयनिरूपणेन स्फुटमावेदितत्वात् ध्वनिव्यपदेशस्य हेतुः । अपि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यममेव व्यपदेशस्य । अनुगामी चात्र प्रतिप्रकारं प्रयुगेव निर्दिष्टः ।

दंपदार्थेत्यर्थः । तथा चेदभेदं वा कमलमेवाविलङ्घनीयानेकक्येति कत्वाभावाभावं संशय इति भावः । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यम्, सा चान्यथासिद्धेत्याह—एकेति । कमलेत्यर्थः । अपरेति । इदंपदार्थः । पर्यवर्तितमाह—कमलत्वमिति । भवेच्छाहरणान्तरं खण्डयति—आयेति । सुमेपुर्मदनः । सुमं पुष्पम् । तदीया मदनीया । इयं सीता । विपद्येति । आज्ञादीत्यर्थः । व्यङ्ग्येति । व्यङ्ग्यरूपो यः प्रमेदस्तद्व्यपदेशस्येत्यर्थः । प्रतिप्रकारं प्रतिषेद्धम् । तत्र आज्ञासंदेहेऽविलङ्घनीयत्वं वनदेवतासंदेहे वन-

॥ पुरोवर्ति व्यक्तिद्वयम् (वदन-सरोजरूपम्) इदं ‘अभेदसंशयं वा कमलम् । अथवा इदम् ?’ इत्याकारात् कमलरूपे एकस्मिन् भवेति ‘इदं वा इदं वा’ इति व्यष्टि(षोडश)द्वयस्य प्रकारत्वाल्लभ्यते । इदमिदं वेत्यस्याऽऽशब्दवेद्यत्वात् व्यङ्ग्यत्वमित्यर्थः ।

२ शङ्कासमाधानरोपिदं विशदीकरणम्—ननु इदंपदार्थं कमलाभेद एव साधनीयो न तु कमले इदंपदार्थभेदः । यत्ने हि कमलाभिनय इदं अथः प्रवर्तते । अतः कमलाभेद एव अमरस्य प्रवृत्ति कारणम्, इदंपदार्थभेदस्तु अमरार्थं निरर्थक इति शङ्का ।

अभेदो हि द्विष्यतः । अत एव कमले यदा इदंपदार्थभेदः सारूप्ये तथा अमरप्रतिप्रयोजकः इदंपदार्थं कमलाभेदोपि सतः फलवृत्ति उत्तमाधानम् । इदानीं ‘कमलत्वम् एतद्वृत्ति तद्वृत्ति वा’ इति संशयाकारः ।

३ वाचकशब्दभावादेव निमग्ननीयो मामिच्छाणात् । ‘इयं लकुन्तलाति, किं वा आज्ञा, किं वा चापयष्टिः ?’ इत्युक्तौ संदेहस्य स्फुटं वान्वत्वात् । उदाहरणमथ—‘संशयः प्रपदे’ ‘सतिदिहे’ ‘संशये निमग्नः’ इत्यालुच्छनेव शान्तत्वमिति यदि शब्दद्वयवाच्यः, तर्हि निचारावसरः । ‘किं तावद्व्यपदेशोऽयं ससरोद्विधा नया मयसी’ इत्यादौ सर्वत्र ससंदेहत्वमस्तीकृतम् । संशय-संदेहादिभ्यपदेशमात्रेण ‘अज्ञाः सर्गमिषी’ इति एवे प्रकाशेन मोक्षः संदेहः, यो हि पण्डितत्वात् सोऽसह्य संशयिष्ठः ।

यत्तु चित्रमीमांसायां संशयध्वन्सुदाहरणप्रसङ्गे अप्ययदीक्षिताः—

“कांचित्काञ्चनगौरार्द्धं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥”

अत्र संशयस्य शब्दोपाचत्वेऽपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात्तदलंकारता-
मयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य पुरस्तिष्ठतीत्येवं संशया-
कारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यञ्जनत्वात्संदेहालंकारध्वनिरत्रेति ।

यथा—

‘दर्पणे च परिभोगदर्शनीं पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुषः ।

वीक्ष्य वृन्मनसु बिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चक्षुर रुज्जया ॥”

इत्यत्र कानि कान्यपीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थं रुज्जा-
शब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभाषानुभावभ्यां रसनुगुणाभिव्यक्तिरूपो ध्वनिः”
इत्याहुः, तदेतद्वृत्तित्वविशैरुपहसनीयमेव ।

तथाहि संशयाविष्ट इत्यत्र संशयपदेनैकसिम्पदार्थं विरुद्धनानापदार्थ-
संबन्धावगाहि ज्ञानं साक्षादेव निवेद्यते । तत्र कोऽसौ विरुद्धो नानार्थ
इति विशेषाकाङ्क्षायां वक्षःस्थलवैक्षण्येन वक्षःस्थलस्यैव लक्ष्मीस्ततोऽवतीर्य
किं पुरस्तिष्ठतीत्यादिरर्थो व्यञ्जनाव्यापारेण बोध्यमानः शक्यता संशयशब्द-
निवेदितज्ञानविशेषणीभूतेन सामान्यार्थेन साकमभेदेन पर्यवस्यति । एवं
च संशयमात्रस्य शक्यता बोधनाद्वक्षःस्थलस्थितैवेत्यादिविषयमागस्यापि विरु-

स्थितत्वं च पृथगुपासमिति भावः । कांचिदिति । इदं यद्यप्यवस्येति नूतनपुष्टयवशः-
स्थलाचार्यकृतवरदराजवसन्तोत्पत्तम् । वरदः कार्यदेवता विष्णुः । सचिदिति । संश-
यैत्यर्थः । तत्र सामान्यज्ञाने । अवैक्षण्येनेति । व्यञ्जनार्थोक्तिरपीति भावः । उच्य-
मात्रस्य सर्वस्य संशयस्य । अर्थत्वेन सामेति । एतद्रूपत्वानान्याकारेणैत्यर्थः ।

१ तदलंकारः (सदृशालंकारः) वा श्रवणकस्य संशयाश्रयस्य व्यञ्जनादित्यत्र १५ ।

२ कानि कान्यपीति चेद्विद्वानां सामान्यतो निर्देष्टेति तार्थं निर्देष्टः प्रतीयते यदिमानि
रुज्जया अनुभावा इति तत्पक्षेऽपि लज्जाशब्दप्रयोगः ।

द्वनानार्थत्वेन सामान्याकारेणावलीढतया तथैव कवलीकरणाद्व्याच्यार्थसंश-
यपर्यवसायकत्वाच्च न कस्यापि ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वं युक्तम् । सर्वथा वाच्य-
वृत्त्यनुमितस्यैव तथात्वमिति ध्वनिमार्गप्रवर्तकैः सिद्धान्तितत्वात् ।

तथा च द्वितीयोद्घोते—

“शब्दार्थशक्त्यासिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्कियते सोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनिः ॥”

इति सूत्रयित्वा

“संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसनेत्रार्पिताकूतं लीलापथं निमीलितम् ॥”

अत्र संकेतकालमनसं ज्ञात्वा लीलापथं निमीलितमिति वदता कविना
लीलापथनिमीलनस्य प्रदोषाभिव्यञ्जकत्वं सोक्त्यैव निवेदितमिति ध्वनि-
मार्गादयमपर एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः ।

अवलीढेति । बोध्यतयैव । तथैव शक्यत्वेन । कवलीति । बोधनाविलम्बः । नन्वेवमपि
विशेषरूपेण व्यङ्ग्यत्वमेवात आह—**वाच्यार्थेति** । विशेषसंशयस्येत्यादिः । तदाह—
कस्यापीति । विशेषस्यापीत्यर्थः । सर्वथा केनापि प्रकारेण । तथात्वं व्यतिरिक्तम् । संके-
तेति । को वाऽऽप्यो रतिकालसात्संकेतंमूढि इत्यत्र दृष्टमित्यर्थः । दृष्टमिति विद्या-
विशेषणम् । इति घटतेति । स्वान्तवाक्यमिच्छितं नदत्तेत्यर्थः । अन्यथा क्तान्तवा-
क्येनैवार्पितदमित्यङ्गत्वे सिद्धे सन्तवाक्यान्वर्थक्यं स्पष्टमेव । तदाह—**सोप्स्येति** ।

१ तत्र लीला विरुद्ध इत्यादिषष्टकत्वेन विचार्यकरणात्—**धोषो** विरुद्धोऽपि विशेषा-
काङ्क्षान्निवृत्तये व्यवहारोऽप्यर्थः । अकिञ्चन संशयशून्यमिरेदिवे ज्ञाने विशेषणीभूतात्
सामान्यार्थाच्च अभिप्रायः पर्यवसाने सिद्धान्तिः । अर्थं यावः—**व्यङ्ग्योऽप्यर्थो** विशेषाकाङ्क्षापूर्वके
अभिप्रायबोधसामान्यार्थरूपो भवति । यत्वं च तत्पूर्णे सप्रवृत्तरी अभिप्रायबोधे जाये **‘वदः’**
सकृत्वा **‘उत्सृज्यते’** किं पुरस्तिष्ठति” इति विशेषरूपेण व्यवहारोऽप्यर्थः सामान्यज्ञानस्य
(सामान्यसंशयात्मकस्य) विरुद्धतानामोदितपूर्वके विरुद्धतानावैरूपो भवतीति सोऽपि (व्य-
ङ्ग्येति) अभिप्रायबोधस्य सामान्यस्य (संशयस्य) अद्वत्वेन सामान्येनावलीढः (सामान्या-
मयन्तः, बोध्यः) भवति । अत एव अभिप्राय सोमि कवलीक्रियते (बोध्यत इत्याशयः) इति
न तत्र व्यङ्ग्यतामिश्रमः । ननु विशेषरूपेण वदःकृत्वा उत्सृज्यते इत्यावाशेन तु अवयवार्थो
व्यङ्ग्य इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । अर्थं व्यङ्ग्योऽपि सामान्यार्थपूर्वके उपयुज्यते इति सोऽर्थ
व्यङ्ग्योऽपि उपयुक्तमिति इत्यस्य सामान्यार्थे सप्रवृत्तये पर्यवसितो भवतीति न कस्यापि (सामान्य-
संशयस्य विरुद्धस्य वा) अविवेकाहेतुत्वं ।

यथा वा—

‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा परिषत्तवयसामग्रणीरत्र तातो

नि.शेषाग्ररर्कमश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तयात्र ।

अस्मिन्पापाहमेक कतिपयदिवसमोषितप्राणनाश

पान्थायेत्यं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम् ॥’

अत्र नि.शृङ्गं रन्तुमायाहीत्यर्थश्चरणत्रयव्यङ्ग्योऽप्यवसरव्याहृतेर्व्यजित्वं
घुवता कविना स्फुटं श्लोकस्या निवेदित इत्ययमपि न ध्वनेर्मात्रः” इत्याहु-
रानन्दवर्धनाचार्याः ।

तृतीयोद्घोते च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे ‘व्यङ्ग्यस्यार्थस्य यदि मना-
गप्युक्त्या प्रकाशनं तदा गुणीभावं एव शोभते । तस्माच्चोक्तिं विना
व्यङ्ग्योऽर्थस्वात्म्येण प्रतीयते तत्र तस्य भाषान्याङ्कनित्वम्’ इति तद्युक्ति-
विवेचनेऽभिनवगुप्तपादाचार्याः ।

एव चैवविधेयु निषयेषु व्यञ्जकत्वस्य व्यङ्ग्यत्वस्य वा मनागुक्तिसंस्पर्श-
मात्रेण ध्वनित्वं निराकुर्वाणाः ‘काचित्काश्चनगौराङ्गी—’ इति पथे शब्दा-
निहितव्यङ्ग्ये ध्वनित्वं कथमिव स्वीकुर्वीन् । एतेन ‘वर्णने च परिभोग-
दर्शिनी’ इति प्रागुक्तपथे लज्जाध्वनित्वं यदीक्षितैरभ्यधीयत तदव्यपास्तमिति
दिक् ।

अस्मिन् संशये नानाकोटिषु कविदेक एव समानो धर्मः । कचित्पु-
थक् । सोऽपि कचिदनुगामी, कचिद्विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नः, कचिदनि-
र्दिष्टः, कचिन्निर्दिष्टः । तत्र ‘मरकतमणिमेदिनीधरो वा’ इति प्रागुदाहृतपथे
इयामाभिरामत्व धर्मिणो रामस्य कोऽप्योश्च तमालमरकतमूषरयोरेक पञ्चानु-
गामी धर्मः प्रतीयमानत्वाच्चनिर्दिष्टः ।

अस्मान्तत्वाक्येभ्यस्तर्ह्यं । अत्र गृहप्रदेशविशेषे । एवमत्रोऽपि । कुम्भेति पान्थसंबोधनमिति
कथितं । तस्मादस्मिन् दासीत्यन्यं । जलायाहरणार्थं दासी, न क्रीडादासीति नु तत्त्वम् ।
वियोगात्पापात्वम् । कतिपयेत्येव नु इतमायमनाभाव सूचित । अवसरे समये उच्ये-
जपूर्वमित्यर्थः । पूर्वोदाहरणाद्येनाह—व्यङ्ग्येति । द्वितीयाश्रयेनाह—व्यङ्ग्येति ।
तत्र तेषां धर्माणां मध्ये । इयामेति । तद्विशिष्टाभिरामत्वमित्यर्थः । ॥ एव अनुगाम्येव ।

स एव निर्दिष्टो यथा—

‘नेत्राभिरामं रामायो वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्रविम्बं चेत्यखिलाः समशेरत् ॥’

अत्र नेत्राभिरामस्वरूपस्त्रिष्वेक एवानुगामी धर्मो निर्दिष्टः । पृथगनुगामी निर्दिष्टो यथा प्रागुदाहृते ‘आज्ञा सुमेपोः’ इत्यादौ ।

यथा वा—

‘सपश्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिरामासितसर्वलोकान् ।

सौदामिनी वा सितयामिनी चेत्येवं अनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥’

अत्रातिमात्रतनुत्वं सौदामिन्या, शोभाभिरामासितसर्वलोकात्वं च सितयामिन्या सह कान्तायाः पृथगनुगामी समानो धर्मः । अत्रैवं पूर्वार्धगत-विशेषणद्वयत्यागे स एवानिर्दिष्टः । विम्बप्रतिविम्बभावमापन्नो यथा ‘सीरे सरुण्या वदनं सदासं’ इत्यादौ प्रागुक्ते ।

यथा वा—

‘सपल्लवा किं नु विभाति बह्वरी सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।

समुल्लसत्पाणिपदां सितानन्तामितीक्ष्माणैः समलम्भि सशयः ॥’

अत्र पल्लवफुल्लपद्मे पाष्यान्ननयोः प्रतिविम्बकोट्योः पृथक् निर्दिष्टे ।

‘इदमुदपेरुदरं वा तथर्न वात्रेरुतेश्वरस्य मनः ।

दशरथगृहे तदानीमेवं संशेरते सा कवयोऽपि ॥’

अत्र तदानीमिति प्रकरणसाहाय्यवशाद्दशरथगृहेण धर्मिणाक्षिप्तस्य तत्का-

नेत्रेति । तयोर्भिराममित्यर्थः । समेति । सशय इत्यन्तः । एवमप्येऽपि । पृथगिति । उपपादितमिदं आह । सौदामिन्येति । सह कान्तेखजान्येति । बह्वरी एता । पाणिपदां सितेति । पादप्रतिविम्बानिर्देशाच्चूनतात्र । अत एव पाष्यान्ननयोरित्यभिप्रेत्येति समच्छेदे । वस्तुतस्तु फुल्लपद्म पाणिकपादयोरपि प्रतिविम्ब इति न दोषः । व्याख्यानं नूपुरक्षणत्वेन योज्यमिति बोध्यम् । कोट्यो बह्वरीपद्मिन्यो । विम्बप्रतिविम्बभावा-पन्नस्य निर्दिष्टयोदाहरणं दत्त्वाऽनिर्दिष्टस्य तदाह—इदमिति । चन्द्रस्य मिथोत्पत्तिः, समुदादग्निनेत्रात्परमेश्वरमनस्येति भावः । तदानीं रामोत्पत्तिसमये । तदानीमिति ।

१ विम्बभूतस्य पाणोराननस्य च प्रतिविम्बकोट्योर्मध्ये पल्लवफुल्लपद्मे पृथक् निर्दिष्टे इत्यर्थः । पाष्यान्ननयोरित्यर्थो बह्वरीफुल्लपद्म इति प्रतिविम्बो पृथगुपापाक्षित्युक्तः ।

• 'विद्वद्दैन्यतमलिमूर्तिरथवा वैरीन्द्रवंशाटवी-
 दावामिः किमहो महोज्ज्वल्यसः शीतांशुदुग्धाम्बुधिः ।
 किं वानङ्गमुज्जंगदष्टवनिताजीवातुरेवं नृणां
 • केषामेष नराधिपो न जनयत्यल्पतराः कल्पनाः ॥'

अत्राप्याहार्यः ।

कचित्परनिष्ठोऽपि कविना निबध्यमान आहार्यो भवति ।

यथा—

'गगनाद्गलितो गभस्तिमानुत वाऽयं शिशिरो विभावसुः ।
 मुनिरेवमरुन्धतीपतिः सकलज्ञः समश्रेत राघवे ॥'

अत्र मुनेर्धसिष्ठस्य सर्वज्ञत्वेनोपात्तस्य संशय आहार्य एव । यद्यप्यत्र
 'मुनीनां च मतिभ्रमः' इत्युक्त्या तस्यानाहार्य एव संशयो वक्तुं शक्यः,
 तथापि कोटितावच्छेदकयोः शिशिरत्वपगनगलितत्वयोरभिसूर्यरूपकोटिद्वये
 आहार्यबोधोत्पत्त्येवावश्यवाच्यतया पुरोवर्तिन्यभेदेन कोटिद्वयानेवांशोऽपि तस्यैव

यस्य संशयोपायत्वेन । दैन्यादीनां तमस्त्वादिसंवेदाविपर्यत्वादिति बोध्यम् । त्रिमूर्तिः
 क्रमवद्गुणस्मात्तमः समिधा । वैरीन्द्रेति । वैरिभेदा एव संसारमभिसूर्यः । जीवानुर्ध्व-
 नोपभम् । अल्पेतरा बहवः । कल्पनाः संशयाः । स्वगतं हृत्स्ववधारणमुक्तमित्याह—
 कचित्परनिष्ठोऽपीति । यद्यपि विद्वद्दैन्येन्दुदाहृतोऽपि परनिष्ठो भवति तथापि केषा-
 मिति सामान्येन निर्देष्टास्त्वनिष्ठोऽपि भवतीत्यत उदाहरणान्तरमाह—गगनादिति ।
 विभावसुभिः । मुनिर्वसिष्ठः । समश्रेत संशयं कृतवान् । अत्र गगनादिपिपदे । कोऽन्य-
 समुचायकः । तस्य वसिष्ठस्य । पुरोवर्तिनि धीरामे । वर्तिन्यभेदेनेति चिन्तम् । तस्यैव

१ अर्थात् अयं गभस्तिमान् वा विभावसुर्वा इति सर्व-अभिस्त्वभेदिद्वये कोटिद्वयच्छेद-
 कस्य (कोटिद्वयेष्वन्यस्य) गगनगलितत्वस्य शिशिरत्वस्य च आहार्य एव बोधोदरश्च कल्पः
 ['नानो वि न स' वाक्यम्] 'जद्व' अस्मिन्ने-अस्मिन्ने-तोयो-वादि-वाक्येष्टाह-पुरोवर्तिने
 (रामे) अभेदसंज्ञेन सर्वो वा अभिर्वा इति कोटिद्वयप्रकारकः संशयबोधोति आहार्य एव
 न्याय्य इत्याशयः ।

न्याय्यत्वात् । इह च कोट्योर्धर्मिसादृश्यदाढ्यायोर्णास्त्वगगनगतत्वरूपवैधर्म्य-
निरासकमविद्यमानमपि गगनगलितत्वं शिशिरत्वं चारोप्यते वक्रा । एवमा-
दयोऽन्येऽपि प्रकाराः सुधीभिः स्वयमुच्येयाः ।

इति रसगङ्गाधरे ससंदेहप्रकरणम् ।

अथ भ्रान्तिमान्

सदृशे धर्मिणि तादात्म्येन धर्म्यन्तरप्रकारकोऽनाहार्यो निश्चयः
सादृश्यप्रयोज्यश्चमत्कारी प्रकृते भ्रान्तिः । सा च पशुपक्ष्यादिगता
यस्मिन्वाक्संदर्भेऽनूयते स भ्रान्तिमान् ॥

अत्र च भ्रान्तिमात्रमलंकारः । भ्रान्तिमानलंकार इति व्यवहारस्त्वौप-
चारिकः । तथा चाहुः—

‘प्रमात्रन्तरधीर्भ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूयते ।

स भ्रान्तिमानिति ख्यातोऽलंकारे त्वौपचारिकः ॥’ इति ।

लक्षणे भीलित-सामान्य-तद्गुण-वारणाय धर्मिग्रहणद्वयम् । रूपकविशि-
वारणायानाहार्य इति कविभिन्नगत इति वा । संशयवारणाय निश्चय इति ।
इदं रजतमिति रत्नविशेषकबोधवारणाय चमत्कारीति । कविप्रतिभानिर्व-
र्तित इत्यर्थः । रत्ने रजतमिति नुबेर्लौकिकतया न कविप्रतिभानियंर्तितत्वम् ।

आहार्यबोधसैन । ससंदेह इति व्यवहारस्त्वौपचारिकः, भ्रान्तिमानिति वद ॥ इति
रसगङ्गाधरमनप्रकाशे ससंदेहप्रकरणम् ॥

अथ भ्रान्तिमन्तं लक्षयति—अयेति । अन्यत्र नैवमित्याह—प्रकृत इति ।
आदिता मनुष्यग्रहणम् । प्रतिज्ञाविरोधाभावायाह—अयेति । औपचारिक इति ।
भ्रान्तिनिष्ठालंकारत्वस्य तद्वत्त्वरोपाह । भ्रान्तिगतरोपेदारोपदेति भावः । ससंदेह
इति व्यवहारोऽन्वेषणेवेति प्रागुक्तम् । प्रयेति । कस्मिन्निष्ठेत्यर्थः । अलंकारे अलंकाराणां
मध्ये । आपमेकैकचर्चनं वा । अनुरोपेनाह—कयीति । ननु तत्रापि चमत्कारोऽस्त्वै-

१ अयमाहार्यो बोधः, अत एव ससंदेहमिदस्य गुणाविरोधित्वस्य संशयस्य मूढभूत-
यत्सादृश्यं तदाज्यंय कोटिभूते सुते गगनगतत्वरूपं यद् वैधर्म्यं तत्रिवर्तकम्, अथो य उष्ण-
त्वरूपं यदैधर्म्यं तत्रिवर्तकं य अतदेव गगनगतत्वं शिशिरत्वं चारोप्यते इत्याशयः ।

२ मीलितादिषु उक्तविशेषविशिष्टोऽनाहार्यो निश्चयो यदस्ति, परं च यदस्मिन्नेव पद्मा-
न्दरसः । यथा मीलिता-वारणयततद्गुणवर्तिनोऽस्ति तद्वत्त्वोपकारो निश्चयः । परं तानाम्ब-तर-
गुणयोरपि बोध्यः । न तेषु यदस्तिन् धर्मिणि धर्म्यन्तरस्य निश्चय इत्यर्थः ।

‘अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।

इत्यालपति कलाम्बुजमादायालीजनस्य विकलां सा ॥’

इत्यत्र नायिकासंदेशहरस्योच्चै व्यज्यमानस्वोन्मादस्य वारणाय सादृश्य-
प्रयोज्य इति । न चात्रोन्मादस्य प्राधान्यात्सकलालंकारसाधारणेनोपस्कार-
कत्वविशेषणेनैव वारणमिति वाच्यम् । तस्मापि पार्यन्तिकविमलमोपस्कार-
कत्वात् । यद्वा संदेशहरात्संदेशं श्रुतवतो नायकस्य स्वमित्रं प्रति यदेदं
वाक्यं ‘अकरुणहृदय-’ इत्यादि, तदास्मिन्नेव पद्ये सेति पदव्यवहाराः
स्मृतेरुपस्कारके उन्मादे तथाप्यतिप्रसङ्गापत्तेः सादृश्यप्रयोज्यत्वमावश्यकम् ।
लक्षणे चात्रैकत्वं विवक्षितम् । अन्यथा वक्ष्यमाणानेकमहीतृकानेकप्रकारकै-
कविशेष्यकभ्रान्तिसमुदायात्मन्युल्लेखेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । अत एवैकवचनमपि
सार्थकम् ।

उदाहरणम्—

‘कनकद्वक्कान्तिकान्तया मिलितं राममुदीक्ष्य कान्तया ।

चपलायुतवारिदभ्रमाश्रनृते चातकपोतकैर्वने ॥’

अत्र चातकगतहर्षोपस्कारकतया तद्रूपा भ्रान्तिरलंकारः । अत्रैव यदि
‘परिफुल्लपतत्रपल्लवैर्मुमुदे चातकपोतकैर्वने’ इत्युत्तरार्धं निर्मायते तदायमेव
भ्रान्तिध्वनिः ।

यच्चाप्यदीक्षितैर्लक्षणमुक्तम्—

‘कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहित्वात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥’ इति ।

‘तत्र कविसंमतसादृश्यप्रयोज्ये विषये आरोप्यमाणानुभवो यत्र वाक्स्-

वात आह—कवीति । उच्चै नायकं प्रतीति शेषः । उन्मादस्येति । ‘विप्रलम्भ-
महापदादिजन्मा अन्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः’ इति भर्तेनेदम् । नन्वत्र विप्रलम्भ-
जन्मत्वेनोन्मादस्य कथं तदुपस्कारकत्वमत आह—यद्वेति । अत एव निधम इत्यनेक-

१ अनेके प्रदीप्तो वसिन् ईदृशः, अनेकप्रकारक एकनिधेयकश्च सो भ्रान्तिसमुदाया-
त्मक उल्लेखस्तस्मिन् ‘यदस्मिन् पश्मिनि यवधर्मिकारक एव निधयः’ इत्येकवचनविरुद्धातो
नातिव्याप्तिरित्याशयः ।

‘दर्भे स भ्रान्तिमान्’ इति भ्रान्तिमतो लक्षणं विधाय रूपकव्यावृत्त्यर्थं पिहित-
तात्मनीत्युच्यते । न चैतद्युक्तम् । नहि रूपकवाक्ये आरोप्यमाणस्यानुभवो
वर्ण्यते, किं तु तस्याज्जायते । न चात्रानुभवान्तं भ्रान्तेर्लक्षणमपि च
भ्रान्तिगतः । तत्र भ्रान्तिलक्षणे रूपकेऽतिव्याप्तेर्वारणाय विषये पिहितात्म-
नीति विशेषणमिति वाच्यम् । अनुभवत्वघटितस्य भ्रान्तिलक्षणस्यानुभूय-
मानभेदात्मके रूपके कथमप्यप्रवृत्तेः । यदि च रूपकपदं रूपकबुद्धिपर-
मिति ग्रन्थसामञ्जस्यं विधीयते, तदापि विषयतावच्छेदकानवगाहिनि ‘भरक-
तमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरुखरेष वा तमालः’ इति संशयेऽतिमसज्जात्,
‘कमलमिति चञ्चरीकाश्चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति’ इति भ्रान्ति-
समुदायात्मन्युल्लेखेऽतिव्याप्तेः । अथ भ्रान्त्या संकीर्णं उल्लेख इति चेत्,
नञ्चेतावतोल्लेखांशातिव्याप्तिर्न दोषः । नहि दुग्धमागजलमागानां व्यामिश्र-
तासीति दुग्धलक्षणं जलंशातिव्याप्तिकं कर्तुं युक्तम् । यद्यापि निन्नकर्तृ-
कौचरोचरभ्रान्तावुदाहृतम्—

त्वविवक्षणादेव । उच्यत इति । अत्र भावः—तद्विशेषणेनारोप्यमाणानुभवस्य स्मार-
कित्वस्य कविप्रतिभया कल्पनं निवर्धितम् । तस्यैव विषयविधानसामर्थ्यादिति । अप्रिमं
चेति । यत्रेत्याहुकमित्यर्थः । तत्रेति । तदाक्यजाऽनुभवस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
कथमपीति । ज्ञानविषययोर्भेदेन ज्ञानवृत्तिधर्मस्य विषयेऽसत्त्वादिति भावः । यत्र
न नाम संशयेऽतिप्रसङ्गः, विषयसंग्रह इति प्रतिपादनादत्र आह—कमलमिति ।
अत एव वक्ष्यति भ्रान्त्या संकीर्णं इति । अतिव्याप्तेः चेति । उल्लेखत्वभ्रान्तिस्वरूपं संकीर्ण-
त्वम् । बाधकाभावात् । भूतत्वमूर्तत्वयोरिव नैर्बर्ग्यतिप्रदेत्यनोल्लेखत्वस्य, यनकप्रवे-
त्यन भ्रान्तित्वस्य साधकाभावादिति कथितम् । वनिजेति यदुल्लेखा टीका इति त्वदुदाह-
रणवृत्तिचक्षीर्णोल्लेखे उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्यात्तस्याप्यवृत्तिलक्षणाति-
व्याप्तिस्तदप्यस्ति । एवं तत्तद्वत्कारसंकीर्णं तत्तद्वत्कारान्धनस्य सा दुर्गतिरिति निम्न-

१ रूपके अभेदानुभवः (पूर्वसिद्धः) न भवति, अपि तु तदैव सोऽनेदोऽनुभूयमानो
भवति । अत एव विषयभेदानुभवात्मकस्य ज्ञानलक्षणादप्युक्तस्य वातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

२ विषयसावच्छेदकस्य (रघुपती रघुपतित्वस्य) परामर्शो न च न । अर्थाद विषये (रघु-
पतौ) आरोप्यमाणयोः (भरकतरुभूषण-तमालयोः) एवं अनुभवः (प्रतीतिः) तदप्यस्तीति
भ्रान्तिलक्षणस्यातिव्याप्तिः ।

३ संकीर्णत्वेऽपि एकलक्षणकमन्यसिन्नातिव्यापविदु योग्यम् । दुग्धस्य जलमिविदित्येव
दुग्धलक्षणं जलातिव्याप्तं केन क्रियेत ॥

‘सिञ्जनैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-

स्रज्जासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।

तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रित्यं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥’ इति ।

तत्र विचार्यते—स्तनकलशयुगे हि न तावन्मञ्जरीसादृश्यं कविसम-
यसिद्धम्, येन तन्मूला चञ्चरीकाणां भ्रान्तिरुपनिबध्येत । दोषान्तरमूला तु
सा नालंकार इत्यनुपदमेव निरूपितम् । अपि च धर्मिणि कलशरूपका-
नुवादेन मञ्जरीभ्रान्तिरूपमलंकारान्तरमुपनिबध्यमानमुद्वेजकमेव सहृदया-
नाम् । नहि सादृश्यमूलैकालंकारावच्छिन्ने सादृश्यमूलमलंकारान्तरं शोभते ।
यथा ‘मुखकमलं तव चन्द्रवत्प्रतीम्.’ इति प्रागेव निवेदनात् । प्रत्युत
कलशरूपकेण मञ्जरीसादृश्यतिरस्काराच्च । ‘तज्जासोल्लासलीलाः किसलय-
मनसा पाणयः कीरदद्याः’ इत्यत्र विधेयाविमर्शाद्विधेयान्तरमाकाङ्क्षितम् ।
कीरैर्दद्या इति तु भाग्यम् । जाता इत्यध्याहारेऽपि विवक्षितस्याविधेयत्व-
मविवक्षितस्य च विधेयत्वं प्रसज्येत । एवं ‘तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनद-
धिया ताडिताः काकलोकैः’ इत्यत्र न तावत्पिकनिनदास्ताडनयोभ्याः
काकानाम्, येन तद्विया आलपन्त्यस्तैस्ताड्येरन् । नापि पिकनिनदभ्रम
आलपन्तीषु संभवति । संभवन्वा न सादृश्यमूलः । पिकनिकरधियेति तु
भाग्यम् । अथ तदालपेषु पिकनिनदबुद्धेरपि^१ तासु पिकबुद्धशुत्पादनद्वारा
संभवत्येव ताडनोपयोग इति प्रयोज्यत्वार्थकतृतीयया पिकनिनदधीप्रयोज्य-

मिदमिलपरे । तावदादौ उपेति । वर्ण्यतेत्यर्थः । ननु यथारथचित्सादृश्यमप्यस्तीत्यत
आह—अपि चेति । धर्मिणि स्तरूपे । मुपकमलमिति रूपकम् । अभ्युपेसाह—
प्रत्युतेति । एवमाये दोषमुक्त्वा द्वितीये दोषमाह—तज्जासोल्लेति । भ्रमरभयजनन-
जातचेष्टा इत्यर्थः । विधेयाविमर्शादिति । विधेयस्याकचनारित्यर्थः । उद्देश्यकोटिप्र-
विष्ट सर्वमिति भावः । पाणीशुद्धस्य विक्षिप्तस्य कीरकर्तृकदष्टत्वस्य विधेयत्वे को दोष
इति चिन्त्यमिदम् । विवेति । दष्टत्वस्येत्यर्थः । तृतीये तमाह—एधमिति । तल्लोपाय
कीरदूरीकरणाय । तावदादौ । दोषमूल संभवतीत्याह—संभवन्वेति । शब्दप्रयो-

१ आलपन्तीषु (धर्मिषु) निनदस्य (परमस्य) भ्रम. कथमिति भावः ।

२ अस्तिवास्तु इति काशीपाठः ।

काककर्तृकतादनकर्मत्वमालम्बनीनां मुर्धस्तिपादमेवेति चेत्, नैवम् । तथा-
प्रतीतेरसिद्धेः । 'चोरबुद्ध्या हतः साधु.' इत्यादौ चोरबुद्धिहननयोः सामा-
नाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावगमकत्वव्युत्पत्तेः । एवं 'दन्तिबुद्ध्या हतः शू-
चैराहो वनगोचरः' इत्यादि विशेष्यतया बराहवृत्तेर्दन्तिबुद्धेर्वराहवृत्तिहनन-
हेतुभावावगमः । त्वदुक्करीत्या दन्तिबुद्ध्येति कृते बोधकदर्थनैव । किं च
पिकानां हि कृजितादिशब्दैरेव शब्दो वर्ण्यते, न तु निनदादिशब्दैः सिंह-
दुन्दुभ्यादिशब्दप्रयोगयोग्यैः । तथा प्रथमद्वितीयचरणस्योः स्तनपाण्योर्य-
थाकथंचिद्व्यवहितमपि जातान्वयमपि त्वदरिमृगदृष्टानिति पञ्चमस्तमन्वेतुं
शक्नुयात्, न तु तृतीयचरणस्ये आलपन्त्व इत्यसिन्विशेषणे विशेष्यभावेनेति
तातां तादृश्यमेव स्यात् । विभक्तिविपरिणतावपि प्रक्रममज्ञासमुल्ल्वाभ्यां
स्थितमेवेति पञ्चमस्युत्पत्तिनिमित्तमेव । दीक्षितैस्तु भ्रान्त्यलंकारांशमात्रमादायो-
दाहृतमिति दिक् ।

यत्त्वलंकारसर्वस्वरूपा लक्षितम्, 'सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमात्र'
इति, तत् । प्रागुक्ते संशयालंकारे वक्ष्यमाणायामुत्प्रक्षायां चातिप्रसङ्गात् ।
प्रतीतिपदस्य निश्चयपरत्वे रूपकविद्यावतिप्रसङ्गात् । विषयतावच्छेदकानव-
गाहित्वेन निश्चयो विशेषणीय इति चेत्, विशेष्यताम् । तथाप्यतिशयो-
क्तिविद्यावतिप्रसक्तिरवारितैव । अनाहार्यत्वेन निश्चयविशेषणत्वे पुनरल-
वुक्त एव पर्यवसितिः, मनुबोधसगतिश्च । तत्र 'कनकद्रवकान्तिकान्त्या'

नेति । शब्दे प्रयोगेस्वर्य । आसत्त्वावाहुयो स्मारसिकयोरभावादाह—यथाकथं-
चिदिति । जातान्वयेति । नाप्यरण्यं चरणमिति सनिहितेनेति भावः । न त्विति ।
विभिन्नविमर्शित्वात्सस्मिन्संशयेदामाणाचेति भावः । ननु विभक्तिविपरिणमेनामेदान्वय-
मुल्लोभत आह—विभक्तीति । प्रक्रमेति । नन्वेवं दीक्षितैः कथमुदाहृतमत-
आह—दीक्षितैरिति । निश्चयपरत्वं इति । तथा च सङ्गस्यभावनारूपदोषयो-
र्नातिप्रसङ्ग इति भावः । वित्तं तज्ज्ञाने । अनाहार्यत्वेनेति । नन्वेवमपि कथमति-
शयोक्तावतिभ्यातिवारणम् । तस्यामनाहार्यभेदश्चनस्यैव सर्वसमवत्त्वाप्रागुक्तत्वाचेति
चेत्, चिन्त्यमेतत् । मनुचिति । भ्रान्तिमानिति मनुचित्यर्थः । अत्र पर्यमेदमाह—

१ अर्थात् पूर्वं तदाकाशेषु विक्रमिनदपुदि । सादृश्यमुदाहृतं च तत्सति विदुदिति । विदु-
बुद्ध्या च तादृश दानमिति प्रयोगार्थकतृतीयवा सोवमर्थः । उपक्षिपाद इति उदाहृतम् ।

२ बराहो वर्तमाना दन्तिबुद्धिवराहवृत्तिहननस्य हेतुतिलावयः ।

इत्यत्र सीतासदितोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । युतत्वमिलितत्वयोश्च शुद्धसामान्य-
रूपता ।

‘रामं स्निग्धतरस्यामं विलोक्य वनमण्डले ।

धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति सः शिखावलाः ॥’

अत्र स्निग्धत्वस्यामत्वयोरनुगामित्वम् ।

इति रसगङ्गाधरे भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ।

अथोद्देशः—

एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं
तदुद्देशः ॥

‘अधरं विन्धमाज्ञाय मुखमण्डलं च तन्वि ते ।

कीराश्च चञ्चरीकाश्च निन्दन्ति परया मुदम् ॥’

अत्र कीरचञ्चरीकाम्यामधरवदनयोर्विम्बत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणे भ्रान्ति-
रूपेऽतिप्रसङ्गवारणायैकस्य वस्तुन इति । ‘धर्मसाक्षात् भागधेयं क्षमायाः’
इत्यादिमालारूपकेतिप्रसङ्गवारणायानेकैर्ग्रहीतृभिरित्यविवक्षितबहुत्वकं ग्रह-
णविशेषणम् ।

‘नृत्यस्वद्वानिराजिमलरत्नपुरमुद्वैतैर्धूलिबालै-

रालोकालोकैर्भूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।

विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः

कोकाः क्रन्दन्ति श्लोकानलविकलतया किं च नन्दन्त्युदकाः ॥’

अत्र धूलिजालरूपस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोलुर्कैर्ग्रहीतृभिरनेकैर्न रज-
नीत्वरूपेण प्रकारेण ग्रहणमिति तत्रातिप्रसङ्गवारणायानेकप्रकारकमिति ।

तत्रेति । उच्चैरादृष्टानां मध्यं दृश्यं । धाराधरो मेघः । शिखावला मयूरः ॥ इति
रसगङ्गाधरसर्वत्राशे भ्रान्तिमत्प्रकरणम् ॥

उद्देश लक्ष्यमिति—अथोद्देश इति । ग्रहणं ज्ञानम् । कीराः शुकाः । चञ्चरीका भ्रमराः । नन्वेव बहुपवनान्निप्रप्लवेव स्यात्, द्वयोर्न स्यात् आह—अवि-
चक्षितेति । मृत्पदिति । राजानं प्रति वचस्विकः । अनुलोकेति । आत्मेराद्योऽयम् ।
लोकालोकस्य किंचिदशे प्रकाशः किंचिदशेऽप्रकाशः । धूल्याश्चन्तत्वे तु सर्वाशेनाप्रका-

१ लोकालोकभूषणव्यन्तं भूतले अनुलनिरालोकं श्रान्तनिष्पन्नान्भाव प्रयाते सति ।

ग्रहणमिति, ग्रहणसमुदायो निमित्तः । एकत्वं चातौ । अनेकग्रहीतृकारै-
कस्य ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । तेन द्वयोर्वहना वा ग्रहणं निमित्तवशादिति तु
वस्तुकथनमात्रम् ।

उदाहरणम्—

‘नैर्वैरगतिप्रदेत्यथ सुरैः स्वकीयापमे-

त्युदारतरसिद्धिदेत्यखिलसिद्धसंघैरपि ।

हरेस्तुरिति श्रिता मुनिभिरस्तसत्रैरियं

तनोतु मम शं तनोः सपदि शन्तनोरग्रना ॥’

अत्र च लिप्सारुचिभ्या निमित्ताभ्यामस्त्यनेकग्रहीतृकवरगतिप्रदात्वाद्य-
नेकप्रकारकग्रहणसमुदायो गङ्गाविषयकरतिभावोपस्कारकः । शुद्ध एवाश्राय-
मुख्यलालंकारः, रूपकायमिथणात् ।

संकीर्णोऽपि दृश्यते । यथा—

‘आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं

नन्दन्त्यमन्दमरविन्दविषया मिलिन्दाः ।

किं बालि पूर्णमृगलाञ्छनसम्भवेण

चञ्चुपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥’

कालं गत इत्यर्थः । नन्वेव बहुवचनोचितेन कथमेकत्वमत आह—एकत्वमिति । अने-
केति । एकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारस्वेत्यादि । बहुवचनमविवक्षितमित्युक्तत्वादाह—
द्वयोरिति । नन्वेवमपि निमित्तवशादित्यधिकमत आह—निमित्तेति । न च ‘कीर्ती
विस्मृतिर्महत्या त्वे मृगालक्ष्मीरश्चिद्वनः । द्वयेऽपि नागालम्बन्ति विद्वान्तोऽहोलनं मुहुः ॥’
इति भ्रान्तिमदुदाहरणे एवस्या एव कीर्तनेनेन कुञ्जख्यत्वरूपेण महीना मृणाज्जीर-
रूपत्वानेकप्रकारेणोद्देशनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासाय निमित्तभेदादित्यर्थः निमित्त
वशादित्यावश्यकम् । तत्र कीर्तिगत धारस्वमेकमेवोद्देशद्वयेऽपि निमित्तमिति वाच्यम् ।
स्वस्वप्रियाहारलिप्सारूपनिमित्तभेदस्यापि तत्र सत्त्वेन सम्राट्त्वादिति भावः । घरेति ।
महासुखाशीलम् । स्वकीयेति । मन्दकिनीत्यर्थः । उदारेति । उदरग्रस्तरेत्यर्थः ।
श्रुततनो यत्र स्त्री गङ्गा मम तनो च कल्याण सपदि तत्कालं तनोत्वित्यर्थः । लिप्सा
रामेच्छा । तस्यालंकारत्वादाह—गङ्गेति । मविनिष्ठेत्यादि । अनेति । ५५ इत्यर्थः ।
उक्त इति शेषः । सुन्दरीति आसीति च संबोधने । नाविमं प्रति सख्या नायकस्य
वोक्तिः । चिरं चकोरा इति । स्वस्वप्रियाहारलिप्सा, च निमित्तम् । एतां नायिका

अथैकैकप्रदणरूपया आन्त्या समुद्रयात्मक उल्लेखः संकीर्णः ।

‘वनितेति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।

दूनां परिणता सेयं तपस्येति गतं नम ॥’

अत्र विषयतावच्छेदकस्य परसंमतत्वेन निषेध्यतयोपन्यासादपहृत्या संकीर्णः ।

अप्ययदीक्षितास्तु—“एवमपि यदि—

‘कान्त्या चन्द्रं विदुः केचित्सौरभेणाम्बुजं परे ।

वक्रं तव वयं धूमस्तपसैक्यं गतं द्वयम् ॥’

इत्यपहृत्योदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तदानीमनेकधौल्लेखनं निषेधास्पृष्टत्वेन विशेषणीयम् । तथाचोल्लेखनद्वयं परमतलोपन्याससामर्थ्याद्व्यमार्गनिषेधमिति नातिव्याप्तिः” इत्याहुः । तत्र । ‘द्विविधश्चायमुल्लेखः शुद्धोऽलंकारान्तरसंकीर्णश्च’ इत्युक्त्वा “श्रीकण्ठजनपदवर्णने, ‘यस्तपोवनमिति मुनिभिरगृह्यत’ इत्यादौ शुद्धः, ‘यमनगरमिति शत्रुमिः, वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः’ इत्यादौ भ्रान्तिरूपकादिसंकीर्णः” इति स्वयमेवोक्तत्वात् । इहाप्यपहृत्या संकीर्ण उल्लेख इत्यस्य सुवक्तृत्वात् । यदि चैवंविधापहृतिवारणाय निषेधास्पृष्टत्वं विशेषणमुच्यते तदा—

‘कपाले मार्जारः पय इति कराह्लेहि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तत्तत्स्थान्दरति वनिताप्यंशुकमिति

मभामतश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥’

नायवीक्षिरियम् । अप्यच्छेदकस्य वनितात्वस्य । निषेध्येति । आधिक्येत्यादिः । एवमपि उक्तविशेषप्रदानेऽपि । गम्येति । बहुग्रीहिः । श्रीकण्ठेति । शुद्धस्यैवमुदाहरणं शोषपादनमुक्तवान्यदाह—यथा वा हृष्येवमिते इत्यादि । यस्तपोवनमित्यादिगद्यम् । अशुभतेत्यस्य सर्वान् मुच्यन्ते । यच्छब्दार्थः श्रीकण्ठजनपदः । शुद्ध इति । तत्र तपोवनादिभूतिप्रकारादि भावः । यमनगरत्वादीनां चादृष्टानुभवगोचरतयावये आह—भ्रान्तीति । यदि तेषामुपरजकतामात्रेणान्वयस्तदाह—रूपकेति । पदंविधेति ।

१ अर्थात् केचित्सौरभेणाम्बुजं विदुः, अह न वेति इति निषेधस्य गम्यमानत्वा निषेधास्पृष्टत्वाभावादपहृत्यो नातिव्याप्तिः ।

इति त्वदुदाहृतभ्रान्तावतिप्रसङ्गः कथं नाम वार्येत । मार्जारानेकग्रही-
तृकानेकधोस्तेष्वनस्य तत्रापि सत्त्वात् । स्वस्वमियाहारलिप्सारूपनिमित्त-
नेदाच्च । तस्मात्संकीर्णेनिवारणाय यद्वोऽनर्थक एव ।

संशयसंकीर्णो यथा—

‘भानुरभिर्यमो वायं बलिः कर्णोऽथवा शिविः ।

प्रत्यर्थिनश्चार्थिनश्च विकल्पन्त इति त्वमि ॥’

अत्र द्वयोर्ग्रहणयोः प्रत्येकं संशयत्वम् । समुदायस्य सूक्ष्मेतत्ता । अयं च
स्वरूपमात्रोत्प्लेखे स्वरूपोत्प्लेखः प्रागेव निरूपितः ।

फलानामुत्प्लेखे फलोत्प्लेखो यथा—

‘अर्थिनो दातुमेवेति त्रातुमेवेति कातरः ।

जातोऽयं हन्तुमेवेति वीरास्त्वा देव आनते ॥’

हेतूनामुत्प्लेखे हेतुत्प्लेखः । यथा—

‘हरिचरणनखरसन्नादेके हरमूर्धसंस्थितेरन्ये ।

त्वां प्राहुः पुण्यतमामपरे सुरवटिनि वस्तुमाहात्म्यात् ॥’

अत्र प्रकारान्तरेणाप्युत्प्लेखो दृश्यते—यत्रासत्यपि ग्रहीत्रनेकत्वे विषया-
श्रयसमानाधिकरणादीनां संबन्धिनामन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेक-
प्रकारत्वम् । अयमपि द्विविधः, शुद्धोऽलकारान्तरसंकीर्णश्च ।

द्विलक्षणेत्वं । तद्यदुदेति । त्वया प्रथम मुख्यत्वेनोदाहृतेत्यर्थः । तादृशभ्रान्तिविशेष-
स्यापि वारणवद्वयत्वान् । अन्यथा सङ्कीर्णं तत्कथमादाबुदाहृतम् । तद्विविक्तविषयस्यैवा
दाबुदाहृतमौचित्यात् । अन्यथा प्रकारभेदे न स्यादिति भावः । अनेकधेति । परस्त्वा-
सीत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । शिविराजामकी राजा । अत्र द्वयोरिति । प्रथम-
पादद्वितीयपादप्रतिपाद्ययोरित्यर्थः । उत्प्लेक्षावद्वेदमाह—अथ चेति । जडेत्वयेत्यर्थः ।
रजोत्प्लेखे सतीति शेषः । एनमप्येति । अर्थिन इति । राजानं प्रति कथ्युक्तिः । इतीति ।
गङ्गास्तुतिः । नखरेति । नखेत्यर्थः । वस्तुमाहात्म्यादिति । स्वस्वरूपस्यैव माहा-
त्म्यादित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे एवस्यैव राज्ञो दातृत्वनातृ बहन्तृत्वप्रकारेणोत्प्लेखः । अत्र
त्वेभ्यः पुण्यतमात्वस्य हरिपदसङ्गादिहेतुकत्वेनोत्प्लेखः । प्रथमस्य फलत्वहेतुत्वाभ्या
फलोत्प्लेखत्वादिव्यवहार इति बोध्यम् । संबन्धिनामिति । विषयरूपाप्यरूपैराधिर-
ण्यवृत्तित्वेन प्रतीयमानरूपाश्च ये संबन्धिना । विषयाभ्युपगम्यपरिरूपा ये संबन्धिना इति

शुद्धो यथा—

‘दीनव्राते दयाद्रां निखिलरिपुकुले निर्दया किं च मृद्री

काव्यालापेषु तर्कप्रतिबचनविधौ कर्कशत्वं दधाना ।

लुब्धा धर्मेष्वलुब्धा वसुनि परविपद्दर्शने कांदिशीका

राजलाज्जमरम्या स्फुरति बहुविधा तावकी चित्तवृत्तिः ॥’

अत्र दीनव्रातादीनां विषयाणामनेकत्वाच्चित्तवृत्तेरनेकविधत्वम् । राज-
विषयकारतिभावोपस्कारकोऽयमुद्देशः । यद्यपि चित्तवृत्तिव्यक्तीनामनेक्यं
नास्ति, तथापि तदीयचित्तवृत्तित्वेन सामान्येन सासामेकत्वं विवक्षितम् ।

यथा वा—

‘कातराः परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातराः ।

अर्थेष्वलोभा यशसि सलोभाः सन्ति साधवः ॥’

अत्रापि साधवः सन्तीत्यनेन मृता अपि न मृतास्ते, इतरे पुनर्मृता
अपि मृता एवेत्यर्थाभिप्रायकिद्वारा व्यस्यमाने साधूकर्मविशेषे उपस्कार-
कोऽयम् ।

यथा वा—

‘तुषारास्तापसव्राते तामसेषु च तपिनः ।

दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये ॥’

पूर्वपद्ययोर्दिपयानेकत्वप्रयुक्तम्, इह त्वाश्रयानेकत्वप्रयुक्तमनेकविधत्वं
दृगन्तानाम् ।

यावत् । तेषां मध्ये यस्य कस्यानियमनेकत्वं तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । माते समूहे । मृद्रीति ।
काव्योक्तिषु कोमलैत्यर्थः । काव्यालापेषूपेक्षितानेषु मृद्रीका दशारुणम् । मधुरेति यावदिति
यद्विद् । तर्केति । तर्कस्य प्रतीत्यर्थः । वसुनि द्रव्ये । परेति । परस्य परा चेत्यर्थः ।
कांदिशीति । कस्यां दिशि गन्तव्यमिति धीमिश्रितैत्यर्थः । राज्ञं प्रति वन्द्युक्तिः ।
अस्यालवारत्त्यादाह—राजेति । यमिनिष्ठैरादि । नास्तीति । तथा चैकस्य वस्तुन
इत्येवाभावादेवं लक्ष्यमिति भावः । तथा उद्यमे निषधया अन्नावादाह—यथा वेति ।
अत्र परदुःखादीनां विषयाणामनेकत्वात्साधूनामनेकविधत्वं स्पष्टश्रुतेर्यत्तात्पर्यमुप-
पादयति—अत्रापि साधव इति । एवं विषयानेकत्वप्रयुक्तमुदाहरणानेकत्वप्रयुक्त-
मुदाहरति—यथा वेति । ताडकाशत्रो श्रीरामस्य । समानाधिकरणानेकत्वं प्रत्युदाह-

‘विद्वत्सु विमलज्ञाना विरक्ता यतिषु स्थिताः ।

स्त्रीषु तु गरोद्वारा नानाकाराः क्षिती सखाः ॥’

अत्र विद्वदादिसहचरभेदप्रयुक्तं सख्यनामनेकविधत्वम् । एवमन्वेषं
संबन्धिनो भेदेऽप्युच्यन् ।

संकीर्णो यथा—

‘गगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।

वृथिष्यां सागरायन्ते भूषाल तत्र कीर्तयः ॥’

अत्रोपमया आपाततः प्रतीयमानया पर्यवसितया चोत्प्रेक्षया ।

‘उपरि करवालपाराक्षराः कृता भुजंगनपुंगवात् ।

अन्तः साक्षात्साक्षादीक्षामुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥’

अत्रोपमाव्यतिरेकाभ्यां तयोः समुच्चयेनोत्प्रेक्षया च संकीर्णः ।

‘यमः मतिमहीभृतां हुतबहोऽसि तमीश्वतां

सत्तां राहु गुपिष्ठिरो पणपतिर्पेनाक्षद्विषाम् ।

गृहं धरणमिच्छतां पुलिन्धकोटिभिर्निर्मितं

समेक इह गूढले बहुविधो विभागा कृतः ॥’

अत्र कपिना यमरादिना रूपेण राक्षो ह्यस्यः परमाश्रयेण, विष-
क्षभूषालादीनामेतन्निन्नायते यमत्वादिना भ्रान्तिरपि संस्वरतीति भ्रान्तिमत्ता,

राक्षो—विद्वदिति । यथा वेत्तारि । नतिषु निपुण । गरोद्वारा विशेषतः । भ्रान्तिरा-
र्थवाद—एवमिति । उन्मूलनप्रयोगे विरक्ताराह—अत्रोपमेति । गगनाय च-
वाद—पर्यवेति । उत्प्रेक्षयेति । क्षिती इति सखः । भुजंगमेति । पर्यवेति । सखः ।
गगनायमायाः कर्मभारतो या । श्रयेति । गगनात् या मातुर्गच्छेता गगनाद-
इत्यर्थः । करवालपाराक्षराः कृता इत्यत्र व्यतिरेकः । भुजंगनपुंगवा-
राक्षसाह—उत्प्रेक्षया चेति । इत्येवमिति । धरणमिच्छतां—सर्व-
वर्गसिद्धिमुत्पन्नमिति । यम इति । गगनात् प्रतीतिराह यमराक्षस-
राक्षस इति कथ्यते । यमत्वादिना भ्रान्तिरपीति । परस्परं ह्यर्थः । पर-
मेक इति ।

१ यमः इति । २ वेत्तारि । ३ नतिषु । ४ गरोद्वारा । ५ भ्रान्तिरा-
र्थवाद । ६ उत्प्रेक्षयेति । ७ क्षिती । ८ भुजंगमेति । ९ पर्यवेति । १० सखः । ११ गगनाय । १२ मातुर्गच्छेता । १३ गगनाद-
इत्यर्थः । १४ करवालपाराक्षराः कृता । १५ भुजंगनपुंगवा-
राक्षसाह । १६ उत्प्रेक्षया चेति । १७ इत्येवमिति । १८ धरणमिच्छतां । १९ सर्व-
वर्गसिद्धिमुत्पन्नमिति । २० यम इति । २१ गगनात् प्रतीतिराह यमराक्षस-
राक्षस इति कथ्यते । २२ यमत्वादिना भ्रान्तिरपीति । २३ परस्परं ह्यर्थः । २४ पर-
मेक इति ।

विपक्षभूषायादिभिरनेकैर्महीतुभिर्यमत्वादिभिरनेकैर्महोत्सेखनात्प्रागुक्तोल्लेखप्रकारेण च सह संकीर्णोऽयं संबन्धिषष्ठ्यन्तभेदप्रयुक्तवर्णनेकविधत्वक उल्लेखः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रथमनिरूपितोल्लेखप्रकारे 'यं महाविष्णुरिति वैष्णवाः, शिव इति शैवाः, यज्ञपुरष इति याज्ञिकाः, स्वभाव इति लौकायतिकाः, ब्रह्मेत्यौपनिषदा वदन्ति सोऽयमादिपुरुषो हरिः' इत्यादौ तत्तद्महीतृकतत्त्वप्रकारकज्ञानसमुदायस्य चमत्कारजनकताया अनुभवसिद्धत्वेनालंकारत्वम् । द्वितीये तु प्रकारे 'यः शिष्टेषु सद्यो दुष्टेषु करात्' इत्यादौ तत्तद्विषयभेदभिन्नस्य प्रकारसमुदायमात्रस्य तथात्वम् । न तु विद्यमानस्यापि ज्ञानांशस्य, चमत्कारित्वेनाननुभवात् । चमत्कारनिवन्धनो दालंकारमात्र उपमादीनाम् । अत एवास्माभिः 'विषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेकमकारत्वम्' इति द्वितीय उल्लेखो रक्षितः ।

एवं च 'लक्षणद्वयान्यतरत्वमुल्लेखसामान्यलक्षणतावच्छेदकम्' इत्याहुः । परे तु 'प्रकारद्वयेऽपि वर्ष्यवृत्तिस्त्वेन भासमानप्रकारसमुदाय एवोल्लेखः' इत्यपि वदन्ति ।

अथोल्लेखस्य ध्वनिः—

त्वप्रविरोधाति चिन्तमिदम् । प्रागुक्तोल्लेखेति । इदमपि चिन्त्यम् । ज्ञानस्यानिवन्धने च ज्ञानपर्यन्तस्य पूर्वोत्पत्तस्य वचनमप्यत्रासत्त्वात् । नियतव्यवसामभ्यभावेनाऽऽर्थस्यापि तस्यासत्त्वाच्चेति दिष्टम् । इतोऽपि आन्तरपि सम्भवति चिन्त्यमेति बोध्यम् । विषयाश्रयवद्द्वयराणां संबन्धिनामत्रायत्त्वादाह—संबन्धिषष्ठ्यन्तेति । षष्ठ्यन्तार्थसंबन्धीत्यर्थः । न चित्तमिव पाठः । य प्रकृत राजानम् । एवमग्रेऽपि । जनकताया इति । इदं ज्ञान चमत्कारित्वमनुभवकार । 'विज्ञप्रकार' इति पाठः । चिन्त्येव प्रकारविशेषमत्रायत्त्ववच्छेदमाह—न चित्ति । अन्तरत्वस्य गुरुत्वादुल्लेखत्वादाह—परे चित्ति ।

१ अनेनैर्महीतुभिरनेकैर्बहुबोल्लेखनरूपे—य महाविष्णुरित्यत्र ज्ञानसमुदायस्य चमत्कारकत्वादयमारत्वम् ।

२ एवंलैव वस्तुनो विषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रवृत्तकम् वदनेकप्रकाररूपेण कतूये—यः शिष्टेष्विषय विषयाणां भेदेन भिन्नस्य प्रकारसमुदायमानस्य चमत्कारकतया वद्वारत्वम्, न तु ज्ञानांशस्य । अनेकज्ञानम्, अनेकप्रकाररूपे चेति दृढवस्तुल्लेख इत्याशयः ।

यथा—

‘अनल्पतापाः कृतकोटिपापा गदैकशीर्णा भवतुःखजीर्णाः ।

विलोक्य गङ्गां विचलत्तरङ्गागम्भी समस्ताः सुखिनो भवन्ति ॥’

अत्र पूर्वार्धोदीरितानां चतुर्णां विलोकनकर्तृणां सुखित्वोक्त्या क्रमेण त्रायशपरोगभवनाद्यकत्वप्रकारकाणि ग्रहणान्याक्षिप्यन्ते । अयं च शुद्धसो-
ल्लेखस्य ध्वनिः ।

संकीर्णस्य यथा—

‘अयमानानवां उत्र तां विलोक्य विलासिनीम् ।

चकोराश्चञ्जरीकाश्च मुदं परतरां ययुः ॥’

अत्र ध्वन्यमानया एकैकग्रहणरूपया आन्त्या तदुभयसमुदायाभ्यां उल्लेखः
संकीर्णः । न चात्र आन्तेरेव चमत्कार इति शक्यापह्नव उल्लेखः । अनेक-
कर्तृकानेकधामग्रहणस्यालंकारान्तरविविक्तविषयस्य चमत्कृतेरिहोपि सत्त्वात् ।

द्वितीयसोल्लेखस्य ध्वनिर्यथा—

‘भासयति व्योमगता जगदखिलं कुमुदिनीर्विकासयति ।

कीर्तिस्तव धरणिगता सगरमुत्तायासमफल्तां नयते ॥’

अत्राधिकरणभेदप्रयुक्तमेकस्यामेव कीर्ती चन्द्रिकात्पसागररूपरूपानेकवि-
धत्वं रूपैकसंकीर्णं ध्वन्यते ।

इति रसगङ्गाधर उल्लेखप्रकरणम् । २

अनल्पेति । बहुताया इत्यर्थः । गदैकैति । शेषप्रधानेत्यर्थः । समस्तः प्राग्वत् ।
विचलदिति । ‘विकल’ इति पाठान्तरम् । अर्थस्तु तुल्यः । सम्येति । तत्पुष्पिर्ना-
यकोपिर्वा । एकैकेति । चन्द्रत्वेन पद्मत्वेन च ग्रहणेत्यर्थः । शक्येति । नैवानोल्ले-
खोऽस्तीत्यर्थः । विषयस्य चमदिति । अन्यत्वं यत्तत्तदधमत्कृतावन्वेति । व्योमेति
गतिर्यम् । कुमुदिनीत्येत्यर्थः । सगरेति । समस्तुतप्रयासमित्यर्थः । सागरपार्वत्य
कीर्तये संपादितत्वादिति भावः । रूपकेति । चन्द्रसागररूपकेत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधर-
नमप्रकाश उल्लेखप्रकरणम् ॥

१ अनल्पतापाशापनशिकां कृतपापाः सापनाशिकामित्यापनेरुपकारेण एतामेव गङ्गां
शुक्लतीर्थमुत्तमो भ्यक्ष्य इत्यर्थः ।

२ कीर्तिचन्द्रः, कीर्तिः सागरः, इत्येकेग्रहणं ‘रूपरूपम्’ । व्योम—धरणीलधिकरणभेदक-
त्वेन यदस्या एव कीर्तयेकप्रकारकोल्लेखेन च द्वितीयोल्लेखो भ्यक्ष्य इत्याशयः ।

अथापह्नुतिः—

उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानता-
दात्म्यमपह्नुतिः ॥

रूपकवारणाय तृतीयान्तम् । अस्यां चोपमेयतावच्छेदकस्य निषेधा-
दुपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्विरोधो गम्यते । रूपके तु तयोः
सामानाधिकरण्यप्रत्ययात्स निवर्तते ।

उदाहरणम्—

‘सितं नैतर्किकं तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं

मुखं मृते मूढः कुमुदमिवमुद्यत्परिमलम् ।

स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलपुगं

लता रम्या सेवे भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥’

इयं चानुमाह्वानुमाहकमावापनावयवकसंघातात्मकतया सावयवा ।

निरवयवेयं यथा—

‘इयामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं

किं तु स्फुटं गरलमेतदधामृतं च ।

नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव

मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥’

अत्र प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्ये बाधकोपन्यासादेत्वपह्नुतिः । अस्यां च नञा-
दिभिः साक्षात्, परमतसिद्धत्वाद्युपन्यासैश्च किञ्चिद्व्यभानेन विषयस्य निषेधो

अपह्नुतिं लक्षयति—अथेति । छेदकेति । तस्य निवेद्येत्सर्वः । रूपकवारणायेति
ध्रान्त्वान्तरप्युलक्षणम् । तदुपपादयति—अस्यां येति । स निरोधः । भ्रमरकुलन-
म्यैत्येतदन्वैतिशयोक्तिरिति प्रक्रममत्रोच्च काव्य इति बोध्यम् । अत्र स्तनद्वन्द्वक्षणस-
मन्वयमुपेक्ष्य भेदमाह—इयं चेति । उदाहृता चेत्पर्यः । व्ययवकेति । बहुनीहिणा संघा-
तमिषोपणम् । इयाममिति । अन्नमेवेति यावः । कन्युक्तिरियम् । विपक्षे बाधक-
माह—नो चेदिति । अनयोर्दृशोः । तदैव पतनकाल एव । ‘सदैव’ इति पाठान्तरम् ।
अत्र निरवयवत्वस्य सत्त्वात्प्राग्बुद्धाह—अथेति । किञ्चिदिति । ध्रान्त्वान्तरार्थः ।

१ यदि गरलममृतं च न स्वात्तस्य गरलकार्यं मोहः, अमृतकार्यं मोहश्च न स्वादिति
गरलाश्रयमात्रेण मोहः—नोद्वेगमात्रेण तदुपन्यासादेत्वपह्नुतिः ।

२ ननानिभिः साक्षात्निषेधे बोध्यमाने, परे एवं वदन्ति (नाहमेवं वदामि) इत्याद्यनु-
वादेन च किञ्चिद्व्यभानेन निषेधे बोध्यमाने इत्यर्थः ।

बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मिषच्छलच्छब्दकपटव्याजवपुरात्मादि-
शब्दैस्तु तस्मिन्नास्त्यैवयम् । कचिदपहवपूर्वकत्वं कचिच्चारोपपूर्वकत्वं कचि-
द्विपयिताद्रूप्य-विषयनिषेधयोरेकस्य शाब्दत्वमेकस्यार्थत्वं कचिदुभयोः शाब्द-
त्वमयोभयोरार्थत्वं विधेयत्वमनुवाद्यत्वं चेति । एवमनेके प्रकाराः संभवन्ति ।
परं तु न ते वैचित्र्यविशेषमावहन्तीत्यगणनीयाः । एवमपि दिङ्मात्रमुप-
दर्श्यते—तत्र प्रागुक्तायां सावयवापहृतौ प्रथमावयवेऽपहवपूर्वकत्वमुभयोः
शाब्दत्वं विधेयत्वं वाक्यभेदश्च । द्वितीयावयवे तु वक्तृगतमूढत्वोक्त्या तद्र-
तन्नान्तिप्रतिपत्तिव्यवहिता निषेधप्रतिपत्तिरिति निषेध आर्थः । ताद्रूप्यं
शाब्दम् । विधेयत्ववाक्यभेदापहवपूर्वकत्वानि पूर्ववत् । चतुर्थावयवे पुन-
रारोपपूर्वकोऽपहवः । उभयोः शाब्दत्वविधेयत्वे वाक्यभेदश्च प्रथमवदेव ।

‘वदने विनिवेशिता मुञ्जंगी पिशुनानां रसनाविधेन घात्रा ।

अनया कथमन्यथावलीला न हि जीवन्ति वना मनागमत्राः ॥’

अत्रैकवाक्यत्वं निषेधताद्रूप्ययोरार्थत्वं विधेयत्वं च, निवेशनस्य विधेय-
त्वात् । एवमन्यदप्युक्तम् । अत्र च लक्षणे आरोप्यमाणमित्यस्याहार्यनिश्चय-
विषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

‘सङ्घानाङ्गणतमुत्ताहतकिपद्विधंभराधीश्वर-

व्यादीर्णकृतमध्यमागविवरोन्मीलन्नमोनीलिमा ।

तस्मिन् निषेधे । तस्य वाक्यस्य । निषेधयोरिति । मध्य इति शेषः । अथेति ।
कचिदित्यर्थः । अनुवाद्यत्वं चेति । उभयोरप्यनुवाद्यत्वं विधेयत्वं चेत्यर्थः । कचिदि-
त्यस्यानुपपत्तिः । अस्त्येव(१)निरासायाह—एवमपीति । समत्कारित्वाभावेऽपीत्यर्थः ।
वदयन्त इति । उक्तप्रकारजातमिति शेषः । तत्र तेषां मध्ये । प्रथमेति । स्मितमिति
पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । अपहवेति । निषेधस्य प्रागुक्तेरादिति भावः । उभयोस्ताद्रूप्य-
निषेधयोः । अस्य त्रिष्वन्वयः । एतत्त्वत्त्वार्थसोदृश्यत्वादाह—विधेयेति । द्वितीयेति ।
मुपमिति पादप्रतिपाद्य इत्यर्थः । तुल्यत्वेन तुल्यत्वात्तमुपेक्ष्याह—चतुर्थेति । अथेति पाद-
प्रतिपाद्य इत्यर्थः । पुनः शब्दो वैलक्षण्ये । वाक्यैवमसोदाहरणं राप्रकारभेदमाह—चद्वय
इति । अनया रत्नन्या । अमत्रा जीकोपावन्त्याः । ‘आर्थत्वमनुवाद्यत्वं च’ इत्येव
मुक्तः पाठः । ‘विधेयत्वं च’ इत्यपपाठः । अत्र एवाह—निवेशनेति । आहार्यत्वविधे-
यफलमाह—तेनेति । तैर्नाशितमध्यभागेन यद्विवरं तस्मादुन्मीलन्नप्रकाशमान आकाश-

१ विधेयत्वमपीदं प्रकृतत्वात्, नानुवाद्यकोये प्रविश्य सुधीर्गृह्यत्वमित्यर्थः ।

अज्ञारप्रखरैः करैः कवलयन्सद्यो जगेन्मण्डलं

मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥'

अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः, अपि तु सच्छिद्रो मार्तण्ड इति तु च्छायामात्रमपह्नुतेः, न त्वपह्नुत्यलंकारः । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वे-
नानाहार्यत्वात्, किं तु अन्यलंकार एव ।

‘अलिर्भृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।

अरविन्दं मृगाद्वो वा मुखं वेदं मृगीदृशः ॥’

इत्यत्र मुखमरविन्दं वेति कविनिष्ठाहार्यसंशये मुखनिषेधसामानाधि-
करण्येन विषयीभवतोऽरविन्दतादात्म्यस्य निश्चयविषयत्वाभावात्त संग्रहः ।
न चात्र विषयनिषेधस्यापदार्थत्वं शङ्क्यम्, वाच्यन्दार्थत्वात् । यत्तु कुवलय-
यानन्दारूपे संदर्भे अप्यपदीक्षितैरपह्नुतिप्रभेदकथनप्रस्तावे पर्यस्तापह्नुत्यारूपं
भेदं निरूपयद्भिरभिहितम्—

‘अन्यत्र तत्सारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः ।

नायं सुभांशुः किं तर्हि सुभांशुः प्रेयसीमुखम् ॥’ इति ।

अत्र चिन्त्यते—नायमपह्नुतेर्भेदो वक्तुं युक्तः, अपह्नुतिसामान्यलक्षणा-
नाकान्तत्वात् । तथा हि—‘प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः,
उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया यत्साध्यते सापह्नुतिः’ इति काव्य-
प्रकाशोक्तलक्षणमहिर्भावस्तावत्स्फुट एव । एवं ‘विषयापह्नुते यस्त्वन्तरप्रती-
तावपह्नुतिः’ इत्यलंकारसर्वस्योक्तं लक्षणमपि नात्र प्रवर्तते ।

‘प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्प्रकल्पनम् ।

साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा ॥’

मैत्र्यगुणो यस्येत्यर्थः । अज्ञारतीक्ष्णकिरणैरित्यर्थः । छायायामत्र सादृश्यमानम् । निश्चय-
त्वनिवेशफलमाह—अलिरिति । व्याख्यातमिदम् । अपदार्थत्वं क्वमपि पदप्रतिपाद्य-
त्वम् । चाशन्देति । विरूपद्वारा वाच्यन्दव्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः । एवं चार्थिको निषेध इति
भावः । स वारिकाकारः स्वीयव्याख्यानमाह—उपमेयमसत्यमिति । अत्र उपमे-
यपदं पदार्थोपलक्षणमावश्यकमित्येतादिरुपेधविन्य इत्यत्रे स्फुटं निरूपयिष्यते । प्रतीता-
विति । तत्रैव प्रत्यासत्तेरिति भावः । एवं पूर्वनापि बोध्यम् । साम्यात्सादृश्यमूलकम् ।

इति चित्रमीमांसागतं तन्निर्मितनपि लक्ष्यमिह तथैव । तस्मात् 'नायं सुधां-
शुः किं, तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र दृढारोपं रूपकमेव भवितुमर्हति,
नामहुतिः । उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यात् निष्पत्त्यु-
भानात् । तदुक्तं चिमर्शिन्याम्—“न चिमं विषमिस्मादुर्बलं विषमुच्यते” ।
अत्र विषस्य निषेधपूर्वं ब्रह्मविषये आरोप्यमाणत्वादुद्धारोपं रूपकमेव, नापहु-
तिः” इति । यदि च प्राचीनमतमुपेक्षालंकाररत्नाकरेणैव मयाप्ययं प्रकारोऽपहु-
तिमध्ये गणित इत्युच्यते, तदा आहार्यताद्वयनिश्चयस्य समानत्वाद्रूपकभेद
प्रापहुतिरित्युच्यताम् । निरसतां च प्राचीनमुक्तदाक्षिण्यम् । एवमपि
चित्रमीमांसागतत्वनिर्मितापहुतिलक्षणस्यात्राव्याप्तिः स्विदैव । अपि च यदि
'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यत्र पर्यस्तापहुतिरित्युच्यते,
तदा तस्यामेव त्वत्कृतचित्रमीमांसागतस्य

तथैव न प्रवर्तते । उपसंहरति—तस्मादिति । दृढारोपमारोपदाढ्यसंपादकम् । न
विषमिति । अनेदं चिन्तम्—नेदं मुखं चन्द्र इति प्रतिष्ठापयितुं दाहरणंऽपि मुखनि-
षेधस्य चन्द्रारोपदाढ्यसंपादकत्वस्य वक्तुं सन्पत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापहुतिमानसो-
च्छेदापत्तेः । यदि तु निषेधपूर्ववारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारान्तरत्वं
तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । प्राचीनेति । प्रकाशकारादीलक्षणे । एवमनेऽपि ।
दृष्टान्ताद्विलेनं तदनुपेक्षेनायं गणित इति सूचितम् । अपहुतिः तत्त्वावच्छिन्नम् । ननु
निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वेन वयमपलापः, अतो दोषान्तरमाह—
एवमपीति । उक्तरीत्या तथाङ्गीकारेऽपि । दोषान्तरमाह—अपि चेति । तस्यामेव

१ कत्रापि विरोधे वक्तुमिच्छन्मनिलेखे नावेक्ष्य परिकरवम्भः । 'नेदं मुखम्, किन्तु
चन्द्रः' इति प्रतिष्ठापयितुं दाहरणे 'मुखं न' इति विषयनिषेधेदकपुरस्कारेण निषेधस्य
(मुखस्य) निषेधः स्पष्ट एव । 'विषये वयमिहोवे' इति दीधितलक्षणादुच्चारमपि विषयस्य
निषेधो रूपके विद्मः । एव चात्र रूपकप्राप्त्यर्थं दुराग्रहमाचक्षते । निषेधो रूपकदाढ्येक्षणद्वय
इत्युक्तिरपि प्रतिपक्षिचक्षुर्बोद्धव्यमस्मात् । 'मुखं न' इति विषयनिषेधे कृते 'उपमेयतावच्छे-
दकपुरस्कारेण उपमेये स्याद्विधिविधानमुपमानतादात्म्यम्' एव न सिध्यतीति आरोप एव
दूरापास्तः, का पुनस्तस्य दाढ्यसंपादनाशा । तदिदं वयनकुसुमेः धिर, येन निषेधेन
विना दृष्टमारोपतापन्नं नायः । 'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' अथ तु 'प्रेय-
सीमुखं सुधांशुः' इति रूपकं यदिप्रतिपादयितुं स्यात् रुग्णमेव सिध्यति, 'नायं सुधांशुः' इति
गमनस्यस्य चन्द्रस्य कृते निषेधः प्रकृतारोपदाढ्येनैवेत्यस्यैवाप्यनुपगमनमेवेति
मार्गिकं निरुद्धम् ।

‘त्रिग्याविशिष्टे निर्दिष्टे विषये यवनिहृते ।

उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा ॥’

इति रूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वज्जलेपायिता स्यात्, विषयिणो निहवेऽपि विषयस्त्वनिहृतत्वात् । अद्यापि चित्रगीगांतायां प्राचीनमनुसारेण रूपक-
लक्षणम्, कुवलयानन्दे च रत्नाकराद्यनुसारेणापहृतित्वोक्तिरिति यथाप-
चित्सामञ्जसं विधेयमिति दिङ् ।

‘अनरूपजाम्बूनदद्यानवर्षं तथैव हर्षं जनयञ्जनेषु ।

धारिद्र्यमर्मक्षपणक्षमोऽयं धाराधरो नैव धाराधिनाथः ॥’

सावयवारोपेयमपह्नुतिः ।

आरोपमात्रोपायत्वे परम्परिताप्येषा संभवति । यथा—

‘मनुष्य इति मूढेन सलः केन निगद्यते ।

अयं तु सज्जनान्भोजवनमधुमत्तङ्गजः ॥’

अस्याश्च ध्वनिर्यथा—

‘द्रविते रदनस्त्रिषां मिषादपि तेऽमी विलसन्ति केशराः ।

अपि चालकवेष्धारिणो मकरन्दस्पृह्यालवोऽल्यः ॥’

अत्र ‘नैता रदनस्त्रिषः, किं तु किञ्चलकपरम्पराः । न चैतेऽलकाः,
अपि श्वलयः’ इति पूर्वोत्तरार्थाभ्यां द्वे अपहृती त्रावत्प्राकट्येनैव निवेदिते ।
ताभ्यां च ‘न त्वं नारी, किंतु कमलिनी’ इति तृतीयापहृतिर्व्यञ्जनव्यापारेण

पर्यस्तापहृतावेव । रत्नाकरादीति । आदिना दग्धिग्रहणम् । इत्थं हि काव्यादर्शं
(२।३०४) तेनोक्तम्—‘अपहृतिरपहृत्य किंचिदन्यार्थस्त्वनम्’ इति । यथाकथञ्चि-
त्सामञ्जसमिति । एतदन्तरमत्र किंचित्पठितम् । तत्तत्परिपुष्टके दुर्लभमेव ।
अनन्तरं ‘विधेयमिति दिङ्’ इति ग्रन्थः । अवयवरूपस्य धीर्णमुदाहरति—‘धनलोपेति ।
दानवर्षयो रूपकम् । धारिद्र्यरूपस्योपयोगो नाशने समर्थ इत्यर्थः । सावयवारोपेति ।
अवयवारोपसहितेत्यर्थः । तद्रूपकसहितेति यावत् । आरोपेति । आरोपसंज्ञादिः ।
दयित इति । व्याख्यातमिदं ब्रूह । तावत् आदौ । अत्राद्यान्ये ध्वनित्वाभावादाह—

प्राधान्येन निवेद्यते, तत्संबन्धिवस्तुनिषेधारोपयोस्तन्निषेधारोपनिवेदकत्वस्य न्याय्यत्वात् । तुल्ययोगिता तु गुणतया स्थिता ।

यत्त्वप्पयदीक्षितैरपहुतिध्वनावुक्तम्—

“त्वदालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते

विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमर्षि ।

अपि स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा

करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाद्य लिखति ॥”

इत्यादावपहुतिध्वनिरुदाहृतव्यः । अत्र हि चक्रमुपर्णलेखनेन ‘नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः’ इति कयाचिद्व्यञ्जितम् । अन्यथा तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन ‘नायं पुण्डरीकाक्षोऽपि, किं तु मन्मथः’ इति तदुभयमपमृज्य पुष्पसायकमकरध्वजलेखनेन व्यञ्जितम्” इति । तदेतदापातरमणीयम् । यत्तावदुच्यते—‘चक्रमुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः, किं तु पुण्डरीकाक्षः’ इति कयाचिद्व्यञ्जितमिति । तत्रापहुतेर्द्वौ भागौ—उपमेयनिषेधः, उपमानारोपश्चेति । तयोस्तावदुपमानारोपभागः पुण्डरीकाक्षोऽयमित्याकारध्वजमुपर्णलेखनेनाभिव्यङ्क्तं शक्यः, चक्रमुपर्णोस्त-

प्राधान्येनेति । तदिति । अवयवीत्यर्थः । ननु नित्यस-रूपद्वयवृत्त्युत्तररूपक्रियागुणरूप-धर्मैक्यस्य प्रकृताग्रतयोः सत्त्वेन तुल्ययोगिनिवेद्यमत आह—तुल्येति । त्वदालेख्य इति । त्वत्प्रतिष्ठतिभूतचित्तं इत्यर्थः । नायकं प्रति समस्त्युक्तिः । एषा तन्वी तृणी । चक्रं सुदर्शनम् । सुपर्णासुतं गहदम् । अपि अथ । वचित्तयेर पाठः । अपमानेनयो-न्यत्वाय हेतुगर्भं विरोधणम्—स्विद्यत्पाणिमिति । अपरा तत्तृणी । तस्यापि पुण्डरीकाक्षस्यापि । तदुभयं चक्रमुपर्णद्वयम् । इत्याशयेन तथा उपमेनेन । इति व्यञ्जितनि-लम्बयः । तत्रेति । उच्यत इति शेषः । एतन्मोऽपि भागोऽभिव्यङ्क्तं यस्य इत्युप-

१ अवयवयोः रदनविद्-अलङ्कारोन्निषेधः, दिग्दर्शक अलङ्कारोपेयं अवयवीभूत-मातीत्यन्निषेध—इत्यन्तितालोपेयोन्निषेधकः (उपायः) सादितल्लोपोपितल्लिख्येः । यत्रयोः रदनशान्ति-अलङ्कारयोः, अग्रतृणयोः वेसर-अलङ्कारोऽपि विरक्त-दीप्तिनिषेधोपायक्रिया-रूप-पाठवत्तुल्यगुणधर्मैक्याद् वा तुल्ययोगिता प्रतीयते सा गुणभूता, व्यवहमाना अरदुडिरेवात्र प्रधानमेतादृशः ।

त्संबन्धित्वात् । न तु नायं साधारणः पुरुष इत्युपमैयनिषेधमागोऽपि, व्यञ्ज-
कत्वारोपमात्रव्यञ्जनसमर्थस्य तादृशनिषेधव्यञ्जने सामर्थ्याभावात् । नाप्यनु-
भवसिद्धः सः, येन तत्त्वञ्जनायोपायो गवेष्येत । नापि गवेष्यमाणोऽपि तत्त्व-
ञ्जनोपायः शब्दोऽर्थो वा उपलभ्यते, येनानुभवकलहोऽपि स्यात् । न च
साधारणपुरुषनिषेधमन्तरेण पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपो दुर्घट इति सोऽपि
व्यज्यत इति वाच्यम्, रूपकोच्छेदापत्तेः । मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखनिषेध-
मन्तरेण चन्द्रत्वं दुरारोपमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्रापि मुखनिषेधादगमे
जितमपह्नुत्या ।

अथ मुखं चन्द्र इति रूपके मुखत्वसामानाधिकरण्येन चन्द्रतादृश्य-
सारोप्यमाणतया न मुखनिषेधापेक्षेति चेत्, प्रकृतेऽपि तर्हि तादृश-
साधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येन पुण्डरीकाक्षतादात्म्यारोपरूपमसौ राजा
पुण्डरीकाक्ष इत्याकारकरूपकमेव भवितुमीष्टे, नापह्नुतिः । यदपि चोच्यते
'नायं पुण्डरीकाक्षः, अपि तु मन्मथः' इत्यादि । तत्र यद्यपि चक्रमुप-
द्वरीकरणेन नायं पुण्डरीकाक्ष इति निषेधः, पुष्पचाप-ध्वजगतमकरयो-
र्लङ्घनेन च मन्मथोऽयमित्युपमानारोपश्च व्यङ्ग्यो भवितुमर्हति, तथापि
नासावपह्नुतिः । 'प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्स्वरूपनम्' इति स्वकृतलङ्घन-

न्यते । व्यञ्जकेति । चक्रमुपलङ्घनस्योत्तरार्धं । ननु क्वं तदनुभवोऽत आह—ना-
पीति । स तादृशनिषेधभाग । उत्तमस्य इति शेषः । गवेष्येत अन्विष्येत । ननु विनि-
गमनाविरहोऽत आह—नापीति । लङ्घयत इति । प्रकृतपक्ष इति शेषः । दुर्घट
इति । वज्रज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धस्त्वादिति भावः । सोऽपि निषेधभागेऽपि । भग-
वानुपपद्येति भावः । ननु तत्रापि तत्स्वीकारोऽत आह—तत्रापीति । रूपकेऽपी-
त्यर्थः । एवं च तदुच्छेदापत्तिरिति भावः । बाधज्ञानमाहार्यज्ञाने न प्रतिबन्धकमिहा-
शयेनाह—अधेति । सामेति । न त्वच्छेदकत्वच्छेदेनेति भावः । आरोप्येति ।
आहार्यज्ञानविषयीक्रियमाणतवेत्यर्थः । तदाकारमाह—असाविति । चत्वर्यं । द्विती-
यधो व्यङ्ग्यतत्त्वमुच्यते । ननु निषेधसामानाधिकरण्येनोपमानतादात्म्यारोपसत्त्वात्कथं

१ यदि तादृशनिषेधव्यञ्जनसोपायवृत्तः सम्यक् अर्थो वा उपलभ्येत चेत्तर्हि अत्रोपमेय-
निषेधस्यानुभवो भवतीति विचारोपपत्तिरित्याशयः ।

स्याप्यत्रासत्त्वात् । अत्र हि निषेधस्य भगवतः पुण्डरीकाक्षस्यावर्ण्यत्वेना-
प्रकृततया प्रकृतनिषेधाभावात् । नहि पूर्वोरोपितजामात्रेण प्रकृतत्वं वक्तुं
शक्यम् । प्रकृतपदस्यारोपविषयपरतायां निषिध्य विषयमित्यादिना कत्वाम-
त्ययफलं भवता भवतैव तत्र स्फुटीकरणात् । काव्यप्रकाशकृतापि 'प्रकृतं
यन्निषिध्यान्त्यसाध्यते सा त्वपहृतिः' इति सूत्रं व्याचक्षणेन 'उपमेयमसत्यं
कृत्वा' इत्यादिना प्रकृतपदस्योपमेयपरतयैव व्याख्यानाच्च । प्राचीनमतसिद्धे-
यमपहृतिर्व्यङ्ग्यत्वेनास्माभिरिहोच्यत इत्यपि कुलकाशावलम्बनमात्रम्, 'प्रकृ-
तस्य निषेधेन' इत्यादिलक्षणं कुर्वता भवतैव तस्या बहिःकरणात् ।

एवमप्युक्तपक्षे कोऽलंकारो व्यङ्ग्य इति चेत् ? विच्छिन्नसिद्धलक्षणेऽति-
रिक्तः, अन्यथा त्वपहृतिरेवास्तु । लक्षणं तु तदा प्रसक्तयत्किंचिद्वस्तुनिषेधसा-

तदभावोऽत आह—अत्र हीति । ननु पूर्वमारोपितत्वात्प्रकृत एव योऽत आह—न-
हीति । निषिध्य विषयमित्यादिनेति । "निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोप" इति
तु तत्वाप्रत्ययेन लक्षणं नोक्तम् । वक्ष्यमाणोदाहरणे आरोपपूर्वकापहृतेऽभ्यासिप्रसङ्गात्
इति तैदृक्म् । फलं क्वचिदभ्यासिरूपमनिष्टं यत्नम् । तत्र चित्रमीमांसायाम् । अपि-
सूचितं दोषान्तरमाह—काव्येति । पुण्डरीकाक्षस्तुपम्यावमिति भावः । प्राचीनेति ।
प्रागुक्तवृत्तिमतेत्यर्थः । इह चित्रमीमांसायाम् । कुदोति । ससारस्यष्टापदलम्बनमेवो-
चितं न प्रसादेरिति तथा सर्वत्रिद्वयसत्तारमतावलम्बनमेवोचितं नैकदेक्षिततत्वेत्यर्थः ।
तद्वेदाह—प्रकृतेति । एषः प्रज्ञावतिरोपकः । अन्यलक्षणबहिर्भावोऽपिषोभ्यः ।
विच्छिन्नसिद्धमपहृतिः । अतिरिक्तोऽपहृत्यन्तो रूपकाख्यः । अन्यथा तु विच्छिन्नसिद्धिरोपा-
भावे । ननु प्रागुक्तसर्वमतसिद्धापडनियामान्यलक्षणानाकान्तत्वात्कथं तत्प्रमत आह—
लक्षणं रियति । तदेति । तत्रापहृतिर्वाङ्मूर्च्छादभ्यासिनत इत्यर्थः । प्रसक्तेति ।
प्रसक्तत्वं च यथायथंचितं, ननु प्रकृतत्वापेक्षेति भावः । अस्तुतदेत्याभ्यानेत्यानभिमतत्वं

१ आरोपस्तु निषयः प्रकृतः । निषदश्च वर्ण्यतया उपमेयमेव भवति । अत्र तु वर्ण्यो नापकः
(राजादिः) । तत्र पुण्डरीकाक्षस्य पूर्वोरोपितत्वेन वस्तुतो वर्ण्यत्वाभावात् तस्य निषेधे
प्रकृतस्य निषेधो न सिद्ध्यतीत्याशयः ।

मानाधिकरण्येन क्रियमाणवस्त्वन्तरारोपत्वमेव । तस्मात्सर्वमेवेदमहृदयंगमं सहृदयानाम् ।

इति रसगङ्गाधरेऽपह्नुतिप्रकरणम् ।

अथोत्प्रेक्षाप्रकरणम्—

तद्भिन्नत्वेन तदभाववर्त्तेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयत-

त्तचितम्, अतः स्वविद्वान्तरीलोपसहरति—तस्मादिति । दीक्षितोक्त-यथाकथञ्चित्त-
त्तमर्थं चेत्यर्थः । अहृदयंगममिति । अत्रेदं निन्द्यम्—दीक्षितैर्हि “दृष्टी त्वपहृते
साधर्म्यमूलत्वनियममनादस्य ‘अपहृतिरपहृत्स्य किञ्चिदन्वार्थमूननम्’ इति लभयित्वा उदा-
हरा—‘न पश्येत् स्वरसस्य सहस्रं पविष्ठा यतः । चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवा-
हृक्ष दक्षिण ॥’ इत्याद्युपक्रम्य ‘तदादेरूपे’ इत्याद्युक्तमिति । तदनुसारेणैव उन्नापहृति-
ध्वनिरुवाह्य इति न किञ्चिदहृदयंगमम् । प्रकाशविरोधोऽपि न । तत्रोपनेयपदस्य पदा-
र्थोपलक्षणात्वात् । अन्यथा ‘केषु बध्यमोऽत्र’ इत्यत्र ‘स्य न प्रपञ्च्य गतास्तद्वैरि-
णोऽपि तु ततः पराभव संभाव्य तान् कदा न स्यजन्वीत्यपहृतिर्व्यव्यते’—इति प्रकाश-
ग्रन्थासंगतिः स्वादिति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽपह्नुतिप्रकरणम् ॥

उत्प्रेक्षा लक्ष्यमिति—अथोत्प्रेक्षेति । यिनियमनाविरहादन्योन्याभावाद्यन्ताभावप-

१ तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्य (वाचस्य) पदार्थस्य रमणीयतद्विषयसंबन्धनिमित्तकम् [अर्थात्
तस्मिन् पदार्थे वर्तमानव्यवहारजनको यस्तत्संबन्धी धर्मः तादृशधर्म निमित्तोक्तः] तस्मिन् सभा-
वनम् उपप्रेक्षा (पक्षा कोटि) । संभावनं च अन्योन्याभावात्संभावनविषयीकरणम् (मुखे
चन्द्रत्वयोग्यताया अभावो न, अपि तु तादृशयोग्यता भवतीत्यनुसंधानम्) । तदभाववर्त्तेन
प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतत्समानाधिकरणतद्वर्त्तसंबन्धनिमित्तकं तद्वर्त्तेन संभावनं वा उपप्रेक्षा
(द्वितीया कोटि) । अथ भावः—तद्भिन्न अर्थात् अतस्मिन्नपि पदार्थे तस्मिन् [चन्द्रविभेदे
मुखे चन्द्रत्वेन] संभावनम् उपप्रेक्षा, तद्विदं संभावनं तादात्म्य (अभेद) संबन्धेन ।
संभावनं च—तस्मिन् (संभावनाविषयीभूते) पदार्थे वर्तमानव्यवहारकत्वात् आह्लादक-
त्वादि निमित्तम्, सेव्यधर्मोपप्रेक्षा । तदभाववति अर्थात् यो धर्मस्तस्मिन् पदार्थे नास्ति ईदृशो
पदार्थे तद्वर्त्तेन संभावनम् [यथा निधि लावण्यानामिति यत्र नृकाणि (धर्मिणि) मोहो नास्ति
तथापि मोहवर्त्तेन संभावनम्] । तदिदं संभावनं तादात्म्येवरेण समवायसिद्धिसंगमः । अत्र
निमित्तं तत्समानाधिकरण (उत्प्रेक्ष्यमाणधर्मसद्व्याप्ती) धर्मः । [यथा निधि लावण्यानामि-
त्यत्र मोहस्य नृकाणि समवायसंबन्धेन संभावनम् । निमित्तं च मोहसमापत्तिरात्र धर्मो
चायैकारिण्यरूपो धर्मः], सेव्य धर्मोपप्रेक्षा ।

२ इदं नान्येनान्यथापि प्रसारणमात्रमिति खेदेन वक्तव्यं स्यात् । ‘तदादेरूपे’ इत्याद्यु-
दाहरणं दण्डिमतानुसारमिति स सम्भाषणे । किन्तु चित्रयोमासावां ‘साधर्म्यं त्वपहृति
रिति तेन व्याहृता’ अत्रैव दण्डिमतानुवादः सम्भाष्यते । तद्वर्त्तेन रसुदाहरणं
‘इत्यादावपहृतिध्वनिरुवाह्यम्’ इति दीक्षितानां स्वमतमिदम् । अनयं धर्मोपप्रेक्षा
तत्तदकारणविरतिरपि दीयते तदपहृतावकृते प्रकरणपूर्वित्वेन तस्मिन्निधौ विचार्य

द्वेचि—तत्समानाधिकरणान्यतरतद्वर्मसंबन्धनिमित्तकं तच्चेन तद-
च्चेन वा संभावनमुत्प्रेक्षा ॥

‘लोकोत्तरमभाव त्वां मन्ये नारायणं परम्’ इत्यत्र तादृशमभावस्य नारा-
यणत्वव्याप्यतासंभावनादशायां सामर्थ्यभावेनानुमित्यनुदयाज्जायमानायां नारा-
यणेनानेन प्रायशो भवितव्यमिति संभावनायामतिप्रसङ्गवारणाय तद्विज्ञत्वेन
प्रमित्तस्येति संभावनायामाह्वयार्ता-गमयति । एतेन

‘रामं’ स्निग्धतरस्यामं विलोषय वनमण्डले ।

‘प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥’

इत्यत्र संभावनायाम्, ‘धाराधरधिया धीरं नृत्यन्ति सा शिखावलाः’ इत्यत्र
आन्तौ च नातिप्रसङ्गः ।

‘वदनकमलेन चाले स्मितसुपमालेशमावहसि यदा ।

जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’

अत्र जगज्जयसंभावनायामतिप्रसङ्गवारणाय रमणीयतद्वर्मनिमित्तकमिति ।

द्वितं लक्षणद्वयं युगपदाह—तद्विधत्वेति । लोकोत्तरेति । राज्ञानं प्रत्युक्तिः ।
तादृशेति । लोकेत्तरेत्यर्थः । सामग्री निश्चयरूपस्यातिशानादिरूपाद्युमिविसामग्री-
त्यर्थः । ननु कथमेतासां धारणमत आह—संभायनेति । इदंचेत्यादिः । संभाव-
नायां लक्षणचटकीभूतायाम् । तथा चोक्तसंभावनाऽनाद्वयंति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
अस्य फलान्तरमाह—एतेनेति । धाराधरो मेघः । भ्रान्तिरपीयमनाहार्या । अन्यथा
पार्याभायापत्तेः । स्मितेति । हास्यद्योभालेनमित्यर्थः । तदैति पूर्वान्वयि । दशेति ।
यद्यबाणेन मदनेनेत्यर्थः । जगज्जयेति । जगति जयसंभावनायामित्यर्थः । तद्वर्मेति ।

१ संभावनाया आहार्यत्वस्वीकारेण—असामान्ये राजनि अधोकिचप्रभावशब्दा वा
अनाहार्या (सत्ता) नारायणत्वसंभावना [नारायणत्वं काममसत्त्वं परं तत्संभावना तु
सत्त्वं], तस्मादुत्प्रेक्षात्वं न प्रसक्तम् । यत्रमेव अयं धाराधरः स्थासिति केकिना संभावना,
‘धाराधरोयम्’ इति तेषां भ्रान्तिर्य, अनाहार्या । अत एव तु मूलरूपकार्यजननम् । तदर्थे-
विषया संभावनायामुत्प्रेक्षाकारस्य न प्रसत्तिरिति बोध्यम् ।

२ ‘तद्वर्मेतिनिमित्तं’ संभावनम्, इति कथने निवेद्यात् संभावनं यत्किञ्च तद्वर्मेतिनिमित्तक-
मवेधितम् । अर्थात् तस्मिन् संभावने विषय-विषयिणो यो धर्मः स निमित्तं स्यात् । अत्र तु
स्मिन् संभावनाया अन्वयप्रसङ्गवद्भवत्, परं तद्वर्मेतिनिमित्तं तद्वर्मे अर्थात् विषयः (जगत्), विषयी
(विधितम्, यतो निमित्तत्वं संभाव्यते), जनयोर्धर्मैः (प्राविष्टः) नास्तीति नास्तिव्याप्तिरित्यर्थः ।

मितस्य संभावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात्
दोषः । एतेन—

‘प्रायः पतेद्द्यूः शकलीमवेद् ग्लौः सहाचलैरम्बुधिमिः स्खलेद्ग्लौः ।

नूनं ज्वलिष्यन्ति दिशः समस्ता यद् द्रौपदी रोदिति हा हतेति ॥’

अत्रापि रोदनकारणीभूतकेशप्रहणादिजन्यपापनिमित्तोत्थापितायां स्वर्गपतन-
संभावनाया नातिप्रसङ्गः । प्रायः स्वाणुनानेन भवितव्यम्, नूनं पुरुषेणानेन
भाव्यम्, दूरस्योऽयं देवदत्त इवाभाति, इत्यादौ निश्चलत्वचञ्चलत्वादिसाधा-
रणधर्मनिमित्तायां संभावनायामतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो रमणीयत्वं धर्मगत-
मुपात्तम् । रूपकविवावतिप्रसङ्गवारणाय संभावनमिति । अत्र च तादात्म्येन
संसर्गेण धर्म्युत्प्रेक्षायाः, संसर्गान्तरेण धर्मोत्प्रेक्षायाश्च संप्रदायैकोक्त्या लक्ष-
णद्वयं विवक्षितम् ।

सा चोत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या, प्रतीयमाना च । इव, नूनम्, मन्ये,
जाने, भवैमि, ऊहे, तर्कयामि, शङ्के, उत्प्रेक्षे, इत्यादिभिः क्यङ्काचारकिङ्का-
दिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री, तत्र वाच्योत्प्रेक्षा । यत्र च
प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रम्, तत्र प्रतीयमाना । यत्र तत्सामग्री-
रहितं प्रतिपादकमात्रम्, तत्र संभावनामात्रमेव, नोत्प्रेक्षा ।

सापि प्रत्येकं त्रिविधा—स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतुत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा चेति ।
तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपाणां तदभावरूपाणां च पदार्थानां तादात्म्येनेत-
रेण वा संबन्धेन जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकैर्बन्धैः समुच्चिनैरुपात्तैरुपात्तैर्नि-

तद्वर्त्मसम्बन्धेत्यर्थः । ननु स्मिन्नरूपधर्मनिमित्तकत्वमस्येवात आह—स्मितेति । हा-
स्वस्य तत्सहकारित्वादिति भावः । जगदिति । जगद्विजितरूपो यो विषयविषयिणौ
संविष्टत्वाभावादित्यर्थः । अस्मिन् प्रत्युदाहरणान्तरमाह—एतेनेति । ग्लौश्चन्द्रः ।
ग्लौ पृथ्वी । भूतत्वं केशप्रहणादिप्रियेषणम् । पापस्य द्यूः पतेदित्यादिविषयविषयिसा-
धारणत्वाभावादिति भावः । स्वाणुना ब्रह्मेण । यथाक्रमेण धर्मावाह—निश्चलेति ।
आदिना विलक्षणाकारत्वपरिग्रहः । रमणीयत्वमिति । तत्त्वं च कविप्रतिमानिर्वर्त-
तत्वमिति भावः । ननु ज्ञानमिलेवास्तु अत आह—रूपकेति । नन्वेवमपि तदभाव-
त्वेनेत्याशयिकमत आह—अत्र चेति । अलक्षणावाक्य इत्यर्थः । अलक्षणाप्रवृत्तरीत्या
इमा विभज्यते—सा चोत्प्रेक्षेति । यत्रोत्प्रेक्षासामग्रीति । सा च रमणीयतद्वर्-
मसंबन्धादिरूपा । सापीति । एव च द्वादश भेदाः सप्तधा इति भावः । तत्र तासां

अप्यत्रैर्निष्पाद्यैर्वा निमित्तमूर्तैर्मैर्यथासंभवं जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकेषु विपर्यये-
षुत्प्रेक्षणं स्वरूपोत्प्रेक्षा । तत्रामेदेन संसर्गेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा, संसर्गान्तरेण
धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेति चोच्यते । उक्तविधेषु पदार्थेषु प्रामुक्तप्रकाराणां पदार्थानां
तथाविधैरेव निमित्तैर्यथासंभवं हेतुत्वेन फलत्वेन च संभावनं हेतुत्प्रेक्षा
फलोत्प्रेक्षा चोच्यते ।

एताश्च कचिन्निष्पन्नशरीराः कचिन्निष्पाद्यशरीराश्चेत्येवमाद्यनल्पविकल्पाः
संपद्यन्ते । तथापि दिव्याश्चमुपदर्शयते ।

आरूपायिकायां जात्यवच्छिन्नस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘तनयमैनाकगवेपणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया
भगवत्या भागीरथ्याः सखी’ इति । अत्र भागीरथ्यां द्रव्ये जातौ वा हिम-
गिरिसंबन्धी भुजत्वजात्यवच्छिन्नस्तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र च भागीरथी-
गतानां श्वैत्यश्वैत्यलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वानां धर्माणां निमित्ततासिद्धये
विपर्ययिहिमगिरिसुजगतस्वमवश्यं संपादनीयम् । तेषां च मध्येऽनुपात्तयोः
श्वैत्यश्वैत्ययोर्हिमगिरिसंबन्धित्वादेव भुजगतत्वं संपन्नम् । इतरयोरपि
संपादनाय तनयमैनाकगवेपणं फलमुत्प्रेक्षितम्, तत्साधनताज्ञानस्य लम्बत्व-
जलधिजठरप्रवेष्टानुकूल्यजननकरवात् । एवं च विपर्ययतत्तादृशगवेपणफल-
कलम्बत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाभ्यां विपर्यगतयोः साहजिकलम्बत्वजलधिजठर-
प्रविष्टत्वयोरभेदाध्यवसानातिशयोक्त्या साधारण्यसंपत्तौ निमित्तता । न चान्न

तिष्ठतां मध्ये । द्रव्येति । सत्ताग्रन्दाभिप्रायमिदम् । एवमग्रेऽपि । उक्तमेव विशद-
यति—तत्रेति । तासां स्वरूपोत्प्रेक्षायां मध्य इत्यर्थः । हेतुत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षे आह—
उक्तेति । जालादिष्वित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यत्वेति । चक्षित्यर्थः । तनयेति ।
हिमगिरैरित्यादिः । लम्बत्वप्रविष्टत्वे भुजविज्ञेयणे । द्रव्ये जातौ वेति । सत्ताग्रन्दाध्या-
यां जातिग्रन्दाध्याया वेत्यर्थः । तेषां च उक्तधर्माणाम् । इतरयोरपि उपात्तयोर्तन्मत्वत्प्र-
विष्टत्वयोरपि । तत्साधनतेति । गवेपणसाधनत्वेत्यर्थः । यद्वेति । अन्यथा गवेपणाऽसं-
भवादिति भावः । विपर्ययतेति । विपर्ययिहिमगिरिभुजगतान्यामित्यर्थः । तादृशेति ।

१ जातिगुणादीन् निमित्तीकृत जातिगुणदिक्षु निश्चयेषु जातिगुणादिकृशणां विपर्ययां
संभावनं स्वरूपोत्प्रेक्षेति वाच्यस्य सारम्, अवशिष्टानि तत्रैव निवेद्यानीति बोध्यम् ।

२ जातिगुणादिषु पदार्थेषु जात्यादिभिर्निमित्तैः जातिगुणादिकृश पदार्थस्य हेतुत्वेन फल-
त्वेन च संभावनम्, जालादिरूप. पदार्थो जालादिरूपं पदार्थं प्रति हेतुः फलं वा यत्र
संभाव्यते तत्र हेतुफलोत्प्रेक्षा—इत्याशयः ।

फलत्वाप्युत्प्रेक्षातलोत्प्रेक्षेति वक्तुं शक्यम् । उत्प्रेक्षमाणफलनिष्पादितनि-
मित्तोत्थापितायां स्वरूपोत्प्रेक्षायामेव विधेयत्वाच्चमत्कृतेर्विश्रमात्, उत्प्रेक्षा-
प्रतिपादकस्य प्रत्यक्स्य फलेनानन्वयाच्च, उपैवात्र व्यपदेशो युक्तः । अनि-
गीर्णविषया चेयमुपात्तानुपात्तगुणक्रियात्मकनिमित्ता निष्पाद्यविशिष्टशरीरा
जात्युत्प्रेक्षा, हिमगिरिभुजस्य कविनैव निष्पादितत्वात् ।

वादाभ्येन गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘अम्मोजिनीबान्धवनन्दनार्या कूजनवकानां समजो विरेजे ।

रूपान्तराक्रान्तपृष्ठः समन्तात्पुञ्जीमवन्शुक्ल इवाश्रयार्थी ॥’

अत्रैकाधिकरण्यापन्ने कूजनविशिष्टे वक्त्वजात्यवच्छिन्ने विषये पुञ्जी-
भवनविशिष्टः शुक्लगुणस्तादाभ्येनोत्प्रेक्ष्यते । तत्र वक्तागतानां कूजननैर्मे-
ल्यपुञ्जीभवानां शुक्लगुणगतत्वमन्तरेण वक्ताशुक्लयोरभेदस्य दुरुपगदत्वा-
त्तत्सिद्धये तेषां विषयिगताय साध्यम् । तत्र नैर्मल्यस्यानुपात्तस्य यथा-
कथंचिदुत्प्रेक्ष्यमाणे विषयिणि सिद्धत्वात्कूजनपुञ्जीमवनयोर्नैर्नष्पादनाय रूपा-

तत्तयमैनाकेल्यर्थः । विषयेति । भागीरथील्यर्थः । विविगमनाविरहत्वाद्—उत्प्रेक्षेति ।
प्रत्यक्स्य वक्ताः । उपसंहरति—तथैवेति । एवं चेलादिः । स्वरूपोत्प्रेक्ष्यवैलम्बः । कथित
‘तथैव’ इति पाठः सोऽप्युक्तार्थक एव । अत्र भेदादनुपादयति—अनिगीर्णेति । भागी-
रथ्या उपादानात् । उपात्तेति । इदं च यथासंभवं शोच्यम् । न तु यथासंभवम् ।
निष्पाद्यवै हेतुनाह—हिमेति । एवं वैकल्यस्य सिद्धत्वेऽपि विशिष्टस्य निष्पाद्यत्व
स्पष्टमेवेति भावः । अम्मोजिनीति । सूर्यकन्यायां यमुनायामित्यर्थः । समजः
संघः । रूपान्तरेति । गीतालीत्यर्थः । ऐकाधिकरण्यापन्न इति । समुदायारण
इत्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये । तत्सिद्धये शुक्लगुणगतत्वसिद्धये । तेषामुक्तधर्माणाम् । विष-
यीति । शुक्लगुणेत्यर्थः । यथाकथंचिदिति । नन्वेवं हेतुमेवैवेयं उक्तो नातु

१ उत्प्रेक्ष्यमाणेन अवैकल्यत्वेन निष्पादिते वे निमित्ते (कल्प-जलपिमविहत्वे) तदु-
त्थापितायाम्)

२ प्राधान्यात् ।

३ क्रियात्मके कल्पत्वप्रविहत्वे उपात्ते, वैकल्येसे गुणात्मके चानुपात्ते । अत्र यथासंभव-
मिति नापेक्षीकर । क्रियात्मकस्य प्रविहत्वस्य (कल्पत्वस्यापि) उपात्ततया यथासंभवात् न
घटते इति तस्यशङ्कः ।

४ भिन्ना ।

न्तरोक्तान्तगृहत्वमाश्रयार्थित्वं च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । इहापि प्राग्भावाह-
जिकयोः कल्पिताभ्यामभेदाध्यवसानात्साधारण्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।
पूर्वं हि यथा फलस्योत्प्रेक्षणेऽपि न फलोत्प्रेक्षा तथेहापि हेतोरिति ।
क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दजानीरभरेऽर्धमग्रा वक्राः प्रकाशं कृतभूरिशब्दाः ।

ध्वान्तेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्ये शशिनः किशोराः ॥’

अत्र प्रथमान्तविशेष्यकचोपवादिनामभेदसंसर्गेण कलिन्दजानीरार्धम-
ग्रा-कृतभूरिशब्दोभयविशिष्टेषु वक्रेषु विषयेषु ध्वान्तकर्तृकवैरहेतुकनिग-
रणकर्माभिन्नोत्प्रेक्षितशशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वकं क्रोशनकर्तृत्वं धर्म-
उत्प्रेक्ष्यते । तत्र तादात्म्योत्प्रेक्षणे धर्म्युत्प्रेक्षायां साधारणो धर्मः, संबन्धा-
न्तरेणोत्प्रेक्षणे धर्मोत्प्रेक्षायां तत्समानाधिकरणो धर्मश्च विषयगतो निमित्त-
मिति स्थिते प्रकृते क्रोशनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षायां तत्समानाधिकरणनिगरण-
कर्मत्वरूपधर्मस्य विषयगतत्वसिद्धयेऽनुवाचतया शशिकिशोरतादात्म्यमनुपा-

आह—पूर्वं हीति । कृतभूरिति । यो निमज्जति स शब्दं करोतीति लौकिकम् ।
वाक्विनामिहस्य धर्म उद्योतत इत्यत्रान्वयः । शानजयमाह—कर्ममिति । तदभिहित-
नोत्प्रेक्षितेत्वं । अत्रोत्प्रेक्षितेत्यधिकम् । तयोरभेदस्य स्वारसिकत्वात् । तत्र उत्प्रेक्ष-
योऽन्धे । पूर्वाभाह—तादेति । द्वितीयाभाह—संबन्धेति । विषयेति । वक्रेत्यर्थः ।
प्रकृतवचनवाराभावादाह—अनुवाचेति । उद्योतते । वक्रेभ्यश्च शेषः । नन्वेवमपि

१ कल्पान्तरान्तगृहा हि शब्दं कुर्वन्ति पुत्रीभवन्ति च । एवं आश्रयार्थेनोपि शब्दावन्ते
संवीचयन्ति च ।

२ साभाविकयोः पुत्रीभवतनैर्मैत्ययोः (अर्थात् वक्रनिष्ठयोः) कश्चित्ताभ्यां (दृढगुण-
यत्तत्त्वात्) पुत्रीभवतनैर्मैत्याभ्यां तच्च अभेदाध्यवसानमित्यर्थः ।

३ ध्वान्तकर्तृत्वं वैरहेतुकं बहु निगरणं (गलाघःकरणम्) तस्य कर्मोपिप्लवेन (कर्मत्वेन)
उत्प्रेक्षितं ये शशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वकम्, अर्थात् वक्रेषु विषयेषु विशिष्टां शशि-
किशोराणां तादात्म्येन (अभेदसंसर्गेण) संभावनमिति पूर्वं (नूत्योत्प्रेक्षा) धर्म्युत्प्रेक्षा । तस्-
मन्तरे ‘मन्ये श्रोशन्ति’ इतिप्रतिपाद्य धर्मोत्प्रेक्षा, इत्याशयः ।

४ श्रोत्रं यत्र (शशिकिशोरेषु) शिथिलं तत्रचिकित्साद्ये यो निगरणकर्मैकत्वो भवेः तस्य
विषय(वक्र)गतत्वसिद्धये । अर्थ यावः—निगरणं शशिनं यत्र भवति न वक्रानां, तत्रच वक्रानां
निगरणकर्मैकत्वसिद्धये शशिकिशोरतादात्म्यमुत्प्रेक्ष्यते इत्याशयः ।

चर्धेत्यनिमित्तकमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र यथा विशिष्टोपमायामुपमानोपमेयविशेषण-
तद्विशेषणानामार्थमौपम्यम्, एवमत्रापि विषयबकविशेषणतद्विशेषणयोरर्थ-
मञ्जनयमुनाजलयोर्मूलोपेक्षाविषयिशिशिकिशोरविशेषणतद्विशेषणाभ्यां निग-
रणध्वान्ताभ्यामभेद आर्थः । ततश्च ध्वान्तकर्तृकनिगरणे सिद्धे मुख्यो-
त्प्रेक्षानिर्वाहः । क्रोशनशब्दयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेदः । तेन कलि-
न्दजानीरार्धमग्नकृतभूरिशब्दोभयाभिन्ना वका ध्वान्तनिगौर्यमाणशशिकिशो-
रोभयाभिन्नाः क्रोशनक्रियानुकूलव्यापारवन्त इवेति बोधाकारः । भास्यति
भावप्राधान्ये त्वभेदेन क्रोशनक्रियोत्प्रेक्षा । तत्र शब्दे दृते वकविशेषणतया

साधारणधर्माभावात्कथं प्रधानोत्प्रेक्षानिर्वाहोऽत आह—तत्रेति । तस्मिन्सतीत्यर्थः ।
मूलोत्प्रेक्षेति । मूलोत्प्रेक्षाया विषयी यः शशिकिशोर इत्याद्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षोपपा-
दकत्वात्तस्या मूलोत्प्रेक्षात्वम् । सिद्ध इति । वकानामित्यादिः । मुख्योत्प्रेक्षेति ।
क्रियोत्प्रेक्षेत्यर्थः । प्रवृत्तान्तरेणापि साधारण्यं धर्मस्याह—क्रोशनेति । शशिकिशोरो-
भयानुकूलक्रोशेति । ‘निगौर्यमाणभिन्नशशिकिशोरानिष्ठा. क्रोशनक्रियानुकूल-’ इति
युक्तः पाठः । एवं नैयायिकमतं बोधमुक्त्वा नैयायिकमतोदाह—आख्यात इति ।
जन्मभेदेन वके तदुत्प्रेक्षा नाभिन्ना अत आह—तत्रेति । उत्प्रेक्ष्यमाणक्रोशनक्रियाया-

१ विषयभूता ये वकास्तद्विशेषणम् अर्थमञ्जनम् । तस्य (अर्थमञ्जनस्य) विशेषण यमु-
पाचलम्, यतयोर्वचोः—मूलोत्प्रेक्षायाः (प्रधानभूतक्रियोत्प्रेक्षोपपादकत्वा मूलभूतायाः)
विषयिभूतानां शशिकिशोरानां विशेषणं निगरणम् तस्य (निगरणस्य) विशेषणं ध्वान्तम्
पताभ्यां तद्वि भवेदः ।

२ शशिकिशोराभेदेन वज्रनामपि ध्वान्तकर्तृकनिगरणे सिद्धे मुख्योत्प्रेक्षायाः क्रोशनो-
त्प्रेक्षाया निर्वाहः, यतो हि यो निगौर्यमाणो भवति स तदुत्प्रेक्षाकोटिः ।

३ वकेषु ध्वान्तनिगरणसिद्धिना निगौर्यमाणत्वस्य शशिकिशोरत्वस्य चेत्तु भवितुमर्हति इति बोध्यम् ।

४ ननु भावप्रधानमग्नकृतमिति नैयायिकानां यदे शब्दनक्रियायां क्रोशनक्रियाया-
साधारण्येन संभावनमिति कर्णोत्प्रेक्षा सेवमित्युच्यते । किन्तु शब्दनम् (विषयः) नात्र दृक्
निर्दिष्टम् । अपि तु ‘इतन्मूर्तिशब्दाः (वकाः)’ इति वक्ष्यमाणेन विशेषणीभूतं एव । एवं च
शब्दने (विषये) कथं क्रोशनत्वादात्म्योत्प्रेक्षा इति उच्यते । मन्त्राः क्रोशनीत्यत्र भेदेषु विभक्तिषु
मञ्जस्तानां यथा ज्येष्ठाद्यवसानम् तथा शब्दकर्तृत्वैव शब्दनस्याप्यवसानं कृत्वा, तस्मिन्
शब्दने (विषये) क्रोशनक्रियाया उत्प्रेक्षा चाप्यते इति कथमापानम् । शब्दे रोवे विभक्ते
इत्यनेन युचितं ग्रन्थकृता यत् शब्दबोधस्तु पूर्वोक्त एव, नैयायिकानां यत् केवलम् आधी
सेवं क्रोशनक्रियोत्प्रेक्षाज्ञयः । अत एव ‘क्रोशनक्रियायां च वाहयवका विशेषणम्’ इत्या-
युक्तम् । अन्यथा क्रोशनरूपव्यापारप्रधान्ये शशिकिशोराभावेन शब्दमार्गद्वया विशेषणत्वा
स्यादिति बोध्यम् ।

प्रतीयमानमपि शब्दं विषयतयावतिष्ठते, अध्यवसानवशात् । श्रोत्रनक्रियायां च तादृशवका विशेषणम्, तादृशवकेषु चाभेदेन तादृशशक्तिशोराः, न तु शक्तिशोरा एव साक्षात्क्रियायाम् । एवं च वकानामनन्वयापत्तेः । विषयविषयविशेषणानां प्रारब्धदेव विम्बप्रतिविम्बभावेनाभेदप्रतिपत्तिः ।
तथा—

‘राज्याभिषेकमाज्ञाय जम्बरामुवैरिणः ।

मुषाभिर्जगतीमघ्यं लिम्पतीव मुषाकरः ॥’

अत्रापि चन्द्रे विषये तादृशलेपनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्येकं दर्शनम् । किरणव्यापने विषये चन्द्रकर्तृकमुषाकरणकलेपनस्य तादात्म्येनोत्प्रेक्षणमिति द्वितीयम् । तत्र प्रथमे भूते पवलीकारकत्वरूपनिमित्तानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्योपादानादुपाचविषया । द्वितीयेऽपि तस्यैव निमित्तस्यानुपादानादनुपाचनिमित्ता, विषयस्य निर्गीर्णतयानुपाचविषयेति विशेषः ।

तादात्म्येन द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

‘कलिन्दशैलादिभ्यां मयागं केनापि दीर्घा परिसा निस्त्राता ।

मन्ये तलस्पर्शविहीनमस्याभाकाशमानीलमिदं विभाति ॥’

अत्र यमुनायां नीलत्वदीर्घत्वनिमित्तकमाकाशतादात्म्योत्प्रेक्षणम् ।

मित्यर्थः । वृत्ते बोधे निम्पते वा । अध्यवसानेति । अध्यवसानं च मयाः श्रोत्रनक्रियादिबहिर्निर्वाचकप्रत्ययेनेति बोध्यम् । तादृशेति । विशेषणद्रव्यविशिष्टेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तादृशेति । एकविशेषणविशिष्टेत्यर्थः । विमानो श्रोत्रनेतरारिः । एवं च एवं राति । एवं च तादृशशक्तिशोराभिन्नकर्तृकं श्रोत्रनमिति बोध्यम् । अस्या उदाहरणान्तरमाह—तथेति । शम्बरस्येति । मदनस्येत्यर्थः । शम्बरप्रापि मतने इमाह—अत्रापीति । तादृशेति । मुषाकरणकवगन्मध्यकर्मकेत्यर्थः । चन्द्रेति । तदभिज्ञेत्यर्थः । कारणकेति । जगन्मध्यकर्मकेत्यपि बोध्यम् । विषयस्य चन्द्रस्य । तस्यैव पवलीकारकत्वस्यैव । विषयस्य किरणव्यापनस्य । निर्गीर्णेति । मुषाभिर्लिम्पतीत्यनेनेति भावः । कलिन्देति । तदाकल्पवर्षतादित्यर्थः । इदं दत्ता गङ्गायाः । अत्र मयागं प्रसामनमिन्नाप्य । अस्यां परिसात्राम् । इदं दत्तं यमुनाकणम् । अत्र शम्बरज्जातुत्प्रेक्षेयं कुत्रो न, अत्र आह—आकाशेति । इदं च मृशारा मत्तं एतम् ।

१ विषया इकाः तद्विषयनस्य सर्वविषयनस्य [विषयविशेषणस्य वपुनावकस्य], विषयविशयविशेषणः तद्विषयनस्य विषयस्य [विषयविशेषणस्य व्यापकस्य] च विषयविशेषणकारणव्यतिरेक इत्यादि ।

आकाशत्वस्य स्वरूपात्मकत्वाद्भ्रव्योलेक्षेयम् । अत एवाकाशपदाच्छब्दाश्रय-
त्वाद्यनुपसितिदशायामप्याकाशधीः । नीलत्वरूपनिमित्तस्य विषयिणि सिद्ध्यर्थं
तृतीयचरणोपादानम् । दीर्घत्वरूपनिमित्तसिद्ध्यर्थं च पूर्वार्धम् ।

जात्यादीनामभावोलेखा यथा—

‘बाहुजानां समखानामभाव इव मूर्तिमान् ।

जयत्यतिबलो लोके जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥’

अत्र जात्यवच्छिन्नाभावो विरोधित्वनिमित्तेन तादात्म्येनोलेक्ष्यते ।
‘नाश इवेत्युक्तौ तु ध्वंसः । ‘समखलोकदुःखानाम्’ इति प्रथमचरणे कृते
[णामावः ।

‘घोरञ्जनकालीभिर्जरुदालीमिच्छथा बभे ।

जगदस्त्रिभुजं यथासीजिलोचनवर्गसर्गमिव ॥’

नन्वाकाशत्वं शब्दाश्रयत्वादिरूपमिति कुतः स्वरूपात्मकमत आह—अत एवेति ।
तस्य स्वरूपात्मकत्वादेवेत्यर्थः । आदिना शब्दसमवायिकारणत्वपरिग्रहः । विषयिणि
आकाशे । तृतीयेति । तल्लक्षणं सति प्रतिबिम्बासमव इति भावः । सिद्ध्यर्थं चेति ।
आकाश एवेति शेषः । अतोपरितनाकाशस्य तदीर्घत्वारोपपत्तिरिति भावः । बाहुजानां
क्षत्रियाणाम् । जामदग्न्यः परशुरामः । ज्ञातीति । क्षत्रियत्वेत्यर्थः । विरोधित्वेति ।
जात्यवच्छिन्नेत्यादि । अभावोऽन्यन्ताभावः । अभावपदस्यागेनाह—यिनेति । क्रिया-
भावोलेखोदाहरणमाह—घोरिति । कञ्जलवच्छायामभेषपङ्क्तिभिरुपाच्छादितेत्यर्थः ।

१ वरपदसिद्धे पदवपदत्वादिर्क यथा जातिर्बन्धुति तथा व्यकृतात्वं ज्यतिर्न, अपि तु अ-
काशस्वरूपमेव । शब्दात्मकत्ववच्छादित्वमिति ये न जानन्ति तेषामपि आकाशत्वस्य स्वरूपा-
त्मकत्वादाकाशस्य लोपो भवति । अत एव कस्मिंश्चिदस्य पदे दम्बोलेखेलादयः ।

२ तल्लक्षणे (तल्लक्षणे) सति तल्लक्षणस्य वर्णोत्तरस्यापि प्रतीतिर्योग्यत्वात् । तदभावे
तु निमित्ततया नीलतैव प्रतिभासेतेत्याशयः । ‘तल्लक्षणं सति प्रतिबिम्बस्य धर्मवो न’ इति
नागेशविद्यान तु लोकोत्तरमेव, कतिपयाहुस्त्रिभुजस्य जलपात्रे तु प्रतिबिम्बदर्शनम् ।

३ जामदग्न्यः क्षत्रियजातेर्विशेषी । तस्य विरोधित्वेन निमित्तेन जामदग्न्ये (दम्बे)
क्षत्रियावन्तरेणावच्छादात्म्येन सत्त्वान्ध इति जात्यवच्छादित्वेन तेषामित्याशयः ।

अत्रापि चाक्षुषज्ञानसामान्यशून्यत्वेन निमित्तेन पार्यन्तिकः क्रियामावो धर्मः । एवं द्रव्याभावोपेक्षापि स्वयमूहा ।

मालारूपाण्येषा संभवति यथा—

‘द्विनेत्र इव वासवः कंसयुगो विवस्वानिव

द्वितीय इव चन्द्रमाः श्रितवपुर्मनोभूरिव ।

नराकृतिरिवान्धुर्धिरुरिव क्षमामागतो

नुतो निखिलभूसुरैर्जयति कोऽपि भूमीपतिः ॥’

अत्र राजगन्तानां द्विनेत्रत्वादीनां वासवादितादात्म्यविरोधिनां विरोधनिवर्तनाय विषयिषु वासवादिप्वारोपेण साधारणीकरणम् । न चात्रोपमा शक्यनिरूपणा, द्विनेत्रत्वादीनामुक्तेर्निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । न चोपमाया निष्पादकं तेषां साधारण्यम्, तदभावेऽपि परमैश्वर्यादिभिः प्रतीयमानैस्तस्या निष्पत्तेः । असुन्दरत्वादुपमानिष्पादकत्वेन कवेरभिप्रेतत्वाच्च । नद्यत्र द्विनेत्रत्वादिभिर्धर्मैर्वासावादिसादृश्यं राज्ञः कवेरभिप्रायविषयः । एवं द्वितीय-

नेत्रस्यान्यजनसमूहस्य शिरिवेलयं । निमित्तेनेति । अनुपातेनेति भावः । पार्यन्तिक इति । यद्यपि सर्गमिति नपुंसकेयत्वा तात्कि जगदन्तरमिवैतजगदिति पूर्व बोधः तथापि तादृशजगदन्तरप्रविष्ट्या अभावोपेक्षावाधापरत्वा धातृर परिमिति जगति लोचनवर्गस्य सर्गो दानं संसर्गः प्रसरणं वा यत्र दर्शने तदभावो निरा बोध्यते इति दर्शनक्रियाभावरूपो धर्म उल्लेख्यते पश्चादित्यर्थः । तदाह—क्रियामावो धर्म इति । एषा उपेक्षा । कंसयुगो भुजद्वयम् । क्षमा भूमिम् । ‘अप्यारोपेण’ इति पाठः । आरोपेणेति तदर्थः । ‘अतियुक्त’ पाठे तु स एवार्थः । स आरोपेणेत्यपि योज्यम् । ननुपमै-
वान्नास्तु इत्याशङ्कते—न चेति । साधेति । उक्तरीत्येति भावः । तस्या उपमायाः । ननुपातधर्मानां प्रतीयमानादपेक्षत आह—असुन्दरेति । विरिष्ठजनकत्वादि-
कारणः । सक्तधर्मस्येति । उक्तमेव निरुदयति—एवमिति । राजपरमेश्वर द्विती-

१ एवंते (पश्चात्) क्रिया (दर्शना)भावो धर्मः उल्लेख्यते इत्यनुपपन्नः । अथ भावः—
अथ हि पूर्वम् ‘लोचनवर्गस्य शिरिवेलय इवम् (वर्तमानं सचक्षुःकम्) जगत्’ इति
द्रव्योपेक्षेय प्रतीयते । विचारे कृते तादृशजनकोऽप्यारोप-एवं-ते-लोचनवर्गस्य संसर्गः
प्रसरणं वा नास्ति [अत एव तु पदार्थानां दर्शनं न भवति] इति जगति (द्रव्ये) दर्शन-
रूपक्रियाया अभावः प्रतीयते इत्याशङ्कते ।

२ कंसयुगम् अन्धालीति कंसयुगः, अर्धमायम् । कंसयुगेन वस्तेति रेशाकरमणि-
प्रक्षेपो अपि कंसयुगीति । सावेन्द्रीयस्य तत्र नावेन्द्रीयेति ।

३ द्विनेत्रत्वादीनि सन्निहितं चन्द्रेण, परं संभावनाया विषयिषु वासवादिषु वास्यारोप्यन्ते
येन प्रकृत्यामलम्ब्योः साम्यं संवदते ।

त्वादीनां चन्द्रादिप्वारोपोऽप्युपमाया सत्यामनर्थक एव स्यात् । अभेदप्रति-
पत्तौ तु सदसनेत्रेण सदसकरेण विधिसुष्टावेकेन वृषुर्विहीनेन जलाकारेण
स्वर्गगतेन च तेन तेन कथमस्मादेदः स्वादिति प्रतिकूलधियमपसारयतां
विपयिगतानां द्विनेत्रत्वावारोपाणामस्त्येवोपयोगः । अत्रैवेव शब्दस्याभावे
द्वारोपं रूपकम् । विपयिगतविशेषणानामभावे उपमा । उभयेषामेकतै-
स्साप्यभावे शुद्धरूपकमिति विवेकः । एव स्वरूपोत्प्रेक्षादिगुपदार्थिता ।

अथ हेतुत्प्रेक्षा । यथा—

‘स्वभूताममहादीपयित्वा विपुलकज्जलैः ।

नूनं नभस्तले नित्यं नीलिमा नूतनायते ॥’

अत्र नीलिमसामानाधिकरण्येनोत्प्रेक्षितस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यम् । ‘कज्जल-
तैपैः’ इति कृते इयमेव किंवा हेतुत्प्रेक्षा ।

यस्य सत्त्वाद्यादि त्वारसिद्धिं द्वितीयपक्षमित्याशयेनाह—चन्द्रादीति । ननुत्प्रेक्षा-
पक्षेऽपि तदुक्तिवैयर्थ्यमत आह—अभेदेति । वासशरीत्यादि । करेण किरणेन ।
तेन तेन वासवादिना । अस्य राश । उभयोर्भावस्यैकस्मिन्पि सत्त्वादाह—एकतरेति ।
उपसहरति—एवमिति । एवमिति । राजानं प्रति वक्ष्युकि । उत्प्रेक्षितस्य
कज्जलस्य । हेतुत्वेनेति । नूतनीकरण इति भावः । हेतुत्प्रेक्षेति । नीलिम

१ एवमन्वयस्याभावे राशो दिनेवो वासव इत्यादिभिः आरोप्यमाणेषु (वासवादिषु)
दिनेष्वपि निहाय अन्यविधसमप्रसादशब्दव्यवहारः । राशतादात्म्यदृष्टीकरणेन रूपके दाढ्यं
समापन्न इत्यर्थः ।

२ द्वयोर्मध्ये एकस्याऽप्यभावे, द्वयोरप्यभावे इति यावत् ।

३ ■ निमित्तभूतेन नीलिमरूपेण सामानाधिकरण्येन धर्मैष [यतो हि एकस्मिन्धिकरणे
(भाकाये) नीलिमा कज्जल च वर्ण्यते] आकाशे प्रत्यापकस्य वीपश्चिदान्नितकज्जलरूपव्याप्ति-
पदार्थस्य धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

४ सद्यन्तरे नीलिमो नित्यनूतनीभवनक्रियां प्रति क्लेशितसाला कज्जलस्य हेतुत्वेनो-
त्प्रेक्षणमनोदाहरणव्याप्त्येवम् । ‘नूतनीकरणम्’ इति श्रवणकृतस्वर्यो वैपाकरणवैचार्य
एव । नूतन इवाचरति (नूतन इव चरति) इति शब्देन नूतन करोति इति व्यपदेशे तत्क-
रोतीति गिन्प्रसङ्गात् ।

५ ‘तैपैः’ इति क्रिया नीलिमनूतनीभवने हेतुरित्यर्थः ।

गुणहेतुल्लेखा यथा—

‘परस्परसञ्जसुस्तान्तमुवः पयोधरौ पीनतरौ बभूवतुः ।
तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्त्रनिमानमश्नति ॥’

अत्र पूर्वार्धे सुस्तस्य गुणस्य हेतुत्वं तावत्पञ्चम्यैव निर्दिष्टम् । अपरार्धे धर्मविशेषणतया अनुद्यमानस्य गुणाभावेऽस्य त्वार्थम् । यथा ‘भोक्ता भुज्जानो वा तृप्यति’ इत्यादौ भोजनादेः ।

यथा वा—

‘व्यामुज्जन्मधुकरपुञ्जमङ्गुलीतामाकर्ण्य स्तुतिमुदयनपातिरेकात् ।
आभूमीतलनतकंवरानि मन्येऽजप्येऽस्मिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥’

क्रियाहेतुल्लेखा यथा—

‘महागुरुकलिन्दमहीपरोदरविदारणाविर्भवन्महापातकवलिबेहनादिव
श्यामलिता’ इति ।

द्रव्यहेतुल्लेखा यथा—

‘वराका यं राकारमण इति वरैरगन्ति सहसा
सरः स्रच्छं मन्ये मिलदमृतमेतन्मसमुज्जान् ।

प्रतिदिनोपचीयमानत्वं विमिश्रम् । अत्रति गच्छति । अपरार्ध इति । उक्त-
रार्थ इत्यर्थः । इच्छित्तथैव पाठः । आर्यत्वे हेतुगर्भे विशेषणमाह—धर्मीति ।
मध्येल्लयः । गुणाभावस्य संपणाभावस्य । भोक्तेस्तत्र फलसामान्यप्रदीतेर्बिज्ञेयो-
दाहरणमाह—भुज्जानो वेति । नैयायिकेष्वाप्यस्यैव ग्रहणमिति भ्रमनिवृत्तयो-
दाहरणान्तरमाह—यथा वेति । उद्यदिति । उद्यन्ती आविर्भवन्ती वा
रुजा तासाः संवन्धात्, अपिस्त्वहेत्यर्थः । भूमिमभिन्याप्य तथा । कंधराः
नाद्या येषां तानि । वृक्षाणां समूहस्याणीलधिमार्गः । यत्रापि स्रज्वाहणगुणस्य
हेतुत्वं स्पष्टमेव । वेहनात्स्रवन्धात् । अत्र वेहने क्रियेति स्पष्टमेव । श्यामलिता
सनातश्यामा । वरणाः कृपणाः । यं चन्द्रम् । मिलदमृतमिति १. ‘लघुदमृतम्’

१ यथायं मध्यस्त्र तनिमानं प्रति स्तनवत्प्रतिमार्जनरूपगुणानां यव हेतुः । अत्र सर्व-
णामावृत्ता नात्र पुनर्निर्दिष्टो यस्य हेतुत्वं जायेत, अत्र हि ‘अक्षुष्यन् (मध्यः)’ इति
मध्यस्त्र विशेषणमूलं यव स इति सूत्रावधारमाह—‘आर्यम्’ इति । मध्यस्त्रोऽनुकनपि हेतुत्वम्
अर्थवशात्प्रावीयत इत्यर्थः । यथा ‘भोक्ता तृप्यति’ अत्र भोक्तुर्भोग्ये विशेषणस्यापि भोजनस्य

अमुष्मिन्या कापि द्युतिरतिधना भाति मिपता-

मियं नीलच्छायादुपरि निरपायाद्गमनतः ॥'

अत्राभूतसरोरूपत्वेनोत्प्रेक्षिते चन्द्रमसि नीलत्वेनाध्यवसिते कलङ्के उप-
रिवर्तिनभोहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एतेन द्रव्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणं नास्तीति प्राचां
प्रवादो निरस्तः ।

एषामेवाभावानां हेतुत्वोत्प्रेक्षा यथा—

'नितान्तरमणीयानि वस्तूनि करुणोज्झितः ।

कालः संहर्ते नित्यमभावादिव चक्षुषः ॥'

अत्र कालस्य साहजिके संहारकत्वे चक्षुरभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा ।

'नि सीमशोभासौषाम्यं नताम्ना नयनद्वयम् ।

अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥'

अत्र गुणभावस्य ।

'जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं धनान्वकारम् ।

यदनेन्दुरुचामिहाप्रचारादिव तन्वञ्जि नितान्तकान्तिकान्तम् ।'

इति पाठान्तरम् । मखभुजा देवानाम् । अमुष्मिन्तरसि । इय द्युतिर्नैस्पहपा ।
मिपता पश्यताम् । उपरि । वर्तमानास्ति शेषः । निरपायादनक्षरात् । नील-
त्वेनेति । द्युतिरित्यनेनेति भावः । एषामेव जालात्सीनामेव । कदण्डोज्झित
इति । लक्ष्मणः । आहिताभ्यादित्यादिष्टान्तस्य परनिपातः । इदं जालवच्छिन्ना-
भावेहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणम् । गुणभावहेतुत्वोत्प्रेक्षोदाहरणमाह—नि सीमेति । गु-
णेति । आनन्दरूपेत्यर्थः । हेतुत्वेनोत्प्रेक्षेति शेषः । एवमप्रेक्ष्य । नियाभावेहेतुत्वोत्प्रे-
क्षोदाहरणमाह—जनेति । हे कृशाञ्जि आलि, इह चिकुरे तव सुखचन्द्रमन्तीनाम-
संयन्त्रादिव इदं दृश्यं केन्द्रमूह रूपं चिकुरवदाकारेण यस्य तादृशं जनमोहकरं निविदा-

१ अमुष्मिन् चन्द्ररूपे सरसि भतिपना नीला द्युतिर्यं निषट्वात् (परपठ्यात्) जनानां
भाति, सा उपरि वर्तमानाया नीलाद् गमनाय् अर्थात् तदवतिष्ठितहेतुमासीत्यर्थः । मख-
भुजा "प्रतिष्ठापनरूपद्रव्यस्य हेतुत्वादीभ्योदाहरणाय ।

इह द्वितीयार्थे क्रियाभावस्य । प्रथमार्थे तु जात्यवच्छिन्नस्य जात्यवच्छि-
न्नाभावस्य वा स्वरूपोपलक्ष्येव ।

‘न नगाः काननगा यदुदतीषु स्वदरिभूषणुदतीषु ।

शकलीभवन्ति शतधा शङ्के श्रवणेन्द्रियाभावात् ॥’

इह श्रोत्रत्वस्य जातिगुणक्रियाम्योऽतिरिक्तस्य विवेके क्रियमाणे भावा-
दात्मैरूपतया तदवच्छिन्नाभावस्य द्रव्याभावस्य हेतुत्वेनोपलक्ष्ये । तिमिषं
क्रियामावः । एवं हेतुलक्ष्यादिन् ।

अथ फलोपलक्ष्ये—

‘दिशानिष्टं चारिणि कण्ठदमे दिवास्त्रापनमाचरन्ती ।

वक्षोज्ञातये किमु पक्ष्मलास्याक्षपक्षरत्नमुजपङ्क्तिरेषा ॥’

अत्र वक्षोज्ञातयवयववृत्ति । जातिस्वरूपस्यार्थः । स्वतलोः प्रकृतिप्रवृ-

त्तवारम्भं मन्य इत्यर्थः । यदाद्येनोदाहृतं तमाह—इति । प्रचारस्य क्रियावृत्तिरिति
भावः । तुल्यवैलक्षण्ये । एतेन ग्रामाधिकारवयस्य वृत्तिरिति । अतएव स्मृकमेवोक्तिः ।
अन्वकारोऽतिरिक्तः पदार्थ इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नोपलक्ष्येति । येनोभाव एव स
इति मतेनाह—जात्यवच्छिन्नभावेति । वृत्तिर्दृष्टीत्येव पाठः । द्रव्याभावहेतुत्वो-
पलक्ष्योदाहरणमाह—न नगा इति । संप्रत्ययवच्छिन्नमवयव । भोत्रापाराह—विवेक-
इति । नायस्त्वस्य व्याख्या द्रव्याभावस्येति । यस्य तद्वेनोपलक्ष्येने निमित्तमिति ।
क्रियेति । शकलीभवन्नरूपेणार्थः । उपसंहारो—एषमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
दिमिति । उपसंहारोति शेषः । अथ फलमात्रं फलोपलक्ष्यमाह—अयेति । तत्रादौ
जातिफलोपलक्ष्यमाह—दिवेति । कण्ठदमे च्छप्रमाणे । अयययेति । घनेत्यर्थः ।

१ पृथोपलक्ष्योपलक्ष्यं प्रति ‘अन्वकारात्’ इति मन्वावरूपविवाचनो देवतरेनोपलक्ष्यः ।
पृथोपलक्ष्यः अन्वकारात् त्वं अन्वकारादिति निमित्तमन्वकार इति देवतरेणः । इति विवा-
चादोदाहरणमेव प्रकृतम् ।

२ चित्तुर्द पदान्तरात् मन्वे इति चित्तुर्द पदान्तरात् (जातिप्रचारस्य, अन्वकारस्य
वेनोपलक्ष्यकारे तु जात्यवच्छिन्नाभावस्य) आशयत्वेन स्वरूपोपलक्ष्ये ।

३ भोत्रार्थं कर्णोपप्लवङ्गवृत्तिरुदाहरणकम्, अत्र परं द्रव्यकम् । तत्रां ५-इष्टानाम्
(देवतां वा) भोत्रकम्पदव्यापारस्य उक्त्या उक्त्यनन्तरवृत्ति-क्रियायाव इति देवतारम् ।

४ पञ्चिभूतस्य वक्षोज्ञातयस्य वृत्तिरिति वक्षोज्ञातय इत्येव भावे एवोपलक्ष्यमाह ।

चिनिमित्ते भावे विद्यानात् । स एव चात्र तपश्चरणक्रियायाः साहजिक-
जलावस्थानाभिन्नतयाध्यवसितायाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न चात्र प्राप्तिक्रिया-
मन्तरेण जातेः शुद्धाया अप्रफलत्वात्क्रियाया एव फलत्वमिति वाच्यम् ।
प्राप्तेः संसर्गतया तद्वारैव जात्यादेः फलत्वोपपत्तेः । अन्यथा फलत्वबोधक-
चतुर्थ्या अनुपपत्तेः । अत एव—‘ब्राह्मण्याय तपस्तेपे विधामित्रः सुदार-
णम्’ इत्यादयः प्रयोगाः ।

गुणफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘वियोगबह्विकुण्डेऽस्मिन् हृदये ते वियोगिनि ।

प्रियसङ्गमुखायेव मुक्ताहारस्तपस्यति ॥’

क्रियाफलोत्प्रेक्षा यथा—

‘हालाहलकालानलकाकोदरसंगतिं करोति विधुः ।

अभ्यसितुमिव तदीयां विद्यामद्यापि हरशिरसि [गतः] ॥’

अत्र विरहिवाक्येऽभ्यसनक्रियायास्तुमुना फलत्वं लभ्यते । एवं लक्ष्या-
नुसारेण यथासंभवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इह जात्यावयो हि नेदाः प्राचामनुरोधादुदाहृताः । वस्तुतस्तु नैषां
चमत्कारे वैलक्षण्यमस्तीत्यनुदाहार्यतैव । चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरू-

स पद्येति । जातिरूपतत्त्व एवैतत्त्वः । अप्रफलत्वादिति । तस्यानित्यत्वादिति
भावः । क्रियायाः प्राप्तेः । संसर्गगतयेति । तथा च लक्षणा नेति भावः । अन्यथा
यथाकार्यमित्फलत्वानङ्गीकारे । उक्तार्थं द्रव्यति—अत एवेति । वियोगेति । अत्र
मुक्तरूपगुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणं स्पष्टमेव । हालाहेति । विपभात्त्वेनसर्पाणां संगतिमि-
त्यर्थः । तदीयां विपादीयाम् । प्राचामलंभारसर्वस्वकारणीनाम् । मेवेत्यस्य बोध्यमिति

१ प्रकृतिसिद्धं जलावस्थानमेव तपश्चरणक्रियात्वेनाध्यवसियते । तस्यास्य क्रियाया वशो-
जावजातिरूपं फलमुपपद्यते ।

२ ननु वशोनावप्राप्तिरेव फलं युज्यते, तत्रापि वशोनावप्राप्तेन लक्ष्यायाः क्रियाया पक्षे
फलत्वोत्प्रेक्षा सर्वे न जातेति चेन्न शङ्का ।

३ अत्र प्राप्तिक्रिया संसर्गविषया प्रतीयते [तथा च न लक्ष्येति बोध्यम्] इत्यानुपपत्तिः,
अथवा सावश्यं प्रतीयते । तद्वारैव च जात्यादेः फलत्वमुपपद्यते । आनुपपत्तिः सा फलं न
नविद्युमर्हति । जात्यादीनां फलत्वे ब्राह्मण्यादेलादि प्रमाणम् ।

साहजिकधर्माभिन्नतयाध्यवसीयमात्रो निमित्तं संपद्यते । स चोपात्त एव भवति । अन्यथा कं प्रति हेतुफल्योरन्वयः स्यादिति सङ्क्षेपः ।

अत्र च प्राचामर्वाचां चानेकषा दर्शनं व्यवस्थितम् । तत्र प्राचामि-
त्यम्—सर्वत्राभेदेनैव विपरिणो विषये उत्प्रेक्षणम्, न संवन्धान्तरेण ।
तथा हि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायाम् 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादौ तावद्विपरिण-
श्चन्द्रस्याभेदो विषये 'मुखे स्फुट एव, नामार्थयोर्भेदेन 'साक्षादेन्द्रव्यस्या-
स्त्युत्पत्तेः । उक्तविषया चेयम् । एवम् 'अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे'
इत्यत्र नैषधपद्ये (७।९४) धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि मुनिसंवन्धिनि धर्मा-
न्तरे विषये दमयन्तीविपरिणमोहस्य विपरिणोऽभेदेनैवोत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षा-
याश्च साध्यवसानत्वाद्विपरिणमस्यानुपादानं संगच्छते । निमित्तैवपर्मश्च तत्तद्वृत्ता-
सक्तवृत्तित्वम् । एवम् 'स्थिपतीव तमोऽङ्गानि वर्षवीवाञ्जनं नभः' इत्यादौ

चतुर्विध इत्यर्थः । तदाह—भिन्न इति । अपि स्वाभाविकसमुपायकः । अत्र च
उत्प्रेक्षाविषये । अर्वाचामाधुनिकानाम् । दर्शनं मतम् । तत्र तयोर्मध्ये । विदय
इति । एतौ च धर्मस्वरूपौ धर्मस्वरूपौ वेति भावः । तावदादौ । अस्यां दम-
यन्त्याम् । धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि धर्मोन्तरे रक्षणादिरूपे । नन्वेवं कथं विपरिणम्यानुपा-
दानमत आह—उत्प्रेक्षेति । एवं धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायां तत्त्वमुक्त्वा धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा-
यामनुपादादयति—ययमिति । कस्यापि पदे इत्यनेन स्वीयत्वं निरस्तम् । वैया-

१ मुनिसंवन्धिनि दमयन्तीधर्मके विच्छेदने (विषये) मोहस्य (विपरिणः) तादात्म्येनो-
त्प्रेक्षेत्यर्थः ।

२ अर्वाच उत्प्रेक्षयाश्च अध्यवसानम् [विपरिणम्यकत्वात्तयोत्प्रेक्षि-विपरिणस्य विपरि-
रूपतया भावार्थो निश्चयः] अवश्यं भवति । अत एवाम विपरिणम्यक(मोह)पदोच्चारणेन
ननुपाद्येऽपि दर्शनादौ (विषये) मोहस्य (विपरिणः) अर्थादौ आनुपपत्तिः ।

३ अर्थात् मुनिकर्तृकमिलोकनात् (विषये) मोहस्य तादात्म्योत्प्रेक्षायाम्—'युगुः कुचशीले
न्यता, मुखं नारदमनोहार्यवपुः, आसः भित्तोकः' इति कुचापहासकविचित्रादिव निमि-
तमितिः । पूर्ण एव तु—

'अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भयुर्मदान् वारुचरैर्युगीती ।

मानसदाहानि मुखं भित्तोकश्चो यद्यानारवसर्गयोगः ॥'

कस्यापि पदं न प्रथमान्तार्थं कर्तरि लेपनकर्तृत्वादेरुल्लेखणम्, तस्याह्या-
तार्थविशेषणत्वेनैकदेशत्वात् । नापि लेपनादिकर्तुर्भेदेन, तस्य क्रियाविशेष-
णत्वेनामाधान्यात् । किं तु तमःकर्तृकमज्जनकर्मकं लेपनमुल्लेख्यते, तमःकर्तृ-
कमज्जनकर्मकं वर्णनं च । उल्लेख्यमाणाभ्यां च ताभ्यां विषयस्य तमःकर्तृ-
कव्यापनस्य निगीर्णत्वाद्नुपादानम् । अत एव एवमादाविषमनुपाचविषयो-
च्यते । निमित्तधर्मश्च, श्यामोकारकत्वादिरनुपाच एव । अत एव 'संभावन-
मथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति लक्षणं विषयोक्तम् 'व्यापनादि लेप-
नादिरूपतया संभावितम्' इति मम्मटमट्टैः । एवम्

‘उन्मेपं यो मम न सहते जातिवैरी निशया-

मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसममनया वक्त्रकान्तेति हर्षा-

लम्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥’

करणरीत्या आह—तस्येति । प्रथमान्तार्थकर्तुरित्यर्थः । तथा च पदार्थः पदार्थमेति
न्यायप्रसङ्गः । कर्तृत्वादि तु क्रियारूपतया प्रधानमेवेति भावः । एवमनेऽपि । अन्नेदे-
नेति । प्रथमान्तार्थं उत्प्रेक्षणमित्यस्यानुपपत्तिः । तस्येति । लेपनादिकर्तुरित्यर्थः ।
वर्णनं चेत्तस्य उल्लेख्यत इति शेषः । मनु पुत्र सा अत आह—उल्लेख्येति । अत एव
निगीर्णत्वाद्नुपादानादेव । एवमादौ इत्यापुदाहरणे । अत्र संनति प्रकाशकृत आह—
अत पश्येति । एयमिति । उन्मेपमिति । विषयनमित्यर्थः । नादिकं प्रति नाप-
कोक्तिः । यद्यत्रः । मम पदस्य । हेतुल्लेखायामपि तत्त्वेनाभिमतायामपि । इदं च

१ शूरकप्रणीतमुपलब्धिकृतस्य प्रथमेऽङ्के पश्येत्तत् । ‘भक्तपुरुषस्तेदेव दृष्टिर्विप्लवता गदा’
इत्यस्योक्तार्थम् ।

२ तमसि लेपनकर्तृत्वस्य भेदेन नीत्येष्टा । ‘पदार्थः पदार्थेनाप्येति न तु तदेकदेशेन’
इति न्यायात् सिम्पतीत्याख्यातसंकेतः । कर्तृ [सिम्पतीत्याख्यातस्य लेपनं (क्रिया) तादृशं
पेरुमयं प्रतिपादये, इति कर्तृ व्याख्यातार्थेतिहेतुमीभूतत्वात् संकेतः] इत्यस्याने संभा-
वनायां नाप्येष्टमर्हतीत्याशयः ।

३ मयं भावः—तमः लेपनकर्तृ इति तमसि निवदे लेपनकर्तुः विरदिगच्छात्तात्पदेन
नीत्येष्टा, ‘भाववशानमाकृताम्’ इति वास्तव्येष्टेनुसारमयं लेपनकृता क्रिया प्रधानम्,
कर्तृ तु तद्विषयेष्वभिभूतः । तद्वत् प्रधानमेव (क्रियायाः) उल्लेखायामप्यत्र उचिते न तु
उल्लेख्यत्वं कर्तृविशेषणः ।

इत्यादौ प्राचीनपद्ये हेतुल्लेखायामपि न हर्षरूपं हेतुमात्रमुल्लेक्ष्यते लक्ष्मी-
रूपे विषये, किं तु तद्वहेतुकं कार्यं अग्नौदिरूपं विषयि तादात्म्येन
साहजिकलगनादौ विषये । कार्यस्य निमित्तताकादिनापि विषयगततत्स-
मानजातीयैनाभेदाध्यवसानस्यावश्यव्याच्यत्वात् । अन्यथा हेतुरूपविषयिधर्म-
समानाधिकरणधर्मस्य कार्यरूपस्य विषयावृत्तित्वादुल्लेखैव न स्यात् । एवम्

‘चोलस्य यद्वीतिप्लव्यितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।’

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति अपाटयन्द्रमुमिवाक्षराणि ॥’

तादात्म्यं परमलोप्यावश्यकमित्याह—कार्यस्येति । लक्ष्मीरूपविषये हर्षरूपहेतुमानो-
ल्लेखाया कार्यमेव निमित्तं याच्यम् । तस्य तत्त्वविद्विदभयसाधारण्यं विनानुपपन्नैल्लेख-
ेदाध्यवसानमावश्यकमिति भावः । समानजातीयैः साहजिकलगनेन । तदेव व्यतिरेक-
मुजेनोपपादयति—अन्यथेति । हेतुरूपेति । हर्षरूपेत्यादिः । धर्मस्य कार्यरूप-
स्येति । पाल्पहर्षाधिकरणचेतनवृत्तितत्त्वार्थस्य लगनादेः पञ्चलक्ष्म्यामहतेरिति भावः ।
फलोल्लेखाया तरवसाह—एवमिति । चोलस्येति । चोलनृपस्येत्यर्थः । वनान्ता
वनप्रदेशाः । अनुभविष्यतीति प्लव्यितेत्यस्य इति भावः । अक्षराणि भालस्थानि ।

१ अयमर्थः—लक्ष्मीरूपे विषये ‘हर्षात्’ इति पञ्चम्या हर्षरूपे हेतुः विषयी [लक्ष्म्याः
हर्षो जातः । अत एव वृत्तवृत्तान्तायां सा पादयोः पविता इति] नोलेक्ष्यते, अपि तु पुषलाः
समावृतिदे पञ्चलक्ष्मी (रुक्ता) कण्टके पादलगने (विषये) हर्षहेतुकं पादलगनम् (विषयि)
तादात्म्येनोलेक्ष्यते । अर्थात् हर्ष सञ्चललगनं हर्षहेतुकं लगनमस्तीति अत्रापि अभेदेनोले-
क्षेति शास्त्रमाशयः ।

२ अर्थात् येषां नवीनानां मते—लक्ष्मीरूपे विषये हर्षमात्रं हेतुमुल्लेक्ष्यते, न तु तादात्म्येन
लगने लगनम्, तदनुसारमपि तत्समं तद्देतुलोलेक्ष्यते पादलगनरूप कार्यमेव निमित्तं न लक्ष्यं
स्यात् । तादृशं च पादपतनम्—अर्थात् हेतुरूपः (पादपतनस्य हेतुरूपः) यो विषयी धर्मः
(हर्षः), तत्समानाधिकरणः [हर्षः पादपतनं चेतुःपञ्चमपि पञ्चलक्ष्म्यां तिष्ठतीति समाना-
धिकरणता] हर्षस्य कार्यरूपो धर्मः पादपतनं, विषये पञ्चलक्ष्म्यां न वर्तते । यतो हि पञ्च-
लक्ष्मीचेतना । अत एव तत्र जितवैरिपराभवजनितहर्षहेतुकं पादलगनं च सम्भवति । तत्र
तु प्राकृतं लगनं वर्तते । ततश्च यावत्पञ्च पादलगनम् (निमित्तम्) पञ्चलक्ष्म्यां न सम्भवेत्
तावत् तन्निमित्तवनिता हेतुलोलेक्ष्येन नोपपद्यते । अतः साधानिकपादलगनेन सह हर्षहेतु-
रुपादलगनस्याभेदाध्यवसानं स्वीकृत्य विषय (पञ्चलक्ष्मी) यत्रा तस्य (निमित्तस्य) उपपा-
दनीया स्यात् । तथा च—न प्राचीनैरेव अभेदः स्वीकृत्य, अपि तु पञ्चविषयते मेदेनोले-
खादिनाभ्युत्थिता अभेदाध्यवसानमस्तीकृत्यं स्यात् [प्राचीनमनोपपत्तः, पूर्वपक्षः] ।

दोषः । 'भावप्रधानमाह्वयतम्' इत्यस्य 'भावो व्यापारस्तदर्थकमारुपातं तिङ्' इत्यर्थकरणान्न विरोधः । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युत्तरवाक्यगतस्य प्रधानशब्दस्याभिधेयपरत्वात् । फलेमात्रार्थस्यापि धातोराख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभ्यामर्थगत्याभ्यां सकर्मकाकर्मकत्वव्यवहारः । नौमार्थयोर्भेदेनान्वयामावाच्च भावकृदर्थव्यापारस्य न नामाः

भावेति । नाम्नः प्रातिपदिकस्य इव्यमात्रार्थत्वेन तत्प्राधान्यमुक्तम् । अर्थद्वयसत्त्वं एव तथोक्तं चित्तादतस्तत्रार्थान्तरभावद्वयकमित्याशयेनाह—सत्त्वेति । ननु धातोभ्यापारावाचकत्वे सकर्मकत्वाद्यमेकद्वयविभागोच्छेदापत्तिरत आह—फलेति । व्यापारलोभयत्रान्वयः । अर्थेति । चत्सर्थे । अन्यथ इति । आश्रयतासंसर्गेति भावः ।

१ ननु पूर्वं भावप्रधानमाह्वयतम् [व्यापारप्रधानम् आह्वयत्वं तिङन्तम्] इति स्वीकृत्य कर्तृप्रधानत्वेनैकदेश्यं चोक्तम् । इदानीं प्रधानशब्दस्य प्राधान्यं कथमुच्यते, इति पूर्वमुपन्यस्यस्य भावप्रधानमाह्वयतमित्यस्यान्वयमाह । अर्थात् 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युत्तरवाक्ये 'प्रातिपदिकानि इव्यायेकानि' इति प्रधानपदस्य अपेक्षया (अन्वेय) भावप्रधानः । ततश्च पूर्ववाक्येऽस्मिन्नपि प्रधानपदस्य अभिधेयार्थकत्वं स्वीकृत्य आख्यातं व्यापारावाचकम् अर्थात् तिङन्तस्य तिङ् एव व्यापारोऽर्थः स्वीकृत्य इत्याशयं प्रकटयति ।

२ ननु कलमात्रेणैव यदा धातोरर्थः, न व्यापारस्तर्हि कलसन्तनाधिकरण-अधिकरण-व्यापारवाचकत्वे यदाकर्ममन्त्रकत्वं सकर्मकत्वात्तुल्यं न न साद्वित्याह—कलमात्रार्थसावी-ति० । आख्यातार्थस्य व्यापारस्य अविच्छेदः अर्थः (फलम्) यस्य तत्वं सकर्मकत्वम्, एवं व्यापारसमानाधिकरणार्थसमकर्मकत्वमिति धातोभ्यापारावाचकत्वेति विपक्षमित्यर्थः ।

३ ननु व्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्य प्रथमान्वये तमसि (विरोधे) यदा आश्रयतासंसर्गेणाभ्यस्यः [लेपनादुक्तकलाधरः तमः] पूर्वमुक्तः, तथा भावे विरिडस्य कृत्यस्य फलं (वनावेः) अर्थो यो व्यापारस्तस्यापि आश्रयतासंसर्गेण नामार्थेऽन्वयमाश्रयमाह—नामार्थे० । पाठः इत्यादि-नौमार्थः । अत्र यथास्य नामार्थेन (दिशिनेन प्रातिपदिकेन) भेदेनाऽन्वयो न । अपि तु सिद्धा-वस्मापप्रक्रियाया आस्यः, 'अवति' इत्यादिसाप्यमानस्यापप्रक्रियैव भेदेनान्वय इत्याशयः ।

ननु 'अनुकूलव्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्याह्वयार्थत्वात्' इति पूर्वोक्तपदनुसारं 'तः कर्मणि०' इत्यत्र 'कर्तारि' पदप्रतिपादस्य कर्तृत्वस्य व्यापार एवाप्यो यदि स्वीक्रियते तर्हि 'कर्तारि कृत्य' इतिपुत्रेति कर्तृत्वस्य स प्रमाणः स्यात्, कर्तरीत्यस्य तत्र पदानुवृत्तेरिति शङ्कायामाह । अत्र एव कर्तारि० । अर्थं यावः—कर्तारि कृतित्वेन व्यापारोच्छेदे (व्यापाराभ्ये) लोकप्रसिद्धे कर्तव्येन कर्तृत्वस्य शक्तिः । अः कर्मण्येति पदे तु कर्तृत्वस्य कर्तारि विरोधगीभूते व्यापारे शक्तिः । यदि हि अः कर्मण्येत्यत्र अनुवृत्तिं दृष्ट्वा 'कर्तारि कृत्य' अर्थात् कर्तृपदस्य व्यापारे एव शक्तिः स्वीक्रियेत तर्हि 'कर्तारि कृत्य' अर्थात् कर्तारि व्यापारे कृत्यत्वस्य शक्नोति तात्पर्यमाहः कृत्यत्ववानां व्यापारे (भावे) विधाने सिद्धे 'भावे' इति सूत्रेण वनादिमत्वानां भावे विधानं न्यर्थं स्यात् । अतः कर्तारि कृतित्वेन कर्तृत्वस्य व्यापारोच्छेदे एव शक्तिरित्याशयः ।

येऽन्वयः । अत एव च 'कर्तरि कृत्' इत्यनेन विशिष्टशक्तिबोधकेन न घञादिषु भावग्रहणस्य विशेषणशक्तिबोधकस्य गतार्थत्वम् । सन्धानु-
वृत्तिपक्षस्तीकाराच्च 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र धर्मपरस्यापि कर्तृग्रहणस्य 'ः
कर्मणि-' इत्यत्र धर्मपरत्वायामपि न दोषः । यद्वा आत्मां फलव्यापारी
धातोः, आश्रयश्च तिबोऽर्थः । परं तु देवदत्तः पचमान इत्यादाविव देवदत्तः
पृषतीत्यादिष्वपि प्रथमान्तार्थ एव तिङर्थस्याभेदेन विशेषणत्वं युक्तम्,
न तु भेदेन धात्वर्थमावनायाम् । सर्वजनसिद्धसोद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गा-
पत्तेः । सत्यां हि गतौ 'प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्' इत्यस्योत्सर्गसा-

ननु 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरिस्ति 'ः कर्मणि-' इत्यत्रानुरक्तते । तत्र तस्याद्वैतकृत्या-
पारार्थक्यत्वे कृत्रिभावकेऽपि तथैव स्यात् । पाचको देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकर-
ण्यनिर्वाहस्तु कृत्रण्येत्वाद्युपपन्नोदायाह—अत एवेति । तथा सति भावे इति
परं घनादिविधायकत्वे व्यर्थं स्यात्, अभिस्तस्त्वस्त्वत्वंरीत्यनेनेव सिद्धेरिति
भावः । नन्वेवं सत्त्वाविधायकत्वे तदर्थकत्वापत्तिरत आह—शब्दानुवृत्तीति ।
चलत्वं । शब्दाधिकारस्तीकारग्रन्थोदायाह—यद्वेति । तिङर्थस्य कर्तुः । भवे-
त्वेनेति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयादिति भावः । भङ्गापत्तेरिति । एकपदोप-
स्थापयौत्सर्ग्ये एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—सत्यां हीति ।
विशेषणमिति । प्रवृत्तिप्रत्ययौ सवार्थं ब्रूतः । उच्योः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति श्रुत्य-

१ अर्थात् कर्तरि कृदित्यतः 'कर्तरि' इति पदमात्रस्यानुवृत्तिः । अनुवृत्तस्य तत्सार्थस्य
पृथगित्याशयः ।

२ पूर्वसिद्धं षष्ठे व्यापारस्तिङ्गर्थः, फलमार्थं धातोरर्थः । इदानीं पदान्तरमाह । परंति०—

३ अर्थात् तिङर्थस्य कर्तुः प्रथमान्ते निवेध्ये (तमसि) विशेषणत्वं युक्तम्, न तु भाव-

४ (व्यापारं प्रति) कर्तुमिच्छेन्नमन् । धात्वर्थमुख्यविशेष्यकः व्यापरोधो लोच्यते इति-

। इत्यत्र 'तमः' लिप्पदीव, लेप्पकर्तुं इव (तेपनानुवृत्त्यापारम्भ इव) इति कर्तुः-

० लोपेष्टुं प्रतिपाद्य न तु लेपनसोपेष्टनम् ।

५ देवदत्तः पचतीत्यत्र देवदत्तपुरित्वं शाककर्तुं विधीयते । 'तयो लिप्पदीव' अत्रापि
प्रथमान्तार्थः (तमः) उद्देश्यम्, लिप्पदीवि क्त्वापदाद्यौ विधेयः । परं न तिङ्ग्राह्यस्य कर्तु-
रेव माधानं स्तीकार्यं न व्यापारसिद्धिर्भावः ।

६ मत्तपस्य तिङः अर्थे (कर्तरि) प्रकृतेः (धातोः) अथो व्यापारः निदेश्यम् । ०३५
प्रथमादतिविशेष्यकस्यान्तरोधे पर उत्पत्त्युपपत्तेः पाचनं भवतीत्याशयः ।

प्यनुग्रह एव न्याय्यः । 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्यस्य 'भावनार्थको धातुः' इत्यर्थकरणाच्च विरोधः । न च वैयाकरणमतविरोधो दूषणमिति वाच्यम् ; स्वतन्त्रत्वेनालंकारिकतन्त्रस्य तद्विरोधस्यादूषणत्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चैतदधिकमुपरिष्ठादिति प्रकृतमनुसृतम् ।

एवं च 'लिम्पतीव-' इत्यादौ भेदेनाभेदेन वा तिङर्थस्यैव प्रथमान्तार्थ एवोत्प्रेक्षणम् । न तु धात्वर्थस्य स्वनिर्णीते व्यापनादौ, सर्वजनसिद्धाया इवार्थस्य विधेयताया अनुपपत्तेः । तमःकर्तृकं लेपनमिवेत्यसादृशि

तेरिति भावः । प्राग्बदनापि मते निरुक्तविरोधं प्रकाशन्तरेण पीडयति—भावेति । पूर्वमाख्यातपदेन सिद्धं गृहीतम्, इदानीं धातुरिति विशेषः । ननु वैयाकरणमतरीत्या तथा प्रागुक्तमिति तद्विरोधोऽत आह—न चेति । पूर्वमतेनाह—भेदेनेति । द्वितीयमतेनाह—अभेदेनेति । क्रमेणैव द्वयव्यवच्छेदमनाह—न स्थिति । इयार्थस्य विधेयताया इति । विषयनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितमिदार्थसंभावनाविषयिणो लेपनादेः प्रतीयमानं यद्विधेयत्वं तस्य भङ्गापत्तेरित्यर्थः । विषयस्य विषयित्वाचकेन तत्र मते निर्णीतत्वादिति भावः । ननु निर्णीतमेव गृहीत्वा तदभङ्गोऽत आह—तम इति ।

१ प्रथमान्तार्थे तमसि लेपनकर्तृत्वस्य धर्मस्य समवायेन (भेदेन) संभावनम् (उत्प्रेक्षणम्) इति प्रथमे मते तिङर्थस्य कर्तृत्वस्य (धर्मस्य) भेदेनोत्प्रेक्षणम् ।

२ प्रथमान्तार्थे तमसि लेपनकर्तुः (लेपनकर्तृत्वस्य) द्वादाश्वेन [तमः लेपनकर्तृ इव] उत्प्रेक्षणमिति द्वितीयमते अभेदेनोत्प्रेक्षणमित्याशयः ।

३ इयार्थस्य अर्थात् संभावनायाः [शास्त्रे तु संभावनाविषयिणो लिम्पतीत्यादिक्रिद्धान्तस्य] विधेयताया अनुपपत्तिः । अयं भावः—विषयमुद्दिश्य विषयिणो लिम्पतीत्यादिपदप्रत्येपापस्य लेपनादेः स्वपदनिदिष्टा संभावना (उत्प्रेक्षा) विधेया (द्रास्यवैविध्या) अवाप्तीति सार्वजनीनप्रतीतिः । कस्यचिद्विधेयत्वं च उद्देशं पुरस्कृत्यैव भवति । अत्र तु भवदभिव्यक्त्युद्देशं व्यापनं निर्णीतम् । अत एव उद्देशबोधकस्यतया विधेयताया भङ्गः स्यात् ।

४ निर्णीतत्वेऽपि (उद्देशबोधकस्यत्वत्वेऽपि) विधेयताप्रतीतिस्वीकारे 'तमःकर्तृकं लेपनमिव' इति दानवादिषु विधेयताप्रतीतिः स्वीकार्या आपत्तेरेत्याशयः ।

उद्देश्यबोधकद्वयव्याप्यादुपेक्ष्यतीत्यापेक्ष्य । यदि च विषयसंबन्धिना
लेपनादिना विषयसंबन्धिनो व्यापनादेर्निमित्ततासंपत्तये सताद्रूप्यसंपादनेन
निर्णीयत्वादनुपाचविषयत्वमध्यवसानमूलत्वं चोच्यते तदा रूपकेऽप्यनुपाच-
विषयत्वमुच्यतामध्यवसानमूलत्वं च । 'लोकान्दन्ति सलो विषम्' इत्यादौ
खलसंबन्धिनो दुःखदानादेर्विषयसंबन्धिजननात्मनाध्यवसानात् । तस्मान्निमि-
त्तशेऽतिशयोक्तिरेव । एवम् 'उन्मेषं यो मम न सहते' इत्यत्र लक्ष्मीरूपे
विषये लगनहेतुत्वेन हर्ष उल्लेख्यते । तत्र साहचरिकसंयन्ने तादात्म्येनाध्य-
वसितं लगनमेव निमित्तम् । तथा—

अनुवादपुरःसरं दोषान्तरमाह—यदि चेति । विषयीति । विषयिणा तमः-
संबन्धिनेत्यर्थः । एवं विषयसंबन्धिन इत्यपि व्याख्येयम् । सेति । लेपनेत्यर्थः ।
रूपकेऽपीति । प्रसिद्धरूपके मुखचन्द्र इत्यादावपीत्यर्थः । विषयानुपादानेनेति भावः ।
मूलत्वं च । लोकानिति । इत्यादौ तन्मूलत्वं चोच्यतामित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—
खलेति । उपसंहृति—तस्मादिति । हेतुप्रेक्षयामाह—एवमिति । तत्र तस्या-
मुपेक्षायाम् । संबन्धे शोभासंबन्धे । लगनमेव । हर्षहेतुर्कं लगनमित्यर्थः । उदाहरण-

१ ननु अनुपाचविषयव्यापककथयतया उद्देश्यबोधकद्वयव्यापिदं कारणवशादिति । यतो
हि उपेक्ष्यमाणं तमःसंबन्धि लेपनं प्रति तमःसंबन्धि व्यापनं निमित्तम् । तादृशनिमित्तता
वाचनं प्रतीपदे वाच्यं (व्यापनस्य) स्वलेपनं तादात्म्यं न भवति । लेपनतादात्म्यं च
व्यापनस्य निर्णीयते एव संपत्तये । तत्त्वैवंभूतनिमित्ततासंपत्तये सेवमनुपाचविषयता, भाव-
वसानं विषयस्य विषयिरूपतया आहार्यनिश्चय-नूतना चास्तीति पूर्ववक्षिणः उक्तौ माह—
यदि चेत्यादि०—अर्थात् येन वस्तु उपपत्तये । रूपकेऽप्येवमापत्तेः । यतो हि एतत्संबन्धिदुःख-
दानादिः विषय एव विषयसंबन्धिजननरूपविषयविषयताऽप्यवसीयते । एवं प्रसिद्धरूपके मुख-
चन्द्र इत्यादौ अनुपाचविषयताऽप्यवसीयते । अतस्तत्त्वव्यापारकारणेनाप्यवसीयते । तथा च
रूपनेमि अनुपाचविषयत्वमध्यवसानमूलत्वं च स्वीकार्यं स्यात् ।

२ अर्थात् निमित्तत्व० इत्यादौ तमसि लेपनकर्तृत्वस्यैव भेदेन अभेदेन च उल्लेखनं स्वीकृत-
्यैव, न व्यापने लेपनस्य । परं लेपनकर्तृत्वस्य संभवनानायां यदिदमन्वयनं व्यापनं निमित्तं
उदिह नोपाचम् । अपि तु लेपनरूपेण विषयिणा निर्णीयम्, अत्र निमित्तत्वे अतिशयोक्तिरेव,
नोपेक्षा । इतिह तत्रम्—प्राचीनेः स्वरूपोपेक्षया ये व्यापनलेपने उपेक्षया विषय-विष-
यितया स्वीकृते ते कालान्ते विषयविषयिणोः (तयो-लेपनकर्तृत्वयोः) पर्यायं न तु स्वयं विषय-
विषयिणौ । अतस्तद्वे अतिशयोक्तिरेव, नोपेक्षा ।

३ अर्थात् अत्र हर्षहेतुकेन तादाचिकरूपकत्वनेन स्वानामिदो परिधयसंबन्धो निर्णीयतया
निहुत एव निमित्तविषये अतिशयोक्तिरेवोपेक्षाऽप्युच्यते ।

‘सैषा सखी यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्वाम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविधेषदुःखादिव बद्धगौनम् ॥’

अत्रापि मौनहेतुत्वेन नूपुरे विधेषदुःखमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र निश्चलत्वनिमित्तकनिःशब्दत्वाध्यवसितं मौनं निमित्तम्, विधेषदुःखसमानाधिकरणत्वे सति नूपुरवृत्तित्वात् । न तु निश्चलत्वनिमित्तके निःशब्दत्वे विषये विधेषदुःखहेतुकमौनमभेदेन । उत्प्रेक्षायामिव शब्दान्वितस्रोतेऽप्युत्प्रेक्ष्यताया उत्सर्गसिद्धत्वात् । विषयस्य निगीर्णतया विषयिणो^१ विधेयावानुपपत्तेश्च । निमित्तान्तरंगवेपणापत्तेश्च । यद्यप्येकैकालम्भवत्वादिरस्ति साधारणो धर्मो निमित्तम् । तथापि तस्याचमत्कारित्वादुपमायामिवोत्प्रेक्षायामप्यप्रयोजकत्वात् । एवं फलोत्प्रेक्षायामपि बोध्यम् । एतेन ‘यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर-

न्तरमाह—तथेति । सैपेति । लङ्गत अयोप्यायमवावधरे खीतां प्रति धीरुमचन्द्रो-
क्तिः । भ्रष्टमिति । पतितमित्यर्थः । तथेति शेषः । मौनं द्विविधम्—निश्चलत्वाद्देतुकं
दुःखहेतुकं च । तयोरेवमाह—तथेति । निःशब्दत्वाध्यवसितमिति । निः-
शब्दत्वे तादात्म्येनाध्यवसितमित्यर्थः । तस्योभयनिष्ठत्वमाह—विन्येपेति । नन्वा-
काङ्क्षादिना तत्रैवान्वयोऽस्तु, अत आह—विषयेति । ननु निगीर्णमाशयैव तद्वत्
आह—निमित्तान्तरेति । उत्प्रेक्षेतीलस्य यदुक्तमित्यन्तर्भवः । इति श्रुतेनाप्यवसी-

१ वन (विधेषदुःखे) निश्चलतायाः कारणेन यत्रिःशब्दस्य तत्र निमित्तम्, किम् तत्र
(निःशब्दत्वम्) निगीर्णं तत्त्वज्ञाने मौनद्वयाद्यमिति निमित्ताद्ये सेयमस्ति श्रुत्योक्तिरिति पूर्ववद्व्यापि
स्वीकार्यमित्याशयः ।

२ धर्मात् विषयिणः (मौनस्य) विधेयतोपपादनाय उपदेशस्य (विषयस्य) पूर्वनिर्देश
आवश्यकः । उपदेशम् (विषयवाचकं निःशब्दत्वादि) तु स्वभावैव विधीर्गम्य धम विधेयता-
दनुपपत्तिरित्यर्थः ।

३ मौने बहुःपदं हेतुत्वमेव तत्र निश्चलत्वाद्देतुकं निःशब्दत्वं निमित्तम् । यदि निःश-
ब्दत्वम् (यत्रिगीर्णम्) सर्वप्रथमं भवता तत्रेष्टाया विषयत्वेनोपादीयते । उक्त्य उत्प्रेक्षायापे-
क्षितिरिति किञ्चिदन्वयमिति मन्वेवपीय स्यात् । यत्रो हि प्राचीनानां मते एवविषयते सर्वदेव
निमित्तमनुपपत्तिमेव संभवति ।

४ यस्मिन् काले विधेषस्तस्मिन् काले यत्र नूपुरस्य दुःखहेतुकं मौनम्, निश्चलत्वाद्देतुकं
निःशब्दत्वं च भवति । अत एव तदिदं (समानकाल्यभवात्) निमित्तमादाय निःशब्दत्वे
निरपे (निगीर्णे) मौनस्याभेदेन संभावनाति न्येयस्यपि उक्त्या, एतन्मध्यमवत्तत्वात् उच-
यत्कारितम् । उपमायां यथा चमत्कारिण एव धर्मस्य वृत्तयानीत्यर्थः ।

येष्वपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा' इति याचां मतमनुसरता द्रविडपुंगवेन यदुक्तं तदपि परास्तम् ।

अलंकारसर्वस्वरूपा तावदुत्प्रेक्षाया उद्भूतमित्थं निगदितम्—“विषय-
निगारेणाभेदप्रतिपक्षिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तत्र च द्विविधः—सिद्धः, सा-
ध्यश्च । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारमाधान्ये उत्प्रेक्षा इति ।” नन्वाहः
—सिद्धत्वं निगीर्णविषयत्वम् । साध्यत्वं च निगीर्णमाणविषयत्वम् ।
यत्र हि सिद्धत्वं तत्राध्यवसितप्रमाण्यम्—यथातिशयोक्त्यादी । यत्र
साध्यत्वं तत्र व्यापारत्वाध्यवसानम्न्यायाः माधान्ये उत्प्रेक्षा इति ।
एवमभेदगर्भमुत्प्रेक्षाशङ्कणं विधाय “‘तैषा सती यत्र’ इत्यत्र नृपुणगतत्व
मीनित्वस्य देवत्वेन दुःसं गुण उत्प्रेक्ष्यते । तत्र मीनित्वमेव नृपुणगतनिः-
शब्दत्वाभेदेनाध्यवसितं निमित्तम् ।” इत्युक्तम् । एवं ‘यत्र धर्म एव धर्म-
गतत्वेन’ इत्यादिना धर्मोत्प्रेक्षमसन्ने “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि इत्यत्र के-
नक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षणे व्यापनादि निमित्तम् ।” इत्युक्तम् । तदेवग्रहं
परस्परमिरुद्धम् । नहि दुःसगुणोत्प्रेक्षायामभेदगर्भोऽभ्यवसायोऽस्ति ।
मीनांशे सप्तम्यध्यवसायः सिद्धत्वावतिशयोक्तेरेव विषयो भविष्यतीति,

शिवेनेतराः । अयं चो मरुदह—अलंकारेति । तत्र तयोर्नये । एवमभेदः । तत्र
दुःसगुणोत्प्रेक्षानाम् । अध्यवसाय इति । निःप्रमाणभेदेति । अभ्यवसा-

१ पुनरुक्तस्य साध्यं भेदात् यत्र नदीषु तत्राध्यवसानं साध्यत्वोत्प्रेक्षा न विद्यते ।

२ अलंकारः—अतिशयोक्त्यादी विषयी यदतिरेक विषयः (दुःखः) । तत्राध्यवसाय
इति तत्र विषयः (उपमानस्य) अलंकारः । यत्र—यत्र—‘तैषा सती’ इत्यतिशयोक्त्या ।
यत्र साध्यत्वम् अर्थात् अध्यवसानं भिन्नं नदयश्च वि-पु सत्यम् । [विद्यमान विषयमेव तत्र]
[तत्रावतिशयोक्त्या] तत्र साध्यत्विकायाः व्यापनम् । अत्र एव हि तत्र विषयः विषयः
विषयः न भिन्नोत्प्रेक्षा । अर्थात् विषयः विषयः एव तत्राध्यवसायः । यत्र—यत्र
यत्राध्यवसायः ।

३ उत्प्रेक्षा (अलंकारः) अलंकारः अलंकारः अलंकारः । अलंकारः अलंकारः ।
अलंकारः अलंकारः [अलंकारः अलंकारः] अलंकारः अलंकारः । अलंकारः
अलंकारः । अलंकारः अलंकारः ।

नोत्प्रेक्षायाः । त्वन्मते मौनस्य निमित्तत्वेनानुप्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं 'लिम्प-
तीव' इत्यत्र लेपनाद्याध्यवसायोऽपि । तस्यापि व्यापनरूपतया स्थितस्य
त्वया कर्तृत्वोत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनोक्तत्वाच्च । 'व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमि-
त्तमन्यदन्वेष्ट्यं स्यात्' इति त्वयैव बाधकोपन्यासात् । निमित्तांशा-
ध्यवसानं तूपमादावपि स्थितम् । किं च, 'नूनं मुखं चन्द्रः' इत्यादौ
कुत्राध्यवसायः, विषयस्य जागलकत्वात् । न च सिद्धेऽध्यवसाये विष-
यस्य जठारवर्तित्वम्, साध्ये तु निगीर्यमाणत्वात्पृथगुपलब्धिरिति वाच्यम्,
साध्याध्यवसाने मानाभावात् । अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भत्वापत्तेः ।
किं च, अध्यवसानं लक्षणाभेदः । न चात्र विधेयांशे लक्षणास्ति । अभेदा-

नोऽपीति । सिद्धत्वावित्यादौ त्वन्मतेऽनुपपन्नः । शङ्कयाह—तस्यापीति । ननु मया
तपोरुमपि नेदं पण्डितमित्युपलक्षणत्वेनोक्तमत आह—व्यापनादाविति । इदम-
न्यत्रापि दृष्टमित्याह—निमित्तांशेति । लक्षणाभेद इति । साध्यवसाना सातोपा-

१ 'मौनित्वमेव नूपुरगतनिःशब्दत्वादेनाध्यवसितं निमित्तम्' इति पूर्वं मौनस्य निमि-
त्तत्वमुक्तम् । तदर्थं परममौनं नोत्प्रेक्ष्यं भवितुमर्हति । भवन्मते तु यत्तोत्प्रेक्षा तत्रैव अभेदप्रति-
पत्तिरावश्यकीति स्पष्टमसंगतिः ।

२ उत्प्रेक्षायाः निमित्तमिच्छाविषयः एव साभावतः उत्प्रेक्ष्यो भवति, उक्तस्य 'लिम्पतीव' वागुक्त्वा
तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षा । न तु व्यापने (विषये) लेपनोत्प्रेक्षा । लेपने व्यापनस्याध्य-
वसायस्तु सिद्धः न साध्यः, अत एव न विधेयः । तदर्थं सोऽयमतिशयोक्तेरिव विषयः । तद्विदं
व्यापनरूपतया स्थितं लेपनं तु तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां निमित्तम् । अत एव नोत्प्रेक्ष्यम्,
इदं व्यापनादि यदि उत्प्रेक्षायां विषयत्वेन परिगृह्येत तर्हि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां निमित्तम-
न्यदन्वेष्टनीयं स्यात् ।

अर्थ भावः—नूपुरे दुःखसौन्दर्यायां, तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां वा भेदोऽध्यवसानं
नास्ति । निमित्तांशे [मौने, लेपने वा] यदध्यवसानं तत्तु अक्षिशब्दोक्तविषयः, नोत्प्रे-
क्षायाः । अत एव सर्वमिदं विरुद्धमित्याशयः ।

३ 'मुखं चन्द्र इवाह्लादयति' अत्र निमित्तसाहचर्यकलं चन्द्रे मुखे च भिन्नं भिन्नम्, तथापि
द्वयोक्तयोः केनचित्सादृश्येनैकत्वं संपाद्य समानपर्यन्तं तस्योपपाद्यं भवतीत्याशयः ।

४ विषयबाधकपदस्य पृथगुपलब्धत्वावपि यदि अध्यवसानं स्वीक्रेत तर्हि 'मुखं चन्द्रः'
इति रूपरेषि तामसंगतिः ।

दिसंसर्गोऽहोर्ध्वोपस्यैव स्वीकारात् । तस्मात्पाचीनानामाधुनिकानां चोक्तयो
न क्षोदक्षमाः ।

एवं प्राप्ते श्रुतः—तत्र त्वनद्धर्म्युत्प्रेक्षानिर्वर्णः प्राचीनमतपरीक्षावसरे
कृत एव । हेतुत्प्रेक्षायां पञ्चम्यर्थो हेतुः, अभेदश्च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
संसर्ग इति पक्षे विधेष्टुःस्वामिन्नहेतुः पञ्चम्यन्तार्थः । तस्य च प्रयोज्य-
तासंसर्गेणोत्प्रेक्षणमिवादिना बोध्यते । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थ इति दर्शने
निरूपितत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः । आद्यवतासंसर्गेण चोत्प्रेक्ष-
णम् । उभयस्यापि पञ्चम्यर्थ एवोत्प्रेक्ष्यः, तेनैवेवाद्यार्थान्वयात् । उत्प्रेक्ष-
तावच्छेदकसम्बन्धेनोत्प्रेक्ष्यसमानाधिकरणश्च धर्मोऽतिव्यवस्थित्या मौनाभिज्ञ-
त्वेनाप्यवसितनिश्चयत्वादिनिमित्तम् । यद्धर्मो^१ च विषयः । मौनद्वारात्

येति भेदकरणारिति भावः । अत्र उत्प्रेक्षायाम् । परीक्षेति । विचारोत्तरार्थः । उत्प्रे-
क्ष्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति । स च प्रयोज्यत्वादिति । आदिना निष्पन्नत्वपरिहारः ।

१ जप्रेक्षायां अभेद-समवायिसंसर्गः आहार्यः (काव्यनिरुक्तः) शेष एव संशयोपपन्नः,
न लक्षणा ।

२ अर्थाद्यत्र अभेदसंबन्धेनोत्प्रेक्षेति सर्वेषां मतेनापि निर्विवादम् ।

३ विधेष्टुःस्वामिन्नो यो हेतुस्तदवयवमिव मौनं नूपुरलेखार्थः । तदर्थ-हेतुः पञ्चम्यर्थ
इति पक्षे । तद्वद्विधेष्टुःस्वामिन्नहेतुप्रयोज्य (मौनं)संभारनामविषयः साकृन्मनसपञ्च-
भूतकालिकदृष्टानादुक्तकल्याणप्रयोज्यपञ्चम्यर्थो नूपुरः इति शेषः । (विधेष्टुःस्वामिन्न-
स्वरूपे भवेन प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यतया दुःखसामर्थ्ये न प्रतीकत इति विचार्यमेव) ।

४ तदर्थ-[प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थे इति पक्षे] विधेष्टुःस्वामिन्नप्रयोज्यतामव (मौनं)-
संभारनामविषयो नूपुर इति शेषः ।

५ अदमाद्यर्थः—पञ्चम्यर्थः [प्रयोज्यत्वं हेतुर्वा] परा उत्प्रेक्ष्यत्वात् जप्रेक्ष्यतावच्छेदक-
संबन्धः प्रयोज्यत्वं आत्मवता वा सात् । यत्रो हि निमित्तभूतस्य धर्मस्य हेतुना स एव
संबन्धो भवति यो हेतोर्व्यवस्था भवति । यत्रश्च प्रयोज्यतासंबन्धेन (पञ्चाग्रे-आत्मवतासं-
न्धेन) जप्रेक्ष्यत्वं हेतोः (विधेष्टुःस्वामिन्नं) समानाधिकरणः स्वयं पराभवः (व्यवस्था)
यो धर्मः निश्चयस्तद्देष्टुःस्वामिन्नत्वं (यो हि अतिव्यवस्थित्या मौनाभिज्ञत्वेनाप्यवसितः) स
भोत्प्रेक्षायां निमित्तम् ।

६ यद्धर्मो^१ इत्यु (नूपुरम्) विषयः (जप्रेक्षायां स्वार्थः) ।

७ मौनमात्रं मौनेन निमित्तेन यद्धर्मो^१ (नूपुरम्) प्रयोज्यत्वं (निश्चयम्) संभारमात्रे
जप्रेक्ष्यते । यथा^२ दुःखकर्मो हेतुना प्रथमं मौनमुत्प्रेक्ष्यते, यत्रो मौनेन हेतुना (निमित्तेन)
मौनमुत्पन्नं (पदार्थस्य नूपुरम्) विज्ञानं संभव्यते ।

च बद्धमौनस प्रयोज्यत्वं संभाव्यते । एवं प्रयोज्यार्थमपि धर्मिणि सर्व-
त्रापि धर्मद्वारक एव यन्मन्यन्वयः । यत्र तु धर्म एव किञ्चिद्वर्गमित-
त्वेनाध्यवसितः साक्षाद्विपर्यस्तत्र विपर्यतावच्छेदकधर्मो निमित्तम् । यथा
तत्रैव 'विशेषदुःखादिव मौनमस्य' इति निर्माणे मौनत्वम् । एवं तृती-
यार्थेऽपि बोध्यम् ।

फलोत्प्रेक्षायां तुमुक्तादेरर्थः फलम् । प्राक्कल्पकस्यैव प्रत्ययार्थयोरभेदः सं-
सर्गः । तच्च साधनतासंसर्गेणान्वेतीति तेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्ष्यते, यत्र चोत्प्रेक्ष्यते
तदंशे विशेषणतया भासमानो धर्मो निमित्तम् । स च धर्मिणि विषये
अभिन्नत्वेनाध्यवसितो धर्मः, तथाभूते च धर्मे विषये तद्विशेषणीभूतोऽन्यै

तृतीयाधेऽपीति । हेताविधि रोपः । प्राक्कल्पकप्रथमपक्षवत् । तच्च फलं च ।
तथाभूते च विपर्यतावच्छेदकधर्मभिन्नत्वेनाध्यवसिते च । तद्विशेषेति । विपर्यताव-

१ यस्य धर्मः फलोत्प्रेक्षा प्रयोज्यः (यथा निःशब्दस्याभिन्नत्वेनाध्यवसित मौन पूर्व
समाप्यते) एवविधे धर्मिणि (यथा बद्धमौने नूपुरे) एवमन्यन्वय हेतोरन्वयः धर्मः (मौन)-
द्वारा भवति । फलोत्प्रेक्षस्य हेतोः पूर्व धर्मेऽन्वयः, तदसादृशधर्मस्य धर्मिण्यन्वय इत्यर्थः ।

२ यत्र हि फलोत्प्रेक्षस्य हेतोः (दुःखस्य) अन्वयः साक्षात् धर्मः (मौने) भवति, अत्र
यथा फलोत्प्रेक्षा निमित्तं विषयः मौन तदवच्छेदकधर्मः मौनस्य भवतीत्याशयः ।

३ तदस्य अक्षरदर्शनाभिन्नफलसाधनताप्रयोजक (अक्षरदर्शनविपादन) तदभावाविषयः ।
लङ्काटवर्नविपादनात्तुल्यकुलामवाः वनान्ता इति बोधः ।

४ यत्र अथ फलोत्प्रेक्षा भवति तस्मिन् (अथे) विषयस्य विशेषणतया भासमानो धर्मो
निमित्तम् । यथा—चोत्प्रेक्षेति अथे वनान्तानाम् (विषयभूतानाम्) लङ्काटवर्नविपादनकर्म
विशेषणं 'द्रष्टुमिदं' इति फलोत्प्रेक्षायां निमित्तम् ।

५ सर्वं भावः—हेतुत्प्रेक्षावत् फलोत्प्रेक्षायां धर्मो धर्म्यहेतुप्रवचयति उत्प्रेक्षाया विषयो
भवति । यत्र धर्मो विषयो भवति तत्र विधिमिथो धर्मस्य अभिन्नत्वेनाध्यवसितः विषयस्य धर्मो
निमित्तम् । यथा—द्रष्टुमिवाध्यासि' अत्र वनान्तोषु लङ्काटवर्नदर्शनं फलमुत्प्रेक्ष्यते । तथा च-
वनान्ता इति धर्मो विषयः, अक्षरदर्शनं विषयः, वनान्तस्य (विषयस्य) धर्मः स्वभावतो लङ्का-
टवर्नविपादनम् । अक्षरदर्शनस्य (विधिमिथो) धर्मः अक्षरदर्शनफलकत्वविपादनम् । यत्र हि
साधनिक विपादनम् अक्षरदर्शनफलकविपादनादभिन्नत्वेनाध्यवसितम्, तदेव चानोत्प्रे-
क्षायां निमित्तम् । यत्र तु फलोत्प्रेक्षायां धर्मो विषयः साक्षात् विषयस्य विशेषणभूतोऽन्यो
धर्मः (अथोत्प्रेक्षावच्छेदकधर्मः, यथा हेतुत्प्रेक्षायां 'मौनमस्य' इति वादे मौनत्वम्)
निमित्तम् ।

इति विवेकः । एवं च यत्र समासप्रत्ययगुणीभूते विषये हेतुफलान्वयो न साक्षात्संभवति तत्र प्रधान एव विषये तादृशविशेषणद्वारकप्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संसर्गाभ्यां हेतुफलयोरुत्प्रेक्षा बोध्या । यद्यपि विशेषणेऽपि यथाकथंचिद्धेतुफलयोरन्वयाद्विशेषणस्यापि विषयत्वमुचितम् । तथापि विषयविषयिणोरुद्देश्यविधेयभावप्रत्ययस्यानुरोधादियं सरणिरार्थितम् । यदि च तस्य नास्त्येवानुरोधस्तदा प्राचां दर्शनमेव रमणीयं स्यात् ।

किं च प्राचां मते हेतुफलोत्प्रेक्षास्यले तद्धेतुकैवल्लफलकयोः कार्यकारणयोरेव निर्गीर्णे विषये उत्प्रेक्षणात्स्वरूपस्योत्प्रेक्षायामेव पर्यवसानम्, न हेतुफलयोः । एवं च विभागश्चिरंतनानामुच्छिन्नः स्यात् । अथ स्वरूपतादात्म्याविशेषेऽपि हेतुफलाविशेषणकगुद्गत्स्वरूपोत्प्रेक्षया हेतुफलविशेषणकस्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति हेतुफलकृत एव भेद इति चेत् 'तनयमैनाकजावैषणलम्बीकृतजलधिजठरमविष्टहिमगिरिमुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी' इति

श्लोदफपने इत्यर्थः । समासेति । समासप्रत्ययगुणीभूते इत्यर्थः । यथाकथंचिद्धेतुफलयोरिति । 'स्वर्गो ध्वस्तः' इत्यादाविव, 'नीलरूपवान् जातः' इत्यादाविव चेति भावः । तस्य तद्योर्द्वेयविधेयभावप्रत्ययस्य । ननु तत्सोदित्यविशेषणेऽपि तस्य न

१ प्रयोज्यदर्शने धर्मिणि धर्मैकारको हेत्वन्वयो यथा पूर्वमुक्तस्तथा समासप्रत्ययगुणीभूते विषये विशेषणद्वारा हेतुफलान्वय इत्याह । एवं चेति । अर्थ भावः—समासादेर कारणाद अन्यपदस्य, प्रत्ययस्य वाऽप्येव यत्र प्रधानं स्यात् विषयवशाच्चपदसार्थस्य तस्यैकदेशो भवेत्तत्र विशेषेण सहा हेतुफलयोः साक्षादन्वयो नोपपद्यमानः प्रधानम् (अन्यपदार्थम्, प्रत्ययसार्थम्) एव उत्प्रेक्षाया विषयं विदधति । विषयगत्योऽप्येव तद्विशेषणं च द्वाविश्रुत्वा प्रयोज्यतादृशसंगेन हेतोः, प्रयोजकतासंगेन च फलस्रोतश्रेयां स्रष्टि ।

२ विषयस्योद्देश्यत्वं विषयिणश्च विवेकत्वं प्रतीयते, न तदेकदेशयोः (विशेषणयोः) मलानुरोधादित्याशयः ।

३ तः (पर्यवसानः) हेतुः यस्य (कार्यस्य), तस्य (पर्यवसानम्) फलं यस्य (कारणस्य), तयोरेव निर्गीर्णे (अप्यवसिते) विषये उपेक्षया । यथा—यैषा सखीति हेतुप्रेक्षया देवोः (विशेषदुःखस्य) मूषरे (विषये) लोभेष्टा स्वीकियते प्राचीनेः, अस्मि तु विशेषदुःखस्य कार्यभूते (निर्गीर्णे) निःशब्दो योनस्य (विशेषदुःखरूपहेतोः कार्यभूतस्य) । एवं फलोत्प्रेक्षायामपि । तद्वत् सर्वं स्वरूपोत्प्रेक्षेयं परिणयेदित्याशयः ।

प्रागुदाहृतायां स्वरूपोत्प्रेक्षायां तनयमैनाकगवेषणरूपस्य फलोत्प्रेक्ष्यविशेष-
णकोटिप्रविष्टत्वात्फलोत्प्रेक्षात्वापत्तेः, उत्प्रेक्ष्ये साक्षाद्विशेषणताया अप्रयो-
जकत्वात् । इत्यलं स्वगोत्रकलहेन ।

उत्प्रेक्ष्यमाणेष्वपि यस्य विषयिण उत्प्रेक्षा विधेयतया भासते तदीयो-
त्प्रेक्ष्यैव व्यपदेशः, प्राधान्यात् । तेन 'विच्छेपदुःखादिव बद्धमौनम्' इत्यत्र
नूपुरगतत्वेन दुःखस्योत्प्रेक्षणेऽपि न तदुत्प्रेक्षया व्यपदेशो न्याय्यः, तस्या
अङ्गत्वेनानुवाद्यत्वात् । किं तु पञ्चम्यर्थोत्प्रेक्षया, तस्या एव इवशब्दवेद्यत्वेन
विधेयत्वात् । तथा 'चोलस्य' इति पद्येपि वनान्तगतत्वेन न ललाटाक्षर-
दर्शनोत्प्रेक्षयापि, अपि तु तुमुज्जयोत्प्रेक्षया । एवं 'तनयमैनाक-' इत्यादि-
गये न फलोत्प्रेक्षया व्यपदेशः । नापि 'कलिन्दजानीरभरेऽर्धमन्मा' इत्यत्र
शशिकिरीरतादात्म्योत्प्रेक्षया, तदुत्थापितया ध्वान्तकर्तृकवैरहेतुकनिगण-
कर्मतादात्म्योत्प्रेक्षया वा, प्रागुक्तादेव हेतोरिति दिक् ।

द्विविधो हि तावद्धर्मोऽपि—स्वत एव साधारणः, साधारणीकरणोपाये-

तत्र साक्षाद्विशेषणत्वमत आह—उत्प्रेक्ष्ये इति । 'यस्य विषयिण.' इति पाठः ।
तस्या नूपुरगतदुःखोत्प्रेक्षायाः । पञ्चम्यर्थोत्प्रेक्षयेति । व्यपदेश इत्यस्मानुपपन्नः ।
एयमप्येति । प्रागुक्तादेवेति । अङ्गत्वेनानुवाद्यत्वादिललाटादेवेत्यर्थः । द्विविधो
हीति । हि स्वतः । स्वत एवेत्यादि द्विविध्यं प्राप्नोतिस्त्वावद्धर्मोऽपि द्विविध इत्यर्थः ।

१ अथ स्वरूपतादात्म्येत्यारभ्य मूलपर्यन्तस्य प्रपञ्चकलेर विशदीकरणम्—ननु प्राचां मते
तिसृष्वपि उपप्रेक्षासु स्वरूपस्मिन् तादात्म्यम् (अभेदः) समानम्, अर्थात् सर्वत्र अभेदेनो-
त्प्रेक्षणं भवतीत्यभिप्रेत्याह उत्प्रेक्षाविभागो न सिध्यतीति नार्थं शेषः । अस्मिन् विभागः—
हेतुफले यत्र विशेषणीभूते न भवेतामीदृशी स्वरूपोत्प्रेक्षा । यत्र च हेतु-फले विशेषणीभूते,
क्रमशस्त्वे हेतु-फलोत्प्रेक्षे इति चेत्, न, तनयमैनाकेत्यादिगणे यद्वायां मुखस्वरूपोत्प्रेक्षया
तनयमैनाकगवेषणरूपफलस्य विशेषणकोटिप्रविष्टतया सेयमपि फलोत्प्रेक्षात्वेन व्यपदेश्यमा-
प्येत [फलं यत्र विशेषणीभूतं सा फलोत्प्रेक्षा इति विभाजनम्] । ननु उपप्रेक्ष्यस्य मुखस्य
गवेषणम् (फलम्) साक्षाद्विशेषणं नास्ति । यत्र साक्षाद्विशेषणता एवैव फलोत्प्रेक्षावत्
(पर्व हेतवसि वेद्यम्) । इति कथनं त्वय्योक्तम्, अर्थात् अत्र अतुल्यदण्डार्थं नास्तीति
न किञ्चिदेतत् ।

२ उपप्रेक्षायां चात्रैव कया उपप्रेक्षा व्यपदेश इति प्रपञ्चस्मारयते—उत्प्रेक्ष्यमाणेति ।

इहामि विषयविषयिधर्मविशेषणयोरलक्षलक्षयोः श्रवणवैश्रवणयोश्च श्ले-
षाभेदे धर्मस्य साधारण्यम् ।

यथा वा—

‘नास्त्ययोगो वचनेषु कीर्तौ तथार्जुनः कर्मणि चापि धर्मः ।

चित्ते जगत्याणमवो यदास्ते वचंवास्ते किमु पाण्डुपुत्राः ॥’

अत्र पाण्डुपुत्रेषु विषयेषु राजवशंवदतादात्म्योत्प्रेक्षायां राजाश्रितस्वरूपो
विषयिधर्मः श्लेपेण विषयाणां तदाश्रितानां चास्त्याभावशुक्रमुणुष्यपरमेध-
राणामभेदसंपादनद्वारा विषयसाधारणीकृतः ।

‘स्वनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्वहिरुपागतम् ।

मनोज्जुरागि ते तन्वि मन्ये बल्लभमीक्षते ॥’

अत्र बल्लभेक्षणस्य मनस्युत्प्रेक्षायां तन्निमित्तमन्तःप्रदेशाद्बहिरागमनमपे-
क्ष्यम् । तच्च बहिःप्रदेशसंक्म्यरूपं माणिक्यमात्रवृत्ति मनसो न संभवतीति

चेति । अलक्षः अलक्षः च । श्रवणः कर्णः वैश्रवणः कुबेरश्च । राजवन्त्वां प्रति कम्बु-
चित्तिरियम् । ज्ञानवदाह—यथा चेति । राजानं प्रत्युपिदियम् । नासत्सौ ननुलगाह-
बेरां अस्त्याभावश्च । अर्जुनः किरीटी श्वेतं च । धर्मो युधिष्ठिरो विष्णुपंथः । जग-
दिति । वायुपुत्रो भीमो हनूमाश्च । यदा यदाभ्यर्षेयदुर्गदीहिता बलुजगत् परमेधरः ।
राजवशंवदति । विषयिणो वर्णनीयराजवशंवदा ये राजानस्तदादात्म्येत्यर्थः । विष-
याणां पाण्डुपुत्राणाम् । तदाश्रितानां चेति । राजाश्रितानां चेत्यर्थः । विषयेति ।
पाण्डुपुत्रेत्यर्थः । अपह्नवोदाहरणमाह—स्तनेति । स्वनमभ्यगतमानिस्वरूपेण बहि-

१ विषयः (वपुःकपाटि) संवन्धिधर्मविशेषणयोः अलक्ष-धरणयोः, विषयिः (वपुःकपाटि-
संवन्धिधर्मविशेषणाभ्याम् अलक्षपुटी-कुबेरभ्यां सह श्लेपेणाभेदे विदे धर्मसावि साधार-
ण्येति ।

२ राजाश्रितस्वरूपो विषयिधर्मः (उत्प्रेक्षमाणस्य) धर्मः विषयाणाम् (पाण्डुपुत्राणाम्)
साधारणीकृतः । कथम् । तदाह—विषयाणां पाण्डुपुत्राणाम्, तदाश्रितानां राजाश्रितानां
च अस्त्याभावादीनां श्लेपेण अभेदसंपादनद्वारा । अथोद-अस्त्यमिति अस्त्याभावः नासत्-
(ननुलगाहदेव) रूपः, अर्जुनः नेतः अर्जुनात् (पार्थाय) अभिप्रायः कृतः । इत्येवमादिना ।
अथ ‘चित्ते यदा जगत्याणमवः आस्ते’ इत्यस्य राजपठे ‘जगतां प्रागभूतः सः पितुः’
इत्यर्थः । ‘हनूमात्’ इति नागेन्द्रीयस्य तु परमेधरार्थं कुपुत्रो अश्वत्थो निबद्धः । वायुजगदः
परमेधर इत्यपि चक्रमणनेव ।

माणिव्यापहुत्या मनोगत क्रियते । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तु 'कलिन्दजानीर-
भरेऽर्धमन्ना' इत्यत्रैव निरूपितः ।

‘माधुर्यपरमसीमा सारस्वतजलधिमधनसंभृता ।

पिबतामनस्समुल्लासा बहुधाया ननु सुधा कविता ॥’

अत्र कविताया माधुर्यपानयोर्मुख्ययोरसंभवादात्सादध्रवणयोरमुख्य-
योरुपचारेण मुख्याभ्यां साधारणीकरणम् । रक्षणया दाय्याभेदेन रस्य-
वोधेनात् ।

अभेदाध्यवसायमात्रं यथा प्रागुदाहृताया हेतुत्प्रेक्षायाम् । ‘व्यागुजन्म-
धुकरपुञ्जमङ्गुलीताम्’ इत्यत्र शालानीचस्व-कधरानमनयोरभेदाध्यवसाय एव
त्रपाहेतुत्प्रेक्षानिमित्तयोपापस्य कधरानमनस्य नीचज्ञात्-नतकधरोभय-
साधारण्ये धीनम् ।

रागतमित्यर्थः । नायिका प्रति सख्युक्तिः । बिम्बप्रतिबिम्बोदाहरणमाह—बिम्बेति ।
उपचारेदाहरणमाह—माधुर्येति । रागान् प्रयुक्तः । या माधुर्यस्य परमसीमाऽऽधा-
रभूता सारस्वतरूपसमुद्रमधनजा भुवि ता बहुमुखदां सुधारूपकविता ननु निबन्धेन पिबे-
त्यर्थः । उपचारेण रक्षणया । मुख्याभ्यामिति । सहाभेदसंपादनद्वारा तयोर्भेदो-
क्तिरिति शेषः । ननुपचारेऽमुख्यस्यैव प्रतीत्या मुख्याप्रतीत्या दोषस्तदवस्थ एवात आह—
रक्षणयेति । मात्रपदेन पीनरूपस्य परिहृतम् । पूर्वं रूपकमित्र उक्त इति भावः ।

१ माणिक्यं वपुः (स्वरूपम्) यस्य, माणिक्यमिवाद्भिवशागतमित्याशयः ।

२ अग्निर्माणिक्य इत्यादौ अतिरूपसुरावर्धद्वारा अतिवृद्धा इत्यसुरावर्ध एव रक्षणया
प्रतीयते । अत्र तु तद्विपरीतम् असुरावर्धं (आत्माद-अवण-द्वारा मुख्याभं (माधुर्य-पानं)
वोधनमिति वक्ष्यमुपपेतेति शङ्का । रक्षणया अमुख्याभस्य (उद्वेगस्य) प्रतीतिः श्रवणादभेदेन
भवति, एवं च मुख्याभस्य प्रतीतिरपि न तु भवति समाधानम् ।

अत्र विरतामिति क्विप्समतपठ्यतायादये ‘या अस्ति तां विन’ इति अगतिवशात्पदस्य
रूपना वाहनीनलेऽप्यप्रत्यक्षेण न नागेश्वरभाष्येति प्रत्यक्षतां साधित्वा कमणरपकमन-
क वनमुन्धेयत्तम् ।

३ नीचां ज्ञायां यस्य, नता कपरां यस्य, पत्रयोः कभवो साधारण्ये ।

एवं सर्वत्र हेतुफलबोध्यपेक्षणे यत्स हेतुः फलं बोध्यते सोऽनेन प्रका-
रेण साधारणीकृतो निमित्तमित्यसंशयवेदितम् ।

एवं कविदुपात्तो धर्मो विषयविषयिसाधारण्याभावादमुन्दरत्नाद्वा स्व-
मुपेक्षणं साक्षादुत्थापयितुमसमर्थोऽपि तदुत्थापनक्षमधर्मान्तरोत्थापनेनानुह-
स्यविधानादुपयुज्यते । यथा 'धौरज्जनकालीभिः' इति प्रागुदाहृते पक्षे दिवो
जलदासीसमावृतत्वरूपो धर्मो उपात्तो जगतो निर्दोषनर्गसर्गतोपेक्षायां
वैयधिकरण्यादप्रयोजकोऽपि स्वप्रयोज्यनिविदान्धकारप्रयुक्तचक्षुषज्ञानसामा-
न्यशून्यत्वस्य तथापिधोपेक्षानिमित्तत्वोत्थापनेन ।

विययोऽप्युपात्तो निरूपित एव । कचिदयमप्युक्तोऽपि भवति । यथा—

‘जगदन्तरममृतमयैरंगुभिरापूरययं नितरात् ।

उदयति पदनभ्यामात्किमु राजा हरिणस्तानूनयनायाः ॥’

इति रमणश्रापर उल्लेखप्रकरणम् ।

साधारण्यपेक्षेऽप्याह—अमुन्दरेति । उपयुज्यत इति । एवं न जगदन्तरं कति
मासः । तत्राद्यौदाहरणमाह—यथेति । तथापिधोपेक्षेति । जगतो निर्दोषनर्गसर्गतो
जलोपेक्षेति । अयं विषयः । जगदन्तरे जयन्मभ्यम् । एतां चान्तः । विषयान्तराध्यात्र
श्रुतनादात्म्यसंग्रहनाह्वानेति बोध्यम् ॥ इति रमणश्रापरमयैरंगु उल्लेखप्रकरणम् ।

१ यथा मयुरे निक्षिप्तुः धौ भोजस्य हेतुबोध्यपेक्षे, अत्र एव कचोर्ध्वं निःसृज्यासाधरेन
निमित्तं धरति ।

२ यदपि निर्दोषनर्गसर्गतमम् [१५३ उ ३ द्वावेनविषयमाशः] उल्लेखेति । यत्साधुमे-
धारी ब्रह्मासीदनाश्रयकश्च उपात्तो धर्मः सर्वं ज्ञेयं न हरिदुर्मर्षि, मरिचक-
रसम् [१५३ उ ३ उल्लेखे दिवो जलं जगदमीदृशमार्गं काश्चि, १५३ उ ३] ।
तथापि तादृशोपेक्षायां निमित्तप्रयुक्तत्वं साध्याभावात्तद्विषयविषयिसाधारण्याभावात्तद्विषय-
मद्विषयान्तरममृतमयैरंगुभिरापूरययं नितरात् [१५३ उ ३ उल्लेखे दिवो जलं जगदमीदृशमार्गं काश्चि, १५३ उ ३] ।
[यथापि धर्मो जगदन्तरे जयन्मभ्यम्] इति बोध्यम् ।

३ धर्मो ज्ञेयः, अत्र उल्लेखान्तरं निमित्तं धरति । इति उल्लेखे [१५३ उ ३ उल्लेखे दिवो जलं जगदमीदृशमार्गं काश्चि, १५३ उ ३] ।
यथापि तादृशोपेक्षायां निमित्तप्रयुक्तत्वं साध्याभावात्तद्विषयविषयिसाधारण्याभावात्तद्विषय-
मद्विषयान्तरममृतमयैरंगुभिरापूरययं नितरात् [१५३ उ ३ उल्लेखे दिवो जलं जगदमीदृशमार्गं काश्चि, १५३ उ ३] ।

४ धर्मो ज्ञेयः, यथा धर्मो ज्ञेयः यदन्तरममृतमयैरंगुभिरापूरययं नितरात् [१५३ उ ३ उल्लेखे दिवो जलं जगदमीदृशमार्गं काश्चि, १५३ उ ३] ।

रेण शक्यतात्तच्छेदकमकारेण लक्ष्यबोधः ।' इत्याहुः । नाप्यज्ञातत्वं न
यथा न प्रतिबन्धकत्वं तथोक्तं प्राक् । अत्र चैकपदोपासत्वातोद्देश्यनिषे-
यभावः ।

• उदाहरणम्—

‘कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं भासय-

न्सदा पथि गतागतक्रममरं हरन्माणिनाम् ।

सुसुतकनककान्तिभिर्निबद्धामिरावेक्षितो

ममाशु हरत् भ्रमान्तितमां तमाट्टदुमः ॥’

अत्र तमालेन भगवतो निगरणे कलिन्दनन्दिनीत्यादीनि त्रीणि चरण-
त्रयगतानि विशेषणानि तदनुमहार्थं विषयविषयिणोः साधारणपर्मतया
साक्षादुपादानि । चतुर्थमपि चतुर्थचरणगतमपेयाकर्णानां दर्शने । अपेयाक-
र्णानां तूपासया तमालाभित्तिकर्तृकया धमहरणक्रिययोर्नीतं तादृशक-
र्तृत्वं तथा तयोः स्मितम् । द्वितीये चरणे चोपासयोनितत्परणोसं पद्या-

व्यञ्जनया तथा बोधोऽयं आह—साधयानेति । एवं साक्षात्संवेदयिः । नाप्यज्ञात-
कालिकत्वेसाक्षात्त्वमिति भावः । आशयः ‘कनकतन्मन्मथि-’ इत्युपासकादभ्यास-
दिर्घं लक्ष्यतात्तच्छेदकम् । तेन स्तौत्र प्रथमो बोधे तदुपसर्गिष्ठे कनकतन्मन्मथे
व्यञ्जननामाहार्यः । तदुपसर्गिष्ठे कनकतन्मन्मथपुद्गेतभावात् । अथ एव ‘गोतास्य-
गुतातानां तर्पेयानेतावगमः’ इति प्रसङ्गात् । इति तदुपसर्गः । अथनेन कनक-
वत्तां विद्येत् । इत्याहुः । यतस्तदेतन्मन्मथम् । यतस्तमेति । यतस्तमेतन्मन्मथम् ।
तदनुमहार्थं तेन तदभिगमनादनुमहार्थम् । कर्तुं न इति । तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षादनुमहार्थं
बोधः । तैः प्रथमन्तात्तच्छेदकबोधोपासकादिति भावः । अपेयाकर्णानां स्मितम् ।
इति न इत्यनुमहार्थः । तथा तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षात्तया अनुमहार्थः । उभेति ।

१. उपासकां नमस्तु कर्तुं न । साधनेत्युपसर्गश्चेत्तच्छेदोऽयं । एतन्मन्मथम् ।

२. तैः तदभिगमनां तैः प्रथमन्तात्तच्छेदकबोधोपासकादिति भावः । अथनेन कनक-
वत्तां विद्येत् । इत्याहुः । यतस्तदेतन्मन्मथम् । यतस्तमेति । यतस्तमेतन्मन्मथम् ।
तदनुमहार्थं तेन तदभिगमनादनुमहार्थम् । कर्तुं न इति । तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षादनुमहार्थं
बोधः । तैः प्रथमन्तात्तच्छेदकबोधोपासकादिति भावः । अपेयाकर्णानां स्मितम् ।
इति न इत्यनुमहार्थः । तथा तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षात्तया अनुमहार्थः । उभेति ।

३. ‘कनकतन्मन्मथः’ इति उपासकादिति भावः । अथनेन कनक-
वत्तां विद्येत् । इत्याहुः । यतस्तदेतन्मन्मथम् । यतस्तमेति । यतस्तमेतन्मन्मथम् ।
तदनुमहार्थं तेन तदभिगमनादनुमहार्थम् । कर्तुं न इति । तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षादनुमहार्थं
बोधः । तैः प्रथमन्तात्तच्छेदकबोधोपासकादिति भावः । अपेयाकर्णानां स्मितम् ।
इति न इत्यनुमहार्थः । तथा तदर्थं तदुपसर्गेन साक्षात्तया अनुमहार्थः । उभेति ।

दिना, तृतीयेऽपि छाभिर्गोपीनां निगरणम्, तस्मिन्नेवानुमाहकतया । एवं च सावयवेयमतिशयोक्तिः । यत्र चानुमाहकं न निगरणान्तरं किं तु शुद्धं साधारणधर्मादि, सा निरवयवा ।

यथा—

‘नयनानन्दसंदोहतुन्दिनीकरणक्षमा ।

तिरयत्वाशु संतापं कापि कादम्बिनी मम ॥’

अत्र भगवतो मूर्तिर्निर्गुणी । नामार्थयोरभेदसंसर्गेण विशेष्यविशेषणभा-
वस्य व्युत्पन्नतया रूपके तावदुचितो विषयविषयिणोऽन्तेन संसर्गेण विशेष्य-
विशेषणभावः, न तु प्रकृते । विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्यैव भानाद-
भेदसंसर्गस्याप्रसक्तः । अभेदमपानातिशयोक्तिरिति प्रवादस्तु प्रागुक्ते संसर्गा-
रोपरूपकं इव विषयितावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाणः । तत्र
विषयितावच्छेदकं क्वचित्प्रकृते निगरणदाढ्याय विषयमात्रवृत्तिधर्म-सप्त-

हीनोत्तमयोर्निजन्मेल्यः । तस्मिन्नेवानुमाहकतयेति । भगवतो निगरणे । तदा
येननयत्यतद्वरणकर्तृत्वस्वरूपे साधारणधर्मोः साधारणत्वसंपादनमेवानुमाहकत्वमिति
भावः । यत्र च यत्र तु । रूप्यतो भेदान्तरमाह—नामार्थेति । एतेन नियमित्या-
वृत्तिः । विषयीति । तन्मात्रवादेरेत्यर्थः । भेदाभावरूपतयेति । ‘भास्वे पूर्णस-
द्याहुता’ इत्यादायन्योन्याभावस्य प्रतिबोधितावच्छेदकधर्मरूपतयाः सर्वतन्मतिद्वत्वा-

१ अभेदसंसर्गेण विषय-विषयिणोऽन्तेन विशेष्यविशेषणभावः यत्र द्वयोः पृथगुदा
प्रतीयते । अतिशयोक्तौ तु विषयस्यैव (हरेरेव) विषयितावच्छेदक (तन्मात्रस्यैव) रूपेण भानात्
द्वयोरप्रतीत्या चाऽभेद इत्याशयः ।

२ ‘मुपै चन्द्रः’ इत्यादिषु द्वयोः समानविभक्तिक्रियायां तु अभेदः (करकम्) संसर्गरूप-
तया तत्रैव प्रतीयते । अत्र ‘भास्वे पूर्णसद्याहुता’ इत्यादिसंज्ञेन विषयितावच्छेदकम् (यथा-
हृदयम्) एव अभेदरूपं स्वीकृत्य अभेदात्मकरूपकं दद्यात् व्याधिरप्येव तथा अतिशयोक्तिसंज्ञे
[तन्मात्रे मम भवान् इत्यु] इत्यादायमि विषयितावच्छेदकम् (तन्मात्रस्यादि) एव भेदाभा-
(अभेद) रूपतया उपलभ्यते इति अभेदमपानातिशयोक्तयेति इत्याशयः ।

३ अर्थात् विषयितावच्छेदकं विषयमात्रवृत्तिर्धर्मो धर्मः, सन् (विषयितावच्छेदकम्)
साधमानाधिकरणः (अर्थात् विषयिमात्रवृत्तिः) च यो धर्मः, उभयार्था एव स्यात् । अयं
भावः—विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्य वृत्तानं यत्रैव तत्र विषयितावच्छेदकधर्मो ईदृशो
ऽपेक्षितो यो हि साधमानाधिकरणसंबन्धेन विषय-विषयिमात्रवृत्तिधर्मोऽन्तेन यदेव । अर्थात्
तत्प्रतीत्यो धर्मः उभयसाधारण्यो भवेत् नेकसाधारण्यः । यत्र कश्चिन्मिदं तत्र तन्मात्रं

मानाधिकरणधर्मशून्यत्वाभ्यां प्रसिद्धम् । यथा 'कलिनन्दगिरिनन्दिनी'
इत्यादौ तमालत्वादि । कचिदप्रसिद्धमपि कल्पितोपमादाबुद्धानामिव
कविना स्वप्रतिभया कल्पितम्, धर्मिण इव धर्मस्यापि कल्पनाया
अविच्छेदत्वात् ।

यथा—'स्मृतापि तरुणातपम्' ।

यथा वा—

‘जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिल्य-

अनानां संतापं त्रिविधमपि सद्यः प्रपन्नमयन् ।

श्रितो वृन्दारण्यं नतनिखिलवृन्दारकनुतो

मम स्वान्तर्धान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥’

इति भावः । स्वेति । विषयिमानवृत्तिधर्मेत्यर्थः । धर्मशून्यत्वाभ्यामिति । धर्म-
द्वयशून्यत्वं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धविच्छिन्नप्रतियोगित्वत्वात् । ‘नवीनो जलधरः’
इत्यत्र च भगवद्विशिष्टोत्तरत्वात्सामानाधिकरण्यनवसुधाकरणकल्पसिक्कित्वेन जलधरत्वेना-
रूपमानाधिकरणे, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुभयविशिष्टजलधरत्वं कविकल्पितम् ।
कचिदप्रसिद्धमपीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशधर्मद्वयविशिष्टतया अप्र-
सिद्धमपीत्यर्थः । अपूर्वध्वज इत्यादिनप्येवम् । मुपमपूर्वध्वज इत्यादौ कविकल्पितवि-
शिष्टध्वजेणाहार्याभेदप्रतीतेरूपकम् । केचित्तु ‘कविकल्पिततादृशचन्द्रत्वस्य मुखत्वेन
विरोधाभावाद्नाहार्यत्वं विषयित्वावच्छेदकप्रकारधी, रूपकलक्षणे चाहार्यत्वं न दैपम् ।
अतिसयोपितरनाहार्यत्वं रूपके त्वाहार्या अनाहार्या च धी.’ इत्याहुः । अन्ये तु ‘प्रस्तुतस्य

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विषयः (भगवत्) विषयि (तमाक) यावद्विशिष्टधर्मशून्यम् । यतो हि विष-
यित्वावच्छेदकेन (तमाकत्वेन) सामानाधिकरण्यः कलिनन्दीतटकर्मकमासनाभयव-ह्नमहारद्व-
हनककान्तिवृत्तवैदितवस्त्वो धर्मो न केनले विषये न वा विषयिणि वर्तते, अपि तु प्रत्यक्षाभा-
रणः । अनेनेदमेव निगमनार्थं यत् विषयित्वावच्छेदकसामानाधिकरण्योऽयं धर्मः उभय-
(विषयविषयि)रोपनक्षम इति निगमनमिदमभीष्टार्थबोधने इत्यम् ।

१ कारणेऽपि सीमावत्परिच्छिन्न-विरलामिश्रसीत्स्नानिषुच्छवैदित्व-कलिनन्दीतटनी-
प्रभुमात्रप्रकाशरूपधर्मः स्यात्तादिकरणं कादम्बिनीत्वं नविकल्पितम्, न लोके प्रसिद्धम् । यतो
■ कादम्बिनी वर्णद्वारा तापहासिनी, ब्रह्मरीलतनुकान्तिविभुषा (एकधा) वेदिता, विद-
दाभया च । तथा च कल्पितोपमायाव (स्वनाभौ पतन्) उपमानम् (शशाङ्कविम्बापादा-
नकल्पनामयं चरमः) यथा कल्पितं तथाञ्च तादृशधर्मविशिष्टस्य विषयित्वावच्छेदकस्य
स्वरूपमपि नादुपपन्नमपि लावकः ।

अत्र विषयधर्मविशिष्टतया कल्पितेन लोकोत्तरजलधरत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादने तत्समानाधिकरणत्वेन कल्पितानां विशेषणानामानु-
गुण्यम् । एवं च निगरणे सर्वत्रापि विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विष-
यस्य भानम्, न विषय्यमिद्वत्त्वेनेति स्थिते 'रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगी-
र्याध्यवसानतः' इत्युक्त्वा 'अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शि-
तानां विधानामिहापि सम्भवोऽस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम् । तेनात्राप्यभेदा-
तिशयोक्तिस्तद्रूप्यातिशयोक्तिरिति' कुवलयानन्दे यदुक्तं तन्निरस्तम्'^१
इति नव्याः । माञ्चस्तु 'रूपक इवात्रापि विषय्यभेदो भासते । परं तु

यदन्यत्वमित्यतिशयोक्तिरेषु प्रकृतस्य विविक्काकारवस्त्वन्तरत्वेनान्यवस्तुत्वेन वाऽप्य-
वसानमिति तदर्थः । अस्ति हि प्रकृतस्य मुख्यस्य चन्द्रत्वेनाध्यवसानम् । आहार्यत्वा-
भावाच्च न रूपकम्' इत्याहुः । विषयधर्मेति । लोकोत्तरत्वेत्यर्थः । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्ट्य बोध्यम् । एव चेत्यस्य निरस्तमित्यत्रान्वयः । विधाना प्रकरा-
णाम् । अतिदेशेनेति । अन्यत्रान्यशब्दप्रयोग इति न्यायादिति भावः । अत्रापि
अतिशयोक्तावपि । तन्निरस्तमिति । अत्रेदं चित्तम्—सर्वप्रकाशादिरीत्या तदु-
क्तम् । निर्वाधकत्वात् । किं च त्वयाभ्यभेदप्रधानातिशयोक्तिरिति प्राचीनव्यवहारसं-
गमनाय विषयितावच्छेदकभेदाभेद इत्यवश्यं वक्तव्यम् । एव च तथैवाभेदातिशयोक्ति-
रिति व्यवहारो भयापि सूपपादः । 'कोऽयं गलितहरिणः—' इत्यादौ प्रसिद्धविष-
यितावच्छेदकप्रकारबोधस्य बाधमुद्दिपराहतत्वात्कोऽयमित्यनेन निरस्तत्वाच्चावश्यं
चन्द्रकार्यकारित्वप्रकारकबोधोऽङ्गीकार्यः । एवैव च तद्रूप्यातिशयोक्तिः । अत्रापि विष-
यितावच्छेदकप्रकारकधीराहार्यैव । तदर्थमिति शक्यसम्बन्धाप्रहोऽपि तथैव । तद-

१ नवमुपाकरणकन्यासिकर्तृत्वादिरूपो धर्मो विषये (भगवति) एव संभवेत् न जलधरे ।
ततश्च विषयधर्मविशिष्टतया जलधरत्वस्य (विषयितावच्छेदकस्य) रक्तिः कविकल्पनैव । अत्र
एव हि नवीनलोकिः । एवविधनवीनत्वस्यप्रधानाच्च जलधरत्वसमानाधिकरणानां मुधाकर-
णकन्यासिकर्तृत्वादिविशेषणानामानुकूल्यमेवेत्याशयः ।

२ अर्थात् कल्पितमिति । अत्र लक्षणस्य हरेर्बोधो भवति परं तत्त्वत्वेन रूपेण, न तु
तत्माकाऽभिप्रेत्यरूपेण । विषयस्य निगरण्यात् ।

३ विषय्यभेदो यद्यपि न प्रतीयते तदा अभेदातिशयोक्तिरिति व्यपदेशो जोषपपत्त इत्यर्थः ।
अत एव हि 'विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्यैव भानादभेदस्य सर्वसाध्यप्रसक्तः' इति पूर्वमुक्तम् ।

निगीर्णे विषये इति रूपकादस्या विशेषः । अथ्यवसायस्य सिद्धत्वेनाप्राधान्यान्निश्चयात्मकत्वाच्च साध्याध्यवसानायाः संभावनात्मकोत्प्रेक्षाया वैलक्षण्यम्' इत्याहुः । कथं तर्हि 'कमलमिदमनम्बुजातं जयतितमां कनकरत्निकायाम्' इत्यादाविदंत्वादेर्विषयतावच्छेदकसोत्प्रेक्षानिमरणमिति चेत्, न । इदमित्यस्य कमलत्वविशिष्टे विशेषणत्व एवातिशयोक्तिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वे तु रूपकमेव । एवं 'गौरयम्', 'आयुरेवेदम्' इत्यादावपि बोध्यम् । अत एवातिशयोक्त्यवबोधोऽनुवाच' एव, न विधेय इति प्राचाशुक्तिः संगच्छते । एकमेकः प्रकारोऽतिसयस्य, यत्र भेदेऽप्यभेदः ।

अथ प्रकारान्तरम्—यत्राभेदेऽपि भेदो लोकोत्तरत्वमतिपक्षार्थः, इदमेव प्रस्तुतस्यान्यत्रविविच्यनेनोक्तम् ।

उदाहरणम्—

‘अन्या जगद्विजयि मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।

सर्वविषयमपि लक्ष्यसातोषितमेवेति बोध्यम् । अस्या विशेष इति । आहार्यत्वानाहार्यत्वकृतौ विशेष इत्यर्थः । अत्रेष्टातोऽत्र वैलक्षण्यमाह—अभ्यवेति । इवमिति । अत इत्यादि । अत एव सर्वया विषयानुपादानेऽस्या अतिशयदेव । एवमिति । उक्तप्रकारेणैतर्हः । निरूपित इति शेषः । इदमेव । प्रकारान्तरमेव । उक्तमिति । प्रकाशकृतेति शेषः । अन्या जगदिति । विद्वद्गणनमिदम् । कृतिशेष । आर्यहृषा आकृतिः

१ अतिशयोक्तौ अभ्यवसानं सिद्धम्, अर्थात् विषयो निगीर्णो न तु निगीर्णमाणो भवति । अभ्यवसितस्य (विषयिणः) च प्राधान्यं भवति । जगत्प्राधान्यं तु अभ्यवसाने साध्यम् अर्थात् विषयो निगीर्णमाणो भवति । अभ्यवसानकिशायश्च तत्र प्राधान्यमिति अत्रेष्टावानवधारणवैलक्षण्यमयमत्र पूर्वमुक्तम् । तत्र च निगीर्णे निषेधे अभ्यवस्यः (विषयिनोऽभेदप्रतिपक्षः) भवतीति रूपकादिशेषः ।

२ अतिशयोक्तौ—‘अनम्बुजातमिदं कमलं जयति’ इत्यत्र इदमिति पदं कमलत्वविशिष्टस्य विषयिण एव विशेषणं न तु ‘इदम् (मुकुटम्), अनम्बुजातं कमलम्’ इति विरक्तस्य विशेषणम् । उद्देश्यतावच्छेदकत्वे अर्थात् इदं मुखमुद्दिश्य कमलत्वस्य विषयत्वे तु रूपकमेव सादित्वाद्यः ।

३ अर्थात् अभेदः पूर्वसिद्धो भवति । सिद्धं त्वनूय (उद्दिश्य) विषयिण्या विषयस्य निगृह्य विषेयं भवतीत्याद्यः ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्यहृदा

विद्यावतां सकलमेव चरित्रमन्यत् ॥'

एवमन्यः प्रकारः—यत्रासंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कर्षार्थः ।

यथा—

‘धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।

उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥’

अत्र सिंहीवचने समुच्छलनाऽसंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्या-
तिशायिका ।

यथा वा—

‘गिरं सभाकर्णयितुं वदीयां सदा रसज्ञैरनुभावनीयात् ।

समीहते नित्यमनन्यचेता नभस्तदात्मभरिवंशनेता ॥’

यथा वा—

‘तिमिरशारदचन्दिरतारकाः कमलविद्रुमचम्पककोरकाः ।

यदि मिलन्ति कदापि तदाननं सत्तु तदा कलया तुल्यमहम् ॥’

पूर्वत्र निर्णीयमानः, इह तु संभाव्यमान इति विशेषः ।

तथान्यः प्रकारः—यत्र संबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

यथा—

‘पीयूषपूषकरूपामरूपानपि ते गिरं निपीतवताम् ।

तोषाय कल्पते नो योषापरबिम्बमधुरिषोद्रेकः ॥’

अत्र तोषसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

एवमेवान्योऽपि प्रकारः—यत्र प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च पौर्वापर्यविपर्ययः । स च द्वयोः सहमावात्, प्रयोजकस्य प्रयोज्यानन्तरमावादेति द्वेष्टा ।

शरीरावयवसंस्था च लोकोत्तरेत्यर्थः । चरित्र व्यवहारः । मध्येजठरमिति । ‘पारेमध्ये-
पद्म्या वा’ इति समासः । यदीयामिति । प्रकृतवर्णनीयराजधियामित्यर्थः । नभस्तदा-
दिति । नभस्तदा वायुना आत्मानं विभ्रति ये सर्गस्तेषां वधस्य कुलस्य नेता वायुः,
शेष इत्यर्थः । अत्र तदाकर्णवधनीह्याऽसंबन्धेऽपि तदुक्तिश्चन्द्रेऽप्यतिशायिका । चन्दि-
रेति । चन्द्रेत्यर्थः । मिलन्ति एकत्र तिष्ठन्ति । तदाननं तस्या चर्ष्याया नाशिकाया
मुखम् । कलया न तु सर्वाधेन । पूर्वत्र पूर्वयोः । इह त्विति । यदीत्यस्य सभावना-
बोधकत्वादिति भावः । यथेति । पीयूषममृतमेव यूपो मण्डविशेषस्तेन ईपस्यूनाम् । ते

आद्यो यथा—‘प्रतिखुरनिकरशिलतलसंघट्टसमुच्छलद्विचुद्वलीकृतविस्फु-
लिभ्रच्छटापटलानां वाजिनाम्’ इति हयवर्णने समुच्छलनविचुद्वलीकरणयोः
सहोत्पत्तिर्गिन्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘पुरः पुरस्तादरिमूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशेषाः ।

अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्गात्स्फुरन्ति रोपानलविस्फुलिङ्गाः ॥’

अत्र भेदद्वये प्रयोजकानिश्चयकृतः प्रयोज्यशैष्यातिशयो गम्यः ।

पूर्वं च ‘एतद्भेदपञ्चकन्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्’ इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—‘संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपकंदीपकोपमापहृत्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु

परंगम्यस्य रासः । समुच्छलनेति । विस्फुलिङ्गानामिलाविः । सहोत्पत्तिरिति ।
गठुप्रसवेनेति भावः । ‘तत्रा समुच्छलन’ इति पाठे तु रासः प्राग्नेति शेषः । वस्तुतः
समुच्छलनं तत्र हेतुरिति बोध्यम् । पुर इति । उज्ज्वलनमिदम् । हे भूवल्लभ, पुरः
पुरस्तात् पूर्वं पूर्वं शत्रुरूपाणां राक्षां भस्मरूपाः शेषा अवशेषा भवन्ति । पश्चात्तत्र भ्रुकुटपैव
विटङ्गं कपोतपात्रिका तस्मात्त्रयेयरुपाभेर्विस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये बाधि-
तत्वं परिहरति—अत्रेति । स्वभावोक्तौ सर्वथा तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ सर्वेषां समुच्छलणम् (विस्फुलिङ्गानाम्) विण्द्वलीकृत छटापटलं देखेणम् (शशि-
नाम्) । पूर्वं विस्फुलिङ्गानां समुच्छलनं भवति राक्षसां विचुद्वली (विचुन्ययो जग्रा) रूपेण
संपादनं भवति । किन्तु द्वयोः सहभावः ।

२ हे भूवल्लभ, पुरस्तात् प्रथमं अरिमूपतीनां शत्रुरूपाणां पुरो नगर्वा भस्मशेषाः (भस्मैव
अवशिष्टांशो राक्षां राः) भवन्ति, अनन्तरं ते भ्रुकुटीविटङ्गात् (विटङ्गमिव विटङ्गम्, उज्ज्वल-
प्रदेशस्तत्सात्) रोपानलविस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र पुरः पुरस्तादित्येकपदमहीहृत्य पूर्वं-
पूर्वमिति नागेशकृतं व्याख्यानं वैवाचक्यानामपीव हास्यास्पदम् । ‘सर्वस्य दे’ इति ह्येव
‘पुरःपुरः’ ‘पुरस्तात् पुरस्तात्’ इति वा दिर्भावो शुक्लः, न तु अस्मत्प्रधान-अस्मादिप्रत्ययान्त-
पदयोः, अस्मादप्येकारात् । एवं ‘राक्षां भस्मरूपाः येन भवन्ति’ इति व्याख्यानमप्यसंग-
ममेव । यद्ये हि राक्षामिति राक्षसः येन इत्यत्रान्वये, येन इत्यस्य पोरेश्वरसमर्पकत्वे ‘एतां
येनाः पीडयामवन्ति’ इति विज्ञासाक्षां विधेयसमर्पकपृथक्पदाभावात् वाक्यार्थानिर्भासः ।
वस्यदेरिति व्याख्यानं व्याख्यातुः साहित्यसौम्ये इत्यत्राप्यपि विज्ञानयदीत्यर्थं बाधिरूपेण ।

३ सुखे चन्द इति रूपके सुखे चन्द्राभेदस्य संकल्पो नास्ति तथापि स चन्दते । परम-
न्यतमि देवम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्थितवस्तुक्तावस्ति कान्चिद्विच्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्याप्ततया मेदान्तरतानापत्तेश्च । तस्माद्विषयिणा निगीर्याध्यवसानं विपर्यय, तस्यैवान्यत्वम्, यथादिशब्दैरसंभविनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यतमत्वं मतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रमेदान्तरं त्वनुगतत्वाभावाद्दलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि कश्चिदन्तरादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च तेषामन्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन तत्कथनाद्यपत्त्यापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽलं-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेयाह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्येत्यादिपञ्चान्तानां वक्ष्यमाणनिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेति संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविस्पष्टिज्ञाः स्फुरन्ति तदन्तरमेव अपिपुण्यां नाशो वास्तवः । किन्तु कार्यरौप्यातिशयसूचनाय तादृशमलङ्कृतं (अवास्तव) वर्णनम् ।

२ नाम्यप्रकाशे ये भेदा वर्णितास्त एव वास्तवा इत्याशयः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अविभक्तिं मनसः प्रकृतिमिदमेव वर्णितेति निश्चया (मनसः प्रकृत्या) अविभक्ता सा क्षमितीति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तदस्य निगीर्याध्य-
वसानमत्रापि सिद्धम् । यत्रम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निगरणं भवति । यथा पीरुषनिमित्तिलस्य गर्भे समुच्छन्नस्यऽसंबन्धेति संबन्धो वर्णितः । अर्थात् वस्तुतः असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो वर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निगीर्णे इति कथ्यते । ततश्चात्रापि निगीर्याध्यवसानं सिद्धमिति स्यादियमप्यतिशयोक्तिः । यत्र संबन्धे अर्थात् संबन्ध इति भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं बोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण आनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारणं ततः कार्यमिति द्वयोः पूर्वापरत्वावो वर्णनीय आसीद्विन्नु पुरःपुरत्वापत्तिरिति पक्षे पूर्वं प्रसीधनं कार्यमुक्तं तदन्तरं रोषानलोदयो वर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन आनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः समुचितः पूर्वापरीत्यः) निगीर्णमित्यत्रापि निगीर्याध्यवसानं जातमस्ती नव्यानामपि मते भेद-
चतुष्टयमिति श्रयोक्ते रमिनिधिमिति पूर्वेण ।

आधो यथा—'प्रतिसुरनिकरशिलतलसंघट्टसमुच्छलद्विपुद्वलीरुवविस्फु-
लिप्रच्छदपटलानां वाजिनाम्' इति हयवर्णने समुच्छलनविपुद्वलीकरणयोः
सहोत्पत्तिरिष्यते ।

द्वितीयो यथा—

'पुरः पुरस्तादरिभूषतीनां भवन्ति भूवत्तम मसरोषाः ।

अनन्तरं ते भ्रुकुटीविट्वात्स्फुरन्ति रोषानलविस्फुलिङ्गाः ॥'

अत्र भेदद्वये प्रयोजकतिस्रयकृतः प्रयोज्यशैल्यातिस्रयो गम्यः ।

एवं च 'यत्तदेवपञ्चकान्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यदृक्क्षणम्' इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—'संघन्धेऽसंघन्धः, असंघन्धे संघन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एकादशातिस्रयस्य रूपकदीपकोपमापहुत्यादिषु स्वभावोक्तिमिश्रेषु

वर्णनीयस्य एवम् । समुच्छलनेति । विस्फुलिङ्गागमिलादिः । सहोत्पत्तिरिति ।
रात्रप्रत्ययेनेति भावः । 'चत्रा समुच्छलन' इति पाठे तु ततः प्राप्तेति शेषः । नस्तुता
समुच्छलनं तत्र हेतुमिषि बोध्यम् । पुर इति । राजवर्णनमिवम् । हे भूवत्तम, पुरः
पुरस्तात् पूर्व पूर्व शत्रुहर्षणां राक्षां भस्वरूपाः शेषा अवशेषा भवन्ति । पश्चात्तव भ्रुकुट्येव
विट्वा कपोतपालिका तस्मात्कोपकृमाग्रेविस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये वार्थि-
तत्वं परिहरति—अत्रेति । स्वभावोक्तेः सर्वथा तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ संघर्षेण समुच्छलणम् (विस्फुलिङ्गानाम्) विपुद्वलीकृत छत्रपरक वेलेषाम् (वाजि-
नाम्) । पूर्वं विस्फुलिङ्गानां समुच्छलनं भवति तल्लोपां विपुद्वलीं (विपुनरी कटा) रूपेण
संपादनं भवति । किन्तुत्र द्वयोः सहभावः ।

२ हे भूवत्तम, पुरस्तात् प्रथमं अरिभूषतीनां शत्रुहर्षणां पुरो गम्यो मलशेषाः (मलैश्च
अवशिष्टांशो पालां वाः) भवन्ति, अनन्तरं ते भ्रुकुटीविट्वात् (विट्कुमिष विट्कुम्, उल्ल-
प्रदेयल्लासात्) रोषाग्निविस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र पुर.पुरस्तादित्येकदशमश्रीकृत्य पूर्व-
पूर्वमिति नागेशकृतं व्याख्यानं वैराग्यरत्नामयीव शास्त्रास्पदम् । 'धर्वल दे' इति सूत्रेण
'पुरःपुरः' 'पुरस्तात् पुरस्तात्' इति वा द्विर्वाच्ये युक्तः, च तु नृस्यल्लशब्द-मस्त्रादिप्रत्ययान्त-
पदयोः, अस्त्रादिप्रत्ययिकत्वात् । एवं 'राक्षां भस्वरूपाः शेषा भवन्ति' इति व्याख्यातव्यसंग-
तत्वेन । यतो हि राक्षामिति पञ्चमः शेषा इत्यथान्वये, शेषा इत्यस्य चोदेत्यवयवपठने 'राक्षां
शेषाः कीदृशा भवन्ति' इति जिज्ञासुषां निषेधसमर्थकप्रत्ययपदानामात् वाच्यत्वादिनिषेधः ।
तस्यावैयर्थ्यं व्याख्यानं व्याख्यातुः साहित्यसौचित्य इत्यस्मिन्निष्ठं मिश्रतत्पदीत्यत्र नमस्तेन ।

३ मुख पद्म इति रूपके मुखे चन्द्राज्येदस्य संघन्धो नास्ति वयमपि स वयमेव । एवम-
न्यत्रापि वयम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्तित्वस्तुक्तावस्ति काचिद्वि-
च्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्यासृतया भेदान्तरात्ता-
पत्तेश्च । तस्माद्विषयिणा निगीर्णार्थव्यवसानं विषयस्य, तस्यैवान्यत्वम्, यथा-
दिशब्दैरसंभवनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यत-
मत्वं मतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निगीर्णार्थव्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगत-
पाभावादलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुतान्यत्वभेदे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे
संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असं-
बन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि ऋषिदत्तवादाह—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च वेपामन्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन तत्कथनाद्यगत्यापत्तिरिति भावः । ननु सार्द्धं सन् कौशल-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेत्याह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्तेत्यादिपद्यन्तानां पक्षमापन्ननिरूपेऽम्बवः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेति
संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविस्तृतिज्ञा. स्फुरन्ति तदन्तरमेव अतिपुण्यां नाशो वास्तवः ।
किन्तु कार्यशैल्यातिशयव्यवसानाय सादृश्यमन्वच्छ (अन्वच्छव) वर्णनम् ।

२ नाम्यनङ्गाद्ये ये भेदा कथितास्त एव वास्तव्य इत्याद्यवः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अनिश्चयानि मनसः प्रवृत्तिभिर्व्रत्तेन वर्णितेति भिन्नया
(मनसःप्रवृत्त्या) अनिश्चया सा कथितेति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तदर्थं निगीर्णार्थ-
व्यवसानमत्रापि सिद्धम् । एवम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निगरणं भवति ।
यथा शीरष्वनिमित्तित्वात् गर्भे समुत्पन्नसंज्ञाऽसंबन्धेति संबन्धो वर्णितः । अर्थात् वस्तुतः
असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो वर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निगीर्ण इति कथति ।
तत्तद्व्यात्रापि निगीर्णार्थव्यवसानं सिद्धमिति साहित्यमप्यस्तिशयोक्तिः । एव संबन्धे असंबन्ध इति
भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं शोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति
भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण आनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारणं
वदन् कार्यमिति इत्यो. पूर्वपरत्वात् न वर्णनीय आसीत्किन्तु पुरः पुरस्तादिति एते पूर्वं भवतीत्यदन्
कार्यमुक्तं पदनम्परः पोषणलक्ष्यो वर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन आनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः
समुच्चितः पूर्वोपरीमाद्यः) निगीर्णमित्यत्रापि निगीर्णार्थव्यवसानं जातमसौ नव्यावामपि मते भेद-
चतुष्टयमतिशयोक्तौ समितिष्ठमिति पूर्वपक्षः ।

आधो यथा—‘प्रतिस्फुरानिकरशिलतलसंपर्कसमुच्छलद्विबुद्धलीकृतविस्फु-
लिङ्गच्छटापटलावां वाजिनाम्’ इति हयवर्णने समुच्छलनविद्युद्गतीकरणयोः
सहोत्पत्तिर्गम्यते ।

द्वितीयो यथा—

‘पुरः पुरस्तादरिभूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशेषाः ।

अनन्तरं ते अकुटीविटङ्गात्स्फुरन्ति रोषानलविस्फुलिङ्गाः ॥’

अत्र भेदद्वये प्रयोजकातिशयकृतः प्रयोज्यशैल्यातिशयो गम्यः ।

एवं च ‘एतदेवपक्षकान्यतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम्’ इति प्रा-
चीनाः ।

अन्ये तु—‘संघन्धेऽसंबन्धः, असंघन्धे संबन्ध इति भेदद्वयं नातिश-
योक्तिः । एतादृशातिशयस्य रूपकंदीपकोपमापहृत्यादिषु स्वभावोक्तिभिन्नेषु

दर्शनीयस्य राहः । समुच्छलनेति । विस्फुलिङ्गनामिलाभिः । सहोत्पत्तिरिति ।
शतप्रख्येनेति भावः । ‘शत्रा समुच्छलन’ इति पाठे तु ततः प्राग्नेति शेषः । वस्तुतः
समुच्छलनं तत्र हेतुरिति बोध्यम् । पुर इति । राजवर्णनमिदम् । हे भूवल्लभ, पुरः
पुरस्तात् पूर्वं पूर्वं शत्रुरूपाणां राहा भस्मरूपाः शेषा अवशेषा भवन्ति । पश्चात्तत्र भुक्तयैव
विटङ्गं कपोतपालिका तस्मात्त्वैव रूपमेष्विस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र भेदद्वये बाधि-
तत्वं परिहरति—अत्रेति । स्वभावोक्तौ सर्वथा तदसत्त्वादाह—स्वभावोक्तीति ।

१ सर्वेषां समुच्छलनम् (विस्फुलिङ्गनाम्) विद्युद्गतीकृत छटापटल श्लेषाम् (वाजि-
नाम्) । पूर्वं विस्फुलिङ्गानां समुच्छलनं भवति वल्लभां विद्युद्गतीं (विद्युन्मयी कृता)रूपेण
संवादनं भवति । किन्तुव इयोः सहभावः ।

२ हे भूवल्लभ, पुरस्तात् अर्थात् अरिभूषीनां शत्रुनृपणां पुरो गतयो भस्मशेषाः । (मसैव
अवशिष्टांशो यातां ताः) भवन्ति, अनन्तरं ते अकुटीविटङ्गात् (विटङ्गमिव विटङ्गम्, एतत्त-
प्रदेशस्तत्साद) रोषाप्रतिस्फुलिङ्गाः स्फुरन्तीत्यर्थः । अत्र पुर-पुरस्तादित्येकरदशब्दोक्त्यैव पूर्व-
पूर्वमिति नापेक्षकतं न्यास्यानं वैवाक्यणानाम्नीव हास्यस्वरम् । ‘सर्वस्य हे’ इति सूत्रेण
‘पुर-पुरः’ ‘पुरस्तात् पुरस्तात्’ इति वा द्विर्यावो युक्तं, न तु जस्यप्रत्ययान्त-व्यञ्जातिप्रत्ययान्त-
पदयोः, असाप्रवायिकस्यत्वात् । एवं ‘राहां भस्मरूपाः शेषा भवन्ति’ इति व्याख्यातमप्यसं-
समेव । यतो हि राशमिति शब्दाः शेषा इत्यन्त्ये, शेषा इत्यस्य चोदेऽप्यसमर्पकत्वे ‘राहां
शेषाः कीदृशा भवन्ति’ इति निश्चासार्थं विधेयसमर्पकपृथक्पदार्थभावात् शान्त्यार्थनिष्पत्तिः ।
तस्मादेवविधे न्यास्यानं न्यास्यातुः साहित्यसंधेय इत्यक्रममपि विद्युन्वपरीत्यज मायिकेषु ।

३ युद्धं चन्द्र इति रूपके मुखे चन्द्राऽमेदस्य संघन्धो नाति वयमि स इत्यर्थे । धर्म-
न्यायमि शेषम् ।

प्रायशः सर्वेष्वलंकारेषु सत्त्वात् । नहि यथास्थितवस्तुत्कावस्ति काचिद्वि-
च्छित्तिः । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययस्यापि तेनैव व्याप्ततया भेदान्तरताना-
पत्तेश्च । तस्माद्विपर्यया निगीर्याध्यवसानं विपर्ययस्य, तस्यैवान्यत्वम्, यथा-
दिशब्दैरसंभविनोऽर्थस्य कल्पनम्, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येतदन्यत-
मत्वंमतिशयोक्तित्वम्' इत्याहुः ।

नव्यास्तु—'निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगत-
पाभावादलंकारान्तरमेव । ननु प्रस्तुत्याप्यसंबन्धे—भेदेनाभेदस्य, असंबन्धे
संबन्ध इति भेदे—संबन्धेनासंबन्धस्य, संबन्धेऽसंबन्ध इति भेदे—असं-
बन्धेन संबन्धस्य, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये च तेनैवानुपूर्व्यस्य च निगरणं

अन्यत्रापि कचिदसंभवाद्—प्रायश इति । सत्त्वादिति । तथा च तेषामप्य-
तिशयोक्तित्वापत्तिरिति भेदेन सत्त्वमनासंगत्यापत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तत्र कोऽलं-
कारोऽत आह—नहीति । अभ्युपेयाह—कार्येति । तेनैव प्राचीनोक्तभेदद्वये-
नैव । अभेदस्येत्यादिपृथगन्तानां वक्ष्यमाणनिगरणेऽन्वयः । विपर्यये च विपर्यय इति

१ संबन्धेऽसंबन्ध इत्यादिभेदद्वयेनैव । अर्थात् कार्यकारणपौर्वापर्यवैपरीत्यस्य असंबन्धेति
संबन्धो वर्ण्यते । यथा पूर्वं रोषविरुद्धिज्ञाः स्फुरन्ति तदन्तरमेव अरिपुराणां नाशो वास्तवः ।
किन्तु कार्यवैपरीत्यादिप्रत्यक्षवशात् तादृशमलंकारं (अवास्तव) वर्णयन् ।

२ काव्यप्रकाशे ये भेदा वर्णितास्त एव वास्तवा इत्याशयः ।

३ भेदेन अभेदस्य निगरणम् । अर्थात् अभिप्राय मनसःप्रवृत्तिभिन्नत्वेन वर्णितेति निश्चया
(मनसःप्रवृत्त्या) अभिप्राया सा क्षणितेति भेदेन अभेदस्य निगरणं जातम् । तत्र निगीर्याध्य-
वसानमत्रापि सिद्धम् । एवम् असंबन्धे संबन्ध इति भेदे संबन्धेन असंबन्धस्य निगरणं भवति ।
यथा धीरश्च निमित्तित्वात् गर्भे समुच्छलनस्याऽसंबन्धेति संबन्धो वर्णितः । अर्थात् वस्तुतः
असंबन्धो वर्णनीय आसीत्तत्र संबन्धो वर्णित इति संबन्धेन असंबन्धो निगीर्ण इति फलति ।
ततश्चात्रापि निगीर्याध्यवसानं सिद्धमिति स्यादियमप्यतिशयोक्तिः । एवं संबन्धे असंबन्ध इति
भेदे—असंबन्धेन संबन्धस्य निगरणं बोध्यम् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः (वैपरीत्यम्) इति
भेदे तेनैव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययेण अनुपूर्व्यस्य निगरणं जातम् । अर्थात् पूर्वं कारण
ततः कार्यमिति द्वयोः पूर्वापरभावो वर्णनीय आसीत्किन्तु पुरःपुरत्वादिति पत्रे पूर्वं मलीमवनं
कार्यमुक्तं तदनन्तरं रोषानलोदयो वर्णित इति पौर्वापर्यवैपरीत्येन अनुपूर्व्यम् (कारणकार्ययोः
समुच्चितः पूर्वापरीभावः) निगीर्णमित्यत्रापि निगीर्याध्यवसानं जातमत्र नव्यानामपि मते भेद-
चतुष्टयमतिशयोक्तौ समुचितमिति पूर्वपक्षः ।

रत्नाकरविमर्शिनीकाराद्युक्तप्रकारेण संभवतीति चेत्, न । अन्यत्वादिभिरन्यवस्तुप्रतीतिरेव चमत्कारित्वम्, न त्वेनन्यत्वादिति । तेषामनुभवासंगतेः न चान्यतमत्वेमनुगतमिति शक्यते वक्तुम् । विच्छित्तिवैलक्षण्ये सत्यन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथोपमारूपकादिकतिपयान्यतमत्वं सकलान्यतमतवा तल्लक्षणम्, उपमादयश्च तद्वेदा इत्येव किं न ब्रूयाः । अलंकारान्तरत्वे गौरवमित्यपि न वाच्यम् । न ह्यत्राक्षुषपदार्थकल्पनं येन गौरवं स्यात् । प्रधानोत्कर्षकरूपस्यालंकारत्वस्य त्वयापि स्वीकारात् । अलंकारविभाजकोपाधिपरिगणनस्य च पुरुषपरिकल्पितत्वात् ।' इत्यपि वदन्ति ।

भेदद्वये च । तेनैव कार्यकारणपूर्वपर्यन्तिपर्यवेणैव । न । अनन्यत्वादिभिरिति । तथा च तेन रूपेण कदापि बोधभावेन तद्रूपस्याभेदस्य भेदेन तदुक्तं निगणनसंगतमिति भावः । तेषामनुगतत्वादिति निर्णीयं प्रकृतस्य समेताभ्यवसानं भेदेनाभेदस्य संबन्धेनासंबन्धस्येत्यादिसकलसाधारणत्वस्य धर्मस्याभावादतिशयोक्तितल्लक्षणस्यानुगतत्वापत्तिरिति भावः । वैलक्षण्ये सतीति । तथा च भिन्नभिन्न एवालंकार इति भावः । अनुपेक्षाह—अन्यथोपमेति । प्रागुक्तरीत्या आह—कतिपयेति । यस्य कस्यचिदतिशयस्य संपन्नं सरसादाह—सफलेति । ताम्रधूममतिशयोक्तिलक्षणम् । तद्वेदा अतिशयोक्तिभेदाः । ननु गौरवादाधिन्यं नात आह—अलंकारान्तरेति । सुसत्त्वमेवाह—प्रधानोत्कर्षेति । ननु सामान्यतोऽलंकारत्वस्यैवपि तद्विभाजकोपाधिमध्येऽप्यलंकाराधिन्येन गौरवं तदवस्थमेवात आह—अलं-

१ अनन्यत्वं (तद्रूपम्) इत्यु यदि अन्यत्वेन न वर्ण्यते, अर्थात् अनन्यत्वेनेव (तद्रूपत्वेनेव) वर्ण्यते एहि कथमन्यत्वं ? यथा हि—अवित्राया गन्तव्यः मनुष्यः पित्रादेन वर्णनमन्यत्वा तद्रूपत्वेनेव वर्ण्यते यथा नवीनता । एवं च भेदेन भेदस्य निगणनमात्रे अधिष्ठं इत्यु विवक्षितं प्रतीयेत, किन्तु तद्रूपत्वेन प्रतीयेत । तदर्थं ज्ञातवान्मन्मथस्तत्रानुभवोऽसंगतः स्यात् । तस्मादिदं निगणनं स्वतःप्राप्तमेव न नवीनतवाऽलंकारस्यानीयम् । एवमेव संगमे अलंकारनिगणनादिषु बोध्यम् । अत एवविषं निगणनमलंकारेण न मननार्थमिति शङ्का पशुः ।

२ ननु निर्णीयाभ्यवसानं विहाय अवशिष्टं भेदत्रयमपि (भेदेति भेदः, कतिपयेति संख्या इत्यादि) अतिशयोक्तेरनुपपत्त्युक्तनाकान्तरत्वात् नातिशयोक्तिः । अर्थात् तद्वैलक्षण्यमेवेति पूर्वमुक्तम् । किन्तु निर्णीयाभ्यवसानादिविशेषान्वयप्रसङ्गादतिशयोक्तिरित्युच्यते ननु अनुगमः सादिति चेत्, न । भिन्ननिष्ठासंसारवतिद्वयं प्रत्येकवित्तुना विविचितादि, ततोऽन्यद्व्यवहारोक्तिमानेन नानुगमः सुकर इति देवोः ।

३ प्रधानोत्कर्षकरूपमलंकारत्वं पूर्वं स्वीकृतम् । तदर्थं चतुष्टयस्यालंकारकतया तद्व्यवहारोक्तिरिति न गौरवमित्याशयः ।

‘गगनचरं जलबिम्बं कथमिव पूर्णं वदन्ति विद्वांसः ।

दशरथचत्वरचारी हज्जरहारी विधुस्तु परिपूर्णः ॥’^१

इत्यादौ विषयिणः स्वाभाविकस्वाननिद्वयेन दृढाध्यवसानातिशयोक्तिः ।

यत्तु कुन्तयानन्दे—

‘यद्यपहवर्गभस्वं सेव सापहवा मत्ता ।

त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्म्रान्ताः पश्यन्ति तं विधौ ॥’

इत्यत्र पर्यस्तापहुतिगर्भमतिशयोक्तिमाहुस्त्वचिन्त्यम् । पर्यस्तापहुतेरपहुतिर्त्वं न प्रामाणिकसमतमिति प्रागेवावेदनात् ।

यदपि तैरेवोक्तम्—

‘संवन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकरूपनम् ।

सौधाम्राणि पुरसास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥’ इति ।

तदपि न । अत्रैव ‘स्पृशन्तीवेन्दुमण्डलम्’ इति कृते कोऽलंकारः ? उल्ले-
क्षेति चेत्, तर्ह्यवादेरभावाद्गम्योत्प्रेक्षेयमुचिता । इवादिसत्त्वे या वाच्यो-
त्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमस्य सर्वसमतत्वात् । ‘त्वत्की-
र्तिर्जमणशान्ता विवेश स्वर्गनिर्गमाम्’ इति त्वदुक्तगम्योत्प्रेक्षायाः
‘सौधाम्राणि’ इत्यस्य चोत्प्रेक्षाशे विशेषानुपलम्भात् । तथा हि ‘त्वत्कीर्तिर्’
इत्यादौ बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षेति नये

कारेति । दृढाध्यवसानातिशयोक्त्युदाहरणमाह—गगनेति । गगनगानीत्यर्थः ।
जलरिम्ब चन्द्ररूपम् । विधुस्तु धीरामचन्द्रस्तु । स्वाभाविकेति । गगनरूपेत्यर्थः ।
निद्वयेनेति । कथमिवेलनेनेति भावः । मूल एव ऊसर इत्याह—पर्यस्तेति ।
तैरेव अप्ययदीक्षितैरेव । तदपि नेति । सिद्धान्तविरोधादिति शेषः । तमेवाह—म-
त्रैवेत्यादिना । नन्वन्यसमतत्वेऽपि तथा न मम समतमत आह—त्वत्कीर्तिरिति ।
इत्यस्य चेति । उत्प्रेक्षाया इति । पठ्यति भावः । ननु तस्या भूमण्डले बहुदूर-
गमनेऽपि स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा तत्र न सम्भवीत्यत आह—स्वर्गेति । विशेषे-

१ अत्र रामचन्द्रो विषयः, विधुर्विषयी । तस्य स्वाभाविक स्वरूपः (गगनम्) कथमिवे-
त्युक्त्वा प्रतिपिच्यते ।

२ अनेदसंज्ञेनेवोत्प्रेक्षेति प्राचीनमतानुसारम् ।

सर्वसंबन्धित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम् । कीर्तौ स्वर्गज्ञाकर्मकप्रवेशकर्तृ-
त्वोत्प्रेक्षेति नये तादृशगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्ता । विशेषणीभूतभ्रम-
णश्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रेक्षेति नये तु तादृशगमनत्वादात्म्याध्यवसितस्वर्गज्ञा-
नेश्वरूपोपात्तधर्मनिमित्तेति सर्वथा गम्यैव । 'सौभाग्याणि' इत्यत्र परमो-
र्ध्वदेशसंयोगे चन्द्रमण्डलस्पर्शतादात्म्योत्प्रेक्षायां परमोर्ध्वदेशवृत्तिरू-
पानुपात्तधर्मनिमित्ता । तादृशस्पर्शकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां तु परमोर्ध्वदेशसंयोग-
रूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति इयमपि गम्योत्प्रेक्षैव । तस्मादुत्प्रेक्षासामग्री यत्र
नास्ति तादृशमुदाहरणमुचितम् । यथासमीपं 'धीरध्वनिमिदं' इत्यादि ।
सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारसामान्यलक्षणमिहापि न विसरणीयम् ।

इयं चातिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते । यथा—

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोत्तमः पिप्पलं स्वाद्वत्क्षयनश्चन्यो अभिचाकशीति ॥’

स्मृतौ च—

‘या निशा सर्वमृतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥’

येति कीर्ताविलादिः । तादृशेति । स्वर्गगमनेत्यर्थः । परमोर्ध्वेति । यदाग्राना-
मिलादिः । इयमपि गम्योत्प्रेक्षैवेति । अत्रेदं चिन्तय—‘नूनं मुपं चन्द्रः’ इत्यादौ
नृगनदानाद्ये प्रतीयमानस्य रूपकस्यानापत्तेरुत्प्रेक्षाना अपत्तेर्य । ‘स्वकीर्तिभ्रमण-
श्रान्ता’ इत्यत्र तु बहुदूरगमने सर्वगमने वा स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा कीर्तौ
स्वर्गज्ञाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षा कवदयं स्वीकार्या । अन्यथा भ्रमणश्रान्तत्वरूपविशेषणवैयर्थ्या-
पत्तेः । तद्वत्प्रकृते उत्प्रेक्षासाधकं नास्ति येन तथा स्यात् । भ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रे-
क्षायां तु न कश्चिदोपः । स्वर्गसंबन्धित्वं सर्वगमनं स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योपात्तौ वा धर्मो
निमित्तमिति बोध्यम् । उदाहरणमिति । संबन्धातिशयोक्तेरिति भावः । तु तयोति-

१ भेदसंबन्धेनाऽऽनुलोपेति श्रवणमन्तानुसारम् ।

२ स्वर्गगमनवेद स्वर्गज्ञाप्रवेशमिदमित्यवसितम् । उपात्तं तदेव च उत्प्रेक्षायां निमि-
त्तमिलाद्ययः ।

३ पूर्वार्थे-निधेति विधिविधा (उपमानेन) परमार्थचिन्ताऽभ्यावस्तः, जागरणेन (विध-
विधा) च भ्रमादाभावरूपे निषयो निषीर्षः । उपसर्ग-आवरणेन (विधिविधा) वैधिरु-
मद्यपि, निधेयत्वेन तत्त्वतया निवृत्तिश्च निषयो निषीर्ष इति बोध्यम् ।

अथास्या ध्वनिः—

‘देव त्वद्दर्शनादेव लीयन्ते पुण्यराक्षसः ।

किं चादर्शनतः पापमशेषमपि नश्यति ॥’

पुण्यपापयोः सुखदुःखभोगमात्रनाशयतया दर्शनाद्दर्शनाभ्यां तज्जन्यसुख-
दुःखयो राक्षसशेषशब्दाभ्यां च जन्मशतोपभोग्ययोस्तयोरेवाक्षेपादग्निमाभ्यां
पूर्वयोर्निगरणं व्यज्यते । न च पूर्वाभ्यामग्निमयोरेव निगरणं किं न स्यात्,
इति वाच्यम् । नाशोक्तिसामञ्जस्याय नाशकर्तावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन
प्रत्ययस्यावश्यकतया तन्निगरणासंभवात् । उपमानेन महता क्षुद्रस्योपमेयस्य
महत्त्वाधानाय निगरणस्यौचित्याच्च । एतेन ‘तदप्राप्तिमहादु ख—’ इत्यादि-
काव्यप्रकाशो व्याख्यातः ।

इति रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ।

अस्माक्षेपादित्यत्रान्वयः । तयोरेव सुखदुःखयोरेव । अग्निमाभ्यां पूर्वयोरिति ।
जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखाभ्यां देवदर्शनाद्दर्शनजन्यसुखदुःखयोरित्यर्थः । न च पूर्वा-
भ्यामिति । दर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखाभ्यामेव जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखयोरित्यर्थः ।
नाशकर्तावच्छेदकेति । पुण्यराक्षसाद्यकल्पपापराशिनाशरूपकार्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नकारणतावच्छेदकं सकलजन्मोपभोग्यसुखत्वादिकमेव । न तु दर्शनजन्यसुख-
त्वादिकम् । तत्तत्सुखानां स्वस्वफलोपहितपुण्यनाशकताया एव ह्यसत्त्वादिति भावः ।
उपेति । जन्मशतोपभोग्यसुखदुःखे उपमानम् । महत्त्वात् । दर्शनादर्शनजन्ये च ते
उपमेये । क्षुद्रत्वात् । ध्वनितं चान्न प्राचीनरीत्या बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रका-
शेऽतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥

१ अयं भावः—पुण्यानि सुखयोगेन, पापानि च दुःखयोगेन नाशयन्ते, इति पुण्य-पाप-
नाश प्रति सुखदुःखभोगयोरेव नारणत्वा ह्युक्तं । तत्रैव नश्यतीति नाशमत्तापनाय दर्शनाद्दर्-
शनजन्यसुखदुःखनाशकस्य (नारणभूतस्य) जन्मशतोपभोग्यपुण्यपापजन्यसुखदुःखभोगस्य
बोध आवश्यक एव, न त्वस्य निगरणमुचितम् । एव च पुण्य-पापजन्यसुखदुःखभोगद्वारा
दर्शनादर्शनजन्यसुखदुःखभोगस्यैव निगरणमुचितम्, न ॥ एतद्विषयीतमिहोक्तशेषः ।

अथ मुख्ययोगिता—

प्रकृतानायेवाप्रकृतानायेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्यस्तु-
ल्ययोगिता ॥

औपम्यं चात्र गम्यम्, तत्प्रयोजकस्य समानधर्मस्योपादानात् । वाच-
काभावाच्च । अत एवालंकारिकाणामपि सादृश्यं पदार्थान्तरम्, न तु साधा-
रणधर्मरूपमिति निज्ञायते । अन्यथा औपम्यस्यात्र गम्यत्वोक्तैरनुपपत्तेः ।
केचित्तु—‘सादृश्यभाव एवातिरिक्तः । सादृश्यं तु तत्तत्साधारणधर्मात्मक-
मेव । स चेवादिपदानां श्रव्यतावच्छेदकः । तत्तत्साधारणधर्मवाचकैस्तु
तत्तत्साधारणधर्मस्य स्वशक्यतावच्छेदकतत्त्वधर्मरूपेण बोधनेऽपि सादृश्यभा-
वरूपेण बोधो व्यञ्जनसाध्य एव’ इत्यपि वदन्ति ।

मुख्ययोगितां निरूपयति—अथेति । सिद्धिगमनाविरहादाह—भग्नकृतेति । तत्र
मानं नियमोऽत आह—वाचकेति । अत एव औपम्यस्यात्र गम्यत्वादेव । अपिना
वेदाकरणादित्युच्यते । निरूपितं नैतत्तत्त्वमानन्दव्याख्यायां मन्त्रायां च । सादृश्य-
भावः सादृश्यत्वम् । स च सादृश्यभावश्च । केचिदिति । अरुचिर्विषं तु अन्ये

१ अथ सर्वज्ञादयः—अस्त्वामे ‘शिवे विचारम्’ इत्युदाहरणे अतः—मानसोपीपम्यस्य प्र-
योगिका (कारणभूता) निगमनक्रिया समानधर्मनोपाया । वाच्येन वाच्येन साधारणधर्मेण
‘लोचनान्वायसुधारणे मन्त्रो वाच्ये विनयाक’ इति ह्योक्तम् (सादृश्यम्) व्युत्पत्त्या । अत्र
हि गम्यं सादृश्यमस्तीति सादृश्यं पदार्थान्तरम्, न समानधर्मकामेति विचार्यते । यदि
हि साधारणधर्मरूपेण तत्र स्यादिति ‘निगमन’रूपसमानधर्मस्य सम्यक्साध्यतेति औपम्यस्य
गम्यत्वाच्च समानधर्मस्य स्यात् ।

२ तत्तत्साधारणधर्मरूपे सादृश्ये सर्वमानं सादृश्यत्वमेवातिरिक्तम्, यदि दशटीनां प्र-
योगेभ्यो वासादृश्यं दृश्यच्छेदकरमिति ।

३ तथा शिवे विचारम् इत्यत्र ‘विनयाक’ इति पदेन निगमनक्रियाकारणसाधारणधर्मस्य
(सं साधारणधर्मस्यैव विनयाकतेति सर्वं ज्ञानं प्रयोगेभ्यो निगमनम्, तत्राच्छेदकं निगमन-
त्वम् उच्यते) बोधनेति सादृश्यत्वस्यैव बोधने याति । सादृश्यत्वस्यैव अपि वाच्यं बोधनं
वर्तते अत्रापि च दशटीनामुपादानं स्यात् । तत्रापि सादृश्यस्य समानधर्मरूपान्वायेऽपि
११ समानम् औपम्यस्य गम्यत्वं हिः संभव्यते । अस्मिन्पदेऽपि तु—अस्मिन्पदेऽपि हीनो-
पाये वाच्यं दृश्यं, यदि सादृश्यमेव दृश्यत्वादेः विनिमित्तं न लोच्यते इति ।

४ ‘अथे’ इत्यविचार्योदाहारेण पुत्रे वरि’ इति ।

उदाहरणम्—

‘प्रिये विषादं जहिहीति वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।

वारमुदारा विजगल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः ॥’

अत्र मानिन्या वर्ण्यत्वात्तदीयत्वेन प्रकृतयोः कर्त्रोरश्रुमानयोर्विगलन-
क्रिया । समानधर्मत्वेनोपात्ता, विलोचनमनसोरुपादानयोश्च । कारकाणां
सर्वेषामपि क्रियान्वयस्य तुल्यत्वात् । एवं चतुर्णां क्रियारूपधर्मैक्येऽपि
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयते न परस्परं चतुर्णाम् । तदुपादानत्वतत्कर्तृत्वरूपे
विशेषे सामान्यस्य पर्यवेसानात् । शेषमुपरिष्ठाद्बोध्यम् ।

‘न्यञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति किं च तरुणिमनि सुदृशः ।

उल्लसति कापि शोभा वचसां च दृशां च विभ्रमाणां च ॥’

अत्र गुणः । यदि च ‘विलसन्त्यहमहमिकया वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च

रज्ज्वा—’ इति न्यायविरोधापत्तिरिति । वदतीति सप्तम्यन्तम् । प्रियाया नेनाभ्यां हृदश्च
जलानां बहो धारा मानश्च श्रुत इत्यर्थः । विलोचनेति । उच्यते । प्रकृतयो-
रुदादिः । वृत्तयोश्चेति । विगलनेत्यानुपपन्नते । ननु कर्त्रोः क्रियान्वयात्तथा संभ-
वेऽपि कथमपादानयोस्तथा । तन्नान्वयस्यैवाभावात् । अत आह—कारकेति ।
द्वयोर्द्वयोरेवौपम्यं प्रतीयत इति । तद्व्यतीतावपि नात्र तत्कृतधर्मत्कारोऽनुभवसिद्धः ।
किं तु तत्सद्वृत्तैकधर्मान्वयकृत एवेति पृथगलंकारता । च च गम्योपमदैव निर्बाहः ।
विद्यमानस्यापि सादृश्यस्यासुन्दरसाधारणधर्मैकत्वेनासुन्दरत्वादिति बोध्यम् । सामा-
न्यस्य क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वस्य । प्राचां मतेवेदं क्रियोदाहरणमुक्त्वा गुणोदाहरण-
माह—म्यञ्चतीति । विरोभूते सतीत्यर्थः । गुण इति । शोभारूप इत्यर्थः ।
आदिपदप्राप्त्योदाहरणमाह—यदीति । ननु केवलस्यैव तत्त्वं कृतो नांत आह—

{ अयं सर्वस्याशयः—क्रियान्वयित्वं फलकारणमिति स्वीकरणात् विगलनक्रियया सह कर्त्रोः
अश्रुमानयोरेवा कथयः, तथा विलोचन—मनसोरुपादानयोरपि [मनसो विजगल (मानः),
विलोचनाभ्यां विजगल (अश्रुधारा), इति] । एवं च चतुर्णाम् एकक्रियासंभवे समानेऽपि
अश्रु—मानयोः, विलोचन—मनसोरेव परस्परम् औपम्यं न्यञ्चनया प्रतीयते, न तु अश्रु—विलो-
चनयोः, मान—मनसोर्वा । यतो हि विगलनरूपैकक्रियासंभवरूपसमानधर्मैक्याः सद्येऽपि
अश्रुणि कर्तृत्वम्, विलोचनयोश्चापादानत्वम् (एवं मानमनसोरपि) इति परस्पर विशेषोप-
रम्भात्समानधर्मैक्याभाव इति ।

२ अत्र गुणः प्रकृतानां समानधर्मत्वेनोपात्त इत्यनुपपन्नः । एवमेवेति ।

मृशम्' इत्युत्तरार्धे तदा क्रिया । यदि 'दधति स मधुरिमाणं वाचो गत-
यश्च विप्रमाश्च मृशम्' इति क्रियते तदा गुणविशिष्टा क्रिया । केवलगुणेन
साक्षात्संपन्नाभावात् केवलक्रियायाश्चादृष्टत्वात् ।

अप्रकृतानामेव यथा—

'न्यञ्चति चाल्ये सुदृष्टः समुदञ्चति गण्डसौमि पाण्डमनि ।

भालिन्यमाविरासीद्राकापिपलवलिकनकानाम् ॥'

अत्र गुणः, आविर्भावक्रियायाः साक्षाद्दर्शितभिरनन्वयात् । 'न्यञ्चति,
राकापिपतिर्लवली पुरटं च पुण्डरीकं च' इति कृते क्रिया । 'धवली-
भवत्यनुदिनं लवली कनकं कलानिधिध्यायम्' इति कृते गुणविशिष्ट-
क्रिया ।

'त्वयि पाकशासनसमे शासति सकलं वसुंधरावलयम् ।

विपिने वैरिवधूनां यर्पन्ति पिच्छोचनानि च दिनानि ॥'

अत्रोभयसाधारणयोर्गुणक्रिययोरभावाच्छब्दमात्रम् । श्लेषमूलेनाभेदाध्य-
वसानेन पिण्डीकृतोऽर्थो वा ।

यत्तत्त्वलंकारसर्वसङ्गता, तदनुगामिना कुवलयानन्दकृता च गुणक्रियाभिः
संबद्धत्वे गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयः' इति चोक्तं तदापाततः ।

केचलेति । कारद्वार्या मिथः क्रियाद्वारत्तवत्त्वादाह—साक्षादिति । तद्वतिः
'हरप्ररोपनी' । गुणे नातिन्यरूपः । धर्मिभिरन्यादिभिः । वेद्यमकारभत्तात् । पुरटं
पुरजम् । आदिर्वाप्राप्तान्तयोदाहरणमाह—त्वयीति । पाकेति । इन्द्रवृत्त इत्यर्थः ।
यर्पन्ति यर्पयं कुर्वन्ति । संवसरवदावस्थित्यर्थः । उभयेति । नेशापीत्यर्थः । शब्दमा-
त्रमिति । यर्पन्तीति शब्दमात्रमित्यर्थः । तस्य तदुभयगणितत्वाभावादाह—श्लेषेति ।
पिण्डीकृत एकीकृतः । यथाक्रममाह—गुणेति । यदा आविक्रियाद्वयान्तरितं
धर्मनान्नं गुण इति त्रैधाकरणतत्वेनम् । किं च 'न मनापि निधिन्ते' इत्यत्र पिन्ता-

१ निवृत्तनका ।

२ मायुर्वगुणविशिष्टा धारणक्रिया ।

३ ननु मूलं नृपमित्रेति इति निदानेन उक्तवन्त्येव साधारणवदने च निवृत्तमित्रेति
मित्रमित्रवत्त्वयोः सादृश्यात् । केवलदेहेति—६३१ त्रैधाकारात्तत्वेन देहेन सर्वगोः
(वक्त्रादङ्ग-वर्गप्रवचनयोः) देहं नाहम् । एतच्च दधीभूतस्य सर्वज्ञस्य (वक्त्रेण) प्रधानवर्गे-
तया उभयत्र संवत्स इत्यर्थः ।

‘शासति त्वयि हे राजनखण्डावनिमण्डलम् ।

न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयोः ॥’

इत्याभावरूपस्यैव धर्मस्यान्वयात् । गुणक्रियेत्युपलक्षणं वा धर्मभावस्य । एवम् ‘एकस्त्वं दानशीलोऽसि प्रत्याधिषु तयार्धिषु’ इत्यादावपि दानशील-
रूपैकान्वयाद्युपपत्तिः, यथाकथंचिदनेकत्रैकान्वयस्य चमत्कारिणोऽपेक्षि-
तत्वात् । एतेन—

‘हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोः समा ॥’

इत्यादिना तुल्ययोगितायाः प्रकारान्तरं यत्कुबलयानन्दकृता लक्षितमुदाहृतं
च तत्परास्तम् । अस्या अपि ‘वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।’
इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वात् । एकानुपूर्वीबोधितवस्तुं कर्मकदानपात्रत्वस्य, पर-
म्परया तादृशशब्दस्य, प्रागुक्तमार्गेणार्थस्य, वा धर्मसैक्यात् ।

भौववद्देवस्य चिन्तानतिरिक्तत्वा गुणस्यैव साधारणधर्मत्वमित्यापि बहु शक्यम् । वा-
नेति । द्रव्यस्य परामवस्य वेति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—अस्या अपीति । पूर्व-
लक्षणाक्रान्तत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—हिताहितविषयकतुल्यव्यवहारकर्तृत्वप्रती-
तिवृत्त्यवसरे एषा । यथोक्तधर्मिणामेकधर्मोन्वयकृत एव यत्र चमत्कारस्तत्रापेति
मेवम् । ‘प्रदीयते पराभूति’ ‘यश्च निम्ब-’ इत्यनयो पद्ययोर्न तादृशधर्मोन्वयमान-
कृतधर्मत्कारः । किंतु राजनिम्बगोर्हिताहितविषयक—पुमाशुभान्यतरैकग्राह्यकर्तृक-
व्यवहारकृत एवेति सदृश्यदृश्यमेवान् प्रमाणम् । अत एव ‘जगत्क मानो ब्रह्मादनुम्या
विलोचनभ्यामिव कारिषात्’ इत्यत्र न तुल्ययोगिता । चन्द इव मुन्दरं मुख इत्यत्र

१ अयं भावः—अद्यावत्तत्काले ‘गुणक्रियादिरूपैकधर्मात्म्य-’ इति व्यापिरेव गुणविशिष्ट-
क्रिया-शब्द-समाव दानशीलेत्यादिविशेषणादीनामन्वेषां च सम्भवतां समग्रो मवितुमर्हति ।
‘गुणक्रियाभिः संबद्धते’ इत्युच्यते तु चिन्ताऽभाव इत्यादीनां गुणक्रियात्वाभावात्तुल्ययोगितायां
संभ्रमो न स्यादित्याशयः ।

२ पराभूतिरूपम् ।

३ दानपात्रत्वस्य, पराभूतिरूपशब्दभावस्य, रूपमूलकैर्बन्धनेदाप्यवसायेनैकीकृतत्वात्पक्षे
वा, धर्मैक्यं वदेत इति विधिः । प्रकारैः पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वसाधनम् ।

४ चिन्ताऽभावस्याऽभावः चिन्तारूपः स्यात्, न तु चिन्ताऽभाववक्तो धर्मिणोऽभावः ।
किंच चिन्तारूपधर्मस्य ‘शत्रुमित्रयोः मण्डले’ इति मण्डलाभ्या धर्मिभ्यामपेक्षान्वयो दुर्पट इति
तदिदं नागेशकृत समाधानमाधासक्यमेव ।

‘यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिण ।

यश्चैनं गन्धमास्त्यायैः सर्पस कटुरेव सः ॥’

इत्यत्रापि कटुत्वविशिष्टस्य निम्बस्यैव परम्परया छेदकत्वेचकूटवृक्षधर्मत्व-
भवात् । न चात्र शृङ्गिन्यामकत्वेकत्वेन धर्मिशृङ्गित्वं विवक्षितं धर्मत्वं,
यद्यप्यनामकारकशीपकाद्यावद्व्याप्त्यपत्तेः ।

अथ चन्द्र इव सुन्दरं मुरानित्याद्युपमायां चन्द्रमुत्तमोरेकधर्मान्यमादति-
व्याप्तिः । न चात्र मृदुत्वानामेवापहृतत्वानामेवेत्युक्तत्वात् तथेति वाच्यम् ।
मायुके ‘पिपे विपादं—’ इति पद्ये ‘अगाढ मानो हृदयादमुष्या पिभोव-
नाभ्यामिव वारिपात ।’ इत्युत्तरार्धे कृते मृदुत्वधर्मनिवारिभारयोक्तव्यत्वात्
तथाभ्यतिव्याप्तेः । चन्द्र इव सुन्दरं मुरानित्यत्रापि मध्यमागदीपकवृक्षधर्मा-
तिव्याप्तेश्च । न चोपम्यस्य गम्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति वाच्यम् ।

‘चन्द्रांशुनिर्गलं वारि चन्द्रो हंसमनुतिः ।

हंसास्तु धरदि ज्येष्ठपुण्डरीकमनोरमाः ॥’

इत्यत्र वाचकाभावाद्भ्रमोपमाया तथाप्यतिप्रसङ्गात् । यदि चात्र न व्यङ्ग्या उपमा, किं तु समासस्य वाच्या, पूर्वपदस्य लक्षणा चेति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तथापि 'हसास्तु मानसमुवश्चन्द्रा एव न संशय' इत्यादिरूपकादि-
प्यतिप्रसङ्गः । न ह्यत्रापि चन्द्रादिसादृश्यविशिष्टे चन्द्रादिपदानां लक्ष-
णिकत्वादुपमा रक्ष्यैवेति शययते वक्तुम् । रूपके रक्षणा नास्तीति प्रागेव
प्रतिपादनात् इति चेत्, न । यत्र यथोक्तानां धर्मिणा यथोक्तधर्मान्वय
एव चमत्कारी, तत्र तुल्ययोगिता, दीपकं वा । यत्र सादृशधर्मान्वयम-
युक्त सादृश्यमभेदो वा, तत्रोपमारूपकादिकमेवाङ्कारताप्रयोजकम् । सुन्द-
रत्वे सद्युपस्कारकत्वमित्यसकृदावेदनात् । अन्यथा सादृश्यस्यात्र मत्स्यात्त-
दादायोपमाव्यवहारस्याप्यापत्तेरिति दिक् ।

एव च—

‘दधीचिबलिकर्णेषु हिमहेमाचलाब्धिषु ।

अदातुत्वमर्धैर्यं च दृष्टे भवति भासते ॥’

प्रक्रमभङ्गश्च वाच्यदोषो बोध्यः । अतिप्रसङ्गादिति । तुल्ययोगिताया इत्यादि ।
शरदनुषणने सर्वपा प्रकृतत्वात् । एवमप्रेऽपि बोध्यम् । वैयाकरणमतेनाह—समास
स्येति । नैयायिकमतेनाह—पूर्येति । यथोक्तानामिति । प्रकृतानामेवाप्रकृता,
नामेव वा प्रकृताप्रकृतानां वैलम्बं । यथोक्तेति । गुणादीत्यर्थः । इत्यसकृदिति ।
इत्यास्तासकृदित्यर्थः । अन्यथा उपच्यपस्थानशीलारे । अत्र तुल्ययोगितायाम् । प्रल-
याद्भ्रम्यमानत्वात् । अपिना साकार्यं सूचितम् । एव च अस्या अतिरिक्तत्वे च ।

१ चन्द्रागुरिव निर्मलम् (वारि), पुण्डरीकाक्षीव मनोरमा (हसा), इत्यादी ‘उपमानानि
सामान्यचर्चने’ इति विहितं समास एव परस्परसादृश्यस्य (उपमाया) वाचकः । अत्रवा-
चन्द्रागु इत्यादिपूर्वपदस्यैव तत्सदृशे शृङ्ग्या । ततश्च नात्र व्यङ्ग्या उपमेति न तुल्ययोगिता-
ऽतिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षिणः समाधानम् ।

२ नन्यानां मते । ततश्च उपमा लक्षणा न भ्यात्, अपि तु ‘हसाश्चन्द्रा एव’ इत्यत्र
अभेदस्य वाच्यत्वेन उपमा (सादृश्यम्) व्यङ्ग्यैवेति ‘हसा चन्द्रा एव’ इति रूपके तुल्ययोगि-
ताऽतिप्रसङ्गः सादेवेति पूर्वपक्षः संपद्यते ।

३ चमत्कारीति पूर्वोक्तम् ।

४ दिमाचलहेमाचलाब्धिषु ।

इत्यादौ रश्नारूपैषा यथासंख्यावष्टब्धा ।

‘दृष्टः सदसि चेदुग्राश्चन्द्रचन्दनचन्द्रिकाः ।

अथ त्वं संगरे सौम्याः शेषकालनलान्वयः ॥’

इत्यत्र च स्वरूपेद्वयेन राजविषयकरतिमावभूषणतया सिता ।

यत्र च प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा क्रियाणामेककारकान्वयः सा कार-
कतुल्ययोगिता ।

यथा—

‘वधु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च सकलां पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥’

अत्र राज्ञः स्थावकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन
धर्मैर्गौपम्यम् ।

यथा वा—

‘दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरंतनमधं बुलुकीकरोति ।

भूतेषु किं च कर्हणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमावगोति ॥’

रश्नारूपैवेति । दधोषिरिव बद्धिर्बलिरिव कर्णे इत्यादिप्रतीतिरिति भावः । यथास्तं-
त्येति । वस्तादिष्वदातृत्वं हिमात्म्यारिष्वधैर्वन्मिति भावः । राजवर्णनमिदम् । दृष्ट
इति । इदमपि राजवर्णनम् । हे राजन्, त्वं यथावा दृष्टयेचन्द्रादव उमा दृश्यन्ते ।
अथ त्वं रणे दृष्टयेच्छेयादयः सौम्या दृश्यन्त इत्यर्थः । स्वरूपेद्वयेनेति । शान्तोप-
पेक्षेत्त्वर्थः । रतीति । कलितिशेषादि । धातुं धंपादयितुम् । विधातुं कर्तुम् । बुलुकी-

१ इदं विशेषणं काशीपुस्तके नास्ति ।

२ इदं काशीपुस्तके नास्ति ।

३ परस्परगौपम्यमाश्रित्य सर्वास्तु क्रियास्तु यत्र यत्र कर्ताऽन्वेतीति कर्तव्यं साधारणवर्णना-
नीयः । यथा भवान् वधुराजे निपुणतया वशोपायद्विषु इति ।

अत्रार्थान्तरन्यासान्विता ।

‘केऽपि सरन्त्यनुसरन्ति च केचिदन्ये

पश्यन्ति पुष्पपुण्याः कति च स्पृशन्ति ।

मातमुरारिचरणाम्बुजमाध्वि गङ्गे

भाग्याधिकाः कतिपये मवर्ती पिवन्ति ॥’

अत्रैकं कर्म क्रियाणां साधारणम् ।

व्यङ्ग्यैषा यथा—

‘अये लीलामयत्रिपुरहरकोदण्डमहिम-

न्कथा यत्रोदञ्चत्यतुल्यलघैर्यस्य भवतः ।

अयं को वा तत्र प्रसुमरफणाकोणनिहित-

क्षितिः शेषः श्रीमान्कमठकुलचूडामणिरपि ॥’

अत्र को वा इत्यनेन वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तसागणनीयत्वस्य शेषकमठा-
भ्यामप्रकृताभ्यामन्वयः प्रतीयते ।

इति रसगङ्गाधरे तुल्ययोगिताप्रकरणम् ।

करोति नाशयति । न्यासाग्नितेति । कारनतुल्ययोगितेति शेषः । विशेषस्य सामा-
न्येन समर्थनात्तन्मिश्रत्वमिति भावः । अम्बुजमाध्वि कमलमकरन्दरूपे । अये इति ।
श्रीरामवर्णनमिदम् । अत एव तयोरप्रकृतत्वम् । हे राम, यत्र स्थले तव कथा नि-
रति तत्र शेषः कूर्मश्च भूधारकः को वा । न कोऽपीत्यर्थः । इत्यनेनेति । व्यञ्ज-
मानस्येति शेषः । अत एव वाच्येति ॥ इति रसगङ्गाधरसमप्रकाशे तुल्ययोगिताप्र-
करणम् ॥

१ कुमरिद्रीवरणादीनां प्रकृतानां क्रियाणाम् एकेन कर्म (सङ्गेन) साधारणधर्मस्त्वानादे-
नोपगम्यम्—यथा सत्सङ्गः कुमरिं द्रीकरोति तथा चेतो विमलीन्द्रीरोतीत्यादि ।

२ प्रकृतानां सरणादिक्रियाणामेकेन कर्मणा (गङ्गया) साधारणधर्मण्यन्वयः परस्परगोपम्व-
य-भाग्याधिकाः गङ्गा यथा सरन्ति तथा भाग्याधिका गङ्गामनुसरन्ति, पश्यन्तीत्यादि ।

३ को वा इति पदेन व्यञ्ज्यमानस्य नमिच्छिद्यणनीयत्वरूपस्य धर्मस्य अप्रकृतयोः शेष-
कमठयोः अन्वय इति धर्मस्य व्यङ्ग्यरसाद् व्यङ्ग्या तुल्ययोगितेत्याशयः ।

अथ दीपकम्—

प्रकृतानामप्रकृतानां चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकम् ॥

प्राग्बदेवात्राप्यौपम्यस्य गम्यत्वम् । प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः पसज्जादप्रकृ-
तमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । यद्वा दीप इव
दीपकम्, सज्ञाया वन् । दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन बोध्यम् ।

उदाहरणम्—

‘अमृतस्य चन्द्रिकाया ललितायाश्चापि कवितायाः ।

मुञ्जनस्य च निर्माणं जनयति नहि कस्य संतोषम् ॥’

यथा वा—

‘सुधायाश्चन्द्रिकायाश्च सजीविन्या महौषधेः ।

दयादृष्टेश्च ते राजन्विश्वसंजीवनं गुणः ॥’

यथा वा—

मृतस्य लिप्ता कृष्णस्य दिप्ता विमार्गगायाश्च रुचिः सक्तान्ते ।

सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री पिथागृष्ट्यौ नहि दृष्टपूर्वा ॥’

अत्राभावः साधारणो धर्मः

अथ दीपकं निरूपयति—अद्येति । अत्राप्यौपम्यस्येति । परंतु प्रकृतनुपमेय
मप्रकृतमुपमावमिति बोध्यम् । योग्यत्वं दीपकपदमित्याह—प्रकृतेति । प्रकाशनात्
भवादाह—सुन्दरीति । नन्वेकनचा भाव्यमत आह—यद्वेति । ‘प्रेमया कर’ इति
कर । अमृतस्येति । अत्र स्थितविशेषणोक्ते कविताया प्रकृतत्वं बोध्यम् । इह
गुणस्योदाहरणम् । क्रियोदाहरणमाह—सुधाया इति । अत्र रास्यपणनेन दयादृष्टेय
प्रकृतत्वम् । अभावोदाहरणमाह—मृतस्येति । विमार्गेति । परपुराणामिन्द्रा

कस्यचित्प्रकृतत्वे दीपकम्, अन्यथा तुल्ययोगितैव । यत्र क्रिया साधारणो धर्मस्तत्र यावता कर्त्रादिकारकाणां संनिधानं तेषां स्वसजातीयेनान्येन सह तुल्ययोगिता, दीपकं वा पृथक्पृथग्भवति, औपम्यस्यापि पृथगेव भासमानत्वात् ।

यथा—

‘सुजनाः परोपकारं शूराः शस्त्रं धनं कृपणाः ।

कुलवत्यो मन्दाक्षं प्रापात्यप्येव मुञ्चन्ति ॥’

अत्र कर्तृकर्मणोः । एवं वक्ष्यमाणे ‘लावण्येन प्रमदा—’ इत्यत्र कर्तृकरणयोः । ‘दिवि सूर्य—’ इत्यत्र कर्त्रधिकरणयोः ।

अमुनैव न्यायेनानेकासां क्रियाणामेककारकान्वये कारकदीपकम् ।

यथा—

यसु दातुं यशो घातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च नादृशान् राजन्तीव निपुणो भवान् ॥’

अत्र वृत्तिहीनस्य कस्यचिद्हीनस्य वचने वसुदान—स्वत्राणलक्षणयोः क्रिययोः प्रकृतयोः, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य, यशोघातस्य चोभयात्मनः साधारणं कर्तृकारकम् ।

इत्यर्थः । अत्राह—कस्यचिदिति । प्रकरणादिनेति भावः । कर्त्रादीति । आदिना कर्मकरणाधिकरणानि आह्वयानि । मन्दाक्षं लज्जाम् । वृत्तीति । जीवनेत्यर्थः ।

१ अत्र सर्वस्याशयः—अत्र यावन्ति कर्तृ-कमादिवारकाणि समिहितानि भवन्ति तेषां स्वसजातीयेन अर्थात् कर्तृकारकस्य अन्येन कर्तृकारकेण सह, एव कर्मणः । अन्येन कर्मणा सह तुल्ययोगिता (यदि तानि प्रकृतान्येव अप्रकृतान्येव वा स्युः), दीपकं वा (यदि प्रकृतमप्रकृतानि स्युः) पृथक्पृथक्परिगम्यते । यथा—सुजनाः शूराः कृपणाः कुलवत्येति कर्तृकारकाणां मोचनरूपैकक्रियासम्पाद्युक्त्ययोगिता (सर्वेषां प्रकृतत्वे अप्रकृतत्वे एव वा), कस्यचित्प्रकृतत्वे अन्येषां चाप्रकृतत्वे दीपकं वा व्यपदिश्यते । यतो ॥ कर्तृरौपम्यं कुर्वेव, एव कर्मण औपम्यं कर्मणैवेति औपम्यस्य पृथगेव भासमानत्वात् कर्तृ-रम्यादीनां तुल्ययोगिता—दीपकात्कारम्यपदेशोपि पृथक्पृथगेव भवतीति ।

२ प्रकृतमप्रकृतान्यमित्यर्थः ।

यथा—

‘वासयति हीनसत्त्वानतिसत्त्वानुद्धतान्निवासयति ।

त्रासयति सकलशत्रून्नीतिविदामप्रणीर्नराधिपतिः ॥’

अत्र कस्यचिद्दीनसत्त्वस्य, सत्त्वाधिकमसहमानस्य वा, शत्रुपरिपीडितस्य वा कस्यचिद्राजानं कंचित्प्रत्युक्तौ सामान्यविशेषरूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामेकस्याः क्रियायाः प्रकृतायाः इतरयोश्चाप्रकृतयोः साधारणं तत् । यदि तु प्रागुक्तवक्तृभिन्नस्य कस्यचिद्राजस्योत्तुर्नीतिमात्रबोधकस्य चेयमुक्तिस्तदा क्रियाणां प्रकृताप्रकृतरूपत्वामावाप्तुस्ययोगितैव । यत्तु—

‘सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्विषु कारकस्येति दीपकम् ॥’

इति लक्षणमुक्त्वा

‘स्वियति कूजति वेष्टति विवर्तति निमिषति विवोक्तयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधुः शयने ॥’

इति द्वितीयं दीपकमुदाहृतं काव्यप्रकाशकृद्भिः । तत्र विचार्यते—
प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि संग्रहाद्वितीयं लक्षणं व्यर्थम् ।
गुणिनां कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मस्येव क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य सैक्यवृत्तेः साम्राज्यात् । न च क्रियाणां प्रकृताप्रकृतात्मताविरहेऽपि

पदक्रमेणोपक्रममाह—अप्रेति । अप्रस्तुतप्रदर्शना अनेकविधत्वादाह—सामान्येति । पूर्वार्धेन सामान्यतो राजलुतिः, उत्तरार्धेन विशेषत इति भावः । एकस्या इति । यद्यप्योक्तिसंख्येयाया इत्यर्थः । उत्तरार्धकारकम् । नीतिविदामप्रणीरित्युक्तत्वादाह—नीतीति । धर्मस्य क्रियादेः । प्रकृताप्रकृतात्मना कारकस्याम् । सैव एवद्वितीये ।

१ निवासरक्षितान् करोति ।

२ प्रस्तुत राजविशेषं प्रति वेद्युक्तिः । तत्पक्षे सामान्यतो राजप्रशंसनाय भवत्युपसमान्येन प्रस्तुतविदेशास्त्वानवशज्जगत्प्रशंसनाय वाच्यतः । शिष्टायां क्रियायां (प्रकृताप्रकृतात्मनाम्) एतेन कर्तृव्यवशेनाप्यनवशकारकदीपकम् । प्रकृत्याप्रकृतात्मनां तु गुण्ययोगिता । इति सर्वसाध्यः । पूर्वार्धेन उत्तरार्धेनेत्यादिका नापेक्षीयितुं प्रामिषेव ।

३ अनेकेषां गुणिनां गुणरूपेणैवैवन्त्याम्, अनेकेषां कारकाणां क्रियारूपेणैवैवन्त्याम् प्रथमलक्षणविधा प्रत्ययोगिता यथा प्रथम्यते तथा अनेकक्रियायां कारकरूपेणैवैवन्त्याम् प्रथमलक्षणविधा प्रत्ययोगिता सादेव, पुनः किं पक्षे द्वितीयलक्षणेति सर्वसाध्यः ।

शुद्धप्रकृतत्वे शुद्धप्रकृतत्वेऽपि वा कारकस्य सकृद्वृत्तेर्दीपकत्वम्, क्रियाभिन्नानां तु प्रकृताप्रकृतात्मतायामेव क्रियादर्शनेत्येति वैलक्षण्याल्लक्षणद्वयमिति वाच्यम् । कारकतुल्ययोगितोच्छेदापत्तेः । सकलालंकारिकसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । लक्षणद्वयस्यानैनुगतत्वाच्च । तादृशलक्षणद्वयान्यतरवत्त्वस्य लक्षणत्वे गौरवादुपलब्धेः प्रसङ्गाच्च । एवं च 'स्वियति कृणति' इत्याद्युदाहरणमपि न संगच्छते, क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किं च दीपकतुल्ययोगितादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतम् । नू चात्र त्वेदन्कृणनादीनामेककारकान्वितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचरः । तस्मात्समुच्चयालंकारच्छायाऽत्रोचिता । असदुदीरितानां वसुदानादीनां हीनसत्त्ववासना-

कृणति संकुचति । वेत्यति श्लिष्यति । क्रियाभिन्नानामिति । गुणिनां कारकाणां चेत्यर्थः । धर्मस्येति । सकृद्वृत्तेर्दीपकत्वमित्यर्थः । उच्छेदापत्तेरिति । एवमपि कारकदीपकमेव तत्र भाव्यमिति भावः । इत्यपत्तावाह—सकलेति । तनापीत्यपत्तावाह—लक्षणेति । अनुगमसत्त्वाभावं दोषोऽत आह—तादृशेति । नन्वगत्या गौरवस्वीकारोऽत आह—उपलब्धेति । प्रागुक्तरीत्यान्यतमवत्त्वेन सर्वेषामैक्ये उपमाद्युच्छेदापत्तेरित्यर्थः । एवं च उक्तभेदानङ्गीकारे च । प्रकृताप्रकृतत्वे एव तदङ्गीकारादाह—क्रियाणामिति । कविसंरम्भगोचर इति । केवल तादृशनामिकाङ्गभाववर्गनस्यैव तत्त्वादिति भावः । चकाराभावादाह—छायेति । अत्र स्वियतीत्यादौ । नन्वेवं त्वदुदाहरणेऽप्यौपम्यस्य तदभिप्रेयत्वात्प्रथमेतदुदाहरणवमत आह—असदिति ।

१ कारकस्य सकृद्वृत्तेः अनेकक्रियाणां कारकरूपैकधर्मसम्बन्धात् कारकदीपकत्वमित्याशयः ।

२ अनेकास्तां क्रियाणां प्रकृतत्वे, अप्रकृतत्वे एव वा, कारकरूपैकधर्मसम्बन्धात्कारकतुल्ययोगिताऽप्रापयि सर्वैरङ्गीकृता । इदानीं लक्षणद्वयसंगतत्वं क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वे, अप्रकृतत्वेऽपि । यदि कारकदीपकमेवाऽऽख्यायेत् (न तुल्ययोगिता) तर्हि कारकतुल्ययोगिताया उच्छेदः स्यादित्याशयः ।

३ उभे अपि लक्षणे एकस्मिन् दीपकस्वरूपे अनुगामिनी भवेतामेवं दीपकस्वरूप नास्ति । तत्कणमिदं भेदद्वयं दीपकत्वेत्यवगम्यतामित्यर्थः ।

४ लक्षणद्वयान्यतरवत्त्वं दीपकत्वं यथा भवताऽऽख्यायते तथा उपमारूपेणाल्लक्षणान्यतरवत्त्वं दीपकत्वमिति प्रतिपादित्वा प्रोक्ते, सर्वेषां उपमा-रूपकापलंकाराणां च दीपकमेतत्त्वत्वापने अन्यालंकाराणां व्यपदेशोच्छेदः स्यादित्याशयः ।

दीनां च राजकर्तृकाणां पद्मद्वयगतानामौपम्यप्रतीतौ सहृदयहृदयमेव प्रमा-
णमिति न प्रतिवन्दिदानावसरः । यदि तु खेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत
एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वाचुर्ययोगिता स्वादपि, न तु दीप-
कमित्यास्तां तावत् । यदपि विमर्शिनीकृतोदाहृतम्—

“आलिङ्गितुं शशिशुखी च सुधां च पातुं
कीर्तिं च साधयितुमर्जयितुं च लक्ष्मीम् ।
त्वद्भक्तिमद्भुतरसां हृदये च कर्तुं
मन्दादरं जनमहं पशुमेव मन्ये ॥

अत्रालिङ्गनाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेनैक एव जनो निर्दिष्ट इति ।” तदपि
चिन्त्यम् । आलिङ्गनादीनां क्रियाणां मन्दादरत्वेनैकाग्र्यकत्वसावश्यकत्वे-
ऽपि परस्परमेकाग्र्यकत्वस्थानावश्यकत्वात् । यः शशिशुखीमालिङ्गितुं
यश्च सुधां पातुं योऽपि कीर्तिं साधयितुं यश्च लक्ष्मीमर्जयितुं यश्चापि त्वद्भ-
क्तिं कर्तुं मन्दादरस्तं सर्वमपि जनं पशुं मन्ये इति तुमुलन्तानां भिन्नकर्तृ-
त्वेऽप्युपपत्तेरेककारकान्वयकृत्वं क्रियाणामौपम्यं चमत्कारीति न शक्यते
वक्तुम् । किं तु शशिशुखीसुधाकीर्तिलक्ष्मीत्वशुक्लीनां विभ्वप्रतिविम्बभाव-
कृतम् । नापि चात्रैककर्तृत्वे काचिदर्थस्यास्ति परिपुष्टिः । प्रत्युत प्रातिहृ-
ल्यम् । सर्वेषां पशुत्वोत्पत्त्येकया सकलतादृशक्रियाकरणमन्दादरस्यैकस्य
पशुत्वोर्करमणीयत्वात् । यदि तु विमर्शिनीकारोक्तिरवश्यं समर्थनीयेत्याग्र-
हस्तदेतत् समर्थ्यताम्—क्रियाणां कर्तुरेकत्वाभावेऽपि कर्तृत्वावच्छेदकस्य

आलिङ्गितुमिति । इत्यत्र प्रति न्येषेति । इत्थं सर्वं कर्तुं यो मन्दादरस्तं जनमहं पशु-
मेव मन्ये इत्यर्थः । आग्रह्यकत्वेऽपीति । मन्दादरत्वस्य सर्वत्र भिद्येयत्वादिति

१ अयं सर्वसाध्यः—आलिङ्गनादिक्रियाणां सर्वार्थां कर्तृत्वं एकाग्र्ययो नास्ति । ‘यः
आलिङ्गितुं मन्दादरः तं पशुं मन्ये, यः सुधां पातुं मन्दादरस्तं पशुं मन्ये’ इत्यादिरूपेण क-
र्तृत्वं भिन्नमिति एतेष्वसौपत्येः । प्रत्युत एककर्तृत्वावेष्टया, शुद्धप्रकृतत्वं जननेविकारं
सर्वेषामेकानीजितप्रपन्नाव सर्वेषामेव पशुत्वोक्तिरवश्यमेवोपपत्तिः । तद्वच्च अनेकाणां क्रिया-
नेकेन कर्तृकारणेऽप्येवोपपत्तिरिति उक्तम् । सर्वार्थां क्रियाणां मन्दादरत्वकुर एकाग्र-
योऽवश्यमेव १६ स कर्ता नास्ति, अपि तु कर्तृभेदेवम् । तथा च कारकपक्षोदाहरण-
रूपेण यं धनं पश्यते ।

मन्दादरत्वस्यैक्याद्यस्यैव च परम्परासंबन्धेनानेकक्रियासाधारणधर्मस्य सकृद्वृत्ति-
रस्तीति न दोषः । कारकस्यैव कारकविभाजकोपाध्यवच्छेदकस्यापि सकृद्वृत्तेः
कारकदीपकत्वेन परिभाषितुं शक्यत्वात् । कारकसकृद्वृत्तेस्त्वस्माभिरुक्तमेवो-
दाहरणमनुसर्तव्यम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—तुल्ययोगितातो दीपकं न पृथग्भावमर्हति, धर्मसकृद्वृ-
त्तिमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् । विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यैवालंकारनिभागेतु-
त्वात् । न च धर्मस्य सकृद्वृत्तेरविशेषेऽपि धर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वान्यां
प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यम् ।
तत्रापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलप्रकृतत्वस्य च विशेष-
पस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः । श्लेषेऽपि द्वैतापत्तेश्च । सर्वेषामप्यलंकाराणां
प्रमेदवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यापत्तेश्च । न च दीपके वास्तवमौपग्यं गम्यम्, उपमा-
नोपमेययोः प्रकृताप्रकृतरूपयोस्तत्र सत्त्वात् । तुल्ययोगितायां च वैवक्षि-
कम्, उपमानोपमेयस्वरूपाभावात् । अतो वैलक्ष्ण्यमिति वाच्यम् । उपमे-

भावः । नन्वेवमपि कारकस्य सकृद्वृत्तेरभावात्कथं तत्त्वमत आह—कारकस्यैवेति ।
कारकशब्द उभयपर इति भावः । तर्हि कारकदीपकस्य निमुदाहरणमत आह—कार-
केति । कमेणाह—प्रकृतरवेति । न केवलमत्रैव दोषोऽपि स्वप्ननारीत्याह—क्रे-
पेऽपीति । भ्रामाभ्रमेदादिति भावः । न केवलमेतावदित्याह—सर्वेषामिति ।

१ तुल्ययोगितायां धर्मिणाम् (शुभिनां कारणाणां च) प्रकृतरत्नेन अप्रकृतरत्नेनैव वा,
दीपके तु प्रकृताप्रकृतत्वमेवेति तुल्ययोगितायाः (तुल्ययोगितातः, तुल्ययोगितापेक्षया इत्यर्थः)
दीपकस्य विशेष इति पूर्वपक्षः ।

२ दक्षिणदिशेयमादाय न्यपदेशसाधने तु—कुत्रचिद्धर्मिणां प्रकृतत्वमेव, कुत्रचिच्च अप्र-
कृतत्वमिति तुल्ययोगितायामपि अलंकारद्वयत्वव्यपदेशाच्छिरिति तत्प्रमाधानम् ।

३ कथं भावः—दीपके 'मुपायाश्चन्द्रिकायाश्च' इत्यत्र राजदयादृष्टिः प्रकृता उपमेदा ।
अप्रकृताभिः मुपा-चन्द्रिकादिभिः सह अस्याः सादृश्यं च बलुत इव गम्यम् । प्रकृतस्य
अप्रकृतेन सह उपमाया औचित्यात् । तुल्ययोगिता तु—येनलप्रकृतानां वैवक्ष्यप्रकृतत्वानेन
भवति । तत्र एकस्यां प्रकृतकोटौ एव, अप्रकृतकोटौ पञ्च । उपमानोपमेयभावो वस्तुचिद्वैव-
कल्पनीयः स्यात् वास्तव इति तुल्ययोगितादीपकयोः परस्परं विशेषः किं न स्यादिति शङ्का ।

योपमानत्वयोः प्रकृताप्रकृतरूपत्वे मानाभावात् । 'समिव बलं बलमिव
सम्' इत्याद्युपमेयोपमायां प्रतीये चोपम्यानापत्तेश्च । तस्मात्तुल्ययोगिताया
एवं त्रैविध्यमुचितम् । प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः, अप्रकृतानामेव,
प्रकृताप्रकृतानां चेति । एवं च प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथग-
लंकारतामाचक्षणाणां दुराग्रहमात्रमिति नव्याः ।

अमुं चालंकारं धर्मस्य गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिवि-
धुमावन्ति । यथा—

‘न भाति रमणीयोऽपि वैरुन्येन विना यतिः ।

वैदुष्येन विना विप्रो नरलोकस्तस्या विना ॥’

‘लावण्येन प्रमदा भवतिरेकेण वारणाधिपतिः ।

भाति विभवेन भवकान्नाजन्मवता च वसुमतीवल्लभम् ॥’

‘आखण्डलेन नाकः कुण्डलिकुलकुण्डलेन पातालम् ।

नरमण्डन रिपुखण्डन भवता भूमण्डलं विभातितमाम् ॥’

इवं तुल्ययोगितायामप्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमत्कारवैलक्षण्यमावाप्तैर्विध्यो-
क्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमध्योपान्त्यगतत्वे ततोऽपि किंचि-
द्यूनाधिकदेशदृष्टित्वे ज्ञानन्तर्भेदमसम्भवात् ।

एवं केवलानुगामिसाधारणधर्मतायां दर्शितं दीपकम् । विन्यमतिविन्य-
मावेनाप्येतत्सम्भवति । यथा—

नापत्तेरिति । वैपरीलासिति भावः । गतत्वेन निश्चित्येन । रमणीयोऽपि धृताचारसं-
पन्नोऽपि । यतिः संन्यासी । राजन्यनमिदम् । एकमप्येऽपि । मदेति । मद्योक्त्येन-
लार्थः । धारणेति । गजेन्द्र इत्यर्थः । भवत्यपिलक्ष्यलक्ष्यः । भवानित्यर्थः । ‘भग-
वान्’ इत्यपवादः । कुण्डलीति । धर्मसमूहकुण्डलेनेत्यर्थः । नरेत्यादि संशोधनद्वयम् ।
आमनन्तीति सुवितामदक्षिणाह—चस्तुतस्त्विति । अन्यापवैलक्षण्यमावेऽपि भेदा-
शीघरे । उपादीत्यादि । आदित्यनपेक्षावर्थः । उपसहृष्टि—एवमिति । इ-

१ मध्युपमेयम्, मध्युपमानमिति विषये न मानम् । यमिव जलमिलाद्युपमेयोप-
मायाम्, धर्मं पञ्चकर्ममिति प्रतीये च (एन द्विक्रमेपयेव वदमानं यदस्ति) दूषेव नियमरे-
पीत्यापेक्षि उपाधानम् ।

२ दीपकम् ।

‘शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।

अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥’

‘लता कुसुमभारेण शीलभारेण सुन्दरी ।

कविता चार्धभारेण श्रयते कामपि श्रियम् ॥’

इदमेव लतादिष्वन्यतमस्य प्राकरणिकत्वे दीपकस्योदाहरणम्, अन्यथा तुल्ययोगितायाः । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बतायां न केवलं कियारूपमनुगामि-
मात्रं चमस्कारकारणम्, अपि तु कुसुमादिबिम्बप्रतिबिम्बकरन्धितम् । इयां-
स्तु विशेषः—यत्केवलबिम्बप्रतिबिम्बभावेनाप्युपमादीनां भवति निष्पत्तिः ।
यथा ‘कोमलतपबालाग्र—’ इत्यादौ । प्रकृते तु न तथा, अनुगामिनं विना
धर्मस्वरूपसैवानिष्पत्तेः । न हि बिम्बप्रतिबिम्बमात्रेण धर्मस्य सकृद्भूतिः संभ-
वति । तथा ‘मृतस्य लिप्ता—’ इत्यादिप्रागुक्ते मृतादीनाम्, कारकदीपके
कारकतुल्ययोगितायां च ‘वसु दातुं—’ इत्यादौ कियाणां धर्मस्वात्तद्विशेष-
णानां वत्तादीनां च बिम्बप्रतिबिम्बता बोध्या ।

उत्तरोत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्योपकारकतायां मालादीपकम् । यथा—

‘आस्तादेन रतो रसेन कविता काव्येन वाणी तथा

लोकान्तःकरणानुरागरसिकः सभ्यः समा चामुना ।

मेव उदाहरणद्वयमेव । विम्येति । विवर्धनसोनाधयणानामित्यादि । तुल्ययोगि-
तायां चेति । अस्मादेऽन्यथा । वत्तादीनां चेति । चेन मृतादीनां समुच्चयः ।

१ बाण्यादिषु वत्ताः कलाश्च प्रकृतौ प्रकृता उपमेवभूता । तद्विधयोः कान्ता-
लतापोषोपमानात्वम् । एतद्विशेषमीभूतसाधोदेस्तु बिम्बत्वम्, शीकारेश्व प्रतिबिम्बार्थं
मोक्षमिज्ञाद्यः ।

२ गुणरूपस्य क्रियारूपस्य वा एकस्य धर्मस्य अनेकेषु गुणेषु वारकेषु वा धावत् अनु-
गमनं न प्रकीर्तयते तावत् अनेकस्य एकरूपसंयन्त्रः (यो हि तुल्ययोगितादीपकयोः स्वरू-
पापायकः) कथं प्रतीयतेत्याशयः ।

३ लिप्ता-दिस्तादयो धारिणः (येषु यद्वर्णसंयन्त्रो विवर्धितः), मृत-रूप-कुल्यदयश्च
तद्विशेषाणि । अत्र प्रथमं शेषं बिम्बप्रतिबिम्बभावः । एवं ‘वसु दातुम्’ (एव) केवलप्रकृ-
तानां तुल्ययोगितायां, प्रकृताप्रकृतानां दीपके वा दान-दानादिक्रियाः धर्मिणः । तद्विशेष-
णानां वसु-व्योऽदिमर्दनादीनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोधेः ख्यातव्यः ।

दिक्षु दिक्पालवर्गश्च राजपुंगव रंजते ॥'

यदि त्वमित्यत्र भवानिति क्रियते तदा न दोषः । एवं कालभेदेऽप्यु-
क्तम् । एतेन—

'सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥'

इति प्राचीनानां पद्यं दीपकांशेऽपि सदोपमेव ।

इति रसगङ्गाधरे दीपकप्रकरणम् ।

अथ प्रतिवस्तूपमा—

तत्र तावत्सादृश्यस्य यत्र चमत्कारिता तत्रोपमेत्युक्तम् । तस्यां च साधा-
रणधर्मस्य सर्वेऽपि प्रकारा यथासंभवं निरूपिताः । सादृश्योपस्कृतस्य वस्त्व-
त्तरस्य चमत्कारितायां भेदाभेदान्यंतरप्रधाना अन्येऽलंकाराश्च । तेष्वपि
साधारणधर्माणां यथावसरं यथासंभवं च स्थितिः प्रदर्शितैव । इदानीं वस्तु-
रतिवस्तुर्भावापन्नसाधारणधर्मोत्थापिता वाक्यार्थगता प्रतिवस्तूपमा निरूप्यते ।

नवत् । एवमुक्तप्रकारेण । अन्यांशेऽपि दोषस्य प्रागुक्तत्वादाह—अपीति ॥ इति रस-
गङ्गाधरमनैप्रकाशे दीपकम् ॥

प्रतिवस्तूपमा निरूपयति—अथेति । अध्वान विशेषं वस्तुं प्रागुक्तं सर्वं संप्रहेणाहु-
यदति—तत्रेति । निरूपणीयाया तस्यामित्यर्थः । अलंकाराश्चेति । निरूपिता

१ ध्वजो राजते, पद्मगाम्भीः राजते, इत्यादयश्चोपपत्तावपि, 'त्वं राजसे' इति स्वात्र तु
राजसे इति । तद्वत् धर्मस्य न सर्वेभ्यैकरूपेणान्वय इत्याशयः ।

२ सादृश्यस्य सर्वाभावाभेद दीपकम्, किन्तुकारलीप्रभेदः, इति 'आस्तादेन रसः' इति
पद्यप्रसङ्गे शोक्तमेव । किन्तु दीपकांशेति नेदं पद्यं निर्दोषम्, शराः अरिशिरः भूमण्डलमित्या-
दीनां समासादितमित्यनेन सह कचन विद्वद्भेदादिपरिणाम विना नाऽन्वयः । विपरिणामे-
नान्यथे उपमायामितेव स्यादेव दोष इत्याशयः ।

३ भेदप्रधाना दीपकतुल्ययोगितादयः । अभेदप्रधाना रूपरूपरिणामभ्रान्तिमदुल्लेखारयः ।
दीपकादिषु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्म्यत्वपादय एव चमत्कारकाः, गम्यं सादृश्यं हि उपस्कारकमा-
त्रमित्यर्थः ।

४ आभयभेदादिप्रयोगेन वस्तुत एकरूपयोर्धर्मयोः पृथक्पदार्थानां निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तु-
भावः, तदाप्येन साधारणधर्मोत्थापिता । अर्थात् एक एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययोः
पृथक्पदार्थानां निर्दिष्टो यस्यामीदृशी ।

न चास्या वाक्यार्थगतत्वेनैवोपमातो मेद इति असितव्यम् । ‘दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं आज्ञसे भुवि’ इत्यादौ वाक्यार्थेऽप्युपमायाः संभवात् । अत एव भिन्नशब्दोपाचैकधर्मकत्वेनापि न वैलक्षण्यं वक्तुं शक्यम् । महते भातिभाजतिभ्यां धर्मसैकस्यैव प्रतिपत्तेः । तस्माद्व्यङ्ग्यानुगारेणालंकारान्तरेभ्यो वैलक्षण्यमस्या बोध्यम् ।

अथ किमस्या लक्षणम्—‘वाक्यार्थगतोपमात्वम्’ इति चेत्, प्रागुक्त्वा-
वयार्थोपमायामतिव्याप्तेः । न चार्थत्वेन तद्विशेषणीयमिति वाच्यम् । दृष्टा-
न्तालंकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् । वस्तुप्रतिवस्तुर्चावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनापि
तद्विशेषणीयमिति चेत् । तथापि

‘तावत्कोकिल चिरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसत् ।

यावन्मिलदल्लिमाळः कोऽपि रसाळः समुल्लसति ॥’

इत्यपस्तुतमशंसयामतिप्रसङ्गादिति । मेवम् । अपस्तुतमशंसयां वस्तुप्रतिव-
स्तुभावस्य भिन्नशब्दोपाचैकप्रतिपाद्यरूपत्वासंभवात् । एवं च—

इत्युपपद्यते । भिद्येति । अस्या इत्यादिः । अत एवेत्यस्यार्थमाह—‘प्रकृत इति ।
प्रागुक्ते ‘दिवि भाति’ इत्याद्यामित्यर्थः । तद वाक्यार्थगतोपमात्वम् । एवमेव ।
तथापि यथातथाशब्दस्य तद्व्यङ्ग्यस्य सत्त्वात्तत्र दोषभावेऽपि । तथा दृष्टान्ते विम्ब-
प्रतिविम्बभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेन दोषभावेऽपि । चापय अतिरम्य । एवं च

१ अर्थान् आर्षं शान्त्यर्थेयस्योपमात्वं प्रतिपादयित्वाह—‘दिवि भाति यथा भानुः’ इत्या-
दिपूर्वमिदं दृष्टावकाशोक्त्यायां कथञ्चन इत्युपायमाह आश्रयेत्येवमत्यन्तमिति आश्रयेतिदेवने न
तथाविध्यातिरेकि पूर्वपक्षिणः दृष्टा । ‘उत्प्लवः प्लव’ इति दृष्टान्तेऽपि दयोर्भावापन्नोपा-
चैकस्यैव सत्त्वात्तथाविध्यातिः सादृशि वक्ष्यमाणम् ।

२ वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वं आर्षयोर्धर्म्यं दृष्टान्तः, इतिरूपेणैवार्थः । इत्यने
वस्तुप्रतिवस्तुभावतो विपरीतः (भिन्नधर्मोर्धर्मोः सादृश्यवत्पदार्थवत्त्वः) विम्बप्रतिविम्बभावे
नवतीति नातिव्याप्तिः सादृशि वक्ष्यमाणः ।

३ भिन्नभिन्नदृष्टान्ताभ्यामुपायः एकः प्रविशायः (वाच्यो धर्मः) वस्मिन् स्वरूपस्य ।
अर्थात् एव भवत्युत्तमैव गुणः जीर्णं मरुते, यस्तुवं तु म्वज्जन्ता मवीवते वस्त्रावेद ॥
अने भिन्नभिन्नदृष्टान्ता न निर्दिष्टं उपपत्ते, दयोर्भावापन्नो एव तथानिर्दिष्टस्य दृष्टावकाह ।
एवम् वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वं (आर्षन् औपम्यम्) ॥ भिद्येति अस्तुत-
मशंसयां नातिव्याप्तिः । एवं चने वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनोपायमिति—‘तथा-
सादिना ‘वाक्यमाला’ इत्यत्र भूते अतिव्याप्तिरुक्तं वस्तुप्रकारानुगुणित्वात्तरेति बोध्यम् ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकवाक्यार्थयोराधर्मौपम्यं प्र-
तिवस्तूपमा ॥

‘आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् ।

अमञ्जरसंभारं सरामि सरसीरुदम् ॥’

इत्यत्र सरणालंकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय वाक्यार्थगतमिति । अत्रौपम्यस्या-
र्थत्वेऽपि पदार्थगतत्वमेव, न तु वाक्यार्थगतत्वम्, सरणस्य तदसंपर्कात् ।
पदान्तरकृत्यं तूक्तमेव ।

अप्रस्तुतप्रशंसायास्तेनैव वारणे च । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नेति । तद्विशेषणाना-
तापचापादीना विम्बप्रतिविम्बभावे ‘तापेन आजते’ इत्यादौ कश्चित्सत्यपि साक्षादुपमा-
नोपमेयद्वयतिथर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृश्यन्ते तु साक्षात्तद्वतिधर्मस्यापि विम्ब-
प्रतिविम्बभाव इति दृष्टान्ताद्विशेष । अत एव वस्त्वित्यादिना दृष्टान्तवारणम् । एक-
स्यैव धर्मस्य दृष्टकृच्छन्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । ‘दिवि भाति यथा भातु-
स्तथा त्वं भासि वै भुवि’ इत्यादौ वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणायार्थमिति । तद्व-
ध्वनयन्वक्ष्यति—पदान्तरेति । सरणस्य तदसंपर्कादिति । यथा वाक्यार्थोप-
मायां गगनाधिकरणकभानुकर्तृशोभाविमिश्रभूम्यधिकरणक-त्वत्कर्तृकशोमेति बोधः । वै-
शिष्ट्यनियामकसबन्धश्च स्वकर्तृसदृशकर्तृकत्वमेव । सबन्धविशेषतात्पर्यप्राप्तौ च यथा-
तथाशब्दौ । नैव प्रकृते सरणान्तर्भावोपमानोपमेयभावः । किं तु तादृशोपपन्नसदृशं
तादृशमाननमित्येव । न च वाक्यार्थोपमायां तादृशशोभाभ्रयभानुसदृश ईदृशशोभाभ्रय-
स्त्वमिति बोधः, क्रियाविशेषणस्य प्रवमान्तार्थस्योपमानत्वेमान्वयायोगात् । प्रतिवस्तु-
पमायां तु तादृशसबन्धयोतकपदाभावाद्भूम्यतैवौपम्यस्येति विशेषः । यद्वा वाक्यार्थोप-
मायां तादृशसंबन्धोऽपि यथातथापदयोस्तत्त्वान्प्रकार एव । ‘यत्र वाक्यद्वयगतानां पदा-

१ सरसीरुदं सरामीत्युक्त्या सरसीरुदपदमेवैव सरणस्य संबन्धो न तु वाक्यार्थेनेत्या-
शयः । नागेशसूत्रेण तदसंपर्कादितिप्रसङ्गे वाक्यार्थोपमायाम् ‘गगनाधिकरणकभानुकर्तृकशो-
भासदृशी भूम्यधिकरणकत्वत्कर्तृकशोभा’ इति बोधमनुक्त्वा यथातथापदयोः सबन्धविशेषा-
न्तरेतदुपमानोपमेयमावादिह जल्पन् वक्तव्यमिषव मुपैव स्वनामसदृशं वक्तव्यमाह । ‘यथा
लतायाः स्वकाननतायाः’ इत्यत्र यथातथापदयोरुपमानोपमेयमाववाचनस्य पूर्वं स्वयम्
रीकरणम् ।

२ ‘भासि वै’ इति तु नागेशस्य भ्रम एव । ‘भासि’ इत्युभयदलपाठे दृष्टकृच्छन्दाभ्या-
मुपादानाभावाद्भूम्यप्रतिवस्तुभाव एव न स्यात् । तद्वन्तत्र सारणायम् ‘आनं’ विशेषणपर्यन्त-
मनुपादनं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् ‘तथा’पदसंबन्धे उपमेयदले ‘आजते’ इत्येव प्रतिवस्तुम् ।

उदाहरणम्—

‘आपन्नतः खलु महाशयचक्रवर्ती

विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।

कालगुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-

होकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥’

अत्र विस्तारप्रकटने वस्तुत एकरूप्येणाभिमतम् ।

यथा वा—

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां

रोपोऽपि निर्मलधिषां रमणीय एव ।

लोकोपगैः परिमलैः परिपूरितस्य

कालगुरोः कठिनतापि नितान्तरम्या ॥’

धानां सर्वेषां परस्परसाम्यं तत्र प्रतिवस्तुता इति शरदात्मकतः । आपन्नत इति । अनोदाहरणे आपन्नतः सत्पुरुषोऽपूर्वोदार्पणत्वं स्वकीर्तित्वादिसर्वविशेषकत्वे न कालगुरो-
र्दृष्टान्तता । यथा पर्वत एतद्दहिमान् एतद्भूमात् इत्यत्र महान्तस्य । तस्मात्कालगुरु-
रपदद्वान्तेन सङ्कलितसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्यासि सिद्धौ ‘असामान्ययोर्भ्यामिति सङ्घट्टि-
पयो’ इति न्यायेन पूर्वोक्तविशेषनियमसिद्धिः । उपमा आपन्नतः सत्पुरुषो दहनमध्यग-
तकालगुरुदहता इति । साधारणधर्मश्च विम्बप्रतिविम्बभावापत्तापूर्वोदार्पणोत्तरपरि-
मलविशेषणकं विस्तारणम् । न वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नम् । एवं वैयधिकरण्येऽपि व्यति-
रेक आक्षिप्यते । तत्र च पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टान्तत्वाभावात्तद्वृत्ति-
सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मिन्सङ्घट्टिपरीतदृष्टान्तेन तादृशसा-
मान्यावच्छिन्नान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तादृशविशेषावच्छिन्नकान्यो-
पान्वयनियमसिद्धिरिति बोध्यम् । विश्वाभिरामेति । जनद्रमणीयेत्यर्थः । गुम्फि-

१ अत्र ‘आपन्नतः’ ‘दहनमध्यगतः’ इति उपमेयोपमानविशेषणे । एतद्विशेषणविशेष-
णयोः आपन्नतदहनयोर्विगमविश्विम्बभावः । किन्तु उपमे (महाशयचक्रवर्ती), उपमाने (का-
लागुरो) च साक्षाद्दर्शनीयौ विस्तारण-प्रकटनात्मकक्रियारूपधर्मौ परस्पर वस्तुप्रतिवस्तु-
भावापन्नौ । तत्र च वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः साधारणधर्मो यत्र ईदृशयोः ‘आपन्नो महाशय-
चक्रः तथा औदार्यं प्रकटयति यथा दग्धः कालगुरुः परिमलं प्रकटयति’ इति वाक्यार्थशे-
गम्यनौपम्यमस्तीति प्रतिवस्तुतावच्छिन्नसमितिः । एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि ।

न्यान्वयनियमसिद्धिद्वारा तत्सिद्धिः । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे त्वप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम्, न तु नियमः, अपयो-
जकत्वात् । यथा 'भैरभे मासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधैः' इत्यादौ ।

ननु कथमस्मिन्नलंकारे सर्वत्रौपम्यं गम्यमित्युच्यते । यावत् प्रागुपदर्शितायां वैधर्म्यप्रतिषेस्तूपमायां वाक्यार्थयोरोपम्यस्य बाधात् । नहि पचतिन-
पचतीति वाक्यार्थयोः पाकक्रियामात्रसाम्यादौपम्यं गम्यते । निषेधप्रतियोगि-
त्वेनोत्तरवाक्यार्थे तस्या अपरोद्धादिति चेत्, न । अप्रकृतवाक्यार्थाक्षिप्तस्य
स्ववैपरीत्यसौवौपम्याभयत्वात् । न च वाक्यार्थगोरीपम्यमिति यदुक्तं तत्कथं
संगच्छतामिति वाक्यमेघस्तैर्ब प्रकृते वाक्यार्थत्वेनोप्यत्वात् । तथा हि—

वाक्यार्थयोर्विधिविधेययोः । अथेत्यस्य एवमिति शेषः । वेद्यस्येवेति । यथापर्यन्ति-

१ ये तु गन्धर्वे यद् 'आपद्गणः' इत्यादिप्रतीत्यनुपमोदाहरणेषु व्याप्तिविधेये न
हातपर्यम्, किन्तु 'यः महाशयो भवति स आपद्गणोऽपि औदार्यमेव प्रकटयति' इत्यनेनापि
हातपर्यम्, तेषां मते आपद्गणमहाशय-औदार्ययोः विषयः (व्याप्तिः) न गम्यः, अपयोन-
कत्वात् (तथाहातपर्यस्तीकारे प्रयोजनं नास्ति) । किन्तु महाशयप्रकृतयोरोपम्यमात्रं गम्यम्—'आप-
द्गणमहाशयः तथा औदार्यं प्रकटयति यथा ह्यपोऽपि काकागुहः सौमन्यम्' । यथा वा—गुहि
उपेत्य तथा भाति यथा भजे नृपैश्चन्द्रः इति । [अथ हि सादृश्ये तत्पर्यं न व्याप्ती] ।

२ अर्थमात्रः—'गुणवान् संगमिधेयेण पूज्यते' इति पूर्ववाक्यायो विधिबधितः । 'वीणा-
दण्डो मदिमानं न प्रयाति' इत्युत्तरवाक्यायेषु निषेधबधितः, अनयोरोपम्यं कथं स्यात् ।
नहि पचति न पचतीत्यनयोः केवलं पाकक्रियामेव सामान्यवाराप औपम्यं बभूव उपपन्नम् ।
प्राद्युत उत्तरवाक्याये न पचतीति निषेध वषात् इति तस्याः (पाकक्रियायाः) प्ररोहो न
भवतीति तत्क्रियासाम्येन कथं द्वयोरोपम्यम् । यत्रमेव 'पुङ्खः पूज्यते' । 'वीणादण्डो मदिमानं
न प्रयाति (न मदीयते, न पूज्यते)' अनयोर्वाक्यार्थयोर्मात्रेण उपमा प्रतिफलितानीत्यादिना उत्प-
रवाक्यार्थवृत्तकारेण निषेधः स्यादिति दृष्टम् । 'न हि तुम्बीफलम्' इति वाक्यायेन सह
पूर्ववाक्यायेसंगतत्वेन 'तुम्बीफलमदितो वीणादण्डो मदिमानं प्रयाति' इति वाक्याये आदि-
प्यते । तेनैव पूर्ववाक्यायेनैव औपम्यम् 'यथा तुम्बीफलमदितो वीणादण्डो मदिमानं याति
तथा सङ्गमिधेयेण पुङ्खः पूज्यते' इति उत्तमाधानम् ।

३ ननु वाक्यार्थयोः औपम्यमिति प्रतिपाद्यते । तदर्थं उत्तरवाक्यायेन 'न मदिमानं
प्रयाति' इत्यनेन सह औपम्यम् । अथ हि 'न मदिमानं प्रयाति' इति वाक्यायेदारादण्डिधे
योऽन्यो वाक्यार्थः [तुम्बीफलमदितो यथा वीणादण्डो मदिमानं प्रयाति इति] तेनैव सह
औपम्यं, न प्रत्युत्तरवाक्यायेन सहैति दृष्टम् । वाक्यार्थद्वारा येषः (आद्येभ्यः) अपि नन
वाक्यार्थद्वारेण व्यपदिश्यते इति समाधानम् ।

‘तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।

मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥’

अत्र विरलो जानातीति विधिमुखोऽपि प्रकृतवाक्यार्थः ‘पुरुषविशेषं विना न सर्वं जानन्ति’ इत्यर्थविशेषमादायैव पर्यवसितो भवतीति निषेध-
रूपवाक्यार्थस्य तादृशेनैव द्वितीयेवाक्यार्थेन सह गम्यते सादृश्यं स्फुटमेव ।
यत्र तु ‘वंशभवः’ इत्यादौ प्रागुदाहृते प्रकृतवाक्यार्थो विधिरूपः सङ्गविशेष-
हेतुकत्वस्य पूजनादौ विधेयत्वादवैसीयते, तत्रापि हेतुताघटकव्यतिरेकस्य
गुणतया प्रतीयमानस्वौपम्यं निर्वापमिति न दोषः । इयं च वाक्यार्थयोः
सामान्यविशेषभावाऽनापन्नयोर्भवति, तत्रैवौपम्यस्य गम्यत्वात् । सामान्य-
विशेषयोस्त्वौपम्याप्रतीतिः समर्थ्यसमर्थकयोरर्थान्तरन्यासो वक्ष्यते ।

यत्तु कुवलयानन्दकृता वैधर्म्यमुदाहृतम्—

‘विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

नहि बन्ध्या विजानाति शुर्वी प्रसवयेदनाम् ॥’

द्वाक्यजन्यप्रतीतिविषयस्यैवैतत्तुः । तस्यमिति । अत्रापि मधुव्रततिरिक्कज्ञानविषय-
तत्त्वकनकरूपसदृशं साधारणसकलपुरुषज्ञानविषयतत्त्वकवाक्यमित्युपमाकारो बोध्यः ।

१ ‘मधुव्रतं विना मरन्दानां मार्मिकः कोपि नास्ति’ इति निषेधरूपवाक्यार्थस्य ‘काव्यानां
सर्वं पुरुषविशेषं विना न सर्वं जानन्ति’ इति तादृशेनैव (पर्यवसितनिषेधरूपेणैव) सादृश्यं
स्फुटमेव गम्यते इत्याशयः ।

२ ‘गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते’ इति विधिरूपो वाक्यार्थः प्रकृतात्वेन पर्यवसीयते ।
यतो हि पूजनादौ सङ्गविशेषस्य हेतुत्वं विधेयम् (तात्पर्यविषयः), तत्र विधिरूपमेव । एवं
‘च विधिरूपस्यास्य प्रकृतवाक्यार्थस्य ‘न हि मदिमानं प्रयाति’ इति निषेधरूपेण अप्रकृत-
वाक्यार्थेन औपम्यं कवं सादिति तदुपायमाह—हेतुताघटकव्यतिरेकस्येत्यादिना । अयं
भावः—पूर्वा प्रति सङ्गविशेषस्य हेतुत्वे प्रधानतया यथा जन्मवो घटकः [यत्र सङ्गविशेषो
भवति तत्रैव पूज्यत्वम्, इति], एवं व्यतिरेकोपि [यत्र सङ्गविशेषो न भवति तत्र पूज्यत्वं
न भवति इति] गौणतया घटकः । एवं च गौणतया प्रतीयमानेन व्यतिरेकेणैव निषेधरूपस्य
अप्रकृतवाक्यार्थस्य औपम्यम् [तुम्बीफलरहितो गीणादण्डो यथा मदिमानं न याति तथा
सङ्गविशेषेण रहितो न पूज्यते] निर्वापमिति ।

३ विशेषस्य सामान्याद् भेदाभावेन सामान्यविशेषभावे सति अप्येव न संघटते इत्याशयः ।
३८ रस=

रूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनम् । प्रकृते च यदि सन्ति तदा स्वयमेव प्रकाशन्त इत्यर्थस्य प्रस्तुतस्य व्यतिरेकस्तु असन्त उपायान्तरेणापि न प्रकाशन्त इति । नद्यत्र द्वितीयाधेन तत्सजातीयोऽर्थो निवध्यते । निवध्यते च स्वयं प्रकाशन्ते, न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयः । शपथेन न विभाव्यते, किं तु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानात् । नहि वैधर्म्ये प्रकृतानुरूप्यं जातु-चिद्वदते, व्याघातात् । तस्मात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणं संगतम्, न वैधर्म्येण । न चोपायान्तरनिवृत्त्यपटितप्रस्तुतवाक्यार्थेन कथं नाम तद्वदित उत्तरवाक्यार्थः साधर्म्यमर्हतीति वाच्यम् । स्वयमित्यत्राकृष्टेन एवकारेणैवोपायान्तरनिवृत्तेः प्रस्तुतवाक्यार्थं निवेशितत्वात् । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्योत्तरवाक्यार्थाननुगृहीतत्वेन क्रियासमभिन्याहारायोगात् ।

कमिति धोष्यम् । अयुक्तत्वमेवोपपादयति—वैधर्म्योदाहरणं हीति । जातुचित् कदाचित् । नन्वेवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन कथमाकपेणमत आह—अस्य-

१ न हि शपथेनेत्युत्तरार्थस्य कर्तृत्विकामोदः शपथेन न विभाव्यते (प्रतीयते), अपि तु स्वयमेव प्रतीयते' इति पर्यवसितोऽर्थः । 'स्वयमेव प्रतीयते' इत्यन्वयव्यतितीपमर्थः अन्वयव्यतिष्य (गुणाः स्वयं विकसन्त्येव) प्रस्तुतार्थस्यैव सजातीयः, न तु व्यतिरेकसजातीयः । व्यतिरेकसमानजातीयस्तु तदा भवेत् यदा असन्तः उपायान्तरेणापि न प्रतीयते (प्रकाशन्ते), इत्युच्येत । ततश्चनेर्द वैधर्म्योदाहरणमिति सर्वसाध्यः ।

२ अर्थ भावः—'यदि सन्ति' इत्यादिपूर्व(प्रस्तुत)वाक्यार्थं उपायान्तरनिवृत्तेः (अन्योपायनिषेधस्य) घटना नास्ति । यतो हि 'गुणाः स्वयमेव प्रकाशन्ते' इत्यनेन तेषां प्रकाशने यदन्तराधानं तस्य निषेधो न कृतः । उत्तरवाक्ये तु 'शपथेन न विभाव्यते' इति आमोदस्य प्रकाशने शपथरूपस्य उपायान्तरस्य निषेधोऽपि कृत इति पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोर्बन्धात् दीक्षितोदाहरणमिदं साधर्म्येणैवेति कथमुच्यते इति शङ्का । 'स्वयं प्रकाशन्ते' अर्थात् 'अन्य उपायो नावश्यकः' इत्युपायान्तरनिवृत्तिः 'विकसन्त्येव' इति पूर्वत आकृष्टा एवकारा-लम्प्यत इति समाधानम् ।

३ 'विकसन्त्येव' अर्थात् विकासेन सह कदाचिदपि गुणानाम् अयोगो न भवतीति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकः क्रियासमभिन्याहृतः सोपमेवकारः परमाकृष्टः स्वयमित्यनेन कथमन्वितः स्यादिति शङ्का । एवकारस्य अत्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽर्थेऽङ्गीकृते उत्तरवाक्यार्थस्य संगतिर्न, अपि तु 'स्वयमेव' इत्यर्थेऽङ्गीकृते यत्र, आमोदः शपथेन न अनुभाव्यते अपि तु 'स्वयमेव' इत्यर्थेऽस्यैवानुक्रुतत्वात् । तस्मादत्र एवकारस्य क्रियासमभिन्याहारे न वस्तु इति समाधानम् ।

‘सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो नहि कस्तूर्याः शपथेनानुभाव्यते ॥’

अत्र स्वतोऽनुभूयत इत्यत्र पर्यवसितेनोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य यथा साधर्म्यमेव, न वैधर्म्यम्, तथा ‘यदि सन्ति—’ इति पथेऽपीति ननुमात्रा-
श्रयणादेव वैधर्म्यं जगदे, न तु निपुणतरं निरीक्षितमायुष्मता । यदि तु
‘यदि सन्ति—’ इति पथस्य ‘नहि कस्तूरिका—’ इत्याद्युत्तरार्थं दूरीकृत्य
‘वाचा वाचस्पतेर्व्योम्नि विलसन्ति न वल्लयः’ इति क्रियते, तदा वैधर्म्यं
प्रकृतविपरीतार्थघटनायुक्तम् ।

अथ—

‘खलास्तु कुशलाः स्वीयहितप्रत्यूहकर्मणि ।

निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥’

इत्यत्रासंपुल्लैवाक्यार्थेऽतिप्रसङ्गः, कुशलनिपुणपदाभ्यामेकस्यैव धर्मस्यो-
पादानात् । न चात्रौपम्यं न गम्यमिति वक्तुं शक्यम् । निपुणकुशलपदाभ्यां
प्रतिपादितेन शब्दसामान्यात्मना धर्मेण खलफणिनोरौपम्यस्य प्रत्ययात् ।

न्तेति । साधर्म्येणैवमुदाहरणमित्युक्तदृष्टान्तपूर्वं ददयति—सन्त इति । विद्यमाना
इत्यर्थः । फणं तर्हि तैल्लयोकमत आह—नञिति । जगदे स्थितवान् । आयुष्मता
अप्यपीक्षितेन । वाचेति । वृद्धस्पतेर्यस्यापीत्यर्थः । स्वत्विस्मान्ते आक्षिपति—
अथेति । स्वीयहितेति । स्वीयानां यानि हितानि तत्प्रतिबन्धकर्मणीत्यर्थः । नापी-

१ अर्थं सर्वसाध्यः—‘सन्तः स्वतः०’ इति पाठे योर्थः न एव ‘यदि सन्ति०’ अत्र ।
‘सन्तः०’ इत्यादिपाठे च गुणाः स्वतः प्रकाशन्ते परतः (अन्योपायेन) न, कस्तूर्याः
आमोदः शपथेन न अनुभाव्यते अपि तु स्वयमेव अनुभाव्यते’ इति वाक्यार्थः—पूर्वार्थे
अन्वयघटितो यः प्रकृतोर्ध्वं वर्णितस्वस्वजातीयस्यैवोत्तरार्थे ग्रहणं न आक्षिप्तव्यतिरेकस्वजाती-
यस्य । केवलं ननुशब्दप्रवणादेव वैधर्म्यं (अभात्) प्रोक्तं न तु निपुणं विचारितं दीक्षितेनेति ।

२ पूर्वार्थे परिगृहीतात् ‘गुणाः स्वयं विकसन्ति’ इति विधिरूपाद्युक्तार्थात् ‘वाचस्पतेर्वाचा
व्योम्नि कृताः न प्रसरन्ति’ इति निषेधरूपोर्थः स्पष्टं विपरीत इत्याशयः । वाचस्पतेर्वाचो-
र्म्यस्य तु प्रकृतवाक्यार्थात् आक्षिप्तं व्यतिरेकेण (स्वयं विकसन्ति, परतो न विकसन्ति
इति) पूर्वमुक्तमेवेति बोध्यम् ।

३ अलपुल्लः मिथोवैधर्म्यादकृत्विः, ‘ऊटपटौंग’ इति भाषा ।

४ ‘स्वनोपकारप्रतिबन्धने कुशला यथा खलाः, निरपराधप्राणहरणे निपुणास्तथा
इति ।

नापि धर्मिणोरौपम्येऽपि विशिष्टवाक्यार्थयोस्तत्र तथेति वाच्यम्, अवयव-
द्वारा तयोरपि तस्य तथात्वात् । स्वभावसिद्धत्वेनानुपात्तधर्मणौपम्यस्य गम्य-
त्वाच्चेति चेत्, नैवम् । साधारणधर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावोक्त्या तदितर-
पदार्थानां बिम्बप्रतिबिम्बभावो घटनाया आनुरूप्यं च विवक्षितम् । प्रकृते
च खलफणिनोः प्राणिहितयोश्च सत्यपि बिम्बप्रतिबिम्बभावे हरणप्रत्युह-
करणयोर्नाश-प्रागभावपर्यवसितयोराननुरूप्यात् बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति
न दोषः । यद्वा अस्त्वन प्रतिवस्तूपमा । परं त्वसंभुलतारूपस्य वाक्यार्थ-
सामान्यदोषस्य सत्त्वादचमत्कारिणी, दुष्टोपमादिवत् । वाक्यार्थो हि
गाढतरज्युत्पत्तिनिपुणीकृतान्तःकरणैर्नानाविधपदार्थरचनोपरिवृत्तिसमर्थरेव क-
विभी रचितः कानपि कमनीयतामाधत्ते, नेतरः ।

स्य वाच्यमित्यत्रान्वयः । तच्च तथेति । औपम्यं गम्यमित्यर्थः । तयोरपि विशिष्ट-
वाक्यार्थयोरपि । तस्येति । औपम्यस्य गम्यत्वादित्यर्थः । स्वभावासिद्धत्वेनानु-
पात्तेति । एतद्वानुपात्तधर्मणेत्यर्थः । तादृशौपम्यस्यैकधर्मस्य संबन्धिभेदेन द्विधा-
दानरूपवस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मैकत्वाभावात् प्रतिवस्तूपमोपयोगितेति बिम्ब-
मिदम् । विवक्षितम् अत्रेति शेषः । ननु तयोरभावत्वेनानुरूप्यादस्त्येव बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावोऽत आह—यद्वेति । घटना अननुरूपेति भावः । असंभुलतारूपस्येति ।
पूर्ववाक्यार्थघटकहितप्रत्युहकर्मणीति नामार्थविभक्त्यर्थोदीनामुत्तरवाक्यार्थघटके प्राणा-

१ ननु धर्मिणोः खलफणिनोरेवाऽत्र औपम्यं गम्यम्, धर्मिविशिष्टयोर्वक्तव्ययोः तत्
(औपम्यम्) तथा (गम्यम्) न, इति शङ्का । अवयवयोर्वदा औपम्यं सिद्धं तथा अवयवद्वारा
अवयविनोरपि तत् सिद्धमेवेति समाधानम् ।

२ तथाचेन शब्दरूपसामान्यधर्मणैव नावौपम्यम्, अपि तु अनुपात्तेनापि धर्मणेत्याह—
स्वभावासिद्धत्वेनेति । सर्पाणां निरपराधप्राणहरणं यथा स्वभावसिद्धं तथा खलानां स्वजन-
द्विप्रतिबन्धनम्, इति ।

३ प्राणापहरणस्य प्राणनाशः (ध्वंसः) प्रत्युहकरणस्य च प्रागभावः [अर्थात् हितस्यो-
त्पत्तेरेव प्रतिबन्धनम्] पूर्ववसानेऽर्थः स्वादिति मिथः सादृश्याभावात् बिम्बप्रतिबिम्बभाव
इत्याशयः ।

४ उपमानोपमेययोर्गोला प्रमाणेन द्विसंख्याभ्यां चाननुरूप्यादिदोषकृतापत्त्या यथा
उपमा अचमत्कारिणी भवति, तथा वाक्यार्थविसंभुलतादोषादिवमित्याशयः ।

५ रचनायां तत्परिवृत्तौ च ।

तथा हि—

‘उपासनामेव पितुः सा रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।

पठन्तु तेषु प्रतिभूषतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

अस्मिन्नेषधीयपद्ये (१ । ३४) द्वयोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयभावेन गुण-
प्रधानभावमकुर्वता, वन्दिनः पठन्ततया सप्तम्यन्ततया च द्विः परामृशता
कविना वाक्यार्थः क्रमेलकवदसंप्रुतां प्रापितः । यदि च स एव वाक्यार्थः
प्रकारान्तरेण निर्मायते—

‘उपासनार्थं पितुरागतापि सा निविष्टचिन्ता यचनेषु वन्दिनाम् ।

• मशंसतां द्वारि महीपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥’

इति, तदा ललनात्रसंनिवेश इव कीदृशी कमनीयतामायहेदिति सहृदयेरा-
कलनीयम् ।

एवम्—

‘तयामृतस्यन्दिनि पादपद्मे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिभरे मधुनतो नेशुरकं हि वीक्षते ॥’

इति कुवलयानन्दोदाहृते आलवन्दारुस्तोत्रपद्ये वीक्षणमात्रस्याऽवर्जनीयस्य
प्रतिषेधानर्हत्वादित्युक्तपूर्वकवीक्षणप्रतिषेधस्य च ‘सविशेषेणे हि—
इति न्यायेनेच्छाप्रतिषेधमपर्यवसायितया यद्यपि धर्मकथं सुसंपादम् ।

मपहर्तुमिच्छन्नाभावात्संप्रुतत्वेति भावः । क्रमेलकवर उद्धर । तथेति । शिवं प्रति
भज्येति । इशुरकं ‘तालमर्यादा’ इति प्रसिद्धेषधीगुणम् । काशगुणमिति कथितम् ।
गोपुरमित्यन्वः । आलवन्दारुस्तोत्रेति । अवर्जनीयेति । अनिशेषेति स्थानप्रो-
पयान्मायमानरूपेतरथः । पादोदित्युक्तपूर्वकवीक्षणे लक्षणाया आह—इच्छापूर्वकेति ।
सुसंपादमिति । तथा च प्रतिशतगुणोदाहरणलोकोक्तयोः संगच्छेति भावः ।

१ निविष्टचिन्ता० इत्यदिपठे—विशुद्धासन्नार्थमायतनां द्वारि एतन्नामा-य मशंसतां
वन्दिनां वचनम् निविष्टचिन्ताम् (समव-दीम्) उरिष्य विनिद्रोमाजनिं शृण्वतीति द्वयोः क्रि-
ययोरेकविधेयतया प्रधानभावभावः संपन्न इति कविसार्वभूषणं च निश्चयुक्ता । मेषधीवशादे तु
‘सा वन्दिनामवसरेषु रज्यते’ नलं शृण्वती विनिद्रोमाजनि’ इति द्वयोर्भावयोः स्वतन्त्र-
त्वात् तौगुण्यभाव इत्याशयः ।

२ उपवेशने (विदेशे) शाले धर्मसंज्ञयो विदेशेऽपि प्रतिबद्धवीचगुणमात्र इच्छापूर्वक-
(निविष्ट) रूपेणे संज्ञः प्रतिषेधः (अभावः) विदेशमभूतावातिशयाभावात् पूर्ववदिति ।
तथा च ‘न इच्छति’ इति पूर्ववाचनार्थेन सह ‘न वीक्षते’ इत्युक्तवाचनार्थभेदेन संपन्नमित्ये-
कदेशिनः अन्यथायम् ।

अस्तु वा दृष्टान्तालंकारः । तथापि पादपङ्कजे निवेशितालोत्पाधारत्तत्त्वाः स्थितेऽरविन्दे इति सतिसप्तमी वस्तुप्रतिवस्तुविम्बप्रतिविम्बभावयोरन्यतरेणापि प्रकारेण नागुरुपा, इत्यसंमुञ्चता स्थितैव । 'स्थितोऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे' इति चेत्क्रियते तदा तु रमणीयम् ।

तस्मादेवंजातीयकेष्वलंकारेषु पूर्ववाक्यार्थघटकानामर्थानुरूपैर्नामार्थैस्तद्वद्विभक्त्यनुरूपार्थिर्विभक्तिमिश्रदन्वयानुरूपेण चान्वयेन भाव्यमिति सहृदयहृदयं प्रष्टव्यम् ।

'बहति विपथरान्पटीरजन्मा शिरसि मपीष्टलं दधाति दीपः ।

विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥'

अत्र चहृन्नापानैभजनभरणानां वस्तुत एकरूप्यात्म्यवस्तूपमेयं मालारूपा ।

इति रसगङ्गाधरे प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ।

अथ दृष्टान्तालंकारः—

प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्मस्य च विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः ॥

उक्तप्रकारेण धर्मक्यानादरे स्वाह—अस्तु चेति । इति सतिसप्तमीति । इति सप्तसप्तमीत्यर्थः । रमणीयमिति । तत्राप्याधारसप्तमीसप्तमीति भावः । घटनामा आगुरुत्वं सर्वथा अपेक्षितमित्युपगृह्यति—तस्मादिति । मालारूपप्रतिवस्तूपमानुभावरति—यद्वतीति । पटीरजन्मेति । मालारूपेति । पटीरजन्मेव खीप इत्यादिप्रटीवेरित्यर्थः । इति रसगङ्गाधरधर्मप्रज्ञाये प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥

दृष्टान्तं निरूपयति—अथेति । विम्बप्रतिविम्बभावपक्षसाधारणधर्मादिकं वाक्या-

१ धर्मक्यानादपेक्षेन वस्तुप्रतिवस्तुभावाऽन्यथा न वि प्रतिवस्तुपमा न स्वात्तयाति दृष्टान्तः स्यादिति पञ्चमरमाह—अस्तु वा० इति ।

२ पूर्ववाक्यार्थस्य जनयनभूता ये नामार्थे-विभक्ति-मन्त्राः, उच्यन्तेत्यर्थेति वस्तुरूपा यव नामार्थेभिश्चघटकवाः कर्तव्या इति यावः ।

३ वरनादीनां चर्चार्था यथा वस्तुप्रतिवस्तुत्वं तथा मितर-चन्दन, दीप-मपीष्टल, विधु-कलङ्क, क्षितीन्द्र-पिशुनजनानां विम्बप्रतिविम्बत्वमिति निवेदः ।

तदुक्तम्—‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्’ इति ।

उदाहरणम्—

‘सत्पुरुषः सत्तु हिताचरणैरमन्द-

मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।

आराधितः कथय केन करैरुदौरे-

रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥’

अत्रानन्दनविकासयोरपि बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदकमेतदेव यत्तस्यां धर्मो न प्रतिबिम्बितः, किं तु शुद्धसामान्यात्मनैव स्थितः । इह तु प्रतिबिम्बितः ।

विमर्शिनीकारस्तु—‘प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सह प्रकृतार्थस्य सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । दृष्टान्ते तु तदुपादानमेतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणमात्रार्थम्, न तु सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतः सादृश्यप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामनयोरलंकारयोर्भेदः’ इत्याह । तन्न । प्रकृताप्रकृतवाक्यार्थयोरुपादानस्यालंकारद्वयेऽप्यविशिष्टत्वादेकत्र सादृश्यप्रत्ययः, अन्यत्र नेत्यस्याऽऽज्ञामात्रत्वात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । एतादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणस्य त्वदभिहितस्य सादृश्यपरपर्यायत्वाच्च । अतः

ययोरार्थमौपम्यं दृष्टान्त इति निष्कर्षो बोध्यः । इदं विरुद्धैः । ऊर्यानि समूहान् । अपिना इन्दुपुरपादिसमूहः । प्रतिबिम्बित इत्यस्य इतीति शेषः । तदुपेति । अप्रकृतार्थोपादानमित्यर्थः । स्थित इति । इत्यस्य विशदीकरणेऽन्वयः । स्वार्थं मात्रपदव्यवच्छेदमाह—न त्विति । अभ्युपेक्षाप्याह—वैपरीत्येति । इत्यत्रावाह—एतादृश इति । अत एव उच्यतीत्या दृष्टान्ते सादृश्यप्रतीतेरेव । प्रचित्तभावेऽपि न क्षतिरिति-

१ यथा ‘आपदपङ्कः’ इत्युदाहरणे उपमेदोपमानोपदयोभ्येति मिथारण्य-प्रकटनयोः शुद्धाभासपर्यवसानेन, न बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् ।

२ मतेषां शुभासां प्रकृतार्थविशदीकरणार्थं दृष्टान्ते तु सादृश्यप्रतीत्यर्थमित्यपि कामं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।

एव प्रायशः सत्कविनिर्मितेषु लक्ष्येषु प्रकृतवाक्यार्थघटकप्रकृतिप्रत्ययार्थानुरूपप्रकृतिप्रत्ययार्थघटित एवाप्रकृतवाक्यार्थो दृश्यते । न च भवदुक्तमपि चैलक्षण्यं नानयोः पृथगलंकारताया प्रयोजकम् । औपम्याख्यसामान्यलक्षणाक्रान्ततया उपमाभेदवदेकालंकारभेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि दीपकतुल्ययोगितयोरैकभेदत्वापत्तेः । इष्टापत्तिरिति चेत्सैवात्रापि दृश्यताम् । प्राचीनविभागस्य भवतैव शिथिलीकृतत्वात् । औपम्यरूपसामान्यलक्षणसत्त्वाद्बहुनामलंकाराणामुपमाऽवान्तरभेदत्वापत्त्या सकलालंकारिकसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गाच्च । “अब्धिरलंक्षित एव वानरभटैः—” इत्यादि-मुरारिपद्ये यद्यपि ज्ञानार्थ एको धर्मो निर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं तत्राब्धिलङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपासनादिना प्रतिबिम्बनम्” इति त्वन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । न च यन्निबन्धनं च

आह—प्रायश इति । सविलम्बेनासत्कविन्याश्रुति । तथा च तत्र तदभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । लक्ष्येऽपि न । दृष्टान्तेत्यादि । भवदुक्तमपीति । धर्मस्य प्रतिबिम्बितत्वाप्रतिबिम्बितत्वकृतमिति भावः । एकालंकारेति । उपमालङ्कारेणार्थः । एकभेदश्चेति । एकालंकारवैलक्षण्यं । अलंकारभेदो न स्यादिति यावत् । सैव इष्टापत्तिरेव । नन्वेव प्राचीनविभागोच्चेष्टापत्तिरत आह—प्राचीनेति । दीपकतुल्ययोगितास्थल इति भावः । एव प्रतिबन्धीमुक्त्वा दोषमाह—औपम्येति । बहुना अनन्वयादीनाम् । तत्रापीष्टापत्तावाह—अब्धिरिति । ज्ञानरूपोऽर्थ इत्यर्थः । यद्यप्येकज्ञानमेकज्ञं सत्त्वर्ग इति भेदस्तथापि निम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेद इति भावः । यन्निबन्धनमिति । अब्धिलङ्घनादिप्रयुक्तमित्यर्थः । औपम्यमित्यस्यानुपपत्तिः । त्वन्मूलेति । अल-

१ तथा च दृष्टान्तेषु स्पष्टा सादृश्यप्रतीतिरिति भावः ।

२ दृष्टान्तेऽपि सादृश्यप्रतीते स्वीकारे साधारणधर्मैक्यमित्येवोपलक्ष्येऽपि उभयत्र (प्रतिवस्तु-
पमा—दृष्टान्तयोः) औपम्यं गम्यमिति समानलक्षणवादेकालंकार (उपमा) प्रभेदत्वं द्वयोः
स्यात् । यथा साधर्म्यैक्यसमानलक्षणवात्त्वादुपमाप्रभेदा सर्वे एकालंकारभेदा रूपायन्ते,
इति शब्दाः । दीपकतुल्ययोगितयोरौपम्यस्य गम्यस्य स्वार्थनिमित्तमिति त्वन्मूलेऽप्यनयोरेकाल-
कारत्वं स्यादिति औपम्यगम्यत्वरूप समानलक्षण नैकालंकारताप्रयोजकमिति समाधानम् ।

३ दृष्टान्ते न सादृश्यप्रतीतिरिति त्वया प्रतिपाद्यते । किन्तु दृष्टान्तोदाहरणे अब्धिरलंक्षितः
इत्यत्र “ज्ञानार्थ एको धर्मो निर्दिष्ट इति साधर्म्यमाश्रय न द्वयोरौपम्यम्, किन्तु ‘वाग्देवी
वदत उपमायते’ ‘वानरभटैर्बहुजिह्विरलंक्षित’ इति द्वयोर्निम्बप्रतिबिम्बरूप साधारणधर्ममादाय
द्वयोरौपम्यम्” इति वदता दृष्टान्तसत्के सादृश्यप्रतीतिस्तत्रापि स्पष्टं स्वीकृतेति तत्रैव स्वमूल-
ग्रन्थस्य विरोधः (पूर्वोपरविरोधः) इत्याशयः ।

विवक्षितमित्यत्रार्थालंकारत्वं विशेष्यं शेषपूरणेन योज्यम्, न पुनरौपम्यमिति वाच्यम् । औपम्यं न विवक्षितमित्यत्रैकवारं निष्ठया परामृष्टस्यैव पुनस्तया परामर्शस्य व्युत्पत्तेः 'न चैत्रार्थमोदनः पक्कः, यदर्थं च पक्कः स मैत्रः' इत्यादौ द्वितीयपदादिशब्दानामध्याहृतशाकादिपत्रत्वे असंगतेः स्फुटत्वात् । तस्मादसदुक्तेनैव पथा प्राचीनैर्विहितोऽलंकारयोरनयोर्विभागः संगमनीयः । यदि तु न तेषां वाक्षिण्यं तदैकस्यैवालंकारस्य द्वौ भेदौ—प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तश्च । यस्मानयोः किञ्चिद्वैलक्षण्यं तत्प्रभेदताया एव साधकम्, नालंकारताया इति सुवचम् ।

• वैधर्म्येणायं यथा—

‘जनयन्ति परप्रीतिं नराः सत्कुलसंभवाः ।

नहि कारस्करः कापि तापनिर्वापणक्षमः ॥’

यथा वा—

‘तापत्रयं खलु नृणां हृदि तावदेव

यावत् ते बलति देव कृपाकटाक्षः ।

पारसर्वस्वत्वर्थः । तथा निष्ठया । तत्र हेतुमाह—न चैत्रार्थमिति । असंगतेरिति । कव्यभिप्रानाप्रतिपादनादिति भावः । उपसदिति—तस्यादिति । पथा मार्गणं । तेषां प्राचीनानाम् । एकस्यैवेति । उपमारूपसर्वत्वर्थः । प्रभेदेति । उपमाप्रभेदताया एवेत्यर्थः । परप्रीतिं परेषां प्रीतिम् । कारस्कर [‘कुबला’ इति प्रसिद्धो रज्जुः]

१ अत्र भावः—अत्र ‘औपम्यं विवक्षितम्’ इति न अनुवृत्तम् । किन्तु ‘अर्थात्कारणं विवक्षितम्’ इत्यन्वयः । ततश्च दृष्टान्ते औपम्यस्वीकाररूपं पूर्वापरविरोधः कथं स्यादिति पूर्वपक्षिणः समाधानम् । पूर्वत्र न ‘विवक्षितम्’ इति निष्ठया (कप्रत्ययेन) यत् ‘औपम्यम्’ परामृष्टम्, अनेपि तस्यैव परामर्शं छिनो न अर्थात्कारणत्वेति सिद्धान्तिना उपप्राप्तः कृतः ।

२ ‘यदर्थं च पक्कः’ इति द्वितीयभागोपि पञ्चशब्देन पूर्वत्र परामृष्टः मोदन एव उपपद्यते, न त्वप्यादृतः शाकादिरित्याशयः ।

३ प्रतिवस्तूपमायामुपमानादीनां विम्बप्रतिविम्बमात्रपत्रत्वेऽपि सारधारणधर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुमात्रपत्रत्वम् । दृष्टान्ते ॥ सर्वेषामेव विम्बप्रतिविम्बभावापत्रत्वमिति ।

४ तेषाम् (प्राचीनानाम्) विभागकरणे यदि न चाधुन्यं तदा द्योरेव उपमाप्रभेदत्वं वक्तव्यं स्यादिति भावः ।

प्राचील्लस्यपरिचुम्बिनि भानुबिम्बे
पङ्केरुहोदरगतानि कुतस्तांति ॥'

प्रीतिजनन-तापनिर्वाणाम्भावयोः, तापत्रयावस्थान-तमोदूरीकरणयोश्च
वैधर्म्येणात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावः ।

इति रसगङ्गाधरे दृष्टान्तप्रकरणम् ।

अथ निदर्शना—

उपात्तयोरैर्धयोरार्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना ॥

अतिशयोक्त्यादीनां ध्वन्यमानरूपकस्य च वारणाय उपात्तयोरिति ।

वाच्यरूपकवारणाय अर्थ इति । आर्थत्वं च प्राथमिकानैवयबोधोपाविपरवन् ।
यदि च विशिष्टोपायायां विशेषणयोरभेदः प्रतीयते तदा बिम्बप्रतिबिम्बभा-

तापत्रयमाभ्यातिमत्तादिदुःखत्रयम् । पक्षेति प्रवेति । वैधर्म्येणेति । उपपादितमिदं
मथस्तात् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकारे दृष्टान्तप्रकरणम् ॥

अथ निदर्शनां लक्षणमिति—अथेति । औपम्यपर्यवसायी औपम्यमूलः । नन्वतिश-
योक्त्यादी नार्थद्वयमत्ता आह—ध्वन्यमानेति । नन्वाभेदमर्थसंपत्तिप्रवन् । तथा च
वाच्यरूपके बोधस्तदवस्थः । अत आह—आर्थत्वं चेति । प्रतीयते इति । तथा च

१ कारस्तेतरे अभ्ये वृक्षास्तापनिर्वाणम् (प्रीतिम्, दुःखम्) कुतस्तीति स्वाक्षितेन सह
बिम्बप्रतिबिम्बभावाशेषम्यसंभतिरिति पूर्वम् (प्रविशतुनुरमावाह, 'वैधर्म्येणाप्येषा संभवता-
रिणा') उच्यते । गुणां कर्मत्वानाम्, दृक्त्वस्य कर्मत्वोदरस्य, तापत्रयस्य तपत्रयम्, कृतादृश-
ध्वन्य भातुबिम्बस्य तु बिम्बप्रतिबिम्बत्वं विदितमैव सहृदयानाम् ।

२ वानपार्षणेः वयार्थयोरेति ह्येते. संघट्टः ।

३ चन्द्रे इन्दोवद्वयम् इत्येतिद्वयोर्धौ, 'कस्तूरिच्छाधिकरम्' इत्यादिरूपकत्वानी च
मुद्रा-चन्द्र-इन्दोवरनेमयोनामभेदेऽनवयमर्थतोऽनुसंधीयते, तथाप्यत्र अपमानमात्रं दृश्यो-
पात्तम्, उपनेमं तु दृष्टव्यद्वयपदयोरेति त्रयोपपादयितव्यम् ।

४ मुद्रां चन्द्र इत्यादी वाच्ये रूपके पक्षविचित्रिरेव पराभेद इति स आशयः ।

५ प्राथमिके भववशेने (आन्दशेषे) तु भवेरो न प्रतीयते एवमादर्थानुसंधाने तद्वर्ती-
शितत्वेः । यथा 'स्वानन्तरा' इत्युदाहरणे 'पदेनोपपन्नः गवेवयति' इति कर्त्रोरेव
आन्दोऽभेदः प्रथमतः प्रतीयते, एवमादर्थानुसंधाने—'कन्तरात्मात्रं विज्ञाय वीरेषु वे तरेनो-
पनं कण्टकान्तरा भूषितु बिम्बाग्लेधैवैवणरूपम्' इति मित्रशेरोनाभेदे वलुखात्वं कुतस्ते ।
निसर्गमे मित्रशेरोनाभेदः पर्यवसाने उपमां व्यनक्षेति उच्यतेऽर्थमिति ।

वानापन्नत्वमपि प्रधानविशेषणम् । तद्विशेषणानां तु विम्बप्रतिविम्बभावो न निवार्यते । इदं च श्रौत्या निदर्शनाया लक्षणम् । आर्थासाधारणं लक्षणं तु ललितालंकारप्रकरणे वक्ष्यते ।

उदाहरणम्—

‘त्वामन्तरात्मनि लसन्तमनन्तमज्ञा-

स्तीर्थेषु हन्त मदनान्तक शोधयन्तः ।

- विस्मृत्य कण्ठतटमध्यपरिस्फुरन्तं

चिन्तामणिं क्षितिरजस्रं गवेपयन्ति ॥’

अत्र त्वामन्त्र परिशोधनं कण्ठस्थस्य चिन्तामणेर्भूषांस्तु गवेपणं चाभिमिति तत्सादृश्यमूला पीः ।

यथा वा—

‘अन्यैः समानममुरैर्जगदन्तरात्म-

न्ये चन्द्रशेखर वदन्ति भवन्तमज्ञाः ।

ते किं न हन्त तुलयन्ति नमो निरन्तं

वातायनोदरगतैर्विवसन्तरालैः ॥’

पूर्वत्रैकधापयगतः, इह तु भिन्नवाक्यगतः । पूर्वत्र वस्तुमात्रयोरौपम्यम्-

प्रनातिव्याप्तिरिति भावः । प्रधानविशेषणमिति । तद्विशेषणार्थं तु प्रधानविशेषणानां तु । त्वामिति । ईश्वर प्रति भक्तोक्तिः । एवमग्रेऽपि । कण्ठ एव तटं तन्मध्ये लब्धं तमिलार्थः । तव शिवस्य । विचरेति । तद्रूपैरन्तरालैरित्यर्थः । एकयान्येति । कियोरैक्यात् । भिन्नेति । तद्वेदात् । भेदान्तरमाह— पूर्वेति । इह त्वौपम्य-

१ ननु उपाधयोरर्थयोः (प्रकृताप्रकृतयोः) आर्थोऽभेदः, ‘कोमलावप शोभा ०’ इत्यादि-निशिष्टोपमायामप्यतिप्रसक्तः, यत्ने हि कोमलावप-कुङ्कुमादेययोः, शोभा-वाचायवसन्-योश्च अर्थतोऽभेदः । अत एव हि साम्येन द्वयोरुपमा सिध्यति । अत आह विम्बप्रतिविम्ब-भावानापन्नत्वमिति । अत्र अभेदपर्यवसानेऽपि प्रधानयोः प्रकृतप्रकृतयोरौपम्यप्रतिविम्बभावा-पन्नत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ।

२ प्रधानयोः (विद्येययोः) विम्बप्रतिविम्बभावोऽत्र वर्जितः । प्रधानविशेषणानां न सः (विरहः) वर्जितः । तथा च ‘त्वामन्तरा ०’ इत्यादी अन्तरात्म-कण्ठतटयोः, तीर्थ-रजसोः, शिव-चिन्तामण्योः, इति विशेषणानां लियो विम्बप्रतिविम्बभावापन्नत्वेऽपि प्रधानयोः शोधन-गवेपणयोः कियदौपम्यप्रतिविम्बभावमावाप्त्येव इत्याशयः ।

३ स्ववहारद्वयवत्त्वभेदप्रतिपक्षप्रमाणे स्ववहारवत्त्वाऽप्येवोक्तिरिति । अभेदमुपप्रेष्यम् ।

४ शोधयन्तो गवेपयन्तीति द्वयोरर्थयोरैक्याकारवात् ।

५ शोधन-गवेपणयोः ।

लोऽभेदः, इह त्वौपम्ययोरौपम्यमूलः स इति विशेषः । एषा वाक्यार्थनिदर्शनेत्युच्यते । विशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिर्गैतयोरार्थभेदे वाक्यार्थनिदर्शनाया इष्टेः । अस्मां च घटकैपदार्थानां विम्बप्रतिविम्बभाव आवश्यकः ।

पदार्थनिदर्शना यथा—

‘अगण्यैरिन्द्राद्यैरिह परमपुण्यैः परिचितो

जगज्जन्मस्वानम्रलयरचनाशिष्टनिपुणः ।

प्रसर्पशीयूषाम्बुधिहरीलीलाविलसितो

दृगन्तस्ते मन्वं मम कलुषवृन्दं दलयतु ॥’

अत्र दृगन्ताम्बुधिहरीलीलयोराश्रयभेदाद्विजयोरपि सादृश्यमूलसादृश्याभिमानः । आरोपो वा दृगन्ते रहरीलीलायाः ।

यथा वा—

‘पाणी कृतः पाणिरिलासुतायाः सखेदकम्पो रघुनन्दनेन ।

हिमाम्बुमन्दानिलविह्वलस्य प्रभातपद्मस्य वभार शोभाम् ॥’

अत्र हिमाम्बुजनितविह्वलता हिमकणाकीर्णतारूपा वातजनितविह्वलता च

योरिति । तज्ज्ञानयोरित्यर्थः । स अभेदः । परिचितोऽनुभूतः । जगदिति । जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारक इत्यर्थः । अत्र दृगन्ताम्बुधीति । दृगन्तसमुद्रहयोर्यं लोके तयोरित्यर्थः । दृगन्तलीलाप्रतिपादशब्दाभावेन तथा दुर्वचमत आह—आरोपो वेति । पाणी कृत इति । सीताविवाहवर्णनम् । श्रीरामचन्द्रेण स्वहस्ते कृतः खेदकम्पाभ्यां युक्तो भूसुताया सीताया पाणिर्हिमाम्बुमन्दबासुभ्यां विह्वलस्य कमलस्य शोभा

१ ‘मन्वे. समानम्०’ अत्र औपम्ययोः (अन्ये अपरैः समानत्वात्, विवरान्तराकैः सह नभसः तुलनावाच्य, इति द्वयोरौपम्यज्ञानयोः) अभेदः ।

२ प्रकृताप्रकृतयोर्द्वयोरभेदेऽपि प्रकृते धर्मिणि यथा स्वाधितरा अत्र शिवे मातृव्यविषयता ।

३ अत्रयवपदार्थानाम्, यथा त्वामन्तरा० अत्र अन्तरारम्भ-कालप्रवादीनाम् ।

४ दृगन्तलीला दृगन्तामिता, अम्बुधिहरीलीला अम्बुधिहरीश्रिता इव एव भिन्नयो-रपि उज्ज्वलपदार्थसादृश्यमादाय द्वयोरभेदः । स चाऽऽहः । शब्दवस्तु दृगन्ताम्बुधिहरीः (उपमेयोपमानयोः) यथाभेदः । परम् अर्थादुत्पत्त्यर्थं लीलयोरभेदे यवेति ।

विधुतिरूपा । एताभ्यां च सस्वेदता-सोत्कम्पितत्वयोः प्रतिबिम्बनमिति पूर्वस्मादुदाहरणाद्वेदः । प्रभातपदसंनिध्याच्च पञ्चसेषद्विकासमुद्गणयोः प्रत्य-यात्पाणावपि तत्सिद्धिः । अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मयोरार्थभेदप्रतिपत्तिः । अतः पदार्थनिदर्शनोच्यते । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तूपमानोपमेययोः सविशेष-णत्वे भवति, अन्यथा तु न इति विवेकः ।

ननु वाक्यार्थनिदर्शनायां विशिष्टवाचकशब्दाभ्यां विशेषणयोरप्युपादा-नात् अस्तु नाम उपात्तयोरार्थोऽभेदः । पदार्थनिदर्शनायां तूपमानशोभादेर-न्यतरस्यैवोपात्तत्वम्, न द्वयोरिति चेत् । शोभाशब्देन शोभात्वेन द्वयोरप्यु-पात्तत्वात् । ननु उपमानोपमेयतावच्छेदकरूपेणोपात्तरत्वं विवक्षितं येनाभ्यासि-स्यात् । यद्वा मागुक्तलक्षणं वाक्यार्थनिदर्शनाया एव, न पदार्थनिदर्शनायाः । अस्यास्तु उपमानोपमेययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरजगरोपे लक्षणमस्तु । नन्वेवमपि

दधामित्यर्थः । विधुतिरूपा कम्परूपा । यस्तथैव । तत्सिद्धिः द्वैपद्वित्रयमुद्गणयोः सिद्धिः । अस्यां च पदार्थनिदर्शनावेनोदाहृतायां च । शोभादेरिति । आदिना छीतापरिम-हः । उपमेयतापच्छेदकेति । तद्विशेषणतयैवार्थः । तथा च विवक्षितमाह—यद्वेति । अस्यास्तु पदार्थनिदर्शनायास्तु । उपमानोपमेयेति । 'आस्ये पूर्णसंज्ञाकृता'

१ यथा प्रभातपद नीहारकणातीर्ण-प्राभातिकशायुना चान्द्रीतिव यथा सत्वेदः सौरकम्पश्च छीतापरिमिति पूर्वोक्तविच्छेदाभ्यां सद्य सस्वेदत्वस्य सौरकम्पत्वस्य च बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् ।

२ पूर्वव (दृग्-तल्ले०) देवकम्भेदः, अत्र तु बिम्बप्रतिबिम्बभावसद्वृत्तः स इति ।

३ यथा 'अस्यैः समानममेदः' इति एते परकपदार्थानाम् अवर-निवृत्ततराणाम्, य-द्वेदवेद-नमसोश्च बिम्बप्रतिबिम्बत्वम् । यथा वा 'पाणी कृतः' अत्र निवृत्त्यवरोः सस्वेदत्व-सौरकम्पत्वमभ्याम् ।

४ अर्थ भावः—वाक्यार्थनिदर्शनायां कर्तृवाचकद्वययोः अभेदः शब्दोपाधौ भवति । यथा—'शोषदन्तः गणेशमिति' अत्र शोषनक्रियाविशिष्टस्य गणेशक्रियाविशिष्टस्य च कर्तृ-रपादानं सम्भूतः । विशिष्टलोपादाने विशेषणस्योपादानमपि भवति । अत्रः शोषनक्रियायां गणेशक्रियायां अभेदः उपात्तयोरभेद इति प्रतीयते । पदार्थनिदर्शनायां तु शोभा-सोभा-दिपदार्थयोर्भेदे पदउत्तरस्यैवोपादानं भवति । एतच्च विशेषवाचकपदोपादानप्रापेयः अभेदः कथं तत्र स्वयन्निदर्शनादि विवक्षितः ।

५ अन्वयतोपादानेति शोभात्वेन लीलात्वेन वा उदनेष्विच्छोभायां छीटाया अप्युपादानं सिध्यतीति प्राप्ताभासानम् ।

६ उपात्तयोरभेदोपात्तोऽभेद इत्यादिकम् ।

वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकध्वनिना, पदार्थनिदर्शनायां च निगीर्णाध्यवसान-
रूपयातिशयोक्त्या गतार्थतेति चेत्, न । वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकस्य
गुणीभूतत्वेनैव तद्वृत्तिरुक्त्या । अन्यथा गुणीभूतयोपमया रूपकस्यापि
गतार्थतापत्तेः । किं च अस्याथ शरीरं तादृशपदार्थयोः परस्पराभेदान्न-
मुभयत्र विश्रान्तम् । रूपकस्य तूपमेयगत उपमानाभेदः, अतिशयोक्तेश्च ।
निगमणानिगमणान्यां च तयोर्विशेष इत्यन्यत् ।

एवं च स्फुटमेवास्या रूपकातिशयोक्तिभ्यां वैलक्षण्यम् । अत एव 'त्वा-
मन्तरात्मनि-' इति पद्ये गवेपयन्तीत्यत्र गवेपयन्त इत्यनूय शोधयन्त इत्यत्र

इति भयदुक्कल्पवोदाहरणे हृदयमतिव्याप्तमिति चिन्तयम् । रूपकस्य गुणी-
भूतत्वेनेति । कर्मभेदरूपवाच्यत्विज्जटत्वेनेत्यर्थः । तद्वृत्तिरुक्तेति । रूपकध्व-
निरित्यर्थः । द्वितीयशब्दाद्यो समाधत्ते—किं चेति । अस्याथ पदार्थनिदर्श-
नायाथ । तादृशेति । उपमानोपमेयेत्यर्थः । अतिशयोक्तेश्चेति । उपमेयगत
उपमानाभेदः शरीरमित्यर्थः । नन्येवं रूपकातिशयोक्त्योरेक्यापत्तिरत आह—
निगमणेति । तयोर्विशेष इति । रूपकातिशयोक्त्योर्विशेष इत्यर्थः । उपसह-
ति—एवं चेति । अस्यां निदर्शनात्वावच्छिन्नायाम् । अत एव उक्तीत्या ताभ्यां

१ 'विश्रान्तं विदुषां गमे' इत्यादिरूपकध्वन्युदाहरणे—विदुष-कवि-महकादिषु मुष-
दुक्क-भौमादीनामभेदो यथा व्यज्यते, तथाऽत्रापि वाक्यादे-निदर्शनायाम्—'त्वामन्तरा' इत्यादि-
उदाहरणे शोधनादौ गवेपयादेरभेदः प्रतीयमानोऽस्ति । तत्रापि रूपकध्वनिनैव गतायेति
निमित्तपदमलकारः पृथक् स्वीकार्यः । एवं पदार्थनिदर्शनायामपि—'पाणौ कृतः' इत्यादि-
उदाहरणे प्रभातपद्मरूपस्योपमानस्य शोभया उपमेय (पाणि) शोभा निगीर्णा । उपमान-
गतशोभायामेव उपमेयशोभाया अपि अध्यवसानमिति सेवमतिशयोक्तिरेव । अनया पदार्थ-
निदर्शना गताया । इति शब्दाः ।

२ यथा रूपके उपमा गुणीभूता भवति [मुख चन्द्र इत्यत्र चन्द्रतादृशस्य प्रतीयमान-
त्वात्] । एवमत्रापि रूपकं गुणीभूतम् । अथ भावः—'शोधयन्तः गवेपयन्ति' 'समानं
वरन्तः मुखयन्ति' इत्यादिरूपेण शब्दोपात्तं कथोरभेदं द्वायिहृतं किंवचोः (शोभन-गवेपयाचोः)
अभेदछात्रपर्यन्तयो भवति । अत एव तादृशपदार्थानू रूपकं तत्र गुणीभूतं भवतीति
वक्तुं उपपत्तेः । गुणीभूतस्य च ध्वनित्वस्यपदेशो न संभवी । इति प्रथम (वाक्यार्थनिदर्-
शना) उदाहरणाधानम् ।

३ पदार्थनिदर्शनायाम्—शोभादित्वेन द्वयोरुपादानपूर्वकं परस्परस्वाभेदः परस्परं निभान्तो
भवति । रूपके अतिशयोक्तौ चापि उपमेये उपमानाभेदः (मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्राभेद-
मलकार, च-दे इत्थीपदस्य अत्रापि शब्दापुनरेकानिगमनात् उपमेये उपमानाभेदः), इति
निदर्शनयोः रूपकातिशयोक्त्योश्च परस्परं देशकालविशयोक्त्या गतार्थत्वम् । इति द्वितीयशब्दा-
समाधानम् ।

शोधयन्तीति विधाने, अर्धयोः पौर्वापर्ये च न सौन्दर्यहानिः । रूपकादौ तूच्यमाने व्यङ्ग्यकक्षोद्देश्यविधेयभावस्यापि वाच्यकक्षोद्देश्यविधेयभावानुसारितया उपमाने उपमेयाभेदसिद्धावसामञ्जसापत्तेरिति सुधीभिराकलनीयम् ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—

‘त्वत्पादनस्वरत्नानां यदलंकृतमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥’

इति पद्यं वाक्यार्थनिदर्शनायामुदाजहार । आह च—‘यत्र ॥ प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता’ इति । तत्र । वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलाजलित्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वाक्यार्थनिदर्शनैव निर्वास्यताम्, स्त्रीकियतां च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोगस्यापि तुल्यत्वात् । युक्तं चैतत् । पदार्थरूपके मुखं चन्द्र

बैलक्षण्यसंवादेव । अर्धयोः पूर्वोत्तरार्धयोः । रूपकादौ तूच्यमाने इत्यस्य असामञ्जसापत्तेरित्यनेनाम्बयः । आदिना अतिसंयोजितपरिग्रहः । उच्यमाने इत्यस्य तथेत्यादिः । असामञ्जसापत्तौ हेतुर्व्यङ्ग्येत्यादि तृतीयान्तम् । उपमेयारमेदसिद्धाविति । निदर्श-

१ ‘चिन्तामणि रत्नरत्न गवेषयन्तरत्नां शोधेषु शोधयन्ति’ इत्यादिवाक्यार्थत्वापत्तेरिति निर्दर्शनायां न दोषः । रूपकपत्तौ तु उद्देश्यविधेयभावव्यत्यासे कृते गवेषणे (उपमाने) शोधनत्वाभेदो वक्तव्यः स्यात्, यो हि वाच्यरूपकात्पदं विरक्तः । वाच्ये हि ‘शोधेषु शोधयन्ती रत्नरत्न गवेषयन्ति’ इत्युच्यते शोधने (उपमेये) गवेषणस्याभेदः प्रतीयते । यतो हि रूपकस्यैव उपमेये (उद्देश्ये) उपमानत्वाभेदो भवति । उक्तं च पूर्वम् (रूपकप्रकरणे) ‘अभेदस्य भौतत्वाभेदवाच्यानुद्देश्यविधेयभावान्निष्कानास्तिङ्गनाभ्यां च रूपकनिर्देशनयोर्वैलक्षण्येन’ इति । उतथा रूपके उद्देश्यविधेयभावो नियतो भवति अत्र तु न स इति व्यत्यासे कृते उपमेया-इष्टासामञ्जसम् । इति रूपकनिर्देशनयोरप्यपि परस्पर विशेष इत्याशयः ।

२ इत आरभ्य प्रपञ्चसमाप्तिपर्यन्तस्वायमाशयः—रूपके मुखं चन्द्र इत्यादौ शाश्वतोद्देश्येदारोपो नियतत्वेन दृष्टः । निदर्शनायां न तथा, प्रत्युक्तं ‘इन्दुशोभाम्’ इत्यादिपदार्थनिदर्शनायाम् उपमानशोभामात्रसौषोपादानात् विषयविषय्युपपत्तिपदानुसारेणः अभेदोद्देश्यो नात्र दृष्ट इति वक्तुं शक्यम् । उतथा ‘निदर्शनायामभेदोद्देश्योपपत्तिवत् नान्यदप्यस्य, रूपके त्वभेदोद्देश्यो जीवानुः’ इति सिद्धे ‘त्वत्पादनस्वरत्नानाम्’ इत्यत्र वाक्यार्थे वाक्यार्थत्वाभेदोद्देश्योपपत्तिना रूपकमेव वक्तुमर्हम्, न वाक्यार्थनिदर्शना । ननु रूपके विम्बनं न भवति, अत्र तु (स्वत्पादः) विम्बनं दृश्यते इति कथमिदं रूपकमुच्यते इत्याह—रूपके विम्बनं नास्तीत्यादि । रूपकप्रकरणे ‘रूपके विम्बप्रतिविम्बभावो नास्तीति, केनाप्यालंकारिकेनान्येन प्रतीयते’ इत्यादिना पूर्वं निराश्रयम् । विमर्शिन्यनुसारम् ‘कंदर्पदिपकर्मकम्’ इत्यादि रूपके विम्बप्रतिविम्भावोदाहरणमपि दधमिति पूर्वमन्योऽनुसंधेयः ।

इत्यादौ क्लृप्तस्य श्रौतस्याभेदारोपस्य रूपकजीवातुत्वकल्पनाया औचित्यात् ।
 'इन्दुशोभा वहत्यासं' इत्यादिपदार्थनिदर्शनायामभेदारोपस्याभावात् तज्जी-
 वातुत्यायोगाच्च । रूपके विम्बनं नास्तीति तु श्रपथभाजम्, युक्त्यभावात् ।
 अस्मदुक्तोदाहरणे वाक्यार्थनिदर्शनायाः सावकाशत्वाच्च ।

यत्तु तेनैव लक्षणं निर्मितम्—'संभवता असंभवता वा वस्तुसमन्वेन
 गम्यमानमौपम्यं निदर्शना' इति । तदपि न । रूपकातिशयोक्त्यादिष्वति-
 व्यापनात् ।

यत्त्वलंकारसर्वस्वकारानुसारिणा कुशलवानन्दकृतोक्तम्—

'वाक्यार्थयो' सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यदातु सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ॥' इति ।

तत्तु तन्मतदूषणेनैव निवेदितरहस्यमिति न पुनराकुलीक्रियते ।

नाया तथाभावे तु यीन विन्ध्यम् । पर्यनुयोगस्य आशेषस्य । कल्पनाया इति ।
 वाक्यार्थरूपकस्थले इति भावः । ननु तस्य निदर्शनाधीनत्वमेव कुतो न अत आह—
 इन्दुशोभामिति । तज्जीवातुत्वेति । निदर्शनाजीवातुत्वेत्यर्थः । ननु निदर्श-
 नाया विम्बप्रतिविम्बभावः, न रूपके इति कथं तेनास्या निरासोऽत आह—रूपके
 इति । अस्मदुक्तोदेति । त्वामन्तरात्मनीत्यत्रेत्यर्थः । रूपकस्य तत्र विषयाभावाद्
 वाक्यार्थद्वयानाभावाद् । एव च रूपकविषयभूत वाक्यार्थनिदर्शनाया बहुदाहृत उक्तोपपा-
 दित तदसंगतम् । तद्विषयोदाहरणसम्भवादिति भावः । तेनैव अलङ्कारसर्वस्वकारणैव ।
 अतिव्यापनादिति । प्रागुक्तरीत्या भावः । तत्तु तन्मतदूषणेनैवेति । अत्रैवं
 विन्ध्यम्—त्वामन्तरात्मनि तत्तन्ममिति भवदुदाहृतेऽपि गम्यरूपकेणैव निर्वाहे निदर्श-
 नाया उच्छेदापत्तिः । अन्यथा वाक्यार्थरूपकोच्छेदवद्गम्यवाक्यार्थरूपकोच्छेदापत्तिश्च ।
 न चैव मुखमिव चन्द्र इति वाच्योपमा, मुख चन्द्र इति गम्योपमैव स्यादिति रूपकोच्छेद-
 इति वाच्यम् । तत्राभेदप्रतीतिकृतवस्तुत्वारस्यैव सत्त्वात् । सादृश्यकृतस्य तस्याभा-
 वाच्च । किंच तदुदाहृते वर्त्ता रूपकमेवास्तु । प्रतीयमानोऽपि कियवोर्भेदो विशिष्ट-
 रूपके विशेषणभेदबालकारान्तरम् । अन्यथा अलङ्कारतत्त्वामिनीमुख भ्रमभ्रमरसभारं
 पद्ममिलादौ अलङ्कारभ्रमरयोरभेदस्याप्यलकारान्तरत्वं स्यात् । तस्माद्गम्यज्ञानान्तेषा-
 मलङ्कारान्तरतेति श्लोकं वचः । ननु प्राचीनैरलङ्कारान्तरत्वेन परिरक्षणात् गम्यत्वेऽ-
 नगम्, वाच्यत्वे रूपकमित्युच्यते तर्हि प्राचीनसेतुविषयं व्यर्थमेवेति बोध्यमिति ।

यदि तु

‘स्वत्पादनस्वरत्नानि यो रजयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥’

इति पद्यं निर्मायते तदा निदर्शना युक्ता । न चासर्दुक्ता वाच्या निदर्शना, इयं तु प्रतीयमानेति वाच्यम् । ‘मुखं चन्द्र इव’ इति वाच्योपमा ‘मुखं चन्द्रः’ इति प्रतीयमाना, न त्वलंकारान्तरम् । इत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं चारोपाध्ययसानमार्गयहिर्भूत आर्थ एवामेदो निदर्शनाजीवितम् । स च कर्त्राद्यभेदप्रतिपादनद्वारा प्रतिपाद्यते वाक्यार्थनिदर्शनायाम् । अत एव मम्मटमैत्रुदाहृतम्—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सौगरम् ॥’ इति ।

नन्वत्र निदर्शना नैव संगच्छते । विषयिण उपादानेऽपि विषयस्यानुपात्तत्वात् । उभयोपादानं हि तत्रावश्यकम् । अतो ललितालंकार उचित इति चेत्, ललितालंकारनिराकरणावसर एवैतद्व्यक्तमुपपादयिष्यामः ।

यावकैरलंकैः । प्रतीयमानेति । उपमेत्यानुपपन्नः । उपसंहरति—एवं चेति । अत एव अस्यास्तदुभयवर्द्धिर्भूतनिमित्तकत्वेन प्रायुक्तमवधीयोदाहरणार्थमभावेन । तत्र

१ वाक्यार्थयोः सदृशयोरित्यापाठारिका अस्याभिरुचा वाच्येत्याशयः ।

२ अर्थात् यत्र शाब्द आरोपः (यथा मुखं चन्द्र इति । यथा वा-पादनखानां यद् अलंकृतमायेनं तत् भीष्मण्डेन विधोः पाण्डुरीकरणम् । यथा वा-या दातुः सौम्यता, सा पूर्णेन्दोरकलश्रुता) तत्र रूपकमेव । यवमेव यत्र अन्वयवसानम् (यथा-चन्द्रे इन्द्रीवरदयम्) तत्रातिशयोक्तिरेव । इतो विभिन्नो मार्गः अर्थात् यत्र कर्त्रारभेदः शाब्दः । यथा यो यावकै रजयति स चन्दनेन इन्दुं पाण्डुरीकरोति । यथा न-शेषयन्तः यवेषवन्तीत्यादि । रजन-पाण्डुरीकरणमादिक्रिययोरभेदस्तु अर्थातोऽवसेयः (वाच्यविषयः) भवति, तत्र निदर्शना । उक्तमिदं पूर्वम् (रूपकप्रकरणे ‘विन्नाविच्छिष्टे’ इत्यादिरीक्षितोक्तकथ्यखण्डने) ।

३ अल्पमला सूर्यवंशवर्णकस्य, उडुपेन सागरतितीर्थेति कर्त्रारभेदः शाब्दः । वंशवर्णन-सागरतरणयोश्चाभेदस्तु अर्थावसेयः । अत एवान्न निदर्शनेति मम्मटमनीयितम् । ललितप्रकरणे विस्तरेण द्रष्टव्यम् ।

४ अर्थात् अत्र उडुप्रकरणकसागरतरणेच्छारूप आरोपस्य विषयी यत्रोपात्तः । अल्पमतिकरणकवंशवर्णनेच्छारूपो विषयो जोपात्त इति शङ्का । एतत्समाधानं फलितप्रकरणे शोक्तम्—‘अप्रकृतापाठादशेच्छायाः कथनेन प्रकृताया अपि स्वतो नोचो भवतीति वंशवर्णनेच्छारूपो विषयोऽनुपात्त एवेति’ वदाशयः ।

परे ॥ 'त्वत्पादनसखत्नानां—' इत्यत्र दृष्टान्तलंकारमाहुः । तदप्यसत् । निम्नप्रतिनिम्बभावापन्नपदार्थघटितस्य निरपेक्षवाक्यार्थद्वयस्यैव दृष्टान्तत्वात् । तस्मात् 'त्वत्पादनसखत्नानां—' इत्यत्र वाक्यार्थरूपकमेव, न निदर्शनेति स्थितम् । एवमसंभवद्वैस्तुसंबन्धनिबन्धना पदार्थ-वाक्यार्थनिदर्शना दर्शिता ।

‘चूडामणिपदे घटे योऽम्बरे रविमामतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥’

अत्र ‘कारीपोऽग्निरध्यापयति’ ‘भिक्षा वासयन्ति’ इतिवदानुकूलस्यै निचः प्रयोगात् गिरेश्च सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिरस्कृत्तारूपस्य गृहमेधिगतसदेति व्यकरणविषयकबोधानुकूलाचरणस्य समवात् मया इवान्येनाप्यतिथिसेवा कार्या इत्यौपम्यसद्भावाच्च संभवद्वैस्तुसंबन्धमूल्यपि निदर्शना संभवति ।

निदर्शनायाम् । ‘अत्र’ इति पाठ उचित । पदे स्थाने । य उदयाचलः । अत्रेति । बोधयन्तित्यनेति शेषः । ननु गिरं आनुकूल्याचरणं कथमत आह—गिरेश्चेति । वैशेति । सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिरस्करतेत्यर्थः । नन्वेवमप्यौपम्याभावोऽत आह—मया

१ शाब्दान्वये ययोः परस्पर चापेक्षा, निम्नप्रतिनिम्बभावेनैव ययोर्योग ईदृशी वाक्यार्थं दृष्टान्त इत्यर्थः ।

२ पददबधिमोक्षोदाहरणेषु प्रकृताप्रकृतौ स्वतन्त्रे । परस्पर तयोः संबन्धः असंबन्धविच्छिन्नस्यैव कविकल्पितोक्तिः । यथा तीर्थेषु शिवस्नानेवर्णन-वत् । रजस्य चिन्तामणेर्गैवेयमदभ्युत् । अत्र एकमित्यन्वसारोपः कविकल्पितः ।

३ ननु अथैतन्सौदयपर्वतस्य चैतनसाध्यबीजनकृत्त्वं कथमित्याह—आनुकूलस्यै निचः इति । छीदकाले अग्निरध्यापने तथा आनुकूल्य सपादयति चेत् ‘अग्निरध्यापयति’ इति कृतज्ञतावशाभ्युपगते । एवमेवात्रापि गिरिकर्तृक शिखराधिकरणक सूर्यस्यापनम् आतिथ्योपदेशने तथा आनुकूल्यं सपादयति यथा उदयाचलः । आतिथ्यकरण बोधयतीति वक्ष्यमभूद्विस्तारः ।

४ सूर्योदयस्थानसंबन्ध शिखर यस्य (गिरिः) तत्पारूपस्य ।

५ सताम् आतिथ्यम् ।

६ ‘बोधयन् पठे’ इति कर्त्रोरभेदे उप्युक्तः प्रोक्तेऽपि ‘शिरसा रविधारण गृहमेधिकर्तृक-बोधनाभिन्नम् ।’ इति क्रिययोरभेद- आर्थः । औपम्ये पर्वतस्थानं चेति निदर्शना । शिरसा धारणरूपस्य निदर्शनेन आतिथ्योपदेशनं गिरिः संभवति इष्ट चेति संभवद्वैस्तुसंबन्धनित्यन्वया सेवमिति ।

न च बोधयन्नित्थं बोधयन्निति प्रतीयमानेयमुत्प्रेक्षा 'व्यालिम्पति तमोऽ-
ज्ञानि नभो वर्पति कज्जलम्' इत्यादाविवेति वाच्यम् । वस्तुनः संभवेनैव
तस्या अप्रसक्तेः इत्याहुः ।

इदं चै 'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कास्के कर्तृतेष्यते' इत्युक्तपथेन धातुपा-
ठव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति मते सगच्छते । यदि तु कृताकृतविभागा-
नुपपत्तेर्यत्तार्थकात्कृजस्तुचि सविपर्ययकधातुत्तरकर्तृप्रत्ययस्याश्रयत्वे निरू-
ढलक्षणया यन्नाश्रयः कर्तृपदार्थः, स एव च कर्तृप्रत्ययानां मुख्यार्थः, अचे-
तनस्तु भाक्त इति नयपथेन निरीक्ष्यते तदा बोधयन्नित्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा
संभवत्येव ।

अमुमेव चाशयं मनसिकृत्य मम्मरुभट्टैः 'स्वस्तदेत्वन्वयस्योक्तिः-' इत्या-
दिलक्षणं निदर्शनान्तरस्य कृत्वा उदाहृते—

‘उत्ततं पदमवाप्य यो लघुर्लाल्यैव स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैलशेखरगतो दृप्तकणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥’

इवेति । तस्या प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया । नैयाकरणमतमाह—इदं चेति । निष्पत्तिलस्य
कर्तृतेष्यताश्रयः । कर्तृतेष्यति तदर्थः । कृताकृतस्येति । नैयाधिकमतमिदम् । नन्वेवं रभो
गच्छतीत्यादौ दोषोऽत आह—अचेतनस्त्विति । भाक्तो गौणः । बोधयन्नित्यत्र
प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति । मुदाश्रयविषया । तत्रापि मते लाक्षणिकार्थपरत्वे नियमेवेति शेष-
म् । अमुमेवेति । नैयायिकरीत्या प्रतीयमानोत्प्रेक्षायास्तत्र तत्परत्वेन संभवस्त्वमित्यर्थः ।

१ धोके न यस्य संभवः, किन्तु संभावनम् (नवीम्यत्वाभावात्संभवनविषयीकरणम् अर्थात्
अमुकपदार्थं अमुकधर्मस्य योग्यता अर्धमविनी नास्तीति निर्धारणम्) भवति तत्रोत्प्रेक्षा ।
अत्र तु वस्तुनः स्वत एव संभव इति नोत्प्रेक्षाया विषय इत्याशयः ।

२ इदं चेत्तादिना प्रारम्भस्य प्रवृत्तस्यापमानस्य—धातुपाठव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति
नैयाकरणानां मते आनुपूर्व्ये निबः । प्रयोगात् पूर्वोक्तविषया बोधनानुपूर्व्यभावात्प्रत्यय-
गिरसि बोधनकर्तृत्वं संभवतीति शिरसा रमिधारणे सत्ताम् आतिव्यकरणविषयकबोधनस्ता-
मेदः आर्यः संपन्न इति 'चूडामणिपदे०' इत्यत्र संभवद्वस्तुसंभवनिबन्धना निदर्शना संग-
तैव । वृत्ताश्रयस्योत्प्रेक्षा, कर्तृप्रत्ययस्य (लृच्) आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा । एतत् पञ्चा-
मयाः कर्तेति नैयायिकानां मते अचेतनस्य गिरः बोधनानुपूर्व्यभावात् न पठ्य इति 'चूडा-
मणि०' इति एषे बोधयन्नित्यत्र बोधयन्निति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा संभवत्येव । (बोधनकर्तृत्वं सती न
संभवि इति उत्प्रेक्षाया विषयो जाय इत्याशयः ।)

इति पद्ये इतिपदोत्तरं बोधयन्बोधयितुं वा इत्यस्याभावादुत्प्रेक्षाया असंभवे
बोधननिदर्शना युक्ता ।

‘हालाहलं सल्ल पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिपति प्रकामम् ।
ब्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्वा
यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥’

यथा वा—

‘व्योमनि बीजाकुरुते चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने ।
रचयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥’

बीजाकरणं बीजप्रक्षेपपूर्वकं कर्पणम् ।

इदं चापरं बोध्यम्—

‘यान्ती गुरुजनैः साकं सयमानाननाम्बुजा ।
तिर्यग्ग्रीवं यदद्राक्षीत्तन्निष्यन्नाकरोज्जगत् ॥’

अत्र ‘भावप्रधानमाख्यातं’ इति यास्कोक्तरीत्या क्रियाविशेष्यकबोधवा-
दिनां शाब्द एवाभेदारोपः क्रिययोरिति मुखं चन्द्र इत्यादाविव रूपकमु-

चितम् । प्रथमान्तविशेष्यकनोधवादिनां त्कार्थः न इति निदर्शनेति भेदः ।
निष्पन्नाकरणं च सपुद्गलरक्षापरपार्श्वे निर्गमनात्पत्रराहित्यकरणम् ।

इति रसगङ्गाधरे निदर्शनाप्रकरणम् ।

अथ व्यतिरेकः—

उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः ॥

प्रतीपादिवारणाय तृतीयान्तं वैधर्म्यपरम् । तत्र चोपमानतामात्रकृत
एवोत्कर्षः, न वैधर्म्यकृतः, साधर्म्यस्यैव प्रत्ययात् । अधिकगुणवत्त्वमात्रम्,
उपमानगतापकर्षमात्रं वा न व्यतिरेकस्वरूपम्, तयोरुपमेयोत्कर्षाक्षेपमन्तरे-
णोत्सुन्दरत्वात् । अत एव न सादृश्यभावमात्रम् । उपमानादुपमेयस्यापकर्षेऽपि

चेति । स क्रिययोरभेदः । पत्रराहित्येति । स्कार्थं ध्वञ् । बहुमोहि । पत्रराहित्यकरण-
मित्यर्थः । 'सपत्र-' इति वाचस्पत्ययः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे निदर्शनाप्रकरणम् ॥

व्यतिरेक निरूपयति—अथेति । ननु गुणविशेषवत्त्वेनेत्युच्यते तत्रातिप्रसङ्ग एव ।
उपमेयस्योपमानादुपमेयगुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षस्य उच्यते । अत आह—वैधर्म्येति । तथा
च तत्तत्स्य वैधर्म्येणोत्कर्षः स इति लब्धम् । नैवमतिप्रसङ्ग इत्याह—तत्र चेति । प्र-
तीपादौ चेत्तर्था । उपमेयस्येति शेषः । मात्रपदेनोत्कर्षव्यावृत्तिः । तयो अभिगुणनत्वो-
पमानगतापकर्षयोः । मात्र न व्यतिरेक इत्यनुपपद्यते । अत एवेत्यस्माद्विमाह—उपमा-

१ प्रपट्टकस्यास्मादमाशयः 'हालाहलम्' इत्यादिषु विध्वंसि पक्षेषु 'यो दुर्जनः बह्विदुः-
मिच्छति स हालाहलं विपासति' इत्यादिरूपेण कर्त्रोरभेदे द्वाभ्योऽपि, 'दुर्जनवशीकरणेच्छा,
हालाहलपानेच्छाभिप्रा' इत्यादिक्रिययोरभेद आधेः प्रतीयते इति निदर्शना समन्वेति, इति
हि प्रथमा-तन्मुखविशेष्यकनोधवादिनां नैवाविवानां मते । यत्तच्छेषां मते हालाहलं विपा-
सतीत्यादौ 'हालाहलमनैकपानेच्छा, भव. छ.' इत्यादिशेषो कर्त्रोरभेद एव द्वाभ्यः । क्रिययोर-
भेदस्त्वर्थावृत्तेय इति निदर्शना यत्ते । न प्रथमाननोधवादिनां वैधाकरणाणां तु मते क्रिययो-
रभेदस्यैव शब्दबोधप्रत्येन आर्थाभेदस्यानुपपत्त्यया न निदर्शना, अपि तु रूपकमिति ।

२ उपमानापेक्षया वैधर्म्येणोपमेयस्योत्कर्षो व्यतिरेक इति फलितम् । प्रतीपादौ उपमाना-
पेक्षया उपमेयस्य दधन्पुच्छं प्रतीयते । यथा 'किं जल्पति मुग्धतया इत्य ममाह सुवर्ण-
वर्णम्' इति । अत्र हि उपमानादुपमेयस्य वर्णविवक्षया उत्कर्षः प्राप्यते परं तत्र द्वयोः
साम्यभवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इत्यशङ्कः ।

३ उपमेयस्याधिकगुणत्वम्, उपमेयापेक्षया उपमानस्यापकर्षो वा यत्र स्यात्तत्राति उपमे-
यस्योत्कर्षः । अथेति निदर्शना यत्ते (अर्थात् उपमेयस्य देवदमधिकगुणत्वमेव न स्यात्तत्पुत्र उप-
मानापेक्षया तस्य बालबोधप्रत्येन स्यात्), यदेव तत्र समतापेक्षमिति ।

तत्संभवात्, तस्य च वास्तवत्वेनामुन्दस्त्वात् । उपमेयोत्कर्षविशिष्टत्वेन साद-
श्याभावविशेषणे तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् ।

उदाहरणम्—

‘अनिशं मयनाभिरामया रमया संमदिनो मुसस्य ते ।

निशि निःसंरदिन्दिरं कथं तुल्यमः कलयामि पद्मजम् ॥’

अयं चोपमेयोत्कर्षकोपमानापकर्षकयोर्वैधर्म्ययोर्द्वयोरप्युपादानानुपादाना-
भ्यामेकतरानुपादानेन च तावच्छतुर्था । सोऽप्युपमायाः श्रौतीत्वार्थत्वाक्षिप्ता-
त्वैर्द्वादशविधो भवन्संश्लेषनिःश्लेषत्वाभ्यां चतुर्विंशतिप्रकार इति प्राञ्चः ।

उदाहरणम्—

‘कदु जल्यति कब्धिदरुपवेदी यदि चेदीदृश्यमत्र किं विदधमः ।

कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयं सकलद्वः स कलद्वहीनमेतत् ॥’

अत्रोपमेयोरुपादानम् । उपमा ॥ श्रौती । अत्रैव ‘कथमिन्दुरिवाननं तवेदं
द्युतिभेदं न दधाति यत्कदापि’ इति कृते, ‘द्युतिभेदं सख्यो दधाति
नित्यम्’ इति वा कृते एकतरानुपादानम् । सा च । ‘कथमिन्दुरिवाननं
मृगाक्ष्या भवितुं युक्तमिदं विदन्तु सन्तः’ इति कृते हेतुसामान्यानुपादानम् ।
सा च । हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्याक्षेपेणावगतिः । उपमेयोरप्यनुपा-

नादिति । तत्संभवात् । सादृश्याभावसंभवात् । इष्टपक्षाबाह—तस्य चेति । वास्तव-
त्वेनेति । हीनगुणस्योपमेयत्वादिति भावः । विशेषणं तस्य विशेषत्वाकरणे । तस्यैव उ-
पमेयोत्कर्षस्यैव । अधिकनिवेशे प्रयोजनभावादिति भावः । संमदिन इति । सर्वदा
नेत्रयो रमणीयया शोभया हेतुना दृष्टव्यस्य तव मुखस्य रात्रौ निःशोभं कमलं अंशेनपि
कथं तुल्यं कुर्म इत्यर्थः । नायकं प्रति तद्वयस्त्रोषि । अत्र सर्वदा सशोभनत्वेन दृष्टत्वं वैध-
र्म्यम् । तत्र रात्रौ तदनाद्य इति भावः । सोऽपि चतुर्विधोऽपि । कद्विति । नायिका प्रति
नायकोक्तिः । चेच्छब्दः शङ्कायाम् । ईदृशं तवाननमिन्दुतुल्यमित्येवंस्त्वम् । अत्र उक्त-
भाषणविषये । विदध्याः कुर्मः । स इन्दुः । एतत् जाननम् । उपमेयोः सकलद्वत्वं तद्धी-
नत्वरूपवैधर्म्यस्योत्सादशयोः । सा च श्रौती च । पूर्वमप्येवम् । अनुपादानुपादाने जरुपा-
यतीत्या कथमयं तदेकरोऽत आह—हेतुद्वये हीति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । हि वतः ।

१ अर्थात् उपमेयोत्कर्षविशिष्टः सादृश्याभावः [उपमेयस्य अपि कृत्तुगतरत्वं वा सादृ-
श्याभावस्य न्यूनगुणत्वं वा सादृ, न द्वयोः समता सादृतादयः] व्यतिरेक इति ।

२ मग्गट-विश्रान्तायादयः ।

दाने तथैव न त्वन्वगतिः, व्यतिरेकस्योत्कर्षापकर्षरूपत्वात् । तयोश्च प्रयोज-
कज्ञानमन्तरेणानवधोपात् । एवम्—

‘नयनानि वहन्तु खञ्जनानामिह नावाविषमङ्गभङ्गभाम्यम् ।

सदृशं कथमाननं सुशोभं सुदृशो भङ्गुरसंपदाम्बुजेन ॥’

अत्रोभयोपादानम् । आर्था च । ‘वदनं तु कथं समानशोभं सुदृशो भङ्गु-
रसंपदाम्बुजेन’ [इति], ‘शाश्वतसंपदाम्बुजेन’ इति च कृते एकतरानुपादानम् ।
सा च । ‘सदृशं कथमाननं मृगास्या भविता हन्त निशाधिनायकेन’ इति
कृते उभयानुपादानम् । सा च । पूर्वार्धे तु निदर्शनैव ।

‘कतिपयदिवसविलासं नित्यमुत्सासज्जमङ्गलसवित्री ।

स्वर्णयति स्वर्वासं गीर्वाणधुनीतटस्थितिर्नितराम् ॥’

अत्रेवादेः सादृश्यमात्रशक्तस्य सदृशादेश्च तद्विशिष्टशक्तस्य शब्दस्याभा-
वाच्छ्रुत्यर्थमार्गोत्पत्तिर्नी स्वर्वाकरणेनाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव ‘निःसङ्गैरभिलपिता’
इत्याद्यचरणनिर्माणे ‘सपातदुरन्तचिन्तयाकुलितम्’ इति द्वितीयचरणनिर्माणे
वा एकतरानुपादानम् । सा च । ‘सर्वानर्वाचीनाधिर्वास मनोरथानन्यजु-
षाम्’ इति पूर्वार्धे तदनुपादानमिति ।

तत्रैतन्मत्त उभयोपादानेऽपि तथैवेत्यर्थः । सर्वथा अवोधो नैत्याह—न त्रियति । उ-
त्कर्षेति । अपकर्षेतिरूपितोरकर्षरूपत्वादित्यर्थः । प्रयोजकेति । वैधर्म्येत्यर्थः । धौती-
मुदाहरणार्थमुदाहरति—एवमिति । इह भूतत्वे नापिगन्त नवनानि खजरीदानान-
नेकप्रकारमन्त्रसन्धिभोटनसन्धिधरन्वनाप्रकारं वहन्तु, परंतु अस्याः सुदृशो नायिकायाः
समीचीनशोभं मुखमनियतशोभेन कमलेन कथं सदृशमित्यर्थः । ‘भङ्गो’ इत्युचितः
पाठ इति केचित् । आर्थाति । इवादेरभावादिति भावः । शाश्वतेति । आननवि-
शेषणमिदम् । सा च आर्था च । एवमप्येऽपि । आर्थासुत्वा आक्षिप्तमाह—कतीति ।
इदं स्वर्वासविशेषणम् । गीर्वाणधुनी देवनदी । गङ्गातीरस्थनिविशेषणमाह—नित्येति ।
श्रुत्यर्थेति । श्रुत्यर्थयोग्यौ मार्गौ तदुदाहरणीत्यर्थः । अत एवैवोरिष्ये यथाधृष्येनात्र
पूर्वोक्तवचः । नि सङ्गैर्योगिभिः । संपातेति । स्वर्गोद्गमेत्यर्थः । सा च आक्षिप्ता

१ ‘शाश्वतसंपद सुदृशो वदनम् अम्बुजेन कथं समानशोभम्’ इति । अत्र हि शाश्वत-
संपदिति रूपभेदोत्कर्षमात्रोपादानम्, उपमानापकर्षस्य अनुपादानमित्यर्थः ।

२ न भौती न वा आर्थात्यर्थः ।

‘कूरसत्त्वाकुलो दोषाकरभूस्तोयधिर्यथा ।

न तथा त्वं यतो भूप खिरवीरसि निर्मलः ॥’

अत्रोपमा श्रौती । श्लेषस्तु स्फुट एव ।

‘राजन्मचण्डमार्तण्डमण्डलोद्दण्डशासन ।

कथमक्रूरसत्त्वस्त्वं पयोधिरिव गीयसे ॥’ इति,

‘कथं वार्धिरिवासि त्वं यतः स विपभागयम्’ इति वा कृते एकतरानु-
पादानम् ।

‘महेन्द्रतुल्य कवयो भवन्तं वदन्तु किं तानिह वारयामः ।

भवान्सहस्रैः समुपास्यमानः कथं समानखिदशाधिपेन ॥’

अत्रार्थः । त्रिदश त्रिदशखिदशत्, तेषामधिपः । ‘सख्ययाव्ययासन्ना-
दूराधिकसंख्याः संख्येये’ इति बहुव्रीहौ, ‘बहुव्रीहौ संख्येये-’ इति डचि च
तत्पुरुषः । वृत्तौ गतार्थत्वात्सुचो न प्रयोगः । त्रयो वा दश वा इति बहु-
व्रीहिर्वा । ‘भवान्सदा रक्षितगोत्रपक्षः समानकक्षः कथमस्य युक्तः’ इति,
‘कथं निरस्त्राखिलगोत्रपक्षः समानकक्षस्तव युज्यते सः’ इति वा कृते एक-
तरानुपादानम् ।

च । अर्वाचीनान् ऐहिकान् । अनन्यजुषा खान्याखेवकानाम् । पूर्वार्धे कृते इति श्लेषः ।
वदन्नुपेति । उभयानुपादानमित्यर्थः । आक्षिप्ता चेत्सपि बोध्यम् । इतिरेतद्देवसमाप्तौ ।
संश्लेषमुदाहरति—कूरेति । सरवानि जलजन्तवः । दोषावरधन्वः । हे भूप, त्वं
तथा दोषस्थान कूरप्रानिव्याप्तश्च न यत इत्याद्यर्थः । ‘अन्तः सरवा’ इति पाठः कश्चित् ।
तत्रान्तः अभ्यन्तरे सरवेयादोभिराकुलः । अन्यत्र सरवगुणः । तेनाकुलश्चेत्यर्थः ।
श्रौती । तादृशमयाशब्दसत्त्वात् । प्रचण्डसूर्यमण्डलवदप्रतिहताश्च । यतः सोऽयं वा-
र्धिर्यविपभागित्वस्य । यद्यपि यतोऽयं सखिपः कूरत्वं भजति तदेत्यर्थः । एकतररेति ।
उपमानेनीत्यादि तु ग्राम्भवात् । आप्त्पुंमाकसंश्लेषमुदाहरति—महेन्द्रेति । परमैश्वर्य-
यत्तुल्यमित्यर्थः । सहस्रैर्जनैः । त्रिदशेति । इद्रेत्यर्थः । आर्या, तुल्यशब्दप्रयोगात् ।
त्रिदशा देवाः । श्लेषेण द्वितीयार्थमाह—त्रिरिति । तत्पुरुष इति । तेषामधिपः
तुक्तरूप इति भावः । सुवर्णान्तर्भावेण बहुव्रीह्याद्रीकारादाह—वृत्ताधिति । तद-
न्तर्भावजन्यपवादाह—त्रयो वा दश चेति । प्रक्रिया पूर्ववत् । अमे तत्पुरुषोऽपि
भवत् । आवे गोत्रपक्षः स्ववशपक्षः । द्वितीये गोत्रपक्षाः पर्वतपक्षाः । प्राय इत्यनेन

१ त्रि दश इति विग्रहे त्रिदश्यादुत्तर श्रूयमाणे यः सखि, सिद्धिः बहुव्रीहौ तस्य न धवण-
मेत्यर्थः ।

इदं तु बोध्यम्—इहोभयानुपादानभेदत्रयं दुरुपपादम् । वैधर्म्यानुपादाने हि किमाश्रयः श्लेषः स्यात् ? न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्द-
वेद्येष्टपमानोपमेयेषु स्वशब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदा-
हरणं सूर्योदमिति वाच्यम् । तत्र स्वशब्दवेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य संभवात् ।
इत्थं च चतुर्विंशतिर्भेदा इति प्राचासुक्तिर्विपुलोदाहरणाभिज्ञैर्यथाकथंचि-
दुपपादनीया । किं चोपमाप्रभेदाः सर्वे एवात्र संभवन्तीत्यलं चतुर्विंशति-
भेदगणनया ।

नन्वस्यालंकारस्य वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भ-
त्वम् । तस्याः साधर्म्यमूलकत्वात् । अस्य च तन्निषेधरूपेणैव प्रवृत्तेः । न
चेष्टापत्तिः । सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । सत्यम् । यद्वृणपुरस्कारेण यस्य यत्सा-
दृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्वृणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि
गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्गतरत्वात् । यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो
विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात् । धनेनायमस्मादधिक

सूचितामरचिन्ता—इदं तु बोध्यमिति । इह प्रागुक्तभेदानां मध्ये । अनुपादान-
भेदेति । अनुपादानरूपभेदप्रयमित्यर्थः । तन्निषेधेति । साधर्म्यनिषेधस्यार्थः ।
गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्गतरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—‘कथमिन्द्रियाननं
त्वदीयं’ इति पक्षे कलङ्कवत्त्वेन तत्राहित्येन वा सादृश्यं न प्रसिद्धमुपपत्तिरित्ययो
या, यस्य निषेधे कथंचिदेन प्रतिपादिते गुणान्तरसादृश्यं प्रवृत्तिरप्यभवतरेत् । किं
त्वन्वधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यसंबेदसाधिव्यन्यूनत्वप्रतिपादनद्वाराभावः प्रतिपाद्यते । अप-
कर्षो वा । ॥ पाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्तस्येति गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्यय इति रिक्तं
वचः । ‘कथं तुलनामः कल्प्यापि पद्मजम्’ इत्यादौ सर्वेष्वेव सादृश्यनिषेधप्रतीतेष्व ।

१ श्लेषे भेद-भावे-आश्रितोपमाकं व्यतिरेक(वैधर्म्य)प्रयोजकानुपादानरूपं भेदत्रयमित्यर्थः ।

२ अयं भावः—द्विजः [पक्षी, जादपादिश्च], सुरालयः [नाकाः, मयूरश्च] इत्यने-
भ्यां द्विजादिसंज्ञाः । पशानयंश्वयमध्ये बभेष्टयेकलोपमेयत्वमन्यस्योपमानत्वं । अत्र च
पक्षी-जादपमेयं निजातीवाधोपस्थापकत्वात् श्लेषो व्यतिरेकोत्थापक इति शङ्कं दातव्यम् । तदर्थ-
स(उपमानोपमेयस्य)उपश्लेषोऽप्येव श्लेषो ‘किमाश्रयः केवः’ इति बहुमनस्यसादृ-
श्याभावेनेति पूर्वपक्षो । एवं च उच्यते नैधर्म्यमिति द्विजादिसंज्ञोपात्तमेव । तत्रैव वैधर्म्यानुपादानभेद-
भेदत्रयं कथं भवति स्मादिति सिद्धान्ती ।

इत्युक्ते विधया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रेत्ययात् । एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव बन्दीकृतमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचाभाशयः ।

अत्र चालंकारे कचिच्छाब्दसादृश्यनिषेधाक्षिप्तपुपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षा, कचिच्च शाब्देनोपमेयोत्कर्षेणाक्षिप्तपुपमानापकर्ष—सादृश्याभावौ, कचित्तादृशेनोपमानापकर्षेणाक्षिप्तपुपमेयोत्कर्ष—तदभावौ तथा । तत्राद्येः प्राची-
नरीत्या समेद उदाहृतः । द्वितीयतृतीयावपि प्रायशस्त्रावद्वेदावेव । तत्र दिष्मात्रमुदाह्रियते—

तस्माद्ययोरेतादृगन्यूनत्वाधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यं पर्यवस्यतीत्येतावतैवोपमागर्भत्व-
व्यवहारः, सोऽपि 'पुसुदादतिरिच्यते सुखं' इत्यादौ व्यतिरेकसादृश्यकारणभावात् । किं
च व्यतिरेके गुणान्तरे कचित्ते गुणान्तरसादृश्यमपि चमत्कारे । यथा देवदत्तेन
सदृशो बहदत्तः, धनमस्याधिकमित्यादौ । तत्र विद्याद्विहृतसादृश्यस्यापि चमत्कारि-
त्वात् । उक्तद्विधत्वेन देवदत्तस्य प्रसिद्धत्वात् इति बोध्यम् । गुणान्तरकृतनि-
षेधोत्थापीति । गुणान्तरकृतसादृश्यनिषेधोत्थापीत्यर्थः । अत्र चालंकारे इति ।
व्यतिरेकालंकार इत्यर्थः । तादृशेन शाब्देन । तदभावौ सादृश्याभावौ । तथा चमत्का-
रिजनकौ । तत्र तेषां मध्ये । तावद्वेदावेव अनुविजतिभेदावेव । केपाचिदचमत्कादुक्तं

- १ नन्विस्मयिममदृक्तायमाशयः—वैभर्म्यं हि साधर्म्यात्प्रसिद्धम् । व्यतिरेकश्च वैभर्म्यमूलः ।
तदर्थं व्यतिरेकः साधर्म्यमूलाया उपमायाः मतिकूल इति स्वयमसादृश्यकारणोपमागर्भत्वम् ।
'मातु उपमागर्भाय' इति तु न तत्त्वं वक्तुम्, सर्वेषामप्यालंकारिकानां मते व्यतिरेकस्य
औपम्यगर्भत्वस्वीकारात् । इति चक्षुः । यं गुणमादाय नैव सदृशस्य सादृश्यनिषेधः उत्कर्षार्थ-
मुपादीयते [यथा—'कममिन्दुरिवाननम्'०] अत्र निष्कलद्रुतसमाशयः सुखस्य चन्द्रमसा सादृश्यं
निमित्तयेति उक्तं निष्कलद्रुतत्वेन द्वयोः सादृश्यं यद्यपि न प्रतीयेत, किन्तु गुणान्तरेण तत्सादृ-
श्यमवश्यं प्रतीयेत [यथा अथैव शोभाविशेष—श्रीमकल—श्रीगन्ध्यादिना इत्याननयोः] । तथा
च साधर्म्यमूलयोऽन्तेरेणोपमागर्भत्वम् । ननु यदि वैभर्म्यमूलोऽप्यलंकार इति न व्यपदेष्टव्यं
स्यात् । नवपुष्पपराया साधर्म्यस्य प्रत्ययात्, इति तु न शङ्काऽवसरः । गुणान्तरेण [निष्कल-
द्रुतादिना] सादृश्यस्य निषेधे [चन्द्रः सकलद्रुतः, सुखं तु निष्कलद्रुमिति कथं द्वयोः समा-
नताः] यममशकारसदृशे (गुणान्तरेण) साधर्म्यद्रुतवस्तुत्तरस्य सदृशदृश्येभ्यमरोहात् ।
- २ शाब्देन सादृश्यनिषेधेन यत्र आक्षिप्तोपमेयोत्कर्ष—उपमानापकर्षा । यथा—'कथं
शुद्धयाम् । कलयामि पङ्कजम्' 'कममिन्दुरिवाननं त्वदीयम्'०' इत्यादिषु शाब्दः सादृश्यनिषेधः ।
तेन च उपमेयस्य (सुखस्य) उत्कर्षः, उपमानस्य (पुष्पस्य, इत्येव) अपकर्षोपस्थितेति ।
- ३ शाब्देन उपमेयोत्कर्षेण उपमानापकर्षः, द्वयोः सादृश्यस्यावश्यं यत्राक्षिप्यते (द्वितीया) ।
शाब्देन उपमानापकर्षेण यत्र उपमेयोत्कर्षः सादृश्यस्याभावमाक्षिप्यते (तृतीया) ।

‘निशाकरादालि कलङ्कपङ्किलाद्रुणाधिकं निर्मलमाननं ते ।

अनल्पमाधुर्यकिरोऽधरादिमा गिरोऽधरा गुप्तरसाः कवीनाम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे उपमेयोत्कर्षः शाब्दः । उपमानापकर्ष-सादृश्याभावावाक्षितौ ।
द्वितीयार्धे उपमानापकर्षः शाब्दः । उपमेयोत्कर्ष-सादृश्याभावावाक्षितौ । एवं
कचिद्वयोस्त्रयाणां वा शाब्दत्वं संभवदपि भातीव ह्यधमिति नोदाहृतम् ।
कचिच्च त्रयमप्याक्षिप्तमेव ।

यथा—

‘अपारे किल संसारे विधिनैकोऽर्जुनः कृतः ।

कीर्त्या निर्मलया भूप स्वया सर्वेऽर्जुनाः कृताः ॥’

‘अशीतलोमश्चण्डांगुरनुग्रशिशिरः शशी ।

उग्रशीतस्त्वमेकोऽसि राजन्कोपप्रसादयोः ॥’ “

यथा वा—

‘स तु वर्पति वारि वारिदस्त्वमुदाराश्रय रत्नवर्षणः ।

स कुहूरजनीमलीमसस्त्वमिहान्तर्बहिरेव निर्मलः ॥’

अत्रोपमान-तद्विशेषणोपादानसामर्थ्यादाक्षिप्त एव व्यतिरेकः, न व्यङ्ग्य
इति कदापि श्रमितव्यम् । सत्यनुपपत्तिलेशे व्यञ्जनाया अपरोहात् । इह

प्रायश इति । तत्र तयोर्विषये । आतीति सरोधनम् । नायिके प्रति वयस्योक्तिः ।
गुप्तरसाः कवीनामिमा गिरस्ते बहुमाधुर्यवर्षकादधरादधराः । अपष्टा इत्यर्थः । शाब्द-
इति । गुणाधिकमित्युक्तेरिति भावः । शाब्द इति । अधरा इत्युक्तेरिति भावः ।
एवं उक्तप्रकारेण । त्रयमपि उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षसादृश्याभावरूपम् । अर्जुनाः
श्रेताः । उग्रशीत इति । ययासस्यमन्वयः । उदाराश्रयेति सरोधनम् । कुहूरजनी
अमारात्रिः । एवम्यावर्त्यमाह—न त्विति । व्यङ्ग्य इति तु कदापि न श्रमितव्यम् ।

१ व्यतिरेकस्य स्वरूपपरकाः ये उपमेयोत्कर्ष-उपमानापकर्ष-सादृश्याभावाः तेऽत्र ‘वारिदः
वारि वर्पति’ इति उपमान-तद्विशेषणभ्याम् रत्नवर्षणस्य (उपमेयस्य) उत्कर्षः, रत्नानामपि वारिणो
वर्षणस्य (उपमानस्य) अपकर्षः, [अत एव] द्वयोः सादृश्याभावः, अर्थसामर्थ्यादाक्षिप्त्यग्रे ।
अत एवात्र आक्षिप्तो व्यतिरेकः, न तु व्यङ्ग्य इति व्यपदेश्य इत्याशयः ।

च राजविशेषणस्य यथाकथंचित्तुल्यर्थत्वेऽप्युपमानतद्विशेषणोपादानस्य नृपो-
त्कर्षमन्तरेणानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् । यत्र तूपमानतद्विशेषणोपादानमन्तरेणै-
वोपमेयविशेषणैः 'सुन्दरो देवदत्तः' इत्यादाविव वस्तुस्थितिप्रकाशनेन कृता-
र्थरूप्याकृतविशेषेण स्वविरक्षणविशेषणविशिष्टधर्म्य-तरापेक्षया वर्ण्यस्योत्कर्षः
प्रतीयते स व्यञ्जनविषयः । यथा—

‘न मनागपि राहुरोपशङ्का न कलहानुगमो न पाण्डुभावः ।

उपचीयत एव कापि शोभा परितो अभिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥’

अयं व्यतिरेकध्वनिरर्थशक्तिमूलः ।

यत्तुल्यकारसर्वसकार उपमानानुपमेयस्य न्यूनत्वेऽपि व्यतिरेकमाह ।
वैलक्षण्यमात्रस्यैव व्यतिरेकत्वात् । उदाजहार च—

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

निरग मसीव सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥’

यच्च तद्व्याख्याता विर्गोचनोकारः संपूर्यपक्षसिद्धान्ते व्याचखौ, तथा-
हि—‘नन्वत्रोपमानानुपमेयस्य न्यूनत्वं व्यतिरेक इति न युक्तम् । तस्य हि
वास्तवत्वेनाहृद्यत्वात् । यौवनस्य चास्थिरत्वे प्रतिपाद्ये चन्द्रादेक्षयाधिकगुणत्व-
मेव विवक्षितम्—यदेतच्चन्द्रवधातं सन्न पुनरायातीति । यतोऽत्र चन्द्रव-
ज्जतं सद्यौवनं यदि पुनरागच्छेत्तत्प्रियं प्रति चिरमौर्ध्वानुबन्धो युज्येत ।

स्वर्थः । उपमानतद्विशेषणोपादानस्येति । ‘उपमानतद्विशेषणस्य’ इति पाठे-
ऽप्यमेयार्थः । नृपोत्कर्षं तद्वोधनम् । भावतेति । अभिप्रत्येयार्थः । स्येति । उप-
मेयविशेषणोत्कर्षः । माप्रपदेन विशिष्य प्रतियोग्यनुयोजितिवैधव्यच्छेदः । यातं गतम् ।
सिद्धान्तमाह—असदिति । अत इति । तत्तदा युज्येतेति । कालान्तरेऽपि

१ अथमाशयः—‘स तु वर्धते’ एवैव रसवर्णनेति विशेषण वर्ण्यस्य पाठः सुवर्णमुपाच-
रित्युपपत्तिः । ‘वर्धते’ इति वर्धते’ इति तु पुनरुक्तत्वात् स्वमेयानुपमानविशेषण किमिति
करिष्या उपाचम् ? इति शङ्कामाह—उपमेयस्य (पाठः) अङ्गोपमेय (स वाति वर्धते, स तु
रमानि वर्धते, इति) इत्युपमानविशेषणमुपाचरित्येवोपपत्तिरिति । तथा च उपमेयस्योत्कर्षः
(वैपरीकृतः) यो हि व्यतिरेकस्वरूपभूतः स यदाऽऽच्छिप्यते तदैव वाच्यस्य (उपमानविशे-
षणस्य) उपपत्तिरिति कुतो ध्वनितम् । ‘न मनागपि’ अत्र तु उपमेयार्थं चन्द्रः, तद्विशेषणं
वा विशिष्टोपाचम् । राहुमात्राभाव-विच्छेदद्वय-कमलसर्पणत्वेन पाण्डुगण्डमावादीति उप-
मेयस्य (मुद्रस्य) विशेषणमविव न सुवर्णमुपाचरितम्, अति तु यथावत्स्थितिप्रकाशकानीति
राहुमल-सकल-पाण्डुमात्र-चन्द्रापेक्षया वर्ण्यस्य मुखस्योत्कर्षः स्वतः प्रदीतो भवतीत्यत्र
व्यतिरेको व्यवहृत एव ।

इदं पुनर्हंतयौवनं यातं सत्पुनर्नागच्छतीतीर्ष्याचन्तरायपरिहारेण निरन्तर-
तयैव प्रियेण सह जनुः सफलयितव्यम् । विगीर्ष्याम् । त्यज प्रियं प्रति
मन्युम् । कुरु प्रसादम् । इति प्रियवयस्योपदेशे प्रियं प्रति कोपोपशमाय
चन्द्रापेक्षया यौवनस्यापुनरागमनं न्यूनगुणत्वेन विवक्षितमिति न्यूनत्वमपि
व्यतिरेकः । रसपोषकतया चास्वापि 'हृद्यत्वम्' इति । तदुभयमभ्यसत् ।
अस्मिन्निह प्रियहितकारिण्या वचने चन्द्रादप्यधिकगुणत्वमेव विवक्षितम्, न
न्यूनगुणत्वम् । चन्द्रो हि पुन पुनरागमनेन लोके सुलभः । अत एव न
तादृशमाहात्म्यशाली । इदं च पुनर्यौवनमपुनरागमनेनातिदुर्लभतरत्वादस्यु-
त्कृष्टमिति मानादिभिरन्तरायैः शठजनस्त्रापनीयैर्विदग्धया भवत्या मुखा गम-
यितुमसामतमिति तावदुपात्तगुणकृतमुत्कृष्टत्वं स्फुटमेव । सकलमुखनिदान-
त्वाद्यनुपात्तगुणकृतोऽप्युत्कर्षोऽत्र वाक्यार्थपरिपोषाय सहृदयहृदयसरणिमव-
तरति । अन्यथा किमित्यस्य कदर्ययौवनस्य कृते मया मानाद्विरस्यते, यावु
नाम यौवनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्वार्पणतत्पत्तेः । किं च यत्र कापि
शब्द उपमेयस्यापकर्षस्तत्रापि स तस्य वाक्यार्थपर्यवसायितयोत्कर्षात्मना
परिणमति । यथा—

यौवनस्य प्रियावलोकनादिना सकलीकार स्वादिति भावः । हृतेति । उर्भागेत्येवम् ।
उत्कृष्टेतिरिति भावः । गुणत्वेन तत्त्वेनैव । गमयितुं यौवनमित्यस्यानुपात्तः । असाप्रतम-
युक्तम् । निदानत्वाद्यनुपात्तेति । निदानत्वादिरूपे योऽनुपात्तो गुणस्तत्कृत
इत्यर्थः । अन्यथेति । उपात्तानुपात्तगुणकृतोत्कर्षान्नकार इत्यर्थः । अस्य पुष्टता-
पत्तेरित्यन्वयः । स तस्येति । उपमेयस्योत्कर्ष इत्यर्थः । 'वाक्यार्थपरिपोषणदयो-

१ नन्विहादिनुऽऽरम्भभाणस्य प्रवृत्तकस्यास्वायमासव — उपमेयस्य न्यूनगुणत्वमदृश्यम् ।
तत्तत्र यौवनस्य (वर्णस्य) चन्द्रापेक्षया अधिकगुणत्वं विवक्षितम्, वज्रमुच्चितं च । ११ तु
न्यूनगुणत्वमेव वर्णस्य श्लोकम्, यतो हि चन्द्र (उपमानम्) क्षीणोऽपि पुनर्वर्धते । १२ तु
क्षीणं न पुनर्वर्धते इति पुनरभिप्रेक्ष्यैव न्यूनगुणत्वमेवेति विमर्शनीकारस्य शङ्का । अपु-
नरागमनरूपं गुणकृतन्यूनतापि रसपरिपोषकतया हृद्येनेति न्यूनत्वेऽपि व्यतिरेक उचितः पदेति
तात्पर्यमाशयम् ।

इदमपुनरागमनं न शुभन्यूनता, अपि तु यौवनं न पुनः परान्वीति अतिदुर्लभतया अत्यन्त
कामनीयत्वेनाऽऽवृत्तकृतमेव । अत एव न्यूनगुणत्वकथनम्, एकमस्य । यदाह स न्यूनगु-
णत्वमेव रसपरिपोषाय, इत्यपि न । अनुपात्तेः मुखनिदानत्वादियुगेरपि यौवनस्योत्कर्षो रसस्य
परिपोषायेति, द्वितीयमस्य । इति पण्डितराजाशयः ।

‘द्रोहो निरागसां लोके हीनो हलाहलदपि ।

अयं हन्ति कुलं सामं भोकारं केवलं तु सः ॥’

अत्र हीन इत्यपकर्षो दारुणताधिक्यरूपोत्कर्षात्मना परिणमति ।

एवम्

‘इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो यः क्षीणो वर्धते मुहुः ।

धिगिदं यौवनं तन्वि क्षीणं न पुनरेति यत् ॥’

इत्यादावुपात्तस्यापुनरावर्तितस्य तद्वर्त्मस्य मानप्रतिकृष्टतया द्वेपेणैव धिक्कार-
दिकथनम्, न तु वास्तवापकर्षेण, दुर्लभतस्य प्रियसमागमोद्धासकत्वस्य
चोत्कर्षस्य स्फुटत्वात् ।

यद्यपि कुलशानन्दकृतालंकारसर्वस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामु-
दाहृतम्—

“रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि स्नायैः प्रियाया गुणै-

स्वामायांति शिलीमुखाः सरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः

सर्वं तुल्यमशोकं केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥’

अत्र सशोकत्वेनाशोकापेक्षयापकर्षः पर्यवस्यति” इति, तदपि चिन्त्यम् ।
रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाद्रूपणापसारणं यथा शोभाविशेषाय भवति,
एवं प्रकृते उपमालंकारदूरीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रमणीयम्, न व्यति-

रुणात्मना” इति पाठः । अयं द्रोहः । स हलाहलः । ‘हलाहल्येऽर्क्षी’ इति षोड-
शसुस्त्वमपि । तद्वर्त्मस्य यौवनधर्मेस्य । रक्त इति । शीतापहापेत्तर श्रीरुनस्माशोकः,
तर्लं प्रतीयमुक्तिः । रजो रक्तत्वेन अनुरक्तम् । शिलीमुखा नाणा भ्रमराद्यः । कान्ता-
पादेति । कामिनीशारापातेनाशोकस्य पुष्पोद्भूत इति प्रसिद्धिः । नादके नू पद्याल-
वन्धाभिप्रायेण । तदुक्तम्—‘धृतैकपादा जपने कुर्वन्त्यन्यपदादितिम् । शर्तः शर्तानिपु-
वने पद्मवन्धत्तदा भवः ॥’ इति । रत्याद्यनुकूलतयेति । अनेदे चिन्त्यम्—उपमा-
नादनुपमेये वर्णनानं बलदाप्यमेव गुणान्वित्यहं व्यतिरेकः । तत्र क्वचिदुपमेयोत्कर्ष-
पर्यवसानि, क्वचित्तदपकर्षपर्यवसानि, क्वचित्तदनुपपर्ववसानि १. अतिरिक्तान्यन्यतः

रेकः । अत एवासमात्कारं प्राञ्चो न मन्यन्ते । अन्यथा तवालकारान्तर-
तया तत्स्वीकारापत्तेः ।

यथा—

‘भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णं विबुधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुल्यपदम् ॥’

अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरन्धरेण ‘मुकविस्तु रसानुसारेण कचिदलं-
कारसंयोगं कचिदलंकारवियोगं च कुर्यात्’ इत्युक्त्वा ‘रक्तस्त्रं—’ इति पद्यं
सादृश्यदूरीकरणे उदाजहे । अत एव च मम्मटभट्टैः ‘आधिक्यमात्र व्यति-
रेकः’ इत्युक्तम् । निरस्यं च न्यूनत्वं व्यतिरेके इति । तस्मादुपमानादुपमेय-
स्योत्कर्ष एव व्यतिरेकालंकारः, नापकर्ष इति स्मितम् । यदि तु न्यूनत्वमपि
व्यतिरेक इत्यामहस्तदेदमुदाहार्यम्—

‘जगन्नयत्राणघृतन्नतस्य क्षमातलं केवलमेव रक्षन् ।

कथं समारोहसि हन्त राजन्सहस्रनेत्रस्य तुला द्विनेत्रः ॥’

अत्र धर्मद्वयेनैव न्यूनोऽसि धर्मान्तरेण तु सम इति प्रतीतिकृतविच्छि-
त्तिविशेषादलंकारता । एवं च लक्षणेऽपकर्षोऽप्येवजातीयो देयः ।

यदपि कुवलयानन्दकृतानुभयपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योदाहरणमुक्तम्—

शब्दावप्युत्कर्षापकर्षपरावेद्य । तत्रापकर्षपर्यवसायि रक्तस्त्वमित्यत्र । अनोपमेये सशो-
कत्वादिगम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिः शोकरहितत्वशोकसहितत्वाभ्यां च तत्तद्गुणाधिक्य-
प्रतीतावपि शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वाद्विरहिवाक्यत्वाच्च वरमचेतनत्वमेव सम्यक् । न
पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदचेतन्यादीति प्रतीतिपर्यवसानात् विरहानुगुणक-
विनिबद्धतात्पर्यविषयकोऽपकर्षं पर्यवस्यति । अत एव प्रियावियोगायपि तुल्यमित्यर्थक-
भावयो र्गर्भं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेन रत्नाचनुकूलेत्यादि उदाजहे इत्यन्त-
मपास्तम् । सशोकत्ववर्णनेऽपि रक्तत्वादिधर्मैः सादृश्यस्य विग्रहमभ्यपरिपोषकतया चम-
त्कारिण सरवेन तदपकृष्टवस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा जीजल्लादिकृतसादृश्यस्यापि
प्रतीत्यनापत्तेः । अलङ्कारविगोहोदाहरणं तु भुवनत्रितयेऽपीत्यादि बोध्यमिति बोध्यम् ।
अन्यथा । उपमादूरीकरणस्याद्वयत्वे । एवजातीयं धर्मान्तरकृतसाम्यसमानाधिकरणम् ।

— १ उपमायां अभावमानेऽपि रक्तस्त्वमित्यत्र यथा व्यतिरेकालंकारस्य स्वीकारस्तथा अतमोपि
स्वीकृतव्य. स्यात् । मम तु मये उपमाऽभाव एव शोभायै, न पृथगलङ्कारत्वमिति ।

‘दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोपनिपण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥’

तत्र निपुणं निरीक्षितमायुष्मता । तथा हि—किमन्योपमानादुत्कर्षरूपो
व्यतिरेकोऽनुभयपर्यवसायी, आहोस्वित्सर्वस्वकाराद्युक्तदिशापकर्षरूपः । नाद्यः ।
उत्कर्षप्रयोजकधर्मास्मानुपलभितेः । न च श्लेषेण दीर्घाक्षरस्योपस्थितिरस्त्ये-
वेति वाच्यम् । तस्योपमानवृत्तित्वेनोपमेयानुत्कर्षकत्वात् । अर्थान्तरेणाकृति-

न तु प्रागुक्तः साधारण इति भावः । दृढतरेति । कृपणस्य दानकथाशून्यस्य । कृपा-
णस्य च खण्डस्य । आकारतः तद्रूपरीर्षवर्णात् आकृतेश्च केवलं भेदो वैलक्षण्यम् ।
प्रकारान्तरेण तु साम्यमेव । तदेवाह दृढतरेत्यादिनिर्देशणनवेण । धनव्ययवैमुख्येन
दृढतरे निबद्धा मुष्टिर्येन मुष्टिमात्रो भागो यस्मिन् च । तौष्ट्रे भाण्डाभारः पिधानं च ।
निपण्णस्योपविष्टस्य स्थितस्य च । सहजेन स्वभावेन मलिनस्य मलिनवैपश्य, अनु-
ज्वलत्येति यावत् । कृपणवर्णस्य च । अत्रेदं वैलक्षण्यं न न्यूनत्वपर्यवसायि नाप्या-
धिक्यपर्यवसायि किं तु खवैचित्र्यमानविश्रान्तमिति भावः । आयुष्मतेति । अत्रेदं
चिन्त्यम्—श्लेषेऽपि नात्राभेदाप्यवसायः सर्वदोमाधन इतिवत् । ॥ तु परस्परान्वितये
दीर्घाक्षरादवयवसंस्थानाच्च भेद इत्यर्थद्वयमितरान्वयि । किं चाभेदाप्यवसायेऽपि तास्य
साधारण्यम् । भेदशब्देन तस्य तिरस्कारेणोपमानिष्पादकत्वाभावेन सकलकलमिला-
दिवैलक्षण्यात् । यदपि तस्योपमानगुतिर्वन्वेत्यादि, तदपि न । उपमानत्वं हि सादृश्य-
प्रतियोगित्वम् । तच्च प्रतीपान्तकारविधया कृपाणस्यास्त्येव । दीर्घाक्षरत्वकृपणस्या-
धिवयस्य तदन्यसिन्धुकृपाणे राक्षसाच्च । अकलद्रुमुजसदृशो न सकलद्रुध्वन्द्व इत्यादौ
व्यतिरेकस्यैवमेव निर्वाहकात् । यदप्यनुभयपर्यवसायिनो व्यतिरेकस्योपाहरणमित्यादि,
तदपि न । उत्कर्षापकर्षोर्नवापर्यवसायीत्यर्थकानुभयपर्यवसायीति तद्वन्वधाठान् । अनु-
भवपर्यवसायित्वेन चैतदेवोच्यते यत्तद्वृत्तानुगुणोत्कर्षापर्यवसायित्वाभावेन विद्यमा-
नस्यापि व्यतिरेकस्य नार्हकारत्वम्, किं तु वस्तुतामानमिति । अन्वकारश्चात्र गम्यो-
पमेव, कृपणकृपाणयोः श्लेषत्ववाक्ये- दीर्घाक्षराच्च भेदेऽपि इतरत्वं तुल्यमेवेति पर्य-
वसानात् । तत्कृतचमाकारस्यैव सत्त्वाचेति बोध्यम् । उपमेयानुत्कर्षेति । उपमे-
योत्कर्षप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । अर्थान्तरेणेति । तस्यैवस्यनुपपन्नः । ॥ निर्भरः ।

१ श्लेषवादाद् आकृति(अवयवसंस्थान)रूपं द्वितीयार्थं बहवो दीर्घाक्षरस्योपस्थिता उपमेयस्य
(कृपणस्य) उत्कर्षः (अवयवसंस्थानतः कृपाणो विशदः अन्यथा सर्वोपि खण्डसमानता, इति)
स्यादिति पूर्वपक्षी ।

रूपेण सह श्लेषमूलकभेदाध्यवसायेन साधारणीकरणाय । अन्यथा श्लेषमूल-
कोपमोच्छेदापत्तेः । 'चन्द्रबिम्बमिव नगरं सकलकलम्' इत्यादावपि कलक-
लसहितत्वं—कलसाकल्ययोर्वस्तुतो वैधर्म्यरूपत्वात् । न च सकलकलमित्य-
त्रोपमायामेव कवेर्निर्भरः, प्रकृते तु भेदसन्नदोक्त्या वैलक्षण्ये स इति अमि-
तव्यम् । यद्यत्रोपमाविषटनरूपो व्यतिरेको निर्भरसहः सात् आकारशब्द-
श्लेषोऽनर्थकः स्यात् । कृपाणस्य कृपाणस्य भेदो दीर्घाक्षरादेवेत्येव ज्ञात् । न
ह्यत्र व्यतिरेके श्लेषोऽनुकूलः । प्रत्युत प्रतिकूल एव । उपमायां पुनरनुकूलः ।
प्रतिकूलस्य दीर्घाक्षररूपवैधर्म्यस्य साधारणीकरणात् आकृतिभेदस्य चोपमा-
नोपमेययोरपि सत्त्वात् । एवं हि कवेराशयः—यत्कृपाणकृपाणयोस्तुल्यतैव ।
दृढतरेत्यादिविशेषणसाम्यात् । अक्षरभेदस्त्वाकारभेदत्वादविरुद्ध एवेति
सहृदयैराकलनीयम् ।

न द्वितीयः । तस्योक्तिमात्रेणाप्यसंगतेः, अह्वयत्वाच्च । तस्मादत्र गम्यो-
पमैव सुप्रतिष्ठितेत्यास्तां कूटकार्पापणोद्धाटनम् । प्रकृतमनुसरामः ।

अलंकारान्तरोत्थापितोऽप्ययं संभवति । यथा—

उपमायामिति । अन्यैस्त्वानुपमः । कूटेति । मिथ्यासार्पणेत्यर्थः । अलंकारा-
न्तरोत्थापीति । श्लेषान्वाक्यरारोधापितोऽपीत्यर्थः । अयं व्यतिरेकः । अत्रेति ।

१ यत् 'आकारत्वं' इति उत्तरवैप्रयोक्तृको धर्मः उपमान(सह)वृत्तिः । अतः कथमनेन
उपमेयत्वम् इति पूर्वं समादिष्टम् । किन्तु आकृतिकूपो धर्मस्तु उपमेयवृत्तिरेव । ततश्च स्वादनेन
उपमेयोत्कर्ष इति चेत् । समापत्ते—श्लेषमूलकभेद—इत्यादि । अर्थ भावः—आकारपदेन
श्लेषवशात् आकृतिः दीर्घाक्षर चोत्पन्नं भूयते । ततश्च श्लेषमूलकेन अभेदाध्यवसायेन दीर्घा-
क्षररूपोऽर्थः आकृतिकुपायेन सह अविभक्तत्वेनाध्यवसितः । एवं च उपमेयोपमानधर्मयोः
साधारण्यतया उत्तरवैप्रयोक्तृकधर्मस्य उपमेयनिष्ठता कथं वक्तुं शक्या ।

२ यदि श्लेषमूलकोऽभेदाध्यवसायो न स्वीक्रियेत तर्हि 'सकलकलम्' इत्यादी विनाशायो-
रर्थयोः साधारण्यमैतत् कथं स्यात् ।

३ उपमोभेदोपमानार्थं वेकत्वं दीर्घाक्षरादितैव वक्तव्यं पर्याप्तम् । 'आकृतिः दीर्घाक्षरं च'
इति श्लेषस्तु उपमायामेव अनुकूलः । यत्र ■ 'आकारत्वं' इति पदेन दीर्घाक्षरम्, आकृतिकृत-
मिव भूयते । तत्र अक्षरधर्मस्थानं तु उपमव(उपमानोपमेय)निष्ठमस्त्वैव । दीर्घाक्षरं तु श्लेषमूल-
कभेदाध्यवसायेन पूर्वविधया साधारणीकृतमित्युपमाशिक्षिः ।

‘ईश्वरेण समो ब्रह्मा पिता साक्षान्महेश्वरः ।

पार्वत्या सैदंश्री लक्ष्मीर्माता मातुः समा सुवि ॥

पितास्य कौष्ठसदृशः स्वयं पावकवर्निमः ॥’

अत्र रूपकानन्वयोपमा उपमेयोत्कर्षस्योपमा एवोपमानापकर्षस्य च हेतवः ।

* अस्य चालंकारस्य सादृश्यगर्भत्वात् सादृश्यस्य च त्रिविधधर्मोत्थापितत्वात् अत्रापि तत्पकारानुगमो बोध्यः । तत्रानुगामिनि धर्मे यथा—

‘अरुणमपि विद्रुमद्रुं मृदुलतरं चापि किञ्चल्यं बाले ।

अपरीकरोति नितरां तवाभरो मधुरिमातिशयात् ॥’

अत्रारुण्यप्रदिमानावनुगामिनौ ।

विम्बप्रतिविम्बभावापत्तेर्यथा—‘जडजं उलितविकासं सुन्दरहासं तवाननं हसति’ । अत्र हासविकासयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः, उलित्यसौन्दर्ययोः शुद्धसामान्यता । श्लेषोपात्तं जडजत्वं साध्यापकर्षहेतुः ।

रूपरोपमा आचार्ये उपमेयस्य पितृस्त्वर्पिका । द्वितीयाधेऽनन्वयोरपमा तादृशमागुत्था । तृतीयाधेऽशुद्धोपमेय तादृशस्य पितुः स्वस्य चापसर्पिकेत्वर्थः । उपमा एवेति । एतेन रूपप्रदिन्याहृतिः । त्रिविधेति । अनुगामिविम्बप्रतिविम्बभावापदशुद्धसामान्यरूपेत्वर्थः । तृतीयस्यापीदमेवोदाहरणमित्याह—उलित्येति । साध-

१ ब्रह्मा तु ईश्वर(शिव)सादृश्यवासी एव, पिता तु साधारण शिवः । इति पदार्थे (पितृदे) उदाहरणं, उपमाने (ब्रह्मणि) चापकर्ष इति संभूत व्यतिरेकः ।

२ लक्ष्मीं तु पार्वत्याः सादृश्यं वर्तते, सात्रा तु अनुपमेयि बभूवा मातुर्लक्ष्मीः, उपमानस्य (लक्ष्म्याः) अपकर्ष इति व्यतिरेकः ।

३ अत्र पिता कौष्ठसदृशः, स्वयमेव तु पावकसदृशः, अत्र उपमेयस्य (पितुः स्वस्य च) उदाहरणं, उपमानस्य (कौष्ठस्य पावकस्य च) अपकर्षः ।

४ उपरीकरोत्यस्य समन्वयमाह—अत्र त्रिषु पदादेषु अन्विनेष्वष्टाधरेषु यथाक्रमानुगणः रूपकम्, अनन्वयः, उपमा एवेति (शेषाः साध्याः) उपमेयोदाहरणं हेतवः । भाष्येनेष्वष्टाधरेषु पदेष्वुदाहरणं उपमानावकर्षणं हेतवः, इति । अत्र नान्येवमपि तु नूतनविचारोदित्यर्थः ।

एवं सादृश्यविषेधालीढो व्यतिरेको निरूपितः । अमेदालीढोऽप्येष
संभवति यथा—

‘निष्कलङ्क निरातङ्क चतुःपट्टिकलाघर ।

सदापूर्ण महीप त्वं चन्द्रोऽसीति मृषा वचः ॥’

इति रसगङ्गाधरे व्यतिरेकप्रकरणम् ।

अथ सहोक्तिः—

गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहाय्यसंबन्धः सहोक्तिः ॥

हृद्यत्वं चालंकारसामान्यरसुणागतं सकललंकारसाधारणमेवेत्यसकृदु-
क्तम् । तच्चात्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकया श्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसानात्मिकया केवलाभेदाध्यवसानात्मिकया चातिशयोक्त्याऽनुमानेन भव-
तीति वैदन्ति ।

‘अनुकूलभावेमथवा पराङ्मुखत्वं सहैव नरलोके ।

अन्योन्यविहितमग्नौ विभिदिह्रीवल्लभौ बहवः ॥’

इत्यादावतिप्रसङ्गवारणावच्छिन्नान्तम् ।

उदाहरणम्—

‘केशैर्वपूनामथ सर्वकोपे प्राणैश्च साकं प्रतिभूयतीनाम् ।

त्वया रणे निष्करुणेन राज्ञश्चापस्य जीवा चकृभे जनेन ॥’

येति । कनठेल्यर्थं ‘अनेदनिषेधालीढोऽपि’ इति पाठः । यथेति । चन्द्रस्तु सकल-
उपपत्तेर्युक्तः । पोद्भक्तस्तु सदा न पूर्ण इति व्यतिरेकः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
व्यतिरेकप्रकरणम् ॥

सहोक्तिं तथैवति—अथेति । गुणेति । गुणप्रधानभावावच्छिन्नसहाय्यसंबन्धो सहाय्य-
संबन्ध इत्यर्थः । तत्र इत्यत्र च नृपेति । श्लेषमूलेत्यर्थः । केयलेति । निर्णीयो-
ध्यवसानरूपमेत्यर्थः । अतिशयोक्ता जगदकारेण । अन्यपानुसोभिना इति शेषः । अनु-
प्राप्तेर्योपपत्तेः । अन्योन्येति । अन्योन्य विहितो मन्त्रो विचारो याभ्यां तौ । अदृदि-
मीश्वरित्वार्थः । अत्र सादृश्यसंबन्धग्रहणेऽपि तयोः समप्रधानत्वेन गुणप्रधानभावाभाव-
इति भावः । प्रतिभूयतीनामित्यत्र त्रिषु संबन्धः । जीवा प्रत्ययाः । ननु विपर्यय एव

१ इति उदाहरणम् (अथोक्तिः विदुस्तु । तत्रापरसहायो जाहोति) सादृश्यविषेध-
संबन्धेयम् । ‘निष्कलङ्क’ इत्याद्ये तु निष्कलङ्कनिरातङ्कचतुःपट्टिकलाघरित्वपर्यायविशेषात् । अत्र
एव तदनेदनिषेधालीढातिशयोक्तिः जनेन वक्रोव भवतीत्याशयः ।

२ मार्गं वानादिममिषं न मनेत्यर्थे क्लीप्तमार्गं यच्छब्देन मन्त्रइति ।

३ उपपत्तिरूपे अनुकूलमार्गं कृत्वा पदादनुपपत्तिं ज्ञायति सदेव वरत इति शेषः ।

अत्र चापाकर्षणकार्याणां केशाकर्षणादीनां पौर्वापर्यविपर्ययेणानुभाषितः
सहभावः, निष्कर्षणत्वेन च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

यथा वा—

‘भाग्येन सह रिपूणानुजिघ्रसि, विष्टराक्षुषाविष्टः ।

सहसैव पतसि तेषु क्षितिशासन मृत्युना साकम् ॥’

पूर्वं तु कर्मणः सहोक्तिः, इह कर्तुरिति भेदः ।

‘त्वयि कुपिते रिपुमण्डलखण्डनपाण्डित्यसंपदुद्दण्डे ।

गिरिगहनेऽरिचपूनां दिवसैः सह लोचनानि वर्धन्ति ॥’

अत्र वर्णन—वर्षवदाचरणयोः स्तेपेणामेवाध्यवसितिः ।

यथा वा—

‘बहु मन्यामहे राजस्य वयं भवतः कृतिम् ।

निषद्रिः सह दीयन्ते संपदो भवन्ता यतः ॥’

पूर्वा कर्तृसहोक्तिः, इयं तु कर्मसहोक्तिर्व्यावस्तुतिसंवलित्वा ।

‘पद्मपत्रैर्नृणां नेत्रैः सह लोकत्रयधिया ।

उन्मीलन्तो निमीलन्तो जयन्ति सवितुः कराः ॥’

अत्रोन्मीलननिमीलनयोः पद्मपत्रायाध्ययभेदेन भिन्नयोरपि प्रकटत्वात्-

कथमत आह—निष्कैति । ‘कुषाविष्ट’ इति पाठः । ‘कोषाविष्ट’ इत्यपपाठः । तेषु
रिपुषु । क्षितिशासनेति । द्वितीयभेदोदाहरणमाह—त्ययीति । कृतिं कियाम् ।
अत्र दातृणां विपनिमन्त्राणां संपदिति बोध्यम् । तृतीयभेदोदाहरणमाह—पद्मेति ।
कराः किरणाः । प्रकटेति । उन्मीलनपदार्थप्रकटत्वादिरूपैकोपाधिर्वाच्यतेनमित्री-

१ पौर्वापर्यविपर्यय इति च निष्कर्षणत्वम् (निर्दयता तथा शीघ्र प्रत्यक्षमाचनविषयदा
वैरिचपूनां वैषम्यादिकं सहैव जातम्) हेतुवित्ताद्ययः ।

२ राजोपासनपदवत्कर्षणयोः भाग्योत्पन्नमृत्युपवनयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण सहभावस्यानु-
मानं तु पूर्ववदिति बोध्यम् ।

३ संपदुद्दण्डेति संशोधनान्तः काशीपुस्तकपाठः ।

४ सर्ववैरिणानामुन्मीलन-निमीलने विरति प्रसरण-संकुचनकृते । पद्मपत्र-नेत्रारोहां तु
विकास-संपुटीमानादिकृते । अत्र एव मिथो मिथे । तथापि निरुणोन्मीलन-निमीलनाभ्याम्
(दृग्दोषाभ्याम्) एवोपाप्यवच्छिन्नतया एवपदानुन्मीलन-निमीलने कसि कथितत्रयाध्य-

कटत्वाद्येकोपाध्यवच्छिन्नतयाऽभिधीकृतयोरुपादानमित्यस्त्येकक्रियासंबन्धः ।
अत एव न श्लेषः । तस्य प्रतिपाद्यतावच्छेदकभेद एव स्वीकारात् । एषूदा-
हरणेषु सहयोगतृतीयाप्रयुक्तो गुणप्रधानभावः । प्राधान्येन क्रियान्वये ॥ यथा-
यथं तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहादिशब्दप्रयोगाभावेऽप्येषा संभवति । 'वृद्धो यूना-' इति निर्देशेन
तृतीयायाः साम्राज्यात् । परं त्विवादिशब्दरहितोऽपेक्षादिवद्गम्या । अप्रधान-
भावस्तु शाब्द एव । ननु कथमप्रधानभावः शाब्द इत्युच्यते ? यावता अर्थ-
क्रियाघन्वयितारूपः स स्यात् पदार्थान्तररूपो वा । उभयथाप्यस्य वाचकश-
ब्दाभावादशाब्दस्त्वमेवेति चेत् न । अस्ति तावत्सखण्डमखण्डं वा प्रधानत्वम् ।
यद्वशात् अयमस्मिन्नगरे प्रधानं मुख्य इत्यादयो व्यवहारा आ पामरमुल्लसन्ति ।

इतयोरित्यर्थः । आदिना निमीलनपदार्थोऽप्रकृतत्वमिदम् । अत एवेत्यस्यार्थमाह—
तत्सेवेति । श्लेषेत्वर्थः । एष च निगीयाध्यवसानरूपातिशयोक्त्यै विषय इति
भावः । प्राधान्येनेति । तयोरित्यादि । यथायथमिति । प्रकृतत्वमात्रादौ प्रकृ-
ताप्रकृतत्वे वैलक्षण्यं । एषा सहोक्तिः । निर्देशेति । अर्थयोगे तृतीया न तु शब्दयोगे
इत्यनेन शापनादिति भावः । गम्येति । सहोक्तिरिति शेषः । शब्द एवेति । तत्प्र-
योगाभावेऽपीति भावः । यावता यस्मात् । यः अप्रधानभावः । पदार्थान्तरेति । अ-
प्येत्वर्थः । चेदेति । तथाप्रीवारादिति शेषः । तमेवाह—अस्तीत्यादिना । सख-
ण्डमिति । शिरोऽप्युक्तस्यविषयतया प्रतीयमानत्वरूपस्येति तत्सेत्वर्थः । अप्रधानत्वस्येति
तदर्थः । शब्दद्वयान्वयितरूप वैलक्षण्यं । तदभावेऽपि तत्प्रतीतेरह—अप्रण्ड चेति ।
अनुभवनगदेव वैपरीत्येनेति भावः । तदाह—यद्वशादिति । 'अप्रधानत्वे सहयुक्ते'

वतिरे । अत एव वैकल्याणभेदाध्यवसानाभिरुक्तिशोचतनुषावतकृतस्य तृतीयभेदसोदाहर-
णम् । अत्र हि वैकल्याणस्य वैकल्याणव्यवसानमिति व्यपदेशः । वैकल्याणभेदाध्यवसान-
स्यैव निगीयाध्यवसानपदेन निगमनविवरणं तु नावेद्यमसोदयस्य प्रमाद एव । 'वर्तन्तुमी-
ल्यन्ते निमील्यन्ते इत्यादिभेदेनाऽप्यनिगमनाभावाप्राप्तिशोचिन्नशोचि' इत्यदिप्रमाणेन प्र-
त्यया निगमन्यवर्णयत् ।

१ अत्र तु अवच्छेदकयोः उन्मीलनस्य—निमीलनत्वयोः पूर्वविषया अभेद इत्येतादयः ।

२ क्रियादिभिः सह अवश्ये प्रधानत्वात् (शिरोऽप्युक्तत्वात्) [शिरोऽप्युक्तस्यविषयतया प्रतीय-
मानत्वम्] प्रधानत्वं तत्प्रण्डम् । पदार्थरूपम् अखण्डं वा प्रधानत्वम् । तदभावे, अप्रधा-
नत्वमित्युक्तमपि अर्थवत् पदाऽप्रधानभावः, न तु शब्दस्य इति सूत्रम् ।

तदभावरूपे चाप्रधानत्वे 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति शास्त्रेण तृतीयायाः शक्ते-
र्नोपनात्तस्य कथमशब्दत्वम् । न च सहाय्येन युक्ते वस्तुतोऽप्रधाने तृती-
येति तस्यार्थः न त्वप्रधानेऽर्थे वाच्ये इति । तथा च नोकार्थसिद्धिरिति
वाच्यम् । एवं चाप्रधानग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ
पित्रादिभ्योऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमतोत्तरेवौचित्यात् । 'पुत्रेण सह पितुरागमनम्'
इत्यादौ कारकविभक्तेः प्रावक्ष्याच्च । अन्यथा 'पैष्टी शोपे' इत्यादिपि विशेष-
णग्रहणापत्तेः । तस्माद्यथा 'हेतौ तृतीया' इत्यादिशास्त्रं हेतुशक्तिमाहकमेवं

इति पाठः । 'अप्रधानत्वेऽप्राधान्यत्वेन सह' इत्यपपाठः । वक्ष्यमाणमन्वविरोधात् ।
नन्वेवमपि प्रथमाया अविषये दोष एव । अत आह—पुत्रेणेति । कारकैति । पञ्चा
इत्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तार्थतात्पर्यमाहकारत्वेन तदावस्थकमत आह—अन्यथेति । एव-
मपि तदद्वीकारे । अपसेरिति । विशेष्ये पञ्चीवारणतात्पर्यमाहकारत्वेनेति भावः ।
उपसंहरति—तस्मादिति । तत्र हेतुतृतीयायाम् । नन्वप्रधाने इत्युक्तेः समप्रधानत्वे

१ मुख्यत्वाभावरूपे अप्रधानत्वे 'सहयुक्ते' इत्यनेन तृतीया विधीयते [तृतीयायाः
शक्तिर्नोपपत्तेः], इत्यप्रधानत्वस्य बोधिका तृतीया विभक्तिरिति अप्रधानत्वं शाब्दम् (शब्द-
बोध्यम्) एव संपन्नमिति समाधानम् ।

२ अप्रधाने पुत्रादौ [अप्रधान (पुत्रादि)ऽन्वोत्तरम्] तृतीया स्यादित्यर्थः, न त्वप्रधानेऽर्थे
वाच्ये इति । एवं च तृतीया विभक्तिः अप्रधानत्वस्य शक्तेर्बोधिकेति न वक्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षः ।

३ वक्ष्यमाणः साक्षाद् दृष्टे अप्रधानग्रहणं स्वयम् । ननु 'सहयुक्ते (तृतीया)' एतावन्मा-
त्रोक्ती सहार्थाऽन्विता विनादौ तृतीया सा भूदिति अप्रधानग्रहणम् । किन्तु पित्रादिशब्देभ्यः
अन्तरङ्गत्वात् प्रथमैव स्यात्, न तृतीयेति प्रधाने तृतीयाकारणस्य अप्रधानग्रहणं स्वयं
स्यात् । तस्मात् 'अप्रधानत्वेऽर्थे वाच्ये तृतीया' इत्येव तदर्थे इति तत्समाधानम् ।

४ ननु प्रधाने पित्रादौ यत्र अन्तरङ्गात्प्रथमाप्राप्तिस्तत्र निर्वाहेऽपि 'पुत्रेण सह पितुराग-
मनम्' अत्र प्रथमाविभक्त्यविषयात् अप्रधानग्रहण्यभावे प्रधाने पित्रादौ तृतीया केन वार्यता-
मिताह—कारकविभक्तेः—सहाय्येतृतीया उपपदविभक्तिः, कर्तृकर्मणोरिति पक्षे च कारक-
विभक्तिरिति प्रावक्ष्यात् (उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बोलीयसी) पितृशब्दात् कारकविभक्तिः
(वक्षी) एव स्यादिति तत्राप्यर्थमिति ।

५ अप्रधानग्रहणस्य वैयर्थ्यवशात् 'अप्रधानत्वे वाच्ये तृतीया' इत्यर्थकत्तना तावन्न
शिष्येत् । पूर्वोत्तरार्थे तात्पर्यमाहकारत्वेन अप्रधानग्रहणस्य सार्थक्यम्, न तु तदर्थमिति
चेदाह—पक्षी द्वे० अर्थं भावः—संख्यो दिनिष्ठो भवति । तदर्थ 'पक्षः पुरुषः' इत्यादौ
विशेषणात् रानादिपदादेव वक्षी भवेत्, न तु विशेष्यात् पुरुषादिपदात् इति तात्पर्यमाहकारत्वा
अत्र सूत्रेण विशेषणग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्तात्पर्यमाहकारत्वा 'अप्रधान'ग्रहणमिति समा-
धानाभासे न फटेमदित्याशयः ।

‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यप्रधानशक्तिग्राहकम् । यथैव तत्र प्रकृत्यर्थसामेदेन विभक्त्यर्थेऽन्वयस्तु हेहापि शक्यो वक्तुम् । धर्मिशेक्तावपि कर्मत्वादीनामिवाप्राधान्यस्यापि शब्दत्वमव्याहृतमेव । षष्ठीस्थले तु विशेषणशब्दाभावान्नैवमिति स्फुटमेव वैलक्षण्यम् । एतेन ‘अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्’ इति वदन्तो मनोरमाकाराः परास्ताः । उक्तप्रकारेण सार्थक्यसिद्धौ मुनिवचनस्य वैयर्थ्यरूपताया अन्याय्यत्वात् ।

‘न च पुत्रेण सहागतः पिता’ इत्यादौ पुत्राभिज्ञाप्रधानसहित इति बोधस्याप्राप्तापेक्षित्वात्तत्कार्यसिद्धिरिति वाच्यम् । ‘दण्डेन घटः’ इत्यादौ दण्डजन्यतावान् घट इति हि सर्वजनीने बोधे ‘हेतौ तृतीया’ इति मुनिवचनाबलम्बेन दण्डाभिज्ञहेतुको घटः इति बोधं वदता भवतैवास्याः सरणेर्दक्षितत्वात् । ‘भावप्रधानमाख्यातं’ इत्यापनेकैर्मुनिवचनैस्तत्र तत्र स्वतृकृतबोधवैपरीत्यस्यानुपपत्तेश्चेति कृतमप्रसक्तविचारेण ।

शक्तिरिति धर्मिणः शब्दत्वं न तस्येति प्रागुक्तं विरुध्येत अत आह—षष्ठीति । एतेनैवस्यार्थमाह—उक्तेति । कृतमिति । अनेद एवं चिन्तयाम् । अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः अप्रधानमूलैः सह यतो राज्ञेयत्वं तृतीयानापत्तेश्च । राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयापत्तेः अन्तरप्रत्यक्षं दुर्बलत्वेन तयोक्तेरसंगत्याम् । बोधस्या-

१ यथा च ‘अध्ययनेन वसति’ इत्यादौ ‘अध्ययनाभिज्ञहेतुको वासः’ इत्यादिशेषः । ‘पुत्रेण सहागतः पिता’ अत्र तु ‘पुत्राभिज्ञाप्रधानसहितो भूतवात्सिकायनानादुक्तभ्यापाराभवः पिता’ इति बोधः ।

२ ननु अप्रधाने तृतीया इत्युक्त्या अप्रधाने (धर्मिणि) तृतीयायाः शक्योपपत्तिः, न तु अप्रधानत्वे (धर्मे) । भवत्य च पूर्वमुक्तम्—‘अप्रधानत्वे—‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति श्रुतेन तृतीयायाः शक्योपपत्त्यास्य (अप्रधानत्वस्य) कथमशब्दत्वम्’ इति । चेदाह—धर्मिशक्तावपि ।

३ ननु अत्र ‘अप्रधाने अर्थे वाच्ये तृतीया’ इति यथा अर्थेऽपि षष्ठीस्थलेऽपि ‘विदेपने षष्ठी भवती’त्यस्य विदेपनत्वे वाच्ये षष्ठी भवतीत्यर्थेन विदेपनस्य शब्दत्वं स्वपदिरपत्रानिति च शङ्कामाह—षष्ठीस्थले ० । अत्र यथा ‘अप्रधाने’ इति शब्दोपपत्त्यास्य तत्र विदेपनशब्दो नोपापत्तिः, अत्र तु अर्थोपपत्त्ये इति न साम्यमित्याशयः ।

४ अकारणविरोधस्याप्राप्तापेक्षित्वात्तत्कार्यसिद्धिरिति वाच्यम् । अनेद एवं चिन्तयाम् । अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः अप्रधानमूलैः सह यतो राज्ञेयत्वं तृतीयानापत्तेश्च । राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयापत्तेः अन्तरप्रत्यक्षं दुर्बलत्वेन तयोक्तेरसंगत्याम् । बोधस्या-

प्रकृतत्वाप्रकृतत्वे प्रायेणोपमेयतोपमानतयोर्निर्णायके इत्युक्तत्वादिह न ताभ्यां तयोर्निर्णयः, प्रकृतयोरपि साहित्यसंभवात् । किं तु प्राधान्याप्राधान्याभ्यामिति । हृद्यत्वं चास्या अतिशयोक्तिरुक्तमित्युक्तम् । यत्र तु सा नास्ति तत्र 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यादौ न सहोक्तिरलंकारः ।

अत्र विचार्यते—'केशैर्वधूनां' इत्यादौ पौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणिता सहोक्तिरलंकार इति न युक्तम् । अतिशयोक्तेरेवात्र चमत्कृत्याधायकत्वेन सहोक्तेर्नाममात्रत्वात् । 'तव कोपोऽरिनाशश्च जायते युगपन्नृप' इत्यसा-
वतिशयोक्त्यलंकारात् 'तव कोपोऽरिनाशेन सहैव नृप जायते' इत्यत्र गुण-
भावमात्रकृतवैलक्षण्येऽपि विच्छित्तेरविशेषात्, तस्यैव चालंकारविभाजक-
त्वात् । न च सादृश्यानुप्राणितस्य रूपकादेरप्यपृथग्भावापत्तिः । 'निशाकर-
समानोऽयमयं साक्षान्निशाकरः' इत्यादौ विच्छित्तवैलक्षण्यस्य जागरूक-
त्वात् । अन्यथा तत्रमुक्तस्य व्यतिरेकस्यानुत्थनापत्तेः । अपि च सादृश्यम-
युक्तरूपकादिषु सादृश्यस्य गुणत्वाच्चमत्कृतिविभ्रान्तिधामभ्यो रूपकादिभ्यो
यथा न पृथग्व्यपदेश्यत्वं तथा सहभावोक्त्याविर्भूतायाः कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययात्मिकाया अतिशयोक्तेः सकाशादस्याः सहोक्तेरपृथग्भाव एवोचितः ।

नन्येवं सति सहोक्तेर्निर्विषयत्वं स्यात् । सहोक्त्यन्तरस्याप्यभेदाध्यवसा-
नरूपातिशयेन कवलीकारादिति चेत्, न । अभेदाध्यवसानमूल्यां हि

न्याया इत्यभाषतायाः । सहोक्तिरुक्तं च यत्रैवस्य शान्दः किवान्वयोऽपरस्य सहाय्यवला-
क्षार्थः सा सहोक्तिरिति वान्यप्रत्यक्षरूतामेकमेवेतिः । स्पष्टं चेदं सर्वं मङ्गूपायाम् । संभ-
वास्ति अत एवप्रायेणोक्तम् । किं तु प्राधान्येति । प्रधानमुपमेयमप्रधानमुपमानमिति
योष्यम् । इतीत्यस्य बोध्यमेति शेषः । अस्याः सहोक्तेः । सा अतिशयोक्तिः । अतिशयो-
क्तेरिति । उक्तरूपेलादिः । एकमेवऽपि । विच्छित्तमत्कृतेः । तस्यैव विच्छित्ति-
विशेषस्यैव । अपृथगिति । उपमाव इत्यादिः । इत्यादाविति । मिथ इति शेषः ।
अन्यथा तद्वैलक्षण्येऽप्यपृथग्भावे । तत्रमुक्तस्य व्यतिरेकस्येति । निशाकरसमान-
त्वेन वर्णितापेक्षया साक्षान्निशाकरत्वेन वर्णिते आसमानस्य साक्षान्निशाकरत्ववर्णनप्रयु-
क्तस्य व्यतिरेकस्येत्यर्थः । सहभावोक्त्याविरिति । अनेनास्य गुणत्वं दासितम् । अ-
भेदाध्यवसानेति । इदमुक्तं शब्दभेदमन्यवसानस्यापि । हि यतः । उपरिक्तवदे

१ सादृश्यप्रयुक्ते रूपकादौ यथा सादृश्यस्य अलंकारतया न पृथग्व्यपदेश्यत्वं, एवं
सहभावोक्तिरप्यनुपपन्नाः अतिशयोक्तेः चमत्कारप्रयुक्तत्वेनैवोचितेतित्याशयः ।

सहोक्तावमेदाध्यवसानेन सहोक्तिरुपस्कृत इति न गुणेन प्रधानस्य तिर-
स्कारः । अपि तु प्रधानेन गुणस्येत्युक्तदिशा सावकाशैव सहोक्तिः । गुण-
प्रधानभावश्च निराग्रहैः सूक्ष्मदृशावधानीयः । किं च परस्परामेदाध्यवसान-
मात्रमतिशय एव, नातिशयोक्तिः । तस्य श्लेषावाधपि सत्त्वात् । सा तूपमा-
नेनोपमेयस्य निगमणम् । एवं च 'वर्षन्ति, उन्मीलन्तो निमीलन्तः' इत्या-
दिष्वेकेनापरनिगमणाभावात्तातिशयोक्तिगन्धोऽपि । अतिशयमात्रं तु प्रायशः
साधारणधर्मांशे यद्द्वनामलंकाराणामुपस्कारकम् । नहि 'शोभते चन्द्रवन्मुखं'
इत्यादौ चन्द्रमुखशोभयोर्वस्तुतो भिन्नयोरमेदाध्यवसानमन्तरेणोपमा समुल्ल-
सति । तस्मात् 'कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययमूलः सहोक्तेरकः प्रकारः' इति
सर्वलकारादीनामुक्तिराग्रहमूलैव । अमेदाध्यवसानमूलस्तु प्रकारो भवतु नाम
सहोक्तेर्विपर्ययः । यदि तु दीपके तुल्ययोगितायां चोपमानोपमेययोः प्राधा-
न्येन क्रियादिरूपधर्मान्वयः, इह तु गुणप्रधानभावेनैवेति विशेषः सन्नपि
विच्छिन्नविशेषानाधायकतया नालंकारान्तरतामयोजकः, अपि तु तदवै-
न्तरमेदतायाः इति विभाव्यते, निरस्यते च प्राचीनमुखदोक्षिण्यं तदा निवि-

कीकृत्यते । ननु स्वादेव यदि सहोक्तेः प्राधान्यमतिशयोक्तेश्च गुणत्वं निमित्तं स्यात् ।
तदेव तु न । वैपरीत्यस्यापि सभवात् । अत आह—गुणेति । श्लेषमूलामेदाध्यवसा-
नमूलयामपि सादृशसत्त्वमाह—किं चेति । तस्य मिथोऽमेदाध्यवसानस्य । या तु
कविप्रयोक्तिस्तु । श्लेषोदाहरणमाह—वर्षन्तीति । केवलभेदाध्यवसानोदाहरण-
माह—उन्मीलन्त इति । एकेनेति । उपमानेनोपमेयस्येत्यर्थः । गन्धोऽपि लेशो-
ऽपि । नैवमत्रैव किं त्वन्वप्राप्तीत्याह—अतीति । अविदनुगामिन्यमायादाह—प्रा-
यश इति । उपसहरति—तस्मादिति । निर्दिश्यत्व परिहरति—अमेदेति । इद-
मुल्लक्षणं प्राग्वत् । इह तु सहोर्षं तु । तद्वचान्तरेति । अलंकारान्तरत्वार्थः ।

१ 'गिरिगहनेऽरिवपूना दिवसैः सह श्लेषयामि वर्षन्ति' इत्यादौ दिवसा अपि वर्षन्ति (वर्ष-
वदाचरन्ति) श्लेषनाम्यपि वर्षन्ति इति सङ्गमाच्च पञ्च परस्परारुक्तया विमान्तिधाम । वर्षण-
वर्षवदाचरणयोरमेदाध्यवसानं तु सहोक्तिरुपस्कारणीयमत्रापि अत्रापि त्वत्त्वं इत्यर्थः ।

२ अस्माभिः पौर्वापर्यविपर्ययमूलायाः सहोक्तिरतिशयोक्तावैशान्तर्भावो यथा दक्षिणोत्तराति-
शयेन भवत्यापि सहोक्तेर्दीपके तुल्ययोगितायां वा अग्रगण्येनैवतदाऽन्तर्भावोक्तिर्दीपके तर्हि ।

३ प्राचीनानुपेक्षादेव विषयोपमहीनतः पन्थाः । यदि तु प्राचां श्लेषः द्विविती-
क्रियते तर्हि ।

शतामियमप्युक्तालंकारेष्वेव । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारभेदे वचनभङ्गी-
नामानन्त्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्गादिति । सत्यम्, गुणप्रधानभावाल्लिङ्गितस्य
सहभावस्यालंकारान्तराद्विच्छिन्नविशेषमनुभवन्तः प्राचीना एव सहोक्तेः
पृथगलंकारायां प्रमाणम् । अन्यथा एवंजातीयोपलब्धेन बहु व्याकुली
स्यात् । नैव प्रमाणीकुर्महे वयं मृषा मुकुलितविलेचनान्मात्रः, निवेद्यतां
चेयमलंकारान्तरमवनोदरं वराकी इति तु प्रभृतैर केवला । न सद्बुदयत्वम् ।

एवं क्रियायाः साधारणधर्मत्वे इयमुदाहृता । गुणस्य तथात्वे यथा—

‘मान्दर्यमाप गमनं सह दैक्षयेन

रक्तं सहैव मनसाधरविन्ध्यमासीत् ।

किं चाभवन्मृगकिशोरदृष्टो नितम्बः

सर्वाधिको गुरुरयं सह मन्मथेन ॥’

अत्र यद्यपि क्रियापि गुणेन सह समानधर्मतामनुभवति तथापि तस्या
नान्तरीयकत्वेनागुन्दरत्वाद्गुणस्यैव पर्यवसाने समग्रभरसद्विष्णुत्वम् । शोण-
त्वाऽऽसक्तत्वाभ्यामधिकभारत्वोपदेशकर्तृत्वाभ्यां च भिन्नयोरप्युपमेयोपमान-

निरस्तत्वे सज्यत्वे । दाक्षिण्य सञ्ज्ञे च । इयमपि अवशिष्टा द्विविधापि । किञ्चिदिति ।
उत्तरीत्या अन्वयितेत्यर्थः । वचनभङ्गीनां वचनरचनानाम् । प्राचीना एवेति ।
एवं च एतदनुभववद्वैतैव गुणप्रधानभावरूपतयिच्छित्तियेषमप्यथित्य सर्वस्वपाराधुषः
कार्यकारणपूर्वापर्यन्तपर्यवस्यन्तीऽपि सहोक्तेः प्रचार आश्रयणीय इति तत्सम्बन्धं प्रागुक्तं
चिन्तयामि ति शोध्यम् । अन्यथा तदनुभवप्राप्ताप्तावनीरारे । व्याकुलीति । प्रागुपप-
दितमिदम् । तथात्वे साधारणधर्मत्वे । मान्दर्य मन्दत्वम् । क्रियापीति । प्राप्तादिरे-
त्यर्थः । एवं च गुणस्य तथात्वोदाहरणत्वोक्तिरुपेति भावः । नान्तरीयकत्वेनेति ।
तां विना वास्तव्यार्थसमाप्तेरिति भावः । समप्रेति । विच्छिन्त्याधायकत्वेत्यादिः । नन्वे-
वमपि मान्दर्याशे नवात्वेऽपि रसायशे धर्मवोर्भेदात्तत्वं तत्त्वमत आह—शोणत्वेति ।
अधरे शोणत्वं मनस्यासक्तत्वं नितम्बेऽधिकभारत्वं कामे उपदेशकर्तृत्वमिति शोध्यम् ।

१ पूर्वापर्यन्तपर्यवस्यन्ती इति निरस्तत्वं पूर्वम् । अवशिष्टा द्विविधा (विप्लवकाऽऽमेदाध्वसत्ता-
मूला, केवलाभेदाध्वसत्तानादियका च) इयमपि उत्तरीत्यादि (वीपकतुल्यवोपिठारिषु एव धवा-
न्तरभेदवशा निविशतामिति भावः ।

२ यथा गुण, साधारणधर्मत्वात् प्राप्तादिक्रियापि साधारणधर्म इत्याशयः ।

गतयोर्निरुक्तगुणयोः श्लेषेण पिण्डीकरेणात्सहभावोपपत्तिः । एवं श्लेषाभावेऽपि केवलाध्यवसानेन बोध्यम् ।

यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणसहोत्तयालम्बनं सा मालासादृश्यान्मालासहोक्तिः । वैलक्षण्यं च सहोक्तेः स्वसमानाधिकरणसहोक्त्यन्तरापेक्षया बोध्यम् । 'केशैर्वधूनां' इत्यत्र केशैः सह कोपैः सह प्राणैः सहेत्युपमानभेदेन साहित्यस्थानेकत्वेऽपि कर्षणैक्यात्सहोक्तेरभेदः । सति वा यथाकथंचिद्भेदे न वैलक्षण्यम्, धर्मैक्यात् । धर्मोपमानोभयकृतवैलक्षण्यस्य चात्र विवक्षणात् । 'उन्मीलन्तो निमीलन्तः' इत्यत्र च धर्मवैलक्षण्येऽप्युन्मीलनधर्मोऽधापितसहोक्तिघटकोपमानानां पञ्चपत्रादीनामेव निमीलनधर्मोऽत्थापितायामपि सहोक्तौ घटकत्वाच्च मालारूपत्वम् । 'भाग्येन सह रिपूणां-' इति तूदाहरणमेव ।

यथा वा—

‘उन्मूलितः सह मदेन बलाद्बलारे-

रुथापितो बलभृतां सह विसयेन ।

नीलातपत्रमणिदण्डरुचा सहैव

पाणौ धृतो गिरिपरेण गिरिः पुनातु ॥’

तृतीयभेदेऽप्येवमेव पिण्डीकरणमिहाह—एवमिति । ननु प्रागुक्तसहोक्त्यपेक्षया न वैलक्षण्यमत आह—वैलक्षण्यं चेति । तथा च विलक्षणेत्वस्य मिथो भिन्नत्वर्थः सूचितः । नन्वेवं केशैरिवप्रापीयं भवेदत आह—केशैरिति । ननु धर्मैक्येऽपि तद्भेदेनेयं स्यादेवात आह—सतीति । सत्यपीत्यर्थः । यथाकथंचिदिति । धर्मोपमानान्यतररूपेणेत्यर्थः । प्रकृतमिप्रायेणाह—धर्मैक्यादिति । अत्र मालासहोक्तिप्रधाने । कचिद्वैलक्षण्येऽप्युपमानाभेदाज्ज्वलितमिप्रायेणाह—उन्मीलन्त इति । नन्वेवं तर्हि किमस्या उदाहरणमत आह—भाग्येनेति । तत्र धर्मोपमानयोर्भेदादिति भावः ।

१ रक्त-गुर्वादिगुणैश्चैवप्रादुपसितयोः शोणत्वाऽऽसक्तत्वयोरभेदाध्यवसानादित्यर्थः ।

—२ उन्मीलन्तो निमीलन्त इत्यादौ उन्मीलनादिपदार्थभूत-प्रकटत्वादिरूपैवोपाधिबेदिशिष्टेनाऽभेदाध्यवसानमिहाह्वयः ।

३ अयं भावः—उन्मीलनं निमीलनं चेति धर्मभेदे सत्यपि पञ्चपत्र-नेत्र-त्रिलोकीश्रिपादीनि यानि उन्मीलन्ति तान्येव निमीलन्ति इति अर्धवारषट्कोपमानानामेवयाह मालात्वम् । धर्मोपमानभेदे एव वास्तीकात्मा ।

अत्र नीलातपत्रमणिदण्डरुचो गिरिधारणोत्सुकालिकत्वादुत्तरार्धगता पौ-
र्वापर्यविपर्ययानुप्राणितैव सहोक्तिर्निदर्शनानुप्राणिता च । पूर्वार्धगते तु म-
कारद्वयेनापि संभवतः ।

इति रसगङ्गाधरे सहोक्तिप्रकरणम् ।

अथ विनोक्तिः—

विनार्थसंयन्ध एव विनोक्तिः ॥

हृदयत्वं चानुवर्तते । तच्च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वरमणीयत्वान्या
भवति । अरमणीयत्वे यथा—

‘संपदा संपरिष्वक्तो विद्यया चानवद्यया ।

नो न शोभते लोके हरिमकिरसं विना ॥’

उन्मूलितः समूलं खण्डितः । अन्तरेरिन्द्रस्य । एवेन श्लेषविप्रकारद्वयव्याप्तिः । निरु-
द्धानेति । सरशवाक्यार्थयोरेक्यारोपादिति भावः । गते तु सहोक्ती इति शेषः ।
प्रकारद्वयेनेति । श्लेषभिन्नप्रकारद्वयेनेत्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे सहोक्ति-
प्रकरणम् ॥

विनोक्तिं लक्षयति—अथेति । ‘विनार्थसंयन्ध एव’ इति पाठः । तच्च हृदयत्वं च ।

१ ‘गिरिधरेण मणिदण्डकागत्या सद्य गिरिः पाणी भूतः’ अर्थात् गिरिरपि पाणी भूतः मणि-
दण्डकान्तिरपि पाणी भूता । अतस्तुपरि गिरिधरकाळे ऊर्ध्वोक्तः कान्तिशायी बाहुलया
शोभते ॥ यथा उपरि विस्तारितस्य उग्रस्य मणिदण्डो भवेदित्याशयः । एवं च बाहौ मणिदण्ड-
कान्तिरपि स्विता गिरिवापि । निम्नं मणिदण्डकान्तिर्मेणिदण्डे तिष्ठेत्, सा कथं पाणी माप्नुया-
दिति अन्वयः (अपमान) परैश्च अन्वयः (लपयेये) आरोपात्पदार्थनिदर्शनेति पण्डितप्राचक्षः ।
समृद्धवान्पदार्थयोरेक्यारोपाभिदधानेति नावेष्टयीक्य तु आलङ्कारिकैरुपरसनीयत्वात् कश्चु-
र्गुकारवत्त्वात् । एवमेवास्मिन्पदे ‘उन्मूलितः’ इति पदस्य ‘समूल उत्प्लावः’ [उत्प्लावः] मूलं
करोतीति उन्मूलयति, निचु] इति व्यख्या उचिता, ‘समूलं खण्डितः’ इति व्याख्या तु
लोकोत्तर आविष्कारः । गोविन्देन गोवर्धनः खण्डित इति क्वापि पुराणे वाचयति कृतम् ।
अथो महाशयत्वमेतस्य ।

२ पूर्वं गिरिदण्डकागत्या कतः पुरन्दरदर्पपरिहार इति क्रमो कथित इति पौरोपदेशविपर्ययसूत्रा-
न्वयस्योन्मूलनं मूलतः प्रवृत्तः, गिरिदण्डमूलनं मूलदेशादुत्थनम् । शिप्रयोरप्यनुयोः सत्ता-
नन्तागादिना अभिधीकृतयोरेक्यारोपमिति केवलप्यवसानातिशयः ।

३ ननु शब्दोपधारणम् । संयन्धेनेति पाठस्तु ‘सहार्थसंयन्धः सहोक्तिः’ इति प्रक्रमविरहः ।

यथा वा—

‘वदनं विना मुकवितां सदनं सार्धं विना घनिताम् ।
राज्यं च विना घनितां न नितान्तं भवति कमनीयम् ॥’

रमणीयत्वे यथा—

पद्मेर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
कटुवर्णैर्विना काव्यं मानस विषयैर्विना ॥’

पूर्वा ॥ केवला, इयं तु दीपकानुकूला ।

मिथिता यथा—

‘राग विना विराजन्ते मुनयो मणयस्तु न ।
कौटिल्येन विना भाति नरो न कबरीभरः ॥’

अत्र प्रतिवस्तूपमानुकूला ।

‘त्रासैर्विना विराजन्ते शूराः सम्मणयो यथा ।
न दानेन विना गान्ति नृपा लोके द्विषा इव ॥’

अत्र श्लेषमूलोपमानुकूला ।

‘यथा तालं विना रागो यथा मान विना नृपः ।
यथा दानं विना इक्षी तथा ज्ञानं विना यतिः ॥’

पूर्वं क्रियागुणादिसंबन्ध आवश्यक इह तूपमामाहात्म्यादवगम्यते स
इति न तथा ।

उद्देशमवैपरीत्येनारमणीयत्वे तावदुदाहरति—यथेति । सदः सभा । मानसमन्त-
करणम् । पूर्वा अरमणीयत्वोदाहृतत्वावच्छिन्ना । तयोर्नरराजयोर्वर्णनेन तदीयत्वेन सर्वेषां
प्रकृतत्वात् । इयं रमणीयत्वोदाहृता । मिथिता यथेति । विनाकृतस्य वस्तुनो रम-
णीयत्वारमणीयत्वाभ्यां मिथित्वेत्यर्थः । रागमनुराग लौहित्य च । कौटिल्येन वक्रान्त क-
रणेन वक्रवत्या च । त्रासो भय दोषश्च । दानं वितरण मदजन्य च । द्विषा यज्ञा । अतः
एवाह—अत्रेति । इह पुरोदाहरणेऽपि बोध्यम् । दीपकाद्यष्ट विषय प्रदर्शयन्नारमणी-
यत्वे उदाहरति—यथेति । न शोभते इति सर्वत्र बोध्यम् । तालं सुगीतशास्त्रप्रतिदो-
षनिमित्तम् । यतिं सन्यासी । स क्रियादिसंबन्धः । तथेति । नावश्यक इत्यर्थः ।

१. पुरोचराभोचराभोर्वाक्यार्थोक्तवस्तुप्रतिवस्तुमात्रापरिविराजन्—मानरूपमवगम्यते ।

इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सत्त्वं एव भवति, अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-कृते-रहित विकल इत्यादि-प्रयोगे इयमेव ।

‘निर्गुणः शोभते नैव विपुलाद्भ्यरोऽपि ना ।

आपातम्भपुष्पश्रीशोभितः शास्त्रमलिर्यथा ॥’

अलङ्कारभाष्यकारस्तु ‘नित्यसंस्कथानामसंस्कथवचनं विनोक्तिः’ इत्याह । तस्य मते तु नैतान्युदाहरणानि । इदं तूदाहरणम्—

‘मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैवालकुशेशयानाम् ।

त्रियोगदूरीकृतचेतनाया विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥’

अत्र शैत्यस्याविनाभावेऽपि विनाभावो निगद्यः ।

यथा वा—

‘शैत्यं विना न चन्द्रधीर्न दीप प्रमथा विना ।

न सौगन्ध्यं विना भाति मालतीकुसुमोत्कर’ ॥’

अलङ्कारान्तरस्मालिङ्गनाविर्भूतमेवास्या हृद्यत्वम्, न स्वतः । तेनालङ्कारान्तरस्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदन्ति ।

अथास्या ध्वनि —

यथा—

‘विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां फलमसौ

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।

अयं तु न्यङ्कारः श्रवणयुगलस्य त्रिषधगे

यदन्तर्नायातस्तव लहरिलीलाकलकल ॥’

अत्र त्वद्दर्शनं विना नयनयो, त्वल्लहरिकोलाहलश्रवणं विना श्रवणयो-

अयमेव पूर्वतो विशेष इत्यर्थः । इयं च विनोक्तिश्च । आदिना कनारिसग्रहः । निर्गुण इति । यद्वाद्भ्यरोऽपि ना पुनरपि निर्गुणं सचेप शोभत इत्यर्थः । चेतना मुक्तिः तस्याः शैत्यं विनैव तेषां प्रतीतिर्भवतीत्यर्थः । शैत्यस्येति । मृणालादिभिः सहेति दीपः । एव रमणीयत्वे उदाहरणं वृत्त्या अरमणीयत्वे उदाहरति—यथेति । आलीढा दृष्टा । न्यङ्कारश्चिरस्कारः । यदन्तरेति । श्रवणयुगलान्तरेत्यर्थः । त्वद्दर्शनं भागीरथीदर्शनम् ।

धारमणीयत्वं फलप्रश-विध्वारम्भां व्यज्यते । तस्य च भावध्वन्यनुग्राहक-
त्वेऽपि ध्वनिव्यपदेश्यत्वमव्याहतम् । अन्यथानुग्राहकत्वलक्षणसंकोच्छे-
दापत्तेः । एवं च—

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिर्नाशुविन्म्वम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥’

इति कस्यचित्कवेः पद्यं विनोक्तिध्वनिरिव । परंतु परस्परविनोक्तिवशा-
द्वैलक्षण्यशालि ।

इति रसगङ्गाधरे विनोक्तिप्रकरणम् ।

अथ समासोक्तिः—

यत्र प्रस्तुतधर्मिको व्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्थापि-
तांप्रस्तुतधर्मिकव्यवहारामेदेन भासते सा समासोक्तिः ॥

साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रकृतधर्मिकव्यवहाराभिन्नत्वेन भास-
मानप्रकृतधर्मिकव्यवहारत्वमिति चेकोक्तिः । शब्दशक्तिमूलध्वनिवारणाय
मात्रेति । तत्र विशेष्यस्यापि छिद्यतया प्रकृतेतरधर्म्युपस्थापनद्वारा तादृश-
धर्मिकव्यवहारोपस्थापकत्वात् । एवमपि

तस्य च व्यज्यमानारमणीयत्वस्य च । भावेति । परिनिष्ठाज्ञाविषयत्वेत्यादि । अन्यथा
अनुग्राहकत्वात्तत्त्वपदेशनशीलमरे । एवं च तस्य तत्त्वपदेश्यत्वे च । वैलक्षण्येति ।
पूर्वाश्रयत्वापेक्षयेति भावः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मरमरे विनोक्तिप्रकरणम् ॥

• समासोक्तिं निरूपयति—अथेति । काव्येनोपमर्षे ज्ञानस्तेनाह—साधारणेति ।
मात्रपरदानफलमाह—शब्देति । तत्र शब्दशक्तिगूढध्वनौ । अपिना रिशेषात्तमु-

१ अथ भावः—कौमिनिष्ठाज्ञानविषयकरतिभावध्वनिः प्रभावम् । तस्य शेषशेष विनोक्ति
ध्वनिः । शेषकरोति अस्माः (विनोक्ते) ध्वनित्वं न व्याहृत्यते । यदि शेषकरोति ध्वनित्वं व्या-
हृत्यते तर्हि एकयोः परपरमनुग्राह्यानुग्राहकभावरूपः संकरः उत्पद्येत (न त्वयः ११ गद्येन),
अथवा अनुग्राहको सति ध्वनिवाभावात् ध्वन्योः संकरत्वेन व्यवदेष्टानवस्थाप्यम् ।

२ शब्दशक्तिगूढध्वनौ । कवेः श्रुतिगूढध्वनौ द्वौ प्रत्ययधर्मिभावध्वनिः प्रभावम् । तस्य
शेषशेष विनोक्तिध्वनिः । शेषकरोति अस्मा भावध्वनित्वं न व्याहृत्यम् । अत्र ५१-५२ पंक्ता-
दिना उद्युक्ताः ॥

३ यथा ‘पक्षे यत्पक्षिगूढध्वनौ’ अथ व्यवज्ञापयन्तीनापेक्षयन्ती ध्वनित्वम् (नृपम्) उप-
स्थापयति पक्षेति शिष्टेभ्यम् अत्र उद्युक्तध्वनौ व्यवज्ञापयति [यथा (पक्ष) ने मदीयः अत्रपक्ष
तत्रपक्ष (पक्षेने १२३)] उपस्थापयन्ती शिष्टेभ्यम् शिष्टेभ्यम् ।

‘आवज्ञासलकाजिरस्यसितमां चोलं रसकाङ्क्षया-

लङ्कायावशतां तनोपि कुरुषे जङ्गललक्ष्यतम् ।

प्रत्यङ्गं परिमर्दनिर्दयमहो चेतः समालम्बते

धामानां विषये नृपेन्द्र भवतः प्रागल्भ्यमत्यद्भुतम् ॥’

इत्यत्र प्रकृतधर्मिकप्रकृत्यप्रकृत्यव्यवहारविषयके श्लेषेऽतिव्यासेर्वाङ्गणाय प्रस्तु-
ताप्रस्तुतत्वे धर्मिविशेषणतयोपात्ते । व्यवहारविशेषणत्वेन तयोस्मादाने तु
साधारणविशेषणमात्रश्रुत्युपस्थापिताप्रकृतशृङ्गारवृत्तान्ताभिन्नत्वेन स्थित एवात्र
प्रकृतो वीरवृत्तान्त इति स्वादेवातिप्रसङ्गः । न चात्र राज्ञो वर्णनस्य प्रस्तुत-
त्वात्प्रकृतयोर्द्वयोरपि वृत्तान्तयोः प्रस्तुतत्वमिति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
न स्वादितिप्रसङ्गः, यदि वर्णनमात्रं प्रस्तुतं स्यात् । तत्सङ्ख्यामादौ वीरतामात्रं
वर्णनप्रस्तावे तु स्वादेवातिप्रसङ्गः ।

॥ १ ॥

वचः । तादृतेति । अप्रकृतेत्यर्थः । अलनाः केशाः, अलका कुबेरपुरी । चोलः फल्लुक-
देशश्च । ताम्राङ्गयेति पूर्वोक्तमिति । रसः शृङ्गारः, वीरश्च । अलं कथंस्वावशताम्, लङ्काया
वशता च । जङ्गललङ्कादसमाहारक्षतम्, जङ्गल-लङ्कादेशवोर्गोचं चेत्त्यर्थः । अहो इत्या-
श्चर्यं । हे नृपेन्द्र, भवतः परिमर्दनिर्दय चेतः प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं अङ्गनश्लेषं च समाल-
म्बते । धामानां सुन्दरीणाम्, वस्त्राणां शत्रूणां च । प्रकृतेति । राज्ञेत्यर्थः । तयोः
प्रस्तुतत्वाप्रस्तुतत्वयोः । तत्सङ्ख्यामादौ राजसङ्ख्यामादौ । मात्रधर्मेनेति । वर्णनमात्रे-

१ प्रसङ्ग प्रत्यवयवं परिमर्दनिर्दय चेतः बहसे (श्लेषे), भवत् (अङ्गदेशम्) प्रति परितः
प्रपीडननिष्ठ चेतः करोतीति (वीरव्यवहारे) । मानेयकृत्येऽर्थेण धारयतो मूलशान्तश्च नि-
रुद्धत्वादुपेक्ष्य एव ।

२ अत्र धर्मो(नृपेन्द्रः) प्रकृतः । शृङ्गारः प्रकृतस्य संभावितप्रकृत्यव्यवहारस्य, अप्रकृतस्य
शृङ्गारविषयकव्यवहारस्य च श्लेषेणोपलक्षितः । यदि प्रकृत्यप्रकृत्ये व्यवहारविशेषणे स्यात्ताम्
(अर्थात् प्रकृत्यव्यवहारे साधारणविशेषणमात्रवत्वेन उपलक्षितस्य अप्रकृत्यव्यवहारस्य समारोपः
समासोक्तिः इत्यर्थः स्यात्) तर्हि अत्रापि प्रकृते वीरताव्यवहारे अप्रकृतस्य शृङ्गारवृत्तान्त-
स्य अनिप्रतया अतस्तथान्वयमस्तीति स्वास्तसमासोक्तेरितिप्रसङ्गः । ‘प्रकृतधर्मिके व्यवहारे
अप्रकृतधर्मिकस्य व्यवहारस्य समारोपः’ इत्युक्ते तु तत्र व्यवहृत्यन्तयोः प्रकृतधर्मिवैव सवदतया
(अप्रकृतधर्मिणोऽनुपस्थित्या) नातिप्रसङ्गसंभव इत्याशयः ।

३ राजवर्णेनप्रस्तावे द्वावपीमौ राजवृत्तान्तौ प्रस्तुतौ । ॥ १ ॥ प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य (व्यव-
हारस्य) अभिप्रेततया भासनं वाञ्छीति शङ्का । राजवर्णेनमात्रस्य न प्रस्तुतत्वम्, किन्तु वीर-
तावर्णेनमात्रमेति शास्त्रमाधानम् ।

‘मलिनेऽपि रागपूर्णा विकसितवदनामनरूपचर्येऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां अमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतव्यवहारः साक्षादुपात्तत्वाद्विशेष्येणाप्युप-
स्थापित एवेति न तत्रातिव्याप्तिः ।

यदि तु जलक्रीडादौ अमरवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा भवत्येवेयं समासोक्तिः ।

स्वर्थः । कृषित्तथैव पाठः । मलिनेऽपीत्यादिसप्तम्यन्तानि त्वयीत्यस्य विशेषणानि । उपा-
त्तत्वं विशेष्ये अन्वेति । विशेष्येणापीति । अपिना विशेषणपरिग्रहः । तथा च विशेष-
णमात्रोपस्थापितत्वाभावाच्चातिप्रसङ्ग इति मात्रपदस्यैव कृत्यमिति भावः । ननु तर्हि
किमिति द्वितीयमिदं दत्तमत आह—यदि स्थितिः । समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोप
एव चारुताहेतुरिति प्राश्नः । तेषामयमाशयः—अयमैन्द्रीत्यादौ छिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तु-
ताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नयोः प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तिता । तत्र
तयोर्वृत्तान्तयोः परस्परं विशेष्यविशेषणभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तान्तौ विशेष्यः । त-
द्बोधकबोध्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । एवं चाप्रस्तुताभिन्नप्रस्तुतस्य चन्द्रेणान्वयः ।
तत्र यद्यपि प्रस्तुतस्य स्वात्ताधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यतास्ति तथाप्यप्रस्तुताभेदमाप-
न्नस्य न सात्तीति तद्रूपवृद्धिजन्यस्य तस्याप्रकृते धर्मिण्यारोपः । एवं चाप्रस्तुतव्यवहारस-
मारोपपदेन प्रस्तुतव्यवहारसमारोपपदेन च प्रस्तुतव्यवहारतादात्म्यापन्नसमारोप उच्यते ।
न च तत्तादात्म्यापन्नत्वेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुते एव रक्तवेनारोपं निनाप्यन्वययोग्य-
तेति वाच्यम् । दृगज्जेन वीक्षते इत्यादौ विशेष्यस्य स्वरूपेणैतरान्वयायोग्यस्यैतरतादा-
त्म्यापत्त्या तद्योग्यत्ववत्त्वतोऽन्वययोग्यस्यापीतरतादात्म्यापत्त्या तद्योग्यत्वस्यापि
सत्त्वात् । न च रूपकवत्समासोक्तावपि प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप एव चारुताहे-
तुरस्तु । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासंभवात् । न चाक्षिप्तनायकादिना आक्षि-
प्तरूपकं भवतु । ‘निरीक्ष्य विपुत्रयनैः पयोदः’ इत्यत्र पयोदे द्रष्टृपुरुषरूपकाक्षेपकनि-
रीक्षणवशाक्षेपकभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतवृत्तान्त एवाक्षेपकोऽस्तु ।
अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतया तस्य ग्राधान्याभावेनानाक्षेपकत्वात् । एतेनाक्षेपासंभवे-
ऽपि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्वाद्या प्रतीतस्य प्रकृतधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमा-
णस्य जारसाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यञ्जकता सुवत्ता । न च चन्द्रे जार-
त्वारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारोपसिद्धिरनुपपत्त्यभावाच्च जारत्वं गमयेदिति वाच्यम् ।

१ अप्रस्तुतस्य अमरस्य वर्णनमिदं प्रणमिन्नुगम्यमानचपलनायकवृत्तान्तपरतया अप्र-
स्तुतमशङ्का ।

२ यदि तु जलक्रीडादौ समुखोपस्थित अमरमालम्ब चपलनायकपरतया तदिदम-
न्वधीयत तर्हि तु प्रस्तुतो धर्मो (अमरः) यत्र ईदृशोऽयं व्यवहारः मलिने—तगादिसाधारणवि-
शेषणोपस्थिताप्रस्तुतधर्मिक(नायक)व्यवहारान्विततया प्रवीयत इति समासोक्तिरेवेत्याशयः ।

व्यञ्जनाया अनुपपत्तिं विनापि प्रसरात् । 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा अर्थापत्त्या गतार्थत्वेन व्यञ्जनावैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपास्तम् । किं चैव सति वाच्यार्थ-
बोधोत्तर तद्यज्ञप्रतीति । सापि न केवलव्यवहारमानात् । अपि ॥ तादृशनायक-
नायिकासंबन्धविशिष्टव्यवहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधशालिकचमत्कारबीजमान-
मत्र निरूप्यते इत्यदोष । अपि च तादृशव्यञ्जसाधिवचमत्कारकारित्वेन ध्वनिव्यव-
हारयोग्यतया नालकारसरीरघटकता । एव च समासोक्तेस्तद्व्यवस्थुपस्कारकतयाधिक-
चमत्कारकारित्वमलकारत्व च । न चैव समासोचौ रूपकध्वनिनैव निर्वाहे पृथगलकारत्व
न स्यादिति वाच्यम् । वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापहोतुमशक्यत्वेनालकारत्वस्य दुर-
ग्रहवत्वात् । विपरीत नायककारोपव्यञ्जनस्य समासोक्त्यन्तर्भावो वदतो ध्वनित्वस्य
दुर्बलत्वाच्च । तद्रूपव्यञ्जसाधिवचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च क्रिष्टाब्दोपस्थापि-
तयोर्द्वैतान्तयो परस्परमभेदेनान्वये मानाभाव । सहृदयद्वयस्यैव प्रमाणत्वात् ।
अत एव 'आगच्छ सप्रति वियोगविसुल्लाग्नौ' इत्यनार्थशक्तिमूलो नायकनायिकाद्वैतान्तो
वाच्यरविकमलिनीरुतान्ताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रवीणकृत । प्राचीनाभुवममपलप्यापि
यथेकन द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतरुतान्तयोर्विशेष्येणान्वयः स्वीक्रियते एवमपि
वाक्यार्थबोधकाले प्रस्तुते चार्थेऽपि नाप्रस्तुतारत्वारोपप्रसङ्गात् । तथाहि यद्यप्यनयोभि-
क्षपदोपासविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्यथात्मप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते तथाप्य-
प्रस्तुतरुतान्तान्ताम्बयानुरोधाच्च प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपः । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपे-
णैव सिद्धे । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतरुतान्तान्ताम्बययोग्यतयास्तदवस्थत्वाच्च ।
न-वैष सति विशेषणसाम्बादप्रस्तुतस्य भग्न्यरने समासोक्तिरिति प्राचीनरक्षणासंगति ।
अप्रस्तुतधर्मव्यञ्जनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत्, न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तारोपस्याच-
मत्कारित्वम् किं त्वप्रस्तुतकामुकादिसबन्धित्वनावगम्यमानस्यैव तत्सारोपः । अतः शेषा-
दिमहिम्ना विशेषणपदै स्वरूपतः समर्पितेन बुम्बनादना ऐन्द्री चन्द्र इत्येतद्वनञ्जलिज्ञ
पुलिङ्गसहकृतेन तत्त्वबन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तस्यैपरवानुसंधानात् । विशेषण-
साम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्याशेषणात् । अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यवहारस्यै-
वार्था वा । एतेन वदनबुम्बनस्य पुनादिसाधारण्यात्क-व कामुकाभिव्यञ्जकत्वम् । किं च
'अहर्मुखं बुम्बति भाजुबिम्बम्' इत्यनपि नायकायभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् ।
यत्तु चन्द्रोन्मीपदगतलिङ्गाभ्यामभिव्यक्त्यायकयोः स्वव्यञ्जकपदोपस्थापिताभ्यामभेदेनैवा-
न्यत्र ज्ञेयः समानपदोपातत्वप्रत्यासत्तिरिति, तत्र । एव हि वदता व्यवहारावच्छेदकत्व-
तयोः स्वीक्रियते न वा । आये एकस्यार्थस्योभयनान्वयोऽभ्युत्पत्तिरस्य । अन्त्ये रसान-
नुगुणत्वम् । यद्यप्यैन्द्रादौ नायिकात्वाभावे केवल व्यवहारावच्छेदकत्वमानस्वीकारे वाच ।
नायिकात्वात्तालीढकेवलैन्द्रीमुखबुम्बनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासबन्धित्वात् । नहि
दिक्तादात्म्यं विना नायिकाया पृथक्पुत्र विशेषयितुं सामर्थ्यमस्तीति, तदपि न । मुख-
शब्दशेषसामर्थ्येन ऐन्द्रीमुखमित्यस्य समत्वमेऽपि ऐन्द्र्यशेषोपेण केवलमुखबुम्बनस्यो-
पस्थितेः । तदेतदुक्तं कुप-नयान-दे—शेषादिमहिम्ना स्वरूपतः समार्पितेन वदनबुम्बना-
दिनेति । नह्यैन्द्रोपदशब्दार्थेन द्विष्येण वदनरूपमुत्पदाभस्यान्वयो वक्तुं शक्यः सहृदयै ।

तत्र तावत्—

‘विबोधयन्करस्पर्शः पत्रिनीं मुद्रिताननाम् ।

परिपूर्णानुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥’

नन्वेतादृशमुद्रितकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः । छीलिद्रुपुं-
लिङ्गाभ्यामभिव्यक्तनायिकाभिन्नचन्द्रादिघटितप्रकृतवाक्यान् स्वाक्यवतादात्म्यापन्नतद-
वयवोऽवतिष्ठते इत्येव कस्यपितुं युक्तम् । एवं च नायिकाभिन्नचन्द्रादिशासनन्धिवदनाभिन्न-
प्रारम्भकर्मरसुम्बनरूपसम्बन्धाधयो नायकाभिन्नचन्द्र इति बोध इति चेत्, न । एवं हि
ऐन्द्र्या नायिकाभेदप्रतीतो मुक्तचुम्बनादौ वदनचुम्बनासभेदप्रतीतावापि वदनचुम्बने साक्षा-
न्नायिकार्धसम्बन्धाप्रतीक्षा रसोद्बोधानापत्तेः । न च व्यञ्जनया तत्प्रतीतिरस्त्वैव, यस्मिन्
यदभेदः तत्सम्बन्धिनि तत्सम्बन्धभेद इति न्यायेन वा मानसिकी तत्प्रतीतिः तत् एव चम-
त्कार इति वाच्यम् । तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादववाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवाचि-
त्वात् । ननु व्यञ्जनया अप्रकृतार्थबोधः । शक्ये प्रकरणादिना नियन्त्रणात् । ततो व्यञ्जन-
माहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठते इति चेत्, तर्हि वैयर्थनिकोऽप्रकृतार्थबोधो
नायिकायविशेषितो विशेषितो वा ? नाय । रसाननुगुणत्वात् । अन्ये स्वपदोपस्थापिताभ्यां
लिङ्गाभ्यां नायिकायभेदबोधो व्यर्थोऽसम्भवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन
कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुक्तचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रा-
रम्भसयोगाधयो जारभिन्नचन्द्र इति बोधकदर्शनमेव स्यात् । तस्माच्चञ्जनया शक्या वा
उपस्थिताप्रस्तुतवृत्तान्तेन व्यञ्जनयोपस्थितनायकादिसम्बन्धिरनेन गृहीतेनाभेदमापन्नः प्रस्तु-
तवृत्तान्तात् । प्रकृतविशेष्ये नव्यमते छेपस्थलेऽप्रकृतोपस्थिते । शक्यैव व्यवस्थापयि-
ष्यमाणत्वेन तन्मते दृक्त्वैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः । प्राचां तु व्यञ्जनयेत्येतावान्विशेषः ।
एष च वाच्यार्थबोधोत्तर यदि चन्द्रादौ नायकत्वादिसंतीतिरपि सद्ब्रह्मानुभवसाक्षिकी
तदास्तु इत्युपपादितमेव प्राक् । एतेन ‘निर्दोषमीकाभवत्प्राची प्रतीचीं याति भास्करे ।
प्रिये विपक्षरमणीरके च मुदमभवति ॥’ इत्यत्र पूर्वाधेयताया समासोक्तौ नायकत्वाप्रतीता-
वृत्तार्थे प्रियत्वादिना समर्थनायाः सर्वैकानुपपत्तिरिति परास्म । प्रस्तुतप्राचीवृत्तान्ते
आरोप्यमाणाप्रस्तुतरागिष्ठतनायिकाविशेषवृत्तान्तसमर्थनाय तत्सावश्यकत्वाच्च । एवं च
सानुरागपरनायिकामुक्तचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगाधयश्चन्द्र इत्येव बोधः । एतेन
अयमन्त्रीलादौ शक्तिव्यञ्जनाभ्यां प्राचीप्रारम्भसम्बन्धाधयश्चन्द्रो जारसम्बन्धिसानुरागपर-
नायिकामुक्तचुम्बनाधय इति बोधः । अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनाप्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्ता-
न्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपमप्ये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायिका-
मुक्तचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भसयोगजारभिन्नचन्द्र इति बोध इत्यपास्तम् । समासोक्तिर्यु-
गीभूतव्यञ्जनेति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारभेदस्य व्यञ्जनया प्रतीतेर्निर्बोध-
यमेति दिक् । तत्र उदाहरणीयसमासोक्तौ । तावत् आदौ । अस्य इत्यनेत्यनेना-

इत्यत्र किरणस्पर्शकरणक-मुकुलितपद्मिनीकर्मक-विकासानुकूलव्यापारवद-
भिन्नो भास्करो वयतीति वाक्यार्थः शक्यैव तावत्प्रतीयते । हस्तस्पर्शकरण-
क-नायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूलव्यापारवदभिन्न इत्यादिश्चापरोऽर्थ उभय-
प्रानुवक्त्या तथैव शक्यता, शक्यन्तरेण, व्यक्त्या वा सर्वथैव प्रतीयत इत्यत्र
सङ्कटया एव प्रमाणम् । एवं च द्वाविधौ वाक्यार्थौ सन्त्येतरगोविपाणवदत्य-
न्तासंसृष्टौ यदि स्यातां तदा भगवतो भास्करस्य कामुकत्वं कमलिन्या नायि-
कात्वं च सकल्यतीतिसिद्धं विरुद्धं स्यात् । द्विप्रधानत्वेन वाक्यभेदश्चाप-
द्येत । यदि चापरोऽर्थः प्रकृतकर्तारोप्यते तदा कमलिनीविकासकर्ता
नायिकानुनयकर्ता च सूर्य इत्येकत्र द्वयमिति विपर्ययाशङ्की भेषः स्यात् ।
न तु पूर्वोक्तानुपपत्तिपरिहारः । यदि च श्लेषमूलभेदाध्यवसानेन कमलि-
न्यादीनां नायिकात्वादिप्रत्यय उपपाद्यते तवाप्यश्लिष्टपदोपस्थितौ भगवान्नाय-
कत्वाग्राप्त एव । पद्मिनीशब्दस्थाने नलिनीशब्दोपादाने सापि नायिका-
त्वेन कथं नाम प्रतीतिप्रथमियात् ? तस्माद्विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्यङ्क-
तवाक्यार्थः स्वानुगुणं नायिकादिमर्थमाश्लिष्य तेन परिपूर्णविशिष्टशरीरः

न्वयः । नैयायिकमतेनाह—किरणेति । तावत्प्रतीयते आदौ प्रतीयते । नायि-
काविशेषेति । शङ्कितेत्यर्थः । आदिना नायकपरिग्रहः । अनुपपत्त्या संभ्रमया ।
तथैव पूर्वार्थबोधिरूपैव । तस्य नियन्त्रणादाह—शक्यस्यन्तरेणेति । अस्यापि दुर्बलत्वा-
दाह—व्यपत्त्या वेति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । एवं च उभयप्रतीतौ च । वैराग्यमतेनाह
—द्विप्रधानेति । वाक्यभेदमुद्धरति—यदि चेति । योषः स्यादिति । तथा च
न वाक्यभेद इति भावः । एवमपि प्रथमदोषानुद्धार एवेत्याह—न त्विति । तन्मु-
द्धरति—यदि चेति । अश्लिष्टेति । भास्करेणेत्यर्थः । भगवान्सूर्यः । शेषान्तर-
माह—पद्मिनीति । पद्मिनीशब्दपद्मिनीशब्दस्याश्लिष्टत्वादिति भावः । तेनेति ।
आश्लिष्टनायिकापर्येण । यतः परिपूर्णमत एव विशिष्टं शरीरं यसेत्यर्थः ।

१ पृष्ठ १५६ पृष्ठ—नायकोपयत्नात्पर्यन्तया वाक्यवद्वय कल्पनेत्येत्यर्थः ।

२ यदि वाक्यार्थौ परस्परमसंसृष्टौ स्यातां तदा सूर्य-कमलिन्योः नायक-नायिकात्वप्रती-
तिर्न स्यादित्येते दोषः । वाक्यभेदोपपत्तिरिति द्वितीयः । 'पद्मव दवत्' (सूर्यं पर कमलिनी-
विकासकर्तृत्वम्, नायिकानुनयकर्तृत्वं चारोप्यते) तदा वाक्यभेदरूपस्य द्वितीयदोषस्य परि-
हारिण्यस्योक्तत्वावप्रतीतिरूपः प्रथमदोषस्य दण्डस्य एवेत्याशुचः ।

सन् प्रकृतवाक्यार्थे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽभेदेनावतिष्ठते । स च परिणाम इव प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगी, स्वात्मना च रसाद्युपयोगी । अत्र चाप्रकृतार्थस्य पृथक्शब्दानुपादानाद्भूषकाद्वाक्यार्थसंबन्धिनो वैलक्षण्यम्, पदार्थरूपकात् स्फुटमेवं । आक्षिप्तार्थघटितत्वाच्च वाक्यार्थश्चेपात् । एवं चात्र शक्यत्वाक्षेपाभ्यां सर्वार्थनिर्वाह इति भामहोद्धटप्रैमृतीनां चिरंतनानामाशयः ।
 'निशामुखं चुम्बति चन्द्र एषः' इत्यादौ निशाचन्द्रशब्दयोरक्षिष्टत्वान्मुख-

श्चेति । अप्रकृतवाक्यार्थत्वर्थः । एवमग्रेऽपि तदिति । प्रकृतवाक्यार्थत्वर्थः । स च अप्रकृतवाक्यार्थश्च । स्वात्मना चेति । चत्वर्थः । रूपग्रन्थेदकं ग्राह—अत्र चेति समासोच्यं चेत्वर्थः । स्फुटमेवेति । अस्या वाक्यार्थनिष्ठत्वादिति भावः । वैलक्षण्यमित्यस्यानुपपत्तिः । एवमग्रेऽपि । उपसंहरति—एवं चेति । उक्तदोषे चेत्वर्थः । क्वचित् श्लेषाभावेऽपि । प्रकारान्तरेण, न विशेषणसाम्यात्तदर्थप्रतीतिः, तन्नाक्षेपाभावेनानिर्वाहो भामहारीणां मते इति सूचयितुमाह—निशेति । वाचाचित्कसंभवादाह—नियतेति ।

१ वाक्यार्थसंबन्धिनो रूपकादौल्लङ्घनमित्यन्वयः । वाक्यार्थरूपके अप्रकृतार्थः (उपमानम्) पदग्रहण्योपासो भवति, यथा 'विरपादनखरत्नानि०' इत्यादौ ।

२ मुखचन्द्र इत्यादौ एकस्मिन् पदार्थे अपरपदार्थस्यारोप इति पदार्थरूपकं पदाधेनिष्ठम् । समासोक्तिस्तु वाक्यार्थनिष्ठेति ।

३ एतन्मतस्यार्थं सारः—विशेषणं यथा 'विशेषणम्०' अत्र विशेषण-करणस्य-नलिनी-मुद्रिताननादि] साम्येन अप्रकृतवाक्यार्थस्य [उष्णितानुनयकर्तृ-नायकवृत्तान्तस्य] प्रतीतिः । प्रतीयमानः अप्रकृतवाक्यार्थश्च रसानुगुण्यानुरोधेन स्वानुशङ्कं विशेष्यम् (धर्मिणम्, नायकनायिकादिम्) आक्षिपति । ततश्च करणस्यकरणकं बोधनं नायक-नायिकासंबन्धित्वेन गृह्यते । अर्थात् प्रकृतवाक्यार्थान्वयः [धर्म-धर्मिणी-करणद्वयः] अप्रकृतवाक्यार्थोपपत्तिः (नायक-नायिका-इत्यादिरूपाः) प्रतीयन्ते । प्रतीयमानः अप्रकृतवाक्यार्थः प्रकृतवाक्यार्थभिन्नः परिणमतीति निष्कर्षः । अप्रकृतवाक्यार्थश्च प्रकृतवाक्यार्थरूपत्वेन कार्योपयोगी (वाक्यार्थनिर्वाहका) । स्वस्वरूपेण (अप्रकृतत्वेन) तु रसादिप्रत्यायकः, नायक-नायिकावृत्तान्तस्यैव शृङ्गारप्रत्यायकत्वात् । एवं च 'इत्यरपशंकरणक-नायिकाविशेषकमैकानुनयानुगुणव्यापारवभाषकाभिन्नः स्फिरणरपशंकरणक-मुकुलितपद्मिनीकर्मकानुनयानुगुणव्यापारावयवो भारकरः' इति बोधः ।

४ अस्मिन् भामहारीणां मते—'क्षितिविशेषणैः अप्रकृतवाक्यार्थस्य प्रतीतिः । अप्रकृतवाक्यार्थः (मुखचन्द्रनादिः) च रसानुगुण्येन नायक-नायिके आक्षिपति । ततश्च अप्रकृतवाक्यार्थः प्रकृतवाक्यार्थात्मको भवति' । किन्तु श्लेषाभावसत्ते ('निशामुखम्०' इत्यादौ) न निर्वाहः । एतादा 'श्रीव-पुस्तकाभ्याम् (टाप्-पथप्रतिभक्तिभ्याम्) नायक-नायिकात्वाभि-व्यक्तिर्भवतीत्येवमनान्वयापारेणैव (न तु आक्षेपेन) अप्रकृतार्थप्रतीतिः । प्रकृतवाक्यार्थश्च अप्रकृतवाक्यार्थान्वयो भवति' इति संशोधनमुपस्थापयति—'निशामुखं चुम्बति०' इत्यादिना ।

चुम्बनमात्रस्य च पुत्रादिसाधारण्येन कथं तावन्नियतनायकाक्षेपकत्वम्, कथं वाऽऽक्षिप्तस्यापि नायकादेर्निश्चाचन्द्रयोरेवाभेदेनान्वयः, न भेदेन चुम्बनादौ । तथात्ये च तयोर्नायकतातादृश्ये रसानुहोषापत्तेः । तस्मात् 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रिकेण', 'अहर्मुखं चुम्बति चण्डमानु.' इत्यादावप्रतीयमानं नायकत्वं प्रकृते टाप्यथमाभ्यां प्रतिपादितेन प्रकृत्यर्थगतेन स्त्रीत्वेन पुंस्त्वेन च स्वाधिकरेण एवमिव्यज्यते । एवं च निश्चायशिनोर्नायकत्वसिद्धिः छिद्य-विशेषणैः, व्यञ्जनव्यापारेभ्योपप्रकृतार्थबोधनम्, शक्तेः प्रकरणादिना निय-घ्रणात् । तदित्थं व्यञ्जनमाहात्म्यादेवाप्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येन प्रकृतवाक्या-र्थोऽप्यतिष्ठते । गुणीभूतव्यञ्जनभेदध्यायमिति तु रमणीयः पन्थाः ।

पुरुकारसर्वस्वकारस्तु—'विशेषणसाम्याद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्रस्तुता-वच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहारसम्भारोपः, न तु रूपास-मारोपः । रूपसमारोपे द्वावच्छेदितत्वेन प्रकृतरूपरूपित्वात्प्रकमेव स्यात्' इत्याह । तदैतदुक्तिमात्ररमणीयम् । अप्रकृतव्यवहारः प्रकृतकर्तृरिति नायका-दिकत्वेकर्तृविशेषित आरोप्यते तद्विशेषितो वा ? नाथः । एवं च सति चन्द्रादेर्नायकव्यवहारप्रत्ययत्वेन नायकसाम्यं सिध्येत् । तच्च छेपादिभिनि-

ननु वादापित्त एवास्त्वमत आह—कथं चेति । आक्षिप्तस्याक्षेपकेणैवान्वयनियमादिति भावः । इत्यापाति निराचष्टे—तथात्ये चेति । भेदेन मुखपुम्बनादावन्वये संसर्गः । तयो निश्चाचन्द्रयो । नायकेति । 'स्त्रीपुंस' इत्येकशेषः । एवममे सर्वत्र । व्यतिरेकं दर्शयति—निशामुखेति । स्याधीति । स्त्रीलपुंसवाधिररस एषेत्यर्थः । नन्वेवं प्रचिदाक्षेपेण वचिष्यजनया निर्वाह इति वैरूप्य स्यादत आह—मिच्छेति । वैरसी-त्यर्थः । एवैवाक्षेपस्यास्ति । ननु शालीव पुनो नात आह—शक्तेरिति । शक्यन्तर्द तु दुर्बलमिति भारः । इदं मतमुपसहरति—तदिति । एवं प्रागम् । व्याख्याप्रकृतवा-क्यार्थस्य प्रकृतपरिपोषणत्वादाह—गुणीति । तुर्नामहादिमतवैरूप्यमुच्यते ।

सेति । अप्रकृतव्यवहारत्वार्थः । नो ह्यर्थः । यत् इति तदर्थः । व्यवहाराश्रयत्व-नेति । सनादीव्यवहारप्रत्ययत्वेत्यर्थः । तदाश्रयत्वस्य मरणापि दुर्बलत्वादिति भावः । अत एवाद—नायकत्वाश्रयमिति । तत्र साम्यं च । विशेषणत्वे शरीति शेषः । एवं

१ प्रस्तुतस्य असाधारणपर्यस्तेन । अर्थात् अप्रस्तुतव्यवहारानिष्ठं प्रस्तुतम् (नायक-व्यवहारावच्छिन्नो भारकरः) प्रतीयत इति यावत् ।

२ नायकादिकस्य यः स्वस्य (अप्रस्तुतव्यवहारस्य) वर्तते तेन विशेषितः, विशेषणपुरुषः (कर्तृविशेषणका) ।

३ नायक-व्यवहाराश्रयो नायक एव भवेत्, न च-दः । तद्वच्च नायकव्यवहार-श्रयत्वम् । इति वक्ष्ये स्यात् । एवं च चन्द्रे नायकत्वार्थं संप्रतिमिलास्यते ।

काभेदाध्यवसायेन व्यवहारभेदं प्रतिपिपादयिषतः कवेरनभिप्रेतमेव । अभिप्रेतं तु नायकत्वम् । तच्च नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वे न सिध्यति । किं च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रे नायकव्यवहारसमारोप एव, न नायकत्वारोपः । एवमेव निशायामपि न नायिकात्वारोपः, तुल्यन्यायत्वात् । एवं च मुखचुम्बनमात्रस्य नायिकानिर्मुक्तस्यामुन्दरत्वाच्चायकासाधारणव्यवहारत्वायोगाच्च किमारोपेण ? । यदि च निशायां स्त्रीलिङ्गव्यङ्ग्यं नायिकात्वमिति निरीक्ष्यते तदा चन्द्रगतपुंलिङ्गव्यङ्ग्यं नायकत्वेमपि निरीक्ष्यताम् । न द्वितीयः । नायकसंबन्धित्वेनाज्ञातस्य मुखचुम्बनमात्रस्यादृष्टत्वात् । 'तितीर्तुं स्तरं मोहाद्बुद्धयेनासि सागरम्' इति निदर्शनातो वैलक्षण्याभासदुक्तवैधर्म्यस्यैवास्त्येयत्वाच्च । शिष्टमनुपदमेव वक्ष्यामः ।

यत्तु सर्वस्वकाराज्ञानुवर्तिना कुबल्यानन्दकृता सपूर्वपक्षसिद्धान्तमुक्तम्
—“अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं

सति व्यवहारसमारोपः क्वचिदर्थः स्यादित्याह—किं चेति । व्यवहारसमारोप एवेति । त्वया वाच्य इति शेषः । एवव्यावर्त्यमाह—न नायकेति । रूपसमारोपस्य त्वयान्त्रीकारादिति भावः । तथा सति दोषमाह—एवं चेति । व्यवहारसमारोपे चेत्सर्वः । नायिकेति । नायिकाऽसंबन्धस्येत्यर्थः । नायकासाधारणेति । मुखचुम्बनस्य पुत्रादिमाधारण्यादिति भावः । इमं दोषमुद्धरति—यदि चेति । निरीक्ष्येति । तथा च रूपसमारोपो नेति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः । अस्मदुक्तेति । अत्र चाप्रकृतेस्त्वादिनोक्त्यर्थः । अत्र समासोक्तौ च । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथैव आरोपानारोपान्यतरविधया ।

१ भवता नायकव्यवहारः समारोप्यते, न नायकत्वम् । नायिकानिर्मुक्तं मुखचुम्बनमात्रं न नायकसाधारण्यो भवेति । तदर्थं यावन्नायक-नायिकात्वप्रतीतिर्न भवेत्तावदसप्रतीतिः कुतः स्यात् ? ।

२ नायिकात्वारोपवत् नायकत्वमप्यारोप्यतामित्याशयः ।

३ निदर्शनायां शब्दोपात्तयोर्द्वयोः (पदार्थ-वाक्यार्थयोः) आर्थोऽभेदः । समासोक्तौ तु एकः (प्रकृतवाक्यार्थः) शब्दोपात्तः, अन्यो न । अनयोरेभेदः । इति निदर्शना-समासोक्तयोर्वैलक्षण्यम् । तथा च समासोक्तौ रूपसमारोपस्तीक्ष्णरेषि 'रूपके द्वयोश्चात्तवत्, समासोक्तौ तु प्रकृतस्यैवोपात्तवन्निति' द्वयोर्वैधर्म्यं स्यादित्याशयः ।

तत्प्रकृते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भ-
 गोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोच्चवप्रस्तुतव्यवहारसमारोपधारुताद्देतुः ।
 न तु रूपकं इव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽस्ति । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रशब्दसमभिव्याहारवत् 'रक्तधुन्वति चन्द्रमाः' इत्यादौ रा-
 मासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ चारत्वाचारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभा-
 वात् । न चेह 'निरीक्ष्य विबुजयनैः पयोदो मुखं निशायाममिसारिकायाः'
 इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनयनोपादानं यथा पयोदस्य द्रष्टृपुरुषत्वस्य गमकं तथा
 किञ्चिज्जास्त्वस्मात् । न वा 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एष सिन्धुस्त्वं सेतु-
 नन्धरुदयः किमसौ विनेति' इत्यत्र सेतुमन्धरुत्वं विष्णोः कार्यं यथा राज्ञो
 विष्णुत्वं तथा किञ्चिदस्ति । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारो-
 पमात्रमिह चारुताद्देतुः । यद्यपि विशेषणसमर्पितयोर्द्वयोरप्यर्थयोरविशिष्टं
 प्राधान्यम्, तथाप्यन्यतरार्थे धर्मिण्यन्यतरारोपस्यावश्यकत्वे, श्रुते प्रकृतव्य-
 वहारधर्मिण्येवामकृतव्यवहारसमारोप उचितः । तस्य च स्वरूपतो ज्ञातस्मा-
 रोपे चारत्वाभावात्कामुकाप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य रसानुगुण-
 त्वाचारोपः । कामुकादेश्च पदादनुपसितस्यापि शुम्बनादिना व्यञ्जितस्य व्यव-
 हारविशेषणत्वम् । तस्मात् 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तधुन्वति चन्द्रमाः' इत्यत्र
 चारसंबन्धितादृशशुम्बनरूपव्यवहाराश्रयश्चन्द्र इत्येव बोधः" इति ।

कविसंरम्भेति । सप्रतीत्युद्देश्यशब्दसंदर्भरूपकविन्यापारेत्यर्थः । पञ्चितनाह—तत-
 श्चेति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतसंबन्धिव्यवहारेत्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुत-
 त्वेत्यर्थः । तद्वाचकेति । चारत्वाचकैत्यर्थः । एतेन शब्द आरोपो न समवर्तमानम् ।
 गन्ताशितनामकादिना आशितस्वरूपं भवत्यत आह—न चेहेति । अस्तीत्यन्वयः ।
 इह रस इत्युदाहरणे । चारत्वेत्यस्य मनकमित्यस्यानुपपत्तिः । एवमेवऽपि विनित्युक्ताह
 —श्रुते इति । तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्थित्यवस्था विधिगतिविशेषणमित्येति

१ एतौ सिन्धुवत् यथा यमक तथा न विविदस्तीत्यनुपपत्तिः ।

२ अयमुप्यवधारणार्थे चर्चिणि (अयमुपे) प्रकृतव्यवहारश्च, इत्यवधारणार्थे
 चर्चिणि (प्रस्तुते) अप्रकृतव्यवहारस्य वा आरोप व्यवहारः । चारोपेन कलाप्यन्वय-
 भावे तु भर्तृव्यवधानव्यवहारोऽप्येत्यर्थः ।

कामेदाध्यवसायेन व्यवहारमेदं प्रतिपिपादयिषतः कवेरनभिप्रेतमेव । अभि-
प्रेतं तु नायकत्वम् । तच्च नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वे न सिध्यति । किं
च 'निशामुखं चुम्बति चन्द्रः' इत्यत्र चन्द्रे नायकव्यवहारसमारोप एव, न
नायकत्वारोपः । एवमेव निशायामपि न नायिकात्वारोपः, तुल्यन्यायत्वात् ।
एवं च मुखचुम्बनमात्रस्य नायिकानिर्मुक्तस्यासुन्दरत्वान्नायकासाधारणव्यवहार-
त्वायोगाच्च किमारोपेण । यदि च निशायां स्त्रीलिङ्गव्यङ्ग्यं नायिकात्वमिति
निरीक्ष्यते तदा चन्द्रगतपुंलिङ्गव्यङ्ग्यं नायकत्वमपि निरीक्ष्यताम् । न
द्वितीयः । नायकसंबन्धित्वेनाज्ञातस्य मुखचुम्बनमात्रस्याहयत्वात् । 'तिती-
र्षुर्दुस्तरं मोहाद्दुपेनास्मि सागरम्' इति निदर्शनातो वैलक्षण्यायासदुक्तवै-
धर्म्यस्यैवास्तेयत्वाच्च । शिष्टमनुपदमेव वक्ष्यामः ।

यत्तु सर्वस्वकाराज्ञानुवर्तिना कुवल्यानन्दकृता सपूर्वपक्षसिद्धान्तमुक्तम्
—“अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं

सति व्यवहारसमारोपः ऋचिदर्थः स्यादित्याह—किं चेति । व्यवहारसमारोप एवे-
ति । त्वया वाच्य इति शेषः । एवव्यावर्त्यमाह—न नायकेति । रूपसमारोपस्य त्वया-
नङ्गीकारादिति भावः । तथा सति दोषमाह—एवं चेति । व्यवहारमात्रारोपे चेत्सर्थः ।
नायिकेति । नायिकाऽसंबन्धस्येत्यर्थः । नायकासाधारणेति । मुखचुम्बनस्य पुत्रा-
दिसाधारण्यादिति भावः । इमं दोषमुदरति—यदि चेति । निरीक्ष्येति । तथा च
रूपसमारोपो नेति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः । अस्मदुक्तेति । अत्र चाप्रकृतेत्यादिनोक्ते-
त्यर्थः । अत्र समासोक्तौ च । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथैव आरोपानारोपान्यतरविधया ।

१ भवता नायकव्यवहारः समारोप्यते, न नायकत्वम् । नायिकानिर्मुक्तं मुखचुम्बनमात्रं
न नायकस्यासाधारणो धर्मः । ततश्च यावन्नायक-नायिकात्वप्रतीक्षिर्न भवेत्तावदसंप्रतीतिः
तुतः स्यात् ? ।

२ नायिकात्वारोपवत् नायकत्वमप्यारोप्यतामित्याशयः ।

३ निदर्शनायां शब्दोपात्तयोर्दोषोः (पदार्थ-नामयार्थयोः) आर्थोऽमेदः । समासोक्तौ तु
पक्षः (प्रकृतान्वयार्थः) शब्दोपात्तः, अन्यो न । जनयोरेवेदः । इति निदर्शना-समासोक्तयो-
र्वैलक्षण्यम् । तथा च समासोक्तौ रूपसमारोपस्तीकारेण 'रूपके द्वयोश्चात्तत्वं, समासोक्तौ
तु प्रकृतस्यैवोपात्त्यवमिति' इत्येवैवमर्थं स्यादित्याशयः ।

तत्प्रहृते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वमेव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भ-
 गोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्ताद्वैतः ।
 न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽस्ति । 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रसन्दर्भसमभिव्याहारवत् 'रक्तधुम्वति चन्द्रमाः' इत्यादौ स-
 मासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वायारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्वाभा-
 वात् । न चेह 'निरीक्ष्य विद्युज्जनैः पयोदो मुखं निधायामभिसारिकायाः'
 इत्यत्र निरीक्षणानुगुणनयनोपादानं यथा पयोदस्य द्रष्टृपुरुषत्वस्य गमकं तथा
 किञ्चिज्जारत्वस्यास्ति । न वा 'त्वय्यागते किमिति वेपथु एष सिन्धुस्त्वं सेतु-
 मन्धकूटतः किमसौ विमेति' इत्यत्र सेतुमन्धकूटत्वं विष्णोः कार्यं यथा राज्ञो
 विष्णुत्वस्य तथा किञ्चिदस्ति । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारो-
 पमात्रमिह चास्ताद्वैतः । यद्यपि विशेषणसमर्पितयोर्द्वयोरप्यर्थयोरविशिष्टं
 प्राधान्यम्, तथाप्यन्यतरार्थये धर्मिण्यन्यतरारोपस्यावश्यकत्वे, ध्रुते प्रकृतव्य-
 वहारधर्मिण्येवाप्रकृतव्यवहारस्यारोप उचितः । तस्य च स्वरूपतो ज्ञातस्या-
 रोपे चास्ताभावात्कामुकापप्रस्तुतधर्मिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य रसानुगुण-
 त्वादारोपः । कामुकादेश्च पदादनुपलितस्यापि चुम्बनादिना व्यञ्जितस्य व्यव-
 हारविशेषणत्वम् । तस्मात् 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तधुम्वति चन्द्रमाः' इत्यत्र
 जारसंबन्धिताद्वाच्यचुम्बनरूपव्यवहाराश्रयध्वन् इत्येव बोधः" इति ।

कविसंरम्भेति । सप्रतीत्युद्देश्यकचन्द्रसंदर्भरूपकभिव्याहारेत्यर्थः । फलितनाह—तत्त-
 द्येति । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतसंबन्धिव्यवहारेत्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुत-
 वेत्यर्थः । तद्वाचकेति । जारत्वाचकेत्यर्थः । एतेन शब्द आरोपो न सम्भवतीत्युक्तम् ।
 नन्यात्, तनायकादिना आश्लिष्टरूपकं भवत्यत आह—न चेहेति । अस्तीत्यन्वयः ।
 इह एष इत्यादि । जारत्वस्य गमकमित्येत्युक्तम् । एवमप्येति विनियमकनाह
 —ध्रुते इति । तथा च ध्रुतप्रस्तुताभोपस्यारकतया विशिष्टनिर्दिष्टेयव्यतिचलितेति

१ एते ११७५५५ यथा यमकं तथा न विधिरसीत्युक्तम् ।

२ अयमिन्द्रियारोपार्थे चर्चिणी (अनुराग) प्रकृतव्यवहारस्य, प्रकृतव्यवहारार्थे
 धर्मिणि (रसुते) अन्वयव्यवहारस्य वा आरोपे जारत्वम् । अन्वयेनेन कलाप्यनवा-
 यारे तु अर्थावधारणायुक्तमित्येति ।

तदेतत्सर्वमसंगतम् । यत्तावदुच्यते 'मुखं चन्द्रः' इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वा-
 रोप इति, तत्र । नामार्थयोरभेदेनैवान्वयान्मुखे चन्द्रस्यारोपः, न चन्द्रत्वस्य
 चन्द्रविशेषणस्य । यदप्युच्यते जारादिपदसमभिव्याहारस्य हेतोर्विरहात्
 चन्द्रादौ जारत्वारोप इति । तत्र श्रौतारोपे तादृशसमभिव्याहारस्य
 हेतुत्वम्, न त्वार्थारोपे । अन्यथा रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेः । न च रूप-
 कध्वनावारोप्यमाणासाधारणधर्मोक्तिरारोप्यमाणतादात्म्यव्यञ्जिका, न चेह
 तथा किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । इहापि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्यादया,
 व्यञ्जनमर्यादया वा प्रतीतस्य प्रकृतधर्मिणि चन्द्रे आरोप्यमाणस्य जारासाधा-
 रणधर्मत्वेन जारत्वव्यञ्जकतायाः स्फुटत्वात् । एतेन 'विद्युन्नयनैः' इत्यत्र 'त्वं
 सेतुचन्धनकृत' इत्यत्र च यथा द्रष्टृत्व-विप्युत्वगमकं तथैह नास्तीति निर्दे-
 श्यम् । न च जारत्वस्य चन्द्रादावारोपमन्तरेणापि जारव्यवहारारोपः सिध्य-
 तनुपपत्तेरभावात् जारत्वं गमयेदिति वाच्यम् । गमकं हि द्विविधम्—आ-
 श्लेषकं व्यञ्जकं च । तत्राश्लेषकमनुपपद्यमानमेव गमयति । व्यञ्जकं तु नानु-
 पपत्तिमपेक्षते । 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा अर्थापत्त्या
 गतार्थत्वेन व्यञ्जनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं च स्वयापि हि जारादेरप्रकृतध-
 र्मिणः प्रतीतिरवश्यं वाच्या आरोप्यमाणव्यवहारविशेषणार्थम् । अन्यथा

भावः । स्वरूपतः अप्रकृतव्यवहारत्वेन । चन्द्रविशेषणस्येति । तादात्म्येन चन्द्रारोपे
 तादात्म्यस्यापि संबन्धविधया आरोपविषयत्वात् तस्य चन्द्रत्वानतिरेकात् चन्द्रस्यारोपे-
 त्युक्तम् । न तु प्रकारनया चन्द्रत्वारोपः । अन्यत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र प्रसारनया
 आरोपायोगादिति तदाश्रयाच्चिन्त्यमिदम् । भामहादिमतेनाह—**श्लेषेति** । समतेनाह—
व्यञ्जनेति । इदं च पूर्वमेव दूषितम् । जारेति । सिध्यन् जारव्यवहारारोप इत्यर्थः ।
 दर्शनादिति । अनुपपत्तिं विनापि नानाध्वन्यञ्जनदर्शनादित्यर्थः । अन्यथा अनुपपत्तेन-
 देनुर्ये । अन्यथा तदप्रतीत्या तद्विशेषणचानुशील्यरे । एवं च तदर्थं तत्प्रतीतिं च सन्धि-
 वाभ्यां सहितान्याम् । अन्यथा तान्यां न व्यञ्जनम् किं तु केवलचुम्बनेन तदशीकारे ।

१ रूपकध्वनी आरोपे सत्यपि तादृशविशेषणचन्द्रपदस्यासंनिधानम्, (२५३५१५२) ।

२ परनायिकामुच्युम्बनं जारत्वाया गमयन्निहायस्तीति भावः ।

३ जारावस्य आरोपे विना यदि जारव्यवहारारोपः न उपपद्येत् तर्हि अनुपपन्नानो जार-
 व्यवहारो जारत्वं गमयेत् । अत्र तु चन्द्रे जारव्यवहारारोपे विनापि जारव्यवहारारोपः (मुख-
 चुम्बनदि) केवलादस्य (आदिभागवत्प्रतीति केवलाद्युम्बनमेव) उपपद्ये । अत्र एव अ-
 नुपपत्तिर्नास्ति । अनुपपत्त्यान एव हि गमको धर्मो गम्यं गमयति । इह तु न गमयेदिति शङ्का ।

स्वरूपतो ह्यप्रकृतव्यवहारोपे चाल्लानापतेः । एवं चावश्योपसाध्यस्य
जारादेच्चाद्व्यचुम्बनकर्तरि चन्द्रादावेव तादात्म्येन विशेषणत्वमुचितम्, न
तु व्यवहारे नेदेन । चन्द्रस्य जारमिश्रतावगमे परनायिकावदनचुम्बनत्वाद्वा-
त्वात् ।

अपि च 'निशामुलं चुम्बति चन्द्र एव' इत्यत्र लीलिङ्गपुंलिङ्गाभ्यां
मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां नायिकात्वं नायकत्वं च व्यञ्जत इति हि निर्वि-
वादम् । अन्यथा 'निशामुलं चुम्बति चन्द्रिकैषा', 'अहर्मुखं चुम्बति भानु-
विम्बम्' इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तेः । एवं च सामानाधिकरण्येनैव संस-
र्गेण व्यज्यमानं नायकत्वं निशाशशिनोर्नायकत्वारोप एव पर्यवस्यति ।
“अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकतास्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः” इति
त्वदुपजीव्यग्रन्थविरोधश्च । ‘अविनाभावादप्रकृतव्यवहारेणाक्षिप्तेन धर्मिणैव
प्रस्तुतो धर्म्यवच्छिद्यते’ इति तट्टीकाविरोधश्च । किं च “चुम्बनादिव्यवहारे-
णाभिव्यक्तस्य नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वमेव, न त्वमेदेन चन्द्रादिविशेष-
णत्वम् । चन्द्रादिपदसमानाधिकरणपदानुपस्थापितत्वात्” इत्युक्तं तत्र तुल्य-

एवं च अतिप्रसङ्गभङ्गाय तत्पहिताभ्या तदङ्गीकारे च । सामानेति । स्वीत्वपुंस्त्वैसादिः ।
पर्यवसितार्थानङ्गीकारे आह—अपरीति । त्वदुपजीव्येति । कुबलवानन्दोपजीव्यालं-
कारसर्वस्वत्वर्थः । अत एव तदाज्ञानुवर्तिनिति प्रागुक्तम् । अविनाभावाद नियतसम्बन्धात् ।
तट्टीकेति । अलंकारसर्वस्वटीका विमर्शनीत्यर्थः । तदुक्तान्तरं उच्यते—किं चेति ।

१ उक्तं च त्वया पूर्वम्—‘तस्य (अप्रकृतव्यवहारस्य) च स्वरूपतो वातसारोपे चारत्वा-
भावात्कानुकाप्स्यस्तुतधर्मिसंनित्वैनावगम्यमानस्य रसानुपगतत्वात्’ इति ।

२ भयन्नवे व्यवहारस्य विशेषाः कानुकारिः, अर्थात् कानुक्तस्यभिमुखचुम्बनादिशब्द-
भारः । ततश्च नेदेनैवान्वयः स्यात् । धर्मिणः (जारादेः) प्रतीतिरङ्गीकारे तु चन्द्रे सह
तत्सादमेदेनान्वयः स्यात् ।

३ नायिका च नायकश्च नायकौ, तयोः प्रतीतिः ।

४ स्वीत्वपुंस्त्वयोरधिकरणभूतौ यौ निशाशशिनौ तत्रैव यदाकनं नायिकात्वं नायकत्वं चा-
भिव्यज्यते । एवविषयाध्यामिबन्धेः निशाशशिनोर्नायकत्वारोपे एव पर्यवस्यति । ततश्च
‘व्यवहारस्यारोप एव चारत्वादेः, न तु रसगङ्गाधरे’ इति त्वदुक्तिः स्पष्टनिरूपयिताशयः ।

५ अलंकारसर्वस्व-तट्टीकानोर्नायकत्वारोपे एव तात्पर्यम् । ततश्च रसचुम्बनीव्यविरोधः ।

६ नायकत्वावकपदानुपस्थापितत्वादित्यर्थः ।

तस्मादप्रकृताभिन्नतया व्यवसित प्रकृतव्यवहार स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावस्थिते भासते । तत्राप्रकृतार्थ उपस्कारकतया गुण इति प्रकार एव रमणीय । स च न वाक्यार्थरूपके 'स्वत्पादनस्वरूपानां' इत्यत्रेव विशिष्टस्य विशिष्टे । समासोक्तौ तयो पृथक्छन्दवेद्यत्वाभावात् । किं तु प्रकृतवाक्यार्थघटका पदार्थास्तादात्म्येनाप्रकृतघटकपदार्थालीढा एव वैशिष्ट्यमनुभवन्तो महावाक्यार्थरूपेण परिणमन्तीति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अतिशयोक्ताविवाप्रकृतेन प्रकृतस्य निगरणं तु न वाच्यम् । तस्य शब्दवाच्यत्वात् ।

अथास्या केचन भेदा निगद्यन्ते—

विशेषणसाम्यं श्लेषेण भवति शुद्धसाधारण्येन वा, तदपि धर्मान्तरपुरस्का-

तस्मादिति । रमणीय इत्यत्रास्यान्वयः । स्येति । अप्रकृतव्यवहारावस्थान्ये अप्रकृत इत्यर्थः । तदिति । प्रकृतव्यवहारावस्थेऽप्यप्रकृतेत्यर्थः । तत्र प्रकृते । स च आरोपश्च । वाक्याधरूपकमेवाह—स्वत्पादेति । तयो प्रकृताप्रकृतवाक्याधयो । वैशिष्ट्यस्यैव वाक्यार्थता । तदाह—वैशिष्ट्यमिति । अवान्तरवाक्यार्थयोर्भिन्नत्वादाह—महेति । तस्येति । प्रकृतस्य विशेषणसाम्यप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । तदपि द्विधा, तत्साम्यमपि ।

१ यथा—विशेषणम्' अत्र तस्य (प्रकृतव्यवहारस्य) विशेष्यम् (य भारस्कर) तदभिन्नतया अवस्थिते स्वस्य (अप्रकृतव्यवहारस्य) विशेष्ये (अप्रकृते नायके) [भारस्कराभिन्नतया प्रतीते स्फुटितानुभववति नायके इति यावत्], प्रकृत (भारस्कर) व्यवहार अप्रकृत (नायक) व्यवहाराभिन्नतया भासते ।

२ सर्वस्य वक्तव्यसाधयामय — विशिष्टस्य [अप्रकृतवाक्यार्थार्थमि (नायक) विशिष्टस्य व्यवहारस्य] विशिष्टे (प्रकृतवाक्यार्थविशेष्यविशिष्टे प्रकृतवाक्यार्थे) आरोपो न भवति, आवयार्थरूपके (स्वत्पाद) इत्यत्र यथा भवति । किं तु प्रकृतवाक्यार्थव्यवहारीभूता पदार्था ध्वनिलिनी—किरणाय अप्रकृतवाक्यावयवरीभूतपदार्थे (नायक—नायिका—इत्यादि) रूपा घटका, तद्विशिष्ट्यमनुभवन्तो महावाक्यार्थरूपा भवति । अथ भावः—समासोक्तौ शब्दवत् प्रकृतवाक्यार्थघटकानां पदार्थानां प्रत्ययो यद्यपि भवति परं ते (सूर्ये नलिन्यादय पदार्था) अप्रकृतवाक्यार्थव्यवहारक—नाविकादिपदार्थाभिन्नतया प्रतीयन्ते । एव प्रकृतव्यवहारबोधक प्रकृतवाक्यार्थबोध पृथक् भवति, अप्रकृतव्यवहारबोधक अप्रकृतवाक्यार्थबोधक पृथक् भवति । परं तु अवान्तरवाक्यार्थपदार्थानां प्रकृतप्रकृतवाक्यार्थबोध समित्तिबोधस्तु महावाक्याभेरूपेण भवति ।

रेण कार्यपुरस्कारेण वेति प्रत्येकं द्विविधम् । तत्र 'विबोधयन्कारस्पर्शः'
इत्यत्र धर्मान्तरपुरस्कारेण श्लेषे समुदाहृतमपि विशेषणसाम्यं पुनरुदाह्रियते—

‘उत्सन्ने तव गङ्गे पायं पायं पयोऽस्तिमधुरतरम् ।

शमिताखिलश्रमभरः कथय कदाहं चिराय शयिताहे ॥’

अत्र शिशुजननीवृत्तान्ताभेदेन स्थितः प्रकृतवृत्तान्तः । श्लिष्टकार्यपुरस्का-
रेणाप्युदाहृतं ‘संगृह्णास्यलकान्निरस्यसि—’ इत्यत्र । शुद्धसाधारण्येन धर्मान्-
तरपुरस्कारेण यथा—

‘अलंकर्तुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नवरुजं

ससीत्कारं तिर्यग्वलितवदनाया मृगहृशः ।

कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान्सयतो

जनुः सर्वेभ्लाष्यं जयति ललितोचंस भवतः ॥’

अत्र नवकान्तया क्लेशेन कर्णे क्रियमाणस्योचंसस्य वृत्तान्तः प्रत्यग्रस्रग्ण्डि-
ताधरकामुकवृत्तान्ताभेदेन स्थितः । यथा वा—

‘अन्धेन पातमीत्या संचस्ता विषमविषयेषु ।

दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गङ्गा ॥’

अत्र गिरिशृङ्गप्रभववेषुण्यष्टिव्यवहाराभेदेन ।

कार्यसाधारण्येन यथा—

धर्मान्तरेति । कार्यातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणेत्यर्थः । कार्यातिरिक्तधर्मप्रतिपादनविशेष-
णसाम्येनाप्रकृतापौपस्यापनम्, कार्यरूपधर्मप्रतिपादकतत्साम्येन वेति द्विविध्यमिति भावः ।
उत्सन्ने ऊर्ध्वं मध्ये च । पाय पाय पीत्वा पीत्वा । पयो जल दुग्ध च । शयिताहे इति
शुद्धतनपुरस्यैकवचनम् । इत्यस्यन्दयन्त । तिर्यग्वलितेति । अतिवधीकृतत्वर्थः ।
अतिसुकृतेति । अतिपुष्पसाररूपानित्यर्थः । सयतोऽनुभवतः । हे रमणीकर्मभूषण,
सर्वेश्वर नव जन्म जगतीत्यर्थः । नवरुजन्तया नवोदया । प्रत्यग्रेति । इदानीमेव
यष्टितोऽप्यो येनेत्यर्थः । अन्धेन चण्डालेन भ्रष्टानिना च । पात पतनं नरकपातश्च ।
विषयेषु देशेषु नाविकादिषु च । दृढमिति क्रियाविशेषणम् । व्यवहाराभेदेनेति ।
गङ्गावृत्तान्तः स्थित इति भावः । कार्येति । कार्यरूपधर्मकृतपुद्गलाधारण्येनेत्यर्थः ।

‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन, किं तावता
 स्वयस्त्वं भवितासि, यस्य तरुणैश्चापमतापोऽधुना ।
 क्रोडान्तः कुस्तेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति
 यां चुम्बत्यमरावती ॥ सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

कार्यधर्मान्तरयोः संकरेण साधारण्यं यथा—

‘उत्क्षिप्ताः कवरीभरं विबलिताः पार्श्वद्वयं न्यकृताः
 पादाभोजयुगं रुषा परिहृता दूरेण चेलाञ्चलम् ।
 गृह्णन्ति त्वरया भवत्प्रतिमदक्षमापालवामभ्रुवां
 यान्तीनां गहनेषु कण्टकचिताः के के न भूमीरुहाः ॥’

अत्र कण्टकचित्तत्वेन कवरीग्रहणादि संकीर्णम् । समासोक्तौ व्यज्यमा-
 नस्याप्रकृतव्यवहारसोपस्कारकत्वमेव, न प्राधान्यम् । तदुपस्कृतवाच्यस्यैव
 तु प्राधान्यमित्युक्तम् । तत्र यदि व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यं स्यात्, न वाच्यस्य,
 तदा ‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु—’ इति प्रागुदाहृतपद्ये निन्दाव्याजेन स्तुतौ
 पर्यवसानं न स्यात् । स्तुतिनिन्दयोः प्रकृताप्रकृतव्यवहाराश्रयत्वादिति ध्येयम् ।

वेवेति । राजानं प्रति कम्पुक्तिः । भवितासि ? अपि तु न । दुराचारसवन्धिप्रवात् ।
 तदेवाह—यस्येति । ‘न ना नोऽो भुजान्तरम्’ । आशा दिग् । अगम्यामपि । अम-
 रावतीनपीत्यर्थः । उत्क्षिप्ता इति । ऊर्ध्वं क्षिप्ता इत्यर्थः । विबलिता वलीकृता ।
 न्यकृता अध कृता । के के न गृह्णन्ति । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । अत्र कण्टकचित्तत्वं
 कार्योऽन्यधर्मः । रोमाशब्दास्तत्र कण्टकयुतत्वं च तस्यार्थः । कवरीदिग्रहणं कार्यरूपो धर्मः ।
 तस्यैव प्रतिपादकत्वात् । आदिना पार्श्वद्वयग्रहणादिसंग्रहः । एवं पूर्वोदाहरणेऽपि यथा-

१ लोभेन कवयः स्तुवन्ति, तावता किं त्वं स्वोक्तव्यो भवितासि ? नपि ॥ नेत्याशयः ।

२ प्रभावशालितया सर्वदा नवीनः । अप्रकृतपद्ये तु—प्रगाढवीरवदया कामान्धत्वात्सर्व-
 सीप्रसक्त इति ध्वन्यते ।

३ अत्र हि—व्यङ्ग्यस्य अप्रकृतव्यवहारस्य निन्दावात्, वाच्यस्य प्रकृतस्य (राशः) च स्तुतौ
 तात्पर्यम् । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यस्वीकारे निन्दार्था पर्यवसानं व्यपदिश्येत, न स्तुतौ । वाच्यस्य
 प्राधान्ये तु स्तुतौ पर्यवसानं सम्बन्धेनेत्याशयः ।

“—‘तन्वी मनोहरा बाल पुष्पाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग भवदर्शनमात्रतः ॥’

अत्र तनुत्वादिविशेषणसाम्याल्लोकाक्ष्यां लताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र लतैकगामिविकासाख्यधर्मसमारोपः कारणम् । अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतलताव्यवहारस्याप्रतीतिः । विकासश्च प्रकृते उपचरितो ज्ञेयः” इत्यलंकारसर्वलंकार आह, तत्र विचार्यते—नात्र विशेषणसाम्यमात्रेण लताव्यवहारप्रतीतिः, अपि तु लतारूपाऽप्रकृतासाधारणविकासाऽऽरोपमहिम्नेति भवतैवोक्तम् । तथा च विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वमिति त्वदुक्तसमासोक्तिरुक्षणस्य कथमत्र प्रवृत्तिः ? न च लक्षणे विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वं न विवक्षितम्, अपि तु विशेषणसाम्यगम्यत्वम् । प्रकृते च विकासस्याप्यधिकस्य गमकत्वम्, न त्वेतावता विशेषणसाम्यस्य गमकताहानिरिति वाच्यम् । श्लेषेऽतिव्याख्यापत्तेः । न च विशेषणमात्रसाम्यगम्यत्वं विवक्षितम् । एवं च न श्लेषेऽतिव्याप्तिः । नापि ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र लक्षणस्यावर्तनमिति वाच्यम् । ‘तन्वी मनोहरा’ इत्यत्र समासोक्तेरेवाभावात् । यत्र साधारणविशेषणमहिम्नाऽप्रकृतस्य स्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिः । यत्र त्वसाधारणमहिम्ना, तत्र व्यङ्ग्यरूपकमिति विषयव्यवस्थापनात् । एवं च प्रकृते साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि न तन्महिम्ना लतायाः स्फूर्तिः, अपि तु विकासमहिम्नेति व्यङ्ग्यरूपकमुचितम् । यथा—

‘नकोरनयनानन्दि कङ्काराढादकारणम् ।

तमसां कदरं भाति वदनं सुन्दरं तव ॥’

ययं बोध्यम् । तत्र तयोर्मध्ये । तत्र तमवधारणप्रतीतिः । अन्यथा तत्समारोपस्याकारणत्वे । विशेषणेति । तेषामन्यसाधारण्यमिति भावः । वादाचित्कस्य संभवादाह—नियतेति । श्लेषेऽतिव्याख्यापत्तेरिति । तत्र विशेष्यस्य श्रित्वेऽपि विशेषणसाम्यस्यास्तित्वेति भावः । विशेषणमात्रेति । मात्रपदेन विशेष्यसाम्यव्यावृत्तिर्न धर्मान्तरविमर्शादिति भावः । न श्लेष इति । तत्र विशेष्यस्यापि श्रित्वादिमिति भावः । समासोक्तेरेवेति । सर्वसम्बन्धसिद्धान्तात्प्रकृतेऽप्रकृतलताप्रतीतावपि क्रियारूपव्यवहारस्य कस्यचिदप्रतीतिर्नात्र समासोक्तिरित्यपि बोध्यम् । एतेन यदपीत्यादिपि सर्वसम्बन्धः परास्त इति दिष्टम् । एवं च उक्तव्यवस्थापनादरे च । उक्तमेव सदृष्टान्तमाह—यथेति । तत्र हि अन्ये-

१ मात्रपदेन विशेष्यसाम्यस्य व्यावृत्तिः, न धर्मान्तरस्य विमर्शादेः । एवं च विशेष्यस्य श्रित्वादिमिति भावः । अत्र लक्षणस्य सम्यगवय इत्यर्थः ।

इत्यादौ सुन्दरमिति साधारणविशेषणसत्त्वेऽपि रूपकमेव, तथेहापि । कचिद्गुणीभूत कचित्प्रधानमित्यन्यदेतत् । साधारण्येन विशेषणसाम्यमूलायाः समासोक्तेस्तु ‘अन्येन पातमीत्या सचस्ता—’ इत्यादिः प्रागल्भाभिरुदाहृतो विषय इति न निरवकाशत्वम् । तत्र ह्यसाधारणधर्मारोपमन्तरेण साधारण-विशेषणमहिम्नैवापकृतपतीतेः । एतेन ‘तदेवं साधारण्येन समासोक्तेर्विशे-यणसाम्येऽप्यप्रकृतसन्निधिमर्माकार्यसमारोपमन्तरेण तद्व्यवहारमतीतिर्न भवति’ इति विमर्शिनीकृता यदुक्तं तन्निरस्तम् । तस्मादेवं सम्भवति विषयविभागे ‘तन्नी मनोहरा—’ इत्यत्र समासोक्तिवचनमह्वयम् ।

यदपि “औपम्यगर्भत्वेनापि विशेषणसाम्यं सम्भवति । यथा—

‘दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेश्मणा ॥’

अत्र हरिणेश्मणामात्रवृत्ते सुरेपत्वस्य विशेषणस्य महिम्ना दन्तप्रभासदृशानि पुष्पाणीत्यादियोजना विहाय दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासाश्रयेण कृते योजने प्रकृतार्थसिद्धौ सत्त्वा वृत्त्यन्तरेण त्यक्ताया एव योजनायाः पुनरुज्जीवने पुष्पपल्लवालिवृन्दैरुपमेयैराधिश्रिताया दत्तायाः प्रत्ययान्न तद्व्यवहारा-

नेत्यत्र हि । धर्मैकार्येति । धर्मैकार्ययो समारोपमित्यर्थः । अयं तवीय उपचहारमन्य । उपचहरति—तस्मादिति । प्रकृतार्थेति । सुवेषस्वरूपेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरेण ध्वजप्रया । योजनाया ‘उपमानानि’ इति समासरूपाया । तद्व्यवहारेति । एतान्यवहारेत्यर्थः । उपमेति । यथासह्यमन्वयः । पूर्वोक्तरीत्येति । इत्यन्तरेणेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेव कथं विशेषणसाम्यमर्थमेवावत आह—समासेति । हरिणेश्मणाशे आश्रितत्वेना-शान्दत्वादाह—एकदेवेति । अत्र उक्तपद । एवमप्येऽपि । तेनैव अन्नारसवस्वकारे-णैव । तुल्ययुक्त्या आह—दन्तप्रभा इति । तथोक्तं तदा समासोक्तिरित्युक्तम् । स्व

१ ‘त-सी०’ अत्र व्यङ्ग्य रूपक गुणीगूढम्, ‘चकोरनयना०’ अत्र प्रधानमित्याश्रयम् ।

२ अथ भाष —हरिणेश्मणामात्रवृत्तिद्वयेवत्यविशेषणानुरोधेन ‘दन्तप्रभा पुष्पाणीव’ इत्यादिप्रमासाश्रये कृते प्रकृतार्थस्य (नादिकार्थस्य) सिद्धिः । वृत्त्यन्तरेण (व्यञ्जनया) तु त्यक्ताया योजनाया (‘दन्तप्रभासदृशानि पुष्पाणि’ इत्याद्याकारिकाया) पुनरुज्जीवनेषु नात्र नायिकार्या एतान्यवहारारोप (अर्थात् न समासोक्तिः) । विशेषणसाम्यमात्रेण अप्रकृतस्य रङ्गविवेचनमासोक्तिः स्वीकार्यः । अथ तु उपमेयै अप्रकृतस्य (दत्ताया) भाषेयः । इति ।

रोपः । एवं सुवेपेत्यपहाय परीतेति कृते उपमारूपकसाधकवाधकप्रमाणाभा-
वात्तदुभयसंशयरूपसंकराश्रयेण कृते योजने पश्चात्पूर्वोक्तरीत्या लताप्रतीतेः
समासोक्तिरेव । समासभेदेनार्थभेदेऽपि शब्दैक्यमादाय छिष्टमूलायामिव
विशेषणसाम्यं बोध्यम् । आदावन्ते वा रूपकाश्रयेण दन्तप्रभा एव पुष्पा-
णीति योजने कृते तु हरिणेश्क्षणांशे आक्षिप्तलतातादात्म्यकेनैकदेशविवर्ति-
रूपकेणैवाप्रकृतार्थप्रत्ययोपपत्तेर्नार्थः समासोक्तेरत्र” इति तेनैवोक्तम्, तदपि
न विचारसहम् । दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भरेनाप्यादौ योजने कृते
हरिणेश्क्षणांशे आक्षिप्तलतोपमानिकया एकदेशविवर्तिन्या उपमयैव गतार्थस्या-
समासोक्तेरानर्थक्यादप्राप्तसक्तेः । न चोद्भटमते एकदेशविवर्तिनोरुपमासं-
रयोरस्वीकारात्तथोक्तमिति वाच्यम् । अनुपदमेव स्वयं तेन सरस्वीकारात् ।

‘हालाहलसमो मन्युरनुकम्पा सुधोपमा ।

कीर्तिस्ते चन्द्रसदृशी भटास्तु मकरोद्भटाः ॥’

इत्यादौ गत्यन्तराभावापेनाप्येकदेशवर्त्युपमाया एव स्वीकरणीयत्वाच्च अवश्य-
कृतेनोपपत्तौ भेदान्तरकरूपनानौचित्यात् । तस्मादौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितः
समासोक्तिप्रकारो न संगच्छते । यत्र छिष्टविशेषणेन शुद्धसाधारणविशेषणेन
वा सहचरितमौपम्यगर्भविशेषणं तत्र यद्यप्यस्ति समासोक्तिस्तथापि नासावौ-
पम्यगर्भविशेषणोत्थापितस्तृतीयः प्रभेदो भवितुमीष्टे, स्वतन्त्रविषयत्वाभावात् ।
यथा—

प्लङ्कारतयंस्तरुणा । तदिति । उपमासंकरयोरित्यर्थः । हालाहलेति । राजानं
प्रति कन्दुकिः । हे राजन्, तवेति श्रेयः । मकरेति । मत्स्यविशेषेत्यर्थः । तेनापि
उद्भटेनापि । राशि रत्नानुरगाम्यस्याशब्दत्वादाह—एकेति । ननु हालाहलेत्यत्र तदा-
वश्यकत्वेऽपि तन्वी मनोहरेत्यत्र समासोक्तिरेव तादृश्यास्ताम्र आह—अयमेति ।
उपमाभेदेनेत्यर्थः । भेदान्तरेति । समासोक्तिरित्यादि । कचित्सम्भोऽस्तीत्याह—यत्रेति ।
स्वतन्त्रेति । तथा चोक्तान्तर्भाव एवेति भावः । अम्यरं वज्रमागच्छ । तारका नक्षत्रा-

१ एकदेशविवर्तिरूपकेण प्रतीयमानस्य अप्रकृतार्थस्य (लतारूपस्य) उपपत्तिः स्यादेव,
अत्र एव समासोक्तिस्वीकारो नावश्यक इत्यर्थः ।

२ यथा एकदेशविवर्तिरूपकेण प्रतीयमानस्य अप्रकृतार्थस्योपपत्त्यै समासोक्तिरित्यतः, तथा
अत्रापि एकदेशविवर्त्युपमया तद्विपक्षे यदोन्वित इत्याशयः ।

‘निर्मलाम्बरस्यश्रीः किञ्चिद्दर्शिततारका ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

अत्र पूर्वाधगतछिद्रविशेषणोत्थापितैव समासोक्तिरुत्तरार्धगतेनौपम्यगर्भ-
विशेषणेन विद्वदुत्थापिता युक्तिस्तदनुगामिना मूर्खेणैवानुमोचते । एवं ‘दत्ता-
नन्दा समस्तानां प्रफुल्लोत्पलमालिनी’ इति पूर्वार्धे कृते शुद्धसाधारणविशेष-
णोत्थापितैव ।

एवं च—

‘परिफुल्लाञ्जानयना चन्द्रिकाचारुहासिनी ।

हंसावलीहारयुता शरद्विजयतेतराम् ॥’

इत्यशेषभारूपकयोः साधकस्य बाधकस्य चाभावात्संकरालंकारस्वीकर्तृनये तदु-
भयसंशयारम्भक एकदेशविवर्ती संकरालंकार एव । तदस्वीकर्तृनये च यदो-
पमितसमासस्फूर्तिस्तदैकदेशविवर्तिन्युपमा, विशेषणसमासस्फूर्तिं तथाविध-
मेव रूपकमिति प्रथमयोजनयैवाप्रकृतार्थावगतेर्द्वितीययोजनायाः ‘परिफुल्ला-
ञ्जानीव नयनानि’ इत्युपमागर्भाया वैयर्थ्यादनुत्थानमेव । यदा तु ‘शरद्वर्षा-
सखी बभौ’ इति चतुर्थचरणं निर्मायते तदा तु शरन्मात्रदृष्टेर्वर्षासखी-

प्रादिकनीनिवाश्च । एवेनौपम्यगर्भविशेषणव्यवच्छेदः । विशेषणेन शरसदृशहंसपङ्क्तिपुते-
त्यनेन । अनुमोदने स्थान्तमाह—विद्वदिति । छिद्रविशेषणोत्थापितामुक्त्वा साधारण-
विशेषणोत्थापितां तामाह—एवं दत्तानन्देति । अत्रापि व्यवहारस्य कस्याचिद्विषय-
नाभावात्कर्षं समासोक्तिरिति चिन्त्यमिदम् । एतादृशस्थले व्यङ्ग्यरूपकसुपना वेति तु युक्त-
मेव प्राग्वत् । एवं च उभयान्तर्भावान्न तृतीयमेदानङ्गीकारे च । उपप्रेति । यथासह्य-
मन्वयः । तदिति । संकरालंकारेत्यर्थः । चस्त्वयं । विशेषणेति । मयूरध्वंसकेती-
त्यर्थः । तथाविधमेव एकदेशविवर्त्येव । ‘चरणोऽस्त्रियाम्’ इत्युक्तेर्नपुंसकत्वम् । तुरुक्तवैल-

१ विद्वदुत्थापिता युक्तिः यथा विद्वदनुगामिना मूर्खेणाप्यनुमोचते, तदनुमोदनं च मूर्खसद-
न्येव यथा व्यपदिश्यते, तथा छिद्रविशेषणोत्थापिता समासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणेनाप्यनु-
मोदिता । ॥ उन्मात्रोत्थापिता ।

२ धृष्टिः शुद्धसाधारण्यो विशेषणैरप्रकृतार्थावगतिरेक्य योजना । औपम्यगर्भविशेषणैरवग-
तिर्द्वितीया । तत्र प्रथमयैव अप्रकृतार्थप्रत्ययोपपत्तौ सिद्धार्था द्वितीययोजनापर्यन्तमनुपावनमेव
न भवतीति तस्या अनुत्थानमेवेत्याशयः ।

त्वस्योपादानाद्वज्रचन्द्रिकाहंसमधानस्योपमितसमासस्यावश्यकत्वात्प्रथममादुर्भू-
तया नयनद्वाराक्षिप्तकामिनीरूपोपमानिकया अत एवैकदेशविवर्तिन्यो-
पमयैव निर्वाह इति निवेदितमपि सहृदयप्रीतये पुनर्निवेदितम् ।

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृट्ययौ शान्ततटिस्तटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥’

इति कस्यचित्पथे प्रावृष एकदेशविवर्तिरूपकेणाङ्गनास्त्वसिद्धिरिति नोत्तरार्ध-
गतार्थान्तरन्यासानुपपत्तिः । प्रथमचरणे तूष्णहूनसाम्यादस्तु नाम समा-
सोक्तिः ।

यत्तु कुबलयानन्दे “सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते । यथा—

‘पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिता

विपर्याप्तं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिवं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥’

अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु घनसंतानादिसमृद्धसमृद्धिवि-
पर्याप्तं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य आमनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते” इत्युक्तम्, तद-
सत् । समासोक्तिर्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्यत्राभावेन समासोक्तिताया एवानु-
पपत्तेः । न च विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वा यत्राप्रस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन
व्यज्यते सा समासोक्तिरिति लक्षणं निर्मास्यत इति वाच्यम् । समासोक्तौ
हि प्रकृतवृत्तान्तोऽप्रकृतवृत्तान्ताभेदेन सित इति सर्वसंगतम् । त्वयापि

क्षप्ये । एकदेशविवर्तीति । शान्ततटिस्तटाक्षेत्यनेतरर्थः । उपगूढेनेति ।
आलिङ्गनेत्यर्थः । सारूप्यार् शरदस्यात् । पुरेति । उत्तरापथे धीनालागानन्तरं कदा-
चिद्भूत गतस्य धीरानस्योत्थिरियम् । क्षितिरुहां तरुणाम् । वनवर्णने वनवृत्तान्ते । तत्प्रा-
रूप्यार् वनसादस्यात् । आनादी वनसादस्याह—कुटुम्बिष्विति । कुटुम्बिगतो यो
घनसंतानादिसमृद्धसमृद्धोर्विपर्याप्तं प्राप्तमेत्यर्थः । तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुम्बिसमाश-
्रयस्य जीवातोर्विति । निव्यमिदम् । विशेषणसाम्यस्यसादृश्यस्यत्येऽपि तद्वानपा-

१ नयनद्वाराक्षिप्त इहा कानिन्त्यर्थः दुरधि, किन्तु अस्यापान्दानुषेनेन कानिनीह
उरधि उपमानादेशदेकदेशविवर्तिनी उपमा ।

च 'प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतव्यवहार आरोप्यते' इत्युक्तम् । एवं स्थिते नह्यत्र स्रोतोवृक्षादिविपर्यासो धनसंतानविपर्यासाद्यभेदेन प्रतीयते । नापि वनादौ धनसंतानविपर्यास इति समासोक्त्यन्तैरात्सत्यपि वैलक्षण्ये यद्यसौ समासोक्तिरिति शक्यं । क्रियते तदा अलंकारान्तरमपि समासोक्तिकुशावेव निक्षिप्यताम् ।

एवं तर्हि 'पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिता' इत्यत्र कोऽलंकारः ? । अप्रकृतेन वाच्येन प्रकृतव्यवहारामिव्यक्तिरूपाया अपस्तुतप्रशंसाया अत्रासम्बन्धप्रकृतस्यैव वाच्यत्वादिति चेत्, साधु पृष्टमाशुष्मता । समाधानमस्य तमश्चमप्रस्तुतप्रशंसप्रकरण एव निवेदयिष्याम इति । किं चालंकारसर्वस्वकृता 'सादृश्यार्थविशेषणोत्थापिता सादृश्यमूला समासोक्तिः' इत्युक्तम् । तत्र हि विशेषणसाम्यसत्त्वादुक्तिसम्भवोऽप्यस्ति, न तु खडुकायामिति मूलमन्धानवबोधस्तद्विरोधो वा स्फुट एवेति दिक् ।

सैयं लौकिके व्यवहारे लौकिकस्य व्यवहारस्य, शास्त्रीये शास्त्रीयस्यारोपेण, एतद्विपर्ययेण च चतुर्धा । तत्राद्या प्रागभिहितैव । द्वितीया

वात् । नह्यत्र स्रोतोवृक्षादिविपर्यास इति । न प्रतीयत इत्यत्र शक्यतातिरिक्त प्रमाणमन्विष्यतामिति चिन्त्यमिदम् । विपर्यास इति । प्रतीयत इत्यनुपपन्नं । निक्षिप्यतामिति । तथा न बहुव्याख्या सादिति भावः । समाधानमस्येति । अप्रकृतप्रशंसैवात्रालंकारः । अप्रकृतस्य प्रशंसेति न तदर्थं, किन्त्वप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसेति । एव च वाच्येन व्यक्तेन वाऽप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र प्रशंसते सादृश्यापन्यतमप्रकारेण साऽप्रस्तुतप्रशंसेति । न तु वाच्येनैव व्यङ्ग्यमेवेतीति भावः । चिन्त्यमिदम् । युक्त्यसहत्वात् । तथा हि प्रशंसनमत्र किमुत्कर्षाधानं प्रतीतिमान् वा । नायं । प्रतीयमानार्थान्ध्यारोपविषयेष्वप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेचव्याप्ते । नहि तादृश्येनावस्थितोऽप्यर्थ उक्त्यर्थेति युक्तम् । नान्यत् । प्रकृतेऽभावात् । नह्यत्रप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । वाच्यत्वात् । न चान्यतरत्वेनानयो समग्रः । समासोक्तेरेवान्यतरत्वपठितश्लेषवरणे बाधनाभावात् । अनिशयोक्त्यादौ कृत्तवाच्यं । किंचेत्सादिना संबन्धकारादिबिरोधोद्वाचनमप्यसंगतमेव । तच्छिस्त्यत्वात् । ईदृशाप्रस्तुतप्रशंसाया अपि तैरनङ्गीकारेण तत्रापि तद्विरोधस्य संशयः, प्राच्यामाशयस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । सैयं चतुर्विधा समासोक्तिः ।

१ प्रकृतव्यवहारे अप्रकृतव्यवहारभेद इति सर्वसमात्यनुसारम् ।

२ प्रकृतधर्मिणि अप्रकृतव्यवहारस्यारोप इति ननुत्तपनुसारम् ।

३ तैरेतानां च सादृश्यमाणा या सादृश्या समासोक्तिरित्यादि इत्यत्र सत्यं अपेक्षया ।

यथा—

‘गुणवृद्धी परे यस्मिन्नैव सः प्रत्ययात्मके ।

बुधेषु सदिति ख्यातं तद्ब्रह्म समुपासहे ॥’

अत्र वेदान्तशास्त्रसिद्धव्यवहारे व्याकरणसिद्धस्य श्रुतज्ञानज्यवहारस्य ।

लौकिके शास्त्रीयस्य यथा—

‘परार्थव्यासज्ज्ञादुपजहदथ सार्धपरता-

मभेदैकत्वं यो बहति गुणमृतेषु सततम् ।

स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदाद्यमहिमा

समर्थो यो नित्यं स जयतितरां कोऽपि पुरुषः ॥’

अत्र समर्थसूत्रगतमहाभाष्यार्थस्य । तत्र हि ‘अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः’ इत्यादिना जडत्वार्था वृत्तिरजहत्त्वार्था वृत्तिरिति पक्षद्वयं निरूपितम् । तत्रैवोपसर्जनार्थे अभेदैकत्वसंख्यापि ध्वनिता । प्रकटीकृता च

हरिणा—

‘यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यादितद्यक्षयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥’ इति ।

सामर्थ्यमप्येकार्थीभावबोधकरत्वारूपं तत्रैवोक्तम् ।

शास्त्रीये लौकिकस्य यथा—

‘कृत्वा सूत्रैः सुगूढार्थैः प्रकृतेः प्रत्ययं परम् ।

आगमान्भावयन्भाति वैयाकरणपुंगवः ॥’

अत्र राजव्यवहारस्य । एवं शास्त्रान्तरव्यवहारेऽपि बोध्यम् ।

इयं चालंकारान्तरेषु बहुष्वानुगुण्येन सिता । यथा—

रामिन् शत्रुघ्नान्मूले आनन्दरूपे च । प्रलयमरुते चिद्रूपे च परत उत्कृष्टे च । अदे-
शरैश्च । सत्त्वादिगुण-वर्धने च देवेषु वैयाकरणेषु च । सत्संज्ञकं मूर्ध्नं च ब्रह्म शब्द-
रूपमर्थरूपं चेत्यर्थः । वर्तयन्ति निष्पादयन्ति । एकार्थीभावबोधकरतेति । एका-
र्थीभाववारधार्थबोधकरत्वारूपमित्यर्थः । प्रकृते प्रातिपदिसादि । जनिषायाध । परममिमं
मिश्र च । प्रलयं दसन्नकं ज्ञानरूपं च श्रुत्वा । आगमान् तत्संज्ञकान् उपनिषद्भा-

१ गदवप्रलोभनेः शर्वदीप्तेः (सूत्रैः) प्रजापतेः (प्रकृतेः) निष्पादं जनयित्वा पनागमान्
उपनिषद्भाति ।

‘स्त्रितेऽपि सूर्ये पश्चिन्यो वर्तन्ते मधुपैः सह ।

अस्तं गते ॥ सुतरां स्त्रीणां कः प्रत्ययो भुवि ॥’

अत्र समर्थ्यत्वेन स्थितार्थान्तरन्यासानुगुण्यमाधत्ते ।

‘उत्तमानामपि स्त्रीणा विश्वासो नैव विद्यते ।

राजप्रियाः कैरविष्यो रमन्ते मधुपैः सह ॥’

इह समर्थकत्वेन ।

‘व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामाकर्ण्य स्तुतिमुदयत्रपातिरेकात् ।

आभूमीतल्लतकंपराणि मन्येऽरण्येऽसिन्ननिरुहां कुटुम्बकानि ॥’

अत्र हि परकृतनिजस्तुत्याकर्णनकंधरानमनादिविशेषणसाम्योत्थापितया समासोक्त्या सज्जनव्यवहाराभिन्नतया स्थित एव तरुव्यवहारे भूशाखासंबन्धाभेदाध्यवसितमत्तकमूलनमननिमिचोत्थापिता त्रपारूपहेतुल्लेखा संभवति । अन्यथा कितवकृतप्रीवानमनस्यापि त्रपोत्थापकतापचेः । इत्युल्लेखानुगुणा समासोक्तिः । एवम्—

‘राज्याभिषेकमाज्ञाय शम्भरासुरवैरिणः ।

सुधाभिर्जगतीमध्य लिम्पतीव सुधाकरः ।

इत्यत्रापि स्वामिसेवकव्यवहारमूला सुधालेपनोल्लेखा । अमुयैव दिशा अचेतनव्यवहारे प्रकृते चेतनव्यवहारसंबन्धस्वरूप—हेतु—फलोल्लेखायाम्, चेतनव्यवहारे प्रकृते चाचेतनव्यवहारसंबन्धस्वरूपहेतुफलोल्लेखायां च समासोक्तिरेव मूलम् ।

इति रसगङ्गाधरे समासोक्तिप्रकरणम् ।

वार्थ । राजपक्षे त्वर्थ ऊह । प्रत्ययो विश्वास । राजप्रियाश्चन्द्रप्रिया । दिशा रीत्या । स्वरूपहेतुफलना न्याणामुल्लेखायामित्यर्थः । एवमप्येऽपि ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समासोक्तिप्रकरणम् ॥

॥ समासोक्तिः ॥

२ राजप्रियाः इत्यादि समासोक्तिः उत्तमानाम् इत्यादे सामान्यस्य समासोक्तेः न्यान्तरन्यासानुगुण्यमाधत्ते ।

३ प्रस्तुतरूपार्थिको व्यवहार विशेषणसाम्यवशात् अप्रस्तुतप्रत्ययनपार्थिकव्यवहाराभिन्नतया भासते इति पूर्वं समासोक्तिनिर्णयौ सत्या त्रपारूपहेतुल्लेखा संभवति इत्युल्लेखानुगुणा ।

४ सारमुपाकरणं प्रकृतं—व्यवहारे स्वामिसेवकव्यवहाराभेद इत्यर्थः ।

अथ परिकरः—

विशेषणानां साभिप्रायत्वं परिकरः ॥

तच्च प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यङ्ग्यकत्वम् । अत एवास्य हेत्वलंकारा-
द्वैलक्ष्यम्, तत्र व्यङ्ग्यस्यानावश्यकत्वात् । उपपादकता चोपस्कारकनि-
ष्पादक-साधारणी । व्यङ्ग्यस्य गुणत्वाच्च न ध्वनित्वं व्यपदिश्यते ।

यथा—

‘मन्त्रैर्मालितमौषधैर्मुकुलितं व्रक्षं सुराणां गणैः

सस्रं सान्द्रसुधारसैर्विदलितं गारुत्मतप्रावभिः ।

वीचिक्षालितकालियाहितपदे स्वर्लोककल्लोलिनि

त्वं तापं तिरयाधुना भवमयव्यालवलीदात्मनः ॥’

अत्रात्मनो भागीरथीकर्तृकस्य भवव्यालदंशजनिततापदूरीकरणस्याशंसनं
हि वाक्यार्थः । तत्र भगवत्या भवतापनाशिकास्त्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्तरिणामेनै
भवरूपविषयतादात्म्यापत्त्या व्यालजनितसंतापनाशिकत्वं तावत्तूपपादमेव ।
‘सान्द्रजङ्गमसंभूतविषहृदयै नमो नमः’ इत्याद्यागमबलाच्च विषयतादात्म्यं

परिररं लक्षयति—विशेषणेति । तच्च साभिप्रायत्वं च । अत एवेत्यस्यार्थमाह—
तत्रेति । हेत्वलंकार इत्यर्थः । ध्वनाविविधव्यतिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति । परिरराद्भु-
रेऽनिव्यतिवारणाय विशेषणेति । मीलितं निर्मालितम् । सस्रं गलितम् । गह्वरस-
न्धुवले रक्तमणिभिः । वीचिभिः क्षालितौ वाडिवाक्यसर्वसुगुणपादौ यथा तत्संबोध-
नम् । सगन्धे । संसाररूपमर्षदशात्मन इत्यर्थः । ‘प्रापने खेद’ इत्याशयेनाह—भाशंस-
नमिति । तत्र वाक्यार्थः । परिणामेन तदसंशारेण । तथा च मयूरव्यंशकादित्वात्पमानो
बोध्यः । तादात्म्यापरस्याव्यालरूपविषयिणीति श्रेयः । आगमेति । पुराणेतरर्थः । आपा-

१ हेत्वलंकारे व्यालपक्षणा नास्तिवाच्यः । परिकरे तु प्रकृतार्थोपपादकस्य व्यवस्थाविवर-
णपरित्यागः ।

२ ननु रूपके उपपादकत्वस्य व्यालस्य प्राधान्ये, संसाररूपव्यालजनिततापनाशकत्वं
गह्वराभाशंसनं स्वयम् । किन्तु संसारतापनाशिकास्त्वयैव गह्वराभाः प्रसिद्धम्, न सर्वताप-
नाशकत्वम् । अथ एषाह—परीप्तामेव इत्यादि । विषयी व्यालः यवकुरविषयामदः सन्
सापररूपकार्ये नैव ताप उपशान्तिं प्राप्नोति । अर्थात् विषयी व्यालः विषयस्य भवमयसंज्ञामा-
प्ताः । भवमयतापकत्वं तु गह्वराभा उपशान्तिवेत्याशयः ।

विनापि शुद्धव्याजजनितसंतापनाशिकात्वमपि स्वभावसिद्धमेव । एवं वाच्या-
र्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषोपाधानाय साकूतं विशेषणं धी-
चिक्षालितेत्यादि । अत्र नामान्तरस्य सत्त्वेऽपि कालियाहितशब्दो-
पादानसामर्थ्याद्भगवत्शरणे कृष्णगणनृत्यनिःसारीकृतकालिये लोकोत्तर-
विषहरणशक्तिरूपचित्सिद्धैवासीत् । सा च तयोर्वीचिभिः क्षालनाद्भग्न्यां
स्वाश्रयेणुद्वारा संश्रान्तेति गम्यते । न च द्युक्तेः पूर्वमेव क्षालनात्कथं
चरणेनार्वाकालियस्य विषहरणं शक्तिरहितेन संभवतीति वाच्यम् । क्षालि-
तावशिष्टा लेशरूपा शक्तिश्चरणे काचित्सिखतासीत् यया संपत्ति कालियस्य
विषमहारीत्यप्याकृतान्तर्गतमेवेति नानुपपत्तिः । एवं हि वाच्योपस्कारकत-
यात्र गुणीभावः, न वाच्यसिद्ध्यङ्गतया ।

यथा वा—

‘मदकामविमोहमत्सरा रिपवस्त्वत्पुर एव तावकम् ।

धृतशार्ङ्गशरीरिनन्दक मतिकर्षन्ति कथं न वीक्षसे ॥’

अत्राप्युपेक्षानौचित्यस्य तावकशब्दप्रतिपादितेन स्वामिभूत्यभावेनैव निष्प-
न्नशरीरस्य प्रकर्षकं धृतशार्ङ्गत्यादिविशेषणममोघशस्त्रास्त्रसंयन्त्रस्य समक्षमेव
रिपुभिः कृप्यमाणं दासमुपेक्षमाणस्याकीर्तिर्भवित्री तवेत्याकृतगर्भम् । ननु
निष्प्रयोजनविशेषणोपादानेऽप्युपार्थदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनविशेषणं दोषाभा-
वमात्रं कष्टत्वाद्यभाववद्भवितुमर्हति, न त्वलंकार इति । अत्र विमर्शिनी-

नाय तत्करणाय । नामान्तरेति । वीचिभिरुत्तवासुदेवचरणे श्लाघितेत्यर्थः । सा शक्तिः ।
तयोः पादयोः । स्वशब्देन नाद्यनशक्तिः । पूर्वमेव कृष्णवताराद्यधममेव । अर्वाङ्क कृष्ण-
जन्मानन्तरम् । एवममेऽपि । उपसंहरति—एवं हीति । प्रभारान्तरेण सिद्धायास्तस्या
विशेषणेन पोषणे हीत्यर्थः । मदेति । विष्णुं प्रति भयशक्तिः । त्वत्पुर एव त्वदप्र एव ।
तावकं माम् । अरिशब्देन चक्रम् । अपुष्टार्थेति । अपुष्टार्थत्वेत्यर्थः । एवमप्रेऽपि ।
कष्टत्वादीति । यथा कष्टत्वाद्यभावो दोषाभावमात्रं न त्वलंकारस्तथेत्यर्थः । अत्र

१ यथा पूर्वं कालियविषहारकस्य चरणप्रक्षालनं कृतमवदत्तं तथा चरणगता विषहरणशक्ति-
रुपलभ्या । अत एव भगव्यालन्याहीढात्मनस्त्रापहरणे साऽवदत्तं समर्थेति भगवत्कारि व्यक्त्यं
प्रकृतार्थोपपादकमित्याशयः ।

२ निष्प्रयोजनशरीरस्य उपेक्षानौचित्यलक्षणम् । समर्थः स्वामी शत्रुभिः समक्षे प्राप्तमानस्य
निजमूलस्य स्वापमानजनिकाग्रुपेक्षां कथं वा कर्तुमर्हदित्यर्थः ।

विशेषं मन्यते, न वा ? । आद्ये' दोषाभावमात्रेण विच्छित्तिविशेषस्यालंकारम-
योज्यस्यालंकारमन्तरेणानिष्पत्तेः सिद्धं सर्वत्र परिकरस्यालंकारत्वम् । द्वितीये
अन्यत्रेव यमकादिष्वपि विच्छित्तिविशेषो नास्तीति तेन सुवचत्वात् ।
तथा हि—

‘अनापदि विना मार्गमनिशायामनातुरः ।’

मृत्तिकाशौचहीनस्तु नरो भवति किल्बिषी ॥’

इत्यत्र पर्युदासेऽप्यापत्कालादौ यथा केनचिन्मृत्तिकाशौचादि क्रियमाणं न

प्रशस्तवनयुक्तेन गोवर्धनेन । अरश्चक्रेणेन्द्रेणेत्यर्थः । ‘अहिर्नरामुरे सर्वे’ इति विश्वः ।
यमकादीति । तद्रूपसन्दर्भित्वेत्यर्थः । सर्वत्र शेषादौ तदन्यत्र च । तेन सुवचत्वा-
दिति । अत्रेवं चिन्त्यम्—दोषाभावमध्ये एवमन्तर्भावयता एकविशेषणे चमत्कारविशे-
पस्यानङ्गीकारवदुदाहरणासंगतिः । यदि त्वनुभवबलात्तत्तदोषाभावकृतचमत्कारादप्यधि-
कचमत्कारोऽस्ति, बाधनङ्गीकारस्तत्रयोजक इत्युच्यते, तर्हि सभं प्रकृतेऽपि । किं च—
अपि तु पोषायेति वदता भवतापि श्रेयस्यमवादिषु विशेषणस्य चमत्कारिताभ्युपेतैव ।
चमत्कारातिशयजनकतारुपाया एव पुष्टेः काव्ये स्वीकारात् । यदि तु विवक्षितार्थबोध
एव पोषः विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वं च पुष्टत्वम्, तथाप्यापत्कालेऽक्रियमाणं
मृत्तिकाशौचादि यथा न दोषाय नापि लोफनिन्दार्थे, क्रियमाणं चाधिकस्तुतयेऽधिकफ-
लाय च भवति, तथा यमकादिषु पुष्टत्वमक्रियमाणं न दोषाय, क्रियमाणं त्वधिकचमत्का-
रायेति वक्तुं शक्यम् । न च कवेः स्तुतये भवतु, न चमत्कारायेति वाच्यम् । नित्ये
फलस्यापि स्वीकारेण तदतिशयस्य तेन जननवदुपपत्तेः इह तु फले चमत्कार एव ।
अयि लावण्येत्यत्र तु पुष्टत्वमक्रियमाणं दोषाय, क्रियमाणं तु विवक्षितार्थबाधक्यपोषा-
यैव, नाधिकचमत्काराय । यथाऽनापद्यक्रियमाणं मृच्छीचादि दोषाय, क्रियमाणं तु
नाधिकफलायेत्यतो यमकर्पयन्तानुपावनम् । वस्तुतः संध्यावकरणस्य दोषत्वेऽपि तदभाषो
न दोषाभावमात्रम्, अपि तु फलायापि, एवं यमकादितिरिक्तेऽपि सामिप्रायैकविशेषणो-
पादाने दोषाभावावधमत्कारखेललंकारत्वम् । किं च यथा तत्र दोषाभावस्याव्यवकल्ये-
ऽपि सिद्धे साप्रतत्करणं फलतिशयायैव, एवं दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि सभ-

१ आद्ये (शेषादिषु सामिप्रायविशेषणनिन्दासे विच्छित्तिविशेषं चेन्मन्यते तर्हि) विच्छित्ति-
विशेषः अलंकारप्रयोगः (अलंकारहेतुकः), अत एव अलंकारे विना दोषाभावमात्रेण तस्य
(विच्छित्तिविशेषस्य) निष्पत्तिर्न भवितुमर्हति । अत एव सिद्धं सर्वत्र परिकरस्यालंकारत्वम् ।
इति योजना ।

२ भाषाकालादौ मृत्तिकाशौचस्य पर्युदासः (अपवादः) वर्तते, तथापि यदि केनचित्
आपत्कालादौ मृत्तिकाशौचं कियते तर्हि न तस्य निषेधः (करणे प्रलवायः) इत्यर्थः ।

केनापि प्रतिषिध्यते, कर्तुः सामर्थ्यगमकं च भवति, तथा प्रकृतेऽपि दोष-
निषेधविधौ पर्युदत्तेऽपि यमकादौ पुष्टारूपदोषाभावः कविना संपाद्यमानो
न दोषाय भविष्यति, अपि तु रसपोषायैवेति । यदि च यमकेऽनुमवं
विच्छिन्नविशेषे प्रमाणं ब्रूये, ब्रूहि तदान्यत्रापि तमेव प्रमाणमिति यमकप-
र्यन्तानुधावनं निरर्थकमेव । तस्मात्पुष्टार्थतारूपेण दोषाभावेन परिकरालंका-
रस्य विषयविभागो दुःशक इति प्राप्ते नूनः । सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलं-
कारत्वम् । चमत्कारापकर्षकाभावत्वं च दोषाभावत्वम् । तदेतद्धर्मद्वयं विचि-
क्षविषयं यदि दैवादेकसिन्विषयविशेषे समाविशेत्तदा का हानिः स्यात् ? ।
उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा आसणस्य मूर्खत्वं दोषः, विद्या तु
दोषाभावश्च भवति गुणश्च, तथेहाप्युपपत्तिः । न च दोषाभावतया प्राप्त-
स्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मक-
त्वेनेतरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतया
सगृहीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गण्यते । यथा वा मासादवाप्तिषु

वेन साभिप्रायैकविशेषणनिबन्धनोऽपि यमत्वारो दुरपक्ष इति बोध्यम् । तदेतदपि
चैकपदार्थहेतुस्मृत्यादिना ग्रन्थेन प्रयत्नयानन्दे स्फुटमिति दिक् । इत्यत्र मृतिराशौचा-
भावनियेधविधौ । पर्युदत्तेऽपि दोषाभाववस्तया प्रतिपादितेऽपि । सामर्थ्यागमनं च साम-
र्थ्यगमकं च । अचित्तर्थं पाठः । दोषनिषेधेति । अदोषं काव्यमित्यत्र । पुष्टतेति ।
तद्रूपो यो दोषाभाव इत्यर्थः । उपसहरति—तस्मादिति । विधिक्षेति । परिकरा-
तिरिक्ते सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । एकस्मिन् परिकरे । यथेति । निद्यायां
गुणत्वदोषाभावत्वयोः समावेशेऽपि तयोरलंकार्यं यथेत्यर्थः । उभयेति । अलंकारदो-
षाभावरूपत्वेनेत्यर्थः । इतरेति । परिकरान्यालंकारस्त इत्यर्थः । अस्यामेऽप्यन्वयः ।
अत एवाह—यथेति । नदाभाष्यकारोक्तं दृष्टान्तमाह—प्राप्तादेति । ऊर्ध्वदेहेत्यर्थः ।

१ अपुष्टार्थतारूपस्य दोषसामानं कृत्वा पुष्टैव यदि संपाद्यते तर्हि ।

२ अलंकारस्य दोषाभावरत्वं चेति उपाधिद्वयं पृथक्, यानयोः संकरः । यद्वत् स्वजे (परिकरे)
यदि दोषरतयोः समावेशस्तर्हि वृषह् सावित्रयोश्चाप्येवं संकरः, किन्तु उपधेययोरेव । यथा
विश्वस्य मूर्खत्वं दोषः, विद्या च गुणः । कुत्रचित्स्वजे (अवसरविशेषे) विद्यायां दोषाभावर-
मपि, गुण्यमपि च यदि प्रसन्नवते तर्हि नोपाध्योः (दोषाभाव-गुण्ययोः) संकर इति
सर्वस्मादयः ।

गणितोऽप्युभयवासी भूवासिगणनार्था पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिदोषः ।
अन्यथा प्राचां काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । तस्यापि निर्दुतरूपदोषाभा-
वारमकत्वात् ।

‘द्विजराज कलाधार विश्वतापनिवारण ।

कथं माययलां क्रूरैः करैर्दहसि निर्दय ॥’

इत्यादौ विशेषणाधिक्याव्यङ्ग्याधिक्ये चमत्काराधिक्यम् ।

अयं च वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यगर्भत्वेनोपस्कारकव्यङ्ग्यगर्भत्वेन द्विधाभवन्
व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्व-तद्विपर्ययाभ्यां चतुर्धा ।

आधो यथा—

‘विहाय संसारमहामरुखलीमलीकदेहादिमिलन्मरीचिकाम् ।

कृपातरङ्गाकुल मन्मनोमृगो विगाढमीश त्वयि गाढमीइते ॥’

अत्र गाहनसिद्ध्यङ्गं कृपेत्यादेः समुद्ररूपं व्यङ्ग्यं वाच्यायमानम् ।

द्वितीयो यथा—

‘स्वर्वाकृतेन्द्रगर्वं त्वरया चक्रेण भिन्ननक्रमुख ।

लीलात्तकोलमूर्ते मामुद्धर्तुं कथं न शक्नोऽसि ॥’

अत्र गोवर्धनगजेन्द्रवसुंधराणामुद्धारो वाच्यतास्पर्शशून्य एवोपालम्भसि-

विपक्षे बाधकमप्याह—अन्यथेति । एवं सत्यपि तस्य तत्त्वानुक्तीकार इत्यर्थः । अत
एवापि प्रयुक्तः । अनेकविशेषणानां सामिश्रायत्वे उदाहरति—द्विजेति । चन्द्रं प्रत्यु-
क्तिरियम् । परिकरस्य मेदमाह—अयं चेति । कोलेति । वरादेत्यर्थः । वाच्यता-
रूपेति । वाच्यायमानतेत्यर्थः । अत एव स्पर्शपदसार्थक्यम् । तद्व्यङ्ग्यभावात्तस्य
गूढत्वमिति भावः ॥ इति रसगङ्गाधरमयीप्रकाशे परिकरप्रकरणम् ॥

१ वाच्यसिद्ध्यङ्गं व्यङ्ग्यं गर्भे यस्य, तत्त्वेन ।

२ समुद्ररूपं व्यङ्ग्यं विना गाहनरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिर्न भवति, ततश्च सोऽयं परिकरो,
वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यगर्भः । व्यङ्ग्यं (समुद्ररूपम्) न केवलं काव्यभावनापरिपक्वमितिरेव,
अपि तु साधारणैरपि परिज्ञातुं शक्यमिति वाच्यायमानम् ।

३ विशेषणार्थं व्यङ्ग्यैवेना उपालम्भस्य सिद्धिर्न भवति इति वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । किन्तु
स्पृष्टगमकाभावाद् व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्वं नास्ति । (तद्विपर्यय इत्यर्थः) ।

अथ च । तृतीयस्तु 'धृतशार्ङ्गगदारिनन्दक' इत्यत्र, चतुर्थः 'वीचिक्षालित-
कालियाहितपदे' इत्यत्र च बोध्यः ।

इति रमणशोधरे परिकरालम्बरप्रवरणम् ।

अथ श्लेषः—

श्रुत्यैकैयानेकार्यप्रतिपादनं श्लेषः ॥

तच्च द्वेधा । अनेकधर्मपुरस्कारेणैकधर्मपुरस्कारेण च । आद्यं द्वेधा ।
अनेकशब्दप्रतिमानद्वारा एकशब्दप्रतिमानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः ।
तत्रोच्यते । समग्रो द्वितीयो धर्मज्ञ इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्धः । एवं
त्रिविधोऽप्ययं प्रकृतमात्राप्रकृतमात्रप्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः ।
अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य छिद्यतायां कामचारः । तृतीयभेदे तु
विशेषणवाचकस्यैव छिद्यत्वं न विशेष्यवाचकस्य । तथात्वे तु शब्दशक्ति-
मूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रछिद्यतायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणो-

श्लेष लक्षयति—अर्धेति । तत्र आद्यभेदयोर्मध्ये । अत्र एषा भेदानां मध्ये ।
आद्ये प्रकृतमात्राश्रिते । द्वितीये अप्रकृतमात्राश्रिते । तृतीयभेदे उभयाश्रिते । तदात्ये
रिपति । विशेष्यस्यापि छिद्यत्वे हीलर्थः । अत्र विशेष्यस्य छिद्यत्वेऽपि श्लेषाद्विभादे
शब्दशक्तिमूलध्वन्युच्छेदार्थमित्यलक्षणम् । तृतीये विशेषणाद्—विशेषणेति ।

१ उपरकारकभ्यङ्गपरमं, व्यङ्ग्यस्य (अन्योपश्रयात्संप्रसारणं तत्र समग्रं रिपुमि कृष्य-
मात्रं दास्युपेक्षमाणस्य वशादितिरेत्यस्य) बाध्यायमानत्वं च, एतदुपपन्नम् ।

२ उपरकारकभ्यङ्गपरमं, व्यङ्ग्यस्य न एतदुपपन्नम् ।

३ एकेन वानुपपत्तौ मयमेव ।

४ अनेकधर्मपुरस्कारेण [अनेकशब्दप्रतिमानद्वारा, एकशब्दप्रतिमानद्वारा चेति] त्रिविधः ।
एकधर्मपुरस्कारेण ऐक्येति इति संक्षेपे निवेद्य इत्यर्थः ।

५ तत्र द्वितीयभेदोऽयम् । (अनेकशब्दप्रतिमान—एकशब्दप्रतिमान—द्वारा चेति) मध्ये भावः
(अनेकशब्दप्रतिमानं) समग्रः । एकशब्दप्रतिमानं अन्तर्गच्छत्यस्य इत्यर्थः । "आद्यभेदो (आद्यो
हि भेदो अनेकधर्मपुरः, एकधर्मपुरः) मध्ये" इति ज्ञानेन्द्रदीक्षा तु भट्टानमूयिका । समग्र-
ऽप्यस्य दास्ये अनेकधर्मपुरस्कारेणैव वदन् । यथा अन्तर्गच्छ-करकतिपयकं इत्यत्र करकतिपय-
रत्नापान्नां अनेकधर्मैः (विभिन्नधर्मैः) पुरस्कारेणैव अर्धेति वदन् । अतो वन्वा दीक्षा ॥

६ अर्धेति इति वाच्यम् । एकधर्मपुरस्कारेणैकधर्मप्रतिपादनकथः ।

रुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिमात्रस्योपादाने तु समाप्तोक्तेरेव विषयः । तदित्यं प्रकृतमात्रविशेष्यकानेकार्थविशेषणं यत्र स एकः । एवमप्रकृतेत्यादिर्द्वितीयः । पृथगुपात्तप्रकृताप्रकृतोभयविशेष्यकनानार्थविशेषणं तृतीयः । एतदन्यतमत्वं च दृक्षणं पर्यवसितम् । क्रमेणोदाहरणानि—

‘संगुत्वर्यं सकलजगतो विष्णुनाभिप्रपन्नं

यन्नालं स त्रिभुवनमुखवेदनायो विरिञ्चि ।

ध्येयं धन्यालिगिरितितरां स्वप्रकाशस्वरूपं

यन्नाख्यं तत्किमपि उरितं वस्तु वस्तुष्टमेऽस्तु ॥’

अत्राशी प्रकरणे तुष्टिजननसमर्थत्वेन लक्ष्मीभगवन्नामिकमलयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्प्रकृतमात्राभितोऽयमेकया श्रुत्या पदद्वयप्रतिमानद्वारा भिन्नधर्मपुरस्कारेणानेकार्थमतिपादनात्सम्भङ्गः । विशेष्ययोरुत्तिष्ठत्वेऽप्ययं संभवति । यथानैव ‘पायावाप फलममथवा योगमायास्वरूपम्’ इति तुरीयचरणनिर्माणे ।

अयमेवाभज्जात्मको यथा—

‘करकलितचक्रघटनो नित्यं पीताम्बरस्तमोऽरातिः ।

निजसेविजाड्यैनाशनचतुरो हरिस्तु भूतये भवताम् ॥’

विशेषणस्यैव श्रुतितावामिष्यर्थः । भेदमुपसदरति—तदित्यमिति । अनुगमनं बहुधा—पतदिति । संभूत्यर्थमिति । सभूतिरूपमिति सम्बन्धोऽर्थः च । विष्णुनाभिं प्राप्ताम्, विष्णुना अभिप्रपन्नं प्रातः च । स तादृशो ब्रह्मापि यस्य कमलस्य बालं बाल-वण्डं, यस्मादलं समर्था न च । धनैर्धर्मैः, धनिकपङ्क्तिभिश्च । पद्माख्यं कमलसंज्ञकं कमलासङ्गं च । अयं प्रकृतमात्राभितः । एवमप्येवमपि आद्य भगवन्नाभिसप्तनिधः । करकलितेत्यादि । यद्ये हस्तं किञ्चन । चक्रं सुदर्शनं कालचक्रं च । अम्बरमा-पाशो वस्त्रं च । तमो राहुरन्धकारश्च । आञ्जमलान् मूर्ध्नि च । हस्तिं सूर्यो विष्णुश्च । अयं प्रकृताप्रकृतोभयाभितः । जाड्येति । निजसेवीत्यस्मादि । समर्थ इत्ययं शेषो

१ ‘विष्णुनाभिप्रपन्नम्’ इत्यादिर्वर्णानुपूर्वावस्थितेन । किं तु कर्णानुसारम् ‘विष्णुनाभि-प्रपन्नम्’ ‘विष्णुना अभिप्रपन्नम्’ इति पदद्वयप्रतिमानं तु पृथक् । अत्र हि लक्ष्मी-भगवन्नाभि-मलेननेपाधैःप्रतिपादने धर्मो सिद्धा मिद्धा । यथा-विष्णुनाभिप्रपन्नम् इति नानिकमकार्य-मतिपादने भगवन्नाभिदेशात्कृतं धर्मः । लक्ष्मीरुपाधैःप्रतिपादने तु भगवन्नासाव धर्मः । यत्र धर्मेन यद्येव श्रेयम् ।

२ निजसेविनां नाड्यस्य हिमकुलपावणिष्वीयावस्य नाड्ये चतुरं चर्चं । नाड्यस्य वशानस्य नाड्ये चतुरो विष्णुः । ‘आञ्जमलान् मूर्ध्नि च’ इति नमोऽस्योऽर्थेऽपि विद्वान्नेवेव यत्र ।

भीष्मः' इत्यप्रकृतानामपि श्लेषमैस्त कृत्वा रूपकं क्रियते, तथापि प्रकृतविशेष्यस्य बाधस्यास्तित्वादस्त्वष्टित एव श्लेषः । न चात्र समासोक्तिरिति त्रमित्यम्, अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् । यत्र त्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि, न त्वप्रकृतधर्मी, तत्र समासोक्तिरिष्टः ।

अत्र विचार्यते—अयं चालंकारः प्रायेणालंकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते, तत्र किमस्य बाधकत्वं स्यादाहोस्वित्सकीर्णत्वमुताहो बाध्यत्वमिति । अत्राहु-
रुद्भटाचार्याः—“—‘येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधकः’ इति न्याये-
नालंकारान्तरविषय एवायमारभ्यमाणोऽलंकारान्तरं बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्यं बाधेत । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतमात्रयोर्वा तावत्पुरुषयोगितैव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदितौ उपमादयश्च । न च

‘देव त्वमेव पातालमाशाना त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’

इत्यादिकाव्यप्रकाशोक्तौ विविक्तो विषय इति वाच्यम् । रूपकस्यैवान्न स्फुट-

लेनाह—यदीति । श्लेषेति । गात्रेयवद्भयानकस्यापि प्रतीतेरिति भावः । अस्त्वष्टि-
त एव श्लेष इति । शब्दशक्तिमूढत्वनिना न खण्डित इत्यर्थः । क तर्हि समासोक्ति-
रत आह—यत्रेति । अपि सम्भावनायाम् । अत्र श्लेषविषये । अत एवाह—अयं
चेति । श्लेष इत्यर्थः । विविक्तविषयस्यापि वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रायेणेति । अभीति ।
व्याप्तेर्तीत्यर्थः । उताहो अथवा । येनेति । प्राप्त इति भावे क । येनेति षर्त्तु-
तृतीया । नम्रत्वस्य प्रकृतदार्ढ्यबोधकत्वम् । तथा च षत्कर्तृकावश्यप्राप्ती य आरभ्य-
माण स तस्य बाधक इत्यर्थः । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थं हि बाधकतादीजम् । एवम्य-
वच्छेद्य स्पष्टार्थमाह—न चेति । नहीत्यर्थः । तावदादौ । अलमत्यन्तम् । पाता-
रक्षिता, पाताललोकश्च । आशाना मनोरथानाम्, दिशां च । अमराणां देवानां मरुद्-

१ माघवर्जने अप्रकृत भीष्मपदं छिद्यम्, अयत्नरवस्य गात्रेयत्वस्य च प्रत्यायकत्वात् ।

२ अत्र तु अप्रकृतो धर्मी (भीष्म.) शब्दशक्तिं सहेतु, अर्थात् अनेकार्थः । इति नात्र समासोक्तिरित्याशयः ।

३ येन दीपकेन अनुमोदिताः । दीपकाभिवा उपमादयो -वद्वया भवन्तीत्याशयः ।

त्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपमन्तरेण लोकत्रयात्मकत्वस्य दुरु-
पपादत्वात् । कथं तर्हि 'नदीनां संपदं विभ्रद्राजायं सागरो यथा' इत्यादा-
नुपमायाः प्रत्ययः ? । कथं वा तत्रैव यथाशब्दस्थाने किमुशब्ददाने उपमे-
क्षायाः ? । अपर इति कृते च रूपकस्येति चेत्, न । अत्र हि उपमादीनां
प्रतिभानमात्रं न तु वास्तवी स्थितिः । नहि शैत्येन शुक्तौ रजतत्वं प्रतीयमा-
नमपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव स्वविषये सर्व-
त्रालंकारः" इति ।

एतच्चापरे न क्षमन्ते । तथा हि यथावदुच्यते येन नामास इत्यादि,
तत्र प्रागुदाहृते 'यथाख्ये तत्किमपि ललितं' इत्यसत्पद्ये, 'सर्वदोमाधवः पातु
यो गङ्गां समदीधरत्' इत्यादिपरकीयपद्ये च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः ? ।
तुल्ययोगिता तु सादृश्यप्रत्ययनियता कथमत्र शक्यते वक्तुम् ? नहि । लक्ष्मी-
कमल्योर्हरिहरयोर्वा प्रकृते सादृश्यं प्रतिषिषादयिषितम् । नापि चात्रैकश्रुत्या-
र्थद्वयोपादानं विनान्यात्किञ्चिच्चमत्कारजनकं येनालंकारान्तरमभ्युपगच्छेम ।

णाना च भूमिः स्वर्गः, चमरसन्निधपवनाधयश्च । अभेदेति । प्रथमोपस्थितार्थे इति
भावः । तस्माच्छ्लेषस्य सर्वेषाधकत्वं सिद्धम् । तत्राक्षिपति—कथं तर्हीति । यदीनां
स्वल्पा संपदं न विभ्रत्, नदीनां गङ्गादीनां संपदं विभ्रत् । तत्रैव प्राचोक्तनदीनामित्यनेन ।
प्रत्ययपदस्यापि उभयनानुपपन्नः । प्रतिभानेति । तथा च प्रातिभासिकत्वं तेषामिति
भावः । तदेवोपपादयति—नहीति । उद्गटाचार्योक्तं खण्डयति—एतच्चेति । तदे-
वस्य उच्यत इति दोषः । एवमपि सर्वत्र बोध्यम् । सर्वदा उमाधवः । सर्वप्रदो माध-
वश्च । गङ्गा अगं गा च । वस्तुतः सादृश्यसत्त्वेऽप्याह—प्रत्ययेति । ननु तत्प्रतीतिरपि
कृतौ नात आह—नहीति । नन्वलंकारान्तरमस्त्वत आह—नापीति । नन्वेकश्रुत्या-

१ राशि लोकत्रयात्मकतासाधनाय पातालादिरर्थः ('त्वं पाताललोकः' इत्यावाकारकः)
रूपवर्णैरुपपद्यते । तदवस्थायापि रूपकमेव आकाशकं जातम् । एवं च श्लेषस्य न विविच्यो
विषय इति सर्वालङ्कारबाधकः श्लेषः ।

२ यदि निरवकाशतया श्लेषः सर्वालङ्कारबाधकस्तर्हि श्लेषस्यैव कथमलंकारा-न्तरस्य प्रतीति-
रित्याशङ्कते—कथं दर्शयिष्ये ।

३ शैत्येवयात् शुक्तौ यथा रजतस्य प्रतिभास एव, न तु वास्तवी स्थितिः, तथा 'नदी-
नाम्' इत्यादी उपमाधककारण्यं प्रतिभानमात्रम्, न वास्तवी स्थितिः । वास्तवे तु तत्र
श्लेष इति—समाधानम् ।

एकधृत्यार्थद्वयोपादानं तु श्लेष एव । एवं च सावकाशत्वाच्चेष्टयालंकारान्तरा-
पवादकत्वं न युक्तम् । अत एवोपमादीनां प्रतिभानमात्रमिति यदुक्तं तदपि
न संगतम् । गुणक्रियादेरिव शब्दमात्रस्यापि समानधर्मत्वेनोपमायां तादृहा-
धकामावात् । एवमेवालंकारान्तरस्यापि श्लेषविषये पारमार्थिक्येव सत्ता न
प्रातिभासिकी । प्रत्युत श्लेषस्यैव प्रतिभानमात्रमिति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोप-
माया विषयस्य सर्वस्यापि त्रिविधेश्लेषेणाक्रान्तत्वाच्चिरवकाशतयास्य सावका-
शस्य स्वविषये बाधोचित्यात् । तथा 'समरार्चितोऽप्यमरार्चितः' इत्यादौ
श्लेषस्य तैमिरिकचन्द्रद्वयव्यतिभानमात्रमेव, न त्वलंकारत्वम् । तज्जीवातो-
द्भिनीयार्थस्याप्रतिष्ठानात् । विरोधस्य त्वामासरूपस्याप्यलंकारत्वम्, न तु श्लेष-
स्येति स्फुटमेव । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभयोत्पादो विरोध एवालंकारः, न

ध्वनयोपादानेऽप्यन्यालंकार प्रुतो नाह—एकेति । उपसहरति—एवं चेति ।
अलंकारान्तराभावे चेत्यर्थः । क्रियादेरिवेति । तदुपमावधर्मवदित्यर्थः । बाधकामा-
वादिति । बाधकतानीजस्य निरसराश्वत्थाभावादित्यर्थः । श्लेषस्येति श्लेष । उल्लेखा-
दावाह—एवमेवेति । प्रत्युत वैपरीत्येन । लुप्तोपमाया सर्वत्र तदसम्भवादाह—पूर्णो-
पमेति । तथा च तद्विषये इदमुच्यते, न तु सर्वत्रेति भावः । त्रिविधेति । प्रकृतत्वा-
देवेति भावः । तथा पूर्णोपमाया । अन्यत्राप्येवमित्याह—तथेति । समरे सङ्ग्रामे । तेन
वार्चितोऽप्यमरैर्दशैरुचितः । न मा उपमा यस्य तादृशो रा धन येषां तैरुचितः । अजु-
पमधनार्चितेत्येवार्थः । तैमिरिकेति । तिमिराल्यनेत्रगोचरतेत्यर्थः । अमतिष्ठाना-
दिति । सत्कृतयाऽप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वाभावरवे श्लेषविरोधस्याप्यलंकारत्वं न स्यादत
आह—विरोधस्य स्यति । अपिर्वास्त्वतान्तरमुच्चारयक । नन्वेव तर्हि समरार्थादादी-
नोऽलंकारोऽत आह—तस्मादिति । उपसहेतोरित्यर्थः । एवमादौ समरार्थादादी । एव
सावकाशत्वेन व्यायाविषयत्वमुक्त्वा सामान्यचिन्तापक्षेऽसम्भवादित्येवचिन्तापक्षेऽनित्या-

१ उपमा निरवकाशा, अयम् (श्लेषः) तु सावकाशः, अत एव स्वस्य (उपमायाः)
विषये सावकाशस्य श्लेषस्य बाधोचित्यमित्यर्थः ।

२ अमरप्रातिद्वन्द्वेन समर (मरणेन सहित)स्य द्वितीयार्थस्य (श्लेषजीवनभूतस्य) या उप-
स्थितिः । सा विरोधे प्रतिध्वनानार्थप्रापवाद्यगो भवति । वास्तवे तु समरपदेन संशामरूपश्ले-
षार्थस्य । एतस्य द्वितीयार्थस्य अप्रतिष्ठानाच्च श्लेषः । विरोधरूपस्यार्थस्य तु चमत्कारकतया
चेति प्रतिष्ठानादिविरोधः प्रवेलाद्यर्थः ।

तु विरोधप्रतिभयोत्पाद्यः श्लेषः । किं च प्रत्येकं तत्तद्व्यपुस्तकारेण कस्याप्यलंकारस्य नास्ति श्लेषविषये नाप्राप्तत्वम्, अलंकारान्तरत्वपुस्तकारेणेति चेत्, एवं तर्हि बाध्यसामान्यचिन्तया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि बाधापत्तौ छिष्टपरम्परितरूपकस्य छिष्टसमासोक्तेश्चोच्छेद एव स्यात् । तस्माच्छ्लेषस्य नापवादकत्वम्, संकीर्णत्वं तु स्यात् इति ।

अन्ये तु—“अलंकारा हि प्राधान्येन चमत्कारावायकाः स्वां स्वामाख्यां लभन्ते । त एव परोपकारतया वर्तमानास्त्रां त्यजन्ति । यथा—‘राजभूमौ वदनं मृगाक्ष्या नभोविभागे हरिणाङ्गविम्बम्’ इत्यत्र प्रकृताऽप्रकृतात्मनामेकधर्मसंयन्धो दीपकाख्यां भजते, त्यजति च ‘राजते वदनं तन्व्या नभसीव निष्ठाकरः’ इत्यत्र । अत एवोच्यते—‘प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति’ इति । एवं चालंकारान्तरोपकारकतया स्थितः श्लेषः कथंकारं स्वगु-^१

निधेय न न्यायविषय इत्याह—किं चेति । तत्तद्व्यपेति । उपमात्वरूपकत्वादीत्यर्थः । विषये तद्विषयत्वावच्छिन्ने । एवं च बाध्यविशेषचिन्तापक्षे तदर्थभवः । सामान्यचिन्तापक्षे आह—अलमिति । ननु मासत्वस्य तदपवादत्वं परंतु तदभिमतयोः पक्षयोः नोऽभिमतोऽत आह—संकीर्णत्वमिति । तृतीयप्राधान्येनाह—अन्ये स्थिति । द्विमतः । अत एव, तेषामेव तदाख्यात्वादेव । तां स्वीयाख्याम् । नभोविभागे नभःप्रदेशे । एकधर्मेति । एजनरूपेत्यर्थः । नभसीवेति । अनोपमया वर्ण्यपुष्टिः । उक्तार्थं प्राचीनचमत्तिमाह—अत एवेति । ईदृशव्यवस्थाद्वीकारादेवेत्यर्थः । नन्वेतावता प्रकृते किं छिद्रमत आह—एवंचेति । उक्तव्यवस्थाद्वीकारे चेत्यर्थः । कथंकारं कथंरूपा ।

१ उद्धृतमष्टौद्वितीयम् (येन नाशब्दे व०) न्यायो बाध्य-बाधकयोः सावकाशवतिरवकाशत्वे, सामान्यविशेषभावे च प्रवर्तते । तत्र बाधकस्य केषस्य निरवकाशत्वं निरस्तमिति प्रथमप्रकारेण न्यायाऽविषयत्वं तु साधितमेव । सामान्यविशेषभावेन (द्वितीयप्रकारेण) बाध्यस्य न्यायस्य नार्थविषय इत्याह—किं च प्रत्येकं तत्तद्व्यपेति० । अर्थं भावः—उपमात्वं रूपक-इति तत्तद्व्यपेति श्रुतिरूपं पुराणस्य अलंकारान्तराणि केषविषये न भवन्त्यने, संभवाभावात् । केषाद् निश्रानि अलंकारान्तराणि च बाध्यसामान्यविषयारेण यदि अलंकारान्तराणां केषविषये प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तर्हि केषविषये केषभिन्नस्य सर्वस्याप्यलंकारसामान्यस्य बाधेन ‘छिष्टपरम्परितरूपकस्य’ ‘छिष्टसमासोक्तेश्च’ च प्रलोभः स्यात् [केरेण बाधे सति तत्तद्व्यपेतिः रूपक-समासोक्तेश्च व्यपदेशाऽसंभवात्] । तदर्थं बाध्यसामान्यचिन्तापक्षोऽपि दुरुपपादः । तस्मात् सावकाशवतिरवकाश-सामान्यविशेषभावरूपः दत्तमोक्षे न्यायस्य विषयो बाधोक्त्यर्थः ।

हेस्य इव श्लेषालंकारव्यपदेशं बोद्धुमीष्टमिति बाध्यप्राय एव" इत्यप्याहुः ।

तदित्थं संक्षेपेण श्लेषस्य दिक्प्रदर्शिता । यत्र तु प्रकृताप्रकृतोभयविशेष्ययोरपि छिद्यदोषात्तत्त्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । स च यथा—

‘अविरलविगलद्धानोदकधारसारसिक्तधरपितलः ।

धनदाममहितमूर्तिर्जयतितरां सार्वभौमोऽयम् ॥’

अत्र राजनि प्रस्तुते उदग्दिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमर्यादया मतीयते । तत्रामस्तुताभिधानं मा प्रसाह्योदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुपमानोपमेयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपं ध्वनिमाहुः । उदाहृतश्च ध्वनिकारैः—

‘उन्नतः प्रोक्तसद्धारः कालगुरुमलीमयः ।

यथोपरभरत्तलाः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥’

मम्मटभट्टैश्च—

‘भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

व्यतिरेके इष्टान्तः बाध्यप्राय एवेत्यप्याहुरिति । सर्वदो माधव इत्यादावलंकारान्तरसंभावनारहिते तावदाश्लेषश्लेषालभारान्तरेण स्वविषये बाध्यत्वमेवेत्यर्थः । प्रतिभान्ताप्रसरवात्प्राय इति । अपिर्विशेषणमुपधायकः । अविरलेति । व्याख्यातमिदं प्राक् । तत्र तत्प्रवीनो फलाम् । उन्नत इति । महापुण्ये । प्रोक्तसन्धी धारा यस्य सः । प्रोक्तगुह्ययो यत्र स च । कालगुरुमन्मलीमयः स्वामः, कालगुरुणा स्वामश्च । मेघसमूहः, धनधारयः । मट्टैश्चेति । उदाहृतमित्यनुपपत्तिः । भट्टेति । भट्ट यच्छब्दः प्रारम्भिकोऽन्यतः । तत्रैते यस्य प्रकृतस्य राजः करः पाणिर्विरन्तरं दामार्थं रहीताम्बुते-कशोभनोऽभूत् । भद्रात्मनः । कल्याणरूपस्य । दुरधीति । अनभिभवनीयसरीरस्य । वंशः कुलं तत्रोन्नतिराधिक्यं यस्य । कृतः शिलीमुखायां नारायणां संग्रहोऽन्यतरार्थ

१ अन्ताष्टकाष्टोत्तराकारः सन् केचो यथा उपस्तरणश्चैव चरेते तथा प्रसन्नदया वरदा-ररुसः(मलंकारस्य) व्यपदेशं कथं कथयाम् । प्रधानसोपस्कारश्चैव हि उदाकारे उपस्कारद्वारादादपमानमेव । सगुह्ये स्तिष्ठः अन्यगुह्यगुह्यं न स्वयमेव प्रधानव्यपदेशं कथये ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुमगः सततं करोऽमृत ॥'

कुवलयानन्दकारस्तु—“यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूल-
ध्वनिमिच्छन्ति प्राञ्चस्तु प्रकृताप्रकृताभिधानमूलस्योपमादेरलंकारस्य व्यङ्ग्य-
त्वाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वमभिप्रायम् । अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या
प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वेन व्यक्त्यनपेक्षत्वात् । यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणवशा-
ज्ज्ञातिरिति बुद्धिस्थिते सत्येव पश्चान्नूपतितद्वाङ्मयनादिवाचिनां राज-करादिप-
दानामन्योन्यसंनिधानरत्नात्तद्विषयशक्त्यन्तरोन्मेषपूर्वकमप्रकृतार्थः स्फुरेत्,
नैतावता तस्य व्यङ्ग्यत्वम् । शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्ष-
णात् । पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने स्फुरति चेत्कामं गूढश्लेषोऽस्तु । अस्ति
चान्यत्रापि गूढः श्लेषः । यथा—

येन । अनुपेति । अवाधितज्ञानस्य अवारितगणेषां अदुष्टहितकर्तृणां । परेति । पशुनिवा-
रयस्य । गजपक्षे भद्रजातीयस्य । अत्युबत्वाद्वा चापिरोमसरीरस्य । विशाला वंशस्य वृष्ट-
दण्डस्योन्नतिर्धस्य । वृत्तभ्रमरसमूहस्य अनुव्रतधीरणमनस्य । परस्वोक्तदृष्टस्य वारणस्य
गजस्य । करः दण्डादण्डः । मदजलसेकयुग्मभगोऽभूदित्यर्थः । अत्र राजा वाच्यो हस्ती
प्रतीयमानः । ननु प्रकरणेनाभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति कथं
श्लेषोऽत आह—यद्वेति । मूलस्य मूलकस्य । अलंकारस्येति । इवमुपलक्षणं वस्तु-
त्वेनेति । अनिरस्यनिरिखादौ क्षतिविह्वलरूपेऽस्त्युत्प्रेक्षितशब्देनाभिधाय प्रतीयमानेऽपि
तन्मूलकस्य ‘विरहावपि तदनुवर्तनमेकं कार्यं कुर्वतः’ इति वस्तुत्वेरक्षतिशब्दशक्तिमू-
लस्य सनवाहः । एतेन शब्दशक्तिमूलकवस्तुत्वेनेत्येदं इत्यपास्तम् । अत एव विवक्षि-
तार्थमाह—न त्विति । अभिधेयत्वेति । वाच्यत्वावस्थानत्वेनेत्यर्थः । ‘अभिधायान-
न्यदन्यात्वेन’ इति कचित्पाठः । झटिति । एवं च प्रकरणवशीनां प्रायस्मिन्बोध-
त्वमेव प्रतिपद्यतावच्छेदकमिति भावः । नूपतितद्वाङ्मयेति । नूपतिरुपतिप्रायेत्यर्थः ।
यथासंख्येनास्य राजकरचोरन्वयः । ‘असापुदयमाकूटः क्षान्तिमान् रफमण्डलः । राजा
हरति सर्वं मृदुभिर्नृनैः करैः ॥’ इत्यादाविति भावः । अन्योन्यसंनिधानेति ।
परस्परव्यङ्ग्यार्थसावकशब्दसन्निध्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधीत्यर्थः । तद्विषयेति ।
प्रशङ्गार्थविषयेत्यर्थः । नैतावतेत्यस्य तथापीत्यादिः । एतावत्त एवार्थापरभावमानेन तस्य
अप्रकृतार्थस्य यथासिद्धिः । अप्रकृतार्थ इत्यनुगम्यते । काममिति । अप्रकृतस्य द्विती-
यस्य रीतिप्रत्ययवादादुक्तम् । तदर्थमवगच्छा निरस्यति—अस्ति चेति । चो द्वयं ।

‘अयमतिजरटाः प्रकामगुर्वारलधुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपा. परिणतदिक्करिकास्तटीर्विमर्ति ॥’

अत्र हि समासोक्त्युदाहरणे वृद्धवेद्यावृत्तान्त प्रतीयते । तत्रामङ्ग-
श्लेष इति सर्वेषामभिमतम् । एव चाप्रकृतार्थो न व्यङ्ग्य ।” इत्याह ।

तत्र विचारयाम—यत्तावदुच्यते उपमादेरलंकारस्यैव व्यङ्ग्यत्वं प्राचीना-
नामभिप्रेतं न त्वप्रकृतार्थस्येति । एवं सति

‘अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यायैधीकृत्यापृतिरञ्जनम् ॥’

इत्यादिश्लेषां ग्रन्थ कथमायुष्मता समर्थितः । उपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य वाचक-
तानियन्त्रणाऽनपेक्षत्वात् । नञ्अनेकार्थस्यापि शब्दस्योपमादिवाचकत्वं प्रसक्तं
येन तन्नियन्त्रणाय संयोगाद्यनुसरणमर्थवत्त्वात्, द्वितीयार्थवाचकतायामनि-
यञ्जितायामप्युपमादेर्व्यङ्ग्यत्वस्य निष्पत्त्युद्भवात् । तस्मात्तद्वन्थानाकलननिर-
न्धनं तदभिप्रायवर्णनमिति स्फुटमेव ।

यदप्युच्यते अप्रकृतार्थस्यापि शक्यता प्रतिपाद्यस्येत्यादि । तत्र कथमत-

अन्यप्रापि उदाहरणान्तरेऽपि । अयमतीति । मांषे रैवतकरणम् । अय रैवतक-
गिरि कठिना अत्यन्तमहती महाविठ्ठम्यमानभेषज्यासा निरन्तरं प्राणिनामगम्यस्व-
रूपा परिणतस्त्रियन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गता यासु तास्तटीविभतीत्यर्थः ।
‘विषयन्तप्रहारी यो गज परिणतस्तु स’ इति इत्यायुध । वृद्धवेद्यापक्षे तु—अय राजा
अतिप्रययसो जीर्णा महाविठ्ठम्यमानरजनसबद्धा सतत वद्वापि प्राणिना सामायोग्यस्व-
रूपा । गमने प्राणिना मरणमेवेति भावः । परिणते दिग्बर्तुलाकारे दशनक्षत करिका
नयक्षत च यासां तास्तटीस्वरूपेणाप्यवस्थिता वृद्धवेद्या विभतीत्यर्थः । ‘दिग्दष्ट वर्तुलाकारे
करिवा नरारोपिय’ इति नादयः । ननु तत्र श्लेष एव नात आह—तत्रेति । अयम-
तीत्यत्रेत्यर्थः । उपसहरति—एव चेति । तेषां प्राचीनानाम् । दोषान्तरमाह—द्विती-

१ उपमाप्रकारस्य यदप्युच्यते तार्थं न किञ्च तत्र वाचकताविषयप्रणमपेक्षः । वाचकता-
निवन्त्रणे सति न तज्ज्ञातमित्यर्थः ।

२ अनेकार्थस्यापि ‘रायवृक्षमौ’ इति रामपदस्य प्रसक्तं परशुरामादिरथो निषिध्यते,
यादृशविरेव ॥ यथा निवृत्तये तथा अनेकार्थस्य शब्दस्य उपमावाचकत्वं न प्रसक्तत्वासीत्
यस्य निवन्त्रणाय संशयो निषययोग्येति निवन्त्रणस्यानानवयव कृतम् । अर्थात् उपमावाचक-
त्वशब्दे अनेकार्थनिवन्त्रणप्रसङ्गोद्भूतः तत्रैव तार्थकृत्यं स्यात् यदा अनेकार्थमुद्धानामुप-
मावाचकत्वं प्राप्तं स्यात् यदि संशोमादिभिर्निवन्त्रितं स्यात् ।

‘चाञ्चल्ययोगि नयनं तव जलजानां श्रियं हस्तु ।

विपिनेऽतिचञ्चलानामपि च मृगाणां कथं न तां हरति ॥’

अत्र नैवाश्चर्यकारी चाञ्चल्यगुणरहितानां कमलानां चाञ्चल्यगुणा-
धिकेन तव लोचनेन शोभायास्तिरस्कारः, आश्चर्यकारी तु हरिणानां
सहस्रयुक्तानां तिरस्कार इति वाच्यार्थे पर्यवसन्नेऽपि रुदिनिर्मुक्तकेवल्यो-
गमर्यादया—मूर्त्तपुत्राणां धनहरणं नेतृभिश्चौरैः सुखकं न तु गवेऽ-
काणामिति जलज-नयन-मृग-शब्देभ्यः प्रतीयमानोऽर्थः कथं विना व्यञ्ज-
नाव्यापारमुपपादयितुं शक्यते ! । यतो योगशक्ते रूढ्या रुदिनिगडनियन्त्रिताया
नास्ति स्वातन्त्र्यम् । अत एव पङ्कजादिपदेभ्यः पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशेष-
लादिबोधो लक्षणयैव । तादृशशक्तिज्ञानानां पदात्वप्रकारकबोधस्यैव कार्य-
सावच्छेदकत्वादित्युक्तं नैयायिकैः । अत एव च ‘ईशानो मृतभक्त्यस्य स
एवायं स उ श्वः’ इति वेदान्तवाक्ये किमैश्वर्यविशिष्टः कश्चिज्जीवः प्रति-
पाद्य ईश्वरो वेति संशये प्राप्ते ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति सूत्रितमुत्तरानीमा-
नसाकारैर्व्यासचरणैः । तस्मात्प्रागुक्तपद्येऽप्रकृतचोरव्यवहारो न शक्तिवेद्यः, अपि
तु व्यक्तिवेद्य एव । मुख्यार्थवाधाद्यभावाल्लक्ष्योऽपि न शक्यो वक्तुम् । ता-
त्पर्यार्थवाधस्तु तात्पर्यार्थबोधोत्तरबोधः । स एव तु कथं स्मारिति व्यञ्ज-
नैव शरणीकरणीया । नहि चोरव्यवहारोऽत्र वक्तुर्विबधित इति ज्ञाने श्रोतुः
कश्चिदुपायोऽस्ति भ्रते सहृदयतोन्मिषिजवसाव्यापारात् ।

इदं पुनरिहावधेयम्—‘शगावृतो वस्तुकराभिमृष्टं श्यामामुखं चुम्बति
चारु चन्द्रः’ इत्यादौ तावत्समासोक्तिरिति निर्विवादम् । चन्द्रपदस्थाने राजेति
कृते तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरिति च । तदत्रोभयत्रापि छिद्यविशेषणमा-
हात्म्यादप्रकृतव्यवहारस्य प्रतीयमानस्य तुल्यत्वात्कथमेकत्र गुणीभावोऽन्यत्र
श्यामार्थं च स्यात् । प्रकृतस्य प्राधान्यादप्रकृतस्य तु तदुपस्कारकत्वेनोभयत्रापि

व्यतिर्यग्प्रज्ञा । अस्मात् व्यञ्जनाख्यात् । वस्तु सुन्दरम् । इति ॥ निर्विवादम् । एतद्व

१ शिष्टेभ्यश्चापि विद्यते चन्द्रशक्तिमूलमिति हि ईदं सिद्धिप्रकारः ।

गुणभावौचित्यात् । नहि विशेष्यस्य छिद्यतामात्रेण व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्, अछिद्यत्वे चाप्राधान्यं शक्यं संपादयितुम् । नायकत्वप्रतीतिरपि क्वचिदर्थशक्तिमूलेन व्यङ्ग्येन, क्वचिच्छब्दशक्तिमूलेन तुल्यैव । यैरपि समासोक्तौ प्रकृतधर्मिणि नायकत्वादेः प्रत्ययो नाभ्युपेयते, अपि तु नायकादिव्यवहारस्यैव, ध्वनौ चाभ्युपेयते, तेषामपि व्यङ्ग्यस्यैकत्र गुणत्वमन्यत्र प्राधान्यं च कस्य हेतोः स्यात् ? । प्रकृतप्रकृतयोरौपम्यं गम्यमुच्यतामभेदो वा, सर्वथैव तस्य प्रकृतोपस्कारकत्वाद्गुणीभाव एवोचितो न प्राधान्यम् । अन्यथा समासोक्तावपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यापत्तेः । तस्माच्छिद्यच्छिद्यविशेष्या समासोक्तिरेवेयम् । पराङ्गरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इत्यपि शक्यते वक्तुं यदि प्राप्नो न कुप्यन्ति ।

सोऽयं श्लेषः सभङ्गोऽभङ्गध्वार्थालंकार एवेत्यौद्वयः । उभावप्येतौ शब्दालंकारौ, शब्दस्य परिवृत्त्यतहत्वावन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदाश्रितत्वापधारणात् । तृतीयैस्त्वार्थालंकारः, अर्थमात्राश्रितत्वात् । इति मृम्मटभट्टाः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि हेतुत्वावगमो घटं प्रति दण्डादेरिवास्तु, न त्वाश्रयत्वावगमः । स तु पुनस्तद्वृत्तित्वज्ञानाधीनः । इह हि सभङ्गश्लेषस्य शब्दद्वयवृत्तित्वं जतुकाष्ठन्यायेन, अभङ्गस्य चार्थद्वयवृत्तित्वमेकवृत्तगतफलद्वयवच्च स्फुटमेवेत्येकस्य शब्दालंकारत्वमपरस्वार्थालंकारत्वम् । यद्यपि द्वितीयस्यापि 'प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः' इति नये शब्दद्वयवृत्तित्वाच्छब्दालंकारत्वमुचितम्, तथापि शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यभेदादभेदाध्यवसानाच्छब्दद्वय-

आद्ये । अन्यत्र अन्ये । एवमप्येऽपि । कस्य कस्मात् । सर्वस्वधारमतमाह—अन्व-

१ अन्वयवृत्तिगतिभिः समासोक्तौ रूपप्रकारोपो नाभ्युपेयते, अपि तु व्यवहारसमाधेयः
२ एकधर्मेपुनरुपकारेण यो भेदः शुद्धाख्यः, यः 'अर्जुनस्य गुणानामनुजः' इत्यादिना पूर्वमुदाहरतः ।

३ अर्थमात्र.—'अरकलितचक्रः' इत्यापमङ्गलसङ्केतं ध्वन्य-निष्पन्नार्थद्वय-नोपार्थ 'हरि'-पदस्यैकस्यैव काममाश्रितत्वात्, परम् उभयत्र 'हरिः' इत्यानुपूर्वी एवेत्यादि । अत्रपव भमदस्य शब्दद्वयवृत्तित्वाश्रयं न सुगुह्यम् ।

वृत्तिस्वज्ञानं दुःशकम् । अन्यथा 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इति नयेः परामि-
मंतोऽर्थश्लेषोऽपि शब्दालंकार एव स्यात् । इत्यलंकारसर्वस्वकारादयः ।

अयं चोपमेव स्वतन्त्रोऽपि तत्र तत्र सकलालंकारानुमाहकतया स्थितः
सारस्वत्या नयं नयं सौभाग्यमावहजानाविधेषु लक्ष्येषु सहृदयैर्विभावनीय इति ।
इति रसगङ्गाधरे श्लेषप्रकरणम् ।

अप्रस्तुतेन गम्येन वाच्यस्य प्रस्तुतस्योपस्करणे समासोक्तिरुक्ता । इदानीं
तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणप्रकारान्पतमप्रका-
रेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशंसते साप्रस्तुतप्रशंसा ॥

प्रशंसनं च वर्गेनवाच्यम्, न तु स्तुतिः । 'विकृतालस्योन्नततां यस्य
च्छायापि नोपकाराय ।' इत्यादावव्याख्यापतेः ।

इयं च पञ्चमा—अप्रस्तुतेन स्वतद्वत् प्रस्तुतं गम्यते यस्मानित्येका ।
कार्येण कारणमित्यपरा । कारणेन कार्यमिति तुदीया । सामान्येन विशेष
इति चतुर्थी । विशेषेण सामान्यमिति पञ्चमी ।

आद्या यथा—

'दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः कारटिनः

करिण्यः काल्म्यास्पदमसगङ्गीलाः सतु गुणाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिक्षानां पुनरयं

नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥'

येति । एकस्य भाष्यस्य । अथरस्य द्वितीयस्य । अयं च श्लेषश्च । इतिः समाप्ती ॥
इति रसगङ्गाधरनर्मप्रवादे श्लेषप्रकरणम् ॥

अथ वक्ष्यामि प्रस्तुतप्रशंसायाः संगतिमाह—अप्रस्तुतेनेति ।

१ अयमाशयः—अन्यथाविरोधस्यापि अन्वयेऽप्युपकाराय अपदेऽप्युपकाराय वा मलवः
स्वादः । सर्वं केनः अन्वयः, अर्थोऽर्थो वा ? इति तु शेषः । 'नयं केनः अन्वयः अन्वयः
विरोधः' इति हाने सत्त्व भवेत् । इदानीं इत्यस्याम्—सम्यक् अन्वये इत्येव । 'अन्वयः' ।
अन्यथाविरोधे 'विष्णुनामिषपञ्चम्' अथ 'विष्णुनामिषपञ्चम्' 'विष्णुनामिषपञ्चम्' इति
अन्वयः अन्वयः भवति । एतस्य अन्वयः अन्वयः अन्वयः । अन्वये तु अन्वयः
अन्वयः, अन्वयः एव । यथा—काल्म्यः काल्म्यः काल्म्यः । अन्वये तु अन्वयः
अन्वयः । अन्वयः अन्वयः । अन्वयः अन्वयः । अन्वयः अन्वयः ।

यथा वा—

‘यसिन्खेलति सर्वतः परिचलत्कलोलकोलाहलै-
र्मन्थाद्रिममणभ्रमं हृदि हरिद्यूषाघिषाः पेदिरे ।
सोऽयं तुन्नतिमिञ्जिखान्नगिलनव्यापारैकौतूहलः
क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिरमसत्यकार्णवो राषवः ॥’

यथा वा—

‘पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्लवजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥’

छिष्टविशेषणाप्येषा इदमते—

नितरां नीचोऽसीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृषाः ।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥

समासोक्तिरनुप्राहिकेति तु न वक्तव्यम् । तस्याः प्रकृतालंकारविरु-
द्धालिकात्वेनानुप्राहिकात्वायोगात् । यत्तु “—येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः
क्लान्ति रवौ तत्र ते युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः” इत्यत्र समा-
सोक्तिरनुप्राहिका” इति मम्मटमद्वैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषणसा-
म्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुषवृत्तान्तः किं प्रस्तुत आहोसिदप्रस्तुतः ।
आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । ‘परोक्तिर्भेदकैः छिष्टैः समासोक्तिः’
इति समासोक्तेर्लक्षणस्य तैरेवाभिधानात् । परस्यैवप्रकृतस्येति तदर्थत् ।

हरिदिति इन्द्रादय इत्यर्थः । विकचेति । विकसितचमलपङ्कीत्यर्थः । मेघो मण्डकः ।

१ लोकावालाः पेदिरे प्रापुः ।

२ गिलनव्यापारः कौतूहलं यस्य ।

३ ‘पेदिरेपेदिरे’ अत्राहोसिदप्रस्तुतं चतुर्थोक्तिः । अत्र तु कापुरुषवृत्तान्तः प्रस्तुत
इति भवता स्वीक्रियते, ततः कथं समासोक्तिः ।

द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसाया नास्ति विषयः, 'अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तु-
ताथया' इति तल्लक्षणात् । प्रस्तुत आश्रयः प्रधानं यस्या इति तदर्थत् ।
तस्माच्छ्लष्टविशेषणोपक्षिप्तद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाक-
थंचित्संगमनीयम् ।

इयं च सादृश्यमूलप्रस्तुतप्रशंसोच्यते । अस्यां च वाक्यार्थः कचित्प्र-
तीयमानार्थतादृश्येनैवावतिष्ठते—यथोक्तोदाहरणेषु । कचिच्च स्वगतविशे-
षणान्वययोग्यताभासादयितुं प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । यथा—

‘समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।

मकरन्दतुन्दिकानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥’

यथा वा—

‘तावत्कोकिल दिवसान्यापय विरसान्वनान्तरे निवसन् ।

यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥’

अत्र वृक्षपक्षिणोः संबोधनानुपपत्त्या प्रतीयमानांशतादात्म्यमपेक्ष्यते ।

‘मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥’

अत्र त्यागानौचित्यहेतुत्वेन कमलिन्याः स्तुतिरूपं विशेषणमुपात्तम् ।
तच्च न संभवति । नहि भ्रमरे श्यामत्वादिदोषः, कमलिन्याः शोणत्वादिर्वा-
गुणः, येन स्तुतिः स्यात् । अतो वाच्यार्थस्य प्रतीयमानतादात्म्यं विशे-
ष्यांशे विशेषणांशे चापेक्ष्यते । पूर्वत्रांशेनै, इह तु साकल्येनेति विशेषः ।
कचिच्च प्रतीयमानमपि किञ्चिदंशे वाच्यतादात्म्यम्, वाच्यं च किञ्चिदंशे
प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । यथा—

अलिर्भ्रमरः । मम्मटोक्तिमाह—समेति । इयं श्लिष्टविशेषणा । अस्यामप्रस्तुतप्रशंसायाम् ।
यथोक्तेति । दिग्गन्त इत्यादिष्वित्यर्थः । विशेष्यांशे विशेषणांशे वेति । संबोधना-

१ अत्र वापुरुषवृत्तान्तः अप्रस्तुतः अर्थात् न वर्णनीयः [प्राधान्येन वर्णनीयत्वान्द्र द्रवे-
त्वाद्यः] एवं स्थितौ कथमप्रस्तुतप्रशंसा ? ‘प्रस्तुतार्थप्रतिपत्तिपरा अप्रस्तुतवर्णना समा-
सोक्तिः’ इति लक्षणानुसारम् अप्रस्तुतं वर्णयित्वा प्रस्तुत बोधयितुमिच्छ्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसा ।
अत्र तु अप्रस्तुतः वापुरुषस्तस्य वर्णनमेव नैष्यते ।

२ विशेष्यस्य भ्रमरादेः संबोधनस्योपपत्तिमात्रं प्रयोजनमित्याशयः । विशेषणांशे तु सर्वोपि
वाच्यार्थो नोपपद्यत इति साकल्येन ।

‘सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकराद्विताम् ।

केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलम्ब निक्षपः ॥’

अत्र यथा सरजस्कत्वं वाच्यप्रतीयमानयोरुभयोरपि सेवनानौचित्ये निमित्तम्, न तथा पाण्डुवर्णत्वकण्टकितत्वे । यतः पाण्डुवर्णत्वं केतक्यां न दोषः, प्रत्युत गुण एवेति पाण्डुरस्त्वशि केतक्यां नायिकातादात्म्यमपेक्ष्यते । नायिकायां च कण्टकितत्वांशे केतकीतादात्म्यम् । पुलकितत्वस्य कामिनी-त्यागाननुगुणत्वात्प्रत्युत तस्सेवनानुगुणत्वात् ।

कार्येण कारणं गम्यं यथा—

‘किं ब्रूमस्तव वीरतां वयममी यस्मिन्धराखण्डल

क्रीडाकुण्डलितभु शोणनयने दोर्मण्डलं पश्यति ।

नानाभूषणरत्नजालजटिलास्तत्कालमेवाभव-

न्विन्ध्यक्षमाधर-गन्धमादनगुहासंनन्धिनो भूरुहाः ॥’

अत्र विन्ध्यारण्यतरुभूषणेनारिपलायनं गम्यते । यदि तु वक्ष्यमाणरीत्या पर्यायोक्तालंकारस्यायं विषय इत्युच्यते, तदेदं विविक्तमुदाहरणम्—

‘नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।

यदि कीमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥’

अत्र पल्लवादितिरस्कारेण कार्येण तदङ्गानां सौकुमार्यातिशयः कारणम् । कार्यकारणभावश्चेह ज्ञानयोः । तेन परुष्यस्य मृणालगतत्वेन ज्ञायमानस्य स्वरूपतस्तदङ्गसौकुमार्याजन्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

कारणेन कार्यं गम्यं यथा—

‘सृष्टिः सृष्टिर्कृता पुरा किल परित्रातुं जगन्मण्डलं

त्वं चण्डोत्प निर्दयं दहसि यज्ज्वालजटाैः क्रौरैः ।

उपपत्त्या विशेष्याद्ये, इयामत्यादेर्विशेषणत्वाद्युपपत्तये विशेषण्यद्ये चेत्पर्यः । रोलम्बो धनुर ।

१ शोणनयनतया किञ्चिदमर्षोद्गोचरम्, उद्गीषितशौर्यतया भुवमण्डलं पश्यति सति ।

२ विन्ध्यमहीधरस्य गन्धमादनस्य च गुहासंनन्धिनः ।

३ नायिकासौकुमार्येण (कारणेन), अणाले पालयन् (स्वार्थे), योत्पाद्ये, जीपु नाना-
विकाशसौकुमार्येणानोधर मृणाले पारस्पर्येण ज्ञानं भवतीत्याशयः ।

४ सृष्टिकारक(विधातु)कृतं सृष्टिः, उद्गारा इत्यर्थः ।

५ प्रचण्डः आतपो यस्य तत्संजुहो हे चण्डहिरण्य ! ।

संस्मृत्स्मृत्लोचनो रणशुवि प्रस्तातुकामोऽधुना
जानीमो भवता न हन्त विदितो दिङ्मीघरावहमः ॥

अत्र राजवर्णनाङ्गत्वेन स्वैर्भयोत्पादने वर्ण्यत्वेन प्रस्तुते साक्षाच्चद्रनुगु-
णत्वादप्रस्तुतेन प्रस्थानेन साक्षाच्चद्रनुगुणं रिपुकर्तृकसूर्यमण्डलमेदनं गम्यते ।
यदि चात्र कारणं यथार्कचंचित्प्रस्तुतमेवेत्युच्यते, तदेदमुदाहरणम्—

‘आनम्य वस्त्रवचनैर्विनिवारितेऽपि
रोषालयातुमुदिते गमि दूरदेशम् ।
द्याला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन
क्रीडाविडालशिशुनाशु कुरोधं मार्गम् ॥’

अत्र प्रवासान्वितोऽस्मीति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन कारणेन गम्यते ।
सामान्येन विज्ञेयो यथा—

‘कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातङ्कः ।
प्रस्तुत हन्तुं यत्ने काकोदरसोदरः सलो जगति ॥’

अत्र सामान्यार्थेन प्रस्तुतो विज्ञेयो गम्यते । उपमाप्यस्या आनुगुण्येन
सिता ।

विज्ञेयेण सामान्यं यथा—

‘वाण्डित्वं परिहृत्य यस्य हि कृते बन्दिदवमालम्बितं
दुष्प्रापं मनसापि यो गुरुतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः ।’

१ अत्र सर्वस्य प्रयोगादनं वनितम् [भवता दिङ्मीघरो न हन्तः, अन्वयादयं ते गुरो न भवेदिति] अत्र सर्वं प्रस्तुतम् । अनेन सह राजप्रस्थानस्य साक्षाच्चद्रनुगुणत्वं (गुणसंबन्धेना-
नुगुण्यम्) नास्तीति राजप्रस्थानमप्रस्तुतम् । अप्रस्तुतेन राजप्रस्थानरूपेण कारणेन [रिपु-
कर्तृकसूर्यमण्डलमेदनं यति राजप्रस्थानमेव कारणम् यतो हि युद्धाय प्रस्थिते एव दिङ्मीघ-
रावहो गियन्ते] सर्वमण्डलमेदनं कार्यं प्रस्तुतम् [प्रस्थानेन सह सर्वमण्डलमेदनस्य युगमास-
द्वैत्यमिति] व्यङ्ग्यते ।

२ सूर्यमण्डलमेदनं यदि प्रस्तुतं तर्हि तावदात्मन्येन प्रस्थानमप्यनुगुण्यया प्रस्तुतमेवेत्यर्थः ।

३ यदुत्तरवचनद्वारा प्रस्थानाविवक्षितेति रोषवशान्नपि पुनरपि प्रस्तातुमुच्यते इति ।

४ भार्याद्वारा मार्गमेवः कुरुकुलमित्यादयः ।

५ बन्दिनैर्यं लब्धवा बन्दिनश्च वादस्तुतिपाठक्यम् ।

रूढस्तत्र स चेन्निगीर्य सकलां पूर्वोपकारावलीं

दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्षते ॥'

अत्र दुष्टेषु कृत उपकारः परिणामे न सुखं जनयतीति प्रस्तुतं विशेषेण सामान्यं गम्यते ।

यथा वा—

‘हारं वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।

लेवि जिप्रति सक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम् ॥’

अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पणं नाशाय भवतीति सामान्यं गम्यते । एवं पञ्चमकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्राचा-
मनुसारेण निरूपिता ।

वस्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकासस्य नानाविधत्वं संभवति । यत्रा-
त्यन्तमप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो निगदित एव । यत्र च
स्यलविशेषे वृत्तान्तद्वयमपि प्रस्तुतं सोऽप्येकः । यथा जलक्रीडाप्रकरणे भ्रम-
रकमलिण्यादिषु पुरःस्वितेषु, नायके च स्वनायिकायामनुरक्ते पार्श्ववर्तिनि,
नायिकासङ्ख्याः कस्याश्चिदुक्तौ ‘मलिनेऽपि रागपूर्णा—’ इत्यादिप्रागुदाहृते
पद्ये । अथात्र कथमप्रस्तुतप्रशंसा ? वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेनैतल्लक्षणाजालीढ-
त्वादिति चेत् । न । अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरि-
क्तोऽर्थो विवक्षितः । ■ च क्वचिदत्यन्ताप्रस्तुतः, क्वचिर्नस्तुतश्चेति न
कोऽपि दोषः । न च धनिमात्रं स्यात्प्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तिरिति वाच्यम् । अत
एव तत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेणेति विशेषणमुपात्तमिति विभावनीयम् ।

१ ‘मलिनेति’ अत्र मुख्यतात्पर्यविषयीभूत, अनुरक्त्यामप्यनुरागी नायक [यद्ये हि
नायक एवोपाकृतमविषयः, न तु अनुपपन्नायाऽज्जनिष्ठा, तिर्यह भ्रमरः] अप्रस्तुतं तदतिरिक्त
इति अप्रस्तुतत्वमप्येवम् । अप्रस्तुतत्वात् वृत्तान्तेन नायकवृत्तान्तः प्रत्यपाद्यते । सोऽर्थ
अमरो मुख्यतात्पर्यविषयीभूतवतिरिक्ततया अप्रस्तुतोऽपि संमुखोपस्थिततया प्रस्तुतः । इति
द्वयोः प्रस्तुतत्वेऽपि पूर्वोक्तविन्या अत्रस्तुतप्रशंसेलाभयः ।

२ मुख्यतात्पर्याद्विशेषेण वाच्येन मुख्यतात्पर्यविषयोऽर्थो अत्र गम्यते ईदृशस्थले ५५-
‘प्रस्तुतप्रशंसा’ स्यात् [यथा—मलिनेति—‘मलिनः’ ‘मलिपतिरपि’, ‘चर्दि’ ‘चाञ्चल्य’ ‘अप्यनुरागी’
‘यस्य चर्दि’ इति काव्यमन्त्रप्रकाशस्य स्यादिति ५४१ ।

३ परिभाषितपञ्चमकारः वाच्येन (अप्रस्तुतेन) प्रस्तुतं न प्रशंसत इति शारिमन्त्र इति
तत्प्रभाषावन् ।

एतेन 'द्वयोः प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरनामान्योऽलंकारः' इति कुवलयानन्दा-
द्युक्तमुपेक्षणीयम् । किञ्चिद्वैलक्षण्यमात्रेणैवालंकारान्तरत्वाकल्पने वाग्भट्टीना-
मानन्त्यादलंकारानन्त्यप्रसङ्ग इत्यसकृदावेदितत्वात् । इदं तु बोध्यम्—
अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यतायां तस्मिन्नपर्ववसितया अभिधया प्रतीयमानार्थस्य
बलादाकृष्टत्वेन ध्वनित्वं न निर्बाधम् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वं निर्वि-
बादमेव । एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । कार्यकारणभाव-सामान्यविशेषभा-
वमूलास्तु चत्वारः प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः । अभिधादिस्पर्शलेपादौ-
न्यस्य केवलागूर्णभात्रस्य ध्वनित्वप्रयोजकत्वात् । अथ

‘आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतन्ना

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्त ।

मानं काव्ये । अत एवेत्यस्य यत इत्यादिः । उपेक्षणीयमिति । अनेदं
चिन्त्यम्—अप्रस्तुतगन्धेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तो एतत्वे इत्यत्र मुख्यत्वं
नाम यदि प्रस्तुतं तदा तदुभयोरपि तुल्यमपीदृश्यत्वम् । एवमपि प्राचामप्रस्तुतेनेति
पदवैयर्थ्यापत्तिः । एतावता विशेषणालङ्कारान्तरत्वानङ्गीकारे साधारणविशेषणमहिम्ना
प्रस्तुतस्य हृत्पूर्वा समायोक्तिः । असाधारणविशेषणमहिम्ना तात्कृतौ व्यङ्ग्यरूपकमिति
त्वदुपविषयविभागस्याप्युच्छेदोपपत्तिः । सौम्यगुण्योर्दृष्टान्तप्रतिनस्तुतमयोऽप्येव भेदाना-
पत्तिरिति । प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वमिति । इदमपि चिन्त्यम्—‘मल्लिनेऽपि राग-
पूर्ण’ इत्यादौ प्रतीयमानार्थापेक्षमन्तरेण भ्रमरमनोधनस्य तस्य तद्वृत्तिरयामत्यादौ दोषा-

१ यथा—‘निष्ठुरं नीलोत्पलं’ इत्यादौ अपेक्षनस्य कृतस्य वाच्यं सान्वयनं निष्ठुराद्यप्रस्तु-
तम् । अत एव अभिधा तत्र न पर्यवसिता भवतीति तत्पर्यवसानार्थम् अवमानसिद्धस्य सरस-
इदस्य परागुणमाहकस्य गुणनस्य (प्रतीवमानस्य) आकरो भवतीति स्वप्नस्य वाच्यगृहणाद-
द्विजिज्ञासा ध्वनित्वं न स्वप्नदेष्टुं शक्यम् । यत्रिनेऽपि रागपूर्णम्० इत्यादौ तु भ्रमरस्याप्युप-
सिद्धत्वा प्रस्तुतत्वात् अभिधानां पर्यवसितायां नापकृष्टत्वात् (साधनेन प्रस्तुतस्य) व्यञ्ज-
नदेव प्रतीतिरिति चमिषा निर्वर्णनेवेत्याशयः । ध्वनेरेव कथमलङ्कारेषु गणना? इत्यस्योपदे-
ष्टुं समाहो ग्राह्यः दत्तम् ।

२ अलङ्कारप्रस्तुतस्य कार्यस्य कारणस्य वा, सामान्यस्य विशेषस्य वा, वाच्यशब्दां प्रतीव-
मानार्थस्य (धारणादे) आकर्षं विना कार्यकारणोपपत्तेश्चान्वया अभिधा न पर्यवसिता
भवति । अत एव स्वप्नस्य अभिधाऽद्विजिज्ञासा ध्वनित्वम्, अत्र तु ग्रीष्मस्य अन्तरम् ।

३ ध्वननमात्रस्य (व्यञ्जनमात्रस्येति यावत्) ।

संकोचमश्नुति संरस्त्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥'

अत्र क्षीणराजादित्तदेकावलम्बपुरुषादिवृत्तान्ते प्रस्तुतेऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति निर्विवादम् । यदा तु सरोवृत्तान्तो राजवृत्तान्तश्चेत्युभयं प्रस्तुतं तदापि प्रागुक्तदिशा सैव । यदा तु सरोवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा गुणीभूतराजवृत्तान्तरूपव्यङ्ग्येऽसिन्पद्ये कोऽलंकारः ? । न तावदियम् । प्रस्तुतस्यैव प्रशंसनात् । नापि समासोक्तिः । तज्जीवातोर्विशेषणसाम्यस्य सकलालंकारिकसंनतस्यात्राभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रकार इव शुद्धसादृश्यमूलोऽपि तस्या एव प्रकारो वाच्यः । एकधर्मालीढत्वमन्तरेणैकालंकारत्वे सर्वेषामेकालंकारत्वा-

धेर्वाच्यस्यानुपपद्यमानतया व्यङ्ग्येनैव तदुपपत्तेश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यताया एवोच्यतात् । प्रस्तुताङ्कुरलक्षणं तु मुख्यतापर्यवर्तिपयीभूतप्रस्तुतस्यात्तादृशेन प्रस्तुतत्वं प्रापितेन ध्वननमिति बोध्यम् । अवेति दाढ्यायाम् । इयमप्रस्तुतप्रशंसा । जीयतोस्तस्यान्तादृशाप्रस्तुतप्रशंसाया । प्रकारो भेदः । एकधर्मालीढत्वमिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—अतिशयोक्त्यादिवत्, प्रकृते सादृश्याप्यन्यतमप्रकारनिवेशवचनान्तरहेतुकाप्रस्तुतवृत्तान्तारोपत्व-रूपैकधर्मालीढत्वसम्भवेन समासोक्तेरेवानाश्रीकारे बाधकाभावः । किं चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं प्रशंसत इत्यस्य बोधः ? । अथुक्तर्पाधानं तर्हि प्रतीयमानावाप्यौपविषयैषु दिगन्ते ध्रुवन्त इत्याद्युदाहरणेष्वन्यासि । नहि तादृश्येन स्थितोऽप्यर्थो वाच्योऽन्यैक इति युक्तं सादृश्यसंनत वा । यदि प्रतीतिमात्रं तर्हि न प्रकृते । न ह्यत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः । अप्रस्तुतेन प्रस्तुतायं प्रतीतिमात्रकृत एव चमत्कार इति तन्मतेऽनं

१ सरः इति संशोधनम् ।

२ भूनादिशीणो राजादितरेव एकमात्रावलम्बनं यस्य पुङ्गवस्य पतनस्यैव वृत्तान्ते ।

३ अतिनेऽपि० इति यमवत् ।

४ यत्र विशेषणसाम्येन (साधारणविशेषणे) अप्रस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन व्यन्यते तत्र यथा समासोक्तिः स्वीक्रियते, तथैव सादृश्यादपि यत्र अप्रस्तुतव्यवहारः प्रतीयते तत्रापि समासोक्तिर्भवतीति स्वीक्रियते । तदस्य सादृश्यादप्रस्तुतप्रतीत्याऽत्र समासोच्चलकारव्यपदेश इति गृह्यते ।

५ एकस्य (असाधारणस्य) धर्मस्य (लक्ष्यस्य) आलीढत्वे (युक्तत्वे) पञ्चालंकारत्वं तत्तदलंकारत्वं भवति । तत्तदलंकाराणां जीवानुभूतस्य तत्तदसाधारणलक्ष्यस्य समन्वये यत्र तत्तदलंकारत्वं भवतीत्यर्थः । अतस्त्विनेव तत्तदलंकारत्वलोकारे सर्वेष्वेकालंकारान्तर्गताः स्युः । अत एव विशेषणसाम्यं विना, सादृश्यमन्त्रेण न स्यात्समासोक्तिरिति समग्रधानम् ।

पतेः । व्यवस्थापकैस्तद्वेदताया अनुक्तेश्च । अत एवालंकारसर्वस्वकारादिभि-
र्विशेषणवाचिशब्दसाम्यं संरक्ष्यैव समासान्तराश्रयेण सादृश्यमूलत्वं प्रदर्शितम्,
न तु तदुपेक्षयेति चेत् ।

उच्यते—अप्रस्तुतप्रशंसैवात्रालंकारः । अप्रस्तुतस्य प्रशंसेति न तदर्थः ।
किं स्वप्रस्तुतेनेति । सा चार्थाप्रस्तुतस्यैव । एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा
अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते
साऽप्रस्तुतप्रशंसेति । न तु वाच्येनैव व्यङ्ग्यमेवेति । स्यादेतत् । ‘कमलम-
नूतमिति कमले च कुनलये सानि कनकलतिकायाम्’ इत्यादाविवाधापि
निगीर्याध्यवसानेनैवोपपत्तिः संख्या कर्तुम् । तत्र पदार्थेन पदार्थस्य, वाक्या-
र्थेन वाक्यार्थस्य वा इत्यन्यदेतत् । अन्वयानुपपत्तिरपि लक्षणाधीनम् । एवं
जातिशयोक्त्युपपत्तौ किं सादृश्यमूलप्रस्तुतप्रशंसयेति । ननु निगीर्याध्य-
वसानं हि न तावदत्र संभवति । तत्र हि वाच्यत्वावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य
भतीतिः, इह तु वाच्यतादस्थ्येनार्थान्तरस्येति विशेषोत् । यत्र ॥ लेखादिना

कारान्तरता स्पष्टावेति । व्यक्तेन । व्यङ्ग्येन तत्र निगीर्याध्यवसानं च । अन्वयानुप-
पत्तेर्लक्षणाधीनस्याभावादाह—अभ्ययेति । किं सादृश्येति । अत्रायं समाधिः—
वाक्ये शब्दसम्भावेन लक्षणा वक्तुमशक्या । किं च लक्षणायां गङ्गायां घोष इत्यादाविष्य वाच्या-
मेदप्रतीत्यापत्तिः । सा चानिष्टा । तादस्थ्येनैव प्रस्तुतार्थप्रतीतेः सादृश्यानुभवविद्यत्वात् ।
तृतीयस्य लक्षणाहेतोरभावादिति शङ्का प्रदयितुं शङ्कते—नभ्यति । तत्र हि रूपका-
तिशानोक्त्युदाहरणे कमलमिलादौ हि । इह तु अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणविशेषे प्राप्ते ।

१ शुद्धसादृश्यमूलक प्रकारस्य वज्रेदलायाः समालोकिमेदताया अनुक्तेरित्यर्थः ।

२ भाषेदितरे० अत्र व्यक्तेन अप्रस्तुतेन सामर्थ्यान्वेन वाच्यं प्रस्तुतम् (सरोइत्याऽऽः)
प्रशंसते इत्यर्थः ।

३ अत्र सरोविषयकवाक्यार्थेन (विषयिण्या) सारविषयकवाक्यार्थः (विषयः) निष्पन्नः
अभिप्रेतव्यमित्यवसित इत्यर्थः ।

४ धीणराजैरावकम् पुनरुं हृदि कृत्वा, सुखवत्सर्वविषयवत्समुत्पत्तिस्ततया प्रस्तुतस्य
सरोयात्रावकम्नस्य मीनस्य वृत्तान्तोऽयं प्रस्तुतवत् । ततश्च सारवृत्तान्तस्य सरोइत्यान्तस्य च
परस्परमन्वयो नोपपद्यत इत्यर्थः ।

५ कमलमनूतमिति० अत्र कमल-कुनल-कनकलतादीनि सुख-अनन-नादिकप्रतिप्रेततया
प्रतीयेते । अत्र तु वाच्यात् (सरोइत्यान्तात्) व्यङ्ग्यस्य (राजरूपार्थान्तरस्य) तादस्थ्यम्,
अर्थात् सरोइत्यान्तः पूर्वम्, राजरूपान्तः इत्येति विशेष इत्यर्थः ।

विशेषणसाम्यं तत्र तन्माहात्म्यादस्तु नामामेदाध्यवसाय इति चेत्, इहापि वाच्यव्यवहाराभिन्नतयैव च प्रस्तुतव्यवहारपत्यय इत्यवैलक्षण्यमेवेति सत्यम् । 'यस्मिन्खेलति', 'दिगन्ते श्रूयन्ते' इत्यादौ वाच्यार्थतादृश्येनैव व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः सर्वसद्दृश्यसंगतत्वात् । कचिद्बु संकोचनस्य तच्चद्विशेषणस्य चानुपपत्त्या अभेदांशोऽप्यपेक्ष्यते, न तावता सर्वत्राभेदेन प्रतीतिः । किं चाप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमिति निर्विवादम् । निगीर्याध्यवसाने तु लक्ष्यं स्यात् । अपि च यत्र वाच्यस्यात्यन्ताप्रस्तुतत्वं तत्राभिधाया अपर्यवसानात्स्यादपि कदाचिद्व्यङ्ग्यताया अवकाशः । यदा तु द्वयोरर्थयोः प्रागुक्तदिशा प्रस्तुतत्वं तदा तु बाधलेशास्फुरणाद्व्यङ्ग्यगन्धोऽपि नास्ति । कुतः पुनर्निर्गरणं लक्षणैकदेशः ? किं त्वागूरणमेवेति । तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाः सादृश्यमूलाया आवश्यकत्वादप्यत्रापि तज्जातीयस्थले सैवोचिता । यदि तु मकारस्यास्य ध्वनिप्रभेदात् ध्वनेश्चालंकार्यस्यालंकारत्वानुपपत्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा-प्रस्तुतप्रशंसाया भेदान्तरमेव विषय इत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ।

भेदान्तरमेवेति । सादृश्यमूलमिति भेदा एवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तमेवेतीदमयुक्तमित्यवशिष्टं वृत्तिलेखनेन सूचिता ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

१ यस्यामप्रस्तुतप्रशंसाया किञ्चिन्मि शिष्टेणानि, यथा नितरा जीवोक्तिः इति पद्ये । अत्र द्वयोरभेदाध्यवसायः सम्भवति । यत्र तु न तथा, तत्र तादृश्यमेवेत्यर्थः ।

२ वाच्यो यः सरोज्यवहारः, तदभिन्नतया प्रस्तुतस्य हृदये मुस्रताः पर्यविषयीभूततया प्रस्तुतस्य राजन्यवहारस्य प्रत्यय इत्याशयो यथाकर्मचिदुपपाद्यः । अन्यथा राजवृत्तान्तः प्रस्तुतपदेन यात्र यात्रो व्यपदेश्यम् । "यदा तु सरोज्यवृत्तः एव प्रस्तुततया... नोऽलंकारः" इति पूर्वपक्षमुखभागे सरोज्यवृत्तान्तमात्रस्यैव प्रस्तुतत्वोक्तः ।

३ अतिशयोक्त्येव अर्थोपपत्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसया किं फलमिति पूर्वपक्षः यतः वक्ष्यन्तम् ।

४ यथा-मल्लिनेपि० इत्यादौ ।

५ अतिशयोक्तौ विषयिवाचकपदस्य विषयार्थे लक्षणे विलीनतात् ।

६ पूर्वपक्षमुखभागे "यदा तु सरोज्यवृत्तः एव प्रस्तुतः" इत्येवकारेण राजवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वं निरस्तम् । अत्र तु मल्लिनेऽपि इतिवत् द्वयोरपि प्रस्तुतत्वं स्वीनियत इति विशेषः ।

७ 'पुरा यत्र स्रोतः' इत्यादौ । ततश्च 'पुरा यत्र स्रोतः' इत्यत्र कोऽलंकार इत्यस्य अप्रस्तुतप्रशंसामपेक्षे उत्तरदानश्रुतिज्ञादन निरुद्धेति प्रथम् ।

८ सादृश्यमूलातः अन्ये वार्धकारणमात्रमूलादिव इत्यर्थः ।

अथ पर्यायोक्तम्—

विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गान्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ।

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गान्तरेण । आक्षेपो वा । यथा—

‘त्वां सुन्दरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्व-

निर्वासनैकचतुरं समरे निरीक्ष्य ।

केवामरिक्षितिभृतां नवराज्यलक्ष्मीः

स्वामित्रतात्मपरिस्त्रलितं वमार ॥’

अत्र सर्वापि शत्रूणां राज्यसंपत्त्यां प्राप्तेति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्येणाभिहितः, अपि तु स्त्रलितपातिव्रत्या वमूचेत्याकारेण ।

यथा वा—

‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जयतः करैः ।

अङ्गरागं सुजल्यमिच्छं वन्दे परमेश्वरम् ॥’

अत्रापि गगनाम्बर इति सूर्यचन्द्रकररज्ज्यमानवस्त्र इत्याकारेण, भस्माङ्गराग इत्यमिसुज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः ।

‘अस्यां च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता सदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्ववैच्यत्वयोर्विरोधादसंगतमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव प्रकारमेवेन

विवक्षितार्थस्य भङ्गान्तरेणेति । केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतररूपेण यदभिधया प्रतिपादनं तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः । मम्मटमतमाह—

१ व्यञ्जनाद्वारा येन रूपेण अर्थो विवक्षितः (प्रतिपादयितुमिष्टः) तस्माद्रूपादतिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण (प्रकारेण) आक्षेपेण वा प्रतिपादनम् (अभिधया कथनम्) पर्यायोक्तम् । यथा सर्वापि शत्रूणां संपत्त्यां प्राप्ता इत्येवंरूपेण व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमिष्टोर्थः तथा नोक्तः । मित्रं तस्मात् (व्यञ्जनापरिवृद्धीत्वात्) रूपात् अतिरिक्तेन अभिधाद्वारा प्रोक्तम्—‘सुन्दर एवं वीक्ष्य राव्यलक्ष्मीः स्त्रलितपातिव्रत्या वमूव’ इति ।

२ ‘पर्यायेण उक्तं व्यङ्ग्यं यत्र’ इति हि स्पष्टमसंगतम् । यदि उक्तम् (अर्थात् अभिधया प्रतिपादितम्) तत् व्यङ्ग्यं कथम् ? व्यङ्ग्यसार्थस्य अभिधया अप्रतिपादयत्वात् । इति शङ्का ।

वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् । यथा यावकमहारजनदाडिमीजंपाकुसुमादि-
रूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न तु
वाच्यत्वम्, एवमिहापि' इति मम्मटमट्टाः ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—'गम्यस्यापि भङ्गवन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।
गम्यस्यैव सतः कथमभिधानमिति चेत्, कार्यादिद्वारेण' इत्याह । तस्याय-
माशयः—

'चक्राभिधातप्रसभान्नैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्वं रतोत्सवं चुम्बनमाश्रोषम् ॥'

इति प्राचीनपद्ये राहुशिरश्छेदकारीति व्यङ्ग्यं राहुवधूजनसंभन्धिचुम्बन-
मात्रावशिष्टरतोऽस्यनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयत इत्यस्यापि
विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्मः स्वसमानाधिकरणेन तादृ-
शरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति । भगवतस्तु पूर्वप्रका-
न्तत्वाद्यच्छब्देनाभिहितत्वाच्च न व्यङ्ग्यत्वम् ।

एवम्—

'यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥'

१ एव व्यङ्ग्यं तद् वाच्यं न ध्वनीति वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोः परस्परं स्वात्स्वरूपयोर्भेदः ।
परम् एवमेवाप्येव घटेन प्रकारेण वाच्यत्वम्, तद्विधेन प्रकारेण व्यङ्ग्यत्वं संभवति ।
यथा—यावक(महारजन(कुसुम)-दाडिमी-जंपाकुसुमानां कर्तृ रक्तमिति चान्धेन धर्मं
वदामः । एत एवनेति कथा पद्येषां रूपे (एतमिति) रक्तं वैजात्यम् (वादयं रक्तं कर्तृ वाक-
यस्य न तादृशं कुसुमस्य) पर्यायः । इति च तत्पर्याय एव । रक्तं कर्तृ नादौते वस्तु न
प्रभवामः । एतस्य दर्शने पद्येषां वैजात्यरूपः प्रकटः । कथने च 'रक्त रूपम्' इति सर्वो-
क्त्येव रूपो निश्चयः प्रकटः । एवमेव एवमेव वस्तुनः प्रकारभेदेन वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च संभ-
वति इत्युक्त्याशयः । पूर्वोक्त्याः संवाचनम् ।

२ भगवान् राहुशिरश्छेदकारीति राहुशिरश्छेदकर्तृत्वं एव व्यङ्ग्यत्वमिति तद् सत्यं (शिर-
श्छेदकर्तृत्वम्) समानाधिकरणेन (एवमेव चिररूपादिना, एवमेव) साक्षादुपात्तेन
(चुम्बनमाश्रोषं चकार इत्यनेन) गम्यते अर्थात् अभिप्रायः कथ्यते ।

अथ पर्यायोक्तम्—

विवक्षितस्यार्थस्य भङ्गान्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ।

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गान्तरम् । आक्षेपो

वा । यथा—

‘त्वां सुन्दरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्व-

निर्वासनैकचतुरं समरे निरीक्ष्य ।

केषामरिक्षितिभृतां नवराज्यलक्ष्मीः

स्वामिन्वात्ममपरिस्त्रलितं वभार ॥’

अत्र सर्वापि द्यवृणां राज्यसंपत्त्वां प्राप्तेति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्येणाभिहितः, अपि तु स्पष्टलितपातिव्रत्या वभूवेत्याकारेण ।

यथा वा—

‘सूर्यचन्द्रमसौ यस्य वासो रजयतः करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यमिश्रं बन्दे परमेधरम् ॥’

अत्रापि गगनाम्बर इति सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्त्र इत्याकारेण, भस्माङ्गराग इत्यमिसृज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः ।

‘अस्यां च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता तदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्ववैच्यत्ययोर्विरोधादसंगतमिति नाशङ्कनीयम् । एकस्यैव प्रकारभेदेन

विवक्षितार्थस्य भङ्गान्तरेणेति । केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया उभयस्यार्थस्य ततोऽपि चारतरूपेण नदभिपद्या प्रतिपादनं तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः । भग्मतमतमाह—

१ व्यञ्जनादारा येन रूपेण अर्थो निवधितः (प्रतिपादयितुमिष्टः) तस्माद्रूपादतिरिक्तेन पास्तरेण रूपेण (प्रकारेण) आक्षेपेन वा प्रतिपादनम् (अभिपद्या कथनम्) पर्यायोक्तम् । यथा सर्वापि द्यवृणां संपत्त्वां प्राप्ता इत्येव रूपेण व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमिष्टोपेः तथा नोक्तः । भिन्नु वस्तुतः (व्यञ्जनपरिवृत्तः) रूपात् अतिरिक्तेन अभिपद्यादारा प्रोक्तम्—‘सुन्दरं रसं कीदृशं राज्यलक्ष्मीः रक्षितपातिव्रत्या वभूव’ इति ।

२ ‘पर्यायेण उक्तं व्यङ्ग्यं यत्र’ इति द्वि रसमसंगतम् । यदि उक्तम् (अर्थात् अभिपद्या प्रतिपादितम्) तद् व्यङ्ग्यं कथम् ? व्यङ्ग्यस्यार्थस्य अभिपद्या व्यतिपाद्यरतात् । इति दृष्टा ।

वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् । यथा यावत्कमहारजनदाडिमीजंपाकुसुमादि-
रूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न तु
वाच्यत्वम्, एवमिहापि' इति मम्मटमट्टाः ।

अलंकारसर्वस्वकारस्तु—'गम्यस्यापि मद्रपन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।
गम्यस्यैव ततः कथमभिधानमिति चेत्, कार्यादिद्वारेण' इत्याह । तस्याय-
माद्यमः—

‘चक्राभिधातप्रसभाज्ञैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोस्तवं जुम्बनमात्रशेषम् ॥’

इति प्राचीनपद्ये राहुशिरश्छेदकारीति व्यङ्ग्यं राहुवधूजनसंघनिधुम्बन-
माघावशिष्टरतोस्तवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकाशान्तरेणाभिधीयत इत्यस्यापि
विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्मः स्वतन्त्रमाधिकरणेन तादृ-
शरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति । भगवतस्तु पूर्वप्रका-
शत्वाद्यच्छब्देनाभिहितत्वाद्य न व्यङ्ग्यत्वम् ।

यवम्—

‘यं प्रेक्ष्य विरूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥’

१ यद् भवति तद् वाच्यं न अवशीति वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोः परस्परं स्वात्मरूपतो भेदः ।
परम् एवमेवार्थस्य एकेन प्रकारेण वाच्यत्वम्, तद्विधेन प्रकारेण व्यङ्ग्यत्वं संभवति ।
यथा—वायव्य(वक्त्रक)नहारजन(कुसुम)-वाहिनी-वपाकुसुमानां करं रक्तमिति वाग्देन वरं
वक्ष्यमः । एत एवमेतिदृश्या योरां करं (रक्तमिति) एत वैजात्यम् (वाद्यं रक्तं करं वाद्य-
वक्ष्यं न वाद्यं कुसुमस्य) परमायमः । किन्तु एतद्वचनम् एव । रक्तं करं नास्तीति रक्तं न
प्रभवामः । एतच्च दर्शने योरां वैजात्यरूपः प्रकाशः । यमने च ‘रक्त रूपम्’ इति सर्वेश-
मेककरो निश्चः प्रकारः । एतदेव एकस्यैव वस्तुनः प्रकाशमेव वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च संभव-
तीति दृष्टान्तायवः । पूर्वोक्तवाच्यः समाधानम् ।

२ भगवान् राहुशिरश्छेदकारीति राहुशिरश्छेदकारीत्वं यद् व्यङ्ग्यत्वयोश्च परस्परं (विर-
रुद्धवैजात्य) समानाधिकरणेन (एकाधिकारवाशिना, एकाधिक्य) साक्षादुपादेन
(जुम्बनमात्रशेषं चकार इत्यनेन) व्यङ्ग्ये अवशीति निमित्ता कथ्यते ।

इति प्राचीनपद्येऽपि शकैरावणौ मानमदमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि मान-
मदमोकमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे पर्यवस्यति, धर्म्यशस्त्राभिधामोचरत्वात् । एवं च
यो व्यङ्ग्यांशः स न कदापि रूपान्तरपुरस्कारेणाभिधीयते, यश्चाभिधीयते
धर्मी स तु तदानीमभिधाश्रयत्वाव्यञ्जनव्यापारानाश्रय एवेति व्यङ्ग्यस्य प्रका-
रान्तरेणाभिधानमसंगतमेव । तस्मात्कार्यादिर्मुखेनोक्तमिव पर्यायोक्तम् ।
तेनाक्षिप्तमित्येवार्थः । प्राचीनैर्धर्मिणोऽपि यद्यङ्गवत्वमुक्तं तद्वैयङ्ग्यनिक्रमोपवि-
पयस्य समस्तवाक्यार्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वमित्यभिप्रायेण । तत्र च विवेके क्रिय-
माणे केचिदभिधामात्रस्य गोचराः पदार्थाः, केचिच्च व्यक्तिमात्रगोचरा इति ।

अभिनवगुप्तपादाचार्यास्तु—‘पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्ये-

अस्यां चेति । पर्यायोक्तौ चेत्यर्थः । हरिरिन्द्र इत्याह—शकैरेति । प्रकारा-
न्तरेणाभिधानमसंगतमेवेति । भट्टाहुः—औपाधिकमेदेन घटाचापादिषु भेद-
प्रतीतिवत्तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदाव्यङ्ग्यस्याभिधाविपयत्वमस्त्येव ।

१ धर्मिणौ यौ शकैरावणौ तौ तु लोके अभिवया प्रोक्तौवेव, अतो धर्मस्य मान-मदमोचन-
मात्रस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।

२ राहुशिरदण्डकर्तृत्वम् (कारणम्) [वदि व्यङ्ग्यमस्ति], राहुबभूवश्विना जुम्बन-
मावावक्षिष्टलोचवरूपकार्येण गन्धर्वे अभिवया कथ्यते इत्यर्थः । अयं भावः—कारणमत्र
व्यङ्ग्यमेव । परं तस्य कार्यम् अभिवया प्रोच्यमिति स व्यङ्ग्यः कार्यद्वारा उच्यते इत्याशयः ।

३ सर्वस्वकारमतस्याय निष्कर्षः—यो गन्धर्वः (व्यङ्ग्यः) तस्य कथनं कथं संभवति ? तद्वत्
महपन्तरेण प्रकारान्तरेण भर्मादिद्वारेण तस्याभिधानमिति तस्यार्थः । यथा हि राहुबभूविर-
दण्डकर्तृत्वम् (कारणम्) व्यङ्ग्यमस्ति परं तस्य विशिष्टं (जुम्बनमात्रमेव) लोचवरूप-
कार्यद्वारा अभिधानं कृतमिति पूर्वोक्तलक्षणस्य समन्वयः । धर्मिणोश्च व्यङ्ग्यत्वं नास्ति, स तु
सर्वत्र वाच्यः [‘वक्राभिपाठ०’ इत्यत्र ‘वः’ इति श्रुतेन अभिवया प्रोक्तः । ‘वं प्रेक्ष्य०’ इत्यत्र च
‘य इयैरावणौ इति श्रुतेन प्रोक्तः] । प्राचीनैः समस्तस्यापि वाक्यार्थस्य व्यञ्जनमोपविपयत्व-
मभिधेय वाक्यार्थान्तर्गतस्य धर्मिणोश्च व्यङ्ग्यत्वमुक्तम् । अन्यथा अस्मिन् वाक्यार्थे धर्मी
पदार्थः अभिधामात्रगोचरः, तदतिरिक्ताणि कार्यादीनि व्यञ्जनामात्रगोचरा इति ।

नोपलक्षितमुक्तमिहितं पर्यायोक्तम्' इति योगार्थं लक्षणं चाहुः । तेषामय-
माशयः—यदि पर्यायशब्देन प्रकारान्तरं धर्मान्तरमुच्यते तदा विवक्षिता-
र्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणामिहितमिति योगार्थः स्यात् । तथा च
'दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः' इत्यादौ रामत्वातिरिक्तधर्म-
पुरस्कारेण रामस्यैवामिधानात्पर्यायोक्तप्रसङ्गः । न च व्यङ्ग्यं यत्र तेन प्रका-
रेणोक्तं तत्पर्यायोक्तमिति वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात् । न च
योगार्थानन्तर्गतत्वेऽपि लक्षणान्तर्गतत्वं तस्येति वाच्यम् । एवं तर्हि व्यङ्ग्यस्य
लक्षणप्रवेशावश्यकत्वे पर्यायशब्देन व्यङ्ग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । व्यङ्ग्येन

यद्वा व्यङ्ग्यतावच्छेदकापेक्षया वाच्यतावच्छेदकं यत्र चरुतरमिति लक्षणतात्पर्यम् ।
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तथैव तात्पर्योपपन्नमिति । अतिरिक्तप्रकारेणेत्यस्य व्याख्या व्यङ्ग्ये-
नेति । न च व्यङ्ग्यं यत्र तेनेति । व्यङ्ग्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेण वाच्य-
मित्यर्थः । प्रकृते च पुण्डरीकाक्षपदस्य भगवति योगरूढत्वेन तस्य न व्यङ्ग्यत्वमिति
भावः । व्यङ्ग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वादिति । सर्वस्वश्रुदाशयवर्णनावसरे-

१ पर्यायेण (उपलक्षितं सत्) उक्त पर्यायोक्तम् । पर्यायेण प्रकारान्तरेण [विवक्षित-
प्रकारात् अमिधाव्यापारादन्वेन व्यङ्ग्येन] उपलक्षितम् (विधिदम्) सत् पद उक्तं कथ-
नम् । यथा—दशवदन० इत्यत्र वाच्योर्थः (रामः) विवक्षितप्रकारात् अमिधानन्तितात् राम-
रूपपाद भिन्नेन व्यङ्ग्येन [रामः पुण्डरीकाक्षः साक्षादिष्णुः इत्यनेन] उपलक्षितः सन्
अमिहितः । व्यङ्ग्योपलक्षितस्य वाच्यस्यामिधानं पर्यायोक्तमिति सारम् । एवं चात्र उक्तम्
(अमिधानम्) वाच्यस्यैव गृह्यते किन्तु तद् व्यङ्ग्योपलक्षितस्येति निर्गमितायैः ।

२ ननु पर्यायेण प्रकारान्तरेण [व्यङ्ग्यताव्यापारादतिरिक्तेन अमिधाव्यापारेण] उक्तम्
[अर्थात् व्यङ्ग्यम्] यत्रेत्यर्थं कृत्वा 'व्यङ्ग्यस्य मङ्ग्यन्तरेण वाच्यता यत्र' इति लक्षणमस्तु,
इति शङ्का । 'पर्यायेण [विवक्षितप्रकारादन्वेन प्रकारेण] उक्तम्' इति योगरूपे अर्थे 'उक्त'-
पदेन व्यङ्ग्यस्य अर्थो नोपलभ्यते, अपि तु 'वच'वादानां वाच्यस्यैवार्थः समुचितः इति
समाधानम् ।

३ यदि लक्षणे व्यङ्ग्यस्य प्रवेश इष्टत्वादि पर्यायशब्देन उत्तरं प्राप्तं कृत्वा 'पर्यायेण [मन्त्र-
रान्तरेण अर्थात् व्यङ्ग्येन (उपलक्षितम्)] उक्तम्' इत्यस्यापिः पूर्वोक्तं यत्र समुचित
त्याशयः ।

रित्वेनैव व्यङ्गात्वमेष्टव्यम्, न स्वासाधारणधर्मरूपेण । न चात्र पर्यायोक्तं नास्तीति कस्यापि संमतम् । यदप्युक्तम् 'सर्वस्वकारस्य लोचनकर्तुश्च सर्वोऽप्ययं क्लेशः किमिति न विद्मः' इति, तत्र यदर्थं तेषां क्लेशस्तु तन्मत-
 • निष्कर्षावसर एव निरूपितम् । यदप्युक्तम् "चक्राभिधातप्रसभान्नया—
 इति प्राचीनोदाहरणे यद्वाहुशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुरं
 एव । यत्तु प्रस्तुतेन राहोः शिरोमात्रावशेषेणालिङ्गनबन्धवत्वाद्यापादनरूपे
 वाच्ये भगवतो रूपान्तरे उपपादिते भगवद्रूपेणावगमनं तत्पर्यायोक्तस्य
 विषयः" इति, तदपि न । यदि राहुशिरश्छेदावगमनं त्वत्कल्पितस्य प्रस्तु-
 ताङ्कुरस्य विषयः स्यात्तदा किं पर्यायोक्तेन ? भगवद्रूपेणावगमनं तु विशेषण-
 मर्यादाबन्धत्वेनासुन्दरम् 'नमो राहुशिरश्छेदकारिणे' इत्यादाविव न कस्या-

हरणे तादृशम्यङ्गपत्त्यैव सरवाच । न च नहि । चक्राभिधातमिति नमुक्तम् । चक्रमभि-
 हलेत्यर्थः । यरिबलस्यावगमनेऽन्वयः । असुन्दरमिति । चिन्त्यमिदम् । इष्टापत्तेः ।
 व्यङ्ग्यसौन्दर्यस्याविवक्षितस्याद व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यत्वेन चारुतरत्वमिति स्पष्टं तदुक्तेः ।
 अनैकाग्रहारे व्यङ्ग्य वाच्यपरमिति ध्वनिकृतः । तादृशविशेषणं हि व्यङ्ग्यमादायै-
 वोपपद्यत इति तदाशयः । 'राहुश्रीकुचनैः फल्यकारिणे हरये नमः' इत्यत्र राहुशिरश्छे-

१ भगवत्कारचन्द्रिकाकृत सनाथानमपि वीर्यवीर्यम्—'यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषण-
 मर्यादाबन्धत्वेनासुन्दरं न पर्यायोक्तस्य विषय इति तद्विचारितरमणीयम् । न हि पर्यायोक्ते
 व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतो विच्छिन्निविशेषः किं तु भङ्ग्यतराभिधानकृत एव । व्यङ्ग्यं तु भङ्ग्यतरा-
 भिधानतोऽसुन्दरमेव प्राप्यते दूश्यते । यथा इहावन्तश्चमिति विवक्षिते व्यङ्ग्ये भयं देशो-
 लकरणीयं, सफळग्रामुपनेष्य इत्यादी । अतस्त्रयसुन्दरतोद्भावनमस्मिन्निकरमेव । अलङ्कार-
 सर्वस्वकारप्रत्ययिरोद्भावनं तु तच्छिष्टाकारिणं प्रति न शोभते । उपरीभ्यातोद्भावनमपि
 मन्वसाभिन्निकरमेव । शुक्तिविरोध इति परोक्तसौष्ठविगुत्वमात्रमुद्भाषयितुं रावगमवतीत्यलं
 निस्तरणम् ।'

२ प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवकृतेण कार्येण प्रस्तुतस्य राहुशिरश्छेदरूपकारणस्य योत्रनादः ।

३ शिरोमात्रावशेषतया अथ कायाभारादालिङ्गनबन्धत्वं जातमित्यवगम्यता । 'येन राहु-
 कीचनस्य रतोत्सवः पठादृष्टः कृतः' इति भगवतो रूपान्तरे वर्णिते, तेन (रूपान्तरेण) च
 भगवत् स्वरूपेण यत् भगवत्तुल्यं व्यञ्जने तत्पर्यायोक्तस्य विषयः । अर्थात् व्यञ्जनया गम्यस्य
 भगवत्स्वरूपस्य 'यो राहुकीचरतोत्सवः जुम्भनमात्रशेषमकार्षीत्' इति व्यङ्ग्यापेक्षया चारुतरेण
 मन्वसाभिधानावर्थावोक्तस्य विषय इति ।

प्यलंकारस्य विषय इत्युक्तमेव । प्रस्तुताङ्कुरस्य प्राचीनैरस्त्रीकाराच्च । स्त्रीकारे वा प्रस्तुतेन स्वसदृशो वाक्यार्थः प्रस्तुत एव यत्र व्यज्यते, न तस्य विषयोऽस्तु । न तु कार्येण प्रस्तुतेन कारणावगमनम् । अन्यथा 'अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशंसैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषयः' इत्यलंकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतो विषयविभाग उच्छिन्न एव स्यात् । 'राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तं ज्ञेयम्' इति त्वदुपजीव्यमन्यविरोधाच्च । तस्मादत्र राहुशिरश्छेदकारित्वेनावगमः पर्यायोक्तस्य विषयः, न तु भगवद्रूपेणेति सहृदयैराकलनीयम् ।

अस्मिन्नालंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम् । तेनायमलंकारो वाच्यसिद्ध्यङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः ।

यत्तु—

“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥”

इत्युक्तयुक्त्या लक्षणाद्व्याश्रितत्वादनयोरवान्तरोऽपि विषयभेदोऽस्ति” इति

वरूपस्मरणमात्रावगमने प्रस्तुताङ्कुर । राहुशिरश्छेदकारित्वेन भगवतोऽवगमने पर्यायोक्तमपि । एतेन नम इत्याद्यभिमतमपि प्रस्तुताङ्कुरभावाप्रतिपादकमपास्तम् । राजाज्ञामाप्तत्वात् । किं च मुख्यार्थतात्पर्यविषयीभूतार्थेन वाच्येन व्यङ्ग्येन वा वाच्य व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र स्वरस्यत्यन्तमप्रनारेण प्रसस्यते साप्रस्तुतप्रशंसैव प्रस्तुतप्रशंसा लक्षणस्य भवतानुपदोक्तस्य राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यङ्ग्याग्ने सत्त्वेनाप्रस्तुतप्रशंसैव निर्वाहे किं पर्यायोक्तेनेति नियोगे उत्तरं विभाव्यताम् । न चान्न द्वयोरपि मुख्यतात्पर्यविषयतेति वाच्यम् । एवं तर्हि 'आपेदिरेऽम्बरपथ' इत्यत्रापि यदा द्वयोर्मुद्रयतात्पर्यविषयता तदा कोऽलंकार इत्यत्रोत्तरं विभाव्यताम् । असन्मते तु प्रस्तुताङ्कुर एव । भवतापि तास्त्रीकारे प्रकृते तेनैव गतार्थता स्पष्टैव । न चास्मिन्नलंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरमप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरमतः सा चेति वाच्यम् । 'कस्त्वं भो —' इत्यादावप्रस्तुतप्रशं-

स्वमूलग्रन्थाशयं वर्णयता विमर्शिनीकारेणोक्तम्, तत्र । नहि 'चक्राभिधा-
तप्रसभाज्ञयैव—' इति पद्ये चुम्बनमात्रशेषरतोत्सवांशे बाधोऽस्ति, येन
लक्षणा स्यात् । एवमप्रस्तुतप्रशंसायामप्यप्रस्तुतस्य प्रस्तुते न लक्षणा, किं
तु व्यञ्जनैवेति सर्वसंमतम् । अन्यथा पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्र-
स्तुतप्रशंसायां तु गम्यस्येति सिद्धान्तस्य भङ्गः स्यात् । लक्षणायां हि लक्ष्य-
स्यैव प्राधान्यं स्यात्, न वाच्यस्य । 'यत्र वाच्योऽर्थोऽर्थान्तरं स्तोपस्कारकत्वे-
नागूरयति तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति
समर्पयति तत्राप्रस्तुतप्रशंसा' इति तन्मूलग्रन्थविरोधाच्च । नहि लक्षणा
आगूरणं भवति । तस्मात्पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यम्, अप्रस्तुतप्रशंसायां
तु नैति तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यम् ।

इदं तु बोध्यम्—ध्वनिकारात्प्राचीनैर्भामहोद्भूतप्रभृतिभिः स्वग्रन्थेषु कुत्रापि
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादिशब्दा न प्रयुक्ता इत्येतावदेव तैर्ध्वन्यादयो न स्वीकि-
यन्त इत्याधुनिकानां वाचोयुक्तिरयुक्तैव । यतः समासोक्तिव्याजस्तुत्यप्रस्तु-
तप्रशंसाचलंकारनिरूपणेन कियन्तोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदास्तेरपि निरू-
पिताः । अपरश्च सर्वोऽपि व्यङ्ग्यप्रपञ्चः पर्यायोक्तकुक्षौ निक्षिप्तः । नद्यनु-
भवसिद्धोऽर्थो घालेनाप्यपहोर्तुं शक्यते । ध्वन्यादिशब्दैः परं व्यवहारो न

मायां व्यङ्ग्यस्य वाच्यप्राप्तेन तस्या भेदकत्वात् । प्राचीनग्रन्थविशेषस्तु तत्र तात्प-
र्यरूपं नूपणमेव । एवं च सर्वस्वलोचनकृतः क्लेशो व्यर्थो दुष्टधैर्यपि सम्यगेवेति ।
अथितु—“यच्छन्दस्य मुद्रिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकमिति मते 'नमस्तस्मै'—इत्युदाहरणम्,
तत्तद्वशेन सर्वनाम्नां क्षणिरिति मते तु 'निवेयता इन्त'— इत्यादि” इत्याह । तैर्भामहा-

१ स्वद्रीत्या लक्षणास्वीकारे इत्यर्थः । भवद्रीत्या अप्रस्तुतप्रशंसायामपि लक्षणा (समर्पण-
रूपलक्षणलक्षणा) स्वीकारे व्यञ्जनावाध्यापारे 'गम्यस्य प्राधान्यम्' इति सिद्धान्तस्य एतौ
भङ्ग इत्याशयः ।

२ तस्या (टीकायाः) यो मूलग्रन्थ (अलंकारसर्वस्वम्) तस्य ।

३ अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यस्य न प्राधान्यम् । एतेन 'सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा
'अनिर्भेद' इति पूर्वोक्तपक्षे स्थितिर्न समर्पयति ।

कृतः । नष्टेतावतानङ्गीकारो भवति । माधान्यादलंकार्यो हि ध्वनिरलंकारस्य पर्यायोक्तस्य कुक्षौ कथंकारं निविशतामिति तु विचारान्तरम् ।

अयं चालंकारः कचित्कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, कचित्कार्येण कारणस्य, कचिदुभयोदासीनेन संबन्धिमात्रेण संबन्धिमात्रस्य चेति विपुल-
विषयः । तत्र 'त्वां सुन्दरीनिवह—' इति पद्ये पातिमत्यस्त्वलनेन कारणेन तं प्रति प्राप्तिः कार्यं गम्यते । समासोक्तिरत्रोत्थापिका । एतेन 'कार्या-
त्कारणप्रतीतिवत्कारणात्कार्यप्रतीतिर्वैचित्र्याभावात्' इति टीकाकारोक्तम्-
पास्तम् ।

‘अपकुर्वद्भिरनिशं घृतराष्ट्रं तवात्मजैः ।

उभ्यन्ते मृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम् ॥

अत्र बीजवापेन कारणेन कुलक्षयः कार्यरूपो गम्यते ।

कार्येण कारणस्य गम्यत्वे यथा—

‘त्वद्विषक्षमहीपालाः सर्वालाघरपल्लवम् ।

पीडयन्ति तरां तीव्रदारुणैर्दशनक्षतैः ॥’

अत्र वैरिणां सुरवधूतभोगेन कार्येण मरणं कारणं गम्यते ।

तदुभयोदासीनेन यथा—‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य—’ इति पूवादाहृत
पद्ये सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्त्वनेन न कार्येण, नापि कारणेन, केवलं सहच-
रितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते । एवम्—

‘यश्चरणत्राणीकृतकमलासनपत्रगेन्द्रलोकयुगः ।

सर्वाङ्गावरणपटीकृतकनकाण्डः स वामनो जयति ॥’

दिभिः । एवमग्रेऽपि । यत इति पाठः । परं केवलम् । तेन तदुत्थापिततत्कृतचमत्कार-
सत्त्वेन । अत्र च ‘अयं चालंकारः कचित्’ इत्यादिः ‘अन्वेष्टव्या’ इत्यन्तो ग्रन्थध्वन्य

१ प्रसुतेन प्रसुतस्येत्यर्थः । अप्रसुतेन प्रसुतस्य गम्यत्वे तु अप्रसुतप्रसुतेति पूर्व इत्ये-
भेदस्योक्तत्वात् ।

२ चरणत्राणीकृतम् कमलासन(मल्ल)लोकः पत्रगेन्द्रलोकः (पाताळम्) इति युगं येन ।
उपरि प्रदितस्य चरणस्य मल्ललोकः, अधः प्रदितस्य पाताळम् उग्रनाम्बरं जात्रनेत्यर्थः ।

३ पटीकृतं ईदं मल्लान्ध येनेत्यर्थः ।

इत्यत्र च्विप्रत्ययेन तद्वेदावगमाद्रूपकासंभवेन पर्यायोक्तं भवितुमर्हति ।
गम्यं चान्तर्व्याप्तिचरणकत्वमन्तर्व्याप्ताङ्गकत्वं च ।

तदेवं सक्षेपतस्त्रिविधः । वाग्मभीनां तु पर्यालोचने एकस्मिन्नेव विषये-
ऽनन्तप्रकारः संपद्यते, किमुत विषयभेदे । यथा—‘इह भवद्भिरागन्तव्यम्’
इति विषये ‘अयं देशोऽल्लकर्तव्यः’ इति, ‘पवित्रीकर्तव्यः’ इति, ‘सफल-
जन्मा कर्तव्यः’ इति, ‘प्रकाशनीयः’ इति, ‘देशस्यास्य माग्यान्पुज्जीवनी-
यानि’ इति, ‘तमासि तिरस्करणीयानि’ इति, ‘अस्मन्नयनयोः सतापो हर-
णीयः’ इति, ‘मनोरथः पूरणीयः’ इत्यादिः । कार्यादीनां त्वारोपेण निष्प-
त्तिरन्वेष्टव्या ।

एवं च पर्यायोक्तस्य कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया विषयापहारमाशङ्क्य कार्य-
कारणयोरपि प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तम्, कार्यस्याप्रस्तुतत्वे कारणस्य च प्रस्तु-
तत्वे कार्यरूपामस्तुतप्रशंसेति विषयविवेकः सर्वसङ्गता कृतः । तत्र न्यूनवि-
षयया कार्यरूपामस्तुतप्रशंसया बहुविषयस्यास्य विषयापहारे न सङ्गच्छत
एव । परं त्वनेन तस्या विषयापहारमाशङ्क्य विषयविभागः कर्तुमुचितः ।

इति रसगङ्गाधरे पर्यायोक्तप्रकरणम् ।

अथ व्याजस्तुतिः—

आमुद्यप्रतीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः क्रमेण पर्य-
वसानं व्याजस्तुतिः ।

तृतीयातत्पुरुष—कर्मधारयाभ्यां योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।

इति कुवलयानन्दे ध्वनितं तद्विधायं स्पष्टं तत एव बोध्यमिति दिष्टम् ॥ इति रसगङ्गाध-
रमर्मप्रसङ्गे पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥

आमुद्येति । अन्वतो वृत्त्या प्रथमप्रतीताभ्यामित्यर्थः । तदाह—आमुद्येत्या-

१ चरपपाणीकृतेत्यादिवाच्येन [न कार्येण, नापि कारणेन] अन्तर्भाष्यचरणकत्वम्
(अन्तर्भाष्ये चरपी यस्य तत्त्वम्), अ-प्रभ्यासाङ्कितं च गम्यते, इत्यर्थः ।

२ ‘आवेन स्तुतिः’ इत्यनेन आमुद्यप्रतीतया निन्दाया स्तुती, ‘आवेनः (आनभूता)
स्तुतिः’ इत्यनेन आमुद्यप्रतीतया स्तुत्या निन्दायां पर्यवसानं सूचितमित्यर्थः ॥

आमुखेत्यादिविशेषणेन तयोः पर्यवसानाभावं वदन्भावितत्वमभिप्रेति । अत एव नास्या ध्वनित्वम् । ध्वनौ हि निर्वधिन वाच्येनाऽऽगूरुणमहिमार्थान्तर-
मवगम्यते । न चैवं प्रकृते ।

आथा यथा—

‘उर्वी शासति मय्युपद्रवखलः कस्यापि न स्यादिति

प्रौढं व्याहरतो वचस्तव कथं देव प्रतीमो वयम् ।

प्रत्यक्षं भवतो विपक्षनिवहैर्यामुत्पत्तिः क्रुधा

यद्युपमत्कुलकोटिमूलपुरुषो निर्भिद्यते भास्करः ॥’

अत्र राजवर्णेनपस्तावे निन्दा बाधिता स्तुतौ पर्यवस्यति ।

द्वितीया यथा—

‘किमहं वदामि खलु दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।

गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥

अत्र दुश्चरितोत्कीर्तनपस्तावे स्तुतिस्तथाभूता निन्दायाम् ।

अत्र चैक एवार्थः केनचिदाकारेणादौ स्तुतेर्निन्दाया वा विषयो भूत्वा प्रकरणादिमहिम्ना प्रकारान्तरेण निन्दायाः स्तुतेर्वा विषयो भवति । तत्र यावानंशो बाधितस्तावानेवाऽन्यथात्वेन पर्यवस्यति । अंशान्तरं तु स्वभावेनै-
वावतिष्ठते । इयं चालंकारान्तर्संकीर्णा यथा—

‘विव त्वां परितः स्तुयन्तु कवयो लोभेन, किं तावता

स्तव्यस्त्वं भवितासि यस्य तरुणभ्यामपतापोऽधुना ।

दीति । अस्या व्याजस्तुतेः । न च नहि । राजेति । सूर्यवंशेत्यादिः । तथाभूतबो-
धिता निन्दायां पर्यवस्यति । अत्र च उभयत्र च । प्रकारान्तरेणेति । वस्तुमाहा-
त्म्यादेतद्वदकपदानां लक्षणया आक्षेपाद्वैलभ्यः । ताद्यानेयान्यथात्वेनेति । तत्र
च लक्षणैव । एवं च स्तुतेर्लक्ष्यत्वात्तामादाय ध्वनित्वम् । लक्षणायाः प्रयोजनीभूत-स्तुल-

१ आशयेव निन्दास्तुतेः प्रतीतिः, पर्यवसाने तु न तयोः प्रतीतिः, प्रत्युत विपरीता
प्रतीतिः । उक्तं पर्यवसानप्रतीत्यां तुला सह आमुखप्रतीत्याया बाधितत्वम् । एवम् आमुख-
प्रतीत्याय। स्तुतायि हेयम् । व्याजस्तुतौ बाधनशक्त्यै पर्यवसाने तुलादेः प्रतीतिः । ध्वनौ तु
आगूरुण(ध्वनन)महिमेति ह्योर्थेन दत्ताशयः ।

क्रोदान्तः कुरुतेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति
यां चुम्बत्यमरावतीं च सहसा गच्छत्यग्न्यामपि ॥'

अत्र चापप्रतापस्य समासोक्त्या विटभौरेयव्यवहाराश्रयत्वप्रतीतिः ।
तन्मूला च निन्दा स्तुतौ पर्यवस्यति ।

यथा वा—

‘अये राजन्नाकर्ण्य कुतुकमाकर्णनयन
स्फुरन्ती हस्ताम्भोरुहि तव कृपाणी रणमुखे ।
विपक्षाणां वक्षस्यहृद् तरुणानां निपतति
मगस्रभाः श्यामानामनुपरतकामाः प्रकृतयः ॥’

अत्रार्थान्तरेन्यासोपेयता । ननु कथमत्र व्याजस्तुतिः । वाच्याभ्यामेव
निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे तस्मा अभ्युपगमात् । नञ्चात्र चाप-
प्रतापस्य केवलस्य केवलवसुमत्याघालिङ्गनं वाच्यभूतं निन्दास्पदं भवति ।
समासोक्त्या त्वाविर्भूतो विटव्यवहारो निन्दास्पदमपि न वाच्यः, अपि तु
गम्य इति चेत्, आमुस्रप्रतीतपदेन हि प्रतीतावपर्यवसितत्वं मात्रमत्र विव-
क्षितम् । न तु वाच्यस्वपर्यन्तम्, गौरवात् । प्रकृते च किं तावता लब्ध-

तिशयादि । व्यङ्ग्यमादाय ध्वनित्वे इत्यपत्तिरेव । एवं च ‘उपकृतं बहु नाम—’इत्या-
दावप्ययमेवालंकार इत्याहुः । अत्रार्थान्तरेति । समासोक्तिरप्येति बोध्यम् । एवं

१ तरुणानां विपक्षाणां वक्षसि ।

२ श्यामाना स्त्रीणाम् (श्यामावितहृदां च) अनिवारितमदनाः प्रकृतयः (स्वभावाः)
मगस्रभाः शृङ्गा इति ।

३ प्रकृततरान-यवहारभोषोत्तर व्यङ्ग्यस्य विटव्यवहारस्य बोधे सति निन्दा प्रतीयते । प्रती-
यमाना तु सा निन्दा न वाच्या । एवं च वाच्यस्य निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वाभावात्कर्म व्याज-
स्तुतिरिति शङ्का ।

४ कर्म स समासोक्तिरभ्युपेयं वाच्यमर्षादामगम्यो न सात्त्विकाणि समासोक्तिपर्यन्ते राज-
विषयकेऽप्ये निन्दैव प्रतीयते । प्रतीतिः अपर्यवसानपदेन च निन्दायाः प्रथमं प्रकृत्या विव-
क्ष्यते । एवं चात्रापि समासोक्तिपर्यन्तं निन्दायाः प्रथमं प्रतीतिः । स्तुतेश्च पश्चादिति न कोपि
दोष इति तत्समाधानम् ।

रणादिपर्यालोचनवशाद्व्युत्क्रमेणान्वयबोधाच्च । तस्माद्व्युत्क्रान्तेनलोचनकारैरुक्तमु-
दाहरणं संगतमेव ।

इयं च. व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव
चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न, इति
प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकानां समयः । अत एव यत्र शब्देनाभिधीयमाना
स्तुतिनिन्दा वा बाधितस्वरूपा निन्दायां स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवसतीति
तैस्तत्र तत्र स्वग्रन्थेषूपनिबद्धम् । एवं च

‘परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिसाशतैः ।

अद्भुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥’

इत्यादिषु सांसारिकजननिन्दापर्यवसायिन्यामपि पादपस्तुतौ न व्याज-
स्तुतित्वम्, प्रथमप्रतीयमानस्तुतेरबाधितत्वात् । एवं निन्दया स्तुतेर्गम्य-
त्येऽपि । तथा अन्यस्य स्तुत्यान्यस्तुतौ, अन्यनिन्दया वान्यनिन्दायां गम्य-
मानायां नास्या अलङ्कृतेर्विषयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । यथा—

‘ये त्वां ध्यायन्ति सततं त एव कृतिनां वराः ।

मुपा गतं पुराराते भवदन्यधियां जनुः ॥’

अत्र पूर्वोत्तरार्धगताभ्यां ध्यातृस्तुतिनिन्दाभ्यां ध्येयस्तुतिनिन्दयोर्व-
गमः । एवं सिते कुवलयानन्दकर्त्री स्तुतिनिन्दाभ्यां वैयधिकरण्येन निन्दा-
स्तुत्योः स्तुतिनिन्दयोर्वावगमे प्रकारचतुष्टयं व्याजस्तुतेर्यदधिकमुक्तं तदपा-
स्तम् । यदि तु प्राचीनसकेतसेतुं निर्भिय स्वरुचिरमणीया सरणिराद्रियते

। सर्वस-विमोक्षणयोः दुष्टत्वेन दिवा समर्पणं व्यवहारोक्तैः । तथाहि—कीर्ति-वदहादे
स्वैरिनीन्यवहाराभेदप्रतीला (समासोक्त्या) आमुखप्रतीला निन्दा विष्टार्यत एव, न उन्मू-
ल्यते । समासोक्त्या न प्रतिकल्पकमिति पूर्वमुक्तमेवेत्येकं समर्थनम् । ‘वहमा देवरीतिः’
अत्र वहमापदस्य प्रथमं भवणेन ‘वहमा’पदस्य यदिहीरुपाभेदप्रतीला वा स्तुतिपर्यवसायिनी
निन्दा प्रकृष्टा, सा अन्ये ‘वहमा (अमीष्ट) कीर्तिः’ इत्यर्थेऽप्यस्या स्तुतिपर्यवसायित्वेति
व्याजस्तुतित्वं कमत एव, प्रथमप्रकृष्टनिन्दास्वस्य व्याजस्तुतिवैजस्य अनुवृत्त्यात् । इति
द्वितीयं समर्थनम् ।

— २ प्रथमं प्रतीयमाना वा पादपानां स्तुतिने सा बाधिता । स्तुतिबोधिता सत्येव व्याज-
स्तुति प्रयोक्तव्यत्वार्थः ।

तदा निवेद्यन्तां सर्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा वा अलंका-
रोदरेषु । निवेद्यतां वा व्याजस्तुतिरपि योगार्थलीढत्वादप्रस्तुतप्रशंसायाम् ।
निरस्यतां च कार्यकारणादिविषयकत्वदुराग्रहस्तस्या इति बहुव्याकुली स्यात् ।
एवं तर्हि पूर्वोक्तं प्रकारचतुष्टयं कुत्रान्तर्भवतु ! इति चेत्, व्यङ्ग्यभेदेऽपि
गृहाण । नहि व्यङ्ग्यभेदाः सर्वेऽप्यपरिमिता अलंकारप्रकारगोष्पदे अन्त-
र्भावयितुं शक्यन्ते । यच्चापि कुबलयानन्दकृता निन्दाया गम्यत्वे उदा-
हृतम्—

“—अर्थं दानवैरिणा गिरिजयाप्यर्थं शिवस्याहृतं
देवैर्यथं जगतीतले सरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः दमातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वाम्, मां च भिक्षाटनम् ॥”

अत्र सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसीति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि
वारिष्यादि जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तो मयं किमपि न वदासीति
निन्दा व्यज्यते” इत्युक्तं च । तत्र ।

‘साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।

यन्मदर्थे विद्वनासि दन्तैरपि नसैरपि ॥’

इत्यनुपदमेव त्वदुदाहृतपद्येनास्यातितमां वैलक्षण्यात् । तत्र हि साधु
किमतःपरं कर्तव्यमिति वर्णरुदीरिता साधुकारिणीत्वरूपा स्तुतिः श्रुतमा-
त्रैव बाधिता सती विपरीतेऽर्थे स्वात्मसमर्पणेन पर्यवस्यति । इह तु सर्व-
ज्ञत्वमधीश्वरत्वं च न तथा । राजवर्णनप्रस्तावे राजगताऽज्ञत्वपामरत्वयोरवि-
वक्षितत्वात् । अत एव सर्वज्ञोऽपि मां न रक्षितवानसि इत्युपालम्भरूपापि
निन्दा नात्र विवक्षिता । सर्वज्ञस्य समर्थस्य तव दरिद्रोऽहं रक्षितुं योग्य-

तैः प्राचीनैः । व्यङ्ग्यभेदेऽपि गृहाणेति । अत्रेदं निन्दितम्—व्यङ्ग्यभेदेऽप्यप्र-
स्तुतप्रशंसामर्थायोक्त्यायलकारसीकारवदप्राप्यलंकारत्वे बाधकाभावत् । न चाप्रस्तुतप्र-
शंसैवास्त्वाम् । विनिगमनभावात् । नहि व्यङ्ग्य एव व्याजस्तुतिर्न व्यङ्ग्य इत्यनं दाम-
भातिरिक्तं प्रमाणमस्ति । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाच्च न भवितुम् । प्राचीनग्रन्थविरोधस्तु-

इति स्वविज्ञापनाया एव प्रत्युत विवक्षितत्वात् । अस्तु वा तदुक्तोपलम्भरूपा निन्दात्र गम्या । तुभ्यस्तु भवानेवमपि । 'साधु दूति पुनः साधु' इति यद्ये साधुकारिणीत्वमिव नास्मिन्पद्ये सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वं च विद्युद्भ्रूरेमतिममिति शक्यं वक्तुम् । उपलम्भरूपाया निन्दाया अनुत्थानापत्तेः प्रतीतिविरोधाच्चेति सहृदयैराकलनीयं किमुक्तं द्रविडपुंगवेनेति ।

इति रसगद्गाधरे व्याजस्तुतिप्रकरणम् ।

अध्याक्षेपः—

‘उपमेयस्योपमानसंबन्धिसकलप्रयोजननिष्पादनक्षमत्वादुपमानकैमर्ध्यमुपमानाधिषेपरूपमाक्षेपः ।’

इति केचिदाहुः । तन्मते येत्यमुदाहरणं निर्माणीयम्—

‘अभूदप्रत्यूहः कुसुमशरफोदण्डमहिमा

विलीनो लोकानां सह नयनतापोऽपि तिभिरेः ।

किंचित्कर इत्यसदृशावेदितम् । द्रविडपुंगवेनेति । अतिचिरञ्जलं कृत्या सेवया तु गितस्य नतोऽप्राप्तभनस्य मिथो राजसेवां लघुमिषयत ईरयवाक्ये सकृद्विशिष्टादिगृहकारेणापातप्रतीयमानस्तुतेर्निन्दापर्यवसायितया विद्युद्भ्रूरेप्रतिभयमस्त्येवेति सम्यगेवोक्तं द्रविडप्रियेर्माणा । पूर्वापरीक्षा यस्य निधादयोग्यता चकारेण च तरवस्यानुभवविदवात् । साधु इतीत्यादाहरणेऽपि कृत्वा दुष्यरितत्वादिवैशिष्ट्यं प्रमाणान्तरेण प्रागेव माननीं वाच्यार्थं बाधशूनं दृश्यते । ‘कस्तुं वानर’ इत्यप्राप्तनिघञ्चित्रवीररवेन प्रविद्धदनुमनो निन्दा साभ्यपमयसन्ती इतरस्तुतिमादायैव पर्यवस्यति । इतरस्तुतेर्वत्तादाक्षित्याथ धनित्वमिति दिह ॥ इति रसगद्गाधरमर्गप्रकाशे व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥

धिष्णावधानाच्च प्रतिजानीते—अवेति । उपमेयस्योपमेति । अनुमाक्षेपं प्रतीय

१ साधु इति । इत्यत्र तथा सर्ववसाने साधुकारिणीत्वमप्युच्यते । ‘इतिदाभनेवैरद्वयार्थी विद्वत्कर्म’ इत्येतादृशपर्यवस्येन च सर्वज्ञे वक्तव्यं भवति, तथा सर्ववसानोक्तत्वं चापि इति विनिर्दिष्टार्थे लीयते इति च इत्यत्र वक्तुम् । तथा सति अत्र सामरे च प्रत्ये ‘दादिदयादि मानवनि वदयतेन लीयते इत्येव न विमति ददाति’ इत्युपाधमस्य अनुरागानाम् ।

तवास्मिन्पीयूषं किरति परितस्तन्वि वदने
कुतो हेतोः श्वेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥'

यथा वा—

‘वसुधावल्यपुरंदर विलसति भवतः कराम्भोजे ।
चिन्तामणिकल्पद्रुमकामगवीभिः कृतं जगति ॥’

आद्ये उपमानप्रयोजननिष्पादनं शाब्दम्, द्वितीये त्वार्थमिति नैदः ।

अपरे तु—

‘पूर्वोपन्यस्तस्यार्थस्य पक्षान्तरालम्बनप्रयुक्तो निषेध आक्षेपः ।’

इत्याहुः । तेषां मते इदमुदाहरणीयम्—

‘धुराणामारामादिह क्षणिति झञ्झानिलहताः
पतेयुः शास्त्रीन्द्रा यदि तदखिलो नन्दति जनः ।
किमेभिर्वा कार्यं शिव शिव विवेकेन विकलै-
श्चिरं जीवन्नास्तामधिधरणि दिल्लीनरपतिः ॥’

अत्र किमेभिरित्युत्तरार्धेन पूर्वार्धोक्तपक्षप्रतिषेधमात्रं पक्षान्तरालम्बनेन कियते । यथा वा—

‘किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्युः ।
अथवा सुखं शयीथा जननी जागर्ति जाह्नवी निकटे ॥’

अन्ये तु—

‘‘निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥’

विशेषं व्यङ्ग्यरूपमर्थविशेषं वक्तुं विवक्षितस्य प्रकृतार्थस्य निषेधो निषे-
धसदृशः कथनादिप्रत्यारूपानुरूपः । स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविधः’ इत्याहुः । तेषां मते इत्थमुदाहार्यम्—

१ अर्थात् मदनविजृम्भणादिप्रबोधनका गुणारव्युत्तनीवदनगुणैरेव गवार्थाः, सप्रति केवल-
मय श्वेतमात्रश्चन्द्र इत्याशयः ।

२ कल्पवृक्षाः ।

‘रीतिं गिराममृतवृष्टिर्किरां त्वदीयां
तां चाकृतिं कृतिवैरभिनन्दनीयाम् ।

लोकोत्तरामथ कृतिं करुणारसाद्रा
ज्ञातुं न कस्यचिदुदेति मन प्रसारः ॥’

अत्र करिष्यमाणस्य मनःप्रसारस्य निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यता बोध-
यितुम् ।

‘श्वासोऽनुभूतानवेद्यः शीतान्यज्ञानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्याः सुभग कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथय ॥’

अलंकारसर्गस्वकारादयस्तु—

“प्राकरणिकस्यार्थस्य निषेधोऽप्रतिष्ठितत्वादाभासमात्ररूपः कस्यचिदर्थ-
विशेषस्य विधानं व्यनक्ति स एकः । यश्चाप्राकरणिकस्य विधिस्तादृश एव
सन्निषेधे पर्यवस्यति सोऽपर इत्युभयविधोऽप्ययमाक्षेपः ।

तत्र निषेधाभासरूप आक्षेपस्तावद्विविधः—उक्तविषयो वक्ष्यमाणविष-
यश्चेति । उक्तविषयोऽपि द्विविधः—कचिद्वस्तुमात्रनिषेधात्कचिद्वस्तुकथ-
ननिषेधात् । वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मक एव सामान्यधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक. शब्दात्मसमर्प्यमाणोऽपि विशेषरूपेष्टनिषेधात्मना स्थितो
निषिध्यमानगतं विशेषान्तरमाधत्ते । सोऽपि द्विविधः—सामान्याश्रययत्कि-
चिद्विशेषनिरूपणानिरूपणाम्याम् । तत्र निरूपितेषु यत्किंचिद्विशेषेषु प्रयो-
जनाभावात्प्रवर्तमानो निषेधो वक्ष्यमाणेष्टविषय एव सपद्यते । अनिरूपि-
तेषु तु सुतराम् । चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नाक्षेपे इष्टोऽर्थः, तस्य च निषेधः

केचिदाहुः । सोऽपि द्विविध इति । वक्ष्यमाणविषयोऽपीत्यर्थः । व्यनच्चीत्यस्याग्रे

१ अमृतवृष्टिविशेषिणीनां गिरां वाणीनाम् । किप् ।

२ तत्र वचनरीत्यादिकं वर्णयितुमशक्यमिति वर्णनाय ज्ञातुं न कस्यापि मनः प्रसारणीत्यर्थः ।

‘मन प्रसादः’ इति काशीपुस्तकपाठः ।

३ उक्तविषयस्योदाहरणमिदम् । आद्यादिकं सर्वमुक्त्वापि वस्तुमशक्यतावचनाय तत्रि-
वेष्टम् ।

४ अप्रतिष्ठितत्वात् आभासरूपः ।

तस्याप्यसत्यत्वम्, अर्थगतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन नात्र निषेधविधिः । न वा विहितनिषेधः । अपि तु निषेधेनासत्येन विधे-
राक्षिप्यमाणत्वाद्योगार्थादाक्षेपः । स न प्रागुक्तदिशा चतुर्विधः ।

विधिना स्वसत्येन निषेधस्याक्षेपे अपरोऽयमाक्षेपः । अत्रापि अनिष्टोऽर्थः,
तस्य विधिः, तस्याप्याभासत्वम्, अर्थगतविशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमु-
पयुज्यते ।” इत्याहुः ।

एतेषां मते चेत्थमुदाहरणं निर्माणीयम्—

‘न वयं कवयस्तव स्तवं नृप कुर्वामहि यन्मृषाक्षरम् ।

रणसीम्नि तवावलोकने तरुणार्को दिनकौशिकायते ॥’

‘मां पाद्वि विधिर्विधेयविषयो वाच्यः स्वतन्त्रे कथं

नोपेक्ष्यो भवतास्मि दीन इति शीः श्लाघ्या न संख्यावताम् ।

यवं दोषविचारणाकुरुतया देव स्वयि प्रोन्मुखे

वक्तव्यप्रतिभादरिद्रमतमः किञ्चिन्निहि मृगहे ॥’

‘रे खल तव खलु चरितं विदुषामग्रे विविच्य यक्ष्यामि ।

अलमथवा पापात्मनकृतया कथयापि ते हृतया ॥’

‘श्वासोऽनुमानवेधः शीतान्यङ्गानि निश्चल दृष्टिः ।

तस्याः किं वा पृच्छसि निर्दय तिष्ठत्वसौ हता वार्ता ॥’

१ वयं सर्वस्याशयः—भाक्षेपस्तावत् निषेधाभास-विध्याभासरूपत्वेन द्विविधः । निषेधा-
भासः उत्तविषयो वक्ष्यमाणविषयश्चेति प्रथमं द्विविधः । उत्तविषयोति द्विविधः [वस्तुमात्र-
निषेधात्, वस्तुकथननिषेधात्] । यवं वक्ष्यमाणविषयोति द्विविधः [सामान्याभयपक्षिद्वि-
दोषनिरूपणात्, अनिरूपणात्] । यवं संख्या निषेधाभासरूप आक्षेपश्चतुर्विधः । ‘न वयम्’
इत्यादीनि चत्वारि पदानि क्रमशश्चतुर्णांमुदाहरणानि । निष्याभासरूपत्वेकविधः, यस्य ‘तपो-
निषेधः’ इत्युदाहरणम् ।

२ ‘मां पाद्वि’ इति विधेय(अधीन)विषयको विधिः (प्रवर्तनाभावकम्) स्वतन्त्रे त्वयि
कथं वाच्यः । ‘यवं कुम्’ इति विधिः वयंवदे एव वस्तु योग्यो न स्वतन्त्रे स्वयतीति भावः । ‘महं
नोपेक्ष्यः’ इति वाणी संख्यावर्ता (निवेकशीलानां पण्डितानाम्) शूत्रे न श्लाघ्या । ते स्ववं
स्वकर्तव्यं विदन्ति, तेभ्य इदं दोषनं नोचितमित्यर्थः । यवं वक्तव्यप्रतिभा(धुलति)वत्य-
तया वयं न किञ्चिद्वदामः । भाव इति अधीष्टरेषि नखरुचनत्वं निषेधो बाधितः सन् रक्ष-
दानयोः अवस्थाप्राप्तयेतां व्ययकि । ‘मां पाद्वि’ इति स्थाने ‘मां पाद्वि’ इति चक्षुशीश्लक्षणादः ।

तत्राप्येव कवेरुक्तौ कवित्वनिषेधो बाधितो मिथ्यावादित्वनिषेधात्मना पर्यवस्यन्नुत्तरार्धगतस्यार्थस्य सत्यत्वरूपं विशेषं व्यनक्ति । एवं द्वितीयपक्षे रक्षणदानयोः कथनस्येष्टत्वाच्चिषेधो बाधितस्त्वयोर्विवक्षितत्वे पर्यवस्यन्नवश्यानुष्ठेयताम् । तृतीये स्वलसंबन्धिवृत्तान्तकथनत्वेन सामान्यरूपेण प्रकृतपैशुन्यादि-वृत्तान्तकथनस्य वक्ष्यमाणस्य निषेधः कथ्यमानस्तस्य चिन्तितदुःखप्रदताम् । चतुर्थे कंचन तत्संबन्धिन्या वार्ताया अंशं श्वसतानवादिकं कथयित्वा क्रियमानो निषेधो वक्ष्यमाणमरणवार्ताविषयः संस्तसा मुखादनिःसरणीयताम् । एषु निषेधस्याप्रतिष्ठानात् विहितनिषेधः, नापि निषेधविधिः ।

‘तपोनिधे कौशिक रामचन्द्रं निनीषसे चेन्नय किं विकल्पैः ।

निरन्तरालोफनपुण्यधन्या भवन्तु वन्या अपि जीवभाजः ॥’

अत्र पुत्रस्नेहाकुलस्य दशरथस्य वाक्ये नयेति विधिर्बाधितो मा नयेति निषेधे पर्यवसितोऽन्यथा तु मम प्राणवियोगो भविष्यतीत्यर्थं व्यनक्तीति विध्याभासरूपोऽयमाक्षेपः । एवमुदाहरणेषु स्थितेषु प्राचीनमतानुसारीण्याक्षेपोदाहरणान्येतेषां मतेऽनुदाहरणान्येव । इत्थं च प्राथमिकमैतसिद्ध आक्षेपः प्रतीपप्रभेदः । द्वितीयमैतसिद्धस्तु विहितनिषेध एव, न पुनराक्षेपः । तत्र निषेधस्यानाभासरूपत्वात् । इति तदाशयः । इतरे तु—

“निषेधमात्रमाक्षेपः ।”

चमत्कारित्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तमेव । तच्च व्यक्त्यर्थे सति संभवतीति सव्यङ्ग्यो निषेधः सर्वोऽप्याक्षेपालंकारः । एवं चोपमेयकृतोपमानकैमर्थक्य-पक्षान्तरालम्बनकृतप्राचीनपक्षकैमर्थक्य-विशेषप्रतिपादनमयोजकोक्तवक्ष्यमाणकथनकैमर्थक्यानामनुपदोक्तनिषेधविध्याभासयोश्च संग्रहः” इत्यप्याहुः ।

अप्याक्षेपश्चनिरन्तरालानुसारेणोदाह्रियते—

‘त्वामवश्यं सिद्धक्षन्त्यः सृजति स्म कलाधरम् ।

किं वाच्यं तस्य वैदुष्यं पुराणस्य महामुनेः ॥’

निष्पन्नपक्षः । वैदुष्य पाण्डित्यम् ।

१ उपमानादिष्वेकपक्षम् उपमानकैमर्थ्यमित्यर्थः ।

२ पूर्वोपपन्नस्य पक्षान्तरालम्बनप्रयुक्तो निषेध इत्यर्थः ।

अत्र येषामुपमानकैमर्थ्यमाक्षेपस्तेषां त्वयि सति किं कलाधरेणेत्यंशमा-
दाय, येषां च निषेधमात्रमाक्षेपस्तेषां वृद्धस्य ब्रह्मणो वैदुष्यं नास्तीत्यंशमा-
दाय च ध्वनिः । ननु किं वाच्यं तस्य वैदुष्यमिति वैदुष्योक्तेः सवाधया
क्षटिति वैदुष्याभावे पर्यवसानात्, उपमानकैमर्थ्यस्यापि क्षणित्येव प्रतीतेर्वा-
च्यकरूपत्वात्कथं नाम ध्वनित्वं स्यादिति ? । नैष दोषः । ब्रह्मणो हि त्वां
सिद्धस्तः करणपाटवसंपत्त्यर्थमादौ पाण्डुलेखवदिन्दुं निर्मितवतः किं वैदुष्यं
वाच्यमिति वैदुष्योक्तेर्निर्वायत्वादादौ सत्यां विश्रान्तौ पश्चादवश्यं पुराणस्ये-
त्येतदर्थपर्यालोचनेन वैदुष्याभाव—चन्द्रकैमर्थ्ययोः पर्यवसानमिति न ध्वनि-
त्वस्त्वलनम् । येषां त्वाभासरूप एव निषेध आक्षेपस्तेषां न प्रागुक्त आक्षेप-
ध्वनिः, अपि त्वयम्—

‘त्वां गीर्वाणगुहं सर्वे वदन्तु कवयस्तु ते ।

समानकक्षस्तेनासीत्येषोऽर्थस्तु मतो मम ॥’

अत्र कवेर्वाक्ये बाधितत्वादाभासरूपो नाहं कविरिति निषेधो गम्यमानो
मिथ्यावादित्वाभावरूपेण पर्यवस्यन्नुत्तरार्धार्थस्य सत्यतारूपं विशेषं गमयति ।
इत्थं स्वस्वामिमममेदादाक्षेपाभा भेदात्तद्धनीना स्थिते विवेके—

‘स वक्तुमसिलान्शक्तो ह्यग्नीवाश्रितान्गुणान् ।

योऽबुक्कुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधे ॥’

इति पद्यं ध्वनिकारैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृतं ‘स्वामिममाक्षेपानभिव्यक्तेरनुदाहरण-

१ येन पूर्वं पाण्डुरिति. कृता, पश्चादतिबलेन त्वत्सुष्टिरकारि, अथवा तस्य ब्रह्मणश्चातुर्य-
मिति ब्रह्मणो वैदुष्योक्तिर्वाधितैव नास्ति, अपि तु सा जुगुप्सवेति । तस्य वैदुष्योक्तेक्षटिति
वैदुष्याभावे न पर्यवसानमिति वाच्यमयमानत्वं ध्वनेर्नास्ति । एव चन्द्रकैमर्थ्यस्यापि क्षटिति
प्रतीतिर्नास्ति, किन्तु ‘त्वा सिद्धस्त’ येन नम्यासपाटवार्थं पाण्डुरितिरूपेण चन्द्रः कृत इति
पूर्वाशेषपरांशोचनोत्तर पुराणस्येत्येतदर्थपर्यालोचनावसरात्कमम्. चन्द्रकैमर्थ्यस्य पर्यवसान-
मिति ध्वनित्वे न बाध इत्याशयः ।

२ त्वामवश्यमित्यादिपद्य आक्षेपध्वनि, एव आभासरूपनिषेधसामायात् । अपि तु ‘त्वं
गीर्वाणगुहम्’ इति वक्ष्यमाणपद्यमाक्षेपध्वनिर्निश्चायः ।

३ तस्य तस्य योजयिमान. अभिमति. समनिश्चयेदार ।

मेवैतत्' इति निर्युक्तिकं वदन्नलंकारसर्वस्वकृत्परास्तः । नद्याभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । न चापि युक्तिः । येन ध्वनिकारोक्तमुपेक्ष्य त्वदुक्तं श्रद्धाभीमहि । प्रत्युत वैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनिकृतामालंकारिकसरणिर्व्यवस्थापकत्वात् । नद्यसिन्धुशाखे आक्षेपादिशब्दसंकेतग्राहकं प्रमाणान्तरमस्ति, ऋते प्राचीनवचनेभ्यः । अन्यथा सकलविपर्यासापत्तेः । यत्तु—

‘नरेन्द्रमौले न वयं राजसंदेशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽप्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥’

इति पद्यमलंकारसर्वस्वकारमतेनोदाहृत्येत्यमुक्तं कुवलयानन्दकृता—‘अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति’ इति । तन्न । त्वदुक्तस्य विशेषस्य निषेधाव्यक्त्यत्वात् । नहि न वयं राजसंदेशहारिण इत्युक्ते तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किं तु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषोऽवगम्यते । अवगम्यते च जगत्कुटुम्बिन इत्याद्युत्तरार्धे प्रयुक्ते । यो हि निषेधमात्रसामर्थ्याक्षिप्तो विशेषस्तं निषेध आक्षिपतीति युक्तं वक्तुम्, न तु परकीयं विशेषम् । तथा हि राजसंदेशहारिणा प्रयुक्ते न

सर्वस्वकारः परास्त इति । तद्वृण्वक्षा नास्तीति निषेधस्य गुणापरिमितत्वव्यङ्ग्यसहितस्याक्षेपहृत्पस्य व्यङ्ग्यस्य सरवादिति भावः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु—निषेधाभास आक्षेपः । ‘नाहं दूती तनोऽप्यपस्तस्याः कात्मानलोपनः’ इत्युदाहरणमिति । तस्यार्थं भावः—‘यो निषेधो बाधितः सन्नयान्तरपर्यवसितो विशेषाक्षेपके कस्मिंश्चिद्विशेषे आक्षेपस्य साहाय्यकं करोति स आक्षेप इति तदर्थः । नाहं दूतीत्यस्य दूता उक्तौ बाधितत्वाद्दूतीपदेन मिथ्यानादित्वविशिष्टा लक्ष्यते । तन्निषेधश्च सत्यवादित्वे पर्यवस्यति । एवं च तद्विषयसत्यवादित्वसहकृतं तनोऽप्यप इति वाक्यमिदानीमे-

१ ध्वनिकारादिप्राचीनवचनान्येव आक्षेपादि (अलंकार) उदाहरणान् अवमपे इति संकेत-
माहकाणि प्रमाणानि, नान्यत्प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

२ ‘अनुपपन्नो निषेधो यत्र विशेषमाक्षिपति (व्यनक्ति) तत्रैव (सर्वस्वकारमतानुसारम्)
आक्षेपः’ इति तत्रैव पूर्वशुक्तम् । अत्र च सोऽयं विशेषो न निषेधेन आक्षेप्यः ।

वयं राजसंदेशहारिण इति वाक्ये स्वस्मिन्स्वनिपेधस्य बाधाद्राजसंदेशहारिपदेन लक्षणया राजसंदेशहारिनिष्ठकैतव्यचनप्रयोक्तृत्वादिधर्मवन्त उपस्थाप्यन्ते । प्रयोजनं च तन्निपेधे सति स्वगतस्य सत्यवक्तृत्वादेः, स्ववचनगतस्य सत्यत्वादेर्वा प्रत्ययः । अयमेव च विशेषस्याक्षेपः । एवं स्थिते किमुच्यते तैव न कश्चिदपि शत्रुभावेनेत्यादि । यदि तु पूर्वोक्तादेव बाधाद्राजपदस्य शत्रुलक्षणया न वयं शत्रुसंदेशहारिण इति प्राप्तेनार्थेनास्तत्त्वामिनः शत्रव एव न भवन्ति किं तु भृत्यभावेन पालनीया इति विशेषोऽवगम्यत इत्युच्यते, तदा तृतीयकस्यास्तु नान्तरत्वात्तत्त्वामिन इति निपेध आक्षेपः स्यात्, न तु तदुत्थापकस्त्वदुक्तो यथाश्रुतनिपेधः, यदि तु परम्परया यथाकथंचिद्विशेषोत्थापकोऽप्याक्षेप इत्युच्यते, तथापि 'संधिकालोचितकैतव्यचनपरिहारेण यथार्थवादिष्वे पर्यवसानम्' इत्यादेस्त्वद्वचनस्यासंगतिरेव । नहि यथार्थवादिष्वेन केवलेन त्वदुक्तो विशेष आक्षेपं शक्यते, किं तूत्तरार्धेनाक्षिप्तः परिपोषुम् । तस्माद्यत्र त्वया निपेधस्य पर्यवसानमुक्तं स एव विशेषस्तस्याक्षेप्यः, न तु विशेषान्तरम् । अत एव "—'बालक नाहं दूती—' इत्यत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निपेधेन वस्तुवादिवादिर्विशेषो व्यज्यते" इत्यलंकारसर्वस्वकृतोक्तं संगच्छते ।

इति रसगङ्गाधरे आक्षेपप्रकरणम् ।

वाग्लोजीवयैति विशेषमाश्रिपति । अन्यथा संघटनमात्रप्रयोजनकरबावगम एव तस्य स्यादिति तत्त्वलोचितकैतव्यचनस्य वाक्यसंभावना स्यादिति । यत्तु सत्यवादित्वरूपविशेषमादायैवाक्षेपत्वमिति, तन्न । तस्याचमत्वारित्वात् । तन्नोक्षाप इत्यादिनोक्तविशेषे व्यञ्जनीये एवकारित्वं तु तस्यास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तं विना तेनापि तस्यानाक्षेपात् । एतेन 'नरेन्द्रमौले' इति पुबलमानन्दोपमपि व्याख्यातम् । एवं 'यत्तु नरेन्द्रमौले' इत्यादि, 'नतु विशेषान्तरम्' इत्यन्तप्रत्योपि चिन्त्य एवेत्याहुः । तथेत्यादि पट्टी कर्तुः शोचते ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे आक्षेपप्रकरणम् ॥

१ अर्थात् न वयं राजसंदेशहारिणः इत्यस्य 'न वयं कैतव्यचनप्रयोक्तारः' इति आक्षेपिकापेक्षोपोषणम् 'वयं सत्यवादिनः सः, असत्यवचनं च सत्यम्' इति तत्प्रयोजनीभूतस्य वस्तुविशेष एव आक्षेपस्योपपत्तेः । 'न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः । सर्वे राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीयाः' इति तु विशेषो न निपेधेनाक्षेप्यः । अपि तु उत्तरार्धे प्रयुक्ते गम्य इत्याशयः ।

२ एवं स्थिते अस्तत्त्वामिनः शत्रव एव न भवन्ति (अपि तु भृत्यभावेन पालनीयाः) इति निपेधस्य आक्षेपस्य अलंकारस्य अर्थः । 'यथा शत्रु राजसंदेशहारिणः' इति निपेधस्य आक्षेपस्य मुद्रादयम् । तदेतत्संगतमित्यर्थः ।

अथ विरोधमूललंकाराः—

एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादितयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणा-
संबद्धत्वम्, एकाधिकरणासंबद्धत्वभानं वा विरोधः ॥

यद्वा—

एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपा-
दनं सः ॥

स च प्रसूतोऽपरुद्धश्च । प्ररोद्धश्च बाधनुच्चनभिर्भूतत्वम् । तद्वैपरीत्यम्-
प्ररोहः । तत्राद्यो दोषस्य विषयः, द्वितीयश्चालंकारस्य । अत एवेमं विरो-
धाभासमाचक्षते । आ ईषद्रासत् इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति ।
आमुस एव प्रतीयमानो जगिति जायमानाविरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् ।
तत्रापि कार्यकारणादिवुच्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदाली-
ढस्तु विभाननादिर्मेक्ष्यमाणः । अथ च जातिगुणक्रियाद्रव्याणां पदार्थानां
मध्ये जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रियायाः क्रियाद्र-
व्याभ्याम्, द्रव्यस्य द्रव्येणेत्यपुनरुक्ता दश भेदाः । क्रिया चात्र न पैया-
करणानामिष शुद्धा भावना । नापि नैयायिकानामिष स्पन्दरूपा । किं तु
तत्तद्वातुवाच्या विशिष्टव्यापाररूपा ।

प्राग्ग्राह—भवेति । संबद्धत्वेन प्रतीति । अनिरूपनिधेरादिसारणावेद-
मिति कथम् । विनिगमनाभिरुद्धाह—एकाधीति । तत्प्रेत्यत्वेन भाने भ्रममूलक-
त्वादाह—यदेति । विषय इत्यभासेऽप्यनुपपन्नः । कालायसं त्वेहम् । देव एवम् ।

- १ कपोतिप्रसूतोः पदेन भावारेष सह संबद्धो कथितः प्रतिपादितेति तयोः एका-
धारासंबद्धत्वमिति विरोधः । यथा—‘कुसुमानि गराः’ शत्रुवशा कुसुमान् गराश्च य कथितः
यस्य प्रतिपादितं किमु ततोरेकाधारासंबद्धत्वात् न उपविद्म इहम् ।

२ विरोधो इति ईहन्तो इति प्रथो बोधे बाधनुच्चन न विचारितो भवेत् ए बाधनीयो
विरोधो दोषः । आसत्तुः प्रतीयमानः, यथाच अनिरोधबुद्ध्या शिराष्टने विरोधरतु अर्द्धकार
दवाचयः ।

३ एतेषां पूर्वपूर्वसं लानेन भवतुवच्छर्दं कोप्यम् । यथा—यदि गुप्तस्य विरोधोदाहरणेषु
मार्गेषु दृष्टं भावति—गुप्तेन सह सातेविरोधो भातिविरोधभेदेन दर्शित एव । यथा—
यत्र द्रव्यजने बाधवपदं दृष्टं ति । तत्र च पूर्वपूर्वसं बन्धितावे पुनरुच्छर्दं स्मरितान्तरम् ।

उदाहरणम्—

‘कुसुमानि शरा मृणालजालान्यपि कालायसककेशान्यभूवन् ।

सुदृशो दहनायते स राका भवनाकाशमथाभवत्संयोधिः ॥’

अत्र पुरः स्फुरन्नपि जात्यादीनां विरोधो विरहिणीदुःखजनकत्वविमर्श-
नान्निवर्तते ।

‘त्वयि दृष्टे त्वया दृष्टे भवन्ति जगतीतले ।

महान्तोऽप्यणवो राजलणवश्च महत्तराः ॥’

‘खलानामुक्तयो हन्त कोमलाः शीतला अपि ।

हृदयानीह साधूनां छिन्दन्त्यथ दहन्ति च ॥’

‘विचारिते महिमनि त्वदीये नित्यनिर्मले ।

परमात्मगगनमप्याचते परमाणुताम् ॥’

‘हर्षयन्ति क्षणादेव क्षणादेव दहन्ति च ।

यूनः सरपराधीनानिर्दया हन्त योषितः ॥’

‘कान्तारे विलपन्तीनां त्वदरातिमृगीदृशाम् ।

देवनानि समाकर्ण्य हरिद्विरपि बुभुभे ॥’

इत्यादि स्वयमूढम् ।

अत्र जात्यादिरिति धर्ममात्रं विवक्षितम्, उपलक्षणपरत्वात् । तेन ‘यः
किल बालकोऽपि पुराणपुरुषः’, ‘विशुद्धमूर्तिरपि नीलाशुदनभः’, ‘जगद्धि-
तकृत्पि जगद्दहितकृत्’, ‘अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः’, इत्यादौ सत्त्वपेक्षो-

हरिद्विर्दिग्भिः । न च नहि ।

१ पदेऽस्मिन्-कुसुमत्व-शरावजालोविरोधः । मृणालजाते कार्येऽयेन गुणन । राका-
जातेः दहनवियथा । पशोर्विस्वजातेः आकाशद्रव्येणेति जातेर्विरोधस्तोदाहरणानि । परममे-
तन्नि दृष्टे० इत्यादीनि शुभादीनां विरोधोदाहरणानि स्वव बोध्यानि ।

२ तत्र दृष्टिपदे सति अमरः (लघुतराः) अपि पदार्थो महत्तरा भवन्ति । दृष्टे दृष्टे
भावे प्रलयः ।

३ जगदः अद्वैतम् भक्त्याणम्, अद्वैतात् सन्न ना कृपति सः ।

४ भगवत् गोवर्धनस्य उद्द हारकोपि न अगोद्वारक इति विरोधः । नागस्य द्यौपयस्य
उत्सवादीवस्य वा उद्वारकत्वं इति प्र तापीकारः ।

५ राकः, विशुद्धमूर्तिरिलादिः । अमरः—द्विदृक् अद्विदृक् । अगोद्वारकः, न
अगोद्वारकः इति ।

पाधेरभावस्य च परिग्रहः । वस्तुतो जात्यादिभेदानामह्वयत्वाच्छुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्विविधो ज्ञेयः ।

ननु 'हितकृदप्यहितकृत्', 'अगोद्वारकोऽपि नागोद्वारकः' इत्यादौ विरोधस्य प्रतिभामात्रम्, श्लेष एव त्वलंकारः । तस्य स्वविषये प्रायशः सर्वालंकारापवादकत्वादिति चेत्, कविः शृणोति । इदं तु बोध्यम्—यत्रापि शब्दादिविरोधस्य द्योतकस्तत्र विरोधः शाब्दः, अन्यत्र त्वार्थ इति तावत्प्राचां सिद्धान्तः । तत्र शाब्दत्वं शब्दकरणकप्रतीतिगोचरत्वं विरोधस्य न घटते । 'त्रयोऽप्यत्रयः' इत्यादौ नियतेषु विशेषणविशेष्यसंसर्गेषु विरोधस्य कुत्राप्यसमावेशात् । न च तदधिकरणावृत्तित्वमिव तत्त्वैतियोगिकत्वमपि विरोधः । तथा च प्रकृते नव्योत्तरपदार्थयोः प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वात्संसर्ग एव विरोधस्य समावेश इति वाच्यम् । 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इत्यादौ तथाप्यसमावेशात् । नहि सुप्तः सुप्तत्वविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्न इति शाब्दधीरनुभवसिद्धा, येन लक्षणैक्यमुच्यते । अत्राहुः—'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः', 'त्रयोऽप्यत्रयः' इत्यादिषु विरोधोदाहरणेषु शब्दद्वयेन द्ययितत्वजागरितत्वादिधर्मद्वयस्यादावुपस्थितौ संबन्धिज्ञानादपिशब्दसाचिव्यासद्वयो विरोधोऽपि

१ शब्दद्वारा (शब्दयवगोचरम्) वा प्रतीतिः तद्व्योचर(विषय)त्वं विरोधस्य नोपपद्यते । यदि हि शब्दद्वारा विरोधस्य प्रतीतिः प्रतिषेधेन तर्हि विरोधप्रतीतिविषययोर्द्वयोः (विशेष्य-विशेषणयोः यथा कुटुम्ब विशेषणं दारा विशेष्यम्) कश्चन मिथः संसर्गोऽनर्थक्यं स्यात् । परं विशेष्यविशेषणयोः ये ये संसर्गा नियतास्तेषु 'त्रयः अपि अत्रयः' इति विरोधस्य न समावेश इति शङ्क ।

२ तदधिकरणावृत्तित्वम् [तस्य यत् अधिकरणं तत्र अवर्तमानत्वम् । यथा बालकत्वस्य अधिकरणं बालकः, यत्र पुराण(शुद्ध)त्वस्य अवृत्तिः इति बालकत्व-शुद्धत्वयोर्विरोधः । एवमेव तत्प्रतियोगित्वम् (तत्प्रतिद्विद्रव्यम्, तद्विरुद्धत्वम्) अपि विरोधः ।

३ सुप्तोपि प्रबुद्ध इत्यादौ सुप्तत्वं च प्रबुद्धत्वं च परस्परं प्रतीयते, न तु सुप्तत्वस्य विरुद्धं यत् प्रबुद्धत्वं तद्वदभिन्न इति बोधः । एवं सति सुप्तत्वविरुद्धस्य प्रबुद्धत्वमात्रमेव तत्र प्रतीतिः स्यात् न तु सुप्तत्वस्यापि । अनुभवसिद्धा ज्ञेययोरेकत्र प्रतीतिः । विरोधालंकारलक्षणेपि च तथैव द्ययितत्वस्याद्यः ।

४ यदि शास्त्री (सुप्तावविरुद्धप्रबुद्धत्ववदभिन्न इति) प्रतीतिरनुभवसिद्धा स्यात्तदैव तदुप-पत्त्यर्थं तदुपपादयितुमशक्यमित्युच्यते ।

५ इमौ द्ययित्वमिथः प्रतिद्वन्द्वित्वात्संबन्धिनी इति ज्ञानात्, अपिशब्दस्य च सहकारणम् ।

स्मर्यते । अनन्तरं च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्या बलवत्त्वाद्विरुद्धाविमौ धर्मा-
विति मानसे वैयञ्जनिके वा विरोधबोधे जाते तेन प्रतिरोधाच्छयितजाग-
रितयोरभेदबुद्धेरनुपादाद्वितीयशक्त्या प्रादुर्भावितं द्वितीयार्थमादायान्वय-
बोधः, न तु विरुद्धार्थम् । विरोधधीश्च शिथिलमूला निवर्तमानाऽपि कविसं-
रम्भगोचरतया चमत्कारकारणमिति प्राचां निरुक्त्यः ।

नव्यास्तु—‘अर्थद्वयप्रादुर्भावं विना विरोधमास एव न संभवति ।
तत्रैको विरोधस्योच्छासकः द्वितीयश्चान्वयबोधविषय इति तत्सत्यम् । परं तु
अन्वयबोधविषये द्वितीयार्थे विरोधोच्छासकोऽप्यर्थो भेदेऽपि श्लेषभक्तिकाभे-
दाध्यवसाय इत्युक्तदिशा अभिन्नतया भासते । एवं चाविरुद्धं द्वितीयार्थमा-
दायान्वय-बोधे सत्यपि स्वास्पदीभूतस्य विरुद्धार्थस्य निःशेषतया निवृत्तेरभा-
वादर्थमृतः श्वसन्निव विरोधोऽपि मानसं बोधान्तरमारोहति । अत एव चम-
त्कारीत्युच्यते । नहि निःशेषतया निवृत्तश्चमत्कारं जनयितुमीष्टे । न चान्त-
रेण चमत्कारजनकतामलंकारो भवति । तस्माद्विरोधधियो नातीय शिथिल-
मूलत्वम्, नापि चात्यन्तिकी निवृत्तिः’ इत्याहुः ।

निवृत्तिरित्याहुरिति । वयं तु ब्रूमः—मुक्तोऽपि प्रबुद्ध इत्यादौ समानाधि-
करणविभक्त्यर्थयोरभेदः । अपिसन्देन च समभिव्याहृतैकपदार्थतावच्छेदकविरुद्ध-
त्वमपरपदार्थतावच्छेदके शोभते । तत्र समकद्वयसत्त्वात्प्रकरणादेर्नयामकसाभावा-
च्चार्यद्वयमपि युगपदवभासते । तत्राभेदस्य मुख्यवाक्यार्थत्वात्तद्योग्यार्थस्य विरुद्धा-

१ अर्थे सारः—श्रुतिरपि प्रबुद्ध इत्यादौ प्रबुद्धपदस्य जागरितार्थमादिकया पदया शक्त्या
परस्परविरुद्धार्थस्य बोधे जाते द्वयोरभेदबुद्धिः प्रतीयन्ते । परम् प्रबुद्धपदस्य ज्ञानवदर्थविष-
यिण्या द्वितीयया शक्त्या ज्ञानवदर्थबोधे जाते सुप्तत्वस्य ज्ञानशक्तिस्वरूपद्वितीयार्थेन समन्वयः
[ऐक्यधिकरणम्] सघटते, न तु पूर्वजातेन विरुद्धार्थेन (जागरितस्वरूपेण) समन्वयः ।
उपनिबन्धकस्य कौशल्यैव चमत्कारकत्रयाऽभिनिवेश इति निवर्तमानाऽपि स्या विरोधबुद्धिरेव
चमत्कारिणीत्यलंकारस्वरूपपदेऽहवेतुः ।

२ अर्थात् प्रबुद्धपदस्य परस्परसमन्वयकारकेण ज्ञानवदर्थेन सह पदपदोपस्थाप्यतारूपस्य
अभेदाध्यवसायस्य बलात् विरोधोदासकः जागरितस्वरूपोऽर्थोऽपि अविज्ञाता मासते [यतो हि
मुक्तोऽपि प्रबुद्ध इत्यत्र द्वयोरप्यर्थयोः प्रबुद्धपदेनैव प्रतीयते] । समन्वयेन द्वयोरविरोधे जातेऽपि
सदोद्भूता अज्ञोऽवस्थित विरोधबुद्धिरपि स्वार्थं संपादयत्येव । प्राचां मते—विरोधधीः शिथि-
लमूला निवर्तते । नव्यानां मते—न तस्याः शिथिलमूलत्वम्, न चाति निःशेषं निवृत्तिरिति
भेदः ।

• ननु अपिशब्दादीनां प्रयोगे शाब्दो विरोधो भासत इति तथाप्यसंग-
तम् । निपातानां शाब्दिकनये शकेरस्वीकारादिति चेत्, न । निरुद्धलक्ष-
णाया इव निरुद्धद्योतनाया अपि शक्तिसमकर्तृत्वात् । अथ जात्योर्द्वययोश्च
विरोधालंकारो न भवितुमीष्टे । 'कुसुमानि शराश्चन्द्रो वाडवो दुःखिते हृदि'
इत्यादावारोपमूलस्य रूपकस्यैवोल्लासात् । यदि च सत्यप्यारोपे विरोधाभास
उच्यते, उच्यतां तर्हि 'मुखं चन्द्र' इत्यादिपि स एव । न च रूपकविप-
यस्य सर्वस्यापि विरोधेनाक्रान्तत्वान्निर्विषयत्वापत्त्या स्वविषये रूपकं विरोधस्य
गुणादौ सावकौशस्यापवाद इति वाच्यम् । 'कुसुमानि शराः', 'मृणालव-
ल्यादि दग्धहृन्नाशिः', 'चन्द्रो वाडवः', 'शकरचूडपगा कालिन्दी' इत्यादौ
त्वदभीष्टविरोधस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यम् । इह हि अलंकारवर्गे यो
यत्र सहृदयचमत्कृतिपथमवतरति स एव तत्रालंकार इति निर्विवादम् । एवं
च रूपके 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ यद्यप्यस्ति विरोधस्तथापि न स तत्र प्रति-
पिपादयिषितः । अपि तु चन्द्रनिष्ठाद्वादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिप-

धेयप्रतिपत्तिराभेदाध्यवसायेन विशेषणत्व विरुद्धावस्य तत्रेति युक्तम् । एष च
स्वापविच्छन्नगरणानिषेधविशिष्टज्ञानाध्य इति बोधः । यत्र त्वपिशब्दाभावस्तत्र प्रथ-
मतः शाब्दाच्चयबोधे जाते सहृदयतावशाद्वितीयावस्थास्थितौ विरहापुद्गोधकसहृदयैक-
सम्बन्धितानविषया विरोधोपस्थितौ व्यञ्जनयैव तादस्यबोधः । अतएवापिशब्दाभावे
विरोधो व्याप्य इत्याहुः । विरोधस्यभासत आहार्यबोधविषयत्वात्कार्यनिष्ठावत्त्वाभा-

१ असिद्धस्य विरोधवाचकत्वं यदि स्वात्तरेव अपिशब्दप्रयोगे विरोधः शाब्द इति
बहु उच्येत । न तथा । निपातानां चोत्तराशात् । इति उक्ता । निरुद्धलक्षणावत् निरुद्धयो-
नारशात् अपिशब्दस्य विरोधोपेक्षकत्वं शाब्दमिति तत्समाधानम् ।

२ 'श्रीमहा' इति लक्षणं अपि योजनानुक्तम् । सापूर्णा हृदय छिन्दति दहति च' इत्यादौ
न रूपकप्रसङ्गः [एवमित्येवसारोपेक्षायाम्], इति सावधानो विरोध इत्यर्थः ।

३ अशेषेण विरोधोपेक्षात् किन्तु पूर्वोक्तयुक्त्या अपवादवत् रूपकं स्वात्तरेव रूपकमन-
धीतेत्यर्थः ।

च्यर्थं चन्द्राभेद एवेति न चमत्कारी, न विरोधः । प्रत्युत सूत्रपि विरोधो विवक्षितार्थाननुगुणत्वानुदूषित इति नालंकारः, विद्यमानताया अकिञ्चित्करत्वात् । 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ तु विरहिण्यादीनामवस्थाया अत्यद्भुतत्वस्य विवक्षितत्वात्तदानुगुण्यायान्तर्गमितीत्यर्थो विरोधः समुल्लसतीति स एवालंकारः । न चैवमपि रूपकस्थले विरोधोऽविवक्षितत्वान्मा नामाभूदलंकारः, विरोधस्थले तु 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ विरोधोत्थापनार्थमभेदस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद्रूपकापचिरिति वाच्यम् । विरोधविवक्षानालिङ्गितत्वं रूपकलक्षणे निवेद्यत्वात् ।

यद्वा अभेदस्यत्र विरोधोत्थापनार्थमुपात्तस्याचमत्कारित्वाद्रूपकालंकारत्वमयुक्तम् । तत्तदलंकारलक्षणेपु अलंकारसामान्यलक्षणे वा चमत्कारित्वस्योक्तत्वात् । यदि तु विरहिण्याद्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वादि न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः, किं तु पीडाजनकत्व-श्यामत्वाद्यतिशयमात्रं विवक्षयते, तदात्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषस्थितेरद्भुतत्वविवक्षया यत्र हि नारीणां मुखं चन्द्र इत्युच्यते, तदा विरोधाभास एवेति ध्येयम् ।

ननु 'सुप्तोऽपि प्रबुधः' इत्यादौ यथैकेनार्थेन विरोधस्योत्थापनमपरेण च निवृत्तिः, एवम् 'गङ्गाया घोषः', 'मञ्चाः क्रोशन्ति', 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादावपि शक्येन तस्योत्थानं लक्ष्येण च निवृत्तिरिति विरोधाभासमसङ्गः । न च दृष्टान्ते विरोधोत्थापक-निवर्तकयोरर्थयोः शक्यैवोपस्थितिः,

वेनेति । तदनिवेशजलाधवादाह—यद्वेति । अत्र कुसुमानीत्यत्र । ननु तर्हि गौरवं तत्प्रयुक्तमस्त्वेवात आह—तत्तदिति । इतोऽपि लाधवादाह—अलंकारेति । श्याम-
श्याम्यतिशयेति । शकरचूलापगोस्तत्रैव । एवेति ध्येयमिति । एवं च 'विरो-
धानुपपत्तिर्येद्गुणद्रव्यक्रियादिषु । अमन्दवन्दनस्यन्द स्तच्छन्द दहतीह माम् ॥'

१ प्रविधिपादयिचित इति पूर्वोक्तानुसङ्गः ।

२ विवक्षितार्थः चन्द्रगुणानां मुखे स्थापनार्थं श्योरभेदः । तदपेक्षया अनुगुणो विरोधः ।

३ यो हि श्योर्भेदस्तत्र सूचयित्वा चन्द्रनिष्ठगुणप्रतीतिं प्रतिनयति ।

४ विरोधविवक्षाद्रूपकस्थले यत्र रूपकं भवतीत्यर्थः । कुसुमानि शरा इत्यादौ तु विरोध-
विवक्षया नागस्यत्वाच्च रूपकमित्याशयः ।

५ प्रबुधपदस्थानेनार्थतया श्योरप्यर्थयोः शक्यैवोपस्थितिर्मित्यर्थः ।

द्यार्थान्तिके तु 'दृश्यमृत्त्येति' वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । सत्यपि वैलक्षण्ये
त्वदुक्तविरोधाभासलक्षणातिप्रसङ्गस्यानिवारणात् । नहि लक्षणे विरोधोत्था-
पक-निवर्तकयोरेकवृत्तिवैयर्थ्यमेकजातीयवृत्तिवैयर्थ्यं वा विवक्षितम् । तथा
सति 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ प्राचीनैरीत्याऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति चेत्,
विरोधस्यात्र प्रतिभावेऽपि कविसंरम्भागोचरत्वेनाचमत्कारित्वात् ।

अयं च विरोधालंकारः कुवलयानन्दकृता उल्लेखाशिरस्कोऽप्युदाहृतः ।

यथा—

‘प्रतीपभूपैरिव किं सतो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेद्यतोऽज्ञिता ।

‘अभिप्रजिन्मिप्रजिदोजसा स यद्विचारद्वयचारद्वयवर्तत ॥’ इति ।

विरोधप्रतीत्यनन्तरं यत्रार्थान्तरप्रतिपत्त्या विरोधस्य समाधानं तत्र
विरोधाभास इष्यते । यथा—‘रिपुसजिगसभावभजनोऽप्यरिपुसजिगसभा-
वभजनः’ इत्यादौ । इह तुल्येक्षया विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्यितया
विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमनुत्तिष्ठेव विरोधश्चमत्कारमूलमलंकारभावं
बहेत् ।

इति रसगङ्गाधरे विरोधप्रकरणम् ।

इति जरदोषो विरोधो विरोधाभास एवेति बोध्यम् । अलंकारभावं बहेदिति ।
अत्रेदं चिन्त्यम्—प्रतीपभूपैरिव हि विरुद्धधर्मैरप्यतया साध्यभेदवत्त्वागोत्रेक्षया
विरुद्धतायावभासमात्रपदार्थानां श्लेषभित्तिरनेदाध्यवसायेनारिरुद्धतादात्म्यापन्नानां सह-
सातो निर्मितम् । निमित्तप्रतिपादकं चोत्तरार्थम् । विरोधभावनन्तरेण विरुद्धधर्मैरी-
ताद्युत्प्रेक्षाया अनुष्ठानाच्च । एवं च निमित्तार्थे विरोधालंकारमुपजीव्यैव विरोधलागो-
त्रेक्षा नर्णान्तस्तनुहीता । यस्मात्साधनत्वेन स्थितेस्तुल्येक्षावत्तत्र विरोध इति । इति
रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विरोधप्रकरणम् ॥

१ प्राचीनानां कृते रूपकादिषु लक्षणा । अत एव उक्तप्रसङ्ग उक्तप्रसङ्गे लाक्षणीकृतया
विरोधनिरवैक्य (उक्तप्रसङ्गापेक्ष) वृत्त्यन्तरवैयर्थ्यात् विरोधलक्षणा अभ्यातिरित्यर्थः ।

२ शिष्टप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे मनसि, रसगङ्गाधरे रसगङ्गाधरे ।

३ विरोधप्रकारादु—अत्र उक्तप्रसङ्ग अभिराणाय सभायां च अर्थमभिन इति ।

अथ विभावना—

कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्ति-
विभावना ॥

तदुक्तम्—‘क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना’ इति । क्रिया-
शब्देनात्र कारणं विवक्षितम् । अत्र कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन
कार्योत्पत्तौ निबध्यमानायामापाततो विरोधः प्रतिभासमानोऽपि तदितरेका-
रणकल्पनया निवर्तते । यथा—

‘विनैव शस्त्रं हृदयानि यूनां विवेकमाजामपि दारयन्त्यः ।

अनन्तैर्मायामयवरगुलीला जयन्ति नीलवज्रदलयैताक्ष्यः ॥’

अत्र हि दारणे शस्त्रं कारणम् । तदभावेऽपि दारणमुपनिबध्यमानमा-
पाततो विरुद्धमपि कामिनीविलासरूपहेतुकतया पर्ववस्यति ।

नन्वत्र यस्य कार्यस्योत्पत्तिर्निबध्यते नहि तदीयकारणत्वेनावगतस्य व्य-
तिरेकः प्रतीयते । यदीयकारणव्यतिरेकश्च प्रतीयते नहि तस्य कार्यस्यो-
त्पत्तिर्निबध्यते । दारणं चेह पीडाविशेषो विवक्षितः, न तु द्विधाभावः ।
शस्त्रं च न कामपीडायाः कारणम्, अपि तु द्वैधीकरणस्येति चेत्, न ।

१ कारणाभावसामानाधिकरण्याः कार्योत्पत्तेः (कारणभावः स्वात्तयापि कार्योत्पत्तिः
स्यात्) प्रतिपादन विभावनेत्यर्थः ।

२ अर्थात् कारणं विना कार्योत्पत्तिरिति विरोधस्य प्रथमम् आभासो भवति, परम्
सावर्ण्यं प्रति प्रसिद्धस्य वस्तुनः कारणत्वाभावेऽपि अन्यस्य वस्तुनः कारणत्वकल्पनात्तस्य
(विरोधस्य) निवृत्तिः । यथा—‘शस्त्रं विनैव यूना हृदयानि दारयन्त्य इन्दीवराक्ष्यो जयन्ति’
अत्र दारणं प्रति शस्त्रं कारणं प्रसिद्धम्, अस्याऽभावेऽपि दारणरूपं कार्यं भवतीति विभावना ।
३ हि कारणं विना कार्योत्पत्तिरिति आपाततो विरोधस्य प्रतिभासः पक्षः । परं तु प्रतिज्ञं दार-
णम् (शस्त्रम्) विहाय कामिनीविलासानां हृदयदारणे कारणभक्त्यन्यथा (कारणसत्तयेव
कार्योत्पत्तिर्भावनात्) तद्विवृत्तिरित्याशयः ।

३ अनेकमाया(‘जादू’ इति भाषाप्रसिद्धा)मयः मयुराः लीलाः (विलासा) धार्ता ताः ।

४ इन्दीवरदीर्घाक्षः ।

५ अयं भावः—‘विनैव शस्त्रम्’ अत्र कामजनितपीडाविशेषं प्रति इन्दीवराक्षीणाम्
कारणत्वं साधितम्, तादृशकार्यं प्रति तादृश(स्वीरूप)दारणस्य अभावः वासि । अपि तु
इन्दीवरदीर्घः स्वयं शस्त्रोपात्ता पक्षः । तादृशस्य शस्त्ररूपकारणस्य च अभावः अत्र प्रतीयते,
न तत्(शस्त्र)हेतुकार्यस्य (द्विधोभावरूपस्य) अत्र उत्पत्तिर्विनिता । अपि तु कामजनितपीडावि-
शेषस्येति कारणभावः कथम् ? इति शङ्का ।

मुख्यं हि दारणं द्विधाभावनम् । गौणं च कामादिजनितपीडाविशेषः । तयो-
र्गौणमुख्ययोर्दारणयोः सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसानरूपेणातिशयेन सति भेद-
स्वरूपे, द्विधाभावनकारणमपि दृष्टं कामपीडाकारणं संपद्यते । तदभावे
चात्र कार्योभिन्नतयाध्यवसितस्य पीडाविशेषस्योपनिबन्धनाच्च दोषः । एवं चा-
सिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्योऽत्र अभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुपाणकतया
स्थिता । तथा च पायसादिपिण्डवदेकीकृतस्य वस्तुतः सदृशवस्तुद्वयस्यैकावय-
वसंबन्धिकारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येनापरावयवमादाय पर्यवसानं भवति ।

तत्र च कार्योऽस्य कारणाभावरूपविरोधिनो माध्यतयैव स्थितः, न बाध-
कतया । कार्योऽस्य कल्पितत्वात्कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् । अत-
एव कार्योऽस्य रूपान्तरेण पर्यवस्यति । अत एव च समबलविरोधिद्वयघटि-
ताद्विरोधालंकारादस्य वैलक्षण्यम् । तथा चोक्तम्—

भाष्यवाह—अथेति । सादृश्यमूलेनेति । श्वेदमूलेनेत्यपि बोध्यम् । कार्यो-
भिन्नतयेति । दृष्टकार्यद्विधाभावेनाभिन्नतयेत्यर्थः । वस्तुतः सदृशवस्तुद्वय-
स्येति । इदं पश्यन्तं पर्यवसानमित्यत्रान्वेति । तत्र सामानाधिकरण्येनेत्यन्तं हेतुः ।

१ अर्थात् अभेदाध्यवसानेन गौण-मुख्ययोर्दोषोः कार्ययोः, तत्कारणयोश्च अभेदबुद्धिर्भ-
वति । ततश्च गौणकारणमपि प्रधानकारणात् (घञ्वात्) अभिन्नतयावसितम् । सादृश्य-
(प्रसिद्धस्य) कारणसादृश्यादेवि द्विधाभावेनादभिन्नस्य कामपीडाविशेषरूपस्य कार्यस्योपनिबन्धन-
मत्र कृतमिति कारणाभावे कार्योत्पत्तिदर्शनादिधावनालक्षणस्य समन्वय एवेति तत्प्रमाधानम् ।

२ अर्थात् अतिशयोक्तिः गौण कार्यमपि प्रधानाभिन्नं दर्शयति । यथा—‘विनैव शृङ्गम्’
अत्र कामजनितपीडाविशेषमपि शृङ्गजनितद्विधाभावनरूपं प्रत्यावयति । अत एव विनैव शृङ्गं
दारयन्त्य इत्युक्तिर्भवति ।

३ अर्थ भावः—सदृश्ये द्वे वस्तुनी संयोज्य यथा एकीक्रियेते [यथा पयोनिर्मितं सोष्णं—
‘माना’दिविधपिण्डौ एकत्र संयोज्येते] तथा अत्र द्विविधे अपि कार्ये [गौण-मुख्ये, यथा
विनैव शृङ्गम्] अत्र गौणं कामपीडाविशेषः, प्रधानं द्विधाभावनम्] अभेदाध्यवसानातिश-
योक्त्या एकीकृते । तत्र कारणाभावकोटौ प्रधानकार्यसंबन्धिकारणभावो गृह्यते । कार्योत्प-
त्तिश्च गौणस्य कार्यस्य । यथा विनैव शृङ्गम् अत्र कार्यस्य तु कामजनितपीडाविशेषस्य गौण-
स्योत्पत्तिः । कारणाभावानुगमनकाले तु मुख्यकार्यस्य (द्विधाभावनस्य) यत्कारणम् (शृङ्गम्)
वस्त्वामात्रो नुदिसो भवति । अत एव शृङ्गं विनापि दारणं जनयन्त्यः कमललोचना इति
प्रत्ययो भवति ।

‘कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः ।

विभावनायामाभाति, विरोधोऽन्योन्यबाधनम् ॥’ इत्याहुः ।

अथातिशयोक्तिर्न सर्वस्यां विभावनायामनुप्राणिका । किं तु क्वचित् ।

‘निरुपादानसंभारमभिधावेव तन्वते ।

अगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥’

इत्यत्र विभावनायामतिशयोक्तेरध्यवसानमूल्याया अननुप्राणकत्वादिति । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तिरसंभवन्ती कविना अभिप्रायविशेषेण निबध्यमाना हि विभावना । न चात्रोपादानान्तराभावे जगत उत्पत्तिः परमेश्वरवदसंभवन्ती येन विभावना स्यात् । ‘नासदासीत्’, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’, ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत’ इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च सृष्टिकाले भगवदतिरिक्तवस्तुजातपत्तिपेधावगमात् । तस्मादत्र विभावनाया एव संभावना नास्ति क पुनरतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचार इति चेत्, न । अत्र हि भगवतः सकाशात्केवलस्य जगत उत्पत्तिर्न कवेर-

१ ‘तत्र कार्याशङ्कः’ इत्यादेः संदर्भस्येदं विग्रहीकरणम्—विभावनायां कारणाभाव—कार्ययोर्विरोधः प्रतीयते (विना कारणं कार्योत्पत्तेर्विद्वत्कारणम्) । तत्र कार्याशङ्कं बाध्यः (दुर्बलः) कारणाभावो बाधकः । यतो हि कार्यमत्र शुष्मभूतं गृह्यते (यथा हि विनैव शूलम्० अत्र कामजनितपीडाविशेषः), तत्तद्व्य कल्पितत्वाद्वाध्यम् । कारणं तु मुख्यं प्रतीतिगम्यं भवति । अतएव कारणकोटिर्बाधिका । यत्नं च विभावनायां द्वयोर्नैवै परं बाध्यम् अन्यो बाधकः इति दुर्बल-सुबलयोर्विरोधः । विरोधात्कारणे तु समबलयोः (अत्र एव बाध्यबाधकत्वाऽभ्युपदे-
ह्ययोः) विरोध इति द्वयोर्वैलक्षण्यम् । विभावनायां कारणस्य निषेधेन अभावेन फलोदयः (कार्योत्पत्तिः) बाध्यमानः आभासीति कारणस्य निषेधेनेति पदेऽन्वयः ।

२ चित्ररूपं कार्यं प्रति उपकरणसंभारस्य मिश्रस्य वारणत्वम् । तद्विनापि चित्रवननकार्यो-
त्पत्तिरुपायामासां विभावनायां कार्याशङ्के (चित्रे) अनेदाध्यवसानस्य नावरपकतेत्यर्थः ।

३ जगदुत्पत्त्योऽद्वैतोपादानम् । जगत् एव जगद्रूपतया परिणमनात् । एवमुपादानातिरि-
क्तम् अन्यत् उपादानं नास्तीत्यर्थः । यत्नं च जगदुत्पत्तिरूपस्य जगदोऽनित्यत्वं ब्रह्मो विचार्य-
यत् । भ्रमकल्पितस्य संसारस्य स्ववश्यमनित्यत्वमित्यल मत्तदनुपपत्तेर्येव ।

मिमेता । येन तस्या उपादानान्तरव्यतिरेकेऽपि भगवतः सकाशात्संभवाद-
संभवमूला विभावना न स्यात् । किं तु जगद्रूपस्य चित्रस्य । चित्रस्य च
केवलस्योपादानानां मयी—हरितालादीनामाधारस्य भिध्यादेश्वाभावे केवला-
काशे जागर्त्येवोत्पत्तेश्च संभवः । स च तस्य जगद्रूपतोनुसंधानात्कारण-
तदाधयव्यतिरेकमादाय निवर्तत इति 'निरुपादानसंभारम्' इत्यत्र निष्प-
त्यैव विभावनेति भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचारः । एतेन 'विभा-
वनायां 'सर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिका' इति सर्वस्वकारोक्तिरुपाद्या । तथा
“-‘निरुपादानसंभारम्’ इत्यत्र विभावनाया एवाभावात्कुत्र व्यभिचारः”
इति यदन् विमर्शिनीकारोऽपि प्रयुक्त इति । उच्यते—मा स भूत्सर्वत्र
विभावनायामतिशयोक्तिरनुप्राणिका । आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् ।
तथा कचिदतिशयोक्त्या, कचिच्च रूपैकेनेति न दोषः ।

यद्यु—“कारणं विना कार्योत्पत्तिरेका विभावना । कारणानामसमप्रत्ये
द्वितीया । सत्यपि प्रतिपन्नके कार्योत्पत्तिस्तृतीया । अकारणारकार्योत्प-
त्तिश्चतुर्थी । विरुद्धात्कार्यजन्म पञ्चमी । कार्यात्कारणजन्म षष्ठी । क्रमे-
णोदाहरणानि—

‘अम्यलाधारसात्तिकं रक्तं सन्ध्याः पदाग्न्युजम् ।’

‘अक्षरतीक्ष्णकटिनैर्जगज्जयति भग्मधः ।’

‘सावपत्रं ददत्त्यागु प्रतापतपनस्रव ।’

‘सञ्ज्ञादीनिनादोऽयमुदेति मददद्भुतम् ।’

‘शीतांगोः क्षिरणा हन्त दहन्ति गुरुरो रेशो ।’

‘यशःपयोपिरभवत्करकस्तरोत्तर ।’

१ कारणेः अर्थभक्तः जागर्त्येव (१५६ मध्यखण्ड ८५) ।

२ तस्य चित्रस्य जगद्रूपं तुल्यत्वात् । अर्थात् यदि देवकं चित्रं न, अत्र तु जगद्रूपम् ।

३ तस्य यदत्रः कारणम् (उदाहरणार्थम्), तस्य यदत्रः कारणम् (अथ भाषाः),
अवधारणाय यदत्रः बुद्धिः परदेवरेण अनेकैव-तीव्रभाव-भावेति अत्र यदत्र निरासः ।

४ निवृत्तत्वात्कारणम् अथ यदतिशयोक्तिरुपाद्या आहार्याभेदबुद्धिरिति उच्यते ।

५ अत्रोदाहरणः दत्तः (दत्तवदत्तः) इत्येव देवे दहन्ति शरीरम् ।

इति पदप्रकारां विभावनामुदाहरणं कुवलयानन्दकृत् । तत्रैवं वक्तव्यम्—

‘कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्तत्त्वमपि प्रतिक्रमके ।’

‘अकारणात्कार्यजन्य चतुर्थी स्याद्विभावना ॥’

इत्यादिभिर्विभावनाप्रकारानालक्ष्यता विनापि कारणं कार्योत्पत्तिरित्यप्येको विभावनाप्रकार इत्युक्तं भवति । अन्यथा चतुर्थीत्वाद्यसंगतेः । एवं च यथा—‘सादृश्यमुपमा भेदे’, ‘तद्वत्प्रक्रमभेदो य उपमानोपमेययोः’ इत्यादिभिर्लक्षितस्योपमा-रूपकादिसामान्यस्य पूर्णादर्थः सावयवादयश्च भेदा उक्तास्तथेह किं तद्विभावनासामान्यलक्षणम्? यल्लक्षितस्य विभावना-सामान्यस्यामी भवतोक्ताः प्रकारा उपपद्येरन् । कारणं विना कार्योत्पत्तेस्तु प्रकारान्तर्पातित्वात् । अथातिशयोक्त्यादिष्विव तादृशसकलप्रकारान्यत-मत्वं सामान्यलक्षणमुपेयमिति चेत्, एवमपि प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमेव । कारणभावेऽपि कार्योत्पत्तिरित्यत्र कारणतावच्छे-दकसंयन्त्रेण कारणतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् । प्रकारान्तरस्वीकारापेक्षया तादृशविवक्षाया एव लघुत्वात् । एवं प्रतिबन्धक-मपि कारणभाव एव । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वात् । इति तृतीयोऽपि भेदो न विलक्षणः । चतुर्थेऽपि भेदे कारणभाव आर्थः । ‘शङ्काद्विधानि-

१ अर्थात् ‘विन्यासि कारण कार्योत्पत्तिः’ इति यदि ‘प्रथमः प्रकारः’ इति क्वापि न गण्यते तर्हि अकारणात्कार्यजन्येति प्रकारस्य चतुर्थेऽपि बोधव्यत इत्यर्थः ।

२ पूर्णां लक्षा इति उपमायाः, सावयव-निरवयवादयो रूपस्य भेदा इत्यन्वयः ।

३ अर्थात् पूर्वं विभावनासामान्यस्य लक्ष्यार्थं वक्तव्यं यस्य हि कारणभावे कार्योत्पत्त्यादयः प्रकाराः समवेतुः ।

४ अर्थात् अत्र कारणभावपदेन तादृशः जमानो विवक्षितः यस्तु प्रतियोगिता कारणताव-च्छेदकसंयन्त्रेण (अर्थात् कारणत्वरूपमसाधारणं पर्यमादाव) कारणतावच्छेदकाऽवच्छिन्नः भवति । यद् यद् हि कारणतावच्छिन्नम् (कारणपदेन व्यपदेश्यं भवन्) सर्वविषयाणि तस्य कारणताभाव इत्याद्यर्थः । तत्रैव कारणानामसमग्रत्वम् [समग्रते सत्ये कारणमुपपत्ते, अत एव अधमप्रत्यये कारणभाव एव कथ्यते] प्रतिबन्धकमपि कारणभाव एव [प्रतिबन्ध-काभावे कार्यजन्येन कारणत्वस्य दर्शनात्] इति ‘कारणतावच्छेदकारणप्रतियोगिता-नामाने कार्योत्पत्तिविभावना’ इति लक्षणे सर्वेपि प्रकारा एकत्वित्वान्तरसंनन्तीति सिद्धम् ।

नादोऽयम्' इत्युक्ते चीणां विनैवेति प्रत्ययादवैलक्षण्यम् । तस्मादाद्येन प्रकारेण प्रकारान्तराणामालीढत्वात्प्रकारा इत्यनुपपन्नमेव । यदि तु यथा-कथंचित्कुवलयानन्दोक्तिः समर्थनीयेत्याग्रहस्तदेतत् समर्थ्यताम्—तथा हि विनापि कारणं कार्यजन्मेति विभावनार्याः सामान्यलक्षणम् । इयं च तावद्वेधा—शाब्दी, आर्थी ॥ शाब्दी त्रिविधा—प्रतिबन्धकातिरिक्तकारणव्यक्तिप्रतियोगिकाभावोक्तिपूर्विका, सत्यामपि कारणव्यक्तौ यदवच्छिन्नत्ववैकल्यप्रयुक्तः कार्याभावस्तद्वैकल्योक्तिपूर्विका, स च कारणतावच्छेदकधर्मः क्वचित्कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च, प्रतिबन्धकोक्तिपूर्विका चेति । आर्थ्यपि त्रिविधा—प्रकृतकार्यसमानैवातीत्यकार्यान्तरस्य कारणात् । प्रकृतकार्यविहृदकार्यस्य कारणात् । स्वकार्याद्वा प्रकृतकार्यस्योत्पत्तिरिति । एतदर्थकमेव ह्यकारणादित्यादि ।

इयं च विभावना द्विविधा—उक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता च । तत्रानुक्तनिमित्ता 'विनैव सत्त्वं' इत्यत्र दर्शिता । विलासानां मन्मथपीडाजनकानामनुपपत्त्यात् । उक्तनिमित्ता यथा—

'यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।

दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दहन्ते ॥'

शाब्दी आर्थी चेति । अत्र केचित्—शाब्दत्वे जाया । आर्थत्वे उत्तराः पञ्च । तत्र द्वितीये कारणे कारणतावच्छेदकगुणादिवैतत्त्वदर्शनेन तदवच्छिन्नकारणाभावप्रतीतिरार्थी । अस्तु वा शाब्दी । तथापि स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने विच्छित्तिविशेषात् । एतेन प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य

१ कारणव्यक्ति (कारणपदार्थ) प्रतियोगिनी यस्य तादृशोऽभाव (अर्थात् कारणाभाव) कीदृशः । यत्र प्रतिबन्धकोक्तिर्न । 'अनेन अवाधारसाधिकं चरण रक्तम्' अत्र अथारूप-कारणव्यक्तभावस्योक्तिरिति समन्वयः ।

२ अक्षरवीक्षणकठिनैरत्र अक्षेषु कारणेषु सत्त्वपि वीक्षणत्वकठिनस्वरूप(कारणतावच्छेदकधर्म)वैकल्ये (अभावे) सति कार्याभावो भवति, अत एव तादृशधर्म(वीक्षणत्वकठिनत्व)-वैकल्योक्तिपूर्विका अत्र विभावना ।

३ प्रकृतकार्ये बीजानिनाद-तत्समानावपीय कथान्तरं सञ्जनाद, तादृशकार्यान्तरस्य कारणात् (अभावे) कार्यजन्मेति चतुर्थी अङ्गिता समन्विता च ।

अत्र हि उपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यति । यत्तु—

“असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवास्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमूर्खं बाल्यात्पूरं साऽथ वयः प्रपेदे ॥”

अत्र द्वितीयचरणे आसवागंवेऽपि मदस्य प्रतिपादनाद्यौवनस्य चोक्तत्वादु-
क्तनिमित्ता विभावना । न तु प्रथमतृतीयचरणयोः, संभरणपुष्पयोर्मण्डन-
मूर्खं च प्रत्यहेतुत्वात् ।” इत्यलंकारसर्वलकारादिभिरुक्तं तत्र विचार्यते—
विरोधमूला हि विभावनाद्यलंकाराः । विरोधस्यैव विद्युत्प्रभावदापाततः प्रति-
भासमानस्य चमत्कारबीजत्वात् । अत्र आसवमिन्नत्वविशिष्टं मदकारणत्वं
यौवनस्योक्तम् । एवं च यौवनस्य मदकारणतायाः शब्देनैवोपात्तत्वात् यागे
ब्रीहियवयोरिव मदे यौवनासवयोः परस्परनिरपेक्षकारणत्वावगतेर्विरोधस्य ले-
शतोऽप्यप्रतिमानाद्विभावनैव नास्ति । कुतः पुनरुक्तनिमित्ता विभावना ! । न
चासवस्य प्रसिद्धमदकारणत्वात्तेन विना मदोत्पत्तिवर्णने विरोधप्रतिभा भवत्ये-
वेति वाच्यम् । मवेस्ता, यदि यौवनस्य मदकारणत्वं कविना साक्षात् प्रति-
पाद्येत । प्रतिपादिते तु तस्मिन्प्रसिद्धकारणातिरिक्ततया कविना प्रतिपादि-
तमिदमपि प्रसिद्धकारणमिव कारणान्तरं भविष्यतीति वैकल्पिककारणता-
प्रतिमानात् विरोधप्रतिभानं भवितुमर्हति । तस्मादत्र प्रथमतृतीयचरणयोर्न्यू-
नाभेदरूपकम् । द्वितीयचरणे तु प्रतीयमानोत्पत्तिश्चेति विवेकः । असन्निमित्ते
तूदाहरणे दहनस्यैव प्रसिद्धदाहकारणत्वाद्यौवनस्य दाहकारणताया अक्षुतत्वा-
द्दहनमन्तरेण दाहोत्पत्तिवर्णने विरोधो आपाततः प्रतीयत एवेति सहृदयैरा-
कलनीयम् ।

वैलक्षण्यं नैवपास्तम् । तृतीये प्रतिबन्धकभावस्य कारणत्वमन्ये तदभावकथनं शाब्दम् ।
अभावाभावस्य प्रतियोगित्वमन्ये, तस्याकारणत्वमन्येऽभावाभावात्यतिरिक्तत्वमन्ये, वा
इत्यर्थः । आगे गानोक्तिं पूर्वसादृश्यात् । चतुर्थ्यां प्रकृतसजातीयकार्यान्तरस्य कारण-
भिन्नात्कथनमिति कारणाभावो आर्थः एव । पञ्चम्या च प्रकृतकार्यविरुद्धकार्यस्य कारणा-
त्कथनमिति ॥ आर्थः एव । षष्ठ्या तु कार्यात्कारणस्येति स एवेत्याहुः ॥ इति रसगङ्गाध-
रस्यप्रकाशे विभावनाप्रकरणम् ॥

अथ 'लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति' इत्यत्र विभाव-
नापत्तिः ? नन्वस्तु, किं नश्छिन्नमिति चेत् । आलंकारिकैत्र तस्या अन-
ङ्गीकारात् । ननु कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन कारणाभावो
विशेषणीयः । प्रकृते च कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रसिद्धकारणत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको वाऽभावो न तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति
चेत्, 'खला विनैवापराधं भवन्ति खलु वैरिणः' इत्यत्र तथाप्यतिव्याप-
नात् । अपराधाभावस्य तथात्वात् । न च कार्योऽतिशयोक्त्यालीढत्वेना-
भेदनिश्चयालीढत्वेन वा विशेषणीय इति वाच्यम् । 'खला विनैवापराधं
दहन्ति खलु सज्जनान्' इत्यादौ तथापि बोधानुद्धारादिति चेत् । नैवम् ।

१ अयं भावः—'मृगशीनसज्जनानां दृग्जलसंनोपेक्षितवृत्तीनाम् । तुल्यकधीवरपिशुना
निष्कारणवैरिणो जगति ॥' इति पदे 'निष्कारणम्' कारणरूप-कारणाभावेऽपि (कारणपूर्वकत्वेन
वैरस्य प्रसिद्धावात्) वैररूपकार्यजननादिभावना स्यादित्यापत्तिः । 'अस्त्वत्र विभावना । काऽ-
स्माकं हानिः' इति तु न वाच्यम् । आलंकारिकैत्र तस्या अननुपपत्त्यादिति पूर्वपक्षः ।

२ ननु कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यापारम्भ्य एतावत्पर्यन्तमेवं
विशदीकरणम्—'निष्कारणम्' इति कारणाभावे प्रतियोगि कारणम् । तत्रैव प्रतियोगिता
कारणतावच्छिन्नाय जाता इति कृत्वा सोऽयमभावः कारणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तु वस्तु-
जन्यः । ॥ तु अत्र कारणपदमुच्चार्यैव कारणभावः प्रोक्त इति असिन्कारणभावे कारण-
तावच्छेदकं रूपं कारणः नैवेत्येव । तथा च कारणतावच्छेदकरूपेण (कारणत्वेन) अवच्छिन्ना
प्रतियोगिता यस्य अभावस्तु इत्युच्ये कारणस्य अवच्छेदकं कारणत्वमेव जातमिति स्वस्य
स्वावच्छिन्नत्वाऽस्तीकारादत्र कारणतावच्छेदकं रूपमेव किञ्चित् न संभवतीति अत्र स्वके
विभावनाकारणेऽपि 'विनैवापराधं वैरिणः' इत्युदाहरणनिर्माणे, वैरे कारणमपराधः प्रसिद्धः ।
तद्वशाऽसिन्कारणभावे कारणतावच्छेदकं रूपम् अपराधत्वम्, तेनावच्छिन्ना प्रतियोगिता
यस्य ईदृशस्माभावस्य सत्तावामपि वैररूपकार्यजननादिभावना स्यात् । तद्वशात् कार्यपदेन
अतिशयोक्त्यालीढम् (अर्थात् अन्याऽभिप्रायेण न व्यक्तव्यम्) मृच्छते । अत्र च वैररूपं कार्यं
साधारणमिति, न तु अन्याभिप्रायेणाप्यवसितम् । एवं तर्हि 'विनैवापराधं दहन्ति' अत्र पीडा
व्याभिप्रायेणाप्यवसितेति 'कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि कार्यस्य (अति-
शयोक्त्यालीढस्य) उत्पत्तिरत्र जातेति विम्वदनातिप्रसङ्गः स्यादिति पूर्वपक्षः ।

कार्यांशे यद्विषयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितायाः कारणताया अवच्छेदकमिह ग्राह्यम् । दाहत्वं चेह विषयितावच्छेदकम् । तदवच्छिन्नाभिन्नत्वेन पीडाया अध्यवसानात् । नहि दाहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अवच्छेदकमपराधत्वम् । अपि तु दाहत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वेनाध्यवसिता या पीडा तन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणताया इति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्येन कार्योत्पत्तिवर्णनेऽपि नात्र विभावनाप्रसङ्गः । यदि तु 'खला विनैव दहनं दहन्ति जगतीतलम्' इति कियते तदा भवत्येव विभावना । एवम्—

* 'कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥'

इति परकीयपद्येऽतिशयोक्त्युदाहरणेऽप्यत्येव विभावना । परंतु 'कमलमनम्भसि' इत्यंशे शब्दी । 'कमले' च' इत्यादौ स्वार्थाति संशेपः ।

इति रसगङ्गाधरे विभावनाप्रकरणम् ।

अथ विशेषोक्तिः—

प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥

१ अथ मानः—नत्र हि पीडारूपे विषये दाहः (विषयी) आरोप्यते । अत एवान् विषयी-दाहः, विषयितावच्छेदक दाहत्वम् । तादृशदाहत्वावच्छिन्ना या कार्यता वनिरूपिताया कारणताया अवच्छेदक अपराधत्व नास्ति, अपितु दाहाभिन्नत्वेन अध्यवसिता या पीडा (वास्तवे तु दाहो भवत्येव न, अपितु भ्रान्तिकरीत्येव दाहत्वेनाध्यवधीयते) तादृशकार्यस्य कारण योऽपराध तन्निष्ठकारणताया अवच्छेदकम् । एव च अपराधत्वस्य साक्षादरूपकार्य-तानिरूपितकारणतावच्छेदकत्वाभावात् विभावनाविप्रसङ्ग इति समाधानम् ।

२ कमले अर्थात् विनाः खलमेव कुवलये सन्, इति अर्थोक्त्युत्पादार्थः । दोषिवादीनां मते तु—कमलरूपाद् अकारणकार्योत्पत्तिरुक्ता चतुर्थी विभावना ।

तत्र सत्यपि कारणसमवधाने कार्यस्यानुत्पत्तौ विरोधः प्रतिभासमानः
प्रसिद्धेतरकारणवैकल्यधिया निवर्तते । यथा—

‘उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथं नीता ।

तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति ॥’

यथा वा—

‘प्रतिपलमखिलांल्लोकान्मृत्युमुखं प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।

हा हतकं चित्तमिदं विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ॥’

अत्रोपनिषदर्थविमर्शे सकललोकानित्यत्वज्ञाने प्रसिद्धविरतिहेतौ सत्यपि
विरत्यनुत्पत्तिवर्णनाद्वागाधिक्यरूपं प्रतिबन्धकं प्रतीयते । इयमनुक्तनिमित्ता ।
विरत्यनुत्पत्तिनिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्यानुपात्तत्वात् । अत्रैव ‘रागान्धं चित्त-
मिदम्’ इति निर्माणे उक्तनिमित्ता । केचिदचिन्त्यनिमित्तां तृतीयामाम-
नन्ति । उदाहरन्ति च—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शंभुना न बलं हृतेम् ॥’

अनुक्तनिमित्तायां निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण चिन्त्यमानं प्रती-
यते । इदं तु न तथा । किं तु भविष्यति किञ्चिन्निमित्तमित्याकारेणेत्यनु-
क्तनिमित्तातोऽचिन्त्यनिमित्ताया भेद इति द्रष्टव्यमाशयः । अन्ये तु—

१ कारणसामित्येति कार्यस्यानुत्पत्तिरिति आशयतो विरोधः प्रतिभासते, परंतु प्रतिपलस्य
कारणस्य समवधाने काम स्यात्, परम् अप्रसिद्धं कारणम् (बद्धात् कार्यस्योत्पत्तिः संभवति) नास्ती-
त्युचितेन कार्यानुत्पत्तिरिति विरोधो निवर्तते । यथा—‘उपनिषदः०’ अत्र उपनिषदर्थविम-
र्शजन्यमनिलखनरूपं प्रसिद्धम् उपपन्नकारणमस्ति, तथापि विरतिरूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिति
विरोधमूलिका विशेषोक्तिः [प्रसिद्धकारणसत्त्वावामपि अप्रसिद्धं रागाधिक्यरूपप्रतिबन्धकमाश्रय-
नास्ति, अपि तु रागाधिक्यं प्रतिबन्धकमस्तीति उचितेन कार्यानुत्पत्तिरिति विरोधसमाधानम्] ।

२ तनुहरणरूपकारणे सत्यपि बलहरणरूपं कार्यं न जातम् । अत्र हि किमिति बलहरणं
न जातमेतस्य निमित्तं बुद्धिगम्यमित्यर्थः ।

३ ‘उपनिषदः०’ अत्र अनुक्तमपि रागाधिक्यरूपं निमित्तं निमित्ततावच्छेदकरूपेण चिन्त्य-
मानं वर्तते । अचिन्त्यनिमित्तावान् (‘स एकस्त्रीणि० अत्र) तु निमित्ततावच्छेदकरूपेण निमित्तं
चिन्त्यमानं न भवति । ‘अपि तु भविष्यति किञ्चिन्निमित्तम्’ इत्याकारेण । इति द्वयोर्भेद इति
सात्वर्थम् ।

‘नानुक्तनिमित्तायां चिन्त्यत्वं निमित्तविशेषणम्, भेदान्तरकल्पनागौरव-
प्रसङ्गात् । किं तु चिन्त्यमचिन्त्यं चेति द्विप्रकारकमपि निमित्तं यत्र नोक्तं
सानुक्तनिमित्ता । तेनाचिन्त्यनिमित्ता अनुक्तनिमित्तातो न पृथग्भावमर्हति’
इत्याहुः ।

अत्र च कारणसमवधानं कार्यानुत्पत्तिरेवाध्यमिति बहवः । वस्तुतस्तु
कार्यानुत्पत्तिरेवासिन्नलंकारे बाध्या ।

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्वचार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥’

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य श्मुना न बलं हतम् ॥’

इति प्राचीनपसिद्धोदाहरणेषु कारणसमवधानस्य कामशरीरनाशरूपस्य
प्रमाणसिद्धत्वेन बाध्यत्वायोगात् । यतः कामस्य शरीरनाशोऽपि शक्तिबल-
योर्नाशः कुतो न जात इत्येव सर्वजनीनः प्रत्ययः, न तु शक्तिबलयोः
सतोः कथं शरीरनाश इति ।

‘दृश्यतेऽनुदिते यस्मिन्नुदिते नैव दृश्यते ।

जगदेतन्नमस्तस्मै कस्मैचिद्बोधमानवे ॥’

इत्यश्रोदयामावे जगद्दर्शनस्य, उदयसत्त्वे दर्शनाभावस्य वर्णनेऽपि न विना-
वनाविशेषोक्ती । नद्यत्र साहजिकसूर्योदयो वर्ण्यते । येन तयोः प्रसङ्गः
स्यात् । तथात्वे तूक्तिसंभवे एव न स्यात् । किं तु ब्रह्मात्मैक्यबोधसूर्योदयः ।
तस्य च जगददर्शनमेव कार्यम् । न तु जगद्दर्शनम् । तथात्वे न सूर्योदयस्ये-

१ कारणज्ञानिभ्यः कार्यानुत्पत्तिरिति परस्परं विरोधिनी । अनयोर्मध्ये कारणसमवधानं
दुर्बलत्वात् कार्यानुत्पत्तिरेव बाध्या इति बहूनां मतम् । कार्यानुत्पत्तिरेव बाध्या, कारणसमव-
धानं तु प्रबलमिति ग्रन्थकृन्मतम् ।

२ यदि वास्तवसूर्योदयो वर्ण्यः, साक्षाद् ‘अनुदिते सूर्ये जगद् दृश्यते, उदिते तु न
दृश्यते’ इत्युक्तिरेव न संभवतीत्यर्थः ।

३ मध्यम आत्मनस्य ऐक्यबोध एव सूर्योदयः ।

वास्याप्युक्तिर्भवो न सात् । अत एव व्यतिरेकोल्लासताद्रूप्यरूपकालीदे
संगच्छते ।

कारणभाव—कार्याभावयोर्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्येन
श्रुत्या प्रतिपादनं तत्र विभावनाविशेषोक्तयोः शब्दत्वम् । यथा—

‘भगवद्भवनान्मोजं पश्यन्त्या अप्यहर्निशम् ।

तृष्णाधिकमुदेति स गोपसीमन्तिनीदृशः ॥’

लोके ह्यसन्निकर्षस्तृष्णाकारणम् । तदभावे सन्निकर्षेऽपि तृष्णोपनि-
बद्धा । तथा सन्निकर्षस्तृप्तिकारणम् । तस्मिन्सत्यपि तृप्त्यभावो बोधितः ।
परंतु कारणभाव—कार्याभावयोर्न प्रागुक्तप्रकारेण प्रतिपादनमित्यार्थत्वमेव
तदुभयसंशयसंकरस्य । अमुमेव चार्थं मनसि कृत्य मम्मटभट्टैः ‘यः कौमा-
रहरः’ इति पद्यमुदाहरण्योक्तम्—‘अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः’ इति ।
वामनस्तु—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यवाक्यं विशेषोक्तिः’ इत्याह ।
उदाजहार च—‘घृतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्’ इति । अत्र
हि घृते राज्यं तादात्म्येनारोप्यते । तत्र सिंहासनरहितं हि घृतं सिंहा-
सनसहितराज्यतादात्म्यं कथं बहेदित्यारोपोन्मूलकैर्युक्तिनिरासयारोप्यमाणे

प्राग्वदाह—अथेति । ताद्रूप्यरूपकालीद इति । वैधर्म्यस्य शब्दोपात्तत्वा-
दभेदस्य प्रतीत्यसंभवादवमत्कारित्वाच्च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वस्यैव प्रतीतेरस्य ताद्रूप्यरूपकत्व-
व्यवहार इति विद् । न प्रागुक्तप्रकारेणेति । प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्येन श्रुत्या
प्रतिपादनाभावादित्यर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रनाशे विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

१ ब्रह्मणा सह अग्रमैत्र्यैः उदिते ‘जगद् दृश्यते’ इत्युक्तिरेव न संभवतीत्यर्थः ।

२ बोध एव भावुरिति ताद्रूप्यरूपकान्विते पदेऽस्मिन् प्रसिद्धमानोः (उपमानस्य) अपेक्षया
उपमेये सोऽयं विशेष इति व्यतिरेकस्योल्लास इत्यर्थः ।

३ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य (प्रतियोगिनः) वैशिष्ट्येन (यथा वैशिष्ट्यपूर्वकम्) एव
शब्दः कारणभावः कार्याभावश्च प्रतिपाद्यते तत्र तयोः शब्दत्वमित्यर्थः ।

४ ‘पदवन्त्या अपि अतृप्तिः’ इत्यादिप्रकारेण यच्चकं स्याच्छर्हि तु तृप्त्यभावः प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टस्य (तृप्तेः) वैशिष्ट्यपूर्वकमेव ‘अतृप्तिः’ इति शब्दद्वारा उपाच इति शाब्दी
विभावनाऽत्रामविभ्यद् । एवं विशेषोक्तिरपि ।

५ ‘असिंहासनम्’ इति यावच्चेत्येते यावद् घृते सिंहासनस्यारोप उन्मूलितो भवति ।

राज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते । तेन द्वैतारोपं रूपकमेवेदम्, न विशेषोक्तिः । एवं च—

‘अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शंभुर्भगवान्नादरायणः ॥’

इति पौराणपद्येऽपि रूपकमेव । तथा गुणाधिक्यकल्पनायामपि तदेव । यथा—‘धर्मो वपुष्मान्भुवि कार्तवीर्यः’ इत्यादौ । एतेन ‘एकगुणहान्युप-
चयादिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषणम्’ इति विशेषालंकारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः ।

इति रसगङ्गाधरे विशेषोक्तिप्रकरणम् ।

अथासंगतिः—

विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंगतिः ॥

‘स्पृशति स्वयि यदि चापं स्वापं प्रापस केऽपि नरपाळाः ।

शोणे तु नयनकोणे को नेपालेन्द्र तव सुखं स्वपितु ॥’

अत्र चापस्पर्श-नयनशोणिज्ञोर्हेत्वोः स्वापनाशरूपकार्यवैयधिकरण्ये-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय विरुद्धेत्यादि । इह च विभिन्नदेशस्वयोरेव तयोः कार्य-
प्रयोजकतया विरोधानर्थाकाशात् । ननु शोणिमाभिष्यक्तस्य रोपस्य कालिक-
संबन्धेन हेतुत्वादस्तु नाम कार्यभिन्नदेशत्वम् । चापस्पर्शस्य तु लीलया
कृतस्य स्वरूपतो हेतुत्वाभावात्तज्ज्ञानं स्वापनाशे हेतुत्वेनाभ्युपगन्तव्यम् । एवं

प्राग्वदाह—अथेति । वैयधिकरण्यं भिन्नदेशत्वम् । प्रयोजकेति । यत इत्यादिः ।

१ मालारूपोत्प्रेक्षाप्रसङ्गे पूर्वं प्रोक्तम् ।

२ अत्र हि चापस्पर्शः (कारणम्) नेपालेन्द्रे, स्वापनाशरूपं कार्यं वैयधिकरण्यं भिन्नदेशत्वेति
तदिदं भिन्नदेशत्वम् न विरुद्धम्, अपि तु भिन्नदेशत्वयैवानयोः प्रसिद्धिरिति वैयधिकरण्यस्य
विरुद्धत्वेन भासमानत्वाभावात्तत्र ‘असंगतेः’ अतिप्रसङ्गसंभवः ।

३ नेपालेन्द्रेण चापस्पर्शो लीलयापि क्लृप्ते, तादृशान्तु न भवं राक्षसम् । अत्र एव स्वरू-
पतत्वापस्पर्शो न स्वापमज्ञं प्रति हेतुः, अपि तु चापस्पर्शेद्वारा ‘नेपालेन्द्रस्य रोपो जातः’ इति
ज्ञानं हेतुः । ज्ञानं च राक्षसमेवेति कारण-कार्ययोरेवाधिकरण्यमेवेति शङ्का । हेतुपदेन
प्रयोजकमप्युच्यते । अत्र च ‘नेपालेन्द्रस्य रोपो जातः’ इति अभात्यकरोपानुमानं प्रति चाप-
स्पर्शः प्रयोजकः । स च नेपालेन्द्रे, स्वापमज्ञस्य राक्षस, इति वैयधिकरण्यमेवेति समाधानम् ।

च तस्य कथं वैयधिकरण्यमिति चेत्, न । प्रयोजकस्यापि हेतुपदेनात्र
ग्रहणाददोषः । प्रयोजकत्वं च चापस्पर्शस्य अमात्मकरोपानुमितिलिङ्गत्वात् ।

उदाहरणम्—

‘अत्रैः सुकुमारतरैः सा सुसुमानां श्रियं हरति ।
प्रहरति हि कुसुमपाणो जगतीतलवर्तिनो यूनः ॥’

यथा वा—

‘दृष्टिर्गुनीदृशोऽत्यन्तं श्रुत्यन्तपरिशीळिनी ।
मुच्यन्ते बन्धनारक्तेशा विचित्रा वैषसी गतिः ॥’

अप्राधोदाहरणे शुद्धा, द्वितीये तु स्तेपोपट्टितेति विशेषः । प्रहरतीत्य-
प्राभेदाध्यवसायलक्षणेनातिशयेनारण्यनिमित्तरुवादनरूपतयावस्थिते कामपी-
ठने विषय्यंशमालम्ब्य तं प्रति समानाधिकरणतया प्रसिद्धस्य हेतोरपराध-
रूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्पुनः स्फुरन्विरोधो विषयांशविमर्शोत्तरं तं प्रति
कुसुमश्रीहरणाभिव्यक्तशोभाविशेषस्य भावनोपनीतस्य तद्भावनाया वा हेतु-
त्वस्य प्रतिसंभानाभिवर्तव्य इत्यभेदाध्यवसानमनुपायकम्, विरोधाभासश्चोक्त-
वर्कः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

अस्यां च ‘विभावनायामिव कार्याशेऽतिशयोक्त्यनुप्राणनमावश्यकम् ।
अन्यथा विरोधो दुष्परिहर एव स्यात्,’ इत्यलंकारसर्वस्वकारादीनां मतम् ।

अमात्मकरोपानुमितीति । छीलया करणात्तमात्मकत्वम् । स्तेपोपट्टितेति ।

१ अयं भावः—अत्र यूनं वास्तवं पाठ्यं नाभिप्रेतम्, अपि तु कामपीठारूपोदधेः । एतस्य
कामपीठारूपे विषये अपराधमिति चरुवादनरूपविषयिणोऽध्यवसानमत्र भवति । एवं च अमे-
दाध्यवसानमसिद्धलंकारे उपायकम् । यस्यापराधस्य दण्डः, इति स्वरूपकार्ययोः समाना-
धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । किन्तु कुसुमश्रीहरणमपराधः अज्ञानम्, पाठ्यं च यूनमिति वैय-
धिकरण्यरूपः अमे रज्जुन् विरोधः असिद्धलंकारे चमत्कारोत्कर्षकः । आपाततो विरोधप्रदी-
प्यपि पर्य-ये तु वास्तविकः श्रीहरणरूपः अपराध एवात्र नास्ति । अपि तु कुसुमशोभातिर-
रक्षकः प्रवक्तव्योपनीतः शोभाविशेष एवाभिप्रेतः । एवं च ‘न्यायिकाहानां शोभाविशेषं
भावयन्तो दुरक्षाः कामपीठिका भवन्ति’ इत्यनुसंधाने सति स विरोधो निवर्तते ।

तच्च 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यसन्निर्मितोदाहरणे व्यभिचारादसंगतम् । नहि 'मुच्यन्ते बन्धनात्केशाः' इत्यत्र केशबन्धनमुक्त्यंशोऽतिशयोक्तिरस्ति । किं तु श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानमात्रम् । तस्माद्येन केनापि प्रकारेण कार्यांशोऽभेदाध्यवसानमावश्यकमिति तु संगतम् । यद्यपि 'दृष्टिर्मृगीदृशः' इत्यादौ कारणांशोऽपि श्लेषादिनाऽभेदाध्यवसायः संभवति, तथापि नासौ तदंशे नियतः ।

‘स्विद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।

स्विद्यन्ति हन्त परितस्तद्गुणविलोकिनस्तारुणाः ॥’

इत्यादौ भारजनितखेदांशे तदभावात् । न च तत्रापि जलपूर्णघटादिभारजनितखेदेन सह नितम्बभारजनितखेदस्याभेदाध्यवसायोऽस्त्येवेति वाच्यम् । नितम्बभारजनितखेदस्य स्वस्वरूपेणापि खेदजनकत्वेन भारान्तरजनितखेदाध्यवसायानपेक्षणात् । 'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः' इति प्राचीनानां पथे बालात्वस्त्रीत्वाद्यंशे तल्लेशस्याप्यसंभवाच्च ।

यत्तु 'विरोधालंकारे श्लोकसिद्धाधिकरणे द्वयोः संबन्धाद्विरोधप्रतिभानम्, असंगतौ त्वधिकरणद्वयै इति तस्मादस्य 'वैलक्षण्यम्' इति निमर्शिनीकार आह, तदसत् । इहापि तत्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्तत्कारणवैयर्थिकरण्यरूपयोर्धर्मयोरेकसिन्कार्यरूपेऽधिकरणे संबन्धादेव विरोधप्रतिभानोत्पत्तेः । तस्माद्विरोधालंकारे उत्पत्तिविमर्शे विनैव विरोधप्रतिभानम् । इह तदुत्पत्तिः

१ छलान्त(कर्णान्त-वेदान्त)परिशीलिनी, अत्र कारणांशे (यतो ■ छलान्तपरिशीलनं कारणम्, बन्धमुक्तिः कार्यम्) अपि अभेदाध्यवसायोक्ति, किन्तु सोपममेव बहुधा संभूतः । अस्मिन्नलंकारे कारणांशे निवर्तमानास्त्वस्तिस्तु नास्तीत्याद्यर्थः ।

२ यथा—'कुसुमानि शराः' अत्र एकत्राधिकरणे कुसुमत्वं शरत्वं च ।

३ 'अत्रैः सुकुमारतरीः' अत्र यस्मात्परापरास्य दण्ड इत्येकसिद्धेव अधिकरणे सन्धे उत्पत्तेऽपि अन्यस्यापराधः, अन्यस्य दण्ड इति पृथगधिकरणयोर्द्वयोः संबन्धेन विरोधप्रतिभानम् ।

४ एकसिन् कार्ये कार्यतावच्छेदक कारणसामानाधिकरण्यं च भवति [अर्थात् कार्यरूपे अधिकरणे कार्यतावच्छेदक कारणं च पश्यन् भवति] । असंगतौ तु कार्यतावच्छेदकधर्मः कारण-वैयर्थिकरण्यम् [अर्थात् कार्यं तु भवति परं कारणं द्वितीयसिद्धाधिकरणे भवेत्] इति विरोध-प्रतिसंभानम् ।

विमर्शपूर्विकैव विरोधप्रतिभोत्वचिः इति वैलक्षण्यमिति । वस्तुतस्तु—व्य-
धिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेनोपनिबन्धने विरोधालंकारः ।
समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्द्वयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धनेऽसंगतिः । प्रागु-
क्तासंगतिलक्षणे हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमात्रोपलक्षणम् । तेन
'नेत्रं निरञ्जनं तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यत्र निरञ्जनत्वशून्यत्वयोरु-
त्पादकभावलक्षणसंबन्धानन्तर्भावेण शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्य-
संगतिः संगच्छते । यथाश्रुते तु सा न स्यात् । इत्थं च स्फुट एव विरो-
धालंकारादसंगतेर्भेदः ।

यस्तु पुनर्विरोधालंकारादतिरिक्तः शुद्धविरोधांशो विरोधमूलेषु सर्वेष्व-
प्यलंकारेष्वनुस्यूतः, औपम्यांश इवोपमामूलेषु, सोऽलंकाराणां कतिपयानां
निर्वर्तकः, नतु स्वयं पृथगलंकारांस्पदम्, अलंकाराणां भणितिविशेषमात्र-
रूपत्वात् । एवं च विमर्शनीकारोक्तमपि पद्यमनयेव दिशा नीयते तदा
न दोषः । यत्तु—

“अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपरिजातां वसुधां चिकीर्षुःस्थां तथाऽकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः ॥”

अत्र श्रीकृष्णं प्रति शकस्योपालम्भभाववये भुवि चिकीर्षिततया तत्र

१ अर्थात् ययोः उपायोपाशङ्कभावसंबन्धो भवति तयोः कार्य-हेतोरिव वैयधिकरण्ये
असंगतिर्भवतीति न, अपि तु ययोः समानाधिकरणत्वं प्रसिद्धं तयोर्वयोः कयोश्चिदपि वैयधि-
करण्ये सति असंगतिर्भवति । तेन निरञ्जनत्व-शून्यत्वयोरपि वैयधिकरण्ये असंगतिः सिध्यति ।

२ यदि हेतु-कार्ययोरित्यस्य उपलक्षणत्रयं न स्वीक्रियेत तर्हि उत्पत्त्योत्पादकसंबन्धाऽनन्त-
भूतयोरसंगतौ समावेशो न स्यादित्यर्थः ।

३ व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरण्येनोपनिबन्धने विरोधः, समानाधिकरण-
त्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धने असंगतिरिति ।

४ द्यौः विरोधांशः [परस्पर विस्मयारूपः] विरोधालंकारादतिरिक्तः । स हि विरो-
धमूलानां सर्वेष्वलंकाराणां [विरोधविभावनसंगतिविषयादीनाम्] पदवर्गीकरण-
कारणम्, यथा सादृश्यशब्दः उपमायुक्तलंकाराणाम् [उपमाऽनन्वयाऽसमोदाहरणकारण-
निदर्शनादीनाम्] ।

करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकाऽसंगतिः । पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं सुरकुट्टनैः कृतमिति द्वितीया । यथा वा—

‘त्वत्सद्गुण्डितसपत्नविलासिनीनां

भूषा भवन्त्यभिनवा मुवनैकवीर ।

नेत्रेषु कंकेणमथोरपु पत्रवल्ली

चोलेन्द्रसिंह तिरुक्कं करपट्टेषु ॥’

‘मोहं जगत्रयमुवामपनेतुमेत-

दादाय रूपमसिलेश्वर देहभाजाम् ।

निःसीमकान्तिरसनीरधिनामुनैव

मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥’

अत्राघोदाहरणे कंकेणादीनामन्यत्र करणीयत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्य-
स्तम् । भवतिना भावनारूपान्यत्र कृतिराक्षिप्यते इति लक्षणानुगतिः” इति
कुवलयानन्दकृताऽसंगतेरन्यद्वेदद्वयं लक्षयित्वोदाहृतम्, तत्र । तत्र तावत्
‘अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्तां तथाकृथाः’ इत्यत्र पारिजातराहित्यचि-
कीर्षया कारणभूतया सह पारिजातराहित्यस्य कार्यस्य विरुद्धवैयधिकरण्यो-
पनिबन्धात्, ‘विरुद्धं भिन्नदेसत्वं कार्यहेतोरसंगतिः’ इति प्राथमिकाऽसं-
गतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलम्बनारूपविषयतासंबन्धेन चिकीर्षायाः

बन्धनान्ये श्रेयः । गोत्रायाः वृत्तिव्या. । गोत्राणां पर्वतानाम् ।

१ व्याख्यादिजनिशरीरस्यवशात् नेत्राणि परितः करपट्टादयः स्थानरेखापरिवेशो भवतीत्य-
र्थः । दोरेभ्यो नेत्रयोः परितः प्रसिद्धमायुर्वेदे मण्डलकम् । करपु च पत्रपुष्पा वल्ली, मयादरण्ये
भाबन्तीनां तासां पत्राणि वल्लपत्रम् करपु विद्ययाः सत्यः पत्ररचनारूपभूषणमिदं भवन्ती-
त्यर्थः । करपट्टेषु तिरुक्कम्, समलोदभोग्गने मुण्डपतं तिरुक्कं इत्येषु भूषणविशेषं भवतीत्या-
शयः । ‘नेत्रेषु कङ्कणी जलकणयेव कंकेणं भवति,’ ‘करपट्टेषु तिरुक्कं तिरुक्कं कं जलमेव
ककारभूषणमिति’ अलङ्कारचन्द्रिकायैस्तु सहस्यैस्तुक्तं-तीव्रः ।

२ कार्यमात्रं प्रति विषयतासंबन्धेन (आलम्बनापरनाद्या) चिकीर्षा कारणम् (यत्किञ्चि-
दिष्टमिति कर्तुमिच्छा यदि मयेष्टदेव तत्कार्यमुत्पदेत्) । एते दे (चिकीर्षां कार्यं च) समान-
विरूपे भवतः । ‘अपारिजातान्’ अत्र तु पारिजातराहित्यस्य चिकीर्षा वल्लपत्रात्मना, पारि-
जातराहित्यं कार्यं तु दिवि, इति चिकीर्षात्वं-हेतोः कार्यस्य च विरुद्धदेसत्वात् प्रथमलक्षितया
असंगतिरेव गतायेवेत्याशयः ।

सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वस्य प्रसिद्धेः । न च पारिज्यतरा-
हित्यस्याभावरूपस्य नित्यत्वात्कारणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आलंकारिकनये
तस्यापि जन्यत्वस्येष्टेः । लक्षणे कार्यकारणपदयोरुपलक्षणत्वस्योक्तत्वाच्च ।
'गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि' इत्युदाहरणे तु 'विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभा-
घना' इति पञ्चमविभावनालक्षणाऽऽक्रान्तत्वाद्विभावनयैव गतार्थत्वादसंगति-
भेदान्तरकरूपनानुचिता । गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्देशरूपकार्ये विरुद्ध-
त्वात् । सिद्धान्तेऽपि विभावनविशेषोक्त्योः संकर एवात्रोचितः । 'नेत्रेपु
कंकण' इत्यादौ कंकणत्व-नेत्रालंकारत्वयोर्व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः
सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् । एवं मोहनिवर्तकत्व-मोह-
जनकत्वयोरपीति । ननु तथापि विरोधाभासेनैवोपपत्तेर्विभावनदिकल्पनान-
र्थक्यमिति चेत्, न । दत्तोत्तरत्वात् ।

इति रसमञ्जधरेऽसंगतिप्रकरणम् ।

जन्यत्वस्येष्टेरिति । जन्यत्वेऽपि चिकीर्षाया कृत्वाऽन्यथासिद्धतया कार्यजनकरवे
मानाभाव । अधिकरणान्तर्भावेन चिकीर्षाया अहेतुत्वात् । अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि
प्रमादादिनान्यत्र करणे अभिचारत् । एव च वैयधिकरण्य विरुद्धमेव न । किं चान्न
न तत्कार्यकारणवैयधिकरण्यकृतचमत्कार, अपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त
एवेत्यर्थस्य सर्वसमतत्वेन ततो भेदोचितात् । किं च पूर्वादाहरण इवानयो कार्यकारण-
योर्विरोधस्य तु समाधानत्वेन नात्र स । आघाततो विरुद्धत्वेन भासमानमेवेति तत्पूर्वाच-
गतिरिति चिन्त्यम् । पञ्चमविभाघनेति । विरुद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेव चेति केचित् । किं
चोपालम्भरूपेऽस्मिन्वचसि विरुद्धकृतिभानकृत एव चमत्कार, तत्र तु विरोधनिवृत्तिकृ-
तोऽपीति महान्विशेषः । विरोधाभासत्वमुचितमिति । समानविभक्तिभावात्सामा-
नाधिकरण्यस्य शब्दादप्रतीतेरभेदस्यामानाच्च चिन्त्यमिदम् । ययोर्विरोधप्रतीतिस्ययोरर्थान्त-
रमादायापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेय ॥ इति रसमञ्जधरमर्मप्रकाशेऽसंगतिप्रकरणम् ॥

१ नमानो निज इति तस्य कारणमप्रसिद्धमिति उक्त्वा । तस्यापि अनित्यत्वमिदमिति
समाधानम् ।

२ नार्थ-हेतोरिति सामानाधिकरण्यमानोपलक्षणमिति पूर्वमुक्तत्वात् अत्र उपायोत्पादक-
मात्रसत्त्वापी विचारो नोचित इत्यर्थः ।

३ कार्यं प्रति तद्विषयकप्रवृत्तिः कारणम् । गोत्रोद्धारविषयिका प्रवृत्तिः, (कारणम्) गोत्रो-
द्देशत्वादिरुद्धा । ततश्च विरुद्धकारणात्कार्यसंपत्तिरिति पञ्चमी विभावनैवेत्यनित्यार्थः ।

४ विरोधे तु समबलवोर्द्वयोर्विरोधः । विभावनार्था तु कारणाभावेन वाच्या कार्योत्पत्तिरि-
त्यादिवैलक्षण्यं पूर्वमुक्तम् ।

अथ विषमालंकारः—

• अनुरूपसंसर्गो विषमम् ॥

अनुरूपमिति योग्यतायामव्ययीभावः । अनुरूपं यत्र न विद्यत इति विगृहीतेन बहुव्रीहिणा योग्यतारहितमुच्यते । योग्यता च युक्तमिदमिति लौकिकव्यवहारगोचरता । संसर्गश्च तावद्विविधः—उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्च । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्यायोग्यत्वं कारणात्स्वगुणविलक्षण-
गुणकार्योत्पत्त्या । इष्टसाधनतया निश्चितात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिः संयो-
गादिलक्षणस्यापि । संसर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यान्यतरगुणस्वरूपतया
अयोग्यत्वम् । एवं चाननुरूपसंसर्गत्वेन सामान्येनोक्ता वक्ष्यमाणाश्च सर्वे
प्रभेदाः संगृह्यन्ते । क्रमेणोदाहरणानि—

‘अमृतलहरीचन्द्रज्योत्स्नारमावदनाम्बुजा-

न्यधरितवतो निर्मर्यादमसादमहामुपेः ।

उदभवदयं देव त्वत्तः कथं परमोत्थन-

प्रलयदहनग्गालजालकुलो महसां गणः ॥’

अत्र माधुर्यसैत्याह्लादकत्वप्रसादाद्यनेकगुणयुक्तात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयु-
क्तस्य प्रतापस्रोतश्चितित्यननुरूपः कार्यकारणभावः । अभेदाध्यवसानलक्षणे-
नातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे समवेतकार्यरूप-
तया स्थिते निमित्तिकार्ये वा विषयांशमालम्ब्य स्फुरितो विरोधो विपर्य-
यविमर्शोपरं निवर्तत इतीहाध्यभेदाध्यवसानस्यानुप्राणकत्वम्, तदुत्थापि-

भागवदाह—अथेति । तन्त्रान्तरप्रसिद्धार्थनिसमायाह—योग्यता चेति । द्विती-

१ सर्वसाधमाशयः—रूपमनु अनुरूपम् । ‘अनुरूपम् (यथायं कोपदेश, ‘युक्तेतर’ इति
लोदध्यवहारविषयता) यत्र न विद्यते ये अनुरूपो’ । अनुरूपबोद्धव्यः संसर्गः (कारणा-
देयता विरुद्धगुणव्याप्तिः अयंस्त्वोत्पत्तिः उत्पत्तिलक्षणः, रष्ट्रावस्था अनिष्टकार्योत्पत्तिः
संयोगादिलक्षणः, इति विविधः) । इतोः संसर्गिणोरन्ये यदासां गुणार्थं स्वरूपस्य च रव-
रस्तं गुण-स्वरूपः द्वितीयाननेक संसर्गसाध्योपपत्त्यम् ।

तविरोधाभासस्य च परिपोषकत्वम् । अयमेव चांशोऽत्र कविप्रतिभानिर्मितत्वादलंकारताबीजम् ।

इष्टसाधनतया ज्ञातात्कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिरित्यत्रैकशेषघटित एकशेषो बोध्यः । न इष्टमनिष्टं अनर्थः । तादृशकार्योत्पत्तिश्च । न इष्टकार्योत्पत्तिरनिष्टकार्योत्पत्तिः सा चेत्यनिष्टकार्योत्पत्ती । ते च अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च अनिष्टकार्योत्पत्तयः ताभिरिति । अनेनेष्टकार्यानुत्पत्त्यनिष्टकार्योत्पत्ती मिलिते^१ एको भेदः । प्रत्येकं च भेदद्वयम् । इति त्रयो भेदाः संगृहीता भवन्ति । इष्टं च—स्वस्य किंचित्सुखसाधनवस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुनिवृत्तिश्च परस्य दुःखसाधनवस्तुप्रापणं सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । तेनेष्टप्राप्तिघटिते भेदद्वयेऽपि चातुर्विध्यम् । अनिष्टं च—स्वस्य दुःख-

यस्य तदाह—इष्टेति । एवं सत्याह—संसर्गिणोरिति । तमेवाह—अनेत्यादि । अनिष्टकार्योत्पत्तिश्चेति । आद्ये नन्वा इष्टकार्योत्पत्तिसम्बन्धेन समासः, द्वितीये इष्टसा-

१ प्रतापस्य समवायिकारणं हि परे, वासतमेतम् अभिभवन्(दमेन)रूप कार्यमुत्पद्यते । किमर्थम् निमित्तकारणे (राजनि) समवायिकारणेन अभेदः अभ्यवधीयते । अत एव राजैव समवायिकारणम् (राज्ञ एव प्रतापस्योत्पत्तिः) इत्यभेदाभ्यवसरनोत्तरम् विषयस्य (भारोप-विषयस्य निमित्तकारणस्य) अंशम् आलम्ब्य विरोधस्य स्फूर्तिर्भवति, अर्थात् 'राजा तु माधुर्य-प्रसादादिगुणयुक्तः हस्मात् एवं वीर्यः प्रतापः कथमुत्पन्नः ?' इति विरोधो वृद्धिं प्राप्नोति । अनन्तरं तु भारोपविषयिणः (समवायिकारणस्य, अभिभवनीयपरसमूहस्य) अंशे निचारिते स विरोधो निवर्तते—'समवायिकारणभूताः शुभव एवंभूता एव । अत एव उचितैव प्रसाद-दाकावोत्पत्तिः' इति । एकः पक्षः ।

निमित्तिकाये (निमित्तकारणस्यविविधि कार्त्वे) समवेतकार्यस्य अभेदाभ्यवसाने जाते—विषयांशमालम्ब्य स्फुरितो विरोधो विषय्यंशविमर्शे निवर्तते (इति पूर्ववत्), इति द्वितीयः पक्षः । एवं च इहापि (अस्मिन्नलंकारेऽपि) अतिशयोक्तिस्वरूपापि, विरोधश्च चमत्कारपरिपोषक इति सर्वस्याद्यमः ।

२ उत्पत्तिरक्षण प्रथमे संसर्गं निविध्य संयोगादिरक्षणं द्वितीयं संसर्गं विवृणोति 'इष्टसाधनतया ज्ञातात्' इत्यादिना ।

३ अनर्थमूतवायोत्पत्तिश्च इष्टकार्यानुत्पत्तिश्चेत्यवबोधिके ते (अनिष्टकार्योत्पत्ती) च अनिष्टकार्योत्पत्तिश्च इति अनिष्टकार्योत्पत्तयः इति पूर्वं विद्यमानमेकशेष उक्तः । तत्र 'ते च' इति द्विचनेन भिन्नयोरेक्यो भेद इति सूचितम् ।

साधनवस्तुप्राप्तिः, परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, दुःखसाधनवस्तुनाशश्चेति
त्रिविधम् । स्वल्पेष्टाप्राप्तिस्तु गणितेति नानिष्टे गण्यते । तेनानिष्टप्राप्तिघटिते
भेदद्वयेऽपि त्रैविध्यम् ।

दिङ्मात्रं तूपदर्श्यते—उदाहरणम्—

‘दूरीकर्तुं प्रियं बाला पद्मेनाताडयद्रुपा ।

स बाणेन हतस्तेन तामाशु परिपलजे ॥’

अत्र प्रियदूरीकरणरूपेष्टार्थं प्रयुक्तेन पद्मेनाडनरूपेण कारणेन प्रिय-
दूरीकरणं तु दूरापास्तम्, प्रत्युत तत्कर्तृकपरिष्वङ्गरूपानिष्टस्योत्पत्तिः ।

यथा वा—

‘सज्जनदृशा निकुञ्जं गतवत्या गां गवेपयितुम् ।

अपहारिताः समस्ता गावो हरिवदनपङ्कजालोकात् ॥’

पूर्वोदाहरणे वास्तवमेवानिष्टम्, इदं तु सकलेन्द्रियहरणं यद्यपि लोके-
ऽनिष्टप्रायमेव तथापि तत्पुरस्कारेणैव चमत्कृतिराहित्याद्गोहरणपुरस्कारेणैव
चमत्कारात् छेपमूलकभेदाध्यवसाने सकलसुरभिहरणरूपानिष्टात्मना स्थितं
तदिति विशेषः । गवेष्यमाणगवीरूपेष्टाप्राप्तेरनुक्तत्वात्केवलानिष्टप्राप्तेरिवमुदा-
हरणम्, पूर्वं तूभयस्येति विशेषो न वाच्यः । समस्तगवीहरणेन सामान्येन
गवेष्यमाणाया अपि गोरपहारस्य प्रत्ययात् ।

भेदेनेति । सुखसाधनवस्तुनाशश्चेतीति । अत्रापि परम्येलेव बोध्यम् । गाव इ-

१ ‘इष्टकावांनुरपत्ति’गणनायाम् इष्टाऽप्राप्तिः(तत्तर्भूतेरेत्यर्थः) ।

२ मदनवाणाविडेन तेन (पथेन) इष्टः छः (प्रियः) ।

३ पूर्वोदाहरणे—अभीष्ट प्रियदूरीकरणं तु इष्टे, प्रियपरिष्वङ्गस्य अनिष्टत्वाऽवाप्तिरिति
वास्तवमेवानिष्टम् । अत्र तु छेपमूल्यभेदेनाऽनिष्टं यतो हि ‘यकसा गोः आनयनार्थं गवासाः
सकलगवी(भेजु)हरणं जातम्’ इत्येव कान्यभार्ते चमत्कारकम्, न तु इन्द्रियहरणम् । किन्तु
वास्तवे गोप्या न सकलभेजो हरिताः, अपि तु इन्द्रियाण्येव । अत एव अत्र छेपमूलकभेदा-
ध्यवसानवशात् गोपदेन कमवापेक्षोपो भवतीति आलोच्यमानिष्टप्राप्तिरित्याशयः ।

४ दूरीकर्तुमिति गवे प्रियदूरीकरणस्य इष्टस्य अनवाप्तिः, अनिष्टस्य (परिष्वङ्गस्य) प्राप्ति-
मेति उभययुक्तम् । अत्र तु सकलगवीहरणरूपस्य अनिष्टत्वेवाप्तिः, न तु गवेष्यमाणगवीरूपस्य
इष्टस्य अनवाप्तिः प्रतीयते इति द्रव्योक्ताहरणवर्धनो भेद इति पूर्वपक्षः । अत्रानुभवं प्रवी-
र्यते इति तात्पर्याशयम् ।

एवमिष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्युभयकृता संसर्गस्यानुरूपता सामान्येनोक्ता । पूर्वोक्तचतुर्भेदाया इष्टप्राप्तेः पूर्वोक्तत्रिभेदेनानिष्टेन सप्तष्टावियमेव द्वादश-विधा । तत्र स्वस्य सुखसाधनवस्त्वप्राप्ति-दुःखसाधनवस्तुप्राप्तिरूप उभय-भेदस्तावदुदाहृतः । स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्ति-दुःखान्तरसाधनावाप्ति-रूपद्वयं यथा—

‘रूपाहर्चिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखेन्दुलावण्यम् ।

सुदृशः शिव शिव सकले जाता सकलेवरे जगत्परिहृतिः ॥’

अत्र यद्यपि ब्रह्मदर्शनोत्तरं जातायामपि जगति वैराग्यलक्षणायामहर्चौ भगवद्ब्रह्मलवण्यदर्शनाद्भूपाहर्चिर्विलक्षणा या काचित्ता निवृत्तैवेति वक्तुं शक्यते, तथापि जगदहर्चित्वेन सकलारुचीनामभेदाध्यवसायाद्भूपाहर्चिनिवृत्तेरप्रत्यय एव । अन्यथा सुखहेतोर्वैराग्यलक्षणया अहर्चेर्दुःखान्तरसाधनत्वं दुरुपपादं स्यादिति भवत्युभयोदाहरणम् ।

परस्य दुःखसाधनानवाप्तिः स्वस्य दुःखान्तरसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘पुरो गीर्वाणानां पुलकितकपोलं प्रथयतो

भुजप्रौढं साक्षाद्भगवति शरं संमुखयितुम् ।

सरस्य सर्वालनयनसुममालार्चितमहो

वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदममृत ॥’

परस्य सुखसाधनाऽनिवृत्तिः स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा—

‘न मिश्रयति लोचने सहसितं न संमापते

कथासु तव किं च सा विरचयत्यरालां भुवम् ।

१ दुःखद्वन्द्वनः अनिवृत्तिः, २ छान्तरसाधनावाप्तिश्चैव उभयस्योदाहरणमिति प्रसिद्धा । किन्तु यदा वैराग्यरूपाऽहर्चिर्जाता यदा वैराग्यवशाद् रूपाऽहर्चिरपि निवृत्तैव । एव च रूपा-हर्चिरूपस्य दुःखद्वन्द्वनः अनिवृत्तिः कथमिति शङ्का । ‘जगत्परिहृतिर्वा’ इति रूपेण अह-र्चित्वेन सकलानामहर्चीनामुत्पत्तिरेव प्रतीयते, न तु रूपाऽहर्चोर्निवृत्तिः । एवं च ‘एव रूपा-हर्चिश्च निवृत्तैव न, सकलेष्वहर्चिरेव सकले जगति अहर्चिः (तलोपरिभा) जाता’ इति उभयोदाहरणश्च धरते इति वक्तव्यमाधानम् ।

विपक्षसुदृशः कथामिति निवेदयन्त्या पुरः

प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयोऽनुरागग्रहः ॥'

अत्र कयाचित्प्रौढनायिकया सपत्न्यां प्रियेणाज्ञातयौवनात्वेनैव विदितायां तदनुरागप्रतिबन्धार्थं प्रियस्य पुरस्तदीयदुर्गुणानावेदयन्त्या चिकीर्षितोऽर्थो न संपादितः, स्वसिद्धनुरागक्षतिश्च संपादितेति यद्यपि सुखसाधननिवृत्तेर्दुःखसाधनरूपत्वात् प्रथमगणनोचिता, तथापि दुःखसाधननिवृत्तौ सुखस्यैव सुखसाधननिवृत्तौ प्रतिनियतकारणं जन्यत्वेन दुःखस्यानैयत्यात्पृथगुपादानम् । एवमप्राप्तयेऽप्युभयभेदा उक्ताः । केवलेष्टमाप्तिर्यथा—

‘प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि हुवावा रसा-

दमुष्य नयनाम्बुजं सपदि पाणिनामीलयत् ।

अनेनै खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटच्चरैः

समीरशिशुकैश्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ॥'

अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयकज्ञानाभावः कामिन्याः सुखसाधनतथेष्टः । स च तथा साध्यमानोऽपि न सिद्ध इतीष्टाभाप्तिरेव । यद्वा तादृशज्ञानं तस्या दुःखसाधनम्, तन्निवृत्तिरूपं चेष्टं साध्यमानमपि न तथेति सैव । एवं च द्विपकारापीष्टाभाप्तिरेवात्र संभवति । प्रकारान्तरं चास्या अप्यूषम् । केवलानिष्टमाप्तिर्यथा—

‘मुकुलितनयनं करिणो गण्डं कण्ठयतो विषदुतटे ।

उदभूदकाण्डदहनज्वालाजालकुलो देहः ॥'

१ प्रौढया सपत्न्या अनुरागप्रतिबन्धार्थं दुर्गुणतुल्या ‘न मिमयति लोचने’ इत्यादिक नवोद्घातेष्टिसुखम् । किन्तु नवोद्घाताः सुखसाधनस्य (प्रियमेष्टः) निवृत्तिस्तु न जातैव, मत्सुप्रप्राप्तज्ञातयौवनां ज्ञात्वा तस्या प्रेमप्रकर्षः प्रौढायां चानुरागशैथिल्यं जातमिति तस्य दुःखसाधनभाप्तिरविक्रमतिकूला जातेत्याशयः ।

२ दुःखसाधननिवृत्तौ यथा श्रुतं नियतम्, तथा सुखसाधननिवृत्तौ दुःखस्य नैपत्यं नेत्याशयः ।

३ नयनेन्द्रियन्यापास्त्वगने अपरेन्द्रियस्य घ्राणस्य ज्ञानत्वात् अनेन (प्रियेण) समीरशिशुकैः बालपवनैः (हेतुभिः) दूष्येदसोऽनुमितं स्वयनः

४ प्रियस्य प्रभातविषयकम् ।

५ न सिद्धमिति पूर्वांशुपदः ।

अत्र नेष्टप्राप्तिः । मुकुलितनयनमित्यनेन कण्डूयनजन्यसुखस्य प्राप्तेः किं त्वनिष्टप्राप्तिरेव । अस्या अपि भेदद्वयं यथायथमूह्यम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाह्रियते । एते चेष्टसाधनत्वेन निश्चिताकारणादनिष्टकार्यत्वोक्तीना सर्वेऽपि प्रभेदा वक्ष्यमाणविपादानालकारसकीर्णा एवेति तत्प्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

यत्तु—‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्’ इति विषमभेदलक्षणं निर्माय ‘अपिशब्दसंगृहीततया इष्टानवाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः’ इत्युक्तं कुवलयानन्दकृत्वा, तत्र । अन्युत्पत्ते । अस्मिन्प्राप्ते देवदत्तस्य द्रव्यस्यापि रामोऽस्त्रीत्यादौ द्रव्यशब्दोपरापिशब्दसमुचितस्य विचारेर्द्रव्यान्वयिन्वेवान्वयाद्द्रव्यस्य जागो विद्यायाश्च रूप इति धीरिति निर्बिबादम् । प्रकृते त्वनिष्टस्याप्रोतिनान्वयः, इष्टानवाप्तेश्च तच्छब्दपरामृष्टेन विषमेणेति वैषम्यात् । प्रत्युत रक्षणवाक्येऽपिशब्दोऽनिष्टा धियमुत्पादयति । अनिष्टस्यावाप्तिरिष्टस्य चेति प्रतीतिः । चकारसमुच्चितया इष्टानवाप्त्या अनिष्टावाप्तरेकवारं मिलितायास्तत्पदपरामृष्टेन विषमेणान्वयाद्वाक्यावृत्त्या वारान्तरे च प्रत्येकमन्वयाद्देदत्रयसमग्र इति तु स्यादपि । न त्वपिशब्देविकरथनम् । यदपि तेनैवोदाहृतम्—‘भक्ष्याशयाऽहिमज्ज्वापा

न्द्रियाणि । न त्वपिशब्दविकरथनमिति । अपिशब्दस्यावाप्तिपदोत्तरमुत्कर्षणान्वये

१ सुखस्य प्राप्ते, पारिवर्तं अनिष्टप्राप्तिरेवेत्याद्यम् ।

१ चरत्वापि खण्डनप्रसङ्गकस्यायमाशयः—‘इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्यापि अवाप्तिः खण्ड अर्थात् विषमम्’ अत्र अपिना इष्टस्य जनवाप्तिरपि शस्त्रगृह्ये मेदं अनुपपत्तिरूपम् । अपिशब्देन संगृहीतस्य (माक्षिप्तस्य) अपेक्ष तत्रैवान्वयो भवति, वाक्ये अपिशब्दोत्तरं पठितस्य परार्थस्य वचनान्वयो भवति । यथा ‘अत्र देवदत्तस्य द्रव्यस्यापि कामः’ इति वाक्ये अपिशब्देन विचारे समुद्यमोऽवश्यं भवति परं तत्त्वान्वयस्तत्रैव भवति यद्विषयमपिशब्दं पठितस्तस्य यत्र भवति । अत्र हि ‘द्रव्यस्यापि कामः’ इति अपिशब्दं द्रव्यशब्दोत्तरं पठितम् । द्रव्यशब्दस्य च देवदत्तान्वयः । तत्र च ‘देवदत्तस्य द्रव्यस्य विचारेऽपि कामः’ इत्यर्थोक्तम् । प्रकृते तु अपिशब्देन इष्टानवाप्तिः संगृह्यतेऽनवयम् । निरुक्तं ‘प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः’ अर्थात् ह्योत्रापि विषमपदेनावयः प्रियते यो नोचितः । यतो हि अपिशब्दं अनिष्टशब्दोत्तरं पठितम् । तत्र च अपिना इष्टानवाप्तेः संग्रहेऽपि ‘अनिष्टस्य अवाप्तिः इष्टस्य च अवाप्तिः (विषमम्)’ इति प्रतिशब्दोऽर्थः कामः स्यात् । तस्मात् अपिशब्दविकरथनम् (अपिशब्देन इष्टावाप्तेः संग्रह इति निरूपयितुमशक्यम्) त्वत्तया ‘अवाप्तिश्च’ इति चकारेण इष्टानवाप्तिः संग्रह इत्यत्र भेदेन आकाङ्क्षितोऽर्थः (विषयस्य मेदद्वयव्यतिपादनम्) संग्रहनीयः । यथा—‘इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्यावाप्तिरेवम्’ ‘इष्टार्थसमुद्यमात् इष्टानवाप्तिश्च विषमम्’ इति ।

दद्याऽऽखुस्तेन भक्षितः' इति । अत्र क्त्वाप्रकृतिर्क्रियाकर्तृकर्तृकोत्तरकालवर्ति-
क्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादगम्यमानत्वाच्च प्रविष्ट इति पदाकाङ्क्षितया न्यून-
पदत्वम् । यदपि केवलेष्टानवासौ तेनैषोदाज्ज्ञे—

‘स्त्रिजोऽसि मुञ्च शैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।

भरभुमविततबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥’

इति । तदपि न रमणीयम् । अत्र भरभुमविततेत्यादिना बाहुगतास्त्रिसं-
धिभङ्गरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वाङ्गपूर्णाभावं—गर्वापिहाररूपायाश्च
स्फुटं गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यते । एतेन ‘शैलपतनरूपानि-
ष्टावासिस्तु भगवत्कराम्बुजस्पर्शमहिम्ना न ज्ञाता’ इति यदुक्तम्, तदप्यसार-
मेव । अनिष्टानामुक्तत्वात् ।

एवमुत्पत्तिलक्षणसंसर्गस्याननुरूपत्वं निरूपितम् । संयोगादिलक्षणसंसर्ग-
स्याननुरूपत्वं यथा—

‘वनान्तः खेलन्ती शशकशिग्रुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं भर्तुः श्रयति भयहर्तुः सपदि या ।

तु न किञ्चिदधिकम् । क्रियान्तरस्याप्रयुक्तत्वादिति । तेन भक्षित इत्यन्वये, त्विदं
चिन्त्यम् । अन्नति । यत इत्यादि । बाहुगतास्त्रिसंधीति । तस्याऽधात्वर्थत्वात्,
भगवत्करस्पर्शमहिम्ना तस्याप्यजातत्वाच्च नेदं युक्तम् । यत्तु कुटिलीभवं तत्रातर्कितोष्क-
टपर्वतधारणे तस्य संभावितत्वेन तदहीकृतत्वात्, सर्वेण गोपानामप्रवृत्तेः । त्रिजोऽसी-
त्युक्त्वा तथैव लाभश्च । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रनाभे विषयप्रकरणम् ॥

१ वक्ताप्रत्ययप्रकृतिभूतत्वाः क्रियायाः (‘दद्या’ इति दशनक्रियायाः) यः पठो आधुः
कर्तृकस्य कर्तरकाकर्मिणः क्रियान्तरस्य (दद्या अर्थात् पूर्वं दशनं कृत्वा तदुत्तरकाकं
‘प्रविष्टः’) इत्यादेः अप्रयुक्तत्वात्—अस्य गम्यमानत्वापि नास्ति अर्थात् आक्षेपोपि न भवितुं
शक्नोति, ततो न्यूनपदार्थं दोष इत्याशयः । अत्र ‘अनिष्टस्याप्यवसिः’ इत्यत्र अपि भिन्नक्रमः ।
‘मदवाग्वाडि०’ अत्र ‘प्रविष्टः’ इति ‘गम्यमानः’ इत्यलंकारचन्द्रिकाया यथाकर्षचिदमा-
धान सुधीभिरवधेयम् ।

अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचल-
त्करोटीकोटीभिर्वसति सल्ल रक्षोयुवतिभिः ॥'

अत्र सतीशिखामणेर्मगवत्या राघवधर्मपत्न्याः परमप्रभावयुक्तत्वाद्राक्षसी-
भिरनाश्यत्वेऽपि रक्षःकर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वजातियोगेन
स्वरूपस्य रक्षोदर्शनेन सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां गुणानां च नाश्यत्वेन विरुद्ध-
त्वात्समानाधिकरणसंयोगरूपः संसर्गोऽननुरूपः । ननु—

‘क शुक्यः क वा मुक्ताः क पट्टः क च पट्टजम् ।

क मृगाः क च कस्तूरी धिन्विधातुर्विदग्धताम् ॥’

इत्यादौ वस्तुकथनमात्रे विषमालंकारप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । वस्तुवृत्तस्य
लोकसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात् । यतो बहिरसन्तः कविप्रतिभामात्रकल्पिता
वर्थाः काव्येऽलंकारपदास्पदम् । नच ‘यथा पद्मं तथा मुखम्’ इत्यादौ
सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वात्कविप्रतिभानुत्थापितत्वेऽपि कथमलंकारत्वमिति
वाच्यम् । सादृश्यरूपे सादृश्योत्थापके वा अभिन्नधर्मेऽभेदांशस्य कविप्र-
तिभामात्राधीनत्वात् । नहि पद्ममुखयोः शोभारूपो धर्मो जात्यादिवद्वस्तुत
एकोऽस्ति । यो हि जात्यादिरूपो वस्तुत एकस्मदुत्थापितं सादृश्यमलंकार-
वहिर्भूतमेव । यथा—‘पद्ममिवास्या मुखं द्रव्यम्’ इत्यादौ । एवं च ‘व-
नान्तः खेलन्ती’ इति पद्यप्रतिपाद्यायाः सीता-राक्षसवधूसंसर्गाननुरूपताया
लौकिकीत्वेन कविप्रतिभानपेक्षत्वान्नालंकारत्वम् । एतेन—

१ श्रुतोः कर्णयोर्मध्ये घटन्त्यः (कम्पमानाः) करोटीकोटयः शिरोऽस्त्रिकोणा पार्श्व-
भागिभिः ।

२ रक्षःकर्तृकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकभूता (जर्वात् मनुष्यत्वजातौ राघवनाशिदाय
कर्तुं शक्यस्य नाशस्य स्वरूपतो योग्यता नर्तक इति रक्षःकर्तृकनाशस्य स्वरूपेण योग्यो वः
मनुष्यत्वादवच्छेदकभूता) वा मनुष्यत्वजातिः तस्या योगेन सीतायाः स्वरूपं गुणाय नाश-
यितुं शक्या इति सीता-राक्षसोः समानेऽधिकरणे संयोगः अननुरूप इत्याशयः ।

३ सादृश्यपदोत्पत्तेः अभिन्न धर्मे (समाने धर्मे) अभेदांशः जर्वात् द्वयोरभिन्नतात्त्वापन्नं
कवेः काव्यम् । पद्यशोभा-मुपशोध्ययोग्यमित्रहरेषु हि कविना अभिन्नत्वं स्थाप्यते । तद्वत् लोके
वाराहद्वयं प्रसिद्धं तन्मूलभूतसामेदांशस्य कविप्रतिभाधीनत्वादलंकारत्वे न वापकमित्याशयः

‘अरण्यानी केयं घृतकनकसूतः क स मृगः
 क मुक्ताहारोऽयं क च स पतगः केयमवली ।
 क तत्कन्यारत्नं ललितमहिभर्तुः क च वयं
 स्वमाकृतं घाता कमपि निभृतं पल्लवयति ॥’

इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृतमपि प्रयुक्तम् । इयमेव च पद्यान्तरेऽपि कविप्र-
 तिभानुत्थापितार्थके सरणिरिति । सत्यम् । एवं तर्हि

‘क सा कुसुमसाराङ्गी सीता चन्द्रकलोपमा ।
 क रक्षःखदिराङ्गारमध्यसंवासवैशसम् ॥’

इति पद्यमुदाहरणं गृहाण । अत्र हि केवलसीतायाः केवलरक्षसीनां च संस-
 र्गस्यानुरूपतायां सत्यामपि न सा कवेर्विवक्षिता । किं तु या कुसुमसार-
 खदिराङ्गारसंसर्गस्यानुरूपता सेति स्फुटमेवास्यामलौकिकत्वात्कविप्रतिभापे-
 क्षित्वम् ।

इति रसगङ्गाधरे विषमालंकारप्रकरणम् ।

अथ समालंकारः—

अनुरूपसंसर्गः समम् ॥

संसर्गः पूर्ववद्विविधः । तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स-
 समानगुणकार्योत्पत्त्या, यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्यादृशगुणोत्पत्त्या, यदिकचि-
 दिष्टमाप्त्यर्थं प्रयुक्तात् कारेणात्प्राप्त्या च । उक्तदृष्टान्तरमाप्तौ तु महर्षेण
 वक्ष्यते । संयोगादिलक्षणस्यापि संसर्गिणोरन्यतरगुणस्वरूपानुप्राप्त्यान्यतरगुण-
 स्वरूपतयाऽनुरूपत्वम् । एवं चानुरूपसंसर्गत्वेन सामान्यलक्षणेन सर्वे भेदाः
 संगृहीता भवन्ति । यथा—

‘कुवलयलक्ष्मीं हस्ते तव कीर्तिसत्र किं चित्रम् ।
 यस्मान्निदानमस्या लोकनमस्याद्विपद्भ्यस्तु भवान् ॥’

१ सा विवक्षितैलनुपमः ।

२ इष्टमाप्तौ समम्, वाञ्छितादन्वधिकमाप्तौ प्रदहंमिति शब्दः ।

यथा वा—

‘मघार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनुमुखः ।

शिक्षास्पर्शेन पाद्भ्यास्याः स्थाने दग्धः सुषोधनः ॥’

पूर्वं कारणकार्यधर्मयोः श्लेषेणैक्यसंपादनम्, इह तु मरण—दाहयोरभे-
दाध्यवसानरूपेणातिशयेनेति विशेषः ।

द्वितीयो भेदो यथा—

‘वडवानलकालकूटलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधितः ।

रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’

लक्ष्मीरप्यत्र मारकत्वेनैव कवेर्विवक्षिता ।

तृतीयो यथा—

‘नितरां धनमाप्तुमर्थिभिः क्षितिप त्वां समुपास्य यत्नतः ।

निघनं समलम्भि तावकी खलु सेवा जनवान्छितप्रदा ॥’

[अत्र मरण—बहुधनयोः श्लेषेणैक्ये बहुधनरूपेष्टात्मना वाञ्छितार्थाप्ति-
रूपसमालंकारचमत्कारः ।] अत्र व्याजस्तुतौ मुखे धनप्राप्तिरूपस्तुतिस्फूर्ति-
दशायां समालंकारस्त्वावदप्रत्यह एव । मरणप्राप्तिप्रतीतिदशायां तु व्याजस्तु-
तेरेव पूर्णाङ्गितया तया विषमालंकारो बाध्यते ।

प्राग्बदाह—अथेति । स्थाने युक्तम् । मुखे प्रारम्भे । अत्रेति । यत इत्यादिः ।

१ लोहवन्दनीयचरणकमलाञ्जलिता वीतिः । कुवठव(लोक)लक्ष्मी इरेदेव । कुवठयेत्यत्र
केवः ।

२ अतिशयेन कारण—कार्यधर्मयोरेववर्तमानमित्यनुबन्धः । कारणस्य द्रुताशनस्य शिक्षा-
स्पर्शेन यथा दाहः (दाहजनित मरणम्), तथैव तावकी (तज्जनितायाः पाद्भ्याम्)
शिक्षा(वेगी)स्पर्शेन मरणमिति गुणसाम्यारम्भम् ।

३ ‘अत्र मरण—’ इत्यामेकस्मिन्नेव पुस्तके समुपलभ्यते ।

४ आमुषे स्तुतेः प्रतीतिः पूर्ववत्ताने तु नि-दाया इति व्याजस्तुतिर्वेदान् लोहता तदा
मरणप्राप्तिप्रतीतिरिति नि-दायमकृतया व्याजस्तुतिरेवाहम् [पूर्ववत्ताने तस्य अनेधिउत्पाद] अत्र
एवात्र मरणप्रतीत्या पूर्णव्याज्या व्याजस्तुत्या विषमालंकारो बाध्यते ।

यत्तु कुवलयानन्दकृता—

‘उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुपितोऽसि राजन् ।

उच्चाटनं त्वमपि लभ्यसे तदेव

मागध नैव विफला महतां हि सेवा ॥’

इत्युदाहृत्य, ‘अत्र व्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविवक्षायां विप-
मालंकारः, तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्षायां समालंकारो न निवार्यते’
इत्युक्तम् । तत्रोदाहरणे मामुच्चाटनं लभ्यसे इति द्विकर्मकत्वं कथम् ?
‘गति—’ आदिसूत्रस्य प्राचीनरीत्या नियमविधित्वपक्षे लभेरप्यन्तकर्तुः
कर्मत्वस्य व्यावर्तनात् । यदा तु—

‘परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च ।

प्रयोज्यत्वास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥’

इति नवीनरीत्या अपूर्वेविधित्वमुच्यते, श्रौतं निजन्तार्थक्रियायाः प्राधान्य-

अपवादस्यैव न्याय्यत्वादिति । अनेदं चिन्त्यम्—महता सेवा विफला नेति स्तुतिः ।
ततो ह्यनिरसनप्रापणरूपार्थान्तरपरिग्रहेण विपमावस्फूर्तिपूर्वकनिन्दायां पर्यवसानम् ।

१ ‘इतिः शत्रून् जगामगमकत्वं’ इत्यादौ प्रयोजककर्तुः (हरेः) व्यापारस्य शब्द प्राधा-
न्यम् (प्रेरणाधेयस्य निचः शब्दात्), अन्यानधीनत्वरूपमाधेयत्वस्थलेवेति तादृशव्यापारजन्यस्य
फलसाधनभूतानां शत्रूणां कर्तुरीप्सिततमं कर्मत्वमेवैव कर्मसंज्ञायां सिद्धया गतिबुद्धीतिष्टं
नियमविधायकम्—‘निजन्तेनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्वेदि कर्मत्वं भवति तदि गत्यादीनामेव’ तेन
‘पाचयति देवदत्तेन’ इत्यादौ न कर्मत्वम् । ततश्च गत्याधेयत्वाभावात्तत्र पदे (मां छद्यन्
इत्यत्र) कर्मत्वमनुपपन्नमेव । नवीनानां मते—शत्रून् जगामगमयित्वादौ कर्तुरीप्सितेति कर्मसंज्ञा
वापि वा परत्वाद् अन्तरङ्गत्वाद् उपजीव्यत्वाद् (कर्तृसंज्ञायां सत्तां कर्मत्वं भवति) च शत्रू-
णाम् (प्रयोज्यकर्तृणाम्) कर्तृत्वमेव स्यादिति अप्राज्ञाया द्वितीयाद्याः सिद्धये गतीत्यादियत्रस्य
विधायकत्वं स्वीक्रियते । अर्थाद् प्रयोजककर्तुः प्रेरणव्यापारस्य शब्दस्यपि प्राधान्यं तिरस्कृत्य
प्रयोज्यकर्तृणां शत्रूणामार्थमपि पूर्ववत् व्यापारप्राधान्यं नहुमन्वते [तदेव व्यापाराश्रयाणां
कर्तृत्वस्य स्यात्, तत्र, (गतिवज्जस्य विधेर्वत्ते) ‘अद्यात्वं, मां, छद्यन्ते’ इति लभेरप्यन्ताव-
स्थायाः कर्तुः कर्मत्वस्य अप्रसक्तिरेत्याशयः ।

अत्राप्रस्तुतगतत्वेन स्थिता निन्दा तदाक्षिप्ते प्रस्तुते पर्यवस्यति । एवं यथा विषमालंकारस्त्रिभेदस्तथा तद्विपरीतभेदत्रययुक्तः समालंकारोऽपि प्रपञ्चितः ।

यत्तु—‘विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम्’ इति विषमालंकारं लक्षितवता, ‘तद्विपर्ययः समम्’ इति समालंकारं लक्षयित्वा—
“तत्पदेनात्र विषमालंकारसंबन्धी विरूपसंघटनारूपश्चरम एव भेदो गृह्यते । तद्विपर्ययस्यैव चारुत्वात् । न त्वाद्यभेदद्वयम् । तद्विपर्ययस्य कारणावनुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य, वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात् । एवं चानुरूपसंघटनात्मक एव समालंकारः । न तु विषमालंकार इव भेदत्रयात्मकः” इत्यलंकारसर्वस्वरुक्तोक्तम् । विवेचितं च विमर्शिनीकृता—‘कारणावनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि लोकप्रसिद्धा । नहि तस्या उपनिबन्धध्वारुतामावहति’ इति । तदुभयमसत् । वस्तुतोऽनुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने, वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टैक्यसंपत्ताविष्टप्राप्तिवर्णने, च चारुताया अनुपपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात्सममपि त्रिविधमेव ।

इति रसगङ्गाधरे समालंकारप्रकरणम् ।

अथ विचित्रालंकारः—

इष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैपिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम् ॥

विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्वम् । यथा—

‘बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान्कुर्वते कर्मपाशा-

नन्तःशान्त्यै मुनिशतर्भताऽनल्पचिन्ता वहन्ति ।

विचित्राभिप्रायकारौ स्पष्टौ ।

१ यादृशाः कपयस्तादृशमेव तेषां सत्करणमित्यनुरूपसंघर्षेण आपातत अप्रस्तुतानां मर्कटानां निन्दा, किन्तु तेषां ताःपर्यविषयताभावात्प्रस्तुतेषु (‘पञ्चावच्छेद्यार्था कलहपरेषु महाशयवरेषु’) सा पर्यवस्यति ।

२ अनिष्टस्यापि श्लेषादिना उपायेन यत्र दृष्टव्यम् (इष्टाभेदः, दृष्टव्यम्) संपाद्यते तत्र चास्तवे अनुरूपयोरपि अनुरूपता अलंकारत्वात्प्रदमिति कृत्वा ‘सय’ यवतीत्याशयः ।

३ यद्यप्रभृतीन् ।

४ मुनिशतमतायाम् जनस्वा विन्ताम् ।

तीर्थे मञ्जन्त्यशुभं जलधेः पारंगमोदुक्तमाः

सर्वं प्राणादिकमिह भवप्रान्तिभाजां नराणाम् ॥

अत्र प्रथमचरणगतं विचित्रं रूपकानुपाणितम्, यज्ञादिकर्मकरणस्य यज्ञादीनां पाशत्वासिद्धौ बन्धमुक्तिविपरीतत्वासंगतेः । द्वितीयचरणगतं तु शुद्धम्, शान्तौ चिन्तायाः स्वरूपेणैव विपरीतत्वात् ।

‘यदि तु इष्टेऽपि नो भ्रान्तत्वाभिन्त्येच्छेन्नुक्त्यस्वात्सवं’ सिद्धे इष्टे तदनुकूल-
भासप्रयोगोऽपीष्टेऽपि कर्तृको विचित्रमित्युच्यते, यद्यपि च विपरीतपदस्थाने-
ऽननुकूलपदं न्यस्यते तथा इदमप्युदाहरणम् । यथा—

‘विष्णुर्दीर्घां भुवनमसिद्धं भासते प्रत्य पाप्मा

सर्वेषामप्यदम्यमिति प्रत्ययालम्बन यः ।

तं पृच्छन्ति साहृदयमेतावेदिनो विष्णुमन्या-

नन्यामोऽप्य शिव शिव गृणां केन वा वपेनीयः ॥’

अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेश्वरस्य प्रतिपत्त्यर्थं परान्प्रति-
प्रभाञ्जुलभासः । मुख्यमनुकूलं तु सहृदयमेव । ‘यत्साक्षादपरोक्षात्’
इति वचनात् । न च कारणाननुक्तं कार्यमिति विषमभेदोऽप्य वाच्यः,

१ इदमनुकूलं तु साक्षात्सिद्धेऽपि नो इष्टेऽपि नो भ्रान्तत्वाभिन्त्येच्छेन्नुक्त्यस्वात्सवं विपरीतत्वात् ।
२ इदं च साक्षात्सिद्धं नो भ्रान्तत्वाभिन्त्येच्छेन्नुक्त्यस्वात्सवं विपरीतत्वात् ।

३ सर्वं भासः—दीर्घां भुवनमसिद्धं भासते प्रत्य पाप्मा सर्वेषामप्यदम्यमिति प्रत्ययालम्बन यः ।
४ विष्णुर्दीर्घां भुवनमसिद्धं भासते प्रत्य पाप्मा सर्वेषामप्यदम्यमिति प्रत्ययालम्बन यः ।
५ तं पृच्छन्ति साहृदयमेतावेदिनो विष्णुमन्या-
नन्यामोऽप्य शिव शिव गृणां केन वा वपेनीयः ॥

६ विष्णुर्दीर्घां भुवनमसिद्धं भासते प्रत्य पाप्मा सर्वेषामप्यदम्यमिति प्रत्ययालम्बन यः ।

७ तं पृच्छन्ति साहृदयमेतावेदिनो विष्णुमन्या-
नन्यामोऽप्य शिव शिव गृणां केन वा वपेनीयः ॥

८ इदं च साक्षात्सिद्धं नो भ्रान्तत्वाभिन्त्येच्छेन्नुक्त्यस्वात्सवं विपरीतत्वात् ।

९ इदमनुकूलं तु साक्षात्सिद्धेऽपि नो इष्टेऽपि नो भ्रान्तत्वाभिन्त्येच्छेन्नुक्त्यस्वात्सवं विपरीतत्वात् ।

विषये पुरुषकृतेरनपेक्षणात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तत्रैव निरूपणाच्च ।

इति रसगङ्गाधरं विधियालंकारम्

अथाधिकालंकारः—

आधाराधेययोरन्यतरस्यातिविस्तृतत्वसिद्धिफलकमितरस्यातिन्यूनत्वकल्पनमधिकम् ॥

यथा—

‘लोकानां विषदं धुनोपि, तनुषे संप्रपिमत्युत्कटम्—

मित्यरुपेतरजल्पितैर्जडधियां मूपां मा ग म दम् ।

यत्कीर्तिस्तव बल्लभा कृपुतरब्रह्माण्डसञ्चोदरे

पिण्डीकृत्य महोन्नतामपि त्वं कष्टेन हा वर्तते ॥’

अत्र ब्रह्माण्डस्यातिसूक्ष्मत्वकल्पनेन कीर्तिराधेयायाः परममहत्त्वं फलितम् । तेन च व्याजस्तुतिः परिपोष्यते ।

‘गिरामविषयो राजन्विस्तारस्तव चेतसः ।

सावकाशतया यत्र शेते विश्वाश्रयो हरिः ॥’

अत्र सावकाशतयेत्यनेन कल्पितया आधेयन्यूनतया आधारस्य महत्त्वं पर्यवसति । यदि तु सावकाशतयेति विशेषण विश्वाश्रय इत्यत्रापि योज्यते, तदा श्रद्धालुरूपस्याधाराधिकालंकारस्येदमेवोदाहरणम् ।

‘ब्रह्माण्डमण्डले भान्ति न ये पिण्डीकृता अपि ।

परस्परापरिचिता वसन्ति त्वयि ते गुणाः ॥’

१ तत्र कार्यकारणभावः प्राकृतः, न पुरुषसंबन्धजनितः । अत्र तु वदितव्यं । दिव्यं तु कार्यकारणयोर्मध्ये गुणवैलक्षण्यमेव विषयः । अत्र तु वदितव्यं नान्य विषयः कृतिः ।

२ आधेयो हरिर्दंष्ट्रापेक्षया संकुचितः, अत एव हृदये मूपां अवस्थाशोचयिष्ठः ।

३ संपूर्णविश्वस्य आश्रयत्वादेति अवकाशोदादिष्ट इति इमीकृत्यापारस्परिकम् । स हरिर्दंष्ट्रे सावकाशं शेते इति हृदयस्याभिरुच्येति परस्परं संबन्धः ।

अत्रोभयविधस्याप्यलेकारस्य सामानाधिकार्यम् । लक्षणे कल्पनमित्य-
नेन यन्नाधाराभेदयोरन्यतरस्य न्यूनत्वमधिकत्वं च वास्तवं तत्र नातिप्रसङ्गः ।
एवं च—

‘कैहं तमोमहदहंसचराधिबार्मु-

संवेष्टिताण्डघटसप्तवित्तिकायः ।

केद्विधाविगणिताण्डपराणुचर्मा-

वाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥’

इति श्रीभागवतदशमस्कन्ध (१४।११) गतं ब्रह्मस्तुतिपद्यमस्यार्लंकारस्या-
नुदाहरणमेव । दिक्कालनवच्छिन्नस्य पारमेश्वरस्य भूतः सर्ववेदसिद्धत्वेन
कविप्रतिभानुल्लिखितत्वात् । एतेन—

‘घोरत्र कचिदाश्रिता, प्रविततं पातालमत्र कचि-

त्काप्यत्रैव घरा घराघरजलधारावधिर्वर्तते ।

स्फूर्तिस्फीतमहो नमः कियदिदं यस्येत्यमेभिः स्थितै-

र्द्वे पूरणमस्तु शून्यमिति यैनामापि नाशं गतम् ॥’

त्यलंकारसर्वस्वकारेण यदुदाहृतं तदपि प्रत्युक्तम् ।

इति रसगङ्गाधरेधिकारलंकारप्रकरणम् ।

१ पूर्वार्धे आपेयानाम् (गुण्यानाम्) आपिबन्धम् । उपराधे आपारस्य (राशः) ।

२ ननु ब्रह्माण्डशरीरस्य तत्र (ब्रह्मणः) अपि ईश्वरत्वमिति यदुक्तमाह—काहमिति ।
ततः प्रकृतिः । महान् महत्त्ववान् । महामहंकारः । सत्त्वं भाव्यः । चरो बाधुः । अग्निः ।
वायुः जलम् । भूम्भः । पृथिवीः संवेष्टिताः अन्धकारः स्वेव घट यत्र सप्तवित्तिकापरिमितः (स्व-
स्ववित्तिकाभिः) कानो यस्य ईदृशः महत् (ब्रह्म) कः ? ते महत्त्वं च कः ? एवंभूतस्य वै ।
ईदृशिवानि अविगणिशानि खण्डखण्डानि तान्येव परमाणवः, तेषां केषां परिग्रहणम् तदर्थं
वाशाप्यानः गवाद्याविष्टानि (गवाडे केषां बाधुरवागितो भवति तत्रा एवमोमविवरेषु अगणि-
तानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति) ऐश्वर्यवराणि यस्य । अहमेकतमब्रह्माण्डरूपः कदाचिद् स्वं
किन्तु तत्र सिध्यन्त्यानिः शरीरस्य अनन्त्यानां ऐश्वर्यान् अनन्तेषु विबोषु न जाने किदन्वि
ईदृशिवानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति । तद्वद्वेदवैश्वर्यामे कोऽहमित्याद्ययः ।

३ आकाशसप्तवित्तिकाः पृथिवीः पृथिवीः (पृथिवीः) तत्पूरणस्य का कथा, अयापि नादाशं
‘शून्यम्’ इति स्वपदेनैव न विरमशीलाद्ययः ।

अथान्योन्यालंकारः—

द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम् ॥

विशेषश्च क्रियादिरूपः । यथा—

‘मुदशो जितरत्नजालया मुरतान्तश्चमविन्दुमालया ।

अलिकेन च हेमकान्तिना विदधे कापि रुचिः परस्परम् ॥’

अत्र गुणरूपविशेषाधानम्, रुचेर्गुणत्वात् । न च विधानरूपक्रिया-
त्मकविशेषाधानमिह शङ्क्यम् । भावनासामान्यरूपस्य विधानस्याचमत्कारि-
त्वेनाविशेषत्वात् ।

‘परपूरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।

अविशत्परकामिनीभुजगीमयतः सत्स्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥’

अत्र क्रियारूपविशेषाधानम् ।

यत्तु—

“यथोर्ध्वाक्षः पिचत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।

तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥’

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वाभाव्या पानीयदानध्याजेन बहुकालं
स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या विरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्ति-
संपादनेनोपकारः कृतः । तथा प्रपापालिकापि स्वमुखावलोकनमभिलषतः
पथिकस्य धारातनुकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः ।”
इति कुवलयानन्दकार आह । तत्र । तावदियं पदरचनेवायुष्मतो ग्रन्थ-
कर्तुर्व्युत्पत्तिरौचित्यमुद्गिरति । तथा हि—स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या
इत्यत्र खशब्दस्य प्रपापालिकाविशेषणघटकत्वेन प्रपापालिकाबोधकत्वमेव
न्याय्यम्, न पान्यत्रोधकत्वम् । एवं स्वमुखावलोकनमभिलषत इत्यत्रापि
पान्यत्रोधकत्वमेव, न त्वदिष्टप्रपापालिकाबोधकत्वम् । एवं स्थितेऽर्थोसंगतिः
स्पष्टैव । न च सर्वनाम्ना बुद्धिस्पष्टकारावच्छिन्ने शक्तत्वाद्विष्टबोधोपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तदिदमसंबुद्धिदादिष्विव तत्तद्विशेषव्युत्पत्तेरपि कल्पनीय-

१ विधान क्रिया । अत एव भावना (क्रिया) साया-वरूपमिदम् । क्रियाविशेषस्तु (यथा
अग्रे ‘अविन्दुः’) चमत्कारकः ।

२ तत्पदशब्दादिषु यथा विशेषव्युत्पत्तिः कल्प्या (न बुद्धिस्पष्टकारो०) तथात्रापि
कल्पनसाधयकत्वेत्यर्थः ।

त्वात् । सा च प्रकृते यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादयः शब्दा उपात्तास्त्र-
 द्बोधका इत्येवंरूपा । तेन 'स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्तः, देवदत्तस्य
 पुत्रः स्वमातृभक्तः' इत्यादौ मदीयदाररतानामिति, देवदत्तमातृभक्त इति
 च न कस्याप्यभ्रान्तस्य स्वरसबाहिनी प्रतीतिः । अत एव—'निजतनुस्व-
 च्छलावप्यवापीसंभूताम्भोजयोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः'
 इत्यत्र 'दण्डपादगता तनुः प्रतीयते । भवानीगता तु सा अपेक्षिता' इति
 व्युत्पन्नशिरोमणिभिर्मम्मटमहैः काव्यप्रकाशेऽभिहितम् । न चेदं श्रुतिका-
 टवादिवत्काव्यमात्रविषयं दूषणमिति वाच्यम् । शाब्दव्युत्पत्तौ काव्यस्या-
 नन्तर्भावात् । मदीयदाररतानामिति, देवदत्तमातृभक्त इति च सात्पर्येण
 प्रागुक्तवाक्यमयोरनुपहसनीयतापत्तेः । किं च परस्पररोपकारो हि स्वव्य-

प्राग्वदाह—अथेति । अनुपहसनीयतापत्तेरिति । अत्रेदं चिन्त्यम्—स्वश-

१ अत्र हि 'स्व'शब्दस्य न काव्ये प्रयोगः । अपि तु उक्षणसम्भववचनिकायां । तथा
 च नात्र दोषप्रसक्तिरिति पूर्वपक्षी । शाब्दव्युत्पत्तौ काव्यं न भवत्येवमिति अर्थात् शाब्दी
 व्युत्पत्तिरिति काव्ये एव अनुरोद्धव्यं, तस्या उल्लङ्घने सति काव्यमात्रे दोषः, अन्यत्र न ।
 इति भावं नियमः । सर्वत्रैव तस्याः अनुरोधवत्त्वादित्येकं समाधानम् । 'स्वदाररतानां विप्रा-
 णामहं भक्तः' इत्यादिवाक्यद्वयं 'मदीयदाररतानाम्' इत्यादितात्पर्येणोपाहितं स्पष्टमुपहस-
 नीयमेव प्रदावशात् । किन्तु काव्यमात्रदूषणशस्त्रीकारे तु वाक्यद्वयम् अनुपहसनीयं स्यादिति
 द्वितीयं समाधानम् ।

२ किं चेत्सादेः प्रपञ्चरत्नेन विशदीकरणम्—परस्पररोपकारो हि स्वसाध (उपकाराद्य)
 अधिकारणः (विरुद्धे भावरे स्विताः) यो व्यापारस्तोऽसाध्य एव चमत्कारी । अर्थात् प्रपापा-
 लिकाकृतेन व्यापारेण पवित्रस्त्रोपकारे नको न प्रपापालिकायाः । एवं पवित्रकृतेन व्यापारेण
 प्रपापालिकाया एव उपकारमयत्वात् न पवित्रस्य । स्वव्यापारेण स्त्रोपकारस्तु पुनारस्य
 विशिरीकरणमिव स्वसाधिकाया नान्यव्यापारमपेक्षते । अत्र तु विरज्यद्रुतिता (क्राहुलीनां
 परस्परशिक्षिता) धपादनद्वारा पवित्रेन प्रपापालिकाया उपकारः कृतः, न चारात्नूदरेण
 प्रपापालिकाया पवित्रस्त्रोपकारः कृत इत्युदाहरिते । किन्तु पानीयपानव्याजेन धुविरे सुन्दरी-
 सुपावकोदनमिच्छता पवित्रेन विरज्यद्रुतिता आत्मकर्तृचरितदयं एव उपकारः कृतः, न
 प्रपापालिकाकर्तृके आत्मकर्तृचरितदयं । एवमेव प्रपापालिकाया चारात्नूदरेण व्याप्ता-
 मिच्छापान एव उपकारः कृतो नान्यस्य । किन्तु अन्योन्याउपकारस्य सम्भवस्यदेव भेदे
 यदा एवम् व्यापारेण अपरस्त्रोपकारः साधसाधनद्वारापनयेतदित्याशयः ।

धिकरणव्यापारसाध्य एव चमत्कारित्वाल्लक्षणघटकः, न तु स्वसमानाधिकरण-
तत्साध्योऽपि । तत्र हि तुषारशिशिरीकरणन्यायेनान्यव्यापारस्यानावश्यकतया
चमत्कारिताविरहात् । इह हि धारातनूकरणाङ्गुलिविरलीकरणयोः कर्तृभ्या
स्वस्वकर्तृकचिरकालदर्शनार्थं प्रयुक्तयोस्तत्रैवोपयोगश्चमत्कारी, नान्यकर्तृक-
चिरकालदर्शन इत्यनुदाहरणमेवैतदस्यालंकारस्येति सहृदया विचारयन्तु ।

इति रसगङ्गाधरेऽन्योन्यालंकारप्रकरणम् ।

अथ विशेषालंकारः—

प्रसिद्धमाश्रयं विना आधेयं वर्ण्यमानमेको विशेषप्रकारः । यच्चै-
कमाधेयं परिमितयन्किंचिदाधारगतमपि युगपदनेकाधारगततया
वर्ण्यते सोऽपरो विशेषप्रकारः ॥

युगपदिति विशेषणाद्वक्ष्यमाणे पर्याये नातिव्याप्तिः । एवं च ग्रन्थान्तर-
गतानि लक्षणान्यतिप्रसक्तान्येव ।

“यद्य किञ्चित्कार्यमारभमाणस्यासंभाविताश्चक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनं
स तृतीयो विशेषप्रकारः । एवं चैतदन्वयतमत्रं विशेषालंकारसामा-
न्यलक्षणम्”

इति प्राञ्चः ।

तत्र प्रथमः प्रकारो द्विविध — आधारान्तरगतत्वेनाधेयं वर्ण्यमानम्,
निराधारत्वेन च । क्रमेणोदाहरणानि—

ब्दादयो यद्विशेषणघटकास्तद्विशेष्यान्विततद्विशेष्येतराबोधरा इति व्युत्पत्ते समन्विता-
द्वतपदार्थं तद्विषयकव्युत्पत्तेरेव चानुभवबलेन स्वीकारः । नहि पञ्चिकस्तद्विशेष्यान्वित
इति । अनुदाहरणमेवैतदिति । स्वलोपकारसत्त्वेऽपि परस्पररोपकारोऽप्यस्येव । त-
न चमत्कारकारीति तु रिक्तं यच्च । किं च यथातथासन्दर्भ्यत्वासेन पूर्वोत्तरार्थव्यत्यासेन
चास्य पुन पाठे परस्पररोपकारस्यैव चमत्कृतस्य प्रतीतेस्तदभिप्रायेणोदाहरणत्वमेव ।
अपि च प्रकरणादिसहायेनापि परस्पररोपकारप्रतीतिधमरकृतत्वेति चिन्त्यमिति दिक् ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽन्योन्यालंकारप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति ।

१ पर्यायेऽपि एकमाधेयमनेकेषु आपारेषु वर्ण्यते । किन्तु न समकालम्, अपि तु क्रमेण ।

२ अर्थात् स्वकीयमाश्रयं लक्षणा जन्मसिद्धाधारे । यथा श्रुताधारा कीर्तिः दिग्गोति-
शतत्वेन ।

‘अये राक्षसाकर्णय कुतुकमाकर्णनयन
 त्वदाधारा कीर्तिर्वसति किल मौलौ दशदिशाम् ।
 ‘त्यदेकालम्बोऽयं गुणगणकदम्बो गुणनिधे
 मुखेषु प्रौढानां चिलसति कवीनामविरतम् ॥’

अत्र दिङ्मौलिगतत्वेन ।

‘युक्तं तु याते दिवमासफेन्दौ तदाश्रितानां यदभूद्विनाशः ।
 इदं तु चित्रं भुवनावकाशे निराधया रोलति तस्य कीर्तिः ॥’

द्वितीयः प्रकरो यथा—

‘नयने सुदृशा पुरो रिपूणां वचने यद्वगितां महाकपीनाम् ।
 निधिलापतिनन्दिनीमुजान्तःस्थित एव सिंतिमाप रामचन्द्रः ॥’

तृतीयः प्रकरो यथा—

‘क्रोदण्डध्युतकाण्डेमण्डलसमाफीर्णप्रिलोकीतलं
 रामं दृष्टवतां रणे दशमुखप्राणापदारोपतम् ।
 दुर्दृष्टोऽपि नृणामभूदुरुमरुद्वेगमचण्डीकृत-
 उग्राभिर्वगतीतलं कवचयन्कालानलो गोचरः ॥’

अत्र रामदर्शनं कुर्यतां कालानलदर्शनरूपाद्यवयवसम्बन्धननिर्वर्तनम् ।
 अनु—

‘लोभाद्गताटिकानां मित्रेभ्यं तक्रमानिर्धमदन्त्या ।
 लब्धो गोपक्रिद्योर्था मघैरघ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥’

इति यद्यप्यमानमर्षणे विषमालंकारयोगे तृतीयप्रकारस्यातिव्याप्तिः । अपिचि-
 क्रयमारममाणाया नीलमणिप्राप्तिरर्पणादिति चेत्, न । अत्र चाद्यवयवसम्ब-
 न्धननिर्वर्तने तदभेदाध्यवसाननिरन्धनत्वं विशेषणम् । ‘कालानलो पीडितः’
 इत्यनुवदमुदाहृते विशेषलंकारे यथा अनुवयवसम्बन्धनरूपकालानलकपीडनं

१ दृष्टां नवनाशितु किञ्चित्प्रायेतन्वयः ।

२ कण्डकादलं रामसमूहः ।

३ दृष्टं दृष्टं मघैरेव कापुदेव प्रचण्डीकृतमणिः ।

४ लब्धं यत् एते यद्वत् । ‘मघैरघ्यमन्त्र’ इति कान्तेनीमेषधे यद्वत् ।

५ दृष्टां विषयार्थलंकारयोगे (संक्षेपे) ।

राम—कालानलयोस्तद्दर्शनयोर्वा अभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितम्, न तथा 'दधि विक्रेतुमटन्त्या' इत्यत्र महेन्द्रनीलमणिदर्शनमित्यदोषः । न च भगवति नीलमण्यभेदाध्यवसानेन निर्धर्तितमेव तदिति वाच्यम् । किञ्चित्कार्यमारभमाणस्येत्यत्र यत्कार्यं विशेषणतया प्रविष्टं तेन सहाश्वयवस्त्वन्तरस्याभेदस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च तत्प्रविक्रयेण सह नीलमणेरभेदस्यानध्यवसानात् । न चातिशयोक्त्या विशेषालंकारतृतीयप्रकारस्य गतार्थत्वं वाच्यम् । एतदुदाहरणे रामस्य विषयस्य कालानलेन विषयिणा निगटनाभावात् । नापि रूपकेण । विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्यविरहेणारोपासिद्धेः । न च स्मृत्या । कालानलस्य वीक्षणकर्मत्वश्रवणेन स्मृतिकर्मत्वासिद्धेः । तस्मादश्वयवस्त्वन्तरकरणं विशेषालंकारस्यैव प्रभेद इति प्राचामाशयः ।

अत्र विचार्यते—विशेषालंकारस्यायं प्रभेद इति कथं विज्ञायते । नहि रूपकादिवदलंकारस्यास्य किञ्चित्सामान्यलक्षणमस्ति, येन सदाकान्तत्वेनाश्वयवस्त्वन्तरकरणत्वस्य तत्प्रकारतामभ्युपगच्छेम । न चान्यत्प्रभेदमेव तथा विधमस्तीति वाच्यम् । अनेनैव प्रकारेणेतरेलंकारभेदत्वस्यापि सुवचत्वात् । अनुगतलक्षणं विना प्राचीनोक्तिराज्ञामात्रमेव राज्ञामिति तद्व्येक्षया पृथगलंकारतोक्तिरेव रमणीया । अपि च 'येन दृष्टोऽसि देव त्वं तेन दृष्टो हुताशनः,' 'तेन दृष्टा वर्जुधरा' इत्यादौ वस्त्वन्तरस्य हुताशन—वर्जुधादर्शनादेरश्वयवसमावितस्वयोरभावात्प्रकृतालंकारसंभवेन निदर्शना स्वीक्रियते यदि, तदा 'येन दृष्टोऽसि देव त्वं तेन दृष्टः सुरेश्वरः' इत्यादौ विशेषालंकारेऽपि 'सैव शरणीक्रियताम् । नहि हुताशन इत्यत्र सुरेश्वर इत्यत्र च विच्छिन्नंतिभेदोऽस्ति ।

१ सर्वस्याऽयमाशयः—विशेषालंकारे रासदर्शनमेव कालानलदर्शनाऽपि तत्रैवाध्यवस्यतीत्यते । यतो ■ अलंकारलक्षणे 'प्रकृतकार्योऽऽरभणे एव अन्यकार्यनिर्वर्तनम्' इत्यनेन प्रकृतकार्ये अश्वयवकार्यस्याभेदो विवक्षितः । 'दधिविक्रयं कुर्वन् नीलमणिलब्धः' अत्र तु दधिविक्रये नीलमणेनाभेदाध्यवसायः । इति ■ प्रसङ्गस्य तृतीयप्रकारातिप्रसङ्गेः ।

२ भवद्वयमन्वयमिति नन्दः प्रतिपक्षिणा उपमा-रूपकान्यत्प्रभेदत्वं विशेषत्वमित्युक्तौ वानादिप्रभेदत्वमस्य सादृश्यार्थः ।

३ 'तेन दृष्टो हुताशनः' इत्यादौ वर्णनरूपो योऽस्तिशब्दः स एव 'दृष्टः सुरेश्वरः' अप्राप्तिः । उपमानोपमेयभावकृतचमत्कारस्य समानत्वात् ।

एवं च प्राचीनानुसारेण 'कोदण्डच्युत-' इत्यादि यदस्माभिर्हंदाहतं तदपि न विशेषसरणिमारोढुमीष्टे । एतेन 'त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम्' इत्यादि कुवलयानन्दोक्तमुदाहरणं गतार्थम् । तस्मादिदमुदाहरणम्—

‘किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुरारे

दासीकृता न सल्ल का भुवनेषु लक्ष्मीः ।

भोगा न के बुभुजिरे विबुधैरलभ्या

येनार्चितोऽसि करुणाकर हेलयपि ॥’

अत्र यावन्निर्बर्णमाप्तिरशक्यकरणम् । नखत्र भगवदर्चनेन सुकृतकरणादीनां सादृश्यं विवक्षितम्, येन निदर्शनादि संभाव्येत । किं तु कार्यकारणभावः । एवं चेदानीमशक्यवस्तुन्तरनिर्वर्तने अभेदाध्यवसाननिवन्धनत्वं न विशेषणम् । न च 'दधि विक्रेतुमटन्त्या' इत्यत्रातिव्याप्तिः । द्वयोः संकरस्य तत्रेष्टेरिति वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे विशेषालंकारप्रकरणम् ।

अथ व्याघातः—

यत्र क्षेत्रेण कर्त्रा येन कारणेन कार्यं किञ्चिन्निष्पादितं निष्पिपादयिषितं वा तदन्वेन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यस्य निष्पादनेन निष्पिपादयित्वा वा व्याहन्यते स व्याघातः ॥

अत्र व्याघाते पूर्वकर्त्रपेक्षया कर्त्रन्तरस्य चैतच्छून्यप्रत्युपायतिरेकसिद्धिः फलम् । कर्तृत्वं चेह कार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वम् । प्रयोजनं चास्यां विवक्षया अनुपदमेव वक्ष्यामः । उदाहरणम्—

उदाहरणं गतार्थमिति । अशक्यवस्तुन्तरकरणकृताधिकचनद्वारयशारिर्दं विन्यतम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विशेषालंकारप्रकरणम् ॥

ग्रन्थदाह—अथेति । व्याहन्यते नाप्यते । दुग्धो न विद्युज्जलीयुदाहरणे तादा-

१ 'किं नाम' इति एते विबु भवन्ते यदाकर्म यन्मोक्षसाधनं नानेननित्याद्यः ।

२ रसगङ्गाधरः । प्रवर्तनेन सह विदेशासंकारस्यापि कार्योद्देशेनानुपपन्नः कृत इत्याद्यः ।

३ एतत् कार्यम् अन्वेन व्याहन्यते स व्याघात इत्यर्थः ।

‘दीनद्वैमान्वचोभिः खलनिकरेऽनुदिनं दलितान् ।

पल्लवयन्त्युल्लसिता नित्यं तैरेव सज्जनपुरीणाः ॥’

इह श्रुतिप्रतिपादितवचनत्वरूपैकधर्मपुरस्कारेणाभिनीकृतयोः परमपुरुषवचनयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरः स्फुरन्विरोधः प्रातिस्निकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शान्निवर्तत इति विरोधमूलत्वम् । इदं तु नोदाहरणम्—

‘पाण्डित्येन प्रचण्डेन येन माघन्ति दुर्जनाः ।

तेनैव सज्जना रूढा यान्ति शान्तिमनुत्तमाम् ॥’

अत्र दुर्जनसज्जनयोर्मद-शमकर्तृत्वेऽपि न तदुद्देशेन प्रवृत्तिरिति लक्षणगतकर्तृविशेषणेनासंग्रहः । न चास्य व्याघातोदाहरणत्वे को दोष इति वाच्यम् । आश्रयविशेषसंभावसाविष्येनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनने वाधकविरुद्धाद्याहतेरेवाभावादुदाहरणत्वासंगतेः । नहि लोकसिद्धोऽर्थः काव्यालंकारास्पदं भवितुमर्हति ।

अपरो व्याघातो यथा—

‘निमुञ्चसि यदि मिय प्रियतमेति मां मन्दिरे

तदा सह नयस्य मां प्रणययत्रणायन्त्रितः ।

अथ प्रकृतिभीरुरित्यखिलभीतिभङ्गक्षमा-

अ जातु भुजमण्डलादवहितो बहिर्भावय ॥’

१ दीना एव दुःमाः सान् । खलवमूहैः (कर्तृभिः) वचोभिः (करणैः) ।

२ परमपुरुष-मपुरुषवचने यद्यपि परस्पर विभेदोक्तिस्तत्र ‘वचोभिः’ ‘तैरेव’ (वचोभिरेव) इति उभयत्र वचनत्वरूपस्य एकस्यैव धर्मस्योपादानादभेदाध्यवसायः । तथा च ‘वचोभिरेव दलनम्, वचोभिरेव च पल्लवनम्’ इति प्रथम विरोधस्य रक्षार्थः । ततः ‘परम वचनं भिन्नं यस्य कार्यं दलनम्, मपुरु च विभं यस्य कार्यं पल्लवापुद्गेदलनम्’ इति विमर्शे स निवर्तते । इत्यस्यालंकारस्य विरोधमूलकत्वम् ।

३ स्वभावतो मादन-शयनवननकारेण अथ तदुद्देशेन न तयोः प्रवृत्तिः । उच्यते च ‘कर्तृत्वं कारोद्देशेन प्रवृत्तत्वं’ गृह्यते, इति नापाठकारत्वप्रसङ्गित्वर्थः ।

४ एकमेव कारणं स्वामयस्य (रसिन्नाधारे तत् कारणं विधत्ते) स्वभावतश्चकारात् परस्परविरुद्धमपि कार्यद्वयमुत्पादयितुं शक्नोतीति वाचाऽभावे व्याघातत्वमेव नैवाशङ्क्यः ।

५ पूर्वं निष्पादितस्य व्याहृत्यनन्तरं, द्वितीये व्याघाते निष्पादयितुमिच्छते भेदः ।

इदं दण्डकां प्रविविक्तुं भगवन्तं दाक्षरथिं प्रति भगवत्या जानक्या-
वाक्यम् । उभयविधेऽप्यसिन्ध्याघाते पूर्वकर्तुरभीष्टव्याहननं तुल्यमिति
प्राचां सिद्धान्तः । तथा च तेषामुदाहरणम्—

‘दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुत्रे वामलोचनाः ॥’ इति ।

अत्र विचार्यते—व्यतिरेक एवात्रालंकारः । जयिनीर्विरूपाक्षस्य वाम-
लोचना इति तस्यैव प्रकाशनात् । न चात्र व्यतिरेकोत्थापकतया व्याघातः
स्थित इति वाच्यम् । एवमपि तस्यालंकारताया असिद्धेः । न ह्यलंकारो-
त्थापकेनालंकारेणैव भवितव्यमित्यस्ति नियमः । ‘आननेनाकलङ्केन जय-
तीन्दुं कलङ्किनम्’ इत्यादाविव वस्तुमात्रेणापि व्यतिरेकोत्थापनोपपत्तेः ।
न ह्यस्योक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तो विषयोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम ।
तस्मादलंकारान्तराभिनाभूतालंकारान्तरवदिहाप्यवान्तरोऽस्ति विच्छित्तिविशे-
षोऽलंकारभेदेक इति माचासुकिरेवात्र क्षरणम् ।

यत्तु—

‘लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥’

- इति कुवलयानन्द उदाहृतम्, तत्रै ।

१ अभीष्टव्याहननस्य तुल्यत्वाच्च प्राचां मते सिन्ध्याघात-निष्पत्तिरविशेषकृते भेद-
इत्याहुवः ।

२ अयं सारसाश्रयः—व्यतिरेक एवात्रालंकारः । व्यतिरेकोत्थापनस्य मूलं व्यापातो भव-
ति नालंकारपदवाच्यः स्यात्, अलङ्कारोत्थापकः अलंकार एव भवेदिति नियमादभावात् ।
इति पूर्वपक्षः । व्याघातालंकारस्यैव नियमेन व्यतिरेकः कलङ्कितो भवेदिति पूर्वमुक्तम् ।
तत्र—यद्यप्येव अलंकाराः अलंकारान्तरसंबन्धा अपि पूर्वविच्छित्तिविशेषवशात् पृथग्व्यप-
देशभाषितः [यथा अनन्तराऽलङ्करी] तथा अत्रापि उत्थापकस्य व्यापातस्य अव्यतिरेकविच्छित्ति-
वशात् प्राचानभिमतमलंकारत्वम् । इति सिद्धान्तः ।

३ उभयस्य ‘मम दारिद्र्यं वा भूदिति’ तात्पर्यलङ्कारित्वस्य शङ्का । दानुस्तु ‘अमिम-
जममि दारिद्र्यं वा भूदिति’ जन्मान्तरीयदारिद्र्यस्य शङ्का । इति अत्रोपपत्तेरर्थ-
व्यापारोपपत्ति-
विशिष्टः प्रसङ्गः । दयोरपि जनेदारिद्र्यवृत्तानां व्यापारोपपत्तयः समन्वय-
वशेत्संकार-
विशिष्टाश्च ।

एवं शेषातिशयोक्त्याद्युपायोन्मीलितेन किञ्चिदंशभेदाध्यवसानेनामुल-
प्य प्रादुर्भावितो यो विरोधो विच्छित्तिमात्रात्मा क्षणप्रभावदननुवर्तमान-
स्तन्मूलका विरोधाभासादयो व्याघातान्ता अलंकारा निरूपिताः । ते च
नानारूपं वैचित्र्यं भजन्तो विरोधाभासस्यैव प्रभेदाः, न तु ततोऽतिरिक्ताः,
काञ्चनस्यैव कङ्कणादय इत्येके । रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमा-
भेदत्वापत्तेर्वहु व्याकुली स्यादिति परस्परच्छायामात्रानुसारिणो भिन्नविच्छि-
न्तयो भिन्ना एवेत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधरे व्याघातप्रकरणम् ।

अथ शृङ्खलामूला अलंकाराः—

तत्र,

पङ्क्तिरूपेण निबद्धानामर्थानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसिन्, उत्तरो-
त्तरस्य वा पूर्वपूर्वसिन्तंसृष्टत्वं शृङ्खला ॥

तच्च कार्यकारणता—विशेषणविशेष्यतादिनानारूपम् । इयं च न स्वत-
न्त्रोऽलंकारः, वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् । नक्षत्रास्तैर्विना विविक्तो विष-
योऽस्ति । यथा हि रूपकादिष्वनुप्राणकतया स्थितोऽप्यभेदांशः समानध-
र्मांशो वा न पृथगलंकारः एवं प्रकृतेऽपीत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । सार्व-
यवादिभेदै रूपकस्य, पूर्णालसादिभिरुपमायाश्च गतार्थत्वात्स्वतन्त्रालंकारता न
स्यात् । नहि विशेषनिर्मुक्तं सामान्यमस्ति येन विविक्तो विषयः स्यात् ।
तस्माच्छृङ्खलाया एव कारणमालादयो भेदा इति । मतयोरनयोस्तत्त्वमुप-
रिष्टाद्विवेचयिष्यामः ।

लिकञ्जन्मान्तरीयदारिद्र्यसङ्कयोरभेदाध्यवसानाप्र लक्षणाऽसमन्वय इत्याहुः ॥ इति रस-
गङ्गाधरमर्मप्रवाधे व्याघातप्रकरणम् ॥

१ अर्थात् भासुखे एव क्षणप्रभावाः (सिद्धे) इव व्यापारितस्य विरोधस्य विच्छित्ति-
(शोभाचमत्कार)विशेष एव स्वरूपमवशिष्यते, न स स्वयमप्यनुवर्तमान इति ।

२ सावयव-निरवयव-परस्परतादिभेदेभ्यो यथा रूपकस्यान्वं पृथग्भेदपण्यते तथा कार-
णमालादिभेदेभ्यः पृथक् शृङ्खलाञ्जकारस्य यणनेलपरेषां भवत् ।

सैव शृङ्खला आनुगुण्यस्य कार्यकारणभावरूपत्वे कारणमाला ॥
तत्र पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं कार्यमित्येका । पूर्वं पूर्वं कार्यं परं परं
कारणमित्यपरा । यथाक्रमेण यथा—

‘लभ्येत पुण्यैर्भृहिणी मनोज्ञा तथा सुपुत्राः परितः पवित्राः ।

स्फीतं यशस्रैः समुदेति नूनं तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥’

‘स्वर्गापवर्गौ खलु दानलक्ष्मीर्दानं प्रसूते विपुला समृद्धिः ।

समृद्धिमल्पेतरभागाधेयं भाग्यं च शंभो तव पादभक्तिः ॥’

इह च यथादौ कारणोक्तिरेव स्तूयते तदा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि
कारणमिति, तत्कस्यचित्कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमाला युक्ता ।
यदा तु कार्योक्तिस्तदा तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति, तत्कस्यचित्कार्यं
तदपि कस्यचिदिति वा युक्ता । सर्वेथैव यः शब्दः कार्यकारणतोपस्थापक
आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाहः । एवंक्रमेण निबन्धनमाकाङ्क्षानुरूपत्वाद्रम-
णीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रमं स्यात् ।

यथा प्राचीनानां पथम्—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभरा हि संपदः ॥’

अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्यापि किं कार-
णमिति, विनयः कस्य कारणमिति वा आकाङ्क्षोदेति । कारणस्यैव श्रुतिव-
शात्पूर्वमुपस्थितेः । कारणं तु ज्ञातम्, कार्यं पुनरस्य किमिति कचिदाकाङ्क्षा
॥ कार्यत्व—कारणत्वयोः संगन्धिपदार्थत्वात्कारणश्रुत्युत्तरमेकसंगन्धिज्ञाना-
धीनकार्यत्वोपस्थित्या संगमनीया । न त्वसौ सार्वत्रिकी । एवं च विनयः
कस्य कारणमित्याकाङ्क्षाया गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यत इति चावयं यद्यपि

— कारणमाला स्पष्ट ॥

१ काव्यकारणमात्रानुगुण (अनुगुण) शृङ्खला कारणमात्रेति ।

२ एकसंगन्धिज्ञानमप्यसंगन्धिज्ञानं । आरम्भमिलानुगमानुसारं कारणरूपस्य यदस्य संगन्धिनः
अवगन्तव्यं तदस्य संगन्धिनः कार्यस्याप्युपस्थितिर्हितव्यः ।

फलतः परिपूरकं भवति, तथापि न साक्षादित्यहदयंगममेव । तथा गुणप्र-
कर्षात्किमाप्यत इत्याकाङ्क्षायां गुणाधिके पुंसीति च । अत्र च कथितपदत्वं
न दोषः । प्रत्युत पदान्तरेण तस्यार्थस्योक्तौ रूपान्तरेण सितस्य नटस्येव
प्रत्यभिज्ञापरिरोधकत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धेरकुण्ठितैवविरहादोषः स्यात् । शब्दा-
दुपस्थितेऽर्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिव शब्दोऽपि विशेषणतया भासते । तथा
चोक्तम्—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते’ इति । तच्चच्छ-
ब्दस्य विशिष्टार्थः स्वरूपेणाभिन्नोऽपि विशेषणभेदाद्विलक्षणः प्रतीयते
कुण्डगोलकादिषु । ननु कुण्डगोलकादिपदेषु मृतामृतभर्तृकत्वादिरूपवि-
शेषणघटितं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्तु भिन्नाकारः प्रत्ययः । ताम्रः शोणो रक्त
इत्यादौ तु ताम्रादिशब्दानां शक्तत्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वाच्छक्यतावच्छे-
दकस्य च गुणगतजातिविशेषस्याभिन्नत्वादभिन्नाकारः प्रत्यय एवोचित इति
चेत्, सत्यम् ।

१ प्रतीतिरूपेण फलेन परिपूरकं भवति, साक्षारपरिपूरकं न, इत्यहदयंगमम् । साक्षार-
परिपूरकं हि ‘विनयो गुणप्रकर्षस्य कारणम्’ इति भाष्यम् । ‘गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते’ इति
तु फलकारपरिपूरकमित्याशयः ।

२ गुणाधिके पुंसीति वाक्य फलतः परिपूरकं भवति, न साक्षादित्यहदयंगममेवैतन्नुपपन्नः ।
साक्षारपरिपूरकं तु ‘गुणप्रकर्षाच्चानुरागः (भवाप्यते)’ इति ।

३ प्रत्यभिज्ञायाः ‘इदमेव तत्’ इति परिचयस्य प्रतिरोधवशात् विवक्षितार्थसिद्धेः कुण्ठन-
वाभावो न भवति अर्थात् विवक्षितार्थसिद्धिः कुण्ठिता भवतीति दोषः स्यात् ।

४ ‘गौ.’ (अस्ति) इत्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तं गौरवं यथा विशेषण तथा गोशब्दोऽपीत्यर्थः ।

५ पदोपशब्दानां विहितोपे. स्वरूपतः एकः (एकरूपः) प्रतीयतां नाम, किन्तु विशेष-
णस्य (विशेषणभूतस्य सत्त्वययौपशब्दस्य) भेदाद्विलक्षणः प्रतीयते । यथा कुण्डगोलकौ
हावपि जारजवाचिनौ तथापि कुण्ड-गोलकेति शब्दरूपविशेषणभेदाद् द्वयोरर्थो विलक्षण एव ।

६ नभित्वादेः सदर्थसाधमाशयः—कुण्डशब्दस्यैव ‘जीविने भवति जारजातलम्’ प्र-
वृत्तिनिमित्तम् । गोलकार्थे तु—‘मृते भवति जारजातलम्’ [‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भवति
गोलकः’ इत्यमरः] इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्विभक्त्यारः अर्थबोध उचित एव । ताम्रः शोण
इत्यादौ तु ताम्रादयः शब्दाः शक्यः । अत्र एव शब्दभेदे शक्यतां (शब्दानां) भेदः
स्यात् । शक्यतावच्छेदकश्च [रजगुणगते जातिविशेषः] तु एकमेव [उक्तं पदम्] अर्थः
शक्यः । प्रवृत्तिनिमित्तभूतसदसाधारणधर्मः गौरवादि शक्यतावच्छेदकश्च [इति शक्यताव-
च्छेदकभेदाऽभावात् एक एव अर्थबोध उचित इति पूर्वपक्षः ।

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥’

इत्यत्र वैलक्षण्यशून्यतारूपसैकरूप्यस्य यथा प्रत्ययः, न तथा ‘उदेति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च’ इत्यत्र, इति सकलानुभवसिद्धम् । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नस्यापि शब्दस्य यदि शक्यविशेषणत्वं वैलक्षण्या-
न्यथानुपपत्त्यानुभवबलेन च सिद्धं तदा तदनुगुणैव व्युत्पत्तिः शब्दानां कल्प्यते । सा च वृत्तिसंबन्धेनार्थविशिष्टशब्दज्ञानत्वेन शब्दविशिष्टार्थो-
पस्थितित्वेन च सामान्यकार्यकारणभावरूपा । घटत्वादितत्त्वैवृत्तिनिमित्त-
प्रकारकबोधत्वेन तु वृत्तिसंबन्धेन घटविशिष्टपदज्ञानत्वादिना च विशे-
पतोऽपरः कार्यकारणभावः । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसा-
मग्र्या जर्वकतेति न कश्चिदोपः । यद्वै वृत्तिसंबन्धेन घटादिविशिष्टपद-

१ ‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च’ इत्यत्र ‘उदेति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च’ इत्यत्र च अर्थबोधे शिथो वैलक्षण्यस्य अन्येन प्रकारेण उपपत्तिर्भवतीति प्रवृत्तिनिमित्तम् (गोरादि) तु शब्दस्य विशेषण मन्वत् एव परं प्रवृत्तिनिमित्तम् भिन्नं शब्दोपि शक्यं प्रति विशेषण भवतीति सिद्धमित्याशयः ।

२ वृत्तिसंबन्धेन अर्थविशिष्ट शब्दज्ञान कारणम्, वृत्तिसंबन्धेन शब्दविशिष्टा अर्थापस्थितिश्च कार्यम् [वृत्तिसंबन्धेनेति विशेषणस्य तात्पर्यं तु शब्दाद्यर्थोर्विशिष्टत्वं वृत्तिः (वर्तमानता) संबन्धेन बोध्यमित्यर्थः] । अर्थात् अर्थवृत्ति (अर्थे वर्तमानम्) शब्दज्ञानम्, एव शब्दविशिष्टा अर्थापस्थिति अर्थात् शब्दे वर्तमाना अर्थापस्थितिरेति सामान्यतः शब्दावस्य अपेक्षस्य च निवेशास्तोय सामान्यकार्यकारणभावः ।

३ घटत्वादि तत्त्वप्रवृत्तिनिमित्त प्रकार (विशेषण) भूतं [शब्दार्थबोधे उपपत्तावच्छेदक घटत्वादिरूप प्रवृत्तिनिमित्त विशेषण भवति] वन इदं च कश्चिदोपादिमद्वयविरूपजन्यस्य (अपक्ष) बोधः कार्यम्, वृत्तिसंबन्धेन (अर्थात् घटाद्यर्थे वर्तमान पदज्ञानम्) पदरूपशक्य-
विशिष्ट पदज्ञान कारणम् । इति विशेषतः कार्यकारणभावः ।

४ अर्थात् तत्त्वविशेषसामग्रीबोधे उपयोगात्वेन सामान्यबोधसाधना उपयोगः, निवेशेन न सामान्यम् इत्याशयः ।

५ पूर्वबोधे घटादिपदस्यैव विशेषणतया निवेशः, न घटत्वादिशब्दसाध्यावच्छेदकस्योपुप-
सप्रसाधेमाह । यदेति—वृत्तिसंबन्धेन घटादिरूपशब्दार्थविशिष्ट पदज्ञान कारणम् । घटादि-
पदम्, घटावम् (प्रवृत्तिनिमित्त शक्यतावच्छेदकम्) चेत्पुनश्च प्रकटयितुं वन, घटरूप श-
क्यं विशेषणभूतो वन इदं च पदार्थापस्थितिः कार्यम् । इति । पदार्थापस्थितौ यदा घटादिपद
विशेषण तदा शब्दबोधेन घटादिपदस्य विशेषणतः स्वीकार्यमवैत्यर्थः ।

ज्ञानत्वेन घटादिपद—घटत्वोभयप्रकारकघटादिविशेष्यकोपस्थितित्वेन च कार्य-
कारणभावः । पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः समानाकारत्वाच्छाब्दबोधेऽपि
पदभानम् । अनुभववगच्च प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय । एतदभिसंघाये-
वोक्तम्—‘न सोऽस्ति’ इत्यादि ।

इति रसगङ्गाधरे कारणमात्मप्रकरणम् ।

अथेकावली—

सैव शृङ्खला संसर्गस्य विशेष्यविशेषणभावरूपत्वे एकावली ॥

सा च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति विशेष्यत्वे विशेषणत्वे चेति द्विधा ।
सैत्राद्ये उत्तरोत्तरविशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । स्वसं-
बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकनियामकत्वं स्थापकत्वम् । स्वव्यतिरेकेण विशे-
ष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहकत्वम् । उदाहरणम्—

‘स पण्डितो यः स्मृतितार्थदर्शी हितं च तद्यत्र परानपक्रियाः ।

परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ॥’

अत्र स्थापकम् ।

‘नार्यः स यो न स्मृतितं समीक्षते न तद्वितं यत्र परानुतोषणम् ।

न ते परे यैर्नहि साधुताऽऽश्रिता न साधुता सा नहि यत्र माधवः ॥’

प्राग्बदाह—अथेति । परानपेति । परानपकार इत्यर्थः । तेषां शृङ्खलावयवभाना

१ विशेष्यत्वम् । पूर्वपूर्वस्य यत्र विशेष्यत्वम्, उत्तरोत्तरस्य च यत्र विशेषणत्वम् यत्र तद्वि-
शेषण स्थापकम् (स्वस्य संबन्धे सति विशेष्यतावच्छेदकस्य अपोहत्वासाधारणधर्मस्य स्थिती-
करण भवति) । यथा—‘स पण्डितो यः स्मृतितार्थदर्शी’, अत्र पण्डित इति पूर्व विशेष्यम् ।
उत्तरं ‘स्मृतितार्थदर्शी’ इति विशेषणम् (स्थापकम्) । यतो ॥ स्मृतितार्थदर्शी इति विशेषणस्य
संबन्धो यदा भवति तदैव विशेष्यतावच्छेदकस्य पण्डितत्वस्य स्थापनम् (स्मृतितार्थदर्शी एव
पण्डितः, नान्यः इति) । अपोहकं तु—स्वस्य (विशेषणस्य) व्यतिरेके (अभावे) विशेष्य-
तावच्छेदकस्यापि अभावबुद्धेरनर्कं भवति । यथा—‘नार्यः स यो न स्मृतितं समीक्षते’ अत्र
पूर्वस्य नार्यस्य विशेष्यत्वम् । उत्तरं ‘यो न स्मृतितं समीक्षते’ इति विशेषणम् (अपोहकम्) ।
यतो हि स्वस्य (स्मृतितसमीक्षणरूपविशेषणस्य) अभावे विशेष्यतावच्छेदकस्य नार्यत्वस्यापि
अभावबुद्धिरिति (यो स्मृतितसमीक्षको नास्ति स नार्यो नास्तीति) ।

अत्रापोहकं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरम् । यद्यपि स्थापकेऽप्यपोहकत्वं गम्यते यो न स्वहितार्थदर्शी स न पण्डित इत्यादि, तथा अंगोहकेऽपि स्थापकत्वम्, यो हितं समीक्षते ॥ आर्य इत्यादि, तथापि शब्देन नोच्यत इत्यदोषः ।

‘धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥’

इह पूर्वेण पूर्वेण स्वाव्यवहितमुत्तरोत्तरं विशेष्यते । अस्मिन्मैकावर्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकैकः स्यात्-दायमेव मालादीपकशब्देन व्यवहियते प्राचीनैः । तथा चोक्तम्—‘माला-दीपकमाद्यं चैतद्योत्तरगुणावहम्’ इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते दीपकशब्देन दीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्य सर्वोपकारकमुच्यते । तेनैकदेशस्यसर्वोपकारकक्रियादिशालिनी शृङ्खलेति पदद्वयार्थः । एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणादीपकविशेषोऽयमिति न अमित-व्यम्, तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्धत्वात् । इह च शृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाचं ग्रह-धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । विवेचितं चेदं सोदाहरणं दीपकप्रकरणेऽस्याभिरिति नेदातीवायस्यते । एतेन ‘दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते’ इति यदुक्तं कुवलयानन्दकृता तद्भ्रान्तिमात्रविलसित-मिति सुधीभिरालोचनीयम् ।

इति रसगङ्गाधर एकादलीप्रकरणम् ।

पदार्थानाम् । तद्भ्रान्तिमात्रेति । तथापि दीपकशब्दस्योपकारपरत्वम् । अत एव तदीपकप्रकरणात्पृथगेनावत्युत्तरमुच्येऽयमित्येतदुक्तिरेव भ्रान्ता ॥ इति रसगङ्गाधरमर्म-प्रकाश एकादलीप्रकरणम् ॥

१ पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वमुदाहरति—धर्मेण बुद्धिरेति ।

२ अर्थात् पूर्वपूर्वम् (विशेषणम्) उत्तरोत्तरम् (विशेष्यम्) पदरूपेण उपकारकम् । यथा—संयामाह्वनमागतेनेत्यादिपथे ‘ओदण्डेन गता आसादिताः, उरैः भरितिरः आसादि-तम्’, इत्यादी पूर्वस्य ओदण्डादिविशेषणस्य उत्तरं गतादि विशेष्यं प्रति आसादनरूपेण एकेन प्रकाशेण उपकारिता ।

३ यथा—ओदण्ड-उर-भरितिरः—मूलादहतादीनां न विधः सादृश्यमित्यर्थः ।

अथ सारः—

सैव संसर्गस्योत्कृष्टापकृष्टभावरूपत्वे सारः ॥

तत्रापि पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षापर्य्यासां द्वैविध्यम् ।

‘संसारे चेतनास्तत्र विद्वांसस्तत्र साधवः ।

साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु घन्या निराशयाः ॥’

इमं चालंकारमेकानेकविषयत्वेन पुनर्द्विविधमामनन्ति । एकविषयता-
यामवस्थादिभेदाश्रयणमावश्यकम् । उत्कर्षापर्य्यासयोर्भेदः नियतत्वात् । नक्ष-
त्रादिभेदकं विना किञ्चिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं न्यूनं वा भवितुं
प्रभवति । एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा—

‘जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।

नीलाम्बोरुहैनयनेऽधुना कुचो ते स्पर्धते खलु कनकचलेन सार्धम् ॥’

अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां कुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्तयो-
रेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वम् । यद्यपि परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मतविशेषे
शक्यते वक्तुम्, तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणेन तत्राप्येकविषयत्वं सूपपा-
दम् । यदि च वक्ष्यमाण एकाश्रये क्रमेणानेकाधेयस्वित्तिरूपः पर्यायोऽत्र
प्रतीयते तदा सोऽप्यस्तु । नहि तेन पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षरूपः सारो-
ऽन्यथासिद्धः शक्यः कर्तुम् ।

अनेकविषयः स एव यथा—

‘गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम् ।

जगदण्डादपि गुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥’

वेदेऽप्ययमलंकारो दृश्यते—

प्राग्वदाह—अथेति । तत्रापि पुरुषेऽपि ॥ इति रसगङ्गाधरभर्मप्रचक्षते सारप्रकरणम् ॥

१ गङ्गादेव ।

२ संवोधनम् ।

३ पूर्वपूर्वावस्था देशिदङ्गुचापेक्षया उत्तरोत्तरावस्थानिश्चिती कुचौ स्पृष्टौ रत्नार्थः । एक-
सैव कुचपदार्थश्च अत्रास्मादेन उत्तरोत्तरोत्कर्ष इति सापेक्षताः ।

‘महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’

पूर्वं तु गुणकृत उत्कर्षः, इदं तु स्वरूपमात्रकृत इति विशेषः । न चात्र गुणकृत उत्कर्षो वाच्यः । पुरुषस्य निर्गुणत्वेनाभ्युपगमात् । न च तत्रापि विनाशरहितत्वादिर्गम्यमानो गुण उत्कर्षक इति वाच्यम् । तस्य तादृशार्थिकरणभिन्नत्वे मानामावात् । अनयैव दिशापकर्षोऽप्युदाहार्यः ।

इदं तु बोध्यम्—एकविषये शृङ्खलाया अचारुवाचदनुप्राणितः सारो न चारुतां धत्ते । तस्याः स्वाभाविकभेदापेक्षित्वेनावसादिकृतभेदेऽनुज्ञासात् । अत एवासिन्धिवैषये वर्धमानकालंकारोऽन्यैरङ्गीकृतः । तल्लक्षणं च ‘रूप-धर्माभ्यामाधिक्ये वर्धमानकम्’ इति कृतम् । तस्मात्कारणमालादिर्यथा शृङ्खलैकविषयः, न तथा सारः शून्यो वक्तुम्, एकविषयेऽलंकारान्तराभ्युपगमप्रसङ्गात् । ‘गुणस्वरूपाभ्यां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये सारः’ इति तु लक्षणं सारस्य युक्तम् । स च क्वचिच्छृङ्खलानुप्राणितः, क्वचित्स-तत्र इत्यनेकविषयत्वमेकविषयत्वं च सुखम् । एवं शृङ्खलाविषयाणामलंकाराणां विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वात्पृथगलंकारत्वे सिद्धे शृङ्खलाया विरोधाऽभेदसाधर्म्यादिवदनुप्राणकतैवोचिता, न पृथगलंकारता । तथैवैवमेदादीनामपि पृथगलंकारतापत्तेः । पूर्णोऽसादी तु न विच्छित्तिवैलक्षण्यम्, अपि तूपमाविच्छित्तिरेवेति संप्रदायः । ननु केयं विच्छित्तिः ?

१ विनाशरहितत्वं गुणः स्वाधिकरणपुरुषात् मिश्रो न । अविनाशितः पुरुषात् स गुणः । (विनाशरहितम्) अमिश्रः शुद्ध बलवत् ।

२ अवस्थानेदेन एकत्वोक्तये ।

३ एकस्य अवस्थानेदेन उत्कर्षे वर्धमानकं बलवत्, न शृङ्खला । शृङ्खलाविषयास्त्वलंकाराः सदा शृङ्खलास्त्वा एव अवस्थिता नाप्यवस्थान्तराः ।

४ एवं लक्षणे कृते शृङ्खलायाविषयत्वान्नारे (वर्धमानकत्वे) व्यवहारो नाप्यधीत्यर्थः ।

५ अत्रैवेति यदि पृथगलंकारत्वं सात्तदा ।

६ शृङ्खलापेक्षया शृङ्खलाविषयाण्येकत्वस्यालंकाराणां विच्छित्तिवैलक्षण्यत्वात्पृथगलंकारता । शृङ्खलापेक्षयापुनराप्यलंकारमात्रम् । पूर्णां लक्षणां इत्यादीनां तु न विच्छित्तिवैलक्षण्यमिति न पृथगलंकारत्वम् । अपि तु उक्तमकृतविच्छित्त्या उपमाप्रमेदत्वमेवेत्याशङ्क्यः ।

उच्यते—अलंकाराणां परस्परविच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूता जन्यतासं-
र्गेण काव्यनिष्ठा कविप्रतिभा, तज्जन्यत्वंप्रयुक्ता चमत्कारिता वा विच्छित्तिः ।
इति रसगङ्गाधरे सारप्रकरणम् ॥

अथ काव्यलिङ्गम्—

अनुमितिकरणत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यां चानालिङ्गितः प्रकृ-
तार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यलिङ्गम् ॥

उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वम् । अनुमानार्थान्तरन्यास-
योर्वारणायानालिङ्गितान्तम् । उपमादिवारणायोपपादकत्वेनेत्यन्तम् । पञ्च-
म्यादिशब्दैः प्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित
इति । न तु शब्दाच्चेन रूपेण बोधित इत्येतदर्थफलकम् । तेन 'भयानकत्वा-
त्परिवर्जनीयो दयाश्रयत्वादसि देव सेव्यः' इत्यादौ नायमलंकारः । गम्यमा-
नहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् । तच्च
सुबन्ततिङन्तार्थत्वाभ्यां तावद्विविधम् । आद्यमपि शब्दान्तरार्थविशेषितश-
रीरम्, शुद्धैकसुबन्तार्थरूपं चेति द्वेधा । अत्राप्याद्यं साक्षात्परम्परया वा
वाक्यार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विभेदम् । तिङन्तार्थभू-
तमपि साक्षात्परम्परया वा वाक्यान्तरार्थविशेषितम्, सुबन्तार्थमात्रविशेषितं
चेति द्विप्रकारम् । शुद्धभेदस्तु तिङन्तार्थस्य न संभवति, क्रियायाः
कारकविशेषितत्वावश्यंभावात् । शिष्टमग्रे निरूपयिष्यते । उदाहरणम्—

प्राग्बवाह—अथेति । तच्च काव्यलिङ्गम् । अत्रापि अनयोरपि । मार्तसमुह ।

१ परस्परविच्छेदहेतु(जन्यतासंस्पर्गेण)काव्यनिष्ठप्रतिभाजन्यत्वहेतुका चमत्कारित्वर्थः ।

२ प्रकृतार्थोपपादकतया वक्तुमिष्टः (न तु हेतुतया शब्देन प्रतिपादितः) अर्थः (हेतु-
रूपः) काव्यलिङ्गमित्यर्थः ।

३ हेतुत्वलंकारे हेतुत्वं पञ्चम्यादिशब्दैः प्रतिपादितं भवति । अत्र तु उपपादकहेतुत्वं गम्य-
मानमेव भवति न तु शब्दप्रतिपाद्यम् । तस्मात् हेतुत्वलंकारवारणाय 'प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विव-
क्षितः' (अर्थात् यस्य उपपादकत्वं न शब्देनाभिहितम्, अपि तु स उपपादकतया वक्तुमिष्टः)
इत्युक्तिः । तेन च 'भयानकत्वात्' इत्यादौ हेतुत्वस्य पञ्चम्या उक्तत्वात् न काव्यलिङ्गा-
लंकारत्वमिति सर्वस्वाशयः ।

४ केवलमेकं सुबन्तरूपमेव हेतुत्वं, तच्च अन्यशब्दार्था अपि विशेषणभूताः स्युरिति ।

‘विनिन्द्यान्पुनश्चैरपि च परिहार्याणि पतितै-

स्वाच्यानि त्रात्यैः सपुलकमपास्यानि पिशुनैः ।

हरन्ती लोकानामनवरतमेनासि कियतां

कदाप्यथान्ता त्वं जगति पुनरेका विजयसे ॥’

अत्र ह्यनन्यसाधारणतया प्रतिपादितस्य भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षस्या-
पाततोऽघटमानस्योपपादनायानवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणः श्रमा-
भावः सुवन्तमात्रार्थविशेषितः सुवन्तार्थो विशेषवपुर्हेतुरेव नोपात्तः ।

‘त्रयन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ

कर कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ।

इमं तं मामग्नय रमथ करुणाक्रान्तहृदये

पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि ॥’

अत्र सकलदेवतीर्थदर्पदलनस्य सिद्धये स्वात्मपवित्रीकरणं वक्रा निब-
द्धम् । तच्च क्षुद्रत्वात्तादृशसिद्ध्यसंगर्भं विशेषकान्तरगाकाङ्क्षतीति तीर्थकर्तृ-
कत्रपाकरणम्, कपालिप्रभृतिर्कर्तृककर्णमुद्रणं चेति वाक्यार्थद्वयं स्वात्मरूप-
कर्मद्वारा विशेषरूपपाचम् । तद्विशिष्टं च तादृशपवित्रीकरणं भागीरथ्यु-
पाख्यं तादृशकार्योपपादनसमर्थमिति भवति हेतुः ।

‘पद्मासनप्रमुखनिर्जरधिर्धुवि-

दुष्पापदिव्यमहिमन्भवतो गुणौघान् ।

क्षुष्टपतो मम निगन्तविश्रुतलस्य

मन्तुं शिशोः शिव न मन्तुमिहासि योग्यः ॥’

१ अत्र ‘अथान्ता’ इति विशेषवपुः सवापेक्षया विविष्टं सुवन्तार्थो हेतुत्वेनोपात्तः, यो हि
‘एवभूतानि एनासि हरन्ती’ इत्यादि सुवन्तमात्रार्थः । (न तु कुत्रचित्किञ्चनार्थो मिश्रितः)
विशेषितः ।

२ एकमात्रस्य आत्मनः । अथवापकृते । पवित्रीकरणं तादृश(सकलदेव-तीर्थदर्पदलन)-
सिद्धये असमर्थम् । अत एव विशेषकान्तर- (विशेषपक्षे विधिनिष्ठं वा यत् ईदृशमन्यत्) ।

३ साक्षात्परम्परया वा वाक्यार्थः (तीर्थत्रपाकरण-कर्णमुद्रण) विशेषितः स्वात्मपवित्री-
करणरूपं सुवन्तार्थः सकलदेव-तीर्थदर्पदलनोपपादकहेतुत्वेनोपात्तः हेतुत्वात्तराम् ।

४ निर्वेराणां विघटन्या दुष्पापो दिव्यमहिमा यस्य तत्समुद्योः ।

५ मन्तुम् (जपयाम्) मन्तु योग्यो नास्ति ।

अत्र शिशुत्वं शुद्धैकसुबन्तार्थोऽपराधक्षमाकरणे हेतुः । तथा दिव्यमहिम-
न्मचिन्त्यमाहात्म्यं सुबन्तार्थविशेषितसुबन्तार्थरूपं ब्रह्मादिचित्तदुष्प्रापत्वे ।
एवं तादृशपरमेश्वरगुणैकर्मकस्तवो मन्तौ । तादृशस्तवे च विशृङ्खलत्वमिति
शुद्धसुबन्तार्थोदाहरणे विशिष्टसुबन्तार्थस्याप्युदाहरणम् ।

‘तवालम्बादम्ब स्फुरदलपुगर्वेण सहसा

मया सर्वेऽवज्ञापुरपथमनीयन्त विनुधाः ।

इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा

निराधारो हा रोदिमि कथय केपामिह पुरः ॥’

अत्र निराधार इत्यादिनाभिव्यक्ते वक्तृनिष्ठसंकलकृतकद्वेये आरम्भकर्तृका-
वज्ञापुरपथनयनरूपः सुबन्तार्थविशेषितस्तिङन्तार्थ उपपादकः ।

‘विश्वास मधुरवचनैः साधून् ये वञ्चयन्ति नम्रतयां ।

तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ॥’

अत्रापि पृथिवीविवेकनाशोपपादने तिङन्तार्थस्य धारणस्य सुबन्तार्थ-
वेशेपितस्य तस्यैव जनधारणात्मनो वा अतामर्थात्साधुवञ्चनरूपपूर्ववा-
यार्थविशेषितं धारणं हेतुः । विशेषणत्वं च कर्मणि विशेषणत्वात्परम्प-
या बोध्यम् । एते च भेदाः प्राचीनकल्पितपदार्थ-वाक्यार्थभेदद्वयवञ्चातुर्य-
त्रेण कल्पिताः, न तु वैचित्र्यविशेषेण । अधानुमानादस्य को विशेषः ?
तु व्याप्यत्व-पक्षधर्मत्वाभ्यां ज्ञायमानमेवार्थसाधकमनुमानम्, स्वरू-

१ तादृशपरमेश्वरस्य गुणाः कर्मभूता यत्र ईदृशः स्तवो मन्तौ हेतुरित्यनेः । यवनदेशेऽपि
ईदृशस्तवं हेतुरित्यनुव्रजो बोध्यः ।

२ वक्तुरि (कवी) तिष्ठति एतादृशे सकलदेवकर्तृके द्वेये ‘तव आलम्बात् अवज्ञापयन्’ इत्या-
दिसुबन्तार्थविशेषितः ‘अनीयन्त’ इति तिङन्तार्थः ।

३ ‘प्रथिवि तव विवेको नातः’ इति विवेकनाशोपपादने ‘दधासि’ इति धारणरूपकोऽल-
देह-तापेक्ष, ‘तान् जनान् दधासि’ इति सुबन्तार्थविशेषितस्य तिङन्तार्थस्य वा सामर्थ्य-
शक्ति [जनानां धारणे पृथिव्याः स्वभाव एव अतो जनधारणेन न विवेकदीनत्वं सिद्धयते] ।
मतः ‘ये साधून् विशास वञ्चयन्ति तान् खलजनान् दधासि’ इति पूर्वज्ञानार्थविशेषितं
तिङन्तार्थरूपं धारणमत्र हेतुरित्यनेः ।

पेण ज्ञायमानं प्रकृतार्थोपपादकं काव्यलिङ्गमिति विशेष इति चेत्, न उप-
पादकं हि सत्यां युक्तौ । सा तु सति व्यभिचार-पक्षावृत्तित्वयोरन्यतर-
स्यापि ज्ञाने न संभवति । यथा 'विनिन्द्यान्युन्नतैः' इत्युदाहृतपक्षे तादृ-
शश्रमाभाव उत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथ्यवृत्तिर्वेति ज्ञाने जात्वपि न सर्वो-
त्कर्षः सेदुमीष्टे । सेदुमीष्टे च सर्वोत्कर्षव्यभिचारितो भागीरथीवृत्तिश्चेति
ज्ञाने । एवं हेतोः सर्वत्राप्युपपाद्यव्यभिचारितज्ञान एवोपपत्तिः । अन्यथा
तु ह्यमेवमनेवं वा स्यादिति सदेह एव । तस्मादुपपत्ति-समर्थनादिविल-
क्षणशब्दप्रयोगा आलंकारिकाणामनुमितिसरणिमेवाभिनिविशन्ते । न च
समर्थना इदमत्ययः, न त्वनुमितिरिति वाच्यम् । स हीन्द्रियसन्निकर्षाभा-
वान् प्रात्यक्षिकः । अनुमितिसामग्र्या फलवत्त्वाच्च शब्दः । अत एव न
मानसोऽपीति । सत्यम्, काव्यलिङ्गं प्रकृतार्थोपपादकम् । उपपत्तिश्चानुमि-
तेरेव । व्यभिचारित्वेऽपि हेतोस्तदानीं व्यभिचारस्तुतेः । तथापि नानु-
मानालंकारस्यात्र विषयः । श्रोतुर्यल्लिङ्गकानुमितिवबोधयिषया कविः काव्यं
निर्मिमीते तल्लिङ्गमनुमानालंकृतेर्विषयः, काव्यव्यापारगोचरीभूतानुमितिकर-
णमिति निष्कर्षः । काव्यलिङ्गज्ञानवानुमितित्तु न कविना श्रोतुर्वबोधयि-
षिता । अत एवासौ न काव्यव्यापारगोचरः । श्रोतुः केवलं कारणवशा-
ज्जायत इति नास्त्येवान्न जायमानायामप्यनुमितावनुमानालंकृतेर्विषयः । 'त-
स्मिन्नणिज्जातमहान्यकारे' इति वक्ष्यमाणपक्षे तु बबोधयिषितैवानुमिति-
रित्यत्यनुमानविषयः । अपि च कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठा अनुमितिरनुमा-
नालंकृति प्रयोजयति । श्रोतुनिष्ठा महावाक्यार्यनिश्चयानुकूल्य तु काव्य-

१ व्यभिचारः (हेतु-साध्ययोरव्याप्तिः), पक्षे (पर्वतादौ) अवृत्तित्वम्, अनयोमेवमेव अन्य-
तरस्य (यदस्य) अपि ज्ञाने न संभवति ।

२ हेतुः उपपादकेन (वस्तुतस्तु उपपादनं क्रियते तेन) सद्य व्यभिचारित्वज्ञाने भर्थाद्य
उपपादकस्य हेतोश्च व्याप्तिः (सहचारः) इति ज्ञाने एव ।

३ शब्दे प्रत्यये शब्दसावयी प्रवक्तु स्यात् । यद्येव मानसेऽपि ज्ञानतरिकसापयो ।

४ यत् रिशं प्रकृतम् इदृशी याऽनुमितिसंज्ञा श्रोतुर्विबुधमिच्छया । भर्थाद्य यं परार्थं काव्य-
व्यापारवनिष्ठापानुमितौ कविहेतु करोति स हेतुः [काव्यव्यापारगोचरीभूताया अनुमितेः
करणम् (असाधारणकारणम्)] अनुमानालंकारस्य विषय इत्यर्थः ।

लिङ्गमिति महान्विशेषः । एवं च काव्यलिङ्गातिप्रसङ्गवारणायानुमानलक्षणप्रविष्टानुमितौ काव्यव्यापारगोचरत्वं विशेषणं देयम् ।

यत्तु 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थकम्' इति कुवलयानन्दकारो लक्षणमकार्षीत्तदपि सामान्यविशेषभावानालिङ्गित्वविशेषणरहितं चेदर्थान्तरन्यासे स्यादेवातिप्रसक्तम् । यदपि,

“यत्तत्त्रेयसम्पन्नकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेधैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी क्षशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्त्रे राजहंसा गता-

स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

'मृग्यश्च दर्शोद्गुरनिर्व्यपेक्षास्त्रवागतिर्ज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥'

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थे हेतुः । उच्यते तु संबोधने व्यापारयन्त्य इति मृगीविशेषणत्वेनानेकपदार्थो हेतुरुक्तः" इत्यलंकारसर्वलङ्कृतोक्तम्, अनुमोदितं च कुवलयानन्दकृता । तदुभयमसत् । अनुमानार्थान्तरन्यासविषये हेत्वलंकारो नेति तावत्सर्वसंमतम् । अन्यथा तयोरुच्छेदापत्तेः । अयं चानुमानस्यैव विषयः । चतुर्थचरणे दैवरूपे पक्षे नापिकाङ्क्षादृश्यदर्शनजन्यसुखासहिष्णुत्वरूपसाध्यस्य चरणत्रयवेद्येन तत्त-

मात्रमवधारणे । उपसंहरति—एवं चेति । अन्विति । यत इत्यादिः । न्यासे स्यादेवातिप्रसक्तमिति । प्राचीनमते समर्थनीयेत्यनेनैव चारणात् । मतान्तरे तु सामान्यविशेषभावानालिङ्गितत्वं विशेषणं देयमित्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे तद्वन्त्य एव स्फुटम् ।

१ अर्थ सर्वसाधारणः—अनुमानालङ्कारे अनुमितिः (हेतुद्वारा पक्षे साध्यस्य निश्चयरूपो व्यापारः) काव्यव्यापारगोचरत्वात् (काव्यरचनायां निबद्धत्वात्) कविद्वारा भोक्तृणां शोषयितुमिष्टा भवति । परंविधाया अनुमितेर्लिङ्गम् अनुमानालङ्कारस्य विषयः । काव्यलिङ्गे तु कारणसामर्थ्यवशादनुमितिर्योवमानाणि न सा कनेः श्रोतव्यो शोषयितुमिष्टा भवति । तादृशपाः (काव्यव्यापारस्य भविष्यतीमृतायाः, कविना शोषयितुं नाभिकमिष्टायाः) अनुमितेः (उपसंक्षिप्तमर्थनादिपदवाच्यायाः) हेतुः काव्यलिङ्गस्य विषयः । किञ्च—अनुमाने काव्यभोक्तृभ्योऽतिरिक्तः भक्त्योऽपि प्रमादा (अनुमानजन्यवैयर्थ्याभावात्) मध्ये भवति, यथा 'दक्षिणमपि प्राच' इत्यत्र श्रेयः । काव्यलिङ्गे तु भोक्तेव केवलः उपपादकहेतुना अर्थ समर्थयति ।

दङ्गसादृश्याधारविषयकत्वेन हेतुना सिद्धेः स्फुटत्वात् । दैवं नायिकाङ्गसा-
दृश्यदर्शनजन्य-मदिष्टमुत्सासहिष्णु, तत्तन्नायिकाङ्गसादृश्याधारविषयक-
त्वात्, मदीयशत्रुमूलयज्ञदत्तादिवदिति च प्रयोगः । शृग्यश्चेति द्वितीयपदे
यद्यपि संबोधने कृत्निष्ठे शृगीनेत्रव्यापारो ज्ञायमान उत्पादकः, तथापि
नासावुत्पादकता अनुमितिकरणताया अतिशैत इत्यनुमानालंकार एव युक्तः ।
इयांस्तु विशेषः—यत्पूर्वपदेऽनुमितिर्गम्या, इह पुनर्बुध्यतेर्वाच्या । शृग्यो
वक्षिणानिलसंपर्कवत्यः, वक्षिणाभिमुखविलक्षणनेत्रव्यापारवत्त्वादिति च
प्रयोगः । वैलक्षण्यं चोत्पदमेत्यादिनोक्तं बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैचित्र्यात्मनो विच्छिन्नविशिष्टो-
पमाभावात् । स हि अन्यतासंसर्गेण कविप्रतिभाविशेषः, तन्निर्मितस्वप्न-
युक्तश्चमरकृतिविशेषो वैयुक्तम् । न चानयोरन्यतरस्याप्यत्र संभवः । हेतु-
हेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् । अत एव
चमरकृतिरपि दुर्लभा । श्लेषादिसमिश्रणेन विच्छिन्नविशेषोऽत्राप्यस्तीति
तु न वाच्यम् । तस्य श्लेषाद्यंशप्रयोज्यत्वेन काव्यलिङ्गत्वालंकारताया-
स्तथाप्यसिद्धेः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्याद्विलक्षणं तदुपस्कार्यवैचित्र्यं तत्रास्तु
नामोपस्कारकादुपस्कार्यस्य पृथगलंकारत्वम् । यथातिशयोक्तेर्हेतुफलोत्पे-
क्षयोः । यत्र तूपस्कारकवैचित्र्य एव विश्रान्तिसूत्रोपस्कार्यमलंकार

इह पुनर्बुध्यतेर्वाच्येति । अनेव चिन्तयम्—एवं हि काव्यलिङ्गमाने गम्यानुमा-
नस्य उत्पत्तेः तदुत्प्रेक्षापतो । तस्मादनुमितेर्बोधने गम्यत्वे चेदमिति व्यवस्थाभयणात्

१ अर्थ भावः—शृग्यमेतत् सहृदयद्वारा ज्ञायमानो शृगीणा नेत्रव्यापारः । यमनिष्ठ-सम्य-
गुद्देशेन रूपकार्यस्य (फलस्य) उत्पादकः । उक्तं नातो अनुमानस्य निषयः । अनुमानस्य
विषयो ॥ ज्ञाप्य-वाचक (साध्यसाधक) भावः । न पुनः कार्यकारणभावः । इति पूर्वपदः ।
२५ कालविनी उत्पादकता नास्ति, अस्ति तु अनुमापकत्वेति समभाषणम् ।

२ अर्थेऽत्र समनोधयति 'नुच' शब्दना अभिधीयते ।

३ हेतुप्रेक्षायाः फलोप्रेक्षायाश्च अतिशयोक्तिरिव उपस्कारणम् (अदेदुरपि हेतुत्वेना-
प्यवधीयते) । हिन्दु उपस्कारक (अतिशयोक्ति) वैचित्र्यापेक्षया उपस्कार्यस्य (उपेक्षायाः)
वैचित्र्यं प्रकट्य अनुभूयते इति पृथगलंकारत्वमित्याह ।

एव । यथा प्रकृते । एव तर्हि बह्वचामलकारत्वेन प्राचीनैरुक्तानामन-
लंकारतापतिरिति चेत्, अस्तु । किं नश्छिन्नम् । तस्मात् 'निर्हेतुरूपदोषा-
भावः काव्यलिङ्गम्' इत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे काव्यलिङ्गप्रकरणम् ।

अथार्थान्तरन्यासः—

सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा यत्समर्थनं तद-
र्थान्तरन्यासः ॥

समर्थनं चेदमेवमनेवं वा स्वादिति सशयस्य प्रतिबन्धक इदमित्यमेवेति
दृढप्रत्यय । निश्चय इति यावत् । तत्र प्रकृतयोः सामान्यविशेषयोः सम-
र्थ्यत्वम्, अप्रकृतयोर्विशेषसामान्ययोः समर्थकत्वं प्रायशो दृश्यते । तच्च
तावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधम् । उदाहरणम्—

‘करिकुम्भतुलाशुरोजयो, क्रियमाणा कविमिर्विशृङ्खलैः ।

कथमालि शृणोषि सादर विपरीतग्रहणा हि योषितः ॥’

अत्र संबोध्यकर्तृकस्य तदीयकुचवृत्तिकरिकुम्भतुलासादरश्रवणस्यानौ-
चित्यं प्रतिपाद्यते । तच्च तस्यानिष्टसाधनत्वे संगच्छते । अनिष्टसाधनत्व-
मपि तादृशश्रवणमिष्टसाधनमिति बुद्ध्या श्रवणं कुर्वाणायाः कान्ताया भ्रान्तात्व-
विना दुरुपपादमिति स्वीत्वेन भ्रान्तात्वं प्रतिपाद्यते । तच्च संबोध्यस्त्रीविशे-
षभ्रान्तत्वरूपस्य विशेषस्य सामान्यं समर्थकं च ।

‘उपकारमेव कुरुते विपद्भूतं सद्गुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा रोगानपहरति पारद सकलान् ॥’

दोषः । अत्र ममं अन्तरितं मृता इति क्रिया अन्तर्भावितप्रत्यर्थः । तादृशक्रियाकर्मा
मृतेन्दीवरादयो देवनिष्ठत्वात्तत्सादृश्यदर्शनं न न्यभुक्तासहिष्णुत्वोपपादकाः । भजितत्वायु-
पपादकानि त्वेतेषां समानवान्तात्वादिकानीति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे
काव्यलिङ्गप्रकरणम् ॥

१ समर्थकहेतुविन्यासो हि काव्यलिङ्गमुपपद्यते । अत्र हि उपस्कारकस्य तादृशहेतुवि-
न्यासस्यैव वैचित्र्यम्, न उपस्कारके काव्यलिङ्गे । इत्यनञ्जयतैवाऽस्यैतत्वं ।

अत्र विपद्रुतसद्रुणकर्तृकोपकारस्य सामान्यस्य प्रकृतस्य मूर्च्छितमृतपा-
रदकर्तृकं रोगापहरणं विशेषः, उदाहरणतया समर्थकं च । पारदवृत्तान्ते
प्रकृते तु पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासे कृते सामान्यस्य विशेषसमर्थकताप्यत्रैव
संभवति—

‘अहन्नेको रणे रामो यातुघानाननेकशः ।

असहाया महात्मानो यान्ति कांचन वीरताम् ॥’

अत्र विशेषस्य सामान्यं समर्थकम् । वैपरीत्ये तु सामान्यस्य विशेषः ।
‘असहाया—’ इत्याद्युत्तरार्धमपास्य ‘नूनं सहायसंपत्तिमपेक्षन्ते बलोज्झिताः’
इति कृते विशेषो वैधर्म्येण सामान्यस्य । अर्धवैपरीत्ये दुर्बलपृष्ठान्ते प्रकृते
तु वैपरीत्यम् । अस्मिन्नलंकारे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः शाब्दध्वलंकार-
ताप्रयोजकः । न तु काव्यलिङ्गे हेतुहेतुमद्भाव इवार्थ एव । हि यत् यतः
इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे आर्थः । स तु कथितः ‘मूर्च्छां गतो मृतो वा’
इत्यत्र । तत्सत्ये धाब्दः । सोऽपि ‘विपरीतग्रहणा हि’ इत्यत्र ।

यथा वा—

‘भवत्या हि मात्यामपतितपास्त्रण्डपरिप-

त्परित्राणक्षेदः श्रययितुमशक्यः सल्ल यथा ।

ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिबहेष्वन्म जगति

समाबोध्यं सर्वैरपि सल्ल यतो दुष्परिहरः ॥’

अत्र भगवत्या भागीरथ्याः स्त्रोतुश्च वृत्तान्तयोर्विशेषयोः समर्थकस्य चतु-
र्थचरणप्रतिपादस्य सामान्यस्य समर्थकता यत इत्यनेनोच्यते ।

ननु सामान्यार्थो विशेषार्थसमर्थक इत्यस्य सामान्यव्याप्तिज्ञानं विशेषा-

१ अर्थात् पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासोत्तरं ‘नूनं सहायः’ इत्यादिपरिवर्तने कृते ‘महाबलशु-
न अपेक्षन्ते’ इति निषेधमकृतया वैधर्म्येण (पूर्वतो वैपरीत्येन) विवेकः उच्यते यत्रः
(‘यत्र रामोऽहन्’ इति), पूर्वार्धगतस्य सामान्यस्य समर्थक इत्यर्थः ।

२ अर्थात् ‘नूनं सहायसंपत्तिः’ इति यथाकस्मिन्मुच्यमाने कृते ‘अहन्नेकः’ इति पूर्वार्ध-
स्यापि तु वैपरीत्यम् अर्थात् प्रकृतस्य विशेषस्य सामान्यं वैधर्म्येण समर्थकम् ।

३ अर्थात् सामान्यं व्याप्तिज्ञानम् ‘यत्र यत्र प्रसूयत यत्र नहि’ इति विवेकभूतया अन्त-
रितेः ‘अस्मिन्पदं नहि’ इत्यस्याः प्रयोजकम् ।

नुमितिप्रयोजकमित्येवार्थः पर्यवस्यति । अन्यथा स्वभावादेर्दुष्परिहरत्वादिव्य-
भिचारज्ञानदशायां तादृशार्थस्य समर्थकत्वाप्रतिपत्तेः । प्रतीतिविशदीकरणं
समर्थकेन क्रियते, नानुमानमिति प्राचीनप्रवादस्त्वविचारितरमणीय इति
नायं भेदोऽनुमानादतिशेते । अतिशेते च विशेषार्थेन सामान्यार्थसमर्थनरू-
पोऽधिकरणविशेषारूढसहचारज्ञानाहितव्याप्तिज्ञानदाब्ज्यमेति चेत्, कविः
शृणोति । न चैवमपि विशेषस्य सामान्यसमर्थनं नार्थान्तरन्यासभेदो भवि-
तुमीष्टे । प्रागुक्तोदाहरणालंकारेणैव गतार्थत्वादिति वाच्यम् । इवादिप्रयो-
गाभावस्यैवात्र ततो वैलक्षण्यात् । एवमपि वाचकाभावादार्थोऽयमुदाहर-
णालंकारोऽस्तु, न त्वर्थान्तरन्यासभेद इति चेत्, इदमस्ति वैलक्षण्यम्—
सामान्यार्थसमर्थकस्य विशेषवाक्यार्थस्य द्वयी गतिः । अनुवाद्यांशमात्रे विशे-
पत्वम्, विधेयांशस्तु सामान्यगत एवेत्येका । अनुवाद्यविधेयोभयांशोऽपि
विशेषत्वमित्यपरा । तत्राद्या उदाहरणालंकारस्य विषयः, द्वितीया त्वार्था-
न्तरन्यासभेदस्य । एवं च 'मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः'
इत्युदाहरणालंकारगते विशेषे उपकारमेव कुरुत इति प्राचीनसामान्यार्थ-

१ अधिकरणविशेषे आरूढ यत् सहचारवाच्यम् [यथा पारदे—'मूर्च्छां-विपद्गतत्वेऽपि
सदगुणः पारदः उपकारसद्वचरित एव' इति] तेन आदितस्य व्याप्तिज्ञानस्य वाक्यार्थमकः
अर्थात् विशेषस्वले सहचार इहा सामान्यस्वले व्याप्तिज्ञाने इदीभवति यथा पारदे (विशेषे)
सदगुणोपकारयोः सहचार इहा (सामान्यस्वले) 'सदगुणशाली विपद्गतोऽपि उपकारक एव'
अर्थात् सदगुणोपकारयोः संकटदशायामपि सहचरितत्वम् (व्याप्तत्वम्) एवेति वाक्यं भवति ।
एवंविध विशेषद्वारा सामान्यस्य समर्थनमेव नवीनम्, यतो हि अनुमाने व्याप्तिज्ञानं
सामान्यं भवति । अत्र तु विशेष इति ।

२ विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासः (सामान्येन विशेषसमर्थनं त्वनुमाना-
लंकारः) इति पूर्वं स्थापिते, न चैवम् ० इत्यादिना तस्यापि उदाहरणेऽन्तर्भावो भवति ।
विशेषकर्तृकं सामान्यकर्मकं समर्थनम् (विशेषद्वारा सामान्यस्वेलाशयः) इति तदर्थः ।

३ 'उपकारमेव कुरुते विपद्गतः सदगुणो नितरां । मूर्च्छां गतो मृतो वा निदर्शनं
पारदोऽत्र रसः' इत्युदाहरणालंकारे मूर्च्छादिगतं पारदमुद्दिश्य उपकारकारकत्वं विधीयते ।
तथा च अनुवाद्यांशः पारदो विशेषः । उपकारकारकत्वं तु सदगुणशालिनि पुरे सामान्ये
यदासीत्तदेव । अर्थान्तरन्यासे तु 'उपकारमेव कुरुते विपद्गतः सदगुणो नितरां । मूर्च्छां
गतो मृतो वा रोगानपहरति पारदः सकलान् ॥' इत्यत्र मूर्च्छादिगतं पारदमनूय रोगापहार-
कत्वं विधीयते । तद्वत् पारदः रोगापहरणं चेत्युभयस्यापि विशेषत्वमेवेत्याशयः ।

गतैव यथोक्तरूपेण क्रिया विधेया । 'रोगानपहरति पारदः सकलान्'
इत्यर्थान्तरन्यासगते तु पृथगुपाचविशेषरूपेणेति । लक्षणे त्वस्य विशेषेणे-
त्यत्रोभयांशविशेषो ग्राह्यः । तेनोदाहरणालंकारतौ नातिप्रसङ्गः । यदि चाय-
मस्यो विशेषो नास्योदाहरणालंकारात्पृथगालंकारतां साधयितुं प्रभवति, अपि
तद्विशेषतामित्युच्यते, तदा उदाहरणालंकारोऽर्थान्तरन्यासस्य, दृष्टान्तस्य
प्रतिवस्तूपमा, रूपकस्यातिशयोक्तिश्च विशेषः । उपमैव चार्था स्मरणभा-
न्तिमत्संदेहा इत्यपि सुवचं स्यात्, तत्रापि विशेषस्यैवल्पात्वात् । किं चोदा-
हरणालंकारो न प्राचां मनःसंतोषभावहति, उपमयैव तैस्तस्य गिरासात् ।
अतस्तेषां विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासं विना नान्यत्र प्रवेष्टु-
मीष्ट इति ।

अत्र हि प्रतिज्ञा—हेत्ववयवयोरिवाकाङ्क्षाक्रमप्राप्तं समर्थ्यसमर्थकवाचययोः
वीर्वापर्यमिति न गन्तव्यम् । नष्टत्र समर्थकं समर्थ्यानुपपर्युत्थापितायामा-
काङ्क्षायां सत्यामेवाभिधीयत इत्यस्ति नियमः । अनुपपत्तेरभावेऽपि प्रती-
तिवैशद्यार्थं कविभिस्तस्याभिधानात् । एवं च वैपरीत्येऽपि न दोषः ।
यथा—

‘दीनानामथ परिहाय शुष्कसस्यान्योदार्प्यं वदति पयोधरो हिमाद्री ।

औक्षत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोऽयं क्षितिप भगवद्वा विवेकः ॥’

प्राग्ग्राह—अथेति । कविः शृणोतीति । करिनिषद्भ्रमाग्रपरिष्ठा शृणु-
मिस्तिरनुमानालम्भरस्य विषय इत्यादिना कालत्रिहालंकारे दत्तोत्तरव्यतिरिक्त भावः ।

१ अनुपपत्तेरिरेवे च समर्थनं यत्र विदेवत्येवार्थान्तरन्यासः, तेन उदाहरणे नातिप्रसङ्गः
(विदेवत्याय यत्र सामान्यस्य समर्थनं तत्रार्थान्तरन्यासः इति स्थापितमेतदर्थं-उत्तरम्) ।

२ अत्रोदाहरणालंकारस्यैवत्वम् (अर्थान्तरन्यासः) प्रमेय इत्युच्यते ।

३ उदाहरणालंकार-यतिवत्पुनरादिषु परस्परं विदेवत्यावर्तते इत्यन्तादेः प्रमेयपुनरावर्तने
च प्रमेयाः शिद्धयन्ति तत्रात्रापि उदाहरणालंकारस्य अर्थान्तरन्यासो न विदेवः शिष्टं पृथग-
लंकार एवेत्याहुयः ।

४ अनुपपत्तेरिति ‘वर्तते बहिष्कृत्य’ इति प्रमेयतासर्वं पूर्वम्, ‘पुनरा’ इत्यादिना हेतु-
वत्परस्परवर्तनां कालत्रिहयः तत्र अर्थान्तरन्यासे नापीत्यर्थः ।

अत्र दानेनासंभावितस्य विदुषो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्धगतो विशेषः उत्तरार्धगते सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः । एवमप्रकृतैः प्रकृतस्य समर्थनमुदाहृतम् । प्रकृतेन प्रकृतसमर्थनं यथा—

‘कस्तृप्येन्मार्मिकस्तन्वि स्मणीयेषु वस्तुषु ।

हित्वान्तिकं सरोजिन्याः पश्य याति न षट्पदः ॥’

जलक्रीडायां दूरं गच्छेति वदन्ती कामिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अस्यां वृत्तान्तद्वयमपि प्रकृतम् । कन्वित्प्रकृतेनाप्रकृतस्य समर्थनं संभवति । परंतु तदप्रकृतं प्रान्ते प्रकृतपर्यवसनं भवति । आप्ततत्त्वस्तु तस्याप्रकृतत्वम्, सर्वथैवाप्रकृतस्य समर्थनाऽप्रसक्तेः । यथा—

‘प्रमुरपि याचितुकामो भजेत बामोह लाघवं सहसा ।

यदहं त्वयाघरार्थं सपदि विमुह्यता निराशतां नीतः ॥’

अत्र कामुकयोः प्रकृतेन वृत्तान्तेन विशेषेण वातृयाचकवृत्तान्तोऽप्रस्तुतः सामान्यात्मा समर्थ्यते ।

यत्तु ‘कारणेन कार्यस्य कार्येण वा कारणस्य समर्थनम्’ इत्यपि मेद-
द्वयमर्थान्तरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपयत्, तत्र । तस्य काव्यलि-
ङ्गविषयत्वात् । अन्यथा ‘वपुःपादुर्भावात्—’ इति सकलालंकारिकसिद्धं
काव्यलिङ्गोदाहरणमसंगतं स्यात् । अपरार्थे वाक्यार्थद्वयेस्य कारणत्वेना-
र्थान्तरन्यासोदाहरणतापत्तेः । यदपि विमर्शनीकार आह—“विशेषेणापि
सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यार्थस्योपपादनापेक्षत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः ।
यत्र पुनः स्वतःसिद्धस्यैव विशदीकरणार्थं तदेकदेशमृतो विशेष उपादीयते
तत्रोदाहरणालंकारः । यथा ‘निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः’ इत्यत्र” इति ।
तदपि न ।

‘निजदोषावृत्तमनसागतिमुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति मितोपहतः शशिशुभ्रं शङ्कमपि पीतम् ॥’

१ अप्रकृतस्यापि दातृ वाचकवृत्तान्तस्य ‘जलादधर महीतु प्रमुरपि त्वदशीकृतत्वात् तया-
प्रेऽह वाचकः’ इति प्रकृते पर्यवसानं भवति, अप्रकृतस्य समर्थनान्नावश्यकतादिति शेषम् ।

२ अपरापदपर्युक्तं कार्यं प्रति ‘पूर्वजन्मनि नाह मण्डनान्’ ‘सप्रति नमन् जन्मान्तरेऽशरीर-
तया अनतिमान् स्मरन्’ इति वाक्यार्थद्वयं कारणमित्यर्थः ।

इति प्राचीनसमतोदाहरणे सामान्यवाक्यार्थस्यासंदिग्धत्वेनोपपादनानपेक्ष-
त्वात् । नहि दोषेण अमो भवतीत्यर्थे पामरस्याप्यस्ति संशयः, येनोपपाद-
नापेक्षा स्यात् । अस्त्येव तर्कस्थल इवाहार्योऽत्रापि संशय इति चेत्,
त्वदुक्तोदाहरणालंकारेऽपि तस्य साम्राज्यात् । तस्मादसदुक्तैव व्यवस्था-
नुसर्तव्या ।

कुवलयानन्दकारस्तु—“यसिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः’
‘अनन्तरत्नप्रभवस्य—’ इत्यादि ।

‘कर्णारुतुदमन्तरेण रणितं गाहस्य काक स्वयं

माफन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मन्महे कोकिलम् ।

धन्यानि स्थलसौष्ठवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां

नेपालक्षितिपालभालतिलके पङ्के न शङ्केत कः ॥’

पूर्वमुपमारीत्या इह त्वर्थान्तरन्यासरीत्या विकस्वरालंकारः” इत्याह ।
तदपि तुच्छम् । ‘उपकारमेव कुरुते’ इत्युदाहरणालंकारोक्तासदुदाहरणे
प्राथमिकविशेषस्याभावात्त्वदुक्तो विकस्वरालंकारो न संभवतीति कश्चिद-
लंकारस्त्वयापि वाच्यः । एवं चार्थान्तरन्यासस्य तस्य चार्थान्तरन्यासप्रभे-
दयोश्च संसृष्टैवोदाहरणानां त्वदुक्तानां गतार्थत्वे नवीनालंकारस्तीकारा-
नौचित्यात् । अन्यथोपमादिप्रभेदानामनुप्राधानुमाहकतया संनिवेशेऽलंका-

प्रभेदयोश्च संसृष्टैवेति । शृङ्गलङ्कृतचमत्कारसाधिकस्य सरवाभिन्त्यमिश्रम् ॥
इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥

१ आहार्यः संशयस्तत्रापि संभवत्येवेत्याशयः ।

२ यत्र अनुपार्थाश्रमावे विशेषस्तं ततोदाहरणम् । यत्र तुल्यवच विशेषस्तत्रार्थान्तरन्यास
इति ।

३ अत्र ‘विपर्ययः सद्वृत्तः उपकारमेव कुरुते’ इति प्रथमं साधनम्, न विशेष
इत्यर्थः । किन्तु विकसरे कोटिप्रयम्—पूर्वं विशेषः, ततः सामान्यम्, पुनर्विशेषः, इति ।
पण्डितोदाहरणे तु—‘उपकारमेव कुरुते’ इति साधनम्, ‘अत्र (मसिद्धये) मूर्च्छितो
युगो वा पारतो निदर्शनम् (पददेवः)’ इति विशेषः, इति कोटिद्वयमेवेति विचार्य विशेषकैः ।

४ तस्य उदाहरणम् । अर्थात् अर्थान्तरन्यासस्य उदाहरणस्य च संसृष्ट्या, अर्थान्तरन्या-
सप्रभेदयोः उदाहरणस्य च संसृष्ट्यैव गतार्थत्वे इत्याशयः ।

रान्तरकरुपनापत्तेः । 'वीक्ष्य रामं घनस्थामं ननृतुः शिशिनो वने' इत्यत्राप्युपमापोषितायां भ्रान्तावलंकारान्तरत्वप्रसङ्गाच्च ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ।

अथानुमानालंकारः—

अनुमितिकरणमनुमानम् ॥

अनुमितिश्चानुमितित्ववती । अनुमितित्वं चानुमिनोमीति मानससाक्षात्कारसाक्षिको जातिविशेषः । व्याप्तिप्रकारकैपक्षधर्मतानिश्चयजन्यज्ञानं चानुमितिः । तस्याश्च कर्णं व्याप्तिप्रकारकलिङ्गनिश्चय इत्येके । व्याप्यत्वेन निश्चीयमानं लिङ्गमित्यपरे । इदं च साधारणमनुमानम् । अस्य च कविप्रतिमोद्धिखितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारत्वात् । यथा—

'तस्मिन्मणिप्रातहतान्धकारे पुरे निशालोपविधानदखे ।

सद्यो वियुक्ता दिवसावसानं कोकाः सशोकाः कथयन्ति नित्यम् ॥'

अत्र कथनं स्फुटयोधः । स चानुमित्यात्मकः कौकलियोगरूपस्य लिङ्गस्य व्याप्यत्वेन निश्चयात्करणादुत्पद्यते । तत्र चान्धकारविशे-

प्राग्बदाह—अथेति । विनिगमनाविरहादाह—व्याप्तीति । साधारणं तन्मान-

१ 'घन इव स्थामः' इत्युपमा । निकसरो यथा घनः, तथात्रापि पुष्पलकाराव प्रसज्येत न तु उपमापोषितभ्रान्तिमत्त्वमित्यर्थः ।

२ अनुप्यारवं यसिन् ॥ अनुप्यः, तथा अनुमितित्वं जातिर्वसां साऽनुमितिरित्यर्थः ।

३ व्याप्तिम् (साध्य-हेत्वोः सदचारम्) निश्चेष्टणीकृत्य पक्षस्य (पर्वतादेः) भ्रमोऽवमिति (भ्रमः पर्वतेति तदस्त्वद्व्याप्त्यो बहिरपि साधयितुं शक्यः) निश्चयान्वितं 'वदमान्' इत्यादि ज्ञानम् ।

४ आसाधारणं कारणम् ।

५ यदा यदा कौकलियोगो भवति तदा तदा दिवसावसानं द्रव्यते इति इति कौकलियोगस्य लिङ्गस्य दिवसावसानाभ्याप्यत्वनिश्चयः । यत्तदुपायं लिङ्गात् (हेतोः) 'सप्रति दिनावसानम्, कौकयोः सशोकात्वात् (वियोगात्)' इति स्फुटयोधो जात इत्यलंकारः ।

पौमावस्य तत्सामान्याभावत्वेनाध्यवसाने सति निशालोपविधानदक्षतासिद्धौ
दिवसावसानसिद्ध्यभावप्रयुक्ता दिवसावसानानुमितिरित्यस्ति कविप्रतिभो-
ल्लिखितत्वम् । वक्ष्यमाणमुन्मीलितमिति न मन्तव्यम् । तस्याप्यनुमानताया
एव स्थापयिष्यमाणत्वात् । यथा वा—

‘अग्लायन्यदरातिकैरवकुलान्यग्लसिपुः सत्वरं

दैन्यध्वान्तकदम्बकानि परितो नेशुस्तमां तामसाः ।

सन्मार्गाः प्रसरन्ति साधुनलिनान्युल्लासमातन्वते

तन्मन्ये भवतः प्रतापतपनो देव प्रभातोन्मुखः ॥’

पूर्वत्र लिङ्गलिङ्गिनोः शुद्धत्वञ्च, इह तु रूपकानुप्राणितत्वमिति विशेषः ।
कविप्रतिभोल्लिखितत्वं पुनः स्फुटमेव । इह यत्र लिङ्गलिङ्गिनोः सत्त्वं तत्र
मन्ये षष्ठे अवैति जाने इत्यादिपदानामनुमितिशेषकत्वम्, यत्र तु साह-
स्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षावोपकतेति विवेकः । तेन

‘मन्मथामात्यमायान्तमहं मन्ये महार्धम् ।

चक्षुश्चमस्कृतिं धत्ते यदहो किल कोकिलः ॥’

इत्यादावनुनैव, नोत्प्रेक्षा ।

एतिनाधारणम् । षष्ठ्येति । इह अनुमानालंकारे । पुनस्तदर्थे । उभयनेति

१ मणिमिश्रकारविशेष पद्मपत्नीपदे न सर्वः, किन्तु मणिवाग्निदान्धकारत्वदेवे सामा-
न्यतोऽन्धकारत्वमप्यवसाय तदभावे अन्धकारवहचरिण्या निश्रया अप्यभावेन दिवसाव-
सानज्ञानस्य नास्त्युपायः । तदर्थं कोकिलियोगरूपस्य लिङ्गस्य दिवसावसानव्याप्यत्वनिश्चये सति
एवमुपाकारणान् दिवसावसानस्य अनुमितिः (उक्त्वा, वक्ष्यन्तीति उद्धरणोपादानात्) ।
अन्यसिन् अ-पस्यापेक्षाभ्यवसानात् कविप्रतिभाऊतचमत्कृतिरित्यकारत्वमस्तेत्याशयः ।

२ तम. सर्वग्विनः पदार्थो जलकादयः ।

३ अरातिदेवकुलम्भानवादेः लिङ्गस्य, प्रताप-तपनव्याप्यत्वनिश्चयरूपाकारणादनुमान-
मिति शेषम् ।

४ महान् उत्सवो यत्र । कामामात्यो वसन्तः ।

५ अत्र उपमानोपमेययोः सादृश्यमिति चेत् नास्ति । तपु यथा—‘उषा मन्ये करिषतनु ते
पादयोः पद्मश्रीः’, यथा वा—‘मस्या दोहदश्लिभ्या मुखयापाशुरप्रदम् । सर्वं रावेति
मन्वेऽप यदुव भोक्तुमिच्छति ॥’ इत्यादिषु द्वयोः सादृश्यं दृश्यते (पूर्वत्र पद्मस्य पादस्य च,
उत्तरत्र मुखस्य राजपर्यायस्य चन्द्रस्य च । द्वितीयोदाहरणे राजपदेन नृपकूप्युत्प्रेक्षयोऽर्थः ।
एतां द्वयोः भुङ्क्ते पाठ्यते । मणिमया मुखमिति नृपं (वृत्तिकाम्) भोक्तुमिच्छतीति
सादृश्यम्) ।

अत्रेदं बोध्यम्—भन्ये इत्यादिवाचकपदोपादाने वाच्यमनुमानम् । यथान्तरोक्ते । वक्तिकथयतीत्यादिलक्षकपदोपादाने लक्ष्यम् । यथा 'कोकाः सशोकाः' इत्यादौ । तदन्यतरानुपादाने साध्याक्षिप्तायामनुमितौ प्रतीयमानम् । यथा 'अम्लायन्—' इति पद्ये 'तद्वाधी तव देव संप्रति महोमार्तण्डविम्बोदयः' इति चतुर्थचरणनिर्माणे । साध्यस्याप्यनुपादाने लिङ्गमात्रोपादानेन यत्रागूर्यमाणं साध्यं तत्र ध्वन्यमानम् । यथा—

‘गुञ्जन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावन्ति संमुखम् ।

आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुवताः ॥’

अत्र शरदागमस्य साध्यस्यानुमानं ध्वन्यते । एवमेषा व्यवस्था न प्रागुक्ते करणमनुमानमिति नये संगच्छते । करणस्य ज्ञायमानलिङ्गत्वपक्षे वाच्यतायाः केवलाया आपत्तेः । लिङ्गज्ञानत्वपक्षे वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरनापत्तेः । अतोऽनुमितिरेवानुमानम् । तस्याश्च वाच्यत्वलक्ष्यत्वप्रतीयमानत्वध्वन्यमानत्वानां साम्राज्यम्, स्युटश्च करण इव भावेऽपीति ।

इति रसगङ्गाधरेऽनुमानप्रकरणम् ।

अथ यथासंख्यम्—

उपदेशक्रमेणार्थानां संबन्धो यथासंख्यम् ।

पदार्थानतिवृत्तिरूपे यैथार्थेऽव्ययीभावः । संख्याया अनतिवृत्तिश्च

भावः । भावेऽपीति । विधिरिति शेषः ॥ इति रसगङ्गाधरसर्वप्रकरणेऽनुमानप्रकरणम् ॥

१ ज्ञायमान लिङ्गम् अनुमितेः करणम् (कारणम्) इति स्त्रीकारे हेतु(लिङ्ग)वाचकपदोपादाने अनुमानं वाच्यमित्येव न्यपदेशः स्यात्, लक्ष्यत्वादेर्न प्रवीतिः । लिङ्गज्ञानम् अनुमितेः करणम् इति पक्षे ज्ञानं न वाचकं न च लक्षकमिति वाच्यत्व-लक्ष्यत्वयोरनापत्तिः । एवं च करणमनुमानमित्युभयपक्षि न समञ्जसम् । अनुमितिरनुमानमिति स्त्रीकारे तु मन्ये इत्याद्युपादाने वाच्यत्वम्, कधीत्याद्युपादाने लक्ष्यत्वमित्यादिभ्यवस्थाया अनुमितेर्वाच्यत्व-लक्ष्यत्वादीनि धर्म्यञ्च संभवन्तीति सर्वस्वाशयः । स्युटश्च यथा करणे (अनुमीयते अनेनेति) साम्राज्यं तथा भावेपीति पूर्वोक्तपक्षः । “विधिः इति शेषः” इति नागेश्वरीकाया वरदानवशोददविधिरेव, अग्रसत्काक्षेपस्य पण्डितराजमार्गे कुत्राप्यस्पर्शात् ।

२ संख्यामनलिकम् यथासंख्यम् ।

प्रथमस्य प्रथमेनैव द्वितीयस्य द्वितीयेनैवेत्यादिक्रमेण संबन्धे भवतीति योगार्थ एव लक्षणम् । यथा—

‘यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।

संकुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरञ्जत्रियः ॥’

अत्र यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः संकुचन्ति, शौर्यबलकान्तिलोभिता विकसन्तीति प्रथमद्वितीयक्रिययोः क्रमेण प्रथमद्वितीयविशेषणावच्छिन्नेन कर्त्रान्वयः । स च शाब्दः, समासाभावेन शब्दानामप्यन्वयात् । भावसं-
धिश्चात्र प्रधानम् । यथा वा—

‘दुमपङ्कजविद्भासः सर्वसंतोषोपकाः ।

मुधैव हन्त हन्यन्ते कुठारहिमदुर्जनैः ॥’

इह वीपकानुभाणकम् । यथा वा—

‘वृन्दापितृगहनचरौ कुसुमायुधजननहननशक्तिधरौ ।

अरिरुल्लान्छितकरौ भीति मे हरिहरौ हराम् ॥’

इहोभयत्राऽऽर्थः । पूर्वं समासेन समासान्वयेऽवयवानामन्वयस्य पार्ष्टिक-
त्वात् । इत्यादिरपरिमितोऽस्य विषयः । अथ क्रमेणान्वयबोधे किं निया-
मकम् । अत्र केचित्—“योग्यताज्ञानमेव नियामकम् । तथाहि ‘वृन्दा-
पितृगहनचरौ’ इत्यत्र हरौ इमशानचरित्वस्य, हरे वृन्दावनचारित्वस्य च
बाधितत्वादन्यवबोधभावे हरौ वृन्दावनचारित्वस्य, हरे इमशानचारित्वस्य
च योग्यत्वादन्यवबोधो जायमानः क्रमिकान्वयबोधे पर्यवस्यति । एवमन्य-
त्रापि” इत्याहुः ।

अन्ये तु—“योग्यताज्ञानस्य नियामकत्वे क्रमभङ्गस्य दोषता न स्यात् ।
‘कीर्तिप्रतापौ भातस्ते सूर्यचन्द्रगसाविव’ इत्यादौ कीर्तौ चन्द्रसादृश्यस्य
प्रतापे सूर्यसादृश्यस्य च व्युत्क्रामोक्तस्यापि योग्यतावशादेव प्रतीत्युपपत्तेः ।
नहि क्रमिकमेव योग्यम्, अपक्रमयोग्यम्, येन तव मुख्यार्थहतिः स्यात् ।

प्राग्बदाह—अयेति । संबन्धे सतीति शेषः । पूर्वतो विशेषमाह—इहेति । वृन्दा
तदाख्यं वनम् । पितृगहनं इमशानम् । अरिः सुदर्शवः । आर्थविषये च दृष्टे—अयेति ।

२ शरीरवर्णनं नयोरित्यर्थः । प्रधानस्य तस्य यथासंख्यमिदमलंकारकमित्याशयः ।

भवति चानुभवसिद्धा सा । तस्मादन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथासंख्या-
न्वयबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एवं च 'क्रीर्तिप्रतापौ' इत्यत्र च
यथाश्रुतानां यथासंख्यान्यवबोधो वाचनिस्रयपराहत इति मुख्यार्थहृतिस-
द्भावात्कममज्ञस्य दोषत्वसाम्प्रान्यम् । नन्वन्वयिसमसंख्यपदार्थानां यदि यथा-
संख्यान्यवबोधो व्युत्पत्तिसिद्धस्तदा 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति सूत्रं
व्यर्थं स्यात् । तदुदाहरणेषु 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इत्या-
दिषु लौकिकसामग्रीबलादेव यथासंख्यान्यवबोधोपपत्तेः । योग्यतामात्रचलात्
तथावबोधोपपादकमते तु शास्त्रमात्रचक्षुष्कैः प्रकृतिविशेषप्रत्ययविशेषसंबन्ध-
रूपाया योग्यताया अज्ञानात्तेषां यथासंख्यान्यवबोधार्थं 'यथासंख्यं' इति सूत्र-
मिति चेत्, न । ममापि प्रागुक्तव्युत्पत्तिरहितानां तादृशबोधार्थं सूत्रसार्ध-
न्यात्' इत्याहुः ।

इदं तु बोध्यम्—यथासंख्यान्यवबोधो यथातथास्तु नाम । नात्रागृहीतः ।
यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत्कथमारोहुं प्रभवतीति तु विचारणीयम् ।
न्यासिंहोक्तसिद्धे कविप्रतिमानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवात्तोल्लेखतोऽप्युपलब्धि-
रस्ति, येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽऽपक्रमत्वरूपशो-
पामात्र एव यथासंख्यम् । एवं चोद्भटमत्तानुयायिनामुक्तयः कूटकार्पापगवद-

१ ये पदार्थाः अन्वयिनः (अन्यैः सह अन्वयं कथन्ते) परस्परं च समसंख्याः तेषां
पदार्थानां ज्ञानरूपस्य कारणस्य (समसंख्यपदार्थज्ञाने सत्त्वेव यथासंख्यमन्वयो भवति),
यथासंख्यमन्वयबोधः कार्यम् (अन्वयबोधत्वं च कार्यतावच्छेदकम्) ।

२ अर्थात् शालेनैव तेषां शब्दसामान्यप्रत्यक्षेण नतु ज्ञेयादीनां 'श'प्रत्ययस्यैव योग्यतां
पामादीनां 'न'प्रत्ययस्यैव योग्यतास्तीति ज्ञानसाधारणात् यथासंख्यान्यवबोधो यथासंख्यपद-
मित्यर्थः ।

३ नन्वित्यादेः शंकासमाधानप्रपञ्चकस्यापमाद्ययः—अन्ये विधि यत्नानुसारं यदि व्युत्पत्ति-
सिद्ध एव यथाक्रमान्वयस्यार्थं व्युत्पत्त्यनुसारं लोकप्रसिद्धत्वादेव यथासंख्यान्यवे सिद्धे प्राणिनि-
सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अस्मभ्यमतानुसारं तु योग्यताज्ञानमेव यथासंख्यान्यवे नियामकमिति
स्वीकारे तु शालैकचक्षुषां शालं विना नेहं ज्ञानमुपपद्यते यत् ज्ञेयादीनां 'श'प्रत्ययस्यैव
योग्यता इत्यादि । तत्रैव सूत्रं विना यथासंख्यान्यवबोधो ननुपपन्नत्वात्प्रासङ्ग्यदूतं चरितार्थ-
मेति 'कथं चेत्' मतानुसारिणां पूर्वपक्षः । तेषां तादृशव्युत्पत्तेर्ज्ञानं नास्ति तदर्थमसम्भवेति
सफलं सूत्रमिति 'अन्वय'मतानुयायिनां समाधानम् ।

रमणीया एव । एतेन यथासंख्यमेव क्रमोलंकारसंज्ञया व्यवहरतो वामन-
स्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु नव्याः ।-

इति रसगङ्गाधरे यथासंख्यप्रकरणम् ।

अथ पर्यायः—

क्रमेणानेकाधिकरणमेकमाधेयमेकः पर्यायः । क्रमेणानेकाधेय-
कमेकमधिकरणमपरः ॥

एतदन्यान्यत्वं च सामान्यलक्षणम्, न तु योगार्थमात्रम् । अतिप्र-
सक्तेः । 'परावनुपात्यथ इणः' इति पाणिनिस्मृत्या अनुपात्ययमात्रस्य यन्त्र-
पाधित्वेनोक्तेः । नाप्यन्यत् । अन्यतरत्वाघटितस्य निर्वैकुण्ठमश्वक्यत्वात् ।
अत्राद्यलक्षणे मायुक्तविशेषोलंकारद्वितीयभेदेऽतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेणेति ।
तत्र चाधेयस्य युगपदेनेकाधारसंबन्धान्नातिप्रसङ्गः । द्वितीयलक्षणे वक्ष्य-
माणसमुच्चमालकारातिव्याप्तिवारणाय तदिति विवेकः । उदाहरणम्—

‘आयाता कमलासनस्य भवनाद्रुपुं त्रिलोकीवलं

गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदयो नीत्वा पुनः कौतुकात् ।

भ्रान्त्वा मूवलये महाकविकुल्लेपास्या तवास्याम्बुजे

राजन्सप्रति सत्यधामनि गिरां देवी सुखं वर्तते ॥’

स्थाने युक्त । नव्या इति । वस्तुतस्तु यथासंख्यसूत्रधारपाणिनीयप्रयोगे पार्थिकत-
यान्वयबोधे द्वन्द्वादे साधुत्वेऽपि नान्यत्र साधुत्वम् । किं तु समुदितान्वयबोधमान
एवेति तदभिप्रायकाले प्रयोगा असाधव एव । अलंकारस्तु द्वितीयरीत्या व्यक्ते चरितार्थ
इति बोध्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे यथासंख्यप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति ।

१ एकमाधेय क्रमेण अनेकेष्वधिकरणेषु स्वात्त प्रथमः, एकसिद्धधिकरणे क्रमेण अनेकान्या-
धेयानि इति द्वितीयपर्याय इत्याशयः ।

२ अर्थात् परि उपसर्गपूर्वात्, ‘इण्’धातोः धञ्प्रत्ययविधौ निमित्तम् अनुपात्ययः (क्रम-
प्राप्तस्य अनतिक्रमणम्) । तथा च योगार्थमात्रे पर्यायलक्षणे स्वीकृते कपवाते सर्वत्रापि पर्या-
यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः ।

३ अन्यतरस्य (अनेकेषु एकमाधेय पर्याय इत्यादि) पर्यायस्य तु न वक्तुं शक्यम्, तदि-
तोऽपरस्य (एकसिद्धधिकरणे क्रमादनेकाधेयानि इत्यादि) अपि पर्यायस्य सत्त्वादित्याशयः ।

४ अर्थात् क्रमेणेति । समुच्चये हि युगपदेव एकसिद्धनेकक्रियादयो भवन्ति ।

अत्र प्रथमचरणगतमधिकरणमार्थम् । विधेयवर्धिमञ्चम्यां विधेयस्यो-
पधेयमन्तरेणासिद्ध्या औपधेयिकाधिकरणस्याक्षेपगम्यत्वात् । कमलासनस्य
भवने स्थित्वा आयातेति ह्यब्धोपपञ्चम्यामपि, ह्यवन्तार्थक्रियाधिकरणे
पञ्चम्या लाक्षणिकत्वादवाच्यतैव । 'ह्यब्धोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति
वार्तिकस्य निरुद्धलक्षणासमर्पकतेति राक्षान्तात् । इतरचरणत्रयगतं तु
शाब्दम् । यथा वा—

‘मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा सद्नेऽमृताशिनां च चिरम् ।

संप्रति निदेषि ते राजन्वदनाम्बुजे सुधा वसति ॥’

पूर्वमवरोहः, इह स्वरोहः, पूर्वपूर्वत्यागेऽरुचिबीजोपादानं चेति विशेषः ।

अपरः पर्यायो यथा—

‘विदूरादाश्चर्यस्तिमितमथ किंचित्परिचया-

दुदृष्टञ्चाश्चर्यं तदनु परितः स्फुरितरुचि ।

गुरुणां संघाते सपदि मयि याते समञ्जनि

प्रपाघूर्णत्तारं नयनयुगमिन्दीवरदशः ॥’

अत्र कचिदनपावृते स्थलविशेषे गुरुभ्युद्भूतमाणायाश्चिरमोषितमसंभा-
वितागमनं प्रियमकलादालोकितवत्याः कस्याश्चिन्नयनयुगलस्य एकस्मिन्नधि-
करणे विशेषणीभूतानां, स्तिमितत्वादीनामाधेयानां, युगपदसंभवात्कारणक्रम-
वशाच्च क्रमिकत्वम् । यथा वा—

१ विक्रमस्य योऽवधि. (मननमिति) तस्मात्कृतायां पञ्चम्या ‘विभाग संयोग विना नोप-
पद्यते’ इति ‘पूर्वं कमलासनस्य भवने आसीत्’ इति भवनरूप औपधेयिक आधार. अर्ध-
बलाद्यस्य इत्यर्थः ।

२ ननु भवनादिति भाषादाने पञ्चमी येन विभागास्तस्योपे आधियन्ते, अपि तु ह्यब्धोप-
पञ्चमी । तत्रापि अधिकरणस्य आर्षत्वम् अथाह वाच्यत्वाभावमाह । अयं भाव — ह्यब्धोपे
इति वार्तिक “भवनात्” इत्यादिपञ्चम्या ‘भवने स्थित्वा’, कर्मणि तु ‘भवत इति’ इत्यादि
लक्षणा” इत्यर्थबोधक, न पञ्चमीविधायकम् । तथा च भवने इत्याधारापेक्ष लक्षणादेव
क्राम इत्यवाम्यत्वमेव तस्य ।

३ अवरोहः उपरितो नीचेराममनम् । आरोहो नीचेष्ट. उपरियमनम् । अरुचिस्तु—
कूटा मकरा. सन्तीति लक्ष्यागोचर देवानां समीपे आपमनम् । तेषां अमृताशिन इति स्वस्य
अग्नेनेन समापनमेव स्यादिति ध्यात्रिदोषे मुखे आगमनम् ।

४ प्रसारिता रुचि, वास्तव्यस्य तद, विकसितमिति भावतः ।

‘प्रथमं श्रितिकञ्जकोरकामावय शोयामनुभूय कन्दुकानाम् ।

अधुना श्रयितुं कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलीलाम् ॥’

अत्रापि कुचत्वैनेकीकृते कुचरूपेऽधिकरणे परिमाणविशेषणाम् । यदि च कुचयोः पूर्वपूर्वस्वरूपापेक्षया उत्तरोत्तरस्वरूपस्योत्कर्षः प्रतीयते तदा एकविषयः सारोऽप्यस्तु, विषयभेदाच्च न बाध्यबाधकभावः । यत्तु—

‘चिन्वोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना मृगशावाक्षि हृदयेऽप्येष दृश्यते ॥’

इति कुचलयानन्दकृता विकासपर्यायो निजगदे, तच्चिन्त्यम् । एकसंबन्ध-
नाशोचस्मपरसंबन्धे सत्त्वेव पर्यायपदस्य लोके भयोगात्, ‘श्रोणीबन्धस्त्य-
जति तनुतां सेवते मध्यभागः’ इति काव्यप्रकाशोदाहृते, ‘भागर्णवस्य
हृदये’ इत्यादिसर्वस्वकारोदाहृते च तथैव दृष्टत्वाच्च अस्मिन्नलंकारलक्ष-
णेऽपि क्रमपदेन वादयनिवक्ष्याया औचित्यात् । तस्मादत्रैकविषयः सारा-
लंकार उचितः, ये रत्नाकरादयो वर्धमानकालंकारमामनन्ति स चापुष्पता
नोद्भूत एव । इदं तु बोध्यम्—

‘प्रथमं लुम्बितचरणा जङ्गाजानुकनामिदृदयानि ।

आक्षिप्य गावना मे खेलतु विष्णोर्मुसाञ्जशोभायान् ॥’

अत्र न तावत्पर्यायः, उत्तरोत्तरसंबन्धस्य पूर्वपूर्वत्यागपूर्वकत्वाविषयत्वात् ।
यतोऽत्र मुखविषयकभावनायाः सर्वात्रविषयकत्वं वक्तुरभिप्रेतम्, न तु मुख-
मात्रविषयकत्वम् । अत एव खेलितित्युक्तम्, न तु गञ्जत्विति । तथा—

‘पूर्वं नयनयोर्लम्बा ततो मग्ना मनसभूत् ।

अथ सैव प्रियस्यासीत्सर्ववेदनगोचरा ॥’

इत्यत्रापि । नापि सारः, उत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षयोरभावात् । तस्मादेवमादौ
शुद्धकमालंकारोऽतिरिक्त इत्यप्याहुः ।

ननुतो द्वित्यादाह—कुचत्वैनेति । विशेषणानामुक्तीत्या क्रमिकत्वमिति शेषः ।
सारालंकार उचित इति । अत्रेदं चिन्त्यम्—भेदप्रतीत्यै यत्नामेव सार इत्यस्य
आचीनधर्मतत्वेन तदभावात् । अत्र हि रागयोः श्लेषेणाभेदाप्यवसायात् । वर्ध-
मानरूपागतंकारान्तरस्त्रीभरापेक्षया पर्यायपदार्थस्य, साधारण्यमाश्रित्यामेव संग्रह-
भेदोचितत्वाच्च । अत एव प्रकाशकतापीदं पदं पर्याय उदाहृतम् । इत्य-

इहान्यदप्यवधेयम्—यत्राधाराधेयतत्संबन्धक्रमेषु कचिदपि कविकल्प-
नापेक्षा तत्रैवायमलंकारः । यत्र तु सर्वोशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलं-
कारः । अत एव 'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्ता-
स्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम्' इति काव्यप्रकाशकृता, 'प्रागर्णवस्य
हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम्' इति सर्व-
स्वकृता च निर्दिशितम् । अत्रोभयत्राप्याधारभेदाद्विज आधेयः कविना एक-
ताम्यवसानेनैकीकृतः । असद्वचोदाहरणेषु तु क्रमोऽपि कल्पितः । नहि
ब्रह्मलोकस्यया देवतया, पयोधिस्यया मुषया च, वाचोवाष्माधुर्यस्य चाभेदो
लोकसिद्धस्तादृशः क्रमो वा । एवं स्थिते 'अधुना पुलिनं, तत्र यत्र स्रोतः पुरा-
भवत्' इति कुवलयानन्दगतमुदाहरणं 'यत्र पूर्वं घटस्तत्राधुना पटः' इति
वाक्यबलौकिकोक्तिमात्रमित्यनुदाहार्यमेव ।

इति रसगङ्गाधरे पर्यायप्रकरणम् ।

अथ परिवृत्तिः—

परकीययर्त्तिकचिद्वस्तुवादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययर्त्तिकचिद्वस्तु-
समर्पणं परिवृत्तिः ॥

क्रय इति यावत् । सा च तावद्विविधा—समपरिवृत्तिर्विषमपरिवृत्त्येति ।
समपरिवृत्तिरपि द्विविधा—उत्तमैरुत्तमानां न्यूनैर्न्यूनानां चेति । विषमपरिवृ-
त्तिरपि तथा—उत्तमैर्न्यूनानां न्यूनैरुत्तमानां चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

'अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान्क्रीणासि चेक्षुषाम् ।

युक्तमेतल तु पुनर्लोचनामुरुहद्वयम् ॥'

अत्र पूर्वार्ध एव समपरिवृत्तिः, उत्तरार्धे तु विषमैव ।

अपि । नोक्तीला पर्याय इति शेषः । लौकिकोक्तिमात्रमिति । अर्थदं चिन्त्यम्—
गभीरजलस्य स्रोतस्त्वेनाल्पजलविद्यमानतायां सुशक्यमपत्त्वेन कविना पुलिनत्वारोपे
उदाहरणत्वं सम्यगेव ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे पर्यायप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । तथा द्विधा ।

१ चरणस्था वररुगतिः (श्रीमद्विष्णुसूक्तः) मित्रा । लोचनबोद्धरश्चम् (श्रीरामम्)
२ यत्र तथापि पद्मपादीनामेकरसाम्यवसानमित्यादयः ।

‘अस्मिन्मालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।
 गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लामः सरशासन ॥’
 ‘गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचयुगात्कुरङ्गदशाम् ।
 स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥’
 ‘किमहं कथयामि योषितामर्पणं बिम्बफलं समर्प्य याः ।
 सुरसानि हरन्ति हन्त हा विदुषां पुण्यफलानि सत्वरम् ॥’

एष दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न तु वास्तवः । यत्र वास्तवस्तत्र
 नालंकारः । यथा—‘क्रीणन्ति प्रविकचलोचना’ समन्तान्मुक्ताभिर्वदरफलानि
 यत्र बालाः ।’

इदं चापरं बोध्यम्—अत्र परस्मै स्वकीययार्त्तिकचिद्वस्तुसमर्पणमित्येता-
 वत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितम्, न तु स्वकीययार्त्तिकचिद्वस्तुत्यागमात्रम् । ‘कि-
 शोरमावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम्’ इत्यत्रातिव्याघा-
 पपेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वोक्तस्यात्यागपूर्वकमुत्तरावस्थाग्रह-
 णस्य वास्तवत्वेनानलंकारत्वात् । एवं स्थिते ‘विनिमयोऽत्र किञ्चित्पक्त्वा
 कस्यचिदादानम्’ इत्यलंकारसर्वलक्षणा यल्लक्षणं परिवृत्तेः कृतम्, यच्च
 ‘किमित्यपास्यामरणानि यौवने घृतं त्वया वार्षकशोभि वत्कलम्’ इत्युदा-
 हृतम्, तदुभयमप्यसदेव ।

इति रसगङ्गाधरे परिश्रुतिप्रकरणम् ।

विम्बफलं तत्तदशाम् । प्रविकचेति । प्रविकसितेत्यर्थः । प्रणाली स्मर्य । यौवनोद्गम-
 हया ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिश्रुतिप्रकरणम् ॥

१ स्वरपुरे क्यपी ।

२ कर्मन्. देशवे पद्यी ।

३ अथरम् (अपट्टम्) समर्थं सुरसानि फलानि, अथवा अथरम् नास्ति यदा यत्र तादृग्
 रसा घट्ट रसा (भूमि) यत्र तादृशानि पुष्पफलानि हरन्तीति म्युनेवत्तमानां परिश्रुतिः ।

४ अर्पणं स्वकीययार्त्तिकचिद्वस्तुसमर्पणे परस्मै स्वकीययार्त्तिकचिद्वस्तुसमर्पणे एतेन परिश्रुतिः ।

५ अथ परस्मै न हाने न परस्मादानम् ।

अथ परिसंख्या—

सामान्यतः प्राप्तस्वार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्यावृत्तिः परिसंख्या ॥
नियमोऽप्यसिन्दर्शने निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव । पाक्षिकप्रा-
प्ति-युगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । अत एव वैयाकरणानां
मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते । तथा हि—‘कृच्छ्रितसमासाश्च’
इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धान्तः । तत्र हि समासे
पाक्षिक्याः प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तेरभावात्कथं नाम परामितो नियम
उपपद्यते । युगपद्वि समास-समासेतरपदसंघातयोः ‘अर्थवत्’-सूत्रं प्राप्त-
मिति परिसंख्या भवितुमर्हति । पूर्वतन्त्रे तु नियमपरिसंख्ययोर्भेदेन परिभा-
षणम् । यदाहुः—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते, नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

प्राग्वदाह—अथेति । न्यूनतां निराचष्टे—नियमोऽपीति । अस्मिन्नलंकार-
शास्त्रे । पूर्वतन्त्रे पूर्वमीमांसायाम् । यदाहुर्वार्तिककाराः ।

१ आरम्भतः प्रवृत्तकस्यास्तेन विद्यदीकरणम्—सामान्यतः प्राप्तस्वार्थस्य कस्माच्चिद्वि-
षात् (अर्थात् कञ्चिद्विशेषं हेतुकृत्य, तद्विशेषात्) व्यावृत्तिः (निषेधः) परिसंख्या, इति कञ्चन-
व्याप्तरवाजियनस्यापि ‘परिसंख्या’तत्पुच्छवमेवेति पृथक् नियमालंकाराऽप्युक्तं न ह्यन्यत् न्यूनत्वं
नाऽऽश्नुनीयम् । ननु द्वयोः कथमैक्यम् ? पाक्षिकप्राप्ते नियमः, युगपत्प्राप्ते परिसंख्या,
इति पूर्वमीमांसादर्शनम् । तत्रोच्यते—अवान्तरो विशेषो नात्र विद्यते । अस्माकमेव न,
वैयाकरणानामपि मते नियम-परिसंख्ययोर्न भेदः । यतो हि कृच्छ्रितेतिधृते समासग्रहणं
नियमार्थम् । अयमाशयः—राजपुरुष इति समुदायस्य अर्थवत्त्वात् भातु-मलय-मलवान्-
मिश्रराज्य अर्थवत्त्वेणेव प्रातिपदिकत्वे छिन्ने नियमार्थं समासग्रहणम्—‘यत्र संघाते पूर्वो
भागः पदं यस्य भेदवति तर्हि समासस्यैव’ । अत एव राज्ञः पुरुष इति वाच्यस्य अर्थवत्त्वेन
प्राप्त्यापि समासस्यैवेति नियमप्रातिपदिकत्वं नेत्वर्थः । यदि तु गीर्वाणस्य पाक्षिकप्राप्ते
(‘नियमः पाक्षिके सति’) एव नियमत्वं स्यादिति समासे प्रातिपदिकसंज्ञाया न वैकल्पिकी
(पाक्षिकी) प्राप्तिः, ततः कथं समासग्रहणस्य नियमत्वं व्यपदिश्येत । अस्माकमिव वैयाकरणानां
नामपि तन्त्रे नियमपरिसंख्ययोरेकत्वे तु राजपुरुष इति समासे, राज्ञः पुरुष इति वाच्ये च
सामान्यतः प्राप्तस्य अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञारूपस्वार्थस्य समासग्रहणरूपादिविषयः व्यावृत्तिः
क्रियते, अत एव सोऽयं नियमः परिसंख्या ।

‘असिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् ।
 गृह्णतां त्वत्पुरस्त्रानां को लामः सरशसन ॥’
 ‘गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचयुगात्कुरङ्गदशाम् ।
 स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥’
 ‘किमहं कथयामि योषितामधैरं विम्बफलं समर्प्य याः ।
 सुरसानि हरन्ति हन्त हा विदुषां पुण्यफलानि सत्वरम् ॥’

एषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव, न तु वास्तवः । यत्र वास्तवस्तत्र नालंकारः । यथा—‘क्रीणन्ति मक्षिकचलोचनाः समन्ताल्लुक्ताभिर्वदरफलानि यत्र बालाः ।’

इदं चापरं बोध्यम्—अत्र परसौ स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणमित्येता-
 वत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितम्, न तु स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुत्यागमात्रम् । ‘कि-
 शोरभावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम्’ इत्यत्रातिव्याख्या-
 पतेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वावस्थात्यागपूर्वकमुत्तरावस्थामह-
 णस्य वास्तवत्वेनानलंकारत्वात् । एवं स्थिते ‘विनिमयोऽत्र किञ्चित्च्यक्त्वा
 कस्यचिदादानम्’ इत्यलंकारसर्वस्वकृता यल्लक्षणं परिवृत्तेः कृतम्, यच्च
 ‘किमित्यपस्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्यकशोभि वस्कलम्’ इत्युदा-
 हृतम्, तदुभयमप्यसदेव ।

इति रसगङ्गाधरे परिवृत्तिप्रकरणम् ।

विम्बफलं तत्तद्वदम् । अविक्वचेति । अविक्वचितेत्यर्थः । प्रणाली मार्गः । यौवनोद्गम-
 हया ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिवृत्तिप्रकरणम् ॥

१ त्वत्पुर काशी ।

२ कर्मणः श्रेष्ठत्वे षष्ठी ।

३ अपरम् (अपकृतम्) समर्प्य सुरसानि फलानि, अथवा अपरम् नास्ति भया यत्र तादृग्
 रसा सुहृ रसा (भूमिः) यत्र तादृशानि पुण्यफलानि हरन्तीति न्यूतेरुचमानां परिवृत्तिः ।

४ अर्थात् स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुत्यागोऽत्र परसौ स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणे सत्वेन परिवृत्तिः ।

५ अत्र परसौ न दानं न परसादानम् ।

अथ परिसंख्या—

सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्यावृत्तिः परिसंख्या ॥

नियमोऽप्यसिन्दर्शने निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव । पाक्षिकप्राप्ति-युगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । अत एव वैयाकरणानां मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते । तथा हि—‘कृच्छ्रद्वितसमासाश्च’ इत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धान्तः । तत्र हि समासे पाक्षिक्याः प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तेरभावात्कथं नाम पराभिमतो नियम उपपद्यते । युगपद्वि समास-समासेतरपदसंघातयोः ‘अर्थवत्’-सूत्रं प्राप्तमिति परिसंख्या भवितुमर्हति । पूर्वतन्त्रे तु नियमपरिसंख्ययोर्भेदेन परिभाषणम् । यदाहुः—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते, नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

प्राग्वदाह—अथेति । न्यूनतां निराचष्टे—नियमोऽपीति । अस्मिन्नलंकार-शास्त्रे । पूर्वतन्त्रे पूर्वमीमांसायाम् । यदाहुर्वाक्यकाराः ।

१ आरम्भतः प्रपञ्चकस्मात्तेर्द विशदीकरणम्—सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेष-यात् (अर्थात् कंचिद्विशेषं हेतुकृतं, तद्विशेषात्) व्यावृत्तिः (नियेषः) परिसंख्या, इति कञ्चन-व्यासवाक्यनियमस्यापि ‘परिसंख्या’न्तर्मुक्तत्वमेवेति सूत्रम् नियमाङ्काराऽप्रदर्शयन्तं न्यूनत्वं नाऽऽशङ्कनीयम् । ननु द्वयोः कथमेकवचम् ? पाक्षिकप्राप्ते नियमः, युगपत्प्राप्तौ परिसंख्या, इति पूर्वमीमांसादर्शयन् । तत्रोच्यते—अत्रान्तरे विशेषो नात्र विवक्षितः । अस्माकमेव न, वैयाकरणानामपि मते नियम-परिसंख्ययोर्भेदः । यतो ॥ कृच्छ्रद्वितेति सूत्रे समासग्रहणं नियमार्थम् । अयमाशयः—राजपुरुष इति समुदायस्य अर्थवत्त्वात् भाट्ट-प्रत्यय-प्रत्ययान्त-भिन्नत्वाच्च अर्थवत्त्वेनेव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे नियमार्थं समासग्रहणम्—‘यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समाससौव’ । अत एव राज्ञः पुरुष इति मान्यस्य अर्थवत्त्वेन प्राप्तवपि समाससौवेति नियमाप्रातिपदिकत्वं ज्ञेयम् । यद्दि द्वि भीमासावत् पाक्षिकप्राप्तौ (‘नियमः पाक्षिके सति’) यत्र नियमत्वं स्वाच्छब्दे समासे प्रातिपदिकसंज्ञाया न वैकल्पिकी (पाक्षिकी) प्राप्तिः, ततः कथं समासग्रहणस्य नियमत्वं व्यपदिश्येत । अस्माकमिव वैयाकरणानां मते तत्र नियमपरिसंख्ययोर्भेदे तु राजपुरुष इति समासे, राज्ञः पुरुष इति दातये च सामान्यतः प्राप्तस्य अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञारूपस्यार्थस्य समासग्रहणरूपविशेषाद् व्यावृत्तिः क्रियते, अत एव सौवं नियमः परिसंख्या ।

विधिः—‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिः । यागादेः प्रकारान्तरेणाप्राप्तेः ।
 नियमः—‘व्रीहीनवहस्ति, समे देशे यजेत’ इत्यादिः । पुरोडाशनिर्माण-
 फलोपधायकतावच्छेदककोटिषविष्टाया वितुपतायाः संपादकत्वेनावहन-
 नस्य प्राप्तेर्नखविदलनसमवधानकालावृत्तित्वेन, यागाधिकरणतया समदे-
 शप्राप्तेर्विषमदेशसमवधानकालावृत्तित्वेन, च पार्श्विकत्वात् । परिसंख्या—
 ‘इमामगृभ्णन् रक्षनामृतस्येत्यध्यामिधानीमादधे’, ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः’
 इत्यादिः । रक्षनाग्रहणलिङ्गेनाध्यामिधानीगर्भमाभिधान्योरादानस्य युगपत्प्रा-
 प्तत्वात् । इत्यलमप्रकृतचिन्तया ।

इयं च तावद्विधिः—शुद्धा प्रभपूर्विका च । द्विविधाप्यर्था शान्दी
 चेति चतुर्विधा । यथा—

‘सेवायां यदि सामिलापमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां
 चिन्तायामसि सस्पृहं यदि चिरं चक्रायुधश्चिन्त्यताम् ।
 आलपं यदि काङ्क्षसे मधुरिपोर्गाथा तदालप्यतां
 स्तापं वाञ्छसि चेन्निरर्गलमुत्से चेतः सखे सुप्यताम् ॥’

अत्र यदि घटितवाक्यैर्निवेदितस्य रागप्राप्तस्य सेवादेः कर्मतायाः पर-
 मेश्वरे विषयान्तरे च प्राप्तत्वेन लोडर्थघटितवाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्विषयान्तरं
 न सेव्यतामित्यादिरूपा विषयान्तरे तत्तत्क्रियाकर्मत्वव्यावृत्तिस्त्रात्यर्थविषय-
 तया कल्प्यमानत्वादार्था शुद्धा च ।

द्वितीये जाह—यानेति ।

१ अवहननेनापि वितुपता संप्रपठे नखविदलनेनापि । ‘व्रीहीनवहस्ति’ इत्युक्त्वा अव-
 हननस्य प्राप्तिः, नखविदलनस्यापि यदा समवधानं तदा तस्या अवृत्तितया पार्श्विकत्वम् ।
 एवं समे देशे इत्यत्रापि बोध्यम् ।

२ अर्थ भावः—सेवनकर्ता रागप्राप्ता (यतो हि संसारे सर्वमप्यनेन निःसर्गः किञ्चिद-
 सेव्यते इति) । एवं च सेवनकर्तृत्वं सामान्यतो लक्ष्मीपतायाम् प्राप्तयेव । पुनः ‘लक्ष्मीपतिः
 सेव्यताम्’ इति लोप्य विधानं किञ्चलकम् । तदर्थ—सदैवार्थनिवारणरूपादिशेषात् सामान्यतः
 प्राप्तस्य विषयादीनां सेवनकर्तृत्वस्य व्यावृत्तिः किपठे, इति परीक्ष्यता । एवं दिव्यचरण-
 द्विभ्यो संगमनीयम् । लक्ष्मीपतिः सेव्यतामित्यनेन विषयान्तरं न सेव्यतामित्यर्थतो दुष्यते,
 न युज्यते श्लेषवत् । यथा च सा व्यावृत्तिर्भावात् । प्रभपूर्विकावयवात् शुद्धा । इत्याशयः ।

‘किं तीर्थं हरिपादपद्ममज्जनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्यावबोधः सखे

कः शत्रुर्यद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥’

अत्र हरिपादमज्जनादिकमेव तीर्थादिकं नान्यदित्यर्थस्तात्पर्यमर्यादया प्रतीयत इत्यर्थी प्रश्नपूर्विका च ।

‘तीर्थं गङ्गा तदितरदपां निर्मलं संघमात्रं

देवो’ तस्याः प्रसन्निलयौ नाकिनोऽन्ये वराकाः ।

सा यत्रास्ते स हि जनपदो मृत्तिकामाश्रमन्य-

चां यो नित्यं नमति स बुधो बोधशून्यस्ततोऽन्यः ॥’

अत्र मात्रादिपदैस्तीर्थत्वादिव्यावृत्तिः प्रतीयत इति शान्दी शुद्धा ।

‘किं मित्रमन्ते मुकुटं न लोकाः किं ध्येयमीशस्य पदं न तोकाः ।

किं काम्यमव्याजमुखं न भोगाः किं जरूपनीयं हरिनाम नान्यत् ॥’

अत्र शान्दी प्रश्नपूर्विका चेति प्राचां मतम् । अन्ये तु ‘व्यावृत्तेरार्थत्व एव परिसंख्यालंकारः, अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव । यथा हेतुत्वस्यार्थ-
त्वं एव हेत्वलंकारः, अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेदद्वयमेवास्याः’
इत्याहुः ।

अपरे तु ‘व्यावृत्तेरार्थत्वेऽपि नालंकारत्वम् । ‘पञ्च पञ्चनैला भक्ष्याः,

एवं सति पूर्वविरोधं परिहरति—प्राचीनेति ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे परिसंख्या-
प्रकरणम् ॥

१ देवी च देवश्च देवो । तस्याः (गङ्गायाः) यो प्रभवस्तानभूतो तावेव देवो । अन्ये नाकिनो देवाः वराकाः दीनाः ।

२ ‘अपां संघमात्रम्’ इति मात्रपदेन ‘इतराप तीर्थं न’ इति व्यावृत्तिर्नोध्यते । ‘एवम् अन्ये वराकाः’ इत्यनेन ‘अन्ये देवा न’ इति व्यावृत्तिः प्रतीयते । ततश्च शत्रुबोधोत्पत्तात्वेयं शान्दी । अप्रश्नपूर्वकत्वात् शुद्धा ।

३ पञ्चनखाः पञ्च (शङ्खकी शङ्खी गोभद्रवः) भक्ष्याः, इत्यनेन अन्ये पञ्चनखा न भक्ष्याः इति व्यावृत्तिः प्रतीयते इति अत्रापि परिसंख्यालंकारः सादृ ।

समे यजेत, रात्सस्य' इत्यादावपि तदापत्तेः । किं तु कविप्रतिभानिर्मिता या तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः । यथा—'यसिञ्चासति वसुमतीपाकशासने महा-
नसेषु संतापः, शरधिहृदयेषु सशर्यता, मञ्जीरेषु मौलर्यम्, मेरीषु ताड-
नम्, कामिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यम्, गतिषु मान्द्यम्' इत्यादौ । अत्र
हि प्रथमान्तार्थः कविप्रतिभया एकीकृत इति तद्वारा तत्प्रतियोगिकव्यावृ-
त्तिर्निर्मिता । एवं च 'सेवायां यदि सामिल्यापमसि' इत्यत्र नान्यः सेव्य
इत्यर्थस्य प्रतीतिः परिसंख्यास्तु, न तु परिसंख्यालंकारः । व्यावृत्तेर्वास्तवत्वेन
कविप्रतिभानपेक्षणात् । 'किं तीर्थे हरिपादपद्मजनम्' इत्यत्र तु प्रश्नपूर्वकं
द्वारोपरूपकम् । अन्यथा 'न विपं विषमित्याहुर्नक्षसं विषमुच्यते' इत्यत्रापि
परिसंख्यापत्तेः । 'किं शास्त्रं' इत्यंशे तु परिसंख्यामात्रम् । 'तीर्थे गङ्गा तदित-
रप्यां निर्मलं संयमात्रम्' इत्यत्रापि परिसंख्यैव शुद्धा । प्रायुक्ताद्वेतोरनार्थत्वात् ।
तस्मात् 'महानसेषु संतापः' इत्यादिकमेवास्मा उदाहरणम्' इत्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरे परिसंख्याप्रकरणम् ।

अध्यायपतिः—

केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापचिरर्थापत्तिः ॥

न्यायश्च कारणम् । सा च प्रकृतेन प्रकृतस्य, अप्रकृतेनाप्रकृतस्य, प्रकृ-
तेनाप्रकृतस्य, अप्रकृतेन प्रकृतस्येति तावच्चतुर्भेदा प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्य-
न्यूनाधिक्यैर्द्वादशविधा । ततो भावत्वाभावत्वाभ्यां चतुर्विंशतिभेदा । दि-
क्कात्रेणोदाह्रियते—

'लीलालुण्ठितशरदापुरविषामस्मादशानां पुरो

विद्यासन्नविनिर्गलकणमुषो वरुगन्ति चेद्भालिशाः ।

प्राग्बदाह—अथेति ।

॥ महानसे तापः पृथक्, मनःसु च तापोऽयः, इति द्वयोः पार्श्वयोः अनेदाद्यवस्थानेन
एकीकरणादतिशयकृतभयकारः । महानसे तापः इत्यनेन मनःसु न ताप इति बोधार्थं
व्याप्तिः ।

३ हेतुपक्ष आर्यते यदा हेत्वन्वयस्तथा व्यावृत्तेरप्येतत् एव परिसंख्या, अत्र तु
सन्दर्भः प्रोक्तिरित्यर्थः ।

३ आपतनम् उपलक्षितमिति यावद् ।

अथ श्वः कणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः

सिंहानां च सुखेन मूर्धनि पदं घासन्ति शालवृकाः ॥

अत्र प्रकृतेनाप्रकृतस्यापाद्यमानस्य साम्यं मालरूपता च ।

‘यदि ते चरणाभ्युजं हृदा वहतो मे न हतो विपद्गणः ।

अथ चण्डकरेण मण्डिते दिनमध्येऽपि जितं तमोगणैः ॥’

अत्र न हत इति विद्यमानतारूपात्मकृतार्थाजितमित्यापाद्यमानस्याप्रकृतार्थस्य सर्वोत्कर्षेण वर्तनरूपस्याधिक्यम् । न चात्र विपद्गणस्यावसानमात्रेण तमोगणानामवस्थानमापादयितुमुचितम्, न तु जयः अनानुरूप्यात्, इति शङ्क्यम् । भगवच्चरणसंनिधाने यद्येकस्य विपद्गणस्य स्वास्थ्यं तदा समुचित एव बहूनां तमोगणानां सूर्यसंनिधाने जय इति न दोषः ।

‘सदैव सेहार्दे सुरतदिनि निर्धिकचनजने

यदि त्वं नाधत्से सुरभिरिव यत्से मयि कृपाम् ।

तदा चिन्तारैलत्रिदशपतिभूमिरुहमुखा

ददीरन्नार्थिभ्यः किमिति कणभिक्षामपि जडाः ॥’

अत्राभावेनाभावापादनम् । सेहार्दजाह्नवीरूपप्रकृतार्थापेक्षया चिन्तारत्नादीनां जडत्वेन न्यूनत्वं चैतेष्वापाद्यमानमप्रकृतम् ।

‘मामनुरक्तां हित्वा यदि राजन्पुरुषसिंह यातोऽसि ।

मुक्त्वा वैनमिदमेप्यति वनलक्ष्मीमत्र किं चित्रम् ॥’

१ असाधारणविधामग्रे बालिष्ठानां चापस्य यदि भवति तर्हि कणिनामग्रे पक्षिशवकानामपि चापस्यमग्रे भविष्यतीति प्रकृतेन तुल्यमद्वयान्तेन अप्रकृतस्य कण्यादिवृत्तान्तस्य उपस्थितिरिति अर्थापत्तिः । असामान्यतुल्यीनामग्रे मूर्खानां चापत्वं कणिनामग्रे विदग्धशिशूनामिवेति द्वयोः साम्यम् । अप्रकृतानि बहूनि निर्दिष्टानि (कणि-शकुन्तो, दन्तावल-शशौ, सिंह-भृगालौ) इति मालरूपतेल्लर्थः ।

२ अयं भावः—प्रकृते तु ‘न हतः’ अर्थात् विद्यमान भवेति विद्यमानत्वमात्र प्रतिपादते, अपाद्यमाने (तुल्यत्वाववाप्राप्तमाने) अप्रकृते तु ‘नित्यम्’ इत्युच्यते । अत एव अप्रकृते आधिक्यमित्यर्थः ।

३ चिन्तामणि—कल्पवृक्षादयः ।

४ वनलक्ष्मीं स्वत्वा इदं वनम् एष्यति गमिष्यति इत्यर्थः ।

इयं राज्ञा नलेन मुक्ताया अरण्ये दमयन्त्या ध्यानोपनीतं तमेव प्रत्युक्तिः ।
अत्रापाद्यमानो वनवृत्तान्तोऽपि संनिहितत्वात्प्रकृत एवेति द्वयमपि प्रकृतम् ।
पुरुषसिंहापेक्षया वनस्य नपुंसकत्वान्यूनत्वम् । अत एव किं चित्रमित्युक्तम् ।

‘उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा ।

सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मक्षका वयम् ॥’

अत्राप्रकृतेन ब्रह्माण्डार्दनेन समस्तभूतानामनित्यत्वं कैमुतिकन्यायेन
प्रकृतं प्रतिपाद्यते ।

‘न भवानिह मे लक्ष्यः क्षत्रवर्णविलोपिनः ।

के वा विटपिनो राम कुलचलभिदः पवेः ॥’

रामं प्रति जामदग्न्यस्येयमुक्तिः । अत्र प्रतिवस्तूयमा महावाक्यार्थः ।
तस्माच्च दलद्वयमुपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थश्च । तत्रोपमेयवाक्यार्थ-
गतायामर्थापत्तावापाद्यमानस्तस्मिन्मित्रभूतश्चेत्युभावप्यर्थौ प्रकृतौ । उपमान-
वाक्यार्थगतायां त्वप्रकृताविति । अनया दिशान्यदप्युक्तम् ।

अत्र विचार्यते—नेयं वाक्यवित्समतायामर्थापत्तौ निविशते । आपा-
दकस्यार्थस्यापतितमर्थं विनानुपपत्तेरत्राभावात् । नाप्यनुमाने । आपततो-
ऽर्थस्यापादकासमानाधिकरणत्वेन व्याप्यरक्ष-पेक्षधर्मस्वयोर्दूरापास्तत्वात् । न

तत्र अर्थापत्त्यलंकारे ।

१ ब्रह्माण्डानाम् अदनेन भक्षणम् ।

२ ‘क्षत्रलोपिनो मे भवान् न लक्ष्यः’ इति प्रकृतवाक्यार्थः ‘क्षत्रलभेदकस्य क्षत्रसाधे
वृक्षः किम्’ इत्यप्रकृतवाक्यार्थः । अस्मिन्निदृशनीयत्वरूपस्य एकस्यैव धर्मस्य मित्रशब्दान्तर्या
प्रतिपादनादनुप्रतिवस्तुभावः, द्वयोश्च आर्थमौपम्यमिति प्रतिवस्तूयमा महावाक्यार्थरूपेत्वाद्यपः ।

३ क्षत्रवर्णस्य विलोपेन भवतोपि विलोपः स्वादित्यर्थे आपाद्यते । अत्र आपाद्यमानो राम-
विलोपरूपोऽर्थः, तस्मिन्मित्रभूतश्च क्षत्रविलोपरूपः एतौ द्वावपि जामदग्न्योर्ध्वे प्रकृतौ । अचल-
भेदेन वृक्षभेदनापाद्यते इति उपमानपटा वर्षापक्षमिति नोपपत् ।

४ यथा रात्रिभोजनं विना पीनत्वस्याऽनुपपत्तिः ।

५ साध्यमानो वद्धिः साध्यकस्य भूमस्य सहचरित एव (यत्र भूमस्तत्र वद्धिः) उपलभ्यते ।
अत्र तु आपादन् (आपाद्यमानः) अर्थः आपादकस्य अपमानाधिकरणो भवतीति नानुमान-
मित्यर्थः ।

च येन कारणेनैकार्थसिद्धिस्तैवेव लिङ्गेनापरोर्यानुमानमिति वाच्यम् ।
अर्थान्तरसिद्धेरनुमित्यात्मकताविरहात् । यतोऽयमर्थोऽपि भवितुमर्हतीति
बुद्धेराकारः, न तु भवत्येवेति । नापि यद्यर्थतिशयोक्तौ । तस्या विपरी-
तार्थ एव द्वयोर्विश्रान्तेः । न चेह तथा, आपादकस्य सिद्धत्वादापततश्च
संभाव्यमानत्वाद्यथाश्रुत एव विश्रान्तेः । तस्माच्चेन न्यायेनैकोऽर्थः सिद्ध-
स्तेनैव न्यायेनापरोऽप्यर्थः सेद्बुमर्हतीत्येवंरूपेयमर्थपत्तिः । अस्यां चार्था-
न्तरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कदाचित्वा यथापाद्यते तदा-
लंकारत्वम् । यथा 'फणिनां शकुन्तलिशिवः' इत्यादौ । अन्यथा तु कैमु-
तिकन्यायतामात्रम् । यथा 'उदुम्बरफलानीव' इत्यादौ । प्राचीनरीत्या
तु प्रागिदमुदाहृतमस्माभिः । अत एव तत्र कैमुतिकन्यायेनेत्युक्तम् । एवं-
च 'कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विमुनपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः', 'जव-
स्येयं स्यागोरपि भवति सर्वाभरणगुरोर्विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुन-
रमी' इत्यादि सर्वस्वकृता यदुदाहृतं तन्नातीव हृदयंगमम् ।

यत्तु—'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति कुवलयानन्दकृता
अस्या लक्षणं निर्मितं तदसत् । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिका-
र्थापत्तावव्याप्तेः । यथा—

‘तवाग्ने यदि दारिद्र्यं स्तितं भूग द्विजम्भनाम् ।

शनैः सवितुरप्यग्ने समः स्वासत्यसंशयम् ॥’

१ यथा यदिदर्थं करणीकृत्य कश्चिदर्थः साध्यते (आपाद्यते) तथा लिङ्गीकृतेन तेन
शब्दोऽर्थोऽनुमीयतेति । अर्थात् एतेन अर्थेन अर्थापादनं अनुमानं च स्यादिति शङ्का । इदमर्थ-
सिद्धिः (अर्थापत्तिः) नातुमिहिरुपा । यतो हि अर्थापत्तिरुपाया उक्तेः ‘अयमर्थोऽपि भवितु-
मर्हति’ इत्याकारः । अनुमितेस्तु ‘भवत्येव’ इति निश्चयपर्ववशापी आकार इति न द्वयोरैक्य-
मिति समाधानम् ।

२ मन्मदादिंसंज्ञा यातिशयोक्तित्वात् द्वयोः (प्रकृतप्रकृतयोः) उक्तिपरीतेऽर्थे एव
विश्रान्तिः, यथा—‘राक्षसावकलङ्घं चेदमृताञ्जोर्मेवेदधुः । तस्या मुखं तदा साम्बपरामर्शमा-
मुयात् ॥’ अत्र चन्द्रस्य अकलङ्घं वपुर्न भवति, अत एव तदानुगुण्येन मुखं साम्बपरामर्शं
नाप्नोति इत्येव कोऽस्त्वात्पर्यम् ।

३ ननु अनुमितिरुपा, तस्या भवत्येवेति निश्चयात्मकस्याह ।

४ कैमुतिकन्यायसिद्धयेन कश्चित्प्रतिभाकणितत्वाभावादित्यर्थः ।

अत्र शनैःशब्दमहिम्ना राज्ञामे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्नि तमोऽवस्थानं
दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापाद्यते, न तु कैमुतिकन्यायेनेति ।

इति रसगङ्गाधरेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ।

अथ विकल्पः—

विरुद्धयोः प्राक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः ॥

एकस्मिन्धर्मिणि स्वस्वप्रापकप्रमाणप्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्वि-
रुद्धत्वादेव युगपत्प्राप्तेरसंभवात्प्राक्षिक्येव प्राप्तिः पर्यवसत्ता । अयं च समुच्च-
यस्य प्रतिपक्षभूतो व्यतिरेक इवोपमायाः । अत्र च विकल्प्यमानयोरौपम्य-
मलंकारतावीजम्, तदादायैव चमत्कारस्योल्लासात् । अन्यथा तु विकल्प-
तामात्रम् । यथा 'जीवनं मरणं वास्तु नैव धर्मं त्यजाम्यहम्' इत्यादौ । अत्र
जीवनमरणयोर्नौपम्यस्य प्रतीतिः । उदाहरणम्—

‘प्राणानर्पय सीतां वा गृध्रांस्तरपय वा द्विजान् ।

यमं भजस्व रामं वा यथेच्छसि तथाचर ॥’

न तु कैमुतिकन्यायेनेति । अत्रेदं चिन्त्यते—तत्रामे यरीत्यन वक्ष्यमाणसभावना
यथार्थापत्तिर्वाच्यलंकारः । न च यथार्थापत्तिशयोक्तानापायापादकयोर्विपरीतार्थविभ्रान्त-
त्वम् । इह त्वापादकस्य सिद्धत्वादापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति विज्ञेय इति वाच्यम् ।
न्यूनत्वाविषयादिभिरर्यापत्तिभेदस्य त्वया कल्पनवत्तस्या एव तथाविधभेदस्य कल्पने क्षल्य-
भावान् । न च कैमुलेन सिद्धिरपि तद्भेद एवास्तु । प्राचामसुरोपेन निजतदोक्तेः । [न च]
कैमुलकृतधमत्कारोऽपि तद्भेदकताया एव साधकोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्कृतचमत्कारसा-
लंकारभेदजनकताया दुरपह्वयेति दिक् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽर्थापत्तिप्रकरणम् ॥

प्राग्यदाह—अथेति । सा च न प्राग्वीत्याह—एकस्मिन्निति । अत्रनेपु त-

१ अस्तदुच्यते ‘न्यायसाम्यात्’ अर्थापत्तिरसाम्यादित्युक्तम् । तथा च ‘तत्रामे यदि
दिशन्मना दारिद्र्यं सिद्धं तर्हि सूर्यस्याग्ने तमोऽपि स्वासति’ इत्यसंभूतमपि तत्रामे दारिद्र्यस्थि-
तिरूपप्रकरणसाम्यात् आपाद्यते । कैमुतिकन्यायेन तु न्यूनमेव (अशुभिर्यदि हृदो भक्षित-
स्तर्हि योमकानामपूषायां यथार्थं हिम्) इति आपाद्यते न अधिकम् ।

अत्रार्पणतर्पणमन्त्रेण मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रय-
मानाम्, जीवनरक्षणप्रमाणेन सीताद्विजरामाणां प्राप्तानां यौगपद्यासंभवात्प-
र्यायेण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मणौपम्यम् । नन्वत्र यथा-
र्पि-तर्प्यादिधात्वर्थफलरूपधर्मैक्यात्कर्मणोरौपम्यं गम्यते, तथा 'जीवनं
मरणं वा' इत्यादौ सत्त्वरूपधर्मैक्याज्जीवनमरणयोः कर्त्रोरपि तद्वन्तुं युज्यत
इति चेत्, युज्यते, न तु गम्यते । अथ तत्कुतो हेतोः ? कवितात्पर्यविर-
हादिति गृहाण । नह्यत्र मरणं जीवनं च समानमिति कवेरभिप्रेतम् । किं
तु 'विपं मुद्गक्ष्व, मा चास्य गृहे मुद्गथाः' इतिवत् धर्माद्वैतोर्मरणमपि
प्यायः, न तु धर्मत्याग इति निषिद्धगतद्वेषाधिक्यम् । तदर्थं च मरणस्यो-
पात्तत्वादविषयिष्यताधिकरणकतया औपम्यस्यानिष्पत्तिरेव ।

कचिल्लुप्तं समानधर्ममादायाप्यौपम्यस्य गम्यत्वेऽयमलंकारः । यथा भगवद्गी-
तासु 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' अत्र महीभोग-
स्वर्गप्राप्त्योरुत्तमत्वेनौपम्यं विवक्षितम् । तथा च धात्वर्थयोरेकं विकल्प
इत्येके । आख्यातार्थयोरित्यपरे । सर्वथैव न महीस्वर्गयोरिति सितम् ।
तयोः कारकत्वेनैव क्रियान्वयं विना विकल्पासंगतेः । न च धात्वर्थयोरे-
कस्य कर्तृरूपसाधारणधर्मस्योक्तत्वात्कथं लुप्ततेति वाच्यम् । कर्तृरूपसाधा-

१ यदि मानरक्षणं वेङ्गनीहं तर्हि प्राणान् अर्पय, गृध्रान् तर्पय (स्वमाद्येन), धर्मं म-
जस्त । यदि जीवनरक्षणं वे प्रमाणं तर्हि सीतान् अर्पय, द्विजान् तर्पय, रामं मजस्त ।
प्राण-घीतयोः, गृध्र-दिनयोः, यमरामयोश्च अर्पयेत्वादिक्रियाकर्तृभूतयोः परस्परमौपम्यम्,
अत एव चमत्कारादलंकारत्वम् । अर्पण-तर्पणादिभ्यापारजन्यमन्त्रसत्कारणादिक्रियाफलं
द्वयोः (प्राण-घीतयोः) निधः समानमित्यौपम्यमिच्छाशब्दः ।

२ वारधर्मभूतं परकलम् (फल-भ्यापारो वारधर्म इति विकल्पतात्) तद्रूपस्य धर्मस्यैवात् ।

३ तत् औपम्यं गन्तुं प्रतीतिविषयीयमित्तुं युज्यते ।

४ अर्थात् धर्मत्यागस्य देशाभिरुद्धपक्षानाशयेन मरणस्योपादानं किन्तु 'मरणं जीवनं वा
मत्तु' इति समानकोटिकतया साम्येन द्वयोरधिकरणम् (अविच्छिन्निः, स्वीकारः) न विक-
श्चितम् । (न विवक्षितम् अधिकरणं यद्येच्छी अविषयिष्यताधिकरणम्, तत्तथा) ।

५ महीकर्मभोगः, स्वर्गकर्मिष्य प्राप्तिश्च धात्वर्थः । महीकर्मकभोगादयः स्वर्गकर्म-
कप्राप्त्यामयः इति आख्यातार्थः । स्वर्गमयोः कर्मकारकतया कारकाणां च क्रियान्वयसा-
दृशकत्वात् क्रियान्वये एतेव विकल्पात्वं, न तयोः केवलयोरित्याशयः ।

६ लुप्तं समानधर्ममादाय औपम्यमिति कथमुक्तम् इति शङ्का ।

रणधर्ममादायौपम्यस्यात्र सुन्दरस्यानिष्पत्तेः । अन्यथा 'हतो वा नरकं गन्ता जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम्' इत्याद्याप्यौपम्यप्रत्ययापत्तेः ।

यत्तु—

“भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नातिहितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोऽन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

अत्र विकल्पः । उक्तमत्वाच्च तुल्यप्रमाणश्लिष्टत्वम्^१ इत्यलंकारसर्व-
स्वकृतोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । भवार्तिशमने तनु-नेत्रद्वन्द्वयोर्द्वयोरपि युग-
पत्कर्तृत्वे विरोधाभावाद्विकल्पानुत्थानात् । 'विरोधे विकल्पः' इति हि
तेनैवोक्तम् । न च तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्पृथगभिधानानौचित्येऽपि
यत्पृथगभिधानं तद्वक्तुस्तनु-नेत्रद्वन्द्वयोर्विरोधमभिप्रेतं गमयतीति वाच्यम् ।
वास्तवस्यैव विरोधस्य विकल्पोत्थापकत्वेन वैवक्षिकं स्थापयोजकत्वात्, विक-
ल्पस्यात्रासुन्दरत्वाच्च । वस्तुतस्तु 'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधाशुभि-
म्बमिव' इत्यादाविवान्नापि श्लेषमूलोपमैवालंकारः । तनुर्वेति तनुरिवेत्यर्थः ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति शाशब्दस्येवार्थकत्वमभिधानात् । न च लिङ्ग-
वचनभेद उपमायां दोष इति वाच्यम् ।—साधारणधर्मस्योपमानसामानाधि-
करण्ये उपमेयसामानाधिकरण्ये च यत्र वैरूप्यं तत्रैव लिङ्गवचनभेदस्य
दोषताया अभ्युपगतेः । यथा—'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं
नभः' । अत्र हंसी धवला, चन्द्रो धवलः, सरांस्यमलानि, नभो
मलमिति साधारणधर्मस्योपमाने उपमेये च द्वैविध्येनैव प्रतीतेरुप-
मायाः सम्पगनिष्पत्तेः । नन्वेवं सति 'सरांसीव नभः' इत्यादौ लक्षोपमायां

द्विष्यो मानोऽलंकारः । तत् औपम्यम् । तत् अगमनम् । लुप्तोपेति । धर्मलादिः ।
दिगर्थोऽन्यतोऽवसेयः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विकल्पप्रकरणम् ॥

१ भवार्तिशमनं प्रति द्वयोः कर्तृत्व वास्तवे तु न विकल्पः । द्वयोः पृथगभिधानेन विरोधो
विशेषितः । तथा च निवृत्त्या कसिपवस्य विरोधस्य विकल्पोत्थापने न प्रयोजकत्वम् । अर्थात्
कसिपवे विरोधो विकल्पं प्रति न कारणमित्याशयः ।

२ मयवशेन एकमात्रस्य शरणीकरणं द्वितीयस्य विरोधोद्भावनं न सुन्दरमित्याशयः ।

कथं वचनभेदो दोष इति चेत्, तत्रापि प्रतीयमानसाधारणधर्मस्य वैरूप्या-
देवेत्यभ्युपगमात् । न च प्रतीयमानस्य धर्मस्य स्वशब्दानालिङ्गिततया सुतरां
लिङ्गानालिङ्गनेन नास्ति वैरूप्यमिति शङ्क्यम् । शब्दालिङ्गितस्यैवार्थस्य प्रती-
तेरिष्टेः । यदाहुः—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते’ इति ।
यद्वा श्रुतार्थापेक्षावभ्युपगम्यमानायां शब्द एव कल्प्यते, अर्थस्तु तेनाभि-
धीयत इत्यस्ति वैरूप्यम् । एवं स्थिते राजते मासते इत्यादि तिङन्तप्रति-
पाद्ये साधारणधर्मे यथा लिङ्गवचनभेदो न दोषस्तथोपपत्तिरिति । अत एव
‘यस्मिन्नतिसरसो जनो जनपदोऽथ’ इति तुल्ययोगितायै संगच्छते । अन्यथा
उपमागर्भत्वात्तस्या उपमाया दुष्टत्वे दुष्टतापत्तेः । छिष्टे धर्मलिङ्गसंख्याभे-
दादि नैव दूषणमिति प्रतिप्रसवाच्चेति दिक् ।

इति रसगङ्गाधरे विकल्पप्रकरणम् ।

अथ समुच्चयः—

युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः ॥

प्राग्वदाह—अथेति ।

१ अन्वयः अमलमिति पदम् उपमेयमात्रसंज्ञकम् । साधारणधर्मेऽस्य सुतः, भाष्येऽप्यन्व-
यत्वर्थः । अतश्च धर्मेऽप्यभिहितेऽप्येव कथं वैरूप्यस्य इति शङ्का । भाषितस्यापि धर्मस्य
‘सरासि’ इति बहुवचनेन, ‘नमः’ इति एकवचनेन सह समावेशे वैरूप्यभेदोपपत्तेरिति च दोष-
म्व । इति समाधानम् ।

२ यत्र प्रतीयमानो धर्मस्तत्र प्रतीयमानसाधारणधर्मस्यैव साधारणधर्मस्यैव, अत एव धर्म-
वाचकशब्दस्य साक्षाद्योगे येन लक्षणेऽपि लिङ्गवैरूप्यस्यानन्तरः आदिति शङ्का । अनेन
प्रतीतिः (शब्दोपपत्तेः) शब्दरूपं विशेषणमादायैव भवति, नान्यथेति समाधानम् ।

३ दुष्टात् शब्दात् यत्रार्थस्य आपादनं यथा ‘दारम्’ इति शब्दात् ‘मिषेहि’ क्रियापदस्य ।
(शब्दाध्याहार इत्यर्थः) ।

४ नेत्रे, तदुः इत्यत्र ‘अस्मिन्निष्ठोऽस्मिन्निष्ठप्रणयिनी’ इति ननु सफलित्वविचारः, अस्मि-
न्निष्ठवचनमिलनयोः सामानाधिकरण्यात् संपन्न इति लिङ्गवचनभेदो न दोषोऽप्युच्यते ।

५ अतिशयिणी सरासि चेत्ते अतिसरस इत्यर्थः ।

युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम्, न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन किञ्चि-
त्कालभेदेऽपि न समुच्चयमङ्गः । स तावद्विचित्रः—धर्मिभेदधर्म्यैक्याभ्याम् ।
धर्म्यैक्येऽपि द्वैविध्यम्—कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेनैकधर्म्यन्वये, कारणतया
एकधर्म्यन्वये चेति । एवं त्रिविधेऽस्मिन्नाद्योर्भेदयोर्गुणानां क्रियाणां
गुणक्रियाणां च, तृतीये रमणीयानामरमणीयानां रमणीयारमणी-
यानां समन्वयः । न चास्मिन्वक्ष्यमाणसमाध्यलंकारत्वमाशङ्क्यम् । समाधौ
हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽप्यन्येनाकस्मिन्मापतता कारणेन सौकर्यादि-
रूपोऽतिशयो यत्र संपाद्यते स विषयः । अस्मिन्सु समुच्चयप्रभेदे यत्रैककार्यं
संपादयितुं युगपदनेके स्वले कपोता इवाहमहमिकया संपतन्ति, कार्यस्य च
न कोऽप्यतिशयः सः । क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं वभूव नमः ।

रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥’

‘उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलयुवजनचूडामणिदासनेन मदननेन ॥’

अत्रापि गुणानां द्वितीये क्रियाणां च यौगपदेन भिन्नधर्म्यन्वयः ।

‘आताम्रा सिन्धुकन्याधवचरणनलोत्थासिकान्तिच्छदामि-

र्ज्योत्स्नाजलैर्जटानां त्रिपुरविजयिनो जातजाभून्वदधीः ।

स्नाभाव्यादच्छमुक्ताफलरचितलसद्गुच्छसच्छायकाया

पायादायासजालादमरसैरिदमप्रातजातश्रमाजः ॥’

‘देव त्वां परितः स्तुवन्तु कवयो लोभेन किं तावता

स्रज्यस्त्वं भवितासि यस्य तरुणश्चापप्रतापोऽधुना ।

क्रोढान्तः फुरुतेतरां वसुमतीमाशाः समालिङ्गति

द्यां बुभुक्ष्यमरावती च सहसा गच्छत्यगम्यामपि ॥’

सिन्धुकन्याधवो लक्ष्मीपतिः । तयो रक्षणीत्वार्थयोः । अति-

१ पदार्थानामन्वये क्रमिकारं न स्नादित्वेव स्यात्तदे, न होक्त्वित्येव ध्रुवे सर्वेषां पदा-
र्थानामन्वयः स्नाद्यदेव समुच्चयो भवतीति त्रिरुक्ते इत्यर्थः ।

२ धर्मिभेद—कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेन एकधर्म्यन्वयोः ।

३ कारणत्वात्संबन्धेन एकधर्म्यन्वये ।

४ अमरसरीय आयासानां जातो वसिन् ईदृशात् अपप्रातर्भावात् भमात् नः
पायादिसम्बन्धः ।

अत्राद्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणामेकधर्म्यन्वयः । यद्यपि हरिचरणनखसं-
सर्गसमये नास्ति हरजटासंसर्ग इति रक्तपीतवर्णयोर्यौगपदस्यासंभवः, तथापि
साहजिकश्चेत्येन सह तयोः प्रत्येकं तस्य संभवोऽस्त्येवेति न दोषः ।

‘समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखा-

न्निवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।

अथार्य व्यासज्ञः पतितजननिस्तारणविधे-

र्न कसादुत्कर्षस्तव जननि आगर्त जगतः ॥’

अत्र त्रिज्वेकेनाप्युत्कर्षजननसंभवे त्रयोऽप्युत्कर्षजननार्थं स्पर्धयेवापतन्तो
रमणीयाः ।

‘पाटीरद्वुभुजंगुणंगवमुखोद्भूता वपुस्तापिनो

वाता वाग्धि दहन्ति लोचनममी वामाः स्तालुद्वुमाः ।

श्रोत्रे हन्त किरन्ति कूजितमिमे हालाहलं कोकिला

वाद्य बाळमृणालकोमलतनुः प्राणान्कर्तुं रसतु ॥’

अत्रापि त्रयोऽपि जीवनाद्यर्थमाप्तन्तोऽरमणीयाः ।

‘जीवितं मृत्युना लीढं संपदः श्वासविभ्रमाः ।

रामाः क्षणप्रभारामाः शस्यान्येतानि देहिनाम् ॥’

अत्र जीवितादयः स्वाभाव्याद्रमणीया इति निःसारवितुमशक्याः, विशेषण-
माहात्म्याच्चारमणीया इति दुःखजनकाश्च, अत एव शक्यतुल्याः । रमणी-
याऽरमणीयशब्दे कर्मण्येय आश्रीयते, न द्वन्द्वः, सहचरमिन्नत्वदोषापत्तेः ।
एवमरमणीयरमणीयानामप्येककार्यजननार्थमाप्तत्वं संशुचयः संभवति ।

अटः शत्रुः शिवः । पाटीरद्वुभुजन्दनपुष्पः । हालाहलरूपं कूजितम् ।

१ उत्कर्षजननरूपकार्यात्मके यदस्ति न भूमिनि कारणमृतायाः पादलोत्पत्ति-निवास-व्या-
सज्ञानां युगपदन्वय इति सूचीयः (कारणतासंभारभक्तः) नेद इत्यर्थः ।

२ रमणीयाश्च ते अरमणीयाः अथोह रमणीयाः स्म्येति ये अरमणीयाः संपन्नते यथा
जीवितादयो निसर्गाह रमणीया अणि अरमण्यसंरुष्टत्वादिति विशेषसंभारश्च अरमणीयाः
संपन्नते इत्याशयः ।

‘शरीरं ज्ञानजननं रोगो विष्णुस्मृतिप्रदः ।

विपद्वैराम्यजननी त्रयं सुखकरं सताम् ॥’

शरीरादयो हि स्वाभाव्यादरमणीया अपि भेदकमाहात्म्याद्रमणीयाः । न च रमणीयानां समुच्चये अरमणीयानां च समालंकारेण, रमणीयारमणीयानां च विषमालंकारेण च संकीर्णत्वात्त्रैते प्रमेदा युक्ताः समुच्चयस्य । सकरस्य प्रमेदताप्रयोजकत्वं विरहात् । अन्यथा सर्वेषामलंकाराणामनन्तभेदत्वापत्तेरिति वाच्यम् । ‘समुत्पत्तिः पद्मारमण—’ इत्यत्र, ‘पाटीरद्रुभुजग—’ इत्यत्र च समालंकारस्याविश्लिष्टत्वात् । नहि हरिचरणनखसंभृति—हरजटाजूटनिवास—पतितनिस्तारणव्यासजानां परस्परं योगो योग्य इति कवेरभिप्रेतम् । किं तु भगवत्पा मागीर्यथा उत्कर्षं जनयितुं त्रयोऽपि जागरूका इति । “नापि मलयानिष्ठरसालद्रुमकोकिलकूजितानाम् । किं तु त्रयोऽपि बालायाः प्राणनाशार्थं बद्धपरिकरा इति । अत एव हन्तेति खेद उपपद्यते । समालंकारस्याभिप्रेतत्वे तु त्रयाणां योगस्य युक्तवात्सेदोऽनुपपन्न एव स्यात् । अथ बालाया मारकत्रितययोगोऽननुरूप इति विषमभिप्रायेण खेदोपपत्तिरिति चेत्, एवमपि त्रयाणां योगादो समालंकारस्यात्यन्तमप्रतीतेर्विषमस्य च बाह्य-बाह्याशमादाय प्रतिष्ठानात्समुच्चयस्यासंकीर्णतैव । एवं ‘जीवितं मृत्युना लीकम्’ इत्यादौ जीवितादे रमणीयस्य मृत्युलीकत्वादिना अरमणीयत्वेपि न मृत्युनालीकत्वादिकमयुक्तमिति कवेरिह विवक्षितम् । रमणीयानामचिरसा-

भेदकत्वप्रमाणम् । समुच्चये इत्यस्यामेऽप्यनुपपन्नं ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समुच्चय-प्रकरणम् ॥

१ । एषु सप्त—विषमालंकारयोश्चिदत्र भवति, तथा च समत्वेन विषमत्वेन चैव भवदेतो युक्तः, न तु समुच्चयप्रमेदस्य (रमणीयानां, अरमणीयानां वा त्रमुच्चय इत्यादेः) पृथक्स्वीकारादत्र सोऽभ्यस्य । ननु यत्र समविषमयो संकरः सभाष्यति स नवीन प्रमेद इति चेत्, एव सकरसमापत्तेन सप्तज्ञानभेदप्रसक्तिः । तस्मात् समो वा विषमालंकारो वाऽस्तु इति पूर्वपक्षः ।

—२—विलम्बस्य—बालाकर्मकारणे यदि योगस्तर्हि त्रयाणामनुरूपसंसर्गमादाय समालंकारस्य भवि स्यात्, किन्तु सवालंकारो नात्र उपर्युक्तः प्रतीयते । ‘बालाया मारकत्रितययोगोऽननुरूपा’ इति विषमस्य समुच्चयस्य ये ये वदन्त्यस्तद्विभूतं ‘बाला’-रूपमनुमादाय संभवति । अथ भाव—प्राणनाश प्रति मल्लबाणिष्ठादीनामेकत्वान्बदे समुच्चयः । तथा च ‘प्राणनाशरूपकार्यं मल्लबाणिष्ठादीनामेकत्वान्बदे’ समुच्चयस्य वदकाः । ‘बाह्यार्थं मारकत्रितययोगोऽननुरूप’ इति विषये ‘बाला’ समुच्चयवदकेभ्योऽतिरिक्तेषु द्वयोर्वैयर्थ्येदात्संकराभावे प्रतीत्याद्यर्थः ।

यित्वस्योत्सर्गतः सिद्धेस्तस्य च स्वायत्तवित्ताननुगुणत्वाच्छ्रव्यत्वप्रयोजकत्वम् ।
अतस्तृतीयप्रभेदस्यापि न विषमसंकीर्णत्वेनान्यथासिद्धिः । एतेन 'सद्योगा-
सद्योगसदसद्योगैर्न समुच्चयः प्रभेदवान् । समविषमसंकरेणान्यथासिद्धेः'
इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे समुच्चयप्रकरणम् ।

अथ समाधिः—

एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणान्तरसंभवधानाहित-
सौकर्यं समाधिः ॥

तच्च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या साङ्गसिद्ध्या च । पूर्वापेक्षया विशेषस्तूक्त
एव । उदाहरणम्—

‘आयातैव निशा मनो भृगुदृष्टामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेव संप्रति निरातङ्गं हृदि स्यास्यति ।
उद्वापोहमिमं सरोजनयना आवद्विषचेतरा
तावत्कामनृपातपत्रसुषमं विन्म्य नभासे विधोः ॥’

अत्र रात्रिसंनिधानादपि सिद्ध्यतो मानविनाशस्य चन्द्रोदयादनायासेन
सिद्धिः । यथा वा—

‘सरदीपदीप्तदृष्टेर्धनान्धकारेऽपि पतिगृहं शान्त्याः ।
अदिति प्रादुरभूवन्सख्यादिव चञ्चलः परितः ॥’

इहाकस्मिके निष्प्रत्यूहपतिगृहयानस्य कारणान्तरसंभवधाने हेतोरुत्प्रेक्षणा-
दुत्प्रेक्षालीढः । पूर्वस्तु शुद्धः ।

‘नवप्रसन्नं दयितस्य लोभादङ्गीकरोति स यदा नताङ्गी ।
क्षुभं तदालिङ्गनमप्यकस्माद्धनो निनादैर्धनता निनाय ॥’

अत्र धनध्वनिभिरालिङ्गनस्य साङ्गतासिद्धिः । पूर्वपक्षद्वये त्वनायासेन कार्य-
सिद्धिः ।

प्राग्बदाह—अथेति । सुयना परमा शोभा । चञ्चला विधुत । मन्यो मेध । घनता
निविष्टताम् ।

१ रमणीयस्य जीवितस्य मृगुलीकृतस्य अवुक्तम् । इति विनयायामेव विषमो भवेदित्यर्थः ।

२ समवधानेन आदिष्टं श्लोकस्य समाधिरित्यर्थः ।

‘कथय कथमिवाद्या जायतां जीविते मे

मलयमुल्लगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।

अयमपि चत गुञ्जत्यालि गाकन्दमौलौ

मनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिन्दः ॥’

अत्र जीवितनाशं प्रति वातवान-वञ्चरीकगुञ्जितयोरहमहमिकया हेतुत्वादे-
कस्याकस्मिकत्वामावात्र प्रकृतालंकारस्य विषयः । किं तु कर्तृरूपभिन्नधर्मि-
केण वानगुञ्जनक्रिययोः समुच्चयेन जीवितनाशरूपैककार्यात्मकैकधर्मिक-
स्योरेव कारणयोः समुच्चयः ‘संकीर्णः’ ।

इति रसगङ्गाधरे समाधिप्रकरणम् ।

अथ प्रत्यनीकम्—

प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम् ॥

अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव संप्रदे पुनः सा-
दृश्यग्रहणाद्गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽव्ययीभावः । लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्काराया-
नीकं प्रयुज्यते । तद्वत्तु प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचिदतिरस्कारः क्रियते ।
स चानीकसदृशतया प्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते । अत्र च प्रतिपक्षगतं

नाकन्दधृतः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे समाधिप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । अनीकं सैन्यं व्यूहचकारणम् । संबन्धी प्रतिपक्षेत्यादिः ।

१ जीवितनाशरूपे कार्यात्मके एकसिन्धमिति वान-गुञ्जनकारणवोर्युगपदन्वय इति (का-
रणत्वा एकधर्म्यत्वयरूपः) एकः समुच्चयः । तेन सह वान-गुञ्जनक्रिययोः एकत्र जीवि-
तादे अव्ययरूपः समुच्चयः (यत्तु हि कर्तृरूपौ धर्मिणौ भिन्नोक्तः) संकीर्णः । भिन्नधर्मिकेन
एकधर्मिकः समुच्चयः संकीर्ण इति द्वयोः समुच्चययोः संकर इत्याशयः ।

२ अनीकेन सैन्येन सदृशं प्रत्यनीकम्, अव्ययीभावः । अनीकेन (सैन्येन) यथा प्रति-
पक्षस्य तिरस्कारः क्रियते तथा इदं साक्षात्प्रतिपक्षतिरस्कारे असम्बन्धेन प्रतिपक्षसंबन्धिनः
(प्रतिपक्षोपजीव्य-विनादेः) तिरस्कारः प्रत्यनीकमिवाशयः । ननु ‘अनीकेन सदृशम्’
इत्यव्ययीभावः सादृश्ये कथं व्यपदिश्यते ? ‘सदृशम्’ इत्युच्ये सादृश्यवत्तः प्राधान्यं भवति,
ननु सादृश्यस्य, तस्य गुणीभूतत्वात् । अत्र उच्यते—‘गुणीभूतेषु सादृश्येऽव्ययीभावः’ इति ।
अयमाशयः—अव्यये विभक्तीति सूत्रे यथार्थेषु सादृश्यस्य संप्रदे जाते, पुनः ‘सादृश्य’ग्रहणेन
गुणीभूतेषु सादृश्ये अव्ययीभावे भवति । अत्र वच ‘सदृशः सत्त्वा सत्त्वति’ इत्युदाह्रियते ।
इति पूर्वोक्तस्य सारः ।

वलवत्त्वम्, आत्मगतं दुर्बलत्वं च गम्यते । संबन्धी च तदुपजीव्योपजीव-
कमिवादिभेदादनेकविधः । यथा—

‘रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य

पादाम्बुजद्वयमनारतमामनन्तम् ।

किं मां निषातयसि संसृतिगर्तमध्ये

नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥’

‘जितमौक्तिकसंपदां रत्नानां सहवासेन परां मुदं ददानाम् ।

विरसादघरीकरोति नासामधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥’

पूर्वोपजीव्यस्य, इह तूपजीवकस्य तिरस्काराद्वैरस्यार्थत्व-शब्दत्वाभ्यां च
वैलक्षण्यम् । एवमन्यदप्युच्यम् ।

अत्र विचार्यते—हेतुत्प्रेक्षयैर्गतार्थत्वाच्चेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हति ।
तत्र द्वितीयोदाहरणे तावद्वैतंशः शब्दः उपेक्षांशमात्रमार्थम् । प्रथमो-
दाहरणे ॥ द्वयमप्यार्थम् । पुत्रमारकसेवकत्वेन कारणेन वैरस्य तस्य स्वात्म-
कर्मकगर्तमध्यनिषातनेन कार्येण हेतुतायाश्च स्फुटं प्रतीतेः । असिन्नलंकारे
हेतुत्वं निश्चीयमानम्, हेतुत्प्रेक्षायां तु संभाव्यमानमित्यस्ति विशेष इति
चेत्, प्रतीयमानहेतुत्प्रेक्षाया अनुत्प्रेक्षात्वापत्तेः । वाचकस्येवादेरभावाद्देतुत्वस्य
निश्चीयमानतायास्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

‘यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥’

१ मनोभव (स्वपुत्र)वैरिणि शिवे प्रतिकर्तुमशमवत् मनः शिवस्मरणकर्तुः (स्मरणोप-
जीव्यस्य) तिरस्कार करोति । अत्र हि ‘मनोभवशासने’त्यर्थानुसंधानान्मनसः शिवेन सह
चेद गम्यते इत्यर्थम् । स्व (मौक्तिक) पराजयकारिणां दन्तानां प्रतीकारे असमर्थ मौक्तिकं
इन्द्रशोभोपजीविनीं नासां विरस्करोति । ‘जितमौक्तिके’ति वैर शब्दमस्ति सर्वसाध्यः ।

२ अर्थात् पूर्वोक्तोदाहरणद्वये ‘पुत्रमारकसर्वोप’मित्यादिना हेतुनैव ‘गते पावयती’त्यादि-
कल्पनास्तीत्याशयः ।

३ अर्थात् यत्र प्रतीयमाना हेतुत्प्रेक्षा भवति तत्र हि संभावनावाचकस्य इवादेरभावः,
हेतुत्वं च निश्चीयमानं भवति । इदानीं वरस्थाने (प्रतीयमानहेतुत्प्रेक्षास्थाने) निश्चीयमान-
हेतुत्वात् प्रत्यनीकं सादित्याशयः ।

इत्यलंकारसर्वस्वरूतोदाहृते प्राचीनपद्येऽपि भगवद्वैराग्यनुबन्धादिव भगवद्वक्तृ-
दशमिन्दुं राहुर्बाधत इति प्रतीतेरुत्प्रेक्षैव गम्यमाना ।

‘मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुपविष्टहृदयेयमिति ।

स्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदतः ॥’

इति पुत्रलयाभिनन्दनकारेणोदाहृते तु पद्ये हेत्वञ्च उत्प्रेक्षांशधेतुमय-
मपि शाब्दमिति कथंकारमस्यालंकारस्योदाहरणता नीतमिदमायुष्मतेति न
विद्यः । प्रतिपक्षगतबलवत्त्व—स्वात्मगतदुर्बलत्वयोः प्रतीतेर्हेतुत्प्रेक्षान्त-
रादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतुत्प्रेक्षाया बहिर्भवितुमिदमीष्टे, तदविना-
भावित्वात् । किं तु तदवान्तरविशेषीभवितुम् । नहि पृथिव्यवान्तरमेवाद्वा-
टापटो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवतीत्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरे प्रत्यनीकप्रकरणम् ।

अथ प्रतीपम्—

प्रसिद्धौपम्यचैपरीत्येनं वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम् ॥

तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययोरुपमेवोपमानत्वकरूपनया, न तु
प्रकारान्तरेण ।

‘तत्प्रतिपक्षघटितेऽस्मिन्निति चेत्, न’ इति पाठः । न विद्य इति । मत्सरादिवेति
हेतुत्प्रेक्षास्तत्रेऽपि तदेतुकप्रतिपक्षीयभावेनैतद्विपत्त्याचिन्त्यमिदम् ॥ इति रसगङ्गाधरम-
नप्रवासे प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥

शान्बदाह—अथेति ।

१ शान्ते स्थाने अविकृत निःशब्दमपहृत्त्रपि नावेद्यो वा स्वविसृष्टकृपापयाऽधरोक्तरोति
साऽङ्कारचन्द्रिका स्वाह—‘अथ मत्सरादिवेति हेत्वञ्चे उत्प्रेक्षासत्त्वेपि तदेतुकप्रतिपक्षीयवन्धि-
बाधन प्रत्यनीकालंकारस्य विमिश्रो विषय इति बोध्यम् । अथ यत्र मम्मटप्रद्वैरपि—‘त्वं
मिनिर्निवमनोभवकम्, सा च सुन्दर भवतनुरक्ता । पञ्चभित्तुंगपदेव शरत्ता तापफलशुशुपादिव
याम ॥’ इत्युदाहरणम् । यत्र च हेतुत्प्रेक्षैव गद्यार्थत्वावेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हतीति
वस्तुनिश्चयनमनादेयम् ।’

२ अथैव उपमानस्य उपमेयत्वम्, उपमेयस्य चोपमानत्वमिति वत्पनपूर्वकं वर्ण्यमानम्
औपम्यम् (साहचर्यम्) प्रथम प्रतीपम् ।

उपमानोपमेययोरन्यतरस्य किञ्चिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्ष परि-
हर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेनोपलक्ष्यमानं सादृश्यमपरं द्विविधम् ॥

उपमानस्य कैमर्ध्यं चतुर्थम् ॥

सादृश्यविघटनं पञ्चमम् ॥

तत्राद्ये प्रभेदे प्रसिद्धौपम्ये यदुपमेयं तस्यैवोपमानस्यादाधिक्यस्य, यथो-
पमानं तस्योपमेयत्वान्न्यूनत्वस्य च प्रत्ययः फलम् । इदमेव चौपम्यस्याविशे-
षेऽप्युपमालंकारादस्य वैलक्षण्ये बीजम् । औपम्यप्रतिष्ठानं च निषिध्यमान-
सादृश्यातिरेकात् । ननौपम्यस्योपमानोपमेयसाधारण्येऽपि यदेकस्याधि-
क्यमपरस्य न्यूनत्वं च गम्यते तत्कस्य हेतोरिति चेत्, शृणु । उपमाने हि
सौपारण्यमर्मसंबन्धोऽन्योपमेये विधीयत इति तावन्निर्विवादम् । विध्यनु-
वादी च साध्यवसिद्धत्वाभ्याम् । ते च क्रमेण न्यूनत्वाधिक्ये उपमानो-
पमेययोः प्रयोजयतः । लोकेऽपि निश्चितविद्यो यथा पूज्यते तथा नानिश्चि-
तविद्य इति स्फुटमेव । ते च साध्यत्वसिद्धत्वे वक्तुविषयक्षणीने इति नात्र

ननु ते अप्युपमावदेवात्रात आह—ते च साध्यत्वेति ।

१ सादृश्यं निषिध्य यो स्वतिरेकः (विशेषः) दूर्यते तस्यादेव द्वयोर्दोषं स्मितीभवति ।
अथा हि परस्मादपरस्य कथंन विशेषः प्रदर्श्यते तदा प्रतीयते यत् अयं विशेष एव विशेषः,
अप्यसर्वं साम्यमिति । यथा 'किं नश्यति०' अत्र मुख्ये अधिपतिरुक्त एव विशेषः, अन्यसु
अङ्ग-सुवर्णयोः साम्यमेवेति प्रतीयते ।

२ 'चन्द्र इव मुखं चमत्करोति' इत्यादी यथा चन्द्रश्चमत्करोति तथा मुखं चमत्करोति इति
प्रत्ययेन साधारण्यमस्य (चमत्कारस्य) संबन्धः पूर्वमुच्यमाने । अत एवायं संबन्धः सिद्ध
इत्युच्यते । तदा 'तथा मुखं चमत्करोति' इति चन्द्रानुरक्तिः च संबन्धो मुखे विधीयते,
अत एव साध्यः । सिद्धे यत्र प्रमेयस्य उत्कृष्टत्वम्, साध्यो यत्र तस्य तदनेकस्या अपरुह-
त्वम् इति स्थितिः । प्रथममतीते मुखनिव चन्द्रश्चमत्करोतीत्यत्र मुखे अनुरित्यपमाकृतिवर्णः
उपमेये चन्द्रे (प्रतीपत्वात्) विधीयते । अत एव ते साध्यत्व-सिद्धत्वे एव क्रमेण अग्रे
उपमानतया अन्यत्र प्रसिद्धस्य चन्द्रस्य न्यूनत्वम् उपमेयतया प्रसिद्धस्य मुखस्य आधिक्यं म-
नोजनयः (उपपादयतः) । साधारण्यमस्य साध्यत्वं सिद्धत्वं च वक्ष्यते यदेवैव
प्रयुक्ते । प्रथम-साध्यत्वं हि द्वयोः समानं यदस्ति, कथमेकस्याधिक्यमेकस्य न्यूनमेति 'ननु'
इत्यादिना उक्ता । पूर्वोक्तकारणेन साध्यत्व-सिद्धत्वप्रमादधिक्यं न्यूनत्वनिश्चयवशात्सम-
तीति तत्समाधानम् इति स्पष्टकाशः ।

दोषः । द्वितीयतृतीययोर्भेदयोस्तु फलं स्फुटमेव । चतुर्थस्य ॥ निपिध्यमान-
वस्तुगतसकलगुणवत्त्वप्रतिपत्तिः । पञ्चमस्य प्रथमवदिति । उदाहरणम्—

‘किं जरूपसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥’

अत्र पूर्वार्धोपमागम्यं सुवर्णवर्णाधिक्यं तिरस्कृत्य द्वितीयार्धे प्रतीपं बाल-
ङ्गवर्णस्याधिक्यं गमयति । हुताशपातं विना प्रतीपमपि दुर्लभम्, उपमा तु
समेऽपि न संभवतीति मुग्धत्वहताशत्वाभ्यां गम्यते ।

‘माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता

रत्नानामहमेक एव भुवने को वापरो मादृशः ।

इत्येवं परिचिन्त्य मा स सहसा गर्वान्धकारं गमो

दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दिल्लीधरावल्लभः ॥’

‘निभारूप भूयो निजगौरिमाणं मा नाम मानं हृदये विधासीः ।

गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णां मुग्धे सुवर्णावल्लभो लुठन्ति ॥’

उपमानकैमर्ध्यस्य तूदाहरणमाक्षेपप्रकरण एव गदितम् ‘अभूदप्रत्यूहः’
इत्यादि । पञ्चमो यथा—

‘करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ।

कथमालि शृणोपि सादरं विपरीतार्थविदो हि योषितः ॥’

अत्र कथं शृणोपीत्यनेन तुल्येन न संभवतीति गम्यते । अर्थान्तरन्या-
सोऽप्यमुमेवार्थं पुष्पाति ।

तदेवं पञ्चविधं प्रतीपं प्राचामनुरोधान्निरूपितम् । वस्तुतस्तु—आद्या-
स्तयोऽप्युपमायामेवान्तर्गता भेदाः । चतुर्थः केषाञ्चिदाक्षेपः । पञ्चमस्त्व-
नुक्तैकैर्गम्ये व्यतिरेके । तथाहि—निष्पद्यमानं सुन्दरं वा सादृश्यमुपमा ।

१ अद्वितीयतागवनिवारणपूर्वकं तिरस्कारः ।

२ अर्थात् उपमेयस्याधिक्यम्, उपमानस्य न्यूनत्वमिति प्रत्ययः । अत एव असमानतया
रूपो सादृश्यं विपटितमिति वचनानुसरः ।

३ अत्र सुवर्णवर्णम् अर्थात् सुवर्णसदृशमिति ।

४ व्यतिरेकेषु उपमेयस्तोत्कर्षं, केवलं वैषम्यैक्यव्यतिरेकम् । इत्यादि उपमेयस्य तथा
उत्कर्षो यथा उपमेयस्यानुत्कर्षवशात्साम्यमपि विपटितं भवति ।

नद्याद्ये प्रतीपे 'मुखमिव कमलम्' इत्यादौ सादृश्यस्यानिष्पत्तिरसौन्दर्यं वास्ति येनोपमातो बहिर्भावः स्यात्, सौन्दर्यविशेषस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् । विशेषस्य सामान्यानिवारकत्वात् । न च प्रसिद्धकमलादिप्रतियोगिकमेव सादृश्यमुपमेति राज्ञामाज्ञास्ति । न चोपमाविरुद्धवाचिनः प्रतीपशब्दस्य माहात्म्यादेव तादृशं सादृश्यमुपमेति शक्यं वक्तुम्, उपमाविशेषविरुद्धवाचकत्वेनापि तदुपपत्तेः । एवं चाद्यं प्रतीपं प्रसिद्धोपमावदुपमाविशेष एव । अत एव द्वितीयतृतीयावपि भेदाद्युपमाविशेषावेव । उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तूपमान्तराद्वैलक्षण्यं प्रयोजयेत्, न तूपमासामान्यात्, तदनुस्यूतत्वेनैव तत्प्रतीतेः । नहि द्राक्षा माधुर्यातिशयेन पार्थिवान्तराद्वैलक्षणेत्पार्थिवी भवति । अपि च यद्युपमानोपमेययोस्तिरस्कारोऽलंकारस्ताप्रयोजकः स्यात्, पुरस्कारोऽपि तथा स्यात् । यथा—

‘एको विश्वसतां हराम्यपघृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य मा स मनसि व्याधानुतापं कृथाः ।

भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेत्रेषु गूढाश्रयाः

साधूनामरयो वसन्ति कति न स्वचतुष्टयकक्षाः खलाः ॥’

तत्सुवर्णम् । अहमेतिन्यायेनाह—प्रतीपेति ।

१ उपमेये मुचे जाचिवम् (निष्ठितं सौन्दर्यम्) इति स्वयापि प्रतीपे स्वीकृतमित्यर्थः ।

२ अर्थात् कमलादि (उपमान) प्रतियोगिकम् । अयं भावः—उपमाविरुद्धवाची प्रतीपशब्दः असिन्नकन्दरे गृहीतः, अत एव अस्मादलंकारादिपरीतं कमलादि (उपमान) प्रतियोगिकं सादृश्यमेव उपमायां प्राप्नोति पूर्वपक्षः । उपमाविशेषस्य (यत्र हि कमलादिप्रतियोगिकमेव सादृश्यं गृह्यते) प्रसिद्धिभूतोऽयमलंकार इत्यनेनापि प्रतीपशब्दप्रयोगस्य स्वरस्य सफलीभवति । तथा च प्रतीपशब्दात्प्राज्ञादेवं कल्पना यत् कमलारिप्रतियोगिकं सादृश्यमेव उपमा, न भवितुमर्हति । विवक्षानुसारं मुख्यप्रतियोगिकं कमलानुयोगिकं सादृश्यमभ्युपमा संभवतीति सिद्धान्ते समाधानम् ।

३ ननु द्वितीयतृतीययोः न केवलमुपमेय, अपि तु तिरस्कारोऽप्यधिकः प्रतीपे । अत एव कथमुपमायामन्तर्भाव इति शङ्क्यामाह—उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तु ।

४ उपमानुस्यूत एव तत्र तिरस्कारः प्रतीपे इत्यर्थः ।

अत्रौपम्यप्रदर्शनस्य नोपमानतिरस्कारः फलम्, तस्य गर्वितत्वेनाविवक्षणात् । किं ॥ तदनुतापनाशः । एवं च फलवैलक्षण्यमात्रेणालंकारान्तरत्वं भवता अस्याप्यलंकारान्तरत्वमभ्युपेयं स्यात्, प्रतीपपष्ठप्रभेदत्वं वा । किं च त्वदुक्तप्रतीपभेदानामपि परस्परवैलक्ष्येन पृथक्पृथगलंकारत्वं स्यात्, न प्रतीपप्रभेदत्वम् । प्रतीपस्य सकलप्रभेदसाधारणसामान्यलक्षणाभावात् । अन्यतमत्वं तु दूषणसहस्रप्रस्तत्वादलक्षणमेवेत्यसंस्कृतदुक्तम् । उपमालक्षणं ॥ सकलसाधारणम् । चतुर्थः प्रभेदस्तु येषां मते नाक्षेपस्तेषामस्तु नाम प्रतीपालंकारः । पद्यमस्य तु गतिरुक्तैर्बै प्रभेदस्य ।

इति रसगङ्गाधरे प्रतीपप्रकरणम् ।

अथ प्रौढोक्तिः—

कसिन्धिदर्थे' किञ्चिद्वर्मकृतातिशयप्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धतद्व-
र्मवता संसर्गस्योद्भावनं प्रादोक्तिः ॥

संसर्गश्च सन्नसन्वा साक्षात्परम्परया वा ।

‘यत्नीफोदरसंभूतकपिकच्छसहोदराः ।

हा पीडयित्वा निमन्ति सज्जनान्द्रष्टव्यः ॥'.

अत्र कपिकच्छुत्तहोदरत्वेन मारकत्वं न प्राप्नोति, अपि तु पीढाजनकत्व-
मात्रम् । कवेस्तु पीढां जनयित्वा मारयन्तीत्येवंरूपोऽतिशयो विवक्षितः ।

लक्षणाभावादिति । चित्तमिदम् । निरुद्धात्फलधेयमानापरकसोपायानुहूतव्यापारस्य प्रतीकानामन्त्यलक्षणत्वसंभारः । स च बाध्यो व्यङ्ग्यो वेत्तव्यः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे प्रतीकप्रकरणम् ॥

प्राग्वह—अयेति । कश्चिच्छर्वाधिकः ।

१ अक्षय वसन्त ऋषिपुत्रा उपमासम्भवात् ऋषिपुत्रित्तुके उपमादः शब्दाः
प्रयोगः परित्यागः ।

२ अनुत्तरेषामो व्यतिरेकेऽनुभवात् इत्यर्थः ।

१. यद्यपि कश्चिद्वाच्यं ('कौट' इति स्वभाववाच्यत्वात् । वृद्धिश्च इति नागोपदीया-
मुपि विवक्षितविरहानां स्वार्थज्ञानस्य गुणद्वय निरर्थकत्वान्नयम् । एवं कश्चित् 'एव भोक्तृ'
इत्यनेन) मातृकाकारादिप्रत्ययविशेषाद्वा मातृकात्वा प्रसिद्धेन चरैव सद् 'वर्गीयोरप-
मूर्त' इति निवेदनप्रकारेण लोकावधारणम् ।

अतो वल्मीकोदरसंभूतत्वं सर्पाधिकरणवृत्तिरूपं कषिकच्छूविशेषणं मार-
कतावच्छेदकत्वेन स्वप्रतिभया कषिना कल्पितम् । यथा वा—

‘मन्धाचलभ्रमणवेगवशंवदा ये

दुग्धाम्बुधेरुदयतत्रणवः सुधायाः ।

तैरेकतामुपगतैर्विचौपधीभि-

र्धाता ससर्वं तव देव दद्याद्दृगन्तान् ॥’

अत्र दृगन्तेषु न केवलं संजीवकत्वादयोऽमृतमात्रमुणा एव कवेर्वुबोध-
यिषिताः, अपि तु निखिलजनवशीकारकत्वादयोऽन्येऽपीति सुधाकणेष्वौष-
धीसंसर्गो विशेषणतयातिशयार्थमुपात्तः । उत्पाद्योत्पादकभावश्चात्र न लोक-
सिद्धः, अपि तु कविमात्रनिबद्धः । यथा वा—

‘त्वदङ्गणसमुद्भूता सिक्ता कुङ्कुमवारिभिः ।

त्वदङ्गणुलनां याति कदाचिद्वलीलता ॥’

अत्र केवलाया लवङ्गा उपमानतामरसहनसामर्थ्यस्याभावात्तस्य सिद्धये
नायिकासामानाधिकरण्य-कुङ्कुमजलसंयोगयोरुपादानम् । अत्र च धर्म-
विशेषससर्गादतिशयो धर्म्यन्तरगतो यदागूरणविषयस्यैवायमलंकारः ।
वाच्यवृत्त्या तत्तत्प्रयुक्तत्वेनाभिहितश्चेत्समालंकारस्यैव विषयः । यथा—

‘त्वतो जन्म हिमाशुशेखरतनून्ज्योत्स्नानिमग्नात्मनो

दुग्धाम्बोनिधिमुग्धवीचिवलयैः साकं परिक्रीडनम् ।

संवासः सुरलोकसिन्धुपुलिने वादः सुधांशोः करैः

कलान्नोज्ज्वलिमानमञ्जतिमा देव त्वदीयं यशः ॥’

अत्र यशसो धवलतातिशयस्तत्तद्धर्मिसंबन्धप्रयुक्तत्वेन कथित इति
संदर्शे सम एवालंकारः । अंशुकृतधन्त्रे चन्द्रकृतश्च भगवति भगवत्कृतो
राजनीत्येवमुत्तरोत्तरमुपवीयमानो राजगतस्त्वनुकत्वाश्रीदोक्तेरेव विषयः ।

लवली ‘राजभावे’ ‘हरफुरेवली’ । इति प्रसिद्धा । आगूरणं व्यञ्जनम् ।

१. सर्पस्य अधिकरणम् (आपारः) यद् वल्मीकः तस्मिन् वर्तमानत्वरूपम् ।

२. त्वदङ्गणे समुद्भूतैः ।

३. शिवतनुज्योत्स्नाया निमग्नः आत्मा यस्य तस्मात् ।

एवं च

‘शशशृङ्गधनुर्लसत्करा गगनाभोरुहमालिकाधराः ।

तनयैः सह भायिजन्मनां तुव खेलन्ति नरेन्द्र वैरिणः ॥’

इत्यादावेकस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यामूलवत्स्वन्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसि-
त्याख्यमलंकारान्तरमिति न वक्तव्यम्, प्रौढोक्त्यैव गतार्थत्वात् । ‘केशाः
कलिन्दजातीरतमालस्तोभमेचकाः’ इत्यादौ प्राचीनकृतप्रौढोक्त्युदाहरणे यथा
तमालेषु श्यामत्वातिशयार्थं श्यामत्वाधिकरणीमूलकालिन्दीसंबन्ध उद्भाव्यते^१
तथा वैरिष्वपि मिथ्यात्वसिद्ध्ये मिथ्यात्वाधिकरणशशशृङ्गादिसंबन्ध
इत्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र श्यामत्वातिशयः इह तु मिथ्यात्वमार्त्रं न
तु तस्मातिशयः सिध्यतीति वैलक्षण्यं तु न वाच्यम् । तमालस्तोमे प्रमा-
णान्तरेण सिद्धेऽपि श्यामत्वे कालिन्दीसंसर्गोद्भावनं पुनः श्यामत्वसाधनेना-
तिशयागूरकमेव स्यात् । वैरिषु तु मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वाच्छशशृङ्गादिसंबन्धै-
र्मिथ्यात्वस्य सिद्धिरित्यर्थसमाजाधीनेयमतिशयसिद्धिवैलक्षण्यं न प्रयोजयति ।
यत्तु ‘वैश्यां वश्येत्सत्तजं वहन्’ इति कुवलयानन्दकृता मिथ्याध्यवसितेरुदा-
हरणं निर्मितं तत्तु निदर्शनैवैव गतार्थम् । निदर्शनागर्भात् मिथ्याध्यवसिति-
रिति तु न युक्तम् । मिथ्याध्यवसितेरेव मिथ्यात्वात् । यदि च मिथ्या-
ध्यवसितिरेषालंकारान्तरं स्यात्, सत्याध्यवसितिरेपि तथा स्यात् । यथा—

‘हरिश्चन्द्रेण संज्ञताः प्रगीता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे गुणाख्य ॥’

अत्र हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरनिगमसंबन्धादुपानां सत्यत्वं प्रतीयते । एवम्

शङ्कते—तत्रेति । तमालेति । यत्र इत्यादिः । शङ्कते—निदर्शनेति । अत्र
वैश्यामिलत्र । कुवलयानन्दकृता—यदि चेति । धर्मसूनुं युधिष्ठिरः ।

१ ये श्यामी न जायाः अस्ति तु वैश्यां जन्म अग्रे यविष्यति तेषां पुत्रैः सह ।

२ अस्मान्प्रमादशालिनो राज्ञो वैरिण एव न हन्ति इति सिद्धयर्थं शशशृङ्गादिभारणं
श्रीवर्नं च मिथ्याकरणम् ।

३ सिद्धे वसिन् (यथात्र श्यामत्वे) पुनर्यत् साधनं तत् अतिशयव्यवधानाय । वैरिषु तु
मिथ्यात्वं प्रमाणान्तरेणासिद्धम्, अत एव तत्र मिथ्यात्वमेव साध्यते नातिशय इत्यर्थः ।

४ यत्तज्जहन्—वैश्यावशीकरणयोर्वाच्यार्थयोः औपम्यपदवसायी भाष्योऽग्रे इति ।

‘मध्ये सुधासमुद्रस्य सितामयगृहोदरे ।

पूणेन्दुविष्टरे देव स्वातुं योग्यास्त्वोक्तयः ॥’

अत्रापि सुधासमुद्रादिसंबन्धादुक्तिषु भाधुर्यातिशयः प्रतीयमानः कस्या-
लंकारस्य गोचरः स्यात्? अतोऽलंकारान्तरं स्यात् । मम तु प्रौढोक्त्यैव
गतार्थतेत्यास्तां तावत् ।

इति रसगङ्गाधरे प्रौढोक्तिप्रकरणम् ।

अथ ललितम्—

प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहारानुष्ठेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्य-
वहारसंबन्धो ललितालंकारः ॥

‘आदवानः परद्रव्यं विषं भक्षयसि भुवम्’ इत्यादिनिवर्शनावारणाय
तृतीयान्तम् । अमस्तुतमशंसावारणाय प्रकृतधर्मिणीति । यथा—

‘क वा रामः कामप्रतिभेटललाटं तपबल-

स्तव कामी वीरा रणशिरसि धीरा मल्लभुजाम् ।

दिघस्रोक्षैलोक्यं प्रलयशिश्विनः पद्ममर्धन-

प्रगल्भैः प्रालेयैः प्रशममसि कर्तुं व्यवसितः ॥’

अत्र प्रकृते धर्मिणि रावणे परदत्तपुरोडाशादिकमभता देवानामग्रे धीरैः
कुम्भकर्णादिभिर्वीरैर्भगवतो रामस्य पराभवविच्छन्नित्येवं कण्ठरवेण तादृशो-

भास्तां तावदिति । चिन्तामिदम् । मिथ्यात्वकल्पनकृतचमत्कारस्वानपह्वनीयत्वेन
पृथगलंकारतासिद्धे । किं च कविप्रतिभामात्रकल्पिता अर्था काव्येलंकारपदभाज
इति तत्र सिद्धान्तात्सत्यत्वप्रतीत्यर्थं कटिपतस्याप्यर्थस्य तत्कल्पितत्वाभावेन शब्दयाना-
दलंकारत्वाद्यभ्यादिदि विद् ॥ इति रसगङ्गाधरसंग्रहप्रकाशे प्रौढोक्तिप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अयेति ।

१ अत्र प्रकृतधर्मिणि (वर्ण्यमानपुरुषे) विषमक्षणरूपाऽप्रकृतव्यवहारसंबन्धोऽस्ति परं
स परद्रव्यादानरूपप्रकृतव्यवहारोष्ठेखपुरस्सरमिति नातिव्याप्तिः ।

२ कामप्रतिभेट. शृङ्गुः ।

३ भस्त्रज्ज्वा रणशिरसि धीरा तत्र धीरा. केल्म्वय. ।

४ पद्मानामेव संहारे सप्तर्षे. प्रालेये दिने. ।

च्छारूपं प्रकृतव्यवहारं विषयमनुस्त्वैव तादृशप्रालेयकरणकतादृशमिप्रश-
मनव्यवसायरूपोऽप्रकृतव्यवहारो विषयुपाचः । विषयोपादाने तु निदर्श-
नैव । यथा वा—

‘नान्यास्ति किं भूमितले सुरूपा सीतैव वा किं भवतोऽनुरूपा ।

आकर्षता चन्दनशास्त्रिशास्तां प्रबोषितोऽयं भवता फणीन्द्रः ॥’

अत्रापि राघवसंबन्धिनायिकादरणप्रयुक्तं तदीयक्रोधोद्धोषमनुस्त्वैव
चन्दनसंबन्धिशास्त्राकर्षणप्रयुक्तं फणीन्द्रप्रबोषणमुपन्यस्तम् । न चात्र
नेदेऽप्यभेद इत्यतिशयोक्त्या गतार्थतेति वाच्यम् । तत्र हि पदार्थेन
पदार्थत्वेवाभेदाध्यवसानं ‘कनकलतायां विराजते चन्द्रः’ इत्यादौ दृष्टम्,
न तु व्यवहारेण व्यवहारस्येत्यविषय एवायमतिशयोक्तेः । नापि साह-
स्यमूलयापस्तुतमशंसया । धर्म्यशेऽपस्तुतत्वनिरहात् । नापि निदर्शनया ।
एकधर्मिगतव्यवहारद्वयोपादान एव तस्या इष्टेः । अत एव ‘उपाचयोः’
इति तल्लक्षणे विशेषणमुक्तम् । प्रकृते च प्रकृतव्यवहारस्यानुपाचत्वाद-
लंकारान्तरमेव । एवं च

‘क सूर्यमभवो वंशः क चास्यविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनासि सागरम् ॥’

इत्यत्र काव्यप्रकाशकारो यन्निदर्शनामुदाहार्णोचदसंगतमेव । ललितस्याव-
द्याभ्युपगम्यत्वान्निदर्शनाया अत्राप्राप्तेः । तदित्थं ललितस्यालंकारान्तरत्य-
सुरीकुर्वतामाशयः ।

असंगता गतार्थता इत्यस्यानुपपन्नः । एवमपेक्षि । एवं पेत्यसार्थं शक्यमिति—ललितेति ।
असं स्थानम् । पुनरन्वयः ।

१ निदर्शनायां उन्मोषाचरोर्भ्यवहारचोर्भ्ये एकलितप्रत्यारोपः । यथा—‘तीर्षु (तां शो-
धन-तः कण्ठं चिन्तामणिं दत्वाद्यु गदेषकन्ति’ अथ शोषनं गदेषकचोर्भ्योरेवोपाचारश्च । क-
ण्ठे तु ‘मातेरे, प्रकवाधेः प्रसूय प्रविहीर्यति’ इत्यत्रकृत्रभ्यवहार एवोपाचः । ‘दुर्दृष्टानां
देशानामपे रीषाचमपेनेशचरैरसामान्यवीरस्य राघवस्य पराभवमिच्छति’ इति प्रकृत्रभ्यवहा-
रस्तु नोपाचः । येन च प्रकृत्रभ्य (राघवः) अवदन्मुखात् इत्याशयः ।

२ ‘ममला एर्देवचर्चनम्’ इत्येव साधारणमिव’ इति निदर्शनाशरीरं स्थापितम्
‘ममला एर्देवचर्चनम्’ इति प्रकृत्रभ्यवहारो नाभोपाच इत्याशयः ।

अन्ये तु “ललितं नालंकारान्तरम्, निदर्शनयैव गतार्थत्वात् । नन्वे-
कधर्मिगतप्रस्तुताप्रस्तुतव्यवहारद्वयोपादानजीविता निदर्शना कथमप्रस्तुतव्य-
वहारमात्रोपादाने पदमाधत्तामिति चेत्, श्रूयतामायुष्मता । इह तावदलं-
काराः प्रायशः श्रौता आर्थाश्च संभवन्ति । तत्र श्रौतेभ्य आर्था न पृथग्-
लंकारत्वेन गण्यन्ते । किं ॥ पृथग्भेदत्वेन, तदलंकारसामान्यलक्षणेन
कोडीकरणात् । इदं पुनर्वाक्यार्थनिदर्शनास्वरूपम्—व्यवहारद्वयवद्भर्मभेद-
प्रतिपादनाक्षिप्तो व्यवहारद्वयाभेदः । तत्र व्यवहारद्वयवद्भर्मभेदस्य प्रतिपादनं
श्रौतेमेवापेक्षितमिति न नियमः । किं तु प्रतिपादनमात्रम् । तेन ‘परद्रव्यं हर-
न्मर्त्यो गिलति क्वेडसंचयम्’ इत्यत्र व्यवहारद्वयवद्भर्मिणोरभेदस्य श्रुत्या प्रति-
पादन इव ‘धिकपरस्त्वं तथाप्येष गिलति क्वेडसंचयम्’ इत्यत्राऽऽर्थप्रकृतव्यव-
हारवद्भर्मि-श्रौताप्रकृतव्यवहारवद्भर्मिणोरार्थभेदस्य प्रतिपादनेऽपि वाक्यार्थनि-
दर्शनास्त्वमक्षतम् । एकत्र श्रौतीत्वमपरमार्थीत्वमिति तु विशेषो न वार्यते ।
पदार्थनिदर्शनास्वरूपं तूपमानोपमेयधर्मयोग्यभेदाध्यवसायमूल उपमेय उपमा-
नधर्मसंबन्ध इति पृथगेव । एतदुभयान्तरत्वं च प्राचीनरीत्या सामान्यल-
क्षणम् । यदि तु ललितं पृथगलंकारः स्यात् लुप्तोपमादिरेष्युपमादेः पृथ-
क्स्यात्, एतदुक्तपुक्तेस्तुल्यत्वात् । नन्वतिशयोक्तिरेवं सति रूपक एव जिकी-

१ व्यवहारद्वयवन्तौ यौ धर्मिणौ तत्रभेदप्रतिपादनेन आक्षिप्तो व्यवहारद्वयस्य परस्परभेदः ।
यथा ‘श्वामन्तरा’ अत्र धर्मिणी शिव-चिन्तामणी । तयोरेभेदेन ‘तीर्थेषु शिवकर्मकशोभनम्’
‘रजस्तु विन्तामणिकर्मकगवेषणम्’ इति व्यवहारद्वयस्य परस्परभेदः आक्षिप्यते इति ।

२ आर्षे(अर्धवसेय)प्रकृतव्यवहारवान् भर्मी च, श्रौताऽप्रकृतव्यवहारवान् भर्मी चेति
द्वन्द्वः । तयोर्धर्मिणोरार्थस्य भेदस्य । अत्र ‘गिलति क्वेडसंचयम्’ इत्यप्रकृतो भर्मी पक्ष मुक्ता
(शब्देन) प्रतिपादितः । ‘परद्रव्यं हरन्’ इत्येवमुपेय प्रकृतो भर्मी तु शब्देन नोपात्तः,
अपि तु अर्धवसेयः । तथापि वाक्यार्थनिदर्शनात्र भवतीत्याशयः ।

३ यथा इन्दीवरलीला—नेत्रलीलायौमिच्छत्वेति द्वयोरभेदमध्यवसाय उपपेदे (नेत्रे) उप-
मानधर्मस्य इन्दीवरलीलायाः संबन्धः । एव च पदविपवाक्यार्थ—पदार्थस्वरूपान्तरशालिनी
निदर्शनेति लक्षण पर्यवसन्नमित्यर्थः ।

४ क एवंप्रभव इत्यादौ प्रकृतव्यवहारस्य अर्धवसेयत्वमात्रेण यदि निदर्शना न, किन्तु
पृथगलंकारः एव सति ‘कमलमिव मुलम्’ अत्रापि यनोक्तपदविभक्तौ न श्रौतः अपि त्वार्थव-
सेयः । एवं च नियमपुत्रमा स्यात्, अपि तु पृथगलंकार इत्याशयः ।

येत । विषय-विषयिणोर्द्वयोरप्युपादाने श्रौतं रूपकम्, विषयिमात्रोपादाने त्वार्थमित्यस्यापि सुवचत्वात् । सत्यम् । यत्र ह्यलंकारशरीरमुभयत्राप्यविलक्षणं तत्रैकालंकारव्यपदेशो युक्तः । यथा सादृश्यं निष्पाद्यमानमुपमाशरीरं लुप्तोपमादिष्वविलक्षणमेवेति तत्राप्युपमयैव व्यपदेशो न्याय्यः, नालंकारा-
न्तरेण । लुप्तत्वपूर्णत्वादित्यु न तच्छरीरनिविष्ट इति स्वयं व्यावर्तमानोऽपि नोपमास्वव्यावर्तकः, तथाभ्यत्रापीति स्थितिः । एवं च विषयतावच्छेदके-
त्वेन भाते विषये विषयित्वावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयि-
त्वावच्छेदकरूपेणाऽऽभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिसवरूपाद्विलक्षणत्वेन द्व-
योरेकालंकारत्वं न युक्तम् । निदर्शनाललितयोस्तु स्वरूपबैलक्षण्यं मव-
शिष्टमित्येकालंकारत्वमेव" इत्याहुः ।

‘आहार्यनिश्चयविषयीभूतो विषये विषय्यभेदो रूपकस्वरूपमुच्यते ।
न निवेश्यते च विषयतावच्छेदकादि, गौरवात् । एवं चातिशयोक्तेर्निर्गी-
र्याध्यवसानरूपाया रूपकभेदत्वमस्तु नाम । का नो हानिः । एवमपहुते-
रपि । विषयतावच्छेदकनिह्वानिह्वानिगरणानि रूपकस्यैवावान्तरविशेषाः ।
इति तु नञ्याः । एतन्महतीत्या तु उल्लितस्य निदर्शनात् : पृथगलंकारत्वं
मनोरथललितमेवेति । एवं च ‘तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनासि सागरम्’

१ निष्पाद्यमान सादृश्यम् (सादृश्यं सुन्दर वाक्याद्योपरकारकमुपमा) उपमायाः हरी-
रम् । तस्य लुप्तादिभ्यो समानमेवेति पूर्णं-लुप्तादिषु न भेदः ।

२ यथा मुख चन्द्र इत्यत्र विषयो मुखमिति विषयतावच्छेदकरूपेण मुखान्तावच्छेदकरूपेण
(अर्थाद् मुखत्वेन) भाते (प्रतीते) मुखे विषयित्वावच्छेदक चन्द्रस्य तदवच्छिन्नस्य चन्द्र-
सामिद इति रूपकशरीरम् । विषयित्वावच्छेदकरूपेण अर्थाद् चन्द्रत्वेन आभासमानो विषयो
यत्र तदारभ्यनमतिशयोक्तिशरीरम् । विषयी (चन्द्र) एव विषयत्वेन (मुखत्वेन) भासते
इत्यर्थः ।

३ विषये विषयिण आहार्यः अभेदनिश्चयो रूपकम् । विषयतावच्छेदकरूपेण प्रतीते वि-
षये विषयिण, अभेदो रूपकमिलादिरूपेण विषयतावच्छेदकादिविषयस्तु गौरवात् विषये
इत्यर्थः । रूपके यथा विषयिणोऽभेदः एवमतिशयोक्त्यापि, इति रूपकस्यैव प्रमेदः अतिश-
योक्तिः । यस्मिन् अपहुतावपि विषये विषय्यभेदः (विषयतावच्छेदकस्य निह्वानावप्यु भवान्तर-
भेदादयदकारः) । एवं च अतिशयोक्त्यपहुतो रूपकस्यैव प्रमेदावमिति नञ्यानामाशयः ।

इत्यत्र निदर्शना साधु संगच्छते । कः सूर्येत्यादिना स्वमति-सूर्यप्रभववंशयो-
रत्यन्तानुरूपत्वकथनोचरमुद्रुपकरणकसागरतरणेच्छाया अप्रकृतायाः कथ-
नेन तादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाः प्रकृतायाः प्रतिपत्तेः ।

यत्तु—“अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य’
इति पद्ये कतमो देशस्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थमनुपन्यस्य वसन्तमु-
क्तस्य वनस्य दशामनायीति तत्प्रतिनिम्बभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालं-
कारः” इति कुवलयानन्दकार आह । तदत्यन्तमसंगतम् । अत्र कथ-
मन्यस्य दशामन्यो नेतुं शक्य इति वसन्तमुक्तवनदशां निःश्रीकत्व-
लक्षणामनायीति हि पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्र निःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारा
कारणस्य राजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानं पर्यायोक्तेर्विषयः । दशयोरैक-
त्वाध्यवसानं तु पदार्थनिदर्शनाया अतिशयोक्तेर्वेत्यन्यदेतत् । एवं च पदा-
र्थनिदर्शनोपबृंहितस्य पर्यायोक्तस्यैवात्र विषयः, न ललितस्य । किं च
त्वदुक्तं ललितालंकारलक्षणमपि नात्र संभवति । तच्च “प्रस्तुते वर्य्य-
वाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्’ प्रस्तुते धर्मिणि वर्णनीयं वाक्यार्थमवर्णयित्वा
कस्यचिदप्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य वर्णनं ललितम्” इत्यादिना ग्रन्थेन भवता
विवेचितम् । इह च प्रस्तुते धर्मिणि देशविशेषे राजकर्तृकत्यागकर्मत्वरू-
पस्य वर्य्यस्यार्थस्वान्वर्णनेऽप्यप्रस्तुतस्य वसन्तकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याप्यवर्णना-
त्कथं संगच्छेताम् । यदि पुनः ‘अकारि देशः कतमस्त्वयाद्य निरक्षचन्द्रः
कठिनाशयेन’ इति पर्यं स्याददा स्यादपि तव मनोरथः । न च तादृशव-
नदशाया अप्रस्तुताया देशविशेषे वर्णनमस्त्येवेति वाच्यम् । दशाशब्देन

१ यथाह उपपत्तया तदुपकरणकसागरतरणेच्छया अनुपात्ताया अपि मतिकरणकवशुक्-
लेनेच्छाया अर्धवलाद्य प्रत्येयत्वमिति निदर्शनात्त्वमेवेत्याशयः ।

२ पदार्थनिदर्शनात् एव शक्यत्वाध्यवसानं ग्रन्थकर्तुरपीदम्, अत्र ‘पदार्थनिदर्शनोपबृंहितस्य
पर्यायोक्तस्य’ इति सिद्धान्तितत्वात् ।

३ अयं भावः—राजरूपेण कर्ता स्थायुषितो देशविशेषः (कर्मभूतः) परित्यक्तः इति
प्रकृतमवर्णयित्वा उपरिनिर्दिष्टं ‘वसन्देन कतमो देशः परित्यक्तः’ इत्यमकृतस्य वर्णनमपविष्यत्तर्हि
लक्षणसमन्वयोऽभविष्यत् । अत्र तु ‘वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायि’ इति उच्यते । अर्थात्
अप्रकृतस्यापि त्यागविषयकं वर्णनं नोपात्तम् । ततः कथं लक्षणस्यानुगम इत्याशयः ।

तद्दशासदृशस्य दशान्तरस्य लक्ष्यत्वेन तस्याप्यस्तुतत्वायोगात् । अन्यथा पदार्थनिदर्शनोच्छेदापत्तेः । एवम्

‘रामो विजयते यस्य क्षणात्सामर्षवीक्षणात् ।

दावाग्निदग्धकान्तारलीलां लङ्कापुरीं दधौ ॥’

इत्यादौ ललितस्यालंकारान्तरतामभ्युपगच्छतामपि मते न तस्य विषयः, किं तु निदर्शनायाः । अत एव

‘उदयति विततोऽरेरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमषाग्निं याति चाक्षम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिषण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

इति प्राचां निदर्शनोदाहरणमपि संगच्छते । तत्र तु रश्मिरञ्जुनियमितपार्श्वद्वयसलमसूर्यचन्द्रोऽयं गिरिरित्येवं प्रकृतधर्म्यास्तुतया प्रकृतार्थानुपादानाललितमेव स्यात् । प्रकृतव्यवहारस्य लेशतोऽप्यकीर्तने केवलं प्रकरणादिना गम्यत्वे ललितम्, अन्यथा निदर्शनेति चेत् ‘क सूर्यप्रभवः’ इत्यसात्कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति सर्वमसमञ्जसमेव ।

इति रत्नगङ्गाधरे ललितालंकारप्रकरणम् ।

ललितमेवेति । न नुर (१) सभावितमपीत्यर्थः । कथं निदर्शना तर्हि निर्वासितेति । इत्यन्तर्कर्तृत्वात्कर्मत्वस्यावगनेऽपि तारयवनदशारूपस्याप्रस्तुतस्यावर्णनात् । षट्कनया तस्यापि वर्णनाच्च । निदर्शनायामुभयोरुपादानं नियतम्, अत्र तु नेति नेदः । अत एव क सूर्य इत्यादौ धाम्यार्थनिदर्शना येति दिङ् ॥ इति रत्नगङ्गाधरमर्मप्रकाशे ललितालंकारप्रकरणम् ॥

१ देशदशा वनदशा न भवेत्युमहंति, द्वयोर्भिन्नत्वात् । तदर्थं अत्र दशापदेन वनदशा-सदृशी दशा (देशगता) लक्षणका निबन्धिता । परं च सादृश्यवद्वा न वनदशाऽपि पुनरिति या मवतीति न सा अप्रस्तुतपदवाच्येत्याशयः ।

२ पदार्थनिदर्शनालंकारोच्छेदो धर्मिणि (नेत्रयुगले) प्रकृतगीतायाः परिवर्ते नीलाम्बु-ज-मेन. अष्टकृतस्य लीला (व्यवहारः) वन्द्ये इति लक्षितमसंख्यया निदर्शनोच्छेद इत्याशयः ।

३ रामो विजयते० अत्र यदि निदर्शना, तर्हि अनाविदेष्टः अत्रापि सा । दशा-लीलापद-प्रकरणेन द्वयोः प्रत्याशः । यदेवमिति न पदार्थनिदर्शना तर्हि तस्या उच्छेद इत्येतादयः ।

अथ प्रहर्षणम्—

साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् ॥

इदं च सामान्यलक्षणं त्रिविधप्रहर्षणसाधारणम् । तत्राकस्मादभीप्सितार्थलाभ इत्येका विधा । वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततोऽप्यधिकतरार्थलाभ इत्यपरा । उपायसिद्ध्यर्थवशात्साक्षात्फलस्य लाभ इति तृतीया । अस्यामेवाव्याप्तिनिरासार्थं लक्षणे साक्षादित्युक्तम् । क्रमेणोदाहरणानि—

‘तिरस्कृतो रोषवशात्परिष्वजन्प्रियो भृगाक्या शयितः पराव्युत्थः ।

किं मूर्च्छितोऽसाविति कांदिशीकया कयाचिदाचुम्ब्य चिराय सखजे ॥’

अत्र यत्नसामान्यशून्यस्वापीष्टलाभः ।

‘केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपासेज्जितैः

मुसायाः सरूपः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ।

जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्ष्या सखि

श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तथा पाणिर्ममाधीयत ॥’

अत्र भामिन्या रोषनिवारणाय यत्ने क्रियमाणे रोषनिवारणादप्यधिकतरमुखप्रदः कामुकस्य भामिनीकर्तृकः स्वकरकर्मकस्त्रकुचाधिकरणक आसङ्गः । न चात्र तृतीयभेदः शङ्करः । व्यजनवीजनसमये कामुकस्य रोषनिवारणस्यैव मुख्योद्देश्यत्वेन तदुपेयकुचस्पर्शादिकलान्तरस्यानुपसितेः । यथा वा—

‘लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्या ।

लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरध्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥’

अत्र प्रहर्षणद्वितीयभेदः स्फुट एव । अननुरूपसंबन्धमादाय विय-

प्राग्वदाह—अधेति । तत्र तयोर्मध्ये । यथासख्येनाह—विधेति । मानस्यानु-

१ इज्जितेः आलीः अपासेत्यन्वयः ।

२ स्वकरः कर्म यस्मिन्, कुचो अधिकरणं यत्र, ईदृशः आसङ्गः । भामिन्या शिष्यकरः

स्त्रकुचयोः सञ्जितः (आदिष्टः) इत्यर्थः ।

३ लब्धार्थमादिष्टमाना वक्षसवक्षभा क, महान् महेन्द्रनीलमणिश्च हेति ।

मालंकारश्च । तत्र महेन्द्रनीलमणिरित्यतिशयोक्त्यालीढयोर्विपर्ययविपरि-
णोरुभयोरपि प्रहर्षणेऽनुगुणत्वम् । वाञ्छिताधिकार्यत्वस्य मणि-भगवदुन-
यसाधारणत्वात् । विपर्यये तु नीलमणिरूपस्य विपर्ययमात्रस्य । यतो वरा-
टिकार्थिनो यथा महेन्द्रनीलमणेः कोटिमूल्यस्य संसर्गोऽनुरूपो न तथा
भगवत्संसर्गो भवितुं प्रभवति । न चाज्ञानिनां भगवत्संसर्गोऽनुरूप एवेति
वाच्यम् । एवं तर्हि तत्कविक्रयकर्तृत्वेनैवाज्ञानित्वलाभे वराटिकालोभरूप-
हेतूपन्यासस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । यादृशवाञ्छितसिद्ध्यर्थं यत्नः क्रियते
तादृशवाञ्छितसिद्धौ तु सभालंकार एव ।

‘तद्दर्शनोपायविमर्शनार्थं मया तदालीढनं गतेन ।

तत्रैव सालक्ष्यत पद्मलक्ष्मी दाक्षायणीमर्चयितुं प्रयाता ॥’

अत्र तद्दर्शनोपायसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तात्तत्सत्सौसदनगमनयत्नात्साक्षादेव तद्-
दर्शनलाभः । यत्तु—

‘चातकलिचतुरान्वयः कणान्याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥’

इति पद्यम् ‘वाञ्छितादधिकार्यस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्’ इति प्रहर्षणद्विती-
यप्रभेदं लक्षयित्वादाहृतं कुबलयानन्दकृता । तदसत् । वाञ्छितादधिकार्यस्य
संसिद्धिरिति लक्षणे संसिद्धिप्रदेन निष्पत्तिमात्रं न वक्तुं युक्तम् । सत्यामपि
निष्पत्तौ वाञ्छितानुसृष्टाभकृतसंतोषानतिशये प्रहर्षणशब्दयोगार्थोऽसंगत्या
तदलंकारत्वाभोगात् । किं तु लभेन कृतः संतोषातिशयः । एवं च प्रकृते
चातकस्य त्रिचतुरङ्गणमात्रार्थितया जलदकर्तृकजलकरणकविश्वपूरणेन दर्पा-
धिक्याभावात्प्रहर्षणं कथंकारं पद्माद्यत्ताम् । वाञ्छितादधिकप्रदत्त्वेन दातुरु-

गुणयम् । विमर्शनं विचारः सिद्धिर्वा । वाञ्छितादिति । यत् इत्यादि । परं

- १ इन्द्रनीलमणिप्रदेन विपर्ययः इन्द्रनीलमणेः, भारोपविषयस्य मयवतः श्रीकृष्णस्य चोभ-
योरपि बोधोऽनुगुणः, उभयोरपि वाञ्छितार्थाधिकार्यत्वादित्याशयः ।

- २ दर्शनामपि भगवत्संसर्गस्यानुरूपत्वादित्यर्थः ।

३ अर्थात् मणिरूपलाभेन वाञ्छितः संतोषोऽप्यधिकः साक्षादेव द्वितीये प्रहर्षणम् । अत्र ॥
चातकस्य न अधिकार्यः संतोष उपलब्धये, तस्य त्रिचतुरङ्गणमात्रार्थित्यादित्याशयः ।

त्कर्पो भवंस्तु न वार्यते । अत एव हन्त हन्तेत्यादिनार्थान्तरन्यासेन स एव पोष्यते । लोभाद्वराटिकानामित्यसदीये तूदाहरणे बाञ्छितुर्वाञ्छितार्थादधि-
कवस्तुलाभेन संतोषाधिक्यात्तदुक्तम् ।

इति रसगङ्गाधरे ग्रहप्रेषणप्रकरणम् ।

अथ विपादनम्—

अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विपादनम् ॥

अस्य चाभीष्टार्थलाभार्थे कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता
जातश्च विरुद्धार्थलाभः सः, यत्र चेष्टार्थे प्रयुक्तेऽपि कारणे तस्मान्न विरु-
द्धार्थलाभः, अपि तु स्वकारणवशात्त च विविक्तो विषयः । यत्र त्विष्टार्थे
प्रयुक्ताकारणादेव विरुद्धार्थलाभस्तत्र सादृशकारण-विरुद्धार्थयोरुत्पादको-
त्पाद्यभावलक्षणसंसर्गस्यानुरूपत्वाद्विषयम्, इष्यमाणविरुद्धार्थलाभसत्त्वाच्च
विपादनमिति संकीर्णतैव । एवं चास्य विषयभेदेर्गत्तार्थतेति नाशङ्कनीयम्,
विषयरहितस्याप्येतद्विषयस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । यथा—

‘सख्यव्यापृतिमममानसतया गतो निवृत्ते जने

चञ्चूकोटिनिराकृतार्गल इतो यास्याम्यहं पञ्जरात् ।

एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमाखादय-

त्यन्तः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥’

अत्र हि विषयप्रभेदस्य नास्ति विषयः, इष्टार्थे कारणप्रयोगाभावात् ।

स्थानम् । चिन्त्यमिदम् । चातकवृत्तान्तस्वाप्रस्तुतत्वस्य लक्षणशतृपाचकवृत्तान्ते पर्यव-
सानेन सतोपातिप्रत्यक्षं दुर्बलत्वात् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे ग्रहप्रेषणप्रकरणम् ॥

प्राग्वदाह—अथेति । अस्य चेतस्य विषय इत्यत्रान्वयः । वारणकपो राजशुण्डा-
दण्डः । एकस्य विपादनस्य ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे विपादनप्रकरणम् ॥

१ इष्टार्थे प्रयुक्ताकारणाच्च विरुद्धार्थलाभः, अपि तु विरुद्धार्थलाभोपपत्तकारणादेव, तत्र न
विपादनमित्यनेः ।

२ भरतकाशाय ।

३ निराकृतार्गले वास्यामि इति विचार एव कृतः, निरस्यार्थं वक्ष्ययोगस्तु न कृतः,
अत एव न विषयम् । किन्तु अभीष्टार्थविरुद्धलाभ इति विपादनमेवेत्याशयः ।

इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्योत्पाद्योत्पादकमावलक्षणसंसर्गस्याननुरूपत्वं हि तच्छरीरम् । तस्माद्विषादनमेवाप्रस्तुतप्रशंसाघटकतयावस्थितम् ।

‘चेलाञ्चलेनाननशीतर्द्धिमं संगृण्वतीनां हरिद्वैश्वरीणाम् ।

गोपाञ्जनानां स्मरजातकम्पादकाण्डसंपातमियाय नीवी ॥’

अत्रेष्टस्याननगोपनस्य विरुद्धोऽर्थो नीविस्खलनम् । कारणीभूतत्रयासंधा-
तपरिपन्थित्वात् । तच्च सात्त्विककम्परूपास्त्रकारणादेवोत्पन्नम्, न तु गोप-
नानुकूल्यत्वात् । नापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरप्राप्तिः । चेला-
ञ्चलावरणेनाननगोपनरूपस्येष्टस्योत्पत्तेः । अतो विषादनमेवात्र, न विषमम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—इष्टसाधनत्वेन निश्चितादनिष्टोत्पत्तिरिति यो विषमस्य
भेदः प्राक्प्रत्ययादि सोऽनेन विषादनेन प्रसूत्वादस्यैव प्रभेदो नवितुमीष्टे,
न तु विषमस्येति कश्चिद्यदि श्रूयात्स प्रष्टव्यः—न विषमस्येति यदुक्तं
तत्कस्य हेतोः ? विषादनेनेव विषमेणापि कार्यकारणसंसर्गाननुरूपतालक्षणेन
प्रसूत्वात् । न चात्रैकस्यान्यापवादकत्वं युक्तम् । द्वयोरपि सावकाशत्वात्,
भिन्नविषयत्वाच्च । विरुद्धलाभांशो विषादनस्य, विरुद्धलभेष्टार्थप्रयुक्तकार-
णयोः संसर्गाननुरूपतांश्च विषमस्य विषय इत्यवोचाम । तस्माच्च किञ्चि-
दंशे विषमम्, किञ्चिदंशे विषादनमित्युभयोरपि समावेशो बोध्यः ।

इति रसगङ्गाधरे विषादनप्रकरणम् ।

अयोध्यासः—

अन्यदीपगुणदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुद्धासः ॥

तच्च गुणेन गुणस्य, दोषस्य वा । दोषेण गुणस्य, दोषस्य चेति चतुर्धा ।
आधानं च तद्वत्तावुद्धिः । क्रमेणोदाहरणानि—

ग्राम्यदाह—अथेति ।

१ अमकृतेन दुष्कृत्यान्नेन प्रकृतस्य भद्रानुपुष्टस्य वृष्टान्तो दुःशोषविधितः अहं एव
अप्रसूतप्रसंसाया विषादनमिदं घटकम् (अन्ययन्मृतम्) ।

२ हरेर्दैनिकधीन्याम् । वक्षन्ताव् विद्यावीष् ।

३ तत्र ‘अभीष्टार्थविरुद्धकाम’रूपविषादनलक्षणमुपलभ्यते । अतोऽनेन प्रसूतत्वं तदर्थ
विषादनस्य च प्रभेद इत्यर्थः ।

‘अलभ्यं सौरभ्यं हरति सततं यः सुमेनसा
क्षणादेव प्राणानपि विरहशस्त्रतद्द्वाम् ।
त्वदीयानां लीलाचलितलहरीणां व्यतिकरा-
त्युनीते सोऽपि द्रागहह पवमानत्रिभुवनम् ॥’

अत्र लहरीणां पावनत्वातिशयेन पवमानस्य पावनत्वगुणान्तरं वर्णितम् ।

‘विशालाभ्यामाम्भ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं
न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।
अयं नु न्यक्करो जननि मनुजस्य श्रवणयो-
र्ययोर्नान्तर्यातस्तव लहरिलीलकलकलः ॥’

अत्र श्रीभागीरथीरमणीयत्वगुणेन तद्रूपैशब्दविमुक्तयोर्नयनयोः श्रवण-
योश्च नैष्कल्यधिकाररूपौ दोषौ । यथा वा—

‘हिंसाप्रधानैः खलु यातुधानैर्याज्जीयताऽपावनतां सदैव ।
रामाङ्घ्रियोगादथ सापि वन्या विन्ध्यस्य वन्याऽऽस्त मुनेः सतीव ॥’
अत्र दोषेण दोषः पूर्वार्धे, द्वितीयार्धे तु गुणेन गुण इति विशेषः ।

यथा वा—

‘भूषितानि हरेर्भक्तैर्दूषितानि पराङ्मुखैः ।
खकुलं नगरं देशो द्वीपं सर्वा च मेदिनी ॥’
अत्रोत्तरोत्तरव्यापकतया त्रयेति विशेषः ।

व्यतिकरः संवन्धः । पवमानो वायुः । न्यक्करो धिक्कारः । वन्या वनसमूहः । मुने-
रिति । गौतमसंगहल्येवेल्लर्थः ।

१ पुष्पाणां सौरभ्यं हरति अत एव क्षणादेव विरहरूपेण यत्नेन आहवद्वदवानां विदो-
गिनां प्राणानपि हरति, ईदृशोपि नास्तुल्यलहरीणां संन-भात्रिभुवन पुनर्वीत्यर्थः ।

२ तस्याः भागीरथ्याः रूपे शब्दे च त्रिभुवनयोः ।

३ या विन्ध्यस्य वन्या (वनसमूहः) यातुधानैः सदैव अपावनताम् अनीयत सापि
(वन्या) मुनेः सतीव (अहल्येव) रामचरणसंयोगात् वन्या आस्त अभवदिलास्यः ।

४ कुलात् नगरं जगत्देशे इत्येवमुत्तरोत्तरव्यापकतया तथा कर्णात् हरिभक्तानां गुणैः
भूषणरूपगुणभावनम्, परादमुत्तमानां दोषेण च दोषाधानमिलास्यः ।

‘श्रवकाणां श्रुतैरमितविचिकित्साविचलितै- .

विमुक्तानामेकं किल सदनमेन.परिपदाम् ।

मुदा मासुद्धर्तुं जननि घटयन्त्याः परिकरं ,

‘तव श्लाघां कर्तुं कथमिव समर्थो नरपशुः ॥’

अत्र वस्तुगतपापरूपदोषप्रयुक्तसदुद्दर्श्याः श्रीगङ्गायाः श्लाघ्यत्वं गुणः ।
यथा वा—

‘श्रुतिव्यासङ्गो नियतमथ सिध्यामलपनं

कुतर्केष्वभ्यासः सततपरिपशुन्यमननम् ।

अपि आशंश्चाशं मम तु पुनरेवंविधगुणा-

नृते स्वत्को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥’

इहापि प्राग्वदेव । किं तु व्यक्तव्यः स इति विशेषः । ‘काव्यलिङ्गेन
गतार्थोऽयम्, नालंकारान्तरत्वभूमिमारोहति’ इत्येके । लौकिकार्थमयत्वा-
दनलंकार एव’ इत्यपरे ।

इति रसगङ्गाधर उल्लासप्रकरणम् ॥

अथावज्ञा—

तद्विपर्ययोऽवज्ञा ॥

तत्सोपलसस्य विपर्ययोऽभावः । अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाऽऽ-
वानामाव इति पर्यवसितोऽर्थः । यथा—

‘निष्णातोऽपि च वेदान्ते वैराग्यं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो नैनाक इव मार्दवम् ॥’

शुपात्राद्यष्टालाः । परिकरे कटिनन्धनम् । श्रुति सेवा । त्क्त्वात्मा । भूमि स्थानम् ॥
इति रसगङ्गाधरसर्मप्रकरण उल्लासप्रकरणम् ॥

प्राग्वाद—अथेति ।

१ श्रवकश्चेति स्वच्छानाम् एन परिपदाम् पापसमधीनां सदनम् ।

२ वस्तुगतदोषप्रयुक्त सदुद्दर्श्याः श्लाघ्यत्वशुभाधानम् । श्रवकाणामिव पदे ‘श्लाघां कर्तुं
समर्थः’ इति शुभाधान आश्रयम् । इह तु ‘वदते को निरीक्षेत’ इत्यनेन ‘श्रीगङ्गाधरमिव
दशमोऽथ वा अज्ञात्वा’ इत्यादिरूपेण व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्धे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकत्वरूपवेदान्तशास्त्रगुणप्रयुक्तस्य खले
वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्धे द्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्य मैनाके मार्द-
वरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः ।

‘मध्येगलं बिहरतां गरलं निकामं

नागाधिपः शिरसि, भालवले हुताशः ।

ध्याता भवज्वलनमध्यगतैस्तथापि

तापं तदैव हरते हर ते तनुश्रीः ॥’

अत्र तापकत्वरूपगरलादिदोषप्रयुक्तस्य भगवन्मूर्त्तौ क्रूरत्वादिदोषाधानस्या-
भावः । न चात्रातद्गुणो वक्ष्यमाणोऽलंकार इति वाच्यम् । यतो यमुनाजल-
स्तराजहंसादेर्यथा यमुनाजलगतश्यामत्त्वामहणं न तथा भगवन्मूर्तेर्गरलादि-
गतक्रूरत्वामहणं विवक्षितम् । अपि तु तादृशक्रूरत्वप्रयुक्तस्य क्रूरत्वान्तरस्या-
नाविष्करणमित्यस्ति विशेषः । ‘निष्णातोऽपि—’ इत्यादौ ॥ सद्गुणस्या-
प्रसक्तिरेव ।

‘मद्वाणि मा कुरु विपादमनादरेण

मात्सर्यमन्दमनसां सहसा खलानाम् ।

काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-

मास्येषु यास्यति सतां विपुलं विलासम् ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्य कविवाण्यां विपादरूपदोषस्य
निषिध्यमानत्वादप्रतिष्ठानेनाभावः शाब्दः, वाणीगतरमणीयत्वरूपगुणप्रयु-
क्तस्य खले संतोषरूपगुणाधानस्याभावः पुनरार्थ इत्युभयविधाप्यवज्ञा । उत्त-
रार्धे तु सद्दयगुणेन सरसत्वरूपेण वाण्या उल्लासरूपगुणाधानमित्युल्लास
एव । विशेषोक्त्यैव गतार्थत्वादवज्ञा नालंकारान्तरमित्यपि वदन्ति ।

इति रसगङ्गाधरेऽवज्ञाप्रकरणम् ।

बिहरतामित्यस्मादेऽपि यथायथमतुषत्रः । भवेति । संसाराभिदग्धैरित्यर्थः । पुन-
स्त्वर्थः ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽवज्ञाप्रकरणम् ।

१ बिहरतु, खेद ।

२ दयया अद्रवीभावस्य ।

५८ रस०

अथानुज्ञा—

उत्कटगुणविशेषलालसया दोषत्वेन प्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रार्थ-
नमनुज्ञा ॥

यथा—

‘प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्वा विनिबद्धाञ्जलिरेकमेव याचे ।

जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि गोविन्दपदारविन्दमाजाम् ॥’

अत्र हरिभक्तिलालसया कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनम् ।

[इति रसगङ्गाधरेऽनुज्ञाप्रकरणम् ।]

अथ तिरस्कारः—

एवम्—

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषतिरस्कारः ॥

यथा—

‘श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माघद्वजघटा-

मदभ्राभ्यद्रुद्रावलिमधुरसंगीतमुभगाः ।

निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां

सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥’

अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्वाग्जमुलस्य तिरस्कारः ।

अमुं च तिरस्कारमलक्षयित्वाऽनुज्ञां लक्षयतः कुवलयानन्दकृतो विसरण-
मेव शरणम् । अन्यथा ‘भवद्भवनदेहली-’ इति तदुदाहृतपद्ये ‘किमत्यमर-
संपदां’ इत्यंशे तिरस्कारस्य स्फुरणानापत्तेः । ननु कथमनयोरलंकारयोः
संभयः ? यावता प्रार्थनमिच्छा तिरस्कारश्च द्वेषः । तत्र दोषे दृष्टसाधनता-
ज्ञानरूपकारणाभावादिति न युक्ता । गुणे च द्विष्टसाधनताज्ञानाभावा-

प्रत्युदाह—अयेति । अदेति स्फुटावधारणयोः । तत्रवातिशययोरित्येके ॥ [इति
रसगङ्गाधरनेत्रकाशेऽनुज्ञाप्रकरणम् ॥]

१ पाठः—‘सुखं विमग्नानां जनुरस्यचलितविधानां जनानाम् ।

२ अथवा—‘माघादुपश्रितेन नास्तीत्यर्थः ।

द्वेषोऽपि तथा । वैपरीत्यं तु कारणसत्त्वादुचितमिति चेत्, मैवम् । दोषगुण-
योर्गुणदोषाशमादायेष्ट-द्विष्टसाधनताज्ञानयोः सत्त्वाच्चदुक्तं कारण तावदव्या-
हृतम् । उत्कटद्विष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छा प्रति, उत्कटेष्टाननु-
बन्धिद्विष्टसाधनताज्ञानस्य चोपायद्वेष प्रति कारणत्वस्य वाच्यत्वाद्वैपरीत्यमपि
नोचितम् । अन्यथा सुखदुःखोभयसाधनेषु चान्द्रायणकलज्जभक्षणादिषु
हरीतकी-दधिप्रपुसभक्षणादिषु चेच्छाद्वेषयोरनियम एव स्यात् । अत्र च
पुरुषकालमवेश आवश्यकः । उत्कटतत्पुरुषीयतात्कालिकद्विष्टाननुबन्धि-

तथा न युक्त । अहते—वैषेति । दोषेति । यत इत्यादि । यवासह्यमन ।
दधियुक्त नपुंस 'कूट' इति प्रसिद्धम् । 'दधिप्रपुस प्रलक्षो ज्वर' इति महाभाष्योक्ते ।
अत्र चेति । उक्तवार्त्तवारणभावे पुरुषकालयोरित्यर्थः ।

१ अथाह दोषे अनिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाद् द्वेष (त्याग), गुणे च इष्टसाधनताज्ञान-
सत्त्वात्प्रार्थनमुचितमित्याशयः ।

२ अथ भावः—सप्तारे न किमपि वस्तु सदया दुष्टम्, नापि सर्वथा गुणविशिष्टम् ।
अपि तु सर्वत्र कश्चन गुणः कश्चन दोषश्चान्वय भवति । तत्रतुष्टार दोषेति यो गुणाद्य,
गुणेति च यो दोषाद्यस्तथादाय दोषे इष्टसाधनताज्ञानस्य, गुणे च द्विष्ट(अनिष्ट)साधनताज्ञानस्य
सत्त्वाद् प्रार्थनार्थे कारणमन्याहृतमित्याशयः ।

३ वैपरीत्यम् (दोषस्य तिरस्कारो गुणस्य प्रार्थनमिति) तु उचितमिति सायन खण्डयति,
जाकरद्विष्टेत्यादि० । परकटद्विष्ट पदार्थं न अनुवर्धयति अर्थात् उत्कटद्विष्टे अवर्धमानस्य इष्ट-
साधनताज्ञानस्य । अथ भावः—चान्द्रायणत्रयात् सुखमपि (परिणामे) भवति, दुःखमपि
(अनुष्ठानवैकल्यात्) । एव कलज्ज (विशाखदत्तवृत्तादिनास) भक्षणात् सुखमपि (भारी)
भवति, दुःखमपि (परिणामे) । यवमेव हरीतकीभक्षणात् सुखमपि (परिणामे), दुःखमपि
(भारी) । दधिप्रपुसभक्षणात् सुखमपि (भारी), दुःखमपि (परिणामे) । किन्तु चान्द्रा-
यण हरीतकीदिविषये इष्टैव, कलज्ज-दधिप्रपुसादिविषये द्वेष एव नियतः । यतो हि चान्द्रा-
यणादीनामुपायेच्छा प्रति इष्टसाधनताज्ञान कारणम् । एव कलज्जभक्षणादीनामुपायेच्छा
प्रति अनिष्टसाधनताज्ञान कारणम् । एवमेव दोषे यो गुणधत्तमादाय इष्टसाधनताज्ञानसत्त्वा-
त्प्रार्थनम्, गुणे यो दोषाद्यस्तथादाय द्विष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्तिरस्कार उपपद्यते । अतो वैप-
रीत्यं नोचितमित्याशयः ।

४ ननु तमयानुरोधेव इच्छादेशो भवति । परस्मैविशेषमये इष्टव्यमिति, कस्मैचि-
समये अनिष्टदर्शित भवति । एव ग्राहकवशादपि । कस्मैचित्तिद्विष्टम्, कस्मैचित् तदेष्ट-
मिष्टम् । अत एव इच्छादेशो. कारणविषये कलज्जपुसयोर्निवेश आवश्यक इत्याह—अत्र
च पुरुष-कालमवेश आवश्यकः' इति ।

तत्पुरुषीयतात्कालिकेच्छाविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषीयोपायेच्छां प्रति
कारणम् । एवमुक्तदत्तत्पुरुषीयतात्कालिकेष्टानुबन्धितत्पुरुषीयतात्कालिकद्वे-
पविषयफलसाधनताज्ञानं तत्पुरुषीयोपायेद्वेपं प्रति । तेन पुरुषान्तरीयं कारा-
न्तरीयं च द्विष्टमिष्टमादाय न दोषः ।

इदं तु बोध्यम्—फले उत्कटेच्छया उपायेऽप्युत्कटेच्छैव जायते । एवं
फले उत्कटद्वेपेणोपायेऽपि द्वेप एव । एवं च सुखदुःखोभयसाधनेषु चान्द्रा-
यणादिषु यदि स्वसामग्रीवशात्पथमं सुरे उत्कटेच्छा तदा तत्साधनेषु चा-
न्द्रायणादिष्वपि सैव । अथ स्वसामग्रीवशात्पथमं दुःखे उत्कटद्वेपस्तदा चा-
न्द्रायणादिषु स एव, उत्कटसामग्र्या बलवत्त्वकल्पनात् । उत्कटत्वं च प्रकृते
इच्छाद्वेपगतो विषयिताविशेषः । एकसाधनजन्ये इष्टानिष्टरूपे फलद्वये एक-
कालावच्छेदेनैकत्रोत्कटेच्छा अपरत्रोत्कटद्वेपश्च न संभवति । तथा सति
चान्द्रायणादिष्वेकस्मिन्नेव समये इच्छाद्वेपयोर्द्वयोरप्यापत्तेः । एवं च बलव-
दनिष्टानुबन्धित्वं बलवदिष्टानुबन्धित्वं चोपायेच्छाद्वेपयोः कारणत्वावच्छे-
दके न देयमेवेत्याहुः ।

अन्ये तु फलेच्छा-फलसाधनताज्ञानयोर्द्वयोरुपायेच्छां प्रति, फलद्वेप-
फलसाधनताज्ञानयोरुपायेद्वेपं प्रति च कारणत्वम् । उत्कटसामग्र्या बलवत्त्वा-
च्चेष्टानिष्टोभयसाधने न दोष इत्यपि वदन्ति । परं चेष्टानिष्टोभयसाधने दोषे

प्रति कारणमित्यस्मानुवक्तुं ॥ इति रसगङ्गाधरममप्रकाशे निररक्षारप्रकरणम् ॥

१ अथ सर्वस्याशयः—केचन इच्छां प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वम् (अर्थात् रससाधक-
त्वम्), एव द्वेपं प्रति बलवदिष्टानुबन्धित्वम् (अनिष्टसाधकत्वम्) कारणमाहुः । इदं न
परोक्षं । चान्द्रायणादिषु सुखजनकतया अनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य, दुःखरसाधनतया इष्टानु-
बन्धित्वज्ञानस्य च सप्तसदेककालावच्छेदेन इच्छाद्वेपयोर्द्वयोरपि संभवः स्यात् । न च मूलम् ।
तथाऽत्र बलवदनिष्टानुबन्धित्वं न कारणत्वावच्छेदकम् । किन्तु सापेक्षम् उत्कटत्वम् इच्छां
देवं प्रति न कारणम् । यदि सुखरूपे फले उत्कटेच्छा तदा तदुपायेषु चान्द्रायणादिषु उत्कटे-
च्छा । यदि च दुःखरूपे फले उत्कटेच्छा तदा तदुपायेषु चान्द्रायणादिषु उत्कटे-
द्वेपः ।

गुणे च गुणेन दोषेण च मिश्रिते सहृदयानामिच्छाद्वेषयोरुचितैवोत्पत्तिः,
हरीतकीकदलभक्षणयोरिवेति ।

[इति रसगङ्गाधरे तिरस्कारप्रकरणम् ।]

[अथ लेशः—]

गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन
च वर्णनं लेशः ॥

यथा—

‘अपि यत गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि यासी-

रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।

गिरिगहनगुहाया लीनमत्यन्तदीनं

स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोपि ॥’

‘नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥’

पूर्वत्र गुणस्य दोषत्वेन वर्णनमात्रम्, उत्तरत्र तु दोषस्य गुणत्वेन
वर्णनमर्थान्तरन्यासानुविद्धम् ।

‘स्खलन्ती खल्लोकादयनितलशोकापहृतये

जटाजूटमन्धौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा ।

अये निर्लोभानामपि मनसि लोभ जनयतां

गुणानामेवायं तव जननि दोषः परिणतः ॥’

अत्र दोषोऽपराधः । तथा आपराधत्वेन गुणानां दोषत्वमुक्तं गच्छति ।
न चानमलंकारो व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति शङ्क्यम् । उक्त
तिपादितार्थवैपरीत्येनात्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् । नहि ‘अपि कस्तूरि’

प्राग्वदाह—अथेति । उभयेति । स्तुतिनिन्दारूपयोरपि । इति ॥

॥ हरीतकी कदलभक्षणयोरेव सति मिश्रणमप्युक्तम् । एवं क-
सादुपारूपगुणे सति मिश्रणमप्युक्तम् । इति ॥

इत्यत्र कस्तूर्याः स्तुतौ कवेस्त्रात्यर्थम्, अपि तु जनकप्राणापहारित्वेन निन्दा-
यामेव । अत एवाप्रस्तुतकस्तूरीवृत्तान्ताभिव्यक्ते प्रस्तुतवृत्तान्तेऽपि तस्या-
मेव विश्रान्तिः । एवं 'नैर्गुण्यमेव साधीयः' इत्यत्र शास्त्र्यन्तराणां निन्दा न
विवक्षिता, किं तु सुखावस्थानम् । गुणिनः स्वगुणैर्दुःखितस्य वाक्येऽस्मिन्नि-
र्गुणानां निन्दाया अवक्तव्यत्वात्, प्रस्तुत स्तुतेरेव वाच्यत्वात् । 'स्खलन्ती
स्वर्लोकात्' इति पद्ये भागीरथीस्तुतिप्रकरणपठिते यद्यस्ति भागीरथीस्तुतौ
सात्पर्यं तदा व्याजस्तुतिरप्यस्तु । तस्याः सावकाशत्वेनैतद्वाचकत्वायोगात् ।

रवितुरगैदिग्गजेषु स्वर्णचलजलधिधनदकोपेषु ।

सत्त्वेव राजपुंगव किं दातासीति गर्वमावहसि ॥

अत्र पर्यन्ते प्रतीयमानस्य रवितुरगादिपरिसंख्यातपदार्थातिरिक्तसकल-
वस्तुदानरूपस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनात्, तत्त्वेन वर्ण्यमानस्य च रवितुर-
गाद्यदानस्यागुणत्वाद्दुष्पदोपयोर्भिन्नविषयत्वेनावशानेन लेशस्पर्शलेशरहिता
व्याजस्तुतिरिति स्फुटमेव सावकाशत्वम् । अत एव लेशोऽपि न व्याजस्तुते-
र्वाच्य इति प्रागुक्तजाह्नवीस्तुतौ द्वयोरपि समावेशः ।

इति रसग्रन्थाधारे लेशप्रकरणम् ।

यथाश्रित्वमेवाह—रवीति । अत एव भिन्नविषयत्वादेव ॥ इति रसग्रन्थाभरतमैप्रकाशो
लेशप्रकरणम् ॥

१ अप्रस्तुत (कस्तूरी) वृत्ताग्ने तु निन्दायां पर्यवसानमस्त्येव । किन्तु प्रस्तुतेषु (यत्र
हि स्वगुणेन स्तोपनीयस्य हानिर्जायते यत्रापि) निन्दायामेव पर्यवसानमित्यर्थः ।

२ स्वर्णचलेन (शुमेकणा) रविः प्रकटित इति रवेः श्लेषः, अलधिः दुरागस्य (उन्मैः श्रव-
सः), धनदः दिग्गजस्येति स्वर्णचल-अलधि-धनदाः कोषाः (उरपादकाः) येषाम् ईदृशेषु
रवितुरगदिग्गजेषु सत्त्वेव 'अहं दातासि' इति गर्व किं वहसि । स्वर्णचलादिभी रवितुरगा-
दयः पदार्था लोकाय वितीर्णा इति पश्यतोपि तत्र गर्वो घृषेति वाच्यया निन्दाया 'रवि-तुर-
गातिरिक्ताः अन्ये सर्वेपि पदार्थास्त्वया लोकाय दत्ताः स्वर्णचल्यदिभिरु केवलं रक्षादय एव
पदार्था इति रानप्रशंसानां पर्यवसानावावृत्तयः । अत्र लेशछन्दैव स्यात् यदा रानकर्तृकस्य
सकलवस्तु (रवितुरगातिरिक्त) वितरणस्य दोषत्वम्, स्वर्णचैः श्रवः प्रभृतीनामदानरूपदोषस्य
गुणत्वं कथितं स्यात् । किन्तु न तथा । अत एव लेशालंकाररहिता शुद्धा व्याजस्तुतिः ।
ततश्च अन्यत्रान्यत्र लब्धवकाशया व्याजस्तुतेः लेशछन्दे स्खलन्ती० इति पद्ये यदि संभ-
स्यदा द्रष्टोः समावेशः यत्र न तु वाच्यवाचकभाव इति सर्वसाध्यः ।

अथ तद्गुणः—

स्वगुणस्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः ॥

यथा—

‘नीतो नासान्तिकं तन्व्या मालत्याः कुसुमोत्करः ।

बन्धूकभावमानिन्ये रागेणाधरवर्तिना ॥’

यथा वा—

‘अधरेण समागमाद्भदानामरुणिष्ठा पिहितोऽपि शुद्धभावः ।

वृत्तितेन सितेन पद्मस्रक्ष्याः पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥’

अत्राद्ये मालतीकुसुमोत्करस्याधररागरक्ततया बन्धूकभावोपपत्तेस्तद्गुणः । द्वितीयेऽपि पूर्वार्धे स्पष्ट एव तद्गुणः । परं तत्परार्धगतेन प्रतिप्रसवतुल्येन हासेनारोह्यमानत्वाद्वहुरः । यदि तु हासेनाधरसितीकरणद्वारा तदरुणिष्ठो बाधस्तदा तत्राप्यपरस्तद्गुणः । इमं केचित्सर्वरूपमामनन्ति । यद्यप्युल्लासेऽप्यन्यदीयगुणेनान्यस्य गुणाधानमस्ति, तथापि तत्रान्यदीयैर्गुणप्रयुक्तं गुणान्तरं चूर्णादिकारताप्रयुक्तं हरिद्रादेः शोणत्वमिषाधीयते । प्रकृते तु अपाकुसुमलौहित्यं स्फटिक इवान्यदीयगुण एवान्यत्रेति ततोऽस्य भेदः ।

इति रसगङ्गाधरे तद्गुणप्रकरणम् ।

प्राग्बोद्ध—अथेति । पूर्वरूपं तदाख्यम् ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे तद्गुणप्रकरणम् ॥

१ जाता पक्षुष्टिः (उपोद्बलनम्) यस्य सः ।

२ यावत्काष्ठम् अरुणिमजनकस्य अधरस्य शैल्यं न भवेत्पक्ष्ण रदानां शुद्धमात्रे न संभवी । अत्र एव अधरस्यापि शैल्यं जनयित्वा हासेन रदानां शैल्युत्पत्तिरिति । उपश्रान्तादि अधरेण (अरुणीभूतेर्देहेष्य) स्वगुण स्वकत्वा हासस्य शैल्यगुणे गृहीय इति तद्गुण एवेत्याशयः ।

३ उल्लासे अन्यदीयगुणसंबन्धेन गुणान्तरसाधानम्, यथा हारसंबन्धेन हरिद्रायामाख्यम् । तद्गुणे तु पूर्ववस्तुनो गुण एव वस्तुवन्तरे संक्रामति यथा अश्लीक्षित स्फटिके । इति पण्डितरावाशयः । उल्लासवत्काष्ठकारवोदीयस्य गुणस्यो दोषप्रतिपक्षवाची । तद्गुणात्तद्गुणयोस्तु गुणस्यो दोषप्रत्ययवादिगुणवाचीति अन्यदीयिवादिभिरप्येति दक्षेनेनो दक्षितः ।

अथातद्गुणः—

तद्विपर्ययोऽतद्गुणः ॥

यथा—

‘कुचाभ्यामालीढं सहजकठिनाभ्यामपि रमे
न काठिन्यं घचे तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ।
मृगाङ्गानामन्तर्जननि निवसन्ती खलु चिरं
न कस्तूरी कूरीभवति निजसौरभ्यविभवात् ॥’

अत्र पूर्वार्धे परगुणग्रहणं शब्दम्, स्वगुणत्यागाभावस्त्वार्थः । उत्तरार्ध-
गते दृष्टान्ते तु स्वगुणत्यागाभावः शब्दः, परगुणग्रहणं त्वार्थम् । न चाय-
मवज्ञाया नातिरिच्यते । उल्लासविपर्ययो यवज्ञा । तद्गुणविपर्ययश्चातद्गुण
इति प्रतियोगिभेदादेव भेदस्य सिद्धेः । ‘अत्र गुणग्रहणैकपेक्षया संनिहि-
तस्य गुणवत् उत्कृष्टत्व-समत्वाभ्यां द्वैविध्यम्’ इति सर्वस्वकारः । तस्याय-
माशयः—अपकृष्टसंभन्धिगुणग्रहणस्य साहजिकत्वेन वैचित्र्यानाधायकत्वा-
दनलंकारवैवेत्यपकृष्टत्वेन तृतीयविधा तु न संभवतीति । अन्ये तु—‘अ-
चान्तरचमत्कारविशेषस्याभावाद्द्वैविध्यमपि न’ इति वदन्ति । अन्ये तु—
‘सति गुणग्रहणदेतामुत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधाने तद्गुणग्रहणरूपकार्याभावाल्लो-
प्यमतद्गुणो विशेषोक्तवान्तरभेदः, न त्वलंकारान्तरम् । कार्यकारणभावो
नान विपक्षितः । किं तु संनिधानेऽपि तद्गुणग्रहणाभाव इत्येवायन्मात्रम् ।

शङ्कयाद—अयेति । उपलक्षरूपात्स्वरूपान्तरमाह—सतीति । घट्टवे—का-
येति ।

१ अङ्गानां प्रेरणाभावस्य गुणस्य अग्रहणमित्यर्थः ।

२ येन (वस्तुना) परीक्ष्यगुणो न गृहीतः तद्वैयर्थ्या यस्य गुणो न गृहीतस्तस्य उत्कृ-
ष्टत्व-समत्वाभेदेन अतद्गुणोऽपि भेदद्वयमित्याशयः ।

३ उत्कृष्टत्व-समत्वाभेदः अचान्तरचमत्कारविशेषो नीपकृष्टवत् इत्याशयः ।

अतो विशेषोक्तेस्तद्वृणो भिन्न इति तु न युक्तम् । संनिधानेऽपीत्यपिना विरोधोऽपि विवक्षित इति गम्यते । अन्यथा जीवातोरभावादलंकारस्तैव न स्यात् । स च कार्यकारणभावविवक्षणे न भवतीति कथमुच्यते न विवक्षित इति' इत्यप्याहुः ।

इति रसगङ्गाधरेऽतद्वृणप्रकरणम् ।

अथ मीलितम्—

स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्यान्निवृत्तत्वेना-
गृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणाननुभौपकत्वं मीलितम् ॥

संग्रह—

‘भेदाग्रहेण लिङ्गानां लिङ्गैः प्रत्यक्षवस्तुनः ।

अप्रकाशो ह्यनध्यक्षवस्तुनस्तन्निमीलितम् ॥’

सामान्यवारणाय अनध्यक्षेति । तत्राध्यक्षस्यैव वस्त्वन्तरस्याग्रहणम् । तद्वृणे वस्त्वन्तरगुणानां भिन्नत्वेनाग्रहणेऽपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्त्येवेति न तत्र प्रसङ्गः । उदाहरणम्—

सतीत्यस्य यत इत्यादि । स च विरोधश्च ॥ इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशेऽतद्वृणप्रकरणम् ॥

प्राग्बदाह—अथेति । लिङ्गानामन्यदीयलिङ्गानाम् । इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशे मीलितप्रकरणम् ॥

१ अतद्वृणे कार्यकारणभावो न विवक्षितः, किन्तु संनिधित्वस्य गुणग्रहणभावः । अत्र कार्यकारणभावापेक्षायां विशेषोक्तौ नास्मान्तर्यायः, अपि तु अतद्वृणः वृण इति पूर्ववदी । अस्मिन् बोधो विशेषः कार्यकारणभावस्वीकारे एव (अतद्वृणस्य वस्तुनः संनिधानं कारणमस्ति एवापि गुणग्रहणस्य कार्यं न जातम्) संघटते, नान्यथेति ‘अपरे’षां समाधानम् ।

२ स्फुटप्रतीकभावात् वस्तुनो लिङ्गेषु (अनुभाषकलिङ्गेषु) अस्फुटवस्तुनो लिङ्गानि साम्यावशाजिहीनानीव, अतस्तानि लिङ्गानि स्वकारणाननुभौपकानि । यथा अग्रवक्ष्यते सुरतस्य स्तनकानि स्नेहासादीनि लिङ्गानि प्रत्यक्षं वस्तुमानव्यवस्थया लिङ्गेषु (स्नेहादिषु) निहितानि, अतः सुरतलिङ्गानि स्नेहादीनि स्वकारणं सुरतं नानुभाषयन्तीत्याहुः ।

३ मीलिते अप्रत्यक्षवस्तुनो लिङ्गैर्न ग्रहणम्, सामान्ये तु (वस्तुव्यवस्थानिर्गमेन) प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो न ग्रहणमिति भेदः ।

‘जलकुम्भमुन्मिषत्तरसं सपदि सरस्वाः समानयन्त्यास्ते ।

तटकुलगूढसुरतं भगवानेको मनोगवो वेद ॥’

अत्र सुरतगमकानां स्नेहकम्पनिःश्रासानां जलकुम्भानयनत्तराजनिस्त्वैर्भे-
दस्याग्रहात्सुरतस्याप्रकाशः । यथा वा—

‘सरसिरुहोदरसुरभावधरितविम्बोधरे मृगाक्षि तव ।

वद वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वयम् ॥’

अत्र प्रियेण ताम्बूलं कुतो न गृह्णासीत्युक्ते एतावन्तं समयं ताम्बूलानि
शुक्लैव समागतासीत्युक्तवतीं प्रति तस्येयमुक्तिः । पूर्वोदाहरणे प्रत्यक्षव-
स्तुलिङ्गान्यागन्तुकानि, अत्र तु साहजिकानीति विशेषः ।

इति रसगङ्गाधरे भीलितालंसारप्रकरणम् ।

अथ सामान्यम्—

प्रत्यक्षविषयस्यापि वस्तुनो बलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्भिन्नत्वे-
नाग्रहणं सामान्यम् ॥

भीलिते तु निगूढमानवस्तु न प्रत्यक्षविषय इति न तत्रातिव्याप्तिः ।

उदाहरणम्—

‘यस्मिन्दिमानीनिकरावदाते चन्द्रांशुकैवल्यमिव प्रयाते ।

पुच्छप्रथयाभ्यां विकला इवात्रौ चरन्ति राकास्तु चिरं चमर्यः ॥’

ग्रन्थदाह—अथेति । निलयनं गोपनम् । तासां निलयनं च । विरिद्धतिधम-

१ पुरितनलनिलयः ।

२ अधरितविम्बः (जलकम्पः) अधरो यस्मिन्निहये (वदने) ।

३ पूर्वत्र कुम्भानयनकाले श्रासानीति आशयानि, अत्र तु अवरसायः स्वाभाविक एवेता-
वयः ।

४ चन्द्रांशुभिः सह जडैतमात्रं प्रयाते यस्मिन् एवंते (दिमाब्धये) पुच्छेन अश्रयेण
(चापारेण एवतेन) च रजिता इव चरन्ति । दिमाच्छ-चमरीपुच्छे प्रत्यक्षभूते तथापि
रजिता सजातीयेन चन्द्रिकारूपेण ते स्वप्नशृङ्गीरे इति चन्द्रिकाभिराश्रयेण तयोऽग्रहणनिलये ।
प्रामाण्यमुत्प्रेक्षाया अङ्गिति तयोऽग्रहणनिलये ।

अत्र चन्द्रिकान्तः पृथक्त्वेन हिमाचलचमरीपुच्छयोरदर्शनादुत्प्रेक्षोत्प-
चिरिति तस्यां सामान्यं गुणः ।

केचित्तु—“प्रागुक्तलक्षणे ‘मिन्नत्वेनाग्रहणं’ इत्यपहाय ‘मिन्नजातीयत्वे-
नाग्रहणं’ इति वक्तव्यम् । तेन व्यक्तिभेदग्रहेऽपि सामान्यमेवालंकारः । यथा—

‘स्तवकभरैर्लेलिताभिश्चलिताभिर्मारुतैर्नृप लताभिः ।

‘वृत्तमुपवनमेवासीदरिमहिलानां महावनं भवतः ॥’

अत्र महावनमिति महावनकार्यस्य निलयनस्य संपादनात् । तच्च तासां
प्रत्यक्षेण त्वदीयैर्भटैर्लताभिः सह तत्तत्कर्तव्या मिन्नत्वेन ग्रहेऽपि मिन्न-
जातीयत्वेनाग्रहणानिष्पद्यते । पूर्वमते त्वत्रालंकारान्तरमभ्युपेयं स्यात्”
इत्याहुः ।

ननु भेदाग्रह एव मीलित-सामान्य-तद्गुण-साधारण एकोऽलंकारोऽस्तु ।
किमलंकारत्रयेण ? मीलिते तावत्पृथक्ताप्रकृतधर्मिगुणानां भेदाग्रह उपपादित
एव । सामान्ये केषांचिद्गुणगुणिभेदाग्रहः, केषांचित्कर्तृव्यं कचिज्जातिमात्र-
भेदाग्रहश्च । तद्गुणेऽपि रक्तगुणे रक्तकगुणभेदाग्रहः । न चावान्तरभेदस-
त्त्वात्कैवल्यलंकारत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । लुप्तोपमादितः पूर्णोपमादेः पृथग-
लंकारतापत्तेः । तस्माद्भेदाग्रहस्य त्रयो मीलितादयोऽवान्तरभेदा इति युक्तम्,
न ॥ पृथगलंकारा इति चेत्, उच्यते—एवं तर्कभेदोऽप्येकोऽलंकारः ।
तदवान्तरभेदा रूपकपरिणामाद्यतिशयोक्तिप्रमुखा इत्यपि शक्यते वक्तुम् ।
विच्छिन्नभेदस्तु प्रकृतेऽपि तुल्यः ।

१ लतासु महिलासु च वृक्षान्वकित्वस्य भानं भवति, परम् एता अपि क्ता स्येति
लतामिन्नजातीयत्वेनाग्रहणमित्यर्थः ।

२ अग्रह अर्थाद् गुणगुणिभेदाग्रहः । कचिच्च व्यक्तिभेदग्रहेऽपि मिन्नजातीयत्वेनाग्रहणं यथा
लतासु महिलासु च ।

३ यो रञ्जितो भवति तस्य गुणेषु रञ्जनकारिणो गुणानामभेदः । यथा—नीलो नाशान्दिकम् ॥
अत्र मालत्याः शुद्धगुणेन सह अक्षरस्य रक्तिगुणस्याभेदग्रहात् रक्तत्वप्रतिपादनम् ।

४ यदा पूर्ण-लुप्तयोरैकाग्र्यव्यवहारं यदा अवान्तरभेदेन पृथगलंकारस्य न भवतीति सिध्यति,
इत्याशयः ।

यत्तु—“मीलितरीत्या भेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्भेदुना भेदज्ञाने सति मीलितप्रतिद्वन्द्वि उन्मीलितम् । सामान्यरीत्या जातिभेदाग्रहे प्राप्ते केनचिद्भेदुना सति वैजात्यग्रहे सामान्यप्रतिद्वन्द्वि विशेषकं चेत्यलंकारद्वयम् ।
यथा—

‘हिमाद्रिं त्वद्यशोर्भृष्टं सुराः शीतेन जानते ।’

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्यानि च मुस्तानि च ॥’—”

इति कुवलयानन्दकृदाह । तत्र । अनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वादनयोरलंकारान्तरत्वायोगात् । न चात्र प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनानुमितेरनुदयान्नानुमानालंकरिताः शक्यनिरूपणेति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मताज्ञानजन्यज्ञानस्यैवानुमानालंकारलक्षणवाक्यगतेनानुमितिपदेन ग्रहणात् । अत एव तत्रास्माभिः पक्षान्तरमुक्तम् । प्रकृते च विशेषदर्शनहेतुकस्य प्रत्यक्षस्यैव तैवात्वात् । नहि प्रमाणविभाजकानां नैयायिकानामिवालंकारिकाणामपि सरणिः, येन प्रत्यक्षत्वानालिङ्गितामनुमितिं परिभाषेमहि । न चैवंविधे त्रिपये नानुमितिपदमयोगोऽभ्यर्हितानामिति वाच्यम् । तथाप्युन्मीलितादिवत्परिभाषाया अनिवारणात् । अस्तु वानुमितित्वजातियुक्तैवानुमितिः । तथापि

त्कारः । गतार्थत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । नैयायिकादिष्वनुमानमिति त्वयात्याफान्त-
स्यैव निबन्धनेऽनुमानालंकारस्वीकृत्य । प्रकृते च भेदविशेषस्यैव विशेषदर्शनहेतुप्रत्य-

१ ‘मयमिति कुवलयानन्दस्यः पाठः ।

२ साम्प्र-हेतोः सहचारकानेन सह वद्यभेदग्रायाः (यवं पञ्चल एवंतादेरपि यमोऽस्तीति) ज्ञानात् जातं यद् यदिमात्रस्य ज्ञानं तदेव अनुमानालंकारकश्रुते अनुमितिपदेन प्राप्यमित्यर्थः ।

३ अनुमानत्वात् । जीवग्रुपरूपविशेषदर्शनहेतुरम् (भर्वात् जीवग्रुपरूपं विशेषं दृष्ट्वा) पञ्चसुः सकाशात् हिमादेर्यत्र अतिरिक्तज्ञानं (प्रत्यक्षम्) तदेवात्र अनुमानपदेन गृह्यते, न तु नैयायिकपदेमाधिकमिदमनुमानम् । नैयायिकस्तीकृते पञ्चानुमाने प्रत्यक्षसामग्री प्रक्षिप्त-
विश्वः । अतिरिक्तताप्रत्यक्षरूपे अन्तर्परीक्षाविधे अनुमाने तु प्रत्यक्षं न प्रक्षिप्तव्यभिचि अनु-
मानेनेन गतार्थत्वमित्याख्यः ।

४ ‘उन्मीलितम्’ इत्यादिपदः परिभाषाः (संक्षिप्तविशेषः) यथा क्रियन्ते तथा अनुमानमित्यपि व्याख्यातव्यम् । यथा च नाम नैयायिकानामधिकृत्य अनुदयविरिहताग्रहः ।

प्रकृते प्रतिबन्धकवशात्तस्या अनुदयेऽपि तत्करणत्वाप्रत्यूहत्वेनानुमानत्वम-
व्याहृतम् । नहि सत्यप्यग्नौ मणिमन्नादिभिः प्रतिबद्धो दाहो न भवतीति
दाहकरणमग्निर्नेति वक्तुं शक्यम् । फलायोगव्यवच्छेदस्तु न करणतायाः
प्रयोजकः अपि तु व्यापार एवेति । एतेन 'विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरभान-
प्रतिबन्धकत्वेन चक्षुःसयोगादिरूपस्यसामग्रीवशादेवोत्पत्तेः तादृशप्रत्यक्षे
हेतुतायां मानाभावात्परिभाषिक्यप्यत्र नानुमितिः । अतस्तत्करणमनुमानं
कथं नाम स्यात्' इति परीक्षितम् । यदप्युक्तम्—“तद्गुणरीत्यापि भेदानध्य-
वसायमासावुन्मीलितं दृश्यते । यथा—

‘नृत्यद्वर्गादृहासमसरसहचरैस्तावतीनैर्यशोभि-

र्धावर्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।

नेहृग्यद्येव नाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्य-

देवानां नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्य प्रबोधः ॥’—” इति ।

१ अनुमितिकरणमनुमानमिति स्वीक्रियते । अनुमितेरनुदयेऽपि अनुमितेः करणस्य (अक्षा-
णकारणस्य स्वीतादेः) अक्षतावत्तनुमानं स्वादेवेत्यर्थः ।

२ अर्थात् फलेन नित्यसम्बद्धता यदा भवति तदैव करणता भवति, एव च दाहकृतं फलं
न भवति तत्र अग्नेः करणतापि न भवतीति तु न शक्यते वक्तुम् । व्यापार एव (अर्थात्
जनककाम्यापारवत्त्वेन) करणत्वं प्रयोजयति । व्यापारवत्त्वं तु अक्षपारवत्त्वेति ‘करण’व्यतिथी
प्रतिबन्धकं किञ्चिदित्यर्थः ।

३ अथ भावः—श्रुते पद्यापेक्षया चन्द्रोदयेऽप्यमृतरूपं विशेषं चक्षुःसंयोगेन दृष्ट्वा कोट्य-
तरस्य (पञ्चस्य) प्रतिबन्धनं भवति । तदर्थं तादृशं चक्षुःसंयोगादिरूपप्रत्यक्षसामर्थ्येन मुख-
वत् प्रत्यक्षं जातम्, अमृतरूपेण हेतुना नात्र अनुमानं चाश्रितम् । यदा चाऽनुमानं न,
तदा तद्वत्करणमनुमानं कथं स्यादिति पूर्वपक्षः । पूर्वविधया फलस्याऽङ्गवनेऽपि व्यापारवत्त्वस्य
सर्वमानत्वेन करणत्वं यदा भक्षत तदा अनुमानमपि स्वादेवेति तत्स्थोत्तरम् ।

४ ईदृशं अर्थात् श्रीविक्रमं श्रुत्वा एव कमलावतिः. (श्रीकृष्णः) नाभिकमलगतस्य परिमलस्य
मौढिम् अस्मत्तत्त्वमुक्तिं यदि न मासादयिष्यत् तर्हि देवानां मध्ये कथमप्येवः परिहारं ताऽभ-
विष्यत्, सर्वदेवेषु सोऽपि संमिश्रितोऽयमविष्यत् इत्यर्थः । अत्र कस्य नीलगुणं तस्मात् सन्ने-
हितस्य यशसो धारक्यगुणः श्रीकृष्णेन गृहीत इति तद्गुणेन द्रव्यो. (यय. श्रीकृष्णयो.)
भेदाऽस्त्युक्तौ जातयां परिमलेन यशसोऽपेक्षया श्रीकृष्णस्य वैशिष्ट्यवसानादुन्नीतमिति अय-
मरीक्षितमयम् । तद्गुणवेषया नीलगुणस्य धात्वगुणेन सह योऽपेक्षे जातः. (यय. योऽपेक्षा-
निश्चयः तद्गुणः) ॥ परिमलेन कथं निवार्येत (परिमलेन गुणकृतो विशेषः स्यात्तत्र न तु
यमनिवृत्तिः) तदर्थं तद्वत्प्रतिद्विधा अर्थात् तद्गुणप्रतिद्विधा उन्नीतिस्तत्र कथमिति परिद-
त्तपञ्चकं तत्त्ववचनम् ।

इत्यत्र सामान्यमुदाहृत्य काव्यप्रकाशे 'निमित्तान्तरवनितापि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते । प्रतीतस्य त्यागायोगात्' इत्युक्तम् । अत्रोत्तरप्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात्पूर्वप्रतीतेर्न चमत्कारित्वम्, किं त्वोत्तरप्रतीतेरेवेति तथैव व्यपदेशो न्याय्यः । अन्यथा व्यतिरेकेऽप्युपमापत्तेः । विरोधाभासस्तु पूर्वोत्तरप्रतीतिद्वयात्मक इति भवति चमरकारी ।

इति रसगङ्गाधरे सामान्यालंकारप्रकरणम् ।

अथोत्तरालंकारः—

प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ उत्तरम् ॥

प्रश्नश्च जीप्सा । भावे नञो विधानात् । सा ज्ञानविषयेच्छा । सा चोत्तरवाक्याद्विषयीभूते ज्ञाने जाते निवर्तते । ननु जिज्ञासा ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्या । जाते हि ज्ञानेष्टसाधनताज्ञाने तत्प्रत्यक्षैव विषयीभूतज्ञानस्य सिद्धत्वात्कथमुत्पन्नमर्हतीति । नैवम् । 'किमेकं दैवतं लोके' इत्यादिप्रश्नः

१ वेदस्वर्गसहस्रगौरवर्गेन सह चम्पकपुष्पस्य वर्णोऽभिधो जातः, वदानीं वृक्षपातकले भेदनिमित्ते सत्यमेव भेदो न निवृत्तः । अथ तु भृङ्गपातमनितः स्यादिति भेद एव द्रव्यस्य सापूर्वमभेदो जात इति । पूर्वमुत्पन्नस्य (अभेदस्य) इदानीमनुत्पादः कथं स्यात् ? अत एव भेदनिमित्ते उपस्थितेति भेदो न व्युदस्यते । इति काव्यप्रकाशाशयः । उत्तरकालिका भेदप्रतीत्या पूर्वबुद्धिस्तोदृता । अत एव पूर्वबुद्धेर्न चमत्कारिता । चमत्कारेण च व्यपदेशः । अत आ भेदप्रतीतिरेव न्याय्येति पण्डितराजाशयः ।

२ भ्रूला श्वोन्नता इत्यादौ सम्बन्ध-शेषोत्पत्त्येन सादृश्यबुद्धिः प्राकालिनि । सत्यनेन चोन्नतस्वरूपा भेदबुद्धिस्तु परकालिनि । यदि उत्तरप्रतीत्या पूर्वप्रतीतिर्नापायेत तर्हि उपम-वैव व्यपदेशः स्यादित्यर्थः । विरोधाभासस्तु हे अथ प्रतीति स्वीक्रियेत् यथा "विभाषि तदिदं" अत्र द्वारद्विगत-द्वारित्वबुद्धौ । अतस्तत्र परबुद्ध्या पूर्वबुद्धेस्तिरस्कारावपर एव भेदाशयः ।

३ ज्ञान विषयो यसाः ईदृशी इच्छा, जिज्ञासेति यावत् ।

४ ज्ञानस्य इष्टसाधनताज्ञानेन (यद् ज्ञान मे इष्टसाधनमिति) ज्ञानेन साध्या । ज्ञानस्य इष्टसाधनताज्ञाने जाते जिज्ञासाविषयीभूतस्य ज्ञानस्यैव सिद्धिर्जाता, अतः जिज्ञासा (प्रश्न) एव नोदयेत् । अथ यावत्—जिज्ञासा कश्चन निषयस्य सादृश्यविष्टा । अस्या जिज्ञासायाम् (प्रश्ने) प्रवृत्तिर्यदेव भवेत् यदा न्य जिज्ञासो विषयो मे इष्टसाधनमिति ज्ञानं भवेत् (यतो हि इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवृत्तौ प्रयोजकम्) । जिज्ञासस्य परेष्टाचरणेन च 'इदमिष्टसाधनं न का' इति ज्ञानं भवति । तथा च यदा ज्ञानमेष्टसाधनताज्ञानं संपन्नं तदा विषयीभूतस्य ज्ञानस्यापि सिद्धिर्जाता इति स्वीकृतव्यं स्यात् । एवं च प्रश्नविषयीभूतस्य ज्ञानस्य सिद्धौ सत्या प्रश्न एव प्रतिबन्ध इति उक्तम् ।

वाक्यादेकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकं ज्ञानमिदं साधनमिति ज्ञानजन्या प्रयो-
क्तृगता तादृशं ज्ञानं मे जायतामितीच्छानुमीयते । सा च प्रपुः कुतश्चिदै-
वतत्वप्रकारकोपस्थितत्वेकसंबन्धिज्ञानाधीनायां दैवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण
तादृशधर्मोपस्थितौ च सत्यां तस्यां गृहीतेन दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञान-
त्वेन सामान्येन भाविन्युत्तरवाक्यजन्यज्ञाने इदं साधनताज्ञानादुत्पद्यते ।
तस्याश्च तादृशप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यरूपेण विष्णुदैवतमित्यादीनि ज्ञाना-

माग्यदाह—अथेति । तादृशेति । तस्याप्येयः । इतीति । व्यङ्ग्यमित्यस्या-

१ एकदैवतत्वव्याप्यो धर्मः (शिवत्व-विष्णुत्वादिविशेषधर्मः) प्रकारो यत्र [अर्थात् एकं
दैवत् किम् इति प्रस्तात्मकबोधे एकदैवतत्वव्याप्यो धर्मः (विष्णुत्वादिरः) प्रकारः दैवतधर्मं च
विशेष्यम्] इदं धर्मं ज्ञानं मे इदं साधनमिति ज्ञानेन जन्या (अर्थात् एतादृशज्ञानोत्तरम्) तादृशम्
(एकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकम्) ज्ञानं मे जायतामितीच्छा 'किमेकं दैवत् कोके' इति प्रश्न-
वाक्यादनुमीयते [परीदृष्टीकृता नाऽप्रविध्यर्थादि किमिच्छं प्रथमकरीष्यत् ?] । सा चैच्छा
(एकदैवतविश्वासा) कुतश्चित् अर्थात् कसाचिदसात् एकसंबन्धिकाधीनायाम् [एकसंबन्ध-
विज्ञानमपरसंबन्धिसारकमिति संबन्धिज्ञानात् दैवतत्वप्रकारिकायाम् उपस्थितौ (सृष्टौ)
जातायाम् अर्थात् दैवतविषयके ज्ञाने जाते], एवमेव दैवतत्वव्याप्याः शिवत्व-विष्णुत्वाव-
कोऽपि सन्तीति दैवतत्वव्याप्यधर्मत्वेन रूपेण व्याप्यधर्माणामुपस्थितौ (सृष्टौ) जातायाम्,
एतादृशता उपस्थितेर्धर्म्ये क्विच्छात् यत् दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानरूपेण रूपेण सामान्यज्ञानं
(यदि उत्तरभूतवाक्यात् 'विष्णुदैवतम्' इत्यादाकारेण जलित्वत्वे) तस्मिन् इदं साधनतानुकी-
कृत्या सा उत्पद्यत इत्यर्थः । अयमाशयः—एकं दैवत् किम् इति प्रश्ने दैवतत्वव्याप्यस्य एकत्वं
(विधानस्य) धर्मस्य (विष्णुत्वादेः) ज्ञानं मे इदं साधनमिति सामान्यतो दैवतत्वव्याप्यधर्म-
प्रकारकज्ञाने इदं साधनतानुकीकृत्या समामि विश्वासा उत्पद्ये शक्नोति । अर्थात्—सामान्यतो
दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञाने इदं साधनतानुकी विश्वासाया उत्पत्तिः । 'विष्णुदैवतम्' इति
दैवतत्वव्याप्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञाने जाते च सा निवर्तते इति निष्कर्षार्थः ।

२ ननु यदि यद्विषयकः प्रश्नः तद्विषयकमेवोत्तरमुचितम् । अत्र तु दैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकं
सामान्यज्ञानं विषयीकृत्य प्रश्नः । विष्णुदैवतमिदं विशेषधर्मज्ञानं विषयीकृत्य उत्तरमिति उद्वा-
यमाह—तस्मादेत्यादि । तस्याः (विश्वासायाः) विष्णुदैवतम् शिवो दैवतम् इत्यादीनि ज्ञाना-
भ्येव [येषां ज्ञानानां दैवतत्वव्याप्यधर्मादे प्रकृता अवच्छिन्ना नास्ति (अर्थात् विष्णुर्ह
शिवत्वं वा प्रकार इति धर्मादे परिमाण न जनयते कर्तुं यतो हि दैवतत्वव्याप्यधर्मो अनन्ताः)]
तादृशदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यरूपेण विषयः (विषयभूतानि) भवन्ति ।
तद्वत् तदेव (विष्णुदैवतमित्यादिनिर्वाचनेरेव) सा विश्वासा प्रत्येवभवते । अयं भावः—एकं दैवत्
किम् इति विश्वासायां विष्णुदैवतम्, शिवो दैवतम्, इत्यादीनि विशेषज्ञानजन्यन्तर्भूतानि
यत्तल्लक्षाः सा-यैव विधवाः । अतः उत्तरवाक्यगतैस्तैरेव तस्याः ज्ञान्तिर्वाच्यते । तद्वत् एक
एव विश्वासा—उत्तरतोविषयो जात इति पूर्वोद्वायाः समाधानम् ।

न्येव दैवतत्वव्याप्यधर्मांशो निरवच्छिन्नप्रकारताभाञ्जि विषय इति तैरेवो-
त्तरवाक्यादुत्पन्नेः सा प्रतिकथ्यते । जनकीभूतज्ञानं विषय एव तस्या न
भवतीति न वृत्तिद्विः प्रतिबन्धिकेति न दोषः । तच्चोत्तरं द्विविधम्—उन्नी-
तप्रश्नम्, निवद्धप्रश्नं च ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘त्वमिव अधिकः प्रियो मे विटपित्तोमेपु गमयति क्लेशान् ।

किमितोऽन्यरुशङं मे संप्रति यत्पान्थ जीवामि ॥’

अत्र कस्यचित्पान्थस्य पुरंध्याः कंचित्पथिकान्तरं प्रत्युत्तरेण तत्कर्तृकः
कुशलप्रश्नोऽनुमीयते कुशलमपृष्टायाः कुशललोकेरयोगात् ।

‘किमिति कृशासि कुशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तैः ।

कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति याहि पान्थ तव जाया ॥’

अत्राद्यप्रश्नस्य हेतु चेद्वदसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यक्तम् । उत्तरस्य
तु—न मया पतिव्रतया हेतुर्वक्तुं परपुरुषं प्रति योग्यः, न च त्वया प्रति-
कृतं शक्य इति । द्वितीयप्रश्नस्य त्वलं पातिव्रत्येनाविदग्धजनहठमात्रनिष्ठ-
सितेन । स्वपरसतोप एव संसारसार इति । द्वितीयोत्तरस्य तु—या मम
वदन्ता सैव तव जायाया अपि दशास्ति । सैव प्रतिक्रियताम् । नहि स्वकीयं
सम्बन्धं वक्ष्यमानमुपेक्ष्य कश्चित्परसदनाभिं प्रतिकरोति । अथ यदि परोपकारः
स्वकीयां क्षतिमपि सोढुं करणीय इत्यस्ति मनीषा, तदा तवैवंविधोपकारे
प्रवृत्तस्य जायायाः केनचिदन्येन भवादृशेनोपकारः करणीय इति एवैव
तस्या मनेव परपुरुषपराध्वरूपा विरहो दूरीकर्तव्य इति ।

१ ‘विषयीभूतज्ञानस्य सिद्धत्वाज्जिज्ञासेव नोत्पद्येत’ इति श्रद्धाया निष्ठमुत्तरमाह—
जनकीभूतज्ञानमित्यादि० । जिज्ञासाया जनकीभूतं ज्ञानम् (पृष्टावनताज्ञानम्) तस्याः
(जिज्ञासाया) विषय एव न, अपि तु निष्पुनैवमित्यादीनि ज्ञानानि तस्या विषयः । अत्र
अत्र तेषां ज्ञानानां सिद्धिरेव तस्याः प्रतिबन्धिकेन्द्रं ।

२ प्रवासिनः कस्यचित् सपान्थाः प्रिया इत्यर्थः ।

३ कथय तथापि मुदे ममेत्यर्थः ।

४ याहि, तव जाया कथयिष्यतीत्यर्थः ।

५ तत्तदशेषः पान्थस्तव जायायाः सलोप करिष्यतीत्यर्थः ।

उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारूत्वम्, निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृदुप-
न्यासे तदिति प्राञ्चः । अयं चोत्तरालंकारो द्विविधोऽपि प्रश्नोत्तरयोरन्यत-
रस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन च चतुर्विध इत्यष्टधा ।

‘प्रियो हृदयवर्ती मे न मां मुञ्चति जातुचित् ।

उत्तरे नावकाशोऽस्ति दूरतस्ते मनोरथः ॥’

अत्र केनचित्पान्येन कांचित्साध्वीं प्रति कुत्र तव प्रियोऽस्तीति कृतः
प्रश्न उन्नीतः प्रियनैकत्वे तद्व्यसनेन तदनैकत्वे च स्वाच्छन्द्येनावयोर्विलासो
मान्मयो भविष्यतीत्यभिप्रायगर्भितः । अन्यथा ‘दूरतस्ते मनोरथः’ इत्यस्मा-
संगत्यापत्तेः । उत्तरं तु स्फुटत्वात्तद्वर्गभितम् ।

‘सुवर्णस्य कृते तन्नि देशं देशमष्टाभ्यहम् ।

तस्य दुष्प्रापताहेतोश्चिन्ताक्रान्तं मनो मम ॥’

अत्र कस्य हेतोश्चिन्ताक्रान्तं ते मन इति कस्याश्चित्स्फुटार्थं प्राप्ती-
पायाः प्रश्ने कस्यचिन्नागरिकस्योत्तरं ‘रूपं यदि ददासि तदा मम चिन्ता
गमिष्यती’त्यभिप्रायगर्भम् ।

‘रोगस्य ते चिकित्सां निदानमालोच्य सुन्दरि करिष्ये ।

मा हन्त कातरा मूरसकिपायां नितान्तनिपुणोऽसि ॥’

अत्र ‘नाष्टः कस्यचिद्रूपात्’ इत्यादिनीत्या वैषकर्तृकप्रतिज्ञोन्नीतः प्रश्नो-
‘वैष, रोगस्य मे चिकित्सां करिष्यसि !’ इत्याकारो विदग्धनायिकारूपाया
यस्या वैशिष्ट्यात्तन्भोगरूपेणाभिप्रायेण गर्भितः । उत्तरमपि तेनैवाभिप्रायेण
गर्भितम् । प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे ‘अमिर पथिकः’ इति कथि-
तनेवोदाहरणम् । एते सुन्नीतप्रश्नभेदाः । एवं निबद्धप्रश्नभेदा अप्युदा-
हर्याः । ‘किमिति कृयासि’ इति पद्यमपि चतुर्णां निबद्धप्रश्नभेदानामुदा-
हरणभावमर्हति वक्तृवैदग्ध्यापैदग्ध्यन्यस्येति ।

अथाहुः—अलंकारे यस्मिन्प्रश्नोत्तरगतनसकृदुपनिबद्धत्वं जीवानुः ।
उभेच चमत्कारोदयात् । तेन सकृद्व्यभक्तस सकृदुत्तरं नालंकारस्य भूमिः ।

न चोन्नीतप्रश्नोत्तरेऽव्याप्तिः, उन्नीतस्य प्रश्नस्यैकत्वादनुरूपनिबन्धाच्चोत्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यम् । प्रश्नगतमुन्नीतत्वमत्रोत्तरेणाऽऽक्षिप्तत्वं न विवक्षितम् । किं तु प्रश्नोत्तरपरम्परायां प्राचीनोत्तरश्रवणजन्यत्वमात्रम् । यथा—

‘इयामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मयीसंगमात्कुत्र जातः’

सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथममृतज्वलं कज्जलाक्तम् ।

व्याकुलपद्मरदीनक्षितिरमणरिपुक्षोणिमृतपद्मलाक्षी-

लक्ष्माक्षीणाशुचारासमुदितसरितां सर्वतः संगमेन ॥’

अत्र ‘कुत्र जातः’ इत्यादिप्रश्नो ‘मयीसंगमात्’ इत्याद्युत्तरश्रवणादुद्भूत इत्युन्नीत उच्यते । आद्यप्रश्नस्त्वनुन्नीतोऽप्युत्तरोत्थापनार्थं निबद्ध इति । एवं चास्मिन्मते प्रामर्शितान्युन्नीतप्रश्नोदाहरणान्यनुदाहरणान्येव । अलंकारस्यास्य द्वैविध्यमपि न प्रश्नस्योन्नीतत्व-निबद्धत्वाभ्याम् । किं तु उन्नीतत्वानुन्नीतत्वाभ्यां हेयम् । वस्तुतस्तु—प्रश्नोत्तरयोराकृतगर्भत्वे तावतैव चमत्कारास्मासकदुपादानापेक्षा । आकृतविरहे स्वसकदुपादानकृतश्चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने । आक्षिप्तप्रश्ने तु प्रश्नाक्षेपकृतं चमत्कारं यदि मन्यन्ते सहस्रपासदा सकदुपादानेऽप्यलंकारत्वमस्तु ।

प्रकारान्तरेणाप्यस्य भेदाः संभवन्ति । यथान्तर्धर्तित्वेन पद्यबहिर्वर्तित्वेन तावद्वैविध्यम् । तत्रायस्याभिन्नवाक्योद्गीर्णत्व-भिन्नवाक्योद्गीर्णत्वाभ्यां पुनर्द्वै-

तुपन्नः । एवमग्रेऽपि । कृते तावदाश्रयम् । मुख्यपदार्थमाह—रूपमिति । कातरादीनां प्रश्नगतमिति मत इत्यादि । आकृतमभिप्रायः । इति शिञ्चम् ॥

१ अर्थात्प्रश्नस्य उत्तरविक्रमे न भवति, अति तुल्यः । उन्नीतोति च स ह्रस्वः इति प्रश्नस्य भरणवशाभावात् उत्तरविक्रमाभावाच्च नाप्यमलंकारः स्यादिति सूहा ।

२ उत्तरेण प्रश्नगतमुन्नीतत्वमुन्नीतत्वं ज्ञेयत्वं (यथा स्वमिव परिकल्पितम्) । अपि तु पूर्वप्रश्नोत्तरयोरनन्तरम् उत्तर उत्तरा चो द्वितीयः प्रश्न उत्तरवो भवति च उन्नीत उच्यते (यथा इयामं यज्ञोपवीतम्) अत्र । ततश्च बहुषु प्रश्नोत्तरेभ्यः अस्मात्कारस्य प्रवृत्तिरित्याशयः ।

३ नम्रदा ।

४ ‘मुरलीन’ इत्युत्तरवर्तित्वोद्गीर्णत्वात् नान्यन्तरम् ।

५ पद्मलाक्षीणां वल्लभं वल्ल या अक्षीणा अशुचारा ।

विध्यम् । पद्यान्तर्वर्ति—पद्यवर्धिवर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोः सकृच्छब्दध्रुतिपर्याप्त-
त्वेन शब्दावृत्तिपर्याप्तत्वेन, अनेकेषां प्रश्नानामेकपदनिवेदितोत्तरत्वेन प्रका-
रान्तरेष्व बहुप्रभेदत्वम् । दिव्यान्नेणोदाह्रियते—

किं कुर्वते दरिद्राः कासारवती धरा मनोज्ञतरा ।

कौपावनखिलोपयां..... ॥

१ दृढवारं दृष्टवर्तिरेव पयोसा यव ।

२ 'दरिद्राः किं कुर्वते ?' इति प्रश्नः । तस्य पद्यान्तर्वर्ति अनित्यवासोऽस्तीति (प्रधवा-
नयेनोत्तरम्) च उत्तरम्—“किम्” (यवशासनं किं कार्यं करोमि ?) इति कुर्वते” अर्थात्
निरुद्धां कुर्वते इति ।

३ का सारवती ? इति प्रश्नः । कासार(सरः)वतीरुत्तरम् ।

४ कः कौपावनः ? इति प्रश्नः । कौपावनः कौपरथक इत्युत्तरम् ।

५ इत्र ! पञ्चाशद्वार्षं प्रत्यः समुपलभ्यते नावेद्यतीत्यभ्येतावती प्रत्यस्यैव प्राप्यते ।

दौर्भाग्यादयमल्लोऽपि प्रसक्तोऽयं प्रसम्भराद ।

एष गण्डाग्रदोषोऽपि राट्टनो रमयेन्मनः ॥ १ ॥

रतो यत्र व्यक्तो विलम्बनि विविधो गुणगगो

सम्भन्तेऽलंकारा अपि च निकलद्वाभिह दयम् ।

पटु-मौह-स्त्रीताक्षरभरपरीता प्रतिपदं

विमर्शव्यामद्वाप्रयनि रमयद्वाभरगिरा ॥ २ ॥

पुरा मरिह्याऽत्र निजप्रगङ्गादुग्धे स्वदुग्धस्य गुप्ता कदापिह ।

अद्याऽनया पण्डितराजज्ञप्ता तस्यापि साहित्यमभेद्युगम् ॥ ३ ॥

यत्र प्रगङ्गातिताम्यनि साम्यैश्चर्या-

म्यालोचनामिह्यमाप्य भवत्यगमि ।

न ज्ञायते वरिह दोषनिरूपणे तु

काः काः कपोत्प्लुतायोःपुत्रयोऽभविष्यन् ॥ ४ ॥

प्रागेव तिल-जटिलोऽप्यथ मुग्धादि-

दोषैरगो विरलविद्वत्पुत्रामिनोऽभूत् ।

अद्याऽनया मरुतया तु निरेष्यमाणो

विद्याधिनामपि भवेद्वचोपगम्यः ॥ ५ ॥

१ नेत्रदीर्घपरीक्षाद्वयं अलोचनायां 'अलंकार'तां समुपलभ्यते । वरिह तु दोषनिरूपण-
मप्यत्र दूरीयतीत्यपि न वाच्ये काः काः कपोत्प्लुताः ? अदुग्धाः (कपोतभृताः) अमरि-
ह्यः । पण्डिताः ।

सरलानिर्मातुः परिचयः ।

रौलङ्गपुङ्गवानामाहिरसाऽऽयासगौतमेति सध्रवरः ।
 देवर्ष्यवटङ्गवहो बन्तो भूपालपूजितो जयति ॥ ६ ॥
 तस्मिन्वंशे श्रीमान् श्रीकृष्णः कविकलासिधिराजः ।
 शुभासिंहवृन्दिभक्तुर्विकटाद्योऽजीयताऽम्बरेक्ष्मेन ॥ ७ ॥
 'दाणी'-'भारति'-विद्वत्सूक्तनयो ह्यास्फनायः ।
 माधवसिंहमहोन्नादेय कवीन्द्राधिपो कथौ मानम् ॥ ८ ॥
 सत्तनयो मन्त्रपालः प्रतापभूषाकमाननीयो यः ।
 नवसंगीतग्रन्थं विधाय समिधाय भूरिसंनतम् ॥ ९ ॥
 रत्ननयानां ज्येष्ठो मण्डनमित्र मण्डनो बभूव विद्वान् ।
 कवितातोषिणरेन्द्रा भूरिचजेन्द्रान्दुयंसौ ॥ १० ॥
 प्रज्ञाचक्रुर्लक्ष्मणभट्टोऽभूत्तनुजः सुदक्षतमः ।
 रामनरेन्द्राहुन्दीक्षतुर्वैद्विन्दत् मामम् ॥ ११ ॥
 जयितः श्रीमहेश्वरीनाथमुत्-द्वारकावाधैः ।
 मधुरानाथः सौर्य दत्तकपीथोऽभवत्तस्य ॥ १२ ॥
 येन हि 'जयपुरवैभव'मथ किल 'साहित्यवैभव' सृजता ।
 'कविशानिकुञ्ज'महिता नवछन्दोबन्धरीतिराकलिता ॥ १३ ॥
 येन 'प्राकृतगाथासप्तशती' गुम्फिता निलिम्पयिता ।
 तटीकापि च रचिता, सृजता 'संस्कृतसुबोधिनी'मभ्यूषिता ॥ १४ ॥
 जयपुरसंस्कृतविमालये महाध्यापकत्वमावहता ।
 मुकविशितोमणिपदकं दधता सम्मञ्जनाधरनाम्ना ॥ १५ ॥

१ श्रीवैराधीशेन जयसिंहभूषादेन ।

२ श्रीकृष्णभट्टप्रभृतीनामेव कवितादिपटिचयस्तु 'साहित्यवैभव'तः प्राप्यः ।

३ कविशानिकुञ्जस्य त्रयिद भागद्वयम् । प्रथमे-जयपुरराजवत्स-नगर-उद्यान-शागविक-महोरसवादिवर्णनं संस्कृतपद्यादिछन्दस्य नवीनरीत्या सचित्रमस्ति । द्वितीये-तीरेष छन्दोभिः कृत-नवरस-अन्योक्ति-समीक्षा-सीति-उर्ध्वप्रभृतिष्वर्वाभाषाच्छन्दो-वर्तमानमात-संस्कृत-रचयितारिसप्तशतीप्रभृतयो नानाविधवाः सन्ति । सचित्रमिदं 'निर्णयसगर' मुद्रितम् । 'मधुरानाथदासी' रचितेनतीरोक, जयपुर'तः प्राप्यमिदम् ।

४ अथर्वसर्वकथास्य व्याख्यया सहिता संस्कृतगाथासप्तशती 'निर्णयसगर, सुंर' तः प्राप्य ।

५ भागद्वयमकं प्रारम्भिकसंस्कृतविद्याप्रसूकमिदं जयपुरे मन्वत्परतः प्राप्यम् ।

निगमनिधिनन्दचन्द्र (१९९४) प्रमिते निक्रममहीपतेर्वर्षे ।

रसगङ्गाधरटीका प्रकटीकार्याऽभवत्तेन ॥ १९ ॥

मुद्रणदोषैर्दुर्ग्रहमय मूलं यत्नतः सुपरिशोध्य ।

निजविरुत्तटीकावष्टीका संक्षिप्य संकलिता ॥ १७ ॥

देवपुष्पाद्भट्टश्रीमधुरानाथशर्मैर्निर्मितिषु ।

रसगङ्गाधरटीका सरला परिलक्ष्यता विबुधैः ॥ १८ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसंमानित वैरङ्गभट्टान्ववायसंभूत-मधु-
नाथोपनामक-कविशितोमण्डिदेवर्षि-भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्रिणादि-
स्याचार्यैर्निर्मिता रसगङ्गाधरटीका सरला समाप्तिमगात् ।

रसगङ्गाधर उदाहृतश्लोकानां सूची ।

अकरुण सृष्टाभावात् १०५	अपारिजातां वसुधां ५९२	अलं हिमानी परि ५२४
अकरुणहृदय उच्यते १, ३५३	अपारे फल संसारे ४७२	अलंकृतं कर्णौ मृग ५-६
अगणैरिन्द्रायैरिह ४५७	अपारे संसारे विष ३२९	अलम्बः फणिशाव ८६
अगाधं परितः पूर्ण २९५	अपि सुरस्यसमीपां २८७	अलम्ब्य सौरभ्यं ६८३
अङ्गायमानमलिके २२६	अपि वत ग्रहवर्ग ६२९	अलिर्गुणो वा ३५०, ३६७
अङ्घ्रितान्मधुसं. १९३, ४०४	अपि नहत्तदहनजातं ५५०	अवधौ दिव्योपवासन ९४
अङ्घ्रितान्मधुसंस्था ३२४	अपि नकि निरा ५५१, ५५५	अवाप्य भङ्गं यत् १०८
अङ्गानि दत्ता हेमा ६४७	अवस्थानां शिथिलं दत्ता १५३	अविनिन्द्यशक्तिवि ३२२
अङ्गैः सुकुमारतरैः ५९०	अभिरामात्तदन ५६३	अविरतचित्तो लोके २६१
अङ्गुतुर्वेदनो द्रष्टा ५८९	अभूदप्रत्युहः कुसुम ५६२	अविरतपरोपकरण २२५
अद्विमात्रपद्ये २८१	अमितगुणोऽपि २८१	अविरतं परकार्यं ३२४
अद्विष्टाः परितः २८९	अमृतप्रवमाधुरी २२६	अविरतविगत २४४, ५२९
अनादुर्गोर्ध्वं मृगया २९०	अमृततद्वरीचन्द्र ५९५	अविरतविगत ३१६
अथ वक्तिमतामुपे ३३२	अमृतस्य पन्दिता ४३०	अशीतलोमधर्माद्यु ४७२
अथोपगुह्ये धारदा ५१२	अम्बरलम्बरं २७२	असंमृतं मण्डन ५८३
अथ या मम गो २७५	अम्बा शोतेऽत्र वृद्धा ३४८	अस्थिमालामयी ६४८
अद्वितीयं कथा २३६, २४५	अम्बोजिनीगन्धर्व ३७७	अस्याः सर्पविधौ २४३
अधिरासुतिरत्नपद्मा १००	अम्बायन्यदराति ६४०	अहं लतायाः सहस्री २६५
अधरे निम्बमाश्राय ३५७	अयं सज्जनकार्पास ३१५	अहोको रणे रामो ६३४
अधरेण क्षमायमा ६९१	अयमस्तिजटाः ५३१	अद्विजतपाया ११६
अधिरोग हरस्य ३३९	अयम्वितः सुखं ३८१, ७६	अद्वितापकरण ३०८
अनन्तरमप्रभवश्च २८४	अयि पवनरयाणां १११	अहीनचन्द्रा लवहा ३९९
अनल्पजाम्बूनद ३६९	अयि मन्दसित २७	आखण्डकेन नाकः ४३६
अनल्पतापाः कृत ३६४	अयि लम्बजला ५१८	अयत. पतिरिती २५६
अनाथः केहार्श ६०६	अये राजसाकर्णय ५५८	आशा सुमेषोरवि ३४५
अनाथदि विना मार्ग ५१९	अये राजसाकर्णय ६१४	आताप्रा विन्धु ६६०
अनिशं नयनाभि ४६७	अये लील्यभ्रम ४२९	आत्मनोऽस्य तपो ३१६
अनुकूलभावमय ४८०	अरण्यानी केयं ६०३	आननं वृषदाया ४४१
अन्धेन पातभीत्या ५०६	अहवमपि सिद्धमयं ४७९	आनन्दनेन लोहना ३१४
अन्या जगद्वितमनी ४१४	अजुनस्य गुरुर्भाया ५२४	आनन्दपूगदाया ३१५
अन्यैः समानममरे ४५६	अर्धिनो दातुमेवेति ३६०	आनम्य वगुत्तर ५४०
अपकुर्वेद्विरनिशं ५५५	अर्धिमिदिलयमनो २८३	आपन्नतः खलु महा ४४२
अपहाय चकल ४२५	अर्धं दातव्येति ५६१	आपेद्विरेऽम्बरपदं ५४२

आवध्रास्यलका	४९३	उपकारस्य साधो	२९२	कलिन्दगिरिनन्द	४१०
आ मूलाद्रजधानो	१०३	उपकारमेव कुरुते	२८१	कलिन्दजा नीरभरे	३७८
आयाता कमला	६४४	उपकारमेव कुरुते	६३३	कलिन्दशैलदियमा	३८०
आयातैव निशा निशा	८९	उपनिषदः परि	५८६	कलेव सूर्यादमला	२३९
आयातैव निशा मनो	४३४	उपरि करवाळ	३६२	कस्तुरिकाटिक	८९, ३२६
आलिङ्गितुं शशिमुखी	४३४	उपासनामेव पितुः	४५०	कस्तुर्येनमार्मिक	६३७
आलिङ्गितो जलधि	२२८	उपासनार्थं पितुः	४५०	कस्मै हन्त कलाय	१७०
आलीपु केडीरभसेन	१०४	उषो धासति मध्यु	५५७	कांचित्काशमगौरा	३४६
आलोक्ष्य सुन्दरि	३५८	उत्तापः कुल्लरहे	२४, ३२५	कातराः परदुःपेषु	३९१
आविर्भूता यदवधि	४९	उपति प्रतिपन्न	१२७	कान्तारे विलगन्ती	५७१
आ तायं घलिलमरे	८७	अगुशयं प्रसरहिपं	२९५	कागला चन्द्रं विदुः	३५९
आस्त्रादेन रसो	४३७	एकीभवत्प्रलय	२८६	काश्यपकुसुमाकाशः	३१५
आकादिनी नयनयो	२३९	एषो विश्वततां हरा	६६९	कालगुददर्श सा	९२
इत एव निजालयं	२८७	एतावति प्रपञ्चे सुन्द	२७३	काश्यं सुधा रस	३१०
इयं कताभिः स्वमया	२९२	एतावति प्रपञ्चेऽस्मि	२७२	किं एतामैः परशु	५५९
इदमप्रतिमं पश्य	२९३	एतावति महीपाळ	२५७	किं कुर्वते दरिद्राः	७०४
इत्युदधेवदरं वा	३४९	एवंवादिनि देवर्षी	१२९	किं जल्पति सुगन्त	६९८
इन्दुना परसौन्दर्य	३३८	ओष्णिहं दोन्वतं	१९	किं दीर्घं हरिपाद	६५१
इन्दुस्तु परमोत्कृष्टो	४७५	कटु जल्पति क	४९७	किं नाम तेन न	६१६
इयति प्रणयवियय	२७०	कतिपयदिवसनि	४६८	किं निःशङ्कं दोषे	५६३
इयमुद्रिता मुखस्य	८७	कथय कथमिच्छा	६६४	किं प्रमत्तव वीरतां	५३९
ईश्वरेण समो ब्रह्मा	४७९	कंदर्पद्विपकर्मकम्पु	३००	किं प्रमत्तव वीरतां	६९
उपैर्गजैरुत्तमार्थ	६०५	कनकद्वयान्ति	३५३	किं मित्रमन्ते पुत्रवत्	६५१
उरिक्षताः कवरीभ	५९, ५०७	कणाके मार्जारः पय	३५९	किमहं वदामि खल	५५७
उत्तमानामपि श्री	५१५	कमलति वदनं	२४०	किमहं कथयामि	६४८
उत्सवे तव गङ्गे	५०६	कमलमनम्भसि	५८५	किमिति कृपाति	७०१
उदयति विततो	६७८	कमलावासकासारः	३०८	कियदिदमधिकं	४५
उरितं मण्डलमि	१७०, ६६०	करकलितचक्र	५२३	कुङ्कुमद्रवलिताश्च	३१७
उज्ज्वरकल्पनीय	६५४	करतलनिर्वलद	१५६	कुचकलघुयुगान्त	९७
उदेति धविता	६२३	करिषुम्भतुला	६३३, ६६८	कुचकलघुयुगान्त	२१८
उषतः श्रोत्रध्वजारः	५२९	कर्णांस्तुदमन्तरेण	६३८	कुचाभ्यामाजीर्णं	६९२
उभयं पदमवाप्य	४६४	कर्पूर इव दग्धो	५८७	कुण्डलीकृतघोदण्ड	५७
उन्मुलितः घट्ट	४८८	कल्पपरसेव कला	३१५	कुन येवं भनुरिदं	११४
उन्मेषं यो मम	३९०	कलितकुलितपाताः	८६	कुञ्जिमिव कठिन	२९२

कुवलयलक्ष्मीं हरते	६०३	खलानामुकुलो	५७१	चराचरजगन्नाल	५१
कुसुमानि शरा	५७१	खलास्तु कुचलाः	४४८	चरानरोभगाकार	२९१
कुतघुदापौपानय	२७०	खिद्यति सा पति	५९१	चलद्भुजमिवाम्भोज	२२८
कुते, त्वयोद्यतं कृत्य	१७४	खिलोऽस्ति मुन	६०१	चाप्यत्ययोपि न १४४, ५२४	
कुतमपि महोपकारं	५४०	गगनचरं जलनिम्बं	४१९	चातकस्त्रिचतुरास्य	६८०
कृत्वा सुप्रेः सुगन्दा	५१४	गगनाद्रुलितो गजस्ति	३५१	चित्रं महानेप तवा	५१
कृपया सुपया रिश	३९०	गगने चन्द्रिच्छयन्ते	३६९	चिन्तामीलितमागदो	८१
कृष्णपक्षाधिकरुचिः	१६१	गङ्गा हृषा यथा	२७१	चिराद्विपद्मे तापं	११७
कैऽपि स्मरन्त्यनुष्ठ	४२१	गणिताप्रामिलमु	७६	चूडामणिं पदे धत्ते	४६३
कैलीमन्दिरमामतस	६७९	गन्धेन सिन्धुर	२७३	चेलाबलेनानन	६८२
कैशैर्बधूनामय	४८०	गरिमाणमर्पयिन्ना	६४८	चोलस्य यद्वीतिपला	३९१
कैशोरै वमति क्रमेण	३९१	गाढमातिह्वय सकला	१०७	जगन्नालं ज्योत्सा	४१२
कोदण्डव्युत्काण्ड	६१४	गाम्भीर्येणातिमात्रे	२९८	जगति नरजन्म	४३८
कोपेऽपि बद्धं तन्नि	२१६	गाहितमधिलं विपिनं	२१७	जगद्ययप्राणपूत	४७६
कोमलातपयोगा १०६, २५२		गिरं समाकर्षयितुं	४३५	जगदन्तरममृत	४०८
कौमुदीव भवती	२६२	गिरयो गुरुबलेभ्यो	६२५	जगन्मन्त्राण्यपूज्य	३३३
कूरत्तरवाकुलो दोषा	४६९	गिरामविषयो राज	६०९	जगमोहकरं तयाति	३८५
कृत्विपि धार्यं यदुलं	२९५	गीर्भीर्गुरुणां पद	४४३	जगवन्ति पट्योति	४५४
क वा रामः कस	६७३	गीर्णतिरप्यागिरतो	१७९	जम्बीरविषमति	६२५
क गुकनः क वा	६०३	गुप्रन्ति मधु १६३, ६४३		जलकुम्भमुग्धित	६९४
क सा सुमुनशराश्री	६०३	गुणश्री परे यलि	५१४	जितमोक्षिच्छेपदा	६६५
क सूर्यप्रभयो ४६२, ६७४		गुहजबधमदिलो	२०८	जितेन्द्रियं विन	६२०
कादं तमोमहदहं	६१०	गुहमप्यवता मया	१२	जीवितं मृत्युना	६६१
क्षमापणेरुपदयोः	१२७	गुरमप्ये कसलाश्री	७४	ज्योत्स्नाभयप्रसृतिता	२४०
क्षीणः क्षीणोऽपि क्षीर १७३		क्षीप्यवन्दरमण्डल	२१३	क्षेत्रेणतो द्वि मरीदि	२१५
क्षधनदशा मित्र	५१७	क्षेत्रेणननानदि	५०८	क्षेत्रेणतो यदीदृशि	२७८
क्षिप्रतायेप्रकलाति	७५	क्षत्राभिजातप्रय	५४७	क्षरं किनरि य	४४५
क्षवीकृतेऽङ्गवै	५२१	क्षत्रोद्यमिर्गलं	४२६	क्षरवि सुसो	१४०
क्षत्रः क्षाप्यदोनेक	२३१	क्षत्राज्यं क्षत्राण्युता	३४१	क्षर्यन्तेभ्यमनिमयं	६८०

तद्रूपकमभेदोय	२९७	त्वत्तो जन्म हिमांशु	६७१	वीनमाते दयार्द्रा	३६१
तद्वल्गुना युगपदु	२६६	त्वत्पादनखरला	२९८, ४६२	वीनानामध परि	६३६
तं दृष्टवान्प्रथम	३४१	त्वत्पादनखरला	३००, ४६०	दूरीकरोति कुमति	४२०
तन्मधु मन्ददक्षितं	९४	त्वत्प्रतापमहादीप	३८३	दूरीकृतुं प्रियं बाला	५९७
तन्वी मनोहरा बाला	५०८	त्वदङ्गणसमुद्भूत	६७१	दृढतरनिबद्धमुष्टेः	४७७
तपस्ततो मुनेर्वका	७६	त्वदाख्ये कौतूहल	३७०	दृष्टा दग्धं मनसिजं	६१८
तपोनिधि कौशिक रा	५६६	त्वद्विपक्षमहीपाळाः	५५५	दृश्यतेऽनुदिते	५८७
तया तिलोत्तमीकृत्या	२१९	त्वमिव पथिकः	७०१	दृष्टः सदसि चेदुग्रा	४२८
तरणितनया किं	३४१	त्वयि कुपिते रिपु	४८१	दृष्टिः संभृतमङ्गला	४०५
तरुगतापि च सुतनुः	१४	त्वयि दृष्टे त्वया	५७१	दृष्टिर्भृगीदृष्टो	५९०
तवाग्ने यदि दारि	६५५	त्वयि पाकशासन	४२४	देव त्वद्दर्शनदेव	४२१
तवाग्रतस्सन्दिनि	४५०	त्वरया याति पा	७४	देव त्वमेव पाताळ	५२५
तवालम्बादम्ब	६२९	त्वां सुन्दरीनिबद्ध	५४६	देव त्वां परितः	५०७, ५५७
तस्मिन्मणिजात	६३९	त्वां गीर्वाणपुत्रं सुखे	५६७		६६०
तां तमालतद्वहन्ति	७९	त्वामन्तरात्मनि	४५६	देवाः के पूर्वदे	१७१, ३०८
तापप्रयं यत्तु नृणां	४५४	त्वामवश्यं विमुक्त्यः	५६६	दोर्दण्डद्वयकुण्डली	३८५
तारागायकसेखराय	३३०	दधीन्विनलिकर्णे	४२७	घोरजघनलीभि	३८१
तावत्लोकिल	४४०, ५३८	दन्तप्रभापुष्पचिता	५०९	घोरज कश्चिदाभिता	६१०
तिमिरं हरन्ति	३२७	दमितस्य गुणा ननु	१०९	दाक्षेव सधुरं वाक्यं	२५५
तिमिरशारदचम्बिद	४१५	दमिते रदनदिव	१७२, ३६९	द्वमपद्मजविद्यासः	६४२
तिरस्कृतो रोषवशा	६७९	दयानमत्कंधर	९६, २८७	द्रोहो निरागर्हा	४७५
तीरे तरुण्या वदनं	३४४	दर्पणे च परिभोग	३४६	द्रा मुपर्णा सधुजा	४२०
तीर्थं गङ्गा तदितर	६५१	दद्यान्नेन दत्तेन	२२९	द्विजराज कथाधार	५११
तुल्यमनालोक्य निजा	८७	दासे कृतागति मव	३३२	द्विनेत्र इव वासवः	३८२
तुषारस्त्रापसवाते	३६१	दिगन्ते धूयन्ते	५३६	द्विर्भावः पुण्यकेतो	३३०
तृष्णालोलविलोचने	११४	दिवानिशं वारिणि	३८६	धनुर्विदलनधनि	४४
त्रपन्ते तीर्थानि	६२८	दिव्यानामपि	२८८	धर्मस्यात्मा भाग	३०७
त्रायेर्विना विराजन्ते	४९०	दिवि सूर्यो भुवि	४३८	धर्मेव मुदिस्रव	६२४
त्वरयन्नखण्डित	५९३	वीनद्वयान्वचोभिः	६१७	धीरघ्ननिभिरलं	४१५

न कपोतकपोतकं	४८	नक्षत्रयोगो वच	४०६	नीतो नासान्तिकं	६९१
न. कपोत भयन्त	४८	निःसीमशोभासौभाग्यं	३८५	नीत्वथलेन घञ्जत	२५८
नखकिरणपरम्परा	२६९	निधिलज्जगन्मह	२१४	नीवीं नियम्य शि	२३५
नरविदारिताव्याणां	५४	निधिलं जगदेव	१०४	नृणां यं सेवमानानां	२२३
नगरान्तर्गहीन्द्रस्व	२४३	निधिल्यं रजनीं	११३	नृशस्वदाजिराजि	३५७
नगोभ्यो बान्तीनां	२७७	निधिले निगम	२६९	नृशङ्कगार्हदासप्रसर	६९७
नदन्ति मदद	१६८, २३५	निजदोषावृत्तमन	६३७	नेत्राभिरुमं रामाया	३४९
न धनं न च राज्य	३१७	नितरां हितयाय	१०६	नैर्मुष्यमेव साधीयो	६८९
न नयाः कानन	३८६	नितरां धनमाप्तु	६०४	न्यसति वारुणे	४२४
न भवानिह मे लक्ष्यः	६५४	नितरां नीचोऽस्मी	५३७	न्यसति वपसि	४२३
न भाति रमणीयोऽपि	४३६	नितरां परुष	७०, ५१९	पदैर्निना सरो भाति	४९०
न मनायपि राहु	१९८, ४७३	नितान्तं यौवनेन्मत्ता	६१	पद्मशाखः प्रभो	३२४
न मिश्रयति क्षोभने	५९८	नितान्तपमणीयावि	३८५	पद्ममैर्गुणां मेतैः	४८१
नयनाञ्जलावमर्श	४२	निधिं स्वधन्यानां	३८८	पद्मासनप्रमुखनिर्जर	६२८
नयनानन्दसंदोह	४११	निषतद्वार्यसंरोध	११२	परारूपदृष्टिनात	६११
नयनानि पदन्तु	४६८	निभास्य भूयो निज	६९८	परस्परवचनमुदा	३८४
नयनेन्द्रिन्द्रिराजन्द	४०४	निरपायं सुभाषायं	२१७	परार्थम्याततातुप	५१४
नयने सुहृदां पुरो	६१४	निरर्थकं जन्म गतं	४९२	परिकुलपञ्चनयना	५११
नरसिंह धरनाथ	३३६	निरुद्धा यान्ती	९७	परिहरतु भरां फणि	५०
नरेन्द्रनैके न वयं	५६८	निरुपादानसंभा	१६१, ५७९	परोपसर्पणान्त	५६०
नरीयैरगतिप्रदे	३५८	निर्गुणः क्षोभते नैव	४९१	पादिरुद्धभुङ्गपुङ्ग	६६१
नवप्रसङ्गं दयितस्व	६६३	निर्भिद्य क्षमादृष्ट्या	१६९	पाणौ कृतः पाणि	४५७
न वयं कवयस्तन	५६९	निर्मल्यम्बररम्यधीः	५११	पाणिशूलं परिहृत्य	५४०
नवाज्ञनेवाज्ञनेऽपि	३६०	निर्माणे यदि मामिच्छे	७८	पाणिशूलेन प्रचन्देन	६१७
नवोच्छिद्यदोषव	४४	निर्लेखीचमवर्तप्राची	५०४	पाण्य मन्दमते किं वा	३३८
नष्टो मोहः स्मृतिर्लेख्या	१०६	निर्वासयन्तीं भुवि	१२८	पशं हन्त मया	१२५
नान्यास्ति किं भू	६७४	निधारादात्मिक	४७३	पीयूषपूषकपाय	४१५
नारिकेलजल्यीर	१२६	निष्कलङ्क निरातम	४८०	पुरः पुरसादो	४१६
नार्यः छ यो न	६२३	निष्पातोऽपि न वेदा	६८४	पुर यय क्षोतः	५१२

पुरा खरसि मानसे	५३७	बाहुजानां समस्ता	३८१	मदकामविमोह	५१७
पुरो गीर्वाणानां	५९८	विम्बोष्ठ एव राग	६४६	मद्राणि मा कुह	६८५
पूर्णमसुरै रसातल	२८०	बुद्धिरन्धिमहीपाल	३२८	मधुरतरं समयमानः	१०१
पूर्वं नयनयोर्लम्भा	६४६	बुद्धिर्दीपकला लोके	३०७	मधुरसान्मधुरं हि	१०२
पृष्ठाः खलु परपृष्ठाः	२७६	ब्रह्मज्ञध्ययनस्य	६५	मध्येगलं विहरतां	६८५
प्रणिपत्य विधे भव	६८६	ब्रह्माण्डमण्डले	६०९	मध्ये सुधासमुद्रस्य	६७३
प्रतिपत्तमखिलां	५८६	भक्तिप्रद्विलोकन	६५८	मनुष्य इति मूढेन	३६९
प्रतीपभूरैरिव	५७६	भगवद्ददनाम्भोजं	५८८	मन्त्रार्पितहविर्दीप्त	६०४
प्रत्युद्गता सयिनयं	५९	भद्रात्मनो दुरधि	५२९	मन्त्रैर्मांछितमौषधै	५१६
प्रथमं बुम्बितच	६४६	भम धम्मिअ वीसत्थो	१५	मन्थावलभ्रमण	६७१
प्रथमं धितकञ्ज	६४६	भवभीष्मप्रौढातप	३०६	मन्मथामाल्यमा	६४०
प्रफुल्लकदारनिभा	२५५	भवत्सा हि मात्सा	६३४	मम रूपकीर्तिमह	६६६
प्रभातसमयप्रभां	५९९	भवद्गारि कुब्जज्वय	११७	मयि त्वदुपमाविधौ	२७९
प्रभुरपि, याचिद्व	६३७	भवनं कण्ठावती	१२०	मरकतमणिमेदिनी	३४१
प्रमोदभरनुन्दिल	७१	भाग्यं ते शात्मलि	५५९	मलयानिलकाल	४२
प्रसङ्गे गोपानां	१०८	भाग्येन सह रिपूणा	४८१	मलयानिलमनली	२१६
प्रहरविरतां मध्ये	२१	भानुरभिर्यमो वायं	३६०	मलिनेऽपि राग ४९४, ५३८	
प्राचीसंध्या समुय	३०९	भासयति ऋगमगता	३६४	महतः परमव्यक्त	६२६
प्राणानर्पय सीतां	६५६	भास्करसूनावर्त्तं	१११	मह्यैर्व्यासपुत्रस्य	३२९
प्राणापहरणेनासि	२१३	भुजगाहितप्रकृतयो	८४	महीमृतां खलु गणे	२४२
प्राणैश्चविरहहान्तः	३२४	भुजपञ्चरे मृहीता	१२१	महेन्द्रतुल्यं कवयो	४६९
प्रादुर्भवति पयोदे	६६०	भुजभ्रमितपटिशो	२८५	मा कुह कशां कराञ्जे	१०५
प्राप्तश्रीरेप कस्मा	३२७	भुयो भगवतो भाति	२०७	माधुर्यपरमसीमा	४०७
प्रायः पतेस्तौः शकली	३७५	भुवननितयेऽ	२७८, ४७६	मत्पथ्यमाप यमनं	४८७
प्रिये पिपादं जहि	४२३	भूषण इव मत्तेभा	२४४	मामनुरक्ता हिरा	६५३
प्रियो हृदयवती	७०२	भूमीनाथ शहाव	२७७	मां पाहीति विधि	५६५
प्रधान द्रागेव द्रविण	१७५	भूषितानि हरेर्भक्तै	६८३	महात्म्यस्य परो	६६८
बन्धोन्मुखैः पल्ल मय	६०७	मकरप्रतिमेर्महा	२४१	मित्राश्रिपुरनेत्राय	२३
महु मन्थामहे राज	४८१	मकरालयस्य कुशौ	६४५	मीनवती नयनाभ्यां	३२२

मुकुलितजननं	५९९	यवरणप्राणीकृत	५५५	रामं शिष्यतरङ्गमं	३७४
मुनसि नाद्यापि एवं	१२३	यस्मिन्वेतति सर्वतः	५३७	रामायमाणः श्रीरामः	२७१
मुनिः श्रुतदयं भाति	२५५	यस्मिन्दिह्यानीनि	६९४	रामो विजयते नमः	६७८
मृगतां हरयन्मध्ये	२४२	यस किंचिदप	६६५	रीति गिराममृत	५६४
मृगयथ दर्भाङ्कुर	६३१	यस तुलामधि	२१४	रूपजला चलनयला	३०६
मृगाकमन्दानिल	४९१	यसोद्दामदिवानि	४६	रूपयौवनलवण्य	२२४
मृतस्य लिप्ता कृप	४३०	या निशा सर्वभूतानां	४२०	रूपवत्सपि न क्रूरा	२३२
मृदोद्या रक्षिता सिता	१६५	यान्ती शुक्रजनैः	४६५	रुमारुचिं निरसितुं	५९८
मोहं जाग्रदभुवा	५९३	युक्तं सभायां खलु	६०६	दे सल तव खलु	५६५
यथोरणामस्य च	२२०	युक्तं तु याते दिव	६१४	दे रे मनो मम मनो	६६५
यश्चजेनसमान	६३१	ये स्वां ध्यायन्ति	५६०	रोगस्य ते चिकित्सां	७०२
यथा तवाजनं चन्द्र	२३४	यौवनोद्गमनिता	१२४, ६४२	लङ्कापुरादतितरां	२७२
यथा तालं विना रागो	४९०	रक्षस्त्वं नवपात्रै	४७५	लता कुसुमभारेण	४१७
यथा यथा तामरधा	८२	रजोभिः सन्द्नो	२६७	लभ्येत पुष्पैर्द्विषी	६३०
यथा क्तायाः स्तनका	२३२	रणाङ्गे रावण	२५६	लवण्येन प्रमदा	४३६
ययोर्धातुः विष	६९१	रणे दीनान्देवान्दत्ता	४८	लीलया विहितविष्णु	११३
ययोर्धिरसाः सर्वे	५१४	रमणीयस्त्वकमुता	२६२	लीलाशुभितथा	६५२
यदवधि दयितो विले	११३	रम्यहासा रसोल्लासा	१७३	लुब्धो न विद्वजस्य	६१८
यदवधि विलास	५८२	राराज राजरानस्य	२५६	लोकानां विपदं	६०६
यदि ते करणाम्बुजे	६५३	रवितुरादिमाजे	६९०	लोभाद्वरादि	६१४, ६७६
यदि लक्ष्मण सा	११७	रणं विना विराजन्ते	४९०	लोलालकावलिबल	८५
यदि सन्ति गुणाः	४४६	रागवन्तिरद्वयाका	२०	लोहितपीतैः सुशुभैः	२६९
यदि सा मिथिलेन्द्र	११०	राजन्प्रचण्डभार्तृण	४६९	वंशभवो गुणवान	४४३
यद्गच्छतां सुखमयः	२२४	राजा दुर्बोधो	२४३	वधोजाग्रं पाणिना	१०७
यद्यनुणो भयेद्विदि	१९६	राजा युविष्ठिते	२४३	नन्ने तव यत्र	८६
यमः प्रतिमहीसुता	३६२	राजेव समृतं द्यौवं	२५७	वधवानलकालकूट	६०४
यं प्रेक्ष्य विरक्तय	५४७	रातो मयप्रतीकृत्यन्ते	१६३	वदनं विना सुकवि	४९०
यशःसौरभ्यलज्जना	३२५	राज्यामिपेकमा	३८०, ५१५	वदरक्षय्येन बाढे	३७४
यस्य निम्नं परछाया	४२६	रामं शिष्यतरङ्गमं	३५७	वदने विनिवेशित	३६६

वनान्तः खेलन्ती	६०१	विमलतरमतिगभीरं	२४४	शिशिरेण यथा सरो	२२७
वनितेति वदन्त्येतां	३५९	विमुञ्चति यदि प्रिय	६१७	शीलभारवती कान्ता	४३७
वराय यं राया	३८४	वियोगवद्धि०	३८७	शुण्डादण्डं कुण्डली	९७
वल्मीकोदरसभूत	६७०	विरहेण विकलहृदया	९७	शून्यं वासगृहं	९०
वस्तु दातुं यशो धातुं	४२८	विलसन्नाननं तस्या	२०५	शैल्यं विना न चन्द्र	४९१
वस्तु दातुं यशो धातुं	४३१	विशालाभ्यामा	४९१, ६८३	शोणाधरांशुसभिन्ना	२१८
वस्तुभावभयपुरंदर	५६३	विश्वामित्रमशुण	४४२	श्यामं यज्ञोपवीत	७०३
वहति विषधराण्य	४५१	विश्वस्य मधुर	६२९	श्यामं चितं च सुह	३६५
वाग्विष मधुरा	२४४	विष्णुवध.स्थितो	२५५	श्यामलेनाद्धितं भा	२३१
वाचा निर्मलदा सुधा	८१	विष्णुवीचा भुवन	६०८	श्वेनमम्बरतलाडु	५४
वाचो मात्रालिङ्गी.	४१	विहाय संसारमहा	५२१	धियो मे मा घन्तु	६८६
वामाकल्पितवामाङ्गो	२५५	वीक्ष्य वञ्चति विषय	१२४	श्रोतातपादैर्विहिते	५३
वारिधिरग्न्यदासभो	२६३	वृन्दापितृगहनच	६४३	श्वपाकाना मातै	६८४
वासयति हीनसत्त्वा	४३२	वेद्यत्वा तुल्य	६९८	श्रुतिव्याघ्रो निय	६८४
विचारिते महिम	५७१	व्यस्यं लपति क्षणं	१२२	श्लाघोऽनुमानवेद्यः	५६४
विस्तृत विदुषां गणे	३२६	व्याघ्रजन्मधु	३८४, ५१५	श्लाघोऽनुमानवेद्यः	५६५
विदूषदाधर्म	६४५	व्यानघ्रायलितार्थैव	१२१	ससारे श्वेतनाम्न	६२५
विद्या मर्मणि काश्चाण	३२४	व्योमनि वीजातुष्टे	४६५	स एरुन्नीणि	५८६, ५८७
विद्वत्सु विमलज्ञाना	३६२	व्योमाङ्गणे सरति	३०६	सक्रेतकालमलसं	३४७
विद्वद्व्ययतमस्मिन्मूर्ति	३५१	यतमोटिकटिनचि	२३०	सद्गमाङ्गणमागते	४३९
विद्वानेव हि जानाति	४४५	यतेनोपायानां कथ	११९	सद्गमाङ्गणसमुप्या	३६६
विधत्ता नि यद्	७४	यथिता शैवलस्यने	९८	स तु वर्पति वारि	४७३
विधाय सा मददना	१०२	यथिता सविपेऽध्वनी	१२	सत्पुरुषं खलु हिता	४५३
विधिरलन्तमभाते	६४९	यदन्दिनुरिवाडाद	२२८	सद्वद्विपेक्षरिक्ते	२८०
विधिवन्धितवा मया	९८	यदीरं ज्ञानजननं	६६२	सदा जयाशुप्रज्ञाणा	८३
विनिन्द्यानुन्मत्तं	६२८	यद्यद्यत्रपनुर्लेख	६७२	सदधी तव तन्वि	२६१
विनेव यच्च हृदया	५७७	यान्तिमिच्छति चेदा	३३४	सदेव जेहाद्रे सुर	६५३
विषोययन्करस्पृष्टः	४९६	यायति त्वयि हे	४२५	यन्तः स्वतः प्रकाश	४४८
विभक्ति यस्मि लजिता	४०५	यिजानेनैश्वरीति	३५५	यतापनामि हृदयं	९

सन्नेवासिञ्जयति	२९२	सिन्दुरागवपुषो	२३१	स्मितं नैतल्लिखु	३६५
स पण्डितो यः स्वहि	६२३	सिन्दुरैः परिपूरितं	३४२	स्वर्गनिर्गतनिरर्गल	७२
सपदि विलयमेतु	४९	सुजनाः परोपकारे	४३१	स्वर्गोपवर्गो खलु	६२०
सपत्न्या किं नु	३४९	सुदृशो जितरत्नजाल	६११	स्वस्वव्यावृत्तिमग्न	६८१
समुत्पत्तिः पद्या	६६१	सुधासमुद्रं तत्र	२६८	स्त्रियास्ति कृणति	४३२
समुपागतवति	५३८	सुधायाश्चन्द्रिका	४३०	स्त्रेदाम्बुसान्द्रकण	७०
समृद्धं सौभाग्यं	३२३	सुधैव माणी वसु	३१६	स्त्रेदाम्बुधान्द्रकण	८०
संपदा सपरिज्वलो	४८९	सुरस्रोतस्त्रिन्याः	४३	हतकैः मया वनान्तरे	९९
संपश्यतां तामपि	३४९	सुराज्ञानाभिराच्छिता	५८	हरिः पिता हरिर्माता	७३
सम्बलार्थं सफल	५२३	सुराणामारामा	५६३	हरिकरसज्ञादधि	५२४
सरजस्कां पाण्डु	५३९	सुवर्णस्य कृते तन्त्रि	७०२	हरिचरणकमल	२१४
सरसिजवनबन्धु	७५	सुविमलभौजि	३०५, ३१२	हरिचरणनखर०	३६०
सरसि लवदाभाति	२५५	सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	५४६	हरिणीप्रेक्षणा चत	८३
सरसिहोदरसुर	६९४	सृष्टिः सृष्टिकृता	५३९	हरिभागतमाकर्ण्य	११५
सरोजतामय सतां	२४३	सेवाया यदि साभि	६५०	हरिबन्धनेन संज्ञ	६७२
सर्व इव शान्तमूर्तिः	२३४	सेवा स्वकी यत्र	३९७	हर्षयन्ति क्षणदिव	५७१
सर्वेऽपि विस्मृतिपथं	१२२	सोमिन्ने ननु सेव्यतां	२८८	हारं वक्षसि के	५४१
स वक्तुमशिला	५६७	रत्नलन्ती खल्लोक	६८९	हाल्यहलक्षलानल	२८७
सविता विधवति	२६७	सुनान्तर्गतमाणि	४०६	हालाहलं खलु	४६५
साधु द्रवि पुनः	५६१	सुनाभोगे २०५, २१०, २७०		हालाहलमो मन्यु	५१०
साधुगन्धः तावदुष्ण	८५	सुवर्णैर्धरल्लिता	६९५	द्विधाप्रधानैः खलु	६८३
साध्विपुत्रकुलाचला	४६	स्थितेऽपि सूर्ये पश्चिम्यो	५१५	दिमादि त्वयसो	६९६
सा मदागमनश्रेष्ठं	१०३	सृष्टवति त्वयि०	५८९	दीपस्तुत्यदनशुधि	८५
साम्राज्यलक्ष्मीरिव	३४४	सनमान्यननां तत्र	३६४	द्विपे कृतीकृत्य	१०४
साहंकारशुच्युता	७२, १७१	सरदीपरीमदये	६६३		